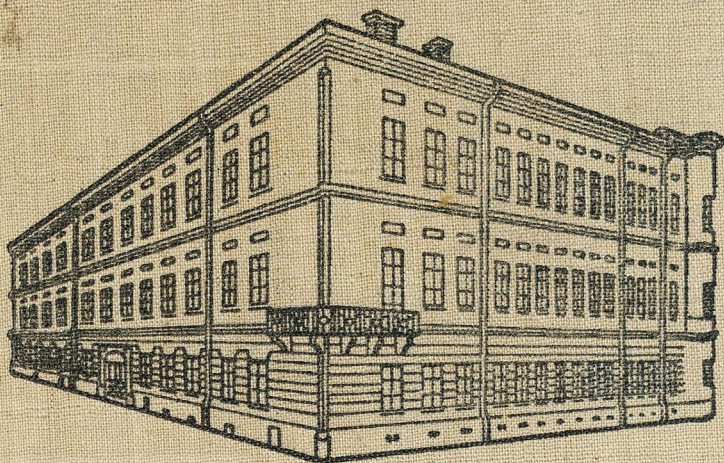

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

XXII — XXIII

1985 — 1986

Biblioteca Muzeului de Istorie

si

TRANSILVANIEI

INV.

P. 6465

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Acad. Prof. ȘTEFAN PASCU (coordonator)
NICOLAE CORDOȘ (redactor responsabil)
EUGENIA GLODARIU (redactor responsabil adjunct)
IOAN VIRGIL CIUPEA (secretar de redacție)
DORIN ALICU
GHEORGHE BODEA
IOAN GLODARIU
GHEORGHE LAZAROVICI
ȘTEFAN MATEI
IOAN MITROFAN
FRANCISC PAP
CONSTANTIN POP
VASILE VESA

Fondator: CONSTANTIN DAICOVICIU

„ACTA MUSEI NAPOCENSIS“

Publicația Muzeului județean de istorie
din Cluj-Napoca
Orice corespondență se va adresa:
Muzeul județean de istorie
3400 Cluj-Napoca,
str. Emil Isac nr. 2
Tel.: 1.86.77, 1.17.18

„ACTA MUSEI NAPOCENSIS“

Publication du Musée Départemental
d'Histoire de Cluj-Napoca
Toute correspondance sera envoyée à
l'adresse:
Muzeul județean de istorie
3400 Cluj-Napoca (România),
str. Emil Isac nr. 2

CUPRINS
SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

EDITORIAL IX

STUDII

GHEORGHE LAZAROVICI — HORTENSIA DUMITRESCU, Cercetările arheologice de la Tăualaș-Deva (partea a II-a)	3
<i>Die archäologische Forschungen von Tăualaș-Deva</i>	27
GEORGETA TRÎNCĂ EL, SUSI, Analiza materialelor faunistice provenite din așezările Starčevo-Criș de la Gornea-Locurile lungi și Moldova Veche-Rît (județul Caraș-Severin)	41
<i>L'analyse des matériaux fauniques provenus des établissements Starčevo-Criș de Gornea-Locurile lungi et Moldova Veche-Rît (départ. Caraș-Severin)</i>	49
EUGEN STOICOVICI, Calcedoniile de la Gornea-Sichevița, jud. Caraș-Severin	51
<i>[Les calcédoines de Gornea-Sichevița, départ. de Caraș-Severin]</i>	
N. VLASSA — M. TAKÁCS — GH. LAZAROVICI, Mormintele tumulare din Banat și Transilvania din perioada eneolitică timpurie	59
<i>[Tombs tumulaires de Banat et de Transylvanie pendant l'énéolithique tardif]</i>	
VALENTIN VASILIEV, Descoperiri arheologice cu semnificație cultică în așezarea din prima epocă a fierului de la Teleac (jud. Alba)	79
<i>Les découvertes archéologiques à signification cultique dans l'établissement fortifié du premier âge du fer de Teleac (départ. d'Alba)</i>	90
I. GLODARIU, Cariere și exploatarea pietrei în Dacia preromană	91
<i>Carrières et exploitation de la pierre en Dacie pré-romaine</i>	103
FLORIN C. STĂNESCU, Considerații privitoare la posibile semnificații astronomice ale altarului de la Sarmizegetusa Regia	105
<i>Betrachtungen zur möglichen astronomischen Deutung des Altars aus Sarmizegetusa Regia</i>	130
CORIOȚAN OPREANU, Despre structurile subterane ale arenei amfiteatrului de la Sarmizegetusa	147
<i>On the underground structures of the amphitheatre arena at Sarmizegetusa</i>	159
IOAN PISO — ALEXANDRU DIACONESCU, Forurile din Ulpia Traiana Sarmizegetusa	161
<i>Les fora de Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	183

A. BODOR, Contribuții la istoria orașului Napoca și a monumentelor sale sculpturale în piatră (I)	185
<i>Contribution to the history of the town of Napoca and to its sculptural monuments in stone (I)</i>	198
IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU, Ceramica dacică din <i>castellum</i> de la Rucăr	201
<i>La céramique dacique du castellum de Rucăr</i>	209
ISTVÁN FERENCZI — DORIN URSUȚ, Cercetări de topografie arheologică privind drumul roman imperial Napoca — Porolissum (tronsonul Baci — Șardu, jud. Cluj)	213
<i>Topographic archaeological research concerning the roman imperial road Napoca — Porolissum (Baci — Șardu branch, Cluj county)</i>	220
ADRIAN BEJAN, Contribuții arheologice la cunoașterea așezărilor rurale românești, databile în secolele VIII—IX, din sud-vestul României	223
<i>[Archäologische Beiträge zu der Untersuchung der rumänischen ländlichen Siedlungen aus dem VIII.—IX. Jhd.u.Z., aus dem Südwesten Rumäniens]</i>	
IOAN—AUREL POP, Un cnezat maramureșean în veacurile XIV și XV: câteva observații privind caracterul și specificul stăpînirii cneziale	239
<i>[Un cnezat de Maramureș dans les XIVe — XVe siècles; quelques remarques sur le caractère et le spécifique de la possession cneziale]</i>	
ADRIAN ANDREI RUSU, Impactul personalității în societatea românească a Hațegului din secolul al XV-lea: Iancu de Hunedoara	251
<i>L'impacte de la personnalité dans la société roumaine de Hațeg au XVe siècle: Jean de Hunedoara</i>	258
IOAN DRĂGAN, Un căpitan român pe frontul antiotoman: Ladislau Ficior de Ciula (? — 1492)	261
<i>Un commandant d'armée roumain sur le front antiottoman: Ladislau Ficior de Ciula (? — 1492)</i>	266
GHEORGHE SEBESTYÉN, Castelele și curiile Renașterii în Transilvania	267
<i>[Les châteaux et les manoirs de la Renaissance en Transylvanie]</i>	
DEZIDERIU GARDA, Aspecte ale structurii sociale a unor localități de pe valea superioară a Mureșului în secolul al XVIII-lea	279
<i>[Aspects de la structure sociale dans certaines localités de la vallée supérieure de Mureș, pendant le XVIIIe siècle]</i>	
EUGENIA GLODARIU, Considerații privind implicarea „Astrei” în mișcarea național-politică a românilor din Transilvania	287
<i>Betrachtungen über die Teilnahme der „Astra” an der national-politischen Bewegung der Rumänen aus Transylvanien</i>	294
L. VAJDA, Industria minieră și metalurgică din Transilvania în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea (I)	295
<i>[L'industrie minière et métallurgique de Transylvanie pendant les deux dernières décennies du XIXe siècle]</i>	
DANIELA COMȘA — RADU ARDEVAN, Senatul Național Român din Ardeal (III)	313
<i>Le Sénat National Roumain de Transylvanie (III)</i>	319
IOAN SILVIU NISTOR, Acțiunile elevilor și profesorilor Școlii de conductor tehnici din Cluj pentru îmbunătățirea condițiilor de studiu și includerea absolvenților în Corpul tehnic (1920—1939)	321

	<i>Les actions des élèves et des professeurs de l'École de conducteurs techniques de Cluj pour l'amélioration des conditions d'étude et pour l'inclusion des conducteurs sortis de l'École dans le Corps technique (1920-1939)</i> . . .	330
VASILE T. CIUBĂNCAN,	Contribuții, adeziuni clujene interbelice la dezerteratul național al apărării frontierei de vest a României (III)	331
	<i>Contributions et adhésions à Cluj d'entre-guerre à la volonté nationale de défendre la frontière d'Ouest de la Roumanie</i>	338
GHEORGHE I. BODEA,	Aspecte ale teroarei horthysto-hitleriste în nord-vestul Transilvaniei. Holocaustul evreiesc din anul 1944	341
	<i>[Aspects de la terreur horthyste-hitlerienne dans le Nord-Ouest de la Transylvanie. Le holocauste des Juifs de l'année 1944]</i>	
IOAN LEICU,	Aspecte privitoare la continuitatea procesului revoluționar românesc	369
	<i>Aspects de la continuité du processus révolutionnaire roumain</i>	381

NOTE ȘI DISCUȚII

B. JUNGBERT,	Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (IV)	385
	<i>Verzeichnis der Ortschaften mit paläolithischen Entdeckungen aus Siebenbürgen</i>	400
ZOIA KALMAR,	Materiale neo-eneolitice intrate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei (II)	401
	<i>Matériaux néo-énéolithiques entrés dans la collection du Musée d'histoire de la Transylvanie (II)</i>	404
AUREL BULBUC,	Noi descoperiri și cercetări arheologice de suprafață în hotarul comunei Iclod (II)	411
	<i>Neue archäologische Entdeckungen und Forschungen auf dem Hallert der Gemeinde Iclod (II)</i>	417
VASILE V. MORARIU — MIHAI JALOBEANU,	Prospectarea magnetică a tumulilor	431
	<i>The magnetic prospection of tumuli</i>	434
PIETRU BONA — PETRU ROGOZEA,	Necropola dacică de la Iaz	439
	<i>[Der dakisches Gräberfeld im Iaz]</i>	
EUGEN IAROSLAVSCHI,	Inventarul sanctuarului mic rotund de la Sarmizegetusa Regia	453
	<i>L'inventaire du petit sanctuaire rond de Sarmizegetusa Regia</i>	455
AL. DIACONESCU,	Notă asupra terminologiei latine privind părțile componente ale clădirii comandamentului castrului auxiliare	459
	<i>Note sur la terminologie latine des composants des principia des camps auxiliaires</i>	466
DORIN ALICU — ADELA PAKI,	O inscripție „inedită” din amfiteatrul roman de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	469
	<i>An unpublished inscription from the roman amphitheater of Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	477
MIHAI BĂDĂU-WITTENBERGER,	Considerații privind unele materiale tegulare de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	481
	<i>On some tegular materials from Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	484

IOAN PISO, Epigraphica (XV). Inscriptiï din Apulum	487
<i>Epigraphica (XV). Inscriptions de Apulum</i>	496
ION T. LIPOVAN, Un mormint de incineratie la Ampelum	503
<i>Ein Brandgrab aus Ampelum</i>	513
MARIUS-SORIN PETRESCU, Piese de armament descoperite în castrul de la Tibiscum (I)	521
<i>[Römische Waffen entdeckt im Lager von Tibiscum (I)]</i>	
SORIN COCIȘ, Fibule romane din Muzeul de istorie al Transilvaniei (I)	527
<i>Fibules romaines du Musée d'histoire de la Transylvanie (I)</i>	531
PETRU BONA — PETRU ROGOZEĂ — CONSTANTIN POP, Noi piese figurate descoperite la Tibiscum	537
<i>Nouvelles pièces figurées découvertes à Tibiscum</i>	540
RADU ARDEVAN — IOANA HICA-CÎMPEANU, Inscriptions romaines réutilisées de Napoca	541
IOAN STANCIU, Ceramică din secolele III—IV descoperită la Ciumești, jud. Satu Mare	553
<i>La céramique du IIIe — IVe siècles découverte à Ciumești, dép. de Satu Mare</i>	558
SORIN COCIȘ — ADELA PAKI, Bibliografia Daciei romane (1949— 1965)	569
<i>[Bibliographie de la Dacie romaine (1949—1965)]</i>	
P. IAMBOR, Vase cu gît canelat descoperite în așezări feudale tin- purii din Transilvania	589
<i>[Vases au col cannelé découverts dans des établissements du Haut Moyen- Âge de Transylvanie]</i>	
GERNOT NUSSBÄCHER, Contribuții noi cu privire la biografia primului tipograf român	599
<i>Neue Beiträge zur Biographie des ersten rumänischen Buchdruckers</i>	601
FRANCISC PAP, Prețuri oficiale și reale în Transilvania (prima jumătate a sec. XVII)	603
<i>Prix officiels et réels en Transylvanie (1re moitié du XVIIe siècle)</i>	609
MARIUS PORUMB, Breasla pictorilor români fondată la Gherla în anul 1777	611
<i>[La corporation des peintres roumains fondée à Gherla en 1777]</i>	
LIVIU BOTEZAN, Concepția lui Timotei Cipariu despre formarea limbii și a poporului român	621
<i>Timotei Cipariu's Auffassung über die Entstehung der rumänischen Spra- che und des rumänischen Volkes</i>	629
IOAN BOLOVAN, Considerații privind geneza și înființarea Asocia- țiunii naționale arădane pentru cultura poporului român	631
<i>Considerations on the genesis and constitution of the Arad National Asso- ciation for the Culture of the Romanian People</i>	640
MARIA MAGDALENA JUDE — IOAN CIUPEA, Contribuții documentare privind ajutoarele din România pentru înființa- rea unei școli românești la Turda	641
<i>Contributions documentaires concernant les subventions envoyées par la Roumanie pour l'édification d'une école roumaine à Turda</i>	655
GELU NEAMȚU, Sărbătorirea „Centenarului Horea” (1784—1884), simbol al luptei pentru unitatea românilor	657
<i>[La célébration du „Centenaire Horea” (1784—1884), symbole de la lutte pour l'unité des Roumains]</i>	

LUANA POPA — MARGARETA SPÎNU, „Revoluțiunea lui Horea” în paginile „Gazetei Transilvaniei” din Braşov	665
[„La révolution de Horea” dans les colonnes de la „Gazeta Transilvaniei” („Gazette de Transylvanie”) de Braşov]	
COSTICĂ CIURTIN, Acţiuni ale moşilor din judeţul Cluj pentru înfăptuirea reformei agrare din 1921	671
<i>Actions des montagnards du département de Cluj en vue de l'accomplissement de la réforme agraire de 1921</i>	677
NICOLAE ŞTEIU, Contribuţia populaţiei din zona Măguri-Călata- Lunca Vişagului la înfrângerea fascismului (luptele din august-octombrie 1944)	679
<i>La contribution de la population de la région Măguri-Călata-Lunca Vişagului à la défaite du fascisme</i>	683
IOAN CIUPEA, Valeriu Literat (1885—1972) — un nume prea puţin cunoscut	685
[Valeriu Literat (1885—1972) — un nom trop peu connu]	
SILVIA PINTEA — C. DUMITRESCU, I.P.C. „Farmec” Cluj- Napoca. Fişier documentar al evoluţiei formelor organiza- torice	689
[L'entreprise I.P.C. „Farmec” de Cluj-Napoca. Fichier documentaire de l'évolution des formes d'organisation]	

MUZEOGRAFIE. RESTAURARE — CONSERVARE. OCROTIREA PATRIMONIULUI MUZEAL.

ANA MARIA CIPĂIANU, Tipurile compoziţionale ale broderiilor din colecţia Muzeului judeţean de istorie Cluj	697
<i>Composition patterns on the embroideries in the collection of the History Museum of Cluj county</i>	700
ADRIANA TOPĂRCEANU, Costin Petrescu — Trei panouri de frescă la Cluj-Napoca	707
<i>Drei Freskentafern von Costin Petrescu in Cluj-Napoca</i>	711
GRAŢIANA ALICU, Circulaţia cărţii vechi româneşti în judeţul Cluj (VIII)	713
[La circulation des livres roumains anciens dans le département de Cluj (VIII)]	

SĂPĂTURI DE SALVARE ÎN JUDEŢUL CLUJ

GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA KALMAR, Prospekţiuni şi cercetări arheologice de salvare pe teritoriul municipiului şi judeţului Cluj	723
<i>Archäologische Sondierungs- und Rettungsgrabungen auf dem Gebiete des Municipiums und des Kreises Cluj</i>	740

MISCELLANEA

CONTRIBUŢII STUDENTEŞTI

GELU FLOREA, Descoperirile de epocă dacică din judeţul Cluj <i>Les découvertes archéologiques et monétaires dans le département de Cluj à l'époque des Daces</i>	755
	764

AUREL RUSTOIU, Zidurile de piatră nefasonată la daco-geți (sec. II î.e.n. — I e.n.)	767
<i>The Daco-Getic unpolished stone walls (II B.C. — I A.D.)</i>	774

RECENZII

D. N. POPOVICI, Linda Ellis, <i>The Cucuteni-Tripolye Culture. A Study in Technology and the Origin of complex Society</i>	777
CONSTANTIN POP, Hadrian Daicoviciu, <i>Portrete dacice (Dromichaites, Burebista, Deceneu, Decabal)</i>	781
I. GLODARIU, <i>Reflexii asupra unei recenzii</i>	783
CONSTANTIN POP, Hadrian Daicoviciu — Dorin Alicu, <i>Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa</i>	787
CONSTANTIN POP, Lucia Țeposu Marinescu, <i>Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis</i>	788
NICOLAE GUDEA, Reinhold Merkelbach, <i>Mithras</i>	790
CORIOLAN OPREANU, Philip Barker and Robert Higham, <i>Hen Domen Montgomery. A Timber Castle on the English-Welsh Border</i>	792
STELIAN MÎNDRUȚ, Paul Păltănea, <i>Viața lui Costache Negri</i>	796
STELIAN MÎNDRUȚ, Radu Păiușan, <i>Generalul bănățean Ștefan Șt. Stoika, luptător pentru independența și unitatea națională</i>	797
CONSTANTIN DUMITRESCU, <i>Veac vechi, veac nou. Mărturii</i>	799
STELIAN MÎNDRUȚ, Valeriu Braniște, <i>Corespondență. 1879--1895. Vol. I</i>	800
STELIAN MÎNDRUȚ, Octavian Goga în corespondență, vol. II, <i>Documente literare. Octavian Goga, Ne învață Mărășeștii</i>	802
STELIAN MÎNDRUȚ, Alexandru Lapedatu, <i>Scrieri alese. Articole. Cuvîntări. Amintiri</i>	803
RADU ARDEVAN, Nicolae Josan, <i>Muzeul Unirii Alba Iulia</i>	805
CRONICA	806
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE. ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES	819

EDITORIAL

Au trecut două decenii de la memorabilul Congres al IX-lea al partidului de cînd, prin voința unanimă a comuniștilor, a întregului popor, tovarășul Nicolae Ceaușescu a fost ales să conducă destinele națiunii noastre. Un arc de timp cu adînci semnificații, generator de energii și de rodnică activitate. România a parcurs un drum mereu ascendent, urcînd neînterupt treptele civilizației socialiste și comuniste, afirmîndu-se cu tărie între țările lumii ca un stat independent și suveran.

Între coordonatele fundamentale ale operei secretarului general al partidului, cunoașterea și însușirea experienței și învățămintelor istoriei ocupă un loc primordial. Restituirea istoriei glorioase și adevărate de la strămoșii cei mai îndepărtați și pînă la contemporaneitate prin neprețuitele valențe ce îmbogățesc tezaurul moștenirii de la generațiile înaintașe necesită viziune de amplă cuprindere, bazată pe o analiză și o cunoaștere amănunțită a istoriei naționale, care ne călăuzește, cu îndreptățire, să ne căutăm istoria la noi acasă. Întreprinzînd o asemenea operă de reasezare a istoriei patriei în drepturile și rosturile ei adevărate, de descoperire a semnificațiilor sale reale, științei istorice i se conferă, totodată, un sens profund creator de direcționare a prezentului și viitorului, de apropiere și înțelegere între popoare. „Cercetarea istorică — subliniază secretarul general al partidului — departe de a constitui o investigație cu caracter strict documentar a trecutului este în bună măsură — așa cum arată viața — și o știință a prezentului... Rezultatele cercetărilor istorice sînt de natură să ajute omenirea contemporană să înțeleagă mai bine legile obiective care guvernează societatea, necesitatea de a acționa în spiritul cerințelor progresului. De asemenea, istoria este chemată să sprijine, prin concluziile sale, perfecționarea organizării societății de azi, relațiile dintre state și națiuni, conlucrarea pașnică dintre toate popoarele lumii“.

Originea și continuitatea poporului român în spațiul carpato-danubiano-pontic, statornicia și permanența de viață, luptă și creație pe acest pămînt străbun a înaintașilor noștri reprezintă adevăruri de necontestat, atestate prin nenumărate dovezi ale cercetării istorice. Aceste adevăruri fundamentale stau la baza întregului demers al educației politico-ideologice, întregii activități de educație patriotică, socialistă a marelui, a tinerei generații.

Avînd de înfruntat mari vitregii ale timpului, strămoșii noștri, de la cei mai îndepărtați, nu și-au părăsit locurile natale, au continuat să muncească și să lupte, fiecare generație adăugînd zestrea sa de muncă și luptă la progresul societății, la tezaurul material și spiritual al poporului ce avea să se nască pe aceste meleaguri. „În cele mai grele timpuri — subliniază secretarul general al partidului — înaintașii nu și-au părăsit pămîntul unde s-au născut, ci, înfrățindu-se cu el, cu munții și cîmpiile, cu rîurile și codrii falnici, au rămas neclintiți pe aceste meleaguri, apărîndu-și ființa, dreptul la existență liberă“.

Calitățile și virtuțile geto-dacilor, vitejia lor și a celor care i-au condus în luptă, aportul de necontestat la făurirea vechii civilizații europene, au devenit cunoscute și recunoscute în antichitate.

Întîia mențiune scrisă referitoare la geți coincide cu un eveniment petrecut în urmă cu 2500 de ani, dar care avea să devină nelipsit din istoria ulterioară a ținuturilor carpato-danubiano-pontice, anume cu ridicarea la luptă a celor ce le munceau și stăpîneau, pentru neațîrnare, pentru păstrarea independenței.

Uriasei armate a lui Darius I, pornită împotriva sciților, i s-au supus, tocmai din pricina covârșitoarei superiorități militare, toate triburile tracice din Pontul stîng. Singurii care au îndrăznit să se opună armatei persane, undeva pe teritoriul Dobrogei de astăzi, au fost geții, din care pricină părintele istoriei i-a socotit drept „cei mai viteji și mai dreپți dintre traci“ (IV, 93). În atare condiții victoria a fost de partea perșilor, dar supunerea geților n-a durat mai mult de cîteva luni, adică pînă la retragerea lui Darius din ținuturile nord-pontice, încît importantă rămîne semnificația acțiunii temerare și pilduitoare a geților.

În afara relatării campaniei antiscitice a lui Darius, nu mai puțin demne de interes sînt informațiile existente la Herodot despre ținuturile de pe țărmul vestic al Mării Negre, dintre care ar fi de reținut: mai întîi afirmația răspicată că geții erau traci, încă „cei mai viteji și cei mai dreپți dintre ei“, confirmată și de alți autori antici și, în al doilea rînd, dar nu ca importanță, constatarea că aceiași geți erau în parte deosebiți de ceilalți traci. Herodot își întrerupe firul povestirii pentru a face digresiunea privitoare la credința geților în nemurire și în Zamolxis pentru ca în alt loc să adauge: „Tracii au mai multe nume, după regiuni, dar obiceiurile sînt cam aceleași la toți, afară de geții trausi...“ (V, 3) și să-și întărească cele spuse cu cuvintele: „Despre obiceiurile pe care le au geții, care își spun nemuritori, am vorbit...“ (V, 4).

Este de domeniul evidenței că inițial numele de geți aparținea unui trib și că ulterior, prin extensiune, a desemnat, mai ales în scrierile autorilor greci, pe tracii septentrionali. De cînd se poate vorbi însă despre separarea marelui masă a tracilor în grupul de sud (de fapt de la sud de Haemus) și grupul de nord, cunoscut în istorie cu numele de geți, mai tîrziu și de daci, care a trăit între Munții Balcani și Carpații Păduroși, și în ce puteau consta deosebirile dintre ele?

Din punct de vedere lingvistic se poate vorbi despre o limbă tracică sau traco-geto-dacică unitară, cu mici deosebiri dialectale, de altminteri firești pentru o populație ce trăia pe un teritoriu atît de vast.

De altă parte, cercetarea arheologică a ajuns la constatarea apariției și dăinuirii unei unități culturale pe durata Hallstatt-ului mijlociu, aproximativ între 775/750 și 625/600 î.e.n., cunoscută cu numele de *cultura Basarabi*. Avem de-a face de fapt nu cu o nouă cultură, ci cu generalizarea unei anumite mode de împodobire a ceramicii în întreg spațiul carpato-dunăreano-pontic, inclusiv zone din Iugoslavia, Bulgaria și R. S. S. Moldovenească, iar cultura Basarabi este considerată ca aparținînd acelei etape din procesul amplu de realizare a unității lumii nord-tracice care poate justifica folosirea termenului de cultură geto-dacică timpurie.

În veacurile următoare, VI și V î.e.n., această unitate culturală se destramă în sensul apariției unor grupuri zonale, adică acelea hallstattiene târzii pentru care derivarea din cultura Basarabi este în afara oricărei îndoieli. Pentru a ne referi numai la zona avută în vedere de Herodot este suficient să amintim constatarea potrivit căreia materialele arheologice de la Babadag (nivelul III), Enisala, Beidaud, Sarinasuf, Histria-sat (necropola tumulară), Tariverde, Cernavodă, Piatra Frecăței, Rasova, Mahmudia, toate în Dobrogea, și cele din Bulgaria, de la Dobrina, Ravna, Braničevo demonstrează existența unei unități culturale în teritoriile de pe ambele maluri ale Dunării care, la rîndul ei, face parte din aria complexului Birsești — Ferigele de etnicitate getică. Tot în acest context este de subliniat că facies-urile locale, perfect explicabile, nu semnifică neapărat etnic diferit.

Tot descoperirile arheologice demonstrează fără putință de tăgadă nu numai intensitatea locuirii, ci și existența unei stratificări sociale care, la rîndul ei, a determinat închegarea formațiunilor politice din zona dunăreană de felul celei ce i s-a împotrivit lui Darius. Unele dintre acestea aveau să se lărgească în dauna altora și implicit, să dea extensiune numirilor lor tribale inițiale. Este semnificativă în acest sens menționarea trizilor și crobizilor și de Hellanicos din Mitilene tot ca adoratori ai lui Zamolxis și încredințați de nemurirea lor pentru ca în continuare, la autorii ulteriori, să fie amintiți în aceleași ținuturi numai geții.

Revenind la Herodot este de subliniat că deosebirile menționate de el între geți și ceilalți traci se referă numai la credințele și la practicile religioase. Pentru a se ajunge însă la diferențieri într-un domeniu atât de conservator cum este religia a fost necesară scurgerea unei perioade de timp considerabile, încît trebuie admisă conturarea grupului nord-tracic, getic înainte de mențiunea lui Herodot. Această individualizare să-și aibă expresia pe plan material încă în faza mijlocie a primei vîrste a fierului prin cultura Basarabi? Răspunsul foarte probabil pare să fie afirmativ. Cu alte cuvinte, se poate vorbi despre geți ca un popor cu trăsături distincte în marea masă a tracilor cu unul-două secole înainte de menționarea lor de către părintele istoriei, despre acei geți care nu numai că se credeau nemuritori, dar au și devenit ca atare prin realizările de excepție ale civilizației create de ei în teritoriile carpato-danubiano-pontice și prin faptele lor de atunci și ulterior.

În multimilenara istorie a patriei, ilustrată prin atîtea și atîtea momente de înălțătoare glorie, Mircea cel Mare (cum i-au spus, încă în timpul vieții, contemporanii) sau Mircea cel Bătrîn, cum avea să-l numească adesea urmașii, este una din cele mai luminoase personalități ale istoriei românești — personalitate ce a făcut din organizarea țării și din apărarea independenței ei țintă întregii vieți și întregii domnii. Numele său, ca mai tirziu cele ale lui Iancu de Hunedoara, Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul, a căpătat în decursul timpului, valoare de simbol al rezistenței românești împotriva cîmpirii străine.

În septembrie 1986 s-au împlinit șase veacuri de la începutul domniei lui Mircea cel Mare, o glorioasă și îndelungată domnie consacrată afirmării idealurilor de libertate și independență la români. Domnia lui Mircea cel Mare (1386—1418) a reprezentat o treaptă esențială și necesară în dezvoltarea istorică a poporului român, o epocă de adînci pre-

faceri și remarcabile înfăptuiri, care au asigurat țării românești de la sud de Carpați o temelie trainică pentru întreaga sa existență.

Mircea cel Mare, după aprecierea istoriografiei române, a fost „un adunător al pământului românesc și apoi în cele dinăuntru un mare gospodar al treburilor economice“. În momentul cînd a luat în mîini sceptrul domniei, armatele otomane se aflau în plină expansiune pentru cucerirea teritoriilor din sud-estul Europei, armatele cruciaților suferind cîteva înfrîngerii ce puneau în primejdie pacea și însăși ființa popoarelor din această parte a Europei.

Intuind aceasta, strălucitul Mircea a acționat cu iscusință, pricepere și hotărîre pentru consolidarea statului său, menit să joace un rol tot mai important în raporturile internaționale.

Recunoașterea meritelor lui Mircea este ilustrată, printre alții, de chiar cronicarul otoman Kemal-pașa zade, care, scriind după mai bine de un secol și formulînd lapidar judecata istoriografiei adversarilor celor mai puternici ai domnului român, l-a numit „regele regilor din țările creștine de pe vremea sa“¹. Tot atunci (sec. XVI), în plină renaștere a Europei apusene, întîiul mare „turcolog“ oriental, umanistul german Leunclavius (Löwenklau), traducătorul în limba latină al analelor osmane și autorul celei dintîi istorii a statului otoman, care-și păstrează valoarea și autoritatea pînă în zilele noastre, îl aprecia pe Mircea cel Mare drept „principe între creștini cel mai viteaz și mai ager“².

Aceste aprecieri și recunoașteri, din perspectiva istoriei ce se scrisese de la prezenta și acțiunea domnului român pe scena politică și militară a Europei vremii sale, recunoașteri provenind de la un cronicar al dușmanilor săi, de la un mare învățat apusean, nu fac decît să dea o expresie sintetică de mare pregnanță conștiinței pe care au avut-o contemporanii față de domnul român.

Încă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea țările balcanice au înțeles că numai în unitate pot stăvili ofensiva forțelor otomane. În această luptă unită Țara Românească, prin ostile sale, a intervenit în 1369—1371 și îndeosebi în anii 1388—1390 și 1394—1397.

Participarea Țării Românești la lupta antiotomană avea la bază consolidarea economică a statului, prin dezvoltarea mineritului, sporirea cantității produselor agricole, a viticulturii, pomiculturii, creșterea vitei, extinderea relațiilor comerciale, toate acestea determinînd o înflorire a activității economico-sociale.

Una din preocupările constante ale domnitorului a vizat consolidarea autorității domnești — acțiune în care a reușit să impună puterea de stat și recunoașterea dreptului domnului de a coordona activitatea boierilor în cadrul marilor proprietăți, organizînd tot atunci dregătoriile de la curte, precum și drepturile feudale ale domniei, proprietarii fiind în reală subordonare față de domn, ceea ce îi determina să fie mai strîns legați de acesta.

*

¹ Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1976, p. 126.

² Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, Editura științifică și enciclopedică, București, 1976, p. 91.

De 165 de ani încoace, data de 23 ianuarie are în istoria noastră multimilenară un sens major. Ea marchează un eveniment cu profundă rezonanță în conștiința tuturor românilor: începutul revoluției din 1821 conduse de Tudor Vladimirescu.

Acum 165 de ani, în ziua de 23 ianuarie, pe Cimpia de la Padeș, locul în care Tudor și-a pregătit tabăra pentru a porni la luptă împotriva nedreptăților și împilărilor, viteazul comandant de panduri a citit în fața maselor populare o Proclamație al cărei conținut exprima, în esență lui, obiectivele revoluției din 1821. În mijlocul mulțimii adunate pe Cimpia Padeșului, sub faldurile steagului revoluției, cu ciucuri masivi alcătuiți din fire colorate în roșu, galben și albastru, adresându-se „norodului” Proclamația lui Tudor declara: „Nici o pravilă nu oprește pre om de a întâmpina răul cu rău! Șarpele, cînd îți iasă înainte, dai cu ciomagul de-l lovești ca să-ți aperi viața”.

Evenimentul istoric de la Padeș a marcat începutul revoluției din 1821 conduse de Tudor Vladimirescu. Ea a fost încununarea unui șir lung de lupte duse de poporul român în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale celui următor împotriva opresiunii interne, ca și a celei externe, îmbrăcînd un dublu caracter: social și național. Exponent al năzuințelor de veacuri ale poporului român, cu un pătrunzător simț politic și istoric, ce avea la bază o vastă experiență — diplomatică și militară —, Tudor Vladimirescu și-a bazat acțiunea pe masle țărănești și orășenești, organizînd o armată puternică — Adunarea norodului — al cărei nucleu principal îl reprezentau pandurii.

Conducătorul revoluției a urmărit stringerea permanentă a legăturilor dintre românii de pe cele două maluri ale Milcovului, chemînd la unire, „într-un gînd și un glas”, pe toți muntenii și moldovenii, care sînt, după cum el însuși se exprima, „de un neam și o lege”. De altfel, revoluția condusă de Tudor Vladimirescu, a prilejuit ample manifestări ale sentimentului național și în rîndul populației române din Transilvania care-l aștepta cu încredere pe „crăiuțul Todoraș” să facă dreptate.

Deși înfrîntă, revoluția de la 1821 a înscris o pagină eroică în istoria luptei poporului român pentru libertate și progres. Ea marchează — după cum se arată în Programul Partidului Comunist Român — „începutul istoriei moderne a României, un moment de cotitură în lupta pentru libertate și dreptate socială, pentru scuturarea jugului dominației străine și afirmarea drepturilor naționale ale poporului român”. Pe lîngă faptul că a formulat revendicările și condițiile necesare progresului economic, social, politic, cultural și militar, așa după cum afirma Nicolae Bălcescu, revoluția din 1821 și-a propus „a realiza întrutot dorințele și trebuințele poporului, surpînd ciocoismul și fanariotismul și înălțînd românismul la putere”.

Revoluția din 1821 a zdruncinat puternic vechea orînduire feudală perimată, vestind transformările revoluționare viitoare. Așa cum arată tovarășul Nicolae Ceaușescu: „ceea ce a început Tudor au continuat revoluționarii democrați de la 1848, a dus mai departe, într-o formă superioară, Partidul Comunist — continuatorul celor mai bune tradiții de luptă ale poporului nostru”.

Aniversarea a 65 de ani de la făurirea Partidului Comunist Român, prin aşezarea organizaţiei revoluţionare din ţara noastră pe bazele ideologiei comuniste şi la nivelul statului naţional unitar român făurit în 1918, la Congresul întregii mişcări muncitoreşti din mai 1921 — moment de excepţională însemnătate în istoria poporului român — constituie încă un prilej pentru a sublinia că făurirea şi afirmarea Partidului Comunist în viaţa social-politică a României reîntregite a fost un rezultat obiectiv şi o cerinţă logică a istoriei noastre naţionale.

În lupta sa multiseculară pentru apărarea fiinţei etnice şi statale, a gleei strămoseşti, pentru libertate socială, unitate şi independenţă, pentru asigurarea dezvoltării sale nestingherite, poporul român a parcurs un drum lung şi glorios, de-a lungul căruia s-a confruntat nu o dată cu numeroase obstacole şi în primul rînd cu politica reacţionară, de forţă şi dictat, a marilor imperii şi regate vecine. În acest cadru istoric, forţe sociale dintre cele mai înaintate, ca şi personalităţi de seamă, situate în fruntea maselor populare, a întregului nostru popor, de-a lungul mileniilor, şi-au adus contribuţii hotărîtoare la realizarea acestor deziderate fundamentale.

De la începuturile afirmării clasei noastre muncitoare pe arena vieţii social-politice a ţării, partidul său revoluţionar, descifrînd în lumina ideilor socialismul ştiinţific rolul şi misiunea istorică a proletariatului, şi-a elaborat un program practic, corespunzător fiecărei etape istorice, pe măsura maturizării şi întăririi sale organizatorice, conform sarcinilor deosebite ale fiecărei etape. Ţelurile de acţiune ale partidului revoluţionar au fost şi sînt marile ţeluri sociale şi naţionale ale întregului nostru popor.

În întreaga sa existenţă, partidul clasei muncitoare, prin însăşi soriginea, natura şi menirea lui, prin aplicarea creatoare a socialismului novator pe aceste meleaguri, avînd dintotdeauna un rol de prim plan, un rol înainte mergător în lupta pentru asigurarea progresului continuu al ţării, pentru profunde transformări revoluţionare şi construirea societăţii socialiste şi comuniste.

Acesta este suportul trainic pe baza căreia se poate aprecia drumul lung şi greu străbătut de partid, în fruntea clasei muncitoare, de la prima organizaţie politică din România, creată în secolul trecut, şi pînă la transformarea partidului în forţă socială conducătoare a societăţii socialiste de astăzi. Aşa cum subliniază tovarăşul Nicolae Ceauşescu, „Niciodată în România n-a existat un alt partid politic cu o istorie atît de bogată şi glorioasă care să fi luptat cu abnegaţie şi să fi realizat atîta pentru fericirea poporului român, pentru măreţia naţiunii noastre. Partidul nostru s-a născut odată cu proletariatul, destinul său este strîns legat de cel al clasei muncitoare, al întregului popor român”³.

Experienţa marilor bătălii cu conţinut social şi naţional desfăşurat în toate ţările din Europa şi în alte continente la sfîrşitul primei conflagraţii mondiale şi în primii ani postbelici a demonstrat clasei muncitoare necesitatea reorganizării partidelor muncitoreşti, astfel încît să-şi poată asuma răspunderea conducerii luptei revoluţionare în vederea îndepli-

³ Nicolae Ceauşescu, *România pe drumul desăvîrşirii construcţiei socialiste*, vol. I, Editura politică, Bucureşti, 19, p. 414.

nirii misiunii lor istorice. În toate partidele socialiste s-a produs o amplă efervescență politico-ideologică, concretizată prin afirmarea spiritului nou, revoluționar, care a dus la făurirea de partide comuniste. Acest proces nu s-a desfășurat uniform: el prezintă o suită de particularități generate de condițiile concrete în care se dezvoltă mișcarea muncitorească în fiecare țară, de tradițiile ei de luptă. În România — arată tovarășul Nicolae Ceaușescu —, „putem spune, cu deplin temei, că adevăratele începuturi ale Partidului Comunist Român — care continuă cele mai înalte tradiții de luptă ale poporului și își are rădăcinile împlintate adânc în mișcarea muncitorească, socialistă din a doua jumătate a secolului trecut — coincid cu începutul activității partidului muncitoresc călăuzit de teoria revoluționară marxistă”⁴ — creat în anul 1893. Perioada scursă de atunci, de la făurirea partidului muncitorimii române și pînă la Marele Congres al partidului din mai 1921, reprezintă o continuitate mereu ascendentă în afirmarea mișcării noastre muncitorești pe arena vieții social-politice a țării, a adaptării programului și liniei sale politice la realitățile concrete din fiecare etapă de dezvoltare a societății românești.

Congresul din mai 1921 se înscrie la loc de frunte în cadrul mișcării noastre muncitorești, azi, cu o vechime mai mult decît centenară. El a intrat în istorie ca Marele Congres de unificare a tuturor organizațiilor socialiste la scara României reîntregite, de orientare deplină a partidului pe temeiul programului și acțiunii comuniste.

Continuînd lupta de veacuri pentru eliberarea socială și națională, cele mai bune tradiții ale mișcării muncitorești și socialiste, Partidul Comunist Român s-a manifestat ca exponent fidel al intereselor claselor muncitoare, ale întregului popor.

Dacă pînă în mai 1921 partidul clasei muncitoare își pusese ca sarcină răsîndirea idealurilor revoluționare, organizarea muncitorimii și pregătirea ei pentru lupta cea mare, perioadă obiectiv necesară pentru desfășurarea acestor procese, după această dată Partidul Comunist Român avea să lupte cu tenacitate și fără răgaz pentru îndeplinirea misiunii istorice a proletariatului român, aceea a răsturnării de la putere a regimului politic burghez și împlinirii aspirațiilor vitale ale națiunii noastre: construirea unei societăți noi pe pămîntul României, a patriei române demne, prospere, libere și independente.

COLEGIUL DE REDACȚIE

⁴ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multi-lateral dezvoltate*, vol. VIII, Editura politică, București, 1973, p. 263.

STUDII

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA TÂUALAȘ-DEVA (II)*

Ornamentația este deosebit de bogată la unele forme ceramice. La vasele patrulate sau pe amfore se aplică o ornamentație ce cuprindea toate părțile vasului, în timp ce era firesc ca la seria formelor simple să nu se poată pune problema unei distribuii tectonice a decorului.

Treptat, acest prim impuls de „horror vacui” se disciplinează; apar tot mai multe încercări în care masa de puncte este compartimentată cu ajutorul liniilor incizate (fig. 1—2, 2/19, pl. III—X).

Un început sovăielnic în direcția dispunerii tectonice a decorului se poate distinge mai ales la unele vase din stratul superior, luându-se ca puncte de plecare cele două părți esențiale ale acestor vase de forme larg deschise (tronconice sau conice), buza și fundul. Printr-un triunghi cu baza chiar pe linia de fund se delimitează o porțiune cit mai mare din suprafața vasului (fig. 1/9, pl. V/5). În cazul vaselor cu baza patrată, cadrul triunghiular acoperă o bună parte din fața laterală, iar alteori cuprinde parțial cîte două din fețele laterale alăturate (fig. 1/1, 3, 2, 11, pl. V 12, IX 5, 8, 11, XV/7, XVI/7). Prin răsturnarea triunghiului, fie cu vârful pe mijlocul uneia din laturile bazei patrute (fig. 1/8), fie chiar pe colțul vasului (pl. V/9, IX/1, 7; XV/8, XXIII/5, 8, 13, 15), se introduce oarecare variație în decor. Aceeași preocupare de variație decorativă o putem surprinde și în legătură cu folosirea punctelor scobite care umple triunghiurile în așa fel, încît, pe măsură ce spațiul disponibil se îngustează spre vârful triunghiului, dimensiunile punctelor devin și el mai mici (fig. 1/3, 5; 3/10; pl. X/3, 5, 7—8, 10; XIII/7, 11; XV/3; XXI/7, 11—12, 15; XXIII/4—5, 9).

Alteori, în același scop și de asemenea în cadrul unui triunghi, se alternează grupe și șiruri de puncte de diferite forme (fig. 1/9). Constatăm deci o primă încercare de a închide masa punctelor scobite într-un cadru de o formă geometrică mai mult sau mai puțin regulată; motivele în triunghiuri mari (pl. III/1, 3, 6, 9; XIII/14; XXI/5 fiind frecvente în ambele straturi. De aici, prin repetarea și combinarea felurită a acestui motiv geometric, se vor obține noi motive decorative (pl. III/10—12; VIII/11, XII/3, 9; XVI/5, 9, 11; XVII/4, 7—8; fig. 7/8). Astfel, între două șiruri de triunghiuri afrontate apar spații libere, în felul unor pătrate sau romburi, care la rîndul lor vor fi umplute cu puncte, alcătuiind apoi motive noi: patrularea independentă (fig. 1/3). Cînd între cele două șiruri de triunghiuri rămîne o zonă liberă, aceasta ia forma aproximativă a unui zig-zag orizontal (pl. XI/3, 9; XVI/5, 9, 11; fig. 7/8). Și în acest caz de la un aspect negativ se va trece ușor, pe alt vas, la un motiv pozitiv prin umplerea cu puncte de benzi late de o formă neregulată și de lățimea inegală. Precizăm că nu este încă vorba

* Prima parte a apărut în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 3—44. Unele completări de pagină s-au adus doar la notele 17—19, 22—31, 33, 37—40, 42—52, fiind în spiritul părerilor autoarei, G.L.

propriu-zis de o bandă, ci mai degrabă de o zonă care, prin lăţimea ei, acoperă o bună parte din suprafaţa vasului (fig. 1/3, 4, 7; pl. IV/1; XXI/9), adică aşa cum apare şi pe un picior cilindric, de cupă, masiv şi scund, lucrat din pastă bună şi bine feţuită (fig. 7/8). Pe un alt fragment de vas din pastă de culoare cenuşie-gălbuie, bine lustruită, se vede de asemenea un decor punctat în formă de zig-zag lat, umplut cu două feluri de puncte scobite: triunghiulare şi în chip de mici paranteze (pl. XIV/6, XXIII/9).

Putem deci spune că motivele decorative prezintă un caracter geometric, iar cît priveşte modul de execuţie constatăm în general o notă de inconsecvenţă şi lipsă de exactitate, unele motive fiind întrerupte, reluate sau neîncheiate. În acest stadiu de dezvoltare nu se poate vorbi de o motivistică deplin formată şi bine aplicată şi cu atît mai puţin putem vorbi despre existenţa unui stil decorativ în benzi. Elaborarea motivului în zig-zag lat indică cel mult o etapă tranziţorie spre decorul în benzi. Teoria lui H. Schmidt³⁵ cu privire la evoluţia decorului în ceramica culturii Vinča—Turdaş de la un stil de caracter tectonic spre un stil liber credem deci că nu poate fi aplicată pentru Tăulaş, unde constatăm un sens logic invers.

Pe baza preocupării de a distribui decorul în funcţie de părţile componente ale vasului se face tot mai clară tendinţa spre un decor propriu-zis în benzi. Astfel, pe o serie de fragmente ceramice din pastă mai bună, observăm această nouă organizare a decorului, în forma ei cea mai simplă: luîndu-se ca puncte de plecare cele două părţi esenţiale ale acestor vase larg deschise, adică buza şi fundul vasului, se subliniază în primul rînd gura vasului prin una sau două linii incizate (fig. 1/3, 12—13; 2/18, 3/12; pl. X/5, 7—8, XIII/7, 11; XV/3, XXI/7, 11, 15) delimitează deci, de jur-împrejurul buzei vasului, o bandă îngustă sau două benzi adiacente, care se umple cu mici puncte de diferite forme sau care rămîn libere (fig. 1/3, 12, 2/18). Alteori, şirurile paralele de puncte scobite de sub buza vasului nu sînt mărginite de vreo linie incizată (pl. XIII/1). Liniioare scurte aşezate orizontal (pl. XII/1—7, 11; XX/1—5, 7; XIV/12) sau vertical (fig. 1/1, 3, 5, 12; pl. X/3, 10; XXI/12; XXIII/4—5, 7), oblice (pl. XII/9) şi mai rar alcătuiind grupe dispuse în sens alternativ (orizontal şi vertical pl. XII/10) înlocuiesc uneori punctele din umplutura acestor benzi.

Fundul vasului este de asemenea încercuit printr-o bandă cu puncte scobite (fig. 1/1, 5, 3/10). Cît priveşte vasele cu fundul pătrat, toate cele patru muchii ale feţelor laterale sînt puse în valoare prin încadrarea lor între două linii verticale incizate (pl. XV/2), rezultînd şi aici un motiv în chip de bandă verticală, care însă se îngustează treptat înspre bază (fig. 2/7; pl. IV/9, XVII/3, XIX/1). Şi aceste benzi sînt umplute cu puncte sau liniioare incizate orizontal sau vertical (pl. III/2, 7; XX/2—3, 11, 14). De altfel, la această formă ceramică cele patru muchii se impuneau în chip pregnant ca părţi componente, caracteristice, dată fiind derivarea acestei forme din recipientele originare, împletite din nuiiele, aşa cum s-a specificat deja (fig. 1).

Pe corpul vasului benzile, la început mai late şi apoi şi mai înguste, sînt dispuse de obicei oblice şi, după toate aparenţele, dispoziţia lor piezişă constituie aici un principiu decorativ (pl. VIII/1—6, 8—9). De pildă, pornind dinspre buză, benzile paralele merg pieziş pînă la fundul vasului (fig. 1/5, 3/7, 10; pl. V/6, 11). Decorul în benzi mai late, oblice, care acoperă suprafaţa vasului, începe uneori chiar de sub buză, întrerupînd în acest caz banda punctată mai îngustă care subli-

³⁵ In *Zeitschrift für Ethnologie*, XXXV, 1903, p. 438 şi urm.

niază buza (fig. 1/3; pl. X/6, 11). Adeseori benzi înguste încadrează benzi mai late (pl. IV/9, XVII/3; fig. 1/11). Este de fapt același sistem al *benzii compozite*, pe care l-am remarcat sub buza vaselor (fig. 1/13), transpus acum ceva mai complicat pe pereții vaselor (pl. IV/2—3, V/3—4, XVII/2).

În mod excepțional se văd și benzi incizate vertical (pl. XVII/5, 12; XIX/1, 11; fig. 2/7), sau orizontal (pl. XI/16). Pe un alt fragment din pastă roșcată, bine netezită, provenit din stratul superior, decorul constă din două benzi late, umplute cu rare puncte ovale, care pornesc pieziș de sus, de această dată din două direcții opuse și se întilnesc într-un unghi ascuțit pe linia de fund a vasului (pl. V/11, IX/9—10; fig. 1/6; 3/3, 9—10), rezultând motivul în bandă unghiular umplut cu puncte, frecvent în decorul ceramicii de la Turdaș și Tăulaș (fig. 3/7, 9; pl. IV/2—3; VIII—XI). Prin combinarea a cîte două motive de acest fel afrontate, așa cum se vede pe un fragment ceramic din pastă groasă, însă bine ars la roșu, s-a obținut un alt motiv geometric: o bandă închisă de formă romboidală, umplută cu puncte și care închide la rîndul ei un spațiu rombic (fig. 3/8; pl. V/3—4; XVII/2).

De aici, prin diferite mutații, se va ajunge și la motivul de aspect meandric (pl. IV/5, XVII/2; XXII/1). Pe de altă parte, relevăm faptul că la vasele cu patru muchii, banda decorativă piezișă se frînge în chip obligatoriu în unghi, la trecerea ei de pe una din fețe pe cealaltă și se desfășoară astfel un zig-zag continuu, delimitînd totodată spații triunghiulare. Pe un colț dintr-un astfel de vas cu grosimea de 0,07—0,08 m, ars la roșu, s-au incizat pe cele două fețe cîte un grup de trei linii paralele piezișe care se unesc într-un zig-zag mai larg (pl. IV/3, 9; XV/5, 9, 11; fig. 7/8). S-a umplut apoi cu puncte rotunde numai una din benzi, cealaltă rămînînd liberă. Prin acest joc al alternării benzilor punctate cu benzile libere s-a introdus o notă mai vie în monotonia decorului (fig. 2/7, 12).

Deși dispoziția decorului în sens vertical este rară — după cum am văzut —, ea revine pe un fragment ceramic din pastă bună, roșcată, provenind din stratul superior: trei benzi paralele alăturate umplute fiecare în chip deosebit. În prima bandă sînt linii fine incizate orizontal „în scară”; banda alăturată este umplută cu linii incizate în sens vertical, iar în a treia bandă sînt împunsături lunguete (fig. 3/16; pl. VII/1, 5; IX/3). De asemenea, un motiv nou s-a obținut prin combinarea grupelor de linii verticale cu grupe de linii orizontale și apoi prin rînduirea acestora în șiruri mai mult sau mai puțin regulate și în sens alternativ. Motivul rezultă amintesc dispoziția patratelor în binecunoscutul motiv „în tablă de șah” (pl. XXII/8; XXI/3; fig. 5/1; 7/1—2), fără să prezinte exactitatea de execuție a acestuia. Într-adevăr, cînd acest motiv este alcătuit din grupe și șiruri mai late, motivul capătă aspectul unor semne speciale. Ornamentarea vaselor cu motive de acest fel, care — *grosso modo* — amintesc de cuneiforme, ca și cu linii care se întretaie în unghiuri ca niște schițe de litere, înșirate vertical pe muchia unui vas cu baza patrată (pl. XV/2, 5, XII—10) dar și pe capul unei statuete zoomorfe (fig. 8/2), ar putea să aibă aceeași semnificație de caracter simbolic, greu de descifrat, ca și semnele pictografice incizate mai ales pe fundul vaselor (fig. 7/15, 20) și mai rar și pe unele proeminențe-butoani (fig. 5/1).

Pentru explicarea acestor semne tipice s-au făcut diferite interpretări, fiind considerate ca semne apotropaice, ca semne de proprietate sau chiar ca rudimente de scriere, ceea ce constituie deocamdată doar enunțarea unor simple ipoteze.

În aceeași ordine de idei menționăm și motivul în chip de „steguleț”, așa cum apare în vîrfurile unor benzi late umplute cu puncte (pl. XXIV/1), sau resul-

tind din prelungirea liniilor incizate dincolo de punctul lor de intersecție (pl. III/12).

Constatăm deci că și în cazul decorului în benzi incizate s-a urmărit în primul rând efectul decorativ al ansamblului, tehnica mijloacelor de execuție dovădind o preocupare secundară, lipsită de acuratețea necesară. De pildă, ductul liniilor incizate este greoi, nesigur, distanța dintre două linii paralele nu rămâne egală pe toată lungimea lor, iar îmbinarea liniilor la colțuri se face în mod defectuos, cele două capete, sau cel puțin unul dintre ele, depășind punctul de intersecție. Este posibil, însă, ca acest amănunt să fi avut o anumită semnificație, deoarece constatăm că mai târziu, prin această aparentă neglijență, s-a ajuns la un motiv decorativ — „stegulețul”, care ar fi putut să aibă și un sens simbolic.

Reamintim ca o trăsătură de caracter generală sistemul de a îngusta benzile punctate spre unul din capete. Prin dispoziția oarecum paralelă, dar în sens opus, a două benzi de acest fel — cu capetele subțiate — spațiul liber închis între ele capătă forma unui triunghi prelung, de unde rezultă un aspect aparent pieziș al ansamblului decorativ al vasului³⁶.

Rezumind cele expuse pînă aici privind ornamentarea ceramicii, menționăm că, pentru faza mai veche, rămîne caracteristic procedeele de a acoperi cu decorul tipic de puncte scobite zone largi și uneori aproape întreaga suprafață a vaselor, inclusiv proeminențele-apucători (fig. 7/7, pl. IV/1) și parțial, dar mai rar și fundul.

În stratul superior devine preponderent un mod mai organizat în decorarea vaselor, bazat pe o concepție opusă, adică aceea a unei distribuii oarecum tectonice a motivelor ornamentale punctate și anume sub formă de benzi. Alături de banda lată umplută cu puncte, apare acum și banda relativ îngustă, formată din două linii paralele, de cele mai multe ori adînc incizate ca niște șanțulețe, care se frîng de obicei în unghiuri ascuțite în forme de zig-zag, ca și alte motive derivate care, așa cum vom vedea, dovedesc poate o influență străină; însă factura rămîne evident locală, lipsită de o grijă deosebită în execuție, așa cum rezultă din articulația defectuoasă de la colțurile motivului.

Pe de altă parte, reținem faptul că în cultura Turdaș, și în special la Tăuș, s-a ajuns la o părăsire relativ rapidă a decorului în benzi înguste punctate în interior și o tendință de „dezmembrare”. Într-adevăr, la limita de sus a stratului superior (Turdaș II) apar tot mai numeroase fragmente ceramice de aspect deosebit, la care dezmembrarea motivelor decorative este clară³⁷. Urmărind evoluția sistemului decorativ în benzi, observăm că simplificarea merge așa de departe în noul stil, încît motivul decorativ se reduce, în ultima lui expresie, la o singură bandă care se desfășoară în registrul superior al vaselor, cu precădere la acela în formă de „amforă”. Suprafețele rămase acum libere au fost puse în valoare prin aplicarea învelișului lucios caracteristic, roșu viu, cunoscut din faza Vinča veche, unde era rezervat formelor de cupă cu picior, ca și în așezarea de la Tăuș, unde trece și pe alte forme de vase (fig. 6/1).

În așezarea de la Turdaș, la acest nivel se renunță cu totul la decorul incizat. Vasele de tipul „amforă” cu suprafața îngrijit lucrată pe care se aplică învelișul roșu lucios, reprezintă în această a doua treaptă a evoluției culturii Turdaș punctul culminant al tehnicii prelucrării ceramicii.

³⁶ Gh. Lazarovici, în *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, pl. XVI/II 32; 34—35; XVII/D 8—10, 14—18, 35—39, 46; E 1, 4, 10—12, 15, 33—34, 38, 40—41, 48, F 5, 15—16 și altele, în fazele B₁ și B₂ ale culturii Vinča.

³⁷ M. Roska, *A Torma Zsófia—Gyűjtemény*, Cluj, 1941, pl. CLI.

În stratul superior de la Tăualăș, constatăm totuși existența paralelă și în continuare a decorului incizat și punctat, care supraviețuiește într-o formă deosebită și indică unele impulsuri și influențe venite din afară. Într-adevăr, pe lângă motivele tipice cunoscute, apar și unele elemente noi și chiar o manieră diferită în distribuirea decorului de pe vase. Pe de altă parte, se renunță la umplerea benzilor cu puncte și astfel, alături de motivele unghiulare din benzi incizate, se ivește motivul patruleter fin incizat pe muchia vasului, ca și motivul în zig-zag vertical (fig. 2/18) format din linii paralele de asemenea adânc incizate în chip de șanțulețe, lucrat cu un vîrf bont (fig. 3/15, pl. XXIV/7). Dimensiunile reduse ale fragmentelor ceramice de la Tăualăș nu ne permit să ne dăm seama dacă, pe lângă motivul în zig-zag, nu apare și la Tăualăș motivul meandroizilor oblici, așa cum se găsește la Turdaș. Pe o serie de fragmente ceramice, sub buza vasului se văd scobituri perfect rotunde, așezate în șir, realizate, probabil, cu o matriță (pl. III/1—5, 7—8; VII/6; IX/2, 8; X/5; XII/11, 13). Acesta este un element decorativ pe care îl găsim și în cultura Tisa³⁸. În aceeași ordine de idei, observăm că, în unele cazuri, motivele ornamentale punctate (pl. III/6; V/12; VII/6; XI/6; XXII/12) au fost împărțite în metope după un sistem propriu culturii Tisa mai noi³⁹. De altfel, pe un fragment de pahar de la Tăualăș, decorul punctat este dispus piez și încadrat în metope, manieră tipică pentru Čoka; nu lipsește nici toarta tubulară în miniatură, atît de tipică la Čoka⁴⁰, pusă vertical sub buză (fig. 3/11; 5/2). Fragmente ceramice gen Čoka sînt cunoscute și în așezarea de la Turdaș⁴¹, fie ca elemente de import, fie ca o imitație locală. Credem că motivul de aspect șerpuitor dispus în șiruri paralele de la Tăualăș (fig. 3/15), derivat din zig-zag orizontal (fig. 3/1; XVII/1) la care s-au rotunjit unghiurile, indică o tendință spiraloidă și este o apariție mai tîrzie, datorită probabil unei influențe din afară, ca de altfel și simpla linie vălurită (pl. X/1; XVIII/2—3, 5—6) element comun atît culturilor Bükk cît și Tisa.

Apariția la Tăualăș a unor motive formate prin închiderea unei mase de puncte foarte fine în cadrul unei linii sinuoase în genul unei „enclave” și mai rar în forme aproximative de cercuri sau ovale (pl. X/1—2) o socotim drept o urmare a tendinței de a compartimenta decorul în metope, metodă precumpănitoare în faza Čoka, de pildă, și în cultura Tisa și totodată drept apariția unui decor cu caracter spiralic, degenerare a stilului decorativ propriu culturii Turdaș⁴².

Pe fragmentele ceramice descoperite la Tăualăș (ca și la Turdaș), ornamentul constă din motive tipice încă în esența și originea lor pentru cultura Turdaș, dar dispuse într-o manieră oarecum dezordonată, de aspect tumultuos. Desigur, cunoscuta teorie a dezmembrării decorului în benzi, formulată de H. Schmidt (și discutată mai înainte de noi în sensul desfășurării procesului decorativ de la un stil liber spre unul tectonic și nicidecum într-o succesiune inversă), își găsește de abia acum locul cuvenit și corespunde unei imagini reale. Credem deci că de abia la această etapă finală a evoluției decorului poate fi invocată în chip

³⁸ I. Banner, în *ActaArchBp*, 12, 1960, pl. XXI/21, 46; XXIII/35, 37, 48.

³⁹ O. Floca, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 220 și urm., Idem, în *Sargetia*, VI, 1968, p. 8 și urm, fig. 2/4.

⁴⁰ I. Banner, *op. cit.*, pl. III/16; V, VI/30—32, 36, ș.a.

⁴¹ Vezi mai jos notele 175—176. Pentru ceramica pictată de la Tăualăș vezi H. Dumitrescu, în *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 433—444.

⁴² Compară la I. Banner, *op. cit.*, pl. XIII/15—6, XVI/14, XVII/4, 7, 9, 14; XXIII/12, 14; XXIV/1, 10, 15, 42—43, 47, 49; XXV/14—16, 21; XXXI/20, 32, 37 cu cele de la Roska: *op. cit.*, pl. LXXXIV/12, 13, 15; LXXXV—LXXXVIII; XCII=XCV, XCVII/14, XCIII/4 ș.a.

valabil teoria preconizată de renumitul arheolog german (pl. X/1—2, XI/6, XIV/5—6, XV/7).

Este evident că prin aceasta cultura Vinča—Turdaș și-a încheiat acum în mod definitiv evoluția.

Notăm însă că aspectul nou Coțofeni, care suprapune ultima fază a culturii Turdaș, se poate urmări și în alte așezări cunoscute, unde de asemenea acesta apare după ce fusese atins punctul de maximă dezvoltare tehnică a culturii respective și anume în primul rînd în așezarea de la Turdaș⁴³, ca și în acelea de la Nandru Vale⁴⁴ și de la Tărtăria⁴⁵.

*Ceramica pictată*⁴⁶ (pl. I—II). După ce am urmărit procesul de dezvoltare al ceramicii cu ornamente incizate pînă la ultimul termen al evoluției sale, revinem asupra categoriei ceramicii pictate, care, în așezarea de la Tăușlaș a fost descoperită alături de ceramica decorată prin tehnica inciziei, dovedind coexistența sa paralelă cu aceasta.

Ceramica cu decorul pictat înainte de ardere este mai frecventă în stratul superior (—0,50—1,20 m), dar începe să apară încă din stratul inferior al așezării. Menționăm că un fragment ceramic de acest fel s-a găsit la adîncimea de 2 m, deși, fiind vorba de un singur exemplar, s-ar putea să fi ajuns acolo în chip fortuit. Specia ceramică cu decorul pictat se află în cantitate redusă, situație care poate nu reflectă realitatea. În orice caz, raportul statistic între categoria ceramică cu decor incizat și aceea pictată este clar în favoarea primei specii.

Pasta ceramicii pictate este bine aleasă, conținînd în amestec și nisip fin; pereții vaselor sînt subțiri, cu suprafețele bine netezite (cînd nu au fost corodate), prezentînd un înveliș de culoare între castaniu și roșcat), lustruit mecanic.

Formele conducătoare sînt cupele și ceștile (pl. II/4) cu și fără carenă și străchinile; apar însă în forme derivate: castroane tronconice (pl. I/8, II/7) și, mai rar, pahare (pl. I/1—4; II/1). Pe lîngă acestea trebuie să fi existat și unele forme de vase de dimensiuni mai mari; un fragment dintr-un perete cu grosimea de 0,08 m indică existența unui vas bitronconic mare, cu muchia mediană ascuțită (pl. II/11). Deși din nefericire nu s-au găsit vase pictate întregi, totuși după unele fragmente se poate deduce că, în afară de formele enumerate, au existat și unele variante. De pildă, la forma tipică cu muchie mediană, linia pereților poate căpăta, în registrul superior, o înclinare tot mai accentuată spre interior, rezultînd forme cu o deschidere mai îngustă și de aspect precis bitronconic (pl. I/6, II/12). De asemenea se mai poate observa că alte cîteva fragmente de dimensiuni mijlocii au aparținut dimpotrivă unor forme de vase larg deschise, cu pereții înclinați în afară și cu fundul îngust, cu un aspect general de pîlnie, iar buza lor a fost retezată drept (pl. I/8). O altă variantă, în genul unui pahar, prezintă de data aceasta o deschidere mai redusă a gurii, avînd pereții ușor curbați, iar la o mică distanță sub buză se vede o gîtuitură, buza propriu-zisă fiind de obicei trasă înapoi și mai rar dreaptă, dar mai întotdeauna ușor rotunjită spre interior (pl. I/3—4, 7; II/1—5, 8, 10). Din cele enunțate se poate deduce că formele vaselor sînt mai greu de determinat, deoarece în majoritatea cazurilor partea lor inferioară, cu fundul, lipsește. Toate aceste forme de vase au sînt prevăzute cu torți propriu-zise, ci numai cu unele mici proeminențe tri-

⁴³ N. Vlăsa a atras atenția asupra contactului Turdaș—Coțofeni în articolul *Faza O a culturii Coțofeni*. Comunicare, București, 1982.

⁴⁴ M. Roska, *op. cit.*, CXLVIII/8—10, 13—14.

⁴⁵ N. Vlăsa, *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 33—34.

⁴⁶ H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 433 și urm.

unghiulare, avînd vîrfurile tras în jos (fig. 5/13, 18—19; pl. II/9—10) și care de obicei sînt puse pe linia muchiei sau a diametrului maxim. Aceste proeminențe cu rol de apucători sînt alteori și de formă rotundă, ovală sau lunguiată. De altfel am regăsit acest gen de proeminențe și la Turdaș și pe vasele din categoria fără decorație pictată, dar cu suprafețele bine lustruite, despre care a fost vorba mai înainte.

După fragmentele pe care le avem la dispoziție din așezarea de la Tăualăș, putem spune că toate formele descrise au fost ornamentate cu pictură, folosindu-se procedeul tehnic al decorului pictat înainte de ardere. Observăm astfel că, pe suprafața bine netezită a vaselor, s-a aplicat mai întîi un înveliș fie cenușiu-deschis, chiar albicios (pl. I), fie alteori roșu cu o nuanță portocalie sau cărămizie bătînd uneori și spre castaniu, care a fost apoi bine lustruit (pl. II/7, 11—14). Pe acest fond-înveliș se văd benzi late, mai ales de culoare închisă și mată, trase cu toată lățimea pensulei, care descriu motive destul de simple. În general, culoarea cu care s-a efectuat pictura este aici mai ales neagră și mai rar roșie, un singur exemplar fiind pictat cu alb (pl. II/9).

Pentru pictura cu negru s-a întrebuințat o materie de natură rășinoasă (sau bituminoasă), ca o pastă, dar prea puțin rezistentă de-a lungul timpului, întrucît această materie colorantă adeseori s-a exfoliat, rămînînd pe vas numai conturul benzilor. Această pictură neagră în benzi late se întîlnește atît pe fragmentele cu fondul cenușiu-deschis, cît și pe fondul roșu și de obicei decorează numai registrul superior al vaselor. În general se subliniază buza lor printr-o bandă de culoare care trece și pe partea interioară. Motivele de pe suprafețele exterioare sînt mai ales zig-zaguri largi orizontale, care se leagă nemijlocit de banda de culoare de sub buza vasului. Prin simpla desfășurare a acestui motiv s-au rezervat, în chip spontan, din culoarea de fond, spații de formă triunghiulară și mai rar rombică (pl. I/1—8, II/1, 10, 14). În mijlocul spațiilor astfel obținute, de formă romboidală, s-a pus câte un punct mare de culoare neagră ca o pastilă (pl. I/11, II/15). Tot o astfel de pastilă se observă și la închierarea colțurilor de jos ale motivului pozitiv în zig-zag (pl. I/8, II/10).

Pe lângă tehnica picturii în benzi late, se observă pe alte fragmente un mod de a picta mai puțin bine organizat, întrucît nu folosește și spațiile rezervate prin culoare. De data această motivul decorativ pozitiv se compune din benzi mai subțiri, ca niște simple dungii, trase în sens vertical sau pieziș, sau alternînd în aceste două direcții, pornind tot de sub buza, și care ocupă de asemenea numai registrul superior al vasului (pl. I/2, II/11—13).

Tot așa pictura roșie-vișinie pe fondul roșcat portocaliu, care este totuși rară aici, grupele de benzi late au fost înlocuite prin grupe de linii subțiri dispuse pieziș (pl. II/13). Cît privește pictura cu alb pe fondul roșu, în cazul de față este slab reprezentată, întrucît nu putem descifra pe unicul exemplar fragmentar de care dispunem nici unul dintre motivele decorului major, dungile de culoare fiind întrerupte și, în parte, șterse. Ca un element de sine stătător se detașează totuși în chip ceva mai clar motivul „în feston” subțire, pus la baza gurii vasului, mai precis deasupra ușoarei lui gîtuiri (pl. II/1, 3). În acest caz, culoarea albă s-a păstrat mai bine decît în restul decorului (pl. II/9). În afară de sistemul de a împodobi pereții exteriori ai vasului cu pictură, în unele cazuri rare se văd urme de culoare și pe partea interioară a pereților (pl. II/9).

Se poate deci conchide că în ornamentarea ceramicii pictate de la Tăualăș predomină motivele geometrice simple și culoarea neagră mată pe fondul cenușiu-deschis sau în nuanțe de roșu.

Apariția acestei specii ceramice pictate monocrom în cadrul culturii Vinča—Turdaș prezintă un caracter intrusiv, dar nu constituie o problemă prea complicată, întrucât de la prima privire este evident că, atât prin tehnica pastei, cât și prin elementele ei decorative, ne duc în primul rând cu gândul la ceramica pictată de tip Starčevo, din care ar putea deriva. În cultura Criș din Banatul românesc, ceramica pictată de acest tip apare în chip sporadic, cel puțin după rezultatele pe care le cunoaștem până azi.

Analizând caracterelor generale ale acestei ceramici pictate de factură simplă de la Tăuș, constatăm că — față de ceramica pictată de tip Starčevo — ea arată trăsături sigure de înrudire, dar în același timp și de deosebire, în sensul unei degenerescențe. Este clar că tradiția picturii Starčevo era încă vie, dar tehnica acestei picturi negre așa de puțin aderente, nerezistind la acțiunea agenților externi, trebuie să recunoaștem, este de o factură cu totul inferioară. Pe de altă parte, un alt element contradictoriu îl constituie simplificarea externă a motivele decorative și păstrarea totuși a unui element evoluat în tehnica ornamentării, cum este punerea în valoare și a spațiilor rezervate din fondul vasului (decorul negativ).

Putem deci formula concluzia că ne aflăm în fața unei categorii pictate de tip Starčevo, care apare în cadrul culturii Vinča—Turdaș și nu poate fi explicată decât printr-un contact între aceste două culturi în spațiul Starčevo—Criș, fiind vorba deci de o supraviețuire mai îndelungată a elementelor pictate de tip Starčevo—Criș.

Un aspect primitiv al acestei „picturi negre“ de care a fost vorba până acum este cunoscut deci sporadic, cu toate imperfecțiunile tehnice, chiar în așezarea de la Vinča, în faza de început a culturii respective, așa cum atestă, de pildă, vasul Hyde⁴⁷. De asemenea chiar în cultura Criș din Banat, la Dudeștii Vechi⁴⁸, pe vasul chiup de o formă specială (s-ar zice un fel de askos vertical sau poate un vas de aspect grosso-modo antropomorf) se mai poate vedea un decor în benzi late negre (culoarea este în bună parte ștersă), benzile fiind trase peste decorul tipic pentru cultura Criș, format din șiruri de scobituri lucrute cu unghia. Tot așa de interesant este și faptul că, în cadrul culturii ceramicii liniare, în grupa Šarka, există aceeași badijonare cu o pastă neagră de natură rășinoasă cu care se acoperă parțial vasele, așternută, de asemenea ca la Dudeștii Vechi, pe decorul incizat. Deci este o situație analoagă cu aceea din aria culturii Turdaș, unde — atât în așezarea de la Tăuș, cât și în așezarea eponimă — găsim numeroase fragmente de vase la care, peste zonele decorate cu linii incizate și puncte, pe suprafețe mari, începând chiar de pe buza vaselor, s-a așternut această „pictură neagră“ de calitate inferioară, care de fapt reprezintă în toate aceste așezări o simplă vopsire după ardere și nu o pictură propriu-zisă. Se pare că este vorba de o modă adoptată la un moment dat de aceste culturi neolitice.

Dar, cu toată calitatea inferioară a picturii, specia pictată de la Tăuș se impune de la început prin finețea granulației pastei și prin tehnica superioară a preparării ei.

Nici *unelte de silex și de piatră șlefuită* descoperite în așezarea de la Tăuș nu puteau fi, desigur, prea numeroase din cauza suprafeței reduse a săpăturii.

⁴⁷ M. M. Vasić, *Prehistorijska Vinča*, Belgrad, I, 1932, p. 69, fig. 109 (78,5 m); Vinča u Praistorijini srednjeh Veku, Belgrad, 1984, Catalog 201.

⁴⁸ I. Kudžian, *A Körös Kultúra*, Budapesta 1944, pl. XXV/6.

rilor noastre. Uneltele sînt de tipurile obișnuite, găsite în mai toate așezările neolitice contemporane, prezentînd uneori un aspect ceva mai greoi.

Uneltele de silex se reduc la cîteva lame de dimensiuni mijlocii, dar groase (fig. 2/1—6; 6/1) și în, majoritatea lor, fragmentare. Mult mai numeroase sînt așchiile atipice, care reprezintă deșeurile de prelucrare a uneltelor. Materialul întrebuintat a fost silexul galben verzui, de culoarea nisipului.

Un nucleu fragmentar de dimensiuni reduse, ca și așchiile găsite la Tâualăș, constituie dovada că uneltele erau lucrate la fața locului. Pe lîngă acest material și în al doilea rînd din punct de vedere cantitativ, localnicii au folosit și un silex de culoare albicioasă și de aspect opalin, așa cum arată o lamă și cîteva așchii de acest fel.

Uneltele de piatră șlefuită — topoarele și topoarele-ciocane — au în general un caracter masiv și sînt în majoritatea lor deteriorate printr-o întrebuințare îndelungată. Cîteva exemplare de topoare s-au păstrat întregi (fig. 10/7, 10, 12—13, 16—18), dar nici unul în perfectă stare de conservare. Materialul din care au fost lucrate este o rocă dură granitoasă de culoare albăstrui-verzuie în care se disting și unele foarte mici puncte albe, dar care, după ce a fost scoasă din pămîntul umed, cu timpul se închide la culoare, căpătînd o tonalitate negricioasă.

Mai rar s-au lucrat topoare și dintr-o piatră cenușie mai puțin densă, dar care se șlefua destul de bine și probabil era și mai ușor de prelucrat.

Nu s-a putut face analiza acestor materiale spre a se determina speciile rocilor mai des folosite și totodată și eventuala lor proveniență din regiunile muntoase învecinate. Menționăm însă că aceleași roci erau folosite și pentru prelucrarea uneltelor din cultura ceramicii liniare din Moldova, descoperite în așezarea de la Traian (Dealul Fîntînilor).

În legătură cu forma topoarelor de piatră, putem spune că, în bună parte, ele intră în marea categorie numită a topoarelor neolitice plate și aparțin în principal la două tipuri: unul de formă înaltă, dreptunghiulară, cu secțiunea plan-concavă (fig. 10/13), și altul ceva mai scurt, de formă trapezoidală (fig. 10/17, 4). Topoarele de primul tip au tăișul drept sau ușor curbat, călcîiul arcuit și fețele bombate, în special cea superioară. De fapt, aspectul oarecum bombat al feței inferioare se datorește în bună parte procedeului de a ascuți tăișul pe dedesubt și de asemenea necesității de a subția toporul în regiunea călcîiului, în vederea fixării lui într-un mîner de corn sau eventual și de lemn (fig. 10/7, 16—18).

După exemplarele de care dispunem s-ar putea deduce că dimensiunile acestor topoare sînt cuprinse între 0,125 m și 0,075 m. Deși exemplarele de la fig. 10/9, 12, 15) s-au păstrat numai pe jumătate, este evident că aparțin primului tip, acela dreptunghiular, întrucît și celelalte elemente sînt de asemenea caracteristice pentru tipul dreptunghiular.

Al doilea tip de topor de forma unui trapez, are ca notă specifică tăișul mai evazat (fig. 10/4, 17—18), deși în cazul de față tăișul se prezintă știrbit la ambele exemplare.

S-ar putea vorbi și despre existența unui al treilea tip de topor, acela în formă de calapod propriu-zis; bombarea suprafeței superioare pe care am observat-o la mai toate exemplarele nu credem însă că ar constitui un element concludent, decît în cazul cînd pe lîngă aceasta ne-am putea da seama și de dimensiunile piesei întregi și deci de forma tipică; dar cele șase fragmente bine șlefuite sînt de dimensiuni prea mici, cel mai mare reprezentînd, după toate aparențele, abia o jumătate dintr-un astfel de topor (fig. 10/5). Totuși, elemente pozi-

tive ne oferă atît tăişul cit şi secţiunea cîtorva din exemplarele fragmentare (fig. 10/1—3), pentru a putea presupune şi existenţa acestui tip de topor la Tăuasa.

Tot aici semnalăm şi un fragment de dăltiţă de o formă îngustă şi prelungă (fig. 9/11, 10/5).

Topoarele-ciocane, aşa cum am amintit, sînt luate din aceeaşi rocă dură de culoare albastră-verzuie. S-au păstrat cinci fragmente atent şlefuite, rupte pe linia găuririi cilindrice (fig. 10/8, 11, 14); feţele lor sînt uşor curbate. Unele fragmente au muchiile rotunjite prin şlefuire şi astfel au o secţiune ovală. Toate exemplarele prezintă îngroşarea caracteristică în regiunea gaurii pentru mîner, îngroşare necesară pentru asigurarea rezistenţei acestei unelte de lovit.

La un alt fragment de ciocan perforarea ajunsese aproape de terminare, dar uneltea s-a rupt şi dopul rezultat din găurire de asemenea, rămînînd în interior numai baza lui (fig. 10/14). Perforarea nu a putut fi dusă la capăt poate şi din cauză că nu a fost făcută în centrul uneltei. S-ar putea însă ca această situaţie să se datorească şi intenţiei de a refolosi o unelaltă deteriorată, întrucît pe capul fragmentului păstrat se văd urme de uzare intensă prin loviri repetate.

S-a descoperit şi un *percutor* de formă rotundă (fig. 2/9), din care lipseşte o parte, lucrat dintr-o rocă de culoare roşiatică-închis, ca şi unele aşchii din aceeaşi rocă.

Între celelalte obiecte de piatră amintim şi un fragment dintr-un fel de măciucă masivă de formă rotundă. Un obiect de gresie, de formă dreptunghiulară, avînd pe partea superioară o alveolă de formă ovală, a servit probabil ca şlefuitoare sau piatră pentru ascuţit uneltele (fig. 8/3).

Tot astfel, la baza stratului superior de cultură, adică între 1,20 m—1,40 m, s-au găsit şi cîteva rîşniţe de mină, de piatră, de dimensiuni mijlocii şi mai mari, prezentînd alveolarea tipică ovală sau rotundă, datorită unei folosiri îndelungate.

Între uneltele casnice descoperite în aşezare sînt şi *greutăţile de plasă*, lucrate din lut ars, care însă au putut fi tot aşa de bine folosite şi ca greutăţi pentru războiul de ţesut. Unele exemplare mai păstrează încă urmele de uzură în jurul gaurii rotunde (fig. 9/12).

Nu putem nota vreo diferenţă de formă în legătură cu acest dublu rol funcţional al acestor greutăţi de lut, ci cel mult o variaţie în privinţa dimensiunilor lor şi poate şi o particularitate de ordin tehnic: pentru uneltele folosite ca greutăţi de afundat plasa se impunea o ardere mai intensă a lutului, spre a spori rezistenţa lor în apă.

Exemplarele de la Tăuasa—Deva aparţin atît tipului conic, găurit în partea superioară, care este răspîndit în aşezările de la sfîrşitul epocii neolitice, cit şi mai ales unui al doilea tip, de formă rotundă, aproape globulară, găurit la mijloc, care aminteşte o formă mai veche, aşa-zisă în chip de „tomată”, tipică pentru cultura Criş (fig. 9/11, 14, 16—19).

Ambele tipuri s-au găsit în mare cantitate în aşezarea de la Turdaş. Între exemplarele întregi de la Tăuasa care aparţin primului tip, sînt şi cîteva de dimensiuni mai reduse (înălţimea: 6,5 cm şi diametrul bazei 3,5 cm), care ar fi fost potrivite mai ales pentru a ţine bine întinse firele războiului de ţesut (fig. 9/11—12). Două dintre greutăţi au un aspect vag antropomorf; partea superioară fiind uşor rotunjită, iar prin stringerea pastei încă moi între degete au rezultat două scobituri laterale şi o proeminenţă mediană, după procedeul modelării figurinelor antropomorfe de lut. Străpungerea laterală — a obiectului — s-a făcut dedesubtului „figurii” (fig. 8/6). La un al treilea exemplar s-a adăugat şi o mică proeminenţă, spre mijlocul corpului.

Greutățile de lut aparținând celui alt tip sînt de obicei mai puțin bine arse la roșu, avînd una și mai rar două găuri (fig. 9/13—14, 17—19) cele mai multe fiind sparte din vechime pe linia diametrului (fig. 9/14, 16—19). Aceste greutăți rotunde pot fi simple, însă de obicei partea superioară bombată, este decorată fie cu incizii adînci, dispuse în chip neregulat (fig. 9/14, 17) fie cu șiruri de alveole rotunde (fig. 9/16, 19).

Acest fel de ornamentare este cunoscut în cultura Turdaș, așa cum am văzut și pe torțile-butoni mari, cît și în cultura Criș, unde apar de asemenea pe greutățile de plasă de formă rotundă.

În aceeași grupă a obiectelor din sfera îndeletnicirilor casnice, alături de greutățile de plasă sînt și micile prîsnele de lut ars pentru fus: *fusaiole* (fig. 9/11). După cîte s-a putut observa, în cultura Turdaș această categorie de obiecte nu este prea numeroasă. În așezarea de la Tăualăș forma cea mai frecventă este aceea globulară, găurită vertical și de o factură puțin îngrijită (fig. 9/3). Forma bitronconică lipsește la Tăualăș, deși ea există la Turdaș.

O altă variantă (fig. 9/16) are forma rotundă, fiind perforată vertical, dar plată ca un disc. Unele exemplare sînt străpunse de două mici găuri rotunde alăturate (fig. 9/15), așa cum s-au găsit și la Turdaș⁴⁹.

În această categorie a pieselor de formă rotundă și plată intră și fusaiiolele lucrate din cioburi de vase din pastă de calitate bună, cenușie sau roscată, la care s-au rotunjit marginile și care au fost apoi perforate, operația fiind începută simultan de pe ambele fețe (fig. 9/3). Diametrul acestora nu depășește 3—4,5 cm. Unele exemplare au fost părăsite înainte de a fi terminate (fig. 9/15).

Este posibil ca aceste fusaiole, și mai ales acela din ultima categorie, să fi fost folosite și ca pendentive sau elemente de colier.

Tot în categoria obiectelor de uz casnic se situează și o piesă masivă de lut ars, dar de dimensiuni mici, avînd laturile mult școbite, care amintește de forma unui „mosor“ (fig. 9/9).

Unelte de os și corn. — Deși în așezarea de la Tăualăș s-au găsit multe oase (omoplați și oase lungi) de animale, ca și coarne — mai ales de cerb — uneltele din aceste materiale sînt foarte puține, spre deosebire de numărul mare al săpăligilor, mînerelor pentru topoare și lame de silex, îmjungătoarelor și lopățelelor, atît de frecvente la Turdaș. Dar această situație se explică desigur prin întinderea redusă a sondajelor noastre.

S-au găsit totuși la Tăualăș cîteva plăci de os bine lustruite, din păcate fragmentare, de formă aproape dreptunghiulară și ușor curbată; aceste piese au servit probabil la netezirea suprafețelor vaselor mai mari de lut. Cea mai mare dintre aceste piese — atîtea cîte s-au păstrat — au dimensiunile de 3,7—2,7 cm (fig. 9/1). S-au descoperit și două fragmente de lopățele de os, bine lustruite. Alte cîteva fragmente de piese de os, mai greu de definit, dovedesc multiplele întrebuințări ale uneltelor de os în viața de toate zilele a locuitorilor așezării.

De o utilitate mai puțin evidentă — și poate avînd mai degrabă un rol în legătură cu cultul — este o falcă nu prea mare de animal, decorată cu incizii fine dispuse în forma motivului „în plasă“, precum și colții de mistreț, care serveau probabil drept amulete.

*

⁴⁹ M. Roska, *op. cit.*, CNVII, 22; CNXX, 20.

Tot aici trebuie amintit și un fragment de pieptene lucrat dintr-o placă subțire de os, cu dinții numai pe o latură și destul de uzați. Această piesă s-a găsit în stratul inferior, la adâncimea de 2 m.

Reprezentările figurale antropomorfe și zoomorfe de lut ars sînt întîmplător puține în așezarea de la Tăulaş și nu am găsit aici nici aspectul tipic al împodobirii ceramicii cu elemente plastice, cunoscut în chip pregnant în așezarea de la Turdaș.

Această predilecție pentru decorul figural am constatat-o în oarecare măsură și la Tăulaş, și anume cu prilejul prezentării torților vaselor din așezare. În categoria de față vom îngloba și cele cîteva reprezentări figurale fragmentare, de caracter ornamental și poate cu un rol funcțional mai redus. Este vorba de o *protomă de aspect zoomorf*, cu capul prelung și gîtul înalt și gros, cu secțiunea rotundă. Ochii sînt indicați prin două scobituri rotunde, de o parte și de alta a capului îngust, care se termină printr-o „creastă” pe care se văd trei alveole mai mici (fig. 8/7); gura este larg deschisă. Este clar că s-a încercat să se redea imaginea unui animal sau a unei păsări, dar nu putem preciza specia. Calitatea pastei bune arse, de culoare cenușie-gălbuie, ne îndeamnă să presupunem că această protomă va fi făcut parte dintr-un vas de cult.

O altă protomă de acest fel se caracterizează printr-un gît lung și încovoiat, capul fiind proporțional mic, iar trăsăturile sumar redade (fig. 8/1). Nu credem că protoma a aparținut unei figurine, ci mai degrabă va fi făcut parte dintr-un vas zoomorf de proporții mai mici. O mică *protomă zoomorfă* de lut ars prezintă un bot prelung și două protuberanțe pe creștetul capului. Interesant este șirul de creștături de deasupra capului, care se continuă și pe gît (fig. 8/2). Este probabil ca și această protomă să provină de la un vas de cult de tipul așa-zis „lampă” (altăraș). Amintim aici și vasul de mici proporții de la Tăulaş cu corpul ovoidal, susținut de patru piciorușe, rupt tocmai în partea unde trebuia să fie eventualul cap de animal (fig. 6/10—7/11).

Un cap de figurină, de data aceasta de dimensiuni mai mari, de aspect antropomorf, se prezintă de asemenea izolat, dar este probabil că a făcut parte integrantă dintr-un vas. Lucrat dintr-o pastă cenușie, a prins o crustă gălbuie și stă vertical pe un gît cilindric. Interesantă apare forma prelungă a craniului, poate o deformare în legătură cu o eventuală punție de toartă. Lateral și mult spre ceafă se vede locul urechilor, azi rupte. Fața este deteriorată, fruntea scundă, iar în dreptul gurii — care va fi fost și în acest caz larg deschisă — este o ruptură. Caracteristică este maniera în care s-a redat părul, împărțit în două printr-o incizie fină, care închipuie o cărare; iar pletele, redade prin incizii lungi, cad de o parte și alta a capului (fig. 8/4). Menționăm aceeași tratare a părului la vasul antropomorf de la Parța⁵⁰, la care de asemenea gura este larg deschisă, ca și cînd ar striga.

De o formă asemănătoare, dar de dimensiuni mai mici, este și un al doilea cap antropomorf de lut, cu aceeași formă prelungă a craniului, gura deschisă și urechile ciuntite. Fruntea îngustă imprimă figurii o expresie animalică.

Reamintim aici și diferitele picioare umane de lut (fig. 8/8, 10—18) redade cu încălțăminte sau desculțe, pe care le-am considerat ca pedestale de vase (v. capitolul ceramică).

HORTENSIA DUMITRESCU

⁵⁰ M. Moga, în *Revista Muzeelor*, 3, 1964, p. 295; Gh. Lazarovici, în *Tibiscus*, II, 1972, pl. I/5—6; Idem, *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte*, 52, 1983, p. 157, fig. 13; O. Rodu, Fr. E. Resch, C. Germann, în *Tibiscus*, III, 1974, p. 67 și 10, pl. XVII/1—1a.

LEGĂTURILE CRONOLOGICE, CULTURALE ȘI LOCUL ASPECTULUI TĂUALAȘ ÎN CADRUL CULTURII VINČA-TURDAȘ ȘI A NEOLITICULUI TRANSILVAN

Poziția geografică deosebită, bogățiile naturale variate, formele de relief oferă un dinamism aparte evoluției neoliticului dezvoltat din această provincie. Cercetările recente, reduse ca număr, săpăturile insuficiente fac ca în locul unei argumentații sigure să predominie ipoteze și speculații.

O săpătură veche — august 1944 — reluată pentru a fi publicată în jurul anilor 1960—1962, ani de mari sinteze neolitice, a rămas pînă în cele din urmă în manuscris, într-o lucrare de proporții monografice, ale cărei concluzii autoarea nu a mai dorit și apucat să le scrie. Totuși datoria față de cititori, cu onestitatea care o caracteriza, a determinat-o să-și precizeze opinia într-un articol de concluzii în care stăruia asupra genezei, locului, rolului și cronologiei aspectului Tăulaș la geneza culturii Petrești⁵¹.

În acea vreme autoarea avea acest manuscris, ilustrația terminată, studiate descoperirile lui M. Macrea și O. Floca, precum și o fină cunoaștere a realităților de atunci, concluziile pe care le-ar fi tras căpătau alte dimensiuni, în prezența unui material atît de bogat, dacă ar fi fost scrise de autorul săpăturilor.

Concluziile pe care acum le redăm, păstrînd pe de o parte spiritul pe care autoarea l-a imprimat manuscrisului, pe de altă parte atîngînd și obiectivele la care s-a referit, ținînd cont de evoluția cercetărilor, anumite ipoteze ale autoarei, țin astăzi de istoricul cercetărilor, noi nemainsistînd asupra lor.

Studiul acestor materiale permite reluarea unor probleme fundamentale ale neoliticului Transilvaniei, arată în același timp caracterul precar al cercetărilor de epocă neolitică și importanța săpăturilor de la Tăulaș. Acestea subliniază necesitatea reluării unor săpături în stațiunile de la Turdaș, Lumea Nouă, Tăulaș, Balomir, Tărtăria și altele.

Din observațiile stratigrafice de la Tăulaș rezultă că ceramica de la —1,80—2,00 m este de o factură foarte bună, factură care se păstrează pe tot parcursul evoluției de la Tăulaș. Dar unele specii ceramice, cum este de pildă ceramica semifină de culoare gălbuie de la cupele cu picior, ar sugera o legătură cu tehnica fazei B₁ a culturii Vinča. Alte categorii, cum este ceramica cenușie, neagră-cenușie, portocalie ca pielea și altele, prin finețea netezirii și prin amestecul fin al lutului presupun un orizont cronologic contemporan cu Vinča B₁/B₂. Alte elemente însă, cum sînt pictura cu negru, deși în proporție foarte scăzută în primele orizonturi (este amintit doar un fragment), mai numeroasă în următoarele, precum și ornamentele din benzi punctate și umplute cu liniuțe, caracterul inciziilor, al benzilor din incizii, plastica, formele de vase și importurile amintite de către H. Dumitrescu din nivelul II — un ciob Bükk clasic, și unul Precucuteni I (Zănești)⁵², iar dacă ținem cont și de păstrarea unor motive în uz, ca o tradiție, este de presupus o datare mai tîrzie pentru nivelul I, în vremea fazei Vinča B₂—B₂/C, pentru întregul aspect Tăulaș.

⁵¹ H. Dumitrescu, *op. cit.*

⁵² H. Dumitrescu, în *SCIV*, 17, 3, 1966, p. 442.

Din motivele mai sus expuse se impune o analiză atentă, amănunțită a elementelor coordonatoare, a apariției și dăinuirii lor, precum și orizontul cronologic pe care îl presupun.

Din capul locului socotim că definirea pe care a dat-o acestor materiale Hortensia Dumitrescu de cultura Vinča-Turdaș, aspectul Tăualas, este pe deplin justificată de materialele arheologice.

Originea. Caracterul materialelor de la Tăualas, în special ceramica incizată, dar și apariția picturii necesită o analiză a genezei acestor fenomene. Greutatea demonstrației constă tocmai în faptul că descoperiri cum sînt cele de la Lumea Nouă nu sînt publicate și nu se cunoaște sensul evoluției lor. Mai spre nord, unde apar anumite elemente în bazinul Arieșului, la Cheile Turzii și la Zaul de Cîmpie se petrec fenomene similare la un orizont cronologic apropiat, dar pe un alt fond cultural. La Cheile Turzii într-un cerc cultural cu ceramică pictată lipsesc ornamentele incizate⁵³. Deci, originea celor două grupe este diferită, avînd alte componente. La Zaul de Cîmpie, în bazinul Mureșului, în cel mai timpuriu orizont cunoscut la această dată din punctul *La grădiniță*⁵⁴, ceramica incizată apare fiind asociată cu o ceramică pictată de genul celei de la Cluj — *Piața Libertății I*, unde există și o ceramică incizată⁵⁵.

În bazinul Mureșului mijlociu ceramică incizată este cunoscută în mai toate stațiunile. Observații stratigrafice sigure, publicate și însoțite de materiale tipice, există la Tărlăria atît în primul nivel, cît și în celelalte⁵⁶. Trebuie menționat că aici se observă și fondul vinčian, cu mult mai pronunțat decît în altă stațiune din zonă. Acestea se leagă de descoperirile din vecinătate de la Balomir⁵⁷, care reprezintă, deocamdată, și cel mai timpuriu orizont vinčian din zona Mureșului mijlociu⁵⁸.

Materialele de la Tăualas, în special numărul foarte mare de benzi umplute cu puncte, ne amintesc de descoperiri mai timpurii, aflate la cca 150 km mai spre vest, pe cursul mijlociu al Begheului, într-o cale naturală spre Cîmpia Timișului, în ale cărei părți de răsărit se află descoperirile culturii Banatului de la Fratelia⁵⁹ și Freidorf⁶⁰.

În ambele stațiuni sînt materiale de fază Vinča A₃ și Starčevo-Criș IVB aflate într-o evoluție din care se naște cultura Banatului, care materiale evoluează spre Vinča B₁ fără a avea elemente caracteristice, dar în care sînt foarte nume-

⁵³ N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 3—14, 161—172.

⁵⁴ V. Lazăr — M. Grozav, *Așezarea de tip Turdaș de la Zaul de Cîmpie*, comunicare, Vaslui, 1982, m.s.; Gh. Lazarovici, în *ActaAMP*, X, 1986, p. 19—22, fig. 150—58; 2/24—25, 44—49, 54.

⁵⁵ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 166 și urm., fig. 5.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 43, fig. 11, vezi săgeata din stînga ce indică tocmai acest fenomen.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 114—118, fig. 1—4.

⁵⁸ Influența vinčiană este sesizată și în alte stațiuni Starčevo-Criș tîrzii din Transilvania, preluată direct de la comunități vinčiene (vezi Gh. Lazarovici, în *PZ*, LVI, 2, 1981, p. 181 și urm. și B.I, vezi și catalog, nr. 49—55), cum se petrec lucrurile și în Banat.

⁵⁹ Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 196, cat. 38, vezi și bibliografia mai veche și indicele de la p. 267.

⁶⁰ Descoperiri recente. Gh. Lazarovici — Fr. Resch — C. Germann, *Descoperiri arheologice la Timișoara — Freidorf*, în *Banatica*, 7, 1983, p. 35 și urm. În această stațiune, amestecul cultural fiind mai restrîns decît la Fratelia, poate fi clar observată dezvoltarea deosebită a ornamentației din benzi punctate la un orizont Vinča A₃. Un fragment ceramic (*Ibidem*, fig. 4/6) arată foarte clar sensul evoluției spre fenomenele din Transilvania. Rezervele trebuiesc păstrate din cauza lipsei unor certitudini stratigrafice.

roase ornamentele din benzi punctate. De aici rezultă că ornamentele punctate sînt o creație locală, începută în faza Vinča A₃. Lipsesc însă, deocamdată, fire de legătură între cele două zone. Dar observăm și existența unor deosebiri, din care amintim vasele patruleter necunoscute în Banat. Totuși, rolul genetic al unor asemenea elemente care formează componenta de bază locală se face simțit în momentul în care noi influențe sudice ale fazei Vinča B₁, de cea mai bună factură.

Un alt element care trebuie luat în discuție este ceramica pictată. Originea picturii din neoliticul dezvoltat transilvănean, deși în momentul de față pare segmentat în grupe și faciesuri, este un fenomen complex cunoscut foarte puțin.

În zonele nordice, în cîmpiile Someșului, Nirului, în bazinul Crasnei și Podișul Someșan, pe fondul evoluției culturii Starčevo-Criș din fazele tîrzii, cu elemente liniare și cu o puternică componentă sudică, de vreme Vinča A (dar totuși altceva), înrudit și cu orizonturile cu pictură policromă de tip Cîrcea-Viaduct — Leț — Trestiana se formează un grup cu ceramică pictată, parte a unei civilizații mai largi, numit recent grupul Pișcolt (acesta înglobează descoperiri cunoscute prin termenii *cultura Ciumești*, *Ciumești tîrziu*, *Săcuieni*)⁶¹.

În Cheile Turzii și mai apoi în Cîmpia Transilvaniei se dezvoltă o civilizație cu ceramică pictată a cărei geneză este încă greu de precizat exact. Aceasta este strîns legată de evoluția complexului Lumea Nouă. Atît D. Berciu (pentru Lumea Nouă)⁶² cît și N. Vlăsa (pentru Cheile Turzii)⁶³ caută originea în fondul local al neoliticului vechi, precum și în elemente sudice, de origine vinčiană. Mai puțin în Cheile Turzii (unde este o situație specială, fiind vorba de locuiri în peșteri), mai numeroase în alte stațiuni, alături de ceramica pictată apare și o ceramică incizată care apropie foarte mult aceste descoperiri de cele de la Tău-alaș. Din toate acestea se desprinde ideea unui trunchi comun sau este vorba de grupe paralele cu evoluții similare determinate de dezvoltarea aceluiași element. Un răspuns vor trebui să-l dea cercetătorii care au săpat în aceste stațiuni. Avem impresia că este vorba de o civilizație născută sub influențe vinčiene repetate, din elemente eterogene, de la care se cunosc doar fazele evoluate: complexul Lumea Nouă, Cluj—Cheile Turzii, faciesul Tărtăria—Tău-alaș, aspectul Tău-alaș, grupul Iclod și altele⁶⁴.

Mai toate orizonturile nu sînt încadrate sigur, nefiind studii de stratigrafie comparată, nu sînt publicate nici rapoarte mai amănunțite, iar eventualele importuri nu sînt elemente sigure pentru încadrări. Mai bine cunoscute, în momentul de față sînt observațiile din Cheile Turzii pentru ceramica pictată. Lipsa ceramicii incizate nu permite însă precizări mai amănunțite. Din etapele timpurii ale acestei civilizații cu ceramica pictată sînt descoperirile de la Cluj—*Piața Libertății*, nivel I, în care există atît ceramică pictată, cît și ceramică incizată⁶⁵. Atît motivele pictate⁶⁶ cît și cele incizate și pictate în tehnica *crusted*⁶⁷ sînt întîlnite la Tău-alaș. Motivele pictate din nivelul inferior se regăsesc, ca stil și tehnică, în nivelul II de la Tărtăria (nivel Turdaș—Petrești, partea inferioară)⁶⁸. Observațiile stratigrafice de la Tărtăria permit încadrarea mai timpurie a descoperirilor de

⁶¹ Gh. Lazarovici — I. Nemeti, în *ActaMN*, VII, 1983, p. 17—60.

⁶² D. Berciu, *Problemele neoliticului în România*, București, 1961, p. 27.

⁶³ N. Vlăsa a susținut verbal, adesea, aceste lucruri.

⁶⁴ Ideea am schițat-o în ultima vreme. Vezi Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 222, 224, 233; Gh. Lazarovici — I. Nemeti, *op. cit.*, p. 17 și urm.; Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, IX, 1985, p. 75 și urm.

⁶⁵ N. Vlăsa, *Neoliticul Transilvaniei*, p. 168—169, fig. 5, 8—9, p. 170.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 168—169, fig. 5/1, 3.

⁶⁷ *Ibidem*, fig. 5/4—6.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 38, fig. 4/6—9.

tip Tărtăria—Tăuલાş (sînt numite *facies*, *fenomen* sau *faciesul Lumea Nouă*)⁶⁹.

În acest fel prin nivelul II de la Tărtăria este asigurată o dată relativă pentru Tăuલાş în raport cu descoperirile vinčiene din Transilvania, în vremea fazei Vinča B₁/B₂ cel mai timpuriu, ceea ce corespunde şi din alte puncte de vedere (forme şi tehnică), aşa cum am precizat mai sus pentru începutul locuirii de la Tăuલાş.

Vasul patrulator cu motive incizate meandrice (fig. 3/14) are aceeaşi factură ca şi vasul patrulator de la Cluj⁷¹. Acest vas (fig. 3/14) socotim că trebuie să fi fost fragmentul pe baza căruia H. Dumitrescu stabilea paralelismul Tăuલાş I — Barca III — Alföld⁷². Dacă asemănările, la vremea cînd autoarea scria articolul, erau posibile, azi nu mai pot fi susținute, deoarece alte grupe au fost definite şi acestea au oferit posibilitatea unor sincronisme directe, descoperirile de la Barca III legîndu-se de liniarul timpuriu⁷³. Acest fragment, după tehnica şi stilul ornamental, se leagă şi de descoperirile din vest, de pe cursul inferior al Mureşului, din grupurile Szakálhát⁷⁴ şi Bucovăt, faza II⁷⁵ ale culturii Banatului, ceea ce corespunde unui nivel Vinča B₂⁷⁶.

În concluzie, cel mai timpuriu orizont pentru care se poate vorbi de începuturile locuirii de la Tăuલાş ar fi Vinča B₁/B₂, mai sigur însă B₂, iar elementele care ar participa la geneza fenomenelor de la Tăuલાş, în momentul de faţă, sînt: 1) fondul neoliticului timpuriu⁷⁷ asimilat deja într-o civilizaţie încă puţin cunoscută; 2) masive şi repetate influenţe sau aporturi sudice, directe sau prin intermediul Banatului de nord; 3) o componentă vinčiană, de fază B₁, evoluînd în Transilvania independent de Vinča; toate acestea într-un context de staţiuni principale.

Răspîndirea. Pe baza trăsăturilor care au fost definite la publicarea materialelor din 1966, H. Dumitrescu încadra între descoperirile aspectului Tăuલાş şi materialele de la Lumea Nouă şi Limba (azi Dumbravă)⁷⁸. Acestora N. Vlassa le-a adăugat şi alte puncte de la Tărtăria, la baza nivelului II⁷⁹, precum şi descoperirile de la Cluj—*Piaţa Libertăţii*, nivel I⁸⁰. I. Paul adaugă acestora descoperirile din nivelul I de la Pianul de Jos⁸¹, iar Fl. Draşoveanu semnalează un fragment

⁶⁹ *Ibidem*, p. 170.

⁷⁰ Gh. Lazarovici, în *PZ*, LVI, 2, 1981, p. 183—185, abb. 1.

⁷¹ N. Vlassa, *op. cit.*, fig. 5/6.

⁷² H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 442.

⁷³ I. Lichardus, în *AFB*, 1972, p. 107 şi urm., fig. 3, p. 112.

⁷⁴ G. Goldman, în *BMMKözlem*, 5, 1976/1977, p. 13 şi urm., pl. I, VI/10, 12, VII/13—15 ş.a.

⁷⁵ Deşi nu sînt analogii directe, identice, formele patrulatorie lipsesc sau sînt rare, factura şi tehnica incrustaţiei, stilul decorativ sînt caracteristice pentru Bucovăt II. Vezi Gh. Lazarovici, în *Banatica*, III, 1975, p. 20—21, pl. XII/9; Idem, în *Festschrift für R. Pittioni*, Wien, 1976, p. 223, fig. 12/9; Idem, *Neoliticul Banatului*, p. 143 şi urm., motiv tip I, 3, 10, 14, ş.a.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 177, tabel 17.

⁷⁷ O. Floca, care în 1947 săpase împreună cu M. Macrea, tot în curtea casei lui N. Gostar — însemnări inedite M. Macrea în MIT — constată legături cu Vinča-Turdaş coexistînd cu un facies local al culturii Starčevo-Criş (O. Floca, în *Sargeția*, VI, 1968, p. 9, n. 1).

⁷⁸ H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 435.

⁷⁹ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 168, fig. 5/4—6; Idem, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 413—414.

⁸⁰ Idem, *Neoliticul Transilvaniei*, p. 167, fig. 5/1—3. Ceramica nivelului I o asocia cu Suceagu, Palatca, Devent, Lumea Nouă, ş.a.

⁸¹ I. Paul, în *StCom*, 14, 1969, p. 46—47; Idem, în *PZ*, LVI, 2, 1981, p. 224—225, fig. 8.

pictat de la Zlaști⁸². Nu este exclus ca și alte stațiuni să aparțină acestui aspect cultural, dar cunoașterea insuficientă a materialelor din muzeele din sudul Transilvaniei de la Mintia, Chitid, din Munții Poiana Ruscă și alte puncte cunoscute sub termenul de Vinča-Turdaș⁸³ nu permite precizări.

Cronologia. Relațiile cu grupul Barca III — Alföld — așa după cum am mai precizat — nu credem că se mai pot susține, deoarece asemenea materiale sînt cunoscute la orizont Vinča B₂, în descoperirile de la Cluj și în cultura Szakálhát⁸⁵. În acest sens socotim că trebuie să înțelegem și descoperirile socotite Alföld de către J. Paul între materialele de la Daia Română, Alba Iulia și altele⁸⁶. De altfel, pe Mureș sînt tot mai numeroase descoperiri și elementele în „stil liniar” cu sau fără fond vinčian (cultura Banatului, grupul Bucovăț) în descoperirile de pe Mureș de la Arad⁸⁷, Păuliș⁸⁸, Lipova⁸⁹, Brănișca⁹⁰, elemente care stau la baza formării culturii Tisa sau formează acele elemente numite „Tisa” sau „tisoide”⁹¹.

H. Dumitrescu a sesizat legăturile dintre cultura Precucuteni pentru materiale din nivelul Tăulaș II⁹², observații care au fost completate prin descoperirile lui J. Paul care sesizează, la același orizont cronologic, în stațiuni turdășene tîrzii, alte descoperiri Precucuteni⁹³. Tot culturii Precucuteni I îi aparține și un fragment de la Tărtăria (nivel IIa)⁹⁴, precum și alte materiale.

Legăturile cu cultura Bükk au fost precizate pentru materialele din nivelul II de la Tăulaș⁹⁵. Acest sincronism este posibil cu condiția ca materialele să aparțină unui orizont Bükk tîrziu, Bükk C⁹⁶. Între materialele de la Tăulaș sînt două fragmente la care ni se pare că se referea autoarea (pl. VI/3—4), descoperite la —0,80 m, ceea ce corespunde unui nivel Tăulaș II⁹⁷. Fragmentul Bükk, de la Tărtăria⁹⁸, mai tipic, pare a confirma observațiile stratigrafice de la Tăulaș, fiind

⁸² Fl. Drașoveanu, *Neoliticul în Bazinul Mureșului mijlociu*, lucrare de diplomă, Cluj-Napoca, 1980, pl. LVI/1.

⁸³ O. Floca, *Ghid al județului Hunedoara*, Deva, 1969, p. 22 și urm., 78, 80, 83, 100, 101, ș.a.; L. Mărghitan, în *Sargeția*, V, 1968, p. 7—10; I. Andrițoiu, în *Sargeția*, 1979, p. 15 și urm.; T. Mariș, *Descoperiri preistorice în Munții Poiana Ruscă*, comunicare, Cluj-Napoca, 1983, m.s.

⁸⁴ H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 442.

⁸⁵ Supranotele 71—75.

⁸⁶ J. Paul, *op. cit.*, p. 224—225, fig. 18.

⁸⁷ Gh. Lazarovici—E. Pădureanu, în *Ziridava*, XIV, 1982, p. 15—34.

⁸⁸ Materiale inedite în Muzeul Național din Budapesta, informații amabile J. Makkay.

⁸⁹ Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, p. 80, 83, 85, 135—136, 153, 159, 200; vezi și bibliografia; V. Boroneanț—D. Demșea, în *Ziridava*, III—IV, 1974, p. 11—23.

⁹⁰ Materiale inedite în MIT.

⁹¹ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 156 și urm.

⁹² Din păcate nu am putut identifica fragmentul în cauză ceea ce preciza cercetătoarea însă este sigur aceasta fiind o foarte bună cunoaștere a culturii Precucuteni. Vezi H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 442.

⁹³ J. Paul, *op. cit.*, fig. 18, nivel Vinča B₂ — Turdaș II; La același orizont sau mai tîrziu sînt descoperirile Precucuteni de la Petrești; vezi Gh. Lazarovici—Z. Kálmár, *op. cit.*, p. 234, pl. IV.

⁹⁴ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 43, fig. 11 — nivel Turdaș—Petrești, dreapta jos, vezi și p. 128—130, 169, 170.

⁹⁵ H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 442.

⁹⁶ J. Lichardus, *Studien zur Bükker Kultur*, 1974, Bonn, p. 107, fig. 51, p. 92, fig. 45.

⁹⁷ H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 442.

⁹⁸ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 11, nivel IIa, dr.; Idem, în *SCIV*, XI, 1, 1960, p. 132; J. Lichardus (*op. cit.*, p. 135, nr. 248) acceptă această încadrare.

descoperit în nivel II la Tărtăria (nivel Turdaş—Petreşti, inferior) care este sincron cu nivelul I de la Tăulaş.

Legăturile cronologice şi culturale cu complexul Lumea Nouă au fost dintr-un început subliniate de H. Dumitrescu, care socotea „*grosso modo* aceeaşi cultură”⁹⁹. Având în vedere puţinele materiale care au fost publicate de la Lumea Nouă, este greu de definit care sînt raporturile exacte dintre cele două staţiuni. După observaţiile lui N. Vlassa de la Tărtăria şi Cluj—*Piaţa Libertăţii*, Lumea Nouă ar fi o etapă mai tîrzie decît Tăulaş¹⁰⁰. I. Paul încadrează descoperirile de la Lumea Nouă, specia DI, începînd încă din faza B₁ a culturii Vinča, ce-i drept din a doua parte¹⁰¹, ceea ce ar corespunde cu un orizont Vinča B₁/B₂, cum de altfel o spune la un moment dat despre nivelul Lumea Nouă Ib¹⁰². Lui N. Vlassa îi apar diferenţiate fenomenele de la Tărtăria, Cluj—*Piaţa Libertăţii* şi mai ales Cheile Turzii, peşterile Binder şi Balica, ceea ce arată poziţia tîrzie a materialelor din nivel Lumea Nouă IIa cu sfîrşitul locuirii neolitice mijlocii¹⁰³. Într-o stratigrafie recent comentată I. Berciu împarte descoperirile de la Lumea Nouă în 5 nivele¹⁰⁴, opinii preluate cu unele modificări de I. Paul.

Cercetările recente de la Zaul de Cîmpie—*Grădiniţă*¹⁰⁵, avînd elemente turdaşene evolute, precizează un orizont cronologic tîrziu, la nivel Vinča B₂—B₃/C (de început) pentru complexul Lumea Nouă evoluat, vreme în care se nasc elementele Iclod I¹⁰⁶, care urmează în spaţiu şi timp în aria de nord a complexului Lumea Nouă, mai precis în zona descoperirilor de tip Cheile Turzii—Cluj.

Ceramica pictată de la Iclod din Cimitirul A, mormintele E—V, care reprezintă orizontul timpuriu, continuă evoluţia începută la Cluj—*Piaţa Libertăţii II*, — *Arhive*, — *Biblioteca Academiei I*¹⁰⁷, fenomenele fiind paralele cu Tăulaş II, cu care sînt analogii şi pentru ceramica incizată.

Ceramica pictată din nord-vest şi vest (la vest de Apuseni) păstrează legături cu complexul pictat din bazinul Mureşului şi Someşului prin descoperirile

⁹⁹ H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 435.

¹⁰⁰ N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei*, p. 128—130, 166, 169—170.

¹⁰¹ I. Paul precizează următoarea stratigrafie la Lumea Nouă, *aşezarea I*: Ia=ceramică neagră şi cenuşie, cenuşie, lustruită, cupe şi struchini cu picior înalt, ornamentat cu puncte; Ib=pictură roşie-brună; ceramică Vinča B₁/B₂; IIa — amintita importuri Precucuteni; IIb=benzi în arcade pe fond alb gălbui; IIc=ceramică fină neornamentată; III=nivel Petreşti (I. Paul, *PZ*, LVI, 2, 1981, p. 206—208. vezi şi tabelul cronologic de la p. 225, fig. 18.

¹⁰² *Ibidem*, p. 208.

¹⁰³ Materiale inedite în MIT şi în Muzeul din Turda. Săpături N. Vlassa. Referiri N. Vlassa, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 3, 11, 14; N. Vlassa—H. Daicoviciu, în *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 14; alte referiri I. Paul, în *RevMuz*, 4, 1965, p. 300; P. Roman, în *RevMuz*, 6, 1, 1969, p. 68; Gh. Lazarovici—E. Lakó, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 38—40.

¹⁰⁴ I. Berciu, în *Apulum*, VII, 1, 1968.

¹⁰⁵ V. Lazăr—M. Grozav, comunicare, Vaslui, 1982. Materialele aparţin ultimului nivel din Cheile Turzii (n.n.) precum şi descoperirile din nivel IIB—IIC de la Lumea Nouă şi trecerea la Iclod I; referiri la: Gh. Lazarovici, în *ActaMP*, X, 1986, p. 15—46, fig. 1—2.

¹⁰⁶ *Ibidem*, pl. IV/3, 6—7, V/2, IV/1, 4, 7, 11.

¹⁰⁷ Gh. Lazarovici, în *StComCaransebeş*, II, 1977, p. 211, şi urm.; Gh. Lazarovici—Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 221 şi urm.

de la Peștera Devent¹⁰⁸ și cele învecinate din cîmpile Nirului și Someșului, cu fazele evoluat și târziu ale grupului Pișcolt¹⁰⁹.

Ceramica incizată. Bogăția ceramicii incizate de la Tăualaș oferă numeroase posibilități de sincronizare. Pe baza acestora H. Dumitrescu încadra descoperirile de la Tăualaș între cele Vinča-Turdaș și numai o anumită evoluție, proprie, aparte a determinat-o să o prezinte ca un aspect cultural prin termenul faciesul Tăualaș al culturii Turdaș-Vinča. În același timp îi ofereau posibilitatea analizei stratigrafice de la Turdaș a lui M. Roska.

În stadiul actual al cercetărilor, beneficiind de numeroase săpături sistematice din Banat, nord-vestul țării la Cluj, Iclod, Zau de Cîmpie, și alte descoperiri, precum și de analize sistematice ale descoperirilor mai vechi, se pot aduce argumente noi privind evoluția, cronologia relativă și legăturile culturale ale descoperirii de la Tăualaș, oferind în același timp cercetărilor viitoare bogăția unui material și situații stratigrafice noi.

Legăturile cu Vinča sînt multiple și, asemenea relațiilor cu Turdașul, ridică probleme complexe, deoarece numeroase ornamente cu dăinuire lungă arată preferințe ori apartenență culturală comună, mai mult decît elemente de natură cronologică. Începutul legăturilor cu Vinča, pe baza asocierii unor tipuri de motive, este în vremea fazei Vinča B₁/B₂, ca moment de apariție al acelor elemente. Asemenea descoperiri sînt cunoscute la Zorlențu Mare¹¹⁰, la același orizont sau mai târziu la Beșenova¹¹¹ și Balta Sărată¹¹². Mai numeroase sînt legăturile cu descoperiri din faza Vinča B₂ prin descoperirile de la Parța¹¹³, Supsa Stublina¹¹⁴, Zorlențu Mare¹¹⁵ și cele mai numeroase sînt la orizont Vinča B₂/C, tot în descoperiri de la Zorlențu Mare¹¹⁶ și Parța¹¹⁷. Cîteva din acestea se mențin pînă în vremea fazei Vinča C la Temes Kubin¹¹⁸ și Vrșac-At¹¹⁹ (compară cu pl. XXVI).

¹⁰⁸ N. Vlăsa, *Neoliticul Transilvaniei*, p. 132; N. Vlăsa—H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 14; Gh. Lazarovici—Z. Kalmár, *op. cit.*, p. 224, fig. 1/4, 7—8, 2/2—3.

¹⁰⁹ Pe baza analizei a numeroase descoperiri provenite din complexe închise, în urma studierii amănunțite a fenomenelor din nordul Crișanei din neoliticul dezvoltat am grupat descoperirile Ciumești timpurii și dezvoltat, Săcuieni A—C și unele zise Sztárnár sub termenul de grup Pișcolt. Vezi Gh. Lazarovici—I. Némethi, *op. cit.*, p. 17 și urm.

¹¹⁰ Cele mai timpurii elemente sînt cele de la Zorlențu Mare. Pentru motivele pl. VI/3, XVII/11, 14 și VIII/2—4 la Hortensia Dumitrescu sînt analogii la Zorlențu Mare (Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, pl. XVIII/F 25, G 5—7).

¹¹¹ *Ibidem*, pl. XVII/F 15 — pentru ornamentele pl. XI/3, 9; XVI/5, 9, 11; 7—8. Se poate că sînt mai târziu deoarece la Zorlențu Mare apar și în orizont Vinča B₂/C (*Ibidem*, pl. XIX/H 43).

¹¹² *Ibidem*, pl. XVIII/D 37—38 pentru pl. III/10—12; VII/11; XVIII/4, 7—8 la Hortensia Dumitrescu.

¹¹³ *Ibidem*, pl. XVIII/H 6—7, 39, 31—37, 48—45 pentru pl. IV/5, XVII/2, XXI/1 la H. Dumitrescu (analogii la Zorlențu Mare).

¹¹⁴ M. și D. Garașarin, *Supska-Stublina. Vorgeschichtliche Ansiedlung der Vinča-Gruppe*, Belgrad, 1979, pl. XIX 4.

¹¹⁵ Pentru pl. VI/3, XVII/11, 14, XXIV/1, fig. 2/18, 3/14 (la H. Dumitrescu) analogii la Gh. Lazarovici, în *Banatica*, I, 1971, p. 17—60, pl. VIII/5—6, IX/6, 11.

¹¹⁶ Pentru pl. VI/3, XVII/11, 14, XXIV/7, fig. 2/18, 3/14 (la H. Dumitrescu), analogii în același loc (*Ibidem*, pl. VIII/5, 6, IX/6, 11).

¹¹⁷ Pentru XI/3, 9; XVI/5; 9, 11; fig. 7/8; pl. III/2; VI/3; XVII/11, 14; IV/5; XVII/2; XXI/1 (la H. Dumitrescu) cu analogii la Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, pl. XIX/H 43, 49, 38.

¹¹⁸ Pentru pl. VII/1, 5; IX/3; XVIII/13—15; fig. 7/18 (la H. Dumitrescu) analogii la Gh. Lazarovici, în *IMCD*, p. 213, fig. 7/4, 6—7.

¹¹⁹ Materiale inedite în Muzeul din Vrșac. Informații amabile R. Rašaiski.

Legăturile cu Tisa sînt, de asemenea, foarte numeroase. Acestea încep cu descoperirile cele mai vechi ale culturii Tisa — descoperiri socotite Szakálhát—Tisa sau Tisa timpurie, în sensul recent. Asemenea descoperiri, cu bune analogii, sînt la Lobó¹²⁰, precum și în stațiuni Tisa I la Beșenova¹²¹, Cenad¹²², Cioka¹²³, Devavanya¹²⁴, Kenezlő¹²⁵, Kőkenydomb¹²⁶ sau alte așezări tisoide sau Tisa I¹²⁷.

Aceste observații sînt deosebit de importante, deoarece cultura Tisa, pe baza noilor observații stratigrafice, se datează, cel mai devreme, în timpul fazei Vinčo B₂/C și chiar mai târziu¹²⁸. Asemenea orizont este de presupus și pentru descoperirile de la Zlaști, unde apare un fragment de aspect Tăușas cu alte elemente de factură „tisoidă”¹²⁹.

LEGĂTURILE CU TURDAȘUL au fost de la bun început precizate de H. Dumitrescu, aducîndu-se criticile necesare stratigrafiei lui M. Roska. Mai toate motivele încaute de la Tăușas au fost regăsite în ceramica de la Turdaș, cu excepția ornamentelor pictate. Deși sînt numeroase și foarte greoaie asemenea comparații, ele sînt necesare pentru că autoarea a insistat asupra problemei, iar la baza grupării motivelor și a descrierilor de materiale stau legăturile cu Turdașul. Pentru concizie precizăm analogiile în ordinea grupării lor de la buza vasului spre fund, pe categorii de ornamente, făcînd o telegrafică trecere a lor în revistă și trimițînd doar la acele analogii care merg pînă la identitate.

De sub buza vasului pornesc triunghiuri umplute cu puncte (pl. III/10—12; VIII/11; XVII/4, 7—8)¹³⁰, care sînt marcate de o bandă punctată (pl. III/1, 3, 6, 9; XII/14; XXI/5); uneori pe mijlocul vasului sînt triunghiuri cu puncte (pl. III/12)¹³¹ sau benzi în zig-zag (pl. XI/3, 9; XVI/5, 9, 11, 7/8)¹³², cărora le corespund sub buză alte triunghiuri cu vîrful în sus, obținîndu-se astfel benzi cruțate în zig-zag,

¹²⁰ Pentru pl. XXIV/7 (la H. Dumitrescu) analogii la J. Korek, în *MEFÉvk*, 1960, p. 48, și urm., pl. VIII/23.

¹²¹ Pentru pl. XXIV/7; X/3 (la H. Dumitrescu) analogii la Gh. Lazarovici, în *Banatica*, I, 1971, p. 17 și urm., pl. X/3—4, 7, 9; fig. 2/18 (la H. Dumitrescu) analogii la Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, pl. XXVI/B 8.

¹²² Pentru pl. VII/4; XX/12—13 (la H. Dumitrescu) analogii la Gh. Lazarovici, *op. cit.*, pl. XXXVI/B 18.

¹²³ Pentru fig. 9/16, 19 (la H. Dumitrescu) analogii la I. Banner, în *ActaArchBp*, XII, 1—4, 1960, pl. XXIV/39.

¹²⁴ Pentru pl. VI/3; XVII/11, 14; fig. 13/6; 3/2 (la H. Dumitrescu) analogii la J. Korek, în *FolArch*, XIII, 1961, pl. II/3, 7, p. 25 și urm.

¹²⁵ Pentru fig. 3/14; pl. IX/15; XVII/1 (la H. Dumitrescu) analogii la J. Korek, în *FolArch*, I—2, 1939, p. 11—12, pl. II/2, 4, 7; III/3, 5—6, 16—17.

¹²⁶ Pentru pl. XXIV/7; III/12; XX/2—3, 11, 14; XIX/11; XVII/5, 12; fig. 2/18 (la H. Dumitrescu) analogii la I. Banner—St. Foltiny, în *FolArch*, V, 1945, p. 17 și urm., pl. VIII/21; IX/15, 5; XI; VIII/14, 23 IX/3; I. Banner, în *DolgSzeged*, VI, 1930, p. 107 și urm., pl. XXI/4; XXII/4.

¹²⁷ Pentru pl. XIII/15; X/3; XXIII/16 (la H. Dumitrescu) analogii la Gh. Lazarovici, în *Banatica*, I, 1971, pl. X/3, 7.

¹²⁸ Vl. Dumitrescu, în *Apulum*, VII, 1968, p. 47; B. Bruckner, *Neolit u Vojvodine*, Belgrad—Novi Sad, 1968, p. 73, 94; N. Kalicz, în *Studinje Zvesti*, 17, 1969, p. 192; N. Kalicz—J. Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapesta, 1977, p. 104, 107, 117 ș.a.; Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, p. 155—161 (vezi și bibliografia mai veche a problemei); Gh. Lazarovici—E. Lakó, *op. cit.*, p. 37 și urm.; Gh. Lazarovici—Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 224 și urm.

¹²⁹ Fl. Drașoveanu—T. Mariș, *Așezarea neolitică de la Zlaști*, comunicare, Cluj—Napoca, 1981, m.s.

¹³⁰ M. Roska, *op. cit.*, pl. XCII/6; CVII/14, 17.

¹³¹ *Ibidem*, pl. CVI/6, 14; CVII/17.

¹³² *Ibidem*, pl. LXXXV/4, 7; LXXXVIII/2.

neornamentate. Uneori, buza vasului este marcată de o bandă formată din puncte rotunde de la care pornesc benzi oblice echidistante (pl. XXI/9)¹³³, alteori sînt combinate cu benzi umplute cu liniuțe scurte (pl. III/5)¹³⁴. Mai rare, în ambele stațiuni, sînt benzile din linii cu puncte mai mari (pl. X/3)¹³⁵ sau cu tăieturi scurte (pl. XII/2, 5, 6, 11; XX/1, 3—5, 7, 9)¹³⁶. Aceste tăieturi sînt grupate cîte trei, fiind dispuse vertical sau orizontal, formînd o bandă sub buză, asociate cu benzi oblice formate din tăieturi (pl. XII/10, XVII/2, 13; XXIII/6, XII/12, XIV/13, XVII/5; XXII/8, XXIV/3, 5/1—2)¹³⁷. Alteori sînt tăieturi scurte sub buză, combinate cu benzi oblice (pl. XII/8, XV/6, XIX/7, 9, fig. 1/3—4, 7, 11)¹³⁸ — cele mai multe din acestea sînt pe vase patrulatere.

Pe corpul vaselor, benzile punctate sau din liniuțe sînt grupate formînd motive din cîrlige meandrice (pl. IV/5, XVII/2, XXII/1)¹³⁹, romburi (CVI/11, CVIII/8)¹⁴⁰, romburi grupate, iar spațiile umplute cu benzi unghiulare (pl. IV/2—3, 5, V/3—4, XVII/2). Uneori, pe fragmente se păstrează fragmente din motive ca mai sus formînd benzi punctate oblice (pl. VI/1—6, 8—9)¹⁴¹, capete de meandre sau de romburi (pl. VIII/7, 10—12, IX/4, 6, XVI/1, 4, 6, 8, 10, 12)¹⁴². Mai rare sînt situațiile cînd benzile umplute cu puncte nu sînt marcate de linii, motivele fiind dispuse orizontal (pl. XI/6)¹⁴³ sau vertical (pl. IV/12)¹⁴⁴. Cîteodată de sub buze pornesc benzi verticale late, umplute cu puncte alungite (pl. XIX/1)¹⁴⁵. Benzi și linii marcate de puncte alungite (pl. IV/9, XVII/3)¹⁴⁶ apar destul de rar. La fel de rare sînt cîmpurile din benzi ușor curbo-liniare umplute cu puncte (pl. IV/14, XXII/13)¹⁴⁷ sau cuprinse între puncte (pl. X/1, XVII/2—3, 5—6)¹⁴⁸, precum și triunghiuri umplute și înconjurate cu puncte (pl. XIV/6, XXIII/9)¹⁴⁹.

În partea inferioară a vaselor patrulatere apar benzi umplute cu puncte formînd zig-zaguri (pl. V/11/6; IV/1, IX/9—10, 1/5, 3/10, 1/6 ș.a.)¹⁵⁰ motive mai rar întîlnite la Turdaș¹⁵¹. Benzile de incizii cu motive meandrice (pl. VII/3, 7—8, XXIII/10, XVIII/10, 1/10)¹⁵², linii incizate, grupate (pl. VII/1, 5, IX/3)¹⁵³ sau formînd căpriori¹⁵⁴ sînt motive care apar mai rar la Tăualăș cît și la Turdaș în același orizont cronologic. Incizii lustruite formînd meandre (pl. XXV/3)¹⁵⁵ sînt un

¹³³ *Ibidem*, pl. LXXXV/2; CVIII/8.

¹³⁴ *Ibidem*, pl. LXXXVI/1, 5; CVIII/9.

¹³⁵ *Ibidem*, pl. XCII/14; XCII/9.

¹³⁶ *Ibidem*, pl. LXXXVI/3; XIII/7.

¹³⁷ *Ibidem*, pl. XCIII/4; CVI/3; CVII/2—4, 6; CX/7; CXVII/4—5.

¹³⁸ *Ibidem*, fig. 20/2, sect. IV, niv. II la Turdaș.

¹³⁹ *Ibidem*, pl. CVII/11; CVIII/13; CIX/1.

¹⁴⁰ *Ibidem*, pl. CVI/11, CVIII/8.

¹⁴¹ *Ibidem*, pl. LXXXI/15; LXXXII/5; XCIII/4, 6—7, 10, 12; CVI/7; CVII/18; CVIII/9; LXXXV/2, 6; XCIII/6.

¹⁴² *Ibidem*, pl. LXXXI/6; LXXXII/6; XCV/13.

¹⁴³ *Ibidem*, pl. LXXXI/11.

¹⁴⁴ *Ibidem*, Valea Nandrudului, II, pl. CXLVIII/11—12.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 212, pl. LXXXIV/15.

¹⁴⁶ *Ibidem*, pl. LXXXVI/10.

¹⁴⁷ *Ibidem*, pl. XCIII/3, 8.

¹⁴⁸ *Ibidem*, pl. CVI/15 (Turdaș).

¹⁴⁹ *Ibidem*, pl. XCIII/9, 12.

¹⁵⁰ *Ibidem*, pl. LXXXV/6.

¹⁵¹ În depozitele MIT apar numeroase asemenea ornamente.

¹⁵² M. Roșka, *op. cit.*, pl. CIV/2, 5; CIX/10; CX/12, 15.

¹⁵³ Analogii la Temeș-Kubin (Cuvin). Vezi Gh. Lazarovici, în *IMCD*, Cluj, 1974, p. 213, fig. 7/6.

¹⁵⁴ M. Roșka, *op. cit.*, pl. LXXXII/13; LXXXV/1.

¹⁵⁵ *Ibidem*, pl. LXXXVII/2, 4; XCVIII/5—6.

element caracteristic orizontului cronologic Vinča B₂/C, marcind în Banat un fenomen de retardare sau influențe Vinča C (Ruginosu și Vrșac-At)¹⁵⁶ (pl. XXVI/12).

Incizii grupate diferit însoțite de puncte late apăsate (pl. VII/6)¹⁵⁷, făcute cu un instrument bont (pl. III/2, 6—7, V/6, VII/6, IX/2, 8, 15, XIII/11, 12, XV/3, XIV/4, XXI/9, 11, 14—15)¹⁵⁸, sînt elemente comune orizontului cronologic tîrziu (la nivel Vinča (B₂/C). Mai rare sînt, atît la Tăułas cît și la Turdaș¹⁵⁹, inciziile formînd meandre largi (pl. VIII/2—4) caracteristice pentru civilizațiile de contact din cercul vinčian și cel liniar ceramic.

O anumită asociere a unor incizii late, imitînd excizia sau încrustația în lemn asociate cu puncte late (pl. X/5, 7—8, XIII/7, 11, XV/3, XXI/7, 11—15)¹⁶⁰, cu motive în zig-zag (fig. 2/18)¹⁶¹ pe vase patrulatere (pl. XIII/15, XXIII/6)¹⁶² imitînd uneori ochi stilizați (fig. 3/2)¹⁶³ sînt elemente ce se întîlnesc și în cultura Tisa¹⁶⁴, la același orizont cronologic.

Alte elemente, toarte cu puncte (pl. IV/1)¹⁶⁵, butoni aplatizați (fig. 5/5)¹⁶⁶, toarte cu două perforații (fig. 9/6)¹⁶⁷, toarte cu cioc (fig. 2/13, 5/9, 13)¹⁶⁸, precum și mici grupate în șir (fig. 2/14, 5/17, 9/7)¹⁶⁹ sînt comune grupului Tăułas și culturii Turdaș.

Multe din aceste motive se întîlnesc în descoperirile de la baza unor telluri Petrești, așa cum sînt cele aflate din stațiunea eponimă¹⁷⁰, dar și în alte stațiuni încadrate de I. Paul în orizont Petrești III — Vinča C¹⁷¹.

Pentru mai toate formele de la Tăułas, cum sînt cupele cu picior plin (fig. 4/5, 10)¹⁷², picior gol (nu prea înalt) (fig. 4/2, 7)¹⁷³, cu partea cupei tronconică (fig. 4/1, 3)¹⁷⁴ s-au precizat analogii ce merg pînă la identitate la Turdaș. La fel, o serie de greutateți sînt ornamentate cu incizii (fig. 9/14, 17)¹⁷⁵, sau alveole (fig. 9/16, 19)¹⁷⁶.

¹⁵⁶ Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, pl. XIX/H 36; Vrșac — At. Materiale încluse în Muzeul din Vrșac.

¹⁵⁷ M. Roska, *op. cit.*, pl. LXXXI/4; LXXXII/12; LXXXV/5; LXXXVII/15.

¹⁵⁸ *Ibidem*, pl. LXXXI/4; LXXXV/5, 9; XCII/1/4, 9; CVIII/8, 19; CIX 11.

¹⁵⁹ *Ibidem*, pl. CVIII/1—2, 5, 15; CX/5, 14.

¹⁶⁰ *Ibidem*, pl. XCII/14.

¹⁶¹ *Ibidem*, pl. CIX 6.

¹⁶² *Ibidem*, pl. CIX.

¹⁶³ *Ibidem*, pl. CIV 9.

¹⁶⁴ I. Banner—St. Foltiny, *op. cit.*, pl. IX/5; J. Korek, *op. cit.*, *op. cit.*, pl. II/7.

¹⁶⁵ M. Roska, *op. cit.*, pl. CXX/21—22.

¹⁶⁶ *Ibidem*, pl. CXIV 9—10.

¹⁶⁷ *Ibidem*, pl. CXIX/22; CXXI/6—7.

¹⁶⁸ *Ibidem*, pl. CXX/7—11.

¹⁶⁹ *Ibidem*, pl. LXXXI/14; CXIX/11—20.

¹⁷⁰ Pentru ornamentele de la pl. XI/3, 9; XVI/5, 9, 11; XIV/6; XXIII/9; XX/2—3, 11, 14; XIX/11; XVII/5, 12; IV/5; XVII/2; XXII/1; X/12; IX 5, 8, 11; XV/7; XVI/7; XXII/9; 12; fig. 7/8; 2/8; 3/13 ș.a. (la H. Dumitrescu) sînt analogii la Petrești; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, *op. cit.*, pl. IV/3—4, 6—7, 10.

¹⁷¹ I. Paul, în *PZ*, 56, 2, 1981, p. 224—225, fig. 18, la Mihalț, Cașolt, Răbău, Cilric, Petrești, Pianul de Jos.

¹⁷² M. Roska, *op. cit.*, pl. XCIV/17.

¹⁷³ *Ibidem*, pl. XCV/13.

¹⁷⁴ *Ibidem*, pl. XCIV/2, 21; CV/2—3.

¹⁷⁵ *Ibidem*, pl. CXXVII/16—18, 20; CXXXVII/1, 3, 17.

¹⁷⁶ *Ibidem*, pl. CXXVI/4, 8, 10, 14; CXXXVIII/15; CXXIX/4.

Legăturile cu grupul Iclod

La același orizont cronologic, la limita nordică al fenomenelor din Transilvania, în Cîmpia Transilvaniei, la un orizont cronologic contemporan cu Tăualăș II, sînt descoperirile grupului Iclod, grup sau poate aspect al aceleiași civilizații ca și Tăualășul¹⁷⁷.

Ornamentele incizate de la Iclod, mai ales din fazele timpurii, sînt lucrate în aceeași manieră cu cele de la Tăualăș. Pentru unele motive sînt legături directe prin: benzile din trei linii incizate cu ornament în zig-zag (pl. VII/3, 7—8, XVIII/11, XXIII/10, fig. 1/10)¹⁷⁸; benzile punctate rombice (pl. IV/5)¹⁷⁹, motiv caracteristic pentru Iclod¹⁸⁰, dar ce apare și la Turdaș¹⁸¹; benzile verticale umplute cu tăieturi sau puncte, ce pornesc de sub toartă (pl. XIX/1)¹⁸²; benzi unghiulare (pl. IV/2—3, V/3—4, XVII/2, VIII/7, 10—12, IX/4, 6, XVI/1, 4, 6, 8, 10, 12)¹⁸³ și punctele late (pl. V/6, fig. 1/5, 3/16)¹⁸⁴.

Sînt însă și deosebiri evidente. Evoluția ornamentelor incizate de la Iclod din nivel II, merge spre cultura Tisa, în vreme ce la Tăualăș și Turdaș este o evoluție aparte. Tăualășul are mai strînse legături cu Vinča C în vreme ce Iclodul se leagă de Tisa, fără însă a se ajunge la o civilizație clară. Legăturile mai strînse dintre Turdaș și Iclod se explică prin poziția intermediară a Turdașului. Aceste legături oferă însă o bază cronologică mai sigură. Iclod I se leagă de fenomenele Vinča B₂/C în vreme ce Iclod II se leagă de Vinča C¹⁸⁵. Acestea situează nivelul I de la Tăualăș înaintea grupului Iclod, iar nivelul II contemporan cu Iclod I/II și II. Iclod III este contemporan cu fenomenele post-Tăualăș și ultimele retardări Turdaș, precum și cu cultura Petrești.

Fenomenul de sinteză Petrești—Iclod, ce se petrece în nivel Iclod III, a fost sesizat între materialele de la Dedrad de către N. Vlassa¹⁸⁶ și confirmat de săpăturile lui A. Zrinyi¹⁸⁷.

Rolul aspectului Tăualăș

Din discuțiile privind: geneza, evoluția ceramicii pictate și legăturile ceramicii incizate nu rezultă un rol genetic sau evolutiv pentru Tăualăș I, nici dacă este

¹⁷⁷ În urma unor analize recente asupra unor descoperiri din grupul Iclod am reconsiderat definiția dată grupului Iclod (vezi Gh. Lazarovici, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 227) socotind a fi o civilizație premergătoare din care se desprind sau apar aspecte sau faciesuri (Gh. Lazarovici—Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 233).

¹⁷⁸ Iclod, Cimitirul A, mormint M₁₄, vas—3; M₂₉ vas—5, și M₁₁. Vezi analogiile de la Turdaș (supranota 152).

¹⁷⁹ Tăualăș și Iclod (Cimitirul A, M₁₄ vas 3, M₉).

¹⁸⁰ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar — R. Ardevan, *Așezarea neolitică de la Ciuj — Piața Ștefan cel Mare* (m.s.) (*Marisia*, 1983, fig. 7/1; 8/11).

¹⁸¹ *Ibidem*, n. 21—22; M. Roska, *op. cit.*, pl. LXXXII/5—6; XCVI/12; XCV 13; CVI/7, 11.

¹⁸² Iclod, cimitirul A, M₁; Zaul de Cîmpie, nivelul II; Turdaș, supra nota 145.

¹⁸³ Iclod, cimitirul A, M₂₁.

¹⁸⁴ Iclod, zona C, materiale în MIT, inv. nr. P. 68651; Săpături M. Roska anul 1903; Zaul de Cîmpie, nivel Iclod I/II; Ciuj — Piața Ștefan cel Mare, alb. IIa, Gh. Lazarovici — Z. Kalmar — R. Ardevan, *op. cit.*, n. 20, fig. 7/9; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, *op. cit.*, fig. 7/9; 6/10; vezi și nota 17, p. 228—229.

¹⁸⁵ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 222 și urm., fig. 10; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 222 și urm.

¹⁸⁶ N. Vlassa, în *ActaMN*, V, 1967, p. 32, n. 6.

¹⁸⁷ A. Zrinyi, *Așezarea neolitică de la Dedrad*, în *Marisia*, 1983, sub tipar.

aceeași civilizație cu complexul Lumea Nouă, în sensul unei etape târzii (dacă *etapa timpurie* socotim Cheile Turzii I, *etapa mijlocie* Cheile Turzii II — Tăualaș I — Tărtăria IIa — Lumea Nouă IIa, iar *etapa târzie* ar fi Cheile Turzii III — Lumea Nouă IIb — Tăualaș II — Iclod I).

Nivelul II de la Tăualaș joacă însă un rol important la geneza culturii Petrești, cum de altfel a subliniat H. Dumitrescu¹⁸⁸. Unele fragmente ceramice pictate (fig. 4/12—13) considerăm că au un rol genetic pentru cultura Petrești, asemenea motive apar în Petrești A¹⁸⁹. Asupra acestor probleme sînt însă numeroase discuții și materiale au fost deja analizate. S-ar putea ca aceste fragmente să fie chiar Petrești, deoarece, în zona așezării, foarte probabil din alt punct al intensei stațiuni, apar și fragmente ceramice Petrești¹⁹⁰.

Apariția unor elemente noi ca profilele ascuțite de vase pe care le semnalează H. Dumitrescu, ar putea marca șocul Vinča C, care credem că este factorul ce a determinat în vreun fel încetarea locuirii de aspect Tăualaș.

Factura deosebită a ceramicii de la Tăualaș subliniază nivelul înalt de civilizație al comunităților de pe Mureș, fenomen ce se va păstra la Șoimuș, fiind cu siguranță unul din elementele de bază și care este o componentă a acestei stațiuni. Logic ar fi ca fenomenele de la Tăualaș să se continue cu Șoimușul, dar și cu puternice influențe sudice¹⁹¹.

Concluzii.

1. Pe baza săpăturilor de la Tăualaș și a locului acestor descoperiri se constată un complex cultural dezvoltat, cel puțin pe baza a două componente:

- a) evoluția proprie a fondului neoliticului timpuriu influențat de chalcoliticul balcano-anatolian din vremea etapei Vinča A₁—A₃ — Starčevo-Criș IIIB—IVB.
- b) noi influențe sudice în vremea fazei Vinča B₂.

Acestea determină o dezvoltare aparte și nașterea unor aspecte locale strîns înrudite între ele, cu o evoluție paralelă.

2. Nu se poate încă preciza dacă este vorba de o civilizație unitară sau grupe eterogene în vastul areal de la Mureș la Someșul Mare determinate de unitățile geografice și de influențele culturale complexe.

3. La geneza Tăualașului I se resimte influența fenomenelor Vinča A₃—B₁ din nordul Banatului (ceramica incizată), dar și o evoluție proprie Bazinului inferior al Mureșului.

4. Tăualașul I se desprinde la un orizont Vinča B₁/B₂, evoluția sa are loc în vremea fazei Vinča B₂.

5. Tăualașul II reprezintă o evoluție proprie în care se constată influențe vestice marcate de grupele de pe cursul inferior al Mureșului, Szakálhát, Bucovăț și Tisa I, petrecut în vremea etapei Vinča B₂/C.

6. Sfîrșitul Tăualașului II este determinat de noi impulsuri sudice de orizont Vinča C.

GHEORGHE LAZAROVICI — **HORTENSIA DUMITRESCU**

¹⁸⁸ H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 433 și urm.

¹⁸⁹ I. Paul, *op. cit.*, pl. 54/4—6.

¹⁹⁰ O. Floca, în *Sargeția*, VI, 1968, p. 9.

¹⁹¹ Între materialele studiate de noi la Muzeul din Deva, în anul 1980, din sondajele lui I. Andrițoiu sînt numeroase elemente sudice; ceramică neagră-cenușie și formele de străchini bitronconice (Șoimuș, 1975, caseta A, adîncimea 0,30—0,40) precum și unele cu buza scurtă, ceramică neagră, bine lustruită, formă aproape identică fiind în Banat la Foeni și Șag, vezi Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, p. 210, nr. 98 și 101.

DIE ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN VON TĂUALAŞ — DEVA

(Zusammenfassung)

Der vorliegende Beitrag mit monographischem Charakter stellte ein im Sommer des Jahres 1944 im Mureştal ausgegrabenes Material vor, wo sich eine Siedlung auf einer über 25 ha großen Fläche bis in die Gegend, wo das Terrain zur Flußbau abfällt, erstreckt. Im Hofe der Familie Gostar wurde ein „T“-förmiger Abschnitt mit den Ausmaßen 20×2 m und 10×4 m gegraben (Abb. 1).

Stratigraphie: 0—0,50 m schwarz-graue Pflanzenerde; 0,50—1,20 m graue Schicht mit Spuren von Bauten im unteren Teil; 1,20—1,40 m fast sterile schlammige Schicht; 1,40—2 m lehmige gelbliche Schicht mit vereinzelt Spuren; 2—2,20 m gelbe Schicht, die aus archäologischem Gesichtspunkt steril ist. In verschiedenen Tiefen stieß man auf die Spuren einiger Wohnkomplexe (Abb. 1A) aus zwei Kulturschichten; Tăulaş I und II, mit einem einheitlichen Material, wobei die Menge der Tierknochen im oberen Teil der oberen Schicht größer ist. Im unteren Teil treten zahlreichere Rielenornamente auf, im oberen Niveau ist die bemalte Keramik zahlreicher. Am Grunde der Schicht I gibt es Gruben und Erdnischen.

Die Keramik gehört zur alltäglichen Kategorie und hat Spreu, zerstoßene Scherben und Steinchen in der Mischung; bei der halbfinen ist in der Mischung Sand und manchmal Glimmerflitter; bei der feinen enthält die Mischung sehr feinen Sand und die Glättung ist gut. Die beiden letzten Kategorien sind gut poliert.

Die Formen; krugförmige Proviantgefäße, der eiförmige Topf, die Pfanne, der Kelch, der Löffel, der Schöpflöffel, der Kelch mit Fuß, die Schüssel, der Becher, die Amphore, die doppelkegelstumpfförmige Schüssel, Gefäße mit Abflußrohr, die halbkreisförmige Schüssel, ein antropomorphes Gefäßchen, viereckige Gefäße, Altären (Abb. 6/10=7/11) sind nur einige der angetroffenen Formen.

Die Ornamente sind eingeritzt und punktierte und bestehen aus Streifen, die mit der Öffnung und dem Boden parallel verlaufen, Zickzackstreifen, mäandrische und eckige Streifen, Einschnitte, die von Punkten oder Dreiecken begleitet werden, punktierte Felder, Falten, gestrichelte Dreiecke und Streifen, mäandrische Wellenlinien und Zickzacklinien, breite Punkte, in Linie angeordnet. Die bemalte Keramik hat breite Streifen unter der Öffnung oder im oberen Teil, die zickzack- oder wellenförmig angeordnet sind, wobei Dreiecke gebildet oder ausgelassen werden. Die Gruppen von Dreiecken sind von breiten Linien abgegrenzt. Große schwarz bemalte Flächen, in denen Dreiecke ausgelassen wurden. Enge schräge Streifen, die mit senkrechten Streifen abwechseln. Seltener sind die breiten Punkte in der Mitte einiger Dreiecke.

Die Altären mit Fuß haben Analogien bei Turdaş, Tărtăria, und Petreşti.

Die eingeritzte Ornamentierung hat zahlreiche Analogien bei Turdaş, Petreşti, Limba, Valea Nandruului und Lumea Nouă, die bis zur Identität reichen. Gute Analogien gibt es in der Theißkultur bei Hodmezővásárhely — *Kökénydomb*, Kenczölő, Dévaványa, Bekes — *Pavádzug*. Zahlreiche Analogien für die eingeritzte Ornamente gibt es im nördlichen Gebiet im Komplex Cluj—Cheile Turzii—Lumea Nouă—Iclod, in den Schichten von Cluj — *Bulvardul Lenin*, Iclod, Zau de Cîmpie. Die bemalte Keramik hat die besten Analogien in den frühen Theißentdeckungen von Békés — *Pavádzug*, Kisköre, Kenczölő, Battonya.

Auf Grund der vorgestellten Analogien gliedern sich die Entdeckungen von Tăulaş in die Zeitspanne ein, die nach Vinča B₁ B₂ und vor Vinča C liegt. Man kann folglich folgende Synchronismen angeben: Vinča B₂ — Tăulaş I; Vinča B₂ C — Tăulaş II.

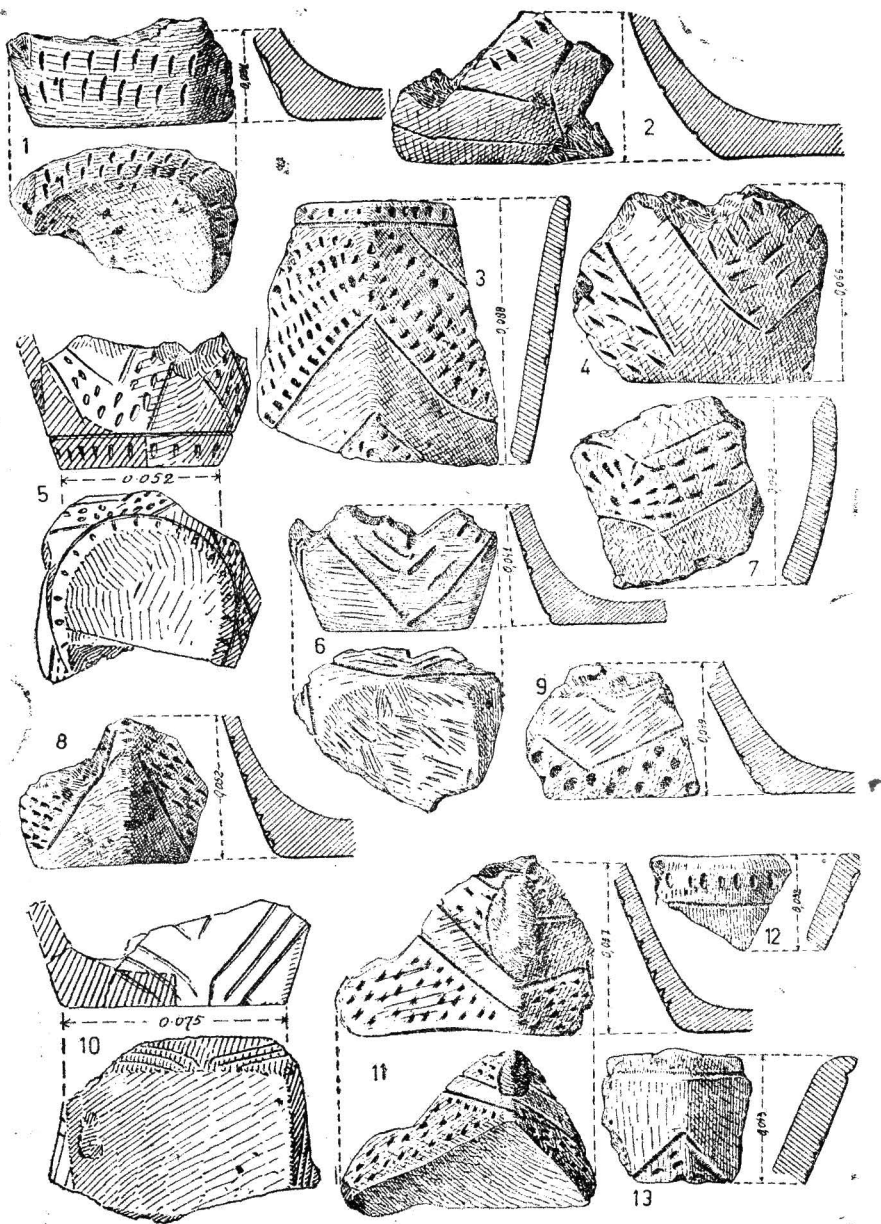

Fig. 1 — Deva — Tăuș. Vase patrulate.

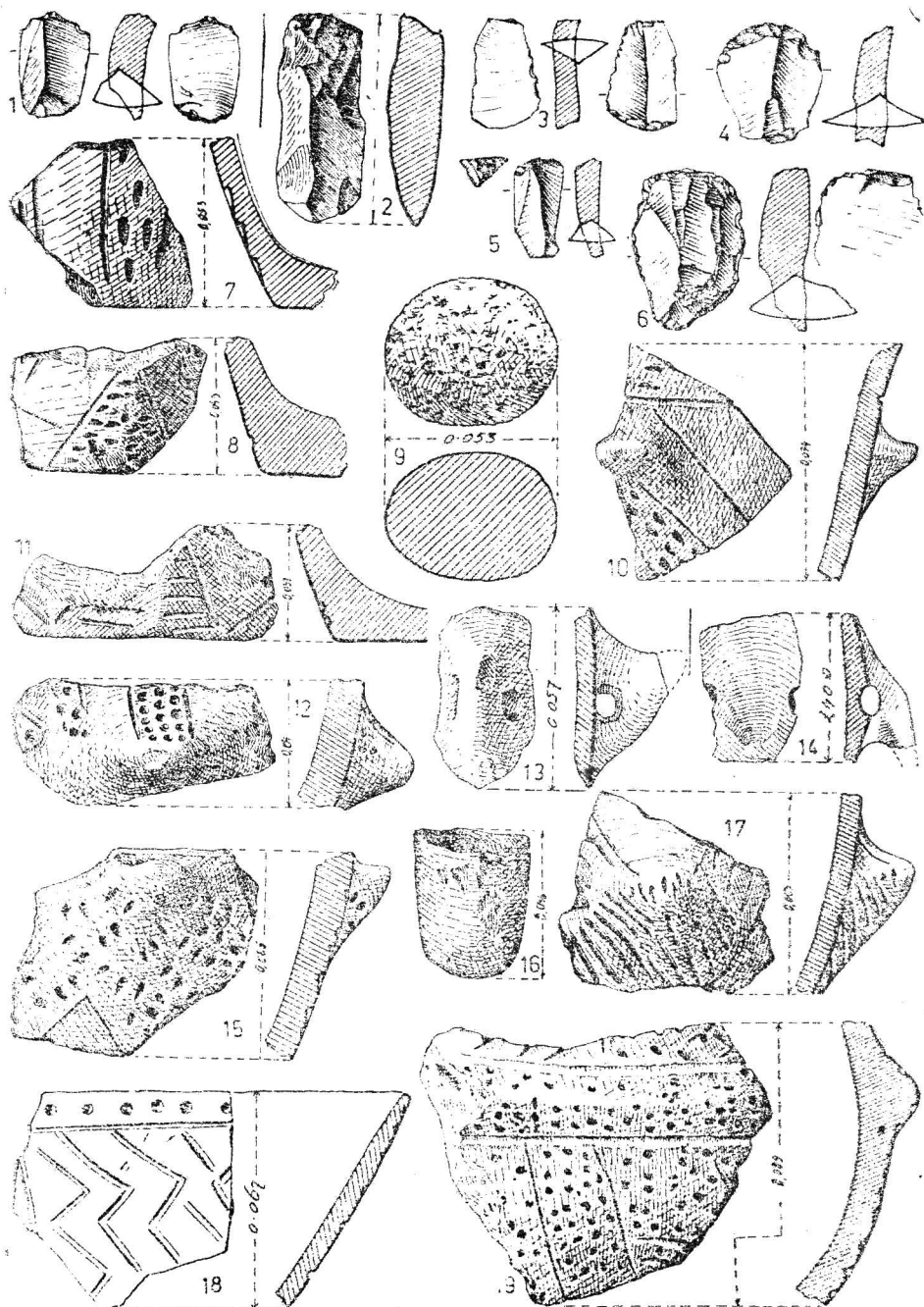

Fig. 2 — Deva — Tău Iaș. 1—6 Unelte din piatră cioplită; 9 percutor; 16 tăiș de topor; restul ceramică.

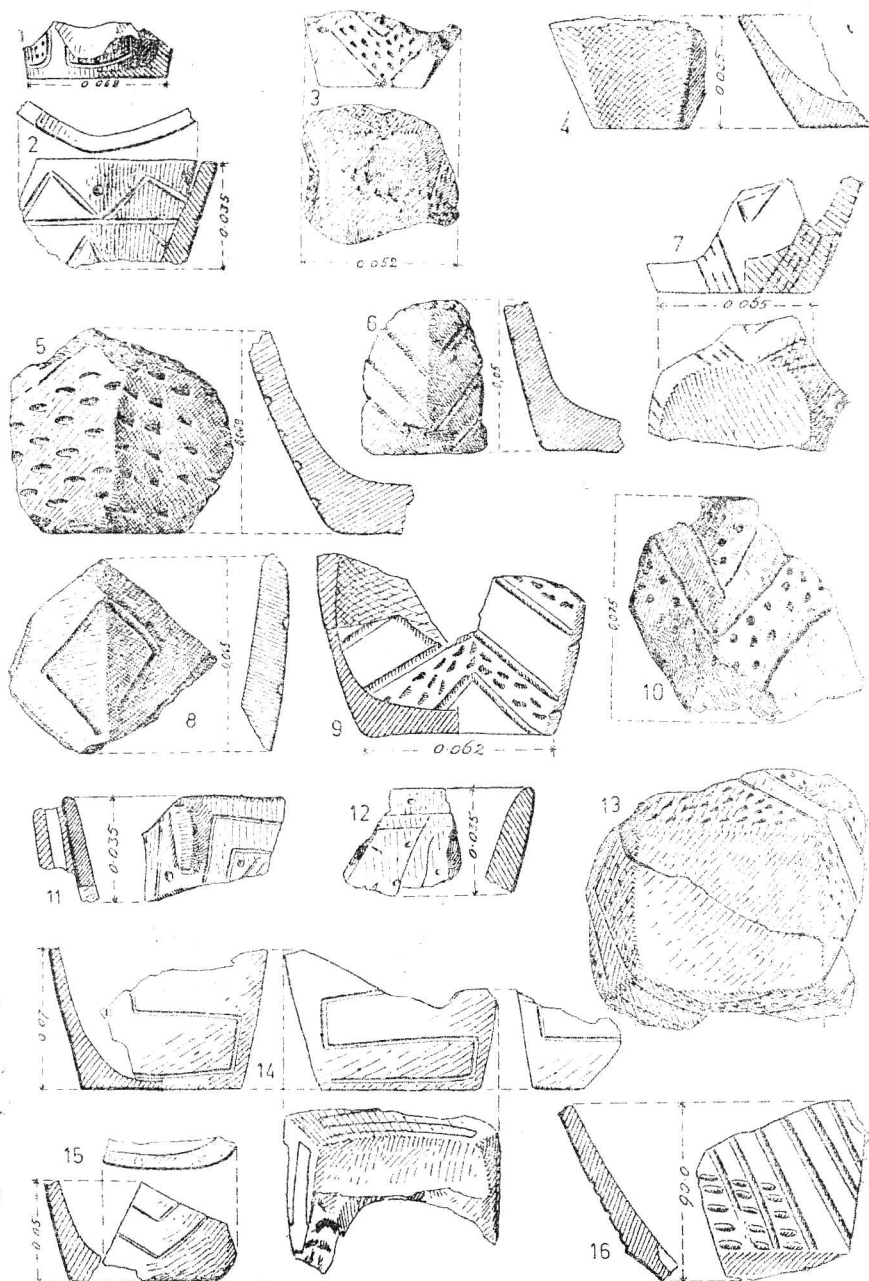

Fig. 3 — Deva — Tăuș. Vase patrule.

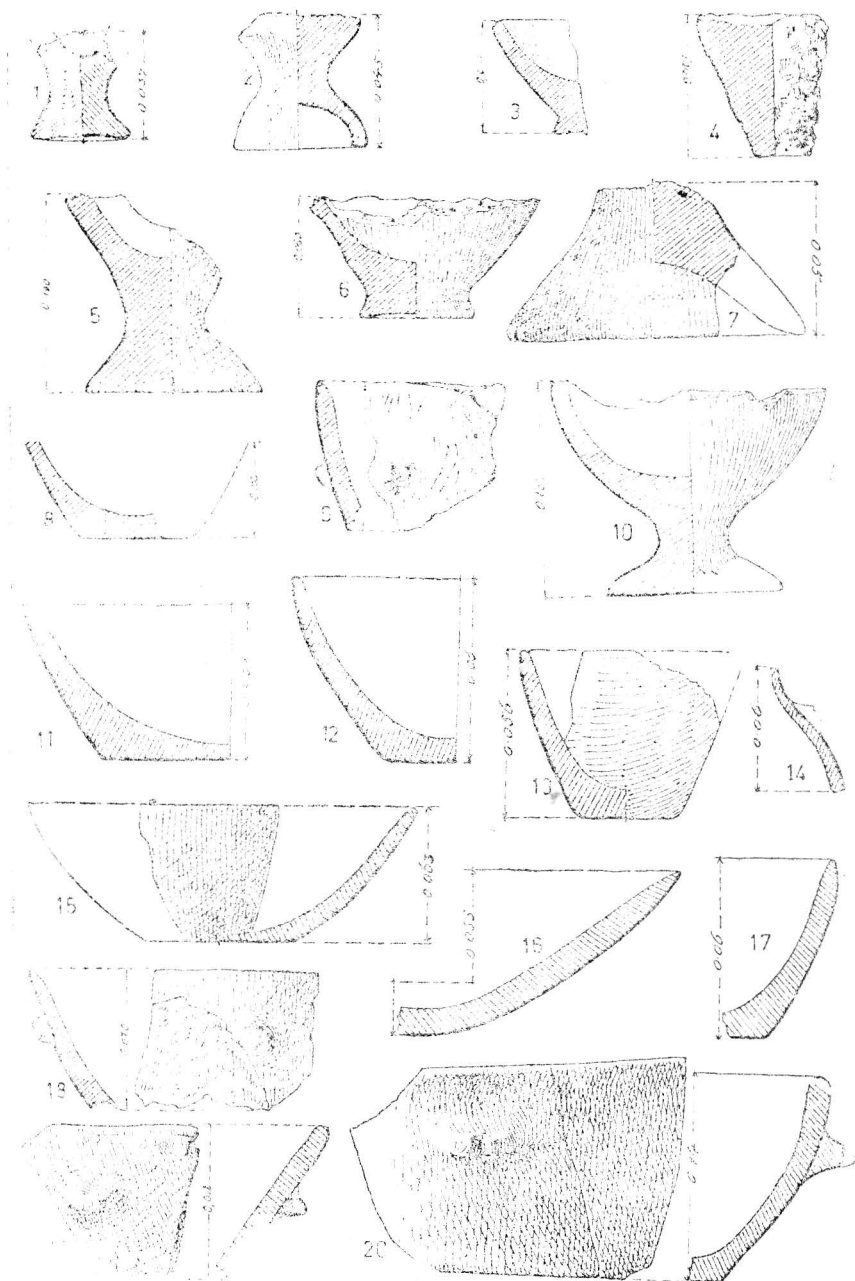

Fig. 4 — Deva — Tăualaș. 1—7, 10 picioare de cupă; 8—9, 11—20 străchini și boluri tronconice.

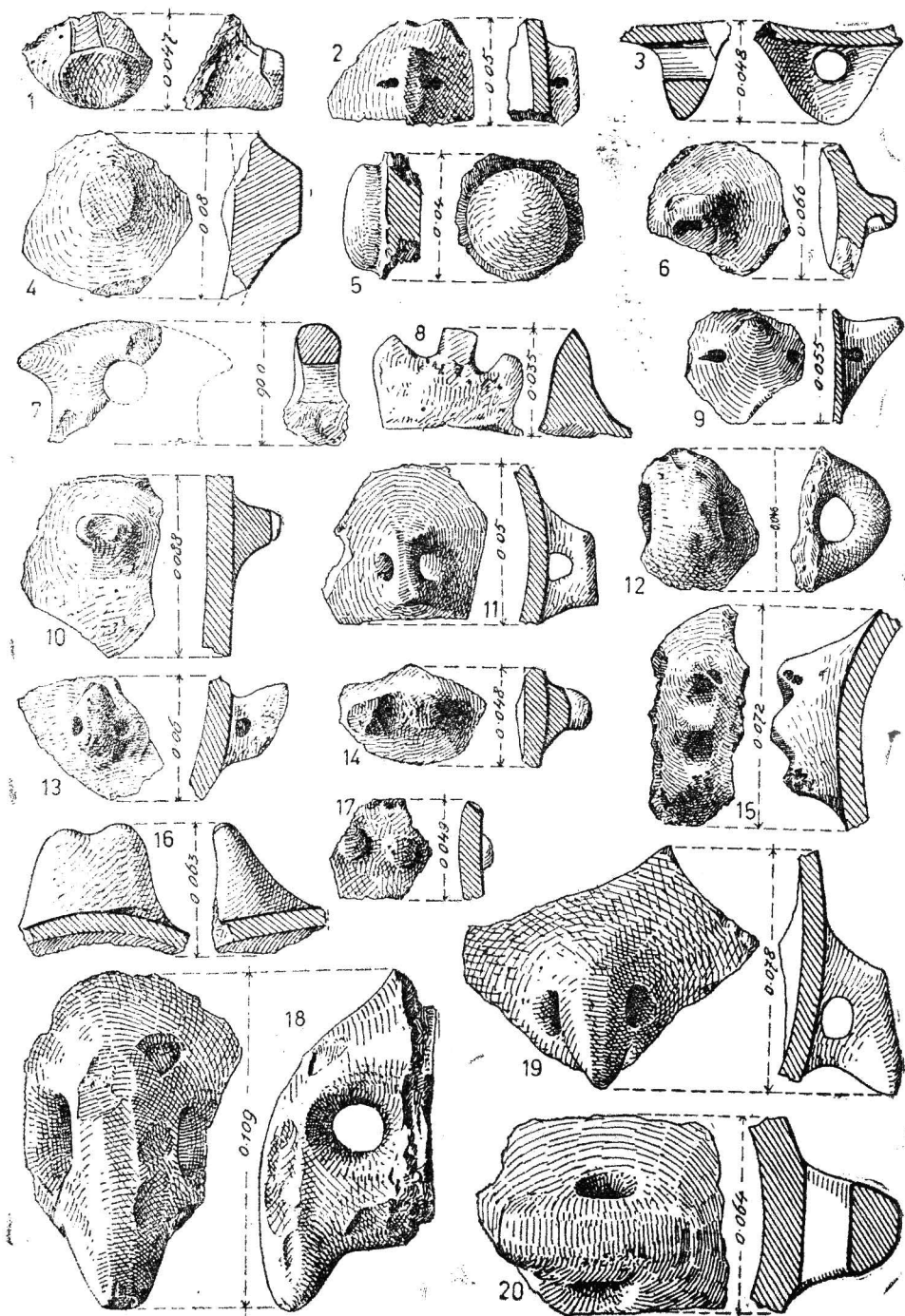

Fig. 5 — Deva — Tăuș.

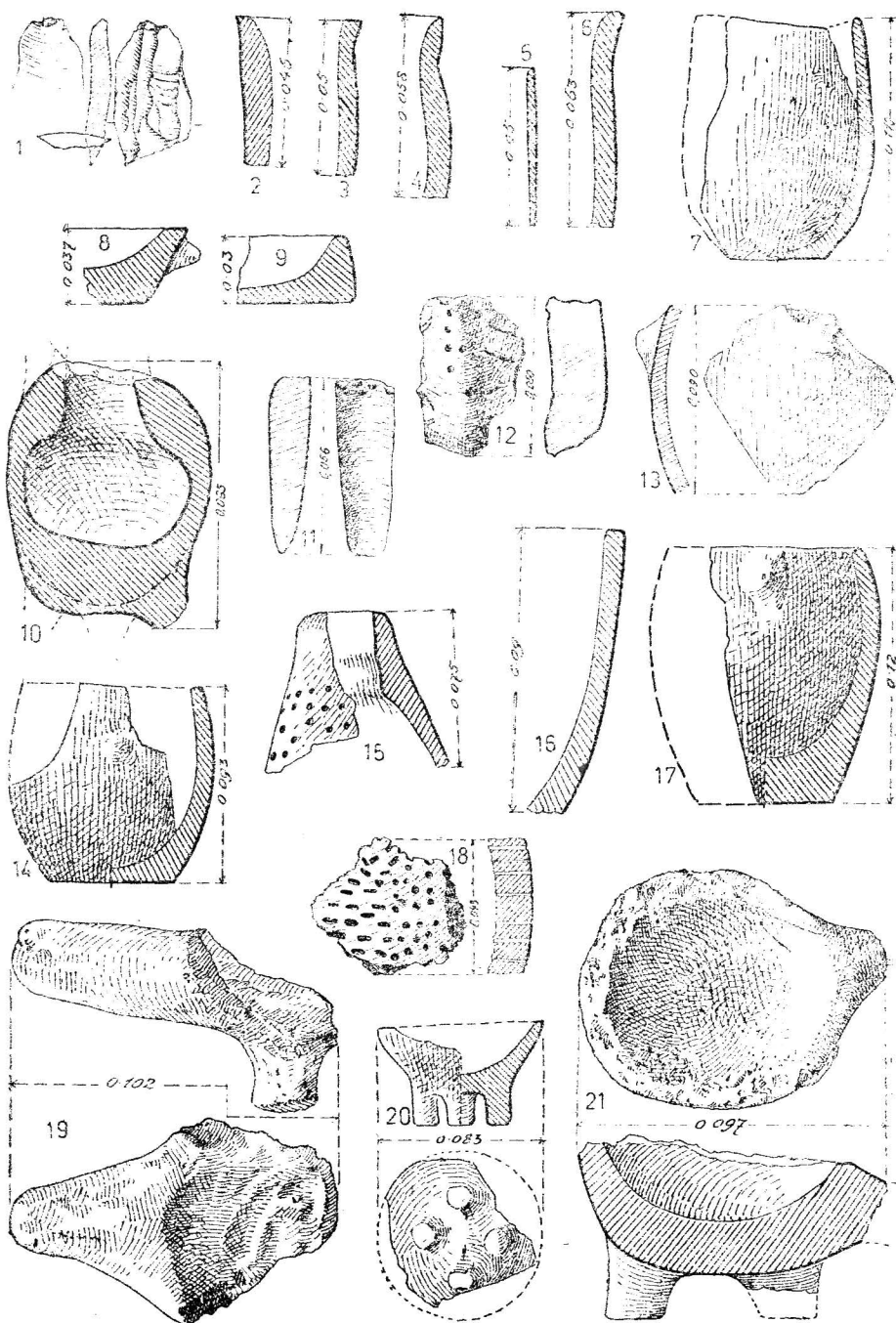

Fig. 6 — Deva — Tăuș. 1 Lamă de silex; 11 daltă de piatră; 7, 14, 17 pahare; 10 vas antropomorf; 15, 18 fragmente de la afumătoare de foc; 19—21 altărașe sau lămpi; 8—9 tăvițe; restul fragmente ceramice.

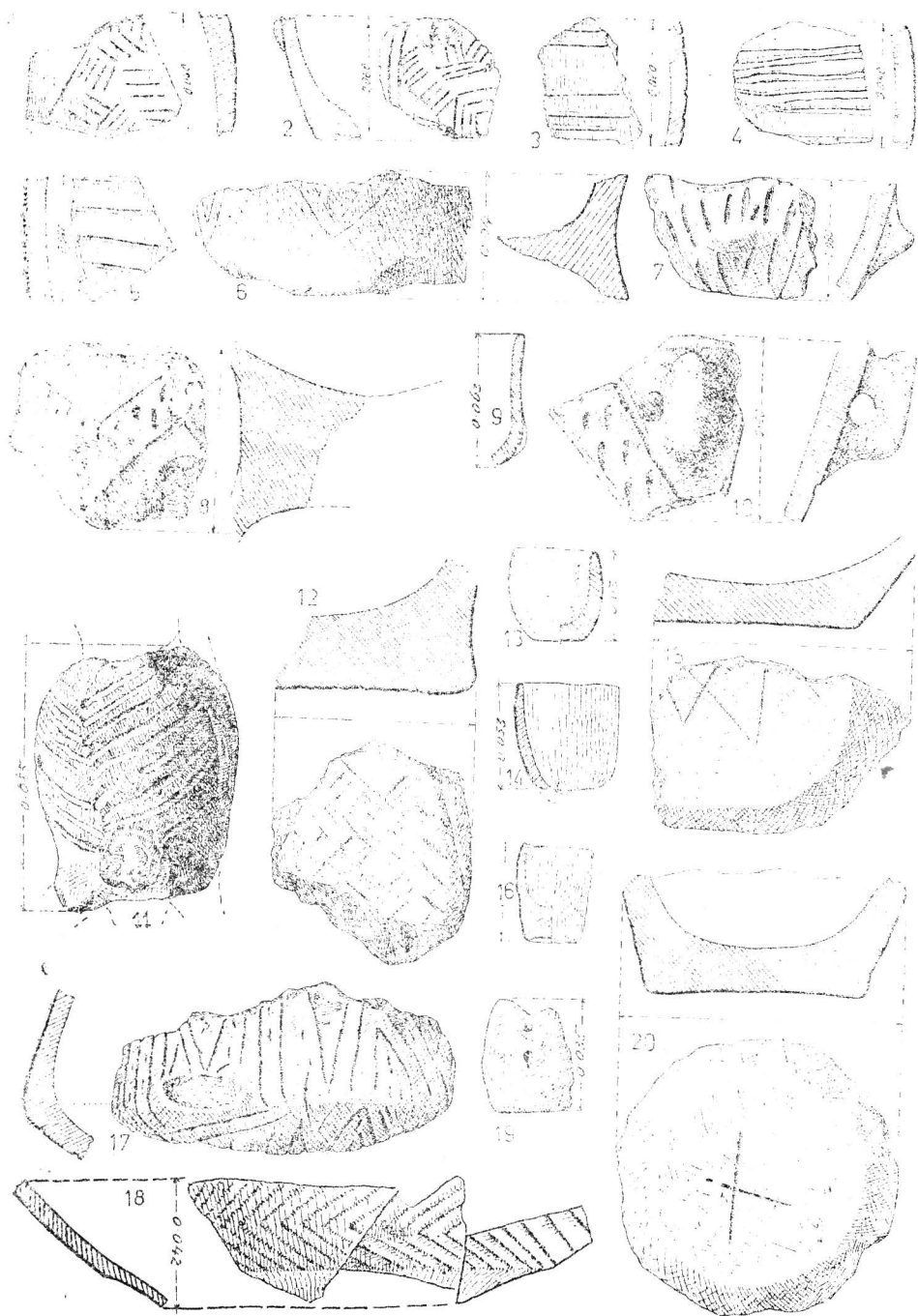
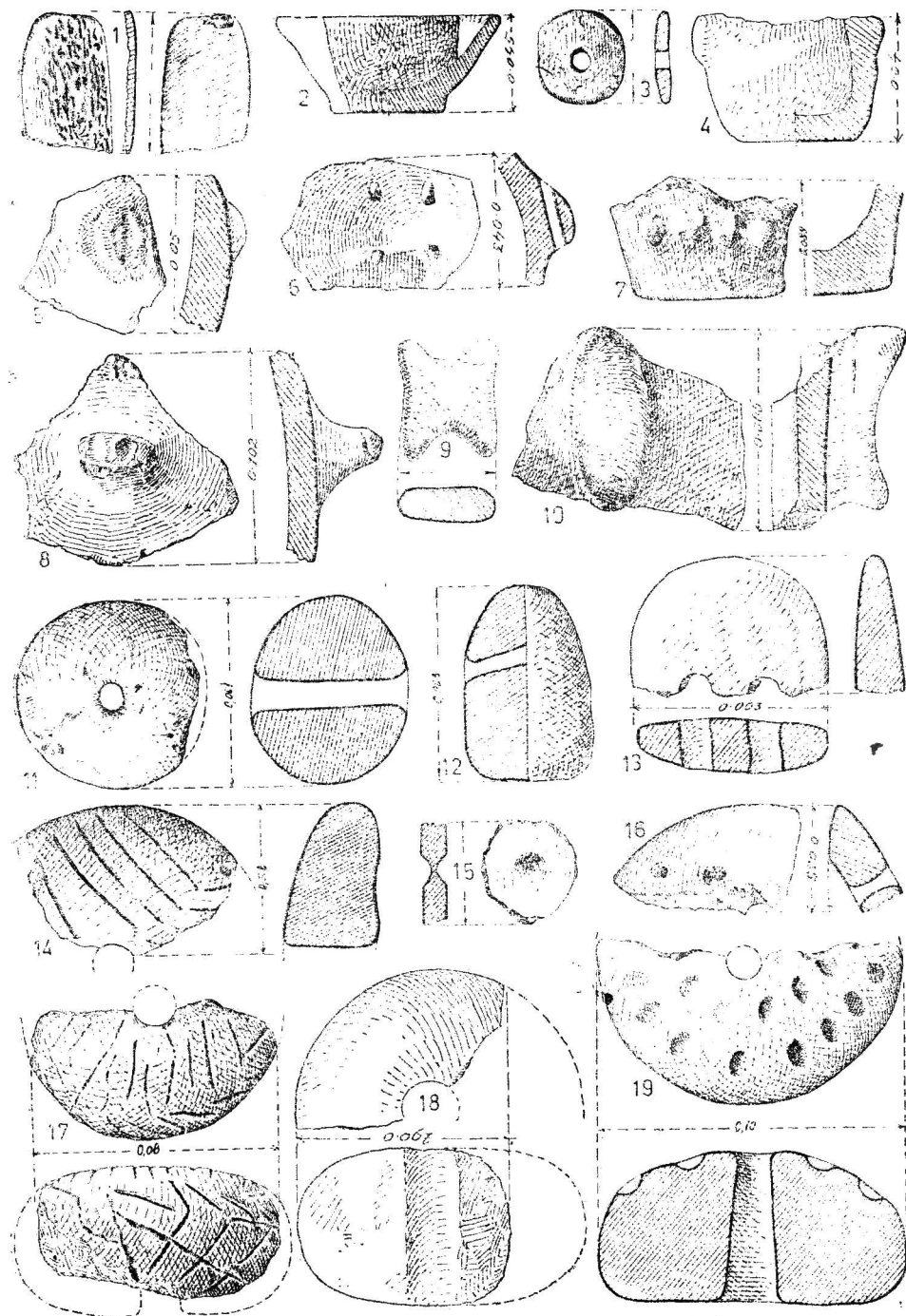

Fig. 7 — Deva — Tăuș. 11 Vas antropomorf; 9, 13—14, 16, 19 vâscioare; 12 fund cu impresiuni 12, 15, 20 funduri cu semne de olar; restul fragmente ceramice.

Fig. 8 — Deva — Tăuș. 1—2, 4, 7, 9 Protome antropomorfe și zoomorfe; 3 „topor” din lut; 6 figurină antropomorfă; 8, 10—13 picioare de la statuete sau vase antropomorfe; 5 vâscior; 14 fragment de altăraș sau lampă.

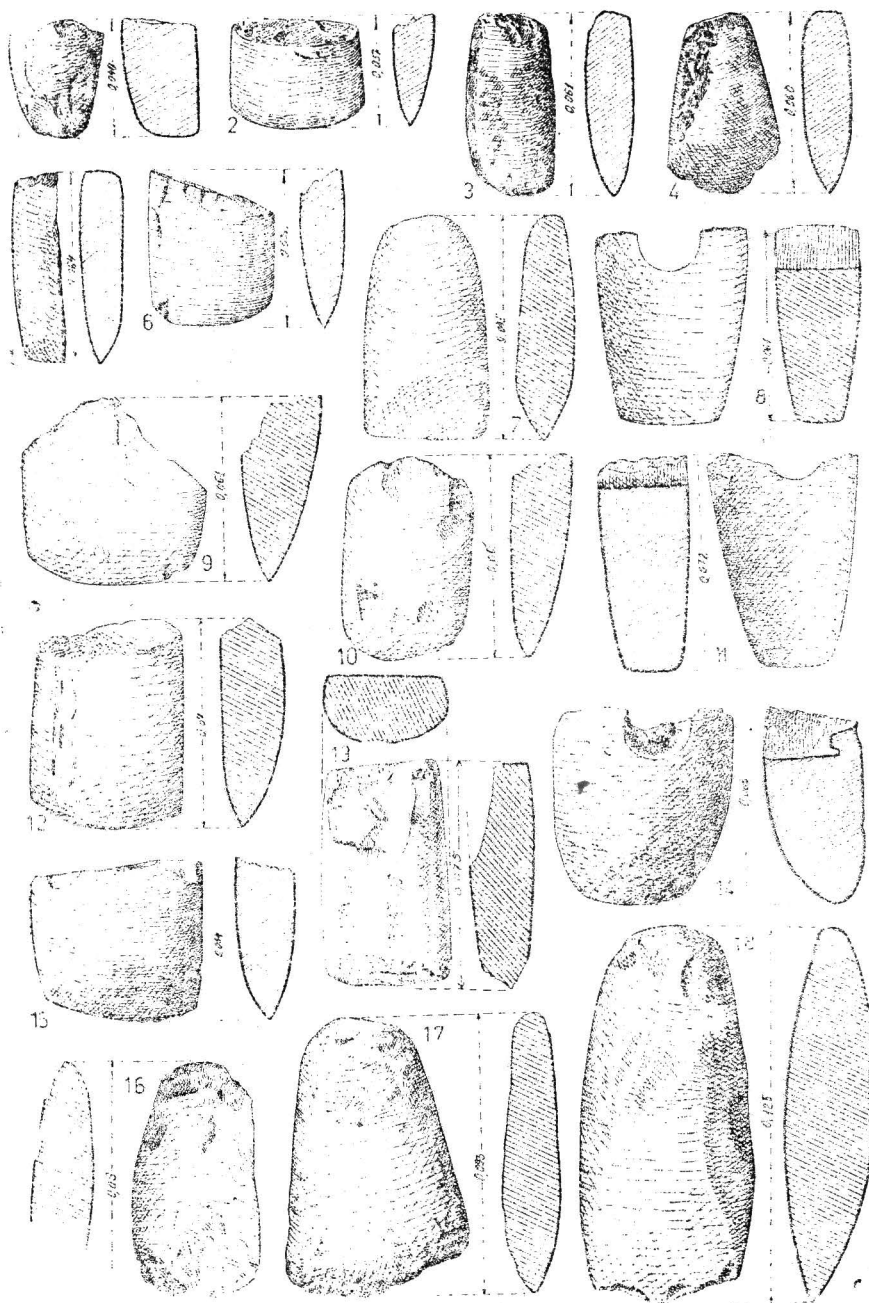
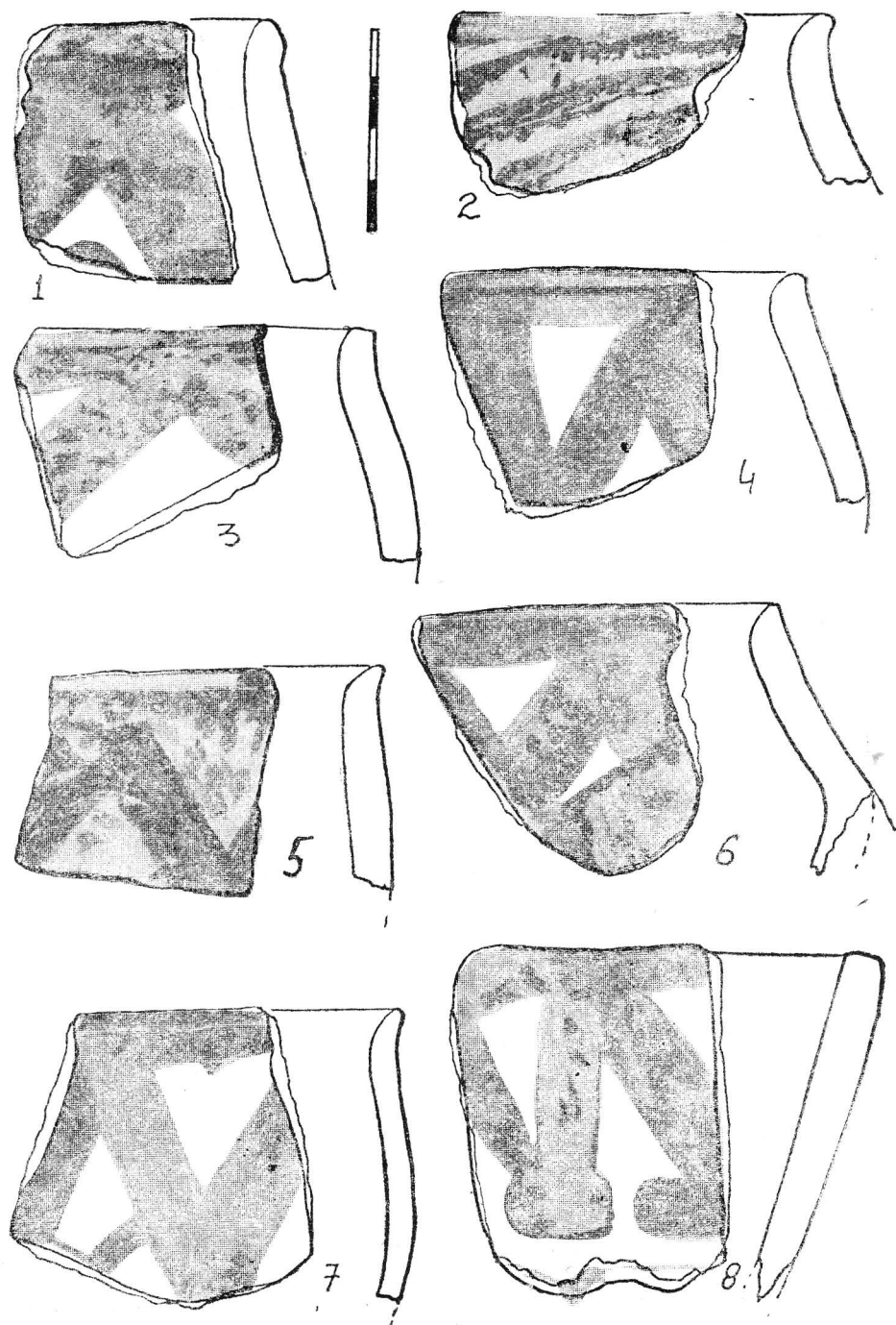
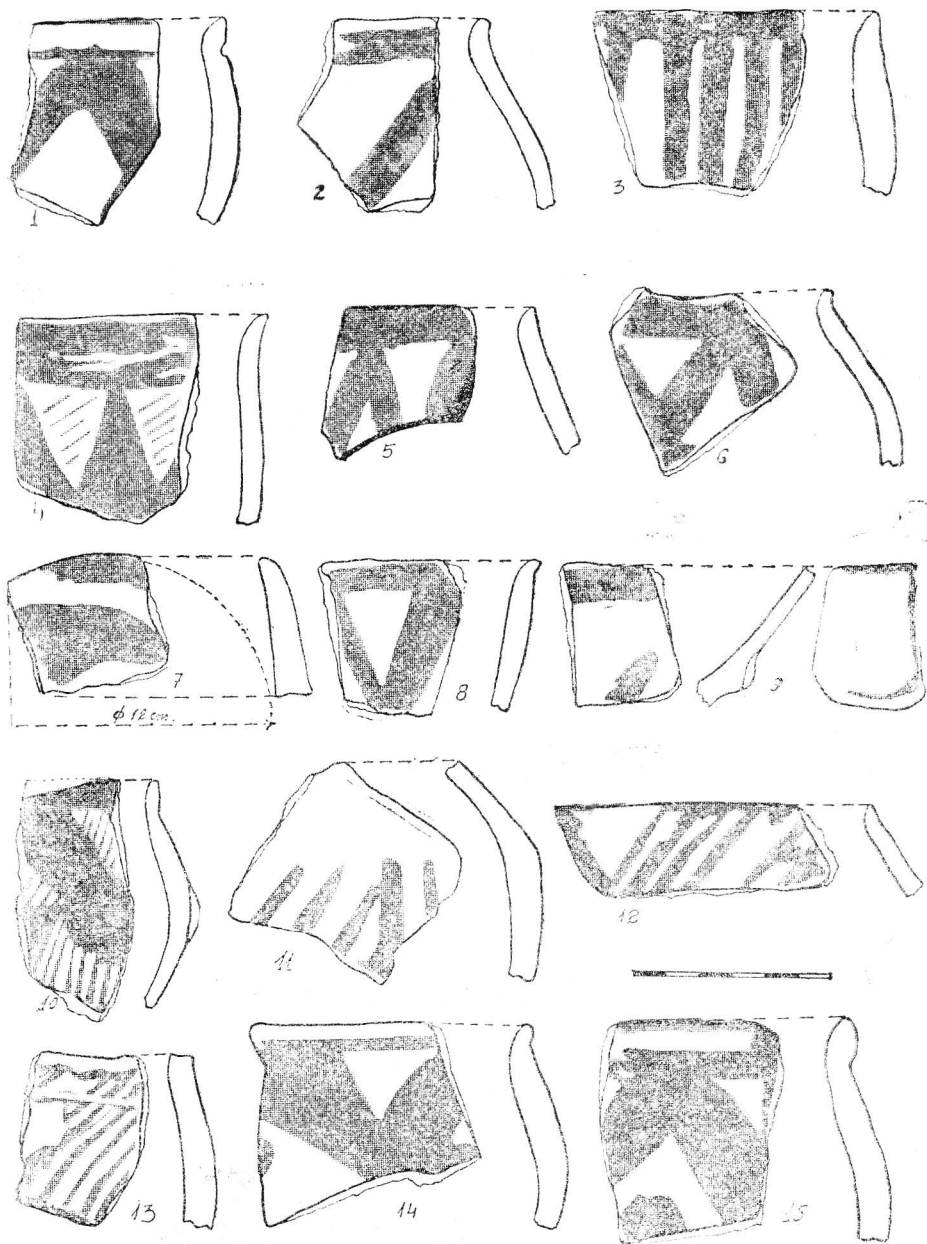

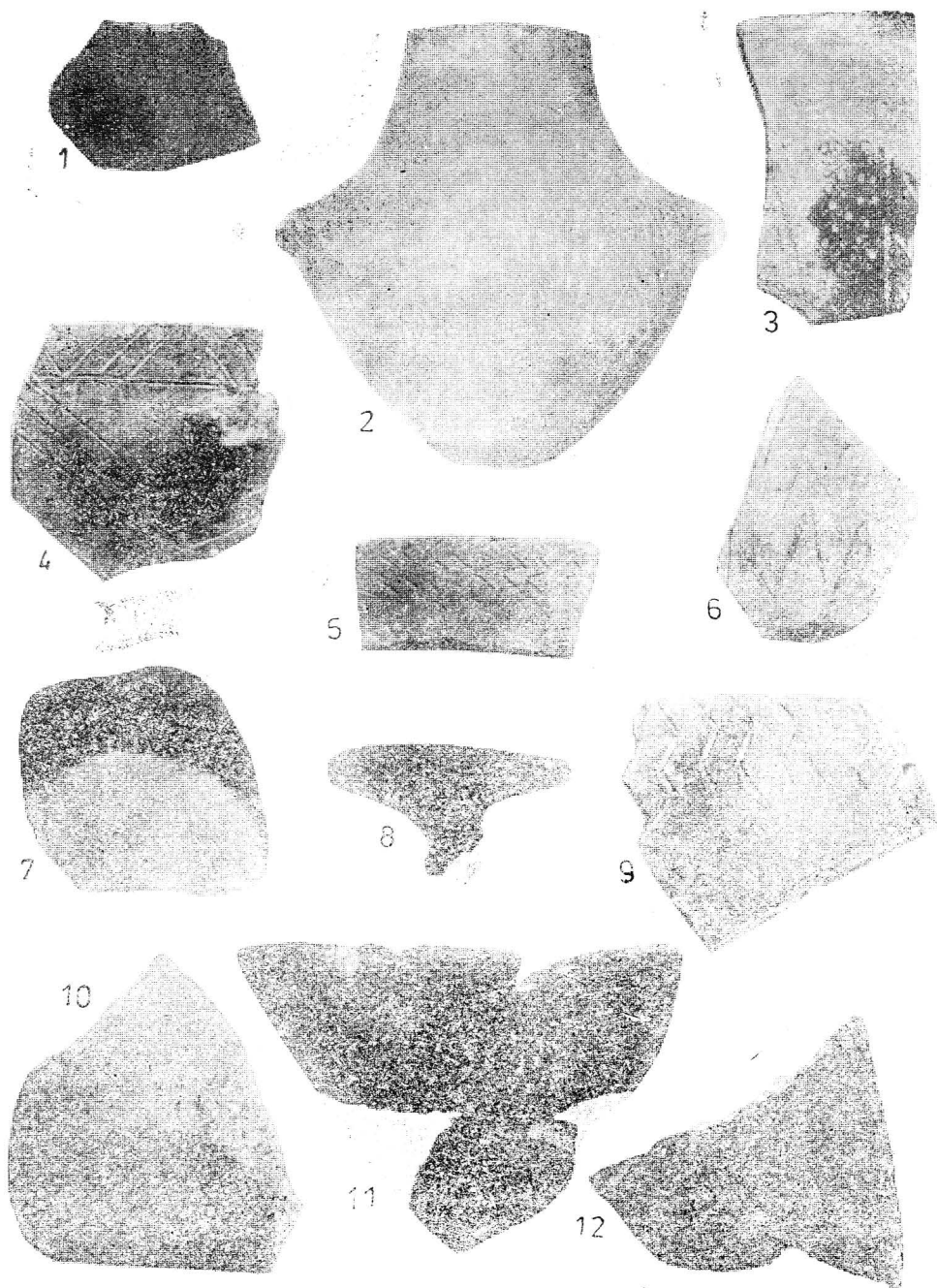
Fig. 10 — Deva — Tăualaș. Topoare și fragmente de topoare șlefuite și perforate.

Pl. I — Deva — Tăualaș. Ceramică pictată de tip Tăualaș.

Pl. II — Deva — Tăualaș. Ceramică pictată de tip Tăualaș.

Pl. XXVI — Vršac — Ceramică Vinča C cu elemente turdășene și ale culturii Banatului.

ANALIZA MATERIALELOR FAUNISTICE PROVENITE DIN AȘEZĂRILE STARČEVO—CRIȘ DE LA GORNEA — LOCURILE LUNGI ȘI MOLDOVA VECHE — RÎT (JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN)

Cercetările arheologice întreprinse în Valca Dunării¹ au atras atenția prin intensitatea și continuitatea locuirii din paleolitic și pînă în evul mediu, remarcîndu-se în mod deosebit așezările de la Gornea și Moldova Veche.

În cele ce urmează ne vom referi la rezultatele analizei materialelor faunistice provenite din nivelele Starčevo—Criș de la Gornea — *Locurile Lungi* și Moldova-Veche — *Rît*.

I GORNEA — *Locurile Lungi*

Locurile Lungi este terasa inundabilă a Dunării cuprinsă între gura riului Cămenița și hotarul satului Liubcova, azi sub apele lacului de acumulare. În această zonă au fost descoperite trei platforme și un bordei ce aparțin culturii Starčevo—Criș². În stațiune nu există strat de cultură. Din loc în loc există doar câteva aglomerări de oase, fragmente ceramice, scoici și cărbune numite platforme, fără a fi vorba de amenajări propriu-zise ci doar resturile unor locuințe de suprafață. Acestea apar la adîncimea de 0,30—0,40 m de la suprafață. Platforma I are dimensiunile 4,80×2,50 m și a fost parțial distrusă. Locuința are o formă dreptunghiulară și este orientată NV—SE. În partea sudică a acesteia, în C₂ s-a găsit o aglomerare de oase de bovine și cervide, purtînd urme de prelucrare³.

Locuirea de la Gornea — *Locurile Lungi* își începe evoluția în Starčevo—Criș IIIA și și-o încheie în IIIB⁴.

Eșantionul osteologic cumulează un număr de 213 oase determinate și 62 indeterminate care aparțin tot mamiferelor. Materialul, prin caracteristicile sale îmbracă un aspect tipic de resturi menajere. Aproximativ, 14% din material poartă urme de ardere.

Potrivit datelor tabelului 1, cele mai multe resturi aparțin *bovinelor*. Absența unor procese cornulare a făcut imposibilă caracterizarea lor din punct de vedere morfologic și dimensional. Puținele date metrice prelevate (tabelul 2) indică animale de talie mare. Cei șapte indivizi estimați au fost sacrificați după cum urmează: doi sub un an, unul în jur de 1,5 ani iar ceilalți patru peste 2,5 ani. Pentru această ultimă categorie de vîrstă posedăm doar două fragmente de mandibule drepte cu seriile dentare puternic erodate. În populația de bovine, bourul este reprezentat prin trei oase, notate în tabelul 2 cu asterisc. Proporția oaselor de bou ar putea fi mai mare dacă se are în vedere faptul că materialul subadultilor constituie un procent deloc neglijabil.

Ovicaprinele sînt reprezentate prin ambele genuri, resturile oilor întrecîndu-le numeric pe cele ale caprelor. Datele metrice prelevate (tabelul 3) indică

¹ Gh. Lazarovici, *Gornea Preistorie*, Reșița, 1977; I. Uzum, Gh. Lazarovici, în *Crisia*, 4, 1974, p. 47—51.

² Gh. Lazarovici, *Gornea Preistorie*, p. 21.

³ *Ibidem*, p. 22.

⁴ Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 49.

animale de talie mică, capra întrecînd ușor în mărime oaia. Pe baza cîtorva indicii furnizate de scheletul postcranian s-au estimat șase animale sacrificate astfel: două sub un an și restul patru peste 1,5 ani. În cadrul ultimei categorii de vîrstă, cel puțin trei animale au depășit 2,5—3 ani⁵.

Tabel 1

Situația statistică a materialelor de la Gornea și Moldova Veche

	Gornea — Locurile Lungi				Moldova Veche — Rit			
	Nr. rest.	%	NMI	%	Nr. rest.	%	NMI	%
Bovine	62	29,1	7	31,8	177	39,59	18	34,6
Ovicaprine	38	17,84	6	27,2	50	11,18	8	15,3
Suine	21	9,85	5	22,7	83	18,56	10	19,2
Cerb	12	5,63	3	13,6	102	22,81	9	17,3
alte sp. { ciine căprior castor jder, bursuc Pești + moluște	1 79	0,46 37,08	1	4,76	13 22	2,9 4,92	7	13,4
TOTAL eșantion	213		22		447		52	

Tabel 2

Datele metrice ale bovinelor de la Gornea și Moldova Veche (în mm)

	Gornea — Locurile Lungi		Moldova Veche — Rit			
	Nr.	Variabilitatea	M	Nr.	Variabilitatea	M
1	2	3	4	5	6	7
MAXILA						
M ¹ — M ³				4	69—90,5	83,2
P ² — P ⁴				1	62	
lg. M ²				1	26	
lg. M ³				2	33,5 ; 39	
MANDIBULA						
M ₁ — M ₃				2	77 ; 97	
P ₂ — P ₄				2	40,5 ; 55	
P ₂ — M ₃				1	117,5	
lg. M ₂				2	25,5 ; 31	
lg. M ₃				4	38,5—40	39,1
OMOPLAT						
lț. col.	5	47—57,5	52,6	2	57 ; 64*	
lg. artic.	3	42—69	60	2	72,5 ; 73,5	
Ø mare	2	40 ; 57		3	58—67	61,6
HUMERUS						
lț. prox.				1	90	
lț. dist.	5	79,5—87	82,4	2	81 ; 84,5	
lț. trohlee	4	70,5—81,5	78,1	3	78—81	79,3
MEDIUS						
lț. prox.	1	70		3	85 ; 86 ; 100,5*	
gros. px.				2	48,5 ; 56	
lț. dist.				5	61—78	66,8
gros. dist.				1	42,5	

⁵ Prezența în material a 6 calcaneae cu „tuber calcis” sudat ne îndreptățește să afirmăm cele de mai sus.

Tabel 2 (continuare)

1	2	3	4	5	6	7
COXAL						
O acetabular				2	72; 75	
METACARP						
lț. prox.	4	62—66,5	64,3	1	75*	
gros. px.	4	39,5—41,5	40,3			
lț. dist.	3	65,5—70	68,1	1	60,5	
gros. dist.	4	36—37	36,6	2	30,5; 34	
FEMUR						
gros. dist.				1	142*	
TIBIA						
lț. prox.	1	84,5*		3	66,5; 70; 83*	
lț. dist.	5	58,5—73,5	66,2	3	60—68	64,3
gros. dist.	5	43—55	48,4	2	35; 50	
CENTROTARS						
lg. max.				4	55,5—69	59,3
METATARS						
lț. prox.	3	49—54	52	1	50,5	
gros. prox.	2	47; 52				
lț. dist.	1	65,5		1	60	
gros. dist.	1	33		4	34,5—43	37,8
ASTRAGAL						
lg. max.	7	58—71	67,3	5	61—69,5	65,9
CALCANEU						
lg. max.	2	130; 136,5		5	128,5—144	133,7
lț. max.	3	40,5; 46; 58		5	49—54,5; 59*	52,6
PH. I						
lg. max.	5	60,5—67,5	63,8	14	60—71	64,4
lț. prox.	5	32—38	34,4	14	23,5—38	30,4
PH. II						
lg. max.	1	38		3	37—39	38,5
PH. III						
lg. max.	4	57,5—75; 85*	67,6	3	65—78	73,3

Tabel 3

Datele metrice ale ovicaprinelor de la Gornea — Locurile Lungi

	OVIS	CAPRA	OVICAPRINE
OMOPLAT			
lț. col.	20; 20,5		17,5; 17,5; 21; 22
lg. artic.	32		
O mare	20,5		
HUMERUS			
lț. trohlee	27; 28; 28,5	31; 31; 35,5; 35,5	28,5
lț. dist.		35,5	
RADIUS			
lț. prox.	28,5		32,5; 34
lț. artic. px.	26		
METACARP			
lț. prox.		23,5; 24	
TIBIA			
lț. dist.			29
lț. diaf.			15; 15,5; 17; 17,5
CALCANEU			61,5; 62; 64;
			64,5; 66,5
PH. I			
lg. max.	34		
lț. prox.	14,5		

Tabel 4

Datele metrice ale suinelor „domestice” de la Gornea și Moldova Veche (în mm)

	Gornea — Locurile Lungi	Moldova Veche — Rîț
MAXILA		
$P^2 - P^4$		37
lg. M^2	20; 20	
lg. M^3	28	
MANDIBULA		
lg. M_2	20,5	18,5; 19
lg. M_3	29	18,5; 29; 31
OMOPLAT		
lț. col.	20; 23; 23	21; 23,5; 26,5; 27
lg. artic.	34	34,5; 36,5
Ø mare	26; 27	27
HUMERUS		
lț. dist.	36; 36,5	34; 36
lț. trohlee	30,5; 30,5	
lț. diaf.	16	13,5; 14; 15
RADIUS		
lț. prox.	29; 31	29,5
lț. diaf.	17; 17,5; 18; 18,5	18
METACARP IV		
lț. prox.		14,5
ASTRAGAL		
lg. max.	36; 38,5	
METATARS IV		
lț. prox.		15
PH. I		
lg. max.		31; 31,5

Suinele. În cadrul acestui grup doar 4 piese le-am atribuit cu certitudine misteșului. Este vorba de o porțiune de coxal cu Ø acetabular — 57 mm; 1 M_2 cu lg. 23,5 mm; o pereche de colți — armă. Celelalte 17 resturi provin de la animale ucise între 3—6 luni (1 individ) și 1—2 ani (3 indivizi). Pe baza a două astragale cu lungimile de 36; 38,5 s-au calculat două talii: 64,44 cm și 68,91 cm.

Materialul *cervidelor* însumează 12 resturi ce au aparținut la minimum 3 animale (1 subadult și 2 maturi). Se remarcă un fragment de corn cu o porțiune de craniu ce poartă urme de secționare sub rozetă, în vederea detașării cornului de restul piesei. De la căprior s-a conservat un fragment de mandibulă stîngă, provenit de la un animal tînăr.

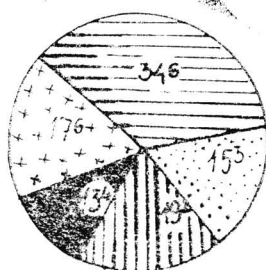
Materialul *peștilor și moluștelor* este relativ bogat, însumînd 79 resturi. Cele 31 fragmente de vertebre, radii, operculare provin de la următoarele specii de pești: somn, știucă, crap. Moluștele sînt reprezentate prin 48 valve de *Unio* sp.

II. MOLDOVA VECHE — Rîț

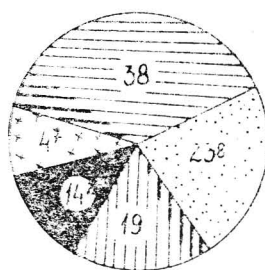
Eșantionul faunistic recoltat provine din 2 locuințe aparținînd nivelului Starčevo—Cris IVA⁶. Nici în acest caz nu dispunem de un lot satisfăcător sub raport numeric, însă ceva mai bogat decît primul (tabel 1).

Bovinele cumulează un număr de 177 resturi, dintre care 6 le-am atribuit cu certitudine bourului. Există însă și piese, care prin parametrii lor, se află la

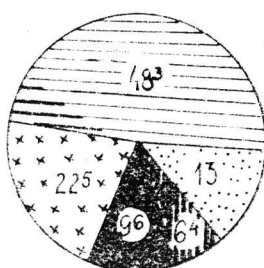
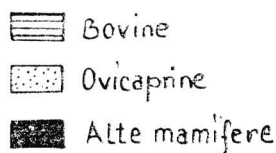
⁶ Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, p. 53.

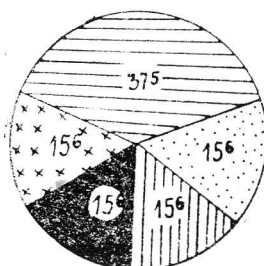
MOLDOVA VECHE-RÎȚ

GURA BACIULUI

La Hanuri

Viaduct

CÎRCEA

limita de variabilitate dintre cele două specii⁷. Datele metrice prelevate indică animale de talie mare, întâlnite și în alte așezări Starčevo—Criș: Cîrcea — Viaduct⁸, La Hanuri⁹, Obre I nivel III¹⁰, Szajol — Felsőföld¹¹, Lanycsók — Égettmalom¹². Din cei 18 indivizi estimați, 3 erau subadulți (16,6%), 9 erau adulți tineri (50%) și 6 maturi (33,3%).

⁷ S. Bökönyi, în *ActaArchBP*, XIV, 1—2, 1962, p. 175—214.

⁸ Al. Bolomey, în *Anuarul Muzeului Olteniei*, 1, 1980, p. 20, tab. 5.

⁹ Al. Bolomey, în *SCIVA*, 4, 27, 1976, p. 470.

¹⁰ S. Bökönyi, în *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegovinischen Landesmuseums*, Sarajevo, IV, A, 1974, p. 67.

¹¹ I. Vörös, în *FolArch*, XXXI, 1980, p. 58—60.

¹² S. Bökönyi, în *ActaArchBP*, 33, 1—4, 1981, p. 26.

Ovicaprinele sînt reprezentate prin ambele genuri. De la capră provine 1 fragment de corn, de tip „prisca”, cu următoarele dimensiuni (în mm): Ø mare bază — 43; Ø mic bază — 27; circumferința la bază — 116. Pe secțiune, piesa apare plan-convexă, prezentînd o perlare slabă, e ușor curbată. Se pare că a aparținut unei femele. Materialul atribuit acestui grup este puternic fragmentat, la acestea concurînd și utilizarea oaselor la confecționarea unor unelte¹³. Cele cîteva măsurători indică ovicaprine de talie mică, asemănătoare celor din alte așezări Starčevo—Criș de pe teritoriul României¹⁴. Cei 8 indivizi estimați aparțineau, fie subadultilor (3 animale), fie adulților (5 animale). În lipsa seriilor dentare nu putem aprecia limitele superioare de tăiere.

Suinele. La fel ca în prima stațiune și în acest caz avem de-a face cu o populație mixtă: porc domestic — mistreț. Oasele speciei sălbatice sînt numeroase, prezentîndu-se unor dimensionări (tabel 6). Acestea reprezintă aproximativ 76% din totalul materialului suinelor și se repartizează la 6 animale ucise între 2—6 ani. S-au mai depistat și 4 indivizi uciși sub 1,5 ani. Credem că piesele cu dimensiuni mai mici, exceptîndu-le pe cele ale sub adulților ar putea proveni de la tipul „palustris”. În eșantionul nostru am depistat 2 porțiuni de craniu provenind cu certitudine de la două exemplare sălbatice. În continuare, prezentăm datele preluate (în mm): lț. ect. — ect. 132,5

lț. min. parietale 49,5

lț. orbită 43

lț. max. occipital 95

înălț. occipital 112

lț. min. scvamal 64

craniul al doilea:

lț. ect. — ect. 125

lț. min. între liniile temp. 39,5

lț. orbită 48

lț. min. între foramen supraorb. 46

lț. max. a reg. scvamale 96.

Ambele piese provin de la două animale adulte.

Cervidele. După bovine, dețin cel mai mare număr de resturi. Se remarcă o porțiune de corn cu Ø la bază de 90 mm. Deasupra rozetei prezintă urme de tăiere. Piesa a aparținut unui cerb matur, de talie mare. De la două animale subadulte s-au păstrat alte două fragmente de coarne necăzute; cu următoarele dimensiuni: Ø mare la bază — 34 și 38 mm. Dimensionarea materialului indică un dimorfism sexual relativ bine exprimat. Cea mai mare parte a oaselor provine de la animale mature ucise după cum urmează: trei între 4—5 ani, unul între 5—6 ani și trei între 7—8 ani. Două animale erau subadulte. Pe lângă resturile cuprinse în procentaje s-au depistat 16 fragmente de coarne prelucrate integral sau doar cu urme de prelucrare. De la căprior s-au păstrat cinci oase aparținînd la doi indivizi: un adult și un subadult.

Canidele sînt reprezentate prin specia *Canis familiaris*. Cele patru resturi găsite provin de la minimum doi indivizi adulți, de talie mică. Astfel de animale

¹³ În colecțiile muzeului reșitean există numeroase unelte confecționate din oasele acestui grup.

¹⁴ O. Necrasov, M. Știrbu, în *Acta Moldaviae Meridionalis*, II, 1980, p. 33.

de talie mică au fost întâlnite și în alte așezări din aceeași perioadă: Lepenski Vir¹⁵, Rösske-Ludvár¹⁶, Szajol-Felsőföld¹⁷.

Tabel 5

Datele metrice ale canidelor de la Moldova Veche

	Humerus	Femur	Tibia
Lungime max.	120,5	134,5	145
Lățime prox.	—	27	27,5
Lățime diaf.	—	11	10,5
Lățime dist.	—	26,5	19
TALIA (cm)	40,6	40,48	42,34

De la *castor* s-au păstrat două porțiuni de mandibulă dreaptă cu dimensiunile: I₁—M₃ 72 mm.

Jderul este reprezentat printr-un humerus drept cu următoarele dimensiuni: lg. mx. — 71 (mm); lt. px. — 13; Ø px. — 14; lt. diaf. — 4,5; lt. dist. — 16; Ø dist. — 8,5.

O porțiune de mandibulă stângă, cu dimensiunile: lg. ramurii — 88 mm; P₁—M₂—42; lg. M₁—17, a aparținut unui *bursuc*.

În ceea ce privește resturile de moluște și de pești, materialele lor constituie doar 4,92% din eșantion.

Datele avansate în text permit schițarea câtorva trăsături ale activităților economice desfășurate de comunitățile celor două așezări din Valea Dunării.

Repartiția pe grupe de animale ca și ponderea diferitelor specii, așa cum reies din datele oferite de tabelul 1, permit aserțiunea că stațiunile Gornea — *Locurile Lungi* și Moldova Veche — *Rit* se încadrează în categoria așezărilor Starcevo—Criș, unde, după cum remarcă cercetătoarei Al. Bolomey „animalele cele mai utilizate în alimentație erau bovinele și unde fauna spontană, cu excepția pînă la un anumit punct a cervidelor, era foarte puțin exploatată”¹⁸.

Comparînd datele oferite de analiza celor două eșantioane se remarcă unele deosebiri. Bovinele înregistrează la Moldova Veche o pondere mai mare decît la Gornea. Se remarcă de asemenea, un procentaj mai ridicat al suinelor decît al ovicaprinelor, la Moldova Veche față de cealaltă așezare, ceea ce ar sugera o importanță mai mare acordată acestui grup. De asemenea, în cadrul faunei spontane, procentajul resturilor de cerb este mai mare la Moldova Veche decît la Gornea. În ceea ce privește pescuitul și culesul moluștelor se impune constatarea că în așezarea de la *Locurile Lungi*, aceste activități au înregistrat o mai mare amploare decît la *Rit*. Diferențele procentuale indicate aici ar putea avea drept cauză insuficiența cantitativă a eșantioanelor prelevate. Pe de altă parte, așezările men-

¹⁵ S. Bökönyi, în *ArchÉrt*, 96, 1969, p. 157—160; în *Science*, 167, 3926, 1970, p. 11702—1704.

¹⁶ I. Vörös, *op. cit.*, p. 45—46.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Al. Bolomey, V. Dumitrescu, F. Mogoșanu, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie*, Edit. Șt. și Encicl., București, 1983, p. 149—150.

Tabel 6

Datele metrice ale cervidelor și mistrețului de la Moldova Veche — Rît (mm)

Cervus elaphus				Sus scrofa ferrus		
	Nr.	Variabilitatea	M	Nr.	Variabilitatea	M
MAXILA						
lg. M ²				2	24,5 ; 25	
P ² — P ⁴	3	54—59	56,8	2	43,5 ; 44	
MANDIBULA						
lg. M ₂				6	24—25	24,2
lg. M ₃	3	31,5—39	34,1	7	38,5—46	42,2
P ₂ — M ₃	1	127		3	126—129	127,1
P ₂ — P ₄	6	45,5—47	46,1	5	40—47	43,5
M ₁ — M ₃	2	78,5 ; 80		5	81—89	84,5
OMOPLAT						
lt. col.	6	35,5—43	38,8	3	30—34	31,8
lg. artic.	4	46—66	57	3	42,5—48,5	44,8
O mare	4	39,5—51	45,6	3	30,5—39	34,6
HUMERUS						
lt. dist.	2	58,5 ; 62,5		3	51,5—57,5	53,6
lt. trohlee	3	53—58	55	4	39,5—44	42
lt. diaf.				6	23—25	23,5
RADIUS						
lt. prox.	7	54—69	61,6	1	38	
lt. diaf.	3	28—33	23,3	1	25	
lt. dist.	4	44,5—65	54,6	2	41 ; 43	
METACARP						
lt. prox.	3	43—47,5	46			
lt. diaf.	6	23,5—28,5	25,08			
lt. dist.	5	40—43,5	42,2			
FEMUR						
lt. dist.	2	60 ; 62		2	64 ; 68,5	
TIBIA						
lt. dist.	2	58 ; 60		3	36—37	36,5
METATARS						
lt. prox.	4	40,5—59,5	52			
lt. diaf.	5	29—36,5	30,5			
lt. dist.	1	50				
ASTRAGAL						
lg. max.	5	53—62	57,1	1	48	
CALCANEU						
lg. max.	7	117—132	124	4	85—97	92,4
lt. max.	6	43—49	46,8		A	
PHALANX I						
Lg. max.	10	46,5—68	57,5	4	41—49	45,2
PH. II						
lg. max.	10	42—47	44,2	5	31—35	32,5

ționate nu coincid sub raport cronologic, așezarea de la Gornea — *Locurile/Lungi* își încheie evoluția în IIIB iar cealaltă își are începuturile în IVA, când purtătorii culturii Vinča vin în contact cu comunitatea autohtonă, realizându-se fenomenul de sinteză Starčevo IV¹⁹. Acest fapt ar putea furniza o explicație a diferențelor cifrice, așezarea de la Moldova Veche continuându-și evoluția de-a lungul neoliticului dezvoltat, ceea ce presupune existența unor condiții economico-sociale superioare, datorate atât evoluției interne a așezării cit și influențelor exercitate de

¹⁹ Gh. Lazarovici, *Gornea Preistorie*, p. 69.

vinčieni. Raporturile numerice regăsite în tabelul 1 pot fi reflexul unor condiții economice superioare apărute în urma contactului cu purtătorii culturii Vinča.

În ambele așezări au fost puse în evidență populații mixte de bou/bour, porc domestic mistreț, de cele mai multe ori fiind greu de realizat o demarcație netă între casele speciilor de mai sus. Din această cauză speciile au fost tratate împreună.

În general, datele metrice prelevate se încadrează în limitele de variabilitate ale animalelor din așezările menționate în literatura de specialitate, din aria culturii Starčevo-Criș.

Repartiția indivizilor pe grupe de vîrstă, la bovine, indică o preponderență a subadultilor și adulților tineri, mai puțin a maturilor, ceea ce presupune utilizarea acestui grup în primul rînd ca furnizoare de carne și mai apoi în scopuri utilitare. O modalitate asemănătoare de exploatare se constată și la ovicaprine.

Predominanța numerică a bovinelor a fost semnalată și în alte așezări din aria culturii Starčevo-Criș: Cîrcea — La Hanuri²⁰, Viaduct²¹, Gura Baciului²², Obre 1²³ (fig. 1), spre deosebire de altele în care ovicaprinele sînt predominante: Balș²⁴, Trestiana²⁵, Argissa Magula²⁶, Nea Nikomedeia²⁷.

Deși condițiile ecologice erau propice existenței unei faune spontane deosebit de bogate, în cadrul ei doar cerbului i se acorda o atenție deosebită, lucru vizibil pe materialul de la Moldova Veche.

Pe baza celor prezentate se poate afirma că locuitorii celor două așezări se îndeletniceau cu pescuitul, culesul moluștelor (mai puțin la Moldova Veche — Rîț), un accent deosebit punîndu-l pe exploatarea bovinelor, ovicaprinelor, suinelor și cerbului.

Cele prezentate mai sus nu reprezintă niște concluzii definitive, campaniile ce se vor derula în anii următori vor putea aduce, fără îndoială, la lumină noi elemente ce vor completa tabloul preliminar al datelor prezentate în lucrarea de față.

GEORGETA TRÎNCĂ — EL SUSI

L'ANALYSE DES MATÉRIAUX FAUNIQUES PROVENUS DES ÉTABLISSEMENTS STARČEVO-CRIȘ DE GORNEA — LOCURILE LUNGI ET MOLDOVA VECHE — RÎT (DÉP. CARAȘ-SEVERIN)

(Résumé)

Les fouilles archéologiques effectués dans la Vallée du Danube ont attiré l'attention par l'intensité et la continuité de l'habitation durant du néolithique et jusqu'au Moyen Âge, les établissements de Gornea et Moldova Veche étant les plus connus. Les matériaux fauniques analysés proviennent de l'établissement de Gornea — *Locurile Lungi*, datant de Starčevo-Criș IIIA et celle de Moldova Veche — *Rîț*, dans IVA.

²⁰ Al. Bolomey, în *SCIVA*, 4, T 27, 1976, p. 473.

¹² Al. Bolomey, în *Anuarul Muzeului Olteniei*, 1, 1980, p. 23.

²² O. Necrasov, în *ASU*, Iași, 7, 1961, 2, p. 265—272; *ibidem*, *ASU*, Iași, II, a, 10, 1964, 1, p. 172.

²³ S. Bökönyi, în *Wissenschaftliche ...*, p. 59—60.

²⁴ O. Necrasov, în *Acta Moldaviae Meridionalis*, p. 20.

²⁵ *Ibidem*, p. 27.

²⁶ S. Bökönyi, în *ActaArchBp*, 33, 1—4, 1981, p. 24, tab. 3.

²⁷ *Ibidem*.

La répartition par des groupes d'animaux, comme le pourcentage des différentes espèces (voir tab. 1-er, fig. 1-ère), permettent l'assertion que les la stations ci présentées s'encadrent dans la catégorie des établissements Starčevo-Criș où, comme le fait remarquer Al. Bolomey, „les animaux les plus utilisés pour l'alimentation étaient les bovins, où la faune spontanée, y exceptant les cervidés, était peu exploitée“.

Dans ces stations on a mis en évidence des populations mixtes: bœuf aurochs, porc/sanglier, une démarcation nette entre ces espèces étant difficilement à réaliser. Par conséquence ces groupes ont été analysés ensemble.

Généralement dire, les dates métriques des espèces analysées s'encadrent dans les limites de variabilité des animaux des établissements mentionnés dans le text.

La répartition des individus par groupes de même âge, aux bovins et aux ovicaprins, indique l'utilisation premièrement comme source de viande et, d'autre part, pour des buts utilitaires.

De la faune sauvage, la seule espèce intensément exploitée est le cerf, chose clairement visible sur le matériel de Moldova Veche.

Un grand nombre des pièces de cerf ont été utilisées pour confectionner des outils (16).

CALCEDONIILE DE LA GORNEA — SICHEVIȚA, JUD. CARAȘ-SEVERIN

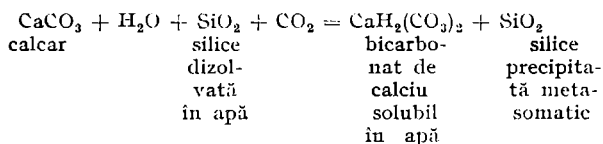
Ca urmare a silicifierii intense a calcarelor și dolomitelor mezozoice (Jurasic sup.—Cretacic inf.) din zona dunăreană, de la Gornea—Sichevița—Gîrnic, rezultă opaluri, calcedonii și cuarțuri concreționare, dure cu un înaintat grad de concentrație în silice (SiO_2), autentice cremenișuri sau silexuri, cu aspect alb-cenușiu-gălbui, compacte și cu forme sferoidal-elipsoidale.

Totodată se constată la microscop o remarcabilă variație în structura și textura acestor cremenișuri, a căror descriere și ilustrare microfotografică formează obiectul lucrării de față (fig. 1—26).

Avem astfel indicii clare în legătură cu geneza acestor calcedonii rezultate prin procese îndelungate de natură diagenetică de dizolvare a calcarelor de către apele de circulație încărcate cu silice și bioxid de carbon și înlocuirea lor concomitentă cu silice (SiO_2). Se produc astfel concrețiuni silicioase de dimensiuni și grade de puritate diferite în ceea ce privește conținutul lor de silice.

La fel variază în limite largi și dimensiunile cristalelor de cuarț β din cuprinsul acestor silexuri de la starea de agragare amorfă a opalului, la starea criptocristalină, microlitică și fenocristalină a cuarțului de temperatură joasă (fig. 1—16).

Aceste înlocuiri metasomatice a carbonaților cu silice s-au făcut în condiții de temperatură și de presiune normale ca rezultat al influenței apelor de circulație încărcate cu CO_2 și SiO_2 asupra carbonaților primari din zona dunăreană Gornea — Sichevița (fig. 1—5), conform cu reacția de dizolvare a carbonaților și a precipitării simultane a silicei:

În cazul dolomitelor, reacția este similară, formîndu-se în plus bicarbonatul de magneziu, și el mult mai solubil decît carbonatul.

I. Ilustrarea procesului metasomatic

Fig. 1. Microlite de cuarț de temperatură joasă (cuarț β) și agregate microlitice în jurul resturilor de calcar și dolomit incomplet substituite cu silice și cu limonit, $\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot n\text{H}_2\text{O}$.

Fig. 2. Geodă de cuarț sferoidal-radiar într-o matrice de calcedonie micro și criptocristalină.

Fig. 3. Geodă de cuarț (alb, în centru) într-un fond de calcedonie micro-cristalină (gri-alb) cu numeroase impurități de limonit și fragmente cărbunoase (negru).

Fig. 4. Concrețiune criptocristalină de calcedonie înconjurată de microlite de cuarț β .

Fig. 5. Calcedonie criptocristalină cu geodă de cuarț xenomorf-granular (centru) și cu resturi de dolomit și calcit primar (dreapta).

Fig. 6. Calcedonie slab cristalizată cu resturi de calcar organogen (dreapta) și cu resturi de limonit (pete negre).

Fig. 7. Calcedonie microlitică cu resturi de carbonați (calcit-dolomit) (în dreapta figurii).

II. Începuturi de cristalizare

Fig. 8. Sferulă radiară de cuarț (în centru), geodă de cuarț β , limonit sferoidal (negru) răspândit neregulat în toată masa microlitică de calcedonie.

Fig. 9. Geode de cuarț β în masa de calcedonie criptocristalină impurificată cu limonit (negru).

Fig. 10. Geode de cuarț β într-un fond de calcedonie (alb-gri) cu infiltrații de limonit (negru).

Fig. 11. Calcedonie criptocristalină cu geode de cuarț β și cu resturi de carbonați primari în formă de fragmente cu contur neregulat.

Fig. 12. Sferule de cuarț β (alb-gri) în masa de calcedonie criptocristalină (negru).

Fig. 13. Carneol format din cuarț granular cu incluziuni sferoidale de limonit și piroluzit.

Fig. 14. Jasp, calcedonie cu structura microlitică-criptocristalină și sferoidală a cuarțului β și cu numeroase incluziuni de limonit.

Fig. 15. Jasp. Calcedonie galben-brună cu structura microlitică, sferoidal-radiară formată din agregate granulare de cuarț β , impurificate cu pigment limonitic.

III. Impurități de limonit în calcedonie (silex)

Fig. 16. Limonit în agregate sferoidale răspândite într-un fond de calcedonie și de opal.

Fig. 17a—17b. Substrat de opal și calcedonie (alb-gri) cu numeroase incluziuni sferoidale de limonit (negru).

IV. Depuneri ritmice de calcedonie și de limonit

Fig. 18. Agat format din zone alternative de calcedonie criptocristalină, — pe alocuri transformată în cuarț β granular, în alternanță cu strătulețele neregulate de limonit (negru în imagine).

Fig. 19. Agat format din zone alternative de calcedonie (alb) și din limonit (negru), criptocristalin și cu textura rubanată.

Fig. 20. Silex calcaros (alb) cu alternanțe de zone negre, limonitoase.

V. Geode de cuarț în calcedonie

Fig. 21. Geodă de cuarț β (alb) formată în jurul unui nucleu de limonit (negru), concreționar și totul situat într-un fond de calcedonie criptocristalină cu numeroase impurități limonitoase-cărbunoase.

Fig. 22. Calcedonie cu sferule radiare de cuarț β dezvoltate într-un substrat de opal și de calcedonie criptocristalină.

Fig. 23. Calcedonii criptocristaline cu numeroase geode și cuarț β și de filo-nase cu orientare neregulată.

Fig. 24. Calcedonie criptocristalină (gri-negru) și opal (negru) străbătute de un filonaș ramificat de cuarț β sferoidal sau conținând agregate sferoidale din același cuarț.

Fig. 25. Calcedonie criptocristalină (gri) și opal (negru) cu numeroase agregate sferoidale de cuarț β (alb).

Fig. 26. Calcedonie criptocristalină-microlitică cu incluziuni de agregate granulare de cuarț β bine dezvoltat și cu delimitări neregulate.

Concluzii

Ca produse diagenetice ale carbonaților de la Gornea — Sichevita, calcedoniile de aici se prezintă sub forme structurale variate, de la starea amorfă a opalului până la varietățile criptocristaline, microlitice sau fenocristaline de cuarț β ale calcedoniei și jaspului.

Aceste varietăți se deosebesc nu numai prin numărul sau abundența germenilor de cristalizare ci și printr-o mare variație de forme și de dimensiuni ale cristalelor de cuarț β rezultate în cursul timpului prin tendința spontană de cristalizare a materiei coloidale inițiale de silice (SiO_2).

Prin proprietățile de duritate și de rezistență mecanică și chimică a calcedoniilor (silexurilor), după cum și prin abundența lor în partea de sud a Banatului, aceste produse ale naturii au atras atenția omului din cele mai străvechi timpuri și au fost folosite de el într-o largă măsură.

EUGEN STOICOVICI

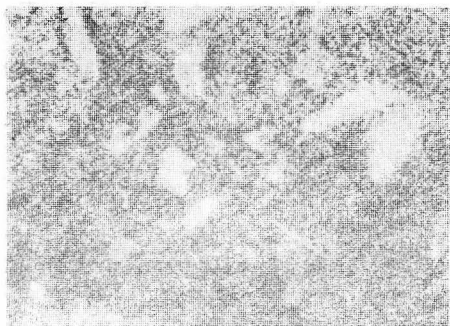

Fig. 1.

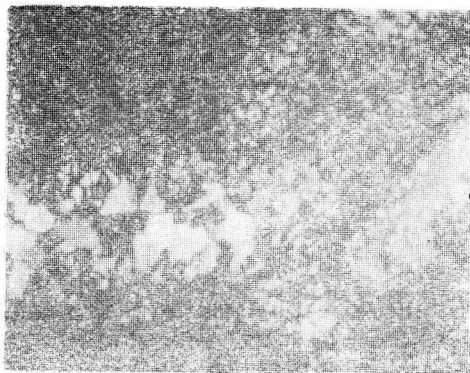

Fig. 2.

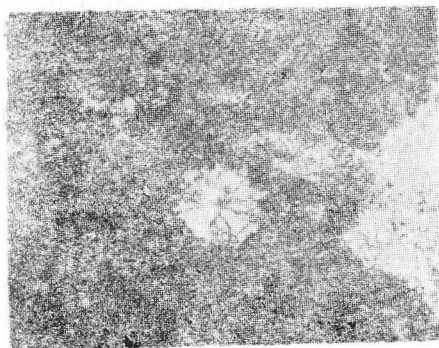

Fig. 3.

Fig. 4.

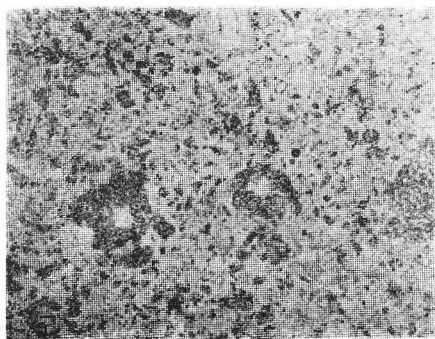

Fig. 5.

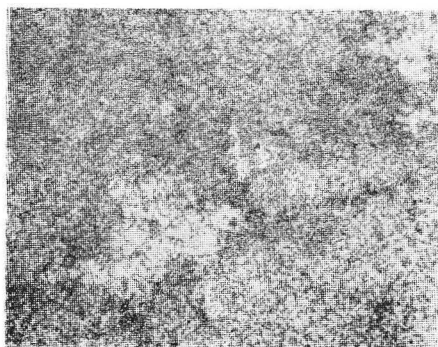

Fig. 6.

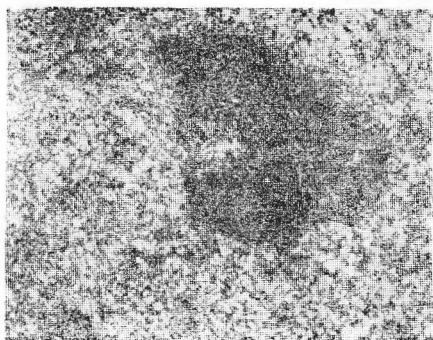

Fig. 7.

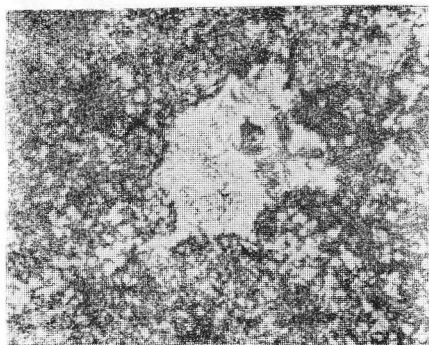

Fig. 8.

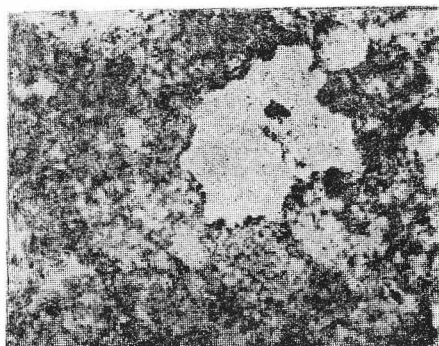

Fig. 9.

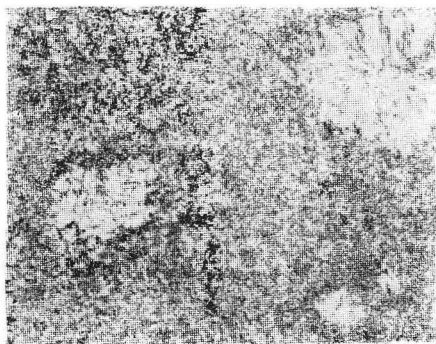

Fig. 10.

Fig. 11.

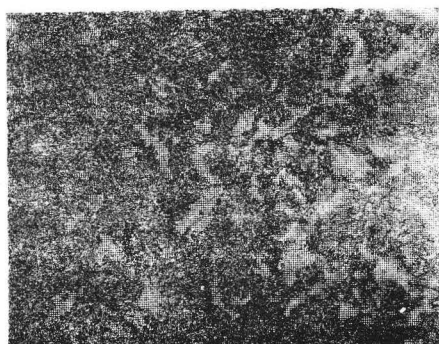

Fig. 12.

Fig. 13.

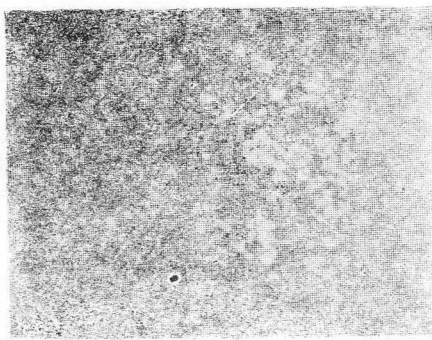

Fig. 14.

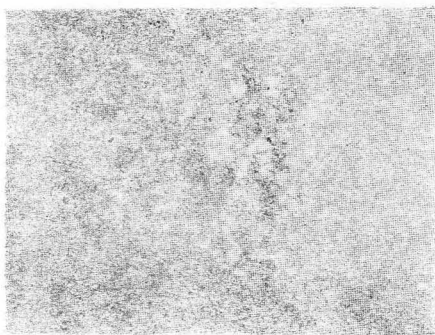

Fig. 15.

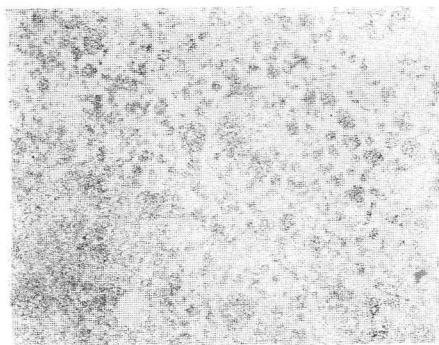

Fig. 16.

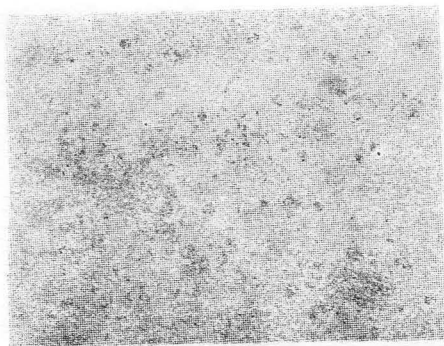

Fig. 17.

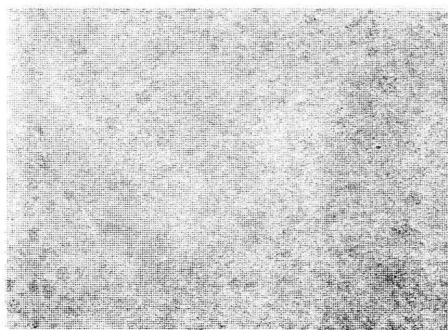

Fig. 18.

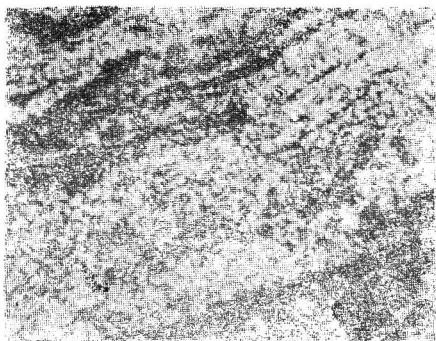

Fig. 19.

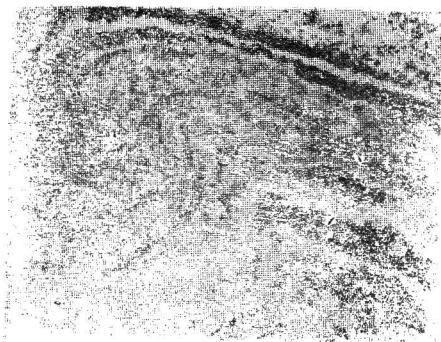

Fig. 20.

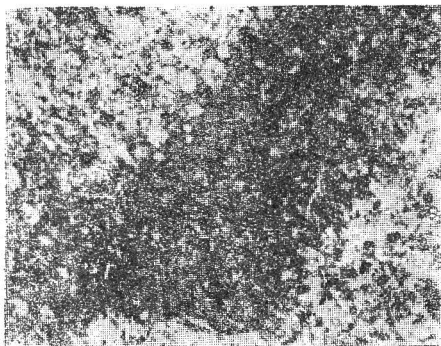

Fig. 21.

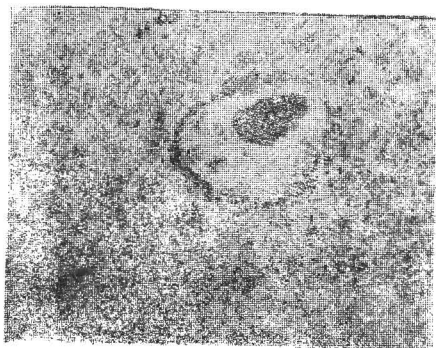

Fig. 22.

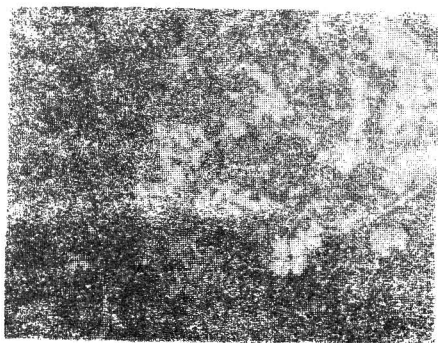

Fig. 23.

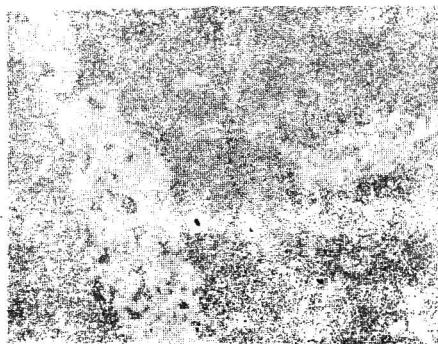

Fig. 24.

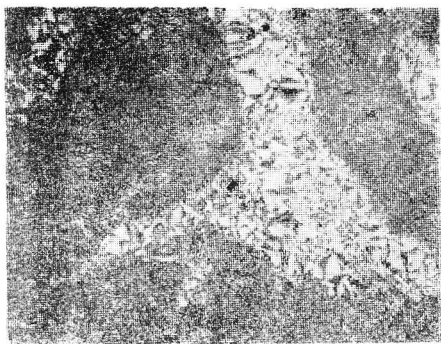

Fig. 25.

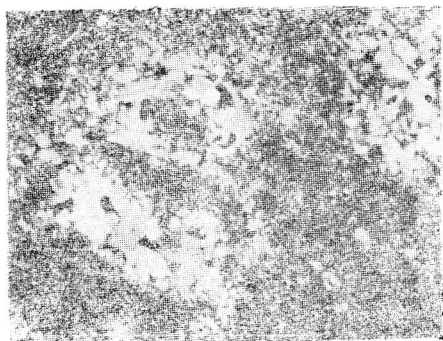

Fig. 26.

Fig. 27.

MORMINTELE TUMULARE DIN BANAT ȘI TRANSILVANIA DIN PERIOADA ENEOLITICĂ TÎRZIE*

În perioada eneolitică tîrzie, în regiunea carpato-dunăreană au loc mari transformări etnoculturale determinate, în primul rînd, de dezvoltarea metalurgiei aramei, precum și de influențele și presiunile exercitate de mișcarea culturilor stepice. Înceierea acestor procese are loc odată cu începuturile epocii bronzului. În cadrul acestor fenomene, în eneoliticul tîrziu — marcat îndeosebi de evoluția etapelor tîrzii ale culturii Coțofeni —, odată cu dezvoltarea metalurgiei bronzului arsenic, apare un număr însemnat de cimitire tumulare și tumuli; tumulii cuprind unul sau mai multe înmormîntări, formînd probabil grupări familiale.

Pînă în prezent, cercetările din Banatul de est sînt lacunare, aici fiind săpați foarte puțini tumuli. La modul general, amintim cîțiva tumuli hallstattieni la Ieșalnița, la Moldova Veche — *Ostrov*, — *Groble*, — *Spîț*; la Gornea — *Străineac* sînt semnați mai mulți tumuli mici, iar în zonă mai multe descoperiri eneolitice — un tumul la Valea Timișului, cîțiva la Tievaniul Mic, nefiind însă cercetați.

În Transilvania cercetările au fost mai fructuoase, semnalîndu-se adevărate necropole tumulare în zona Munților Trascăului și Bedeleului din apropierea orașului Aiud. Referitor la aceste descoperiri s-au ridicat probleme de încadrare cronologică și culturală (Roman 1976, 31, 61; Idem, 1986, 31, 41).

Istoricul cercetărilor. La sfîrșitul secolului trecut, K. Herepei și S. Fenichel fac primele cercetări din Transilvania în necropolele tumulare din preajma Aiudului. În anul 1885, K. Herepei sapă doi tumuli la locul Dealul Sîrbului din satul Livezile (fost Cacova), amintind încă unul distrus; tot el mai sapă doi tumuli pe Dealul Cărpiniș (= Cărpinei) din aceeași localitate și pomeneste aici încă cinci tumuli distruși (Herepei 1901, 18—20).

S. Fenichel sapă în 1887 un tumul la locul numit *La Cruce* din satul Izvoarele (fost Bedeleu — Bedellö); în aceeași perioadă semnalează la *Gruia Darului* din hotarul satului Vălișoara (Vale — Cărpiniș) patru tumuli înșirați, dintre care a săpat pe cel mai mare (Fenichel 1891, 65—69, 160—162; Herepei 1901, 20—22; Roska 1942, 101—102).

I. Banner (1927, 75—76) amintește descoperirile lui Herepei și Fenichel într-un studiu de sinteză despre mormintele chircite din Ungaria, aducînd importante și interesante observații etno-arheologice privind rolul, semnificațiile și importanța problemei.

II. Schroller (1933, 30—38, 74—75) încadrează descoperirile din localitățile sus-menționate între materialele Furchenstich și Linsenkeramik, făcînd însă și unele erori în privința localizării materialelor din primele săpături (notă N. Vlassa).

M. Roska (1942, 37—37, 101—102, 306—307) adună bibliografia, prezintă pe

* Prezentul studiu reprezintă varianta în limba română a comunicării prezentate în l. germană, la simpozionul de la Donji Milanovac (Jug.), în sept. 1985, avînd unele adăugiri și corecturi: Die Hügelgräber aus dem Banat und aus Siebenbürgen aus der Spätneolithischen Periode, Hügel Bestattung in der Karpaten—Donau—Balkan—Zone, Belgrad, 1987, p. 107—119.

scurt principalele observații, dar strecoară și el câteva inadvertențe privitoare la proveniența materialelor, fapt sesizat de către I. Nestor (1933, 66), Roman (1976, 31) și N. Vlassa (ms.).

N. Vlassa, secondat de M. Takács de la Muzeul din Aiud, începe în luna iunie 1972 cercetări de suprafață, care sînt continuate prin săpături sistematice pînă în 1982 (împreună) în necropola semnalată la *Bogza Poenarilor — Dealul Velii*, aflat în hotarul localităților Poiana Aiudului — Vălișoara. În răstimpul celor peste 10 ani de cercetări au fost săpați 13 tumuli din necropolă (tumuli XIV, XV și XVI fiind săpați în anii 1983—1985 de M. Takács) și au fost semnalati noi tumuli și necropole în zonă: la *Țicul Mare* — un tumul uriaș și alți patru în apropiere, la *Țicul Mic* — doi tumuli, la *Pleşcuța* — un tumul, toate aflate în hotarul satului Poiana Aiudului din zona *Cheilor Vălișoarei* (sau Aiudului) mai mulți tumuli la *Trăuș* — *Ritul Onii* și *Cumpăna Apelor* din hotarul satului Vălișoara în zona versantului nordic al cheilor. În perioada cercetărilor N. Vlassa a cercetat amănunțit literatura de specialitate, a identificat o parte din materialele vechilor cercetări, a precizat corespondențele între diversele ilustrații.

P. Roman (1976, 31, n. 1, 60—61) consideră ca nesigură apartenența la cultura Coțofeni a descoperirilor de la Livezile, Izvoarele și Cărpiniș (de fapt Vălișoara), pornind de la existența în zona tumurilor a unor așezări Coțofeni, de unde presupune că ar proveni amestecul de materiale. Pe baza unor critici stratigrafice și a observațiilor făcute asupra materialelor din anul 1974 cu ocazia unei vizite făcute la Cluj în 1975, în monografia sa asupra culturii Coțofeni, P. Roman subliniază importanța fenomenului, a descoperirilor, dar își exprimă rezerve în privința atribuirii descoperirilor acestei culturi. La simpozionul de eneolitic de la București, din decembrie 1982, în urma unei comunicări verbale prezentate de N. Vlassa asupra descoperirilor de la Dealul Velii, cei doi au convenit asupra încadrării acestor fenomene în fazele târzii ale eneoliticului, ca un fenomen final al culturii Coțofeni. Recent, pe baza comunicări noastre de la Donji Milanovec din septembrie 1985, P. Roman (1986, 31, 41) presupune că mormintele cu construcție de piatră de la Cheile Aiudului s-ar încadra în etapa II_b a perioadei timpurii a epocii bronzului și că ele ar suprapune resturi Coțofeni.

H. Ciugudean (1977, 43—46), de la Muzeul din Alba Iulia, semnalează în zona Aiudului și în vecinătate alți tumuli: la Geoagiu de Sus — *Căciu* un tumul cu 7 morminte; la Izvoarele — *Dealul Nioarcii* — *La furci*, un tumul ce avea în zona centrală un mormint, dar tumulul nu a fost în întregime săpat; la *Gruu Roșu*, în hotarul dintre Izvoarele și Colțești, o necropolă formată din 5 tumuli, cunoscută și de Fenichel, în care sapă un tumul cu un mormint. În urma unor cercetări de suprafață, mai amintește tumuli la Geomal — *Măgura*, Livezile — *Virful Băii* și la Poiana Aiudului — la confluența văii Aiudului cu valea Rachișului, făcînd totodată precizări de ordin topografic. Referitor la încadrarea cronologică și culturală a descoperirilor de acest gen, sugerează prezența unor influențe nordice de tip Jordansmühl și Brzesc Kujawski, idee ce i-a fost sugerată de N. Vlassa (vezi Ciugudeanu 1977, 55, n. 13) combătut de P. Roman (1976, 71).

Tumuli au mai fost semnalati și de către M. Roska (1942, 33, 86, 312), din care unii aveau ciste de piatră; de asemenea, tumuli cu morminte cu ocră, fără inventar, la Cimpia Turzii (săpături Șt. Ferenczi și M. Jude), precum și cei de la Turda-Copăceni și Vilcele. Sînt de amintit și o serie de tumuli deasupra cărora s-au găsit fragmente ceramice Coțofeni, fără a se putea preciza exact de cînd datează: Cluj — *Dealul Feleacului* (inf. N. Vlassa), Dăbica — *Țiglă* (inf. M. Rusu),

Șăulia — *Pădure* (inf. Z. Kalmar și V. Șoiom) și la Tureni (între Cheile Turului și cariera de la Săndulești — perieghetză Gh. Lazarevici, Z. Kalmar).

Revenind la Banat, menționăm că în anul 1967 P. Roman a săpat la Moldova Veche — *Ostrov* doi tumuli aplatizați de lucrările agricole. *Tumulul I*, cu diametrul de 12 m, cu un ring de pietre de riu, iar în partea centrală o îngrămădire de pietre de riu de formă ovală, cu martaua de nisip, avînd sub această îngrămădire o urnă cu capac ce conținea oase calcinate, precum și fragmente de la vase depuse ca ofrandă. Sub pietrele din ring s-a găsit o verigă de aramă. *Tumulul II*, cu diametrul de 14 m, fără ring și aglomerarea centrală de pietre, conținea inventarul a două morminte de incinerare; o urnă cu capac, o urnă cu oase calcinate, acoperită cu capac, și cîteva vase depuse ca ofrandă, în jur. Între cele două morminte, în centrul movilei, a fost găsit un depozit din piese de metal. Inventarul ceramic al celor două morminte este caracteristic pentru cultura Vučedol.

*

Cum o tratare amănunțită a problemei depășește posibilitățile prezentului studiu, vom insista asupra principalelor probleme pe care le ridică noile cercetări din Cheile Aiudului — *Dealul Velii* și ale lui H. Ciugudean.

Tumuli au fost ridicați din bolovani, uneori foarte mari, de culcar din zonă, așezați direct peste morminte, toate de inhumatie. Defuncții erau depuși pe solul antic, folosindu-se, uneori, micile denivelări ale terenului (ridicături sau alveolări), dar și între bolovani în cazul înmormintărilor ulterioare în același tumul. După cîte se pare, inițial tumuli erau acoperiți cu foarte mușin pămînt sau chiar deloc; epinarea actuală a dealului, în porțiunile unde nu sînt tumuli, are un înveliș foarte subțire de pămînt, ce o acoperă.

Morții au fost așezați în poziție chirchită, culcați pe stînga sau pe dreapta, avînd diverse orientări, fără o regulă anume. În cazul mormintelor duble, aceștia erau așezați fie „îmbrățișați“, fie „îmbrățișați pe la spate“, fie în unghi față de axul celuilalt, fie Kopfstehend. În preajma defuncțiilor era depus inventarul funerar, care în general este foarte sărac: în zona capului, aproape nelipsite sînt ceșcuțe și așchii de silex; uneori, în fața mîinilor, în zona bazinului sau la picioare, apar vâscoare; mai mare sînt topoarele de piatră șlefuite și perforate sau dălțițele de piatră; la fel de rare sînt obiectele de cupru (3 Brillenspirale) (pl. XI/3), 1 salta-leoni (pl. XI/2), o pereche de cercei (pl. XI/4), (2 săgeți) și de argint (o plăcuță pulverizată, un cercel tip bărcuță).

La majoritatea tumulilor, în preajma defuncțiilor au apărut resturi de vetre sau ale unor „banchete“ funerare, marcate de prezența unor cantități mai mari sau mai mici de cenușă, cărbune, pigmenți de arsură și fragmente ceramice — în general neîntregibile. Urme de vetre și asemenea depuneri nu lipsesc nici la înmormintările secundare din tumuli. În mod special semnalăm existența unor locuri de ofrandă la tumuli din grupul central, unde apare de regulă ceramică Coțofeni tîrzie (faza III la P. Roman).

Pentru o imagine de ansamblu, exemplificăm cu prezentarea a trei tumuli, caracteristici diferitelor etape și ritului funerar.

Tumulul V 1975 (pl. I—II), situat în zona centrală a necropolei, aproape rotund, cu dimensiunile $15,20 \times 14,10 \times 0,80$ m, avea 6 morminte: *M 1* (pl. IB/4), situat în caroul SE și trecînd pe sub martor în caroul NE, așezat pe un rînd de pietre, deasupra solului antic; la —0,50, chirchit pe dreapta, orientat S-N. Inventarul funerar: o lamelă de obsidian lîngă cap. *M 2*, în caroul SV, la —0,50 m, așezat pe solul antic; adult, bărbat (?), chirchit pe stînga, orientat V-E; inventarul:

răzuitoare de silex fumuriu (pl. X/2), topor perforat (pl. X/3), ceafa unui topor perforat (pl. X/4), o măsea de cervideu — toate în zona capului; în dreptul minilor, o ceșcuță Coțofeni, neîntregibilă. *M* 3, în caroul SV, la sud de centrul axului, la —0,50 m, așezat pe o ridicătură; adult, chircit pe stînga, orientat NE-SV. Inventarul: resturile a 3—4 vase, din care s-a putut restaura o ceașcă (pl. IX/1); la cca 30 cm de picioare, așezat oblic spre defunct, se afla un idol-placă, masiv, cu decor Furchenstich (pl. IA/2, IX/2); în jurul plăcii fragmente ceramice provenind de la 8—10 vase, din care unul întregit (pl. VIII), toate cu decor caracteristic pentru Coțofeni III; între acestea era și gîtul unui vas mare, cu gura în formă de pilnie, vas în care s-au găsit grăunțe carbonizate (pl. IA/2). *M* 4 (pl. IB/3) în același carou ca celălalt, la —0,65 m; adult, probabil femeie, chircit pe dreapta, orientat S-N; s-ar părea că este perechea lui *M* 2. Inventarul: o ceașcă Coțofeni, din pastă negricioasă, nerestaurabilă — în regiunea capului. *M* 5—5A, dublu, în caroul NV, la —0,65 m; adulți, chirciți față-n față („îmbrățișați“), orientați E—V. Inventarul: la capul unuia (femeia?) ceșcuță Coțofeni fragmentară. *M* 6, în caroul SV, la —0,85 m, aproape de ax, intrînd pe sub martorul EV și necesitînd căștarea acestuia; adult, chircit pe dreapta, orientat S-N. Inventarul: la cap o ceașcă Coțofeni și o măsea de cervideu, iar sub craniu un cercel tetrspiralic de argint; la genunchi un căuc cu toartă (pl. IX/3).

Tumulul T. IX/1978, cel mai impunător ca înălțime (aflat și pe o ridicătură naturală), din grupul central și din toată necropola, cu dimensiunile $14 \times 13,80 \times 0,90$ m, a avut 6 morminte: *M* 1, în caroul SV, la —0,50 m, așezat între bolovanii din mantaua de pietre (înmormintare ulterioară ridicării tumulului); copil (sugar?), orientat S-N (?). În regiunea capului se afla o mică vatră cu arsură, cărbune și cioburi Coțofeni; la picioare, o fusaiolă de lut. *M* 2—2A, dublu, în caroul NE, excentric, la —0,30 m, așezați între bolovani de pietre; copii între 12—14 ani, chirciți pe dreapta, în poziție Kopfstehend, orientați E-V/V-E. La capul unuia era o așchie de cremene și o microlită de jasp roșu, la celălalt o așchie de cremene. *M* 3, la cca 1,5 m vest de mormintul dublu, la —0,40 m; adult, chircit pe dreapta, orientat N-S (ușor deviat spre NV-SE). Inventar: lingă craniu o așchie mare de calcedonie; în față, la cca 1,5 m spre sud, o așchie de silex izolată (pl. X/1); în apropiere, un fragment ceramic și pigmenți de arsură. *M* 4, situat la V de *M* 3, aproape de unghiul dintre martori, așezat pe solul antic, la —0,50 m; adult, chircit pe stînga, orientat NNE-SSV. Inventarul: o așchie mică de silex la cap, o ceșcuță piriformă cu tortițe tubulare (pl. XI/5) — în fața minilor, o altă ceșcuță, la ceafă, o dăltiță de diabas negru — la tîmplă (pl. X/5), o brățară monospiră, plată, de cupru — pe brațul stîng; (pl. XI/1), o spirală dublă (Brillenspirale) de cupru (pl. XI/3), pe piept, atîrnată de un saltaleoni de cupru (folie răsucită tubular), prin care se trecuse un fir vegetal (pl. XI/2). Cu această ocazie, N. Vlassa observă adevăratul rol — mult discutat de specialiști — al acestei piese. În apropierea scheletului erau urmele unei vetre cu pigmenți de arsură, cărbune, oase de bovid — și fragmente ceramice. *M* 5, în caroul SE, excentric, la —0,25 m, adult, chircit pe dreapta, orientat V-E. Inventarul lipsește. *M* 6, în același carou, în apropiere de ax, la —0,80 m, așezat într-o albiere a terenului, pe solul antic; adult, chircit pe stînga, orientat E-V. Inventarul: o pereche de cercei de cupru (pl. XI/4) — sub craniu, în regiunea urechilor, o cană cu toartă tubulară pl. XI 6) — la picioare. În jurul scheletului, fragmente ceramice între care și tipice Coțofeni. În zonă, deasupra bolovanilor și printre bolovani s-au găsit, răsirate, numeroase cioburi de aspect Coțofeni și „noncoțofeni“.

Tumulul T. VI/1976, al doilea din extremitatea vestică a necropolei (spre E)

(pl. IV—V), elipsoidal, cu dimensiunile $9,40 \times 14,40 \times 0,60$ m, conținea 17 schelete grupate în 11 morminte — 6 simple, 4 duble, unul triplu. Cu excepția mormintului dublu *M 9—9A*, așezat la baza mantalei de bolovani, pe solul antic, la $-0,50$ m, și suprapus de *M 5*, toate mormintele se găseau la foarte mică adâncime (între $-0,15$ și $-0,35$ m), fiind intercalați între bolovanii din calotă. Majoritatea mormintelor, 8 din 11, erau concentrate în „jumătatea” de est și numai trei (*M 1*, *M 5* și *M 9—9A*) erau în cealaltă parte. În general, prin aglomerarea scheletelor modul îngrijit al construcției, fără a omite adâncimea mică la care fuseseră așezate și, mai ales, faptul că majoritatea defuncțiilor au fost tineri și foarte tineri, tumulul prezintă aspectul unei înmormântări colective, aproape concomitente sau la intervale scurte de timp; toate acestea dau impresia unor împrejurări fortuite, care au dus la stingerea familiei sau chiar a comunității ce folosea *Dealul Velii* ca necropolă.

Inventarul funerar este deosebit de sărac, *M 9—9A* fiind chiar lipsit de inventar; în general se găsesc așchii mărunte de silex și ceșcuțe — majoritatea pulverizate —, depuse lângă cap. Ceramica prezintă unele trăsături mai puțin cunoscute pentru cultura Coțofeni (pl. XII). Se remarcă vasul (pl. XII/4) din *M 8*, cu tortițe, de culoare negricioasă, decorat, caracteristic pentru grupe din bronzul timpuriu. De asemenea, menționăm fragmentele ceramice decorate cu barbotină, „împrăștiată” peste mormîntul triplu (*M 11—11A—11B* din caroul SE), întâlnite și ele în bronzul timpuriu. În privința ritului și ritualului de înmormîntare, însă, tumulul prezintă aceleași caracteristici ca în restul necropolei: prezența vetrei cu pigmenti de arsură, cărbuni și cioburi în preajma defuncțiilor, răsfirarea de cioburi pe suprafața tumulului; depunerea de așchii de silex, mai rar obsidiană, și vâscioare la cap; uneori, depunere de vase în regiunea bazinului sau la picioare etc. Cît privește vasul (pl. XII/4) de la *M 8*, caracteristic pentru grupe din bronzul timpuriu, amintim faptul că unul asemănător s-a găsit și la *M 2—2A* din T, XIV/1983, aici fiind asociat cu fragmente dintr-un vas mare cu decor din incizii și impresiuni, caracteristic culturii Coțofeni. Prin caracteristicile sale, T. VI se leagă de ceilalți tumuli din necropola de pe *Dealul Velii*, chiar dacă anunță o eventuală nouă fază a culturii Coțofeni.

Încadrarea cronologică și culturală. Necropola cercetată la *Dealul Velii* ne permite să emitem câteva ipoteze, susceptibile a fi îmbunătățite, privind necropolele și mormintele tumulare din zona Aiudului.

A. — Cele mai vechi morminte (și chiar tumuli) aparțin culturii Coțofeni, (unei etape timpurii (Coțofeni III la P. Roman). Acestei etape aparțin și:

— Mormîntul 2 din tumulul I de la Livezile — *Dealul Sirbului* (Herepei 1901, III/21, 23), cu caracteristicile cești Coțofeni (tip IIIc₂ la Roman 1976, 122, 17), datate în faza Coțofeni III (Ibidem 48, fig. 7), cu decor caracteristic (Ibidem, 183, 184, 83/8, 11—12, 84/1—3); analogii există și pentru alte forme de vase și motive decorative (vezi pl. VIII la noi și compară cu Roman 1976, 84/9 — de la Boarta).

— În aceeași etapă se pot încadra și descoperirile de la Izvoarele — *Gruțul Roșu* (la Ciugudean 1977, 53, fig. 9).

— După descrierea modului de construcție al tumulilor, a ritualului și materialului, tot în aceeași vreme se pot încadra cei doi tumuli săpați de Herepei (1901, 20) la Livezile — *Dealul Cărpiniș* (= Cărpinei).

Cele de mai sus (și nu numai ele) reprezintă etapa timpurie de tumuli și de înmormîntări din zona Aiudului, apartenența lor la complexul cultural Coțofeni, fază timpurie (probabil III_p) fiind neîndoiebnică.

B. — O a doua etapă în evoluția înmormîntărilor în tumulii din zona Aiudu-

lui este marcată de apariția unor forme de vase, de factură și, mai rar, de ornamente neobișnuite în mediul Coțofeni — asupra cărora se îndoise P. Roman (1976, 24, 31, 61, 135, 34/7, 9) —, care însă prin prisma evoluției primei faze capătă un alt sens.

— În această vreme apar un număr însemnat de alte elemente, care sînt asociate în mormintele unor tumuli din prima fază sau în cele din a doua fază: a) Ceasca cu toarta ușor supraînnălțată de la Dealul Velii (pl. XI/6) este frecventă în mormintele din a doua fază; de la Geoagiu de Sus — Cuciu și Izvoarele — Dealul Nioarcei, La furci (Ciugudean 1977, fig. 3, M 3/6, M 1/5, fig. 7/2), ca și la Vălișoara — Gruitul Darului (la Schroller 1933, 29/5, 7—8); b) Văsciorul globular cu gît cilindric evazat, cu tortițe tubulare (pl. XI/5); c) Bôrcanul cu gît evazat (tip XIIa la P. Roman 1976, 29/5—6, 85/3, 90/13), formă care apare în mormintul 1, tumulul 2 de la Dealul Sirbului (Herepei 1901, III/14; Schroller 1933, 28/5); d) vasul piriform, cu gura largă, cu tortițe tubulare pe umăr și decor din șiruri de adîncituri, (pl. XII/4) din T. VI, M 8, cu corespondență în T. XIV, M 2—2A, este o formă fără analogii în evoluția culturii Coțofeni, dar în orizontul respectiv mai sînt materiale cu forme și motive caracteristice pentru cultura Coțofeni, cei drept, pe o pastă cu multe pietricele, cărămizie-gălbui, brună, mai slab arsă decît de obicei.

— Elementele de mai sus sînt neobișnuite pentru cunoștințele noastre de pînă acum despre aspectele tîrzii ale culturii Coțofeni — în sensul în care, de altfel, P. Roman și N. Vlassa au convenit la București în 1982. Dacă mai sînt și alte elemente străine, și sîntem convinși că mai sînt, ele ar putea marca influențe din afară; spre exemplu: cazul vasului din T. I, M 1 de la Livezile — Dealul Sirbului (Herepei 1901, III/22 Schroller 1933, 28/1) ar putea marca prezența unor elemente legate de cultura amforelor sferice; cazul capului în casetă de piatră al mormintului 1 din tumulul II de la Dealul Sirbului (Herepei 1901, 19; Fenichel 1891, 2, 161), care avea și un vas puțin diferit de cele obișnuite (vezi mai sus la punctul c) poate avea legătură cu mormintele cu cistă.

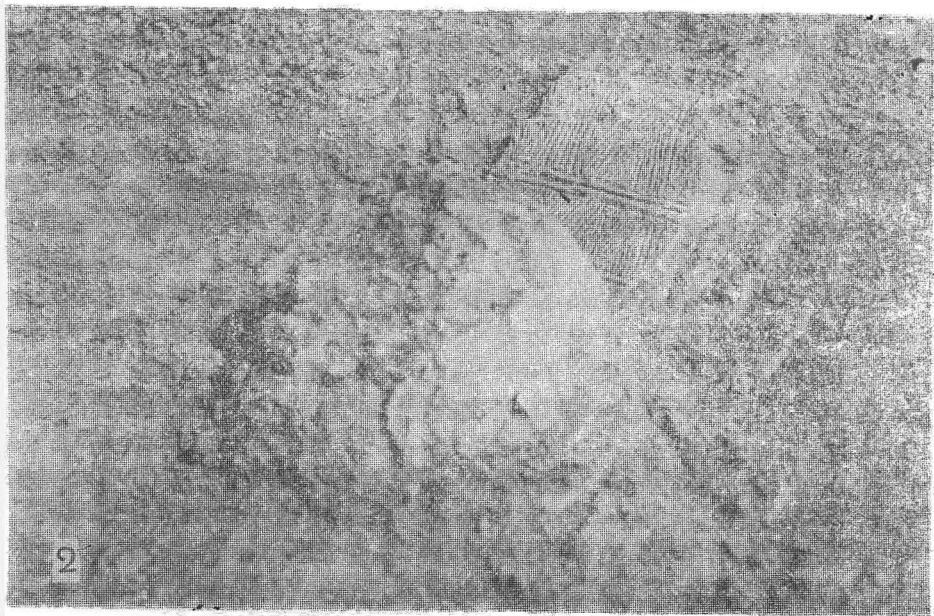
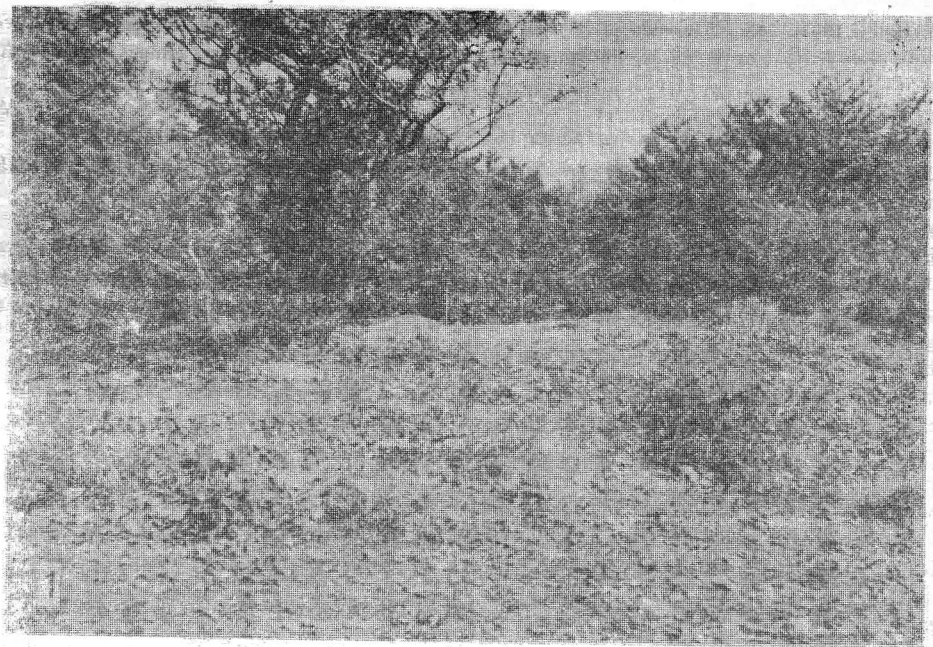
Multe dintre elementele de mai sus se întîlnesc și în descoperirile Wietenberg I/II sau II timpuriu de la Bădeni, din vecinătate (Lazarovici 1976, VIII/2—3, IX/4, XI/1, XVII/I. niv. 1 b, XVIII, 20—34), printre care se găsesc elemente Coțofeni, fără a se putea stabili o legătură cronologică directă. Nici acum ea nu există, dar aceste etape se interpun.

Cercetările viitoare și prelucrarea în întregime a materialului de la Dealul Velii vor aduce noi precizări.

[N. VLASSA] — M. TAKÁCS — GH. LAZAROVICI

Banner 1927	I. Banner, <i>Die in Ungarn gefundenen Höckergräber</i> , în <i>Dolgszeged</i> , III, 1—2, p. 55—122.
Ciugudean 1977	H. Ciugudean, <i>Noi contribuții la cercetarea necropolelor tumulare din Munții Trascăului și Bedeleului</i> , în <i>ActaMN</i> , XIV, 1977, p. 43—56.
Fenichel 1891, 1	S. Fenichel, <i>Gyertyánosí és bedelői halomsírokról</i> , în <i>AE</i> , XI, 1891, p. 65—69.
Fenichel 1891, 2	S. Fenichel, <i>A bedelői „La Furce”-i határbeli tumulusok</i> , în <i>AE</i> , XI, 1891, p. 160—163.

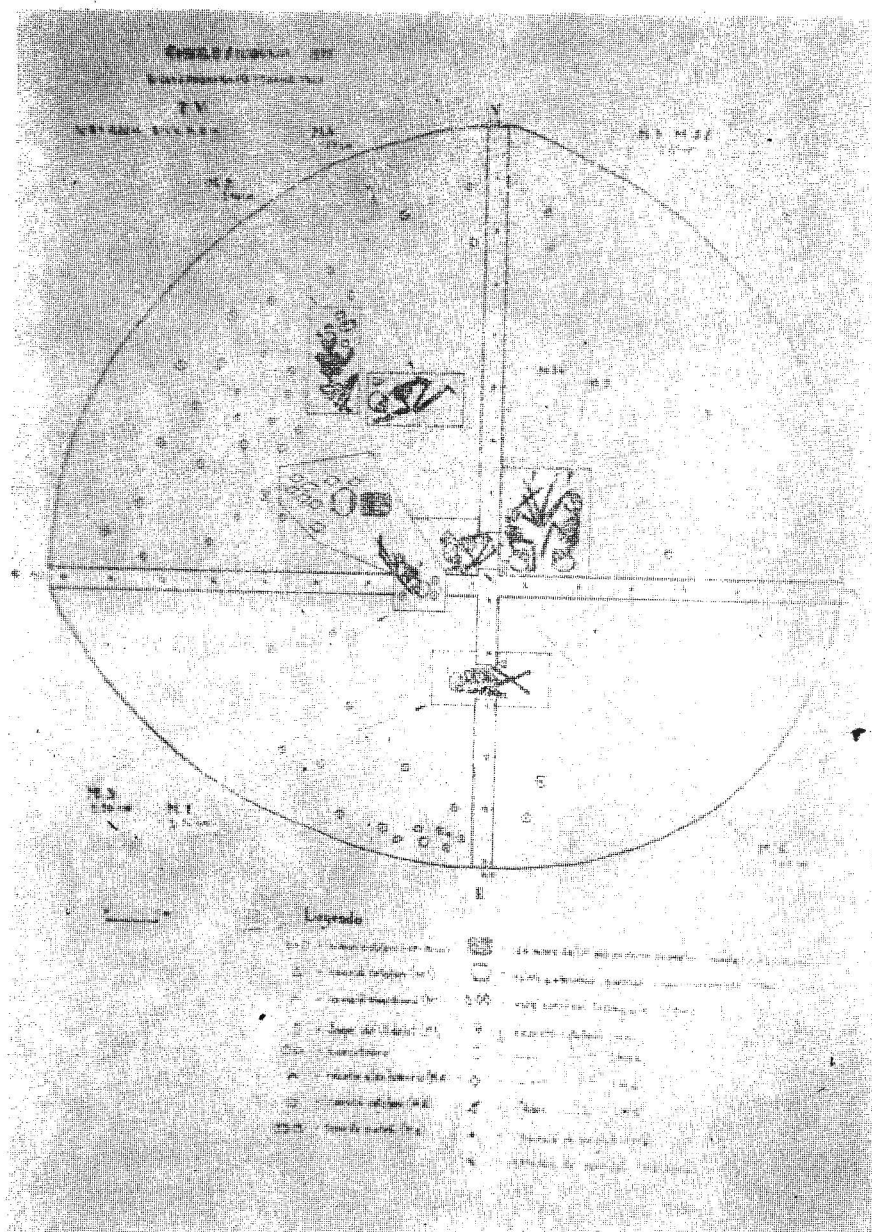
- Herepey 1901 K. Herepey, *A vádászati, gyertyánosi és bedelői feltárt neolitikumi leletek*, în *Alsófehér Vármegye éskora*, în *AVM* (Alsófehér vármegye monografiája), II/I, 1901, Aind, p. 18–23, 27–35, pl. I, II, III/14, 16–25.
- Lazarovici 1976 Gb. Lazarovici — Z. Milea, *Săpături arheologice la Bădeni*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 7–34.
- Nestor 1933 I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *BerRGK*, 22, 1933.
- Roman 1976 P. I. Roman, *Cultura Coșofeni*, București, 1976.
- Roman 1986 P. I. Roman, *Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României. Probleme de cronologie și periodizare*, în *SCIIVA*, 37, 1, 1986, p. 31, 41.
- Roska 1942 M. Roska, *Erdély régészeti repertoriuma*, Cluj, 1942.
- Schrollner 1933 H. Schrollner, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, 1933.

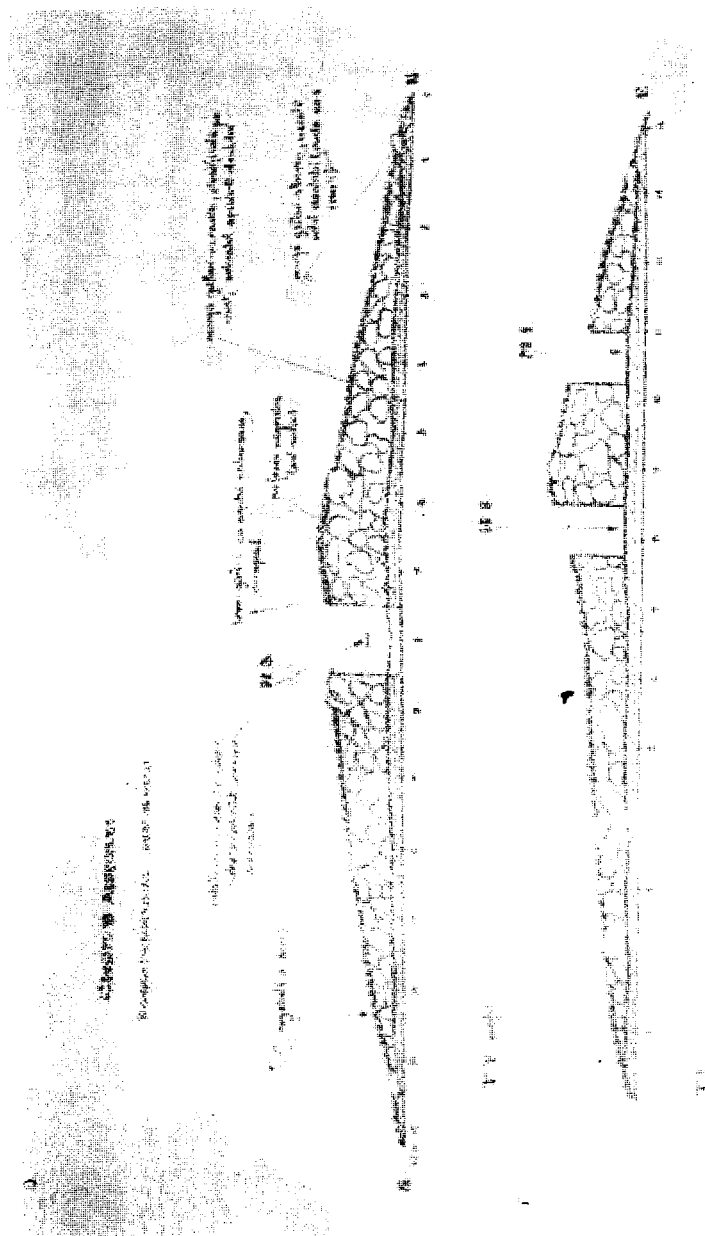
Pl. IA. — T. V. 1975.

Vedere dinspre SV înainte de săpătură; 2) Complex cultic din caroul SV, adăugat la M 3, cu placa-idol și vas mare cu mei carbonizat;

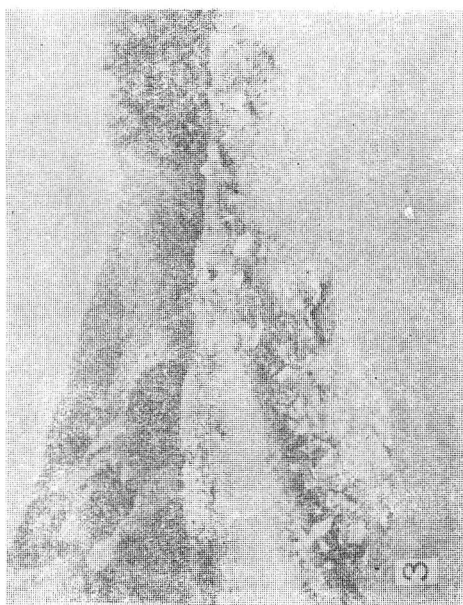
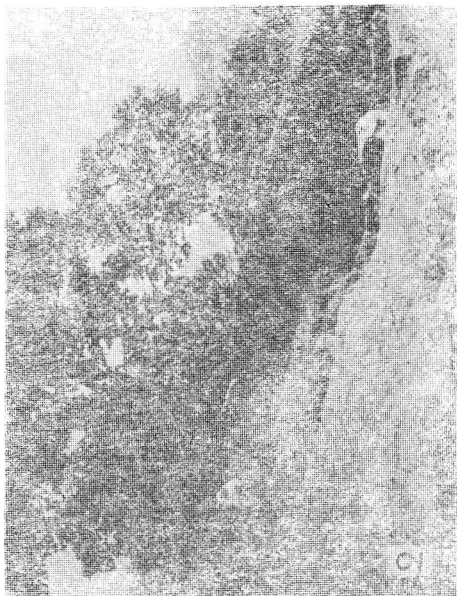
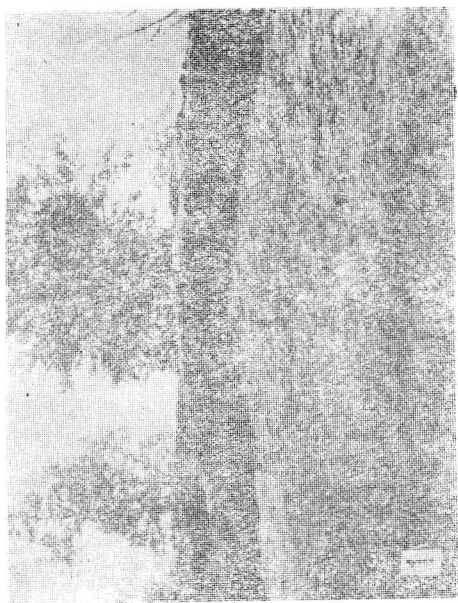

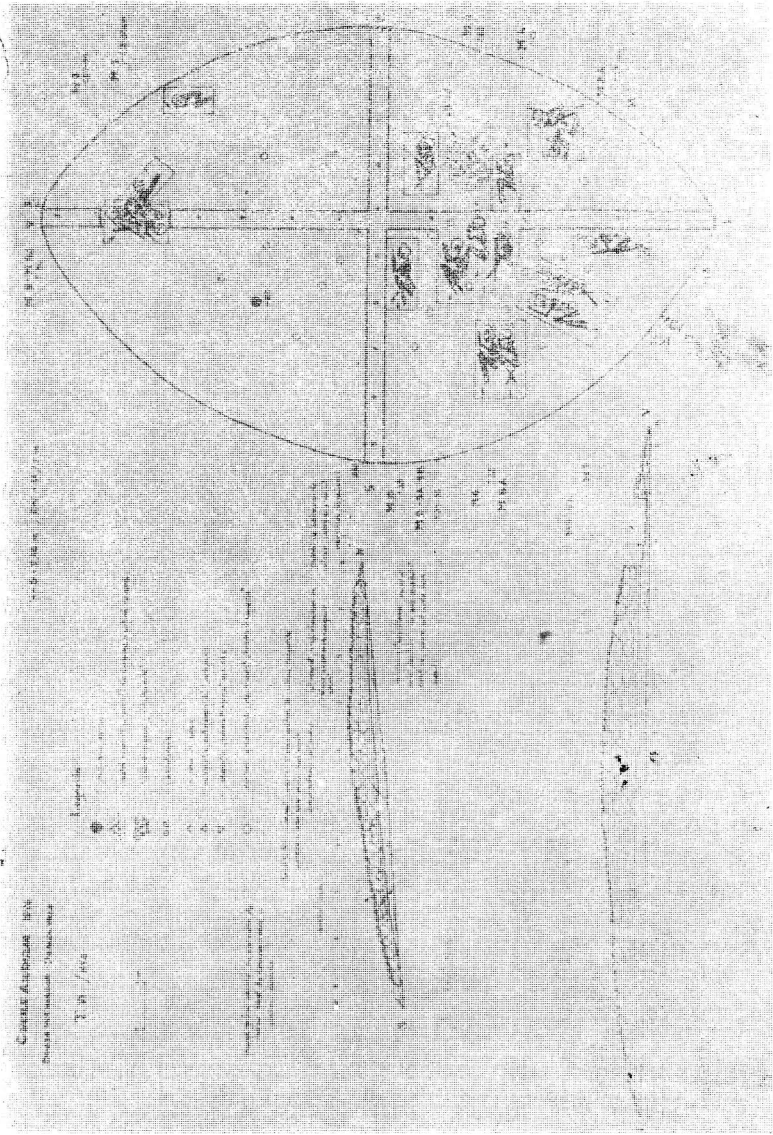
PL. II — T. V/1975 — planul cu poziția mormintelor pe suprafața tumulului.

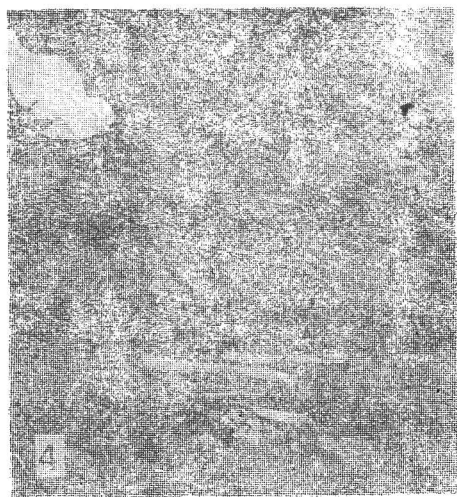
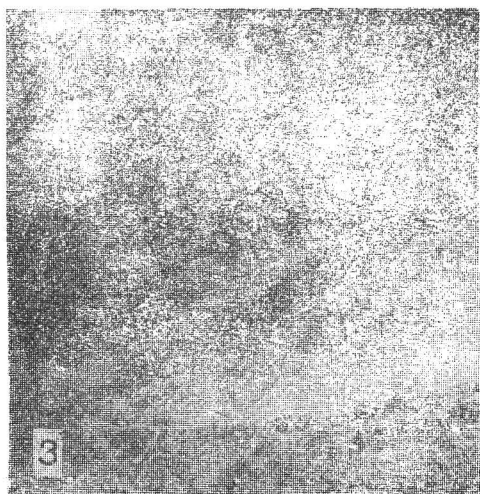
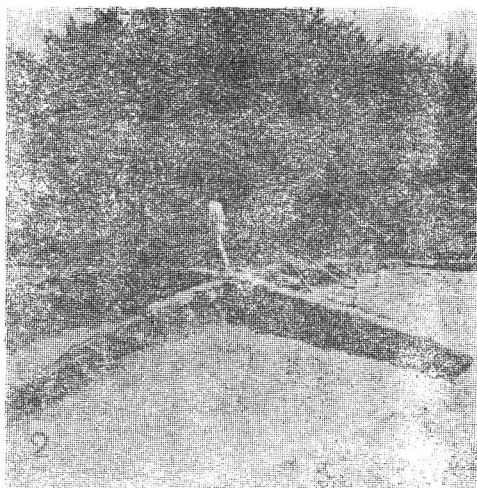
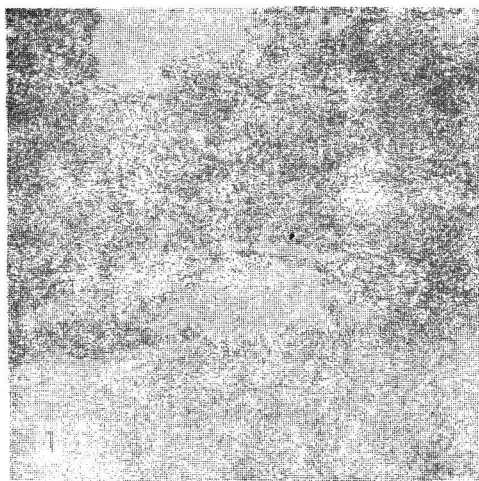
PL. III — V/1975 — profilele SN și VE.

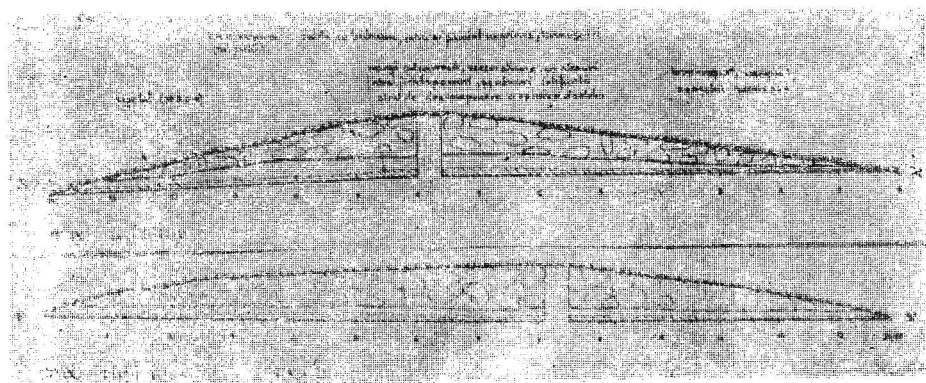
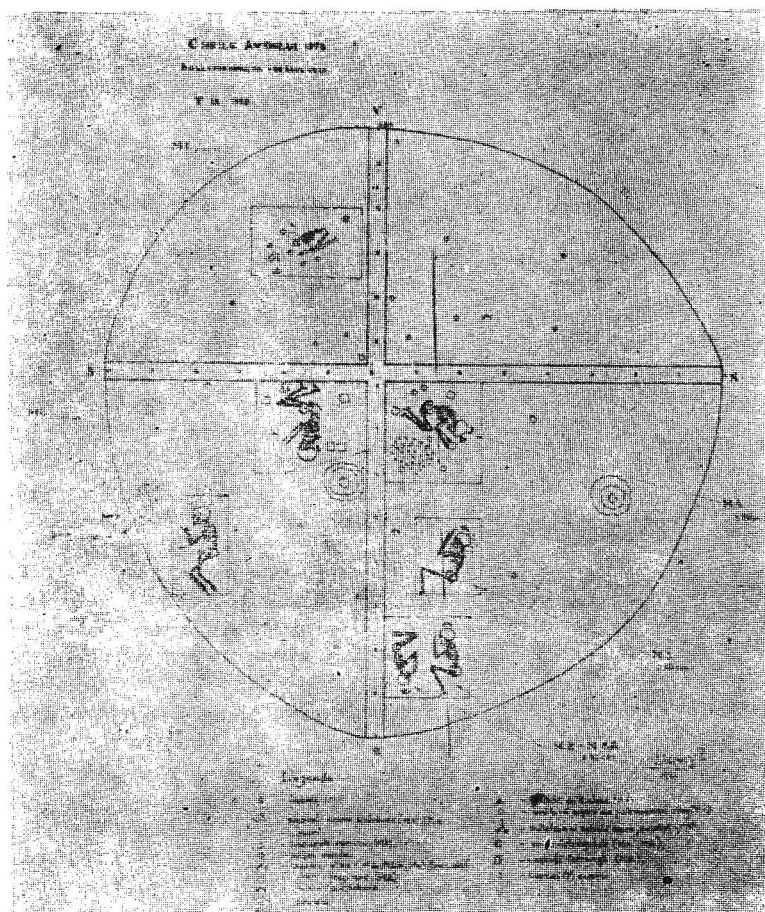
PL. IV — T. VI/1976 (fotografii): 1) caroul SE; 2) caroul NV; 3) caroul SV; 4) M 9-9 văzut dinspre sud.

PL. V -- T. V/1976 -- planul mormintelor și profilele marilor.

PL. VI — T. IX/1978 (fotografii): 1) carou NE văzut dinspre E; 2) carou NV (dr.) și NE (st.) văzute dinspre NV; 3) carou NV (prim plan) și NE (planul al doilea), despărțite de martorul ON; 4) M 6 cu ceașcă coțofenoidă la picioare.

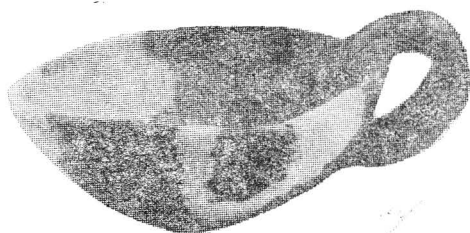
PL. VII — T. IX/1978 — planul cu poziția mormintelor pe suprafața tumulului;
profilele de SN, VE.

PL. VIII — Inventar din T. V/1975: castron din complexul cultic asociat la M 3.

1

3

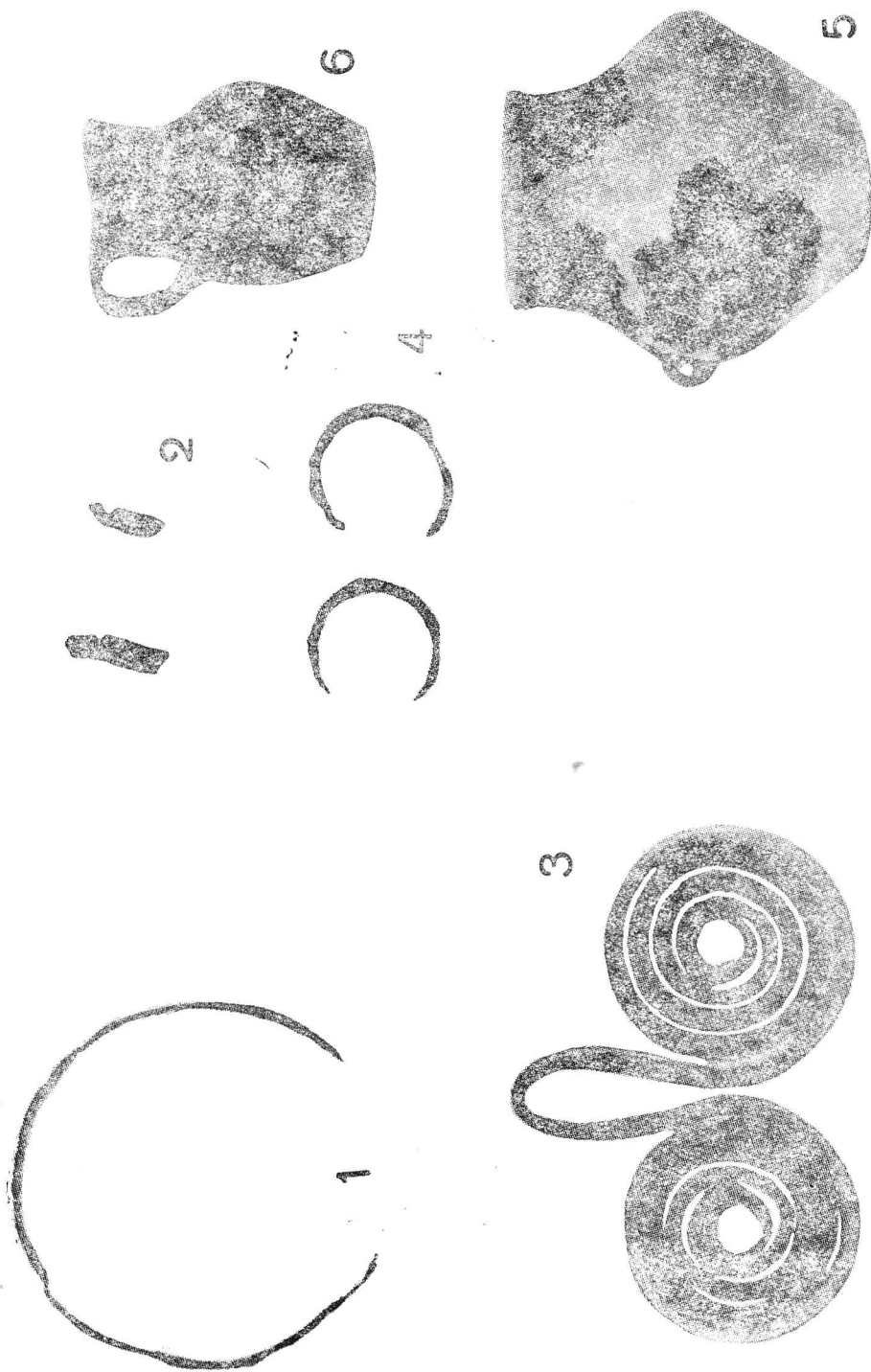

2

PL. IX — Inventar din T. V/1975: 1) ceașcă — M3; 2) placă-idol — complex cultic — M3; 3) căuc — M3.

PL. X — Obiecte de piatră: 1) așchie de silex — T. IX, car. NE, în preajma M 3;
2) răzuitor de silex fumuriu — T. V, M 2; 3) topor de trahit verde — T. V, M 2;
4) ceafă de topor — T. V, M 2; 5) dălțiță de diabas — T. IX, M 4.

PL. XI — Inventar din T. IX: 1) brățară monospirală din folie de cupru — M 4; 2) saltaleoni (fragmente) de cupru — M 4; 3) Brillenspirale de cupru — M 4; 4) cercei de cupru — M 6; 5) vas mini-amforoidal cu tortițe — M 4; 6) cană toartă — M 6.

PL. XII — Ceramică din T. VI/1976: 1) ceșcuță — M 5; 2) ceșcuță cu gura ca o pîlnie — M 2—2A; 3) ceșcuță cu toartă — M 2—2A; 4) vas cu două tortițe și decor tip bronz timpuriu — M 8.

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE CU SEMNIFICAȚIE CULTICĂ ÎN AȘEZAREA DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI DE LA TELEAC (JUD. ALBA)

Cercetările efectuate în decursul mai multor ani în așezarea de la Teleac, datînd din prima epocă a fierului, au dus la acumularea unei bogate documentații. A fost investigat sistemul de fortificație, s-a dezvelit un însemnat număr de locuințe, s-au efectuat prețioase observații stratigrafice, a fost scos la iveală un numeros și divers material arheologic. Printre materialele descoperite se află câteva categorii care, prin natura lor, documentînd anumite credințe și practici de cult, pun în evidență aspecte ale suprastructurii, respectiv ale spiritualității tracodacilor din prima vîrstă a fierului. Aceste descoperiri vor constitui obiectul lucrării de față.

Pentru conturarea mai exactă a cadrului cultural și cronologic căruia îi aparțin, precum și pentru mai bună înțelegere a problemelor abordate, considerăm ca fiind necesare în prealabil câteva succinte precizări referitoare la așezarea de la Teleac, așa cum rezultă ele din stadiul actual al cercetărilor. Astfel, identificarea a trei niveluri principale de cultură, care în unele zone ating împreună aproape 3 m grosime, indică o îndelungată locuire a așezării. Primului nivel de locuire îi corespunde un val de pămînt (de dimensiuni mai reduse) care, după toate probabilitățile, fortifica numai zona de sud-est a așezării. Ulterior (în spatele acestui val) a fost construit un alt val, mai înalt, care barează întreaga latură. Acest val, impozant prin dimensiunile sale, a fost ridicat în două faze, ce se sincronizează cu nivelul al II-lea și, respectiv, al III-lea al așezării. Ceramica din primul nivel de locuire — aproape în totalitate de culoare neagră, lustruită și canelată — prezintă un aspect hallstattan pe deplin constituit. În ultimul nivel de locuire predomină ceramica de culoare cenușie sau cărămizie, canelarea este tot mai puțin utilizată, iar vasele prefigurează forme ce devin caracteristice Ha. târziu. În primul nivel de locuire nu s-au aflat obiecte din fier. Ele apar sporadic în nivelul al II-lea și sînt relativ numeroase în ultimul nivel al așezării. După materialele descoperite și avînd în vedere mai ales caracteristicile și evoluția ceramicii, se poate aprecia că așezarea de la Teleac își începe existența în Ha.B, mai probabil în Ha.B₂ (sec. IX î.e.n.) și evoluează pînă la începutul Ha.D (începutul sec. VI î.e.n.)².

¹ Primele cercetări arheologice au fost executate în anii 1959—1960. Vezi: K. Horedt, I. Berciu, Al. Popa, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 353—358; I. Berciu, Al. Popa, în *Celticum*, VI, 1963, p. 5—25; I. Berciu, Al. Popa, în *Apulum*, V, 1965, p. 71—92; K. Horedt, în *Symposium zu Problemen der Jüngerer Hallstattzeit in Mitteleuropa (Smolenice, 1970)*, Bratislava, 1974, p. 225—226, nr. 24. Cercetările au fost reluate în 1978, efectuîndu-se pînă în prezent opt campanii. Vezi: V. Vasiliev, I. Aldea, H. Ciugudean, în *Materiale* (A XV-a sesiune anuală de rapoarte, Brașov, 1981), București, 1983, p. 155—158; V. Vasiliev, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 265; idem, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 45, 51—52; V. Vasiliev, I. Aldea, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 49—61.

² Pentru argumentarea mai largă a se vedea ultima lucrare citată în nota precedentă.

În continuare vor fi prezentate mai întâi descoperirile care interesează aici, iar în final unele concluzii care rezultă din discutarea lor.

FIGURINELE ZOOMORFE din lut. Dintre așezările din prima epocă a fierului, cea de la Teleac a furnizat până acum cel mai numeros lot de piese de acest fel, anume 35, din care 7 au fost aflate cu ocazia cercetărilor din 1959—1960³, alte 28 fiind descoperite în anii 1978—1985 (fig. 1—2). Ele provin din toate nivelurile de locuire, ceva mai numeroase fiind totuși cele aflate în nivelul mijlociu și superior. Figurinele sînt executate într-un stil naturalist, rustic, ușor schematizat, fiind evidentă uneori și strădania de a reda cît mai fidel caracteristicile anatomice, inclusiv sexul animalelor reprezentate. Printre piesele descoperite se disting ușor cîțiva cai (fig. 1/1—4), porci (eventual o femelă de mistreț; fig. 1/5—6 și 2/2), tauri (fig. 1/10, 12), oi (fig. 1/7—9, 11), o pasăre acvatică (gîscă sau lebădă; fig. 2/1). Altele, mai ales cele fragmentare, sînt mai greu de atribuit unei anumite specii.

Deși, uneori, valoarea artistică sau interpretarea acestor piese ca reflectînd și o tendință de exprimare artistică este pusă sub semnul întrebării, totuși măcar unele dintre ele par să sugereze și o preocupare de acest gen. Oricum, din punct de vedere stilistic, dacă termenul nu este prea pretențios, ele reflectă o manieră de execuție care, în trăsăturile ei generale, este relativ unitară, chiar dacă piese analoge din alte așezări, cum sînt spre exemplu cele de la Lechința⁴, vădese un grad de execuție mai elevat. Spre deosebire de arta sau stilul animalier oriental, al cărui registru tematic cuprinde și animale sălbatice, inclusiv de pradă (precum și plămuii fantastice cum este grifonul) și care sînt redată mai ales în mișcare sau în scene de luptă, figurinele de lut hallstattiene din aria carpatică, reprezentînd cu precădere animale domestice, totdeauna în poziție statică, dezvăluie o altă concepție și modalitate de exprimare. Astăzi este unanim acceptată ideea că arta sau actul artistic (chiar în formele primare) reflectă în esență și cu mijloacele sale de expresie modul de viață, de gîndire, preocupările și năzuințele specifice unor epoci istorice sau arii culturale⁵. Și dacă stilul animalier oriental (cum apare de exemplu la sciți) este reflecția — în plan artistic — a modului de viață și a credințelor păstorului și vînaătorului nomad (sau seminomad), stăpînit de nevoia de frămîntările pendulărilor continuu, în spații ce sînt mereu altele, reprezentările artistice autohtone exprimă modul de viață și credințele unei populații sedentare, de agricultori și crescători de vite, a cărei statornicie se reflectă și în echilibrul static pe care-l degajă „producția” sa artistică.

Referitor la semnificația acestor reprezentări, specialiștii (arheologi, etnologi sau istorici de artă), cvasi în unanimitate, le atribuie un rol cultic⁶. Este puțin probabil ca aceste figurine să fi fost considerate drept zeițăi. Dar nu există nici o îndoială referitor la semnificația lor cultică, ele însoțind practicile magico-rituale pe care cei „inițiați” le oficiau cu scopul de a influența benefic asupra sănătății și reproducției turmelor, ce reprezentau una din posibilitățile (și rezervele) im-

³ I. Berciu, Al. Popa, în *Celticum*, VI, 1963, p. 20, fig. 13/1—7 și fig. 14/4—8.

⁴ Pentru piesele de la Lechința vezi K. Horedt, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 527—534, fig. 2/1—11. Pentru statuetele zoomorfe descoperite în așezările hallstattiene de la Reci și Cuci, vezi Z. Székely, *Așezări din prima vîrstă a fierului în sud-estul Transilvaniei*, Sf. Gheorghe, 1960, pl. VII/6 și, respectiv, D. Berciu, I. Berciu, în *Apulum*, II, 1946, p. 21, fig. 6/2 și 12/40.

⁵ Vezi Dumitru Matei, *Originile artei*, București, 1981, p. 30 și urm.

⁶ Pentru întreaga discuție și bibliografia de bază asupra relației dintre reprezentările artistice și religie sau practicile magico-rituale în perioadele istoriei străvechi și vechi, vezi Dumitru Matei, *op. cit.*, p. 151 și urm. Fl. Preda, V. Dupoi, în *Crisia*, IX, 1979, p. 83—84.

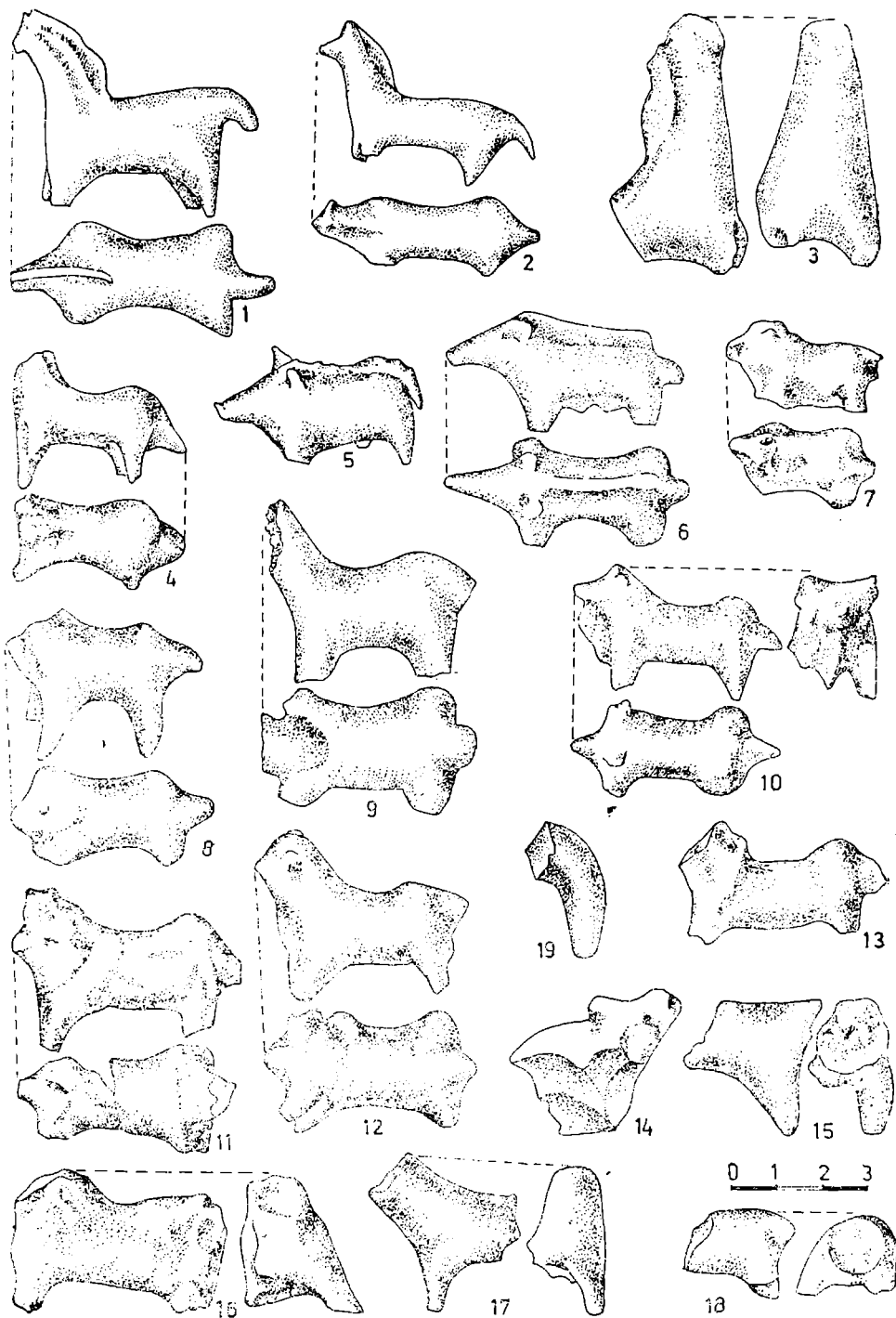

Fig. 1. Figurine zoomorfe descoperite la Teleac.

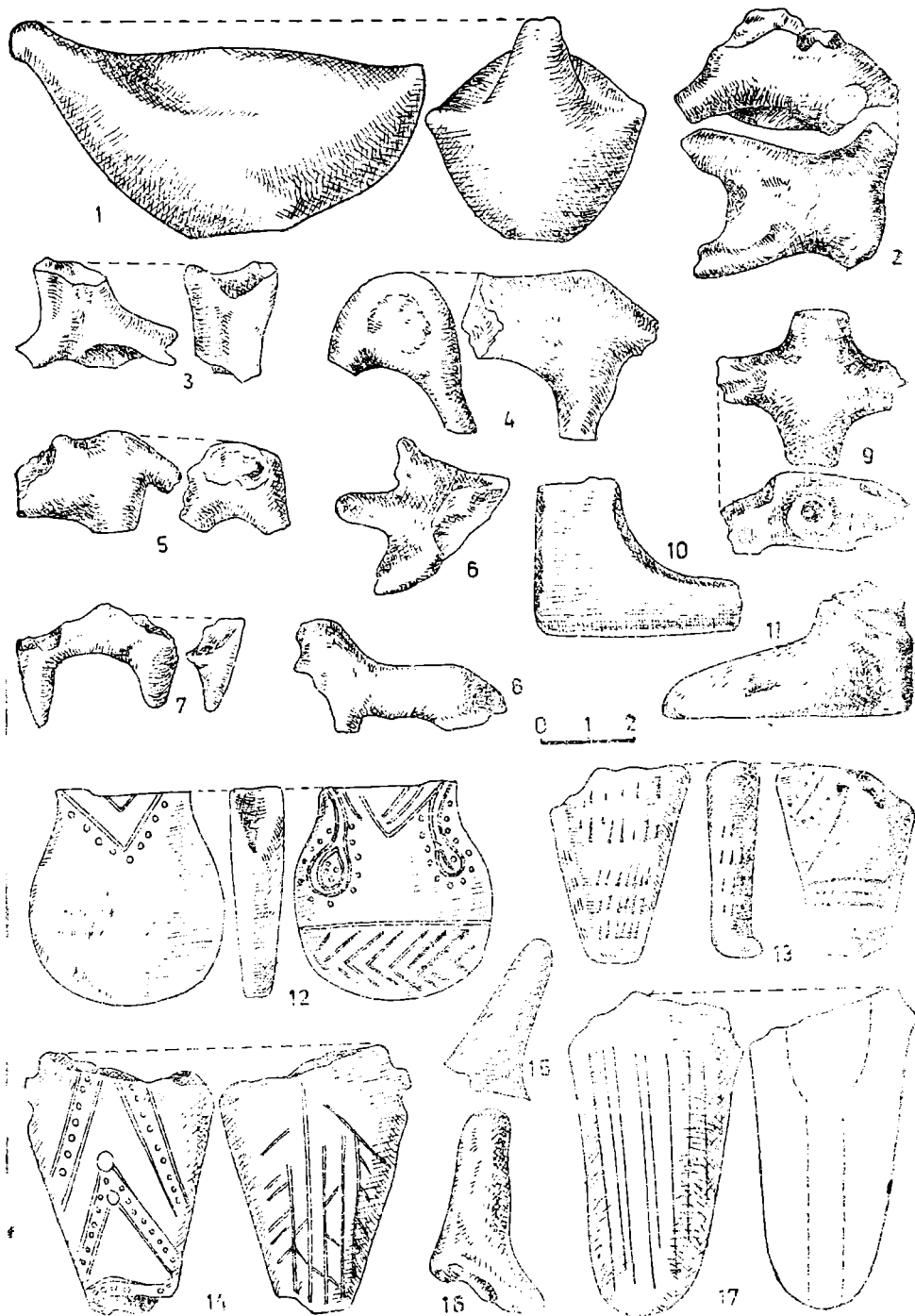

Fig. 2. Teleac: 1—9 figurine zoomorfe; 10—11 reprezentări ale piciorului uman; 12—14 statuete antropomorfe (fragmentare); 15—17 reprezentări de phallus.

portante de hrană ale comunității. În acest context, rolul lor nu pare a fi acela de subiect al adorației, ci de „instrument“ care însoțește practicile magico-rituale. Locul de descoperire al unor piese sugerează și el rolul lor magico-ritual. Astfel, la Lechința ele au fost aflate (împreună cu două vase) într-o groapă, probabil special amenajată. Sugestiv în acest sens este și modul în care au apărut unele piese la Teleac. De exemplu, în locuința nr. 17, în apropierea figurinei (din fig. 1/9) a fost descoperit și un phallus miniatural (fig. 2/15). Figurina din locuința nr. 12 (fig. 2/5) se afla în apropierea vetrei de foc, iar piesa reprezentînd un taur (fig. 1/10) a fost descoperită în locuința nr. 37, unde s-a aflat și un fragment de idol antropomorf (2/12). Mai tirziu, în epoca dacică, se semnalează chiar existența unui colț de cult într-o locuință (Dumbrava⁷) și, foarte probabil, a unor locașuri de cult, unde apar astfel de reprezentări (Cîrlomănești⁸). În fine, marea cantitate de oase de animale domestice descoperite la Teleac (în locuințe sau în stratul de cultură), atestînd rolul deosebit de important pe care creșterea vitelor o avea în acoperirea nevoilor de hrană, explică de asemenea numărul mare de figurine descoperite, figurine care serveau la oficierea practicilor rituale, tocmai în scopul — și cu credința — că în acest fel se poate influența benefic asupra turmelor.

FIGURINE ANTROPOMORFE din lut. În așezarea de la Teleac au fost descoperite trei piese fragmentare care, după toate probabilitățile, sînt de atribuit acestei categorii. Prima, amintită anterior (fig. 2/12), a fost descoperită în locuința nr. 37 (nivelul al III-lea), în care s-a aflat și un idol zoomorf (fig. 1/10). A doua (fig. 2/13) provine din S. 14, prin care a fost secționat valul în colțul de NV al așezării. Fiind aflată la adîncimea de 1,40 m, adică spre baza valului (construit din pămînt luat mai ales din interiorul așezării), este mai greu de precizat nivelul din care provine (I sau II). Al treilea fragment (fig. 2/14) aparține nivelului III (S. 37).

Piesele fiind ilustrate, nu vom insista prea mult asupra descrierii lor. Trebuie menționat însă de la început faptul că toate sînt plate. Ornamentarea este realizată în tehnica inciziei și constă din linii simple sau duble, dispuse orizontal, oblic sau vertical și din șiruri de cercuri imprimate sau incizate, prin care se realizează diferite motive. Datorită stării fragmentare este greu de stabilit poziția reală a pieselor. Astfel, cea din fig. 2/12 poate fi considerată că reprezintă bustul unei statuete feminine, în care liniile incizate din partea central-superioară, dispuse în unghi, par să sugereze decorul decolteului, redat și pe reversul piesei. Perechile de linii incizate de pe cele două laturi (care în partea inferioară înscriu cîte un oval), încadrate de puncte incizate, pot fi interpretate ca reprezentînd cozile. Liniile incizate, dispuse în brăduț, din registrul inferior redau un brîu sau partea inferioară a îmbrăcămîntei. Privită invers (răsturnată) piesa ar putea fi, eventual, considerată ca redînd capul unei statuete, în care motivul în brăduț înfățișează părul, inciziile ovale (încadrate de puncte) pot marca ochii, iar liniile dispuse în unghi, gura. Optăm totuși pentru prima soluție din următoarele motive: piesa este ruptă în partea superioară, unde pare a fi fost capul și, mai ales, pentru că prima poziție este indicată de analogiile stilistice oferite de statuetele de la Cîrna⁹. Nu insistăm cu descrierea piesei nr. 2 (fig. 2/13). Remarcăm totuși faptul că ea redă partea inferioară a unei statuete (probabil tot feminină), așa cum rezultă din proeminența (vizibilă în profil) care schițează laba piciorului. În acest con-

⁷ Silviu Sanie, Șeiva Sanie, în *Cercetări*, IV, Iași, 1973, p. 86.

⁸ M. Babeș, în *SCIVA*, 28, 1977, 3, p. 350.

⁹ Vl. Dumitrescu, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cîrna*, București, 1961, mai ales pl. CLVII.

text e de apreciat că piesa a treia (fig. 2/14) redă tot partea inferioară a unei statuete.

Pentru perioada hallstattiană cunoaștem o statuță antropomorfă descoperită la Rîpa (jud. Bihor)¹⁰. Ornamentul este redat prin linii (drepte sau curbe) și cercuri imprimate. Șirurile de linii scurte incizate pe una din fețele acestei piese le regăsim și pe piesa nr. 2 (fig. 2/13) de la Teleac. Plată în partea superioară și în formă de clopot în cea inferioară, piesa de la Rîpa se aseamănă, din acest punct de vedere, mai mult cu statuetele de la Cîrna. Datorită numărului extrem de redus de statuete antropomorfe hallstattiene și stării fragmentare a pieselor de la Teleac, o clasificare tipologică este prematură. Totuși, piesa de la Rîpa pare să indice un tip, formal mai apropiat de cele de la Cîrna, pe cînd descoperirile de la Teleac evidențiază un altul, cu corpul plat și îngust în partea inferioară.

O legătură cronologică directă între statuetele de la Cîrna și cele de la Teleac și Rîpa nu poate intra în discuție¹¹. Totuși, anumite similitudini sau mai bine zis reminiscențe, dacă avem în vedere mai ales forma statuetei de la Rîpa, par să existe. Pentru o corectă punere a problemei, în sensul postulării unor eventuale verigi cronologice și culturale (dacă ele există), trebuie așteptate însă noi descoperiri. Oricum, două din piesele aflate la Teleac datează din Ha.C (sec. VII î.e.n.).

Asocierea uneia din statuetele antropomorfe de la Teleac (locuința nr. 37) cu una zoomorfă, reprezentînd un taur (simbol al virilității), indică rostul lor, care, foarte probabil, trebuie legat de cultul fecundității¹².

CULTUL SOARELUI. O categorie de piese bine reprezentată la Teleac, anume roțile de car solar (fig. 3/1—3; pe una din piese sînt clar marcate și spițele), indică adorarea soarelui, cult bine cunoscut și generalizat pe teritoriul țării noastre încă din epoca bronzului. Datorită acțiunilor sale benefice asupra întregii naturi, observate din vremuri străvechi, adorarea astrului zilei este lesne de înțeles. Dealtfel, adorarea soarelui rămîne o constantă a religiei daco-geților și în epocile următoare. Faptul fiind bine cunoscut, nu insistăm asupra lui¹³. Tot în legătură cu adorarea soarelui trebuie pusă și pasărea (gîscă sau lebădă; fig. 2/1) executată din lut. Aflată în secțiunea nr. 3, la adîncimea de 1,75 m, ea aparține primului nivel de locuire (în interiorul piesei a fost introdusă o pietricică care produce un zornăit la scuturare). Deocamdată pe teritoriul României nu cunoaștem o analogie contemporană acestei piese. Trei reprezentări de păsări (cu pietricele în interior) se cunosc însă din necropola de la Ostrovul Mare (cultura Gîrla Mare—Cîrna), aparținînd fazei tîrzii a epocii bronzului¹⁴. Păsări acvatice zornăitoare au fost aflate și în aria culturii Lausitz¹⁵. Menționăm de asemenea și faptul că printre numeroasele

¹⁰ S. Dumitrașcu, în *IMCD*, Cluj, 1974, p. 131 și urm., fig. 3/1—2. Piciorul unei statuete umane s-a aflat și în așezarea din prima epocă a fierului de la Chitila-fermă; vezi V. Boroneanț, în *Thraco-Dacica*, V, 1984, 1—2, p. 160, fig. 7/14.

¹¹ După Vl. Dumitrescu (*op. cit.*, p. 305), necropola de la Cîrna se datează undeva în răstimpul dintre 1500—1200 î.e.n.

¹² Statuetele de la Cîrna sînt considerate ca reprezentări ale unei divinități feminine (Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 277). Spre deosebire de reprezentările zoomorfe, cele antropomorfe din epoca hallstattiană par să sugereze mai pregnant ideea de divinitate.

¹³ Pentru considerații generale cu privire la cultul soarelui pe teritoriul României și unele referiri bibliografice, vezi Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, p. 80—82.

¹⁴ Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București, 1974, p. 354—356, fig. 399—400.

¹⁵ Vl. Podborsky, *Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit*, Brno, 1970, p. 128.

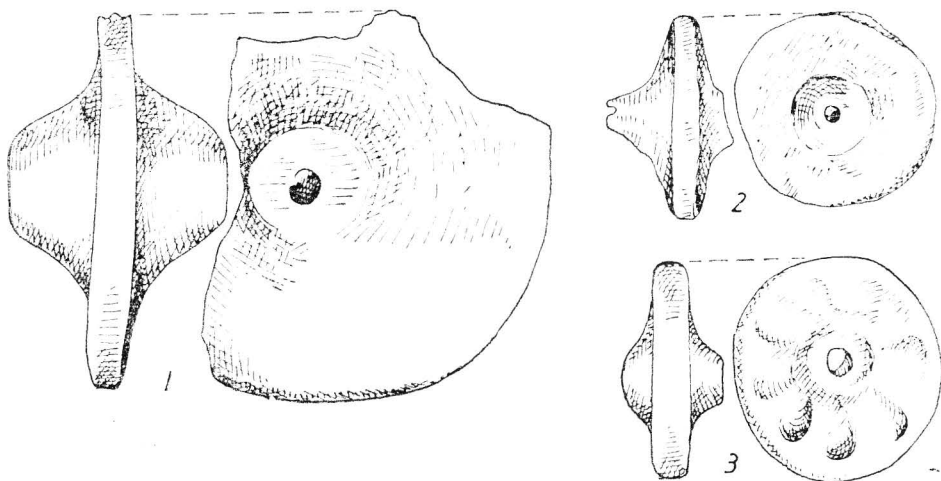

Fig. 3. Roți de car solar de la Teleac.

reprezentări zoo- și antropomorfe descoperite în așezarea geto-dacică de la Cîrlomănești (sec. II—I î.e.n.) se află și păsări acvatice (giște sau lebede)¹⁶.

Menționăm, cu titlu de informație, că în așezarea de la Teleac au fost descoperite trei reprezentări de phallus (fig. 2/15—17; două aflate în locuințele 1 și 17; fig. 2/16 și 2/15), legate și ele de cultul fecundității, două reprezentări ale piciorului uman (fig. 2/10—11) și 11 amulete-talisman confecționate din colți de animale (mistreț, lup, urs). Asupra lor nu considerăm însă necesar a insista aici.

„COMPLEXE“ CU CARACTER CULTIC. Se menționează adesea și pentru diferite etape ale preistoriei, inclusiv pentru prima epocă a fierului, existența unor gropi cu caracter cultic. În așezarea de la Teleac numărul gropilor descoperite este relativ mic. Trei din acestea, prin conținutul lor, au un caracter cultic evident.

În secțiunea nr. 1 (m. 71,90—72,85), într-o groapă (adâncă de 1,05 m) au fost descoperite trei vase mari: unul bitronconic cu caneluri în ghirlandă dispuse pe corp, un vas de aceeași formă prevăzut cu două torți plasate deasupra diametrului maxim și un vas de tip sac cu buza lobată și patru proeminențe sub buză. Sub vasul cu torți s-au aflat pigmenți de cărbune.

A doua groapă (fig. 4), aflată la capătul de sud al secțiunii nr. 7, avea un diametru de cca 1,10 m și adâncimea de 1,30 m. În această groapă s-au aflat grupate și în parte clădite unele peste altele 10 vase: patru străchini neornamentate (două cu buza ușor invazată, una cu corpul oblic și una cu umbo și buza ușor evazată), două vase sac (cu butoni sub buză), o ceașcă, un vâscior piriform și două vase cu corpul bombat, canelate vertical în zona diametrului maxim. Ultimele două vase se aflau depuse cu gura în jos, peste ele aflându-se câte o străchină așezată în aceeași poziție. Tot cu gura în jos era și unul din vasele sac. O stra-

¹⁶ M. Babeș, *op. cit.*, p. 336. Tot ca un simbol al adorării soarelui sînt de interpretat și cîteva discuri din lut și piatră descoperite la Teleac, precum și unele motive ornamentale rediate pe vase de lut, de exemplu gruparea unor caneluri în patru registre, reprezentînd fiecare cîte un sfert din cadrul circular în care sînt inscise. Aici nu considerăm necesar să insistăm asupra acestor descoperiri. Pentru analogii din diferite epoci și interpretarea lor, vezi Gh. Bichir, *loc. cit.*

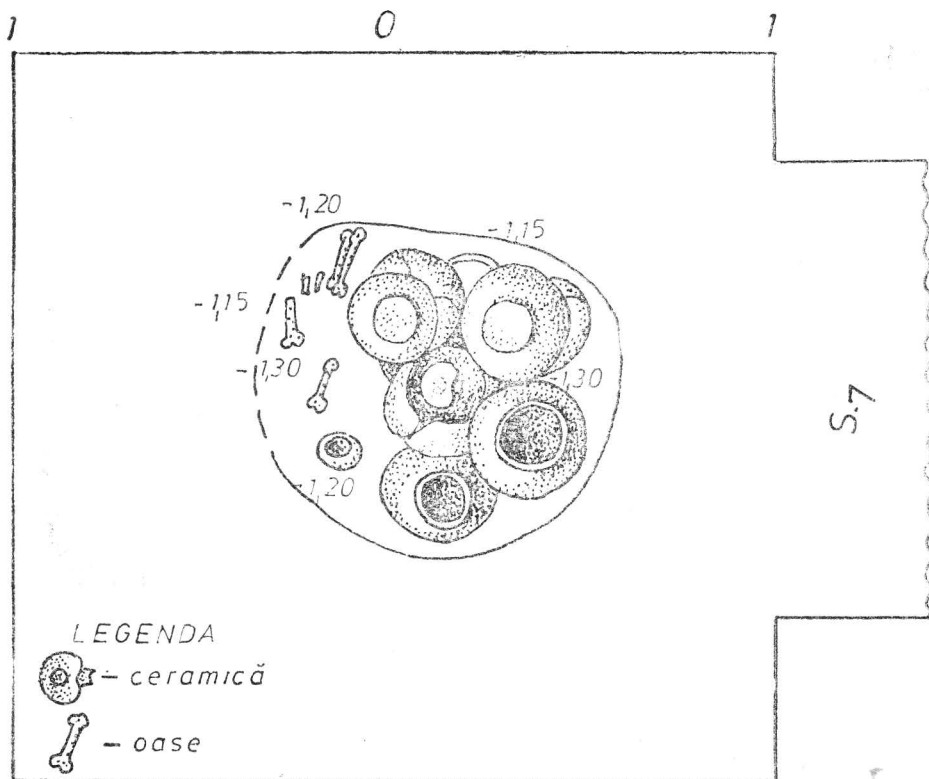

Fig. 4. Teleac: groapă reprezentînd o depunere rituală de ofrande.

chină se afla așezată pe cant. Într-o strachină așezată în poziție normală, aproximativ în centrul grupului, se afla ceașca. Al doilea vas sac și vasul piriform se aflau în poziție normală. Sub grupul de vase s-au aflat pigmenți de cărbune, iar la sud-vest de ele câteva oase de animale.

Ceea ce frapază mai întîi la cele două complexe e faptul că majoritatea vaselor erau întregi, celelalte fiind doar crăpate sau ușor dislocate. Avem deci motive temeinice să credem că toate vasele au fost depuse întregi și că fisurarea sau ușoara dislocare a unora din ele s-a datorat presiunii pămîntului de deasupra lor. Desigur, e greu de admis că în acest mod se depozitau și păstrau vasele de lut. Nefiind vorba de obiecte de valoare, ci de vase de lut obișnuite, de uz curent, nu e de crezut că ele au fost ascunse în acest fel. Faptul că o bună parte din vasele aflate în groapa a doua erau cu gura în jos (iar unele sînt de mici dimensiuni), exclude presupunerea că îngroparea lor s-a făcut în scopul păstrării unei rezerve de cereale. În fine, materialele descoperite nu permit să se atribuie acestor gropi un rost menajer. În aceste condiții rămîne valabilă o singură ipoteză, anume aceea a caracterului cultic al celor două complexe. Ele sînt de interpretat deci ca depuneri rituale de ofrande, sub forma unor vase de lut (pigmenți de cărbune indică și o „purificare” prealabilă a gropilor), pe care agricultorii sau mai degrabă

olarii le aduc pământului — sau vreunei alte divinități — pentru a-i capta bună-voința¹⁷.

A treia groapă (diam. = 1,20 m, adâncimea = 1,55 m; fig. 5) a fost descoperită sub locuința nr. 5, aparținând ultimului nivel de locuire. Aproximativ în centrul acestei gropi se afla o vatră ușor ovală (cu diam. maxim de 29 cm), mărginită de o bordură din pământ cruțat, înaltă de cca. 3 cm și groasă de 4—5 cm. În interiorul vetrei, care purta urmele unei arderi superficiale, se aflau boabe de grâu carbonizate, pigmenți de cărbune din lemn și cenușă. În jurul vetrei erau depuse două vase bitronconice mari, pîntecoase, o strachină cu buza invazată și o rîșniță-frecător. Unul din vasele bitronconice, de culoare neagră lucioasă, este canelat vertical pe pîntec. Al doilea, de culoare gălbui-cărămizie, are suprafața lisă. Strachina, cenușie închisă la exterior și cărămizie-cenușie la interior, este prevăzută pe toată suprafața interioară cu caneluri dispuse în cercuri concentrice.

Avînd în vedere conținutul gropii și mai ales faptul că ea a oferit singura situație în care a fost atestat grîul pe teritoriul așezării, este evident că groapa respectivă avea un caracter cultic, grîul, vasele și rîșnița fiind depuse ca ofrandă adusă pământului, pentru a influența fertilitatea lui. Fără îndoială depunerea de ofrande era însoțită de practici rituale. Și una din acestea, anume „purificarea” ofrandelor prin foc, e atestată de cenușa și cărbunii aflați împreună cu grîul carbonizat, în centrul vetrei special amenajate.

Fig. 5. Groapa rituală de sub locuința nr. 5 de la Teleac.

¹⁷ Execuție elevată și mai ales arderea foarte bună care se constată la unele vase descoperite la Teleac, indică existența unor meșteri olari specializați. Cf. D. Ciugudean, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 447—452.

A patra descoperire pe care o semnalăm aici este reprezentată de locuința nr. 25, aparținând ultimului nivel de locuire (dezvelită în S₃, caseta 3; fig. 6). Înainte de prezentarea ei este necesară o precizare: toate locuințele descoperite la Teleac, indiferent de nivelul de care aparțin, au dimensiuni reduse ce se încadrează în limite cuprinse între 2,5—3,2/3—3,6 m. Singura care face excepție de la această regulă este locuința nr. 25 (de formă aproximativ ovală), care are dimensiunile de 4,3×6,2 m, adică o suprafață de cca. trei ori mai mare decât oricare altă locuință descoperită până acum în această așezare. În mijlocul locuinței 25 se afla o vatră de foc (care se ridica cu 30 cm deasupra nivelului de călcare din locuință). Menționăm că vetrele de foc lipsesc din cea mai mare parte a locuințelor descoperite. La dezvelirea locuinței nr. 25 a rezultat o cu totul neobișnuit de mare cantitate de oase de animale domestice, remarcându-se totodată dispunerea lor sistematică „în cerc“, lângă pereții locuinței. Printre oasele astfel dispuse, anume în partea de nord a locuinței, s-a descoperit și o figurină zoomorfă fragmentară (fig. 2/4), iar aproape de ea se afla o tibie de bovidu perforată la ambele capete. Printre materialul ceramic se evidențiază șase vase mici, unele miniaturale, în majoritate întregi. În afară de numărul mare ale acestor vase (neîntâlnit în alte locuințe) trei din ele, prin forma lor, sînt unicate la Teleac.

Datorită particularităților ei, locuința nr. 25 se distinge și se deosebește de toate celelalte locuințe de la Teleac. Care să fie rostul ei? Fără a forța interpretarea și fără pretenția de a reuși intuirea exactă a destinației sale, se poate totuși presupune că, prin caracteristicile ce le relevă ea a putut fi un lăcaș de cult sau, eventual, a servit drept „sediu“ celui sau celor care oficiau diferite practici cuituale, indiferent dacă le atribuim numele de preot, vraci, vrăjitor sau șaman. Relativ numeroasele vase mici, unele de forme aparte, au putut servi la prepararea

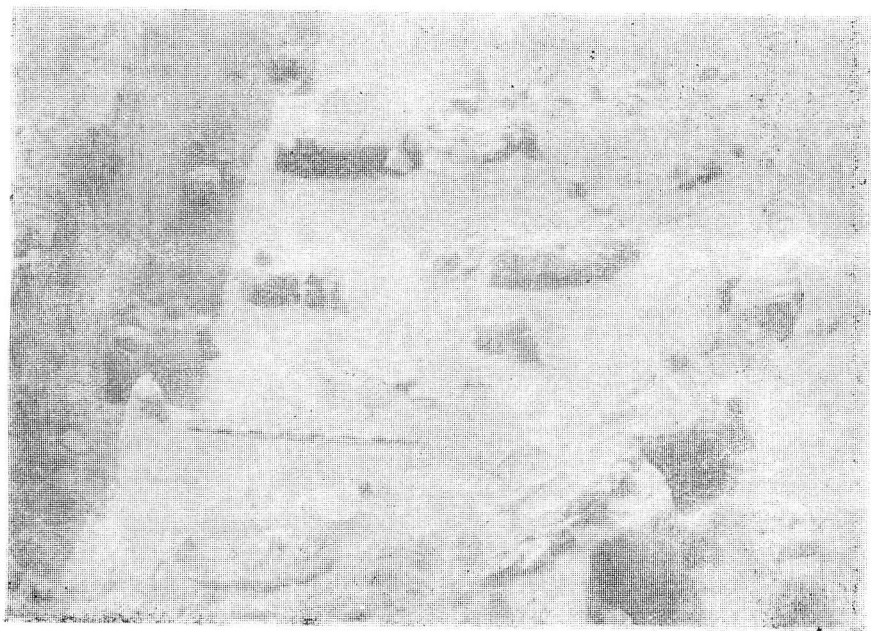

Fig. 6. Imagine din timpul dezvelirii locuinței nr. 25 de la Teleac.

și păstrarea diferitelor alifii sau licori utilizate în practica de cult și magie sau în încercările de tămăduire, iar oasele de animale ar putea rezulta fie de la sacrificiile oficiate, fie de la tot felul de practici oculte, care reclamau sacrificii sofisticate, caracteristice antichității.

Ne-am oprit la aceste interpretări pentru că termenul de sanctuar, în sensul său clasic, ni se pare, în cazul de față, oarecum pretențios, aceasta și din cauză că știm încă foarte puțin despre felul în care ar putea arăta un sanctuar în prima epocă a fierului, la traco-dacii din aria carpatică¹⁸. Dar, pe de altă parte, nu cred că putem avea pretenția ca un sanctuar (sau ceea ce ar putea fi un sanctuar prin atributele sale) din prima epocă a fierului să arate sau să fie comparabil (ca mărimă, utilizarea pietrei în construcție etc.) cu unul de la Sarmizegetusa, din epoca clasică a culturii dacice (aceasta și pentru că știm în general cum arată modul de a construi în epoca hallstattiană). Iată de ce o discuție mai amplă pe această temă nu ni se pare că poate duce — în acest stadiu al cunoștințelor oferite de arheologie — la aprecieri mai consistente. Să sperăm că cercetări viitoare (care sînt de dorit a fi de durată și cit mai multe așezări de această epocă) vor aduce precizările necesare. Deocamdată în destule aspecte ne aflăm în domeniul ipotezelor, adesea foarte verosimile, dar nu totdeauna întemeiate pe descoperiri.

În final nu se poate ocoli o întrebare ce se impune de la sine, anume în ce stadiu se afla religia populației autohtone în prima epocă a fierului (respectiv în perioada în care evoluează așezarea de la Teleac) și ce aspecte ale ei evidențiază descoperirile mai sus prezentate? Este poate mai logic de abordat inițial a doua parte a întrebării.

Cultul soarelui, deși atestat, nu este deocamdată relevat prin descoperiri mai importante (care de cult etc.). Foarte probabil el era oficiat la vetre sau altare special amenajate. Dar ridicate la suprafața solului (cu metodele și materialele caracteristice epocii), șansa de a fi rezistat peste vreme și de a fi descoperite este mică.

În schimb, cultul fertilității este mai bogat și mai convingător reprezentat (prin statuetele zoo- și antropomorfe, piese phallice, gropi cu depuneri rituale de ofrande), aceasta poate și datorită faptului că statuetele și reprezentările phallice, fiind confecționate din lut ars, rezistă timpului, iar depunerile rituale, fiind îngropate în pământ, se păstrează de cele mai multe ori intacte¹⁹.

Deși teoretic religia se întemeiază pe un alt principiu și apare mai târziu decît practicile magice²⁰ totuși, așa cum s-a observat, diferența dintre ele este adesea labilă²¹. Această labilitate rezultă și din faptul că numeroasele figurine și reprezentările phallice, legate și ele de cultul fecundității, implică practici magi-

¹⁸ Descoperiri în parte asemănătoare, dar din epoca dacică clasică sînt considerate colțuri de cult (la Dumbrava; vezi n. 7) sau locașuri de cult, respectiv sanctuare (la Cîrlomănești; vezi n. 8). O locuință sanctuar e menționată și în așezarea dacică de la Radoveanu; vezi S. Morintz, D. Șerbănescu, în *Thraco-Dacia*, VI, 1985, 1—2, p. 22. Cf. D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, București, 1984, p. 40 și urm.

¹⁹ Această situație poate rezulta și din faptul că, spre deosebire de cultul soarelui, care exprimă o noțiune mai generală, mai abstractă, cultul fertilității, prin caracterul său mai concret și de interes cotidian, poate fi exprimat în forme mai directe, al căror mesaj este mai ușor de identificat arheologic.

²⁰ Religia presupune credință necondiționată în forțe supranaturale, pe cînd magia încearcă să constrîngă și să influențeze aceste forțe în sensul dorit de om. Vezi discuția la Dumitru Matei, *op. cit.*, p. 184—186.

²¹ Vezi S. Sanie, în *Studii dacice*, Cluj-Napoca, 1981, p. 179.

co-rituale care însoțeau acest cult. Și în ele trebuie să vedem continuarea unor credințe străvechi, adînc înrădăcinate, care se perpetuează de-a lungul mai multor epoci istorice²².

Revenind la prima parte a întrebării formulate mai sus, anume la stadiul în care se afla religia în etapele Hallstattului corespunzătoare așezării de la Teleac, trebuie observat mai întîi că descoperirile de pînă acum nu oferă elemente clare din care să rezulte concluzii ferme. Desigur, descoperirile de la Teleac relevă mai ales practici de cult magico-rituale, de străveche tradiție. Dar acest aspect nu credem că trebuie absolutizat și singularizat (reducîndu-se religia epocii respective numai la aceste practici), pentru că practicile de magie sînt cunoscute (utilizate) și în epocile ulterioare (dacică, romană, feudală și chiar mai tîrziu), deși existau religii bine constituite. Ipotetic deci, trebuie admise și elemente noi. Și în măsura în care — plecînd de la cunoscutul pasaj al lui Herodot²³ — existența unui sau unor zei la geți în secolul al V-lea (cînd sînt scrise *Istoriile*) este acceptată, atunci începutul unei religii care se putea contura și cristaliza treptat, din multitudinea credințelor și practicilor de cult anterioare, este de plasat, *teoretic*, cu cel puțin unul sau două secole mai înainte. Dealtfel, cu cît ne apropiem de faza finală a primei epoci a fierului, cultura materială de pe teritoriul României capătă un caracter tot mai unitar, sub aspectele ei generale²⁴. Se poate afirma deci faptul că pe parcursul primei epoci a fierului se cristalizează treptat cultura dacogetică timpurie. Și acest fenomen important, atestînd etapele formării civilizației daco-getice timpurii, nu va fi rămas fără repercusiuni pe plan spiritual, iar aserțiunea lui Herodot pare să sugereze tocmai acest fapt.

Deși mărturiile arheologice oferă date relativ modeste și disperate, ele permit totuși să se încerce reconstituirea cîtorva elemente definitorii ale spiritualității daco-geților timpurii din prima epocă a fierului. Și această spiritualitate se înscrie în coordonatele epocii și stadiul social-economic atins. Dar, așa cum am mai menționat, să sperăm că cercetările viitoare vor contura mai exact aspectele încă vag cunoscute sau numai presupuse.

VALENTIN VASILIEV

LES DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES À SIGNIFICATION CULTIQUE DANS L'ÉTABLISSEMENT FORTIFIÉ DU PREMIER ÂGE DU FER DE TELEAC (DÉP. D'ALBA)

(Résumé)

À l'occasion des recherches effectuées dans l'établissement de Teleac on a découvert 34, figurines zoomorphes, trois statuettes anthropomorphes (fragmentaires), trois représentations de phallus, deux représentations de pieds humains (fig. 1—2) et des roues de charriot solaire (fig. 3). On a aussi déblayé trois fosses avec des dépositions rituelles d'offrandes (fig. 4—5) et une habitation (fig. 6) qui, d'après ses caractéristiques, semble être un lieu de culte.

A propos des ces découvertes, qui attestent le culte solaire, celui de la fertilité ainsi que des pratiques de magie, on a fait dans l'ouvrage des considérations concernant l'état de développement de la religion dans le premier âge du fer.

²² Fl. Preda, V. Dupoi, în *Cristia*, IX, 1979, p. 84.

²³ Herodot, *Istori*, IV, 94. Cf. C. Daicoviciu, *Dacica*, Cluj, 1970, p. 18—21.

²⁴ Cf. V. Vasiliev, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 33—34.

CARIERE ȘI EXPLOATAREA PIETREI ÎN DACIA PREROMANĂ

Dezvoltarea fără precedent a ținuturilor carpato-dunărene către sfârșitul celei de a doua vîrste a fierului este tot mai bine cunoscută și perfect sesizabilă în variatele sale manifestări, începînd cu agricultura și continuînd cu meșteșugurile, schimburile comerciale, relațiile sociale, viața culturală și politică. Studiile speciale, monografiile, ca și lucrările de sinteză apărute în ultima vreme au relevat-o de fiecare dată. Dar, ca în orice domeniu de cercetare, continuă să existe compartimente mai puțin aprofundate și chiar unele doar tangențial avute în vedere de investigațiile moderne. Unul dintre cele din urmă privește exploatarea pietrei, nu atît pentru construcțiile civile unde ea nu constituia decît rareori unul dintre componentele de bază, cît mai ales pentru lucrările de anvergură, în primul rînd militar-defensive.

Chestiunea în sine, adică aceea a carierelor, implicit a volumului pietrei excavate din ele, este de interes major pentru perioada statului dac cunoscut fiind efortul extraordinar — calificativul nu este cu nimic exagerat — cheltuit în vederea înzestrării ținuturilor carpato-dunărene cu peste 84 de fortificații. Notăm totodată că amintita cifră, care sigur va fi augmentată de cercetările în curs de desfășurare, privește numai fortificațiile ridicate integral sau reamenajate atunci. Dar, în pofida acestui interes, exploatarea pietrei și carierele abia dacă au fost menționate în literatura de specialitate de la noi.

La fortificațiile construite sau reamenajate în perioada statului dac, privite prin prisma excavațiilor în piatră și a utilizării acesteia, se constată existența mai multor categorii de lucrări: excavații propriu-zise, nivelări, terasări și utilizarea materialului litic brut, parțial sau integral fasonat la ridicarea construcțiilor, a altor amenajări „interioare” și, desigur, a elementelor componente ale sistemului defensiv. Importante în toate aceste cazuri sînt proveniența pietrei utilizată în componența diferitelor categorii de construcții, volumul acesteia și nu rareori al transportului, inclusiv distanțele de la sursa de exploatare pînă în locul sau locurile de întrebuințare.

Cercetări speciale în aceste domenii nu s-au făcut, la fel cum puține, dacă nu întîmplătoare sînt determinările petrografice cunoscute. Mai mult, cercetările arheologice au vizat, firește, elementele de fortificare și construcțiile din interiorul fortificațiilor, nu grosimea și componența straturilor din umplutura platourilor și a teraselor în parte sau în întregime antropogene, adesea și din pricina pericolului evident de surpare sau de alunecare a acestora împreună cu monumentele ridicate pe ele. Diversitatea modalităților de utilizare a pietrei în cadrul fortificațiilor și al construcțiilor din interiorul și din apropierea lor reprezintă desigur un indiciu important privitor la exploatarea și la procedeele de folosire a materialului litic dar toate aceste lucrări s-au păstrat parțial, încît evaluarea volumului pietrei excavate, iar acolo unde este cazul și al transportului nu poate fi decît aproximativă. Cu toate acestea, bazîndu-ne doar pe puținele date certe de

care dispunem și pe altele probabile o asemenea încercare se impune chiar și numai din considerentul stimulării investigațiilor viitoare într-un atare domeniu de interes major.

Cum este îndeobște cunoscut¹, locurile de amplasare a fortificațiilor dacice au fost alese atît din considerente strategice (închiderea și supravegherea accesului în anumite zone, bararea intrărilor și ieșirilor pe drumurile, uneori chiar pe potecile care traversau munții, supravegherea principalelor drumuri comerciale ș.a.m.d.), cît și tactice, acestea din urmă vizînd de fapt îngemănarea apărării naturale, oferită de formele de relief, cu apărarea artificială realizată prin construirea elementelor de fortificare.

Pentru fortificațiile izolate² se poate admite că la alegerea locului unde urmau a fi amplasate s-au avut în vedere numai caracteristicile de relief ale acestuia și nu ale unor zone întinse. Dar majoritatea fortificațiilor, anume acelea care funcționau pe durata secolului I e.n., s-au dovedit a face parte dintr-un sistem defensiv chibzuit conceput și articulat, menit să bareze accesul în inima Daciei, în zona intracarpatică și în Munții Apuseni (fig. 1). În aceste condiții la stabilirea punctelor de amplasare a fortificațiilor s-au avut în vedere în primul rînd importanța strategică a acestora și abia în al doilea rînd resursele în materiale de construcție ale zonelor unde se aflau ele. Nu întîmplător, deci, la cea mai mare parte dintre întărituri materialele de construcție utilizate sînt acelea existente în apropiere, iar elementele de fortificare cele tradiționale (valuri de pămînt, șanțuri, palisade, ziduri din piatră sumar fasonată sau nefasonată cu liant de pămînt și apă). Cu atît mai mult se reliefează fortificațiile pentru care materialul litic s-a exploatat la distanțe considerabile, încît precizarea carierelor se dovedește absolut necesară.

Indiferent însă de configurația formelor de relief alese spre a fi fortificate³ (de obicei capete de promontorii, capete de poduri aluvionare, boturi ale teraselor înalte și mameloane), toate aveau nevoie de amenajări cu anvergură diferită atît pentru obținerea paturilor orizontale necesare ridicării pe ele a valurilor și a zidurilor, cît și pentru nivelarea spațiilor interioare și adesea exterioare elementelor de fortificare destinate altor categorii de construcții. În mod obișnuit în ținuturile carpato-dunărene traseul elementelor de fortificare urmează, cu mici ajustări, configurația naturală a terenului. Rareori — și numai în cazul fortificațiilor cu plan patrulater sau poligonal, de felul celor de la Costești—Cetățuie⁴, Costești—Blidaru⁵ și Luncani—Piatra Roșie⁶, unde de altminteri s-au materializat concepții și tehnici de fortificare străine, în speță elenistice⁷ — s-a recurs la

¹ I. Glodariu, *Sistemul defensiv al statului dac și întinderea provinciei Dacia*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 31—33.

² Ne referim la acelea care inițial erau ale uniunilor de triburi și abia ulterior unele dintre ele au fost incluse între fortificațiile statului dac.

³ Idem, *Arhitectura dacilor. Civilă și militară*, Cluj-Napoca, 1983, p. 60—61, 111—113.

⁴ D. M. Teodorescu, *Cetatea dacă de la Costești*, în *ACMIT*, II, 1929, p. 5—9 (extras); C. Daicoviciu—Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, 1951, p. 14—15; C. Daicoviciu—H. Daicoviciu, *Sarmizegetusa. Cetățile și așezările dacice din Munții Orăștiei*², 1962, p. 19—20.

⁵ C. Daicoviciu și colab., în *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 124—147; VI, 1—2, 1955, p. 219—228; *Material*, III, 1957, p. 263—270; VIII, 1962, p. 463—466; C. Daicoviciu—H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 23—24.

⁶ C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, 1954, p. 35.

⁷ I. Glodariu, *Sarmizegetusa — Die Hauptstadt der Daker*. *Archäologische Befunde*, în *NEH*, 6, 1, 1980, p. 41—43.

mari dislocări de rocă pentru a obține traseurile rectilinii sau unghiulare ale zidurilor.

Anvergura unor astfel de amenajări, ca și aceea a platourilor și a teraselor antropogene încă nu poate fi precizată la scara întregii Dacii. Mai mult, modul de utilizare a pietrei la elementele de fortificare și la crearea platourilor și a teraselor artificiale este total deosebit: în primul caz piatra s-a folosit masiv, cu liant de pământ amestecat cu apă, iar în cel de al doilea în straturi succesive cu pământ, adesea și cu lut adus din altă parte. Cu titlu de informație, dacă nu chiar de curiozitate, notăm totuși câteva cifre. În cetatea de la Racoș amenajarea zonei A a platoului (aproximativ o treime din lungimea sa totală, dar singura cercetată deocamdată și în acest scop)⁸ a constat mai întâi dintr-o dislocare masivă de stincă și apoi din depunerea acesteia, în alternanță cu straturi de pământ, pe latura de sud în vederea lărgirii platoului. Umplutura astfel realizată măsoară peste 14 m lățime, 31 lungime și are grosimea de la 0,50 pînă la 2,50 m. În cetatea Căpîlnii⁹ numai terasa E, lungă de 90 m și lată de 20 m, avea umplutura groasă de 0,50—6 m pe o lățime de peste 12 m. În sfîrșit, la Sarmizegetusa¹⁰, terasa a XI-a, lungă de aproximativ 200 m și lată în medie de 40—50 m, avea cam la o treime din lățimea sa, umplutura groasă de 2,50—2,75 m și ajungea în marginea de sud a terasei la 12—14 m grosime. Cifrele rezultate din aceste date, adică circa 650 metri cubi de umplutură pentru o treime din lungimea platoului cetății de la Racoș, circa 3240 metri cubi pentru terasa E de la Căpîlna și aproape 100.000 metri cubi pentru terasa a XI-a de la Sarmizegetusa nu sînt edificatoare pentru cantitatea de piatră dislocată și reutilizată tocmai din pricina sistemului de așezare a umpluturii, în straturi alternante cu pământ și lut, menite să dea stabilitate platoului și teraselor. Notăm totodată că aceeași umplutură se sprijinea înspre vale pe ziduri puternice (de incintă la Racoș și la Căpîlna și de terasă la Sarmizegetusa). Cu rare excepții pentru obținerea platourilor și a teraselor s-a utilizat piatra locală indiferent de friabilitatea ei pentru că fiind așezată în profunzime era ferită de acțiunea agenților atmosferici.

Pentru dislocarea rocii în vederea obținerii suprafețelor plane destinate construcțiilor și a zidurilor s-a recurs în mod obișnuit la sistemul mai vechi de încălzire și răcire succesivă a pietrei. Utilizarea apei pentru răcirea rocii, acolo unde ea era formată din anumite calcare a dus la obținerea involuntară a varului dar calitatea acestuia de liant a rămas necunoscută dacilor, cu excepția celui întrebuințat la cisterna de la Costești—Blidaru¹¹ despre care avem însă toate motivele să credem că a fost construită cu meșteri aduși din Imperiul roman. Nivelarea propriu-zisă a rocii s-a făcut cu instrumente adecvate — întru nimic deosebite de acelea utilizate în carierele propriu-zise, încît nu insistăm acum asupra lor — și, acolo unde zidurile urmau să se construiască din piatră fasonată, cu straturi subțiri de lut sau de lut amestecat cu pământ și piatră măruntă, bine tasate¹².

Cu totul altul era sistemul de exploatare a pietrei în cariere în vederea obținerii blocurilor sumar sau integral fasonate. Mai mult, trecerea la acest fel de exploatare a fost condiționată de stadiul de dezvoltare a metalurgiei fierului. Exploatarea pietrei în cariere necesita, pe lîngă indispensabilele cunoștințe de ordin tehnic specifice acestui meșteșug, unele cu forme adecvate și cu duritate co-

⁸ Cercetările au fost efectuate împreună cu Fl. Costea.

⁹ Cercetări efectuate împreună cu V. Moga.

¹⁰ Cercetări efectuate cu H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi și E. Iaroslavschi.

¹¹ C. Daicoviciu și colab., în *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 140—143.

¹² I. Glodariu—V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpîlna*, în curs de apariție.

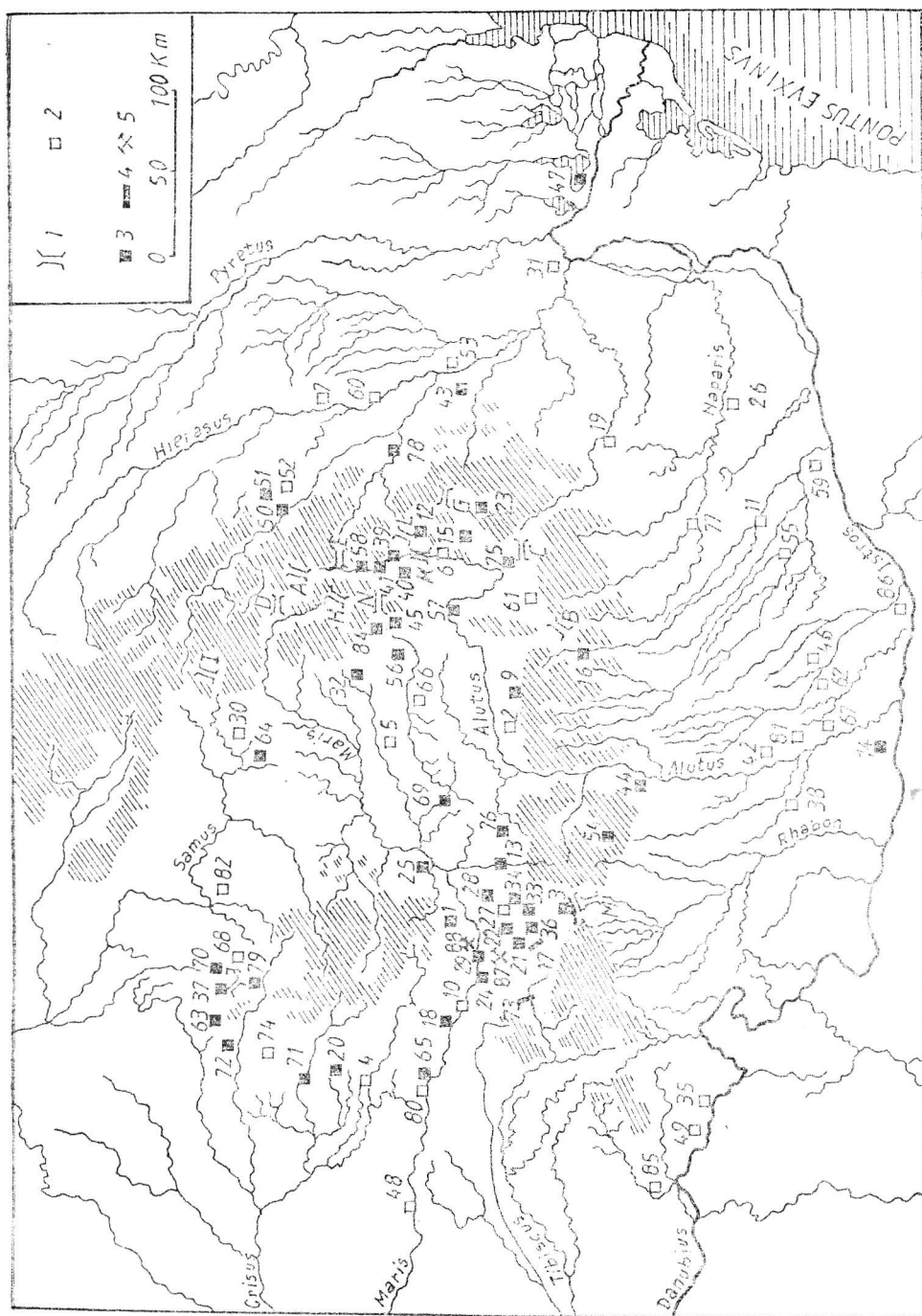

Fig. 1. Fortificații dacice: 1 trecători și defilee (A Bicaz, B Bran, C Buzău, D Ditrău, E Ghimeș-Palanca, F Merișor, G Oituz, H Sicaș, I Tihuța, J Tusa, K Tușnad, L Uz, M Vilcan, N Vlăhița); 2 așezare fortificată; 3 cetate; 4 fortificație de baraj; 5 cariere. Lista localităților: 1 Ardeu, 2 Arpașu de Sus, 3 Bănița, 4 Berindia, 5 Bernadea, 6 Bicsad, 7 Brad, 8 Bratislava (nemarkată), 9 Breaza, 10 Bretea Mureșană, 11 București, 12 Casinu Nou, 13 Căpîlna, 14 Celei, 15 Cernatu, 16 Cetățeni, 17 Cioclovina, 18 Cimpuri-Surduc, 19 Cindești, 20 Clit, 21 Costești-Blidaru, 22 Costești-Cetățuie, 23 Covasna, 24 Cozia, 25 Craița, 26 Crășani, 27 Cucuș, 28 Cugir, 29 Deva, 30 Dumitrița, 31 Galați-Barboși, 32 Ghindari, 33 Grădiștea Muncelului (Sarmizegetusa), 34 Grădiștea Muncelului — Virful lui Hulpe, 35 Liubcova 36 Lunca-Piatra Roșie, 37 Marca, 38 Mărgăritești, 39 Miercurea Ciuc-Jigodin I, 40 Miercurea Ciuc — Jigodin II, 41 Miercurea Ciuc — Jigodin III, 42 Milcov, 43 Mînăstioara, 44 Ocnîța, 45 Odorhei, 46 Orbeasca de Sus, 47 Orlovka, 48 Pecica, 49 Pescari, 50 Piatra Neamț-Bîtea Doamnei, 51 Piatra Neamț-Cozla, 52 Piatra Șoimului, 53 Poiana, 54 Polovragi, 55 Popești, 56 Porumbenii Mari, 57 Racoș, 58 Racu, 59 Radovanu, 60 Răcățu, 61 Rîșnov, 62 Roșiori de Vede, 63 Sacalasa Nou, 64 Sărățel, 65 Săvrșin, 66 Sighișoara, 67 Sprincenata, 68 Stîrciu, 69 Șeica Mică, 70 Șimleu Silvaniei, 71 Șoimi, 72 Șușurogi, 73 Tăpae, 74 Tășad, 75 Telin, 76 Tilișca, 77 Tinosu, 78 Tîrgu-Ocna-Tisești, 79 Tusa, 80 Vărădia, 81 Vilecele, 82 Zălia, 83 Zemplina (nemarkat), 84 Zetea, 85 Zidovar, 86 Zimnicea, 87 Călan (Măgura), 88 Deva (Uroi).

responsabile. Nu întîmplător cele mai vechi unelte de acest fel descoperite în Dacia nu sînt anterioare secolului I î.e.n.; marea majoritate o constituie însă acelea datate pe durata veacului următor. În sfîrșit, se adaugă încă o constatare nu lipsită de importanță: rocile potrivite la fasonare nu se aflau în locurile unde urmau a fi construite fortificațiile, iar exploatarea lor era condiționată și de posibilitățile de organizare și de efectuare a transportului pietrei de la carieră pînă acolo unde urma a fi utilizată. Se poate afirma fără exagerare că în condițiile vremii, cu căile și mijloacele de transport existente cea mai mare dificultate o reprezenta tocmai aducerea materialului litic în punctele alese spre a fi fortificate. Se adaugă desigur capacitatea de organizare și de efectuare a lucrului în cariere de așa manieră încît să se evite transportul unor cantități de piatră ce puteau deveni inutilizabile la locul de construcție.

Pentru perioada avută acum în vedere în Dacia, ca de altminteri în toate zonele lumii antice, disproporția între volumul exploatărilor și perfecțiunea fasonărilor materialului litic de construcție, pe de o parte, și numărul și diversitatea uneltelor destinate acestor meșteșuguri, descoperite pînă acum, pe de altă parte, este extrem de mare. Avem convingerea că nu se cunosc din descoperirile existente decît o infimă parte și prea puține tipuri de unelte întrebuințate odinioară la dislocarea și la fasonarea pietrei. Cele existente sînt reprezentate doar de cinci tipuri de ciocane, trei de topoare și dălți diferite.

*Ciocanele*¹³ se caracterizează prin masivitate și prin călirea diferențiată a corpului uneltei: foarte tare la tăiș, ceva mai puțin la muchie și mai puțin în zona orificiului pentru coadă.

Tipul I este ilustrat de un singur exemplar (fig. 2/8) provenit de la Sarmizegetusa (Grădiștea Muncelului) și se caracterizează prin muchia înaltă cu ceafa deformată în urma utilizării și tăiș drept perpendicular pe direcția cozii. Dimensiuni: L 16,4 cm, l 5,6 cm, g 5,6 cm. Se datează în sec. I î.e.n.—I. e.n. A fost preluat probabil din lumca grecească, dar acolo are muchia ceva mai înaltă¹⁴.

¹³ Cf. I. Glodariu—E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, 1979, p. 106—107.

¹⁴ *Kultura materialna starozytniej Grecji*, Warszawa-Wrocław, 1956, p. 302, fig. 329/a—b.

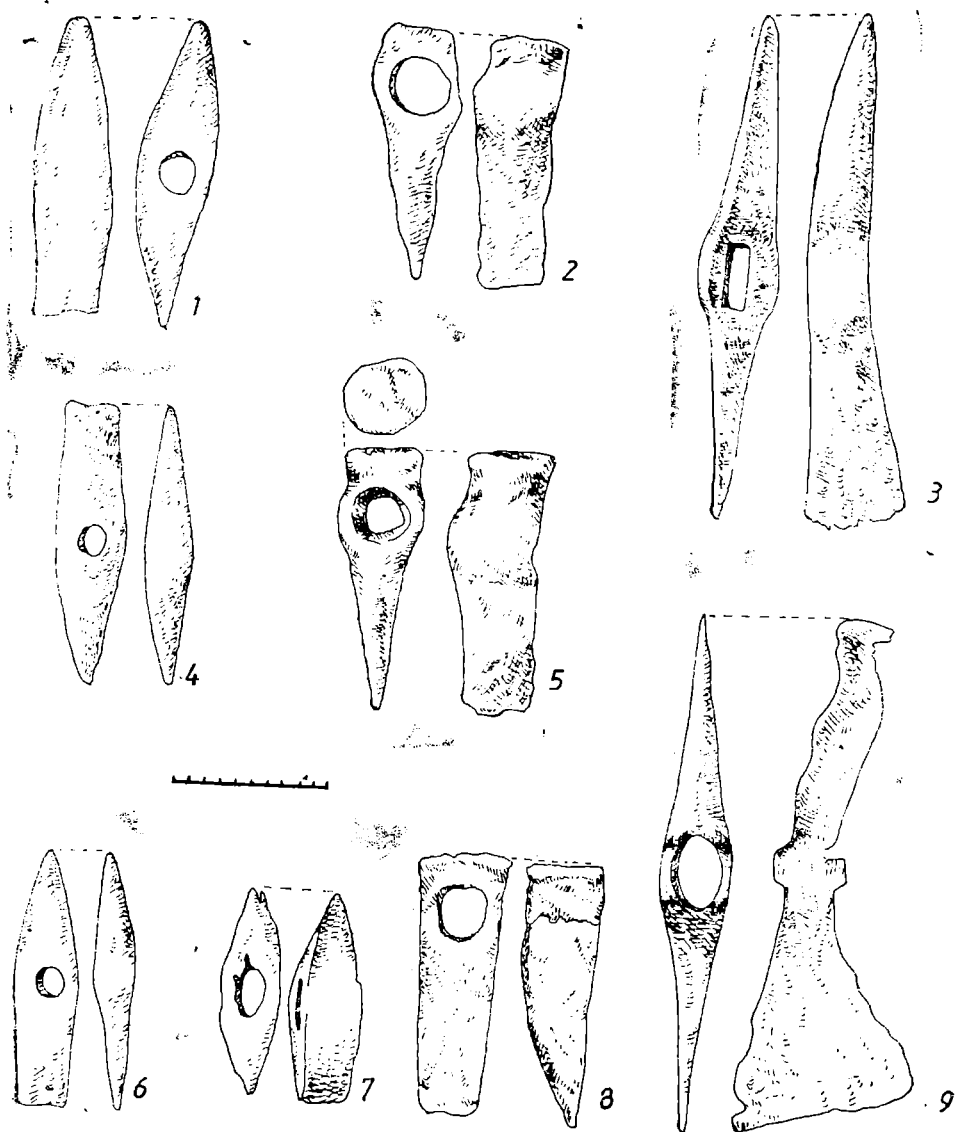

Fig. 2. Uneelte de piatră: ciocane de tip I (8), II (1, 4, 6) și III (3, 7) și topoare de tip I (2, 5) și II (9)

Tipul II este reprezentat de trei exemplare (fig. 2/1, 4, 6), toate de la Sarmizegetusa, prevăzute cu orificii mici pentru coadă, plasate aproximativ la mijlocul lungimii pieselor, și cu două brațe: unul în patru muchii, terminat în vîrf piramidal, celălalt aplatizat treptat spre tălșul îngust și drept, perpendicular pe direcția cozii. Pieseile ajung pînă la înălțimea maximă de 18,5 cm. Se datează în sec. I î.e.n.—I. e.n., dacă nu cumva doar pe durata ultimului amîntit. Analogii nume-

roase se cunosc în mediul roman¹⁵ dar proveniența de acolo a acestui tip de unealtă nu este sigură cît timp ea putea fi preluată din lumea elenistică.

Tipul III, cunoscut în două variante, are două brațe, unul piramidal în patru muchii, celălalt topor, cu tăișul drept. Prima variantă (fig. 2/7) este masivă și înaltă abia de 14 cm, iar a doua mai prelungă, ajungînd pînă la 32 cm înălțime (fig. 2/3); lățimea amîndurora este aproximativ aceeași: 4,5—5 cm. Prima variantă este adecvată operațiilor brute, cealaltă mai ales finisărilor. Ambele exemplare provin de la Sarmizegetusa și se datează în secolele I î.e.n.—I e.n., iar analogii pentru ele există în mediul grecesc¹⁶ de unde au fost probabil preluate.

Tipul IV se caracterizează prin cele două brațe aproximativ egale, cu tășuri perpendiculare pe direcția cozii (fig. 3/7—9). Cum unealta servea la finisări și re-tușări, numărul exemplarelor este ceva mai mare și ele provin de la Sarmizegetusa (fig. 3/7, 9), anume din atelierul de făurire de pe terasa a VIII-a, de la Strimbu¹⁷, în apropierea „așezării“ de la Rudele, și de la Cucuiș¹⁸, situat în aceeași zonă a capitalei dacilor. Înălțimea pieselor cunoscute variază de la 13,6 la 17 cm, iar lățimea tăișului nu depășește 3 cm. Exemplarele de la Sarmizegetusa și de pe muntele Strimbu se datează la sfîrșitul secolului I e.n. și la începutul celui următor, iar cel de la Cucuiș în secolele I î.e.n. — I e.n. Analogiile cunoscute sînt din mediul roman unde s-a presupus că serveau la ajustarea și întreținerea marilor rîșnițe acționate cu tracțiune animală.

Tipul V, reprezentat de două exemplare descoperite la Sarmizegetusa (fig. 3/1—2), este masiv, are brațele în cruce, asemănătoare celor ale teslei-topor, și lungimea de circa 19 cm. Ambele se datează în secolele I î.e.n. — I e.n. și au cele mai bune analogii în mediul grecesc²⁰, de unde a fost preluat tipul.

Topoarele²¹ utilizate în piatrărie au cam aceleași caracteristici în privința tratamentului termic la care au fost supuse: călire accentuată a părții active (tăișul), mai puțin accentuată la muchie și slabă în zona orificiului pentru coadă. Ele sînt reprezentate de trei tipuri, dar notăm că ultimul putea servi la fel de bine în timpărie-dulgherie.

Tipul I este masiv, puțin înalt, cu muchie robustă, corpul lărgit și cu aripioare anterioare în zona orificiului mic pentru coadă și lama scurtă, triunghiulară, terminată în tăiș drept (fig. 2/2, 5). Înălțimea lor ajunge doar la 16—17 cm și tăișul nu depășește circa 4 cm lățime. Deformarea muchiei ambelor exemplare cunoscute demonstrează că unealta servea drept topor-ciocan. Provin din cetatea de la Costești—Cetățuie și se datează în secolele I î.e.n. — I e.n.

Tipul II, bipen, este ilustrat de un singur exemplar descoperit la Sarmizegetusa (fig. 1/9). Brațele sînt aproape egale ca lungime dar lățimea tășurilor este

¹⁵ C. Blümlein, *Bilder aus dem römische-germanischen Kulturleben*, München—Berlin, 1918, p. 82, fig. 236; Maluquer de Motes, în *Pyrenae*, 4, 1968, p. 124—125, fig. 13; T.F.C. Blagg, *Tools and Techniques of the Roman Stonemason in Britain*, în *Britannia*, VII, 1976, p. 158, fig. 1/A.

¹⁶ *Kultura materialna* ..., p. 290, fig. 309, p. 297, fig. 317.

¹⁷ I. Berciu—Al. Popa, în *SCIV*, XIV, 1, 1963, p. 154, nr. 13 (scotit teslă); I. H. Crișan, în *StComSibiu*, 12, 1965, p. 216, nr. 9 (ciocan obișnuit).

¹⁸ E. Iaroslavschi — P. Roșu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 94, pl. VIII/8.

¹⁹ C. Blümlein, *op. cit.*, p. 82, fig. 236; T.F.C. Blagg, *op. cit.*, p. 156—159, fig. 1/C.

²⁰ *Kultura materialna* ..., p. 297, fig. 316/2—4; D. Budina, *Antigonea*, în *Iliria*, II, 1972, p. 340, pl. XXI/5.

²¹ Cf. I. Glodariu—E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 78—79, 106.

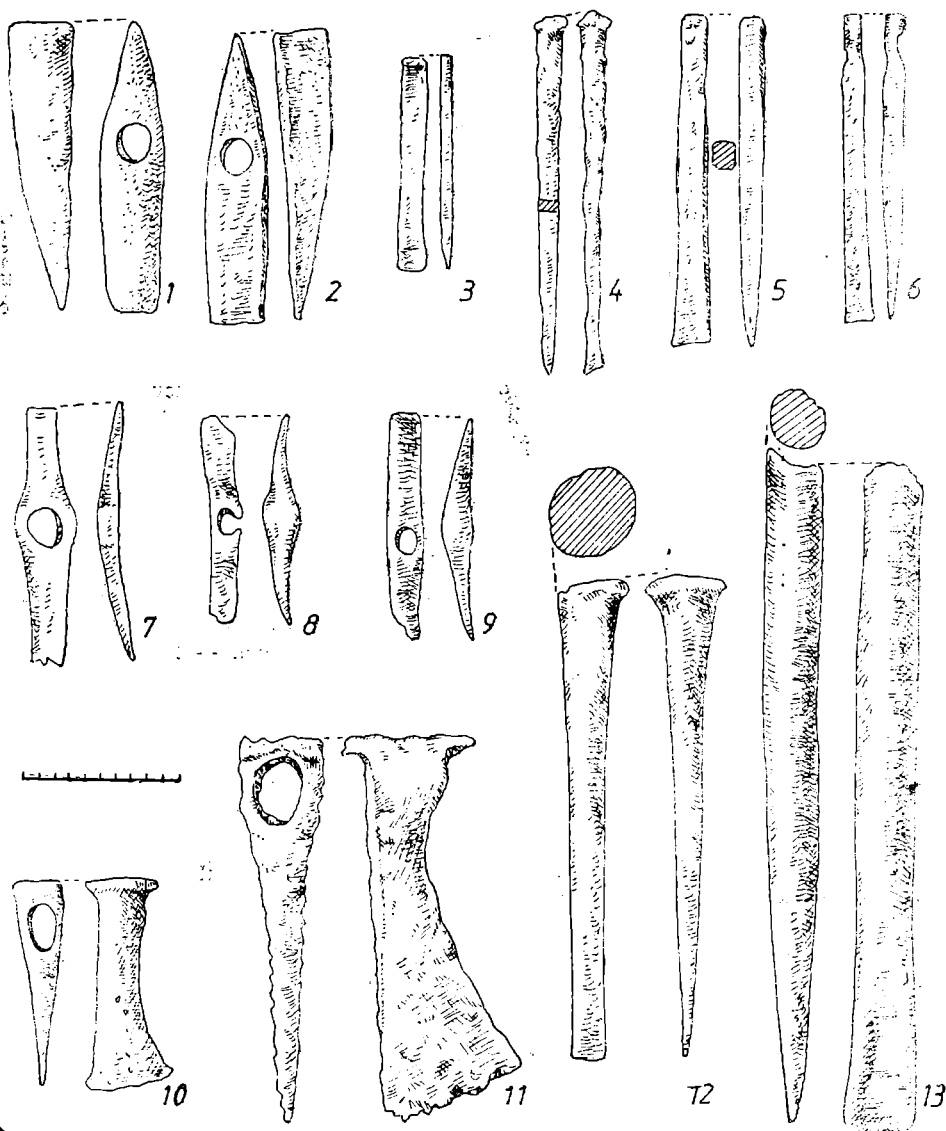

Fig. 3. Unelte de piatră: ciocane de tip IV (7-9) și V (1-2), dălți (3-6, 12-13) și topoare de tip III (10-11).

diferită. Lungimea totală: 33 cm. Analogii se întâlnesc atât în mediul grecesc²², cât și în cel roman²³, dar este de presupus că a fost preluat din lumea greacă în sec. I î.e.n., odată cu începerea construcțiilor în piatră fasonată.

²² *Kultura materialna...*, p. 284, fig. 303, p. 297, fig. 316/1.

²³ T.F.C. Blagg, *op. cit.*, p. 156-159, fig. 1/E.

Tipul III are corpul masiv, curbat spre coadă, tăișul lătit, la fel ca și corpul în zona orificiului pentru coadă și ceafa prelungită atât anterior cât și posterior. Exemplarele care ilustrează acest tip provin de la Căpîlna (fig. 3/10) și de la Sarmizegetusa (fig. 3/11). Primul este lung de 13,5 și lat de 5 cm, iar al doilea de 24 și 9 cm. Ambele se datează pe durata secolelor I î.e.n. — I e.n.

Dălțile²⁴ au toate corpul plin, indiferent dacă secțiunea acestuia este dreptunghiulară (fig. 3/3—4, 6), patrată (fig. 3/5) sau rotundă (fig. 3/12—13) și sînt bine călite numai în porțiunea activă a uneltei (lama); partea superioară este adesea deformată în urma loviturilor. Tipurile de dălți existente puteau servi la fel de bine în meșteșugul prelucrării metalului. Exemplarele ilustrate provin de la Luncani—Piatra Roșie (fig. 3/12) și de la Sarmizegetusa (celelalte). Toate se datează pe durata secolelor I î.e.n. — I e.n.

Uneltelor menționate mai sus li se pot adăuga dornurile și sfrederele frecvente în descoperirile din anumite zone ale Daciei²⁵ dar de tipuri ce nu pot fi separate de piesele cu aceeași destinație utilizate însă în făurărie. Lipsesc cu desăvîrșire între descoperiri ciocanele cu muchia dințată și dălțile cu tăișul asemănător cu toate că sigur au existat după cum o demonstrează observarea urmelor acționării mai ales a celor din urmă pe unele blocuri din construcțiile dacice²⁶.

Calitatea metalului încorporat în unelte este egalată doar de măiestria conducerii tratamentului termic la care au fost supuse. În pofida cunoștințelor empirice ale faurilor daci rezultatele activității lor în acest domeniu sînt uimitoare și dintre reușitele de excepție se cuvine subliniată în primul rînd călirea diferențiată a diferitelor părți componente ale uneltelor.

Cum s-a observat, nici una dintre uneltele de piatră nu a fost descoperită în cariere ci numai în locurile de construcție. Atare situație nu este caracteristică numai Daciei și ea este de pus pe seama exploatărilor de piatră ulterioare care de altminteri au șters integral chiar urmele activității în cariere.

De observații directe privitoare la sistemele și tehnica de lucru în cariere nu dispunem. Ele pot fi suplinite însă de constatările făcute în alte zone ale lumii antice, ca și de acelea prilejuite de cercetarea unor cariere romane încă vizibile la sfîrșitul secolului al XIX-lea²⁷.

În ținuturile carpato-dunărene piatra utilizată la ridicarea fortificațiilor și a altor construcții era în mod obișnuit cea locală. Cariere propriu-zise de unde se exploata materialul litic în scopuri similare erau puține. Cum este îndeobște cunoscut doar pentru fortificațiile și construcțiile din Munții Șurianului s-a recurs masiv la utilizarea calcarelor și andezitului și în cantități mai reduse, probabil la exploatarea tufului de andezit piroxenic din masivul Hășmașu Mic pentru confecționarea rîșnițelor rotative²⁸.

²⁴ Cf. I. Glodariu — E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 107—108.

²⁵ Idem, *op. cit.*, p. 54, 92—93.

²⁶ Rareori vizibile și numai pe fețele laterale, de contact ale blocurilor asupra cărora acțiunea agenților atmosferici a fost redusă, aproape nulă.

²⁷ Observațiile și constatările menționate de J. F. Neigebauer (*Dacien nach den Ueberresten des klassischen Altertums (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen)*, Brașov, 1851, p. 16, 199) și M. J. Ackner (*Jahrbuch der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Viena, I, 1856, p. 6—7; 15), au fost excelent comentate și puse în valoare de V. Wollmann (*Minele, salinele și carierele de piatră din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1980 — teză de doctorat). Vezi și idem, *Cercetări privind carierele de piatră din Dacia romană*, în *Sargetia*, X, 1973, p. 105—110.

²⁸ În legătură cu ultima rocă analizele petrografice lipsesc și se impun rezervele de rigoare.

Dislocarea rocii în cariere²⁹ se făcea prin înaintarea pe sistemele de diaclază care formează direcții naturale de despicare și ale căror înclinare și format influențau nu numai exploatarea ci și finisarea materialului litic. În mod obișnuit ele sînt dreptunghiulare sau paralelipipedice. Fisurile și rupturile erau doar în parte sesizabile pentru că altele, din pricina fineții, deveneau vizibile doar la prelucrarea ulterioară. Înaintarea se făcea, așadar, pe direcția amintitelor sisteme de diaclază prin săparea de șanțuri înguste cu ajutorul ciocanelor după care urma dislocarea blocului la bază prin baterea într-un anumit ritm a unui șir de icuri metalice. Înainte de a continua cu înșirarea operațiilor ce se efectuau în locurile de exploatare a pietrei este necesară precizarea carierelor cunoscute.

Principalele cariere deschise în vederea construirii complexului de fortificații din Munții Șurianului sînt acelea de pe dealul Măgura (îngă Călan) pentru calcar și de la Uroi (îngă Deva) pentru andezit. Ele au fost stabilite pe baza analizei materialului litic utilizat la ridicarea zidurilor cetăților și a celorlalte construcții din interiorul și din apropierea lor. Prima mențiune cunoscută în acest sens aparține lui F. Schafarzik și ea se baza pe afirmațiile geologului Gyula Halaváts³⁰. Același geolog, referindu-se la cetatea Căpîlnei, credea, pe bună dreptate, că ea trebuie comparată cu sistemul de cetăți al cărui centru se afla mai sus de Grădiște pentru că piatra utilizată și modul de construcție erau aceleași³¹. Tot dealul Măgura este socotit drept carieră de calcar a dacilor și de G. Finály³² dar, foarte probabil, pe baza informațiilor primite de la G. Halaváts. Cariera în discuție este menționată apoi de C. Daicoviciu³³. Cît privește andezitul utilizat la construirea multora dintre monumentele descoperite în „încinta sacră” de la Sarmizegetusa, el provine de la Uroi, de îngă Deva³⁴. Face parte din familia andeziților cu augit, are structură porfirică și textură poroasă și două nuanțe de culoare: cenușie și roșcată. Pentru monumentele tocmai amintite s-a folosit doar andezitul cenușiu. Notăm că ambele cariere nu se află în apropierea locurilor unde s-a utilizat piatra extrasă din ele.

Revenind la lucrările din carieră, menționăm că fasonarea pietrei se făcea tot acolo după cum demonstrează absența deșeurilor (așchiilor) în cantități mari în apropierea construcțiilor propriu-zise din piatră de talie. Singurul loc unde așchiile și praful de calcar sînt prezente masiv este mamelonul Piatra Craivii din care s-a extras calcarul necesar construirii tot acolo a cetății și a sanctualelor dacice. Această manieră de lucru, adică fasonarea în carieră a pietrei, este perfect expli-

²⁹ V. Wollmann, *Minele, sălinele...*, ms.

³⁰ F. Schafarzik, *Detaillierte Mitteilungen über die auf dem Gebiet des ungarischen Reiches befindlichen Steinbrücke*, Budapesta, 1900, p. 240 (citată după V. Wollmann, în *Sargetia*, X, 1973, p. 107, n. 12, unde este reprodus textul lui F. Schafarzik). Observăm însă că proveniența de la Măgura a calcarului este valabilă numai pentru cetățile de la Grădiștea Muncelului și Piatra Roșie, nu și pentru zidul de la Cioclovina—Ponorici la construirea căruia s-a utilizat calcarul existent chiar pe locul ridicării fortificației.

³¹ G. Halaváts, în *ArchErt*, XXVI, 1906, p. 355; XXXV, 1915, p. 374. Recente analize ale prof. E. Stoicovici au confirmat proveniența de la Măgura a calcarului utilizat la construirea cetății de la Căpîlna.

³² G. Finály, în *ArchErt*, XXXVI, 1916, p. 42.

³³ C. Daicoviciu—Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 10 (pentru Costești—Cetățuie); C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, 1954, p. 26 (confirmă afirmațiile lui G. Finály — *supra*, n. 32 — privitoare la „conglomeratul calcaros fosilifer cu *Cerithium pictum* din sarmatic” pentru blocurile din zidul Sarmizegetusei și „un calcar oolitic din sarmatic” pentru blocurile din zidurile cetății de la Luncani—Piatra Roșie).

³⁴ G. Téglás, *Hunyadvármegye földjének története*, I, Budapesta, 1902, p. 183 și informații amabile Șt. Ferenczi.

cablă prin necesitatea de a reduce, în măsura posibilului, cantitățile ce urmau a fi transportate la mari distanțe³⁵ pe drumurile neamenajate și cu atelajele (care, sâmbi) epocii în discuție.

În favoarea acceptării existenței unui astfel de sistem de prelucrare a pietrei, în afara argumentului invocat mai sus, pot fi menționate, dacă mai este nevoie, alte două, indirecte. Primul se referă la constatarea potrivit căreia cele mai mari dimensiuni le au blocurile de calcar utilizate la construirea zidurilor cetății de la Costești—Cetățuie pentru ca apoi ele să scadă continuu la Costești—Blidaru, Lunca—Piatra Roșie, Sarmizegetusa și Căpîlna. Cum toate provin din cariera de la Măgura, situată la 40—90 km de cetățile amintite, scăderea dimensiunilor nu poate fi pusă decît pe seama aceluiași dificultăți de transport mai ales că din valea Streiului (pentru Lunca—Piatra Roșie) și din cea a Mureșului (pentru toate celelalte) drumurile urcau continuu pînă în locurile unde era nevoie de materialul litic. Al doilea privește existența pe cîteva blocuri din paramentul intern al zidului turnului-locuință de la Costești—Blidaru și pe un bloc din paramentul exterior al turnului-locuință de la Căpîlna a semnului C încîzat, identic unui sigma elementic tîrziu. În ambele cazuri poate fi presupusă marcarea în carieră a blocurilor destinate amintitelor turnuri. De altminteri astfel de marcaje, dar practicate cu materii perisabile, trebuie să fi existat pentru blocurile destinate fiecărei asize de zid. Numai așa se poate explica înălțimea constantă a blocurilor din aceeași asiză împreună cu lungimea și grosimea totdeauna diferite. Cîteva excepții de la această regulă — numai în locurile unde panta era piezișă — nu fac decît să o întărească. Credem, deci, că în locurile unde se ridicau construcțiile se operau doar inevitabilele mici ajustări, se săpau jgheburile destinate capetelor scabelor de lemn și se realizau eventualele ornamente (profilaturi, canelurile de pe piesele semidiscoidale cu capete de pasăre etc.).

Evaluarea, chiar cu mare aproximație a cantităților de piatră nefasonată și sumar fasonată utilizată la construirea fortificațiilor dacice este iluzorie în actualul stadiu al cercetărilor, în_cît este de așteptat publicarea tuturor acestora cu datele indispensabile unor asemenea calcule.

Pentru a avea totuși un indiciu referitor la volumul exploatării și utilizării pe același loc sau în imediata apropiere a pietrei brute și sumar fasonate ne vom referi la fortificația de piatră, pămînt și lemn de la Cioclovina—Ponorici³⁶ construită pentru a bara accesul spre Sarmizegetusa dinspre sud-vest. Ea constă dintr-un zid de piatră de calcar amestecată cu pămînt (numai atît cît să se astupe golurile altminteri inevitabile între pietrele nefasonate), legat cu lemn. Pe acest zid, care începe deasupra satului Cioclovina, pe Dealul Mesteacînului și continuă pînă aproape de Vîrfu lui Vîrfete se află altele perpendiculare sau oblice și mari bastioane menite să spargă frontul de atac al formațiilor inamice. După ultimele măsurați lungimea totală a zidului este de circa 2150 m, grosimea sa de 10 m. În antichitate el trebuie să fi avut minimum 4 m înălțime. Celelalte, perpendiculare și oblice, ca și bastioanele nu au fost încă secționare, în_cît de măsurați precise, în afara de lungimea lor nu poate fi cazul. Lungimea totală a zidurilor acestora este de aproximativ 22.750 m. Admițînd pentru ele numai grosimea de 5 m (cu toate că sigur a fost mai mare) și înălțimea de 4 m, ajungem la un cubaj total (împreună cu al zidului menționat mai înainte) de circa 176.000 metri cubi.

³⁵ În epocile ulterioare numai cu rare excepții (de obicei pentru roci rare, cum este de pildă marmora) distanțele pînă la carieră depășeau 20—30 km.

³⁶ Secționat doar de C. Daicoviciu și Oct. Floca (C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 72—74). Cercetările vor fi reluate în curînd.

Din acesta cam o treime o constituie pământul așezat între pietre, încît cubajul celor din urmă se reduce la aproximativ 120.000 m.c.

Piatra încorporată în ziduri și turnuri a fost luată din imediata apropiere, din spatele zidului lung, unde s-a creat o platformă lată, netedă și de pe pantele de sud-vest ale înălțimilor. Cea din urmă a servit la ridicarea zidurilor perpendiculare și oblice și a bastioanelor. Chiar avînd în vedere existența materialului litic la fața locului anvergura lucrărilor este ieșită din comun.

Cetățile de la Costești—Cetățuie, Costești—Blidaru, Luncani—Piatra Roșie, Sarmizegetusa și Căpîlna au fost înzestrate cu puternice ziduri de piatră, adesea cu turnuri-locuințe și terase sprijinite de ziduri construite în aceeași tehnică și totdeauna cu sanctuare. Se adaugă scările din piatră, drumurile pavate, mulțimea de turnuri care străjuiau principalul drum de acces spre Sarmizegetusa, ca și construcțiile civile la baza cărora s-a utilizat tot piatra fasonată de calcar. Calcularea volumului global al pietrei ecarisate încorporată în toate aceste construcții nu se poate face cu exactitate. Mai mult, unele dintre ele nu au fost investigate integral, iar altele (cum sînt, de pildă cetatea de la Virful lui Hulpe și marea așezare în terase de la Fața Cetei) au rămas complet necercetate. În aceste condiții ne vom rezuma doar la încercarea de evaluare a volumului pietrei ecarisate de calcar din zidurile și construcțiile sacre ale cetăților de la Costești—Cetățuie, Costești—Blidaru, Luncani—Piatra Roșie, Sarmizegetusa și Căpîlna. Pentru zidurile cetăților am estimat înălțimea de 5 m și grosimea medie a blocurilor din paramente la 0,40 m, avînd în vedere și particularitățile unora dintre ele (cum este de exemplu existența celui de al doilea parament la cetatea Căpîlnei abia de la o anumită cotă în sus). Cubajul zidurilor de incintă, al zidurilor bastioanelor, turnurilor-locuință și al zidurilor de terasă ajunge la cifra de aproximativ 16.000 m.c. calcar fasonat. Dacă se adaugă calcarul existent în celelalte categorii de construcții (excluzînd locuințele și clădirile din interiorul și din apropierea fortificațiilor) cifra crește pînă la aproximativ 20.000 m.c.³⁷ Cifra tocmai menționată trebuie raportată la randamentul muncii în carieră. Se știe că pe durata epocii romane volumul decopertărilor, spargerilor, ciopririlor adesea depășea 50%. În aceste condiții, pentru perioada avută în vedere, se poate estima la aproximativ 45% volumul de piatră utilă obținut de daci în carierele lor de calcar de la Măgura. Cifra ca atare este de-a dreptul impresionantă dacă avem în vedere transportarea întregii cantități pînă la distanțe de 40—90 km.

Un atare efort constructiv care în timp acoperă aproximativ un secol și jumătate³⁸ demonstrează, dincolo de posibilitățile de ordin tehnic ale meșterilor daci, existența unui sistem de exploatare, transport și utilizare a pietrei bine organizat și supravegheat de o autoritate centrală capabilă să-i impună executarea. Adăugîndu-i volumul lucrărilor de la celelalte fortificații, eșalonat cam în aceeași perioadă de timp, împreună cu realizările civilizației dacice în alte domenii se conturează imaginea a ceea ce a reprezentat structura social-politică, puterea economică, implicit cea militară a viitorilor potrivnici ai Romei imperiale.

I. GLODARIU

³⁷ Notăm că evaluarea s-a făcut în „defavoarea” dacilor.

³⁸ O comparație cu lucrările de acest fel desfășurate pe durata evului mediu este mai mult decît instructivă.

CARRIÈRES ET EXPLOITATION DE LA PIERRE EN DACIE PRÉ-ROMAINE

(Résumé)

Munir la Dacie de 84 fortifications (leur nombre s'accroît toujours, à la mesure de l'amplification des recherches) exigeait l'emploi d'une quantité considérable de pierre brute, façonnée à demi ou façonnée. L'emplacement de la majorité des fortifications (fig. 1) démontre que la préférence donnée à tel ou tel lieu pour les ériger a été déterminée tout premièrement par leur destination stratégique, c'est-à-dire la surveillance des principales voies commerciales et d'accès en Dacie intra-carpatique et dans la zone des Montagnes de l'ouest. Les excavations opérées en vue de leur construction étaient destinées à réaliser des surfaces planes sur lesquelles on allait bâtir les murs et les constructions de l'intérieur et de l'extérieur. Leur volume, ainsi que celui des terrassements varie (650 m³ pour le seul aménagement d'un tiers de la longueur du plateau de la forteresse de Racoş, 3240 m³ pour la terrasse E de Căpîlna et environs 144.000 m³ pour la XIe terrasse de Sarmizegetusa). Il n'est pas aisé de calculer avec précision la quantité de pierre locale employée pour ces travaux, car elle est disposée en couches alternant avec des couches de terre et de terre glaise. Pour casser le roc, on employait une ancienne technique qui consistait à chauffer et refroidir successivement la pierre. Pour les constructions des Montagnes de Şurianu (nos 13, 21, 22, 33, 34, 36) on a employé de la pierre calcaire façonnée. Ce n'est qu'au cas de la forteresse de Craiva que le calcaire ait été exploité sur place; pour ce qui est de toutes les autres forteresses mentionnées, il a été extrait de la carrière de Măgura (n° 87), près de Călan, et l'andésite à Uroi (n° 88), dans les environs de Deva. Les outils déjà découverts sont extrêmement peu nombreux, consistant en seulement cinq types de marteaux, trois types de haches et plusieurs de ciseaux (fig. 2—3). Le cubage de la pierre non façonnée, exploitée sur place, pour construire la fortification de barrage de Cioclovina—Ponorici est estimé à 120.000 m³, et celui de la pierre équarrie, utilisée pour bâtir les forteresses et les sanctuaires de nos 13, 21, 22, 33, 36 monte à 20.000 m³ au minimum. La dernière a été transportée à une distance de 40—90 km, mais elle a été façonnée dans la carrière de Măgura.

CONSIDERAȚII PRIVITOARE LA POSIBILE SEMNIFICAȚII ASTRONOMICE ALE ALTARULUI DE LA SARMIZEGETUSA REGIA

O serie de izvoare antice relatează despre unele preocupări cu caracter astronomic la daci. Ne-am propus să căutăm posibile urme ale unor astfel de activități în epocă, în principalul lor centru politic, economic și cultural, adică la Sarmizegetusa—Regia. Aceasta deoarece în nici o epocă istorică, un anume tip de cunoștințe nu a fost deopotrivă de răspândit în aria socială de referință, cele mai avansate fiind rezervate unui mănunchi restrâns de cunoscători, cel mai adesea în vechime, cu un pronunțat caracter ezoteric. Ceilalți membrii ai comunităților sociale — adică marea majoritate — erau și ei depozitarii unui întreg sistem de observații pozitive, utilizate sub imboldul unor necesități practice — deci cu un pronunțat caracter utilitar — de tip pastoral și agricol, legate de anotimp — deci de perioadă de activitate socială —, de ciclul noapte-zi și de diviziunile sale, precum și de sărbătorile și tradițiile proprii, într-un cuvânt de armonizarea societății cu marile cicluri ale naturii.

Ar putea rezulta deci, că dacă dorim să găsim urmele acestor activități cu caracter astronomic, ele trebuie căutate în special acolo unde aceste grupuri de cunoscători își aveau centrele de activitate, sau în locurile — anume alese de ei — în care își manifestau — de regulă în cadrul unor ceremonii sau procesiuni — obiectul unor astfel de cunoștințe.

În cele ce urmează vom încerca să prezentăm unele argumente în sprijinul ipotezei că dacii au folosit și ei instrumentarul astronomic al epocii, adică gnomonul și cadranul solar, bazându-ne nu atât pe autoritatea unor istorici antici între care Herodot, Strabon sau Iordanes, cât pe realitatea fizică materializată în piatră într-un mod atât de original în incinta sanctuarelor cetății capitală*. Și nu în ultimul rând pe „admirabilul soare de piatră“ cum îl numește Mircea Eliade (fig. 1).

i. Cadrul și locul. Deși cunoscut de localnici cu mult timp înainte, impresionantul complex de ruine al Sarmizegetusei-Regia din munții Orăștiei, intră în literatura de specialitate abia în primii ani ai secolului al XIX-lea, când s-a găsit aici marele tezaur de monede de aur Koson-Lysimachos. Din anii ce au urmat, în care perioadele de interes au alternat cu cele de nepăsare, doar ultimii 30, în special campaniile de săpături conduse de Constantin Daicoviciu, Hadrian Daico-

* Țin să mulțumesc și pe această cale tuturor celor care mi-au oferit prețiosul lor concurs la realizarea acestei lucrări. Sint îndatorat mai ales Acad. prof. Nicolae Teodorescu și Acad. prof. Ștefan Pascu, care cu deosebită competență și amabilitate m-au îndrumat și sfătuit pe calea frumoasă dar grea a explorării trecutului nostru. O notă aparte pentru dr. Ioan Glodariu pentru sprijinul, materialele și informațiile de ordin arheologic pe care mi le-a acordat pe parcurs, precum și pentru observațiile esențiale făcute pe marginea manuscrisului lucrării. De asemenea mulțumesc, fostului meu profesor de astronomie conf. dr. Ieronim Mihăilă pentru verificările efectuate, precum și entuziastului cercetător și cunoscător al Munților Orăștiei, prof. Violet Manolescu — Deva.

viciu și în prezent de Ioan Glodariu au dat la iveală structura cetății și a sanctuarelor, așa cum este ea cunoscută azi.

Este știut că, în drumul spre înțelegerea oricărei civilizații, o zonă hotărâtoare o formează tezaurul culturii ei materiale și spirituale. Ascuns încă în tăcerea monumentelor de piatră, în pofida atitor demersuri științifice, în care cercetarea arheologică și calitatea acesteia au avut ponderea cea mai mare, universul spiritual al îndepărtăților noștri strămoși păstrează încă nu puține colțuri obscure. Credem că și de aceea, Constantin Daicoviciu scria în 1951: „...cercetări mai adinci vor fi în stare să împlinească și una din lacunele cele mai dureroase în ceea ce privește cunoașterea civilizației dacice și anume: *originalitatea* acestei civilizații înalte...”¹.

Interiorul cetății a oferit, se știe, un material foarte sărac pentru cercetări, cel puțin pînă în clipa de față. Cu totul alta este situația în incinta sacră, din preajma zidurilor cetății, unde s-au descoperit nu mai puțin de 10 sanctuare rotunde și dreptunghiulare — cel mai mare atingînd aproape 30 m în diametru — precum și un impresionant monument cunoscut sub numele de Soarele de Andezit și de care în continuare ne vom ocupa în mod special. De altfel descoperirile arheologice au arătat că aceste sanctuare nu reprezintă un caz singular în viața cultural-spirituală a geto-dacilor. Ele se mai întîlnesc și la Costești, Racoș, Brad, Barboși-Galați, Pecica, Fețele Albe, Bîtea Doamnei fără ca, desigur, să aibă amploarea și mărimea celor de la Sarmizegetusa-Regia. Doar cel aflat în prezent în cercetările conduse de Ioan Glodariu și Florea Costea la Racoș—Brașov pare să se apropie ca dimensiuni de Marele Sanctuar Rotund de la Sarmizegetusa-Regia. Se regăsesc însă, peste tot configurațiile constînd din formațiuni dreptunghiulare de tamburi și stîlpi de piatră cît și cele de tip circular cu absida centrală orientată spre NV.

Descoperirile arheologice făcute pe întreg spațiul Daciei sînt întregite de izvoarele literare antice, care menționează că strămoșilor noștri nu le-au fost străine nici preocupări științifice în domenii foarte diverse: botanică, medicină sau astronomie.

Astfel Strabon (VII, 5, 3) vorbind despre getul Zamolxis spune că acesta „ar fi fost sclavul lui Pythagoras, și că ar fi deprins de la acesta unele cunoștințe astronomice, iar altă parte ar fi deprins-o de la egipteni”. Aceiași idee o întîlnim și la Porphyrios. Mai apoi Iordanes (Getica, 69—70), ne spune despre Deceneu că i-ar fi instruit pe daci, „demonstrîndu-le teoria celor 12 semne ale Zodiacului, le-a arătat mersul planetelor (...) cum crește și scade orbita lunii (...) și sub ce nume și sub ce semne cele 346 de stele trec în drumul lor cel repede de la răsărit pînă la apus spre a se apropia sau depărta de polul ceresc”.

II. Meridiană locului. Printre piesele cele mai originale și reprezentative ale sanctuarelor de la Sarmizegetusa-Regia este — am amintit — și altarul cunoscut sub numele de „Soarele de andezit”.

Îată cum îl descrie Hadrian Daicoviciu. „Pavajul e alcătuit dintr-un disc central cu diametru de 1,46 m și din 10 sectoare de cerc închipuind razele soarelui, fiecare avînd 2,76 m lungime; în felul acesta, întregul pavaj circular, avea un diametru de 6,98 m. Pe pavaj, la 45 cm de marginea lui, (și, deci, la 3,04 m de centrul discului — n.a.) sînt practicate scobituri dreptunghiulare de 10,5—11,5×5,6—8 cm, adinci de 3—4 cm. Distanța între două scobituri este de 15—18 cm. În unele din aceste scobituri s-a descoperit partea inferioară a unor piese de marmură albă

¹ C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, 1951, p. 66.

dolomitică, în forma literei „T” (fig. 2). Fragmente de asemenea pietre au fost aflate și lângă pavaj².

Nu s-a acordat pînă în prezent importanța cuvenită unei alte părți componente a Soarelui de andezit și anume unei prelungiri formată din blocuri de andezit în lungimea totală de aproape 9,60 m și a căror lățime și înălțime descrește pe măsură ce ne îndepărtăm de discul propriu-zis. Vom numi în cele ce urmează acest șir de blocuri solidar la unul dintre capete cu discul, „raza Soarelui de andezit” nu numai pentru că aspectul sugerează o rază, o direcție, ci și pentru a sublinia apartenența acestei prelungiri la disc, într-un cuvînt pentru a evidenția ansamblul disc-rază ca un tot unitar (fig. 3).

O serie de cercetări întreprinse în cursul anului 1979 de către un colectiv de astronomi și etnografi (Prof. dr. Gh. Chiș și prof. P. Mureșan) la Sarmizegetusa-Regia determinaseră o serie de direcții precis orientate. „Astfel, linia centrelor ‘Soarelui de andezit’ și a sanctuarului dreptunghiular indică precis direcția Nord-Sud...”.³ Nu este însă amintit șirul de blocuri în discuție. Conform ipotezei avansate de autorul acestor rînduri în noiembrie 1984, în cadrul unor cercetări sub egida A.O.S.-R.S.R., această rază a Soarelui de andezit trebuia să indice nordul, respectiv șirul blocurilor ce o formează, împreună cu centrul discului să fie așezate pe meridianul locului (fig. 4).

Trebuie însă verificată prezența razei de piatră pe meridianul locului. O abateră cît de mică, chiar de cîteva grade, ar fi scos raza de piatră din postura de „ac indicator” al direcției nord-sud. Pentru determinare am folosit unul din cele mai vechi instrumente astronomice ale antichității — gnomonul — o „tije” verticală căreia i se urmărește umbra. Cum se știe, într-o zi oarecare a anului, la amiază, cînd gnomonul aruncă umbra sa cea mai scurtă, soarele are înălțimea cea mai mare, iar direcția umbrei este riguros orientată pe direcția nord-sud, marcînd meridianul locului. Pentru a mări gradul de precizie a determinării, deci momentul umbrei cele mai scurte, am calculat ora trecerii soarelui la meridianul locului, considerat a fi $23^{\circ}18'32''$, cu ajutorul efemeridelor din „Anuarul Observatorului Astronomic București” pe 1984 și a corecției de timp datorită diferenței de longitudine față de București. Direcția meridianului locului a coincis, conform așteptărilor, cu direcția dată de centrul discului Soarelui de andezit și axa de simetrie a șirului de blocuri ce formează raza Soarelui de andezit (fig. 5). Cercetări independente, conduse de general ing. Vasile Dragomir, efectuate cu mijloace moderne, au obținut aceleași rezultate: șirul de blocuri — „săgeata” — marchează meridianul locului. Una din problemele fundamentale ale amplasării și folosirii oricărui tip de observator astronomic din indiferent ce epocă istorică este determinarea meridianului locului de observație, respectiv a direcției N-S (meridianul). Odată stabilită și apoi materializată în teren, solidar cu scoarța terestră — prin indiferent ce modalitate — această orientare (N-S) rămîne invariabilă indiferent de cît timp a trecut de la trasarea ei, deoarece din punctul de vedere al unui observator terestru, precesia echinoecțiilor schimbă doar aspectul cerului. După cum este cunoscut, piramidele egiptene, construite acum aproximativ 4500 ani, sînt orientate și azi cu fețele pe direcția N-S, respectiv E-V, cu o remarcabilă precizie — între $2'28''$ și $5'30''$. Nu în ultimul rînd, însăși aspectul ansamblului

² H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, 1972, p. 216.

³ Gh. Chiș, P. Mureșan, *Elemente astronomice ale sanctuarului dacic de la Sarmizegetusa-Regia (Roumanie)* Comunicare prezentată la al XV-lea Congres internațional de științe istorice, 1979; N. Teodorescu, Gh. Chiș, *Cerul o taină descifrată*, 1982, p. 54.

disc-rază, sugerează un uriaș indicator de piatră ce arată, de aproape 2000 ani, nordul — „polul ceresc” de care pomeneste Iordanes. Desigur, utilizarea în sens astronomic a razei Soarelui de andezit și a discului acestuia pentru a indica nordul, precum și pentru alte determinări astronomice așa cum vom încerca să arătăm în continuare, nu exclude ci completează celelalte utilizări ale acestui impresionant monument, adecvat epocii istorice în care a fost construit și folosit.

III. Echinoctiile și solstițiile. Oblicitatea eclipticii. Măsurătorile efectuate de Hadrrian Daicoviciu pe discul Soarelui de andezit au evidențiat prin diametrele cercurilor respective, trei lungimi și anume: raza cercului central (0,73 m), raza cercului cu Te-uri (3,04 m) precum și raza propriu-zisă a discului (3,49 m). Pentru a vedea dacă aceste dimensiuni reprezintă sau nu o rezultantă a unor considerente de ordin arhitectural sau cultural, sau sînt o limită a unor capacități constructive vom apela tot la gnomon. Cum știm, distanța zenitală Z a Soarelui⁴ în momentul trecerii la meridian este dată de relația: $\operatorname{tg} Z = U/h_G$, unde U este lungimea umbrei gnomonului și h_G înălțimea acestuia.

În vechime se puteau determina astfel epocile solstițiilor, observînd momentele la care variația distanței zenitale Z , de la o zi la alta, se anula schimbîndu-și semnul. De asemenea din distanțele zenitale observate puteau rezulta valorile înclinării eclipticii⁵ și latitudinii locului⁶. În felul acesta au determinat astronomii chinezi, acum 3000 de ani, și după ei astronomii eleni și chiar astronomii secolului al XVI-lea înclinarea eclipticii și latitudinea locului. Faptul că, în momentul trecerii Soarelui în punctul γ , declinația este nulă permitea determinarea, cu aproximație suficientă pe vremea aceea, a datei și orei echinoctiului. Făcînd asemenea determinări ale echinoctiilor pe intervale de un număr de ani și măsurînd zilele și orele care separau două treceri succesive ale soarelui în punctul γ , astronomii antici au dedus durata anului tropic mijlociu, adică durata intervalului de timp ce reglementează succesiunea anotimpurilor⁷.

Observații astronomice efectuate de-a lungul veacurilor au arătat că ecliptica nu păstrează o înclinație constantă pe planul ecuatorului ceresc. Aceasta variază foarte puțin, în sensul micșorării unghiului cu $47'',6$ pe secol. Pentru a putea, deci, calcula distanțele zenitale Z_1 și Z_2 , pe care le avea soarele la cele două solstiții — de vară și de iarnă — acum aproximativ 1900 de ani, adică în jurul datei cînd se presupune că au fost construite și folosite sanctuarele, va trebui să corectăm valoarea actuală a oblicității mijlocii a eclipticii. Efectuînd corecția necesară

⁴ Distanța zenitală Z este unghiul pe care îl face verticala locului cu direcția la soare (N. Abramescu, *Lecțiuni de cosmografie*, 1923, p. 3).

⁵ Înclinarea (oblicitatea) eclipticii este unghiul pe care îl face planul eclipticii (care este planul mișcării anuale aparente a soarelui) cu planul ecuatorului ceresc. (idem, *op. cit.*, p. 63).

⁶ Latitudinea locului este egală cu înălțimea polului ceresc deasupra orizontului aceluși loc. (idem, *op. cit.*, p. 30).

⁷ Practic, dacă umbra cea mai scurtă dintr-o zi oarecare corespunde amiezii (trecerea soarelui la meridian), umbra cea mai scurtă a anului determină solstițiul de vară, dată la care avem cea mai lungă zi și cea mai scurtă noapte — aproximativ 21 iunie —; de asemenea, cea mai lungă umbră dintr-un an determină solstițiul de iarnă cînd avem cea mai scurtă zi și cea mai lungă noapte — aproximativ 22 decembrie —. Mai există în drumul aparent al soarelui pe ecliptică încă două puncte în care acesta intersectează ecuatorul ceresc, deci declinația sa este nulă, notate γ și ω , tot opuse, numite echinoctii, de primăvară — aproximativ 21 martie — și de toamnă — aproximativ 23 septembrie — momente cînd ziua este egală cu noaptea. Între aceste patru puncte importante ale eclipticii se înșiruie cele patru anotimpuri cunoscute la latitudinea noastră: primăvara, vara, toamna și iarna. (G. Petrescu, *Astronomie elementară*, 1952, p. 138, 204).

(nota de calcul nr. 1) vom obține $\varepsilon = 23^{\circ}42'$. Nu știm însă cât de corect a fost ea măsurată atunci și deci ce valoare era folosită în calcule. În acest sens menționăm că Hiparc și Ptolemeu admiteau pentru ε o valoare ceva mai mare, respectiv $23^{\circ}50'$. Pe de altă parte cercetările arheologice au scos la lumină o serie de cadrane solare din acel timp — sec. I î.e.n.—sec. I e.n. — e drept fragmentare, dar care au permis determinarea latitudinii pentru care au fost construite, tipul de cadran, precum și înclinația eclipticii luată în considerare. Între acestea cităm L2023MNA descoperit la Histria (φ cadran = $44^{\circ}31'$), pe cel de la Cumpăna lângă Constanța (φ cadran = $44^{\circ}10'$), precum și cel de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (φ cadran = $45^{\circ}30'$). Calculele au arătat că toate aceste cadrane au un element comun: valoarea de 24° pentru înclinația eclipticii⁸. În continuare, cu aceste considerații vom presupune prin ipoteză, că determinarea unor valori de 24° pentru înclinația eclipticii ε și de $45^{\circ}40'$ pentru latitudinea sanctuarelor φ , reprezintă posibilități „tehnice” reale ale epocii. Dacă apoi tratind distanțele înscrise pe disc (inclusiv diametrul acestuia și lungimea razei de piatră) ca mărimi de calcul pentru determinarea prin metodele vremii (gnomon) a punctelor solstițiale, echinocțiale și a oblicității eclipticii nu vom ajunge la o contradicție cu ipoteza, vom avea temeiuri să credem că presupunerea făcută este corectă.

Să considerăm un gnomon care are înălțimea h_G egală cu raza cercului pe care sînt marcate scobiturile (piesele „T” de marmură) și care este egală cu 3,04 m, rază care, dat fiind utilizările cercului cu Te-uri, o considerăm ca reprezentativă. Calculînd lungimile umbrelor acestui gnomon la cele două solstiții și făcînd diferența între aceste umbre (nota de calcul nr. 2), deci determinînd distanța pe care se mișcă vîrfurile umbrei într-o jumătate de an, vom obține o dimensiune care constatăm că este egală practic cu diametrul discului Soarelui de andezit, respectiv cu 6,98 m (eroarea este de 0,2%). Acesta este primul indiciu că dimensiunile discului de andezit precum și ale cercului pe care sînt poziționate scobiturile (cu piesele în formă de T) nu sînt întîmplătoare; între ele există o legătură concretizată în următorul enunț: *diametrul Soarelui de andezit reprezintă diferența între lungimile umbrelor aruncate la cele două solstiții, de vară și de iarnă, de un gnomon cu înălțimea egală cu raza cercului pe care sînt poziționate piesele de marmură în forma literei T.*

Se observă că nu s-a apelat la o unitate de lungime exterioară sistemului — străină de disc — ci s-a folosit una proprie, reprezentativă și ca marcaj în epocă, raza cercului cu Te-uri.

Să analizăm în continuare dimensiunile furnizate de Soarele de andezit (fig. 6 și 7) și anume raportul dintre raza cercului central și raza discului. Acest raport (nota de calcul nr. 3) permite determinarea valorii oblicității eclipticii pentru acum aproximativ 1900 ani, adică pentru epoca în care s-au construit sanctuarele, numai cu elementele discului și nu cu ajutorul corecției de $47''/6/\text{secol}$ cum am procedat la nota de calcul nr. 1 ($\varepsilon = 23^{\circ}40'$ prin raportul razelor și $\varepsilon = 23^{\circ}42'$ prin metode moderne, de azi). Această simplă observație ne permite să conchidem că nici dimensiunea cercului mic central — cu diametrul de 1,46 m nu este întîmplătoare. În terminologia de astăzi, dacă considerăm punctul H ca fiind polul ecliptic, avem în față o proiecție stereografică a acestuia pe planul ecuatorului (fig. 7 b, c, d). Apariția unui asemenea termen în acest context, nu credem că este de natură să sîrnească semne de întrebare. Acest tip de proiecție,

⁸ C. Ionescu, *Contributions a l'etude des cadrans solaires antiques*, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 119—137.

care presupune un observator plasat în punctul N (numit punctul de vedere) și care privește spre nord sfera cerească, proiectînd-o pe planul ecuatorului ceresc — operațiune care păstrează unghiurile dintre aștri, dar micșorează distanțele dintre ei — a fost descoperită de Hiparc, unul din cei mai mari astronomi ai antichității, în secolul III î.e.n. și, deci, era cunoscută în epocă cu aproximativ 200 de ani înainte de data cînd considerăm că a fost construit Soarele de andezit. Tot acest tip de proiecție a dus și la construirea faimosului „astrolab plan” folosit de Hiparc, numit de asemenea și „instrument universal” datorită nenumăratelor utilizări pe care le avea⁹.

IV. *Analema*. Ajunși aici, după ce am constatat materializarea direcției nord-sud (meridiană locului) prin acel șir de blocuri în formă de săgeată, apoi prezența unui traseu egal cu diferența umbrelor solstițiale ale unui gnomon (prin diametrul discului) precum și marcajul în piatră a unghiului de înclinație a eclipticii pe ecuatorul ceresc într-o manieră extrem de simplă și ingenioasă, ne putem întreba dacă nu avem în față elementele unui cadran solar sau ale altui instrument astronomic al timpului, caz în care, prin funcțiunile sale, ar trebui să apeleze la cunoștințele astronomice ale vremii. Pentru a vedea care sînt acestea din urmă este necesară o incursiune în textele antice din epocile contemporane și anterioare construirii sanctuarelor. Din păcate acestea nu păstrează detalii constructive pentru cadranele solare sau analemele acestora. Sărăcia izvoarelor originale însăși este compensată în parte de scrierile lui VITRUVIU, arhitect roman care a trăit în secolul I î.e.n. Vom reda în continuare un remarcabil citat din tratatul acestuia „Despre arhitectură”, mai precis din cartea a IX-a intitulată „Despre măsurarea timpului”¹⁰: „În timpul echinocțiului, cînd soarele se mișcă în Berbec și în Cumpană, dacă gnomonul e împărțit în nouă părți, sub înclinarea pe care o are cerul la Roma, sub efectul razelor soarelui el face o umbră egală cu 8 părți. În același timp, la Atena, umbra este mare cît trei din patru părți ale gnomonului; la Rodos, 5 din 7; la Tarent, 9 din 11; la Alexandria, 3 din 5. Și în toate celelalte locuri, umbrele echinoxiale ale gnomonelor se află a fi lăsate de natură fiecăre cu altă măsură”.

După ce descrie o parte din componentele sferei cerești, Vitruviu continuă: „Apoi, din circumferința întreagă se ia a 15-a parte și așezînd un vîrf de compas pe linia de circumferință a locului în care raza echinoxială taie această linie, unde va fi litera F, să se facă semne în dreapta și în stînga, unde sînt literele G și H. Apoi, plecînd din centrul A să se tragă prin aceste puncte două linii, prelungindu-se pînă la linia de pămînt, unde vor fi literele R și T. Acestea vor fi razele soarelui: una de iarnă, cealaltă de vară. (...) Și de la litera G o linie paralelă cu axa se va duce pînă la extremitatea din dreapta a semicercului, unde va fi litera H. Această linie paralelă e numită *locothomus*. Apoi, cu piciorul așezat în locul unde raza echinoxială taie această linie Gh, unde va fi litera D, să se traseze — cu o rază egală cu distanța de la litera D, unde e centrul echinoxial, pînă unde raza de vară taie circumferința, unde e litera H — o circumferință care va fi cercul lunilor, numit *Menaeus*. Astfel se face traseul analemei” (fig. 8).

După cum este ușor de observat, analema reprezintă o proiecție ortografică a sferei cerești pe planul meridian. În afara curbilor fundamentale se pot trasa pe cadran și alte curbe pentru oricare din zilele anului, cum ar fi de exemplu intrarea soarelui în constelațiile zodiacale, începutul lunilor anului sau alte date importante. Dacă acestea se trasează de la un cap la altul al cadranelui, se obține

⁹ Știința antică și medievală (sub conducerea lui R. Taton), 1970, p. 365.

¹⁰ Vitruviu, *De arhitectura*, IX, VII.

aspectul unei „pinze de paianjen“, construcția „păianjenului“ fiind atribuită de Vitruviu lui EUDOXIU sau lui APOLLONIUS.

Pe analemă, cercul numit de Vitruviu, „menaeus“ — sau cercul lunilor — reprezintă ecliptica, limitată de cele două plane ale tropicelor. În timp ce soarele descrie mișcarea sa aparentă de la solstițiul de vară la cel de iarnă, punctul care îi corespunde pe „menaeus“, descrie arcul GH. În consecință, pentru a obține curba unei zile oarecare, este suficient să împărțim menaeus-ul într-un număr de arce egal cu numărul zilelor dintr-un an, caz în care fiecărei diviziuni îi corespunde o zi precisă.

În același mod, „menaeus-ul“ poate fi împărțit și în 360° (sau în alte unități), caz în care putem obține poziția pe ecliptică a soarelui măsurată în grade, raportată la un punct, de exemplu solstițiul de vară, notat cu H.

V. *Menaeus-ul pe disc.* Așadar, pentru a obține unghiul de înclinație al planului eclipticii pe planul ecuatorului ceresc, unghi pe care-l considerăm egal cu 24° , Vitruviu împarte circumferința sferei cerești în 15 părți. Într-adevăr: $360^\circ : 24^\circ = 15$. Unind apoi extremitățile a două astfel de arce — de câte 24° fiecare — extremități notate cu G și H, obținem diametrul menaeus-ului, care încheie un unghi de $2^\circ \times 24^\circ = 48^\circ$ adică atît cît variază declinația soarelui de la -24° la $+24^\circ$.

Revenind la fig. 7 să calculăm raportul dintre lungimea circumferinței discului și diametrul cercului central. Notînd cu L_{CD} = lungimea circumferinței discului, R_D = raza discului, D_{CC} = diametrul cercului central și R_{CC} = raza cercului central, vom obține:

$$\frac{L_{CD}}{D_{CC}} = \frac{2\pi R_D}{D_{CC}} = \frac{2 \times 3,49 \times 3,14}{1,46} = \frac{21,928}{1,46} = 15,02 \approx 15$$

deci același rezultat ca la Vitruviu, ceea ce ne permite să conchidem că *pentru a obține a 15-a parte a circumferinței discului, vom marca pe aceasta un arc de cerc egal cu diametrul cercului central.*

Tot din fig. 9a observăm însă, că discul ne permite un alt calcul, mai exact și anume: dacă vom lua simetricul punctului H față de NF și-l vom nota cu G, unghiul GAH astfel obținut va fi de două ori unghiul FAH, unghi care măsoară $23^\circ 40'$, valoare mai apropiată de configurația planelor fundamentale de acum aproximativ 2000 de ani, decît valoarea de 24° folosită de Vitruviu (vezi și fig. 8). Dreapta GH, determinată astfel de discul de andezit, nu este altceva decît diametrul menaeus-ului. Odată obținut acest diametru — după cum observăm numai cu ajutorul elementelor existente pe disc, deci cu nici un element exterior acestuia — nu ne rămîne decît să trasăm menaeus-ul pe Soarele de andezit, centrul acestuia, punctul D, și raza lui, DG sau DH, fiind gata construite atunci cînd am luat G simetric cu H. Evident vom trasa pe disc numai jumătate din cerc, suficient însă pentru a urmări pe acesta o variație de $180^\circ \times 2 = 360^\circ$ (de la G ajungem la H și apoi ne întoarcem la G, pe același arc de 180°). Avînd arcu GH astfel trasat, există posibilitatea de a determina poziția soarelui pe ecliptică pentru o zi oarecare din an, conform metodologiei descrise de Vitruviu. Să presupunem cunoscută declinația δ pe care o are astrul zilei în această zi oarecare (fig. 9a). Cu vârful în A și o latură pe AF, cealaltă latură a unghiului intersectează marginea discului în punctul „a“.

Conform principiului analemei vom duce prin „a“ o dreaptă paralelă la linia echinoctială. Aceasta va intersecta menaeus-ul discului în punctul „b“, punct ce marchează poziția soarelui pe ecliptică pentru declinația dată δ . Pentru a marca

unghiul pe care-l face această poziție ca un punct origine (pe desen acest punct s-a considerat solstițiul de vară H), vom uni punctul „b” cu centrul menacus-ului și-l vom măsura pe λ de la diametrul GH.

Se observă că, pornind de la elementele stabilite pînă acum, dacă am folosi în continuare metodele descrise de Vitruviu, *am putea reconstitui analema pe discul de andezit în totalitatea ei*, inclusiv arcele diurne ale soarelui, deci și orele — pentru orice zi din an.

De-a lungul timpului suprafața de recepție a umbrei soarelui, pornind la început de la suprafața plană, a trecut prin forme foarte variate. Cităm din nou pe Vitruviu: „Se zice că BEROSUS caldeeanul a născocit hemiciclul săpat într-un bloc cubic de piatră și tăiat după aplicarea axei lumii”. (Este vorba de „Hemicyclium excavatum” cu suprafața de recepție a umbrei semicilindrică”. „ARISTARH din Samos a inventat cupa sau hemisfera și tot el *discul în platformă*”. Este vorba de unul din cele mai perfecționate cadrane-orologii ale antichității eunoscut sub numele de „Schape” sau „Hemisphaerium excavatum” — o cavitate semisferică săpată într-un bloc cubic (fig. 9 b, c). Virful stylului (tot o tijă) corespunzând centrului sferei, arcele de cerc descrise de soare în spațiu se reproduc simetric cu ele însele pe cavitatea emisferică. Se mai cunosc de asemenea suprafețe de recepție conice, diedre — înfrînde sau ieșinde, etc. Revenind la cadranele sferice, poziția umbrei virfului stylului determină *direct* pe suprafața de recepție poziția punctului notat cu „a” în fig. 9a, deci implicit declinația pe care o are soarele în momentul considerat și pe care am presupus-o cunoscută la determinarea poziției soarelui pe ecliptică, situație pe care nu o întîlnim însă la disc. Pentru aceasta va trebui să tratăm în continuare ansamblul disc-raza de piatră, ansamblu ale cărui componente (discul și raza) le-am tratat pînă acum izolat. Vom reține însă metoda din fig. 9a ca pe o metodă posibilă de aplicat pe disc, cel puțin în sensul că ea poate constitui o dovadă că ne aflăm în fața unui dispozitiv antic cu utilități astronomice, dovadă asupra căreia vom avea ocazia să mai revenim.

VI. *Discul și raza de piatră*. Pentru a depăși nedeterminarea $\lambda - \delta$, respectiv faptul că nu putem calcula deocamdată pe disc nici poziția pe ecliptică λ și nici declinația δ a soarelui în mod independent, ci doar pe una în funcție de cealaltă, vom reformula problema într-un alt mod. Este de bănuir că am putea rezolva nedeterminarea în cazul că am găsi și pe discul de andezit sau pe raza de piatră — sau chiar pe amîndouă — marcaje care să corespundă cu mișcarea umbrei unui gnomon sau a unui styl, un marcaj care să redea deci, într-un fel sau altul, mișcarea soarelui. Am văzut mai sus că ansamblul disc-rază posedă un element orientat prin construcție pe direcția N-S, acesta fiind raza de piatră, acel șir de 16 blocuri în lungime totală de aproape 9,60 m. Variația lungimii umbrei meridiane a unui eventual gnomon putea fi deci urmărită de-a lungul acestei raze de piatră, ce oferă nu numai direcția necesară (N-S), marcată prin construcția antică, ci și un traseu suficient de lung pentru a avea un grad ridicat de precizie al determinărilor. Acest traseu ar putea reprezenta atunci drumul parcurs de virful umbrei gnomonului într-o jumătate de an, în ipoteza că acesta s-ar mișca numai pe lungimea razei de piatră și, deci, punctul solstițial de iarnă Si ar fi în virful razei de piatră, iar cel de vară Sv la baza ei, în punctul de racord al acesteia cu discul. Pentru a calcula înălțimea gnomonului a cărui umbră se putea deplasa de la un capăt la altul al razei de piatră, calculele pe care le vom prezenta, vor fi conduse în paralel: pe coloana din stînga se vor prezenta calculele cu valorile

exacte din epocă, (să nu uităm, cadranul trebuie să furnizeze date cît de cît exacte), iar pe coloana din dreapta calculul cu valorile acceptate — și de circulație — în epocă; vom compara apoi rezultatele obținute (nota de calcul nr. 4). Ținînd cont în aprecierea rezultatelor că vîrfurile umbrei gnomonului este greu de localizat precis, din cauza penumbrei¹¹ și considerînd cele ce urmează și ca un proces de iterație¹² vom folosi în calculele noastre și mărimea dată de Hiparc și Ptolemeu pentru oblicitatea eclipticii, adică $23^{\circ}50'$. În ceea ce privește latitudinea φ , în ipoteza folosirii unui gnomon în incinta sanctuarelor, aceasta putea fi redată tot printr-un raport — așa cum o dă Vitruviu (vezi pag. 8) — între umbra echinocțială și înălțimea gnomonului; la Sarmizegetusa-Regia 50 părți pentru gnomon și 51 părți pentru umbră, deși, cum vom vedea în continuare, există și alte metode tot atît de simple, pe disc. Calculele conduc pentru cele trei combinații de valori la rezultate care sînt practic egale: 4,224 m, 4,246 m și 4,221 m. Vom folosi deci pentru gnomonul (notat cu G_3), a cărui umbră se deplasează între cele două solstiții, de vară și de iarnă, pe întreaga lungime a razei de piatră, înălțimea de 4,22 m; $h_{G_3} = 4,22$ m.

Această opțiune este sprijinită și de o altă constatare: dacă adunăm raza discului cu raza cercului central obținem: $R_D + R_{CC} = 3,49 + 0,73 = 4,22$ m, adică tot atît cît măsoară și înălțimea pe care am determinat-o pentru gnomon (fig. 10a). Acest fapt duce la concluzia că această înălțime de 4,22 m a fost marcată în piatră prin însăși unele din rațiunile care au stat la baza construirii monumentului, fiind totodată prima dovadă a unei legături funcționale între discul propriu-zis și raza de piatră. Mai rezultă că fiind înscrisă pe disc, deci o formă „neperisabilă” de înregistrare a informației, această dimensiune era accesibilă oricărui eventual „operator” — fie el sacerdot sau laic —, gnomonul netrebuind să fie păstrat într-un loc anume, deoarece era lesne de reconstituit pe loc.

VII. Cercul cu Te-uri. O nouă dovadă a legăturilor funcționale dintre disc și rază, se obține comparînd lungimea cercului marcat cu piese T din marmoră, cu dublul lungimii razei de piatră, adică cu distanța pe care o parcurge vîrfurile umbrei gnomonului într-un an întreg; în notațiile folosite vom obține:

- Lungimea cercului cu Te-uri: $L_{CT} = 2\pi \times R_{CT} = 2 \times 3,14 \times 3,04 = 19,10$ m
- Dublul lungimii razei de piatră: $2 \times L_{RP} = 2 \times 9,55 = 19,10$ m

Rezultă că cele două dimensiuni sînt practic egale, deci lungimea cercului cu Te-uri este egală cu de două ori lungimea razei de piatră: $L_{CT} = 2L_{RP}$. Faptul că un parcurs rectiliniu este egal ca mărime cu un parcurs circular, ne poate sugera modul în care mișcarea soarelui (în aparență în înălțime, între solstițiul de vară — soarele sus, zile lungi — și solstițiul de iarnă — soarele jos, zile scurte — deci de fapt mișcarea într-un an pe ecliptică), se poate transforma, extrem de simplu, într-o mișcare rectilinie — pe raza de piatră — cu ajutorul umbrei gnomonului — și apoi într-o mișcare circulară marcată pe disc cu piese T de marmoră, circumferință egală cu traseul umbrei într-un an tropic. (fig. 10 b, c). Datorită acestei egalități cercul cu Te-uri poate fi considerat ca reprezentînd unul din marcajele ce redau mișcarea soarelui pe disc, adică ceea ce ne-am propus să găsim pentru a depăși nedeterminarea $\lambda - \delta$. O serie de argumente ne

¹¹ Eroarea determinată de faptul că ambele umbre nu se măsoară pe deplin exact, poate atinge 50% chiar dacă soarele nu se află prea jos.

¹² Iterația este un proces de repetare — a unui calcul — în vederea obținerii unei valori cît mai exacte pentru o mărime oarecare.

fac însă să credem că nu vom reuși să găsim cu ajutorul acestui cerc marcaje unghiulare — de tipul celor care le căutam. Deși egalitatea $L_{CT} = 2L_{RF}$ ne sugerează amplasarea pe circumferința cercului cu Te-uri a unor arce egale cu umbrele gnomonului la diferite momente — la sfârșitul unui an tropic suma acestor arce ar da lungimea cercului — și admitând în plus că am avea și metoda de a calcula apoi pe λ sau pe δ , cunoștințele cu care credităm epoca și pe utilizatorii cadranelor solar, în cadrul ipotezelor de față, nu ne permit construirea acestor arce. Aceasta, deoarece pe de o parte am exclus — în mod implicit — folosirea lui π iar pe de altă parte nu avem până în prezent o dovadă că dacii cunoșteau moirele și leptele¹³ lui Hiparc¹⁴, utilizabile pentru a construi arce de cerc cu ajutorul coardelor. Cu toate acestea considerăm că problema poate rămâne deschisă în ipoteza unor metode necunoscute nouă. În acest sens semnalăm posibilitatea de a determina poziția punctelor echinoctiale pe cercul cu Te-uri, fără a „amplasa” pe acesta arce egale cu umbrele gnomonului. Astfel, un arc de cerc cu raza egală cu ipotenuza unui triunghi dreptunghic ce are drept catete raza discului și raza cercului central, intersectează cercul cu Te-uri în punctele E_c și E'_c (fig. 10d) cu o eroare de câțiva centimetri (nota de calcul nr. 5). Considerațiile de mai sus, lungimile egale ale celor două trasee, din care unul se parcurge într-un an tropic, precum și faptul că cercul cu Te-uri este marcat cu elemente discontinui (piese T), ne fac să considerăm că pe acest cerc există marcaje de timp și nu unghiulare, controlabile și ele prin mișcarea umbrei gnomonului. În această ipoteză, devine necesară determinarea numărului de piese T de pe cerc, acesta reprezentînd, probabil, un număr de perioade ce determina anul tropic în viziunea celor ce au construit ipoteticul cadran solar. Această problemă a preocupat în ultimii 20 de ani un mare număr de cercetători ale căror rezultate sînt relativ apropiate. Astfel K. Horedt, G. Horedt și A. Popa în anul 1966 optează pentru 68 Te-uri¹⁵. Mai apoi, Dinu Antonescu¹⁶ reconstituie discul cu 71 Te-uri pentru ca Pompei Mureșan să considere că sînt 72; în fine monumentul a fost restaurat cu 67 piese T. Împărțîșim părerea celor care au considerat că a existat — în ipoteza că piesele T de marmoră au fost amplasate pe întreaga circumferință a cercului, un număr fără soț de Te-uri. Acest fapt este simplu de demonstrat (fig. 11, 12). Dacă poligonul obținut unind centrele scobiturilor de pe cerc, are un număr fără soț de vîrfuri deci un număr fără soț de Te-uri, atunci, dacă unim centrul unei scobituri cu centrul discului și prelungim această dreaptă, diametrul astfel obținut trebuie să treacă *printre* alte două vîrfuri ale poligonului; faptul se confirmă în teren — evident pe porțiunea nerestaurată a monumentului. Încercarea de a determina numărul Te-urilor din considerente geometrice are următoarele rezultate. Împărțînd lungimea cercului cu Te-uri la distanța minimă dintre scobituri, la cea maximă precum și la cea medie și apoi eliminînd numerele cu soț precum și capetele intervalului analizat, obținem: 69, 71, 73, interval ce conține și opțiunile altor cercetători. Din acest moment considerațiile geometrice nu ne mai sînt de nici un folos și trebuie să apelăm la alte criterii. Cel calendaristic,

¹³ Hiparc împărțea cerul în 360° iar diametrul în 120 de părți, considerînd $1/120 D$ ca unitate cu ajutorul căreia el exprima lungimile coardelor. Părțile cercului și diametrului se numeau moire. Fiecare moiră, atît a cercului cît și a diametrului, era împărțită în 60 de lepte primare.

¹⁴ N. Teodorescu, Gh. Chiș, *op. cit.*, p. 75; *Știința antică și medievală*, p. 246.

¹⁵ K. Horedt—G. Horedt, în *Tribuna*, X, 52 (517), Cluj, 1966, p. 6; A. Popa, în *Tribuna*, X, 52 (517), Cluj, 1966, p. 7.

¹⁶ D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, 1984, p. 70.

de exemplu, l-ar susține pe 73 deoarece $73 \times 5 = 365$ număr ce reprezintă o foarte bună aproximație pentru numărul zilelor dintr-un an. Deci marcînd la 5 zile un T pe disc, s-ar obține la epuizarea marcajelor un an de zile, evident sub controlul mișcării umbrei gnomonului ceea ce ar permite eventuale corecții. Fără a dezvolta în continuare această idee, am amintit-o deoarece pe timp noros, cu marcajele T se putea simula pe disc mișcarea unui soare mijlociu fictiv, aceasta corectîndu-se la apariția soarelui adevărat, deci la reapariția umbrei gnomonului. Spațiul restrîns nu ne permite să prezentăm modalitățile în care celelalte valori ale intervalului permit generarea unui calendar, de altfel problema calendarului nefăcînd obiectul studiului de față.

Mai adăugăm că fiecărei piese T poziționate pe disc, corespunzător cu mișcarea umbrei pe raza de piatră sau cu numărul de zile scurs de la un anumit moment, i-ar fi putut corespunde un număr de piese în unele din sanctuarele înconjurătoare, uriașul „mecanism de piatră” — posibil a se afla aici — fiind astfel pus „în mișcare” cu ajutorul soarelui. Existența unor astfel de corespondențe, în special între Te-uri și raza de piatră, poate fi susținută și de prezența unor marcaje pe blocurile razei de piatră precum și pe unele din piesele T de marmură ce alcătuiau cercul în discuție.

VIII. Punctele echinoctiale. Deoarece conform principiului de funcționare al dispozitivului $2L_{RP} = L_{CT}$ datele din realitatea fizică — respectiv poziția soarelui pe ecliptică — se transformă întîi în mișcarea umbrei pe raza de piatră, vom continua analiza noastră tot cu această parte a monumentului. Stabilind prin ipoteză punctele solstițiale la capetele ei, vom determina în continuare poziția punctului echinoctial precum și lungimile umbrelor gnomonului $G_3 = 4,22$ m la solstițiul de iarnă și la cel de vară. Obținem (nota de calcul nr. 6) următoarele valori: $US_v = 1,69$ m; $UE_c = 4,32$ m; $US_i = 11,24$ m. Deoarece punctul solstițial de vară este la marginea discului (fig. 9c) la echinoctiilor gnomonul aruncă pe raza de piatră o umbră în lungime de $UE_c - US_v = 4,32 - 1,69 = 2,63$ m.

Deoarece suma lungimilor primelor 4 blocuri, numărînd de la disc, este egală cu 2,28 m, iar a primelor 5 blocuri cu 2,91 m, rezultă că punctul echinoctial este poziționat undeva pe blocul 5 (fig. 13). Privind acest bloc de la E la V, pe fața sa laterală, la o distanță de aproximativ 35 cm de capătul dinspre disc al blocului se află două semne paralele, săpate în piatră, fiecare de forma literei I fără barele superioare („II”). Dacă adunăm la lungimea blocurilor 1—4 distanța dintre capătul blocului 5 și cele 2 semne („II”), obținem¹⁷: $2,28 + 0,36 = 2,64$ m, lungime practic egală cu distanța de la disc la punctul echinoctial Ec , adică cu 2,63 m. Constatăm astfel că cele două semne „II” de pe fața blocului 5, puteau să folosească drept marcaj pentru punctul echinoctial Ec în deplasarea umbrei gnomonului G_3 de-a lungul șirului de blocuri ce formează raza de piatră. Măsurători repetate la acest punct, efectuate pe o perioadă mai lungă de timp, ar fi putut duce la determinarea anului tropic.

Analizînd în continuare și celelalte blocuri, se constată că marcajele de pe blocul 5 nu sînt singurele. Păstrînd sensul de numărare de la disc spre capătul șirului, marcaje de tipul „II” se mai găsesc pe acciași parte a blocurilor 3, 8 și 12, pe partea superioară a blocului 9, precum și pe partea de vest a blocului 7. De-

¹⁷ S-au scăzut cei aproximativ 5 cm care formează rostul actual dintre blocurile 4 și 5, evident un rost din deplasarea ulterioară a acestora. Chiar admitînd că el a existat în construcția originală, rezultă în acest caz o eroare de 1,8%, cu mult mai mică decît eroarea de măsurare a umbrei unui gnomon, care am văzut că poate atinge 5%.

teriorarea avansată a blocurilor 13, 14, 15 și în special 16, nu ne permite să constatăm dacă acestea au avut sau nu vreun marcaj. De asemenea nu credem că aceste semne au fost executate pentru a se scobi în dreptul lor lăcașuri pentru „babe“ de tipul celor ce se află pe blocurile 2, 4, 6 și 8, deoarece blocul 8 are și lăcaș pentru babă și marcaj de tip „II“ (fig. 13, 14, 15, 16 și 17). Faptul că astfel de marcaje se găsesse pe un traseu pe care se deplasează umbra unui gnomon cit și coincidența semnelor de pe blocul 5 cu punctul echinocțial Ec (pentru același gnomon), ne fac să bănuim că și restul marcajelor se pot referi la anumite poziții ale umbrei de pe traseu, corespunzând anumitor momente în mișcarea soarelui de-a lungul unui an întreg (an tropic), momente ce prezentau o anumită importanță pentru anticii constructori ai monumentului. Împărțirea umbrei unui gnomon s-a practicat în antichitate și chiar după aceea, nu numai în lumea clasică ci și chiar în afara acesteia, mergând chiar până la locuitorii insulelor mărilor de sud¹⁸. Astfel în Java, umbra meridiană dintre solstiții era împărțită în 6 părți; când ea ajungea la unul din aceste puncte de diviziune, preotul anunța începutul unei noi secțiuni a anului.

Pentru o astfel de eventualitate, vom analiza în continuare, în contextul configurației cerești de acum două milenii, pozițiile soarelui și evenimentele astronomice corespunzătoare marcajelor existente pe blocurile ce formează traseul umbrei meridiene a gnomonului. Deoarece nu putem face referire în cadrul unui calendar, la o dată-origine, vom măsura zilele ca și pe „menaeus“, începînd de la solstițiul de vară — adică momentul cînd umbra atinge marginea discului. Dat fiind spațiul limitat, vom prezenta mai pe larg doar rezultatele furnizate de marcajele blocului 3 (fig. 13) sensul celor de pe blocul 5 fiind așa cum am văzut, marcarea punctului echinocțial.

IX. Pleiadele sau Cloșca cu pui. Retrăgîndu-se spre discul de andezit după trecerea prin punctul echinocțial de primăvară, umbra gnomonului în drumul ei spre solstițiul de vară întîlnește marcajele de pe blocul 3. Considerînd virful umbrei gnomonului poziționat la jumătatea distanței dintre cele două marcaje „II“ de pe blocul 3, să calculăm declinația δ a soarelui în acel moment. Distanța de la gnomon pînă la virful umbrei fiind în acest caz de 3,11 cm, rezultă distanța zenitală Z .

$$\operatorname{tg} Z = \frac{U}{h_{G_3}} = \frac{311,5}{422} = 0,73803 \quad Z = 36^\circ 26' \text{ de unde declinația } \delta$$

$$\delta = \varphi - Z = 45^\circ 40' - 36^\circ 26' = 9^\circ 14'.$$

De la momentul în care soarele atinge această declinație și pînă la solstițiul de vară -pe care l-am luat ca punct de reper- mai erau de parcurs pe ecliptică un număr de 69 de zile (67 zile pentru primul marcaj din „II“ și 71 zile pentru al doilea). Un singur eveniment astronomic notabil se petrece în mod periodic, deci în fiecare an, acum aproximativ 2 milenii, cu 69 de zile înaintea solstițiului de vară: intrarea soarelui în constelația Taurului. Acest calcul a fost verificat prin simulare, pe cerul artificial al planetariului Facultății de Matematică București, prin deosebita amabilitate a conf. dr. Ieronim Mihăilă. Reconstituirea configurației cerești de acum aproximativ 2000 de ani a confirmat apusul heliac al roiului stelar al Pleiadelor din constelația Taurului, cu 69 zile înaintea solstițiului de vară, într-un punct situat la aproximativ 21° nord de punctul cardinal vest.

¹⁸ N. Teodorescu, Gh. Chiș, *op. cit.*, p. 48.

Este cunoscut faptul că, din antichitate, porțiunea sferei cerești măsurînd 8 grade de o parte și de alta a eclipticii, poartă numele de Zodiac. Acesta este împărțit în 12 părți a 30° fiecare marcînd astfel cele 12 constelații zodiacale cunoscute: Berbecul (în care se afla punctul echinocțial de primăvară în vremea lui Vitruviu), Taurul, Gemenii, Racul, Leul, Fecioara, Balanța, Scorpionul, Săgetătorul, Capricornul, Vărsătorul și Peștii¹⁹. Dar, deoarece nu știm cum împărțeau dacii sfera cerească, vom considera mai degrabă în interpretarea marcajelor de pe raza de piatră întîlnirea soarelui cu o stea, sau cu o formațiune stelară din componența vechilor constelații.

Considerată de unii autori drept cea mai veche din constelațiile închipuite de om, constelația Taurului își datorează, poate, acest titlu tocmai rolului de căpetenie jucat de Pleiade în astronomiile popoarelor antice. Ele au dominat istoria astronomiei timp de aproape 5000 de ani, mergînd pînă în zilele noastre²⁰.

Să nu fi cunoscut oare civilizația dacilor — care s-a dovedit a fi fost „una din cele mai avansate civilizații europene ale vremii, comparabilă sub anumite aspecte, doar cu a lumii clasice greco-romane”²¹ —, nimic din toate acestea? Să fi reușit ei o asemenea izolare față de cunoștințele unei întregi antichități și aceasta în pofida afirmațiilor pe care unii istorici, ai acestei antichități, le-au făcut despre învățații lor? Nu credem, cu atît mai mult cu cît răspunsul la aceste întrebări devine mai ușor de dat dacă vom extinde aria investigației noastre în mediul sâtesc, „satul fiind — așa cum arată Mircea Mușat²² — izvorul și forța continuității poporului român de-a lungul vremurilor”. Vom constata astfel că și azi — în plin secol XX — Pleiadele sau Cloșca cu pui sînt constelația de căpetenie a țărănului român²³, urmașul dacilor și al romanilor.

¹⁹ N. Abramescu, *op. cit.*, p. 64; G. Petrescu, *op. cit.*, p. 187.

²⁰ Constelația Taurului este formată în principal — în ordinea întîlnirii cu soarele — din două roiuri stelare, Pleiadele și Hyadele, steaua Aldebaran-Taurii precum și din două stele variabile neregulate. Pleiadele, rol stelar deschis, cuprinde 300—400 stele din care sînt vizibile cu ochiul liber aproximativ 9, între care cea mai strălucitoare, Alcyone, are o declinație de 23°48' deci se află atunci exact pe ecliptică. Iată ce spune Camille Flammarion despre ele: „Înainte de cunoașterea anului solar, primele popoare își reglau calendarul după stele. Anul începea cu răsăritul în zori al Pleiadelor în primăvară... Egiptenii vechi dădeau lunii noiembrie numele de Athar-Aye, luna Pleiadelor sau Athar; și tot așa era și la caldeeni și evrei. Se găsește aceeași împărțire a anului și la sălbatici polinezieni. Australianii sărbătoresc în același mod în noiembrie — Mormodilek sau Pleiadele. Se găsește același obicei în Peru și în Mexic, ... La grecii vechi, Hesiod fixează lucrul cîmpului după Pleiade, iar vechii latini le numeau Vergiliae, astrele Primăverii.

Se preocupau atunci mai mult de răsăritul lor în zori. Echinocțiul de primăvară trecea prin Pleiade acum patru mii de ani. Analele astronomiei chineze au păstrat o observațiune a acestui grup de stele, făcută în anul 2357 înaintea erei noastre, și arătînd echinocțiul de primăvară. Către anul 570 î.e.n. Anaximandru fixă apusul lor în zori la 29 zile după echinocțiul de toamnă. De altfel întreaga constelație a jucat un rol de căpetenie în mitologiile antice: la egipteni era Beuf Apis; la vechii greci și mai ales la cretani, era Zeus Asterios, care avea ca simbol taurul; la fel era și la romani. Și exemplele ar putea continua. (C. Flammarion, *Les etoiles*, 1902).

²¹ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci*, 1979, p. 151.

²² M. Mușat, *Coordonatele dezvoltării unitare a poporului român în vatra străbună a Daciei*, în *Contemporanul*, nr. 2, 3, 5, 6, 1986.

²³ La începutul secolului nostru, I. OTESCU, într-o amplă cercetare întreprinsă printre țărani din județele Prahova, Olt, Neamț, Vîlcea, Rîmniceu-Sărat, Dorohoi, Argeș etc., — deci vizînd întreaga țară de atunci —, privind legendele și credințele lor din moși-strămoși asupra cerului, stelelor, pămîntului, lunii, celi-

Am prezentat, mai pe larg o serie de argumente în favoarea faptului că pe traseul de deplasare a umbrei gnomonului din sanctuarele dacilor de la Sarmizegetusa-Regia, (blocul 3) putea fi marcată ca un eveniment notabil pentru ei, întilnirea Pleiadelor—Cloșca cu pui sau Găina de azi — cu soarele, deci momentul, începînd de la care, pentru aproximativ două luni de zile, acestea nu mai erau vizibile pe cer. *În acest mod, tabloul devine unitar: cunoștințele astronomice ale dacilor despre această constelație (cu urmări practice, evident) se încadrau în ceea ce toate popoarele antichității au cunoscut și folosit; pe de altă parte cunoștințele existente la țărmlul roman în plin secol XX despre aceeași constelație nu pot proveni decît, printr-o continuitate de milenii, de acolo de unde știe el însuși: de la strămoși.*

Evident, precesia echinoctiilor a schimbat cu ceva momentul în care anumite evenimente, legate de mișcarea Pleiadelor, se petreceau atunci, față de momentul în care se petrec ele azi. Schimbarea s-a făcut însă lent, — o zi și ceva pe secol. Mintea vie și atît de aplecată spre natură și manifestările ei a țăranului nostru nu a păstrat moștenirea preluată în mod static; el a modificat-o și a îmbogățit-o; dovadă cucuruzul sau păpușoiul, necunoscut la daci, după ce a apărut în existența lui a fost și el legat de stelele constelației ce-i veghea viața de zi cu zi: Cloșca cu pui.

secol s.ă., sintetizează astfel cunoștințele acestora despre constelația Taurului și componentele ei: „E numit în popor tot Taurul sau Gonitorul. Pe steaua Aldebaran, țărani o consideră ca luceafăr, numindu-l Luceafărul Porcesc sau Porcarul. Din Pleiade, poporul face o constelațiune deosebită, numită în general Cloșca cu pui, sau Găinușa, ori Găina. Cloșca e constelațiunea de căpetenie a țărănilor, pe care ei nu o pierd din vedere nici iarna, formînd ceasornicul de noapte al lor, în lunile de iarnă; deoarece după înălțimea acestei constelațiuni pe cer, țărani își dau seama cît mai e pînă la ziua. Cînd se ivește pe cer Cloșca la Drăgaia are puterea să facă să crească păpușoiul (porumbul), „să-l vezi cu ochii cum crește“. Cîte odată Pleiadelor li se zice și Stelele Ciobanului, căci: cînd înoptează și Găinușa e la toacă, atunci oamenii știu hotărît că oia se satură de iarbă“.

La aproape patru decenii distanță (în 1940), Ion I. Ioniță întreprinde o cercetare cu același subiect, dar de data aceasta în Transilvania, în Țara Oltului (Făgăraș), satul Drăguș. Identitatea credințelor și a reprezentărilor țăranului român din Transilvania cu ale celui din Muntenia și din Moldova este extrem de concludentă, demonstrînd odată în plus unitatea laturii spirituale a culturii acestuia. Aproape nimic nu le deosebește: „Găina sau Găinușa — întilnită și sub numele de Cloșca cu pui — este cu mult cea mai familiară dintre constelațiile cunoscute de Drăgușani. Aproape toți informatorii o cunosc și o pot identifica (...) Odată cu ridicarea Găinii pe bolta cerească se ridică, în credința locală și cucuruzu' (porumbul n.n.). Și Ion I. Ioniță redă într-un frumos grai ardelenesc: „Atunci la Duminea Mare, să ridică și cucuruzu' că vede Găina... să bucură că vede Găina... de la Tărgu' Arpașului să vede Găina.“ „Ea se arată a fi la Drăguș cel mai des întrebuițată și cel mai sigur cronometru de noapte: „După iea te duci mai bine ca cu ceasu'“ sau: „Înainte bătrîinii tot după stele ținea sama. Cîn' să vedea Rarițele cîn'să vedea Găina și chiar și Caru se orienta (omul) și știa cît mai ie pînă la ziua sau la timpu'cutare. Mai sînt și-acuma bătrîni d'ăștia. Cei mai buni cunoscători sînt însă ciobanii, căci „ciobanu n-are somn“ spune o vorbă locală. „— De unde ai învățat stelele? — De pe la ciobani, dela bătrîni. Mai mult Rășinarieni și Poienari, care's ciobani bătrîni, apoi aia cunosc stele multe, multe semne pă cer.“ Așadar Pleiadele nu sînt numai o constelație agricolă ci și una pastorală. Dar Ion I. Ioniță nu omite o problemă esențială: „Întreb de ce se dă constelației numele de Găină. — „Așa ne-am pomenit dela strămoși.“ (I. Otescu, *Credințele țăranului român despre cer și stele*, în *Analele Academiei Române*, Secțiunea literară, XXIX, 1906—1907, p. 425; I. I. Ioniță, *Drăguș, un sat din Țara Oltului (Făgăraș)*, *Reprezentarea cerului*, 1944, p. 24—26).

Spațiul restrâns nu ne permite să expunem pe larg și considerațiile legate de marcajele de pe celelalte blocuri, adică de poziția soarelui în altă constelație, între care cităm: Fecioara, Balanța, Scorpionul, Vărsătorul, Peștii, precum și acelea legate de culminația unor stele. Mai menționăm și existența unor marcaje care nu par în legătură cu nici un eveniment astronomic, în schimb par apropiate de datele unor vechi sărbători populare pe care Sim. Fl. Marian, la 1898, le numea sărbători nelegate sau păgine, pentru a le deosebi de cele legate de biserică sau creștine și „pe care poporul de rînd, adeseori le ține cu o sfințenie mai mare chiar decît pe cele legate”²⁴.

X. Marcaje și litere. Este adevărat că fiecare din aceste constatări, luată izolat, ar putea fi o simplă coincidență — și ne referim aici și la restul constatărilor de pînă acum; prezența fortuită a ansamblurilor lor ar constitui însă un mănunchi de coincidențe extrem de improbabil. Acest raționament, credem necesar, nu îl considerăm și suficient, deoarece cel puțin două aspecte legate de marcajele „II” se impun a fi clarificate — în măsura posibilului — după ce am studiat poziția lor în raport cu mișcarea aparentă anuală a soarelui. Este vorba de natura acestora precum și de „contextul local” în care se află ele. Este greu, cel puțin în faza actuală a cercetărilor, să considerăm aceste marcaje drept litere, în pofida asemănării cu litera grecească I (iota). Considerăm însă posibil ca ele să reprezinte notații numerice în sensul în care Vitruviu²⁵ nota cu două bare verticale („II”) nu numai cifra 2 (uneori și pe 5) dar și fracțiile $6/12$ și $2/16$. Tot ca notații numerice, dar uneori împreună cu litere, marcaje de tipul analizat — uneori și 5—8 la număr — au fost utilizate în antichitate și de către constructori, pentru asizele zidurilor, ca semne de asamblare²⁶. Considerăm tot posibil ca, executate în același fel (cu dalta) și în aceeași formă, marcajele în discuție să aibă pe traseul umbrei gnomonului și un alt sens — în parte demonstrabil cu mijloace astronomico-matematice — evident în cadrul ipotezelor prezentate aici. Nu împărțim însă părerile conform cărora ar fi urme ale utilizării unor leviere de montaj, urme de forma unei semilune ce indică sensul de așezare a blocului pe locul destinat (cavitățile lor de rezemare s-ar afla atunci pe muchia blocului și nu pe una din fețele acestuia). Privind grupul de blocuri denumit aici „raza de piatră”, mai adăugăm două observații cu caracter general. 1) Cu toate că marcaje „II” se mai găsesc și pe unele din blocurile de piatră din zonă, frecvența lor este mult mai mare pe blocurile „săgeții” unde avem o „concentrare” a acestora (6 grupe „II” pe 12 blocuri — evident pe cele pe care se mai pot distinge). 2) Considerăm de domeniul certitudinii faptul că blocurile componente ale razei de piatră au fost cel puțin selectate dintr-un număr oarecare de blocuri pentru a rezulta cunoscutul aspect de săgeată — dimensiunile lor scad spre vîrf — dacă nu cumva au fost prelucrate în mod special pentru a se obține această formă. Referitor la ceea ce am numit „contextul local”, considerăm că problema marcajelor în discuție nu poate fi izolată de cea a literelor grecești de pe blocurile de calcar din incinta sanctuarelor. Astfel A. Bodor²⁷ considera, pe baza prezenței literei L, care înseamnă fie an fie perioadă de timp, ciclul în sistemul numeric grecesc, că literele — deci cifrele — de pe zidul ce separă terasa XI de cea superioară (fig. 17), ar forma „un fel de legendă matematică pentru interpretarea complexului calendaristic

²⁴ S. F. Marian, *Sărbătorile la Români*, 1898, p. 111.

²⁵ Vitruviu, *op. cit.*, p. 275.

²⁶ R. Martin, *Manuel d'architecture grecque*, 1965, p. 222.

²⁷ A. Bodor *Blocurile cu litere grecești din cetățile dacice*, în *Crisia*, 1972, p. 34.

și astronomică, adăugînd: „...din antichitate ni s-au păstrat cîteva cadrane solare care sînt indicate cu cifre grecești, adică literele de la A la I”. Într-o recentă lucrare însă, I. H. Crișan²⁸ considerînd plauzibile cunoștințele în materie de astronomie ale strămoșilor noștri, se întreabă: „Admițînd că ar fi vorba despre calcule matematice legate de astronomie, cu greu s-ar putea răspunde la întrebarea de ce anume au fost ele expuse pe un zid ce sprijinea terasa”. Răspunsul nu va putea fi chiar atît de greu de dat dacă adăugăm un element nou problemei. Zidul în discuție, la fel ca și raza de piatră a Soarelui de andezit și la fel ca șirurile de coloane ale micului sanctuar dreptunghiular, este și el orientat spre nord. Considerînd că acest zid a fost vertical, fiind orientat spre nord el putea fi folosit ca un cadran mural²⁹, caz în care cifrele și literele existente pe blocuri ar putea avea un sens în plus, deci nu numai cel presupus de A. Bodor, dar și cel legat de terocerea anumitor stele — importante pentru ei — în dreptul zidului, deci la meridianul locului, moment în care li se putea măsura distanța zenitală. Ipoteza conform căreia marcajele precum și literele de pe zidul în discuție formează un complex de notații cu caracter astronomic, este susținută și de următorul fapt. Recent, prin amabilitatea prof. Viorel Manolescu — Deva am avut ocazia să examinăm o piesă T, care pe bara superioară are marcat un semn de forma unei litere „q” de un tip necunoscut nouă (fig. 18, 19). Cu toate că semnul — zicem grafic — nu poate fi reconstituit în întregime din cauza unei fisuri în piesa T, această constatare vine să completeze legătura cu caracteristici astronomice stabilită între cercul cu Te-uri și raza de piatră ($2RP=L_{CT}$) în sensul că dacă pe aceasta din urmă există marcat traseul umbrei unui gnomon, este de bănuît că și marcajul — sau litera — de pe piesa T poate fi în legătură tot cu mișcarea soarelui. În fine, V. Dragomir și M. Rotaru³⁰ semnalează pe blocul 15 existența unui semn de forma „K” posibil ritual sau de altă natură. Fără a exclude și posibilitatea unor semne de tip răboj, mai adăugăm că interpretările prezentate pentru marcajele de tip „II” nu apar pe un teren gol, nu constituie o singularitate în zona sanctuarelor; în imediata lor vecinătate, pe zid și pe piesa (piesele?) T se află litere, care evident au un sens (există un „context local”).

XI. Compasul. În încercarea de a folosi numai acele metode ale epocii, care puteau fi utilizate de daci acum două milenii, vom introduce în tratarea problemei de față un instrument în plus. Este vorba de compas, unul din cele mai cunoscute instrumente de trasat și verificat. Într-o monografie³¹ ce a umplut un gol în cercetarea istorică de la noi, Ioan Glodariu și Eugen Iaroslavski, vorbind despre uneltele și obiectele indispensabile unei civilizații avansate în epocă, relatează: „Aria de răspîndire a compaselor de fier descoperite în Dacia este deocamdată extrem de restrînsă, ele fiind semnalate numai la Grădiștea Muncelului. Din cîte știm, în aria centrală și est-europeană asemenea instrumente nu s-au descoperit. În schimb, ele sînt cunoscute în lumea greco-romană. În lumea greacă și în Imperiul roman se cunosc analogii pentru compasele cu nit, de tip I, și în cea romană pentru compasele demontabile, de tip II. Originea compasului — și ne referim la

²⁸ I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, 1986, pag. 320.

²⁹ Cum se știe cadranul (cercul) mural, care servește la determinarea distanțelor zenitale ale stelelor cînd ele trec la meridian, este o construcție extrem de simplă. O riglă de lemn ce se putea învîrți (în jurul unei axe) în planul unui zid construit pe direcția N—S și în lungul căreia se putea viza steaua dorită, permitea în clipa în care steaua era în dreptul zidului determinarea distanței zenitale ca fiind unghiul dintre verticala locului și riglă. (N. Abramescu, *op. cit.*, p. 17).

³⁰ V. Dragomir, M. Rotaru, *Mărturii geodezice*, 1976, p. 47.

acela confectionat în întregime din lemn — este foarte veche. Dacă transpunerea lui în metal la Sarmizegetusa s-a datorat influenței romane sau nu, este greu de precizat, dar ni se pare mai probabilă prima supoziție³². Ulterior, astfel de instrumente s-au descoperit și în așezarea fortificată de la Bradu, pe Siretul mijlociu³². Ele sînt de două tipuri. Vorbind de tipul II autorii citați subliniază: „...este superior prin sistemul de unire al brațelor. Anume, în orificiile din partea superioară se introduce o tijă cilindrică ce avea un cap lătit și celălalt perforat pentru a permite fixarea unei pene triunghiulare tot din fier. Prin batere pana asigură stabilitatea deschiderii și scoaterea ei permitea demontarea instrumentului. Unul dintre exemplare este ornamentat cu incizii. Lungimea brațelor la cel mai mare dintre ele este de 34,6 cm³³ (fig. 20d și e). Același sistem de prindere are și un alt instrument de tip compas pus recent la dispoziția autorului de către Ioan Glodariu. Lungimea tijei de fixare este de 2,5 cm iar a brațelor este de 5,5 cm. Ceea ce însă îl deosebește net de restul compaselor cunoscute sînt capetele brațelor. Așa cum se poate observa din fig. 20a, b și c, aceste capete permit fixarea, în modalități diferite a altor brațe sau vîrfuri. La capătul E unde există un orificiu cu diametrul de 2 mm, se putea introduce o altă tijă sau un eventual ax, ceea ce ar fi permis noului braț alte rotații, diferite de cele ale brațelor inițiale; de asemenea, la capătul A, se putea monta un alt prelungitor ce ar fi avut la unul din capete o prelucrare identică cu a acestuia, dar complementară. Finețea remarcabilă a execuției a permis realizarea la capătul B și a două cavități semisferice (lagăre) pe lângă orificiul amintit. Pe de altă parte disproporția dintre lungimea tijei de fixare a brațelor și lungimea acestora din urmă, cît și faptul că tijă este ascuțită la unul din capete, ne fac să credem că instrumentul funcționa în plan orizontal și nu în plan vertical ca oricare compas, ceea ce îi conferă caracteristici de pantograf³⁴. Desigur sînt posibile și alte interpretări. Mai adăugăm că, pentru deschideri mai mari, credem că erau folosite compase confectionate integral din lemn, sau cu unele adaosuri metalice (nit, vîrfuri)³⁵.

XII. Determinarea pe disc a distanței zenitale a soarelui. Revenind la problemele rezolvabile pe disc vom încerca, așa cum ne-am propus, să găsim soluția nedeterminării $\lambda - \delta$. Pentru a nu depăși într-un fel sau altul nivelul de cunoștințe al epocii și pentru a determina o modalitate de utilizare a discului cît mai simplă posibil, au fost impuse metodei de rezolvare pe care o căutăm, o serie de restricții severe (prezentate în parte și la paragraful VII). Astfel:

- a. A fost exclusă utilizarea numărului π ;
- b. S-a exclus utilizarea moirelor și leptelor lui Hiparc;
- c. Nu s-a admis nici o prelucrare a lungimii umbrei gnomonului în afara sistemului disc-raza de piatră (proiecții sub diferite unghiuri, obținerea altor lungimi în funcție de anumite rapoarte din teren, etc.);
- d. Soluția trebuie să utilizeze numai rigla (sfoara) și compasul — deci o soluție grafică, fără nici un fel de calcul numeric pe disc;
- e. Soluția să aibă la bază cunoștințe de teoria gnomonului și a proiecției stereografice în sensul lui Hiparc. Evident aceste restricții nu sînt toate obligatorii.

³² V. Ursachi, *Cetatea dacică de la Brad* (rezumatul tezei de doctorat) Iași, 1986, p. 7.

³³ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *op. cit.*, p. 87.

³⁴ Pantograful este un aparat construit din bare articulate formînd un patruleter deformabil care servește la reproducerea unui plan, desen etc., la aceeași scară sau la o scară diferită de a modelului.

³⁵ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *l.c.*

Ele reflectă cadrul în care s-a încercat și sperăm că s-a reușit parțial rezolvarea problemei. Renunțarea la unele dintre acestea a oferit și alte soluții pe care nu le redăm aici. Ca orice problemă de geometrie și problema în discuție admite mai multe soluții din care vom prezenta trei tipuri. Pentru soluțiile de tip I, la acel — „minim minimorum“ — nivel de cunoștințe autoimpuse prin ipoteza de lucru, îi credităm cu observația că un gnomon mai lung aruncă o umbră mai lungă iar unul mai scurt o umbră mai scurtă, și că, dacă se adună înălțimile celor două gnomoane, se adună și lungimile umbrelor. Presupunând deci, că la un moment oarecare T al anului, gnomonul G cu înălțimea egală cu raza discului + raza cercului central, aruncă o umbră notată U , soarele având în acel moment distanța zenitală Z_i . Ne propunem ca măsurînd această umbră, folosind proprietățile discului, compasul, rigla (sfoara) și încadrîndu-ne în restricțiile enunțate, să determinăm valoarea lui Z_i . Metoda are la bază un principiu simplu. Este vorba de descompunerea lungimii umbrei măsurate în două umbre: una, U_1 , pentru un gnomon cu înălțimea egală cu raza discului R_D , iar cealaltă, U_2 , pentru un gnomon cu înălțimea egală cu raza cercului central R_C^0 (fig. 21a). Aceasta, deoarece înălțimea gnomonului, la fel ca raza cercului central, este marcată prin construcție pe disc, ea reprezentînd raza sferei cerești în discuție, raza discului reprezentînd raza unei sfere cerești „redușă“. Practic, suprapunînd sfoara $BD=U$ pe o paralelă la direcția $N-S$ ce trece prin capătul gnomonului notat L (fig. 21b), obținem prin proiecție stereografică umbra U_1 . Transferată cu sfoara sau compasul (în punctul V) pe direcția perpendiculară $E-V$ rezultă (fig. 21c), printr-o altă paralelă la direcția $N-S$, umbra U_2 . Aceasta, (fig. 21d), împreună cu raza cercului central permite construirea unghiului JOG în centrul discului, unghi care v-a reprezenta distanța zenitală Z_i căutată (nota de calcul nr. 7). Avînd acest unghi și măsurîndu-l în diferite perioade ale anului vom obține orice alte unghiuri ale planelor fundamentale așa cum se prezintă pe larg în fig. 22. Astfel, odată determinată declinația δ a soarelui la un moment oarecare (fig. 22a) vom putea determina — tot grafic — și poziția pe ecliptică λ a soarelui folosind monaculul construit pe disc după metoda de la paragraful V, rezolvînd în acest fel nedeterminarea $\lambda-\delta$ cu ajutorul distanței zenitale. O altă observație. Deoarece putem considera că o umbră oarecare la un moment oarecare, poate reprezenta lungimea maximă a umbrelor (deci Z_{\max}) pentru acelaș gnomon G_3 , dar la altă latitudine φ' , dispozitivul permițînd calcularea acestei distanțe zenitale ca pe oricare altă, rezultă un fapt foarte important: discul și gnomonul pot funcționa și deci calcula fără modificări distanțele zenitale și la alte latitudini, ceea ce conferă un caracter de largă utilizare dispozitivului, subliniînd astfel ideea remarcabilă care a stat la baza construirii lui. El poate deci determina și latitudinea oricărui loc printr-o simplă măsurare a umbrei la solstițiul de iarnă (cînd umbra este mai lungă)³⁶ și scăzînd apoi din unghiul determinat (Z_{\max} al locului) oblicitatea eclipticii determinată ca la paragraful III (evident în acest caz, lungimea razei de piatră și a cercului cu Te -uri ar fi fost alta.) Mai mult, gnomonul se putea în acest caz amplasa în orice loc, nu numai pe disc, cu condiția să-i măsurăm umbra la amiază. Grija constructorilor antici a creat însă la Sarmizegetusa-Regia o „cale“ posibil marcată și orientată pentru această umbră: raza de piatră, solidară cu discul și de lungime strict utilă — „drumul“ — dintre cele două solstii, situație în care locul gnomonului era pe disc (pe meridiană). Metodele de tip II folosesc tot o

³⁶ Gh. Chiș, Al. Săndulache, M. Albotă, *Elementele de geografie și selenografie matematică*, 1981, p. 95—100, 131—138, 185.

proprietate a discului în discuție și anume faptul că acesta poate fi considerat un cilindru de piatră cu înălțimea foarte mică (30 cm) în comparație cu dimensiunile bazei (3,49 m). Dacă pe suprafața laterală a acestui cilindru vom suprapune o sfoară de o anumită lungime U (deci un segment de dreaptă) și vom uni apoi capetele sforii — astfel suprapuse — cu centrul discului vom obține pe suprafața lui un unghi la centru α corespunzător cu un arc de cerc de lungime U egală cu lungimea segmentului considerat. Se puteau astfel transforma orice segmente de dreaptă, respectiv de umbră, în arce de cerc de aceeași lungime, rezultând și unghiul la centru. Următoarele dimensiuni înserise pe disc, transformate în arce de cerc cu metoda arătată, dau pentru unghiul la centru valorile unghiurilor fundamentale ale locului: a) pentru $h_G = R_D + R_{CC} = 4,22$ m rezultă $\alpha = Z_{\max} = 69,3^\circ$; b) pentru $R_D - R_{CC} = 2,76$ m rezultă $\alpha = \varphi = 45,3^\circ$; c) pentru $D_{CC} = 1,46$ m rezultă $\alpha = \varepsilon = 23,9^\circ$ (constatare făcută și la paragraful V), valori satisfăcătoare ca precizie (nota de calcul nr. 8). Metode de tip III. Este cunoscut faptul că cele mai perfecționate cadrane solare ale antichității nu au folosit lungimea umbrei gnomonului, ci poziția vârfului umbrei acestuia (paragr. V, fig. 9b,c). Un asemenea mod de funcționare, care nu mai presupune măsurarea umbrei și transferul acesteia, este posibil și în cazul nostru, pe altarul-cadran solar, prin utilizarea proiecției stereografice. Considerăm deci că la momentul T al anului, corespunzând distanței zenitale Z_i a soarelui, gnomonul aruncă o umbră U , umbra vârfului acestuia fiind în punctul A (fig. 23a) situat evident pe direcția $N-S$. Direcția $E-V$ intersectează discul în punctele B și C . Unim cu o sfoară punctul B cu vârful umbrei A și obținem pe circumferința discului punctul D . Proiecția stereografică a acestui punct D , considerînd pe C ca punct de vedere, este punctul E care împarte raza discului OF în două segmente, notate a și b . Se demonstrează foarte simplu (nota de calcul nr. 9) că raportul acestor două segmente, b/a , corectat cu raportul „ K ” ne permite calculul distanței zenitale Z_i , a momentului T . Pentru „inițializare” se putea utiliza Z_{\min} , determinat în prealabil cu oricare din metodele anterioare. Metoda prezintă o serie de variante de calcul. Utilizarea acestei duble proiecții stereografice permite construirea pe disc a unui menaeus „oblic” (fig. 23b) al cărui diametru nu mai este perpendicular pe linia echinoctială ca la menaeusul descris de Vitruviu, dar a cărui funcționare nu diferă de a acestuia din urmă, el permițînd determinarea poziției pe ecliptică a soarelui (cu erori de ordinul minutilor de arc — nota de calcul nr. 10). Diametrul acestui menaeus oblic este egal cu raza discului, ceea ce permite să privim discul și ca un menaeus de piatră. Corectînd raza discului deci diametrul menaeusului oblic cu K (constanta aparatului) se obține $KR_D = 2,88$ m, lungime care transformată în arc cu metoda de tip II, ne dă la centru unghiul 2ε respectiv dublul oblicității eclipticii în epocă, arc egal cu arcul GH (fig. 9a) din metodologia lui Vitruviu. Scopul metodelor expuse este, în principal, de a dovedi că determinarea distanței zenitale a soarelui pe discul de an-dezit folosind proprietățile acestuia și umbra gnomonului pe raza de piatră, este posibilă și că aceasta se poate face grafic într-o manieră foarte simplă cu instrumentarul existent în epocă. Evident, nu știm dacă tocmai metodele descrise sunt cele utilizate de daci, dar ele reprezintă, cum am spus, unele posibile, confirmînd încă o dată unitatea ansamblului disc-raza de piatră.

XIII. *Determinarea direcțiilor solstițiale.* Existența marcată în piatră, în incinta sanctuarelor a unor direcții solstițiale și echinoctiale (notele 3, 30) a pus sub semnul întrebării modul de determinare a acestora, deoarece așa cum se știe, aici orizontul fizic nu este liber, el fiind „îrchis” de dealurile înconjurătoare, ceea ce făcea invizibil prin observație directă punctul în care soarele răsărea sau apunea

la cele două solstiții sau la echinocții. Vom încerca să demonstrăm că astfel de determinări erau nu numai posibile în epocă, dar și foarte simplu de efectuat pe discul Soarelui de andezit. Marcăm pe disc, cu metodele arătate, colatitudinea locului, notată (fig. 23c) $Ec=Ec'$. Cu ajutorul cercului central poziționăm soarele la cele două momente ce ne interesează: Si =solstițiul de iarnă și Sv =solstițiul de vară. Cu aceasta discul este echipat pentru determinarea oricărui moment solstițial-răsărit sau apus, de vară sau de iarnă. Pe figură s-a determinat azimutul punctului în care soarele apunea, în epocă, la solstițiul de iarnă astfel: din Si se duce o paralelă SiT la linia echinocțială $Ec=Ec'$ care intersectează direcția $N-S$ în punctul T . În acest punct se duce o paralelă la direcția $E-V$ care întâlnește circumferința discului în punctul Ap care este punctul căutat (nota de calcul nr. 11). Puncte de răscruce în marile cicluri ale naturii, solstițiile au marcat momente importante și în existența strămoșilor noștri daci. Ele se regăsesc și astăzi, printr-o continuitate de milenii, la țaranul român³⁷.

XIV. Scurte concluzii și unele probleme deschise. Avem convingerea că cercetările ulterioare vor îmbunătăți cele prezentate în aceste pagini, chiar dacă pentru aceasta unele din ipoteze vor trebui infirmate. Totodată o serie de probleme rămân încă deschise. Acestea ar fi următoarele: 1) Este greu de stabilit tipul de „aparat astronomic“. Este posibil a fi un „cadran solar-astrolab“, caz în care, dacă ipotezele expuse se confirmă, el trebuie considerat o construcție originală, care folosește însă cunoștințe din epocă (gnomonul și menaeusul). Considerând cele trei cercuri concentrice și cele zece raze de pe disc, ca „păianjănul“ unui astrolab, se poate imagina existența pe disc a unei suprastructuri mobile formată din câteva rigle de lemn, care se scoteau atunci când ceremoniile culturale, — din care unele legate poate chiar de soare — necesitau acest lucru. Este posibil deci, ca la daci sfera cerească să se fi împărțit în 10 părți — câte raze sînt pe disc — și nu în 12, ca în majoritatea astronomiilor antice. 2) Este un caz fericit că, deși marcat puternic de scurgerea veacurilor discul este încă în stare de funcționare. Spunem acest lucru deoarece, așa cum cititorul a remarcat, calculele au fost practic prezentate cu dimensiunile pe care le avea monumentul la descoperirea sa, ceea ce a avut ca rezultat o precizie mulțumitoare a acestora. Desigur, se poate încerca o reconstituire a dimensiunilor inițiale și a valorilor pe care ei le atribuiau unghiurilor planelor fundamentale. Nu acesta este însă faptul cel mai important. Faptul cel mai important credem că este existența acestui „instrument astronomic“ faptul că — în cadrul ipotezelor noastre desigur — s-ar confirma în acest mod o parte din cunoștințele de astronomie cu care autorii antici (citați la început) i-au creditat pe strămoșii noștri daci. 3) Legat de problema marcajelor de pe blocuri,

³⁷ Întîlnim la George Coșbuc următoarea relatare privind „fuga“ soarelui între cele două solstiții, în viziunea țaranului român: „Așa cum umblă el de-a curmezișul peste pămînt, de la răsărit spre asfințit, își tot schimbă drumul și fuge cu răsărirea cînd spre miazăzi și cînd spre miazănoapte, că doară-doară v-a ajunge odată stea să se odihnească pe cer“. Dar acest lucru nu este permis și de aceea „străjer la miazănoapte este Sîn Nicoară iar la miazăzi Sîn Toader ca să ațină calea soarelui și să-l întoarcă“. Sîn Toader mai, mai să-l scape. Dar cu cei două cai ai lui fuge după soare 13 săptămîni „... îl ajunge și îl întoarce de la miazăzi spre răsărit“. Soarele nu se astîmpără ci fuge înainte spre miazănoapte unde „... îi iese în cale Sîn Nicoară și-l prinde și-l trimite îndărăt. Și soarele iarăși face ce-a făcut și tot așa o pate întruna cu Sîn Toader și Sîn Nicoară“. George Coșbuc, *Elementele literaturii populare*, 1986, pag. 97. Aceeași relatare o întîlnim și la Tudor Pamfile, care face și o convenită rectificare. Tudor Pamfile, *Sărbătorile de toamnă la romani*, 1914, pag. 158.

menționăm că nu avem încă o explicație satisfăcătoare asupra motivului pentru care acestea sînt în grupe de cîte două (aceasta ar sugera o perioadă de timp). Adăugînd că ele pot fi întîlnite și în forma „I“ pe două plăci dreptunghiulare de andezit, din care una se află în micul sanctuar dreptunghiular (fig. 16), iar cealaltă a fost găsită de Ioan Glodariu în campania de săpături din toamna anului 1985, lîngă traseul zidului dacic al cetății. Poate că raza de piatră a fost placată cu marmură, sau poate că urma să fie; nu sînt singurele posibilități. 4) În rezumat monumentul are incluse prin construcția sa, elemente necesare efectuării unor calcule astronomice cu metodele epocii, deoarece: a) discul poartă marcată pe el oblicitatea eclipticii din epoca în care a fost construit, printr-o proiecție stereografică în sensul lui Hiparc (realizată prin cercul central). b) Pe disc se poate construi un menaeus, diametrul acestuia rezultînd tot prin cercul central. Odată trasat, menaeusul permite determinarea grafică a poziției pe ecliptică a soarelui la un moment oarecare, prin metode cunoscute în epocă. (Vitruviu). c) Discul are ca auxiliar un gnomon a cărui umbră se deplasează la amiază pe un traseu construit dintr-un șir de blocuri orientat spre nord. d) Traseul umbrei gnomonului este în lungime egală cu porțiunea de deplasare a acestuia între solstiții, ceea ce ușura determinarea acestora. e) Acest traseu poartă, la fel ca și la alte popoare din antichitate, marcare semnificînd momente — inclusiv echinocțiul — mai importante pentru ei. f) O serie de relații între dimensiunile de pe disc, înălțimea gnomonului și lungimea traseului umbrei confirmă unitatea de ansamblu a sistemului. g) Lungimea umbrei gnomonului la un moment dat (sau poziția vîrfului umbrei acestuia) permit determinarea distanței zenitale a soarelui prin simple construcții grafice, prin suprapunerea umbrei pe suprafața laterală a discului sau prin proiecții stereografice. Cu aceasta se putea determina pe disc configurația planelor fundamentale inclusiv latitudinea locului ($Z_{min.}$, $Z_{max.}$, φ , δ).

Confirmarea acestor ipoteze bazate pe metode matematico-astronomice în arheologie va putea oferi o modalitate neașteptată de a investiga universul spiritual al strămoșilor noștri despre care considerăm că nu vom ști niciodată prea mult. Încercarea de față a avut la bază ideea că strămoșii noștri nu au trăit izolați de popoarele avansate ale epocii, ba mai mult, au avut și contribuții originale la dezvoltarea tezaurului comun de cunoștințe ale antichității. Ne-am propus să aducem unele argumente în sprijinul acestei ipoteze, vizînd un nivel de cunoștințe mai ridicat decît cel statuat actualmente. Nădăjduim să ne fi apropiat de scopul propus.

FLORIN C. STĂNESCU

ANEXE

(note de calcul cu metodologia de astăzi)

Nota de calcul nr. 1

Neglijind nutația, vom obține:

$$\varepsilon \text{ sec. 1 e.n.} = \text{sec. XX e.n.} + \Delta\varepsilon$$

$$\varepsilon \text{ sec. 1} = 23^\circ 27' + (19 \text{ secole} \times 47'' , 6/\text{secol}) = 23^\circ 27' + 15' = 23^\circ 42'$$

Nota de calcul nr. 2

Prin câteva relații cunoscute obținem distanțele zenitale ale soarelui pentru acum aproximativ 2000 de ani:

$$\text{— la solstițiul de vară } Z_1 = 21^\circ 40' \quad \text{tg} Z_1 = 0,39727$$

$$\text{— la solstițiul de iarnă } Z_2 = 69^\circ 40' \quad \text{tg} Z_2 = 2,69853$$

$$\text{— înălțimea gnomonului } h_{G_3} = 3,04 \text{ m}$$

Calculăm lungimile umbrelor pe care acest gnomon, notat G_1 , le aruncă la cele două solstiții: de vară, $U_v = h_{G_1} \text{tg} Z_1 = 3,04 \times 0,39717 = 1,208 \text{ m}$; de iarnă, $U_i = h_{G_1} \text{tg} Z_2 = 3,04 \times 2,69853 = 8,204 \text{ m}$. Distanța pe care se mișcă vârful umbrei gnomonului în timpul unei jumătăți de an, adică între cele două solstiții este: $U_i - U_v = 8,204 - 1,208 = 6,996 \text{ m} \approx 6,98 \text{ m} = \text{Diametrul discului}$.

Nota de calcul nr. 3

Fie diametrul discului, cercul mic central trasat pe acesta, direcția E—V și direcția N—S. Punctul G' reprezintă intersecția cercului mic cu direcția N—S. Dreapta NG' intersectează marginea discului în punctul H. Să calculăm unghiul ANG' , deoarece avem elementele necesare (fig. 7):

$$\text{tg}(\widehat{ANG'}) = \frac{AG'}{AN} = \frac{\text{Raza cercului mic}}{\text{Raza discului}} = \frac{0,73}{3,49} = 0,209169 \Rightarrow \widehat{ANG'} = 11^\circ 50' = \beta$$

Deoarece \widehat{FAH} măsoară același arc de cerc ca și $\widehat{ANG'}$, dar are vârful A în centrul cercului, el este egal cu de două ori $\widehat{ANG'}$ adică:

$$\widehat{FAH} = 2\beta = 2 \times 11^\circ 50' = 23^\circ 40' = \varepsilon = \text{oblicitatea eclipticii}$$

o valoare mai mică decît cea reală, dar mai exactă decît cea presupusă pînă acum, adică 24° . Mai remarcăm că același rezultat se obține luînd pe disc oricare alte două direcții perpendiculare, nu neapărat EV și NS.

Nota de calcul nr. 4

Vom nota: L_{RP} = lungimea razei de piatră ΔU = porțiunea de deplasare a umbrei între cele două solstiții

A. Calculul cu valori exacte și cu lungimea reconstituită a razei de piatră.

B. Calculul cu valori acceptate în epocă și cu lungimea actuală a razei de piatră

$$\varphi = 45^\circ 37'$$

$$\varphi = 45^\circ 40'$$

$$\varepsilon = 23^\circ 43'$$

$$\varepsilon = 23^\circ 50'$$

$$L_{RP} = 9,50 \text{ m} - 9,55 \text{ m}$$

$$L_{RP} = 9,60 \text{ m}$$

Distanțele zenitale la solstiții:

$$Z_1 = \varphi + \varepsilon = 69^\circ 20' \quad \operatorname{tg} Z_2 = 0,40200$$

$$Z_2 = \varphi - \varepsilon = 21^\circ 54' \quad \operatorname{tg} Z_1 = 2,65109$$

$$\Delta \operatorname{tg} = 2,24909$$

$$Z_1 = \varphi + \varepsilon = 69^\circ 30' \quad \operatorname{tg} Z_2 = 0,40065$$

$$Z_2 = \varphi - \varepsilon = 21^\circ 50' \quad \operatorname{tg} Z_1 = 2,67462$$

$$\Delta \operatorname{tg} = 2,27397$$

$$\text{Înălțimea guomonului } h_{G_3} \text{ pentru } \Delta U = L_{RP} \quad h_{G_3} = \frac{\Delta U}{\Delta \operatorname{tg}} = \frac{L_{RP}}{\Delta \operatorname{tg}}$$

$$\text{— pentru } L_{RP} = 9,50 \text{ m:}$$

$$h_{G_3} = \frac{9,50}{2,24909} = 4,224 \text{ m}$$

$$\text{— pentru } L_{RP} = 9,55 \text{ m:}$$

$$h_{G_3} = \frac{9,55}{2,24909} = 4,246 \text{ m}$$

$$\text{— pentru } L_{RP} = 9,60 \text{ m:}$$

$$h_{G_3} = \frac{9,60}{2,27397} = 4,221 \text{ m}$$

Se observă că rezultatele obținute prin cele două grupe de date inițiale sînt practic egale (diferențe de 0,5%), ceea ce era de altfel de așteptat, nu numai pentru că datele de intrare sînt apropiate, ci și pentru că dacă ε crește, atunci $\Delta U = L_{RP}$ crește și ea.

Nota de calcul nr. 5

Determinarea poziției punctelor echinoctiale E_c pe cercul cu Te -uri, (fig. 10d). Din punctul T se trasează un arc de cerc cu raza egală cu ipotenuza triunghiului dreptunghic avînd drept catete raza discului și a cercului central. Verificare (la nivelul cunoștințelor de astăzi): Cercurile de ecuații: $x^2 + y^2 = 3,04^2$ și $x^2 + (y + 0,73)^2 = 3,56^2$; se intersectează în punctul E_c de coordonate $x = 2,278$ și $y = 2,013$. Dreapta $E_c O$ face cu dreapta SvO un unghi de $48,5^\circ$ căruia îi corespunde un arc SvE_c pe cercul cu Te -uri de 2,59 m față de arcu real de 2,63 m, deci o eroare acceptabilă.

Nota de calcul nr. 6

Vom folosi următoarele valori: $\varphi = 45^\circ 40'$, $\varepsilon = 23^\circ 45'$, $h_p = 4,22 \text{ m}$

$$Z_1 = \varphi + \varepsilon = 69^\circ 25' \quad \operatorname{tg} Z_1 = 2,66285$$

$$Z_2 = \varphi - \varepsilon = 21^\circ 55' \quad \operatorname{tg} Z_2 = 0,40234$$

$$\Delta \operatorname{tg} = 2,26051$$

$$\text{— Umbra la solstițiul de iarnă: } U_{Si} = h_G \operatorname{tg} Z_1 = 11,24 \text{ m}$$

$$\text{— Umbra la solstițiul de vară: } U_{Sv} = h_G \operatorname{tg} Z_2 = 1,69 \text{ m}$$

$$\text{Diferența umbrelor: } U_{Si} - U_{Sv} = 9,55 \text{ m} = L_{RP}$$

$$\text{— Umbra la echinocșii: } U_{Ec} = h_G \operatorname{tg} \varphi = 4,22 \times 1,02355 = 4,32 \text{ m}$$

Nota de calcul nr. 7

a) Considerăm chiar punctul echinoctial E_c cu caracteristicile $\operatorname{tg} \varphi = \operatorname{tg} 45^\circ 40' = 1,02355$

și $U = 4,32 \text{ m}$. Verificăm prin calcul metoda grafică și avem: $U_1 = U \frac{R_D}{R_D + R_{CC}} =$

$$= 4,32 \frac{3,49}{4,22} = 3,573 \text{ m}; U_2 = U_1 \frac{R_{CC}}{R_D} = 3,573 \frac{0,73}{3,49} = 0,747 \text{ m}; U_1 + U_2 = 3,573 + 0,747 =$$

$$= U = 4,32 \text{ m.}$$

b) Considerăm un punct T_1 cu $Z = 55^\circ 40'$ deci între echinocșii și solstițiul de iarnă, moment în care guomonul aruncă o umbră de $U = 6,173 \text{ m}$. Verificare prin calcul a metodei grafice:

$$U_1 = U \frac{R_D}{R_D + R_{CC}} = 6,173 \times \frac{3,49}{4,22} = 5,109 \text{ m} \quad U_2 = U_1 \frac{R_{CC}}{R_D} = 5,109 \times \frac{0,73}{3,49} = 1,067 \text{ m};$$

$$U_1 + U_2 = 5,109 + 1,067 = U = 6,177 \text{ m.}$$

Observație: Deoarece după echinocții umbrele cresc foarte mult „ieșind” de pe disc, calculul se împarte în 2 perioade: înainte de echinocții și după. Pentru această ultimă perioadă vom marca pe dreapta $M'H'$ lungimea umbrei după echinocții, păstrind pe disc unghiul $Zm = \varphi$. Pentru cazul b) lungimea umbrei între echinocții (marcajele de pe blocul 5) și punctul T_1 va fi: $U' = 6,178 - 4,32 = 1,858$ m; $U'_1 = 1,858 \frac{3,49}{4,22} = 1,536$; $U'_2 =$

$$= 1,536 \frac{0,73}{3,49} = 0,321; U_{TT} = U_{TEC} + U'_2 = 0,747 + 0,321 = 1,068; \operatorname{tg} Z_{T_1} = \frac{U_{ZT_1}}{R_{CC}} = \frac{1,068}{0,73} =$$

$1,4632 \Rightarrow Z_{T_1} = 55^\circ 40'$. Segmentul U_2 , după echinocții va fi deci poziționat în punctul J. Și o ultimă observație. În preajma solstițiului de iarnă deoarece umbra EC — Si măsoară 6,91 m iar segmentul $M'N'$ doar 6,83 m, vom îndoi sfoara BD la jumătate, continuăm procedeul și apoi dublăm pe U_2 pentru a păstra proporțiile. Pentru umbre scurte, Zi rezultă pe disc direct din U și h_G , fără transformarea în U_1 și U_2 .

Nota de calcul nr. 8

Suprapunind pe suprafața laterală a discului umbra U a gnomonului G_3 la un moment oarecare obținem arcul $U = e = R_G \cdot \alpha$ (α fiind unghiul la centru astfel determinat). Pe de altă parte $U = h_G$, $\operatorname{tg} Z = (R_D + R_{CC}) \operatorname{tg} Z$. Egalind cele două expresii rezultă: $R_D \alpha = (R_D + R_{CC}) \operatorname{tg} Z$ de unde $\alpha = \left(1 + \frac{R_{CC}}{R_D}\right) \operatorname{tg} Z$. În cazul nostru $1 + \frac{R_{CC}}{R_D} = 1 + \frac{0,73}{3,49} = 1 + 0,209 =$

$$= 1,209 \text{ și deci } \operatorname{tg} Z = \frac{\alpha \operatorname{rad.}}{1,209}. \text{ Verificare pentru cazul b) nota de calcul nr. 7: La } T_1$$

$$U = 6,1785 \Rightarrow \alpha = 101^\circ 42', \alpha \operatorname{rad.} = 1,77; \operatorname{tg} Z = \frac{1,77}{1,209} = 1,464 \Rightarrow Z = 55^\circ 40'. \text{ Consideră:}$$

această demonstrație, efectuată cu metodologia zilelor noastre, care folosește arcul și unghiul la centru obținute prin suprapunerea lungimii umbrei gnomonului la un moment dat, pe suprafața laterală a discului, ca o dovadă în plus că avem în față un monument antic cu utilități astronomice.

Nota de calcul nr. 9. (pt. fig. 23a). Fie A vârful umbrei; $AF = \Delta U$; $OF = R_D$. Triunghiurile AOB , BDC , OEC sînt asemenea. Scriem în triunghiurile AOB și OEC proporționalitatea catetelor. $\frac{OA}{OC} = \frac{OB}{OE}$ înlocuind rezultă $\frac{R + \Delta U}{R} = \frac{R}{a}$ sau $aR + a\Delta U = R^2$

$$\text{dar } \Delta U = h_G \Delta \operatorname{tg} Z \text{ și avem } h_G \Delta \operatorname{tg} Z = \frac{R^2}{a} - R \Rightarrow \Delta \operatorname{tg} Z = \frac{R(R - a)}{ah_G} = \frac{R}{h_G} \cdot \frac{R - a}{a} = \frac{R}{h_G} \cdot \frac{b}{a} =$$

$$= K \frac{b}{a} \quad \Delta \operatorname{tg} Z = K \cdot \frac{b}{a} \text{ unde am notat cu } K = \frac{R}{h_G} = \frac{R_D}{R_D + R_{CC}} \quad K = \text{„constanta aparatului”}$$

= raportul dintre raza sferei cerești „reduse” (= raza discului) și raza sferei cerești inițiale (= înălțimea gnomonului). Pentru cazul nostru $K = 0,827$ ceea ce corespunde cu valoarea în radiani a lui 2ϵ , adică dublul oblicității eclipticii evident pentru sec. I e.n. Metoda prezintă o serie de variante de calcul.

Nota de calcul nr. 10. Aproximind unghiul BAO cu 15° (față de $14^\circ 56'$) și unghiul BEC cu 30° (față de $29^\circ 50'$) se obține $CMN = CS_1 = R_D = 3,49$. Pentru cazul b) de la nota de calcul nr. 7 respectiv $Z = 55^\circ 40'$, $\delta = 10^\circ$ se obțin pentru valorile:

— calculul cu metodele astronomiei de azi: $\lambda = 64^\circ 05'$

— calcul analitic pt. verificarea met. graf. Vitruviu: $\lambda = 64^\circ 12'$

— calculul analitic pt. verificarea met. Menaeus oblic: $\lambda = 63^\circ 55'$
 deci o eroare de aproximativ $\pm 10'$ de arc. Dat fiind aproximările inițiale păstrăm încă o relativă rezervă asupra acestui tip de Menaeus. (fig. 23b).

Nota de calcul nr. 11. (fig. 23c)

$$\cos A_0 = -\frac{\sin \epsilon}{\cos \varphi} = \frac{0,402}{0,698} = 0,5759 \quad A_0 = 54^\circ 50'$$

Verificarea construcției grafice:

$$\cos(\widehat{TOA_p}) = \cos A_0 = \frac{R_D \cdot \sin \epsilon}{R_D \cdot \sin(\widehat{S_1 TO})} = \frac{\sin \epsilon}{\cos 135^\circ 40'} = \frac{0,402}{0,698} = 0,5759$$

LISTA ILUSTRAȚIILOR

FIG. 1. Vedere parțială a zonei sanctuarelor de la Sarmizegetusa-Regia, în centru marele sanctuar rotund, în stînga jos o porțiune din micul sanctuar dreptunghiular „descompletat”, iar în dreapta soarele de andezit și raza de piatră.

FIG. 2. Piesă de marmură dolomitică în forma literei „T”, amplasată într-o scobitură din cercul numit în cele ce urmează „cu Te-uri”.

FIG. 3. Vedere parțială a soarelui de andezit și a primelor 6 blocuri din raza de piatră.

FIG. 4. Vedere spre sud, de pe meridiană locul formată din cele 2 blocuri din micul sanctuar dreptunghiular „descompletat”, raza de piatră și centrul discului.

FIG. 5. Traseul meridianei locul (direcția nord-sud) marcată cu firul alb. Se observă coincidența cu axa razei de piatră.

FIG. 6. Cercul (discul) central. Se observă starea avansată de deteriorare. (aproximativ 40 de fragmente).

FIG. 7. a) Gnomonul — relații unghiulare. b) Proiecție stereografică în sensul lui Hiparc, a punctului M de pe sfera cu centrul în O. Punctul de vedere este notat cu V, iar M' este proiecția punctului M pe planul de proiecție ACB; VM este raza vizuală. c) Imagine în care planul ecuatorului ceresc a fost considerat ca fiind suprafața discului, iar P polul Nord. În acest caz proiecția polului ecliptic II intersectează acest plan la o distanță de punctul O egală cu raza cercului central. d) Determinarea înclinației eclipticii cu ajutorul raportului dintre raza cercului central și raza discului printr-o proiecție stereografică în sensul lui Hiparc. Schiță pentru nota de calcul nr. 3.

FIG. 8. Analema după Vitruviu.

FIG. 9. a) Construcția menaeus-ului pe discul de andezit cu ajutorul cercului central și determinarea poziției pe ecliptică a soarelui cu metodologia epocii lui Vitruviu, pentru o declinație oarecare S cunoscută. b) Cadran solar tip „scaphe” cu gnomon. c) Cadran solar tip „scaphe” cu styl.

FIG. 10. a) Reconstituirea înălțimii gnomonului h_{GD} cu ajutorul dimensiunilor înscrise pe disc. b) Transformarea mișcării în înălțime a soarelui (pe ecliptică) în mișcare rectilinie (pe raza de piatră) și apoi în mișcare circulară (pe cercul cu Te-uri) în baza relației: lungimea cercului cu Te-uri este egală cu de două ori lungimea razei de piatră: $L_{RP} = 2L_{RP}$. c) Gnomonul tip G3. Diferența dintre lungimile umbrelor aruncate la cele două solstiții — de iarnă și de vară — este egală cu lungimea razei de piatră. Aceasta fiind poziționată pe direcția N—S, timpul în care vârful umbrei gnomonului o parcurge de două ori în lungime, marchează scurgerea unui an tropic. d) Determinarea poziției punctelor echinocțiale pe cercul cu Te-uri cu ajutorul arcelor de cerc.

FIG. 11 și 12. Un diametru al discului, materializat prin firul alb, ce are un capăt în centrul unei scobituri, pe partea opusă centrului trece printre alte două scobituri, deci numărul acestora este fără soț.

FIG. 13. Vederi spre vest a blocurilor 2, 3, 4 și 5 ale razei de piatră. Se observă marcajele de pe fața de Est a blocurilor 3 și 5.

FIG. 14. Marcaj și lăcaș de „babă“ pe fața de Est a blocului 8.

FIG. 15. Marcaj pe fața superioară a blocului 9.

FIG. 16. Placă dreptunghiulară de marmură cu marcaj „I“.

FIG. 17. Bloc de piatră din zidul ce separă terasa a X-a de a XI-a. Se observă marcajul cu două litere tip .

FIG. 18 și 19. Piesă T de marmură cu marcaj pe bara superioară a Te-ului.

FIG. 20. Compase dacice: a), b) și c) Compas dacic tip „pantograf“. Material pus la dispoziție prin deosebita amabilitate a dr. Ioan Glodariu. d) și e) Reproducere după Ioan Glodariu și Eugen Iaroslavski „Civilizația fierului la daci“.

FIG. 21. Determinarea distanței zenitale a soarelui la un moment dat pe disc de andezit cu ajutorul umbrei gnomonului G3. a) Descompunerea umbrei gnomonului $G3=4,22$ m (la un moment oarecare T al anului) în două umbre: umbra unui gnomon egal cu raza discului, notată U1 și umbra unui gnomon egal cu raza cercului central, notată U2. b) Calculul grafic al umbrei U1. c) Calculul grafic al umbrei U2. d) Determinarea distanței zenitale a soarelui folosind raza cercului central și umbra U2.

FIG. 22. Calculul grafic pe disc pentru: a) declinația soarelui corespunzătoare momentului T. b) latitudinea locului (se determină Z_{max} , la solstițiul de iarnă; ϵ a fost construit pe disc $\varphi = Z_{max} - \epsilon$). c) distanța zenitală minimă (solstițiu de vară) $Z_{min} = -$. d) momentul echinocțiilor $Z_m =$.

FIG. 23. a) Calculul distanței zenitale Zi utilizând virful umbrei gnomonului și dubla proiecție stereografică. b) Menaeus „oblic“ construit pe disc și calculul grafic a poziției pe ecliptică a soarelui pentru un moment oarecare T. c) Calculul grafic pe disc a azimutului punctului în care soarele apunea în epocă la solstițiul de iarnă.

BETRACHTUNGEN ZUR MÖGLICHEN ASTRONOMISCHEN DEUTUNG DES ALTARS AUS SARMIZEGETUSA REGIA

(Zusammenfassung)

Eine Serie von antiken Schriftquellen berichten von astronomischen Beschäftigungen der Daker. Wir haben uns vorgenommen, möglichen Spuren einer solchen Tätigkeit in ihrem wichtigsten politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Zentrum, Sarmizegetusa-Regia, nachzugehen. Dieses auch aus dem Grunde, weil in keiner anderen historischen Epoche ein gewisser Typus von Kenntnissen im sozialen Raum den wir betrachten gleich verbreitet waren. Die fortschrittlichsten Kenntnisse waren aber nur einem engen Kreise vorbehalten — im Altertum häufig mit ezoterischem Charakter. Wir werden im folgenden einige Argumente für die Hypothese vorstellen, daß die Daker auch das Gnomon und die Sonnenuhr verwendeten, wie es scheint in einer originellen Weise.

I. *Der Rahmen und Kultstätte.* Ohne einen Einzelfall im geistigen Leben der Goto-Daken darzustellen, sind die Kultstätten aus Sarmizegetusa-Regia die größten und — von allen bisher bekannten — die am sorgfältigsten ausgeführt (Abb. 1). Unter diesen Kultstätten finden wir am eigentümlichsten den unter dem Namen „Andesitsonne“ bekannten Altar, der das Objekt der vorliegenden Studie bildet (Abb. 3).

II. *Der Mittagskreis (Meridian) der Stätte.* Man hat bis vor kurzem einer Komponente des Altars keine Aufmerksamkeit geschenkt und zwar einer Verlängerung des runden Altars, die ebenfalls aus Andesitquadern sind, die eine Gesamtlänge von 9,60 m hat und deren Breite progressiv mit der Entfernung vom Diskus kleiner wird. Im folgenden werden wir diese mit „Strahl der Andesitson-

ne“ bezeichnen. Bestimmungen mit moderner Technik aber auch mit solcher aus der damaligen Zeit (der Schatten eines Gnomons am Mittag) bestätigten die Annahme, daß die Reihe von Steinquadern den Mittagskreis der Stätte bezeichnet und genau in die Richtung Nord-Süd ausgerichtet ist (Abb. 4,5).

III. *Tagundnachtgleiche und Sonnenwende. Die Oblizität der Ekliptik.* Auf der Oberfläche des Diskus ist durch Vertiefungen ein Kreis mit dem Radius von 3,04 m markiert. In diese Vertiefungen wurden im Altertum Marmoreinsätze in Form des griechischen Buchstabens „T“ gestellt. Der Radius dieses Kreises nehmen wir als Höhe eines Gnomons an und errechneten den Wert des Winkels der Oblizität der Ekliptik, vor ungefähr 2.000 Jahren mit ungefähr 24°. Dieser Wert findet sich wieder bei mehreren Solarkultstätten des Altertums die in unserem Land entdeckt wurden. Bei diesen wurde festgestellt (Rechenanm. 2), daß für ein solches Gnomon die Differenz zwischen der Länge der Schatten der Sommersonnenwende und Wintersonnenwende gleich ist mit dem Durchmesser des Kreises. Diese Tatsache ist ein erster Beweis, daß die Größe des Diskus und des Kreises mit den „T“ — förmigen Einsätzen nicht zufällig sind. Mehr noch, die Beziehung zwischen dem Radius des mittleren kleinen Kreises auf dem Diskus mit dem Radius von diesem, ermöglicht die Bestimmung des Winkels der Oblizität der Ekliptik (Rechnungsanm. Nr. 3), durch eine stereographische Projektion des Hipparch, die von den Griechen schon 200 Jahre vor dem Bau der dakischen Heiligtümer in Sarmizogesa angewandt wurde (Abb. 7 b, c, d).

IV. *Das Analém.* Ein Blick auf die Literatur des Altertums führt uns zu Vitruvius, der im IX. Buch seiner Abhandlung über die Architektur „Über das Messen der Zeit“ das Analém einer Sonnenuhr beschreibt (Abb. 8). Der Kreis des Analéms, der mit „Menaeus“ bezeichnet ist, bildet für unsere Erörterungen einen wichtigen Anhaltspunkt. Dieser stellt die Ekliptik dar, deren Durchmesser Vitruvius nach der Ermittlung der Oblizität der Ekliptik, erhält, indem er die Länge des Kreises in 15 Teile einteilt.

V. *Das Menaeus auf dem Diskus.* Wir argumentieren daß ein menaeus auf dem Andesit-Diskus dargestellt werden kann, wo der kleine Kreis aus der Mitte die Oblizität der Ekliptik angibt (Abb. 9a), was uns ebenfalls auf dem Diskus ermöglicht die Position auf der Sonnenekliptik oder die Deklination an einem gewissen Zeitpunkt zu bestimmen. Das ganze kann nicht einzeln bestimmt werden, sondern ist eins vom anderen abhängig.

VI. *Der Diskus und der Strahl der Andesitsonne.* Um diese Unbestimmbarkeit zu überbrücken, werden wir die Höhe eines Gnomons errechnen, für das die Schattenvariation zwischen den Sonnenwenden, im Sommer und im Winter, gleich mit der Länge des Strahls der Andesitsonne ist, der von der Erbauern der Antike nach Norden ausgerichtet wurde. Man konnte also die Variation der Länge dieses Schattens am Mittag verfolgen. Unsere Ermittlungen (Rechnungsanm. Nr. 4) ergaben die Höhe des Gnomons, die gleich mit dem Radius des Diskus plus der Radius des mittleren Kreises ist. Dieses ist ein Beweis, für das Vorhandensein einer Beziehung zwischen den einzelnen Kreisen auf dem Diskus und der Quaderreihe, die den Mittagskreis der Stätte angibt (Abb. 10a).

VII. *Der Kreis mit den „T“ Einsätzen.* Mehr noch, die Länge des Kreises mit den „T“ Figuren ist praktisch gleich mit den doppelten Länge des Strahls der Andesitsonne, also mit der Distanz, die die Schattenspitze des Gnomons in einem tropischen Jahr durchwandert (Abb. 10b). Die „T“ Figuren konnten somit Zeitabstände punktieren. Weil bei der Entdeckung die Hälfte des Diskus zerstört war, versuchten wir die ursprüngliche Anzahl der „T“ Figuren zu bestimmen und kamen zu dem Ergebnis, daß es sich um eine ungerade Zahl gehandelt haben muß und zwar im Intervall zwischen 69—73 (Abb. 11).

VIII. *Die Punkte der Tagundnachtgleiche.* Da wir die Sonnenwende am Ende des Steinstrahls der Andesitsonne ansehen, zeigen unsere Rechnungen (Rechenanm. Nr. 6), daß die Punkte der Tagundnachtgleiche auf den Quader Nr. 5 fallen, genau an jene Stelle, wo ein Zeichen in Form von zwei Parallelen eingemeißelt ist (Abb. 13). Wir nehmen an, daß sie von den Erbauern des Altertums auch zu diesem Zwecke angebracht wurden. Gleiche Markierungen gibt es noch auf den Steinquadern Nr. 3, 7, 8, 9 und 12, jene zwischen 13—15 sind stark abgebrockelt, so daß man die Vertiefungen nicht mehr erkennen kann. Es ist bekannt, daß der Schatten eines Gnomons nicht nur im klassischen Altertum, sondern auch später auch außerhalb dieses Kulturkreises in Einheiten eingeteilt wurde. Für eine solche

Möglichkeit wurde im Kontext des Sternbildes vor ungefähr 2.000 Jahren, die Stellung der Sonne und die astronomischen Ereignisse, die den Steinzeichen auf den Quadern entsprechen, die den Weg des Mittagsschattens eines Gnomons während eines tropischen Jahres angeben, analysiert.

IX. Die Plejaden oder Siebengestirn. Aus Platzmangel verweilten wir in unserer Analyse mehr bei den Zeichen des Quaders Nr. 3, die den Einzug der Sonne in die Konstellation des Stiers angeben und zwar 69 Tage von der Sommersonnenwende. Unsere Berechnungen wurden durch eine Simulation auf dem künstlichen Sternhimmel des Planetariums der Mathematik Hochschule in Bukarest geprüft. Diese bestätigen den Untergang der Sonne in dem Schwarm der Plejaden, der ersten Sternformation im Sternbild des Stieres. Die Plejaden hatten eine dominante Rolle innerhalb der antiken Astronomie und wurden von allen Völkern berücksichtigt (Anm. 20). Wir finden sie also auch bei den Dakern bestätigt. Mehr noch, die Plejaden, die man bei uns im Volk „die Henne mit den Kücken“ nennt, sind auch heute noch, im 20. Jh. das bedeutendste Sternbild bei den rumänischen Bauern (Anm. 23). So rundet sich das Bild ab: die astronomischen Kenntnisse der Dakern über dieses Sternbild (mit praktischen Folgerungen) überschreiten nicht den Rahmen der allgemeinen Kenntnisse in der Astronomie zeitgleicher Völker. Andererseits können die noch heute bestehenden Kenntnisse bei den Landwirten über die Sternkonstellation nur von denen stammen, die sie durch Jahrhunderte und Jahrtausendealte Kontinuität ermittelten: den Vorfahren.

X. Markierungen und Buchstaben. Das Vorhandensein dieser Zeichen auf den Steinquadern der Verlängerung des Diskus, reaktualisiert die Diskussion um die Buchstaben auf den Steinblöcken der Mauer, die die XI. Terasse von der oberen trennt. Bisherige Hypothesen nahmen an, daß es sich um eine mathematisch-astronomische „Legende“ der ganzen Kultstätte handle. Dies unterstützt unseres Erachtens auch die Entdeckung von Zeichen mit astronomischer Bedeutung auf der Verlängerung des Diskus und die Tatsache, daß die oben erwähnte Mauer ebenfalls eine Nord-Süd Ausrichtung hat, also konnte diese zur Aufzeichnung verschiedener Sternbilder dienen. Dazu kommt noch die unlängst gemachte Entdeckung eines „T“ Marmoreinsatzes, die ein graphisches Zeichen am oberen Teil hat. All dieses bekräftigt die Hypothese und weist auf das Vorhandensein in dem Kultkomplex einer mathematisch-astronomischen Legende, die in griechischen Buchstaben aufgezeichnet, in unbekannten graphischen Zeichen oder in dem schon erwähnten Typ zweier paralleler Linien „II“ (Abb. 18, 19 und 20).

XI. Der Zirkel. Das Instrument wurde schon in der griechisch-römischen Welt verwendet und war auch bei den Dakern bekannt (Abb. 21). Ein dritter Typ hat auch die Kennzeichen eines Panthographs, war mit besonderer Sorgfalt gearbeitet und hatte besonders kleine Dimensionen (5,5 cm), was uns auch die hohe Kunstfertigkeit der dakischen Meister beweist. Unseres Erachtens nach wurden solche Instrumente — von entsprechender Größe — auch in den Messungen und astronomischen Ermittlungen auf dem Andesit-Diskus verwendet.

XII. Die Ermittlung der Zenitdistanz auf dem Diskus. Um die Deklination der Sonne und die Position dieser auf ihrer Ekliptik (Paragraph V) indirekt zu ermitteln, haben wir auf dem Diskus eine einfache Methode für die Ermittlung der Zenitdistanz Z_i des Gestirns angewandt: den Zirkel, ein Lineal (= Strick), Teile der Diskuseigenschaften und die Länge des Gnomons $hg = R_D + R_{CC} = 4,22$ m. Von dieser letzten ausgehend kann man der Reihe nach, durch einfache graphische Konstruktionen ermitteln: die Länge des Schattens in dem betreffenden Moment, für ein mit derselben Länge wie den Radius des Diskus ($R_D = 3,49$) und dann auch die Länge des Schattens für ein Gnomon mit derselben Länge wie der Radius des mittleren Kreises ($R_{CC} = 0,73$), der die zenitale Distanz, Z_i , ermittelt; der Winkel wird dabei vom Kreismittelpunkt angegeben. So kann man im folgenden die Stellung der Flächen () inklusiv die Deklination und Position auf der Ekliptik ermitteln. Es gibt in dieser Hinsicht auch andere Methoden, doch wir wählten aus, um nicht vielleicht das Niveau der damaligen Kenntnisse zu überschreiten. Es ist noch hervorzuheben, daß der Diskus ohne jedwache Modifizierung auch in anderen Breiten verwendet werden konnte.

XIII. Kurze Schlußfolgerungen und einige angeschnittene Probleme. Es wurden einige Argumente zur Untermauerung der Hypothese erbracht, daß unsere Vorfahren ein Gnomon verwendeten und einen Typus von origineller Sonnenuhr, die teilweise auch als Astrolab verwendet werden konnte. Schlußfolgernd möchten

wir hervorheben, daß die Daker das Sternbild in 10 Einheiten und nicht in 12 einteilten, wie die meisten Völker der Antike und mit einfacher Handhabung im Vergleich zur griechischen Sonnenuhr vom Typ skaphe mit denselben Performanzen. Eine andere Methode betrachtet den Diskus als einen Zylinder mit einer sehr kleinen Höhe (30 cm). Wenn ein Strick gleich der Länge des Schattens des Gnomons in einem bestimmten Moment auf die Seitenfläche des Diskus gelegt wird, verwandelt er sich in einen Kreisbogen mit derselben Länge, mit einem entsprechenden Winkel im Zentrum des Diskus. Es beweist sich hiermit, dass die Zenitaldistanz mit diesem Kreisbogen und dem entsprechenden Winkel berechnet werden kann. (Rechnung nr. 8).

Der Zenitabstand kann noch durch (Methode III) doppelte stereographische Projektion berechnet werden. Es werden noch die Ost- und Westpunkte der Sonnenwende berechnet (Rechnung nr. 9, 10, 11).

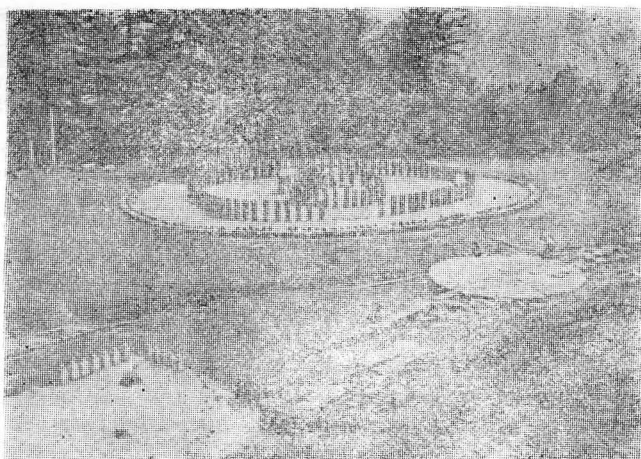

Fig. 1

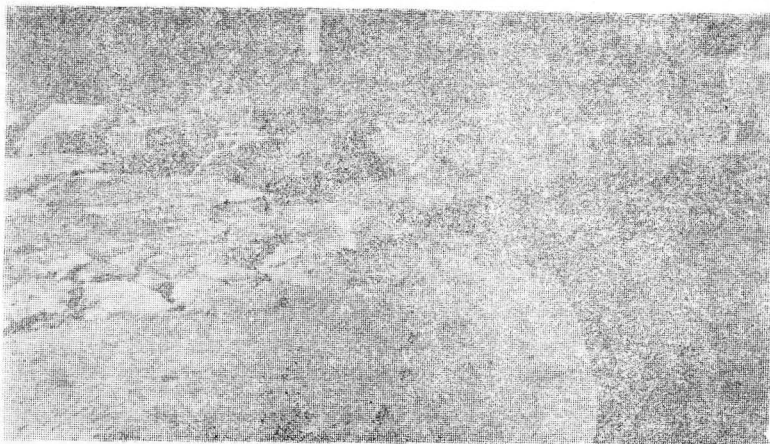

Fig. 2

Fig. 3

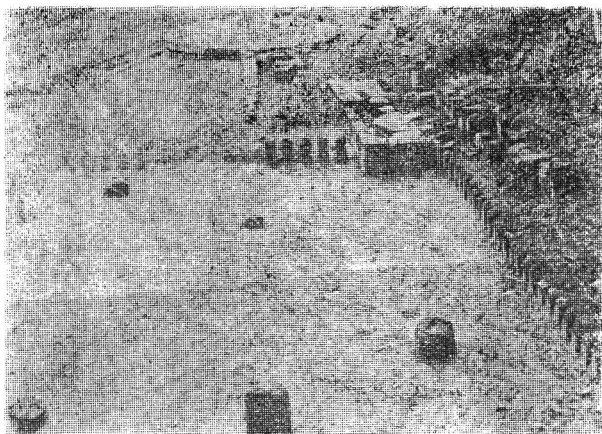

Fig. 4

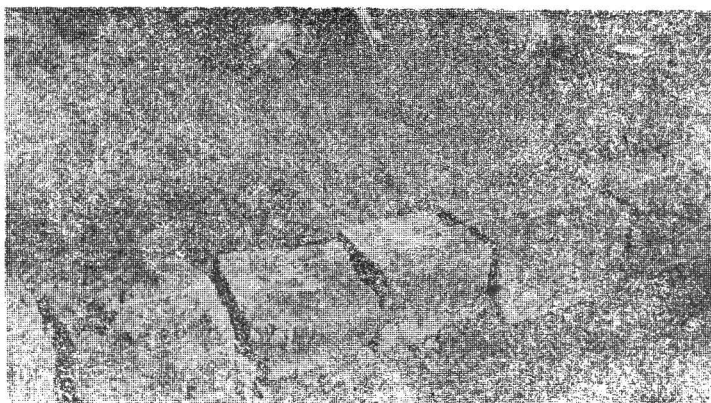

Fig. 5

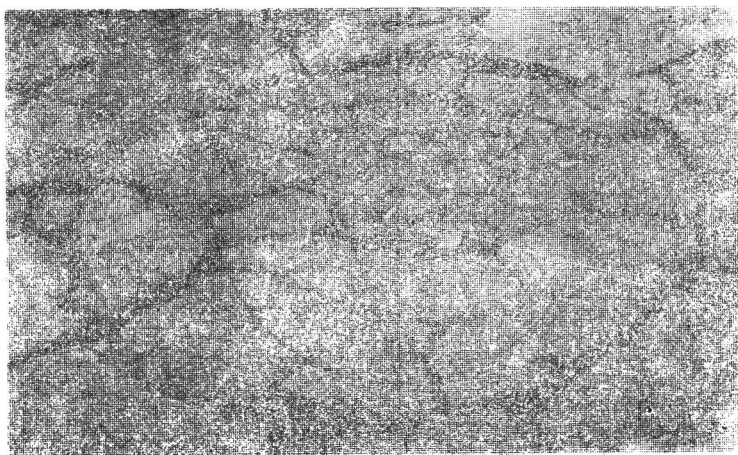

Fig. 6

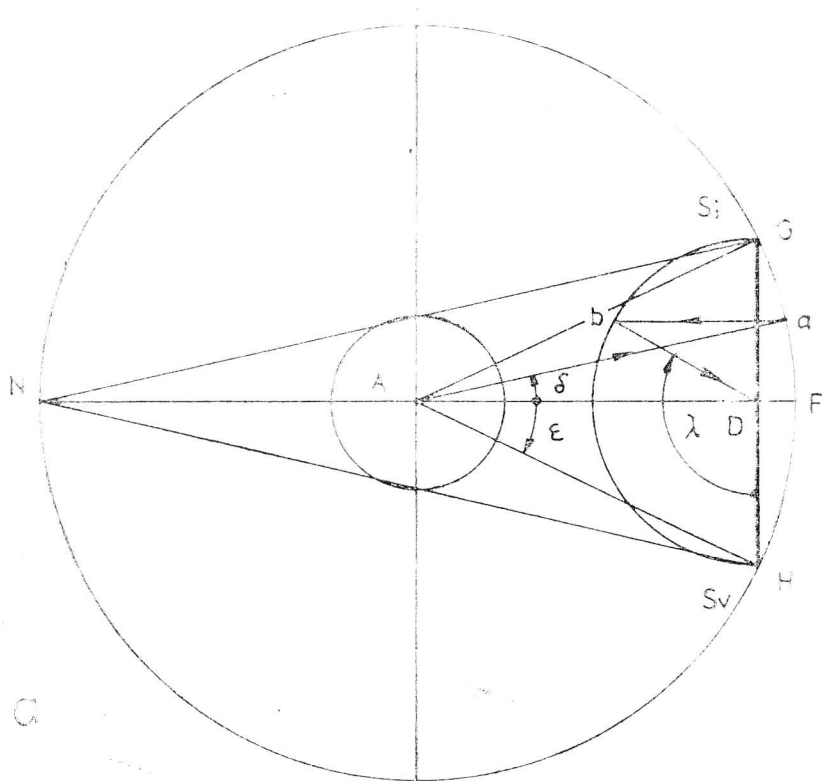
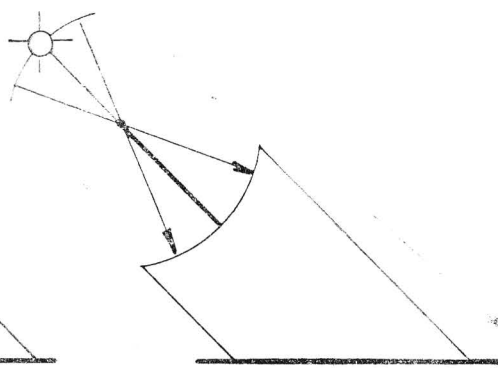
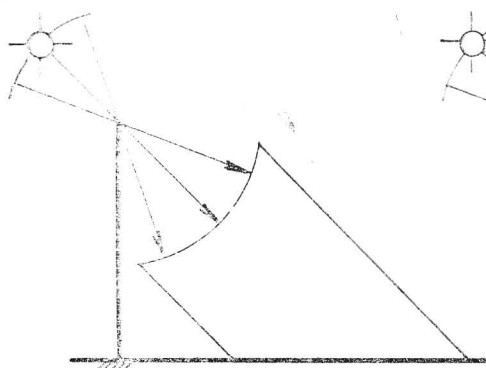

Fig. 9

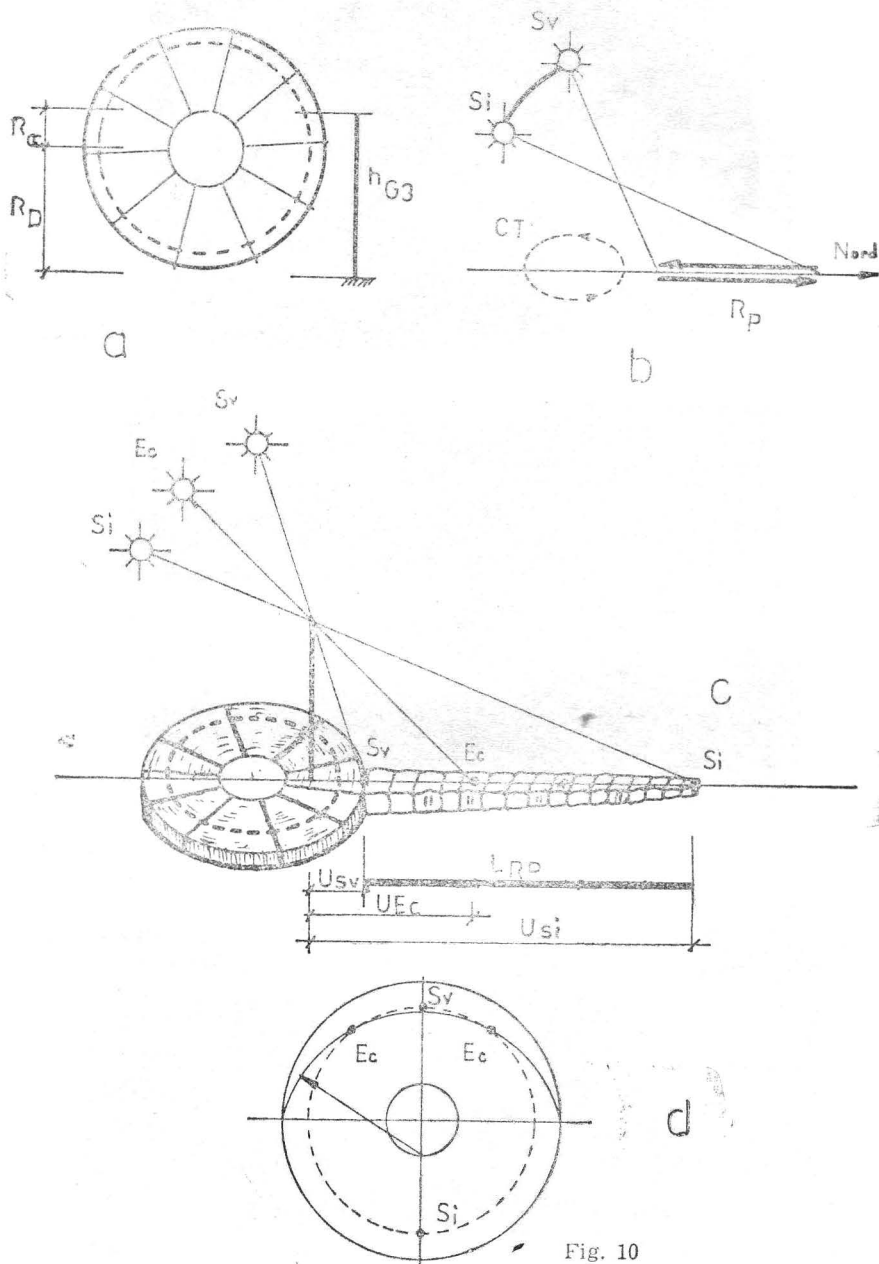

Fig. 10

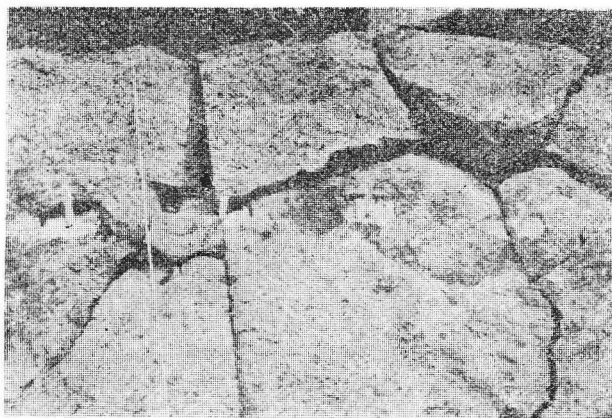

Fig. 11

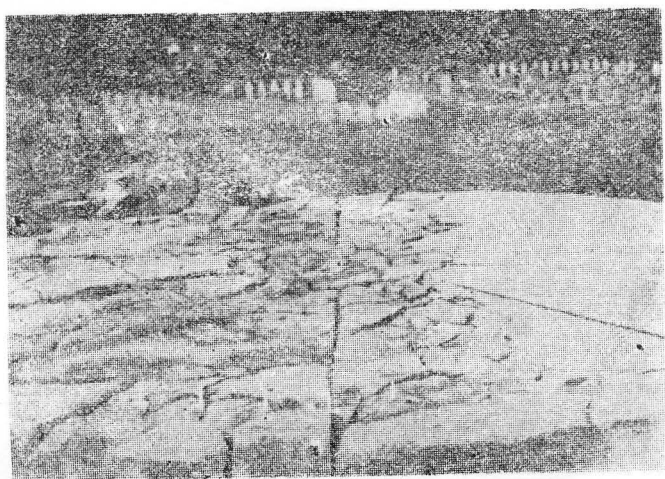

Fig. 12

Fig. 13

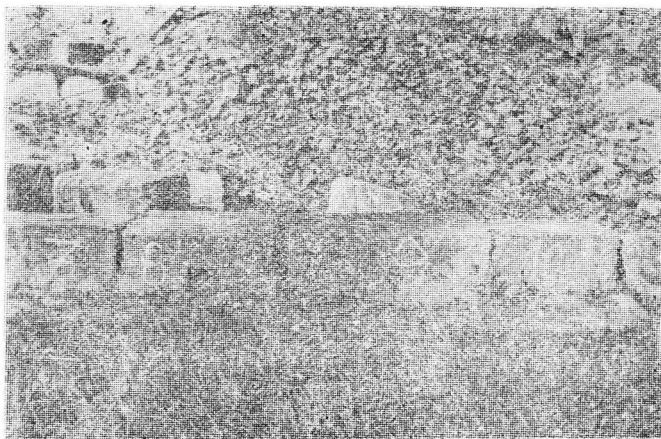

Fig. 14

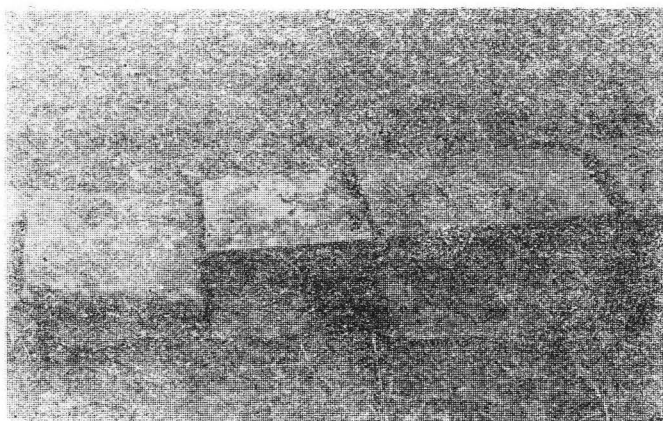

Fig. 15

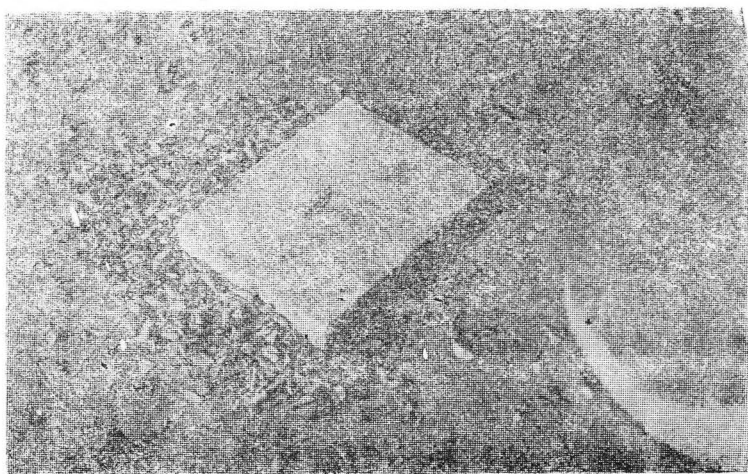

Fig. 16

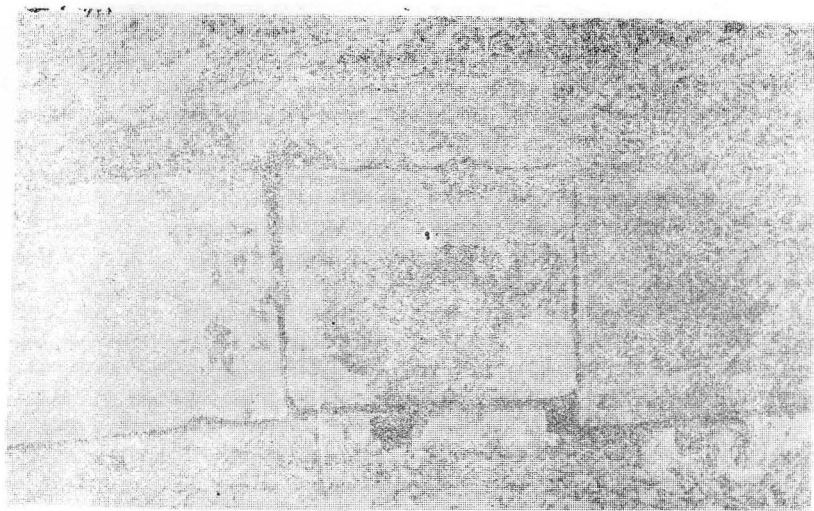

Fig. 17

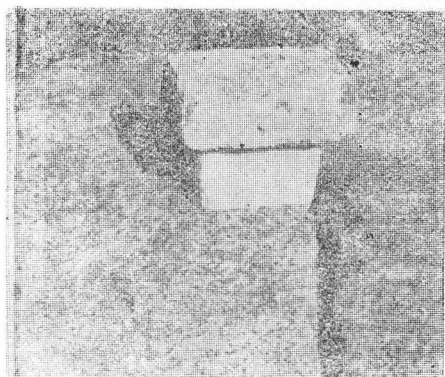

Fig. 18

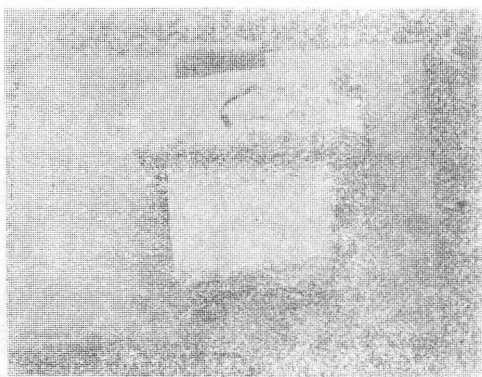

Fig. 19

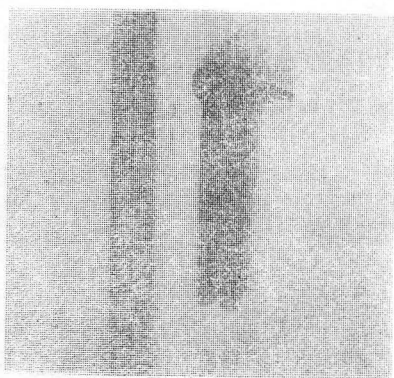
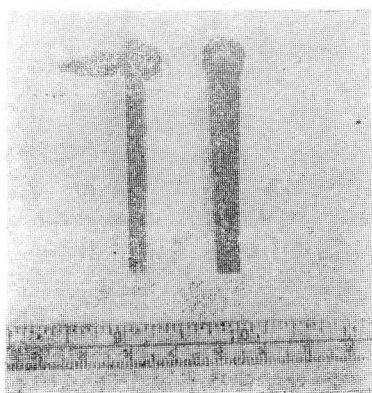

Fig. 20 a

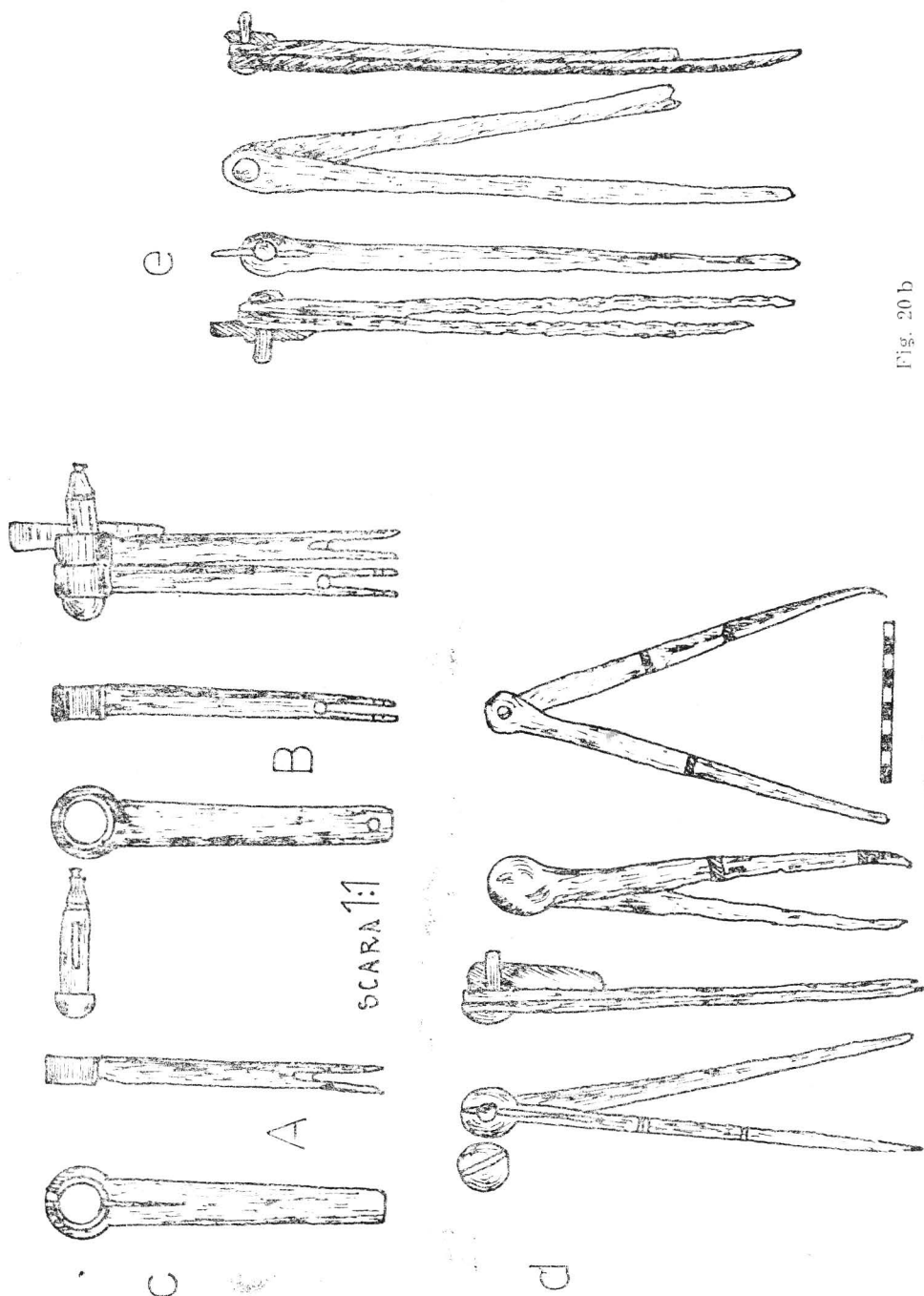
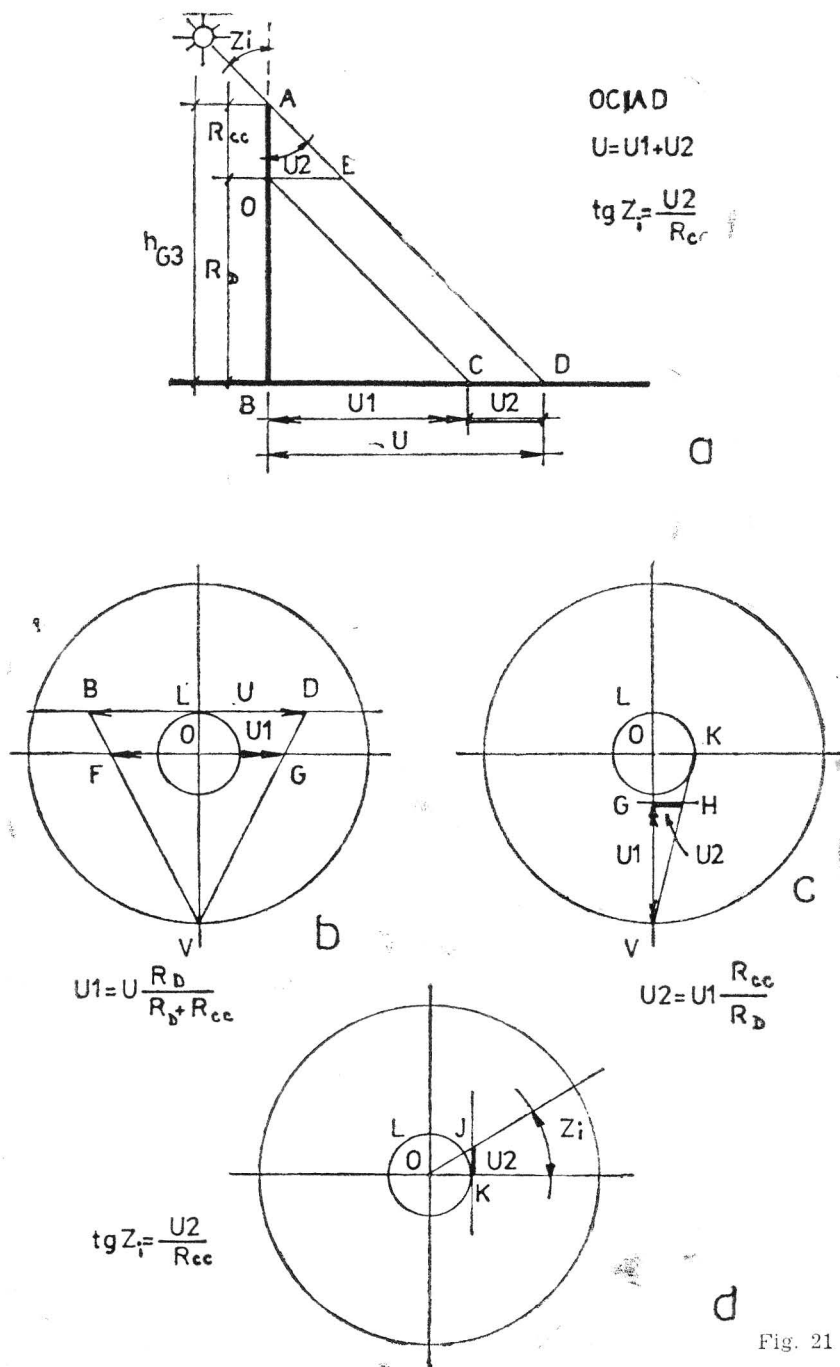

Fig. 20 b

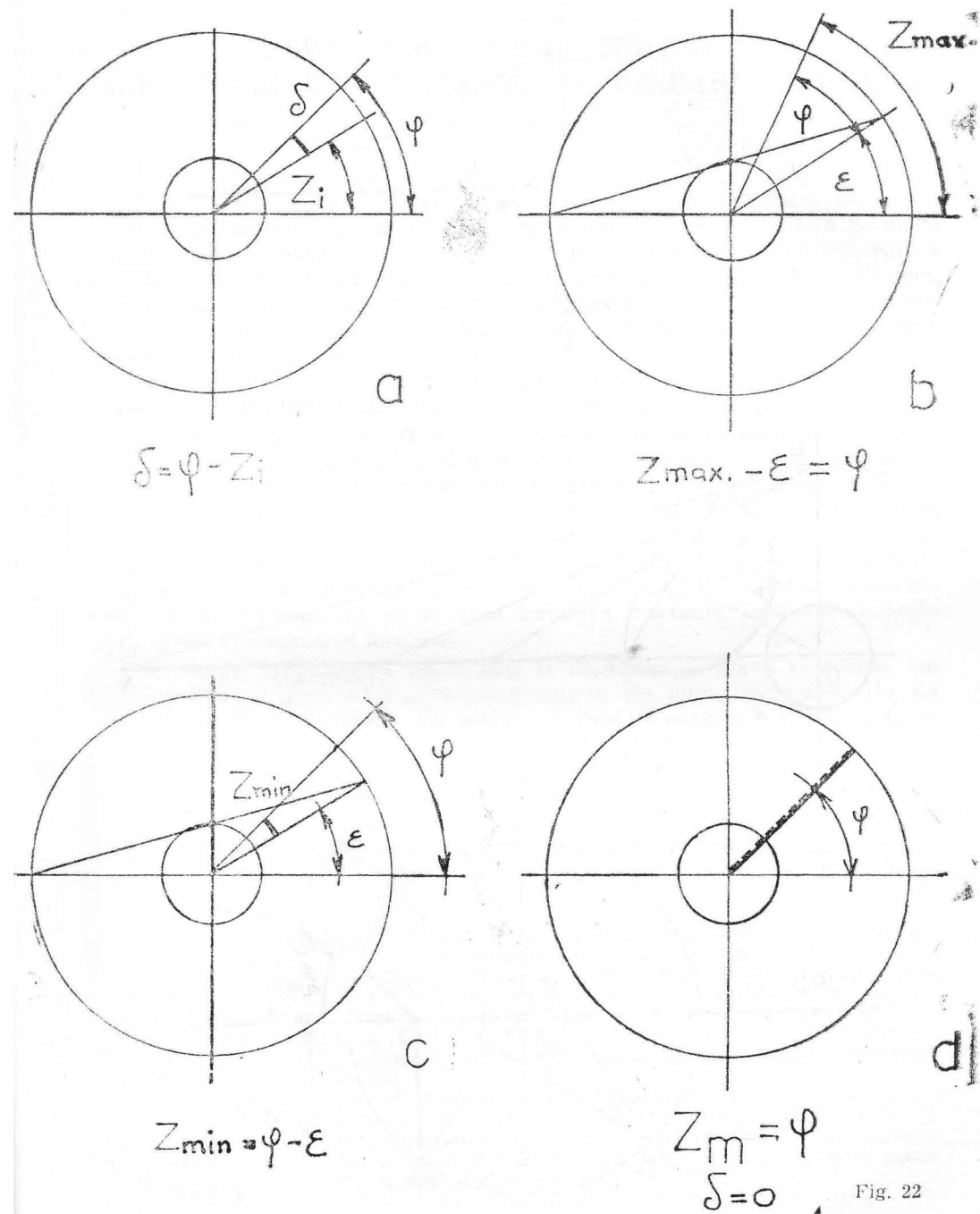
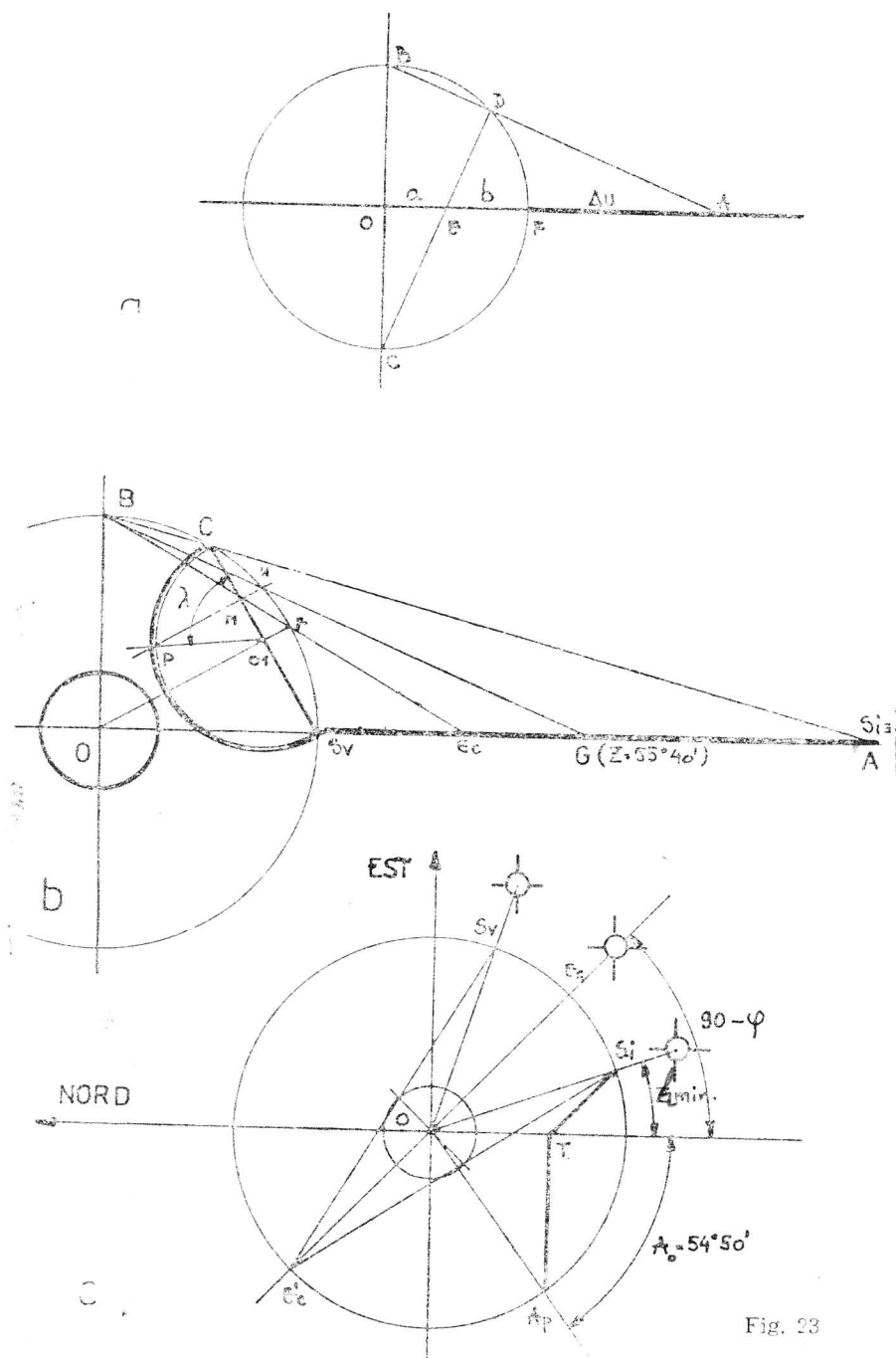

Fig. 22

DESPRE STRUCTURILE SUBTERANE ALE ARENEI AMFITEATRULUI DE LA SARMIZEGETUSA

Unul dintre cele mai importante monumente ale Ulpiei Traiana Sarmizegetusa este amfiteatrul. Din păcate, deși dezvelit integral și restaurat încă de multă vreme, el nu s-a bucurat de prea multă atenție din partea cercetătorilor¹. Fără a constitui încă obiectul unui studiu aprofundat, multe probleme legate de structura, funcționalitatea, rolul său social-politic și religios în viața coloniei și a întregii provincii rămân încă neelucidate. Numeroasele întrebări care își așteaptă încă răspunsul ne-au îndemnat să încercăm în rândurile de față dezbateră și eventual soluționarea unei singure probleme, trecută prea ușor cu vederea pînă acum, și anume rostul structurilor subterane din arena amfiteatrului.

Această tentativă este însă mult îngreunată datorită documentației sărace și lacunare ce ni s-a păstrat de la autorii săpăturilor. Primele săpături arheologice în arena amfiteatrului au fost executate în anii 1891—1893 de către membri ai *Asociației istoricilor și arheologilor* din Deva. Cu această ocazie, în centrul arenei a fost descoperită o stelă funerară înaltă de 3,90 m, ceea ce i-a determinat pe autori să presupună existența în acel punct a unui mormînt, aflat la 2 m adîncime². Săpăturile la amfiteatru au fost reluate între anii 1934—1936 de un colectiv condus de C. Daicoviciu. Ele au dus și la dezvelirea structurilor subterane din arenă și mai tîrziu la restaurarea acestora³.

Structurile subterane ale arenei (fig. 1) sînt zidite în piatră și constau din trei elemente de bază: o încăpere mare centrală de formă patrulateră (*b*), un coridor lung (*c*) care pornește din peretele de vest al camerei *b* și se îndreaptă, de-a lungul axei lungi a arenei, spre poarta de est; după ce o străbate și iese din amfiteatru, cotește spre nord. Cel de-al treilea element (*a*) este dispus de cealaltă parte a camerei *b*, spre vest, și este de asemenea orientat pe direcția axei lungi; constă dintr-o încăpere mai mică și alungită, mult mai îngustă decît cea centrală. Rezumînd puținele date ce ni le oferă autorul cercetărilor⁴, știm că în camera mare din centru era un „bazin de apă“ unde a descoperit jgheaburi de

¹ Despre amfiteatru, vezi: G. Szinte, în *HTRTE*, VIII, 1897, p. 35—37; P. Kiriály, *Dacia Provincia Augusti*, Nagybecskerek, 1894, p. 122—129; C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 230—231; C. Daicoviciu, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 393—403; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1962, p. 51—58; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 348—349; G. Forni, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 141—154; I. Piso, în *Alia*, XI, 1978, p. 282—287; *IDR*, III/2, p. 51—63, nr. 28—61; H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București, 1984, p. 87—100.

² G. Szinte, *op. cit.*, p. 37. Presupunerea, total nepotrivită, s-a datorat descoperirii unei stele funerare, cu inscripția ilizibilă. Dimensiunile neobișnuite ale piesei, 3,90 m, nu exclud posibilitatea ca ea să fi fost refolosită la un moment dat în legătură cu structurile subterane. S-ar putea să fi ajuns acolo și în epoca post-romană, ca material folosit pentru blocarea intrărilor.

³ C. Daicoviciu, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 399—400, fig. 30—31, pl. III.

⁴ *Ibidem*.

stejar care colectau apa ce venea prin niște canale mici din pereții de sud și de vest ai încăperii. Jgheburile conduceau apoi apa pe sub un prag în coridorul lung subteran. Deasupra bazinului se afla, probabil, o podea de lemn care transforma încăperea într-un spațiu care servea, după explicația lui C. Daicoviciu, „pentru scopurile reprezentărilor”. Nu se amintește nimic despre al treilea element, camera *a*, deși fusese și ea săpată, așa cum rezultă dintr-o fotografie și de pe planul publicat de autor. Lipsesc orice alte detalii, dimensiuni, observații. Unele dintre acestea pot fi reconstituite după plan. Urmărindu-l (fig. 1), se pot adăuga câteva observații despre fiecare dintre cele trei elemente. Camera centrală *b* are înscrisă adâncimea de 1,85 m (în text se spune 2 m), în timp ce încăperea *a* pare să fi fost săpată doar 0,85 m sub nivelul arenei. Coridorul *c* putem presupune că a fost adâncit cam la același nivel cu încăperea *b*. Mai observăm că încăperea *b* și coridorul *c* au fost, se pare, construite deodată, întrucît zidul de nord al coridorului se prelungește, formînd și latura de nord a camerei *b*. În schimb, încăperea *a* nu are zidurile perpendiculare pe cele ale camerei *b*. Ele sînt mai subțiri decît cele ale restului elementelor subterane și par a se adosa acestora. Sînt indicii care pot duce la presupunerea că această încăpere a fost construită mai tîrziu decît celelalte două elemente. Calculate după planul lui C. Daicoviciu⁵, dimensiunile aproximative ale încăperilor subterane se prezintă astfel: camera *a* — $5,55 \times 0,95$ m, grosimea zidurilor 0,55 m; camera *b* — $6,30 \times 3,80$ m, grosimea zidurilor 0,80—0,95 m; coridorul *c* — este săpat pe o lungime totală de 55 m, dintre care: pornind de la pragul de trecere în camera *b* se pot delimita 14,60 m, distanță pe care are o lățime de 1,15—1,20 m; urmează apoi o porțiune mai îngustă, de 0,60—0,80 m și lungă de 28,85 m; ultima sa parte, după ce iese din amfiteatru și cotește spre nord, are 11,55 m lungime și aceeași lățime ca și cea anterioară. În continuare n-a mai fost urmărit, continuarea sa fiind doar presupusă. Grosimea zidurilor coridorului este de 0,80—0,95 m.

Înainte de a încerca să stabilim funcționalitatea acestor elemente, trebuie să vedem dacă și alte amfiteatre ale lumii romane aveau structuri asemănătoare și cum au fost ele interpretate. Analizînd un număr considerabil de amfiteatre cercetate pe întreg cuprinsul Imperiului am ajuns la concluzia că existența structurilor subterane nu constituia o situație de excepție, dar nu era nici o regulă generală, unele amfiteatre fiind lipsite de asemenea dotări. Dintre cele care le posedă, se remarcă o primă grupă a marilor amfiteatre, la care întreg subsolul arenei este străbătut de o rețea complicată de coridoare și camere, avînd uneori legătură și cu *cavea*. Erau evident destinate desfășurării unor spectacole de mare anvergură, inclusiv naumahiilor. Cunoaștem asemenea structuri la Colosseum⁶, în amfiteatrele de la Capua, Puteoli și Verona⁷, în marile amfiteatre ale Galliei de la Nîmes și Arles⁸ sau la „Colosseum-ul” de la El Djem⁹ din provincia Africa. O a doua grupă cuprinde un număr însemnat de amfiteatre cu structuri subterane în arenă mai

⁵ Am preferat calculul după plan, întrucît pe teren avem actualmente restaurări, mai vechi, despre care nu știm cît de corect și de științific au fost efectuate. Despre restaurări vezi D. Alicu, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 146—147.

⁶ H. Kähler, în *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale* (în continuare EAA), I, s.v. *anfiteatro*, p. 380.

⁷ C. Thierry, în *DA*, I, s.v. *amphiteatrum*, p. 247; L. Friedlaender, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, II, ed. VIII, Leipzig, 1910, p. 567—568; H. Kähler, *op. cit.*, fig. 528, 530.

⁸ A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, II, Paris, 1958, p. 626—627.

⁹ H. Slim, în *L'Africa romana. Atti del I convegno di studio. Sassari 1983*, Sassari, 1984, p. 156, pl. XX, XXI.

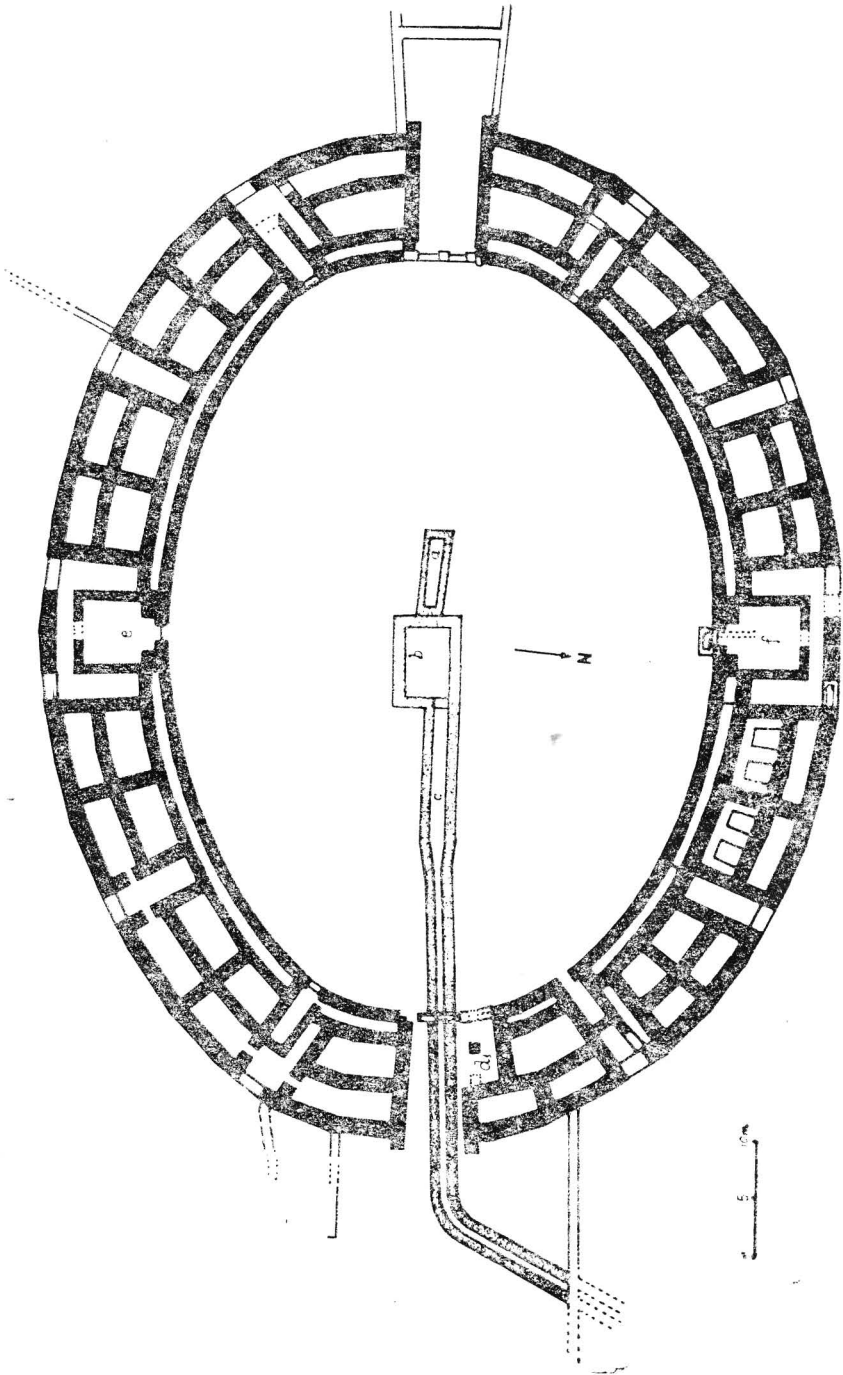

Fig. 1. Planul amfiteatrului, cu structurile subterane (după C. Daicoviciu).

simple și de mai mică amploare. Așa sînt, de exemplu, în Italia cele de la Tusculum, Interamnia Praetutrinorum, Sutrium¹⁰, în Sicilia cel de la Syracusa¹¹, în Gallia cele de la Vesunna Petrocoriorum, Metz și Augusta Treverorum¹², Colonia Traiana (Xanten)¹³ în Germania, amfiteatrele militare de la Aquincum¹⁴ și Carnuntum¹⁵ din Pannonia, cel de la Salona¹⁶ din Dalmatia sau în Britannia cel de la Deva¹⁷. În această categorie se include și amfiteatrul de la Sarmizegetusa.

Mulți dintre cei care au studiat amfiteatrele amintite au căutat să găsească explicații pentru structurile subterane ale arenelor, bazîndu-se atît pe date arheologice și epigrafice, cît și pe informații literare antice. Toate aceste cunoștințe cumulate s-au dovedit a nu fi suficiente, întrucît nici una dintre explicații nu depășește stadiul ipotezelor. Cei mai mulți, referindu-se cu precădere la Colosseum și folosind texte din Dio Cassius, Herodianus sau Flavius Vopiscus precum și informații arheologice, socotesc că existența acestor structuri este legată de desfășurarea de *venationes*¹⁸. Conform acestor păreri, subteranele ar fi adăpostit animalele pregătite pentru spectacol și anumite mecanisme cu ajutorul cărora puteau fi aduse la nivelul arenei. De asemenea, puteau folosi și la desfășurarea naumaliilor. Unii, mai optimiști, au încercat chiar să reconstituie aspectul inițial al subteranelor și al mecanismelor pe care le adăposteau¹⁹. Conform altor ipoteze, în subterane se depozitau și accesoriile, decorul și mijloacele de manevrare a acestora, necesare unor spectacole de pantomimă, fantasmagoriilor mitologice sau dramelor, frecvent văzute mai ales în amfiteatrele provinciale²⁰. O explicație deosebită a fost dată structurilor arenei amfiteatrului de la Salona. Aici, un coridor subteran, care pornește dintr-o încăpere patruleteră din centrul arenei și iese pe sub *cavea* undeva în afară, a fost considerat ca loc de evacuare a gladiatorilor morți sau răniți spre un presupus *ludus gladiatorius* situat ipotetic undeva în apropierea amfiteatrului²¹.

După această sumară trecere în revistă a diferitelor păreri, să vedem dacă se poate stabili care era situația în cazul Sarmizegetusei. Chiar dacă nici despre materialul arheologic descoperit în interiorul încăperilor subterane nu știm prea multe, totuși C. Daicoviciu amintește, atunci cînd enumeră piesele pe care le adăpotea în acea vreme Muzeul din Sarmizegetusa, o inscripție dedicată zeiței

¹⁰ L. Friedlaender, *op. cit.*, p. 572, 575—576 (după autori mai vechi).

¹¹ C. Thierry, *op. cit.*, loc. cit.

¹² A. Grenier, *op. cit.*, p. 671 (Vesunna), 700—704 (Metz), 708—710, fig. 238 (Aug. Trever.).

¹³ K. Heidenreich, în *BJ*, 145, 1940, p. 40—41, Taf. 9, Abb. 1.

¹⁴ J. Kolendo, în *Archeologia*, Warszawa—Wrocław, XXX, 1979 [1981], fig. 1.

¹⁵ R. Egger, în *RLÖ*, XVI, 1926, p. 105—111; L. Klima, H. Vetters, în *RLÖ*, XX, 1953, p. 9—13, Abb. 56, 72, Taf. 2/25 și planul general; J. Kolendo, *op. cit.*, fig. 7.

¹⁶ E. Dyggve, *Recherches a Salone*, II, Copenhagen, 1933, p. 48—49, fig. 18/3a, pl. I.

¹⁷ F. H. Thompson, în *Actes du IX-e Congres international d'etudes sur les frontieres romaines. Mamaia 1972*, București, Köln, Viena, 1974, p. 358, fig. 1, pl. 57/2, 59/2.

¹⁸ Atestări de *venationes* în izvoare literare și epigrafice la I. Lugli, *Fontes ad topographiam veteris Urbis Romae pertinentes*, III, Roma, 1955, p. 150, nr. 129, 132 și p. 164—167, nr. 260, 262—271; G. Lafaye, în *DA*, V, 1, s.v. *venatio*, p. 701—702.

¹⁹ L. B. Del Maso, *La Rome des Cesars*, Florența, 1977, p. 68, 78—79.

²⁰ L. Friedlaender, *op. cit.*, p. 412—413; A. Grenier, *op. cit.*, p. 563—564, unde este redată descrierea lui Apuleius despre un spectacol de la Cyrene.

²¹ E. Dyggve, *op. cit.*, p. 89, 105—106, fig. 70/A, 71. Există însă mai multe motive pentru care o asemenea posibilitate este greu de acceptat.

Nemesis (fig. 2) despre care ne spune că a fost găsită în camera mare din centrul arenei, evident cu ocazia săpăturilor ce le efectuase acolo. Fără a-i da textul, o comentează laconic arătând că dedicantul epigrafei era un *pecuarius*, furnizor de animale pentru amfiteatru²². De la această primă pomenire piesa a mai fost reluată, fără ca lectura ei să fi suferit modificări²³. O sensibilă schimbare apare în 1980 în IDR, III/2, unde se arată că lectura corectă a profesiei dedicantului este *pecumarius*, fiind considerată o variantă a formei obișnuite *pecuarius*²⁴. Iată textul complet al inscripției, după IDR, III/2: *Deae Nemesi Reg(inae) /C(aius) Val(erius) Maximus pec/umarius ex visu/ posuit.*

La o examinare mai atentă a piesei (vezi fig. 2), ultima literă din rîndul 2 pare mai degrabă un *G* decît un *C*. Ea seamănă foarte bine cu cea de deasupra, ultima din rîndul 1, care este cu siguranță *G* și mai puțin cu prima literă din rîndul 2 care este sigur un *C* (de altfel singurul din inscripție). Operînd doar această modificare în vechea lectură, cuvîntul de la sfîrșitul rîndului 2 și începutul celui de-al treilea s-ar citi *pegumarius* și nu *pecumarius*. În acest caz observăm că despărțirea în silabe a cuvîntului ar fi greșită. Constatăm însă că la începutul rîndului 3 nu se vede litera *U*, considerată sigură de editorii anteriori ai inscripției. Este adevărat că ar exista spațiu pentru o literă și că suprafața pietrei este ușor corodată în acel loc. Dar și alte zone ale inscripției se prezintă la fel și totuși nici o altă literă n-a dispărut total. Considerăm că ea n-a existat și a fost presupusă doar, fiind necesară în cazul vechii lecturi. Fără această literă se poate observa că rîndul 3 este încadrat simetric pe placă, prima și ultima sa literă fiind situate la egală distanță de marginile inscripției. La fel, singurul cuvînt din rîndul 4 este așezat simetric față de extremitățile rîndului anterior. De asemenea, nu mai trebuie presupusă o despărțire incorectă în silabe a cuvîntului în cauză. Sintem așadar de părere că lectura corectă a cuvîntului este *pegmarius*. Or, este foarte improbabil ca *pegmarius* (sau chiar *pegumarius*) să fi fost folosit în sens de *pecuarius*. *Pegmarius* este un substantiv derivat de la *pegma-* *atis*. *Pegma*²⁵ era o „mașinărie” de lemn, compusă din mai multe scînduri îmbinate și fixate cu piroane de fier precum și din alte piese metalice, probabil. Era folosit în teatre și amfiteatre pentru realizarea unor efecte scenice. *Pegma* a fost de timpuriu folosit în teatrele grecești, cînd se pare că era o platformă mobilă pe roți pentru a mișca panouri scenice. Explicațiile autorilor antici sînt însă confuze, ceea ce demonstrează că *pegma* avea forme diverse, adaptate unor scopuri diferite²⁶. Folosirea sa în epoca romană la spectacolele din amfiteatru a putut duce la o „mașinărie” diferită de ceea ce se înțelegea inițial prin *pegma*. Deși termenul este atestat în izvoarele scrise latine ca desemnînd o „mașinărie” folosită în amfiteatre, nici unul nu are darul să ne lămurească pe deplin asupra aspectului și func-

²² C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 410.

²³ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 80.

²⁴ IDR, III/2, nr. 321, fig. 266, cu unele aprecieri inexacte în descriere și cu vechea traducere a lui C. Daicoviciu.

²⁵ A. Forcellini, *Lexicon totius Latinitatis*, IV, p. 552—553. Uneori cuvîntul este scris și *pecma*, ceea ce înseamnă că și în cazul vechii lecturi ar fi putut să fie interpretat în sensul pe care îl propunem acum. Există și forma *peuma*. Vezi și RE, XIX, 1, col. 66—67.

²⁶ A. Neppi Modona, în *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à André Piganiol*, I, Paris, 1966, p. 583, unde sînt comentați mai mulți termeni grecești desemnînd instalații folosite în teatrele grecești, după *Onomasticon* a lui Polux. *Pegma* se mai numea ἐκκόλαμν.

Fig. 2. Inscripția descoperită în camera *b* din arenă.

ționalității sale²⁷. *Pegma* era, probabil, bazat pe roți de lemn aflate la o anumită înălțime, scripeți, contragreutăți și folosea probabil la manevrarea unor elemente scenografice și la producerea de efecte scenice. Cel care manevra un *pegma* trebuie să se fi numit *pegmarius*, termen atestat pentru prima oară prin inscripția de la Sarmizegetusa. Există numeroase exemple de cuvinte derivate cu ajutorul sufixului *-arius* care desemnează diverse categorii de meserii²⁸.

Revenind la inscripția în discuție, este evident că „pișcotul“ din centru reprezintă de fapt două urechi umane, Nemesis fiind în acest caz printre acei *Θεοὶ ἐπήκοοι*²⁹, zeii care ascultă și rețin rugăciunile oamenilor.

Nici „pișcotul“ și nici orificiul central nu puteau servi la prinderea vreunui obiect (statuie) așa cum s-a afirmat³⁰. Orificiul central împreună cu altele patru aflate în colțurile plăcii serveau la fixarea acestora pe perete. Putem fi deci siguri că este o placă votivă pusă zeiței Nemesis pe un perete. Tot atât de cert este și faptul că inscripția n-a fost descoperită în templul lui Nemesis, aflat în imediata apropiere a porții de est a amfiteatrului, ci în interiorul încăperii subterane din centrul arenei. Nefiind spartă, este greu de crezut că ar fi putut ajunge acolo ulterior. Sîntem deci de părere că dedicantul a fixat-o încă de la început pe unul dintre pereții încăperii în care a fost descoperită.

Trebuie să ne punem întrebarea ce anume l-a determinat pe C. Valerius Maximus să dedice o inscripție zeiței Nemesis în interiorul camerei subterane din arenă și nu în templul aflat în apropiere. Dedicarea de inscripții lui Nemesis sau altor divinități în interiorul amfiteatrelor nu este un lucru neobișnuit³¹. C. Valerius Maximus, *pegmarius*, a pus dedicația însă în locul unde își practica meseria, adică în camera subterană. S-ar putea ca activitatea lui să nu fi fost lipsită de pericole. Poate acesta să fi fost motivul ce l-a îndemnat să așeze inscripția acolo. Trebuie să mai ținem cont de faptul că acțiunea votivă a avut loc în urma unui vis, lucru ce ar fi putut determina alegerea locului inscripției.

Considerăm deci că în camera subterană din centrul arenei era așezat *pegma*, unul dintre minuitorii lui fiind C. Valerius Maximus, de profesie *pegmarius*. Știm din cercetările arheologice efectuate la alte amfiteatre că există indicii care au dus la presupunerea că în încăperile subterane ale arenelor erau adăpostite diferite mecanisme necesare spectacolelor din amfiteatru. La Nîmes³², de exemplu, în încăperile subterane s-au descoperit două *pondera* de plumb și la doi metri deasupra urme în perete ale locașurilor de susținere a unui planșeu de lemn. Într-o cameră subterană din arena de la Colonia Traiana (Xanten)³³ s-a găsit fierul ruginit al unei „mașinării“ și birne cu scobituri pentru cepuri, pietre și lingouri de fier folosite probabil ca și contragreutăți. La fel, la Metz³⁴ și Augusta Treve-

²⁷ *Gladiatores quoque pegmares* dintr-unul din manuscrisele în care s-a păstrat Suetonius, *Caligula*, 26, 5 este o corupție, în loc de *gladiatores proque paegnariis* (vezi ed. Ailloud, Paris, 1932).

²⁸ *Istoria limbii române*, I (limba latină), București, 1965, p. 78.

²⁹ O. Weinreich, in *Mitteilungen des Kaiserlichen Deutschen Archäologischen Instituts*, Ath. Abt., XXXVII, 1912, p. 1—68.

³⁰ *IDR*, III/2, nr. 321, p. 273.

³¹ Uneori, divinități ca Nemesis, Mithras, Marte, Diana, Hercule, Silvanus erau adorate chiar în incinta amfiteatrului. Vezi A. Grenier, *op. cit.*, p. 562, 572, 708—709 cu nota 2; F. H. Thompson, *op. cit.*, p. 358, fig. 1, pl. 58/2; G. Lafaye, *op. cit.*, p. 711; E. Dyggve, *op. cit.*, p. 84 (nr. 22), 107 cu nota 1, 108 cu nota 1.

³² A. Grenier, *op. cit.*, p. 626, nota 3.

³³ K. Heidenreich, *op. cit.*, p. 41.

³⁴ A. Grenier, *op. cit.*, p. 705, fig. 235.

rorum³⁵ stîlpilor de lemn par a fi dispuși pe fundul structurilor subterane pentru a susține o podea de lemn necesară susținerii unei „mașinării” grele. Toate acestea sînt argumente care au dus la presupunerea că asemenea instalații mecanice ar fi putut intra în dotarea multor amfiteatre. Fiind constituite însă în mare parte din lemn, nu s-au păstrat decît puține elemente componente³⁶.

La Sarmizegetusa, chiar dacă nu avem cunoștință despre resturi ale acestor instalații în camera subterană (deși nu este exclus să fi existat), s-a găsit în schimb o inscripție pusă de către unul dintre cei care le minuiiau. Este o atestare care ne oferă mai multă certitudine decît puținele și greu descifrabilele urme arheologice găsite în alte părți. Pe această bază putem fi mai siguri, dacă nu chiar convinși, că structurile subterane ale arenei de la Sarmizegetusa erau destinate adăpostirii unui *pegma* și mînuitorilor lui. Este un argument ce întărește și ipotezele formulate pentru alte amfiteatre, destul de nesigure pînă acum, în lipsa documentelor hotărîtoare.

C. Valerius Maximus nu era poate singurul *pegmarius* de la Sarmizegetusa. S-ar fi putut ca manevrele din subsol să fi necesitat mai mulți „mașiniști”. Spațiul subteran restrîns însă, nu ne permite să ne putem gîndi la mai mult de doi-trei oameni. Zona operațională a acestui personal tehnic era compusă probabil, nu doar din camera mare, ci și din coridor. Aceasta ar putea fi explicația lățimii mai mari a acestuia pe primii 14,60 m, începînd cu intrarea sa în camera mare. Evident că nu este exclus ca și în rest el să fi fost utilizat în același scop. Este ciudat faptul că zidurile coridorului sînt foarte groase, depășind în lățime chiar deschiderea sa. Ele par a fi concepute pentru a susține o greutate considerabilă. S-ar putea, de asemenea, ca și camera mai mică *a* să fi servit aceluiași scopuri, deși observațiile ce le-am făcut mai sus ne îndeamnă să avem rezerve asupra acestei posibilități. Oricum, spațiul „scenografic” era destul de restrîns. Faptul că partea superioară a zidurilor a fost descoperită sub nivelul de călcare al arenei³⁷ dovedește că spațiul subteran era acoperit. Coridorul, în partea sa îngustă, era acoperit cu plăci de gresie, în timp ce pentru partea sa mai lată și pentru camera mare trebuie să presupunem existența unui planșeu de lemn sprijinit pe ziduri, ajungînd astfel la nivelul de călcare al arenei. În acest planșeu existau probabil trape glisante ce se acționau din subsol.

Nu avem siguranța în cadrul cărui gen de spectacole erau folosite subteranele și „mașinăriile” lor. Pînă acum, avem atestate la Sarmizegetusa doar luptele de gladiatori³⁸. Este mai greu de crezut, dar nu exclus, că puteau fi folosite în cadrul acestora. Trebuie să presupunem însă și desfășurarea de *venationes* care

³⁵ *Idem*, p. 708.

³⁶ Ar fi posibil ca structuri subterane sau resturi ale instalațiilor adăpostite în interiorul lor să fi fost surprinse și în recentele săpături din amfiteatrul de la Porolissum. Ceea ce ne spune autorul că a găsit în centrul arenei, s-ar putea să nu fie un simplu „drenaj central”, ci o parte din niște încăperi subterane, cu o destinație asemănătoare celor de la Sarmizegetusa. Același lucru ar putea reprezenta și „deschizătura” spre exterior și canalul găsite cu ocazia săpării uneia dintre porți. Din păcate, nici unul dintre aceste elemente nu apare pe planul publicat. Viitoarele cercetări vor lămurii însă aceste probleme. Cf. I. Bajusz, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 138; *idem*, în *ActaMP*, X, 1986, p. 136, fig. 15.

³⁷ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 400.

³⁸ C. Opreanu, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 518—529, fig. 1.

erau combinate de obicei cu luptele de gladiatori³⁹ și care erau, probabil, mai puțin costisitoare. S-ar putea ca în cadrul venațiilor structurile și mecanismele subterane să fi jucat vreun rol, pe care nu-l putem însă stabili. Nu putem să nu ne gândim și la alte genuri de spectacole, ca pantomimele sau fantasmagoriile mitologice⁴⁰, în cadrul cărora era poate nevoie de un număr mai mare de accesorii scenografice. Spațiul subteran restrîns nu ne permite să ne gândim la decoruri de amploare, necesare în acest caz unui spațiu scenic de dimensiunile arenei.

Întorcîndu-ne la personajul prezentat mai sus, C. Valerius Maximus, observăm că el are *tria nomina* corect alcătuite. Este exclus ca el să fi fost sclav. Prin ocupația sa de *pegmarius* se încadra, probabil, în rîndurile unui personal stabil și permanent al amfiteatrului. Fiind în slujba comunității Sarmizegetusei era, probabil, plătit de către *ordo decurionum* din banii publici. În alte provincii avem atestări epigrafice ale unor asemenea „oameni ai arenei”, organizați chiar în colegii proprii⁴¹. La Roma exista, de exemplu, un *coll(egium) harenariorum Romae*⁴², dar care aparținea mai degrabă gladiatorilor. La Augusta Treverorum sînt atestați *arenarii consistentes coloniae Augustae Treverorum*⁴³, iar la Die (Drôme) în Gallia Narbonensis personalul arenei era grupat într-un *collegium venatorum qui ministerio arenario fungunt(ur)*⁴⁴. Se pare că aceste colegii cuprindeau mai multe

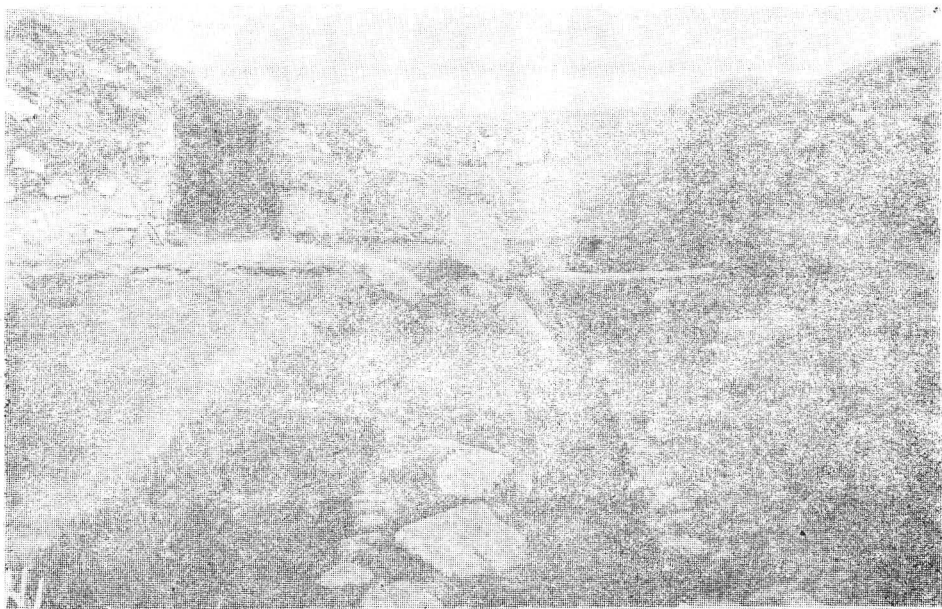

Fig. 3. Zidurile coridorului în interiorul arenei, aproape de poarta de est.

³⁹ G. Lafaye, *op. cit.*, p. 700—701; P. Kiraly, *op. cit.*, p. 122, afirmă că în amfiteatrul de la Sarmizegetusa se desfășurau *venationes* aducînd ca dovadă descoperirea unei mari cantități de oase de zimbbru, urs, lup, mistreț. Chiar dacă informația ar fi corectă, considerăm că ea nu poate dovedi ceea ce crede autorul.

⁴⁰ Vezi nota 20.

⁴¹ G. Lafaye, în *DA*, V, 1, s.v. *venator*, p. 710—711.

⁴² *ILS*, III, 2, 7559.

⁴³ *ILS*, II, 1, 7059.

⁴⁴ *Idem*, 5148.

specialități, căror le reveneau obligații legate nu doar de pregătirea spectacolelor, ci și de îngrijirea permanentă a întregului complex destinat jocurilor. Este foarte probabil ca și la Sarmizegetusa să fi existat un asemenea personal. Atestarea îndeletnicirii de *pegmarius* ne face să presupunem că existau și alte specialități în cadrul acestui grup⁴⁵. În această situație, „oamenii arenei“ de la Sarmizegetusa puteau fi grupați ca și în alte părți, într-un colegiu propriu, neatestat încă epigrafic. Avînd însă în vedere situația particulară de la Sarmizegetusa, unde și alte meserii erau probabil încadrate în *collegium fabrum*⁴⁶, nu excludem posibilitatea ca și angajații permanenți ai amfiteatrului să fi fost cuprinși în cadrul acestuia.

Mai există încă o problemă strîns legată de funcționalitatea structurilor subterane, ce se cuvine amintită. Aveau ele și un alt rost, secundar am zice, nelegat direct de desfășurarea spectacolului? Întrebarea trebuie pusă, întrucît C. Daicoviciu sugerează acest lucru atunci cînd vorbește despre existența unui bazin de apă în subsolul camerei mari, de jgheaburi de lemn și de niște canale mici ce se deschideau din pereții de sud și de vest ai camerei mari⁴⁷. Nu am găsit nimic în docu-

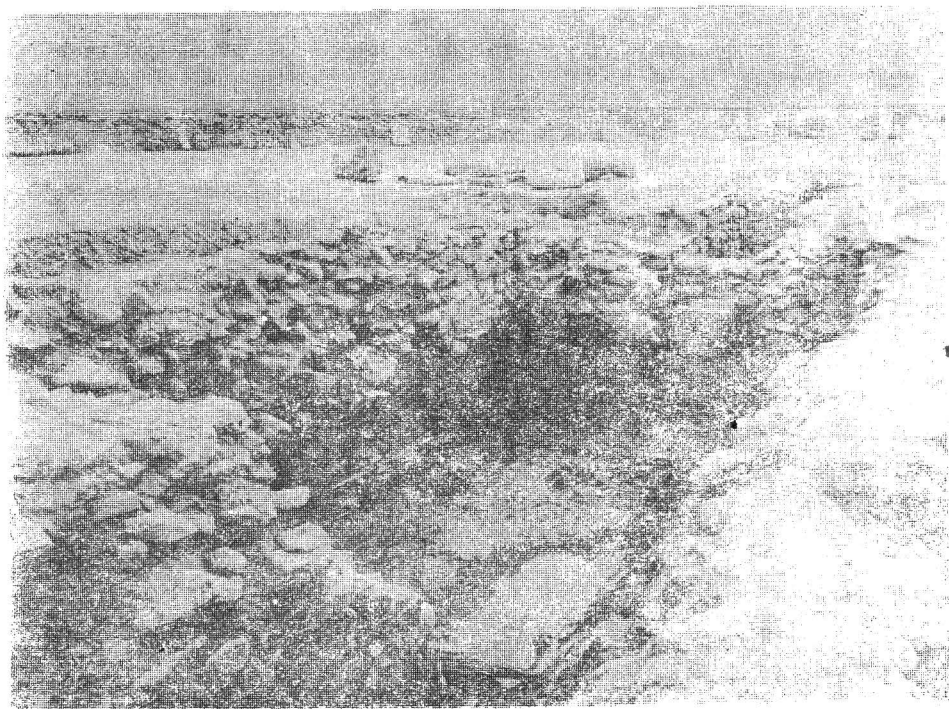

Fig. 4. Interiorul camerei b cu birnele putrezite și blocul patrulater cu orificiu central.

⁴⁵ N-ar fi exclus ca și acei *lecticarii* atestați la Sarmizegetusa să fi fost legați de viața amfiteatrului, mai ales că inscripția care-i pomeneste s-a găsit în templul lui Nemesis. Aceștia ar fi putut juca un rol la începutul jocurilor, cînd erau aduse efigiile zeilor și ale împăraților. În acest caz ar fi vorba despre *lecticarii deorum*. S-a presupus că *lecticarii* formau un colegiu aparte la Sarmizegetusa. Autorul ipotezei amintește existența unor *lecticarii deorum*, dar respinge această posibilitate pentru Sarmizegetusa. Cf. R. Ardevan, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 91, nota 37.

⁴⁶ Despre *collegium fabrum*, vezi R. Ardevan, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 167—172.

⁴⁷ Cf. nota 37.

mentația existentă care să ne lămurească în legătură cu aceste canale. În schimb, într-una din fotografiile luate în timpul săpăturii (fig. 4) se văd foarte bine pe fundul încăperii mari birne putrezite, dispuse pe marginile acesteia. Chiar dacă au existat și jgheaburi de lemn, din fotografie reiese clar că nu toate resturile de lemn găsite în încăpere au fost jgheaburi. Noi credem că ele reprezintă urme ale instalației din cameră. Poate erau birnele care susțineau podeaua de lemn pe care era așezat *pegma*, dar n-ar fi exclus ca unele să fie chiar părți componente ale acestuia. Probabil era totuși nevoie de un sistem de scurgere a apei de ploaie, partea superioară de lemn sau de piatră a încăperilor subterane neputînd fi absolut etanșă. Această apă se evacua din camera mare printr-un sistem oarecare, poate prin acele jgheaburi, fiind condusă în coridor. Acesta trebuie să fi avut partea inferioară în pantă înclinată spre est pentru a permite scurgerea. Necunoscînd încă sistemul de drenaj al întregului amfiteatru, este greu de spus dacă și apa de pe arenă se evacua tot prin intermediul încăperilor subterane.

În fotografia mai sus amintită (vezi fig. 4) se mai observă un bloc de piatră patrulater cu un orificiu central. Este unul dintre cele zece blocuri similare, avînd înscrise pe ele o serie de cifre și care se păstrează astăzi în Muzeul din Sarmizegetusa. Au fost interpretate drept baze pentru susținerea parilor *velarium*-ului, cifrele fiind și ele explicate în același context⁴⁸. Nu știm dacă blocul din fotografie se află în poziția în care a fost descoperit, sau a fost doar sprijinit de peretele vestic al încăperii fiind găsit undeva în interiorul camerei. Această ultimă variantă ni se pare mai probabilă. Într-o altă fotografie veche (fig. 5) se văd alte cinci blocuri similare așezate pe marginea coridorului subteran, în timpul săpării acestuia. Este vorba de porțiunea de coridor aflată în afara amfiteatrului, în zona

Fig. 5. Cele cinci blocuri patrulatere cu orificiu central descoperite în coridor, în porțiunea sa din afara amfiteatrului.

⁴⁸ I. Piso, în *Alia*, XI, 1978, p. 285—287, fig. 29—39.

cotului spre nord pe care îl face. Așadar, pare evident că blocurile patrulare cu orificiu central, al căror loc de descoperire nu era cunoscut pînă acum, s-au găsit în interiorul structurilor subterane cu ocazia săpăturilor efectuate de către C. Daicoviciu. Este mai greu de stabilit însă la ce foloseau ele acolo. În mod logic, ar trebui să aibă legătură cu funcționalitatea încăperilor subterane, fie cu *pegma*, fie cu sistemul de drenaj. Nu poate fi exclusă nici posibilitatea ca acestea să fi alunecat în camerele subterane de deasupra, de la nivelul arenei, unde puteau avea o utilitate oarecare, pe care nu o putem stabili. Toate aceste situații se izbesc însă de lipsa unei explicații în ceea ce privește funcționalitatea blocurilor. Dacă acceptăm singura interpretare dată pînă acum și odată cu ea și explicația cifrelor, sîntem obligați să le considerăm ajunse în arenă ulterior, prin refolosire.

Ultima problemă pe care dorim să o mai discutăm este legată de momentul construirii elementelor subterane din arenă. Se ridică întrebarea, dacă dotările subterane au existat încă de la început, sau au fost adăugate ulterior construirii amfiteatrului. Datele ce ne stau la dispoziție nu ne permit formularea unui răspuns sigur. Singurele elemente de datare sînt monedele găsite în interiorul acestor încăperi. În camera b, cu indicația „bazin, pe pavajul jgheabului“, s-au găsit trei monede: un *sestertius* de la Antoninus Pius emis în 149 e.n., o monedă de la Marcus Aurelius și un as de la Caracalla emis între 211—217 e.n.⁴⁹. Tot în „bazin“ s-a descoperit și un denar de la Caracalla emis între 210—213 e.n.⁵⁰. Prin urmare, monedele nu ne sînt de prea mare folos, oferindu-ne cel mult un *terminus post quem* pentru domnia lui Antoninus Pius. În general, se consideră că introducerea în amfiteatre a „mașinărilor“ adăpostite în subterane este o perfecționare, care apare doar după începutul secolului II e.n.⁵¹. La Nîmes și la Arles, de exemplu, aceste structuri sînt considerate ulterioare construcției⁵². La Metz, unde amfiteatrul a fost construit sub Flavieni sau sub Traian, acestea au fost adăugate mai tîrziu⁵³. O situație similară întîlnim și la Augusta Treverorum⁵⁴. La Salona ele se datează chiar foarte tîrziu, în jurul anului 300 e.n., în timp ce amfiteatrul fusese ridicat pe la 170 e.n.⁵⁵. În cele mai multe cazuri este vorba deci despre o sporire a dotărilor tehnice ale amfiteatrelor, într-o perioadă mai apropiată sau mai îndepărtată de momentul construirii edificiului. La Sarmizegetusa amfiteatrul datează, foarte probabil, încă din vremea lui Traian⁵⁶, fiind ridicat la scurtă vreme după întemeierea coloniei⁵⁷. Nu este exclus ca încăperile din arenă să fi fost adăugate mai tîrziu. Dacă este așa, momentul construirii lor ar putea fi plasat cu probabilitate fie spre sfîrșitul secolului II e.n., fie cîndva în secolul III e.n.

Rîndurile de față au fost scrise cu intenția de a dezbate și a încerca să elucidăm cîteva probleme legate de amfiteatrul de la Sarmizegetusa. Acordînd atenția cuvenită acestui monument vom ști mai mult nu doar despre el, ci și despre viața în Dacia romană.

CORIOLAN OPREANU

⁴⁹ I. Winkler, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 120, nr. 155, 184, 230.

⁵⁰ *Idem*, op. cit., nr. 226.

⁵¹ A. Grenier, op. cit., p. 630.

⁵² *Idem*, op. cit., p. 626.

⁵³ *Idem*, op. cit., p. 700.

⁵⁴ *Idem*, op. cit., p. 708.

⁵⁵ E. Dyggve, op. cit., p. 143—146.

⁵⁶ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 247; *idem*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 403; I. Winkler, op. cit., p. 130.

⁵⁷ Aceeași situație la Pompei, Merida, Pola, cf. H. Kähler, op. cit., p. 377.

ON THE UNDERGROUND STRUCTURES OF THE
AMPHITHEATRE ARENA AT SARMIZEGETUSA

(Summary)

The study discusses the underground structures discovered in the arena of the amphitheatre at Sarmizegetusa (fig. 1). They are masonry structures, consisting of three elements: *a* — a long and narrow room of $5,50 \times 0,95$ m, walls of which seems to be attached to those of room *b*; *b* — a large room of $6,30 \times 3,80$ m, 2 m deep; *c* — a corridor 55 m long and 1,20 m wide along the first 14,60 m, followed by a width of only 0,60—0,80 m along the last 40,40 m.

Inside room *b* there was found an inscription dedicated to Nemesis (fig. 2). The dedicator was considered to be a *pecuarius*, an animal purveyor for the amphitheatre. Later, the term was corrected into *pecumarius*, without changing the supposed first meaning. Analyzing the inscription, the author arrives to the conclusion that the right reading is *pegmarius*. He considers it to be derived from *pegma*, and argues that it meant the job of a man who manipulated the *pegma*, a machinery often used in Greek and Roman theatres and amphitheatres. This machinery was placed in the underground room *b* of the arena, as the inscription suggests. The author supposes that C. Valerius Maximus, *pegmartus*, was performing his job inside room *b*. Probably, he was one of the "arena people", the permanent employees of the amphitheatre. Sometimes they were grouped in *collegia*. It might have been the same situation at Sarmizegetusa. They might have belonged to the *collegium fabrum*, the only collegium attested at Sarmizegetusa yet.

Finally, the author puts the question whether some archaeological remains of the *pegma* couldn't be identified with the ten stone blocks having a round hole in their middle and with the beams, both, the former and the latter, being found in the large room *b* and in the corridor as well (Fig. 4, 5).

By analogy, he supposes that the underground structures might be later than the whole building.

FORURILE DIN ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Ne propunem să discutăm în acest studiu edificiile care au constituit centrul politic și religios al coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa (fig. 1). Ne vom mărgini să interpretăm funcționalitatea edificiilor în conexiune cu instituțiile municipale romane, urmînd a trata mulțimea de detalii arheologice din vechile rapoarte de săpături în monografia, în curs de pregătire, a Sarmizegetusei. Cum concluziile noastre diferă în primul rînd de cele ale lui C. Daicoviciu, ne vom mărturisi de la început convingerea că atît tehnica de săpătură, cît și modul de interpretare sau gîndirea istorică ale ilustrului nostru înaintaș au fost de cert nivel european. Meritul nostru este în primul rînd acela că scriem cu 60 de ani mai tîrziu, cînd dispunem de mult mai multe analogii și de o documentație mai vastă privind întreaga viață municipală romană¹. Interesul pentru zona centrală a orașului se explică și prin necesitatea de a relua după atîția ani săpăturile arheologice, ceea ce implică valorificarea și, la nevoie, reinterpretarea vechilor cercetări.

Între anii 1924—1937 C. Daicoviciu a dezvelit o parte a forului, pe care l-a recunoscut ca atare, și un mare edificiu la nord de acesta, pe care l-a identificat cu o *aedes Augustalium*². De atunci întregul edificiu a intrat în literatura istorică și în cea de popularizare³ sub numele de palat al Augustalilor.

Identificarea a fost făcută de C. Daicoviciu pe baze epigrafice. În primele publicații a dat dovadă de destulă prudență, atrăgînd atenția că în inscripția de fundare⁴ este folosit singularul *aedes-is*, care înseamnă încăpere sacră, și nu pluralul *aedes-ium*, prin care înțelegem locuință, edificiu, palat⁵. A optat totuși pentru a doua soluție din două motive. Edificiul fiind unitar, nu a putut găsi în interiorul său o încăpere distinctă, căreia să-i poată aplica termenul de *aedes-is*. Apoi, a luat în considerare doar inscripțiile întregi, or acestea pomenesc într-adevăr o *aedes Augustalium*, sau pot fi puse în legătură cu ea. De la început a simțit însă nevoia de a-și nuanța teoria, vorbind nu numai de un local de cult, ci și de unul cu rosturi sociale și politice⁶. În sfîrșit, urmărit pe bună dreptate de

¹ De mare folos ne-au fost discuțiile din anii 1985 și 1986 cu Prof. Robert Étienne, care, independent de noi, a ajuns în esență la concluzii similare. Sintem, de altfel, pe cale de a publica un studiu comun în *Revue des études anciennes*.

Pe lângă abrevierile revistei mai folosim următoarele: C. Daicoviciu 1924 = C. Daicoviciu, în *Dacia* I 1924; C. Daicoviciu 1932 = C. Daicoviciu, în *Dacia* III—IV 1927—1932; C. Daicoviciu 1938 = C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj 1938; C. Daicoviciu 1974 = C. Daicoviciu, *RE Suppl.* XIV 1974; A. Grenier, *Manuel* I=A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine* I Paris 1958.

² C. Daicoviciu 1924, p. 242—249; idem, 1932, p. 516—556; idem, 1938, p. 28—42. Din ultima ediție am reprodus planul pe care-l folosim (fig. 2).

³ *Vezi* și ultimul ghid, H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București 1984, p. 145—159.

⁴ CIL III 6270=Dessau 7136=IDR III 2, 2.

⁵ C. Daicoviciu 1932, p. 519—520.

⁶ *Op. cit.*, p. 520.

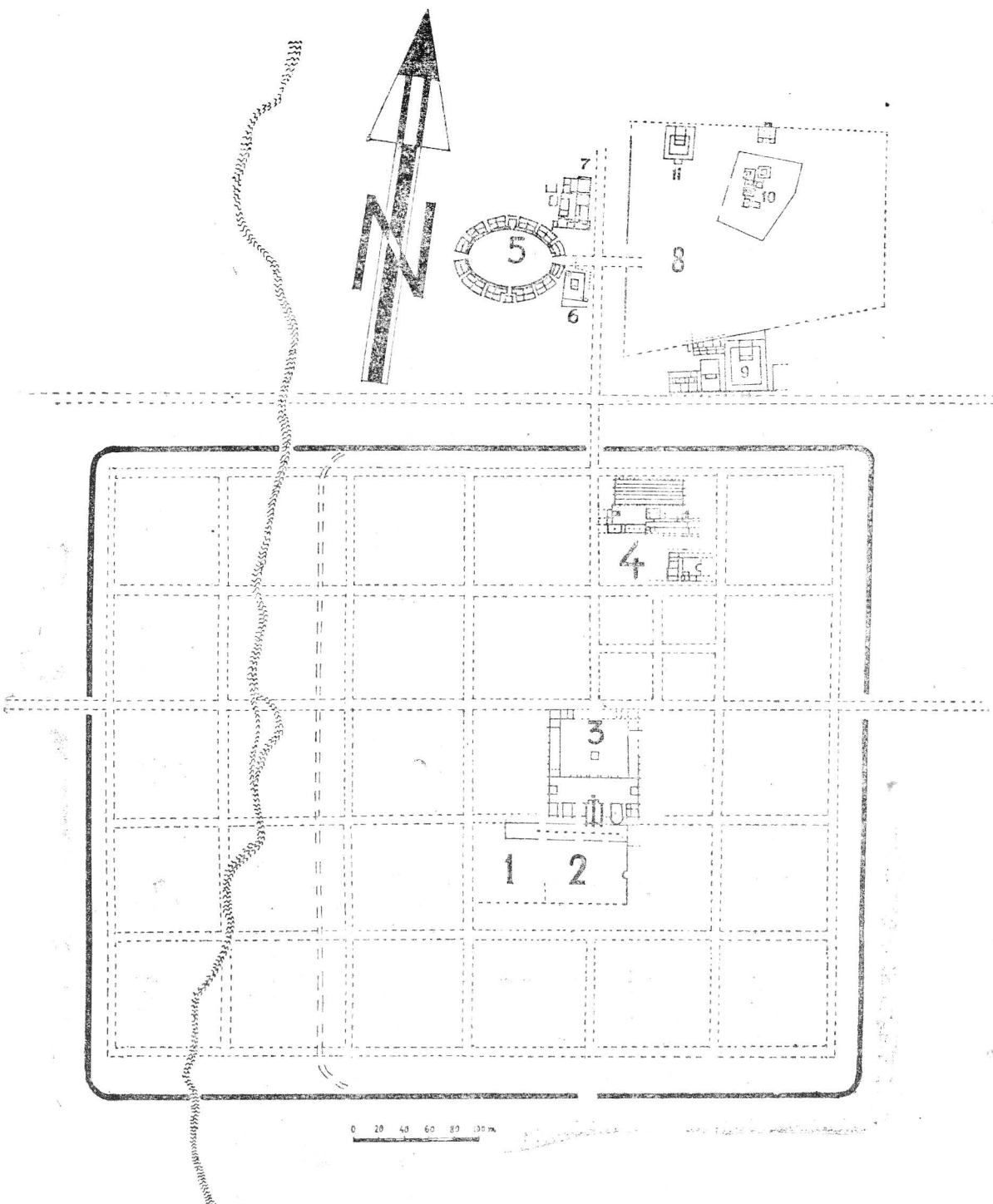

Fig. 1 Sarmizegetusa, plan general.

1 — Capitoliul; 2 — Forul religios; 3 — Forul administrativ; 4 — Domus procuratoris; 5 — Amfiteatrul; 6 — Templul zeiței Nemesis; 7 — „Schola gladiatorum”; 8 — Templum Romae et Augusti; 9 — Templul mare; 10 — Asklepieion; 11 — Templul lui Liber Pater.

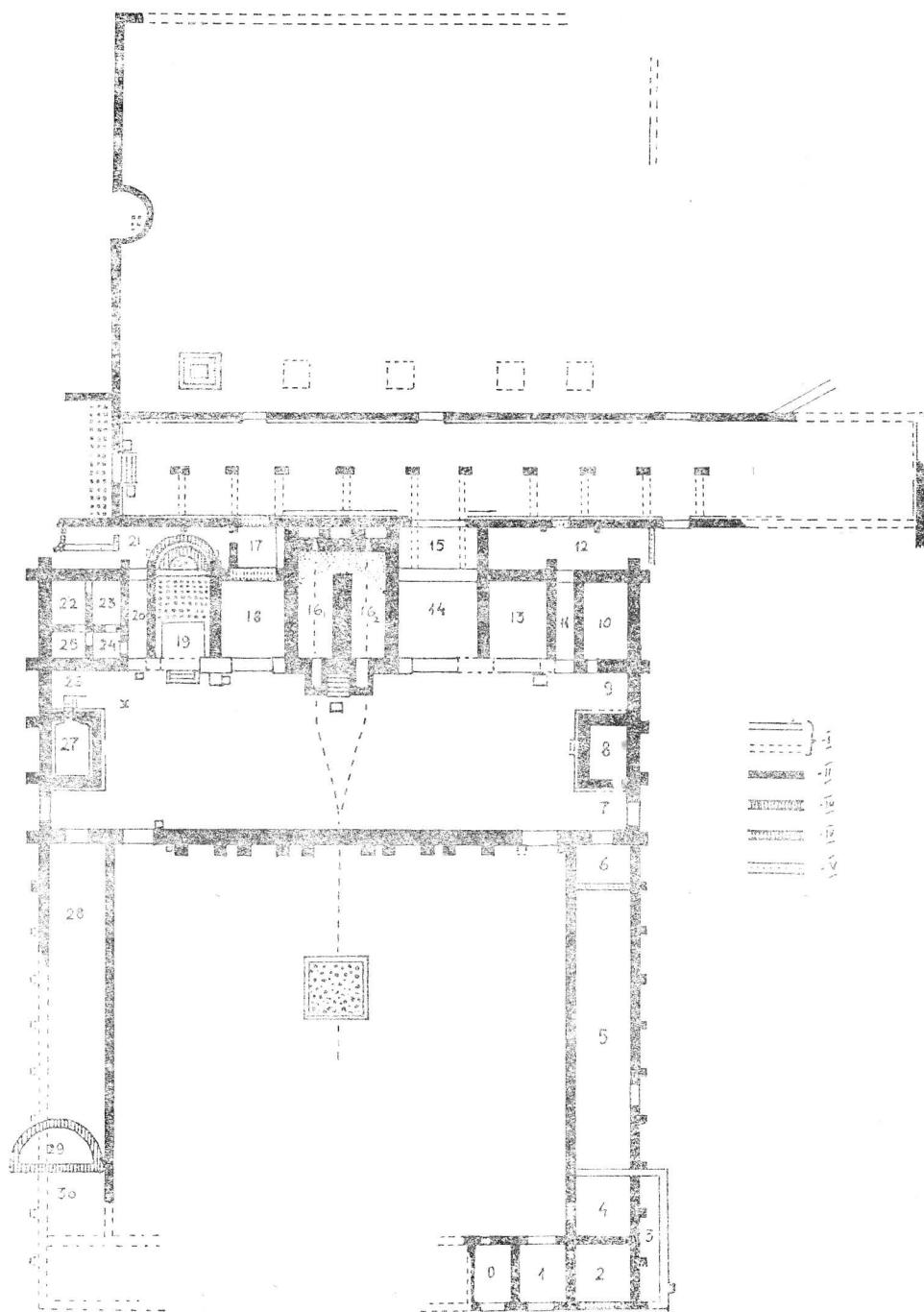

Fig. 2 Forurile Sarmizegetusei.

O dată la cinci ani *duumviri* îndeplinesc și atribuții censoriale, în care caz se numesc *duumviri quinquennales* sau, mai simplu, *quinquennales*; au, printre altele, în sarcină întocmirea listei ordinului decurionilor. Cei doi *aediles* au funcții general edilitare: grija străzilor, a piețelor, a construcțiilor publice, etc. *Quaestores* au în grijă *aerarium*, dar și actele emise de *ordo decurionum*.

Termenul de *ordo decurionum* are două accepțiuni — înțelegem întâi un ordin social aparținând păturii de *honestiores*. Trei erau condițiile apartenenței la acest ordin: un anumit cens, naștere liberă și garanții morale. În același timp, prin *ordo decurionum* înțelegem o instituție politică echivalentă senatului roman, deci un organ în principiu consultativ, care emite *decreta decurionum* la inițiativa magistraților. Cuprindea de cele mai multe ori 100 de membri și era stratificat în raport cu cea mai înaltă magistratură exercitată. Cuprindea însă și decurioni care nu îndepliniseră magistraturi și, foarte interesant, pe fiii încă *praetextati* ai celor mai importanți demnitari. Deși acești *praetextati* nu luau parte la discuții și nu votau, faptul este semnificativ pentru caracterul aristocratic al organizării orașelor romane. La intrarea în *ordo decurionum* sau în magistraturi cetățenii trebuiau să verse tezaurului o așa-numită *summa honoraria*; și cu această ocazie și în altele ei construiau sau reparau edificii publice, drumuri, organizau spectacole, etc. Este un mijloc folosit de stat pentru redistribuirea venitului social.

Cît despre *populus*, acesta nu are un rol legislativ, deoarece toate instituțiile funcționează în conformitate cu *lex coloniae*. Dreptul de a alege magistrații i-a fost luat sub Marcus Aurelius și dat ordinului decurionilor.

Ne mai rămîne să vorbim despre *ordo Augustalium*¹². Din el fac parte libertii bogați și influenți, care, din cauza originii nelibere, nu pot aparține ordinului decurionilor și nu pot exercita magistraturi sau funcții preoțești oficiale. Apartenența la *ordo Augustalium* trebuie interpretată ca o compensație, care le permite unor parveniți să dețină un rang social respectat și un oarecare rol politic. Avantajul pentru stat este că, admitîndu-i printre *honestiores*¹³, îi putea pune și pe ei la contribuție. Din punct de vedere social Augustalii alcătuiau un *ordo*; din punct de vedere organizatoric ei par a fi alcătuit un *collegium*¹⁴. Rolul lor politic consta în participarea la cultul imperial. Trebuie însă subliniat că Augustalii nu sînt nici decum cei dinții chemați să vegheze asupra cultului imperial, căci pentru aceasta îi avem pe plan municipal în primul rînd pe *duumviri*. Celelalte funcții religioase importante, și anume pontificatul, auguratul și flaminatul, erau de asemenea exercitate de membrii de vază ai aristocrației municipale, nu rareori de cavaleri. Augustalii, care, repetăm, nu sînt în Dacia decît liberti, exprimă atașament față de ideea imperiului nu în numele întregii comunități, ci al unei pături cu oarecare pondere în economic. Nu ne putem deci aștepta ca manifestările sau sediul pe care-l aveau să le fi depășit însemnătatea socială și politică.

Edificiile care certifică autonomia municipală sînt zidul de incintă, Capitoliul și forum.

Forumul cumula la început funcțiile politico-religioase și comerciale. În secolul I e.n. constatăm separarea unei piețe comerciale, numită de obicei *macellum*¹⁵.

¹² Vezi esențialul la Th. Mommsen, *op. cit.*, p. 456—457; A. v. Premerstein, *DizEp* I (1894), 848 sqq; K. J. Neumann, *RE* II 2 (1896), 2352—2354; G. Alföldy, *ActAnt* VI 1958, p. 433 sqq; idem, *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden 1975, p. 116—117; R. Duthoy, în *ANRW*, II, 16, 2, 1978, p. 1254—1309.

¹³ G. Alföldy, *op. cit.*, p. 116, 130 sqq.

¹⁴ I. Piso, *StCl* XVIII 1979, p. 143—144.

¹⁵ R. A. Staccioli, în *EAA* IV, p. 1028—1031; J. B. Ward-Perkins, *JRS* LX 1970, p. 15—17.

Caracteristică pentru aceste foruri timpurii, printre care cel din Pompei (fig. 3)¹⁶, este neintegrarea edificiilor într-un ansamblu arhitectonic coerent, în primul rând deoarece ele au fost construite la mari intervale de timp. Pe măsură ce se afirmă o arhitectură imperială, forurile provinciale se constituie în ansambluri unitare după modele italiice, astfel încât o clasificare a lor, cel puțin pe teritoriul Europei, devine posibilă.

Cea mai bine reprezentată categorie o constituie așa-zisele foruri gallice¹⁷. Ele își au originea în Italia (de ex. forul din Herdonia, sec. I e.n. — fig. 5)¹⁸ și se răspîndesc prin intermediul Galliei Cisalpine (de ex. Augusta Bagiennorum, fig. 4)¹⁹ în partea europeană a imperiului. În provinciile gallice acestui tip îi aparțin forurile din Narbo²⁰, Lugdunum Convenarum (fig. 6)²¹, Lutetia Parisiorum (fig. 7)²², Augusta Treverorum²³ și Bagacum²⁴, în Germania Superior Augusta Raurica (fig. 8)²⁵, în Noricum Virunum (fig. 9)²⁶ și în Dalmația Iader (fig. 10)²⁷. În cazul tuturor avem în realitate de-a face cu două foruri juxtapuse, despărțite prin *cardo maximus*. De o parte se găsește un for religios cu un templu, cel mai adesea Capitoliu, înconjurat de un portic în formă de II. De cealaltă parte a lui *cardo maximus* se găsește forul administrativ, care cuprinde pe laturi un șir de încăperi (magazine, oficii sau sedii de corporații — *scholae*), iar în capăt o biserică, din care se deschide pe centrul laturii lungi *curia*, adică sediul ordinului decurionilor.

Un al doilea tip de for este specific municipiilor britanice constituite la începutul secolului II e.n. din *civitates* autohtone. Este așa-numitul for de tip *principia*²⁸, pe care-l întîlnim la Calleva Atrebatum (fig. 11)²⁹, Venta Silurum (fig. 12)³⁰, Ratae Coritanorum (fig. 13)³¹, Virconium Cornoviorum (fig. 14)³², Corinium Dobunorum³³ și Venta Icenorum (fig. 15)³⁴. Ele sînt alcătuite dintr-o curte înconjurată de *officia* și de magazine, în capătul căreia se găsește o biserică cu două *tribunalia*. În dosul bisericii se află un șir de încăperi, dintre care cea centrală este sanctuarul divinității locale, iar celelalte sînt curia și sediile magistraților.

¹⁶ Chiar și aici ansamblul va primi o unitate prin construirea porticului; vezi A. Manu, *Pompeii in Leben und Kunst*, Leipzig, 1900, p. 39, pl. II; R. Étienne, *Viața cotidiană la Pompei*, București 1970, p. 120.

¹⁷ A. Frova, *L'arte di Roma e del mondo romano*, Torino 1961, p. 490.

¹⁸ J. B. Ward-Perkins, *op. cit.*, p. 7—8, fig. 5.

¹⁹ *Op. cit.*, p. 6, fig. 3; C. Carducci, L. Rochetti, în *EAA* I, p. 913—915.

²⁰ R. Chevallier, în *ANRW* II 3 (1975), pl. XLV.

²¹ A. Grenier, *Manuel I*, p. 331, 339—341.

²² *Op. cit.*, p. 363—367.

²³ M.-T. G. Raepsaet-Charlier, în *ANRW* II 4 (1975), fig. 38.

²⁴ Ibidem, fig. 34.

²⁵ A. Grenier, *Manuel I*, p. 368—373; L. Rochetti, în *EAA* I, p. 915—916; Ch.—M. Ternès, în *ANRW* II 5 (1976), p. 885—886, fig. 100—101.

²⁶ J. B. Ward-Perkins, *op. cit.*, p. 13, fig. 13, I—II.

²⁷ J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, p. 368.

²⁸ Termenul a fost introdus de D. Atkinson (*Excavations at Wroxeter* 1923—1927, Oxford 1942, p. 349), care, pe linia lui Rodenwaldt (*Gnomon* II 1926, p. 337—338), crede că aceste foruri provin din clădirile comandamentelor militare, punct de vedere de mult depășit (vezi A. Grenier, *Manuel I*, p. 350—352; A. Frova, *op. cit.*, p. 489).

²⁹ J. Wachter, *The Towns of Roman Britain*, London 1983, p. 261—262.

³⁰ *Op. cit.*, p. 377—378.

³¹ *Op. cit.*, p. 338—348.

³² *Op. cit.*, p. 360—364.

³³ *Op. cit.*, p. 294—298.

³⁴ *Op. cit.*, p. 231—236.

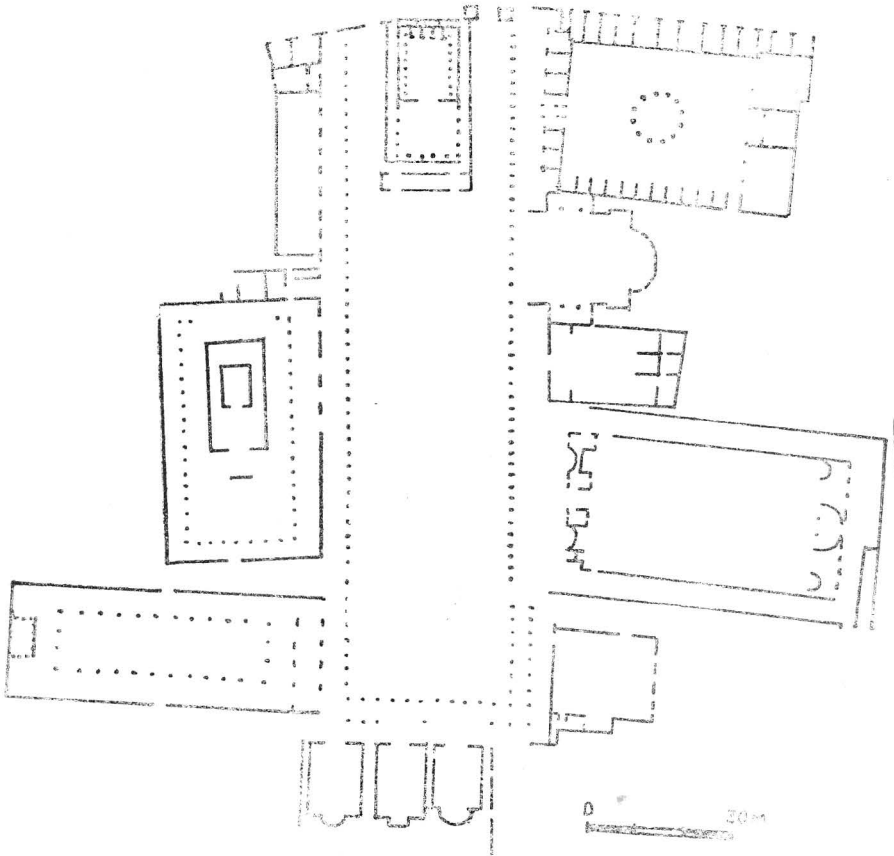

Fig. 3 Pompei.

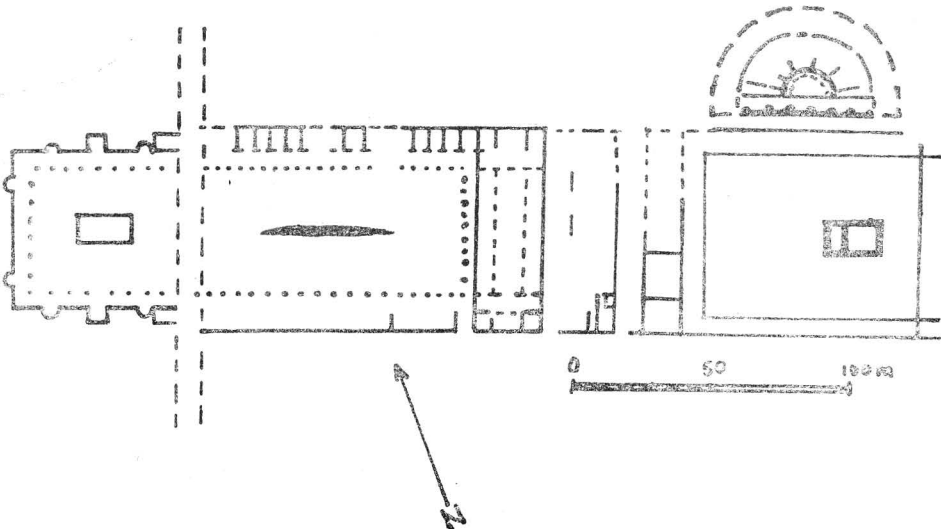

Fig. 4 Augusta Bagiennorum.

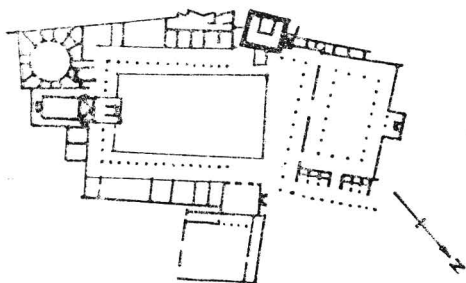

Fig. 5 Herdonia.

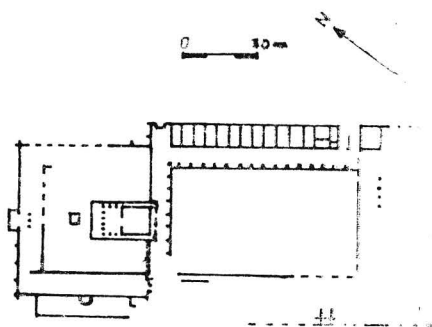

Fig. 6 Lugdunum Convenarum.

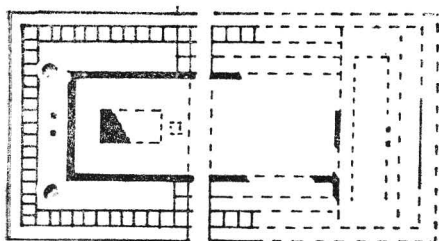

Fig. 7 Lutetia Parisiorum.

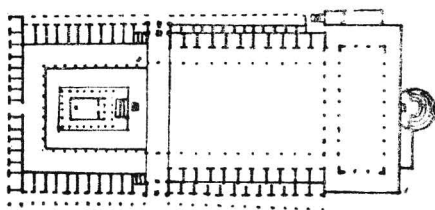

Fig. 8 Augusta Raurica.

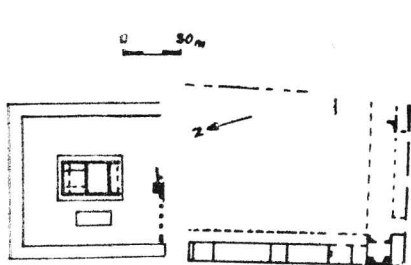

Fig. 9 Virunum.

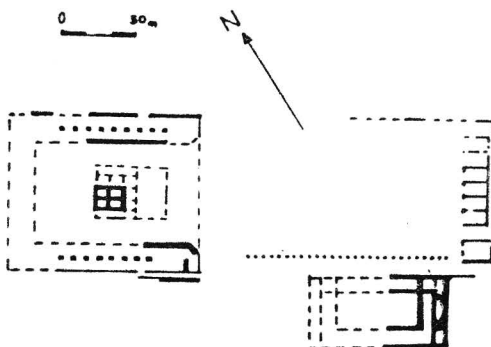

Fig. 10 Iader.

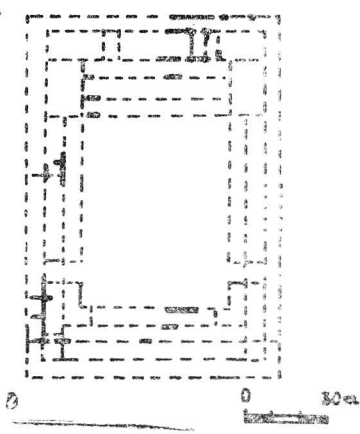
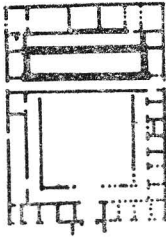
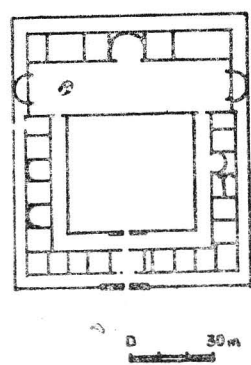

Fig. 11 Calleva Atrebatum. Fig. 12 Venta Silurum. Fig. 13 Ratae Coritanorum.

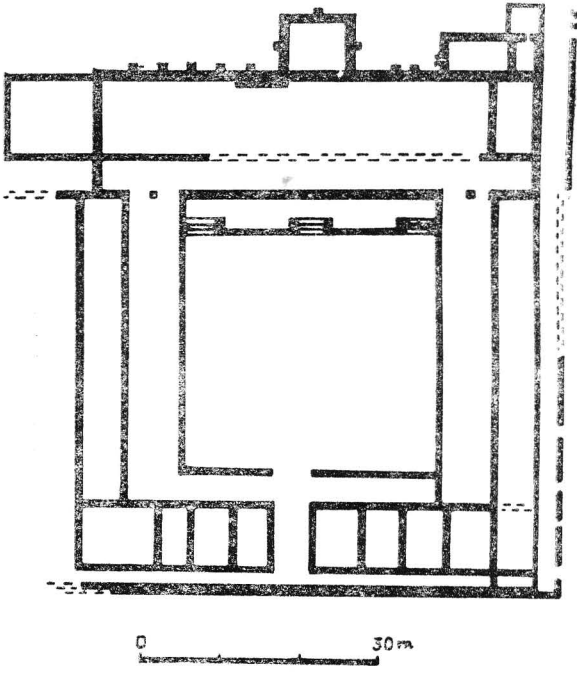
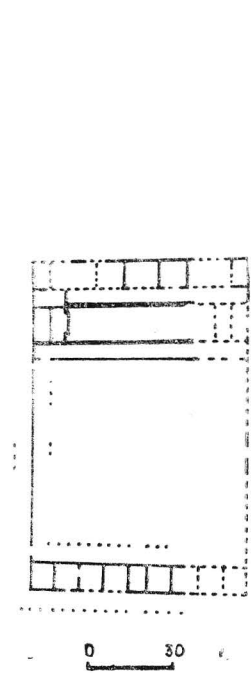

Fig. 14 Virconium Cornoviorum. Fig. 15 Venta Silurum.

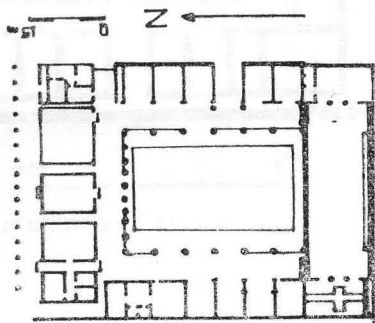

Fig. 16 Velleia.

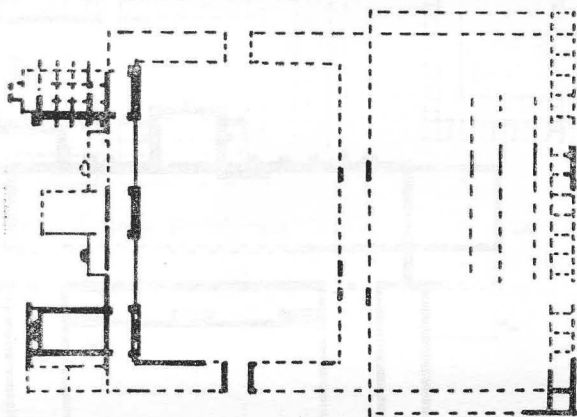

Fig. 17 Verulamium.

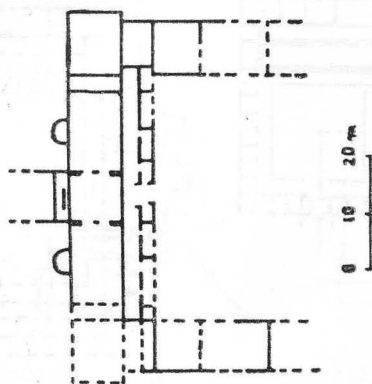

Fig. 18 Asseria.

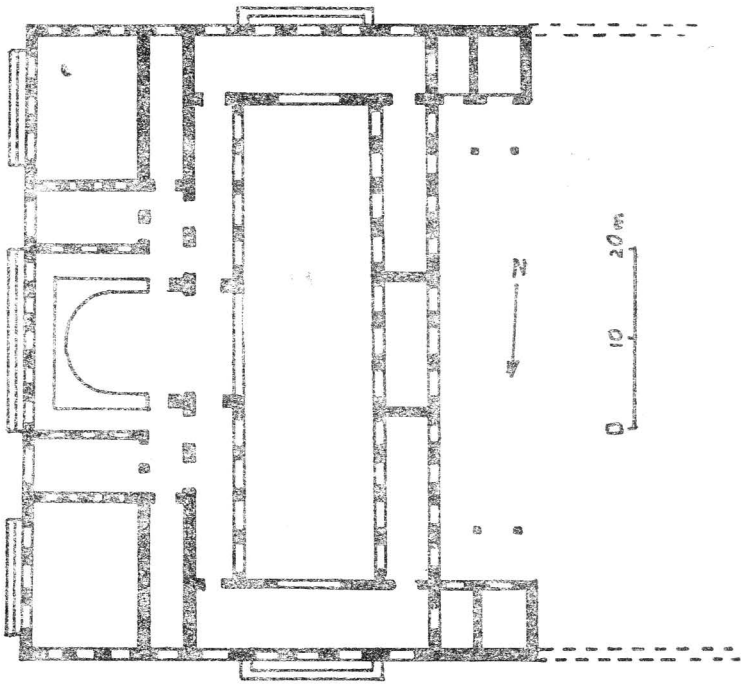

Fig. 20 Lopodunum.

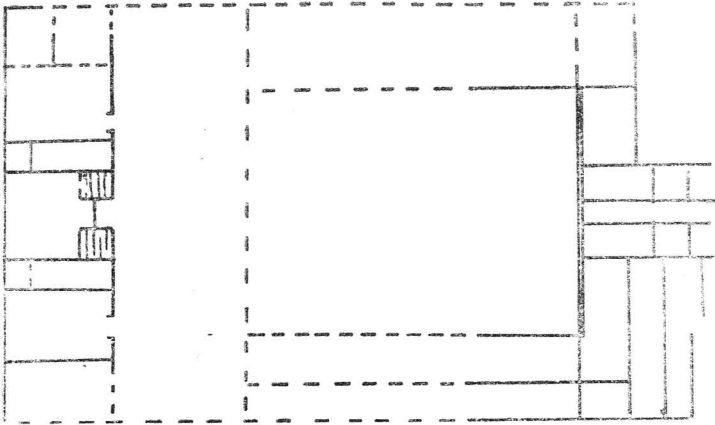

Fig. 19 Aequum.

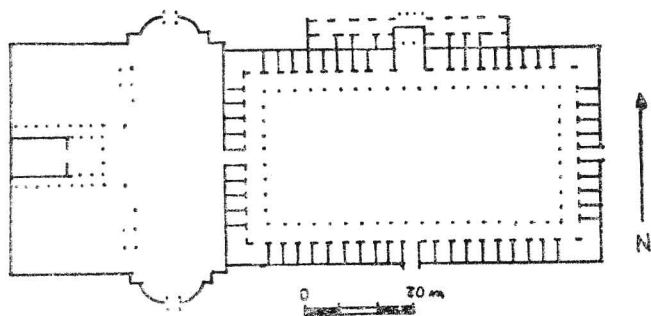

Fig. 21 Arelate.

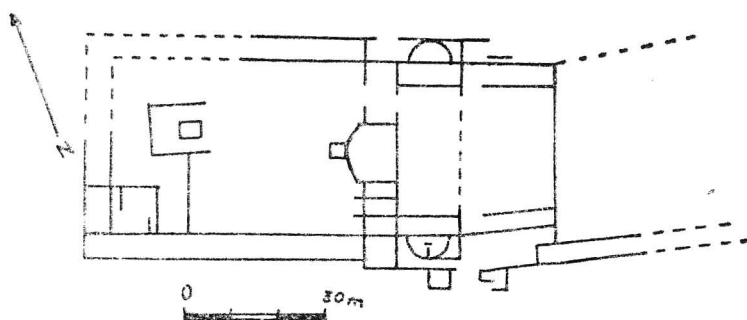

Fig. 22 Alesia.

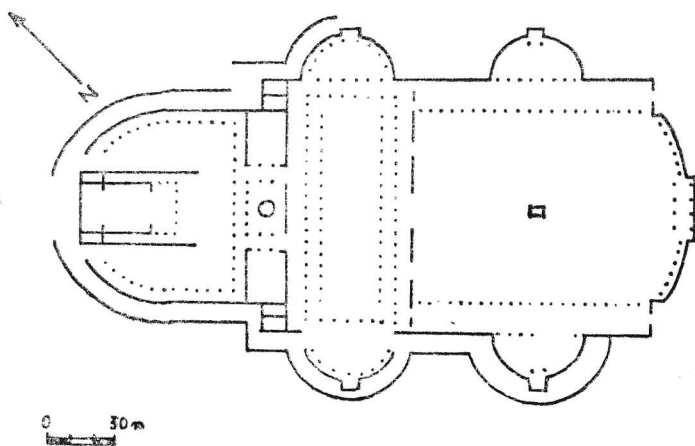

Fig. 23 Forul lui Traian din Roma.

Al treilea tip de for este cel numit central italic, deoarece pare a deriva dintr-o situație similară cu cea a Pompeiului, unde pe o latură se găsește trei clădiri separate, cuprinzând câte o singură încăpere mare, și care au fost interpretate drept curia și sediile duumvirilor și ale edililor (fig. 3)³⁵. Prototipul îl constituie forul din Velleia, care cuprinde o curte cu o bislică pe latura din spate, iar pe cea opusă cele trei sedii mai sus amintite (fig. 16)³⁶. În aceeași categorie intră Verulamium (fig. 17)³⁷ din Britannia și Asseria (fig. 18)³⁸ din Dalmația.

O atenție deosebită merită combinația dintre tipurile II și III, în care, în locul șirului de încăperi de la forurile de tip *principia*, apar cele trei localuri specifice forurilor central italice. La Aequum se găsește în centru o curia, în care se intră pe două scări. Separate de aceasta prin câte un coridor sînt sediile duumvirilor și edililor, care par a avea niște anexe (fig. 19)³⁹. Un alt exemplu este Lopodunum (fig. 20)⁴⁰ în Germania Superior. Asemănarea forului de aici cu așa-numita *aedes Augustalium* din Sarmizegetusa este frapantă.

Nu întotdeauna o singură piață publică satisfăcea toate nevoile religioase, politice, administrative și comerciale ale unui oraș. De timpuriu s-a desprins o piață comercială numită *macellum*⁴¹ și ulterior, după modelul Romei, un oraș putea avea mai multe foruri. Un exemplu îl constituie forul gallic unde, așa cum s-a arătat, avem de-a face cu două încinte, una civilă și alta religioasă. În alte cazuri au fost construite foruri separate (Leptis Magna⁴², Djemila⁴³, Lugdunum și Augusta Raurica⁴⁴). Bune analogii pentru situația de la Sarmizegetusa sînt ansamblul foral de la Velleia, unde comunicarea între forul religios și cel administrativ se făcea prin culoarele care flancau curia, precum și ansamblurile de la Arelate (fig. 21)⁴⁵ și Alesia (fig. 22)⁴⁶, unde același rol îl îndeplinea o *basilica transitoria*, ca în forul lui Traian din Roma (fig. 23).

³⁵ Vezi n. 16.

³⁶ J. B. Ward-Perkins, *op. cit.*, p. 7, fig. 4.

³⁷ J. Wachter, *op. cit.*, p. 206—209, n. 99—100.

³⁸ J. J. Wilkes, *op. cit.*, p. 369. Din clasificarea prezentată am lăsat la o parte câteva foruri mai greu de încadrat tipologic, cum ar fi cel din Doclea în Dalmația (P. Sticotti, în *Schriften der Balkankommission*, Wien 1913, p. 105—106), Cambodunum în Germania Superior (W. Schleiermacher, *Cambodunum — Kempten, eine römische Stadt in Allgäu*, Bonn 1972, p. 18 sqq, fig. 3, 4), unde basilica mărginește curtea sau este adosată laturii lungi a acesteia. În aceeași situație se află forul din Octodurum — Forum Claudii Vallensium, unde săpăturile recente (Fr. Wiblė, în *Annales valaisannes* 1985, p. 141—144, fig. 10) au dovedit că nu ne găsim în fața unui for de tip galic, așa cum se crezuse anterior (idem, *Forum Claudii Vallensium, la ville romaine de Martigny*, Martigny 1981, p. 18). O situație mai complexă se întâlnește la Conimbriga (R. Étienne, în *Bulletin de l'Association Pro Aventico* XXIX 1985, p. 6—7, fig. 3, 4).

³⁹ J. J. Wilkes, *op. cit.*, p. 369.

⁴⁰ A. Grenier, *Manuel I*, p. 512—514, fig. 174.

⁴¹ Vezi n. 15.

⁴² P. Romanelli, în *EAA IV*, p. 576—578, 584—587; A. di Vita, în *ANRW II* 10, 2 (1982), p. 550 sqq.

⁴³ P. Romanelli, în *EAA III*, p. 806—808.

⁴⁴ R. Chevallier, în *ANRW II* 3 (1975), p. 291, fig. 9 și pentru Augusta Raurica A. Grenier, *Manuel I*, fig. 113; Ch.—M. Ternes, în *ANRW II* 5 (1976), p. 882, fig. 89.

⁴⁵ A. Grenier, *Manuel I*, p. 291—297, fig. 76; R. Chevallier, în *ANRW II* 1 (1974), pl. XLI.

⁴⁶ A. Grenier, *Manuel I*, p. 479—480; R. Chevallier, în *ANRW II* 3 (1975), p. 960, fig. 26, p. 961, fig. 27.

ideea că edificiul este prea amplu pentru ordinul Augustalilor, a presupus că aici se găsea și altarul împăratului, deci centrul cultului imperial al provinciei, unde se întrunea conciliul celor trei Dacii⁷.

C. Daicoviciu a distins următoarele părți componente ale complexului: o curte mare, flancată de două basilici lungi și înguste (fig. 2, nr. 5, 28), avînd în mijloc altarul împăratului; o curte mică cu două temple (nr. 8, 27), sub cel estic găsindu-se un *aerarium* (cameră de tezaur). Sub clădirea centrală (nr. 16) de pe latura sudică a curții mici C. Daicoviciu a socotit că se găsesse două cisterne⁸.

Mai recent, R. Florescu, acceptînd în principiu interpretarea lui C. Daicoviciu, a adăugat unele nuanțe⁹. Vede în încăperea centrală (16) un *sacellum* pentru Augustali, în camera 19, dotată cu hypocaust, o baie rituală (!), iar în încăperile lungi 5 și 28 niște *trapezai* destinate ospetelor rituale. Observă însă, pe bună dreptate, asemănarea între planul edificiului și *principia* unor castru, oprindu-se, cu o lăudabilă prudență, aici.

Tot fără a contesta ceva din cele spuse de C. Daicoviciu, a apărut în ultimii ani o ipoteză complementară, potrivit căreia „palatul Augustalilor“ ar reproduce planul unor *principia* ale unui castru ce ar fi precedat orașul¹⁰.

Noi sintem de părere că edificiul numit pînă acum palat al Augustalilor servea unor instituții politice mult mai importante decît *ordo Augustalium*, că sediul cultului imperial practicat de conciliul celor trei Dacii se găsea în altă parte și că ne aflăm, de fapt, în fața unei succesiuni de foruri cu rol religios și administrativ. Nu va fi inutil să ne începem argumentația cu o scurtă prezentare a instituțiilor politice ale orașelor romane și a corespondențelor lor arhitectonice.

Principatul, în esență o monarhie militară, a însemnat pe plan central sfîrșitul dominației aristocrației senatoriale, pe de altă parte a permis perpetuarea și multiplicarea instituțiilor republicane romane la nivelul celor peste 1000 de orașe cu statut de municipiu și de colonia. Autonomia juridică și administrativă le va fi grav restrînsă de-abia în timpul crizei secolului III.

Instituțiile politice municipale¹¹ se abordează în ordinea cunoscută și pentru instituțiile politice ale Romei republicane; magistraturi, senat sau *ordo decurionum* și *populus* sau comitii. Motivul este că *ordo decurionum* și *populus* nu au inițiativă politică; cele două instituții nu funcționează și deci nu le cunoaștem activitatea decît prin intermediul magistraților.

Magistrații supremi ai coloniilor sînt în marea majoritate a cazurilor *duumviri*, un colegiu de doi magistrați asemănători în esență consulilor Romei republicane. Conform dreptului public roman, magistrații dețin *auspichium imperiumque*; reprezintă deci comunitatea în raporturile ei cu divinitatea și cu alte comunități. Dispunînd de *auspicia maxima*, duumvirii au cele mai înalte atribuții religioase. Din *imperium* le lipsește, practic, comanda militară; cu atît mai tare iese în evidență jurisdicția. Ei poartă, de altfel, titlul complet de *duumviri iure dicundo*.

⁷ *Op. cit.*, p. 525; idem, 1974, 649—650; la fel M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București 1969, p. 121, 381.

⁸ C. Daicoviciu 1932, p. 524—537. Uterior C. Daicoviciu (1938, p. 37; *Sarmizegetusa et ses environs*, Bucarest 1944, p. 28) vede în încăperea 16 un sanctuar al „palatului“.

⁹ R. Florescu, în *Acta Antiqua Philippopolitana — Studia Archaeologica*, Serdicae 1963, p. 95—104; idem, în *Daco-romanii I*, București 1980, p. 57—58.

¹⁰ M. Rusu, în *AlIA XXII* 1979, p. 49—50, n. 5.

¹¹ Nu ni se pare potrivit să înșirăm aici o bibliografie pentru atît de bine cunoscutele instituții municipale. Și astăzi trebuie plecat tot de la Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*³, Leipzig, 1887.

Pentru a a înțelege problemele forurilor din Sarmizegetusa trebuie să facem întâi câteva precizări în legătură cu întemeierea și evoluția urbanistică a orașului.

S-a presupus în urma interpretării unui pasaj din Cassius Dio (LXVIII 9) că după primul război dacic a luat ființă la est de Porțile de Fier ale Transilvaniei, deci în zona viitorului oraș, un castru legionar⁴⁷, ceea ce poate fi adevărat. S-a mers însă și mai departe, afirmându-se că orașul ar fi fost construit exact peste castru⁴⁸. Primul argument a fost asemănarea dintre planul așa-numitului palat al Augustalilor și *principia* unui castru legionar, de unde concluzia că palatul ar continua o mai veche clădire a comandamentului⁴⁹. Deoarece palatul Augustalilor și forul apar deplasate spre est în cadrul incintei, s-a dedus că și latura de vest a castrului legionar se găsea inițial mai la est, astfel încât clădirea comandamentului să se fi aflat, așa cum este și firesc, pe axa castrului⁵⁰. Laturile de nord, est și sud ale orașului au fost secționate, iar săpătura a fost interpretată, chiar dacă nu îndată, în sensul că fortificațiile orașului ar fi fost precedate de cele ale unui castru⁵¹. Ulterior, un val de pământ cu șanțuri, identificat în interiorul incintei orașului la est de Riul Mic, a fost considerat fără rezerve drept latura vestică a aceluiași castru⁵². Pe baza materialului tegular aparținând legiunii IV *Flavia Felix*, și care este abundent la Sarmizegetusa, s-a dedus că acest corp de trupă și nu altul ar fi staționat aici între cele două războaie dacice⁵³.

La o analiză atentă nici unul dintre argumente nu rezistă. În primul rând, asemănarea dintre planul „palatului Augustalilor” și *principia* este irelevantă în această chestiune. Așa cum au arătat R. Fellmann⁵⁴ și A. Grenier⁵⁵ în 1958, A. Frova în 1961⁵⁶, M. Macrea în 1969⁵⁷, H. v. Petrikovits în 1974⁵⁸ și N. Branga în 1978⁵⁹, *principia* castrurilor legionare și unele foruri urbane se aseamănă fiindcă au o origine comună, o funcționalitate apropiată și se influențează reciproc⁶⁰.

⁴⁷ C. Daicoviciu 1924, p. 225, n. 1.

⁴⁸ H. Daicoviciu, *IMCD*, Cluj 1974, p. 115—116; C. Daicoviciu 1974, 612.

⁴⁹ M. Rusu, în *Alia* XXII 1979, p. 49—50, n. 5.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ H. Daicoviciu și colab. (în *Sargetia* XIV 1979, p. 143) discută secțiunea Z1 de pe latura nordică, singura care a intersectat cele două șanțuri de apărare, fără a face nici o referire la vreo fază de lemn și cu atât mai puțin la un castru. Pentru D. Alicu (în *Potaissa* II 1980, p. 25—26) același profil (pl. I) reprezintă dovada clară a existenței unui castru. H. Daicoviciu și colab. (în *MatArh* XIII Oradea 1979, p. 231—232) publică secțiunile Z2 de pe latura estică și Z3 de pe cea sudică, ambele intersectând valul și zidul; nu însă și șanțurile, din cauza pinzei freactice. Totuși se afirmă că zidul este implantat în valul care aparținuse legiunii IV *Flavia Felix*. În ce privește structurile de lemn, identificate în anul 1979 în porticul nordic al forului, H. Daicoviciu și colab. (în *MatArh* XIV, Tulcea 1980, p. 278) lasă chestiunea în suspensie, afirmând: „Construcțiile de lemn pot fi interpretate fie ca barăci ale castrului, care pare să fi precedat orașul, fie ca barăci aparținând fazei inițiale de existență a orașului însuși”.

⁵² H. Daicoviciu și colab., în *MatArh* XV Brașov 1981 (București 1983), p. 251—252, fig. 6.

⁵³ H. Daicoviciu, în *IMCD*, p. 115—116; C. Daicoviciu 1974, 636.

⁵⁴ R. Fellmann, *Die Principia des Legionslagers Vindonissa und das Zentralgebäude der römischen Lager und Kastelle*, Brugg 1958, p. 153—163.

⁵⁵ A. Grenier, *Manuel* I, p. 350—352.

⁵⁶ A. Frova, *op. cit.*, p. 489.

⁵⁷ M. Macrea, *op. cit.*, p. 347.

⁵⁸ H. v. Petrikovits, *Die Innenbauten römischer Legionslager*, Düsseldorf—Opladen 1975, p. 170, n. 68.

⁵⁹ N. Branga, *Aspecte și permanențe traco-romane*, Timișoara 1978, p. 86—87.

⁶⁰ Însși autorii antici folosesc termenii ἀγορά (Fl. Iosephus, *Bell. Iud.* III 5, 2; Polybius VI 31, 1) sau *forum legionis* (Livius XII 8, 11; Festus, p. 309, 1—2 L); vezi H. v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 170, n. 68; p. 173, n. 73.

Constantin și Hadrian Daicoviciu au respins încă în 1966 ideea derivării chiar și a planului „palatului Augustalilor” din *principia* legionare⁶¹. Pe de altă parte, „palatul” nu poate continua o clădire militară, deoarece chiar după observațiile lui C. Daicoviciu el a fost precedat de alte edificii de piatră, aparținând de asemenea orașului (tabernele care mărginiseră forul înspre nord)⁶².

În al doilea rând, în ceea ce privește faza de pământ a incintei, dacă ea a existat, nu vedem de ce nu ar fi putut aparține la fel de bine orașului, așa cum s-a dovedit pentru mai multe cazuri în Britannia⁶³. Elementele de fortificație surprinse la est de Riul Mic au aparținut de asemenea orașului, altfel nu ne putem închipui de ce „palatul Augustalilor” și forul religios al coloniei se găsesc exact la jumătatea distanței între această latură mai veche și latura de est a orașului⁶⁴. Înseamnă că nu vreun castru, ci însuși orașul a fost la început mai îngust, extinzându-se apoi înspre vest.

Argumentul decisiv ni-l oferă însă săpăturile anilor 1985—1986 de la *domus procuratoris* din interiorul zidurilor orașului, acolo unde ar fi trebuit să se afle *praetentura dextra* a castrului. Într-o zonă suficient de extinsă (50 × 20 m) și în câteva secțiuni nu au fost găsite urme de barăci militare, care n-ar putea fi confundate cu altceva. Structurile de lemn găsite se află sub ziduri, prefigurând deci construcții în piatră, care au evident caracter civil. Prin urmare, dacă a existat pe undeva un castru între cele două războaie dacice, el nu se găsea pe locul viitorului oraș. În ce privește ștampilele legiunii *IV Flavia Felix*, ele provin de la detașamentul care a lucrat la înălțarea fortificațiilor și a unor clădiri publice ale coloniei, în timp ce castrul legiunii se găsea la Berzovia⁶⁵.

⁶¹ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*², București 1966, p. 55: „Tipul nu trebuie căutat (cum s-a încercat) în planul pretoriului castrului, ci în palatele cu curțile interioare din Orientul apropiat”.

⁶² C. Daicoviciu 1938, p. 40—41; idem, *Sarmizegetusa et ses environs*, București 1944, p. 30—31.

⁶³ S. S. Frere, în *Britannia* XV 1984, p. 63—74. De altfel, secțiunile de pe laturile de nord, est și sud nu sînt relevante pentru o fază cu val de pământ și palisadă. Doar Z1 a intersectat șanțurile (H. Daicoviciu și colab., în *Sargetia* XIV 1979, p. 143). Ambele șanțuri aparțin fazei de piatră, după cum lasă să se înțeleagă raportul citat, iar dovada o reprezintă dărîmătura de piatră din șanțuri. Cum porțiunea de sub berma zidului nu a fost săpată, nu avem de unde ști dacă sub ea se găsește sau nu un șanț aparținînd fortificației cu palisadă (în legătură cu problemele succesiunii fazelor de pământ și de piatră ale unei fortificații vezi Al. Diaconescu, în *ActaMN* XXI 1984, p. 151). În sfîrșit, simpla existență a unui val de pământ (=agger) în spatele zidului nu este o dovadă pentru o fază de pământ cu palisadă. Incinte de piatră fără val s-au construit de-abia începînd cu secolul IV (op. cit., p. 152; vezi și S. S. Frere, op. cit., p. 63).

⁶⁴ Cele două șanțuri alveolate (vezi n. 49) nu par a aparține unui castru, care, avînd o existență scurtă, ar trebui să fie înconjurat de șanțuri bine întreținute, în formă de V (Al. Diaconescu, op. cit., p. 148—149). Apoi, valul de pământ fiind aplăzitat în vederea construcțiilor, nu se mai poate ști dacă a avut zid sau numai palisadă. Pe de altă parte, coloniile erau dotate de la început cu fortificații, chiar dacă acestea nu aveau neapărat o utilitate practică. Colonia Agrippinensis sub Claudius, Aventicum sub Vespasian, Castra Vetera și Thamugadi sub Traian sînt doar cîteva dintre exemple (vezi S. S. Frere, op. cit., p. 65).

⁶⁵ Vezi D. Protase, *ActaMN* IV 1967, p. 65, 67; M. Macrea, op. cit., p. 117—118. Orașul Thamugadi, o altă citărie a lui Traian, a fost de asemenea construit de un detașament dintr-o legiune, și anume *III Augusta*, cantonată la Lambaesis, CIL VIII 17842: *per leg(ionem) III Aug(ustam)*; vezi J. Gascou, în *ANRW* II 10, 2 (1982), p. 174. La Sarmizegetusa rămîne încă neelucidată atît poziția castrului unde a staționat detașamentul din legiunea *IV Flavia Felix*, care a participat la construirea orașului, cît și cea a castrului unde erau cantonați *equites singulares* (CIL III 7904=IDR III 2, 205) ai guvernatorului Daciei.

Avem deci toate motivele să luăm în considerare construirea oraşului pe un teren viran⁶⁶. Prima colonie a fost mai îngustă, cu latura vestică la est de Riul Mic, care curgea deci în afara incintei. Aceleaşi săpături din 1985—1986 ne-au oferit date despre dimensiunile unei *insula*, ceea ce ne-a permis să reconstituim ipotetic întreaga tramă stradală⁶⁷ (fig. 1). La intersecţia lui *cardo maximus* cu *decumanus maximus* şi mărginindu-l pe acesta din urmă, începea un complex foral, extins spre sud. Abia după stabilirea acestui plan oraşul a fost extins înspre vest. Judecând după situaţia de mai târziu, presupunem că încă de la început avem de-a face cu un for religios şi unul administrativ.

Forul religios este cel care a fost recunoscut de C. Daicoviciu ca for propriu-zis al oraşului. Din acesta el a săpat treimea nord-estică, găsind o curte pavată cu lespezi, flancată la est de spatele unei clădiri cu absidă, iar la nord de un şir de taberne, având probabil un portic în faţă⁶⁸. În partea vestică, nesăpată, a acestui for se distinge foarte bine pe teren un edificiu rectangular, care nu poate fi altceva decât Capitoliul. Templul triadei capitoline nu putea, de altfel, lipsi din coloniile romane, care erau, după vorba lui A. Gellius, *quasi effigies parvae simulacraque populi Romani*⁶⁹. Pentru existenţa sa la Sarmizegetusa avem în plus un puternic argument în inscripţia care atestă un *epulum Iovis* în data de 23 mai⁷⁰. Cum asemenea banchete în cinstea lui Iupiter nu aveau loc decât la aniversarea Capitoliului, or ştim că la Roma evenimentul se serba la 15 septembrie, avem evident de-a face cu aniversarea întemeierii Capitoliului Sarmizegetusei⁷¹.

La un moment dat şirul de taberne ale forului religios a fost înlocuit cu un criptoportic dublu. Dispariţia tabernelor sugerează existenţa undeva, în apropiere, a unui *macellum* construit poate chiar acum. Criptoporticul are forma unui coridor lung cu un şir de baze pe linia mediană pentru coloanele care susţineau acoperişul. Trei intrări se deschid înspre forul religios (a', b', c'). Lor le corespund două deschideri înspre „palatul Augustalilor:” (a, b), dintre care cea estică (a) va fi ulterior blocată, şi una (c) înspre un drum ce separa „palatul” de un edificiu care a fost săpat în perioada interbelică, dar despre care avem informaţii sumare⁷². Merită relevat faptul că unele dintre zidurile tabernelor au formă de L, altele de T, iar cele în L se găsesc tocmai în dreptul pasajelor din faza următoare.

⁶⁶ Vezi M. Macrea, *op. cit.*, p. 347: „Planul oraşului Ulpia Traiana este plan tipic de colonie romană nou înfiinţată pe un loc cu totul liber de orice construcţii mai vechi” (vezi şi p. 33, 117—119). În legătură cu data întemeierii oraşului, pe care o plasăm înainte de plecarea în aprilie—mai 107 a lui Traian din Dacia, vezi I. Piso, în *ActaMN* XIX 1982, p. 46—48.

⁶⁷ Dimensiunile unei *insula* sînt de aproximativ 100×100 m, deci foarte apropiate de cele de la Castra Vetera, de asemenea ctitorie a lui Traian (S. S. Frere, în *Beiheft zu Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* LVIII 1977, p. 91; cf. C. J. Bridger, în *Britannia* XV 1984, p. 90 sqq; vezi în general pentru centuraţie şi tramă stradală R. Chevalier, în *ANRW* II 1 (1974), p. 734 sqq.) Nu exclu-dem totuşi posibilitatea de a avea de-a face în realitate cu insule mai mici, echivalînd cu pîrîmii ale celor propuse, căci etalonul de la care am pornit, şi anume *domus procuratoris*, poate fi o insulă quadruplă.

⁶⁸ C. Daicoviciu 1938, p. 41. Săpăturile din anul 1979 au arătat că porticul şi tabernele erau pavate cu *opus signinum* (H. Daicoviciu şi colab., în *MatArh* XIV, Tulcea 1980 (Bucureşti 1983), p. 277—279). Situaţia stratigrafică este deosebit de complexă şi stabilirea tuturor fazelor intermediare necesită şi alte sondaje.

⁶⁹ A. Gellius XVI 13, 9; vezi pentru prezenţa Capitoliilor în coloniile romane G. Wissowa, în *RE* III 2 (1899), 1538—1539.

⁷⁰ IDR III 2, 242.

⁷¹ I. Piso, în *ActaMN* XV 1978, p. 180—182.

⁷² C. Daicoviciu 1938, p. 22, fig. 19; p. 39.

sugerînd că înaintea „palatului Augustalilor“ exista aici o clădire similară ca plan și deci ca funcționalitate⁷³.

„Palatul Augustalilor“, aflat la nord de forul religios, este în realitate un for administrativ, așa cum trebuie să fi fost și clădirea care l-a precedat⁷⁴. Acest for administrativ se compune din piața propriu-zisă (A), în care se intra dinspre *cardo maximus* printr-o poartă triumfală încă nesăpată. Piața era mărginită la nord de un șir de încăperi, din care au fost săpate 0, 1 și 2, iar la est și vest de două criptoporticuri (5, 28)⁷⁵. În centrul pieții, care nu a fost săpată, se găsește un pedestal de *opus caementicium*, ce nu aparține unui altar, cum se crezuse, ci, prin analogie cu alte foruri (de pildă cel al lui Traian la Roma), unei baze de statuie imperială⁷⁶. La sud de această piață nu se află o „curte mică“, ci o basilică avînd două *tribunalia* (8, 27). Basilica este mărginită la sud de *curia* (16), flancată de două intrări înspre forul religios (14/15, 11/17), cea din urmă fiind ulterior blocată, și de alte încăperi cu rosturi administrative, în primul rînd sediile duumvirilor și aedililor.

În continuare ne vom opri asupra părților esențiale ale edificiului, și anume basilica și încăperile din spate.

Socotim că avem de-a face cu o basilică și nu cu o curte mică din următoarele motive. Este pavată cu mozaic de cărămidă⁷⁷ și deci era acoperită. Apoi, zidul nordic, foarte puternic și cu contraforți, nu putea fi menit doar să despartă două curți. În sfîrșit, la *principia* castrelor același spațiu considerat odinioară curte este acum interpretat pe baza săpăturilor moderne, dar și a descoperirilor epigrafice, drept *basilica principiorum*⁷⁸. S-ar putea obiecta că deschiderea de 17,5 m ar fi mult prea mare. Totuși, basilica din castrul de la Potaissa are aceeași lățime⁷⁹, iar curia din forul de la Roma are un tavan de lemn lat de 18 m⁸⁰.

Încăperile de pe latura de est (27) și de vest (8), considerate pînă acum temple, sînt de fapt *tribunalia*. Basilica este în primul rînd locul unde se exercită

⁷³ H. Daicoviciu și colab., *op. cit.*, p. 278.

⁷⁴ Cel care s-a apropiat cel mai mult de interpretarea corectă a fost N. Branga (*op. cit.*, p. 87), care a văzut în „palat“ un for, dar l-a pus greșit pe seama ordinului Augustalilor și a conciliului celor trei Dacii.

⁷⁵ Zidurile dinspre curte sînt prea înalte pentru a aparține unui simplu portic.

⁷⁶ Ideea altarului unde s-ar fi practicat cultul provincial apăruse necesară pentru a justifica mărimea edificiului. Or, singurul fragment epigrafic provenit cu siguranță din curtea mare, și anume chiar de lângă pedestal, aparține unei uriașe baze de marmură (literele au înălțimea de 9,5 cm) închinată de [*colonia*] Ulpia Traiana Augusta Dacica Sa[rmiz(e)getusa] probabil [*principi*] suo (nici lectura [*praesidi*] suo din IDR III 2, 135 sau [*patrono*] suo nu este exclusă). Oricum, nu avem în zonă nici o atestare a conciliului provincial (vezi pentru plasarea sediului acestuia p. 182).

⁷⁷ C. Daicoviciu 1938, p. 35.

⁷⁸ H. v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 74, n. 76—77, 83.

⁷⁹ Informație M. Bărbulescu, căruii îi datorăm mulțumiri.

⁸⁰ G. Lugli, în *EAA* II, p. 981. Există însă și alte analogii: basilica din Castra Vetera — 19 m (G. Carettoni, în *EAA* II, p. 10), nava centrală a basilicii din Vellulamium — 18,2 m (J. Wachter, *op. cit.*, p. 207—208), cea din Londinium fiind chiar mai mare (*ibidem*). Basilicile cu o singură navă sînt destul de frecvente la acest tip de edificii: Velleia (vezi n. 36), Alesia (vezi n. 46), Castra Vetera (vezi mai sus), Doclea (vezi n. 38), Forum Claudii Vallensium (vezi n. 38), basilica pre-constantiniană din Augusta Treverorum, două basilici din Cuicul, basilicile din Madaura și Thamugadi (G. Carettoni, *op. cit.*, p. 9—10).

jurisdicția municipală, iar pentru basilici cu două *tribunalia* analogiile abundă⁸¹. Cele două tribunale de la Sarmizegetusa aveau câte o scară centrală, ale cărei urme au fost găsite în timpul săpăturii⁸². Sub tribunalul de vest se află o încăpere care servea probabil drept arhivă⁸³. Sub tribunalul estic există o încăpere subterană, pe care C. Daicoviciu a considerat-o *acarium*⁸⁴. Nu credem că avea dreptate, întii deoarece camerele de tezaur se aflau sub temple, deci sub protecția divinității. Apoi, încăperea subterană are un aspect particular: colțurile dinspre intrare erau obtuze, astfel încât de pe prag se putea observa, prin grilajul în formă de V, care dubla poarta, orice mișcare din încăpere. Adăugind la acestea aserțiunea lui Vitruvius că din for nu poate lipsi carcera⁸⁵, șocotim că și aici avem de-a face cu așa ceva. Se știe apoi că închisorile romane sînt subterane, ca de pildă celebrul Tullianum din forul de la Roma, și, în sfîrșit, nici o altă încăpere din forul Sarmizegetusei nu ar servi mai bine acestui scop.

Basilica forului era un edificiu impunător, de 45 × 17,5 m. În interiorul său se înălțau statui onorifice și altare, asupra cărora vor reveni. În imediata apropiere a acestei basilici cu rol juridic-administrativ trebuie să căutăm și curia, sediu al ordinului decurionilor.

Curia este un edificiu specific, care apare după modelul Romei încă de timpuriu în coloniile italiice, fiind un simbol al autoguvernării unei comunități urbane. Vitruvius o enumără printre construcțiile indispensabile unui for⁸⁶. Ea avea un caracter sacru. Orice acțiune politică avea loc la romani după luarea auspiciilor și se desfășura numai într-un spațiu consacrat. De aceea senatul roman se întrunea adesea în temple propriu zise, iar *curia Hostilia*, locul obișnuit de adunare a senatorilor, fusese ea însăși inaugurată ca un templu⁸⁷. Același caracter îl au și curiile în care se întruneau decurionii din orașele provinciale. Identificarea acestor edificii pe teren rareori s-a făcut cu siguranță. Sigur identificată este curia din Cosa, care datează din secolele III—II î.e.n. și prin analogie așa zisul *buleuterion* de la Paestum⁸⁸. Ambele sînt situate, ca la Roma, lîngă *comitium*. La Pompei în capătul de sud al forului se află trei clădiri constînd din câte o singură încăpere (fig. 3). În cea centrală A. Mau a văzut curia, iar în celelalte sediile duumvirilor și aedililor⁸⁹. În citeva din forurile provinciale identificarea curiei s-a putut face prin analogie cu cea din Roma sau din Cosa, unde pe laturile lungi se găsesc treptele pe care se aflau scaunele senatorilor. Este cazul curiei din Leptis Magna⁹⁰, care, ca și cea de la Thamugadi⁹¹, are aspectul exterior al unui templu. Pe baze epigrafice a fost identificată doar curia de la Thuburbo Maius. Ea este o sală rectangulară, în capătul căreia se află o ediculă pentru *Pax Augustorum*⁹². Este deci o curie și în același timp un templu dedicat Păcii Auguste. În cazul fo-

⁸¹ Pentru a nu mai pomeni basilicile din castre, avem câte două *tribunalia* la: Alesia (vezi n. 46), Lugdunum Convenarum (n. 21), Cambodunum (n. 38), Augusta Raurica (n. 25), Calleva Atrebatum (n. 29), Venta Silurum (n. 30), Londinium (n. 80) și basilica severiană din Leptis Magna (n. 42).

⁸² C. Daicoviciu 1932, p. 530.

⁸³ Analogia cea mai apropiată am găsit-o la Pompei (A. Mau, *op. cit.*, p. 69).

⁸⁴ C. Daicoviciu, 1932, p. 531.

⁸⁵ Vitruvius V 2, 1.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ M. Gervasio, în *DizEp* II (1910), 1399.

⁸⁸ F. Castagnoli, în *EAA* II, p. 981—982.

⁸⁹ A. Mau, *op. cit.*, p. 111—113; vezi și obiecțiile lui F. Castagnoli, *loc. cit.*

⁹⁰ Vezi n. 42.

⁹¹ P. Romanelli, în *EAA* VII, p. 794.

⁹² Idem, *op. cit.*, p. 840—841.

zurilor cu plan regulat curia pare să fie încăperea situată pe mijlocul laturii lungi a basilicii. La Augusta Raurica ea este o încăpere circulară avînd în interior trepte⁹³. Doar în cazul forurilor de tip *principia* din municipiile britanice hadrianece S. S. Frere a obiectat că încăperea centrală ar fi prea mică pentru senatul municipal. Tot el însă, atunci cînd dimensiunile nu se opun, a interpretat încăperea centrală din forul de la Verulamium drept curie⁹⁴.

Mult mai multe elemente avem pentru curia de la Sarmizegetusa, pe care noi o vedem în încăperea centrală (16) de pe latura sudică a basilicii. Podeaua este înălțată față de podeaua celorlalte încăperi și se ajunge la ea pe o scară monumentală. Încăperea se află pe axa sacră care unește intrarea în for cu statuia imperială⁹⁵. Dimensiunile sale de 14×12 m sînt apropiate de cele ale curiilor din Thamugadi (15×8 m)⁹⁶, Madaura (15,5×6 m)⁹⁷, Alesia (13×10 m)⁹⁸, Augusta Raurica (diametrul de 16 m)⁹⁹. Decisivă este însă proba epigrafică. Așa cum am mai spus, curia este o clădire sacră, apărînd în inscripții fie ca *aedes*, deci încăpere consacrată, fie ca *templum*, adică încăpere sau spațiu inaugurat și consacrat; inaugurarea implică orientarea, deci alegerea și împărțirea spațiului în funcție de axele sacre¹⁰⁰. La Henchir-el-Fauar este reparată sub Constantin o *aedes sive curia*¹⁰¹. De asemenea în secolul IV un personaj este ales la Mactar într-o demnitate în templul ordinului decurionilor (*ordinis in templo delectus*)¹⁰². O inscripție din *civitas Lambaesisana* aduce lămuriri în plus: *curia igitur ordinis, quam maiores nostri merito templum eiusdem ordinis vocitari voluerunt*¹⁰³. Însuși Cicero vorbește cu emfază despre *curia Hostilia*, numind-o: ... *templum sanctitatis, amplitudinis, mentis, consilii publici, caput Urbis, aram sociorum, portum omnium gentium*¹⁰⁴. Ea nu ar fi deci consacrată pur și simplu divinității, ci tuturor virtuților poporului roman. De altfel, întîlnim cazuri în care curia este închinată direct anumitor divinități și nu oricăror divinități: geniului împăratului sau unor abstracțiuni cu valoare în propaganda imperială. Avem de exemplu la Gabii *curia Aelia Augusta*¹⁰⁵, adică dedicată împăratului Hadrian, iar la Puteoli *curia templi basilicae Augusti Annianae*¹⁰⁶, ceea ce trebuie tradus prin curia templului împăratului din, sau ținînd de *basilica Anniana*. Cum am arătat, singura curie identificată pe teren pe baze epigrafice este cea de la Thuburbo Maius, închinată *Paci Augustorum*. La Gales curia, numită *aedes curialis*, era închinată Concordiei¹⁰⁷. Ce trebuie să în-

⁹³ Vezi n. 25.

⁹⁴ J. Wachter, *op. cit.*, p. 45, n. 25, p. 209.

⁹⁵ Vezi pentru axa sacră R. Étienne, în *Hommage à la mémoire de Jérôme Carcopino*, Paris 1977, p. 77—78.

⁹⁶ Vezi n. 91.

⁹⁷ P. Romanelli, în *EAA* IV, p. 763.

⁹⁸ Vezi n. 46.

⁹⁹ Vezi n. 44.

¹⁰⁰ A. Gellius XIV 7, 7: [Varro] *scriptum reliquit non omnes aedes sacras templa esse et ne aedem quidem Vestae templum esse*; Servius, *Ad Aen.* II 511. Pentru diferența între *aedes* și *templum* vezi P. Habel, în *RE* I 1 (1893), 444—445; G. Dumézil, *Rituels indoeuropéens à Rome*, Paris 1954, p. 27—28.

¹⁰¹ CIL VIII 14436.

¹⁰² CIL VIII 11824.

¹⁰³ CIL VIII 18328.

¹⁰⁴ *Pro Milone* 3, 90.

¹⁰⁵ CIL XIV 2795; cf. o *curia Ulpia* la Sala în Mauretania Tingitana (J. Gasco, *ANRW* II 10, 2 (1982), p. 150—151).

¹⁰⁶ CIL X 1783.

¹⁰⁷ CIL VIII 757: [*Pro salute Imp. Caes. C. Iulii Veri Maximini pii felicitis Aug. derarium civitas Galitana / a solo p. p. fecit et dedicavit.*

p. p. / et divinae domus eius] aedem curialem Concordiae / et tabularium et pon-

țelegem prin această Concordia? Ne-o spune o inscripție ridicată pe un dublu altar în forul de la Thamugadi: *Concordiae ordinis et populi*¹⁰⁸.

La Sarmizegetusa, chiar în fața încăperii pe care prin analogie o presupunem curia, se află o bază de altar. Șansa a făcut ca fragmente din primele două rânduri ale inscripției să fi fost descoperite în timpul săpăturilor. Fragmentele ONCO în r. 1 și DIN în r. 2 au fost publicate de C. Daicoviciu cu locul precis de descoperire, dar fără lectură¹⁰⁹. I. I. Russu a citit în 1974, influențat de interpretarea întregii clădiri ca palat al Augustalilor: [*Concordiae ordinis Augustalium*]¹¹⁰, deși citează analogia din Thamugadi. În mod firesc concordia se poate stabili între două sau mai multe persoane (*concordia Augustorum*) sau organisme politice. Singura întrebare posibilă este deci: [*Concordiae ordinis et populi*]. Dacă altarul este închinat concordiei, întreaga curie din Sarmizegetusa a fost consacrată acestei divinități¹¹¹. Avem deci un *templum Concordiae* sau, ca la Gales, o *aedes curialis Concordiae*. Prin urmare, cele două încăperi boltite de sub curia (16, 1—2) au servit drept *czraria*. Aici vor fi fost păstrate tezaurul public și actele cele mai importante. Cele două încăperi subterane, considerate pînă acum cisterne, nu mai pot fi interpretate ca atare nici chiar din motive arheologice. Nu există instalații de scurgere, iar canalul găsit de C. Daicoviciu în piața forului și pus în legătură cu aceste încăperi¹¹² este de fapt canalul cardinal al orașului, care trece pe sub edificiu și chiar pe sub podeaua încăperilor 16, 1—2.

Prin analogie cu situația de la Pompei înclinăm să credem că încăperile 19 și 13, despărțite de curie prin pasajele 18 și 14, pot fi interpretate ca sedii ale duumvirilor, respectiv aedililor. Este firesc ca duumvirii, care exercitau jurisdicția, să-și aibă sediul cu deschidere spre *basilica iudiciaria*. Se mai poate discuta despre încăperile din cele două capete (10 și 22—25), unde și-ar putea avea locul *tabularium*, *ponderarium* sau *officia* ale funcționarilor subalterni ai magistraților (*praecones*, *viatores*, *limo cincti*).

Unde se află atunci *aedes Augustalium*? Aceasta este totuși atestată epigrafic prin inscripții provenind din basilică.

În basilică se găseau numeroase statui onorifice și altare, ca și plăci epigrafice fixate pe pereți. Și astăzi se mai văd pe teren urmele a șase baze. Știm că pe cea din fața coridorului 20 trebuie să se fi găsit altarul Fortunei Augusta¹¹³, iar pe cea din fața curiei altarul Concordiei. Din nefericire nu avem informații despre inscripțiile găsite în partea de vest a basilicii, unde, în fața încăperii 13, se găsește o bază cu miezul unui monument de marmură¹¹⁴. Din basilică provine baza de statuie ridicată de plebea Sarmizegetusei lui M. Opellius Adiutor¹¹⁵ și frag-

¹⁰⁸ CIL VIII 2342.

¹⁰⁹ C. Daicoviciu 1932, p. 546, nr. 4, afirmă că inscripția a fost găsită „în fața cisternei”.

¹¹⁰ I. I. Russu, în *SCIVA* XXV 1974, p. 589—590=IDR III 2, 195.

¹¹¹ Vezi pentru rolul Concordiei în propaganda imperială Th. Pekáry, în *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 73—74, 1966—1967, p. 107 sqq; M. Bărbulescu, în *AHA* XX 1977, p. 274—275.

¹¹² C. Daicoviciu 1932, p. 525, fig. 8, p. 536; idem 1938, p. 37.

¹¹³ Idem 1932, p. 543—544, nr. 2=IDR III 2, 210.

¹¹⁴ Idem 1932, p. 536, fig. 23.

¹¹⁵ I. Piso, în *StCl* XVI 1974, p. 235—237, nr. 1=IDR III 2, 117. Un fragment al acestei inscripții, despre care C. Daicoviciu (1932, p. 546, nr. 5) ne spune că a fost descoperită în basilică, a fost din greșeală separat publicat în IDR III 2, 136a. La fel s-a întâmplat cu fragmentul IDR III 2, 136c, care face parte din IDR III 2, 4 (vezi mai departe p. 181 cu n. 120).

mentul IDR III 2, 136 b, care conține numele orașului și formula *l.d.d.d.* Bănuim că de asemenea în basilică s-au găsit cinci fragmente care au fost publicate de C. Daicoviciu în 1924 doar într-o fotografie, sub care se precizează că provin din *aedes Augustalium*¹¹⁶; or, primele săpături fuseseră făcute cu precădere în basilică și nu atinseseră forul religios. Rețin atenția IDR III 2, 146, care amintește un *dec(urio)*, *flamen*... și IDR III 2, 149 cuprinzând formula *l.d.d.d.* În afară de acestea, a fost găsit în fața curiei un fragment din torsul unei statui imperiale de marmură în mărime naturală¹¹⁷ și o mână de bronz aparținând probabil tot unei statui imperiale¹¹⁸. Toate monumentele amintite apar în chip firesc în basilica unui for administrativ. Întimplarea face ca tocmai cele patru inscripții atestând ordinul Augustalilor să fi fost mai întregi, ceea ce a determinat prima interpretare a edificiului.

O primă inscripție atestă inițierea construirii unei *aedes* pentru Augustali de către M. Procilius Nicetas, decurion, flamen și cavaler roman, precum și terminarea și dedicarea ei de către fiul acestuia, M. Procilius Regulus, de asemenea decurion și cavaler¹¹⁹. Avem de-a face cu partea structivă, căci un alt personaj, rămas anonim, s-a îngrijit de decorarea localului cu stucatură și picturi, ca și de dotarea lui cu scăări, statuete, draperii și două candelabre de bronz¹²⁰. O a treia inscripție, databilă începînd cu domnia lui Severus Alexander, pomeneste repararea aceleiași *aedes* de către un Augustal avînd permisiunea ordinului decurionilor¹²¹.

Toate cele trei inscripții vorbesc despre o *aedes Augustalium*. Ce trebuie înțeles prin *aedes-is*? În primul rînd o singură încăpere, spre deosebire de pluralul *aedes-ium*, care înseamnă edificiu (deci cu mai multe încăperi). Dintr-o singură încăpere constă și *aedes Augustalium* de curînd descoperită la *Herculaneum*¹²². Pe de altă parte, *aedes* este o încăpere consacrată. Care va fi fost utilizarea ei? O indicație ne-o dă o inscripție din Caere, unde se vorbește nu de o *aedes*, ci de un *phetrium* pentru Augustali¹²³. Or, un *phetrium* (φρητρεῖον) este o încăpere pentru întruniri și pentru banchetele religioase, care urmau sacrificiilor făcute în anumite ocazii¹²⁴. În asta consta activitatea religioasă și politică a Augustalilor¹²⁵.

¹¹⁶ C. Daicoviciu 1924, p. 245, fig. 11. Sigur nu în basilică, ci lângă zidul exterior al criptoporticului estic (*op. cit.*, p. 242, fig. 8, p. 245, nr. 3) au fost găsite fragmentele IDR III 2, 65, care apar în aceeași fotografie (p. 245, fig. 11) și pe care C. Daicoviciu le-a atribuit unei liste a Augustalilor (*op. cit.*, p. 248). Lista îi putea însă cuprinde pe membrii oricărui alt colegiu.

¹¹⁷ C. Daicoviciu 1938, p. 35.

¹¹⁸ *Op. cit.*, p. 62.

¹¹⁹ CIL III 6270=IDR III 2, 2. Proveniența ei din basilică este stabilită nu numai prin analogie cu inscripțiile următoare, ci și prin mărturia lui Șt. Moldovanu (apud C. Daicoviciu 1924, p. 246—247).

¹²⁰ I. Piso, *StCl XVIII* 1979, p. 141—142, nr. 3=IDR III 2, 4.

¹²¹ I. Piso, *op. cit.*, p. 142—143, nr. 4=IDR III 2, 5.

¹²² Am văzut edificiul restaurat, dar pe moment ne lipsește bibliografia. Cit despre sediul Augustalilor de la Ostia, mai puțin întins decît o locuință de dimensiuni obișnuite, pe care o suprapune, el se compune dintr-o curte cu coloane și cîteva mici încăperi (G. Calza, G. Becatti, *Ostia*, Roma, 1968, p. 50—51). Or, dacă Augustalii ar fi avut de regulă sedii somptuoase, ei ar fi trebuit să aibă așa ceva în primul rînd la Ostia.

¹²³ CIL XI 3614: ...ubi Vesbinus Aug. lib. petit, ut sibi locus publice daretur sub porticu basilicae Sulpicianae, uti Augustalib(us) in cum locum phetrium faceret (a. 113).

¹²⁴ Vezi A. v. Premmerstein, în *DizEp I* (1894), 851.

¹²⁵ *Op. cit.*, p. 855 sqq; G. Alföldy, în *ActAnt VI* 1958, p. 437 sqq.

Un indiciu pentru zona în care trebuie căutată această încăpere ni-l dă cea de-a patra inscripție, o colonetă închinată de un decurion *ordini Augustalium*¹²⁶, care a fost găsită în partea de est a basilicii (punctul x, fig. 2)¹²⁷. Pe planul publicat în anul 1938 pasajul de la est de curia apare ca fiind la un moment dat blocat și transformat într-o încăpere mare (18) și una mică în spatele ei (17). Încăperea mare (18) ni se pare cea mai potrivită pentru a fi *aedes Augustalium*. De altfel, localul apare în inscripție ca o construcție distinctă, care nu făcuse parte din planul inițial al forului. M. Proculus Nicetas a avut, prin poziția pe care o ocupa, inițiativa construirii localului, obținând pentru aceasta, și bănuim că fără mare greutate, aprobarea ordinului decurionilor. Între localul decurionilor (curia) și localul destinat Augustalilor întâlnim același raport pe care îl constatăm și între ordinul superior al decurionilor și cel inferior al Augustalilor¹²⁹.

Pentru datarea forului administrativ din Sarmizegetusa ne conducem după raționamentul lui C. Daicoviciu, care aprecia că edificiul a fost ridicat puțin după mijlocul secolului II, întrucât acoperă clădiri aparținând orașului, iar, pe de altă parte, în secolul III au fost necesare reparații¹³⁰. Mai multe se vor putea spune numai după noi săpături.

La Sarmizegetusa au existat deci un for religios și unul administrativ, *aedes Augustalium* nefiind decît o încăpere în forul administrativ. Pe lângă acestea mai putem presupune în apropiere cel puțin un *macellum*. Ne rămîne să răspundem la întrebarea privind sediul conciliului celor trei Dacii și *ara Augusti*. R. Étienne a dovedit cit se poate de convingător existența templelor imperiale cu aspect de for, care se găsesc în legătură cu teatrul sau amfiteatrul orașului. Legătura se explică prin faptul că aceste ultime edificii reprezintă locul de întrunire al conciliului provincial¹³¹. Or, la Sarmizegetusa a fost descoperit la est de amfiteatru, între templul mare și Asklepieion (fig. 1), un altar închinat de către un *sacerdos arae Augusti* geniului unui împărat¹³². În această zonă trebuie să se afle templul Romei și al lui Augustus, centru al cultului imperial provincial¹³³. Acest complex poate fi privit ca un al treilea for al Sarmizegetusci¹³⁴. Prezența sa se explică prin faptul că Sarmizegetusa era metropola Daciei¹³⁵.

Mai sînt atestate la Ulpia Traiana și alte spații publice care, chiar dacă au rol minor, imită forma unor foruri. Un prim exemplu îl constituie sediul cole-

¹²⁶ C. Daicoviciu 1932, p. 543, nr. 1=IDR III 2, 134.

¹²⁷ C. Daicoviciu, *loc. cit.*

¹²⁸ Este concluzia la care pe bună dreptate a ajuns C. Daicoviciu, judecînd după planul din 1938. În momentul publicării raportului din 1932 camerele 18 și 17 nu erau complet cercetate (p. 535).

¹²⁹ Vezi I. Piso, *op. cit.*, p. 144, cu întreaga bibliografie.

¹³⁰ C. Daicoviciu 1932, p. 521—522.

¹³¹ R. Étienne, în *Bulletin de l'Association Pro Aventico* XXIX 1985, p. 5—26.

¹³² H. Daicoviciu, I. Piso, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'Épigraphie grecque et latine, Constanța 1977, București 1977*, p. 75—76 = IDR III 2, 217.

¹³³ Fragmentul din *votorum carmen* pus pe seama duumvirilor colonici (I. Piso, în *RRH* XII 1974, p. 723—733=IDR III 2, 241) a fost găsit în aceeași zonă și ar putea emana de la același conciliu provincial.

¹³⁴ Ansamblurile arhitectonice ale templelor cultului imperial pot fi numite foruri după exemplul forurilor imperiale din Roma; vezi R. Étienne, *op. cit.*, p. 10 sqq., cu numeroase exemple din imperiu.

¹³⁵ Dacă epitetul *metropolis* apare pentru Sarmizegetusa abia odată cu Severus Alexander (C. Daicoviciu, în *ActaMN* III 1966, p. 153 sqq.), conciliul provincial a existat de la început (I. Piso, în *ActaMN* IX 1972, p. 467—468).

giului fabrilor, din care se cunosc următoarele elemente: un sector de portic construit pe o lungime de 45 de picioare, de către T. Ancharius Octavius, patron al decuriei XVI¹³⁶; un portic pictat, un *accubitus*, un *proporticus*, o *culina* și un *frontalis*, finanțate de Tib. Claudius Januarius, patron al decuriei I, și de fiul său, Claudius Verus¹³⁷. În sfârșit, o *aedes* a fost construită în sănătatea împăratului Caracalia de M. Pomponius Severus, decurion al coloniei, quaestor și patron al colegiului fabrilor, și de către M. Urbicus Valerianus, patron al aceleiași colegiu¹³⁸. Pe bună dreptate C. Daicoviciu a văzut în această *aedes* un sanctuar al geniului colegiului, unde erau păstrate *imagines* și *vexilla*¹³⁹. Atare construcție, similară celor din caestre, ne apare normală la un colegiu cu o organizare paramilitară¹⁴⁰. În subsolul ei putea fi păstrat tezaurul (*arka*) colegiului¹⁴¹. Sediul fabrilor trebuie să fi semănat cu *principia* unui castru, avînd o curte mărginită pe trei părți de porticuri și pe una de un șir de încăperi, între care cea centrală va fi fost amintită *aedes*, iar celelalte vor fi fost destinate banchetelor și pregătirii lor. Dacă decuriile aveau cîte un geniu ocrotitor¹⁴², ele erau probabil dotate și cu localuri proprii (*scholae*), care vor fi fost situate în spatele porticurilor; este încă o asemănare între acest edificiu și *principia* sau *fora*.

Tot spațiu public a fost și un *campus* închis de M. Iulius Iustus cu ocazia pontificatului. Piața care a luat naștere avea intrări (*aditus*), iar în interior se găsea cel puțin o statuie, înălțată de același Iustus¹⁴³.

Ultimele exemple, care se bazează exclusiv pe datele oferite de inscripții, își vor putea găsi semnificația deplină numai dacă vor fi într-o zi confruntate cu realitatea arheologică.

IOAN PISO — ALEXANDRU DIACONESCU

LES FORA DE ULPIA TRAIANA SĂRMIZEGETUSA

(Résumé)

L'article paraîtra dans une forme plus développée dans *Revue des études antiques* en collaboration avec Prof. Robert Étienne.

¹³⁶ IDR III 2, 10.

¹³⁷ CIL III 7960=IDR III 2, 13; vezi C. Daicoviciu 1974, 638.

¹³⁸ AE 1912, 76=IDR III 2, 6.

¹³⁹ C. Daicoviciu, *loc. cit.*; M. Macrea, *op. cit.*, p. 317; R. Ardevan, în *ActaMN* XV 1978, p. 171.

¹⁴⁰ E. Kornemann, în *RE* IV 1 (1900), 395, 418 sqq; R. Ardevan, *op. cit.*, p. 169—170.

¹⁴¹ CIL X 6675 (Antium).

¹⁴² CIL III 7905=IDR III 2, 215.

¹⁴³ CIL III 7983=IDR III 2, 9; vezi C. Daicoviciu 1974, 647—648.

CONTRIBUȚII LA ISTORIA ORAȘULUI NAPOCA ȘI A MONUMENTELOR SALE SCULPTURALE ÎN PIATRĂ (I)

Dezvoltarea rapidă a provinciei Dacia, cuprinzând un teritoriu de circa 80⁰ de mii km², cel mai ilustrativ o dovedește faptul că în primul veac al existenței sale au fost înființate 12 orașe (municipii și colonii) și numeroase alte așezări mai mari sau mai mici: comune (*pagi*), sate (*vici*), cătune și ferme (*villae rusticae*), locuri întărite (*castella*) și târguri (*fora*).

Toate orașele din Dacia romană s-au format de-a lungul drumurilor ce legau această provincie cu marile artere de circulație ale Imperiului. Doar Ampelum — Zlatna — a fost singurul municipiu care s-a dezvoltat în centrul unei regiuni aurifere din Munții Apuseni, nefiind situat lângă un drum ce traversa întreaga provincie.

Dintre orașe o deosebită importanță au dobândit Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Napoca. Cel dintâi a fost primul oraș întemeiat și în același timp capitala provinciei, iar cel de-al doilea a rămas pentru un timp relativ îndelungat singurul municipiu în partea de nord a Daciei, fiind în același timp, pe toată durata stăpînirii romane în această parte a Imperiului, un important centru economic, administrativ, cultural și religios.

Importanța orașului Napoca este demonstrată și de faptul că el a fost primul ridicat la rangul de municipiu. După cum se știe cel dintâi document epigrafic care atestă numele acestei așezări datează din anul 107 e.n. și este inscripția de pe miliariul de la Aiton, din păcate pierdut, dar bine cunoscut în literatura de specialitate¹. Borna a fost ridicată de o trupă auxiliară, formată din cetățeni romani (*Coh. I Flavia Ulpia Hispanorum Milliaria civium Romanorum cquitata*), care inițial a staționat la Potaissa (Turda), iar mai târziu la Porolissum (Moigrad).

După terminarea războiului de cucerire, acestei unități i-a fost încredințată construirea drumului dintre Turda și Cluj. Epigrafa la care ne referim amintește aceste două localități, adică Potaissa și Napoca.

Numele orașului în inscripții, de regulă, apare abreviat [*Nap]oca*, [*Napo[ca]*, [*Nap]oca*], [*Na[poca]*], sau are formă adjectivală: *Napocensis colonia*, *Napu[ce]nses*². Numele în grecește a fost *Νάποκα*. Aceste forme apar în inscripții descoperite fie pe teritoriul orașului sau în împrejurimile sale, ca și, în general, în Dacia, apoi în Lambaesis din Africa³, la Roma⁴, fie în Geografia lui Ptolemeu, pe Tabula Peutingeriană, la Geograful din Ravenna și, în sfârșit, în Digestele lui Ulpian⁵.

¹ CIL, III, 1627 și CIL, III, p. 172.

² CIL, III, 854, 7657, 145, 7996.

³ CIL, VIII, 3021.

⁴ CIL, VI, 269.

⁵ Anonymus Ravennensis, IV, 7, 5: *Item trans fluvium Danubium sunt civitates... Optaciana, Macedonia, Napoca, Potaissa... etc.*; Ulpianus, *Digesta*, 4, 1: *Napocensis colonia*; Tabula Peutingeriana, VIII, 2; Konrad Müller, *Die Peutingerische Tafel*, Stuttgart, 1929.

Marele geograf Claudius Ptolemeu⁶ amintește *Napuka* printre cele mai importante orașe ale provinciei și se crede că aceasta formă a numelui, adică *Napuka* redă cel mai corect pronunția originală. Analizînd etimologia numelui, V. Pârvan îl consideră de origine traco-getică, dar nu exclude nici posibilitatea unei origini scitice⁷. Unii lingviști, ca, de pildă, Holder îl socotește de origine celtică, iar alții indogermană ca, de exemplu, Krahe. Cercetările mai recente din țara noastră consideră că numele este de origine tracică⁸ și poate fi identificat cu cuvîntul grecesc *νάπη*, care înseamnă „vale“, „vale păduroasă“.

Orașul roman s-a dezvoltat în apropierea unei așezări dacice cu numele de *Napoca*, preluînd această denumire. Este îndeobște cunoscut că romanii au preluat toponimiile teritoriilor cucerite, iar noile orașe, de multe ori, au fost denumite cu numele unor așezări autohtone. Această afirmație poate fi dovedită cu numeroase exemple luate din istoria aproape a tuturor provinciilor romane, dar mai ales a Galliei, Britanniei și Hispaniei. Astfel prima colonie a Daciei a devenit *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Apulum*, de asemenea, purta numele unei așezări dacice din apropiere. Aceasta este situația și în cazul orașului *Napoca*.

La început, modesta așezare a fost ridicată la rangul de municipiu de către împăratul Hadrian. În ceea ce privește data acestui eveniment, părerile specialiștilor nu sînt unanime. Mai de mult s-a crezut că orașul a fost ridicat la acest rang în anul 124 e.n., cînd „împăratul călător“, Hadrian, a venit în Dacia și a vizitat noua capitală *Ulpia Traiana*, completîndu-i denumirea cu numele vechii capitale a Daciei, cu *Sarmizegetusa*⁹. În ce ne privește am susținut că rangul de municipiu i-a fost acordat orașului în anul 120, cînd Dacia a fost împărțită în două părți administrative¹⁰. În ultimul timp s-a formulat părerea că evenimentul a avut loc la sfîrșitul anului 117 sau la începutul anului următor¹¹. Sigur rămîne faptul că numele oficial al orașului, după cum îl atestă inscripțiile, a fost cel de *Municipium Aelium Hadrianum Napocense* (sau *Napoca*)¹². În a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., datorită dezvoltării sale economice și importanței politice, sociale și administrative, municipiul a fost ridicat la rangul de colonie de către împăratul Marcus Aurelius sau Commodus, după cum atestă denumirea de *Colonia Aurelia Napoca*¹³. Acest titlu însă, în secolul al II-lea e.n., nu-i mai acorda privilegii speciale, deoarece în această perioadă nu mai există deosebiri reale între municipii și colonii, totuși rangul de colonie dovedește importanța crescîndă a orașului. În perioada imperială printre municipii și colonii sînt două categorii principale: municipii și colonii de drept roman (*colonia* sau *municipia civium Romanorum*) și cele de drept latin (*municipia* sau *colonia Latina*)¹⁴. În Dacia, pe lângă coloniile *Sarmizegetusa*, *Dierna* (?), *Apulum*, *Potaissa*, și *Napoca* se bucura de dreptul italic¹⁵,

⁶ C. Ptolemaios, III, 8, 3, ed. Müller, 444—451: Νάπουκα unul dintre orașele cele mai renumite: ἐπιφανέρεται πόλεις.

⁷ V. Pârvan, *Getica, o protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 275—276.

⁸ I. I. Russu, *Die Sprache der Thrako-daker*, București, 1969, p. 130, la cuvîntul *Naparis*.

⁹ *RE*, XVI, 1692—1696.

¹⁰ A. Bodor, *Napoca a feliratok tükrében*, în *EmlKel*, p. 83.

¹¹ C. Daicoviciu, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 266, nota 30; H. Daicoviciu, *Napoca romană*, în *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 25.

¹² *CIL*, III, 14465, 6254; *CIL*, VIII, 3021.

¹³ *CIL*, III, 963 și *CIL*, VI, 269.

¹⁴ *Ulpianus, Digesta*, 50, 1, 1 și 50, 1, 25, 29.

¹⁵ *Ulpianus*, 50, 15.

de *ius Italicum*. Deși nu cunoaștem exact conținutul acestei noțiuni în diferite perioade, totuși putem afirma că el se referă la folosirea pământului și la acordarea anumitor privilegii privind impozitele plătite pentru pământ. Este foarte probabil că pînă în timpul domniei împăratului Septimius Severus tinerii orașelor, care se bucurau de acest drept, puteau fi înrolați nu numai în legiuni, ci și în trupele pretoriene. Nu avem însă date cu privire la soldații recrutați din orașul Napoca care ar fi servit în aceste trupe, în schimb în perioada următoare printre pretorienii găsim și tineri proveniți din Napoca.

După abandonarea Daciei de către armata și administrația romană viața — după cum o atestă descoperirile arheologice — a continuat să se desfășoare și pe mai departe pe teritoriul orașului, dar cu timpul numele lui a fost dat uitării. Primul care a identificat Napoca antică cu orașul Cluj a fost cronicarul umanist Zamosius (Ștefan Szamosközi)¹⁶. Identificarea a fost făcută cu ajutorul a trei inscripții în care figurează numele orașului Napoca. El copiază aceste epigrafe și afirmă că una s-a găsit în zidul casei dinspre piață a lui Petru Barát, iar celelalte două le-a văzut încastrate în zidurile cetății¹⁷. Deși constatarea lui Zamosius a fost citată de Wolfgang Bethlen în cronica sa intitulată *Historia de rebus Transsylvanicis*¹⁸, totuși identificarea lui Zamosius n-a fost luată în seamă. Unii cercetători au căutat Napoca pe locul orașului Turda, Gherla sau în alte părți, pînă cînd renumitul arheolog Carol Torma, pe la anul 1865, pe baza inscripțiilor, l-a identificat cu Clujul¹⁹, fapt care apoi a fost confirmat de către cel mai mare epigrafist roman, de către Theodor Mommsen.

Pentru stabilirea topografiei orașului antic unele puncte de reper ne sînt oferite de morminte, sarcophage, ori monumente romane descoperite întîmplător sau pe calea săpăturilor. Este cunoscut că legile romane interziceau înmormîntarea sau arderea morților în incinta orașului, cu alte cuvinte mormintele (adică cimitirul) au fost întotdeauna așezate în afara zidurilor orașelor.

În Cluj-Napoca au fost scoase la iveală sarcophage și monumente funerare în Piața Păcii, în străzile Kogălniceanu, Avram Iancu, Petőfi, Plugariilor, Muncitorilor, precum și la începutul străzii Gheorgheni. Prin urmare cimitirul roman era situat de-a lungul aceluși drum principal care a fost construit între Potaissa și Napoca, imediat după cucerirea provinciei. Carol Torma, pe baza descoperirilor arheologice, a ajuns la concluzia că orașul antic se găsește sub orașul medieval, care s-a ridicat peste ruinele lui. Situația este similară și în cazul municipiilor și coloniilor romane din Gallia și Britannia, unde în cele mai multe cazuri orașul medieval s-a suprapus peste orașul antic²⁰. Presupunerea lui Torma s-au verificat — desigur cu unele mici rețușări — cu ajutorul descoperirilor ulterioare. Partea nordică a orașului se întindea de-a lungul actualului Canal al Morii, cu puțin mai spre sud, partea vestică de la Teatrul Maghiar pînă la colțul superior al Străzii Napoca, adică pînă la Piața Păcii, cea de sud a întretăiat spațiul dintre străzile P. Groza și 23 August, ajungînd pînă la zidul cetății medievale, iar cea estică trecea de-a lungul zidului medieval. Rămășițele zidului antic de incintă au fost descoperite în strada P. Groza, în curtea casei de la nr. 6, dar porțiunea

¹⁶ Stephanus Zamosius, *Hebdomades*, în *Szamosközy István történeti maradványai 1566—1603*, editat Szilágyi Sándor în *Monumenta Hungariae Historica*, III, 80—82.

¹⁷ CIL, III, 7657, 862 și 869 = 7655.

¹⁸ W. Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*, Cibinii, 1789, V, p. 276.

¹⁹ C. Torma, *A Limes Dacicus felső része*, Budapesta, 1880, p. 15.

²⁰ Sh. Frere, *Britannia. A History of Roman Britain*, Londra, 1967, p. 239 sqq.

acestui zid a fost găsită în a doua jumătate a secolului trecut lângă biserica minoriților. Despre aceste descoperiri Elek Jakab spunea următoarele: „În strada Turzii... cînd s-a săpat fundamentul unei case, la o adîncime de 10—12 picioare s-a găsit un zid, lat de 5 stînjeni, construit din blocuri cioplite de mărimea unei mese, care se îndreaptă spre est în direcția șirului actual al caselor; acest zid a fost găsit și în timpuri mai vechi, cu ocazia construirii bisericii minoriților”²¹.

Deci, orașul antic a fost înconjurat cu ziduri. Se pune întrebarea cînd au fost construite aceste ziduri de apărare? Fortificarea orașelor cu ziduri era o măsură de apărare luată împotriva triburilor migratoare, care, începînd de la mijlocul veacului al III-lea e.n., atacau Imperiul din ce în ce mai insistent și cu forțe din ce în ce mai mari. Se știe că împăratul Aurelianus, în anul 271, a început construirea zidurilor de apărare ale Romei, deoarece și Italia a fost frecvent invadată de diferite populații germanice. Pornind de la aceste considerente s-a presupus că orașul Napoca a fost întărit cu ziduri de apărare în a doua jumătate al secolului al III-lea e.n. Săpăturile arheologice din provinciile romane amenințate de atacurile din afară au dovedit însă că înconjurarea orașelor cu ziduri de apărare datează dintr-o perioadă mult mai veche. Încă în secolul al II-lea e.n. orașele cu încredințarea împăratului puteau să-și ridice ziduri de apărare²². În cazul orașului Napoca se poate presupune că zidurile de apărare au devenit necesare începînd cu războaiele marcomanice din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. Nu este exclus ca și rangul de colonie să fi fost acordat orașului cu această ocazie de către împăratul Marcus Aurelius sau de fiul său Commodus. Orașul înconjurat cu ziduri era de formă patrulateră, fiind întretăiat de două drumuri principale: *via Principalis* și de *Cardo*, situat pe direcția nord-sud. Paralel cu drumurile principale treceau străzile secundare. La intersecția celor două drumuri principale se afla forul, situat în partea nordică a actualei Pieți a Libertății. În for se ridica *basilica*, edificiul oficial al al magistraților și locul adunării consilierilor orașenești, a decurionilor. De-a lungul drumurilor principale se aflau magazinele și atelierele meșteșugarilor.

Pentru a putea prezenta o imagine cît mai veridică a orașului antic, considerăm necesar să discutăm pe scurt situația lui demografică. Deși nu dispunem de date exacte, totuși există anumite criterii pe baza cărora se pot face unele calcule fără să exagerăm prea mult într-o direcție sau alta. Giovanni Forni, pornind de la proporțiile existente între numărul locuitorilor dintr-un oraș și numărul locurilor din amfiteatrul construit pentru folosul orașului respectiv, ajunge la concluzia că, de pildă, amfiteatrul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa a avut 5.200 de locuri, iar numărul locuitorilor liberi în momentul construirii amfiteatrului a fost de circa 13 mii²³. Teritoriul orașului Napoca — referindu-ne numai la partea înconjurată de ziduri — este de aceeași mărime ca și cel al capitalei, adică 650 × 650 m, ceea ce corespunde la 32 hectare. Desigur, după cum ne dovedesc orașele complet dezvăluite din provinciile apusene (Gallia și Britannia), numărul locuitorilor nu depindea numai de teritoriul orașului, ci și de densitatea și mărimea caselor, de spațiile construite și de teritoriile locuite, situate în afara zidurilor. Descoperirile arheologice arată că orașul s-a extins și dincolo de ziduri spre nord, est și vest, unde s-au format suburbii mai mici sau mai mari. Pentru a avea o bază de comparație amintim că orașul Camulodunum (Colchester-ul de astăzi) din Britannia

²¹ E. Jakab, *Kolozsvár története*, I, Buda, 1870, p. 132.

²² Sh. Frere, *op. cit.*, p. 250—251.

²³ G. Forni, *L'indagine demografica e gli anfiteatri in Dacia*, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 141—145.

avea un teritoriu cu puțin mai larg decât Napoca, iar numărul locuitorilor săi în a doua jumătate a secolului I e.n. se ridica la 15 mii²⁴. Pornind de la aceste considerente socotim că, la început, numărul locuitorilor era abia 2.000—3.000 de persoane, iar în timpul domniei dinastiei Severilor (193—235) s-a ajuns la cel puțin 10.000 de persoane, în care număr am inclus populația liberă atât din incinta zidurilor, cât și din afara lor.

Orașul își datora importanța și situației lui geografice prielnice, precum și marelui rol jucat în administrarea provinciei. Napoca era situat nu numai de-a lungul marelui artere care traversa întreaga provincie, ci era și locul de unde porneau drumurile ce îl legau cu taberele militare de la granițe, cu ocele de sare și cu pământurile fertile ale Cîmpiei Transilvaniei. Părăsind orașul, drumul principal trecea de-a lungul râului Nadăș spre Mera, ca apoi prin Sutoru să ajungă pînă la Porolissum. Un alt drum important trecea pe lângă râul Someș, apoi prin Gherla și Dej foarte probabil pînă la Porolissum. La acesta se racordau acele drumuri secundare care duceau la ocele de la Sic și Cojoena, sau la așezările rurale și vilele rustice din Cîmpie. Al treilea drum lega Napoca cu castrul militar de la Gilău, iar prin acesta cu castrul de la Bologa, situat în apropierea granițelor de vest ale provinciei, iar de aici se îndrepta spre ținuturile dacilor liberi. Nu începe nici o îndoială că pentru comerțul extern îndreptat în direcția vest și nord, pe lângă Poarta Meseșului, acesta constituia artera principală. Este, deci, ușor de imaginat că Napoca, ca, de altfel, și Porolissum, a fost unul dintre centrele cele mai importante privind comerțul din vestul și nordul provinciei. Drumurile din interiorul Daciei, după cum se știe, erau menite în primul rînd să faciliteze deplasările trupelor și aprovizionarea soldaților, iar acestea au dus la intensificarea comerțului intern, care își avea unul dintre centrele de seamă la Napoca, ceea ce a contribuit la avîntul economic al orașului²⁵.

Factorii amintiți au determinat și înfățișarea acestui oraș, care prin edificiile sale oficiale, dar și prin cele private reflectă ritmul intens al vieții de toate zilele și bunăstarea locuitorilor. Capitelurile, bazele și fusele de coloane de toate stilurile (dorice, ionice, corintice), construcțiile durabile, apeductele etc. ieșite la iveală cu ocazia săpăturilor arheologice sau a lucrărilor edilitare, constituie strălucite mărturii că orașul, într-adevăr și din punct de vedere arhitectonic, era unul dintre cele mai frumoase centre ale provinciei. Au fost găsite și numeroase inscripții. Uneori, s-a afirmat că numărul statuilor și reliefurilor, adică al monumentelor sculpturale napocense descoperite, ar fi relativ mic, din care unii au tras concluzia că sub acest aspect Napoca nu dispunea de splendoarea altor orașe, ca, de pildă, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum sau Potaissa. Dacă monumentele sculpturale cunoscute astăzi nu sînt prea numeroase, aceasta se datorează, pe de o parte, lipsei de săpături arheologice sistematice pe teritoriul orașului, pe de altă parte faptului că multe dintre pietrele sculptate ieșite întîmplător la iveală au fost vîndute, distruse sau folosite ca material de construcție ori duse în alte părți. Pentru justificarea acestei afirmații aducem doar cîteva exemple. E. Jakab, renumitul istoric al orașului Cluj, relatează că la construirea casei lui Bánffy, la mare adîncime s-au găsit niște blocuri uriașe, care apoi au fost folosite ca material de construcție²⁶. Tot de la el aflăm că un relief roman, găsit cu ocazia unei construcții, a fost distrus de zidari²⁷. Unele monumente sculpturale din Cluj-Napoca

²⁴ Sh. Frere, *op. cit.*, p. 261.

²⁵ A. Bodor, *op. cit.*, p. 98.

²⁶ E. Jakab, *op. cit.*, p. 132.

²⁷ Idem, *op. cit.*, p. 125.

au fost trimise la Viena²⁸, altele au fost cumpărate și apoi zidite în palatele aristocraților și ale celor avuți. Astfel, de pildă, o lespede de ediculă a ajuns în Muzeul din Turda din conacul lui Kemény de la Luncani²⁹. Fiind o piesă frumoasă, toți care s-au ocupat de ea au emis părerea că provine din Turda, considerînd-o un reușit monument artistic al acestui oraș³⁰. Studiind stilul de execuție al piesei, apoi asemănarea destul de mare a ei cu alte monumentele provenite din Napoca, am ajuns la concluzia că lespedeza respectivă trebuie să fi fost executată în acest oraș, ca apoi să aflăm că E. Jakab amintește descoperirea monumentului la Cluj și chiar relatează transportarea lui la Luncani³¹. Cazuri similare sînt semnalate și cu privire la alte piese. Socotim necesar să prezentăm în continuare unele monumente sculpturale provenite din Cluj-Napoca, amintite în literatura de specialitate, dar care între timp s-au distrus, au fost rătăcite sau vîndute, în speranța că măcar o parte dintre ele vor fi „recuperate” și trecute în inventarul monumentelor sculpturale romane din acest oraș.

Monumentele figurate, fie ele cît de rudimentare, fac parte din arta provincială romană, chiar dacă nivelul acestei arte nu este prea înalt în comparație cu arta clasică romană.

Se pune, deci, întrebarea dacă există unele trăsături specifice în această artă din Dacia care să-i dea o notă proprie, cu alte cuvinte, dacă putem vorbi despre o artă caracteristică numai acestei provincii? Apoi, în cadrul aceleiași provincii pot fi sesizate caracteristici zonale în artă? sau nu cumva arta provincială are aceleași trăsături în toate teritoriile și își schimbă caracteristicile numai în timp, dar nu și în spațiu?

După cum am arătat cu o altă ocazie³², în această privință părerile specialiștilor diferă mult³³. Unii consideră că asemănările în artă trec granițele unei singure provincii, iar deosebirile pot fi socotite neesențiale chiar în cadrul unor regiuni mai întinse, și că din această cauză este mai potrivit să se vorbească despre arta unor regiuni întregi, decît a unei singure provincii. Astfel Silvio Ferri prezintă arta romană de la Dunăre sau de la Rin³⁴, Arnold Schober, de asemenea, se ocupă cu stelele funerare de pe cursul superior și de mijloc al Dunării, adică de cele din Noricum și Pannonia³⁵, iar Harald Hoffmann tratează monumentele funerare militare din provinciile dunărene³⁶.

În schimb, studiind monumentele artei romane, mulți cercetători au ajuns la o altă concluzie, și anume, că în ciuda numeroaselor similitudini prezente la piesele de artă ale diferitelor provincii, și în ciuda unor concepții comune și a influențelor reciproce, arta fiecărei provincii posedă o caracteristică specifică, o notă proprie, deosebind-o de arta celorlalte provincii și care oglindește nu numai

²⁸ Idem, *op. cit.*, p. 120.

²⁹ Oct. Floca—W. Wolski, *Aedicula funerară în Dacia romană*, în *BMI*, XLII, 1973, nr. 3, p. 3—52.

³⁰ I. Mitrofan—L. Țeposu, *O aedicula funerară de la Potaissa*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 531—532.

³¹ E. Jakab, *op. cit.*, p. 129, 127 etc.

³² A. Bodor, *Aspecte ale artei romane din Dacia*, în *Studia*, XXII, 1977, nr. 1, p. 20—27.

³³ J.C.M. Toynbee, *Art in Roman Britain*, Londra, 1962, p. 3—14.

³⁴ S. Ferri, *Arte Romana sul Reno*, Milano, 1931 și *Arte Romana sul Danubio*, Milano, 1933.

³⁵ A. Schober, *Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Viena, 1923, p. 234.

³⁶ H. Hoffmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, în *Sonder-schriften der Öst. Arch. Institutes in Wien*, V, p. 90.

pregătirea meșterilor, ci și gustul și ideologia populației, influențele artistice, etnice, religioase și chiar militare venite din diferitele regiuni ale Imperiului roman³⁷.

Deoarece problema are o deosebită importanță, considerăm necesar să ne ocupăm de acele criterii care asigură o notă proprie artei din fiecare provincie. După părerea noastră această notă, în afară de condițiile naturale, este determinată de trei factori esențiali: de așa-numitele „albume” de modele, de creatorii artei provinciale, adică de meșteșugari care numai rareori se ridică la nivelul unor adeverați artiști și de gustul acelor care comandă piesele de artă, cu alte cuvinte de exigența artistică a cumpărătorilor, a populației din provincie. Deoarece acești trei factori au avut un rol important și în dezvoltarea monumentelor sculpturale din Napoca, îi vom analiza pe fiecare în parte.

„Albumele” de modele erau niște planuri sau scheme, care circulau din provincie în provincie, din ateliere în ateliere. Deși nu ne-a parvenit nici un exemplar, totuși se știe că ele au fost folosite pentru sculptura în bronz ori alte piese din metal, opaițe decorate, geme, diferite tipuri de medalioane, statui și reliefuri³⁸. Ele au fost elaborate în centrele mari ale Asiei Mici, Greciei și, firește, în orașele din Italia. În aceste centre au trăit desenatori specializați care își asigurau traiul din vânzarea „albumelor” de modele³⁹.

Existența „albumelor” explică într-o mare măsură uniformitatea, caracteristicile comune ale artei romane provinciale. Până în prezent însă nu s-au descoperit nici măcar două piese sculpturale identice. Prin urmare „albumele” nu erau niște tiparite stereotipe sau niște forme folosite pentru turnarea pieselor din metal. Ele au schițat doar elementele esențiale ale piesei, forma definitivă fiind determinată apoi de imaginația și pregătirea meșterului, precum și de gustul clientului. De aici, rezultă că elementele compoziționale ale monumentelor sculpturale nu pot fi folosite drept criterii de datare. Astfel, de pildă, dacă o stea funerară este împărțită în două, trei sau mai multe registre și acestea sînt încadrate printre pilastri sau coloane, toate elementele compoziționale amintite reflectă, mai degrabă, pregătirea meșteșugarului și starea economică a clientului decît perioada de confecționare. Un alt exemplu: dacă un medalion funerar este încadrat între doi lei funerari, de aici nu rezultă că din cauza acestei combinații compoziționale piesa reprezintă ultima treaptă din dezvoltarea acestui tip de monument funerar. Desigur, afirmația de mai sus nu înseamnă că în anumite cazuri forma nu poate fi folosită drept criteriu de datare, mai ales atunci cînd acest criteriu este coroborat și cu alte date.

Al doilea factor care determină caracterul unui monument figurat este meșteșugarul, artistul sau sculptorul. S-a constatat, pe bună dreptate, că majoritatea creatorilor pieselor sculpturale au fost greci sau elenizați⁴⁰. În ceea ce privește viața și activitatea lor, izvoarele noastre sînt lacunare și din această cauză opera lui Lucian din Samosata, intitulată *Despre somn*, are o deosebită însemnătate. Lucian, după cum reiese din această operă, și-a început cariera ca ucenic de pietrar la un unchi al său. Datorită însă unei întîmplări nefericite, și anume, spargerii unei table de piatră, tînărul ucenic a fost sancționat cu o palmă din partea unchiu-

³⁷ G. Erdélyi, *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*, Budapest, 1974, p. 158—160.

³⁸ J.C.M. Toynbee, *op. cit.*, p. 7.

³⁹ Idem, *op. cit.*, p. 10.

⁴⁰ Idem, *Some Notes on Artists in the Roman World*, în *Latomus*, VI, 1951 și *op. cit.*, p. 2—3.

lui său și din această cauză a părăsit definitiv meseria de pietrar. Acest meșteșug a fost considerat de familia lui ușor de învățat, conveniență unui om liber și un mijloc potrivit pentru asigurarea unui trai comod⁴¹. Meseria, cum relatează Lucian, avea trei faze, mai bine zis putea fi practică de meșteri cu trei diferite calificări: pietrar, *artifex lapidarius* (λίθων ἐργάτης), arhitect-zidar, *coagmentator* (ἐμμογλύψευς) sculptor sau *statuarius*. Pietrarii (*lapidarii* sau *lapicidae*) se ocupau cu exploatarea carierelor de piatră și prelucrarea în mod rudimentar a materialului litic. În centre mari sau în carierele de marmură, de obicei, ei au fost oameni aserviți, făcând parte din sclavii imperiali.

Prezența lapicizilor în Napoca este atestată și de descoperiri arheologice. În apropierea Clujului-Napoca, la Gura Baciului, după cum afirmă C. Torma, se găsea o mică așezare a lapicizilor. Pe dealul numit „Coasta Mănăsturului” („Monostori oldal”) se aflau urmele unor construcții romane, fragmente de țiglă, de cărămizi și de vase, răsfirate pe un teritoriu destul de întins. Este probabil că edificiile serveau drept case pentru muncitorii care lucrau în carierele romane de piatră⁴². Din ele a fost exploatat acel material litic din care apoi a fost confecționată majoritatea absolută a monumentelor sculpturale și arhitectonice din orașul Napoca. Aici erau cioplite și sarcophagele, ele putând fi transportate mai ușor decât uriașele blocuri din care acestea au fost prelucrate. Prezența unei colonii de lapicizi la Gura Baciului o dovedește și un relief sculptural descoperit aici. Relieful reprezintă o femeie îmbrăcată în *palla* și *tunica*; mâna dreaptă acoperită de veșmînt este strînsă la piept, în cealaltă ține un obiect lunguieț, posibil un vas. Spre stînga se află un copil, îmbrăcat într-o *praetexta*, iar lîngă el un bărbat într-o *tunica*, pînă la genunchi. Relieful a fost semnalat de C. Torma în comuna Baciul⁴³.

Arhitecții, de fapt, erau zidari, care se ocupau de asamblarea blocurilor de piatră cioplite. Pregătirea cea mai înaltă o aveau *statuarii*: ei sculptau statuile și reliefurile.

Sculptura după concepția greco-romană a fost o ocupație fizică și nu intelectuală. Un sculptor era considerat muncitor (ἐργάτης, χαίρῶνα), iar ocupația lui un meșteșug (βούλα) și nu o artă. Filozoful Seneca a fost de părere că sculptura nu poate fi inclusă între artele liberale și citează pe Poseidonios, care împarte artele în patru categorii: vulgare și murdare (*vulgares et sordidae*), distractive (*ludicrae*), copilărești (*pueriles*) și liberale (*liberales*)⁴⁴. Toate meseriile privind prelucrarea pietrei sînt încadrate în prima categorie, adică printre artele „vulgare și murdare”. Prelucrarea pietrei era considerată totuși o ocupație cinstită, uneori transmisă din generație în generație — bunicul și cei doi unchi ai lui Lucian au exercitat această meserie.

Îzvoarele epigrafice atestă prezența celor trei specialități în Dacia romană, amintind un (eventual doi) lapicizi, un arhitect și un sculptor. Într-o epigrafă, păstrată în Muzeul din Deva, M. Cocceius Lucius, *lapidarius*, ridică un altar Victoriei și Geniului colegiului lui⁴⁵, ceea ce înseamnă că la Micia a existat un colegiu al pietrarilor.

⁴¹ Lucian, *Despre somn sau viața lui Lucian*, 7, 8.

⁴² C. Torma, *op. cit.*, p. 21; D. Tudor, *Orașe, țiguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 225.

⁴³ C. Torma, *op. cit.*, p. 21—22.

⁴⁴ Seneca, *Epistolae*, 88, 18, 21.

⁴⁵ CIL, III, 1365.

La Celei⁴⁶ un arhitect, Antonius, ridică un monument funerar unui signifer din legiunea a V-a Macedonica. În Muzeul din Deva se află o statuie, adusă de la Peștișul de Sus, cu următoarea inscripție: *Claudius Saturninus sculpsit*, adică meșterul nu era un simplu cioplitor de piatră, ci un sculptor⁴⁷. În antichitatea greco-romană statuile și reliefulurile sculpturale au fost vopsite. O epigrafă din Alba Iulia atestă prezența unui pictor, a lui Mestrius Martinus, care *constituit pro salute sua et suorum fanum dominarum*, a zidit un sanctuar al zeitelor numite „doamne”⁴⁸.

Pietrării atestați în Dacia nu sînt greci, ci, după cum arată numele, sînt italici, fapt ce explică influența mare a artei din Italia de nord și din provinciile dunărene asupra celei din Dacia.

Izvoarele epigrafice și literare vorbesc și despre *marmorarii*, prelucrători de marmură. În realitate, ei s-au ocupat cu incizarea inscripțiilor, deoarece nu toți lapicizii și sculptorii se pricepeau la această muncă. Totuși sînt cîteva epigrafe pe care aceste două funcții apar concomitent⁴⁹.

În afară de lapicizi și sculptori particulari și unitățile militare au avut specialiștii lor în această meserie. Tocmai lapicizii militari sînt aceia care au confecționat primele opere de artă în provincie.

Numărul relativ mare al prelucrătorilor de piatră atestați în Dacia oglindește importanța atelierelor și argumentează prezența unor astfel de ateliere în toate centrele mai mari. La Napoca, în afară de pietrării de la Gura Baciului, a existat cel puțin un atelier și în incinta orașului, undeva în apropierea cimitirului central. În atelierelor mai mici diviziunea muncii nu era rigidă; același meșter se ocupa nu numai cu tăierea blocurilor de piatră, ci și cu confecționarea unor piese sculpturale.

Influența hotărîtoare în determinarea caracteristicilor artei dintr-o provincie o aveau clienții, cei care comandau piesele sculpturale. Nu toate păturile sociale ale populației își puteau permite ridicarea unor monumente funerare sau altare în cinstea zeilor. În general, atelierelor au lucrat pentru două categorii de clienți: comunități, organizații de diferite soiuri, colegii, unități militare etc. și pentru particulari. Piesele comandate de organizațiile publice au avut un caracter oficial, o concepție oficială și au fost decorate cu simbolurile acceptate de tradiția romană, cu excepția acelor care au fost executate pentru asociațiile religioase. Acestea, în mod firesc, reflectau concepția credincioșilor. Piesele făcute pentru particulari au fost mult mai variate și au determinat într-o mare măsură caracterul specific al artei. Monumentele funerare sub acest aspect au avut o importanță și mai mare.

Dar se pune întrebarea, din ce categorii sociale au provenit clienții particulari? Monumentele sculpturale din Napoca, în general, nu au inscripții, prin urmare nici ocupația acelor care le-au ridicat nu poate fi determinată. Totuși, unele statistici, făcute pe baza monumentelor funerare cu inscripții, arată că sub raportul întregii provincii, majoritatea absolută a clienților au fost militari, de unde rezultă că și monumentele sculpturale reflectă concepția acestora despre lume⁵⁰.

Piesele sculpturale, de regulă, au fost comandate de aceleași organizații publice și de aceiași particulari care au comandat și monumentele epigrafice. Printre

⁴⁶ CIL, III, 14492.

⁴⁷ CIL, III, 1413.

⁴⁸ CIL, III, 1005.

⁴⁹ ILS, 7681.

⁵⁰ A. Bodor, *op. cit.*, p. 24; Oct. Floca—W. Wolski, *op. cit.*, p. 3—50.

organizațiile politice și religioase, în izvoarele epigrafice din Napoca sînt amintite gruparea consilierilor orășenești, ordinul augustailor, asociația galațienilor și spira asianilor. În rîndul particularilor se găsesc magistrații orașului, membrii celor două tagme, preoții, meșteșugarii, veteranii și sclavii. Este, deci, firesc ca și monumentele sculpturale să fi fost comandate de aceste organizații și persoane. În inscripțiile provenite din Napoca sînt amintite circa 140 de nume de persoane, dintre care 21 făceau parte din familiile Aeliilor, 19 din cele ale Aureliilor, Iulii sînt reprezentați cu 8, Ulpii tot cu 8, iar Flavii cu 4 nume. Toate aceste familii, după cum trădează numele lor, și-au obținut cetățenia romană în a doua jumătate a secolului I e.n. și în cursul secolului al II-lea e.n. de la împărații Flavieni, Traianus, Hadrianus, Marcus Aurelius și Commodus. Numele celorlalte persoane de pe inscripții sînt de origine romană, italică, greacă, illiră, tracică, germanică sau orientală⁵¹.

Factorii pe care i-am discutat și-au pus amprenta și asupra monumentelor sculpturale din Napoca, dîndu-le un caracter propriu, un stil original. Nota specifică, caracteristică atelierelor de pietrărie din Napoca se afirmă înainte de toate pe monumentele funerare. Iată cîteva exemple pentru justificarea acestei afirmații.

Un perete de *aedicula*, descoperit în zona din spatele Operei române din Cluj-Napoca reprezintă un relief de o remarcabilă execuție artistică (fig. 1). În partea dreaptă este înfățișată o femeie, îmbrăcată într-o tunică lungă, fără mîneci, ținînd în mîna dreaptă o cupă, în stînga o *patera*. Lîngă ea se află un bărbat într-o tunică scurtă, prinzînd în mîna dreaptă un ulcior, iar peste umărul stîng avînd un prosop. Între ei se vede un coș fin — un *panarium*. Scena este așezată pe un fundal albiat.

Un alt perete de *aedicula* provine din strada Muncitorilor și reprezintă, pe un același fundal adîncit, un bărbat și o femeie (fig. 2). Bărbatul stă în partea stîngă, fiind îmbrăcat într-o tunică. Mantaua este prinsă pe umeri cu o fibulă. În dreapta lui se zărește în picioare un personaj feminin, purtînd deasupra tunicii o *palla*, care cade în falduri. Bărbatul ridică mîna dreaptă din cot, arătîndu-și palma deschisă. În mîna stîngă are un obiect greu de identificat. Femeia ține în dreapta un măr, iar în stînga un porumbel.

Alți doi pereți de *aedicula* dovedesc și mai mult nota originală a monumentelor din Napoca. Unul dintre aceste monumente este considerat de proveniență nesigură, dar se presupune că a fost descoperit la Turda și de aici adus la Muzeul de istorie din Cluj-Napoca (fig. 3). Pe o placă patrată și albiată este redată scena banchetului funebru. Pe *klînă* (în dreapta) stă un bărbat cu barbă, rezemat în cotul stîng și ținînd în mîna respectivă o cupă. Este îmbrăcat într-o tunică; peste ea are o manta. În partea stîngă a scenei, pe o *kathedra*, este o femeie înveșmîntată în tunică, purtînd pe cap un văl lung. Între cele două personaje principale se vede un copil, care ține în mînă struguri. Studiînd monumentul ni s-a părut sigur, tocmai pe baza stilului de execuție, că și acest monument trebuie să fie produsul unui atelier din Napoca și într-adevăr s-a dovedit că el a fost descoperit în acest oraș.

Ultimul monument pe care vrem să-l aducem drept argument pentru existența unui stil propriu napocens s-a aflat la Luncani și a fost considerat că provine de la Turda. După cum am arătat mai sus în realitate și acesta a fost descoperit la Cluj-Napoca (fig. 4).

⁵¹ A. Bodor, *Napoca a feliratok tükrében*, în *ÉmlKel*, p. 95—96.

Fig. 2. Perete de aedicula de pe Str. Muncitorilor.

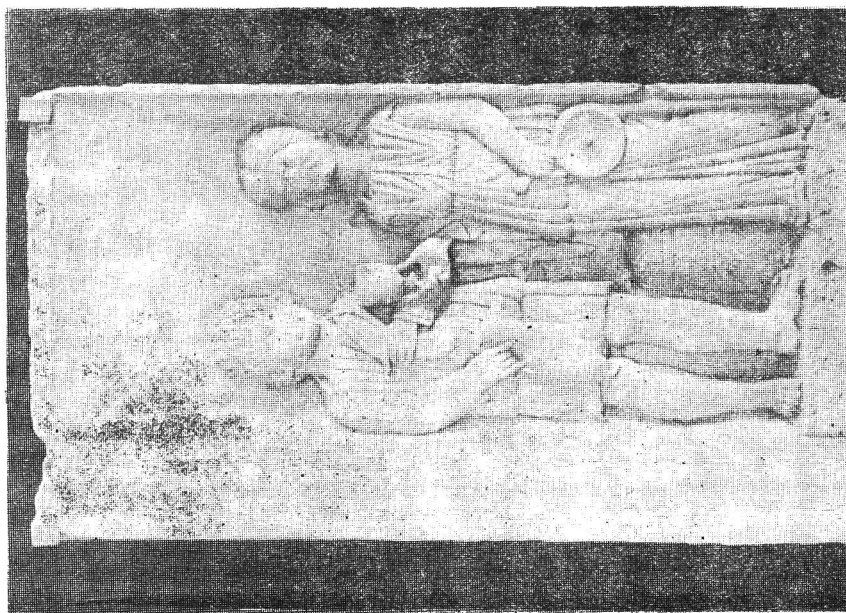

Fig. 1. Perete de aedicula din zona Operei române.

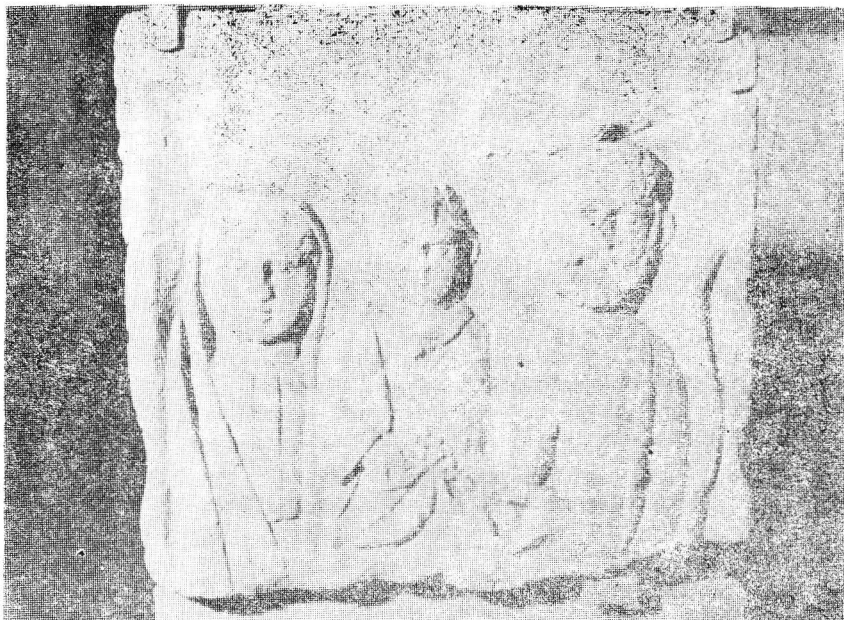

Fig. 3. Perete de *aedicula* cu scena banchetului funebru.

În stînga, pe *kathedra* cu spătar înalt, stă o femeie așezată în profil. Lîngă ea, spre dreapta (pe *klinē*) sînt alte două femei și un bărbat. Înaintea lor se găsește o masă încărcată cu alimente. Capetele personajelor sînt executate în altorelief, iar restul reprezentării în relief plat. Pe peretele lateral, împărțit în registre, pe un fundal albiat, sînt reprezentate două personaje, sus o femeie care ține un măr în mîna dreaptă și jos un bărbat cu barbă și mustăți, îmbrăcat în tunică scurtă. În mîna dreaptă, întinsă de-a lungul corpului, prinde de toartă un ulcior, iar cu stînga un capăt al șervețelului cu franjuri.

Pe monumentele exemplificate stilul și procedeul tehnic de execuție al lor este nu numai similar, ci chiar identic. Placa dreptunghiulară, din care sînt confecționate monumentele, a fost mai întîi adîncită de către lapicizi, urmînd, apoi, ca figurile reprezentate să iasă în relief din această albiere. Pe cele două laturi marginea, rămasă la nivelul original, este tratată cu un chener, care încadrează scena. Îmbrăcămintea (la bărbați, *tunica* și mantaua, la femei *tunica* și *palla*) este de caracter roman cu o tratare largă și cu falduri bogate, de un stil aproape similar. Compozițiile sînt unitare, dispoziția figurilor este simetrică și echilibrată. Fețele sînt expresive, nu sînt lucrate după șablon, ci redau trăsăturile reale ale personajelor. Coafura femeilor este similară sau chiar identic redată, părul fiind împărțit cu cărare la mijloc și strîns spre ceafă, lăsînd urechile libere. Unele dintre ele poartă în urechi cercei-pandantive, cu capătul globular. Tratarea părului și a bărbii la bărbați este făcută în aceeași manieră. Judecînd după coafură, monumentele se datează în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., în timpul dinastiei Severilor.

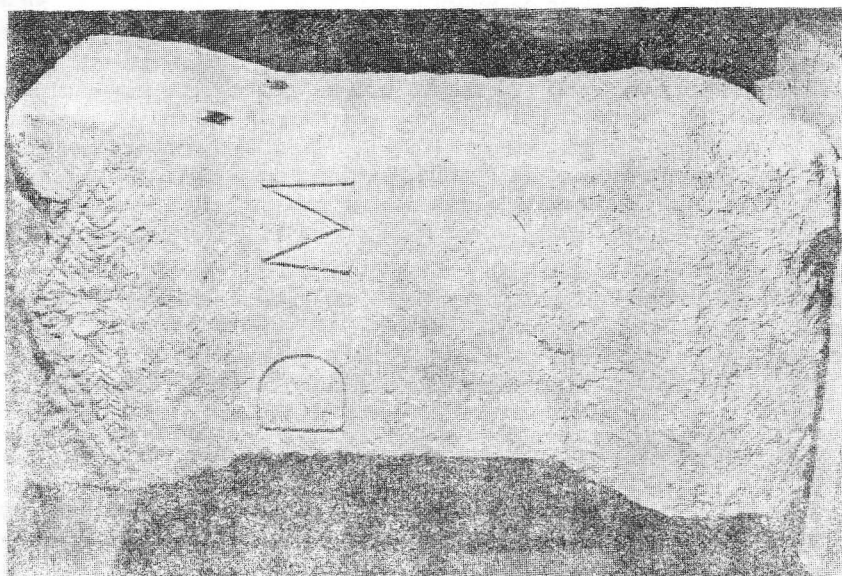

Fig. 5. Altar funerar cu inscripția D.M.

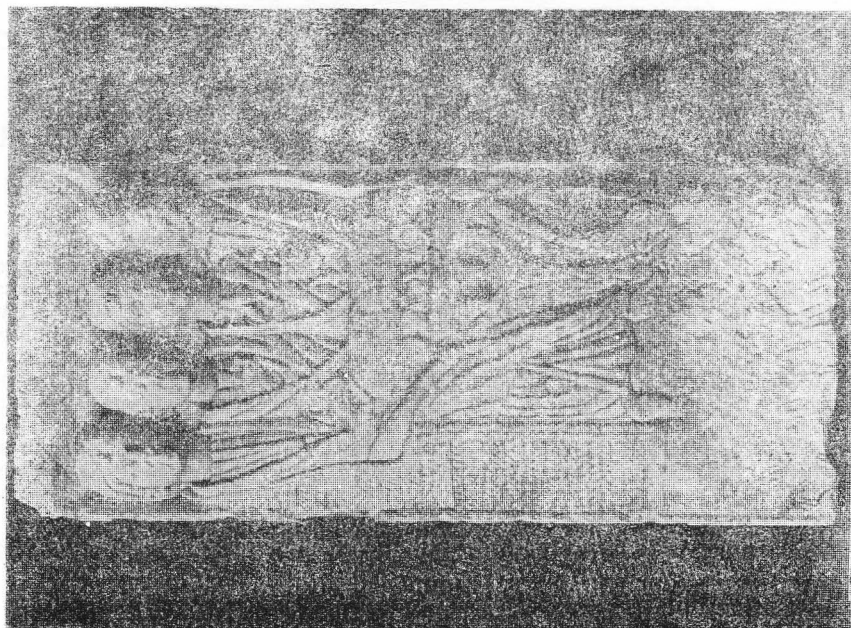

Fig. 4. Perete de aediculara din Muzeul de istorie Turda.

Stilul propriu al atelierelor de pietrărie din Napoca se remarcă și pe altarele descoperite în acest oraș. Un fragment de altar, găsit în 1943 în Piața Libertății, poartă inscripția lui Publius Aelius Maximus, duumvir-ul și flamen-ul orașului. Frontonul altarului cu *acroteria* și compoziția florală, încadrată într-un triunghi, sînt aproape similare cu frontonul unei alte *ara* ridicată de aceeași persoană la Ciomăfaia și cu altarul funerar descoperit la Cluj-Napoca, la intersecția străzilor Amurgului cu Gheorgheni (fig. 5), purtînd doar inscripția D.M. Și în acest caz caracteristicile sculpturale sînt atît de evidente, încît proveniența monumentelor din același atelier nu poate fi trasă la îndoială⁵².

C. Pop, analizînd unele monumentele sculpturale din Napoca⁵³, ajunge la concluzia că particularitățile de ordin stilistic, ornamentarea și tehnica executării unor detalii trădează un stil propriu al centrelor de pietrărie din Napoca. Această notă specifică a atelierelor se va resimți și asupra monumentelor sculpturale executate în atelierelor vicinale ale acestui oraș. Prin urmare, meșterii pietrari ai Napocii exercitau o influență sesizabilă asupra cioplitorilor de piatră din împrejurimi.

În sfîrșit, mai rămîne de discutat problema clasificării monumentelor sculpturale romane. În literatura de specialitate modernă monumentele sculpturale sînt grupate în statui și reliefuri. Statuile la rîndul lor au următoarele subdiviziuni: portrete (ale împăraților și ale particularilor), statui înfățișînd zeități din panteonul greco-roman, monumente reprezentînd zeități orientale, divinități „barbare”, statui și busturi funerare, în sfîrșit creații sculpturale de gen.

Reliefurile se împart în reliefuri arhitectonice, cele votivo-religioase și sepulcrale, care au subdiviziuni identice ca și statuile⁵⁴. Din acest grup reliefurile funerare sînt cele mai numeroase. În această categorie sînt repartizate și sarcofagele. În cele ce urmează (partea a II-a a lucrării), se va menține această clasificare, dar la reliefuri vor fi prezentate mai întîi monumentele funerare împreună cu sarcofagele și numai după aceea piesele arhitectonice.

A. BODOR

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE TOWN OF NAPOCA AND TO ITS SCULPTURAL MONUMENTS IN STONE (I)

(Summary)

In his study the author intends to take into account all sculptured stone monuments found on the site of the Roman town Napoca, the present Cluj-Napoca. In its first part he outlines the history of the town and deals with its origin, name, with its topography and its administrative, commercial and cultural importance. The external aspect of the town is reflected by the numerous sculptural and architectural finds, such as columns, pillars, capitals, constructions, aqueducts, sarcophagi, tombstones etc. All these belong to the provincial art of Roman Dacia. The features of this art are defined in Dacia, as well as in other provinces, by three factors: the so-called copy-books, the craftsmen who created it, and the artistic taste of the buyers. Some finds in the neighbourhood of the town prove the existence of a quarry and of a small settlement, the inhabitants of which

⁵² Idem, *op. cit.*, p. 106—108, fig. 4; C. Pop, *Monumente sculpturale romane din Napoca*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 482.

⁵³ C. Pop, *op. cit.*, p. 488.

⁵⁴ Cf. J.C.M. Toynbee, *Art in Roman Britain*, Londra, 1962.

worked in the quarry. Within the town there were workshops for stone-cutting and the craftsmen working in them created a special local style. Its features can easily be recognized on the elaboration and composition of the sculptured monuments. And, indeed, studying a wall of *aedicula* supposed to be found at Turda, the author arrived to the conclusion that it was made at Napoca and it was brought to Turda only in the modern times. His presumption was then verified by some historical records, which speak about finding this monument at Cluj-Napoca.

In the next part of the study there will be treated all sculptured monuments in stone found in Oluj-Napoca, using for this a classification generally accepted in the modern special literature.

Biblioteca Muzeului de Istorie
al
TRANSILVANIEI
INV. _____

CERAMICA DACICĂ DIN CASTELLUM DE LA RUCĂR*

Studiul producției ceramice specifice populației daco-gete face progrese, încercându-se tot mai frecvent departajarea cronologică și tipologică¹ atât pentru epoca clasică a culturii dace, cât și pentru epoca romană. Sporirea atenției în executarea săpăturilor arheologice și publicarea întregului material descoperit în complexe închise au îngăduit o schițare a cronologiei ceramicii dacice². Sintem în pragul pătrunderii mecanismului de evoluție a acestei forme a culturii materiale geto-dace, pînă nu de mult considerată unitară în timp și spațiu; poate, prin perpetuarea cu mai multă atenție a cercetărilor să putem delimita trăsăturile caracteristice unor unități teritoriale, eventual a „triburilor“ dacice pomenite de Ptolemeu³, care socotim că trebuie să fi stat la baza unor diferențieri sesizate, de altminteri, pentru epoca romană și post romană. Cercetarea aspectelor particularizante pentru unitățile tribale geto-dace, nu numai în ceea ce privește ceramica, vor scoate în evidență caracteristicile determinante pentru ivirea unor diferențieri între cultura materială provincială a dacilor și cea a celor rămași în afara provinciei.

Materialul ceramic dacic pe care l-am descoperit pînă în prezent în castellum de la Rucăr ni se pare a constitui unul din cele mai interesante, deoarece a fost descoperit într-un complex închis care a funcționat o perioadă restrînsă, primele două decenii ale sec. II e.n., perioadă în care contactul nemijlocit între producătorii ceramicii daco-gete și ceramica provincială romană abia începe.

Cercetările noastre din castellum de la Rucăr vor constitui obiectul unei monografii, așa încît socotim necesar să prezentăm cu acest prilej doar datele esențiale privind rezultatele înregistrate pînă acum. Săpăturile desfășurate cu întreruperi, începînd din 1971, au pus în evidență aproape o treime din suprafața castellum-ului.

Micul castellum de la Rucăr a fost construit de un detașament al cohorței II Flavia Bessorum, ale cărei stampile s-au descoperit atât în zona aggerului de pe latura de răsărit, cit și în *thermae*⁴. Trupa a fost recrutată din populația sud-dunăreană, tracică, în timpul unuia din împărații Flavi; apare pentru prima oară într-o diplomă a Moesiei Inferioare din anul 105⁵; prezența ei n-a fost semnalată

* Comunicare ținută la Institutul de Arheologie în nov. 1982.

¹ Obiectivele și direcțiile de urmat în acest domeniu au fost discutate de M. Babeș, *Problèmes de la chronologie de la culture géto-dace à la lumière des fouilles de Cîrlomănești*, în *Dacia*, NS, 19, 1975, p. 135.

² I. Glodariu, *Contribuții la cronologia ceramicii dacice în epoca Latène târzie*, în *Studii dacice*, Cluj, 1981, se va cita mai departe: I. Glodariu, *Studii dacice*.

³ Diversitatea aspectelor acestei culturi geto-dace a fost pusă deja în evidență pentru regiunile limitrofe ale ariei de răspîndire ca urmare a dezvoltării pe fonduri diferite sau sub influențe variate — M. Babeș, în *Dacia*, NS, 23, 1979, p. 16.

⁴ Eventualitatea construirii burgului după pacea lui Domitian ar putea fi luată în considerare, dar deocamdată ne lipsesc argumente sigure pentru sau contra.

⁵ CIL XVI, 50.

în alte provincii, așa încît este probabil ca ea să fi acționat dintru început în Moesia și probabil ca aria ei de acțiune să fi fost partea de răsărit a provinciei și anume cea transformată de Domitian în Moesia Inferior. Datele insuficiente privind războaiele acestuia cu dacii nu ne permit concluzii despre angajarea trupei în acțiuni la nordul Dunării. Depinde numai de efortul continuu al arheologilor să se obțină datele necesare pentru a clarifica definitiv dacă în urma luptelor lui Tettius Iulianus s-au ocupat sau nu teritorii nord-dunărene și dacă acestea s-au întins sau nu pînă la Carpații meridionali. În orice caz, sigur în urma primului război dacic al lui Traian, Piroboridava și Buridava fiind *întra provinciam*⁶, Rucărul era ocupat de trupe romane care să asigure pasul Bran.

Descoperirile monetare din *castellum* de la Rucăr sînt emisiuni ale împăraților Flavi și ale lui Traian, cea mai recentă fiind un denar din 111/117⁷. Materialul ceramic roman⁸ studiat pînă în prezent se înscrie numai în formele caracteristice pentru sfîrșitul sec. I — începutul sec. II e.n.

În *castellum* nu s-a sesizat decît un nivel de locuire, deși în colțul de sud-vest am pus în evidență o refacere în aceeași formă a structurii de lemn de la agger.

Castellum are dimensiunile de 53,3 × 30 m (măsurati de la baza aggerului) și este construit din pămînt și lemn. Cercetările noastre au evidențiat un mare număr de gropi de stîlpi, atît în structura aggerului, cît și în interior, urmînd să încercăm o reconstituire a construcțiilor care au fost alcătuite pe această structură lemnoasă⁹. Aggerul este construit din glij de iarbă 40 × 30 × 10 cm.

Stratigrafia în *castellum* este extrem de simplă, imediat sub humusul actual la 30—50 cm adîncime se află stratul de cultură roman, așezat direct peste pămîntul virgin. Nivelul de călcare constă din pavae de piatră de calcar nefasonată, de mărimi diferite sau pietriș de rfu. În interiorul lagărului, barăcile pentru soldați și *principia* au fost construite din lemn, fără fundație de piatră; excepție face „platforma” de piatră de calcar (2,4 × 2,5 m) din *principia*. În interiorul barăcilor și în clădirea comandamentului trebuie să fi existat un nivel de călcare din scînduri, căci nu am descoperit urme ale unui alt pavaț.

Părăsirea *castellum*-ului a avut loc, fapt unanim acceptat, la începutul domniei lui Hadrian, cînd acesta, creînd provincia Dacia Inferior¹⁰, retrage trupele de ocupație din Muntenia și sudul Moldovei. Elementele arheologice puse în lumină în urma săpăturilor fac posibilă concluzia că trupa a părăsit în deplină ordine lagărul, căci acesta n-a suferit o distrugere de mari proporții ca urmare a atacului roxolan.

În întreaga suprafață cercetată lipsesc indiciile despre o locuire geto-dacă anterioară construirii lagărului. Cercetările de teren inedite, cu notele, în cea mai mare parte pierdute, efectuate de Dimitrie Băjan, la începutul secolului, au înregistrat existența unor locuințe dacice pe culmile din vecinătatea satului Rucăr; din păcate din colecția prof. Băjan, risipită în 1946, s-au recuperat puține materiale care au intrat în Muzeul de istorie din Cîmpulung Muscel, dar ele nu au fost studiate pentru a putea ști cum se încadrează cronologic. Din datele ce ne stau la dispoziție subliniem, deci, inexistența în aria lagărului a unei locuiri dacice, dar prezența populației autohtone în apropiere.

⁶ J. F. Grenier, în *Hommage à A. Grenier*, Bruxelles, 1962, II, p. 747—756.
⁷ BMC, 626.

⁸ *Ceramica din castellum roman de la Rucăr*, ms — lucrare de plan 1973—1979, urmează a fi publicată după completarea materialului ilustrativ.

⁹ Monografia *castellum*-ului de la Rucăr va fi publicată imediat ce săpăturile vor completa datele esențiale.

¹⁰ C. Daicoviciu, în *Klio*, 33, 1960, p. 182; *IslRoma*, I, 1960, p. 523.

Materialul ceramic dacic s-a descoperit relativ uniform în toate zonele cercetate și putem considera c-a fost folosit fără vreo îngrădire. Este evident că pătrunderea materialului dacic în castellum se datorește schimbului zilnic cu populația autohtonă din vecinătate. Populația din Muntenia¹¹ a fost de îndelungă vreme sub influența culturii romane, fapt pe care l-au pus în evidență cercetările de pînă acum, din diferite *davae* și așezări¹² anterioare cuceririi. Nu este exclus ca prezența bessilor în trupa de la Rucăr să fi facilitat relațiile cu populația dacică, chiar dintru început.

Ceramica dacică din castellum este reprezentată atît prin vase lucrate cu mîna, cît și prin cele lucrate la roată, proporțional mai reduse decît primele. Observațiile noastre macroscopice asupra pastei au dus la stabilirea unei varietăți destul de însemnate de combinații de argilă cu cuarț, mică, cioburi pisate, calcar, etc.: varietățile de pastă suferă schimbări sensibile de culoare ca urmare a arderii oxidante sau inoxidante și de asemenea a temperaturii la care aceasta are loc.

Principalele categorii de pastă sînt:

A — pastă fină cenușiu deschis, cuprinzînd doar argilă decantată, fără impurități, fără granule de cuarț sau calcar.

A 1 — o variantă a categoriei anterioare este pasta lucrată din argilă provenind dintr-un depozit bogat în mică; putem chiar să subliniem că la Rucăr s-au descoperit mai multe fragmente cu aceste caracteristici ale pastei și, anticipînd, credem că este vorba de o preocupare a olarilor de a folosi argilă cu particule de mică foarte fină, care dau un aspect specific vaselor; prin studierea depozitelor de argilă din zona subcarpatică am putea stabili frecvența argilei cu particule de mică și astfel să tragem concluzii asupra motivelor utilizării acestui lut în confecționarea ceramicii de la Rucăr; studii geologice desfășurate pe această temă la Conimbriga¹³, în Portugalia, pentru ceramica locală și regională au dus la stabilirea unor preocupări de ordin comercial-artistic sau de utilitate casnică specifică în alegerea unor categorii anume de pastă la modelarea exclusivă a unor forme.

A 2 — pastă fină, arsă la negru, conține argilă spălată și bine frămîntată cu o densitate deosebită; arderea a fost făcută neoxidant la fel ca și la categoriile anterioare, dar culoarea este determinată de cantitatea de oxizi degradați prin ardere. Fragmentele ceramice din această categorie de pastă sînt foarte rare și nu permit stabilirea formelor de vas din care provin.

Menționăm că această categorie și variantele ei sînt folosite doar pentru modelarea la roată a vaselor.

B — pastă fină, făinoasă la pipăit cu rasime particule de cuarț și de calcar, nu conține nici un degresant; prin ardere pasta a obținut o culoare bej-gălbui; din această pastă s-au modelat vase borean; frecvența vaselor modelate din această pastă este mică.

B 1 — pastă din argilă bine frămîntată, compactă, cu o cantitate moderată de particule de cuarț și particule de mică cernute înainte de a fi folosite ca degre-

¹¹ Asupra raporturilor politice dintre populația Munteniei și Imperiu — I. Bogdan Cătănciu în *ActaMN*, 20, 1983, p. 67—84.

¹² M. Babeș face o sinteză a rezultatelor cercetărilor asupra culturii dace în *Dacia*, 23, 1979, p. 5—19 — *Le stade actuel des recherches sur la culture gëto-dace à son époque de développement maximum*.

¹³ *Fouilles de Conimbriga*, V. J. de Alarcão, *La Céramique commune locale et régionale*, 1975, p. 159 sqq.

sant; pasta a obținut prin ardere o culoare bej-gălbuie sau, arsă neoxidant, în diverse nuanțe de cenușiu. Din această varietate de pastă s-au modelat cu mîna vase borcan de dimensiuni medii.

a — pastă poroasă cu pietricele și mică în compoziție, și în acest caz prin ardere s-a obținut varietatea bej-gălbuie sau cenușie în funcție de tipul de cuptor folosit.

b — pastă bine frământată din argilă la care s-a adăugat o cantitate destul de mare de pietricele de cuarț, care se văd atît în spărtură cît și la suprafața vasului. Pentru a se ascunde imperfecțiunile pastei, la majoritatea fragmentelor descoperite pînă în prezent s-a recurs la acoperirea vasului cu un slip de argilă lichidă, de aceeași compoziție cu cea a pastei; prin ardere neoxidantă pasta a primit o culoare cenușie închisă.

b 1 — pastă zgrunțuroasă, bine aleasă și bine cernută cu rare bucățele de cuarț și felsbad, puțină mică în particole mici; arsă oxidant la culoarea brun-roșcată; calitățile pastei au permis modelarea cu mîna a unor vase cu pereți subțiri. Grijă cu care a fost aleasă pasta a permis lucrarea unor vase de o formă extrem de îngrijită și artistic ornamentate.

c — pastă zgrunțuroasă datorită pietricelelor de cuarț și felsbad de mărime considerabilă, totuși în spărtură pasta are o densitate mare a particolelor de argilă, determinată de o frământare corectă înainte de a fi folosită pentru modelarea unor vase de bucătărie; în general bej-cărămizie, dar nu lipsesc fragmente la care arderea n-a fost completă, așa că miezul vaselor a rămas de culoare cenușie-neagră.

Remarcăm faptul că între variantele descrise pînă acum nu avem nici una în a cărei compoziție să se fi inclus paie sau scoici pisate.

Am făcut toate aceste considerații privind calitatea pastei deoarece ni se par absolut necesare pentru stabilirea centrelor regionale de producție ale ceramicii dacice. Credem că doar prin acordarea unei atenții sporite studierii pastei, compoziției sale, se va putea depăși faza în care, datorită uniformității aparente a formelor geto-dace, I. H. Crișan afirma că acestea par ieșite din mîna aceluiași olar, fie c-au fost descoperite în Transilvania, Muntenia sau Moldova¹⁴.

Din schimbările ce se produc în calitatea pastei s-ar putea trage concluzii cu privire la evoluția cronologică a ceramicii dace.

Ceramica lucrată cu mîna: (Pl. I).

Ceașca dacică — exemplar întregibil, descoperit pe *via sagularis*.

Fig. 1 D VI 1977 □ 6—8; —0,45—0,55 pastă de tip a; prezintă urmele caracteristice de ardere în interior dg = 16; df = 12; h = 5,5. Analogii: I. H. Crișan, *Ceramica*, pl. XLVI/12 de la Pecica; D. Protase, *Problema continuității*, fig. 17/3 de la Obreja

Oala — s-au descoperit mai multe exemplare:

Fig. 2 D VI 1978 □ 0—8; —0,55 pastă de tip B 1; s-a descoperit împreună cu trei monede emise de Traian, răspîndite între pietre. Vasul s-a acoperit cu slip brun-bej numai pe partea superioară dg = 11; h = 10,5. Analogii D. Berciu, *Buridava*, Pl. 7/4—5; I. Glodariu, *Studii dacice*, fig. 3/39

Fig. 3 D VI 1978 □ 6—7 —0,60 pastă de tip b; slip gros acoperă imperfecțiunile pastei dg = 16 df = 9 Analogie: I. Glodariu, *Studii dacice*, fig. 3/39.

¹⁴ I. H. Crișan, *Ceramica dazo-getică*, București, 1969, p. 216; se va cita mai departe: I. H. Crișan, *Ceramica*.

Fig. 4 C II 1972 □ 32 —0,40 pastă b, remarcabilă grija cu care s-a lucrat vasul dg = 10 dm = 11 h = 10. Analogii la Tropaeum în nivelul ce se termină cu războaiele dacice — *Tropaeum Traiani*, I, N I, 1, 6; I. Glodariu, *Studii dacice*, fig. 3/39.

Fig. 5 D VI 1978 □ 1—6 —0,60 m pastă tip b 1 dg = 12 h = 9 Analogii I. Glodariu, *Așezări*¹⁵, fig. 61/9.

Fig. 6 D VI 1978 □ 1—6 —0,60 pastă de tip c arsă brun-roșcat. Forma este mult mai prelungă decât a celor întâlnite în alte așezări geto-dace dg = 9,5 h = 7 Analogii I. Glodariu, *Așezări*, fig. 35/14; 44/7; Gh. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*¹⁶, 1980, Pl. XLV/1.

Fig. 7 D VI 1978 □ 6—7 —0,60 pastă c, arsă brun-negricios, slip gros, brun-negricios dg = 11 df = 8 h = 8,5 Se pare că vasul are o formă aproape cilindrică, dar deosebit de alungită; decorul deosebit de bogat acoperă în întregime fragmentul păstrat. Analogii: *Tropaeum Traiani*, I, N, I, 1, 5; I. H. Crișan, *Ceramica*, Pl. LXXIX/1; Gh. Popilian, *Locusteni*, M 225, Pl. XXXI; M 229, Pl. XXXII.

Fig. 8 D V 1977, pe *via sagularis* —0,85, pastă c, arsă incomplet — miezul a rămas negru, iar în exterior este bej-roșcată dg = 12 h = 5 h = 5,5 Analogii: I. Glodariu, *Studii Dacice*, fig. 3/41.

Fig. 9 D VII 1978, pastă b 1 dg = 14 h = 5 de culoare brun-roșcată Analogie I. Glodariu, *Așezări*, fig. 28/21; idem, *Studii dacice*, fig. 3/39.

Fig. 10 D VII 1978 —0,52 pastă tip B 1 dg = 14 h = 3,7 Analogie I. Glodariu, *Studii dacice*, fig. 3/41.

Fig. 11 D VII 1978 □ 1—2 —0,58 pastă B 1 cu slip gros de tot din aceeași argilă; în pastă sînt incluse și particule mici de ceramică pisată. Analogii: I. Glodariu, *Așezări*, fig. 60/13 și 28/21.

Fig. 12 D VI □ 3—5 —0,65 pastă B 1 trei fragmente diferite ca profil și culoare, aceasta este cărămie sau brun-neagră dg = 12 Analogii: I. Glodariu, *Așezări*, fig. 60/13.

Fig. 13 D VII 1978 □ 1—2 —0,58 pastă b 1 un fragment din același vas, din zona diametrului maxim, păstrează un brîu cu alveole prelungi dg = 12 h = 4.

Fig. 14 D IX 1979 □ 0—5 —0,5 pastă B 1 dg = 10. Analogii: I. Glodariu, *Studii dacice*, fig. 3/40.

Fig. 15 D VII 1978 □ 0—6 —0,58 tip de pastă b 1 fragment din peretele unui vas cu diametrul aproximativ 12 cm.

Fig. 16 D IX 1979 în zona *principia* —0,75

Fig. 17 D VI 1978 □ 2—4 —0,65 pastă c; pe un perete de vas s-a păstrat un decor alcătuit dintr-o mică pastilă rotundă peste o incizie ușoară

Fig. 18 D VII 1978 □ 0—6 —0,50 pastă de tip a, slip gros negru-cenușiu.

Trebuie să rezervăm câteva observații gamei de ornamente de pe vasele geto-dace descoperite la Rucăr. Putem sublinia de la început prezența decorului doar pe vasele lucrate cu mîna. Vasele de lux, din pastă gri, reprezentate prin fragmente relativ mici și relativ puține se pare că n-au avut nici un decor. Este sigur că nu s-a folosit pictura. Din păcate, ca și în cazul ceramicii romane fine, acizii grași din solul mereu umed au degradat aceste fragmente, așa încît nu avem nici o dată despre decor; este de presupus că a existat decor lustruit — ades folosit în decorarea vaselor dacice cenușii-deschis, fine.

¹⁵ I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, București, 1981; se va cita mai departe: I. Glodariu, *Așezări*.

¹⁶ Se va prescurta: Gh. Popilian, *Locusteni*.

Ornamente în relief:

— cel mai ades folosit decor este briul alveolar; în general „briul” alveolar este îngust, dar la vasele de dimensiuni mai mari devine și el mai gros. Printre vasele decorate cu briu alveolar de la Rucăr unul are briul mai lung decât diametrul vasului, porțiunea rămasă nu s-a îndepărtat, ci a fost trasă spre buză, creînd impresia unei cozi de șarpe (Fig. 2); alveolele care ornează cel mai frecvent briul de pe vasele de la Rucăr sînt de cele mai multe ori de dimensiuni mici; forma lor oscilează între romb, elipsă și cerc în funcție de forma instrumentului cu care au fost imprimate; alveolele diferă de asemenea în funcție de raportul dintre axul lung al rombului sau elipsei și poziția acestuia față de verticală.

— briul în relief în formă de șnur este destul de frecvent și marchează în general diametrul maxim al vaselor ornate cu acest element de decor. Briul este modelat la fel ca și în cazul briului alveolar, dar aici în locul alveolelor se fac linii în diagonală cu un instrument tăios din lemn, lung și subțire în secțiune. Prin această tehnică de secționare se creează impresia de șnur bine răsucit. Atît acest decor cît și cel anterior sînt de obicei asociate cu alte decoruri obținute în general prin incizare în pasta crudă a unei sau mai multor caneluri sau a unor benzi de linii orizontale sau în val.

— decor în relief reprezentat prin aplicarea pe peretele vasului a unor mici pastile de lut; decorul nu este deosebit de răspîndit la geto-daci.

Ornamente incizate:

Gama de decoruri incizate din olăria geto-dacă este prezentă la Rucăr printr-o varietate surprinzătoare de combinații; sînt folosite în decorarea vaselor aproape toate formele de incizii din repertoriul ceramicii geto-dace clasice:

— incizii făcute cu instrument lat dau aspectul unei caneluri, în general aceste incizii însoțesc, paralel, briul alveolar sau briul în formă de șnur (Fig. 3, 7).

— incizii făcute cu un instrument ascuțit realizînd un decor în zig-zag sau în val; decorul apare în general sub buza vasului, dar nu rareori și pe zona diametrului maxim (Fig. 8 și 16).

— incizii făcute cu „pieptenul” apăsător într-o mișcare circulară, care produce o bandă de linii orizontale, sau printr-o mișcare sinuoasă producînd o bandă în val sau uneori o bandă unghiulară (Fig. 7 și 15). Acest decor, care apare pe ceramica daco-getă din epoca clasică (I. H. Crișan, *Ceramica*, p. 210), continuă să existe în ceramica daco-romană post-aureliană și se perpetuează în epoca prefeudală. Fragmentele ceramice descoperite la Rucăr reprezintă legătura între perioada daco-getică clasică și epocile următoare, constituind încă o dovadă a tradiției locale a decorului de pe vasele descoperite în sec. IX—X, pînă acum comparate cu chiupurile de sec. III—IV e.n.

Pe fragmentele ceramice descoperite la Rucăr benzi în val sînt incizate atît singure cît și în registre paralele cu benzi orizontale. Pe un exemplar de oală bitronconică benzile de linii incizate în val și orizontale sînt asociate cu un briu în relief în formă de șnur (Fig. 7).

— împunsături realizate cu un instrument îngust sau mai lat decorează adesea buza vaselor lucrate cu mîna. Se pot înregistra aspecte diferite în funcție de forma secțiunii instrumentului de împuns, dar și de frecvența împunsăturilor (Fig. 12 a—c).

Remarcabil este faptul că în ceramica daco-getică descoperită de noi pînă în prezent nu avem nici un vas cu toartă; singurul fragment descoperit, pe care l-am putea introduce la acest capitol, este unul avînd un buton larg, circular, ce

s-a putut folosi într-o oarecare măsură ca apucătoare la un vas din pastă poroasă, tip a.

Ceramica dacică lucrată la roată: (Pl. II).

În suprafața cercetată între 1971—1980, aproximativ o pătrime din suprafața interioară a castellum-ului, s-au descoperit relativ puține fragmente provenind din vase lucrate la roată; cele mai multe fragmente dacice lucrate la roată sînt doar pereți de vase, așa încît este greu de precizat căror forme le aparțineau.

Simpla prezență a vaselor gri lucrate la roată din categoria vaselor fine, de lux, dacice scoate în evidență existența în vecinătatea drumului fortificat prin pasul Bran a unei așezări dacice care continuă să-și exercite meșteșugul tradițional al olăriei. Este foarte important să subliniem acest fapt, căci ceramica fină dacică este cea care suferă cel mai direct și puternic concurența ceramicii romane fine, produsă în ateliere de tip sclavagist pe scară evasiindustrială. Dacă ceramica lucrată cu mina, produsă în general pentru scopuri imediate de meșteri locali și deci, mult mai conservatori, va persista de-a lungul secolelor, evoluînd, ceramica dacică fină își va întrerupe evoluția în provincia Dacia; meșteșugarii daci vor continua să producă ceramica gri fină doar în regiunile neîncorporate în provincie.

Considerăm că fragmentele descoperite în castellum sînt pentru moment primele vase dace fine care stabilesc legătura cronologică între epoca clasică și ceramica dacă și carpică din a doua jumătate a secolului II e.n. Regretăm doar, în această ordine de idei, că materialul descoperit e mult prea fragmentar pentru a contribui substanțial în stabilirea evoluției ceramicii dacice fine.

Fig. 19 Fructieră, două fragmente D IX 0—5 —0,50 descoperite în zona principia. Pastă tip A 1; forma trebuie să fie de fructieră cu picior înalt și este evoluată din forma ilustrată de exemplarul de la Poiana și cel de la Cristești (I. H. Crișan, *Ceramica*, fig. 82/4 și respectiv 80/1). Este de presupus ca și acest fragment să fi avut un decor lustruit, cel puțin pe buză, dacă nu și în interiorul cupei sau pe picior dg = 19 h = 3,5.

Fig. 20 C III 20—22 —0,50—0,65 strachină din pastă poroasă tip a, cu multă mică dg = 16 h = 3 sub buză incizii orizontale; formă insolită, apărută, credem, în repertoriul de forme dacice în contact cu ceramica romană.

Fig. 21 D VI 6—7 —0,70 pe via sagularis fragmente de cîniță pastă tip B 1 dg = 8 h = 4,5; asemănător cu exemplarul de la Moigrad — I. H. Crișan, *Ceramica*, Pl. LXXI/4; s-a păstrat doar urma torții supraînălțate, deslipite de pe buză.

Fig. 22 C III 9—10 —0,70—0,80 pastă A, asemănător la Buridava, D. Berciu, *Buridava*¹⁷, Pl. 85, cetatea 1, gr. 3; df = 6 dm = 11 h = 11.

Fig. 23 D VI 0—8 —0,55 df = 5,6 h = 2 pastă tip A.

Fig. 24 C III 10—12 —0,20—0,45 fragment de buză de cană pastă de tip B 1 cu slip negru; analogii la Pecica și Sighișoara — I. H. Crișan, *Ceramica*, Pl. LXVII/2—3 și Buridava — D. Berciu, *Buridava*, Pl. 17/4; fundul din aceeași pastă dg = 11 df = 12

Fig. 25 fundul unui urcior sau căni D VI —0,60 în baracă pastă tip A I df = 7,4 h = 3 cm.

Fig. 26 Fragment oală de mari dimensiuni D VI 6—7 —0,70 pastă tip b 1 cu slip bej dg = 20 h = 7,5 analogie la Buridava — D. Berciu, *Buridava*, Pl. 59/3 unde vasul este decorat pe umăr.

Fig. 27 C III 20—22,5 —0,50—0,65 pastă B 1 df = 16 h = 2,5.

¹⁷ Prescurtare pentru D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981.

Din analiza formelor prezentate constatăm perpetuarea celor tradiționale cu trăsături proprii și în aspectul general și în preferința pentru anumite categorii de pastă.

Ceasca dacică se caracterizează prin oblicitatea mai redusă a pereților, provenind din diferența mai puțin accentuată dintre diametrul fundului și cel al gurii; după toate probabilitățile absența torții este urmarea unei opțiuni a populației din regiune.

Oalele cel mai bine reprezentate prin descoperirile de la Rucăr sînt diferite ca tip și am încerca clasificarea lor în funcție de raportul dintre diametrul gurii, diametrul maxim și diametrul fundului, pe de o parte, iar pe de altă parte în funcție de raportul dintre diametrul maxim și înălțimea vasului. Aspectul buzei la fiecare formă astfel fixată constituie un criteriu de stabilire a variantelor. Decorul fiind un element accesoriu și nedefinitiv în sine nu va fi considerat criteriu de stabilire a unor variante.

Această încercare de tipologie, sperăm, servește unui studiu menit să fixeze rostul vaselor în funcție de forma lor.

Tipul I reprezentat de oala cu corpul bombat, ovoidal și buza evazată; decorul deasupra diametrului maxim, care este în jumătatea superioară a vasului — forma este cea clasificată de I. Glodariu, *Studii dacice*, fig. 3/39 (Fig. 2, 3, 9).

O variantă a acestui tip este vasul (Fig. 11, 12) a cărui buză e mai puțin evazată, iar decorul se află pe buză, sau imediat sub buză.

Tipul II oală de formă prelungă cu diametrul gurii aproape egal cu diametrul maxim (Fig. 5, 6, 7), executate din pastă zgrunțuroasă brun-roșcată; un brîu alveolar ornează corpul vasului la mijloc sau ușor deasupra acestuia. Numai un exemplar (Fig. 7) are decorul compus cu incizii în bandă în val și orizontală; la I. Glodariu o formă, mai puțin apropiată de cilindru însă, este fig. 3/40.

Varianta II a poate fi oala cu buza îngroșată și rotunjită Fig. 14, iar:

Varianta II b trebuie considerată forma cu buza evazată și decorul sub buză (Fig. 8, 10), fiind forma înregistrată de I. Glodariu, *Studii dacice*, fig. 3/41.

Remarcăm folosirea pastei zgrunțuroase pentru confecționarea vaselor atît la roată (Fig. 26), cît mai ales cu mîna. Existența a trei variante de pastă zgrunțuroasă ni se pare că probează faptul că dacii practicau confecționarea vaselor din această pastă anterior cuceririi. Ni se pare cu atît mai clar că folosirea ei apare sub influența ceramicii romane cu cît ea apare în nivelul N I de la Tropaeum Traiani¹⁸, în context de sec. I î.e.n.—I e.n., în plină epocă de încetățenire a culturii romane în Dobrogea. Sintem de părerea lui M. Babeș¹⁹ că este excesiv de timpuriu datată apariția acestei specii la Buridava.

La ceramica fină se constată persistența fructierei cu buza îngustă, dar de astă dată ușor indoită în jos, cu umăr sub buză, în exterior. Corpul e puțin îngust și piciorul pare a fi înalt; cănița din pastă fină, arsă gri sau negru, păstrează torți supraînălțate, formă ce este mai frecventă în sec. II—I î.e.n.

Prezența fragmentelor ceramice dacice fine și comune la Rucăr permit concluzii asupra profunzimii raporturilor soldaților din trupele de ocupație cu populația din vecinătate; se aruncă astfel o lumină nouă asupra aspectelor de viață din zona subcarpatică în primii ani de ocupație romană; prezența populației geto-dace

¹⁸ I. Bogdan Cătănicu, Al. Barnea, în *Tropaeum Traiani*, I, 1979, p. 179.

¹⁹ M. Babeș, în *SCIVA*, 33, 1982, 2, p. 251, recenzie la *Buridava dacică* de D. Berciu.

în preajma fortificațiilor romane din Muntenia, de la Rucăr și Drajna de Jos este o înfirmare a ipotezei potrivit căreia Muntenia ar fi fost ocupată de sarmați²⁰ deja în sec. I e.n.; se contrazice odată mai mult și opiniile roeslerienilor despre dispariția populației dace printr-o politică de distrugere totală ca urmare a victoriei lui Traian. Se adaugă descoperirilor din Transilvania²¹ și cele din primele două decenii ale sec. II e.n., în nordul Cîmpiei muntene.

Considerăm că un aport important la desfășurarea relațiilor pașnice dintre comunitățile dace autohtone și trupa din *castellum* de la Rucăr îl putea aduce afinitatea de cultură traco-dacă — deoarece, în vremea lui Traian este aproape o certitudine că trupa de *bessi*, *Cohors II Flavia Bessorum*, recrutată cel mai devreme de Vespasian din sudul Dunării, își înprospăta încă efectivul din Moesia. Diferențele între cultura populațiilor trace sud-dunărene și cea nord-dunăreană nu s-au putut accentua în așa măsură ca să nu se recunoască sursa comună, temerile ancestrale.

IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU

LA CÉRAMIQUE DACIQUE DU CASTELLUM DE RUCĂR

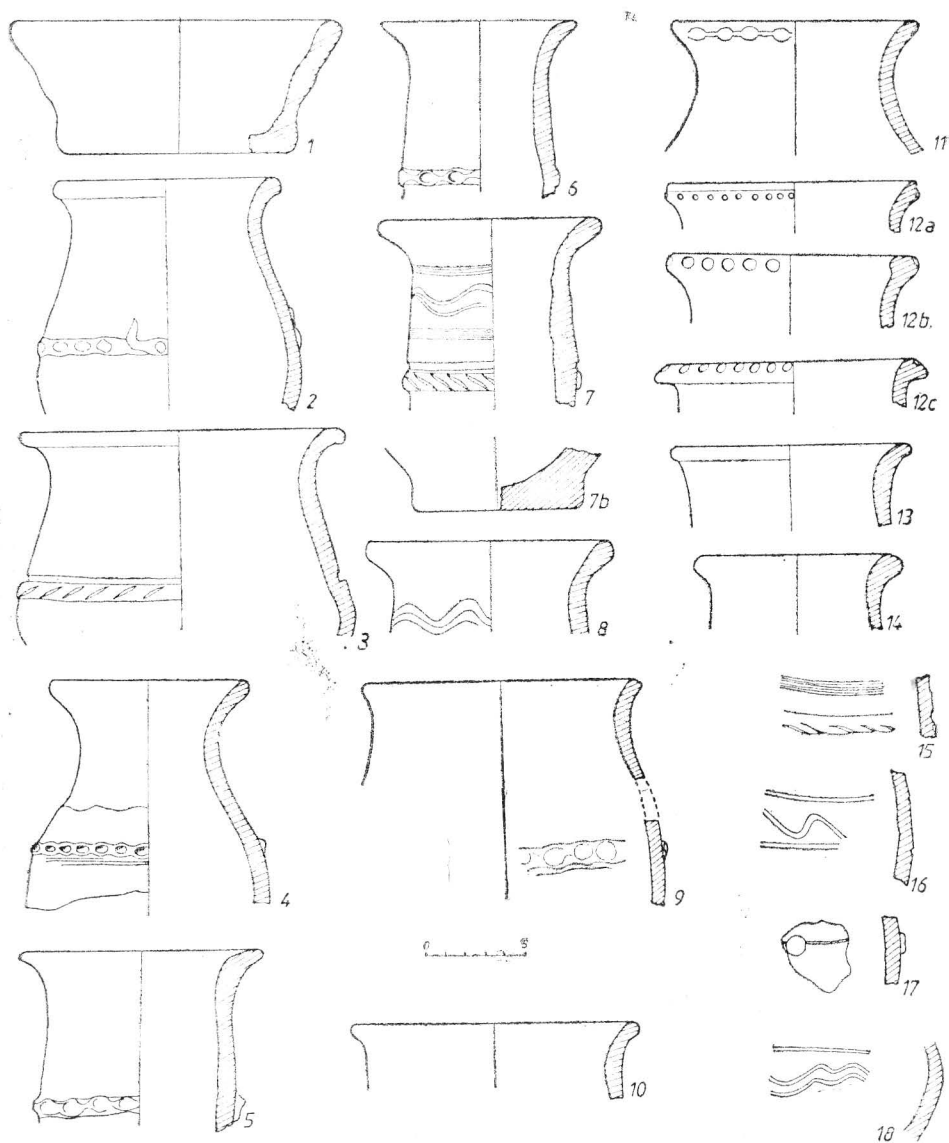
(Résumé)

Grace au fait que le *castellum* de Rucăr a l'existence limitée seulement aux deux premières décénies du IIe siècle de n.e., l'auteur considère opportun et important de publier la céramique découverte jusqu'ici. Il sont présentées les catégories de pâte établies après l'examen macroscopique et les formes de la poterie travaillée à la main (Pl. I), aussi que les rares formes reconnaissables de la poterie grise, fine (Pl. II).

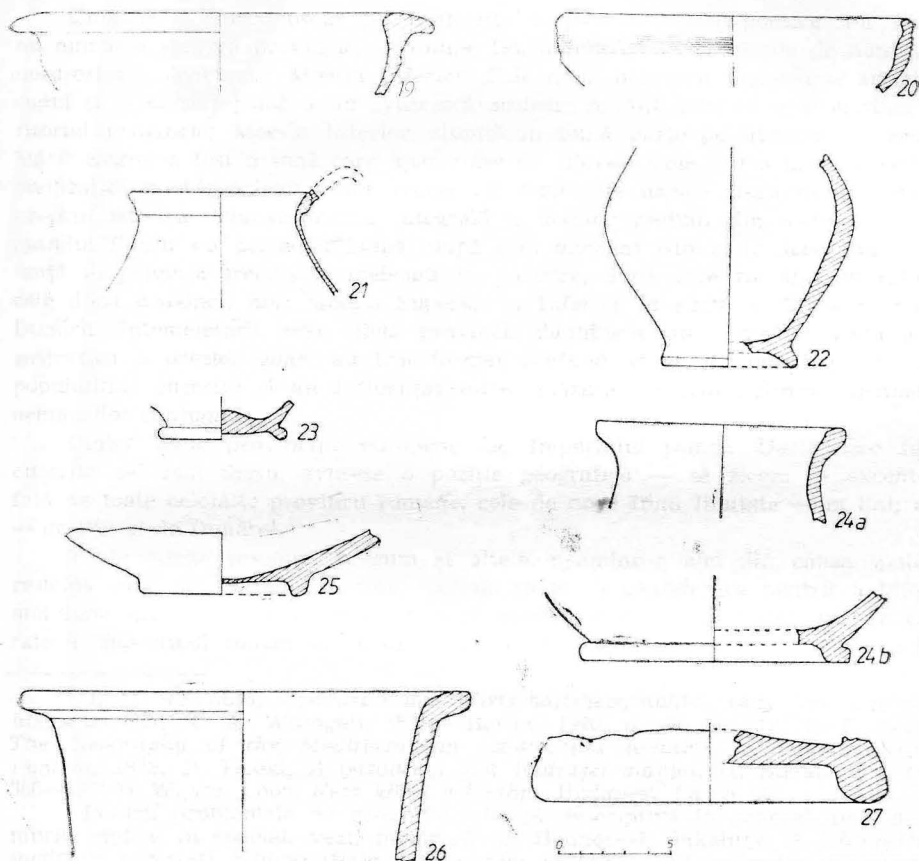
Les découvertes de Rucăr constituent un repère chronologique pour l'évolution de la céramique dacique, trop souvent considérée, à tort, unitaire dans le temps et dans l'espace.

²⁰ A. Alföldi, *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapesta, 1944, p. 70 sqq; J. Harmatta, *Studies in the History of the Sarmatians*, p. 45 sqq.

²¹ Rezultatelor cuprinse în sintezele lui D. Protase, *Problema continuității în Dacia*, București, 1968 și *Autohtonii în Dacia*, București, 1980 li se adaugă mereu alte descoperiri.

Pl. I. Ceramica dacică lucrată cu mina; numerele de pe planșă coincid cu cele din catalog

Pl. II. Ceramică dacică lucrată la roată din pastă fină.

CERCETĂRI DE TOPOGRAFIE ARHEOLOGICĂ PRIVIND DRUMUL ROMAN IMPERIAL NAPOCA—POROLISSUM (TRONSONUL BACIU—ȘARDU, JUD. CLUJ)

Cum este binecunoscut pe teritoriile carpato-danubiene-pontice s-a format nu numai o singură provincie, și anume Dacia romană, ci și părțile de nord și de nord-est ale provinciei Moesia Inferior. Cele două provincii importante situate la sudul și la nordul Dunării nu avuseseră aceleași condiții istorice și geografice. Teritoriul provinciei Moesia Inferior, situată în bună parte pe litoralul de vest al Mării Negre, a fost o zonă care aparținuse de câteva secole într-o măsură oarecare civilizației mediteraniene, atîta vreme cît teritoriile dacice și-au avut calea lor proprie istorică. Transformarea integrală a acestor regiuni din sudul și nordul marelui fluviu s-a perfectat numai după acel moment istoric de deosebită importanță în privința trecutului meleagurilor noastre, după care romanii au înființat cele două provincii noi: Moesia Superior și Inferior în sudul și Dacia în nordul Dunării. Intemeietorii celor două provincii danubiene au organizat viața administrativă a acestor zone, au transformat profund viața economică și socială a populațiilor cucerite și au influențat într-o măsură decisivă cultura spirituală a neamurilor subjgate.

Dintre toate provinciile europene ale Imperiului roman, Dacia care fusese cucerită cel mai tîrziu, avusese o poziție geografică — să zicem — excentrică, față de toate celelalte provincii romane, cele de nord fiind limitate — în linii mari — de Rin și de Dunăre¹.

Toate aceste premise, precum și altele, neamintite aici din cauza spațiului restrîns care ne stă la dispoziție, trebuie luate în considerare pentru a înțelege mai bine înglobarea celor două provincii dunărene în cadrul rețelei rutiere generale a Imperiului roman în cursul secolelor II—III e.n.². Pentru rațiunea militară

¹ J. F. Horrabin, *Grundriss der Wirtschaftsgeographie*², (aus dem englischen übersetzt von K. A. Witfogel), Wien—Berlin, 1926, p. 63, fig. 12; E. C. Semple, *The Geography of the Mediterranean Region (its Relation to ancient History)*, London, 1932; P. Teleki, *A gazdasági élet földrajzi alapjai*, II, Budapest, 1936, p. 366—367; H. W. van Loon, *Nézz körül a földön*, Budapest, f.a., p. 90.

² Pentru problemele de geografie istorică descriptivă în general, pentru drumurile antice în special, vezi, bunăoară: J. Banner—I. Jakabffy, *A Közép-Dunemédenre régészeti bibliográfiája a legrégibb időkől a XI. századig*, I, Budapest, 1954, p. 259—262, 310—312, precum și M. Besnier, V. Chapot, *Via*, în *DA*, V, 1, Paris, p. 777—817; H. Kiepert, *Formae Orbis Antiqui*, XVII, *Illyricum et Thracia*, Berolini, 1894; P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, în seria *Történeti, nép- és földrajzi könyvtár*, XLVII, I, Nagybecskerek, 1893, p. 1—34, 347—365; K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916, col. 542 (fig. 170); V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 100—110; idem, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 104—114; Em. Panaitescu, *Le grandi strade romane in Romania*, în seria *Quaderni dell'impero. Le grandi strade romane del mondo*, X, Spoleto, 1938; Y. Todorov, *Le grandi strade romane in Bulgaria*, în aceeași serie, II, Spoleto, 1936; Nik. Vulčić, *Le strade romane della Jugoslavia*, în aceeași serie, XV, Spoleto, 1939; D. Tudor, *Viața economică. Căile de comunicație. Capitolul Epoca sclavagistă romană*, în *IstRom*, I, p. 404—406 etc.

și administrativă noua provincie, imediat după terminarea primului, dar mai ales după cel de-al doilea război dacic, trebuia să fie legată prin drumurile cele mai ușoare și cele mai scurte cu teritoriul Italiei, respectiv cu Orașul etern.

Deoarece izvoarele privitoare la evenimentele celor două războaie (*Commentarii* împăratului Traian, *Getica* medicului său de campanie: Kriton, precum și *Getica* lui Dion Chrisostom) s-au pierdut, informațiile referitoare la Moesia și Dacia sînt mult mai tîrzii, fragmentare și nu prea clare.

Eruditul geograf alexandrin Claudius Ptolomaeus ne-a lăsat multe note foarte interesante, dar destul de dificile pentru o interpretare precisă. Ptolemeu pentru Dacia, ca și pentru alte provincii, „furnizează“ multe indicații topografice și o nomenclatură abundentă a diferitelor neamuri, precum și o listă amplă de localități mai importante, dar nu ne-a lăsat nici o informație asupra drumurilor și a traseului lor. Opera lui Ptolemeu, *Geographia*, așadar, numai în mod indirect se poate utiliza în legătură cu drumurile romane.

Indicații care se referă la unele drumuri se pot afla în izvoare scrise cu un caracter eminent practic, cunoscute sub denumirea de *Itineraria*. Cel mai important dintre ele pare a fi *Itinerarium Antonini*, dar din nefericire însă nici acesta nu ne dă nici un amănunt de construirea sau modificarea, respectiv traseul drumurilor din Dacia romană. Spre norocul nostru avem însă vestita *Tabula Peutingeriana* cu lista numelor localităților păstrate și de cosmograful Anonim de la Ravenna³. În pofida criticilor aduse de mulți cercetători de renume, *Tabula Peutingeriana* rămîne izvorul cel mai prețios în ceea ce privește rețeaua stradală internă a Imperiului roman. *Tabula Peutingeriana*, copia unei „hărți“ vechi de tipul itinerariilor romane, compilată în cursul secolului al III-lea e.n., reprezintă drumurile „lumii“ (*orbis terrarum*). Este de menționat că din această hartă primitivă lipsește orice proporție, orice unghi, orice folosire a punctelor cardinale. Un lucru esențial pentru *Tabula* este marcarea drumurilor imperiale și a distanțelor între diferite localități în mii de pași (*millia passuum*). Întreaga *Tabula* este dezvoltată, înfioată linear în direcția est-vest, fixînd pe acest ax drumurile, coastele mărilor, cursurile de rîuri mai importante care urmează alte direcții, reducînd într-o măsură enormă liniile, mai bine-zis distanțele de nord-sud.

Ultimul autor modern care a publicat *Tabula Peutingeriana*, K. Miller în al său volum⁴, a intenționat să transcrie cu grafic modernă reprezentarea diferitelor segmente ale hărții antice. Aceste grafice, în mod cert utile, nu sînt însă totdeauna reușite și, îndeosebi, în privința Moesiei și Daciei — fără îndoială — sînt greșite. Altminteri, pe drumul principal al Daciei (reprezentat pe segmentele nr. VII—VIII) pe *Tabula* sînt situate 59 de stațiuni cu nume nu odată deformate, nume între care figurează și cele de Napoca, Optatiana și Porolissum.

După „hărțile“ antice, documentul esențial, cel mai caracteristic pentru cunoașterea traseului drumurilor imperiale, este *lapis milliarius*. Miliariile puse

³ *Anonymus Ravennatus*, ed. A. Gronovius, Leiden, 1722, cartea a IV-a, cap. 7, cap. 14, p. 777; vezi și: *Cosmographia Anonymi Ravennatis*, ed. M. Pinder și G. Parthey, Berolini, 1860; E. Desjardins, *La table de Peutinger*, Paris, 1869—1873; cf. și M. J. Ackner, *Abhandlungen über Monumente, Steinschriften, Münzen und Itinerarien aus der Römerzeit mit besonderer Hinsicht auf Dacien. Ein Beitrag zur Archäologie Siebenbürgens. Die Peutingerische Tafel mit besonderer Beziehung auf Siebenbürgen*, în *AVSL*, I, 3, 1845, p. 12—44; P. Broșteanu, *Das Trajanische Dacien auf der Peutingerischen Weltkarte des Castorius*, în *Romänische Revue*, V, 1889, p. 146—155, 226—231, 349—357, 697—701.

⁴ Vezi nota 2.

de-a lungul „șoselelor“ imperiale au indicat distanța progresivă pentru fiecare mie de pași, adică pentru fiecare 1.478,50 m.

În împrejurimile mai apropiate sau mai îndepărtate ale orașului antic *Napoca* se cunoșteau două miliarii: cel găsit pe teritoriul comunei Aiton la sfârșitul secolului trecut, (spre norocul nostru) descris de Th. Mommsen (CIL, III, 1627), din nefericire dispărut de atunci; cel de-al doilea, aflat în 1932 la Mera în partea de hotar „Pad“, a fost publicat de prof. C. Daicoviciu⁵. Și primul și ultimul dovedesc cu toată siguranța existența porțiunii de drum imperial construit între localitățile antice *Potaissa* și *Napoca*, pe de o parte, respectiv *Napoca* — *Porolissum*, pe de altă parte, tronsoane construite imediat după cucerirea noii provincii.

Unul dintre autorii acestor rinduri fiind ea și copil de față la vizionarea descoperirii, făcute de învățătorul director din Viștea, János Székely, de la Mera (com. Baci, jud. Cluj) a miliarului publicat de C. Daicoviciu, vizionare la care au participat prof. Șt. Bezdechi, C. Daicoviciu și Al. Ferenczi, a reținut locul respectiv care a servit drept punct de reper la detectarea tronsonului de drum imperial dintre Mera și Nădășelu. Cercetătorul maghiar K. Torma a semnalat deja, în linii mari, traseul drumului care a pornit din împrejurimile gării C.F.R. Cluj-Napoca, a trecut în stînga albiei riulețului Nadăș pe la (fosta localitate, actualmente cartier al municipiului Cluj-Napoca) Cordoș, prin comuna Baci, prin hotarul satelor Rădaia, Mera, Nădășelu (com. Sînpaul, jud. Cluj), Șardul (Clujului), Cubleşu, Stoboru (com. Cuzăplac, jud. Sălaj), Bozolniș și Sutoru (în antichitate *Optatiana*)⁶, dar din descrierea lui sumară nu se poate stabili cu exactitatea necesară traseul diverselor porțiuni. De aceea s-a impus detectarea diferitelor tronsoane ale drumului imperial, ținînd cont și de faptul că între *Potaissa* și *Napoca* s-a făcut deja acest lucru, ductul drumului fiind cartat cu acribia topografico-ingenerească⁷. Autorii rîndurilor de față au urmărit resturile porțiunii de drum dintre capătul de vest al comunei Baci și albia Pîrîului Mera⁸, el fiind anevoios identificabil.

După aceea s-au ghidat după tronsonul de drum dintre albia Pîrîului Mera [acesta se varsă în riulețul Nadăș cam în dreptul capătului de est (cel de jos) al gării C.F.R. — Mera] și pînă la locul unde calea antică traversează albia pîrîului Nădășelu, la capătul de nord-nord-vest (cel de sus) al localității cu același nume. Tronsonul cu pricina, care se întinde la nord de albia Nădășului, respectiv a Nădășelului, în toată lungimea ei serpuiește sub pantele dealurilor „Bicarit“, „Nadă“, „Baia de la Băncasa“, „Săs“, „Silibrazdă“, „Dealul Șarcaneului“, „Pe Deal“ etc.⁹,

⁵ *Un nou miliarium în Dacia*, în *AISC*, I, 2, p. 48—53.

⁶ *Vezi Adalék észak-nyugoti Dacia föld- és helyiratahoz*, în *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve*, II, 1862—1868, p. 3—39; idem, *A Limes Dacicus felső része*, în *Ertekezések a Történeti Tudományok Köréből*, IX, 2, Budapest, 1880, p. 114—115.

⁷ D. Ursuț, P. Petrică, I. Winkler, *Cîteva considerații geotopografice privind traseul drumului roman Potaissa—Napoca*, în *sectorul Cluj-Napoca—Aiton*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 441—446; D. Ursuț, P. Petrică, *Scurtă analiză topometrică a sectorului de drum roman între km 8+750 și intrarea în municipiul Turda*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 591—592; I. Winkler—M. Blăjan—T. Cerghi, *Drumul roman Napoca—Potaissa*, în *Potaissa*, II, Turda, 1980, p. 63—79; I. Winkler, *Drumul roman Napoca—Potaissa* (II), în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 587—589.

⁸ Cf. Attila T. Szabó, *Kalotaszeg helynevei. I. Adatok* (în continuare prescurtarea *Khn*), [Cluj], 1942, p. 248, nr. 191.

⁹ Idem, *op. cit.*, p. 226—227.

înălțimi cu pante repezi care nu sînt altceva decît niște cueste, clădite din roci calcaroase de la începutul erei cainozice¹⁰, împrejmuid dinspre nord valea Nadășului.

Primele urme sigure și continue de drum ies la iveală în pămîntul de culoare închisă al arăturilor, începînd de la ultimele case ale cătunului [.,.] aparținător localității Mera¹¹, în formă de fișie mai lată sau mai îngustă, plină cu bucăți mai mari sau mai mici de pietre albe, locale, de calcar eocen și cu pietriș de rîu, fișie ce pe o porțiune oarecare folosește pavajul drumului antic, iar, într-un alt sector este aproape paralelă cu drumul de care și de tractoare (de pămînt) actual ce duce în stînga pîrului Nadăș spre localitatea Nădășelu. După o distanță de aproximativ 450 m, calea în cauză se urcă pe terasa inferioară a Nadășului numită „Pad”, tot paralelă cu drumul de care actual, distanța între cele două căi, aici, reducîndu-se la numai circa 10 m. În apropierea coborîșului drumului de pe terasa pomenită, la vest de el (în stînga lui), în arătura neagră, proaspătă se vedea o pată de formă elipsoidală, de aproximativ 25 m lungime și 6—8 m lățime, acoperită cu multe pietre de calcar. Aici, în stînga drumului, putea să existe în antichitate o clădire de dimensiuni modeste: un pichet (*mansio*). Fragmente de ceramică sau alte resturi arheologice nu au putut fi depistate însă de noi. După ce drumul antic și cel actual coboară de pe terasa întinsă, amintită a Nadășului, ele se împreună, cel actual folosind pavajul drumului antic, înaintînd spre nord-nord-vest sub dealul „Băneasa”. Această situație nu se schimbă nici pînă la capătul de sus, cel nordic al satului Nădășelu, în această localitate fiind așezate pe axul drumului cîmar casele unei ulițe secundare.

Începînd de la capătul de nord al acestei ulițe, la picioarele „Dealului Șarcaneu”¹² (ale unei cueste), pe o distanță de cîteva sute de metri, destul de nesigur, dar totuși se mai vîd contururile căii antice, ca pe urmă să dispară totalmente sub șoseaua modernă Cluj-Napoca — Zalău. Resturile ei se pot redescoperi abia în dreptul grajdurilor C.A.P.-ului Nădășelu, din acest loc numit „Ritul calilor” puțin fi urmărite însă pînă aproape de confluența „Văii” (Șardului) cu Valea Nădășelului. Porțiunea care „lipsește” este acoperită, desigur, de aluviunile Văii Nădășelului. Traseul drumului roman, care urmărește întrucîtva curbele de nivel ridicate puțin față de lunca Văii Nădășelului, dispare apoi sub drumul secundar actual, care se ramifică spre nord-nord-vest din șoseaua asfaltată Cluj-Napoca — Zalău, îndreptîndu-se spre localitatea Șardu. Cum este de așteptat, drumul antic nu mai apare în vatra satului actual. Dîncolo de localitatea pomenită, după ce și „Valea” (Șardului) cotește în întregime spre nord, mai apoi spre nord-nord-vest, traseul drumului antic apare iarăși în valea largă cu un profil longitudinal dulce, asemănător unui terasament de cale ferată foarte bine distinct în luncă (numită „Săs”, precum și „Fundătură”¹³), terasament, care poate fi urmărit pînă la șaua scundă numită „Dealul Topii” dintre „Valea” (Șardului) și „Valea Cubleşului” (spre Stoboru, respectiv Ruginoasa), pe de altă parte, formînd limita județelor Cluj și Sălaj. În acest ultim județ, în „Valea Cubleşului” nu am mai urmărit drumul antic.

¹⁰ Vezi *Harta geologică a R. S. României*, scara 1:200.000, foaia L — 34 — XII, 10., Cluj, București, 1968, redactori: Emilia Saulea, I. Dumitrescu, Gh. Bombiță, Fl. Marinescu, M. Borcoș, Iosefina Stancu; notă explicativă de: I. Dumitrescu, p. 18—24; *Pe poteci cu bănușei de piatră. Ghid geologic al zonei Cluj*, (coordonatori științifici: N. Mészáros și Oct. Clichici), București, 1975, p. 19—28, 73—78.

¹¹ Attila T. Szabó, *Khn*, p. 247, 248, nr. 174.

¹² Idem, *Khn*, p. 226, nr. 43, 227.

¹³ Idem, *Khn*, p. 229, nr. 34, 43, p. 230.

În lungul „Văii” (Șardului) cu o axă longitudinală destul de dreaptă, traseul fostului drum imperial este relativ drept, distingându-se foarte bine în luncă, fiind trasat în dreapta albicii meandrate a „Văii” (Șardului). El este distrus numai în porțiunea inferioară a lui, pe o distanță de câteva sute de metri, de un drum forestier construit cu câțiva ani în urmă. Corpul șoselei antice ar merita să fi secționat în câteva locuri, mai ales acolo unde traversează câțiva afluenți mai mici din dreapta „Văii” (Șardului) cum sînt, spre exemplu: „Chișpătac”, „Pîrîu Ursului”, „Pîrîu lui Pavel”.

*

Cu ocazia efectuării unor mici sondaje de verificare făcute pe teritoriul localității Mera, în apropierea locului de descoperire al miliariului cunoscut, într-o arătură, s-a constatat că pavimentul drumului antic, lat de 6,3 m, pe ambele laturi cu câte un mic și nu prea adînc canal de scurgere, are patru straturi succesive:

1) un strat, un fel de pat de piatră și de rîu transportat din valea Someșului Mic; 2) un strat de blocuri mai mari, nefasonate, servind drept bază; 3) un strat de pietre (lespezi de dimensiuni reduse) de calcar local eocenice puse pe cant foarte strîns. 4) Această masă compactă, rezistentă, bătucită (?), a fost mărginită pe ambele laturi cu un parapet format din pietre locale mai mari, așezate tot pe cant, fiind protejate de o fișie relativ îngustă de pămînt bătucit. Din nefericire, în multe locuri resturile fostului drum imperial au fost distruse însă de aratul mecanizat.

*

Prin descoperirea miliariului de la Mera în toamna anului 1932 s-a ajuns în posesia unor date importante în privința istoricului drumului antic (sectorul *Napoca — Optatiana*). Cert este existența, pe la anul 165 e.n., a unei șosele împărătești (publice), ce ducea, desigur, de la *Napoca* spre nord-vest, spre *Porolissum* (Moigrad). Șoseaua a existat, fără îndoială, și mai înainte, ea deservind o vastă zonă ajunsă sub stăpînire romană, odată cu cuceririle făcute de împăratul Traian care, de altfel, construise, la 108, porțiunea dintre *Napoca* și *Potaissa* a aceleiași șosele (C.I.L., III, 1627). Perioada ar fi — cum a dovedit C. Daicoviciu — identică cu aceea în care cei doi împărați Marcus Aurelius și Lucius Verus (161—169) mai construiesc șosele și în alte părți: în Lycia și Pamphylia, de pildă (C.I.L., III, 13526), în anul 165.

Ultimele trei rînduri ale inscripției miliariului de la Mera se referă, desigur, la o a doua refacere a drumului, întimplată mai tîrziu, sub un alt împărat, poate sub Caracalla — cum crede C. Daicoviciu — (în nici un caz nu Elagabal, al cărui nume ar fi fost șters, în urma cunoscutei *damnatio memoriae*).

Miliariul de la Mera, pe lîngă că a sporit numărul relativ mic al acestor monumente cunoscute în Dacia la șapte, oferea pentru C. Daicoviciu și un prilej bun de a stabili anumite lucruri în legătură cu topografia Daciei la nord de *Napoca*. Din capul locului, în ce privește cursul drumului roman, se constată că el nu fusese identic cu acela al șoselei moderne ci la vreun km spre nord-vest de aceasta (în zona locului de descoperire al miliariului).

Ceea ce se poate afirma despre acest tronson de drum este că el duce, într-adevăr spre *Optatiana—Porolissum* și că aceste localități nu trebuie căutate în alte părți, cum se susținea pe vremuri. Oricît ar fi, într-adevăr, de nesigură direcția detaliată a drumului nostru, în general ține linia nord-vest care

duce peste Sutoru la Moigrad. Pe de altă parte, descoperirile epigrafice recente, interpretate just, ne aduc o confirmare că localitatea antică *Optatiana* din *Geograful Ravenat* și *Tabula Peutingeriana*, dată între Napoca și Porolissum, trebuie să fie așezată numai pe această linie de comunicație Cluj-Napoca — Sutoru — Jac — Moigrad!

*

Nu putem încheia rindurile noastre fără a scoate în evidență citeva caracteristici ale zonei în discuție, străbătută de sectorul prezentat al drumului imperial roman.

Din punct de vedere geomorfologic relieful este colinar și face parte din așa-zis Podișul Someșan¹⁴, aparținând unei regiuni de cueste concentrice, formate mai ales pe seama calcarelor eocene, a așa-ziselor strate de Hida (Helvetian) și a tufului de Dej (Tortonian) ca reflex al structurii homoclinale a acestor formațiuni, cu altitudini în medie sub 600 m. Participarea în alcătuirea acestui podiș (fragmentat) a unor succesiuni de strate eocene, oligocene (și miocene), cu o consistență variabilă și o înclinare, în general, constantă, imprimă reliefului trăsături specifice în legătură cu dezvoltarea unor pante și suprafețe structurale netede ce formează o serie de cueste, foarte caracteristice. Fenomenele de soliflucție (alunecare) nu sînt nici aici o raritate, constituind și pe dealurile ce mărginesc valea Nadășului și a Nădășelului mai multe valuri de alunecare. Culoarul Nadășului și al Nădășelului s-a format prin acțiune erozivă-acumulativă, rezultind zone mai mult sau mai puțin largi de luncă, precum și cîteva trepte de terase (deocamdată nestudiate în mod amănunțit). Nivelele de terasă marchează altitudinile succesive la care s-a situat cursul Nadășului în desfășurarea în timp a acțiunii sale multimilenară de eroziune în adîncime. Relieful din jurul văii Nadășului este fragmentat printr-o rețea hidrografică relativ deasă, al cărui colector este Nadășul împreună cu afluentul său cel mai însemnat din stînga: pîrîul Nădășelu. Zona cu pricina face trecerea spre Depresiunea îngemănată a Agriului — Almașului, care s-a format la contactul Podișului Someșan cu Munții Meseșului, depresiune în care sînt amplasate o serie de castre, cum ar fi Buciumi, Românași, Romita, Sutoru (*Optatiana*), într-o oarecare măsură și Tihău și, la extremitatea de nord-nord-vest, complexul de la *Porolissum*¹⁵! Plafonul acestei depresiuni se găsește între 400—500 m și este dominat tot de cueste festonate, formate însă de data aceasta din straturi de Hida.

Versanții dinspre sud a văii Nadășului, cei ai Nădășelului, precum și a „Văii“ (Șardului) sînt domoli, iar cei de nord, nord-est sînt mult mai abrupti din cauza cuestelor. Văile sînt asimetrice, dar relativ largi [în afara unui sector scurt al „Văii“ (Șardului)], cu aspect de îmbătrînire, care în timpul precipitațiilor (media

¹⁴ Șt. Mateescu, *Observații geomorfologice în nord-vestul Transilvaniei*, în *Anuarul Institutului geologic al României*, XI, 1925—1926; Vint. Mihăilescu, *Platforma Someșană*, în *Buletinul Societății Geografice Române*, LIII, 1934; idem, *Observații morfologice în NW-ul Transilvaniei*, în *Volumul omagial „Gr. Antipa“*, București, 1938; idem, *Dealurile și cîmpurile României. Studiu de geografie al reliefului*, București, 1966; Al. Savu, *Podișul Someșan. Studiu geomorfologic*, teză de doctorat, Cluj, 1963, în ms., păstrat în biblioteca Facultății de biologie-geografie, secția de geografie fizică a Universității din Cluj-Napoca.

¹⁵ Cf. Șt. Ferenczi, *Die Erforschung des römischen Limes auf den Höhen des Meseșgebirges*, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 145, fig. 9—12, p. 148, fig. 4; idem, *Observații cu privire la sistemul și caracterul așa-zisului „Limes Dacic“*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 78, fig. 1, p. 80, pliant.

anuală între 700—800 mm) produc inundații nu de puține ori, însoțite de alunecări de teren, fenomene de soliflucție care au putut distruge anumite porțiuni ale drumului roman numai pe distanța Baci — Rădaia — Mera. În rest nu se poate afirma existența unui astfel de pericol. Și încă câteva observații importante:

— Diferența de nivel între Cluj-Napoca (circa 340 m altitudine absolută) și „Dealul Topii” (575 m) este de 235 m, panta medie a drumului fiind în jur de 4—5‰.

— Orientare generală sud-est — nord-vest;

— traseu excelent ales, în funcție de stabilitatea și geomorfologia terenului; excepție face doar tronsonul dintre Baci și Mera, unde se impune însă o studiere mai atentă a realităților existente pe vremuri;

— vizibilitate bună pe mai tot traseul [în afara cotului de la Șardu (la intrare în localitatea actuală)]; asigurată și de curbile cu raze mari; aliniamente lungi, ce depășesc nu de puține ori mai bine de 1 km;

— drumul imperial în majoritatea cazurilor este la o depărtare considerabilă față de șoseaua actuală Cluj-Napoca — Zalău; de la Șardu spre nord chiar duce într-o vale separată, împreunându-se numai în vatra satului Sutoru (*Optatianu*);

— străbate o zonă cu izvoare de apă potabilă, pe cât este posibil evitând, în același timp, lunca inundabilă a Nădășului, a Nădășelului, precum și a „Văii” (Șardului);

— materialele de construcție rulate au fost incontestabil aduse din valea Someșului Mic, în timp ce piatra grosieră calcaroasă a fost exploatată din împrejurimile confluenței „Pârului Jiștii” sau a „Pârului Hordoșcut”¹⁶ cu valea Nădășului. (Menționăm că în zona aferentă au fost depistate urmele a mai multor *villae rusticae*; de exemplu, la Mera, în partea de hotar „Zalagoș”¹⁷, apoi la 1 km nord-est de localitatea Șardu¹⁸; pe malul drept al Nădășului pe teritoriul localității Viștea, două puncte: 1) la „Hordoșcut” și 2) la „Palota”¹⁹, ultimul deasupra baltei C.F.R. Nădășelu, în apropierea traseului drumului antic, nu departe de ruinele presupusului *mansio*, pomenit la descrierea tronsonului respectiv de șosea imperială, toate fiind pe vremuri în posesia unor veterani veniți din castrul de la Gilău, amplasat la confluența văii Someșului Mic cu valea Căpușului.

*

În mod firesc se pune întrebarea: ce rol avusese rețeaua de drumuri în provincii? Fără îndoială, ele serveau, înainte de toate, pentru a forma o unitate indivizibilă de comunicație, care avea nu numai un rost militar (strategic), economic, dar contribuia într-o măsură greu de apreciat la răspîndirea civilizației și

¹⁶ Attila T. Szabó, *Khn*, p. 257, 258, nr. 146, p. 273, 275, nr. 10, 18.

¹⁷ Idem, *Khn*, p. 246, 247, nr. 102. Observație personală I. Ferenczi.

¹⁸ G. Finály, *Római és pseudo-római nyomokról Kolozs vármegyében*, în *ArchÉrt*, XXIV, 1904, p. 244; I. Mitrofan, *Villae rusticae în Dacia superioară (II)*, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 46.

¹⁹ G. Finály, în *ArchÉrt*, XXIV, 1904, p. 244, pomeneste numai *villa* de la „Palota”, la fel și I. Mitrofan, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 46. În legătură cu *villa rustica* (neamintită de Mitrofan) de la Viștea — „Hordoșcut”, vezi C. Daicoviciu, *Notițe epigrafice și arheologice*, în *AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 63, nr. 2; *villa* de la „Palota” figurează sub nr. 1. Tot în valea „Pârului Hordoșcut” sau a „Pârului Jiștii”, însă la est de aceasta, pe un deal scund, cu un mic platou în vîrf, în formă de „terasă”, numit „Ibroc” s-au depistat ruinele unei alte „ferme romane” (tot necunoscută pentru I. Mitrofan), locul respectiv aflându-se deja pe teritoriul localității Suceagu (com. Baci, jud. Cluj). (Cf. I. Ferenczi, *Régészeti — helyrajzi kutatások Kolozsvárott és környékén (I)*, în *Studia*, series Historia, fasc. 2, 1962, p. 37, nr. 12, pe schița-hartă anexată nr. 52).

culturii romane, precum și a limbii latine. Fără de această rețea de drumuri era imposibil organizarea și păstrarea unor provincii.

Se poate spune pe bună dreptate că atunci când armata romană a cucerit o provincie nouă pentru Imperiu, cum a fost cazul — între altele — și Dacia, drumul roman a ajutat, într-o măsură apreciabilă, la civilizarea provinciei respective. Armata și rețeaua de drumuri au fost primele organizații care s-au văzut într-o nouă provincie. Armata și arterele de comunicație imperiale au fost cele două organe necesare pentru romanizarea noii provincii. O colonie romană, un oraș, un castru roman, cu așezarea civilă anexă au fixat și au demonstrat forța militară a Imperiului. Un drum roman imperial, în schimb, a indicat totdeauna principiul pătrunderii puterii civilizației romane. Drumul imperial roman reînnoiește în continuu această forță deoarece lega provinciile cu centrul Imperiului.

Din nefericire, la noi s-a scăpat din vedere importanța rețelei de drumuri principale și secundare, cu toate că — așa cum am amintit cu câteva rânduri mai sus — ele avuseseră un rol extraordinar în procesul romanizării. Până acum s-au făcut prea puține în vederea detectării și urmăririi drumurilor din provincia Dacia. Noi avem însă intenția de a continua și în viitor cercetările pe teren pentru a depista noi porțiuni de drumuri pe teritoriul județului Cluj.

ISTVÁN FERENCZI — DORIN URSUT

TOPOGRAPHIC ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONCERNING THE ROMAN IMPERIAL ROAD NAPOCA—POROLISSUM (BACIU—ȘARDU BRANCH, CLUJ COUNTY)

(Summary)

During the spring of 1984 the authors of the present paper investigated a plot of land, in order to identify a certain branch of the Roman Imperial road, connecting two ancient cities: *Napoca* and *Porolissum*. The starting points were the short description made by the Hungarian researcher K. Torma in the last quarter of the 19th century, as well as the place, where the miliar from Mera (Baciu commune, Cluj county) was discovered and then published by C. Daicoviciu in 1932.

The results of these investigations on the whole are the following: 1. Between the western extremity of Baciu and the north-north-western limit of Nădășelu village, the road winds above the left side of Nădășu river. At the north-north-western end of Nădășelu village, the road crossed the Nădășelu river advancing up to the confluence of Șardu Valley with Nădășelu. From here on, the road turns West, and after 800—1000 meters, returns to the above-mentioned direction, but this time in Șardu Valley to the confluence between the hydrographic basin of Nădăș and that of Almașu, crossing over a short saddleback. (The Roman road starting from the confluence between Șardu Valley and that of Nădășelu, had therefore, an entirely different tract than the today's modern highway between Cluj-Napoca and Zalău).

2. The Baciu—Mera branch is more difficult to be pursued, because of the repeated, massive ground sliding, as well as for the plantations of fruit-trees on enormous areas. On the other hand, between Mera and the north-north-western end of Nădășelu, the route of the road is easy to be recognized. A little lane of this last place still uses the pavement of the Roman road. After some 400—500 meters, around the stables of the Agricultural Production Cooperative — Nădășelu, the lane reappears, winding further to a less high level from that of Nădășelu river meadow. On the gap, where it was not perceived, it was probably covered by the alluvia of the mentioned river. The road, which is afterwards

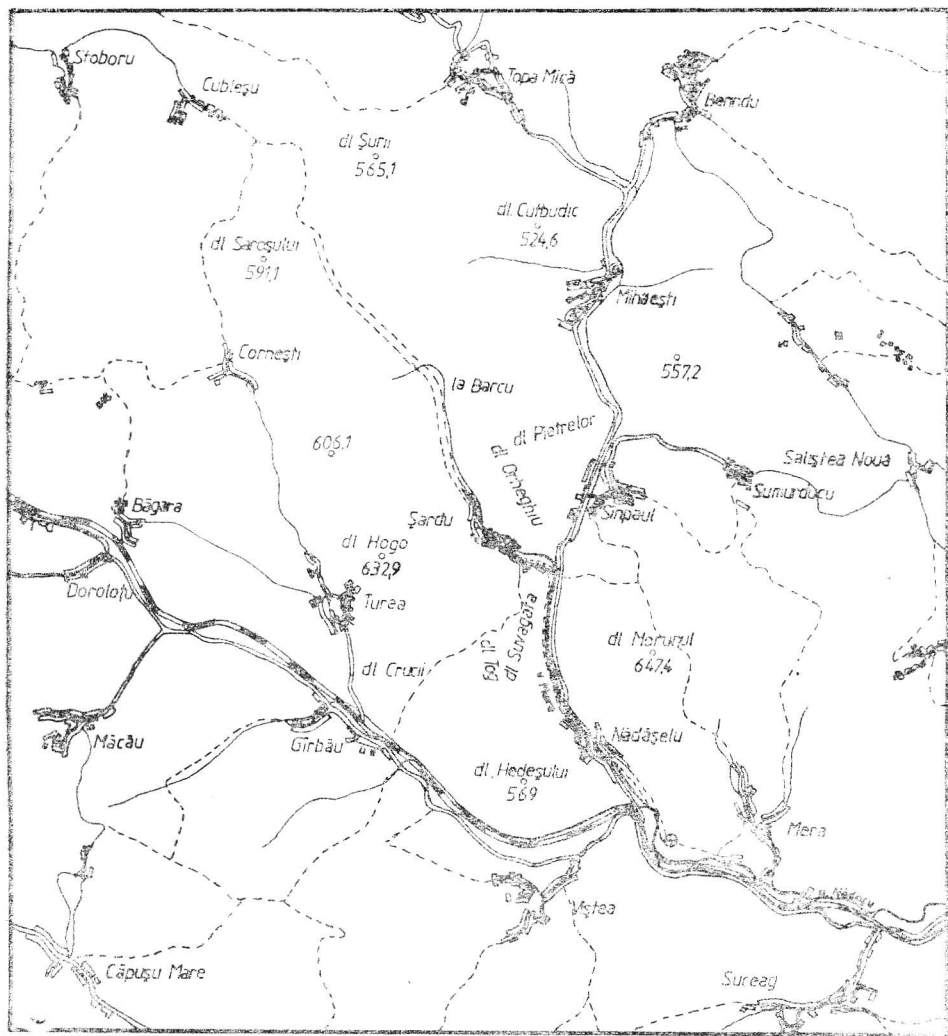
easy to be pursued up to the opening of Șardu Valley, disappears under the today's minor road, that branches out from the main highway Cluj-Napoca—Zalău, leading to Șardu village. The road reappears only at the north-western end of this village, following then, the general quite straight direction of Șardu Valley, up to its origin, namely to the short saddleback previously mentioned, passing towards the Almașu hydrographic basin. Here, it becomes very distinct, being much like a narrow, railway embankment on the right side of Șardu riverbed.

3. On performing some check-tests on the territory of Mera, in the vicinity of the already known miliar place, in a ploughing spot, it was found out, that the pavement of the ancient road, of 6,3 meters wide, with little, not very deep drainducts on each side, has four successive strata:

1. a gravel bed (brought by the river far from the Valley of Someșu Mic); 2. a ground layer of big unrefined stones of local origin; 3. a limestone layer (slabs of minor size) ordered on a tight edge. 4. This compact, hard mass (battered?) was surrounded on both sides, by a parapet made up of big stones from the place, still set on edge, being protected by a relatively narrow strip of battered soil. Unfortunately, in many places, the traces of the Imperial road have been destroyed, because of mechanized ploughing. Near the digging place, to the West, there might have been an edifice: a picket (*mansio*), as in the black, newlyploughed hole an ellipsoid-shaped spot, covered by several limestones, can be noticed.

Ceramics or other archaeological vestiges have not yet been traced out by the authors.

DRUMUL ROMAN MERA — ȘARD

LEGENDA

- ⊕ locut descoperirii miliarului
- ==== drum roman

scara 1:100000

CONTRIBUȚII ARHEOLOGICE LA CUNOAȘTEREA AȘEZĂRILOR RURALE ROMÂNEȘTI, DATABILE ÎN SECOLELE VIII—IX, DIN SUD-VESTUL ROMÂNIEI

Studiile științifice de sinteză care au inclus, pentru secolele III—XII îndeosebi, sud-vestul României (Banatul) în sfera lor de cercetare au întâmpinat, în elaborarea concluziilor istorice, greutăți datorate numărului încă relativ redus de descoperiri arheologice (aparținând acestei zone) intrate în circuitul științific prin publicarea lor în literatura de specialitate. De aceea, reevaluarea informației arheologice privitoare la sud-vestul României în secolele VIII—IX, precum și completarea acestei informații cu rezultate ale cercetărilor arheologice întreprinse în ultimii ani pe teritoriul Banatului oferă posibilitatea integrării mai eficiente a acestui spațiu în contextul istoriei naționale a perioadei.

I. Așezarea de la Remetea Mare, punctul „Gomila lui Pituț”

Între anii 1973—1976, în cadrul cercetărilor arheologice de la Remetea Mare, punctul „Gomila lui Pituț” au apărut elemente atestând în această zonă urme de locuire aparținând secolelor VIII—X. În anul 1973 au fost sesizate urmele a două locuințe (L1 și L2), ambele distruse de arătură, recuperându-se din zonă fragmente ceramice lucrate la roată și ornamentate cu linii orizontale și în val executate prin incizie. În anul 1975 s-au depistat, în sectorul „A” al „gomilei”, urmele a două locuințe: locuința nr. 3 (semibordei), cu latura de 3,20 m și adâncă până la 0,40—0,60 m, având spre centru o vatră ovală și locuința nr. 4 (bordei), dreptunghiulară și cu colțurile puternic rotunjite, cu dimensiunile de 1,60 × 2,50 m și 1 m adâncime. Vatra, supraînălțată, se află în colțul nord-vestic, iar pe latura estică s-a degajat un prici din pământ cruțat, cu dimensiunile de 0,80 × 1,20 m, ușor supraînălțat față de fundul locuinței. La sud de locuința nr. 4 a fost dezvelită vatra unui atelier în care se turnau și se prelucrau obiecte din metal de mici dimensiuni, fapt atestat de prezența a două creuzete și a unui tipar fragmentar, toate din lut. Pe vatra mare se aflau fragmentele unei vetre portabile.

În anul 1976, în sectorul „B” al „gomilei”, au fost degajate: două gropi menajere, prima cu dimensiunile de 1,10 × 1,40 m și adâncă de 1,05 m, a doua, ovală, cu axele de 2 × 1,10 m și adâncă de 0,95 m; locuința nr. 6, degajată parțial, adâncită în sol până la 1 m având două vetre, una la nord-est, a doua la nord, cea de a doua făcută și mai mult folosită; locuința nr. 7 (bordei) cu dimensiunile de 3,25 × 2,80 m, de formă dreptunghiulară cu colțurile puțin rotunjite, având pe latura nordică un cuptor de tip pietrar, integrat locuinței; un cuptor de olar, de tipul cuptoarelor circulare cu grătar, format din camera de acces, camera de foc și camera de ardere, ultimele două fiind despărțite de un grătar având șapte orificii (șase dispuse circular și unul central), peste camera de ardere ridicându-se cupola din lut ars. Camera de ardere are forma circular-ovală cu axele de 0,90 × 0,70 m și înălțimea de 0,30 m. Grătarul, de aceeași formă și dimensiuni, are grosimea de 0,20 m. Orificiile, dispuse circular, sînt rotunde, de 0,08—0,10 m diametru, orificiul central fiind dreptunghiular, cu laturile de 0,10 m. Grătarul se

afila la adâncime de 0,50—0,70 m de nivelul de călcare actual, cuptorul fiind plasat la 1,50 m de locuința nr. 7.

Principalul inventar arheologic, ca și elementul fundamental de datare al așezării îl constituie ceramica, îndeosebi cea lucrată la roată (ceramica lucrată cu mîna fiind în cantități foarte reduse). Atît ceramica lucrată la roată rapidă, cît și ceramica lucrată la roată înceată, de tipul oalei-borcan de dimensiuni mijlocii și mici, cu nisip fin în compoziție, dar avînd și nisip cu granulație mare, arsă oxidant, de culoare cărămizie, roșiatică sau cenușie, decorată în partea superioară a vaselor prin incizii, cu linii în val și orizontale, în diferite combinații, se datează în secolele VIII—IX, plasînd împreună cu alte elemente constitutive) așezarea de la Remetea Mare — „Gomila lui Pituț” în categoria așezărilor aparținînd culturii materiale vechi românești din secolele VIII—X(XI) de pe teritoriul țării noastre.

II. În sud-vestul României pentru intervalul secolelor VIII—IX (X) există trei categorii de descoperiri arheologice mai importante (a se vedea pl. I, precum și listele de descoperiri, anexele 1—2): 1. așezări deschise, nefortificate; 2. fortificații sau așezări fortificate; 3. necropole de înhumatie de secolele VII—IX¹.

Succinta trecere în revistă a principalelor elemente apărute în cadrul cercetărilor arheologice (anexele 1—2) permite profilarea unor concluzii privind organizarea habitatului bănățean al perioadei. Dispariția, după secolele IV—V, a comunităților de tip urban și transformarea treptată a orașelor în comunități rurale conferă satului atributul de principală formă de existență social-umană. De aceea și în Banat, majoritatea descoperirilor epocii le constituie așezările rurale, formate din locuințe răspîndite în grupuri sau la o oarecare distanță una de alta. Locuințele, reprezentate tipologic prin bordeie adîncite în pămînt pînă la adîncimea de aproximativ 1 m de la nivelul de călcare al vremii, semibordeie și locuințe de suprafață², sînt aproape toate de formă patrulateră cu colțurile rotunjite, mai rar găsindu-se însă și locuințe de formă ovală.

Aproape toate locuințele sînt dotate cu una sau mai multe vetre deschise, ovale sau circulare, plasate, îndeosebi, în colțuri sau cu cuptoare de tip pietrar.

¹ Se cunosc pe teritoriul Banatului, îndeosebi în partea vestică a sa, cimitirele de înhumatie de secolele VII—IX de la Beba Veche, Maidan (Brădișorul de Jos), Cenad, Deta, Denta, Dudeștii Vechi, Sînicolau Mare, Vizejdia, la care se adaugă descoperirea de la Timișoara—Podul Madoș. (Pentru lista descoperirilor și principala bibliografie, a se vedea M. Rusu, *Transilvania și Banatul în secolele VI—IX*, în *Banatica*, IV, 1977, p. 204, lista 3 și fig. 1 și A. Bejan, *Necropola de înhumatie de sec. VIII—IX e.n. de la Timișoara—Podul Madoș*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 489—498). Nu se cunosc din această perioadă cimitire de incineratie, iar cercetarea limitată a celor de înhumatie nu a dovedit un eventual biruitism a acestora. Cu excepția necropolelor de la Dudeștii Vechi (Pusta Bukova) și Vizejdia unde s-au efectuat cercetări mai amănunțite și a descoperirii de la Feinac, importantă prin materialele apărute aici, celelalte descoperiri se cunosc, mai ales, prin unul sau mai multe morminte apărute întîmplător. Toate au fost încadrate în categoria cimitirelor de perioadă avară, asupra spațiului dintre rîurile Tisa-Mureș și Aranca generalizîndu-se concluziile desprinse din cercetarea amplă a unor necropole mari ale perioadei. Desigur, o reevaluare a vechilor materiale, dar mai ales cercetarea unui asemenea cimitir în Banat ar contribui substanțial la surprinderea, în aceste complexe, a elementelor autohtone și la o mai bună cunoaștere a relațiilor dintre populația locală și migratori în secolele VII—IX.

² Descrierea acestor tipuri de locuințe la: M. Comșa, în *Ilfov, file de istorie*, 1, București, 1978, p. 111—115; V. Neamțu, în *Civilizație medievală și modernă românească*, Cluj-Napoca, 1985, p. 64—71 etc.

Un loc aparte îl dețin, în cadrul acestor așezări, amenajările cu destinații speciale: ateliere de fierărie, cuptoare de olar, gropi de provizii etc.

Din inventarele arheologice ale așezărilor cît și din anumite elemente tipologice constructive se desprinde atît sedentarismul locuitorilor cît și principalele îndeletniciri ale acestora: agricultura (cultivarea plantelor și creșterea animalelor), meșteșugurile, comerțul, etc.

Agricultura

Fără a fi descoperite, pentru perioada de timp relativ redusă de care ne ocupăm, pe teritoriul Banatului unelte agricole, existența lor în perioade mai vechi (roman-postroman) sau mai târzii (feudalism timpuriu sau dezvoltat), ca și descoperirile contemporane perioadei efectuate în alte zone ale țării³, constituie o dovadă de practicare a agriculturii și în sud-vestul României. Gropile de provizii (chiar dacă nu așa de mari și de bine executate ca în alte zone), vasele de provizii din cadrul ceramicii epocii, resturile de paie din chirpiciul locuințelor sînt dovezi de cultivare a plantelor cerealiere, așa cum fusaiiolele de lut atestă indirect cultivarea plantelor textile (în, cînepă).

Sistemul de exploatare agrară combină exploatarea permanentă din zonele de cîmpie ocupate, îndeosebi, de culturi cerealiere, cu exploatarea temporară din zonele cu sol mai sărac, de deal sau împădurite. Aceasta presupune defrișarea sau alternanța culturilor pentru odihna solului⁴, practică ce, probabil, a contribuit și ea la mutarea satelor din loc în loc, în funcție de distanța optimă pînă la zona de cultivare.

Numeroasele oase de animale domestice din așezări (îndeosebi, porcine și ovicaprine) indică creșterea animalelor ca o preocupare complementară agriculturii. Sînt crescute animale de tracțiune, animale pentru hrană și blană (piei), păsări de curte. De asemenea, tot ca ocupații anexe agriculturii se pot presupune practicarea viticulturii, grădinăritului, apiculturii. De asemenea, în funcție de zonă, vînatul și pescuitul constituiau preocupări integrate modului de trai al locuitorilor.

Meșteșugurile

Prelucrarea metalelor a constituit, încă de la apariția și răspîndirea acestei îndeletniciri, una din caracteristicile habitatului din spațiul carpato-danubiano-pontic, fapt înlesnit de bogatele zăcămintele ale subsolului și constituind unul din elementele continuității de viață pe acest teritoriu. *Atelierele*, în care se desfășura procesul tehnologic al prelucrării metalelor, în genul celui de la Remetea Mare, constau din construcții de suprafață aflate în imediata apropiere a locuinței meșterului. În interiorul atelierului se afla vatra de foc împreună cu unelte corespunzătoare. În ultimii ani, pentru secolele VIII—XI, s-au descoperit astfel de fierării în număr mare pe teritoriul țării noastre⁵. În toate aceste ateliere s-au găsit elemente existente și la Remetea Mare—„Gomila lui Pituț”: creuzete, tipare pentru turnat metale, bare de metal pentru prelucrat obținute, probabil, în tipare, pietre de ascuțit, precum și numeroase vetre portabile.

Pe fragmentele de zgură metalică descoperite pe teritoriul bănățean și în alte zone ale țării s-au efectuat o serie de cercetări, obținîndu-se date cu privire la

³ Șt. Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii. Sec. VIII—XI*, București, 1983, p. 58—70.

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 71—72.

⁵ A. Bejan, *Dovezi atestînd practicarea meșteșugurilor în așezarea prefeudală de la Remetea Mare — „Gomila lui Pituț”*, în *Studii de istorie a Banatului*, X, Timișoara, 1984, p. 5—11.

alcătuirea zgurei, la natura aliajelor cuptoarelor și a tehnicii de reducere a minereului⁶. Astfel, pe materiale rezultate de pe valea Bîrzavei (localitățile Soșdea și Ghertenis unde s-au descoperit cuptoare de redus minereul din secolul al IV-lea e.n.) și de la Ilidia (secolele XI—XII), precum și extinderea investigațiilor asupra mai multor probe de zgură din zece ateliere, databile în intervalul secolelor II—XII, între care și cele trei ateliere bănățene menționate, au permis următoarele constatări:

a. Minereul de fier folosit în secolul al IV-lea e.n. la Soșdea și Ghertenis provine din zăcămintul primar de la Ocna de Fier, unde apare sub forma unor sfere de diferite mărimi, care luate de viiturile de ape ale Bîrzavei, au fost transportate de aluviuni în lungul văii.

Minereul folosit la Ilidia în secolele XI—XII poate proveni din zăcămintul de sulfuri polimetalice de la Ciclova, formațiuni similare apărînd și la Sasca, Moldova Nouă și Dognecea.

Rezultă că în Banat, în două epoci diferite, erau cunoscute și folosite cele mai bune minereuri de fier ca materii prime pentru siderurgie, fiecare din ateliere utilizînd ceea ce se găsea mai ușor la îndemînă, magnetitul în valea Bîrzavei și limonitul concreționar în valea Vicinicului (Ilidia). Prin tehnologia aplicată în aceste ateliere, fierul obținut era un aliaj din fier-carbon.

b. Procedeul metalurgic de reducere-zgurificare și obținere a fierului metalic brut a rămas neschimbat pe teritoriul țării noastre din antichitate și pînă în secolul al XII-lea, *reflectînd continuitatea îndeletnicirii metalurgice pe meleagurile carpato-danubiano-pontice*. Această metodă se aplică și la reducerea minereurilor neferoase de cupru, plumb, zinc și staniu, cu diferențe ținînd de tehnica de construire a cuptoarelor.

c. Ca material de construcție pentru cuptoare se folosea micașistul cu granulați și granitul, roci existente în zonă. Din fierul brut conținut se executau apoi diferitele sortimente de piese solicitate în cele trei domenii fundamentale: casnic, agricol-pastoral și militar.

Fără a descoperi la Remetea Mare — „Gomila lui Pituț“ cuptoare de redus minereu, prezența creuzetelor și a tiparului ca și a vetrei portabile constituie suficiente dovezi de existență în zonă a unui atelier, în care alături de reducerea minereurilor se executau și piese mărunte (de port sau de podoabă), probabil, din metale neferoase.

O problemă aparte, derivînd din prezența atelierelor metalurgice pe teritoriul țării noastre (și, deci, inclusiv Banatul), o constituie aceea a obiectelor executate aici. Este indiscutabil că obiectele de port și de podoabă, ca și alte tipuri de obiecte (de harnașament, îndeosebi) descoperite la nordul Dunării, în secolele VIII—IX, pot fi grupate în trei categorii: a. piese bizantine; b. produse ale atelierelor locale de factură bizantinoidă; c. piese provenind din descoperiri aparținînd populațiilor migratoare și considerate ca elemente tipice ale acestor etnii.

a. Din bronz, argint și mai rar aur, obiectele de podoabă și de port bizantine constituie marfă de lux, obținută prin schimb și provenind din atelierelor romano-bizantine din Imperiu (din sudul sau chiar nordul Dunării); exemplu, pentru sfîrșitul secolului al VI-lea—începutul secolului al VII-lea atelierul de la Drobeta-

⁶ E. Stoicovici, *Ateliere siderurgice din sec. IV și XI—XII în partea de sud a Banatului*, în *Banatica*, VI, 1981, p. 173—178; idem, *Unele caracteristici ale zgurilor din atelierele metalurgice daco-romane și prefeudale*, în *Banatica*, VII, 1983, p. 239—249.

Turnu-Severin⁷. Cele din metal neprețios (bronz) sînt larg răspîndite, circulînd pe trasee devenite tradiționale încă din epoca romană și postromană, cele de aur și argint sînt mai rare, fapt datorat, evident, naturii metalului din care sînt executate, dar se găsesc în puncte plasate pe aceleași trasee de vehiculație culturală. Ambele categorii se caracterizează prin aceleași tipuri de obiecte: de port (fibule, catarama), podoabe (cercei, brățări, inele) și mai rar, vase. Nu includem în aceste categorii marele tezaur de la Sînicolau Mare, ale cărui obiecte (ca și a altor tezaure bogate ale epocii)⁸ se leagă mai puțin de realitățile economice și etnice din spațiul de descoperire și mai mult de aspectul politic al relațiilor dintre Bizanț și conducerea politică a grupurilor migratoare. Poate fi inclusă însă în această categorie de obiecte moneda, bătută în monetăriile din Imperiu și circulînd la nordul Dunării, atît ca valoare de schimb, cît și tezurizată ca valoare în sine a metalului prețios. De asemenea, din secolele X—XI se răspîndesc la nordul Dunării obiectele de cult bizantine (îndeosebi, cruciulițe-engolpion)⁹.

b. Produse de factură bizantinoidă executate în ateliere locale. Deși nu s-au descoperit unelte pentru teritoriul bănățean, în intervalul cronologic dat, este de presupus existența și aici a depozitelor de unelte agricole din fier, asemănătoare celor descoperite în alte zone ale României¹⁰.

S-au descoperit, îndeosebi, piese de port și podoabă (pentru secolele X—XI adăugîndu-se și imitațiile după piesele de cult bizantine), imitații mai mult sau mai puțin reușite după originalul bizantin, pe multe din ele meșterul local lăsîndu-și amprenta în particularitățile de execuție și decor. De asemenea, este de luat în considerare pentru evaluarea producției locale activitatea unor meșteri itineranți, gravitînd în cadrul unui spațiu dat și satisfacînd necesitățile de moment ale comunităților satești.

Tehnica de execuție a pieselor (podoabe și obiecte de port îndeosebi) este cea cunoscută din lumea romană și bizantină: turnarea în tipare bi sau multivalvar, prelucrarea prin încălzire și presare, prin ciocnire, etc. Producția acestor ateliere era menită în primul rînd satisfacerii nevoilor locale, dar și schimbului, plasînd produsele pe orbita relațiilor intercomunitare sau dintre comunitatea respectivă și spațiul înconjurător.

c. Majoritatea descoperirilor atribuite populațiilor migratoare, atît pe teritoriul Banatului, cît și în alte zone în care s-a semnalat prezența lor, conțin în inventar obiecte de metal, în special, arme, piese de harnașament, obiecte de podoabă, accesorii vestimentare, vase (mai rar, de regulă găsindu-se căldărușe de lemn cu cercuri de metal), monede romane și bizantine (îndeosebi cîte una, din argint sau aur, cu rost evident de tezurizare). O discuție aparte comportă acele piese care, prin execuție sînt considerate caracteristice unei populații și utilizate pentru a conferi caracterul etnic descoperirilor respective (tipuri de arme, piese de harnașament, acea parte din accesorii vestimentare și piese de podoabă care **nu au un caracter romanô-bizantin sau bizantinoid**). Nu intră în discuție categoriile de piese avare timpurii executate într-o tehnică superioară și provenind din spații asiatice cu care lumea avară și-a pierdut apoi contactul¹¹.

⁷ A. Bejan, *Un atelier de bijutier de la Drobeta-Turnu Severin*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 257—268.

⁸ M. Rusu, *Considerații cu privire la situația social-economică și politică a primelor formațiuni statale românești*, în *ActaMN*, XXI, 1985, p. 184 și notele 4 și 5.

⁹ A. Bejan—P. Rogozca, *Descoperiri mai vechi și mai recente prefeudale și feudal-timpurii din Banat*, în *StComCaransebeș*, IV, 1982.

¹⁰ Șt. Olteanu, *op. cit.*, p. 61—64 și bibliografia.

¹¹ M. Rusu, în *Banatica*, IV, 1977, p. 190.

Fără a dezvolta o temă tratată deja în literatura de specialitate, tiparele descoperite la Felnaș, atelierul ceva mai timpuriu de la Drobeta-Turnu Severin, ca și alte descoperiri similare din spațiul nord-dunărean obligă la următoarele precizări:

— Piesele care se executau cu aceste tipare nu sînt exclusiv ale populațiilor migratoare, ci constituie o modă a timpului¹².

— Încă de la începutul răspîndirii metalurgiei, atelierele populației sedentare lucrau pentru lumea barbară (ateliere grecești lucrînd pentru sciți, etc.) profilîndu-și producția în funcție de necesitățile și preferințele consumatorilor.

— Miezurile turnate în tiparele de la Drobeta-Turnu Severin dovedesc clar execuția și existența în cadrul aceluiasi tipar bivalvar a unor elemente romano-bizantine (fibule, chei), cît și a elementelor integrate pieselor folosite de lumea slavă.

— Cercetarea și descoperirea în zona în care a fost aflat atelierul de la Felnaș a unor așezări românești întinse, demonstrează, odată mai mult, faptul că în aceste ateliere locale autohtone se executau și piesele așa-numitei „arte avare”, precum, probabil, și armele și piesele de harnășament ale epocii.

— Vasele mai simple din tezaurul de la Sînicolau Mare par a indica și ele o execuție locală, imitînd formele vaselor bogat decorate¹³.

Olăritul

În ce privește meșteșugul olăritului, cea mai apropiată analogie (geografie) pentru cuptorul cu grătar de la Remetea Mare — „Gomila lui Pituț” este cuptorul de olar de la Gornea-Țărmuri (Caraș-Severin), descoperit tot în anul 1973¹⁴. Alte cuptoare similare s-au găsit la Mărăcinele¹⁵ (Oltenia), Bugeac¹⁶, Păciul lui Soare¹⁷ (Dobrogea) și Epurenii¹⁸ (Moldova). Datate în funcție de materialele arheologice din așezări, aceste analogii se încadrează cronologic în intervalele secolelor IX—X (Mărăcinele, Bugeac), X—XI (Epurenii), jumătatea secolului al XI-lea (Păciul lui Soare) și secolul al XII-lea (Gornea—Țărmuri).

Elementul fundamental de cunoaștere arheologică al așezărilor îl constituie ceramica locală, lucrată cu mina sau la roată. Ceramica lucrată cu mina a constituit un factor de datare și de surprindere a elementelor de continuitate dacică și a celor caracteristice populațiilor migratoare, îndeosebi, pînă în secolul al VII-lea—începutul secolului al VIII-lea, în intervalul secolelor VIII—IX fiind pe cale de dispariție¹⁹. În schimb, ceramica lucrată la roată (înceată sau rapidă, aceasta din

¹² Idem, *Avars, Slavs, Romanic population in the 6th—8th centuries*, în *Relations between the autochthonous population and the migratory populations*, București, 1975, p. 139.

¹³ D. Gh. Teodor, *Românitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1981, p. 65—68.

¹⁴ I. Uzun, D. Țicu, *Cuptorul de ars ceramică descoperit în așezarea feudal-timpurie de la Gornea—Țărmuri*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 295—305.

¹⁵ Oct. Toropu, *Românitatea țirzie și străromânii în Dacia traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976, p. 153—154 și pl. 20.

¹⁶ S. Baraschi, T. Papadima, în *SCIVA*, 28, 4, 1977, p. 591—595.

¹⁷ S. Baraschi, în *SCIVA*, 25, 3, 1974, p. 464—470.

¹⁸ G. Goman, în *Danubius*, IV, Galați, 1970, p. 167; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978, p. 16, 223, fig. 64/6.

¹⁹ M. Comșa, *Cultura materială veche românească*, București, 1978, p. 60—66; V. Sirbu, *Considerații privind tipologia și terminologia ceramicii locale din sec. IX—XI în zona Dunării de Jos*, în *Studii și comunicări — Vrancea*, 3, 1980, Focșani, p. 89—109.

urnă începînd acum să cunoască o tot mai mare răspîndire), de tipul oalei-borcan (scund și cu corpul mai bombat sau mai înalt și mai zvelt), din pastă zgrunțuroasă sau mai fină, bine arsă ori arsă incomplet (în cazul executării sale în cupatoare improvizate) prin ardere oxidantă, dînd vaselor culoarea cărămizie sau cărămiziu-roșiatică, cu nisip în compoziție (uneori cu nisip cu granulație mare, mai rar pietricele) și decorată prin incizie, mai ales, în partea superioară a vaselor cu frecventul decor al liniei orizontale și al liniei în val, toată această ceramică derivă ca tehnică de execuție, compoziție a pastei și formă a vaselor din olăria romană. Forma predominantă de vas este oala-borcan, față de care castroanele, străchinile, ulcelele și tăvile se întîlnesc în cantități foarte reduse. Această ceramică se integrează în clasificarea realizată de M. Comșa²⁰ în Cîmpia Munteană în categoria A₁ (ceramică cu decor incizat, lucrată la roată rapidă) și A₂ (ceramică cu decor incizat, lucrată la roată înceată), precum și în ceramica lucrată la roată de tipul A din descoperirile de tip Dridu (clasificare E. Zaharia²¹), parte din ea considerată de către unii cercetători ceva mai timpurie decît secolele X—XI²².

Avînd în vedere și stadiul relativ modest al cercetărilor arheologice bănățene ale perioadei, constatăm că pe teritoriul Banatului lipsese pînă în prezent următoarele tipuri ceramice: ceramica cu decor lustruit; ceramica arsă oxidant, cu decor incizat, reprezentat prin striuri verticale sau încălecări de striuri verticale și orizontale, striuri verticale și linii în val; ceramica avînd suprafața dată cu angobă, vopsită sau pictată; ceramica din humă alburie; ulcioarele amforoidale, cu gura în formă de pîlnie și cu două torți.

Alte îndeletniciri. Fusaiolele descoperite, destul de numeroase, demonstrează practicarea în așezările bănățene a îndeletnicirilor casnice legate de tors și confecționatul îmbrăcăminții. De asemenea, fără a fi atestate arheologic aici, se pot presupune și practicarea altor meșteșuguri, îndeosebi, prelucrarea lemnului.

Schimburile comerciale cu teritoriile învecinate, mai puțin documentate pentru această perioadă, dar cunoscute din epocile imediat următoare, erau axate, probabil, pe achiziționarea produselor de la sudul Dunării (preponderent în sudul Banatului) și pe comerțul cu sare în vest, Mureșul constituind, acum ea și mai tîrziu, un important „drum al sării” în relațiile cu zona pannonică²³.

III. Concluzii

Așezările din sud-vestul României aparținînd secolelor VIII—IX (X), prin caracteristicile lor, se includ în tipurile de așezări românești din această perioadă²⁴. Informațiile oferite de cercetarea arheologică, coroborate cu cele documentare, înlesnesc cunoașterea organizării obștilor rurale românești din sud-vestul României, obști implicate în procesul de organizare economică și social-politică, care vor culmina în secolele X—XI cu existența voievodatelor românești bănățene.

ADRIAN BEJAN

²⁰ M. Comșa, *op. cit.*, p. 60—80.

²¹ E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967, p. 79—85.

²² M. Comșa, *op. cit.*, p. 143, nota 190.

²³ M. Rusu, în *Banatica*, IV, p. 194.

²⁴ Idem, în *ActaMN*, XXI, 1985.

ANEXA 1

PRINCIPALELE DESCOPERIRI DIN SECOLELE VIII—IX DIN SUD-VESTUL ROMÂNIEI

Pentru investigarea arheologică a sud-vestului României în perioada secolelor VIII—IX(X), din lista de descoperiri ale perioadei (a se vedea anexa 2) am selectat acele descoperiri inedite sau intrate în literatura de specialitate, care prin natura cercetărilor (sondaje, cercetări sistematice) oferă date mai complete privind obiectivele arheologice respective:

1. Caransebeș (jud. Caraș-Severin)

În jurul municipiului Caransebeș, în zona numită „Balta Sărată“, cercetările de teren au descoperit în ultimii ani materiale arheologice din secolele VII—XII. Sînt descoperiri sporadice, apărute în cadrul periegezelor sau a săpăturilor arheologice axate pe alte perioade, valoarea lor constînd în faptul că semnalizează în zonă locuirile din perioadele menționate.

a. Poalele dealului Zlăghița. În anul 1974, în cadrul săpăturilor arheologice efectuate aici, la adîncimea de 0,10—0,30 m a fost depistată ceramică de culoare brună la exterior și neagră în interior, lucrată cu mîna, din pastă cu pietricele, decorată cu linii paralele incizate, databilă în secolele VII—IX. Se remarcă în mod deosebit un fragment aparținînd unui vas de culoare brună, cu diametrul gurii de 17 cm, cu buza răsfrîntă și avînd pe umăr cîte un registru de trei linii orizontale, despărțite de cîte o linie în val, executate prin incizie.

b. Cîmpul lui Poșta. În cadrul periegezei efectuate în anul 1975 s-au recuperat fragmente ceramice lucrate cu mîna și cu roata înceată.

c. Carbonifera Veche. În periegeza din anul 1975 s-au surprins în arătură urme de locuințe (semibordeie) și s-au recuperat fragmente ceramice de secolele VII—IX.

d. Cîmpul lui Andrei. În sondajul efectuat în anul 1979 s-au recuperat fragmente ceramice aparținînd secolelor IX—XI.

Bibliografie: A. Bejan, P. Rogozea, *Descoperiri mai vechi și mai recente prefeudale și feudal-tîmpurii din Banat*, în *StComCaransebeș*, IV, 1982, p. 213—225.

2. Cenad (jud. Timiș)

Săpăturile arheologice din anii 1974 și 1975 au documentat existența în centrul actual al comunei a unei așezări anterioare primului monument religios, databilă în secolele VIII—IX, în cadrul căreia elementul cel mai important descoperit a fost un cuptor oval clădit din bucăți nefasonate de piatră calcaroasă (cuptor-pietrar). Cel mai vechi nivel de fundații de piatră descoperit în cadrul săpăturilor arheologice din acești ani este atribuit bisericii ridicate de către Ahtum la finele secolului al X-lea.

Bibliografie: P. Iambor, St. Matei, A. Bejan, *Cercetări arheologice în așezarea feudal-tîmpurie de la Cenad (1974, 1975)*, în *Ziridava*, XIV, 1982, p. 89—109.

3. Felnac (jud. Arad)

Cercetările arheologice efectuate în această localitate au dus la depistarea unei așezări autohtone, încadrabilă cronologic în secolele VII—IX (cu continuitate pînă în secolul al XII-lea), formată din locuințe patrulaterale și ovale (semibordeie), dotate cu vetre de foc circulare.

Pe același platou s-a descoperit un mormînt de adult, așezat pe spate, la adîncime de 1,10 m, orientat est-vest. Lîngă schelet se afla un vas-borcan lucrat cu mîna, iar deasupra oaselor bazinului se afla o cataramă și un cuțitaș, ambele de fier.

Atelierul de stîncă descoperit în anul 1899 pe teritoriul satului putea proveni din această așezare, ai cărei locuitori se ocupau cu agricultura, dar practicau și o serie de meserii.

Bibliografie: L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timișoara, 1985, p. 43—61.

4. Frumușeni (com. Fintînele, jud. Arad)

Cercetările din anul 1948 pe insula Hadă au dus la descoperirea unor locuințe de tip bordei, de formă patrată cu colțuri rotunjite, cu vatra de foc deschisă, de aspect circular și ovoidal, datele în secolele IX—XII.

Bibliografie: L. Mărghită, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timișoara, 1985, p. 61—63.

5. Gornea (com. Sichiavița, jud. Caraș-Severin)

Cercetările începute în anul 1968 și continuate în diferite puncte ale localității au surprins mai multe așezări. În punctul „Căunița de Sus“ au fost descoperite patru locuințe (trei de tip bordei — două rectangulare și una ovală) și un semi-bordei de formă ovală alungită. Locuința nr. 1 (bordei) dovedește o utilizare mai îndelungată, prezentând trei faze de refacere succesivă.

În faza I, alături de ceramica locală, s-au descoperit două fragmente de vase fine, de import, unul smălțuit, cu glazură verde, al doilea nesmălțuit, de culoare roșu-portocaliu. De asemenea, s-au descoperit în locuințe elemente de datare mai precisă (o săgeată din fier în trei muchii; o extremitate de brătară cu cap și cioc de pasăre și trei cercei: unul din argint în formă de semilună, executat prin marteletare și având atașate trei triunghiuri de bronz, al doilea, de aceeași formă semilunară, este confectionat din bronz și are aplicații de sîrmă, iar al treilea cercel, mai simplu, este format din sîrmă spiralată de bronz).

Atît ceramica cît și piesele de podoabă încadrează așezarea în secolul al VIII-lea.

Bibliografie: I. Uzum, *Bordeile prefeudale descoperite la Gornea (jud. Caraș-Severin)*, în *Crisia*, IV, 1974, p. 39—42.

6. Ieșelnița (jud. Mehedinți)

Peste un nivel hallstattian se suprapune o așezare de secolul al IX-lea, din care s-au degajat cinci locuințe de tip bordei, de plan rectangular, cu dimensiunile aproximative de 4,5×3,8 m, adîncite cu 1,30 m față de nivelul de călcare antic și dotate cu cuptoare-pietrar. Ceramica recuperată este cea tipică, executată la roată și decorată cu incizii (linii drepte și în val), de tipul oalei-borcan. S-au mai depistat bucăți de cuțite din fier, fragmente de rîșnițe de mînă, oase de animale domestice (ol, capre și porcine) și oase de pește.

Bibliografie: C. S. Nicolăescu-Plopșor și colaboratorii, *Rezultatele arheologice din zona „Porțile de Fier“*, în *Comunicări. Seria arheologia*, IV, Craiova, 1968, p. 45.

7. Ilidia (jud. Caraș-Severin)

Cercetările arheologice au început în anul 1969.

În punctul *Seliște* s-a descoperit o locuire continuă din secolul al VIII-lea pînă în secolul al XIV-lea. Așezarea de secolele VIII—XI se caracterizează prin bordei și semibordei, date prin ceramică de tradiție romanică.

În punctul „*La funii*“ s-a descoperit o așezare similară. Campania arheologică din anul 1983 a oferit o dovadă certă de continuitate: un bordei de secolul al VIII-lea era intercalat de o locuință datată în secolul al XI-lea, care la rîndul ei era suprapusă de o parte dintr-o casă de secolul al XIV-lea.

În punctul „*Oblîța*“ s-a descoperit o fundație de biserică, de aspect circular (rotundă), cu interior cvadrilobat, datată de descoperitori în secolele XII—XIII. Cercetătorul Liviu Mărghită stabilește o analogie cu rotunda de la Alba Iulia datată în a doua jumătate a secolului al IX-lea—secolul al X-lea, propunînd pentru monumentul de la Ilidia o încadrare cronologică identică.

Bibliografie: I. Uzum, Gh. Lazarovici, în *Banatica*, I, 1971, p. 157—161; Șt. Matei, I. Uzum, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 355—364; Șt. Matei, în *Banatica*, II, 1973, p. 311—321; E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 457.

8. Parța (com. Șag, jud. Timiș)

Săpăturile arheologice și cercetările de teren efectuate pe teritoriul localității Parța și în împrejurimi au dus la depistarea mai multor așezări de secolele VIII—XII, din care menționăm:

a. Parța-Tell nr. 1. La circa 300 de metri vest de capătul nordic al satului, într-un loc în care riul face un meandru, pe malul stîng, se observă o ridicătură artificială de pămînt, lungă de 200 m și lată de circa 160—170 m, înaltă de 2,10—2,50 m față de restul cîmpiei, cu urme de distrugerii succesive din neolitic și pînă în feudalism. De pe acest tell s-a recuperat și ceramică prefeudală (secolele VIII—IX) și feudal timpurie (secolele XI—XII).

b. Șurka Bara — braț al Timișului, dezvelit în urma îndiguirilor. S-au găsit urme de locuire pe o lungime de mai bine de 1,5 km; s-a descoperit aici ceramică daco-romană, apoi de secolele VIII—IX și XI—XII.

c. Podul Turcului — lingă un vechi pod de cărămidă, pe ambele părți ale acestuia, s-a recuperat ceramică din epoca hallstattiană și secolul al IV-lea, iar în aval s-au adunat materiale de secolele VIII—IX și XI—XII.

d. Insula Turcului. În aceeași zonă, într-un meandru, care delimitează fostul ostrov, în punctele „Cărbunari-la Gostat” s-au descoperit materiale arheologice neolitice, hallstattiene, daco-romane, prefeudale și feudal-timpurii.

e. În cadrul aceluiași periegeze, în comuna Șag, în locul numit „La pompă”, pe malul stîng al Timișului, vizavi de terasa-restaurant de la Șag, s-a descoperit ceramică postromană și feudal-timpurie.

Bibliografie: Informații Gh. Lazarovici (Cluj-Napoca) și Florin Drașovean (Timișoara), cărora le mulțumim și pe această cale.

9. Pescari (jud. Caraș-Severin)

În punctul „Culă”, peste nivelul arheologic de epocă dacică, se suprapune un nivel, constînd dintr-un val de pămînt mult aplatizat. Datarea sa a fost apreciată în secolele IX—X, eventual VIII—IX.

Bibliografie: Șt. Matei, I. Uzum, *Cetatea de la Pescari*, în *Banatica*, II, 1973, p. 145—147; Șt. Matei, *Fortificațiile pe teritoriul Banatului în lumina izvoarelor scrise*, în *Banatica*, V, 1979, p. 256; L. Mărghitan, *loc. cit.*, p. 100—103.

10. Remetea Mare (jud. Timiș)

Cercetările de epocă hallstattiană și latene au dus la degajarea parțială (7 locuințe) a unei așezări, databilă în secolele VIII—IX (cf. *supra*).

Bibliografie: A. Bejan, *Aspecte ale organizării economice, sociale și politice de pe teritoriul Banatului în sec. VIII—IX e.n.*, în *Studii de istorie a Banatului*, VI—VII, Timișoara, 1981; idem, *Contribuții arheologice la istoria Banatului în sec. VII—IX e.n.*, în *SCIVA*, 34, 4, 1983; idem, *Dovezi atestînd practicarea meșteșugurilor în așezarea prefeudală de la Remetea Mare—Gomila lui Pitui*, în *Studii de istorie a Banatului*, X, Timișoara, 1984.

11. Timișoara (jud. Timiș)

În ultimii ani s-au înmulțit descoperirile arheologice pe vatra municipiului Timișoara, apărînd aici mai multe obiective, dintre care unele aparținînd epocilor prefeudale și feudal-timpurii. Astfel, alături de necropola de tip Bjelo-Brdo de la Timișoara-Cioreni (aproape suprapunîndu-se peste așezarea romană de secolele II—IV) și de necropola de la Timișoara—Podul Modos, pentru secolele VIII—X, se pot enumera încă două puncte arheologice:

a. *Timișoara—Freidorf*. Periegezele din anul 1984 au dus la descoperirea, în zona cartierului timișorean Freidorf, a mai multor așezări (neolitic, roman, prefeudal), plasate pe un spațiu relativ restrîns. În anul 1985 s-a început o săpătură de salvare în așezarea neolitică, urmînd ca ea să se extindă și asupra locuirilor romane și prefeudale. De pe suprafața așezării prefeudale s-au recuperat fragmente ceramice executate la roată, din pastă de bună calitate, de tipul oalei-borcan, nedecorate executate la roată, din pastă de bună calitate, de tipul oalei-borcan, nedecorate sau decorate prin incizie cu registre orizontale, linii în val sau împunsături, făcute cu bețișorul. La o primă analiză, ceramica se poate data în secolul al VIII-lea urmînd ca cercetările arheologice ulterioare să completeze cunoștințele referitoare la acest obiectiv.

b. *Timișoara—Fratelia*. În cadrul săpăturilor de salvare executate de Complexul muzeal Timiș la așezarea și necropola de comună primitivă (epoca bronzului-hallstattiană) s-au descoperit, totodată, urmele unei așezări prefeudale, în cea mai mare parte deja distrusă. Bordeiele degajate aici sînt dotate cu vetre de foc ovale. Săpăturile, recuperînd doar o mică parte din așezare, nu au descoperit cuptoare sau alte anexe de locuințe. Ceramica recuperată constă în: ceramică lucrată cu mina, din pastă de proastă calitate, arsă incomplet, de culoare cărămizie și cenușiu-negricioasă, categorie aflată într-un procent redus și ceramică lucrată la roată, de culoare cărămiziu-roșatică, din pastă aspră la pipăit (mai fină și mai zgrunțuroasă), executată îngrijit și bine arsă oxidant, aparținînd unor vase de tip borcan, de mărime mijlocie, unele dintre ele decorate în partea superioară cu linii orizontale și linii în val, incizate.

Bibliografie: Cercetări inedite ale Complexului muzeal Timiș—Timișoara.

12. T. Vladimirescu (Arad)

Punct „Cetate”, săpături arheologice între anii 1975—1978.

Fortificație de pămînt și lemn, loc de refugiu și apărare a uniunii de obști din zona Aradului, situată la sud-vest de localitate. Are formă trapezoidală, cu colțuri rotunjite și este înconjurată pe întreg perimetrul de un val păstrat pe latura estică, pe o înălțime de circa 1—1,5 m, iar pe cea vest-nordică de 3—3,5 m.

Așezarea cuprinde trei nivele de locuire intensă, iar fortificația două faze distincte. Așezarea constă din locuințe adîncite (bordeie și semibordeie) de formă dreptunghiulară, datele în secolele VIII—IX, dotate cu cuptoare plasate în unul din colțuri. La extremitățile locuințelor s-au găsit urmele gropilor de stilpi. Ceramica recuperată, de tip oală-borcan, lucrată la roată înceată, este decorată cu incizii de linii drepte și în val și este bine arsă, oxidant. Urmele de zgură din cadrul unei locuințe presupun existența unui atelier de fierărie în zonă. Fortificația este plasată în mijlocul așezării civile, care era de trei ori mai întinsă, cu ocazia realizării fortificației distrugîndu-se multe locuințe. Ea își găsește analogii în fortificațiile de la Biharea, Moldoveni, Șirioara, Moigrad, Capidava, Dinogetia, datate în secolele IX—X. A făcut parte din organizarea politică a lui Glad, fiind distrusă de un puternic incendiu în prima jumătate a secolului al X-lea. Faza a doua aparține voievodului lui Ahtum și a fost distrusă în anul 1028, odată cu moartea acestuia. După abandonare, începînd din secolul al XI-lea, locul a fost folosit ca cimitir.

Bibliografie: M. Barbu, E. Ivanof, *Cercetări arheologice în zona Aradului privind perioada secolelor VII—XI*, în *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980, p. 68—82.

ANEXA 2

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE DIN SECOLELE VII/VIII—IX/X DIN SUD-VESTUL ROMÂNIEI

1. Arad — L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timișoara, 1985.
2. Beba Veche (Tm) — M. Rusu, în *Banatica*, IV, 1977, p. 206.
3. Belobreșca (Cs) — I. Uzum, în *Crisia*, IV, 1974, p. 48; idem, în *Drobeta*, IV, Drobeta-Turnu Severin, 1980, p. 132.
4. Brădișorul de Jos (Cs) — M. Rusu, *op. cit.*, p. 206.
5. Broșteni (Cs) — E. Jaroslavski, Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 454.
6. Caransebeș (Cs) — A. Bejan, P. Rogozea, în *StComCaransebes*, 1982, 4, p. 213—225.
7. Cenad (Tm) — P. Iambor, Șt. Matei, A. Bejan, în *Ziridava*, XIV, 1982, p. 89—108.
8. Ciclova Română (Cs) — I. Uzum, D. Teicu, în *Banatica*, VI, p. 212.
9. Ciortea (Cs) — E. Jaroslavski, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 454.
10. Dubova (Cs) — *SCIV*, 18, 3, 1967, p. 203.
11. Deta (Tm) — M. Rusu, *op. cit.*, p. 206.

12. Denta (Tm) — *Ibidem*.
13. Divici (Cs) — M. Rusu, *op. cit.*, p. 203.
14. Dudeștii Vechi — Idem, *op. cit.*, p. 206.
15. Dumbrăvița (Tm) — Fl. Medeleț, I. Bugilan, în *Tibiscus*, 3, 1975, p. 87—88.
16. Felnac (Ar) — L. Mărghitan, *op. cit.*, p. 42—61.
17. Frumușeni (Ar) — Idem, *op. cit.*, p. 61—63.
18. Gornea (Cs) — I. Uzum, în *Crisia*, IV, 1974, p. 39—42.
19. Greoni (Cs) — M. Rusu, *op. cit.*, p. 203.
20. Hodoni (Tm) — A. Bejan, M. Moga, în *Tibiscus*, 5, 1978, p. 168.
21. Ietar (Tm) — M. Moroz-Pop, în *Banatica*, VII, 1985, p. 173.
22. Ilidia (Cs) — Șt. Matei, în *Banatica*, II, 1973, p. 311—321.
23. Jeșelnița (Mh) — M. Rusu, *op. cit.*, p. 203.
24. Insula Decebal (Cs) — I. Uzum, în *Drobeta*, IV, Drobeta-Turnu Severin, 1980, p. 132.
25. Jabăr (Tm) — M. Moroz-Pop, *op. cit.*, p. 473—478.
26. Lovrin (Tm) — A. Bejan, în *SCIVA*, 34, 3, 1983, p. 358.
27. Milcoveni (Cs) — E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 460.
28. Moldova Nouă (Cs) — I. Uzum, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 393—395.
29. Moldova Veche (Cs) — M. Rusu, *op. cit.*, p. 204.
30. Oravița (Tm) — L. Mărghitan, *op. cit.*, p. 34.
31. Orșova (Mh) — I. Uzum, în *Drobeta*, IV, Drobeta-Turnu Severin, 1980, p. 123.
32. Orțișoara (Tm) — M. Rusu, *op. cit.*, p. 206.
33. Parța (Tm) — informații Gh. Lazarovici și Fl. Drașovean.
34. Pescari (Cs) — Șt. Matei, I. Uzum, în *Banatica*, II, p. 145—147; Șt. Matei, în *Banatica*, V, p. 256.
35. Pojejena (Cs) — I. Uzum, în *Drobeta*, IV, Drobeta-Turnu Severin, 1980, p. 133.
36. Remetea Mare (Tm) — A. Bejan, în *Studii de istorie a Banatului*, VI—VII, Timișoara, 1981; idem, în *SCIVA*, 34, 3, 1983, p. 355—356; idem, în *Studii de istorie a Banatului*, X, Timișoara, 1984.
37. Sacoșu Mare (Tm) — M. Moroz-Pop, în *Tibiscus*, V, 1978, p. 149—158.
38. Secășeni (Cs) — E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 449.
39. Sîmpetru German (Ar) — M. Rusu, *op. cit.*, p. 204.
40. Socolari (Ilidia) (Cs) — L. Mărghitan, *op. cit.*, p. 34.
41. Socol (Cs) — I. Uzum, în *Drobeta*, IV, Drobeta-Turnu Severin, 1980, p. 133.
42. Sînicolau Mare (Tm) — M. Rusu, *op. cit.*, p. 204.
43. Svinița (Mh) — L. Mărghitan, *op. cit.*, p. 128—131.
44. Teremia Mare (Tm) — C. Răileanu, O. Gog, în *Banatica*, VII, p. 491—504.
45. Timișoara — A. Bejan, în *SCIVA*, 34, 3, 1983; idem, în *ActaMN*, XX, 1984.
46. Vărădia (Cs) — E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 452—454.
47. Vizejdia (Tm) — M. Rusu, *op. cit.*, p. 206.
48. T. Vladimirescu (Ar) — M. Barbu, E. Ivanof, în *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980, p. 68—82.
49. Vrăniuț (Cs) — E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 457.
50. Zăbrani (Ar) — M. Barbu, E. Ivanof, *op. cit.*, p. 71.
51. Șag (Tm) — informație Gh. Lazarovici.

PL. I. Harta descoperirilor arheologice din secolele VII—IX în sud-vestul României.

ANEXA NR 2

REPERTORIUL

DESCOPERIRILOR ARHEOLOGICE DE SEC VIII-IX DIN

SUD-VESTUL ROMÂNIEI (BAHAT)

NR. CAT.	LOCALITATEA	PUNCT ARHEOLOGIC	TIPII DE DESCOPERIRI				DATA (ECON.)	NATURA DE DESCOPERIRE			OBSERVAȚII
			ARHEOZOOLOGIC METOD. F.P.	FOOTING CATE	NECRO- POLIS PROMPT	BISE- CA		SANITIE ARHEO- LOGIC DE BACET	TERCE- TARE DE SUPPORT	DESC PUNCT	
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	ARAD	STR. ARMATA ROMÂNULUI					VII-X				ASERĂRIILE ASERATE DE CURSUL MUREȘULUI
		CURTEA F. CH. TESA					VIII-IX				AU FOIT PROBABIL IN JURUL UNEI VETRE COMUNE
		ATA V. RORITĂ					VIII-IX				CERCETĂRI MUREȘULUI
		STR. CASTANILOR ARAD NOU					VIII-IX				JUD. ARAD
		STR. RINASTERII CART. MICLĂREȘA					VIII-IX				
		ARADUL NOU					IX-X				
2	BEGA VECHIE JUD. TIMIȘ						VIII-IX				
3	BELORESKA (C.S.)	DOBROVODIC					VIII-IX				CERCETĂRI MUREȘULUI REȘITA
4	BRĂDȘORUL DE JOS (C.S.)						VIII-IX				
5	BROȘTEȘI (C.S.)	MICLENI					VIII-X				CERCETĂRI MUREȘULUI REȘITA
6	CARANSEBES	CÂMPUL LUI ANDREI					IX-X				CERCETĂRI MUREȘULUI CARANSEBES
		DEALUL ZĂLĂGHIA					VIII-VIII				TOATE OBIECTIVELE SE APLA IN ZONA CARANSEBES
		CÂMPUL LUI COANEAN					IX-VIII				BALIA SĂRĂTĂ
		CARBONIFERA- VECHIE					VIII-X				
		CÂMPUL LUI DĂȘTA					VIII-IX				
7	CENAD JUD. TIMIȘ	TERITORIUL COMUNEI					IV-X				DESC. DE OBIECTE LA DIF. PERIOADE
		CENTRUL COMUNEI									CERCETĂRI MUREȘULUI TIMIȘOARA AST. ARH. CLUJ - NABOIA

- 2 -

NR. CRT	LOCALITATEA	PUNCT ARHEOLOGIC	TIPUL DESCOPERIRII				DOTARE (SECOL)	NATURA DESCOPERIRII			OBSERVAȚII
			AȘEZĂRI NEOLIT	FORȚĂRI LAT. I	NEOLIT POLI PORTANT	BIBERE		SANCTUAR ARHEOL (SALVAT)	CECETAR DE SALVAT	DE SALVAT	
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
8	CICLOVA ROMÂNĂ	VALEA PIRULUI VECHI DEALUL TORMINTI					VIII - IX				CERCET. MUZ. RESITA CNEZAT DE VALE IN ZONA ORAVITA
9	CIORTEA (CS)						VIII - IX				MUZ. RESITA
10	DUBOVA (TH)	CURIA TURCULUI GURA PEȘTERII MAUNAT					VII - VIII VII - VIII				COMPL. DE CERETARI PORTILE DE FIER
11	DETA (TM)						VIII - IX				
12	DENTA (TH)						VIII - IX				
13	DIVICI (CS)						VIII - IX				CERCETARI MUZ. RESITA
14	DUDEȘTII - VECHE (TH)						VII - IX				CERCETARI MUZ. TIMISOARA COL. VECHE
15	DUMBĂVIȚA (TH)						VIII - IX				MUZ. DIN TIMISOARA
16	FELNAC (AR)						VII - VIII VIII - XII				ATELIER DE BOUTING DESC. 1889 MUZ. JUD. ARAD
17	FRUMUȘENI (AR)	INSULA, MADA*					IX - XI				MUZ. JUD. ARAD
18	GORNEA (CS)	POD ARBARIȘTE CĂMINA DE SUS					IX - X VIII				MUZ. RESITA
19	GROCI (CS)						VIII - IX				MUZ. RESITA
20	HODON (TM)	CURTEA DĂNEASCĂ					IX - XI				MUZ. DIN TIMISOARA
21	ICTAR (TM)						VIII - IX				MUZ. LUGOJ
22	ILIDIȚA (CS)	SELIȘTE LA FULII LA CETATE OBLITA					VIII - XI VIII - XII VIII - XIII IX - XI (?)				MUZ. RESITA LOCUINTE SEC. VIII - XI FORATIE CU VOL. DE PANTIN (CET.) ROTONDA CU INTERIOR CATAILOBAT.
23	IEȘELNIȚA (TH)						VIII - IX				MUZ. RESITA
24	INSULA DECEBAL (CS) (MOLDOVA VECHE)						VI - VIII				MUZ. RESITA
25	JABAR (TM)	COTUNA					VI - VIII				CERCETARI MUZ. LUGOJ
26	LOVRIN (TM)						VIII				PIESE TH MUZ. DIN TIMISOARA
27	MILCOVENI (CS)						VIII - IX				MUZ. RESITA
28	MOLDOVA - NOUĂ (CS)						VII - IX				MUZ. RESITA

NR. INV.	LOCALITATEA	PUNCT ARHEOLOGIC	TIPUL DESCOPERIRII					NATURA DESCOPERIRII			OBSERVAȚII
			ASER METALIC TIF.	PORTA FIECARE MORIMET.	NECR. POLA MORIMET.	DISERIE	DOZAR (SACCU)	SANTER ARHOL (ARHIT)	CERCET DE SURF.	DESCOP ANIMAL	
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
28	MOLDOVA VECHIE (CS)	RT					AT-XI				COMPLEX PORTILE DE FIER
		ZOLA, MOLE					VI-X				MUZ. RESITA
29	ORAVITA (CS)						VII-X				MUZ. RESITA
31	ORSOVA (MH)						D/F EPOC				COMPLEX PORTILE DE FIER
32	ORTODORA (TH)										
33	PARTA (TH)	TELL NR 1									CERCETARI MUZ TIMISOARA SI INSTIT. DE ARHEOLOGIE CLUJ
		SURKA BARR									
		PODUL TURCULUI									
		INSULA TURCULUI									
34	PESCARI (CS)	CULĂ					VI-VII VII-X				MUZ. RESITA
35	POJENENA (CS)	KUCATI					IX-XIV				MUZ. RESITA
36	REMETEA MARE (TH)	SOMILA LUI PITUT					VIII-X				MUZ. TIMISOARA
37	SACOSU MARE (TH)	BURĂU					VII-VIII				MUZ. LUGOJ
38	SECĂȘENI (CS)						VII-X				MUZ. RESITA
39	ȘIMPETRU GEBIAN (AR)						VII-X				
40	ȘNICOLĂUL - MARE										ITUSTEARUL DE LA ȘNICOLĂUL - MARE
		SELISTE					VIII-XI				CEBANICIN EN MUZ. TIMISOARA INSTIT. ARH. CLUJ
41	SOCOL (CS)						VIII-X				MUZ. RESITA
42	SOCOLARI (CS)						VIII-X				MUZ. RESITA
43	ȘVINIȚA (MH)	LIVADIȚA					VI-VII				COMPLEX PORTILE DE FIER
44	TEDEHA - MARE (TH)						V-X				MUZ. TIMISOARA
45	TIMISOARA	FRATELIA					VIII-X				MUZ. TIMISOARA
		FRIDORF					VIII-X				
		PODUL MADOS					VIII-X				
46	VARADIA (CS)						VIII-X				MUZ. RESITA
47	VIEȘDIA (TH)						VII-X				
48	VLADIMIRESCU (AR)	SANTUARI (CEATRE)					VIII-X				MUZ. ARAD
49	VRĂNINT (CS)	CARĂNIDĂDIE					VIII-X				MUZ. RESITA
50	ȚĂBRANI (AR)	PIRNEAVA					VIII-XII				MUZ. ARAD
51	ȚAG (TH)	LA POMPI					VIII-XI				MUZ. TIMISOARA INSTIT. ARH. CLUJ

UN CNEZAT MARAMUREȘEAN ÎN VEACURILE XIV ȘI XV: CÎTEVA OBSERVAȚII PRIVIND CARACTERUL ȘI SPECIFICUL STĂPÎNIRII CNEZIALE

Lucrările istorice de sinteză referitoare la Maramureș au relevat pregnant individualitatea acestei „țări” românești medievale în cadrul regatului Ungariei, precum și puternicele sale structuri social-economice și politice, identice sau similare cu cele tradiționale și generale românești¹. Între instituțiile care au conferit specificitatea și personalitatea marcantă a acestei structuri, cnezatul ocupă un loc central și pentru Maramureș. Caracterizarea generală și încadrarea instituției cneziale și a clasei cneziale românești maramureșene în evoluția generală a societății românești în veacul XIV s-a făcut într-o monografie de înaltă ținută științifică, valorificând deopotrivă izvoarele arheologice, documentare și narrative². În pofida unor opinii exprimate în istoriografie³, dar și în acord cu alte concluzii formulate⁴, încheierea principală la care ajunge istoricul Radu Popa privește cnezul din interiorul societății maramureșene ca un *stăpîn feudal de tip prestatal*, considerînd că încetarea acestei calități se produce în momentul întăririi sale cu diplomă regală de înnoțire sau de confirmare ca stăpîn cu drept cnezial (aceasta din perspectivă exterioară, ilustrată prin documente emise de cancelarie)⁵. Această caracterizare, potrivită, în general, pentru veacurile XIV—XV și altor zone ale spațiului românesc⁶, nu a fost unanim acceptată în istoriografie, poate și datorită unei documentații și argumentații lacunare, parțiale. Pentru formularea unor concluzii ferme și convingătoare, credem că mai sînt necesare unele analize locale, amănun-

¹ Al. Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, București, 1940; idem, *Le Maramureș*, Sibiu, 1944; R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, Editura Academiei, 1970 (cu bibliografia aproape completă).

² R. Popa, *op. cit.*, passim.

³ I. Bogdan, *Despre cnezii români*, în *Analele Acad. Române, Mem. Sect. Ist.*, seria II, 1903, tom. XXIV, p. 6; D. Onciul, *Scrieri istorice*, vol. I, ed. de A. Sacerdoțeanu, București, 1968, p. 347 și urm.; Al. Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, p. 37; P. Binder, *Contribuții la studiul dezvoltării feudalismului în Maramureș și în nordul Transilvaniei*, în *Studii și articole de istorie*, 1967, X, p. 27—61 etc.

⁴ I. Mihaly, *Diplome maramureșene din secolul XIV—XV*, Sibiu, 1900, p. 7, nota 1; D. Arion, *Cnezii (chinezii) români. Contribuții la studiul lor*, București, 1938, p. 144; P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orînduirea feudală*, București, 1964, p. 66—69; A. Oțetea, *La formation des États féodaux roumains*, în *Nouvelles études d'histoire*, 1965, III, p. 89; M. Holban, *În jurul publicării recente a unor documente inedite din secolul al XIII-lea privitoare la românii din Transilvania*, în *Studii*, XIX, 1965, nr. 4, p. 770—778; idem, *Variații istorice în problema cnezilor din Transilvania*, în *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, București, 1981, p. 213—231; R. Popa, *Premisele cristalizării vieții statale românești*, în *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 32—33; Ioan A. Pop, *Mărturii documentare privind adunările cneziale ca instituții românești din Transilvania în veacurile XIV—XV*, în *Revist.*, 34, 1981, nr. 11, p. 2097—2101 etc.

⁵ R. Popa, *Țara Maramureșului* ..., p. 180.

⁶ Ne referim mai ales la studiile privind Banatul, Țara Hațegului, Crișana, elaborate de M. Holban, R. Popa, A. A. Rusu, I. Drăgan, Ioan A. Pop ș.a.

țite, de adîncime, în așa fel ca, spre final, coroborarea acestor date să permită relevanța necesară. O asemenea întreprindere, restrînsă ca spațiu și clar circumscrisă temporal, ne-a fost sugerată de un amplu document în limba latină publicat încă la 1900⁷, dar insuficient integrat circuitului istoriografic. Documentul, dat la 14 noiembrie 1412 la Visegrád, este emis de comitele Symon, fiul lui Nicolae de Rozgon, *iudex curie*, și conține, amintite, regestate sau transcrise integral, alte cîteva documente, cel mai vechi fiind din 1350.

În cuprinsul acestui izvor se relatează că la 22 martie 1412, la Cașovia, pe cînd regele, judele curții și nobilii regatului stăteau la scaun de judecată spre a face dreptate, s-au înfățișat înaintea acestei adunări Șandor (ori Sandrin), fiul lui Baliță de Bilec⁸ și Petru, fiul lui Ștefan de Bilec, împotriva lui Petru și Ilie, fiii lui Nicolae, fiul lui Stanislau de Domnești (*Urmezew*)⁹. Cei dinții arată că acești Petru și Ilie tulbură mult cnezatul lor din posesiunile Lipceni și Herinceni (*kenezatum ipsorum in possessionibus Lypche et Haryncha, aliter Zeleumzew*)¹⁰, pe care predecesorii lor, ai reclamanților și, prin urmare, ei înșiși îl aveau conferit ca donație din partea răposatului rege Ludovic de Anjou. Ba, mai mult, cei din Domnești i-au exclus pe bilceni din cnezatul lor, nepermițîndu-le să perceapă *venitul* acestui cnezat, spre foarte marea prejudiciere a reclamanților. Să observăm deocamdată că pricina dintre cele două familii de feudali privește dreptul de stăpînire asupra unui cnezat format din două sate și că această stăpînire presupunea perceperea unui venit (*redditus*) în favoarea proprietarilor. Sandrin și Petru de Bilec precizează că amintita uzurpare s-a petrecut în ciuda faptului că ei au dat și au plătit din cnezatul respectivelor sate pînă în vremurile acelea 20 de oi sau porci drept cens al majestății regale și că din aceste sate, cînd venea chemarea generală la oaste a tuturor *nobililor* acelei țări (a Maramureșului), ei serveau cu o lance în expedițiile armatei regale. Se mai subliniază că iobagii locuitori ai celor două sate au obișnuit, în chip pașnic pînă atunci, să presteze totdeauna censurile și formele de dări împreună cu alte venituri.

Spre dovedirea celor afirmate, adică a faptului că ei dețin de drept pomenitul cnezat, Sandrin și Petru de Bilec au arătat o scrisoare privilegială a regelui Ludovic din 10 octombrie 1365, care transcria și confirma o altă scrisoare a sa, emisă la Buda, în 1 aprilie 1350. Se proba astfel că regele Ludovic, cel „de înțeleaptă guvernare”, conferise la 1350 lui Sărăcin, Valentin, Nicolae și Luca, fiii voievodului Crăciun de Bilec — *credincioșii săi români* — două sate românești ale sale numite Lipceni și Herinceni, spre a le crește numărul locuitorilor și a le face starea mai îmbelsugată. Documentul mai adaugă că dăruirea cnezatului respectiv s-a făcut în chip veșnic și că tuturor oamenilor de rînd și românilor din zisele sate, adunați acum sau care se vor aduna (*universis populis et Olahis ad dictas villas congregatis et congregandis*), li s-a cerut cu tărie să-i primească pe pomeniții Sărăcin, Nicolae, Valentin și Luca drept cnezi și stăpîni (domni) sau mai mari ai lor (*tumquam kenezios et seniores ipsorum*)¹¹. Porunca îi privea deopotrivă și pe succesorii obștii românilor adunați la 1350, în sensul că atît cei de atunci, cît și cei ce vor urma trebuiau să-i păstreze în chip pașnic pe noii cnezi și pe moștenitorii lor, să-i asculte și să li se supună întocmai ca și celorlalți cnezi, dinainte

⁷ I. Mihaly, *op. cit.*, p. 185—189, nr. 105.

⁸ Sat pe valea Bîrjavei, la nord-vest de Hust.

⁹ Sat pe cursul inferior al Talaborului, lângă Teceu.

¹⁰ Sate situate pe valea Neagovei.

¹¹ Bartal A., *A magyarországi latinság szótára*, Budapest, 1901, p. 606 (*senior seu dominus*).

(ipsos et eorum successores inter ipsos pacifice conservare ac ipsis et eorum posteritatibus tamquam kenezios aliis keneziis obedire deberent et obtemperare).

Adunarea nobililor regatului, prezidată de regele Sigismund, a putut astfel constata veridicitatea faptelor relatate prin autenticitatea celor două documente emise de regele Ludovic I, cu 62 și, respectiv, 47 de ani în urmă. Auzind acestea, Petru și Ilie din Domnești s-au ridicat spunând, dimpotrivă, că, deși pomeniții Sandrin și Petru deținuseră și ocupaseră posesiunile Lipcenii și Herinceni cu cnezatul lor, totuși regele Sigismund le-a conferit lor și fraților lor pe veci nu numai cnezatul, ci și stăpînirea cea adevărată a sus-ziselor posesiuni (*non solum keneziatum sed et verum dominium predictarum possessionum*). Pentru a-și proba afirmațiile, feudalii români din Domnești au arătat o scrisoare privilegială a regelui Sigismund, emisă la 10 octombrie 1409, care conținea transcrise și confirmate alte două scrisori, una tot a regelui și cealaltă a conventului din Lelez. Cea dintîi, a regelui, dată la Bratislava în 19 aprilie 1404, făcea cunoscut că suveranul, apreciind credința și serviciile supuselor merite ale lui Ioan, fiul lui Ștefan, românul din Domnești, între celelalte donații ale sale, dăruia acestui Ioan și, prin el, lui Nicolae și Dionisie, frați de sînge, și lui Nicolae și Stanislau, fiii lui Stanislau, frați copărtași și tuturor moștenitorilor și urmașilor lor posesiunile Lipcenii și Herinceni. Cealaltă scrisoare, transcrisă și confirmată la 10 octombrie 1409, emisă de conventul din Lelez la 17 aprilie 1405, vestea că omul de mărturie al regelui și cu cel al conventului, în 3 aprilie 1405, la fața locului, adică în posesiunile Lipcenii și Herinceni, în prezența tuturor vecinilor și megieșilor acestora, au introdus pe numiții Ioan, Nicolae, Dionisie, alt Nicolae și Stanislau în stăpînirea respectivelor sate, fără să apară împotriviitori în timpul legal prevăzut. După aceasta, cele două părți au declarat că nu mai pot arăta, atunci sau în viitor, alte mărturii documentare care să le susțină cauza. În continuare, documentul cadru, emis de *iudex curie*, prezintă felul în care au fost cumpănite dovezile: regele donase într-adevăr la 1404 posesiunile des pomenite feudalilor din Domnești, care fuseseră introduși în mod legitim în stăpînirea aceluia cnezat împreună cu venitul său (*redditusque eiusdem keneziatu*); dar totuși, deoarece mai întîi regele Ludovic, la 1350, dăduse amintitul cnezat fiilor voievodului Crăciun și tuturor urmașilor lor pe veci și îl confirmase în virtutea privilegiului său, nobilii regatului cu judele curții și cu regele Sigismund, știind la judecată, redau și înapoiază acest cnezat, împreună cu roadele și veniturile sale (*fructusque et redditus ipsius keneziatu*), urmașilor acelor bilceni dăruiiți la 1350, adică lui Sandrin și Petru și moștenitorilor lor, ca să-l poată stăpîni în veci, după obiceiul și tradiția pomenitei țări a Maramureșului (*more et consuetudine prefate terre Maramarosyensis*). Și iarăși, repetînd și întărind cele de mai sus, documentul subliniază că acel cnezat din posesiunile Lipcenii și Herinceni a fost lăsat pe veci lui Sandrin și Petru cu ai lor, cărora li se cuvine și moștenitorilor lor, să-l stăpînească și să-l posede împreună cu roadele și veniturile sale, după tradiția și obiceiul statornicite ale celorlalți cnezi ai amintitei țări a Maramureșului, totuși fără lezarea dreptului regelui. Prin urmare, numiții Ioan, Ștefan și frații lor (nobilii din Domnești), dăruiiți de maiestatea regească în felul arătat mai sus și reclamați acum împreună cu ceilalți, se cuvine, vinovați fiind de rămînerea pe nedrept în posesiunile respective, să le părăsească, spre a fi restabiliți în stăpînirea aceluia cnezat, sus-numiții Sandrin și Petru, cu ceilalți frați ai lor și consîngeni (*ac in eiusdem keneziatu dominium prenominales Sandrinum et Petrum cum ceteris eorundem fratribus et consanguineis*). În continuare, este expusă porunca adresată conventului din Lelez pentru repunerea în stăpînire a bilcencilor, ca și răspunsul acestei instituții datat la 6 sep-

tembrie 1412¹², din care reiese că, fără să fie considerată valabilă și legală împotrivirea feudalilor din Domnești, Sandrin și Petru au fost introduși în stăpînirea cnezatului celor două sate împreună cu *veniturile și folosințele* care țin de această stăpînire, cu *drept ereditar, după obiceiul țării Maramureșului*. Prin urmare, la 14 noiembrie 1412, după înfățișarea lor la curtea regală, Sandrin și Petru au primit noul privilegiu necesar pentru dovedirea drepturilor lor.

Totuși, în privința stăpînirii satelor Lipceni și Herinceni, lucrurile au fost mai complicate decît se relatează în documentul de la 14 noiembrie 1412 și s-au complicat și mai mult după aceea. Știri noi dezvăluie un document de hotărnicire a domeniului dolhenilor, act emis la 12 martie 1383, cînd stăpîni la Lipceni și Herinceni apar într-adevăr bilcenii, anume Ioan și Dragoș, fiii lui Sărăcin cu fratele acestuia din urmă, adică Valentin, fiul lui Crăciun voievodul¹³. Sărăcin și Valentin sînt doi din cei patru frați dăruïți la 1350. La 14 mai 1403, satele respective, alături de altele, sînt donate lui Ioan Românul din familia Drăgoșeștilor¹⁴, dar rămîn pentru scurtă vreme în această situație¹⁵, pentru ca la 1404, cum s-a văzut, să intre în stăpînirea celor din Domnești, pe moment, fără nici o împotrivire. În 1412 urmează procesul între aceștia din urmă și bilceni, dobîndind cîștig de cauză, după cum se știe, urmașii voievodului Crăciun. Dar lucrurile nu au rămas tranșate în felul acesta; la 18 decembrie 1417, conventul din Lelez, la cererea judelei curții (e drept, altul decît cel din 1412), introduce fără împotrivire (?) pe feudalii din Domnești (Nicolae, fiul lui Stanislau, cu fiii săi Petru, Ilie, Ioan și George și cu Stanislau, fiul lui Stanislau) în stăpînirea mai multor moșii, între care Domnești, Lipceni, Herinceni și altele¹⁶.

Probabil că și datorită acestui fapt, deși nu înțelegem de ce n-au ridicat împotrivire în 1415, nobilii din neamul bilcenilor (între care și fiii lui Sandrin și Petru, protagoniștii de la 1412), au cerut și au obținut în 10 mai 1417 transcrierea documentului prezentat amănunțit mai sus, care statua dreptul lor asupra cnezatului satelor Lipceni și Herinceni.

Peste mai bine de 30 de ani, probabil la capătul altor dispute, nobilii din Domnești (Ioan, fiul lui Petru și alt Ioan, fiul lui Micu) se împăcau cu Ștefan, fiul lui Sandrin și cu alt Ștefan, fiul lui Petru (zis *Bolond*) de Bilca¹⁷ și cu alți bilceni, împărțindu-și în două moșia Herinceni și părțile controversate din Lipceni (în aprilie 1449)¹⁸. Nu se mai pomenește nimic despre vechiul drept de cnezat, nici despre cnezatul acestor sate. Peste un an, în 30 martie 1450, după un secol de la dania făcută primilor bilceni, apare un nou competitor, anume Simion, plebanul din Hușt, vicarul general al Maramureșului, care, prin porunca lui Iancu de Hure-

¹² I. Mihaly, *op. cit.*, p. 182—183, nr. 103.

¹³ E. Lukinich, L. Găldi, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400*, Budapeșt, 1941, p. 308—309, nr. 274.

¹⁴ Mályusz E., *Zsigmondkori oklevéltár*, vol. I/1, Budapeșt, 1956, p. 286, nr. 2425.

¹⁵ R. Popa, *Țara Maramureșului...*, p. 86, nota 234.

¹⁶ I. Mihaly, *op. cit.*, p. 201—203, nr. 113.

¹⁷ Cei doi Ștefan erau veri, fiindcă Petru, Sandrin, Ștefan și Ioan erau frați, fiii lui Ilie. Vezi trimiterile de la nota următoare.

¹⁸ Documentul care cuprinde hotărîrea de împărțire a respectivelor proprietăți, emis pentru cele două părți implicate, datează din 9 aprilie 1449 (I. Mihaly, *op. cit.*, p. 336—337, nr. 197), iar mandatul către conventul din Lelez pentru procedura de partaj este eliberat la 14 aprilie 1449 (Arh. Naț. din Bratislava, Arh. convent. Lelez, Protocol C I, p. 605, nr. 59, copie microfoto la Arh. Stat. București, rola 25/Cehoslovacia, cadrele 190—191). Mulțumim și pe această cale colegului Adrian Andrei Rusu pentru semnalarea și punerea la dispoziție a acestui act.

doara, guvernatorul Ungariei, este introdus, fără împotrivire (?!), de conventul din Lelez în stăpînirea unor părți din Lipcenii și Herinceni, precum și a moșiei întregi Poiana Uliului (*Keselewmezew*)¹⁹. Dar dania s-a dovedit a fi o uzurpare, iar împotrivirea a venit mai tîrziu, temeiul său fiind, în principal, tot actul dat la Visegrád, în 14 noiembrie 1412, al cărui conținut a fost reprodus pe larg mai sus. Într-adevăr, la 2 martie 1457, regele Ladislau V retrăgea și nimicea actul de donație făcut în favoarea plebanului din Hust și a fraților săi, motivînd că moșia donată, Poiana Uliului, se afla situată între hotarele posesiunilor Lipcenii, Herinceni și Iza, ținînd de cetatea regală Hust și că primele două sate fac parte din cnezatul lui Nicolae, fiul lui Petru de Bilca, care trebuia reintrodus în aceea stăpînire²⁰. Baza reasezării lui Nicolae de Bilca în drepturile sale strămoșești este dată de documentul emis de rege la 1412 și de un alt document, din 1409, al conventului din Lelez, cu hotărnicirea amănunțită a moșiilor Lipcenii și Herinceni. Din cel dintîi act examinat la 1457 și emis cu 45 de ani în urmă de judele curții regeste, se înțelegea că cnezatul ziselor posesiuni Lipcenii și Herinceni, cu folosințele și pertinențele sale, sub rezerva anumitor servicii și a censului maiestății regale (*sub certis serviciis et censu regie maiestati*), prestate amintitei cetăți și oficialității comitatense, fuseseră disputate de răposatul Sandrin, fiul lui Baliță și de Petru, fiul lui Ștefan de Bilca, pe de o parte și de Petru și Ilie, fiii lui Nicolae, fiul lui Stanislau de Domnești, pe de altă parte, fiind adjudecat celor dintîi. Prin urmare, Sandrin și Petru fuseseră introduși în stăpînirea acestui cnezat și a tuturor folosințelor sale și a celor ce țin de el (*in dominium ipsius kenesyatus ac cunctarum earum utilitatum et pertinentiarum*). Celălalt act, al conventului, conținînd hotărnicirea și ridicarea semnelor de hotar la 1409, a dus acum, în 1457, la înțelegerea faptului că amintita posesiune Valea Uliului era între hotarele satelor Lipcenii și Herinceni (care aduceau regelui și, prin urmare, cetății Hust servicii și censul) și parțial între hotarele moșiei Iza întemeiate de cîuînd și ținînd și ea tot de cetate. Prin urmare, coroborînd datele și mărturiile, regele Ladislau poruncește conventului ca, anulată fiind donația către plebanul Simion, să-și trimită omul de mărturie, care, împreună cu cel regal, după rînduială, să procedeze la repunerea în stăpînirea posesiunilor Lipcenii și Herinceni, cu titlu de cnezat și cu toate folosințele și pertinențele acestora, a lui Nicolae, fiul lui Petru de Bilca și a fraților și moștenitorilor săi, să refacă hotărnicirea în prezența vecinilor și megieșilor, astfel ca Nicolae de Bilca și urmașii săi să stăpînească în veci des pomenitul cnezat. În același an 1457, printr-un document emis la Viena, regele Ladislau poruncește comitelui, vicecomiților și juzilor nobililor din comitatul Maramureș să-i apere (deoarece se bucură de patronaj și tutelă speciale regale) pe Nicolae, Mihail, Ștefan și alți bilcenii de diversele vexațiuni și încălcări suferite de ei în ce privește drepturile lor de proprietate, lucrurile și bunurile lor din posesiunile Lipcenii, Herinceni, Berezna²¹, Boureni (*Ekermezew*), Repedea (*Rypina*), Călăcenii (*Keleczen*) și Vilcele (*Wyzkecz*), toate pe valea Neagovei (sau Neagului)²². În continuare, după 1457, cele citeva documente care mai amintesc posesiunile

¹⁹ I. Mihaly, *op. cit.*, p. 344—345, nr. 203.

²⁰ *Idem*, p. 399—401, nr. 234.

²¹ Satele Berezna și Boureni, întemeiate pe la sfîrșitul secolului al XIV-lea, marchează începutul colonizării rutene în Maramureș (pe Neagova). Vezi R. Popa, *Țara Maramureșului*, s., p. 68.

²² I. Mihaly, *op. cit.*, p. 401—402, nr. 235.

respective, fără menționarea vechiului drept de cnezat sau a apartenenței la cetatea Hust, nu mai au prea mare relevanță pentru cele urmărite de noi²³.

La capătul enumerării acestor mărturii documentare, provenind dintr-un interval de timp de mai bine de un secol, se poate reconstitui destul de precis evoluția unui cnezat românesc din Maramureș. Situat de-a lungul unei văi (a Neagovei), ca mai toate grupările de sate maramureșene, cnezatul pomenit la 1350 avea un hotar cuprinzător, care se întindea de la nord la sud pe o lungime de circa 70 km, până la izvoarele Neagovei²⁴. Pe suprafața aceasta se aflau încă înainte de 1350 doar două sate (românești), lucru destul de firesc pentru veacul XIV. Spre finalul secolului XIV se mai întemeiază, prin colonizare ruteană (care în acești ani începe în Maramureș), satele Berezna și Boureni. Cum s-a văzut, pe aceeași vale mai apar la 1457 Repedeș, Călăcești și Vilcele.

Documentul de danie din 1350, primul care pomeneste cnezatul de pe valea Neagovei, prezintă o importanță deosebită, deoarece oferă câteva prețioase indicii privind instituția cnezatului și regimul social al stăpînirilor cneziale. Întîi constatăm un fapt mai neobișnuit pentru Maramureș, unde conferirea actelor de donație pentru stăpînirile cu drept cnezial reprezenta, în general, oficializarea unor stăpîniri mai vechi. În cazul de față se vede cum conferirea cnezatului satelor Lipcenii și Herinceni este o danie reală, în sensul că fiii voievodului Crăciun de Bilca devin efectiv stăpîni cnezatului de pe valea Neagovei doar în 1350. Din acest motiv, documentul mai face și alte precizări, care cu ocazia unor danii formale erau subînțelese, anume că toți oamenii de rînd, românii din amintitele sate, prezenți atunci acolo sau care se vor mai strînge în viitor, sînt obligați să-i primească pe Sărăcin, Nicolae, Valentin și Luca drept cnezi, adică drept stăpîni ai lor. Perechile de termeni *populis* — *Olachis* și *kenezios* — *seniores*, în acord cu stereotipia și repetițiile dese din stilionarul diplomatic medieval, marchează, în acest caz, sinonimii, sau, în altă cuprindere, tautologii, întrucît oamenii de rînd erau români (se precizează clar că satele erau românești), iar cnezii erau stăpîni (sau domni). Preferăm această din urmă identitate (cnezi = stăpîni) și pentru că documentul mai face o precizare: locuitorii cnezatului trebuiau să-i păstreze pe noii cnezi și pe urmașii lor și să asculte de ei și să li se supună în toate, întocmai cum făcuseră acest lucru cu alți cnezi, predecesori ai bilcenilor. Nu se poate ști clar ce s-a întîmplat cu vechii cnezi, cei de dinainte de 1350²⁵,

²³ Deși nu se menționează nicăieri în izvoarele cunoscute scoaterea acestor moșii de sub autoritatea cetății Hust, ramura bilcenilor stabiliți la Lipcenii (nobili încă de pe vremea cînd se consemna precis că satele lor de pe Neagova depindeau de cetate) oprește o vînzare din aceste pămînturi, pe care rudele lor erau pe cale s-o facă la 1469 în favoarea nobililor din Domnești (cu care, de altfel, lipcenii erau în proces). Vezi I. Mihaly, *op. cit.*, p. 494—495, nr. 287. În același an, un document emis de conventul din Lelez, la porunca regelui Matia Corvinul, ne face să înțelegem că parțial vechiul cnezat, divizat între bilcenii și cei din Domnești încă la 1449, persistă în această situație și după 1469, cînd se împart egal și celelalte moșii, anume Berezna, Boureni, Repedeș, Călăcești și Vilcele. Vezi I. Mihaly, *op. cit.*, p. 496—497, nr. 288. La 1487, un Nicolae de Ilosva își zălogosește porțiunile sale din Herinceni (5 sesii) și din Lipcenii (2 sesii), pentru 24 florini de aur, cu drept de răscumpărare, lui Albert Nagy, locuitor din Hust. Vezi I. Mihaly, *op. cit.*, p. 584—585, nr. 337.

²⁴ R. Popa, *Țara Maramureșului*..., p. 68.

²⁵ S-a presupus, fără o bază documentară directă, dar în limitele verosimilului, că o bună parte a populației acestor sate, în frunte cu vechii cnezi, se alăturase taberei răzvrătitului voievod Bogdan. Vezi I. Moga, *Voievodul Transilvaniei. Fapte și interpretări istorice*, în *AIIN*, X, 1945, p. 113. S-ar explica astfel și îndemnul de sporire a populației cnezatului, adresat la 1350 noilor stăpîni, iar posi-

dar este semnificativ faptul că românii de rînd (*populi*) trebuiseră, în chip firesc, să li se supună și să-i asculte în toate și că această autoritate cnezială se exercita în mod ereditar în cadrul unei sau unor familii. Menționăm că documentul de la 1350, păstrat și în original²⁶ și redat într-un larg rezumat în 1412²⁷, nu pomeneste nimic despre apartenența acestor sate la domeniul cetății Hust, nici despre „censul” și „serviciile” datorate de cnezatul respectiv regelui și cetății. Vreme de mai bine de o jumătate de veac, lucrurile s-au derulat netulburate în cnezatul de pe Neagova, stăpînit și locuit de români, deși dinspre nord începuseră firave infiltrații rutene.

Starea de instabilitate își face loc însă la începutul veacului al XV-lea, în timpul și în urma revoltei magnaților împotriva regelui Sigismund de Luxemburg²⁸, cînd apar noi competitori pentru stăpînirea amintitului cnezat. Dacă dania către drăgoșesti a fost, cum s-a văzut, efemeră, mult mai serioasă pentru bilceni a fost concurența nobililor din Domnești, care, în 1404, primeau de la rege, desigur pentru sprijinul acordat puterii centrale, în confruntarea cu forțele nobiliare centrifugale, satele Lipcenii și Herinceni. Neconturîndu-se o altă cale de a-i elimina pe acești noi competitori, în 1412 bilcenii au ajuns la judecata regescă. La această judecată, spre a-și pleda cauza, Petru și Ilie din Domnești recurg la un argument semnificativ pentru noua mentalitate a feudalității românești maramureșene confruntate cu modelul feudal apusean: neavînd de partea lor argumentul vechimii și al anteriorității, ei insinuează că donația făcută lor la 1404 (confirmată prin scrisoare privilegială la 1409) cuprinde nu numai cnezatul, ci și adevărata stăpînire a pomenitelor posesiuni, adică stăpînirea conformă cu rînduicile regatului. Se confruntă, prin urmare, aici modul de stăpînire cnezial tradițional cu cel nobiliar pe cale de a se impune. Și mai important este faptul că la cîntărirea argumentelor și documentelor celor două părți, deși judecata era făcută de un for exterior Maramureșului, motivația celor din Domnești nu este validată: ei primiseră într-adevăr în mod legal de la rege cnezatul respectiv cu toate veniturile sale, dar deoarece o altă danie privilegială se făcuse cu mult înainte în favoarea bilcenilor, cnezatul satelor Lipcenii și Herinceni era recunoscut și înapoiat acestora din urmă și *urmoșilor lor*, pe *veci*, cu roadele și veniturile sale. Judecătorii motivează și altfel hotărîrea lor: așa cerea „tradiția pomenitei țări a Maramureșului”. Era deci respectată rînduiala străveche românească privind stăpînirile cneziale, cu toate că, în fapt, de cele mai multe ori, acest mod de stăpînire se dovedea tot mai firav, mai labil și mai nesigur în comparație cu „adevărata stăpînire”, de care se prevalau „adevărații nobili” ai regatului. De mai multe ori, în document se precî-

bila opoziție față de aceștia a numiților *populi et Olahi* rămași ar putea fi un motiv al poruncii regale exprese de supunere și de prestare, pe mai departe, a obligațiilor de acum către bilceni, rămași credincioși suveranului. Nepomenirea numelor vechilor cnezi nu trebuie să mire, întrucît aceștia, nebeneficiind probabil de act de donație regală, făcuseră parte din feudalitatea neoficializată și nerecunoscută *de iure*. De aceea, din punctul de vedere al cancelariei, confiscarea nu trebuia justificată.

²⁶ I. Mihaly, *op. cit.*, p. 29—30, nr. 15; *Documente privind istoria României*, seria C, veac. XIV, vol. IV, București, 1955, p. 535, nr. 780 (tradus). Traducerea din volumul citat mai sus nu este suficient de riguroasă. Identitățile *seniores* — fruntași, *kenesiatum* — slujba de cnez, *obedire* și *obtemperare* — a asculta (fără a supune) nu ni se par conforme cu realitatea.

²⁷ I. Mihaly, *op. cit.*, p. 186.

²⁸ K. G. Gündisch, *Cnezii români din Transilvania și politica de centralizare a regelui Sigismund de Luxemburg*, în *Ștefan Meteuș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 235—237.

zează că stăpînirea cnezială incumba venituri (*redditus*), roade, profituri (*fructus*), foloase (*utilitates*, *obventiones*), de care proprietarii se bucurau conform „tradiției și obiceiului statornicite ale celorlalți cnezi ai pomenitei țări a Maramureșului“. Că este vorba de un mod de stăpînire feudală, se vede și după termenul de *dominium* (identic cu cel folosit în cazul stăpînirilor nobiliare), utilizat în privilegiile regale, ca și în porunca adresată conventului pentru punerea în stăpînire și pentru hotărnicire (... *ac prefatos Sandrinum et Petrum in dominium keneziatu earundem duarum villarum... reperiebantur*). Chiar și acest fel de puneri în stăpînire și de hotărniciri în cazul cnezatelor, acte care presupuneau prezența oame-nilor de mărturie regali și conventuali sau capitulari, precum și a vecinilor și megieșilor, mărturisește o procedură identică pînă la amănunt cu cea folosită pen-tru proprietățile nobiliare. Ba mai mult, tocmai acești stăpîni cu drept cnezial, cum erau aceia dintre bilceni stabiliți la Lipcenii, de pildă, apar ca „oameni demni de crezare“ ai regelui, recomandați spre a participa și efectiv participanți la multe introduceri în stăpînire și hotărniciri, făcute cu drept nobiliar²⁹. Unii dintre acești cnezi, chiar înainte de a avea privilegiul înnobilării lor, devin juzi ai nobililor, fiind asimilați *de facto* acestora³⁰. De altfel, chiar despre bilceni, cînd își transcriu la 10 mai 1417 privilegiul din 1412, care le confirma stăpînirea cnezială, se spune clar că sînt nobili (*pro nobilibus de Bylke*)³¹.

Este încă o dovadă că între stăpînirea cu drept nobiliar și cea cu drept cnezial nu au fost bariere rigide în fapt, și nici deosebiri fundamentale. Între particulari-tățile care individualizează dreptul cnezial, au fost subliniate îndeosebi situarea cnezatelor pe „domeniul regal“, apoi pe domeniile cetăților regale, precum și unele obligații ce decurgeau din acest regim.

Într-adevăr, și Sandrin cu Petru, urmașii voievodului Crăciun, după ce accen-tuează marele lor prejudiciu suferit prin lipsirea de cnezatul lor și de veniturile percepute pentru ei de acolo, se miră de dania făcută celor din Domnești, arătînd suzeranului lor, regele, că *iobagii* celor două sate, Lipcenii și Herincenii, au dat mereu, după obicei, „maiestății regale“ veniturile datorate, adică 20 de oi sau porci în chip de cens și că au servit cu o lance în expedițiile armatei regale, cînd „venea chemarea generală a maiestății regale adresată tuturor nobililor acelei țări“ (a Maramureșului). Reiese că eventuala neîndeplinire a acestor îndatoriri ar fi putut fi un prilej de confiscare a cnezatului, dar, cum se vede, nu era cazul în împrejurarea de față.

Deci locuitorii cnezatului, numiți iobagi (*iobagiones*), aveau două feluri de obligații, în primul rînd față de stăpînii lor direcți, „cnezii și seniorii“ lor, iar în al doilea rînd față de rege (stat), fiind clar dissociate veniturile percepute de cnezi în folosul lor direct de celelalte. Obligația de a servi la oaste cu o lance, cînd venea chemarea adresată *nobililor*, se încadrează și ea în rîndul îndatoririlor militare firești, pe care le aveau în cadrul regatului atît privilegiații, cît și su-pușii³². Obligațiile militare ale cnezilor și supușilor lor, ținînd de domeniul public, ne apar și prin terminologia uzitată analoage cu cele ale nobililor și iobagilor, în cazul acestui document. Censul cnezial și datul oilor sau alte dări percepute în folosul regelui decurg din apartenența satelor cneziale la așa-numitul „domeniu

²⁹ I. Mihaly, *op. cit.*, p. 139—140, nr. 79; p. 168—169, nr. 96; p. 170—173, nr. 97; p. 173—175, nr. 98; p. 199—201; p. 112 etc.

³⁰ R. Popa, *Țara Maramureșului...*, p. 74.

³¹ I. Mihaly, *op. cit.*, p. 210, nr. 119.

³² D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, 1967, p. 145—154.

regal", care a oscilat între ficțiune și realitate, evoluind totuși de la un domeniu regal abstract în veacurile XIII—XIV la unul concret, după începutul secolului XV (în Maramureș), știrbit de întăririle și daniile făcute cu drept nobiliar și grevat mult de întăririle cu drept cnezial sau de privilegiile acordate așezărilor de oaspeți regali³³. Din acest punct de vedere, chiar dacă sub aspect juridic se impune diferențierea, în fapt îndatoririle satelor cneziale față de rege (presupuse și în cazul altor confirmări de stăpîniri cneziale prin utilizarea formulei că cnezii se bucură de toate drepturile, „fără lezarea dreptului regelui”) sînt comparabile cu același gen de obligații pe care domeniile nobiliare fără imunitate le aveau față de stat și care obligații existau în paralel cu cele față de stăpînul de pămînt, primele neafectînd esența celor din urmă.

Acceptînd ca judicioasă etapizarea propusă de Radu Popa³⁴ pentru evoluția „domeniului regal” în Maramureș, remarcăm că dania în favoarea bilcenilor la 1350 avea loc într-o vreme cînd coroana intensifica acțiunea de întărire cu drept cnezial sau nobiliar a stăpînirilor unor familii de cnezi locali. Bilcenii au stăpînit satele lor după rînduiala tradițională pe tot parcursul celei de-a doua etape (cca 1360—1403), în finalul căreia nu au mai rămas sate în Maramureș a căror stăpînire să nu fie precizată cu drept cnezial (în cadrul „domeniului regal”) sau cu drept nobiliar (în afara acestuia). A fost o perioadă de ascensiune a cnezimii maramureșene, în sensul că foarte mulți cnezi tindeau să fie asimilați și mulți erau asimilați cu nobili, chiar fără să posede efectiv privilegiul nobiliare. Faptul pare să însemne o politică deliberată a regalității de favorizare a feudalității locale (mai ales prin 1360—1370), care trebuia să uite exemplul celor ce-l urmaseră pe Bogdan și să reziste tentației de promovare a unui voievodat autonom sau cvasiindependent și în Maramureș. Asimilarea dreptului cnezial cu cel nobiliar se produce în aceeași vreme cînd dispare treptat în Maramureș noțiunea de „domeniu regal” și cînd satele stăpînite de cnezi, cu sau fără întărire regală, sînt pomenite ca aflîndu-se „în pertinențele cetății noastre” (regale). Acest proces de transformare a feudalilor români privilegiați într-o clasă de nobili, înainte de a cunoaște deplina consacrare, a fost oprit în prima jumătate a secolului XV, mai ales datorită politicii interne din regat, în a doua parte a domniei lui Sigismund de Luxemburg³⁵. Începutul celei de-a treia etape, după 1403—1404, prin sprijinul pe care regalitatea l-a găsit în cnezime în cadrul politicii de centralizare și în luptele cu dușmanii externi, a marcat afirmarea unor noi familii cneziale, în urma întăririlor acordate cu drept cnezial. Promovarea unei politici interne mai ferme, corelată, pentru Maramureș, cu stoparea totală a vechilor încercări de autonomie voievodală, a dus la diminuarea puterii economice și politice a unor familii nobiliare, paralel cu întărirea domeniului cetății regale Hust, care își precizează mai clar limitele și organizarea, cuprinzînd, alături de cîteva sate administrate direct de castelan, și sate întărite cu drept cnezial sau stăpînite fără nici un privilegiu³⁶. În acest context, stăpînirile cu drept cnezial sînt mai bine circumscrise, se renunță în multe cazuri la echivoc, limitîndu-se temporar accederea (cu relativa ușurință remarcată anterior) cnezimii la rangul feudal oficializat, anume la înnobilare. N-am putea spune că acest fapt a însemnat de-a dreptul „diminuarea generală a drepturilor recunoscute feudalității

³³ R. Popa, *Țara Maramureșului...*, p. 168.

³⁴ *Idem*, p. 171—178.

³⁵ *Idem*, p. 177.

³⁶ *Idem*, p. 178.

românești“, cum s-a afirmat³⁷, ci mai degrabă limitarea sau micșorarea puterii acelei părți a feudalității românești care reușise adaptarea mai rapidă la un statut nobiliar destul de înalt, concomitent și compensativ cu afirmarea drepturilor tradiționale (chiar dacă îngrădite și încadrate unor tipare) ale enezimii de sat mai ales, rămase anterior în anonimat, în afara privilegiului. În acest spirit s-a produs și stoparea vremelnică și parțială a tentativei feudalilor din Domnești de a stăpîni satele Lipcenii și Herinceni cu drept nobiliar, corelată cu interesul suveranului (acum, după dificila victorie obținută în confruntarea cu marea nobilime) de a avea în comitate cetăți puterice, cu domenii întinse, adică de a reface „domeniul regal“ în Maramureș, domeniu care dispăruse practic în mijlocul stăpînirilor feudale particulare, prejudiciind regalitatea de anumite venituri directe.

Acest interes al puterii centrale, în mod paradoxal, concorda cu dorința unei părți a feudalității românești de a perpetua stăpînirile cu drept enezial dacă accederea la dreptul nobiliar era mai așteptată. Și atunci enezii sau nobilii care stăpîneau sate în chip enezial, decît să-și piardă complet enezatele și veniturile adiacente, din care se împărțeau din plin, preferau, la apariția unor competitori, să uzeze de vechile drepturi și să rămînă stăpîni, chiar cu condiția cedării unei părți a acestor venituri către rege, mai ales către cetatea regală. În acest context, în fața celor mai înalte foruri oficiale de judecată ale regatului (regele, *iudex curie* și adunarea nobililor), la 1412 este recunoscut modul de stăpînire tradițională, enezială, a satelor Lipcenii și Herinceni de către feudalii din Bilca. Peste aproape o jumătate de secol, la 1457, în fața altei tentative nobiliare de uzurpare, de data aceasta a plebanului din Hust, bilcenii obțin iarăși cîștig de cauză în fața regelui Ladislau, prevalîndu-se de aceleași argumente, anume că stăpîneau din vechime enezatul respectiv, cu toate folosințele și pertinențele sale, grevat de anumite servicii și de censul către maiestatea regală, că ei exercitau adevărata stăpînire (*dominium*) ereditară asupra enezatului, în care fuseseră recușoși prin privilegiu, începînd cu regele Ludovic de Anjou, sub vechile hotare constatate și întărite de conventul din Lelez în prezența vecinilor și moștenitorilor. Între cele două documente-limită privitoare la enezatul satelor Lipcenii și Herinceni (1350—1457), enezimea și nobilimea de origine enezială din Maramureș au cunoscut indiscutabil un proces de evoluție și de adaptare parțială la sistemul stăpînirii funciare din regatul Ungariei. Și totuși, prin referirile sale destul de lacunare, documentul privilegiat emis în favoarea fiilor voievodului Crăciun de Bilca proiectează o imagine anterioară anului 1350, cînd obștea românilor din enezatul văii Neagovei avea alți enezi și stăpîni, cărora le datora supunere și ascultare, după rînduiala străveche a țării Maramureșului. Cu această întoarcere în timp, ne situăm aproape de anul 1300, înainte de care se știe că nu au existat în Maramureș nici funcționari și nici cetate regală, iar prezența unor elemente străine avea un caracter foarte limitat sau episodic³⁸. De aceea enezii se pot caracteriza ca aparținînd feudalității românești prestatale, iar enezatele ca stăpîniri de tip feudal local. Faptul că în cazul enezatelor documentele latine ale regatului folosesc termeni ca stăpînire, supunere, ascultare, venituri, foloase, roade, pertinențe, introducere în stăpînire, stăpînire ereditară, iobagi etc. nu reprezintă numai o translație de terminologie consacrată pentru realități de altă factură, ci marchează și anumite similitudini și analogii între modul de stăpînire enezial și cel nobiliar, pe linia esenței feudale a acestora. Spre aceeași concluzie ne conduc și alte similitudini, ca, de pildă,

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Idem*, p. 169.

introducerea în stăpînirile recunoscute cu drept cnezial, hotărîcirea cnezatelor, prezența vecinilor și megieșilor la stabilirea hotarelor, toate efectuate în chip identic cu procedura utilizată pentru stăpînirile nobiliare. La acestea se adaugă moștenirea cnezatelor, posibilitatea stăpînitorilor de a dispune de ele prin vînzări, zălogiri, existența curților, a cetăților și ctitoriilor religioase cneziale, cunoscute pe spații largi ale teritoriului românesc. Cnezatele nu sînt o creație ulterioară apariției „domeniului regal” sau domeniilor cetăților, ci, dimpotrivă, aceste din urmă realități, destul de firave și incerte la început, s-au suprapus peste structurile tradiționale, pe care, neputîndu-le topi brusc în matra dorită, le-au recunoscut și tolerat în schimbul anumitor servicii și dări, prestate de cnezi și de supușii lor în beneficiul autorității suprapuse. Aceste obligații, deși nu au anulat esența feudală a stăpînirilor cneziale, s-au adăugat altor aspecte care au menținut o anumită diferențiere între stăpînirile cneziale și cele nobiliare, analoagă cu deosebirea care a existat între voievodatul sau țara Maramureșului și comitatul omonim, pînă cînd feudalismul oficial cu instituțiile adiacente s-a impus hotărît, totuși fără putința de a șterge vreodată complet vechea tradiție a rînduicilor locale românești.

IOAN-AUREL POP

IMPACTUL PERSONALITĂȚII ÎN SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ A HĂȚEGULUI DIN SECOLUL AL XV-LEA: IANCU DE HUNEDOARA

Istoria mentalităților are și în cultura românească prețioase fundamentări teoretice. Dincolo de ele există insurmontabile praguri ale cunoașterii concrete. Opreliștea pe care, în general, o recunosc toți cei tentați să bată la porțile foarte noi căi istoriografice este cea a calității surselor. Fără doar și poate ar fi o eroare încercarea de a contesta dintru început justetea aserțiunii. Va trebui însă să nu întârziem în a adăuga un plus de optimism pe care îl încercăm în fața unei cantități noi de izvoare. Aceste pagini vor fi, credem, un argument. Ele se vreau privite ca o primă și imperfectă tentativă de sondare a modului de gândire profană a unei colectivități românești transilvane dintr-o epocă încă neatinsă de subdisciplina istorică relevantă. Opțiunea noastră s-a îndreptat către fenomenele de recep-tare, asimilare și asupra proiecțiilor subiective rezultate din complexul de rapo-ruri implicate de contactul personalitate-colectivitate.

În ziua de 12 august 1456, la câteva zile după ce Belgradul fusese despresurat, iar turcii, în frunte cu Mahomed al II-lea, alungați, se stingeau răpus de ciumă principalul erou al bătăliei. Trecerea lui Iancu de Hunedoara în istorie se împlinea în acel moment. După peste 500 de ani, perspectiva depărtată ne dă posibilitatea de a-l privi și aprecia în funcție de propriul nostru sistem de valori. Paradoxul urmează din aceea că despre imaginea sa postumă în secolul în care a trăit știm încă foarte puține lucruri.

Elitele literate, prin pana lui Ioan Capistrano, Calixt al III-lea, Aenea Silvio Piccolomini, Bonfini, Thuróczi, Callimachus, Długosz, Chalcocondil ori Dukas, au cultivat imaginea aproape exclusivă a luptătorului împotriva turcilor (Atletul lui Cristos, Macabeu, Teofan, al doilea Achile și Hector)¹. Să nu uităm că, în mare parte, istoriografia acelor timpuri opera cu canoane renascentiste, în care cultul eroilor era la mare preț. La nici o sută de ani de la dispariție, era un bun cîștigat și afirmat ca atare. În 1528, spre exemplu, Ștefan Mailat, în răstimpul acela doar căpitan al Făgărașului, îl folosea pe Iancu în sensul arătat mai sus pentru a-și descalifica, prin comparație, adversarii de pe cîmpul de luptă². Erau deja ecourile posterității în regiuni în care influența directă a personajului nostru se resimțise minor. Iancu-luptătorul a trăit cel mai mult în conștiințe, și în același fel și astăzi o face, surelăsîndu-l de pildă pe Iancu-gospodarul ori pe Iancu-mecenatul.

Pentru Matia, fiul regal, Iancu a rămas modelul politic al omului de stat prin al cărui program își cucerise tronul. Dar testamentul politic nu s-a dezvăluit manifest, ci mai curînd moenit și ocult, în așa fel, încît descoperirea lui cerea cel puțin clarviziune grefată pe o perfectă cunoaștere a vremurilor. Matia a avut incontestabilul avantaj crăiesc al autorității superioare, dar a pierdut — greu de

¹ Pentru ecourile literare vezi Elekes Lajos, *Hunyadi*, Budapest, 1952, p. 493—496. Din literatura istorică românească trebuie menționat mai ales Camil Mureșan, *Iancu de Hunedoara*, ed. a II-a, București, 1968, p. 5—12.

² Veress E., *Gyula város oklevéltára*, Budapest, 1938, p. 137.

spus în ce proporție compensatoare — natura relațiilor directe și percepția nemijlocită. La fel vor prelungi existența lui Iancu cîțiva domnitori ai țărilor române și voievozi ai Transilvaniei. Vlad Țepeș nu a avut răgazul să ne arate, în afara primei militare, tot ce a învățat în Transilvania înainte de 1456. În mod cert, cel mai ilustru continuator a fost Ștefan I-a urmat pe Iancu în organizarea armatei, promovările sociale, atitudinea față de biserică, programul de construcții ori mărunte aspecte ale vieții de curte. Este aici un capitol de comparatism care va fructifica generos în fața unor cercetări de viitor. Voievozii Transilvaniei au moștenit o altă concepție asupra guvernării, mai dinamică și mai unitară. Transilvania și-a consolidat, în urma lui Iancu, orgoliile autonomiste care vor face să revină, după peste 150 de ani de uitare, planurile lui Roland Borsa și Ladislau Kan.

Fără a putea susține mulțumitoarea cercetare a celor două direcții amintite, ne rămîne să constatăm absența unei imagini intermediare, respectiv cea purtată și conservată după 1456 de către oamenii apropiați, clăditorii monumentului vespicii. Alegerea noastră se circumscrie teritorial Țării Hațegului datorită multiplicității sale tangente cu marele om politic. Se limitează, în al doilea rînd, la mîndria nobilime și cnezime românească. Sînt restrîngerii generate de informația pe care am parcurs-o, suprapuse însă fericit pe o originalitate zonală statornic recunoscută. Districtul Hațegului, din secolul al XV-lea, trimite către noi cadre aproape exclusive asupra feudalității locale românești. Este acolo un grup social compact, viguros prin prezențe documentare, în schimb cu individualități puțin conturate. Alături de grupul amintit, celelalte stări au fost practic nule ca manifestare. Oricum, culorile lor rămîn atît de terne, încît permit anevoios și investigația de tip clasic. Mai trebuie să ne grăbim a recunoaște că subiectul are toate șansele să producă un rezultat particular, relativ operant în urmărirea generalizată a sa.

Investigația noastră se va înscrie pe două coordonate. În primul rînd trebuie relevate acele complexe aspecte care prelungesc conservarea memoriei lui Iancu în Hațeg și, în mod absolut necesar, mecanismul procesului de asimilare și estompare în timp a evenimentelor istorice.

Nimeni încă nu a reușit să-i precizeze, suficient de argumentat, locul de naștere, dar certitudinea copilăriei și adolescenței lui Iancu petrecute la fruntariile de nord ale Hațegului o avem. Perioada aceea, în care contactele cu hațeganii s-au produs inevitabil, avea toate șansele să nu aibă efecte în situația în care destinul i-ar fi rezervat anonimatul. S-a dovedit însă că acele începuturi nu au rămas fără ecouri. *Provincia* și *familia*, alături de un așezat sens al lui *natio*, i-au format și sudat, ca la toți trăitorii contemporani, sentimentele originii și ale apartenenței. În funcția de voievod și guvernator, Iancu a trecut prin Hațeg neîndoielnic în iunie 1443, apoi în august 1448, mai 1451 și mai-iunie 1453³. Să remarcăm aglomerarea înfîlînirilor, subliniind totodată că ultimul rege care a văzut locurile fusese Sigismund de Luxemburg, în 1411, iar ultimul voievod în 1435. După anul 1456, în tot *cuprinsul secolului*, nici un rege sau voievod nu a mai călcat prin Hațeg. A fost un fapt ușor sesizabil și, certamente, sensibilizant.

Bilateralitatea relațiilor personale s-a consolidat în focul luptelor. Aproape anual, hațeganii au stat sub comanda lui Iancu într-una ori două campanii împotriva turcilor, în Țara Românească și Moldova, în Slovacia și Austria. Persona-

³ Arh. Naț. Magh. Budapesta, Dl. 55.260; Dl. 93.117; *HTRTE*, II, 1884, p. 35—36; J. Mihaly, *Diplome maramureșene*, Sighet, 1900, p. 365—369.

litatea lui le-a devenit familiară pînă la detaliu. Jertfele de singe, reprezentarea autorității sale în alte comitate, au rămas printre frînturile de contribuții hațegane la epopeea Hunedoreanului. Invers, au persistat mai multe ecouri ale faptelor lui Iancu: i-a protejat manifest pe hațegani, acordîndu-le înscrisuri privilegiale masive și speciale, i-a favorizat în fața justiției, a temperat zelul misionar catolic ce-i amenința.

Din cei 16 ani ai epocii Hunedoreanului s-au transmis urme durabile. Mulțimea actelor de stăpînire, — peste 30 emise direct și aproape 20 intermediare — s-a constituit într-un ansamblu de piese de referință, adeseori reluate, cunoscute, consultate, reconfirmate. Urmașii celor înzestrați, răspîndiți în toate colțurile districtului, au remarcat că își datorau starea privilegială în primul rînd lui Iancu. Pînă în perioada anilor 1462—1464, regele Matia Corvinul a continuat să acorde diplome pentru servicii aduse sub flamura corbului cu inel înaintea de anul 1456. Originea nobilității confirmate în scris s-a păstrat obligatoriu în conștiința posterității din acute nevoi practice. În 1481, totalitatea cnezilor și românilor de sub cetatea Devei erau în măsură să ateste oral purcederea unui privilegiu de la Iancu, făcut anume pe seama unuia dintre ei⁴. Cu sau fără suport real, acea obîrșie s-a asociat memoriei lui Iancu pînă în pragul vremurilor moderne⁵.

Alături de pergamentele ori hîrțile cu peceti, adesea indescifrabile pentru nivelul de cultură al posesorilor, alte mărturii, cu valoare intuitivă mai ridicată, au contribuit la imortalitatea eroului. Nici aici numărul lor nu ne răsfață: sînt puține, dar suficient de relevante. Una dintre cele mai reprezentative relieve pare că a fost în acele vremuri cahla cu cavalier în turnir. Importanța ei rezidă în simbolistica foarte grăitoare. Înfațișează nu numai cavalerul regal, dar, într-o interpretare mai liberă, deosebit de fecundă în seriile care au imitat-o ulterior, idealul militar creștin antiotoman. Ea a fost diseminată în Hațeg, la nobilii locuitorilor, prin intermediul lui Iancu de Hunedoara. Cercetările arheologice au surprins-o deocamdată numai la Mălăești, în cetate. Sălășenii, stăpînitorii acelor meleaguri, au conservat-o cu pioșenie pînă la finele veacului al XVII-lea, într-un loc de cinste. Niciodată nu a intrat, se pare, într-o sobă funcțională, dovedindu-se caracterul ei afectiv special⁶. Presupunem că au existat apoi și arme, trofee capturate în luptele cu turecii sau dăruite pentru servicii diverse în țesătura relațiilor de familiaritate. Unele blazoane au provenit din aceeași vreme⁷.

Mijlocul secolului al XV-lea a corespuns cu o prosperă epocă de civilizație în evident contrast cu tot ceea ce fusese înainte ori ceea ce a urmat după aceea. Anul 1438 a marcat o ultimă campanie pustiitoare turcească. A urmat apoi o *par athomana*, extinsă pe aproape 50 de ani, în care sentimentul acut al insecurității — coordonată fundamentală a mentalului medieval — s-a ameliorat simțitor. Hațeganii au străbătut la rîndul lor Balcanii și s-au întors cu prăzi bogate și surprinzătoare. Contactul cu suprafața regatului și cu Europa centrală le-a stimulat gustul pentru lux, confort, cultură. Li s-a redimensionat coplesitor spațiul uman,

⁴ E. Hürmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, II/2, București, 1891, p. 269—270.

⁵ Numeroase exemple vezi la Bőjthe Ödör, *Hunyadmegye sztrigymelléki részének és nemes családainak története, tekintettel a birtokviszonyokra*, Budapest, 1891, passim.

⁶ Victor Eskenasy, Adrian Andrei Rusu, *Cahlele cu cavalier în turnir din cetatea cnezială de la Mălăești (jud. Hunedoara)*, în *Sargetia*, 15, 1981, p. 113—115.

⁷ Pentru originea unor blazoane vezi observațiile noastre din *Cnezi români din Transilvania în epoca lui Iancu de Hunedoara — Cîndeștii din Rîu de Mori*, în *Rev1st*, 37, nr. 6, 1984, p. 566.

experiențele la care au fost supuși le-au violentat percepțiile și sistemul tradițional de valori. S-au transfigurat raporturile interumane, urmare a vizualizării altor practici sociale. Ireparabil, obstacolele lor s-au fărimțat și subțiat ca potențial. Limbajul a trecut ferm într-o etapă de bilingvism. Odată cu oamenii a suferit și peisajul. Parte din sate s-au regrupat, așezându-se în vetrele stabile în care le vom regăsi și astăzi. Dar au apărut și sate noi. Arhitectura lemnului nu și-a mai păstrat aroganța atotstăpînitoare. Lîngă timidele experiențe murale anterioare s-au înălțat ziduri noi la cetăți, biserici și, insolit, curți nobiliare de piatră.

Transformările ce au urmat după 1456 au fost de așa natură, încît au scos și mai pregnant în relief timpurile trecute. Către sfîrșitul domniei lui Matia Corvinul turcii și-au făcut din nou simțită prezența în Hațeg. Tot atunci, relativul echilibru social care guvernase pînă la mijlocul veacului a dat semne de rapidă dereglare. Egoismul feudal s-a instalat cu obsesivele lui probleme de stăpînire a pămîntului: hotărnicirile sînt inaugurate, fetele sînt eliminate de la partajul imobiliarului, străinii se dovedesc activi și competitivi. Diferențierile defavorabile se colau și pe efigiile succesorilor politici. Nici măcar Matia nu a mai reprezentat pentru hațegani un serios concurent în ierarhia simpatiiilor: pînă prin 1470 a arătat că fusese fiul guvernatorului, după care a devenit un rege ca oricare altul.

Excursul nostru sintetic pune în lumină realitățile complexe ale societății hațegane din secolul al XV-lea. Pentru comprehensiunea indivizilor trăitori atunci ar fi prea mult să le pretindem înțelegerea superioară și globală a segmentului temporal în care se mișcau. Dar este *imposibil* ca, din multitudinea de acumulări și metamorfoze, adesea rapide și șocante, ei să nu fi intuit ceva din progresul vremurilor. Pentru toate, comunitatea și-a elaborat, în mod obligatoriu, explicațiile ei cauzale. În structura mentalului medieval, Iancu a devenit instrumentul fundamental al voinței divine, dar un interpus persuasiv, copleșitor și, mai cu seamă, singular.

Societatea românească din Hațeg a înflorit în vremea lui Iancu în termeni cu adevărat superlativi. Mentalul individual și colectiv nu putea ocoli conștientizarea. Tot așa, rolul catalitic vizibil al personalității guvernatorului era imposibil de eludat. Desigur, din aceeași vreme au început să fie accentuate și caracterele portretului său. S-au ales unele în favoarea altora, s-au exacerbat cîteva, altele s-au efasat. Trebuie să credem că eclatantul, gratitudinea, mîndria conprovincialității au durat imaginea afectivă a lui Iancu. Un „mit al bunului stăpînitor” s-a legat de el încă din timpul vieții.

Vom vedea, în cele ce urmează, că, într-adevăr, figura Hunedoreanului s-a transformat antum și postum în cult. Căci ce poate fi mai relevant în dovedirea adulației de care s-a bucurat în Hațeg, decît onomastica? Fenomenul de adoptare mondenă a unui antroponim este generat în modul cel mai firesc de un anume model. Copiul va primi un nume moștenit, ori față de care familia avea preferințe. În situația din urmă intervine nivelul de cultură, afectivitatea, mimetismul. Să vedem deci în ce raport stă numele subiectului nostru cu onomastica hațegană. Pentru a evita confuziile nedorite, vom preciza că era vorba despre numele *oficial*, sau, poate, și mai corect, cel utilizat în sursele documentare latine, recenzat de noi doar în *rîndurile feudalilor români*⁸. Investigația ne spune că cel mai obișnuit

⁸ Va trebui să ne referim aici la contradicția dintre numele Ioan-Iancu. După cît se știe, ultimul și-a cîștigat drept de cetate în urma demonstrației din 1957 a academicianului Șt. Pascu (*Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii și cercetări de istorie*, Cluj, 8, nr. 1—4, 1957, p. 24—27). O cercetare recentă, pe temeiuri lingvistice, a confirmat prezența antro-

apelativ masculin din Hațegul secolului al XV-lea a fost acela de Ioan. L-au purtat nealterat 45 de persoane atestate, în timp ce alte 32 s-au identificat printr-unul din hipocoristicele Iuon, Ionul, Ionuș, Iovan, Ivan, Oancea-Vancea și Oană. În total, deci, 77 de purtători ai numelui⁹. Dintre ei, șase au trăit în prima jumătate a secolului și doar în șase-șapte cazuri trebuie să considerăm că prenumele s-a perpetuat prin tradiția familială. Rămânem cu un total de 55–60 de persoane care și-au dobândit numele de botez pe calea popularizării lui prin intermediul lui Iancu de Hunedoara. Practic nu există sat ori grup familial hațegan care să nu numere cel puțin un membru cu numele de Ioan. Deci, asimilarea fusese generalizată și nu era proprie unor insule geografice. Pentru justa apreciere a extensiunii antroponimice vom mai inseria numele care au urmat, în ordinea utilizării, socotindu-le atestate în tot spațiul veacului al XV-lea: Ladislau-Lațcu — 45, Ștefan — 38, Mihail — 35, Nicolae — 32 și Petru — 31. De altfel, în nici o altă epocă, nici o altă personalitate politică sau religioasă nu va fi atât de faimoasă, încât numele ei să facă modă.

Destule indicii ne punctează etapele transferului către legendă al personalității lui Iancu.

Din cercetarea documentelor hațegane rezultă că oamenii epocii operau corect cu evenimente care se petrecuseră cu 20 pînă la 40 de ani în urmă. Spre exemplu, în 1507, un grup de mățeșteni formulau acuzații împotriva unor consăтери, pentru abuzuri săvîrșite cu 15 ani înainte¹⁰; în 1462, Cîndeștii din Rîu de Mori evocau, într-o succesiune remarcabil de exactă, mai multe evenimente petrecute cu aproape 20 de ani în urmă¹¹; la 1511, paroșenii găseau, în sfîrșit, prilejul de a-și trage în proces vecinii pentru pricini vechi de 28 de ani¹²; aproximativ același interval de timp caracterizează și amintirile Anei de Breazova, în 1473¹³; în 1504 erau aduse în actualitate fapte vechi de 40 de ani, în care eroi fuseseră nobilii români din Clopotiva și Densuș¹⁴. Cu două ocazii, înregistrate în dreptul anilor 1496 și 1519, întreaga obște hațegană s-a reunit pentru a depune mărturie colectivă asupra

ponimului românesc *Jankul* în eposul slavilor de sud (vezi Victoria Elena Frincu, *Iancu de Hunedoara în folclorul slavilor de sud*. Rezumatul tezei de doctorat, București, 1979, p. 5–6). Numele Iancu începe să fie înregistrat în scris din secolul al XVI-lea. La rîndul ei, antroponimia hațegană nu notifică pe Iancu decît de la sfîrșitul veacului al XV-lea prin trei persoane destul de modeste din punctul de vedere al condiției sociale. Pornind de la această constatare, s-ar deduce că numele de Iancu s-a vehiculat în mediile populare, dar excluzîndu-le pe cele cneziale și nobiliare românești. O ipoteză interesantă a formulat, în anul 1897, Iosif Bălan, potrivit căreia numele Iancu ar fi fost numele voievodului înainte de catolicizare (*Iancu de Hunyad*, 1897). Într-adevăr ar fi de luat în considerare un apelativ diferit de fratele său, care, așa după cum se cunoaște, a fost înregistrat în izvoarele latine tot Ioan. A. Veress a reproduș și ipoteza originii numelui de la un toponimic (*Cîntece istorice vechi ungurești despre români*, în *Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare*, Seria III, tom. III, București, 1927, p. 13). Pentru utilizarea lui Ioan (Ianăș), ca apelativ, în mediile elitare românești, vezi mai ales mențiunile din documentele slavo-române contemporane voievodului, emise în Țara Românească și Moldova.

⁹ Investigația onomasticii hațegane a fost făcută pe temeiul corpusului de izvoare Adrian Andrei Rusu, Ioan Aurel Pop, Ioan Drăgan, *Izvoare medievale românești (Țara Hațegului în secolul al XV-lea)*, vol. I–II, mss. pregătit pentru tipar la Editura Dacia din Cluj-Napoca.

¹⁰ Arh. Naț. Magh., Dl. 29.603.

¹¹ E. Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 138–139.

¹² Arh. Naț. Magh., Dl. 29.618.

¹³ Bibl. Batthyaneum, Alba Iulia, III, nr. 63.

¹⁴ Arh. Naț. Magh., Dl. 29.591.

stăpînirilor Cîndeștilor, cu o vechime de 50 și, respectiv, 60 de ani¹⁵. Ultimele ilustrări au o semnificație aparte. Arată în fond *limita incontestabilă a mărturieii orale* admise ca valoare probatorie în dreptul istoric. Apelul la un *fassio* colectiv, operat la semicentenar, tinde să descopere posibillii supraviețuitori și să compenseze absența testimoniuului scris. Dincolo de hotarul anului 1500 nu mai este deci de așteptat ca evenimentele de la mijlocul veacului apus să-și fi păstrat altceva decît contururi schematice, cu importante amputări în planul spațial și temporal.

În actele hațegane se face apel cu ușurință la numele străbunicului, chiar și în situația în care acela nu apăruse niciodată în înscrisuri ale cancelariilor latine. Se poate cita, spre exemplu, familia din Vad, cu al ei străbunic numit Florea, trăitor pe la începutul secolului al XV-lea, dar consemnat în scris peste aproape o sută de ani¹⁶. Există însă și situații în care amintirea strămoșilor coboară în adîncime două-trei secole. O parte dintre sălășeni elaborau în 1692 o genealogie stufoasă, de peste zece generații¹⁷. O minimă concluzie a celor prezentate ar fi aceea că la nivelul familial au fost conservate, pe cale în primul rînd orală, cîteva tradiții istorice, potențial capabile să includă și epoca lui Iancu de Hunedoara. Trebuie să fie vorba despre tangențe între fostul voievod și personajul contemporan din „cronica” familiei. Corectitudinea unor genealogii ne face, în egală măsură, să ne întrebăm dacă nu cumva ele (sau nu numai ele) erau susținute de însemnări scrise altele decît cele cu valoare social-juridică. O posibilă sursă ar fi aceea a pomelnicilor bisericilor locale¹⁸. Este momentul să ne amintim că, între 1440 și 1497, un diac de slavonie adnotase hrisoavele latinești ale Cîndeștilor din Rîu de Mori¹⁹, că, în sfîrșit, practica însemnărilor semnate pe cărțile de cult luase, tocmai din acele vremuri, un avînt notabil. Comanda, în egală măsură subscrisă, a unei ferecături de argint pentru un tetraevanghel de la mănăstirea Neamț²⁰ sau clădirea unei bisericiuțe în cetatea Hustului²¹ arată o preocupare peremptorie pentru memoria viitorului. În preajma unor astfel de sensibilități, dublate de strălucite potențe materiale, consemnările protoistoriografice au fost firești.

În vremea lui Matia, cancelaria regală a elaborat o sentință valorică asupra lui Iancu de Hunedoara, pe care a încercat să o inoculeze în conștiințele contemporanilor. Am regăsit-o în primul rînd oferită Cîndeștilor din Rîu de Mori, în actul solemn de danie a turnului de la Subcetate și a tirgului de la Sîntămărie-Orlea, în decembrie 1462. „Ilustrul domn”, spune textul latin, „spre lauda eternă a săvîrșit victorii memorabile”²². Vom recunoaște aici o judecată istoriografică umanistă ce nu pare străină de contemporanul Anton Bonfini, cronicarul aulic. Desigur, era puțin și unilateral. Erau aceleași rezistente calificative ale lui Iancu-croul.

¹⁵ Arh. Naț. Magh., Dl. 31.157 și, respectiv, Dl. 30.351.

¹⁶ Arh. Naț. Magh., Dl. 29.585.

¹⁷ Arh. Naț. Magh., Dl. 30.456. Publicarea piesei și comentarii însoțitoare vezi în articolul nostru *Miscellanea hatzegiana (Informații și reinterpretări privitoare la istoria Țării Hațegului în evul mediu) (I)*, în *Sargeția*, 20, 1987, în curs de apariție.

¹⁸ Adrian Andrei Rusu, *Pomelnicul mural al bisericii „Sfîntul Nicolae” din Hunedoara*, în *Mitropolia Banatului*, 36, nr. 6, 1986, p. 42—49.

¹⁹ Idem, *Cîndeștii din Rîu de Mori...*, p. 567.

²⁰ Idem, *Datarea ferecăturii evangheliarului lui Iancu Cînde de la mănăstirea Neamț*, în *AIAl*, 22/2, 1985, p. 743—746.

²¹ Vezi idem, *Miscellanea hatzegiana* (I), anexa 3.

²² E. Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 138.

Este fapt cert că pînă în anii 1475—1480 hațeganii nu au avut nevoie de stimulente oficiale pentru a conserva trăirea unei personalități ce punea în strălucitoare lumină persoana tînărului rege. Pînă în anii mai sus menționați au continuat să hălăduiască toți cei care se întorseseră după luptele de la Sintimbru, Ialomița, Zlatița, Varna, Cîmpia Mierlei și Belgrad. Iancu supraviețuia prin ei. Au fost cei care au transmis urmașilor numele, materialitatea relației Iancu-eterinitate, fondul de fapte pe care s-a brodat folclorul. Operația de triere din paleta coloristică a personalității vivante era în plin proces. O singură dovadă, provenită din generația desemnată, s-a strecurat pînă la noi. În 1473, Ana de Breazova, soția lui Ioan Negru de Grădiște (Sarmizegetusa), își amintea de vremurile în care Lorand Lepeș fusese voievod și castelan de Hațeg²³. Pentru ea, selecția temporală a acționat în așa fel, încît l-a coborît pe demnitar din funcția pe care o ocupase cu adevărat, către una mai puțin sonoră și glorioasă. Lorand Lepeș a trăit în vremea lui Iancu și a purtat, ca și el, și ca alții, titlul de guvernator. Dar Ana de Breazova nu i-a asociat persoana cu funcția în care Iancu excela, fie pentru că în înțelegerea ei echivalarea era imposibilă, fie că, pur și simplu, pentru hațeganii timpurilor, doar Iancu fusese recunoscut ca atare.

Ultimele două decenii ale secolului al XV-lea au marcat, cum am văzut, dispariția setului de imagini reale moștenite din jurul perioadei lui 1450. Fiii și nepoții contemporanilor lui Iancu au selectat sever mesajul, subiectiv și el, al părinților și buniciiilor. Contrastele au înfrumusețat epoca apusă pe care nimeni nu o mai apucase direct. Nu este nicicum o particularitate locală a felului de a gândi. Așa cum relevă eclatant „programul” răscoalelor medievale, țăranul, ca și micul feudal de altfel, și-au reamintit întotdeauna cu nostalgie amărăciune timpul trecut, reclamîndu-l cu violență în momentele de criză.

La sfîrșitul secolului al XV-lea a cîștigat în importanță eposul. Arsenalul propriu de exprimare utilizează licențe, selecționări estetice sau emotive, contopiri de fapte reale pe direcții care dau mai multă consistență genului. Forma pe deplin elaborată se va înregistra abia peste două-trei secole. Nici o clipă nu ne putem îndoi de existența unui buchet epic mai bogat decît cel transmis pînă la noi. El s-a restrîns în timp din diferite motive. Rămîne totuși curios cum de nu au ajuns pînă la noi mici povestioare în genul aceluia despre Ștefan, Tepeș ori Matia. A fost vorba de stăvilirea lor din inițiativă autică? De loc exclus. În vremea în care folclorul avea posibilitatea să ia amploare, — adică după 1480, regele Matia nu mai avea nici un interes să i se preamărească originile modeste ori evenimente strălucite care l-ar fi eclipsat, iar după 1490, Jagellonii ar fi dat dovadă de miopie politică prin tolerarea unor forme de simpatie pentru o familie ai cărei ultimi descendenți, în viață fiind, erau potențiali aspiranți la coroană. Apoi, ceva mai tîrziu, Iancu a avut concurența altor subiecți sensibilizanți trecuți prin istorie, care au fost mai aproape de aspirațiile populare (Horea, Avram Iancu etc.).

Înainte de a avea șansa eternizării pe hîrtie, mare parte din amintirea folclorică a lui Iancu s-a pierdut. O simplă trimitere către folclorul balcanic, evoluat în alte condiții decît cel românesc, ne convinge de varietatea posibilă a sa, în timpuri mai apropiate veacului al XV-lea²⁴. Oricum, Iancu este *unul dintre cei mai vechi eroi ai literaturii populare*. Folclorul românesc, înregistrat la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului nostru, pe lângă că nu a păstrat particularități hațegane, a menținut doar o personalitate palid conturată. S-au perpetuat

²³ Bibl. Batthyaneum, Alba Iulia, III, nr. 63.

²⁴ Pentru folclorul balcanic vezi Victoria Elena Frîncu, *op. cit.*

cîteva ecouri ale genealogiei mitice²⁵. Apoi, a persistat războinicul împotriva turcilor, a cărui şiretenie a procurat bogăţie. Este neaşteptată exclusivă imagine a apărătorului intern, „Sibianul“, şi raportarea sa la confesionalitate-etnic. Mai mult nu este decît substanţă artistică²⁶.

În ce măsură producţia populară a stat în contact cu elitele feudale româneşti, este o chestiune care ne îndreaptă din nou către rezolvări ipotetice. Despre o totală identitate de vederi în planul tratării subiectului ori poate chiar şi al mijloacelor materializării sale nu se poate nicidecum vorbi. Chiar dată fiind situaţia periferică a feudalităţii româneşti, ea a asimilat cel puţin o parte din poetica idealurilor cavaleşti, cu atît mai mult cu cît personalitatea lui Iancu s-a clădit copios pe astfel de sensibilităţi. Maniera de proslăvire în forme mai alcătuite ori mai pretenţioase decît cele populare corespundea, cel puţin parţial, unei categorii nobiliare româneşti, dispuse să se integreze şi prin forme de cultură speciale în corpul comun al nobilimii regatului. Haţeganii nu au dus lipsă nici de scriptori de formaţie universitară, contaminaţi, e drept, de catolicism, dar, în egală măsură, de fermentii Renaşterii. Dacă aceia s-au lăsat antrenaţi în elogiarea eroului, cum au făcut-o, cu ce destinaţie şi cu ce succes, este o mare îndrăzneală a încerca să răspundem²⁷.

Aşadar, în secolul al XV-lea, Iancu de Hunedoara s-a impregnat în modul cel mai simţitor în lumea micilor feudali români din Ţara Haţegului. Imaginile pe care le-a purtat prin timp, în conştiinţele posterităţii imediate, au fost acelea ale cîrmuitorului apropiat, favorabil şi generos, ale militarului de excepţie. Ulterior, ordinea s-a răsturnat odată cu progresiva dispariţie a stimulilor sensibilizanţi ai epocii în care a acţionat. Posteritatea i-a moştenit în final doar amintirea faptelor, în toată grandoarea, dar şi abstracţiunea lor.

ADRIAN ANDREI RUSU

L'IMPACTE DE LA PERSONNALITÉ DANS LA SOCIÉTÉ ROUMAINE DE HAËG AU XVe SIÈCLE: JEAN DE HUNEDOARA

(Résumé)

L'article essaie de faire pour la première fois une insolite approche entre deux réalités médiévales de la Transylvanie: le district roumain de HaËg et le souvenir posthume de Jean de Hunedoara. On étudie les moyens par lesquels la personnalité politique du grand héros de la lutte anti-ottomane a été capable de pénétrer

²⁵ Atanasie Marian Marienescu, *Poezii populare din Transilvania*, Bucureşti, 1971, p. 220—222.

²⁶ Pentru poezia Iancu-Vodă sau Iancu Sibiancu, vezi Gr. G. Tocilescu, Christea N. Ţapu, *Materialuri folcloristice*, vol. I, Bucureşti, 1980, p. 122—124. Se constată însă, după circulaţia general românească a ei, că ar putea fi vorba despre o contaminare a temei iniţiale şi de către alte personalităţi (Ioan Vodă cel Viteaz, Iancu Sasul ori chiar Avram Iancu). Vezi mai ales Atanasie Marian Marienescu, *op. cit.*, p. 183, 184—185, 189.

²⁷ Vom remarca doar că Nagybankai Mátyás, autorul unei foarte vehiculate poeme de secol XVI, s-a inspirat copios din literatura cronicărească (Cf. *Régi magyarországi nyomtatványok. 1473—1600*, Budapest, 1971, p. 348), dar a suferit şi contaminări populare în privinţa numelui. Opinii despre literatura „orală de curte“ şi a „taberelor de luptă“ vezi şi la P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii româneşti*, Bucureşti, 1969, p. 340—343.

dans la conscience des féodaux roumains: les contacts étroits comme habitants de la même région, soldats et officiers, *familiares* ou administrateurs, les nombreux privilèges accordés, les trophées, les notes proto-historiographiques, les transformations sensibles dans toute la société de Hațeg.

Puis, après avoir étudié progressivement dans les documents la dégradation et la métamorphose de la mémoire historique collective et individuelle du pays, on constate ces processus dans la situation concrète du souvenir de Jean de Hunedoara. Entre l'époque de Jean de Hunedoara et les décennies qui l'ont suivi, il y a eu un contraste majeur, qui a transformé lui aussi le souvenir. L'onomastique de la région témoigne la popularité du personnage durant tout le XVe siècle. Les images réelles disparaissent vers le dernier quart du XVe siècle, en même temps avec la mort de tous ceux qui ont vécu et ont lutté à côté de Jean de Hunedoara. L'aspect héroïque, notamment celui de champion de la chrétienté, continue à persister, à s'accroître, tout en effaçant les multiples aspects de la forte et complexe personnalité du voïvode.

UN CĂPITAN ROMÂN PE FRONTUL ANTIOTOMAN: LADISLAU FICIOR DE CIULA (?—1492)

Contribuția masivă și hotărâtoare a românilor din Transilvania la efortul antiotoman din epoca dinastiei de Hunedoara¹ a fost însoțită de importante consecințe pozitive, îndeosebi pentru aceia care reușiseră să-și mențină libertatea pînă la acea dată și s-au înscris activ în acest efort.

Din rîndurile celui celebru „partid militar” românesc, lăudat „mai presus decît toți pentru luptele cu turcii”², care s-a afirmat pe parcursul unui întreg secol (1420 — 1526), s-au ridicat, pe urmele lui Iancu de Hunedoara, numeroși comandanți de oști, familii de viteji luptători precum Pavel Chinezul, Bartolomeu Dragfi, Iacob Gîrleșteanu, Petru Vistier de Macicas, Ambrozie de Dolha, Ladislau Fiat de Armeniș, familiile Bizereștilor și Mîtniceștilor din Banat, ale Cîndeștilor de Rîu de Mori, Ungureștilor de Nădăștia, Ciulanilor din Hațeg.

Aceștia din urmă, cei opt fii ai lui Vlad de Ciula, au realizat în a doua jumătate a secolului al XV-lea cea mai spectaculoasă ascensiune a unei familii de nobili români ardeeleni, după Corvinești și Dragoșesti. Deschizătorul de drum a fost Ladislau Ficior, mare comis și ban la Belgrad, Iaița și Severin, a cărui biografie ne propunem să o refacem în cele ce urmează. Încercăm, pe această cale, să restituim pentru prima oară istoriei noastre medievale o personalitate puternică, în multe privințe semnificativă pentru destinul nobilimii române în epoca Huniazilor și contribuția ei la marea confruntare cu turcii din jumătatea de secol care, în această parte a Europei, stă sub pecetea izbînzilor marelui Ștefan al Moldovei.

Familia din Ciula a fost pînă nu demult ignorată în istoriografia noastră³, din motive fiind în primul rînd de stadiu cercetării documentare⁴. Acțiunea recentă de culegere a documentelor hațegane din secolul al XV-lea⁵ ne-a relevat informații noi asupra acestei familii, originii ei cneziale și apartenenței ei organice la mediul specific al nobilimii românești din Țara Hațegului.

¹ Ștefan Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Ioan de Hunedoara*, în *Studii și cercetări de istorie*, 8, 1957, nr. 1—4, p. 25—57; Ioan Drăgan, *Rolul românilor din Transilvania în lupta antiotomană din a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în *AIIA*, 27, 1985—1986, p. 67—76.

² Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. III, p. 101.

³ Prima mențiune a originii românești a umanistului Filip More de Ciula, din această familie, la Fr. Pall, *Fragen der Renaissance und der Reformation in der Geschichte Rumäniens*, în *FVL*, Bd. 9, 1965, Nr. 2, p. 7, reluată de S. Jakó, *Philobiblon transilvan*, București, 1977, p. 59. Pe larg, în articolul rostru, *Diplomatul și umanistul de origine română Filip More din Ciula (1470—1526)*, în *Apulum*, 21, 1983, p. 183—189.

⁴ Majoritatea covârșitoare a informației se află deja publicată în lucrări maghiare, fără ca vreuna să afirme explicit originea românească a Ciulanilor. Cea mai recentă încercare micromonografică a familiei, cu unele scăpări, la P. Török, *A Csulaiak*, în *Magyar Családtörténeti Szemle*, 1943, 9, p. 102—111.

⁵ Adrian A. Rusu, Ioan A. Pop, Ioan Drăgan, *Țara Hațegului în secolul al XV-lea. Documente* (în curs de apariție).

Ladislau Ficior s-a născut în familia numeroasă a lui Vlad (*Wladul*) din Ciula, alături de încă șapte frați: Gheorghe, Ioan (Oancea), Nicolae, Matia, alt Ioan, Filip, Mihail și o soră, al cărei nume nu-l cunoaștem⁶. Tatăl său, Vlad, amintit întâi la 1439 ca om de măturie și apoi frecvent în această calitate, stăpânește la Ciula (Mare) cu drept nobiliar. Înaintașii săi cnezi obținuseră recunoașterea nobilității încă înainte de 1404⁷, când este menționat un Ladislau fiul lui Mihail de Ciula ca om de măturie⁸.

Alături de Ladislau, Gheorghe zis More, în calitatea de mare comis și ban de Severin și de Belgrad (1492—1507) și Filip More, secretar regal și episcop de Pécs (1524—1526)⁹ au pătruns în rândurile magnaților regatului ungar. Nicolae zis Cindea a fost ban la Șabaț (1499—1508), Ioan zis Oancea (*Wancha*) castelan la Unguraș (1479—1494), iar biografia unui alt Ioan¹⁰ și a lui Mihail¹¹ nu am putut-o reconstitui cu certitudine.

Anul nașterii lui Ladislau Ficior, în Ciula părintească, nu se cunoaște; intru-cît însă prima sa mențiune, la 1475, îl indică la curtea regală cu o anumită influență, putem presupune un an nu mult după 1440. Este întâiul născut între frații săi, purtînd, după obicei, numele tatălui (Wladul-Ladislau), foarte răspîndit între nobilii hațegani. Copilăria și-a petrecut-o desigur în Ciula natală, unde părintele său e pomenit ca om de măturie ultima oară la 1458¹². Atașat de casa Huniazilor, la fel ca toți hațeganii¹³, Vlad de Ciula și-a trimis fiii la curtea regală pentru a deprinde meșteșugul armelor și celelalte calități necesare ascensiunii sociale. Tocmai în această perioadă regele Matia pune bazele armatei de profesie, plătită cu soldă și legată de persoana sa, în care s-au înscris numeroși tineri români. Este perioada în care apare cognomenul *More*, cu sensul de tînăr român angajat cu leafă¹⁴, pe care îl vor purta atît unii din frații săi, cît și Ladislau, alternativ cu cel de *Ficior* (*Fychor*). Acesta din urmă, afirmînd originea românească a purtătorului său, dar și existența unui mediu care înțelegea sensul termenului ori poate chiar l-a creat, este un sinonim al lui *More* sau, mai degrabă, un termen care să-l deosebească de Vlad-Ladislau-tatăl. În cadrul armatei regale, Vlad-ficiorul a putut să participe

⁶ Al doilea Ioan, Filip și Mihail proveniți dintr-o altă căsătorie. Vezi actele regale din 28 aprilie 1477 (Arh. Naț. Slovacă, Bratislava, B, nr. 103, copie microfoto Arh. Stat. București, rola 105/RSC, cadr. 13—15) și 26 februarie 1489 (J. Kemény, *Appendix*, VII, p. 102). De asemenea, pe larg, P. Török, *loc. cit.*

⁷ Actul lui Sigismund de Luxemburg din 25 august pentru Ioan fiul lui Cindea de Rîu de Mori, în *Hurmuzaki-Densușianu*, I/2, p. 432—433.

⁸ Nu există documente sau indicii privind recunoașterea nobilității familiei în secolul al XV-lea. Calitatea de om de măturie (*homo regius*) la 1404 și o mențiune din 1496, privind nobilitatea seculară a familiei lui Filip More ne conduc la convingerea că acest fapt s-a petrecut înainte de 1400.

⁹ Ioan Drăgan, *Diplomatul ...*, *loc. cit.*

¹⁰ Altul decît menționatul Oancea. P. Török nu-l cunoaște. La 1494 un Ioan de Ciula devine „baccalaureus artium” la Cracovia (S. Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, București, 1979, p. 326), fără să avem certitudinea identității lor.

¹¹ Un Mihail More, căpitan al cetății, implicat în predarea Belgradului la 1521. Identitatea nu e sigură.

¹² Arh. Naț. Magh., Dl. 29.533.

¹³ Un fiu al său se numește Matia, mai puțin uzitat în Hațeg. Faptul, alături de cel al ascensiunii excepționale a familiei, poate sugera și o relație specială între Vlad și Iancu de Hunedoara. Cf. Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 41—44.

¹⁴ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, Budapeșt, 1970, p. 956—957. Numele se răspîndește în mediul românesc în a doua jumătate a secolului al XV-lea, cu deosebire în comitatul Hunedoara (D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. V, Budapeșt, 1915, p. 207).

la campaniile antiotomane din Bosnia în 1463—1464, la înăbușirea revoltei din Transilvania și la acțiunea din Moldova în 1467, la campania din Cehia în anul următor, la ocuparea cetății Šabat la 15 februarie 1476 ș.a.

Prima menționare a lui Ladislau Ficior, la 1475, se leagă de obținerea din partea regelui a unor părți din Fărcădinul de Sus și Valea Fărcădinului (Ohaba)¹⁵, care a deschis un proces îndelungat cu nobilii de acolo. În anul următor este menționat în stăpânirea satului Chwrazenthamas din comitatul Solnocul exterior, unde își are una din reședințe și unde sînt menționați în același an tatăl Vlad și frații Ioan, Gheorghe, Nicolae și Matia¹⁶.

La 1479, an în care fratele său Ioan Oancea, în calitate de castelan de Urguș, participă la lupta cu turcii de la Cîmpul Pîinii din 13 octombrie, Ladislau Ficior este menționat în funcția de mare comis (*magister agasonum*), legat de întreținerea cavaleriei regale¹⁷.

Conflictele cu turcii se țin lanț și în anii următori pe toată granița sudică a regatului, de la Severin la Adriatică, cu deosebire în Bosnia, unde este consolidată cetatea Iaița, punctul central al sistemului de apărare din această zonă. Oștile conduse de Petru Docz, banul de Iaița, Ladislau Egervári, banul Dalmației, Croației și Slavoniei și Pavel Chinezul, comitele de Timișoara și căpitan suprem al părților de jos ale regatului, pătrund în teritoriul otoman, distrugînd bazele de atac și facilitînd deplasarea în Banat și Ungaria a mii de slavi și români balcanici. Într-o asemenea acțiune, în Bosnia, din toamna lui 1480, românii din Polița și Radobila, în număr de mai multe mii, au sprijinit o unitate militară regală atacată de turci să obțină victoria¹⁸.

În aceste acțiuni s-au distins încă o dată luptătorii ardeleni și bănățeni experimentați în războaiele cu turcii. Faptul este reflectat și de instalarea unor reprezentanți de-ai lor în funcții militar-administrative importante pe granița sudică: Matia Geréb de Vingard devine acum ban al Dalmației, Croației și Slavoniei, Ladislau Ficior de Ciula căpitan de Belgrad și ban de Iaița, cele mai puternice cetăți ale sistemului de apărare antiotoman al regatului, Iacob Gîrleşteanu, viitorul ban de Severin, viceban de Iaița la 1481¹⁹.

Deși în 1482 intervine un armistițiu, conflictele de graniță continuă și chiar în anul următor, la 29 octombrie 1483, Ladislau Ficior, în cooperare cu banul dalmat Matia Geréb, surprinde pe riul Una o armată turcească încărcată cu pradă, ucide două căpetenii, două mii de dușmani și eliberează 20.000 de captivi²⁰. Noua consolidare a frontului balcanic s-a dovedit eficientă și durabilă, permițînd regelui să încheie victorios războiul cu imperiului și să ocupe Viena la 1 iunie 1485.

Ladislau Ficior rămîne în funcția de ban de Iaița, numit în documente și căpitanul cetății Iaița (*capitaneus castrî Jaycza*), ori banul regatului Bosniei (*regni Bozne banus*), pînă la 1491, avînd coleg în funcție de prin 1489 pe Emeric de

¹⁵ Dl. 29.533.

¹⁶ La 13 iunie 1476. Vezi actul regal din 28 aprilie 1477 (Arh. Naț. Slovacă, Bratislava, B, nr. 103, copie microfoto Arh. Stat. București, rola 105/RSC, cadr. 12—15).

¹⁷ Actul vicevoievodului Transilvaniei Anton de Kend din 11 februarie 1479, Turda, Dl. 29.533 și 29.844.

¹⁸ Serisoarea lui Matia către Sixt IV din 14 decembrie 1480, în L. Thallóczy, *Jajcza (bánság, vár és város) története*, Budapeșt, 1917, p. CCLXXIII.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Mátyás király levelezése*, II, p. 267; L. Thallóczy, *op. cit.*, p. CXLVII; L. Elek, *Mátyás és kora*, Budapeșt, 1956, p. 169.

Trenčîn²¹. Împreună cu acesta va cheltui pentru întreținerea și refacerea cetății Iaița și a altor fortificații de graniță, pentru plata soldelor, suma importantă de 19.500 de florini, pe care ducele Ioan Corvin, sub a cărui autoritate au ajuns părțile Bosniei la moartea regelui Matia, se angajează să le-o restituie la 25 iulie 1490²². O mică parte din această sumă o recuseraseră deja la acea dată de la episcopul de Agria, creditorul lui Ioan Corvin²³.

Ultima dată la care este menționat în funcție la Iaița este 17 octombrie 1490²⁴, după care, în anul următor, în care se întâmplă și moartea colegului său, pleacă la Severin²⁵. Putem interpreta această revenire spre ținuturile românești și ca o consecință a unei răcirii a raporturilor cu ultimul huniad, fie din pricina băneștii, fie datorită destrămării partidei corvinești în urma pierderii bătăliei pentru tron. Poate fi și Ladislau Ficior între cei învinși de ingratitude de către Ioan Corvin la 26 septembrie 1491, când scria cu amărăciune bănățeanului Petru Vistier de Măciș că „puțini sînt cei care își mai amintesc binefacerile regale ale părintelui nostru”²⁶.

La Severin, al cărui ban, de altfel ca și cel de Iaița, era socotit între baroni, Ladislau Ficior activează puțin. În primăvara lui 1492, după cum ne informează însuși Bonfinius, după ce a obținut victoria împotriva turcilor, apărînd cu vitejie cetatea și dovedindu-și marile calități militare, pornește spre Buda, unde se intrunea dieta, cu două care încărcate cu capete de turci. Pe drum, atins de o boală gravă, încetează din viață. Fratele său Gheorghe impresionează adunarea cu insolita privesc, iar regele îi încredințează funcția de ban al Severinului în locul fratelui său Ladislau, „bărbat preaviteaz și înfricoșător pentru turci”²⁷.

Cariera și remarcabilele fapte de arme ale lui Ladislau Ficior, alături de ale fraților săi Gheorghe More și Nicolae Cindea, au devenit notorii și în Italia renascentistă prin activitatea fratelui său Filip More, cunoscutul diplomat și umanist. Amintim aici referirile elogioase la adresa luptătorilor din Ciula făcute în prefețele unor ediții antice de către cunoscuții umanisti Filip Beroaldus din Bologna la 1496 și venețianul Aldus Manutius, la 1521²⁸, ambii maeștri și prieteni apropiați ai umanistului român.

Și familia, caracterizată prin unitate și relații frățești exemplare, păstrează cu venerație memoria celui care a netezit fraților săi calea afirmării în cariera politică și militară și a sporit mult domeniul familial. Merită să insistăm puțin asupra acestui ultim fapt, deosebit de ilustrativ pentru întregirea profilului magnatului de dată recentă care a fost fiul Vladului din Ciula. Într-un moment în

²¹ E. Fügedi, *A XV. századi arisztokrácia mobilitása*, Budapest, 1970, p. 118.

²² L. Thallóczy, *op. cit.*, p. 65—66.

²³ *Idem*, p. 86—89.

²⁴ *Idem*, p. 86.

²⁵ *Idem*, p. CLVII.

²⁶ *Idem*, p. 81.

²⁷ Antonii Bonfinii *Rerum Ungaricarum decades quattuor et dimidia*, Basilicae, 1568, dec. V, lib. II, p. 720: „More Severini castelli prefectus, cum victoriae de Turcis parte, defeseque strenue arcis, ac propriae virtutis testandae gratia, currus duos caesorum hostium capitibus onustos, ad concilium veneret, in medio itinere gravi morbo correptus interiit, quos cum Georgius frater Buda atque in ipsum quoque conventum iussu regis detulisset, eo spectaculo proceres incredibili omnes laetitia, eque ac stupore replevit, cum truculenta adhuc et crudelitatem minantia mortuorum ora despicerent denique summo omnium consensu propterea laudatus ac magnifice donatus: fratrique mortuo qui fortissimus vir et Turcis formidolosissimus fuerat regis et patrum auctoritate est subrogatus”.

²⁸ I. Drăgan, *Diplomatul...*, p. 187, notele 22 și 25.

care procesul feudalizării era practic încheiat, el reușește să dobândească mai multe moșii, folosind în acest scop orice mijloace: influența la curte, procese îndelungate, forța armelor etc. Victimele sale sînt reprezentanți ai micii nobilimi din Transilvania și Ungaria.

Astfel, la 1475 obține de la rege dania unor părți de posesiune din Fărcădinul de Sus și Valea Fărcădinului²⁹, care va declanșa un lung proces cu nobilii de acolo, neîncheiat încă la 1508. La procesul din 1479, în fața vicevoievodului Transilvaniei, însuși Ladislau Ficior recunoaște că regele nu era în drept să doneze moșiile menționate³⁰. În 1482 nobilii din Fărcădin reclamă din nou pe fiii răposatului Vlad de Ciula pentru a fi ocupat zisele moșii, ținîndu-le cu puterea (*potentia mediante*)³¹.

După ce a dobîndit satul Chwnazenthamas din Solnocul exterior, Ladislau Ficior și ai săi săvîrșesc mai multe încălcări, provocînd o furtună de proteste și acțiuni judiciare din partea celor păgubiți³². În 1487, la solicitarea sa, regele se interesează de situația posesiunilor Almașu de Jos și Crăguiș din comitatul Hunedoara³³, pe care le va și dobîndi, iar la 1489 obține cu fratele său Gheorghe, mare comis la acea dată, posesiunea Șirioara din comitatul Dăbîca³⁴.

Aceeași atitudine tipică mării nobilimi o manifestă și în regiunea balcanică aflată sub autoritatea sa, ori în apropiere³⁵. De altfel, comanda asupra Bosniei era deosebit de profitabilă, aducîndu-i banului importante venituri, atît din prăzile de război, cît și din comerțul în direcția orașelor adriatice, așa cum o dovedește suma importantă menționată mai sus, cheltuită din averea proprie pentru întreținerea cetăților și solde. Sume nu tocmai neglijabile erau folosite cu siguranță pentru întreținerea curții personale alcătuite din slujitori, oșteni și familiari, ca cei pe care memoria documentelor ni i-a păstrat: nobilul român Nicolae de Zlaști și sîrbul Petru Vocovicevici³⁶. Cel dintîi era dăruit de rege la 15 decembrie 1480, o zi după menționatul episod cu românii balcanici, cu posesiunile hunedorene Zlaști și Thytews³⁷.

Pentru întregirea biografiei lui Ladislau Ficior mai adăugăm că a fost căsătorit cu Ana, fiica lui Mareu de Bedlean³⁸, familie care stăpînea în Hateg posesiunile Bretea și Plopi. După toate indiciile n-a avut urmași direcți³⁹.

Biografia lui Ladislau Ficior de Ciula ilustrează procesul de evoluție și diferențiere a nobilimii românești în etapa următoare epocii lui Iancu de Hunedoara

²⁹ Actul regelui Matia către capitulul din Alba Iulia, 14 octombrie 1475, Buda. DL. 29.533.

³⁰ DL. 29.844. P. Török, *op. cit.*, p. 106.

³¹ DL. 37.653. Arh. fam. Hunyadi.

³² Într-un singur an, 1477, se află în procese pentru posesiunile *Aposka* (v. mai sus nota 16), *Naghpo* și *Kyspo* (A. Kovachich, *Formulae solennes...*, Pesta, 1799, p. 227, nr. 126), pentru cele ale răposatului Gheorghe Pasar de Bala din comitatul Solnocul exterior și Heves (*idem*, p. 227—228, p. 128).

³³ Biblioteca Batthyaneum, III, 79.

³⁴ J. Kemény, *op. cit.*, p. 162.

³⁵ Plîngerea comiților Ștefan și Mihail Blagay către Matia Geréb, banul dalmaț, contra lui Ladislau Ficior și altora (Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon*, XII, p. 313—317).

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ DL. 29.536.

³⁸ P. Török, *op. cit.*, p. 106.

³⁹ Cf. *ibidem*. Totuși, Iván Nagy și, după el, Fr. Pesty, iar mai recent E. Fügedi (*op. cit.*, p. 65) consideră că a avut ca fiică pe Margareta, văduva lui Matia Parvus de Cicu, comite de Liptovia, recăsătorită cu Francisc Balassa de Giarmata, coleg de banat cu Gheorghe More la Severin în 1492—1494.

și de asemenea politica socială a lui Matia Corvin, ridicându-se de la starea de mic nobil la aceea de baron. În acest fel familia din Ciula se alătură Corvineștilor, Dragfiștilor și Ungureștilor, familii nobiliare românești ce au pătruns pe treptele cele mai de sus ale ierarhiei nobiliare. Ascensiunea Ciulanilor impresionează și prin faptul că nu mai puțin de patru membri din aceeași generație (Ladislau, Gheorghe, Nicolae și Filip) ocupă demnități din cele mai înalte: mare comis, ban, secretar regal, episcop.

Dincolo de înaltele poziții sociale dobândite, de ideile și moravurile împrumutate marii nobilimi, Ladislau Ficior se caracterizează prin elemente tot atât de importante care îl disociază de aceasta: e ridicat din mediul omogen românesc al Hațegului, fiu de mic nobil, tovarăș de arme al lui Iancu de Hunedoara, stăpînește în ciuda străduințelor un domeniu cu totul modest și poartă un nume românesc. În ochii aristocraților de sînge, care lui Matia însuși nu se jenau a-i reproșa originea obscură, valahă, el nu putea apărea ca un egal, cel mult ca un parvenit care le invidia vechimca nobilității, poziția socială și averea. Spre deosebire de aceștia, Ladislau Ficior este un aristocrat al meritului, ridicat prin calități ostășești de excepție arătate în luptele cu turcii.

A apărut pe rînd Belgradul, Iași și Severinul, urmat de fratele său Gheorghe la Severin și Belgrad, de bănătenii Petru Vistier și Iacob Girleșteanu tot la Severin, de Nicolae Cîndea la Șabaț etc. Ascensiunea lor militară este doar un indiciu al ponderii majore a elementului românesc în efortul antiotoman al regatului ungar din a doua jumătate a secolului al XV-lea. Într-o epocă dominată în spațiul românesc de Moldova lui Ștefan cel Mare, ascultat în Transilvania și apărînd cu sabia și cealaltă țară românească de la Brăila la Severin, de la Severin pînă în Bosnia, pe Dunăre și Sava alte săbii românești stau de strajă civilizației europene. Un motiv major în plus prin care personalități precum Ladislau Ficior de Ciula își legitimează apartenența firească la istoria noastră națională.

IOAN DRĂGAN

UN COMMANDANT D'ARMÉE ROUMAIN SUR LE FRONT ANTIOTTOMAN:

LADISLAU FICIOR DE CIULA (?—1492)

(Résumé)

Né dans la famille nombreuse de Vladul de Ciula (Pays de Hațeg), portant selon la coutume le nom de son père (Ladislau c'est la forme nobiliaire pour Vladul) avec le surnom roumain Ficior (=le jeune), Ladislau Ficior a été présenté jeune encore à la cour royale, où il est devenu un chevalier distingué pendant les expéditions guerrières.

En 1479 il parvient à l'importante fonction de connétable (*magister agasonum*), liée de l'entretien de la chevalerie royale. Il a participé aux fréquentes luttes avec les Turcs des années suivantes, dont la suite ses mérites l'imposent temporairement comme capitaine de Belgrad en 1483 et puis, durablement, jusqu'en 1491, comme ban de Bosnie dans la forteresse de Jaïce. À la fin de sa vie, il revient vers les régions roumaines comme ban de Severin (1491—1492).

Ladislau Ficior a ouvert l'ascension sociale de sa famille, la plus brillante d'une famille roumaine à l'époque de Mathias Corvin. Pour ses grands faits d'armes contre les Turcs, il doit être intégré à la fameuse pléiade des commandants d'armée que le XVe siècle roumain a donné pour la défense de la civilisation européenne.

CASTELELE ȘI CURIILE RENĂȘTERII ÎN TRANSILVANIA

Castelele, ca obiecte funcționale diferite de cetăți, apar odată cu Renașterea, în urma evoluției tehnicii militare. Ele se realizează fie prin transformări, extinderi ale unor clădiri, mai vechi (foste cetăți sau mănăstiri), fie prin construcții noi, ridicate într-o singură etapă sau mai multe. În toate cazurile, ele diferă de cetăți prin faptul că funcțiunea lor principală nu este militară, castelele¹ nefiind concepute spre a rezista unui asediu cu artilerie. Funcțiunea lor principală este cea de locuire la nivelul cerințelor marii nobilimi (desigur, mai rustice, mai puțin pretențioase decât în Occident), ceea ce include însă atât ample spații gospodărești legate de administrarea domeniului aferent, cât și anumite prevederi militare. Acestea din urmă se limitează, totuși, la rezistența (mai ales în condițiile concrete ale principatului din secolul al XVI-lea, dar — în mai mică măsură — și în prima jumătate a veacului următor) împotriva unor răzmerițe țărănești sau incursiuni turcești de însemnătate mai redusă².

¹ În cele ce urmează, vom cuprinde în sfera noțiunii de castele și palatele, întrucît — limitîndu-ne la Renașterea din Transilvania — acestea din urmă nu sînt decît castele (desigur, mai ample) ale episcopilor (la Oradea și Alba Iulia, în prima jumătate a secolului al XVI-lea), respectiv principilor (la Alba Iulia, după mijlocul secolului al XVI-lea).

² Întrucît apărarea față de unele cete de țărani răsculați sau incursiuni turcești nu puneau problemele unui asediu îndelungat sau ale unor tunuri utilizate de atacanți, măsurile luate sînt mai modeste decît la cetățile acestei epoci și adesea mai reduse chiar decît la cetățile din secolul al XV-lea: ele se iau, de regulă, fără alterarea caracterului de castel al clădirii principale, rezumîndu-se — în majoritatea cazurilor — la lucrări exterioare. Acestea nu ni s-au păstrat, decît în puține cazuri, fiind cunoscute, desigur, doar parțial, din documente.

Clădirea principală este înconjurată de un sistem de curți cu ziduri pline, destul de înalte, deseori întărite prin așezarea unor construcții gospodărești, adosate lor. Așezarea unor turnuri la colțurile complexului de curți (uneori: a curții unice) și amenajarea unor șanțuri completează apărarea. Astfel, ziduri și turnuri aflăm la Iernut, Gornești, Sînmiclăuș și Sînpetru de Cîmpie; ziduri la Bichiș și la Drașov; șanț la Brănișca, Brîncovenesti, Cetatea de Baltă, Criș, Gilău, Gornești, Mănăstirea, Medieșu Aurit, Racoș, Sînmiclăuș și Vințu de Jos — adesea dublat de palisadă. Dispozitivele din jurul clădirii principale sînt completate cu altele, aplicate castelului însuși. Astfel, sub șarpanta clădirii, în podul înălțat, se găsesc guri de tragere (similare celor vizibile încă la corpul de poartă de la Șimleu Silvaniei), la Gilău, Medieșu Aurit, Miercurea Ciuc, Racoș și Sînpetru de Cîmpie; ele pot fi însă așezate și la etaj (Criș, Mănăstirea), la demisol (Brîncovenesti, Ilia) sau în zidul curții castelului (Criș, Mănăstirea, Racoș). Foișoare de veghe cu clopote de alarmă sînt frecvente, iar la Sînmiclăuș știm și de prevederea baricadării ușii cu o grindă. Din cele arătate rezultă o varietate destul de mare a prevederilor, unele fiind destul de ample. Adăugînd la această constatare faptul că unele cetăți din secolul al XV-lea au devenit castele, deci funcția militară a evoluat în timp, este ușor de înțeles că o aceeași clădire (de la Bran, Brîncovenesti, Gilău, Miercurea-Ciuc sau alta) să fie denumită de unii autori drept cetate, iar de alții drept castel. (B. Nagy Margit, *Adatok a bethlenszentmiklósi kastély építéstörténetéhez*, în *EmiKel*, p. 494—496; B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak*, Bukarest,

Dacă, astfel, deosebirea dintre cetăți și castele este, pentru epoca în cauză, cel puțin teoretic, clară, cu toate cazurile limită, de tranziție, existente, o altă delimitare este mai puțin elucidată și mai controversată: cea dintre castele și curii, motiv pentru care le tratăm împreună, chiar dacă ne raliem la punctul de vedere care se pronunță pentru deosebirea ultimelor două tipuri de clădiri. Definim curia din epoca amintită drept clădire rezidențial-administrativă, fie a unui membru al mării nobilimi pe una din proprietățile sale (în care, de regulă, el nu locuiește, decât tranzitoriu), fie a unui nobil mai puțin înstărit³. În consecință, o curie este — ca să simplificăm — un castel mai modest.

Atingând această problemă a curiilor și dorind s-o tratăm la un loc cu cea a castelelor, este cazul să menționăm de la început unele caracteristici distinctive.

Însăși din definirea ei drept reședință nobiliară mai modestă rezultă că ea putea să apară, ca tip de program arhitectural, încă înaintea diferențierii cetății de castel, curia putând fi realizată de cei ce nu dispun de mijloacele necesare ridicării unei cetăți. Într-adevăr, existența lor este atestată documentar încă de la mijlocul secolului al XV-lea, fără însă să se fi păstrat pînă în zilele noastre nici una din ele.

Clădirea curiei are un plan dreptunghiular, cu un pridvor (mai târziu: cu o loggie) pe fațada principală (rareori pe două laturi), eventuala loggie fiind în axul fațadei principale și avînd dimensiunea unei încăperi. Construită cu mijloace modeste și fără pretenții de reprezentare, are doar rareori elemente de piatră sculptată, dar poate avea stilpi și grinzi de lemn, ciopliti.

Delimitarea dintre curii și castele este cu atât mai dificilă, cu cît în anumite cazuri (cel mai semnificativ fiind cel de la Lăzarea) o curie se dezvoltă treptat, prin extinderi și construirea unor noi corpuri, spre a deveni un amplu castel.

Primele realizări renașcentiste mai importante în construcțiile rezidențiale nobiliare apar — după cum am mai amintit — în mod firesc, ca transformări ale unor foste cetăți, sacrificînd o parte a vechilor rosturi militare, de altfel depășite din punct de vedere al tehnicii militare, modificînd sau extinzînd interioarele, deschizînd mari ferestre (ceea ce marchează și începutul unei noi relații între interior și exterior, între spațiul construit și natură). Această tendință este pentru prima dată vizibilă la Hunedoara⁴. Ea apare cu claritate la vechea cetate a Făgărașului, unde peste turnuri de artilerie se construiește un etaj mai zvelt, se realizează încăperi somptuoase la etaje, o galerie deschisă spre curte, iar pentru apărare se ridică noua cetate exterioară, marcîndu-se astfel disjungerea arhitecturală a funcției

1973, p. 35—36; *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Bevezetéssel ellátva közléteszi Jakó Zsigmond, Kolozsvár, 1944, p. 162; *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648)*. Sajtó alá rendezte és bevezető tanulmányt írta Makkai László, Budapest, 1954, p. 638; Varjú Elemér, *Magyar várak*, Budapest, f.a. p. 132; *Szalárdi János sztralmas magyar krónikája*, Budapest, 1980, p. 659).

³ În terminologia epocii, „curia“ înseamnă (ca și cuvîntul românesc „curte“) atît viața nobiliară, cît și complexul de clădiri în care ea se desfășura; astfel, noțiunile de curie și castel sînt folosite deopotrivă. Cercetătorii de azi nu au ajuns încă la o delimitare suficient de clară, operațională, acceptată de toți, poate fiindcă nu se limitează la o singură epocă, ci încearcă generalizări, înainte de precizări (Biró Vencel, *Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében*, Kolozsvár, 1945; H. Takács Mariana, *Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI—XVII. század)*, Budapest, 1970; B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak*, Bukarest, 1973).

⁴ Transformarea Hunedoarei, din cetate în castel, a fost începută încă de Iancu de Hunedoara (faza a treia de construcție), la mijlocul secolului al XV-lea; ea este continuată de Matia Corvinul în același veac.

militare de cea rezidențială. Similară este situația și la Șimleu Silvaniei, iar la Odorheiu Secuiesc fosta mănăstire se transformă în castel și se modernizează fortificațiile din jurul ei. Cetățile de la Brincovenesti și Gilău renunță la funcția militară preponderentă, transformându-se în întregimea lor în castele.

Această continuitate față de epoca anterioară este determinată în bună parte și de situația economică precară, care nu permite investiții mari, dar și de cea politică, în urma căreia construcția de cetăți este încă prioritară. Astfel, configurația în plan a castelelor se menține la forma unui patruleter mai mult sau mai puțin regulat, constituit din corpuri de clădire cu cel mult trei niveluri⁵, și uneori parțial din ziduri de incintă, cărora ulterior li se adosează alte corpuri de clădire. Această schemă provine vădit de la cetățile și mănăstirile perioadei gotice⁶. La colțurile zidurilor se ridică turnuri, iar la colțurile corpurilor de clădire se simulează turnuri prin ieșindul clădirii respective, simulări subliniate și prin forma acoperișului.

Pe această schemă de plan se realizează castelele de la Aghireș, Buia, Dumbrăveni și Lăzarea, acesta din urmă fiind dezvoltat apoi în secolul următor, ca și cel de la Vințu de Jos (neterminat inițial din cauza asasinării proprietarului) sau Virghiș (întrerupt, probabil, din lipsă de mijloace).

Caracteristică acestui început de perioadă este construcția cu simplu tract, adică înșirarea încăperilor una după alta. În consecință, șirul de uși „enfilade”, ca la Medieșu Aurit, este deseori — ca întreaga compoziție cu simplu tract, a cărei consecință este — de origine populară, și nu de proveniență italiană, renașcentistă.

Spre sfârșitul secolului al XVI-lea apare o nouă concepție în compunerea planurilor castelelor: trecerea la dublu (sau chiar triplu) tract, tendință care apoi va apare și la unele curii. Astfel se naște un corp de clădire mai compact, care nu mai poate îmbrăca în nici un caz toate laturile curții. Acest tip de plan apare atât la extinderea unor corpuri de clădiri mai vechi (Criș, Dumbrăveni, Dumitrești, Lăzarea), cât și la construcții noi, ca cele de la Blaj, Cetatea de Băltă, Mănăstirea, Ozd, Sîmniclăuș, Țopa, poate și la Gherla, Magna Curia din Deva și vechiul castel de la Bonțida.

Noua concepție de plan nu o înlocuiește însă cu totul pe cea veche, care se mai menține într-o serie de cazuri, începute anterior, sau nu: Alba Iulia, Blaj, Medieșu Aurit, Oradea, Racoș.

Este demn de remarcat că tendințele noi se răspîndesc spre finele perioadei precare din punct de vedere economic prin care trece principatul pînă în anul 1613. Domnia lui Gabriel Bethlen (1613—1629) aduce o consolidare economică⁷, o

⁵ Nivelul diferit al apelor freatice și lipsa unor mijloace tehnice de izolare hidrofugă au făcut ca primul nivel să fie, de la caz la caz, un subsol, demisol sau parter, fără ca acest fapt să aibă implicații majore asupra utilizării lui.

⁶ În mod nemotivat, diverși cercetători au afirmat predominarea în secolul al XVI-lea a planurilor neregulate, a compozițiilor pitorești, arătînd că cele dreptunghiulare, regulate ar apărea doar mai tîrziu, sub influența Renașterii italiene — afirmație care, după cum se vede, nu are bază faptică (Balogh Jolán, *A magyar Renaissance építészeti*, Budapest, 1953, p. 44—45; Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, 1963, p. 40; B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak*, p. 37).

⁷ Obiectivul de a recupera donațiile și zălogirile neîntemeiate (adică făcute cu multă ușurință), de centralizare economică, apare formulat cu pregnanță încă în articolul IX din Constituțiile principis Gabriellis Bethlen (1613), pentru a fi reluat apoi de Dieta din 1615 și de Approbatae Constitutiones în 1633 (*Magyar törvénytár. 1540—1848 évi erdélyi törvények*, Budapest, 1900, p. 30, 40; *Monumenta*

puternică centralizare feudală, politica lui fiind în linii mari continuată de Gheorghe Rákóczi I (1630—1648). Este o perioadă de peste trei decenii de pace internă și înflorire, cu ample realizări în construcția castelelor și curiilor, în care principele este cel mai mare investor. Cele mai importante construcții ale principilor din această perioadă se ridică la Alba Iulia și Oradea. Dar și la Blaj, Deva, Gherla, Gilău, Giurgiu, Hunedoara, Iernut, Ocna Mureș și Vințu de Jos se desfășoară ample lucrări. Marea nobilime urmează exemplul principilor, folosindu-se și ea de condițiile economice prielnice. Se lucrează la Bonțida, Cetatea de Bătă, Criș, Lăzarea, Medieșu Aurit, Racoș, Sînpetru de Cîmpie, Virghiș și altele.

Probabil în a doua treime a secolului al XVII-lea, ca urmare a preluării treptate de către marea nobilime a modelelor imperiale, apar (și mai ales: se răspîndesc) realizările marilor săli de bal, cu balcoane pentru muzicanți⁸. Ele sînt menționate în inventarele de la Sînpetru de Cîmpie (1679, unde se precizează și dimensiunile ei de 5×18,5 stînjeni, deci de circa 360 m²), Șieu (1681), Oprea Cîrțișoara (1683), Hodod (1704), Corunca (1724), Căpleni (1729), Lăzarea (1742), Brănișca (1757) ș.a. și reflectă de acum trecerea la o altă epocă: barocul.

Ar fi de menționat că trecerea la baroc reflectă implicit alinierea nobilimii transilvănene la modul de viață al celei din Europa centrală; pînă atunci el era, am putea spune, mai rustic, mai simplu, consecință a luptelor interne îndelungate, a distrugerilor repetate cauzate de trupele imperiale și otomane.

În a doua treime a secolului al XVII-lea încep treptat să apară însă și semne ale regresului tehnic (accentuîndu-se mai ales după mijlocul secolului), care

Comitalia Regni Transylvaniae, VII, Budapest, 1881, p. 281). În aceste izvoare apar drept „bunuri” fiscale cetățile, domeniile, orașele și ținuturile libere (!), Hust, Chioar, Gherla, Oradea, Gilău, Mănăstur, Alba Iulia, Deva, Făgăraș, Gurghiu, Caransebeș și Lugoj. Proprietate a principelui erau și cetățile de la Odorheiu Secuiesc și Várhegy (localitate dispărută), ale căror venituri erau însă ale căpitănelui general al secuiilor. La acestea, Gabriel Bethlen a reușit să adauge Brincovenesti, Soimeni, Hunedoara, Ecsed, Tășnad, Blaj, Zlatna, Debrețin, Tokaj și Mukačevo. Este de subliniat că cetățile sau localitățile de mai sus aveau vaste domenii feudale în subordine. Astfel, în 1512 țineau de Hunedoara 123 de sate și 6 ținuturi, cu un total de 1582 de familii iobăgești, cu toate obligațiile lor (Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*, București, 1973, p. XLVI); de Făgăraș ținea în 1640 un număr de 3173 de familii și — printre altele — manufacturile de sticlă de la Comana și Porumbac (David Prodan, *Urbariile Țării Făgărașului*, II, București, 1976, p. 23). Atît Hunedoara, cît și Făgărașul erau însă modeste față de domeniile Oradei, care le cuprindeau și pe cele ale Beiușului, cu un total de circa zece mii de iobagi (*Történelmi Tár*, 1883, p. 249). La veniturile acestor domenii se adăugau monopolurile, dintre care cel mai important era cel de batere a monedei. Vămile (tricesima), minele de orice fel (în special de sare și de metale nobile), forjele aveau și ele o contribuție importantă la bugetul principelui. Pe lîngă acestea, mai apăreau impozitele, votate de Dietă, din care amintim cele speciale pentru construcția cetății de la Oradea (aproape an de an, între 1570 și 1594), mai rar pentru Caransebeș, Gherla sau palatul de la Alba Iulia, sau — generic — „pentru construcția cetăților de margine”. Astfel, veniturile anuale ale principelui Gabriel Bethlen depășeau 500 mii de florini, sumă apreciabilă, față de zece mii, cît era haraciul datorat Înaltei Porți, respectiv față de 150 mii, cît erau veniturile la finele secolului al XVI-lea (Demény Lajos, *Bethlen Gábor és kora*, Bukarest, 1982, p. 28, 26; *Călători străini despre țările române*, II, București, 1970, p. 557).

⁸ Datarea pentru a doua treime a secolului al XVII-lea a apariției, respectiv răspîndirii acestor săli de bal este ipotetică, bazată exclusiv pe inventarele citate. S-ar putea ca unele (la Șieu, de exemplu) să fie anterioare, dar majoritatea cazurilor cunoscute pare a fi realizări de pe la mijlocul secolului sau chiar ulterioare. Problema datării lor mai exacte nu va putea fi rezolvată decît prin cercetări viitoare.

marchează decăderea arhitecturii, și care se manifestă nu numai la orașe, ci în special la construcția castelului care, în lipsă de „fundatori“, se conduc deseori de ispravnici, resimțind mai puternic lipsa meșterilor calificați, decît orașele⁹. Astfel, Dieta hotărăște în 1639 că privilegiile breslelor vor fi respectate numai dacă acestea vor putea face față cerințelor, altfel oricine va avea libertatea să aducă meșteri de unde va putea. În același an turnul al cincilea de la Gilău (de poartă, spre vest) se prăbușește, fiind prost fundat. Alte cazuri similare la construcțiile lui Gheorghe Rákóczi I sînt cele două încercări de a ridica un turn la actuala biserică reformată din Cluj-Napoca. În 1668 Nicolae Bethlen arată în memoriile sale că pentru construcția castelului de la Sînmiclăuș nu a găsit meșter priceput, fiind puțini în Transilvania, și în cele din urmă s-a mulțumit cu un zidar neamț, rămas ca prizonier de război din vremea lui Gabriel Bethlen. Din lipsa pe șantier a meșterilor calificați, chiar și unele pietre sculptate (comandate la orașe sau executate la fața locului, dar puse în operă după plecarea pietrarului) se montează greșit în construcție, neconform concepției inițiale. Cazuri de acest gen se întîlnesc mai ales la Criș și Virghiș. Începe declinul, care nu va dura mult: clădirea care marchează trecerea (programul, schema de plan și sistemele de boltire sînt încă ale Renașterii, dar unele aspecte ale fațadelor și în special elementele profilaturii sînt baroce) este castelul de la Sînmiclăuș. Este și firesc să fie așa, întrucît proiectantul, Nicolae Bethlen, studiasse arhitectura la Utrecht și Leiden în 1662—1663, vizitînd apoi Parisul, Londra și Veneția. Astfel, formația lui nu mai este cea a Renașterii.

Trecerea spre baroc durează doar cîteva decenii în arhitectura castelului și curiilor. În urma ocupării Transilvaniei de către Habsburgi se produc schimbări însemnate. Creînd premise de îmbogățire nobilimii, asigurîndu-i securitatea prin puternice garnizoane imperiale, gata să intervină la orice răzmeriță țărănească, Habsburgii cointereesează nobilimea din Transilvania în menținerea regimului. Ea preia repede obiceiurile nobilimii vieneze, gusturile și felul ei de viață.

*

Analiza inventarelor păstrate ne arată că de regulă principalele încăperi de locuit și reprezentative sînt la al doilea nivel. Excepții constituie doar curiile mici, cu un singur nivel (la care, de fapt, nu putem vorbi de încăperi reprezentative) și unele cazuri de săli de bal sau capele într-un alt corp de clădire al castelului, decît cel principal — poate construit ulterior. La aceste încăperi principale de la etaj se ajunge printr-o scară, de obicei monumentală. Sala mare sau de mese, din dreptul sosirii acestei scări, ocupă uneori o aripă întreagă. În majoritatea cazurilor, lângă ea există camera stăpînului, din care se deschide cea a doamnei, urmată de cea a fetelor, în cealaltă parte a sălii fiind încăperi cu diferite destinații, deseori cu funcțiune neprecizată, pentru alți membri ai familiei, oaspeți sau slujbași mai însemnați. Există însă și numeroase cazuri în care camera stăpînului și cea a doamnei sînt separate prin sala mare sau printr-un amplu pridvor.

Capela este amplasată de obicei la nivelul încăperilor principale, dar uneori se găsește la parterul altui corp de clădire (Hunedoara, Criș ș.a.). De remarcat că ea nu apare decît în puține inventare de epocă, lipsind chiar din cele ale unor castele mai mari (Brîncovenești, Odorheiu Secuiesc ș.a.).

⁹ De fapt, și la orașe este o lipsă de meșteri: în 1657 Sibiul nu are decît 5 meșteri zidari, 2 pietrari și 7 dulgheri (Karl Albrich, *Die Bewohner Hermannstadts in Jahre 1657*, în *AVSL*, 1882, p. 278—281).

La nivelul principal, intercalate printre săli și camere, se găsesc numeroase latrine (șase la Brîncovenesti, nouă la Aghireș), cu vărsarea deseori în șanțul din jurul castelului (la Vințu de Jos chiar lângă poarta principală); uneori ele sînt realizate din lemn, așezate pe fațadă, sprijinite pe console sau stîlpi de lemn (Becelea, Făgăraș ș.a.). În schimb primul nivel, deservit de obicei de latrine din curte, este ocupat de dependințe, în special bucătării, încăperi pentru personal, dar și de ample spații de depozitare. Corpul de pază și închisoarea aferentă sînt totdeauna amplasate la intrare.

Circulația orizontală este asigurată printr-o galerie spre curte, așezată pe stîlpi de lemn (Brîncovenesti, Șimleu Silvaniei ș.a.), stîlpi zidiți (Făgăraș), mai rar colcane de piatră (Alba Iulia, Odorheiu Secuiesc). La castelele cu simplu tract, cu camere înșirate una după alta, ca la casele țărănești, circulația se face și direct, dintr-o cameră într-alta. La cele cu dublu sau triplu tract, galeria de circulație lipsește, distribuirea circulației făcîndu-se printr-o mare încăpere, așezată central. Uneori galeria este însă — parțial sau pe toată lungimea ei — de o lățime mai amplă, servind astfel nu numai pentru circulație (Criș, Făgăraș, Gornești, Hunedoara, Șimleu Silvaniei, Sînmiclăuș și numeroase curii) sau — într-un caz de excepție — ocupă întreaga adîncime a clădirii (Iernut), care a fost închisă după scurt timp și care — ca și loggia de la Virghiș sau cea de la Sînmiclăuș — nu mai are de loc funcții de circulație.

În evoluția acestor spații de legătură cu exteriorul, și care — după cum am amintit — apar încă din secolul al XV-lea la Hunedoara, se remarcă orientarea lor spre curte. Făcînd abstracție de cazul de la Iernut, care datează din prima jumătate a secolului al XVII-lea și se datorează lui Agostino Serena, amplasarea lor spre exterior, pe fațada principală, apare abia în a doua jumătate a secolului (Sînmiclăuș, Virghiș). Apar însă alte spații similare ca funcțiune, denumite „case de vară”, de regulă din lemn (deci poate amenajate ulterior) deasupra ultimului etaj, rupînd acoperișul (Alba Iulia, Oradea, Șimleu Silvaniei ș.a.), sau în alte locuri, ca la Criș (pe un simulacru de bastion, în fața turnului octogonal), Brîncovenesti (în fața etajului), Gilău ș.a.

Desigur, această schemă generală este modificată în primul rînd în cazul curiilor, cele mai mici avînd doar cîteva camere și fiind cu totul asemănătoare unor case țărănești, cu cel mult trei camere (Cîrța, Cozmeni, Lunga, Moftinu Mare, Singer ș.a.); dar și cele mai mari, cu etaj, sînt deseori corpuri lineare, cu simplu tract, cu galerie pe tot frontul (Comana, Cuculata, Boroșneu Mic, Dăbica, Filia, Porumbacu, Zăbala) sau una mai adîncă în axul fațadei (curia Mikes de la Ozun ș.a.).

Schema generală prezentată mai suferă modificări și în cazurile în care funcțiile de castel se suprapun peste cele de cetate (la Făgăraș, Odorheiu Secuiesc, Oradea și Șimleu Silvaniei, unde putem vorbi de un castel în interiorul cetății) sau cînd castelul este de fapt palatul principilor (Alba Iulia), cu ample spații de recepție, o sală de judecată ș.a., devenind spre mijlocul secolului al XVII-lea un amplu complex cu trei curți interioare.

La castelele construite de la început cu dublu sau triplu tract, lipsite de-acum de galerie de circulație, o parte a dependințelor se amplasează în clădiri distincte (bucătării, depozite, ateliere etc.), cu care se constituie o parte a incintei din jurul castelului.

Încă în secolul al XVI-lea apar căzile de baie în Transilvania, înlocuind tradiționalele ciubere. Prima semnalare în importul clujean datează din 1593¹⁰, iar apoi le găsim în inventarele a numeroase castele și chiar curii, ca în cele de la Șimleu Silvaniei (1594), Brîncovenesti, Porumbac (1648), Dăbica (1656), Gilău (1666), Șieu (1681), Oprea Cîrțișoara (1683), Lunga (1684), Aghireș (1699), Urmeniș (1721). Apariția lor este desigur anterioară inventarelor menționate mai sus. Notăm că inventarul bunurilor mobile ale principesei Ecaterina de Brandenburg, văduva lui Gabriel Bethlen, specifică două căzi de baie din aramă: una în 1631, lăsată în cetea de la Mukačevo, iar alta preluată în 1633 de la Gheorghe Rákóczi II.

În ceea ce privește materialele de construcție, predomină piatra (la fundații și ziduri) și cărămida (la ziduri, deseori amestecată cu piatra, și la bolți). Ar fi însă greșit să credem că această situație este generală: uneori — ca la reședința de la Urmeniș a soției lui Gheorghe Rákóczi I, sau în parte curia de la Gurghiu, dar mai ales la curii mai modeste — zidurile sînt din cărămidă nearsă. La Gornești, peretele spre curte al aripei vestice este încă în 1744 din birne. Marile castele ale cancelarului Mihai Teleki (decedat în 1690), ridicate la Șieu și Sînpetru de Cîmpie, sînt de paiantă, adică cu schelet de lemn (Fachwerkbau). La acesta din urmă, inventarul din 1679 precizează chiar că „dacă sub grinzile de talpă nu se vor pune peste tot fundații de piatră, această mare clădire nu va sta mult timp” și avea, bineînțeles, dreptate. Acoperișul era de regulă de șindrilă (deseori vopsită în roșu sau verde), țiglele și mai ales olanele fiind rare. Uneori găsim însă și paie (sau stuf), chiar și în denumirea unuia dintre turnurile de la Făgăraș, la Aghireș, Șimleu Silvaniei și Zagăr — ce-i drept, ultimele trei după distrugerile din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

În general, materialele folosite sînt cele uzuale caselor orășenești, utilizîndu-se însă pe cît posibil piatra din resurse locale sau apropiate. Poate doar geamurile, sub forma unor „farfurii” hexagonale sau circulare, prinse în baghete de plumb, cositor sau lemn, sînt mai frecvente decît la orașe. De asemenea, din cauza încăperilor mai mari și uneori (mai ales în „turnuri”) de alte forme decît dreptunghiulare, apare o varietate mai mare a formelor de boltire, vizibilă și azi la Făgăraș. Pentru acoperirea încăperilor se folosesc însă și grinzi (deseori de brad) cu scînduri, sau tavane casetate (Buia, Criș, Deva, Gornești, Iernut, Sînpetru de Cîmpie ș.a.), fie pictate, ca la bisericile sătești, fie de influență italiană: cu elemente sculptate în lemn. Boltirea necesitînd o manoperă calificată, mai rară în rîndurile iobagilor, este utilizată doar de investitori mai înstăriți.

Interioarele castelilor, în special ale încăperilor reprezentative, de primire, sînt remarcabile, judecînd după ceea ce s-a păstrat, precum și după descrierile și inventarele publicate. Principalele efecte rezultă din dimensiunile încăperilor, din formele și ritmurile constructive ale sistemelor de acoperire. La bolți se practică la început accentuarea prin tencuială a muchiilor intersecțiilor (vezi capela de la Criș ș.a.), apoi — în secolul al XVII-lea — apar uneori și stucaturi (cronicarul Gheorghe Kraus amintește că Gabriel Bethlen a adus și „Kalkschneider” — stucatori — din străinătate), din care cîteva s-au păstrat la Hunedoara, Simiclăuș și Oradea, acestea din urmă fiind aurite. Tavanele din lemn aveau adesea grinzi artistice cioplite și pictate (Brănișca, Brîncovenesti, Cătina, Cristur-Șieu, Deva,

¹⁰ Ne îndoiim de această „primă semnalare”, dar n-am găsit alta mai timpurie. Credem însă că apariția căzilor de baie trebuie să fie pe la mijlocul secolului al XVI-lea.

¹¹ *Udvartartás és számadáskönyvek*. Közli Radvánszky Béla. I. *Bethlen Gábor fejedelem udvartartása*, Budapest, 1888, p. 260, 295.

Făgăraș, Gornești, Hodod, Mănăstirea ș.a.) ca și scîndurile dintre ele, fie într-o singură culoare, de preferință roșu și verde, sau cu desene florale, similare tavanelor casetate.

Pereții sălilor principale din marile castele sînt decorați cu picturi, covoare, tapete și tablouri. Astfel, pe pereții palatului de la Alba Iulia se amintesc tapete venețiene și picturi reprezentînd pe Iuliu Cezar și împărații Romei, precum și principii ai Transilvaniei (ca și în așa-numita sală a Dietei de la Hunedoara) și vederi de orașe. Se pare însă că deseori sălile erau zugrăvite într-o singură culoare (sau aveau o culoare dominantă?), ca în cazul „sălii verzi” de la Chioar, respectiv a „sălilor verzi” de la Mănăstirea. Ca soluții de excepție trebuie să amintim pereții placați cu maiolică ai camerelor de audiență de la Alba Iulia și Gilău.

Sobele de cahle, ridicate pe picioare de cărămidă sau de piatră — uneori sculptată —, sînt fie simple, de preferință roșii sau verzi, mai rar galbene, dar uneori bogat decorate (de regulă alb-albastre), cu cornișă. Acestea din urmă datează mai ales din secolul al XVII-lea și se datorcă de cele mai multe ori meșteșugarilor anabapțiști (habani) aduși de Gabriel Bethlen și colonizați la Vințu de Jos. Descrierea detaliată a unor astfel de sobe ni s-a păstrat prin inventarul din 1636 al cetății de la Făgăraș.

Pardoselile sînt din cărămizi pătrate sau hexagonale, din scînduri (ca la capela din Mănăstirea), sau argilă (de obicei la dependințe).

Mobilierul, de obicei vopsit, dă culoare interioarelor iluminate de candelabre, lampadare de perete sau cu picior, metalice sau de lemn.

Fîntîni există în curțile tuturor castelelor, dar cu aducțiuni de apă doar la Alba Iulia.

Volumele exterioare ale castelelor sînt caracterizate în general printr-un acoperiș înalt, în două pante. La clădirile mai late, cu dublu sau triplu tract, pot apare mai multe acoperișuri de acest fel, alăturate, cu scocuri între ele, pentru scurgerea apelor (Urmeniș, Cetatea de Baltă). Încheierea laterală a fațadei se face de regulă cu cîte un simulacru de turn, de obicei de aceeași înălțime cu corpul de clădire pe care-l delimitează. Aceste „turnuri”, denumite adesea pompos „bastioane”, au destul de frecvent în plan o formă de pană, dar uneori apropiată de pătrat (Aghireș, Buia, Deva, Oradea, Sinmiciăuș ș.a.), hexagonală (Dumitrești, Săcueni), octogonală (Brîncoveniș, Criș, Dumbrăveni, Făgăraș, Țopa) sau rotundă (Ardud, Bahnea, Bonțida, Cetatea de Baltă, Gornești, Ineu, Ozd, Racoș, Șimleu Silvaniei). Însăși din această înșiruire — incompletă — rezultă inexistența unei diferențieri cronologice a formelor „turnurilor”¹².

¹² Tendința de a atribui oricărei forme de plan simetrice a epocii (fie cerc, pătrat, pentagon, hexagon sau octogon) o origine italiană renescentistă ni se pare exagerată. Cercul și pătratul sînt forme simple, elementare, întîlnite în mai toate țările din vremuri străvechi. Turnul de la Sibiel era rotund, fortificațiile de la Alba Iulia erau pătrate (fiindcă relau vechiul castru roman), donjonul și cetatea lui Ștefan cel Mare de la Cetatea de Baltă erau și ele pătrate, independent de aceste influențe. La Orlea-Subcetate găsim pentagonul regulat ș.a.m.d. Singura formă de plan avînd origine cert renescentistă italiană este cea a bastioanelor în formă de pană, respectiv de pică (la cetăți), prima din ele fiind preluată apoi și la un șir de castele (cu certitudine la Vințu de Jos, Iernut, Miercurea-Ciuc, Medieșu Aurit, Criș, poate și la altele). Nu știm însă dacă această formă în plan a simulacrelor de turnuri din colțurile castelelor (simulacre, întrucît nu sînt mai înalte decît corpurile de clădiri învecinate) se datorește unei influențe italiene directe, sau mijlocite prin construcția cetăților de la Gherla și Oradea, dar considerăm că acest lucru este mai puțin important, decît însuși faptul că ea apare la castelele din Transilvania abia în secolul al XVII-lea.

Fațadele exterioare sint caracterizate în primul rînd prin suprafața liniștită a zidului.

Ornamentația principală a fațadelor o constituie ancadramentele ferestrelor, cel al portalului de intrare (din calcar, piatră locală sau chiar lemn), completate cu steme și pietre cu inscripții¹³, uneori cu un brîu simplu (Cetatea de Baltă, Lăzarea, Medieșu Aurit, Miercurea-Ciuc, Șimleu Silvaniei, Vințu de Jos ș.a.), adesea și cu șenaje la colțuri (Criș, Făgăraș, Lăzarea, Medieșu Aurit, Odorheiu Secuiesc, Șimleu Silvaniei, Sînmiclăuș), realizate — ca și brîul mai sus amintit — din piatră sau zidărie tencuită. Puținele date despre culorile și pictura fațadelor pe care le avem au mai fost prezentate de noi cu altă ocazie.

Accentuarea savantă a axului intrării (cu un turn la Bontida, Medieșu Aurit, Racoș, Șieu) denotă o bună cunoaștere a mijloacelor de compoziție.

Pe verticală, fațada se încheie în jos rareori cu un soclu (neprofilat), iar în sus întotdeauna cu streșină, adesea cu o pazie bogat ornamentată. Cornișă nu există niciodată, după cum nici pilastratură. Dar uneori apar alte elemente de coronament: arcade oarbe sau ocnite (Bran, Dumbrăveni, Lăzarea, Medieșu Aurit). Mai complexă și mai puțin clarificată este situația coronamentelor denumite „olasz fok“ în documentele epocii și traduse de obicei drept creneluri. Ele erau desigur elemente caracteristice clădirilor respective, dar nu erau creneluri în toate cazurile, ci uneori atice, alteori pinioane, nefiind limitate nici la secolul al XVII-lea (cum s-a afirmat), nici la castele¹⁴.

¹³ Știm de steme și pietre cu inscripții pe fațadele de la Brănișca, Chioar, Criș, Făgăraș, Gherla, Luncani, Gurghiu, Odorheiu Secuiesc ș.a., cioplite în piatră. Putem presupune și altele, mai modeste, pictate — la curii.

¹⁴ Din punct de vedere arhitectural, aceste coronamente (denumite, după cum am spus, în mod greșit: atice) se pot împărți în două categorii principale. Ele pot înecuna un zid, sau fațada unei clădiri. Pe cînd în primul caz coronamentul nu are nici o relație, decît cu zidul pe care el este așezat, în cel de-al doilea apare o relație — cel puțin constructivă, uneori și compozițională — cu acoperișul din spațele lui. Este de notat că această împărțire în două categorii principale este independentă de elementul „poartă“ (care poate fi într-un zid sau într-un corp de clădire) sau de altele, cum ar fi existența sau inexistența, sub acest coronament, a arcadelor oarbe sau ocnitelor, cu care uneori se consideră inseparabil legat.

În cazul coronamentului de pe clădire, pot exista următoarele variante principale.

Prima este cea de mascare printr-un atic a unui acoperiș cu pantă mică (Alba Iulia, Gherla, Oradea) și pe care-l putem denumi italian, din motivul frecvenței acolo a acestei soluții, spre deosebire de alte țări mai nordice, unde climatul cu ploii mai multe și mai ales zăpezile care staționează pe acoperișul plat, în spatele acestor aticuri, le-au făcut să devină deficiente.

Al doilea caz este cel al acoperișurilor într-o singură pantă — uzuală la turnurile medievale — și care, deasupra ultimului planșeu, dau naștere unor ziduri „oarbe“ (în sensul că, neavînd încăperi în spate, ci doar pod, nu necesită ferestre, ci cel mult orificii de aerisire). Aceste ziduri „oarbe“ sau calcane sînt de două forme diferite, care influențează rezolvarea coronamentului: cel spre exterior are partea superioară orizontală, iar cele două laterale o au în pantă. Această situație din urmă necesită o rezolvare deosebită a coronamentului, greu corelabilă cu cea de pe latura exterioară. În consecință nu cunoaștem, în Transilvania, nici un caz de rezolvare pe ambele tipuri de laturi ale unui aceluiași turn. La Bran coronamentul este pe zidul orb exterior, bogat rezolvat, iar la Codlea pe zidurile în pantă, unde construcția de cărămidă — cerînd asize orizontale, dacă nu arce — a dus la o soluție în trepte: după cîte patru asize ascendente, urmează cîte două descendente, și unele, și altele în trepte, suita lor continuă rezolvînd, din punct de vedere plastic, acoperirea vederii pantei acoperișului, cu mici variații în depășirea acoperișului prin coronament. Bineînțeles, pe linia streșinii se lasă liberă scurgerea apelor: nu se aplică nici un ornament deasupra ei.

Cele de mai sus, referitoare la fațadele principale, sînt valabile în bună parte și pentru fațadele spre curte, cu modificarea datorită apariției pe una sau mai multe laturi a galeriei de circulație (care poate ascunde așezarea, fortuit neregulată, a ușilor de acces la camere) și a scării principale. După cum am arătat, aceste galerii au coloane de piatră (Alba Iulia, Criș, Odorheiu Secuiesc — primul din marmură roșie), sau stîlpi de zidărie, respectiv de lemn. Dar coloanele păstrate la Criș și Virghiș nu au nimic comun cu cele clasice, nici ca proporții, nici ca profilatură (ca și coloanele de piatră ale scării principale de la Mănăstirea — la primele rampe — și unde cele din lemn de tisă de la următoarele rampe ne arată nivelul artistic la care putea ajunge cioplitura în lemn de inspirație populară), ei sînt similare unor baluștri măriți.

Planeitatea fațadelor este uneori întreruptă de cite un bowindow, ca la Beclean, Cricău, Chioar, Făgăraș, Gherla, Gilău, Gornești, Hunedoara, Iernuț, Mănăstirea sau Sînmiclăuș, așezat de preferință, nu însă întotdeauna, spre curte. Balconul exterior amintit la Brîncovenesti este o excepție.

Al treilea caz este cel al acoperișurilor înalte, în două pante, conforme tradiției și cerințelor climatice din Transilvania, și ale căror capete pot avea pinioane de zidărie. Tradiția acestor pinioane este veche, și în Transilvania, după cum se poate observa din numeroase gravuri. Specifică perioadei gotice este rezolvarea lor în trepte, dovedită de Hermann Fabini la un mare număr de case din Sibiu, vizibilă și în gravura lui Joris Hoefnagel (decedat în 1600), reprezentînd Clujul, după o pictură de Egidius van der Rye. Nici una din sursele de informare citate nu ne precizează însă decorarea lor, apariția sau nu a unor elemente renaștentiste în rezolvarea pinioanelor. Primele cazuri de pinioane cert renaștentiste apar la Bistrița, pe biserica parohială și (după cum a sesizat Paul Niedermaier) pe o casă amplasată aproximativ pe locul Casei Argintarului (a cărei construcție se datorește aceluiași meșter italian, venit din Polonia), vizibil cu claritate în gravura lui J. I. Haas din 1735. Ambele datînd din anii 1560—1563 (dacă, într-adevăr, pinionul din urmă era al Casei Argintarului, ceea ce pare probabil); tradiția gotică a pinioanelor în trepte a dobîndit deci destul de repede rezolvări renaștentiste. Ele se dezvoltă mai departe în secolul următor, fiind considerate de cei ale căror studii se limitează la construcțiile nobiliare, uneori drept specifice secolului al XVII-lea. Dintre cele păstrate pînă azi, cel mai impresionant exemplu este coronamentul de pe zidul de incintă sudic al castelului de la Lăzarea. Analiza detaliată a unor cazuri păstrate, chiar și numai parțial, sau doar menționate documentar, a fost făcută în 1970 (B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1970, p. 60—72; Margareta Benkő, *Despre castelele transilvănene cu cornișă crenelată*, în *RevMuzMon*, Buzurești, nr. 1/1970, p. 16—24). Un caz special pare să-l constituie Cetatea de Bătă, construită între 1615 și 1624, la care încă la începutul secolului următor se mai păstrau două acoperișuri alăturate, în două pante, cu scoc între ele, pentru scurgerea apelor. Renunțarea la această soluție, odată cu pinioanele aferente, în 1757, se datorește infiltrării apelor pluviale între cele două acoperișuri. Să fi fost această soluție, cu pinioane alăturate, pe care o găsim și la Urmeniş, de inspirație urbană?

În ceea ce privește cea de-a doua categorie a coronamentelor, cele de pe ziduri de incintă, cea mai veche soluție renaștentistă pare să fie cea prevăzută de Massimo Milanese în 1584 la seminarul din Cluj al iezuiților, dacă acest proiect a fost realizat. Este de menționat că existența arcadelor oarbe sau a ocnițelor, cunoscute ca soluții de decorare a zidurilor, mai ales a celor lipsite de ferestre, apare sub coronamentele de la Bran, Codlea, Lăzarea și Ozun. Credem însă că faptul încă nu justifică ipoteza ca deasupra unor astfel de elemente la Dumbrăveni, Medieșu Aurit, Prejmer etc. să fi fost coronamente de felul celor analizate succint în cele de mai sus.

În concluzie, se poate constata că — din punct de vedere arhitectural — nu este corect să se trateze toate coronamentele la un loc, întrucît ele pot fi creneluri, atice sau pinioane. Soluțiile lor renaștentiste se nasc în arhitectura orașelor, în cursul secolului al XVI-lea, pare-se cu excepția aticelor.

În curte, dar și mai frecvent în fața intrării în castel este locul de execuție a pedepselor, dotat cel puțin cu un butuc.

O însemnătate mare au grădinile de diverse feluri: fie că sînt grădini în actualul sens al cuvîntului (la Hunedoara este menționat un grădinar încă din 1512¹⁵), fie că sînt livezi, grădini de zarzavat sau parcuri de vînătoare (cel de la Făgăraș avea în 1632 chiar și un zimbru). Frecvent se găsește chioșcuri sau „case de vară” în aceste grădini.

Orientarea marii nobilimi spre un mod de viață specific umanismului nu se reflectă numai în arhitectură, ci și în alte aspecte, menționate de inventarele păstrate. Ele vorbesc de tablouri pe pereți, uneori cu rame prețioase, de cărți, de instrumente muzicale, de lebede (Făgăraș) și păuni (Coroisînărtin). Descrierile de epocă nu fac decât să reliefeze, să coloreze, să ne prezinte din plin viața de la curtea principelui, luată ca model de marea nobilime. Puținele clădiri și ruine care au rămas ne dau o palidă imagine a ei¹⁵.

GHEORGHE SEBESTYÉN

¹⁵ Principalele lucrări publicate, utile studiului castelelor și curiilor epocii, sînt următoarele sinteze și culegeri de documente: Jakó Zsigmond, *A gyalui várak történelmi urbáriumai*, Kolozsvár, 1944; Makkai László, *I. Rákóczi György birtokának gazdasági iratai (1631—1648)*, Budapest, 1954; David Prodan, *Iobăgia în Transilvania*, I—II, București, 1967, 1968; *Urbaria et Conscriptiones* I—VI; H. Takács Mariana, *Magyarországi udvarházak és kastélyok*, Budapest, 1970; B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1970; Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul veacului al XVI-lea*, București, 1973; B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak*, Bukarest, 1973; David Prodan, *Urbariile Țării Făgărașului* I—II, București, 1970, 1976. Inventarii mai importante, publicate în alte locuri, sînt: Alba Iulia, 1693 (*Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae*, V, p. 205—208); Becelean, 1690 (*Hadtörténeti Közlemények*, 1913, p. 476—485); Chioar, 1705 (*Történelmi Tár*, 1889, p. 387—392); Deva, 1640 și finele deceniului V (Veress Endre, *Déva vára és uradalma I. Rákóczi György fejedelem idejében*, Déva, 1936, p. 20—36); Dumbrăveni, 1727 (Avedik Lukács, *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*, Szamosújvár, 1886, p. 44—53); Hodod, 1703 (Petri Mór, *Szilágy vármegye monographiája*, II, 1901, p. 64—81); Hunedoara, 1682 (*Tudományos Gyűjtemény*, 1830, Pest, p. 25—55); Odorheiu Secuiesc, 1620 (*Történelmi Tár*, 1903, p. 314—320), 1629 și 1630 (Szőkely Oklevéltár, VI, Kolozsvár, 1897, p. 90—105 și 116—122); Oradea, 1600 (Bunyitay Vincze, *A váradi püspökség története*, 1883, p. 235—236); Șimleu Silvaniei, 1668 (*Történelmi Tár*, 1882, Budapest, p. 178—188). Bineînțeles, sînt de luat în considerare și numeroasele descrieri și studii — parte din ele cu caracter monografic — publicate de cercetători de diferite specialități.

ASPECTE ALE STRUCTURII SOCIALE A UNOR LOCALITĂȚI DE PE VALEA SUPERIOARĂ A MUREȘULUI ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Secolul al XVIII-lea marchează mari schimbări social-economice și politice în istoria țărilor române. În Țara Românească și Moldova, în deceniul al doilea se instaurează regimul fanariot, iar în Transilvania dominația habsburgică devine mai apăsătoare. Pe plan economic, gospodăriile țărănești îmbină creșterea animalelor cu cultivarea cerealelor. O parte din aceste familii, pe lângă satisfacerea nevoilor proprii și a celor necesare obligațiilor feudale, mai produc și pentru piață. Majoritatea gospodăriilor însă nu poate depăși stadiul de economie naturală.

Structura socială a Țării Românești, a Moldovei și a Transilvaniei era în esență feudală. Cercetările făcute în acest sens au dovedit că în cele trei țări țărănimea aservită constituia majoritatea populației. Bineînțeles, această majoritate era relativă, pentru că în unele părți țărănimea a reușit să-și păstreze libertatea. Astfel, în Oltenia, potrivit conscripției din 1722—1728, moșnenii reprezentau 48% din totalul populației rurale¹, dar foarte multe sate de răzeși s-au păstrat și pe teritoriul Moldovei². În Transilvania, țărănimea liberă reprezenta în 1765 18,79% din totalul impozabililor³, dar și aici, din punct de vedere teritorial, structurile erau foarte variate. Dacă în comitate și în părțile Făgărașului procentul țăranilor liberi era de 2,13%⁴, în scaunele secuiești această categorie socială reprezenta 44,68%⁵. Numărul familiilor libere era în strânsă legătură cu cel al țăranilor dependenți. Astfel, în teritoriile unde majoritatea populației era compusă din țărani liberi, numărul iobagilor și al jelerilor era redus, și invers. Prin urmare, în comitate numărul țăranilor dependenți era de 80,93%⁶, iar în secuime procentul lor atingea 38,78%⁷.

O altă categorie socială caracteristică societății satelor ardelene era mica nobilime. Ea constituia 3,69% din populația Transilvaniei⁸, reprezentând un procent de 4,69% din structura comitatelor⁹ și 9,00% în secuime¹⁰.

Care era situația în valea superioară a Mureșului, numită și bazinul Giurgeului?

Rețeaua de așezări în această parte a Transilvaniei era compusă din 8 sate locuite în majoritate de țărani liberi de stare grănicerească, două așezări cu o

¹ Constantin Corbu, *Rolul țăranimii în istoria României*, București, 1982, p. 117.

² Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzul Mare*, București, 1982.

³ Csetri Elek — Imreh István, *Erdély váltózó társadalma 1767—1821*, București, 1980, p. 26.

⁴ *Idem*, p. 31.

⁵ *Idem*, p. 36.

⁶ *Idem*, p. 31.

⁷ *Idem*, p. 36.

⁸ *Idem*, p. 26.

⁹ *Idem*, p. 31.

¹⁰ *Idem*, p. 36.

populație formată în exclusivitate din iobagi și jeleri, precum și un târg sau orașel, care era nu numai centrul economic, dar și cel militar și administrativ.

Despre structura socială a așezărilor amintite, în secolul al XVIII-lea, ne informează trei conscripții: prima din 1703¹¹, a doua din 1721¹², iar cea de a treia alcătuită în anul 1750¹³. Celelalte conscripții sau recensăminte din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea se referă fie la țărani dependenți, fie la categoria grănicerilor. De aceea, pentru a cunoaște mai bine structurile sociale ale satelor din bazinul Giurgeului, vom corecta cele trei conscripții amintite.

1) Structura socială a satelor de stare grănicerească

Valea Strîmbă

Categorie socială	Conscripția din		
	1703	1721	1750
Familii de armaliști	—	1	2
„ de călăreți și pedestrași	67	50	79
„ de iobagi	35	13	29
„ de jeleri	8	5	4
„ în total	110	69	114

Chileni

Categorie socială	Conscripția din		
	1703	1721	1750
Familii de călăreți și pedestrași	38	35	58
„ de iobagi	5	4	5
„ de jeleri	5	—	2
„ de nestatornici	—	—	2
„ în total	48	39	67

Sucevi

Categorie socială	Conscripția din		
	1703	1721	1750
Familii de armaliști	6	6	14
„ de pedestrași și călăreți	99	94	131
„ de iobagi	5	5	9
„ de jeleri	11	5	2
„ de nestatornici	—	—	8
„ în total	121	110	164

Joseni

Categorie socială	Conscripția din		
	1703	1721	1750
Familii de armaliști	6	6	8
„ de pedestrași și călăreți	112	155	240
„ de iobagi	22	24	36
„ de jeleri	39	5	—
„ de nestatornici	—	—	25
„ în total	179	190	309

¹¹ *Háromszék és Csikszék adóügyi összeírása. 1703*, în *Agrártörténeti Szemle*, 1978, nr. 1—2, p. 270—280 (în continuare: *Conscripția din 1703*).

¹² *Conscripția din 1721*, în *Magyar Országos Levéltár* (=Arhiva Națională Maghiară), F. 49, pachet 8, nr. 14 (în continuare: *Conscripția din 1721*).

¹³ *Conscripția din 1750*, în *Magyar Országos Levéltár*, F. 50, pachet 49, nr. 1 (în continuare: *Conscripția din 1750*).

Ciumani

Categorie socială	Conscripția din		
	1703	1721	1750
Familii de armaliști	—	1	—
„ de pedestrași și călăreți	68	84	89
„ de iobagi	2	3	8
„ de jeleri	8	1	4
„ de nestatornici	—	1	16
„ în total	78	90	117

Lăzarea

Categorie socială	Conscripția din		
	1703	1721	1750
Familii de armaliști	6	7	9
„ de pedestrași și călăreți	103	109	126
„ de iobagi	54	44	65
„ de jeleri	26	—	15
„ de nestatornici	—	2	5
„ în total	189	162	220

Mitrău

Categorie socială	Conscripția din		
	1703	1721	1750
Familii de armaliști	—	—	2
„ de pedestrași și călăreți	99	97	147
„ de iobagi	24	15	31
„ de jeleri	27	—	11
„ de nestatornici	—	1	28
„ în total	150	113	219

Rometea

Categorie socială	Conscripția din		
	1703	1721	1750
Familii de pedestrași și călăreți	72	68	111
„ de iobagi	10	11	5
„ de jeleri	8	—	—
„ de nestatornici	—	2	10
„ în total	90	81	126

2) Structura socială a orașului (Regului) (Georgeeni)

Categorie socială	Conscripția din		
	1703	1721	1750
Familii de armaliști	8	14	13
„ de pedestrași și călăreți	138	158	248
„ de iobagi	41	19	26
„ de jeleri	45	9	16
„ de armeni	45	80	101
„ de nestatornici	—	18	15
„ în total	277	298	419

3) Structura socială a satelor aservite*Voșlobeni*

Categorie socială	Conscripția din		
	1703	1721	1750
Familii de iobagi	20	19	23
„ de jeleri	8	—	—
„ de nestatornici	—	2	—
„ în total	28	21	23

Subcetate-Mureș

Singura atestare documentară din secolul al XVIII-lea o avem în anul 1750, când sînt amintite aici 18 familii care locuiesc în părți muntoase, avînd o dependență mai ușoară decît țăranii aserviți ai celorlalte localități.

Complexitatea structurii sociale reprezenta nu numai stări juridice diferite, dar condițiile de trai și modul de viață erau și ele în strînsă legătură cu starea socială.

Marea nobilime era reprezentată prin familia conților Lázár. Prima atestare documentară despre ei o avem în anul 1406¹⁴, iar în jurul anului 1506 Andrei Lázár este amintit ca locuitor al localității Lázarea¹⁵. Locul și rolul important deținut de reprezentanții acestei familii în viața administrativă, juridică și militară a secuimii au făcut posibil ca familia să devină principala forță feudală în valea superioară a Mureșului. Astfel la sfîrșitul secolului al XVI-lea numai 44 familii din acest ținut au putut să-și păstreze libertatea¹⁶. În secolul al XVII-lea, datorită politicii de sprijinire a secuilor de rînd de către principii Transilvaniei, familia Lázár și-a pierdut majoritatea iobagilor din această zonă, fiind însă recompensați cu sate din comitate¹⁷. După întărirea dominației habsburgice, în secolul al XVIII-lea situația lor de moșieri s-a consolidat, avînd țărani dependenți în toate așezările grănicerești și ținînd în aservire două sate întregi: Voșlobeni și Subcetate-Mureș.

O altă categorie a nobilimii o reprezentau *armaliștii*, care, deși aveau titlu nobiliar, starea lor materială era asemănătoare cu cea a țăranilor înstăriți. Ei aveau un lot de pămînt pe care de multe ori îl lucrau ca și ceilalți țărani liberi sau dependenți, alteleori însă dispuneau de unul sau doi țărani dependenți, slujindu-se de robota lor în muncile agricole. În continuare încercăm să ilustrăm situația lor prin cîteva exemple, apelînd la conscripția din 1722—1723¹⁸. Situația lui Ștefan Fülöp, armalist din Lázarea, care avea ca iobag pe Andrei Sas, locuitor din Remetea:

Numele	Teren arabil		Fînațe	Numărul animalelor				
	în cub.	în căruțe		Boi	Vaci	Cai	Oi	Păsări
Ștefan Fülöp	12	5	2	2	1	7	4	
Andrei Sas	7	3	2	2	—	—	2	

Situația armaliștilor Ștefan Kézdi, Ștefan Bányász și Emeric Paló din Gheorgheni¹⁹:

Numele	Teren arabil		Fînațe		Numărul animalelor			
	în cub.	în căruțe	Boi	Vaci	Cai	Oi	Păsări	
Ștefan Kézdi	98	20	2	3	2	93	6	
Ștefan Bányász	11	—	—	—	1	—	—	
Emeric Paló	62	20	4	2	2	43	8	

Exemplele arată diversitatea stării materiale ale acestei categorii sociale. Putem constata că, deși unii posedă iobagi, totuși sînt oarecum săraci, iar alții care nu țin în dependență țărani aserviți au o stare materială foarte bună. Situațiile sînt deci foarte variate. De aceea încercăm să dăm o imagine generală despre această categorie socială pe baza conscripției din 1703²⁰:

¹⁴ Lázár Miklós, *A gróf Lázár család*, Kolozsvár, 1858, p. 12.

¹⁵ *Idem*, p. 109.

¹⁶ *Idem*, p. 129.

¹⁷ *Idem*, p. 139.

¹⁸ Conscripția din 1722—1723, în *Magyar Országos Levéltár*, F. 49, pachet 8, nr. 15.

¹⁹ *Idem*.

²⁰ Conscripția din 1703, p. 280.

Categorica socială	Nr. fam.	Teren arabil în cub.	Fînațe în că- ruțe	Numărul animalelor				
				Boi	Vaci	Cai	Oi	Porci
Armaliști	26	1125	327	83	107	440	56	112
în medie	1	43,26	12,57	3,1	4,1	2,1	16,9	4,3

Armaliștii aveau o stare privilegiată atît în viața politico-juridică a scaunului Giurgeu, cit și în satele unde locuiau. Astfel, în primul rînd dintre ei erau aleși „asesorii”, care erau de fapt funcționari scăunali. Dar erau scutiți de dări numai dacă aveau cel puțin trei iobagi, situație pe care nu am mai întîlnit-o în bazinul Giurgeului.

Călăreții și pedestrașii erau de fapt țărani liberi cu obligații militare. Prima atestare a lor o întîlnim în anul 1339, cînd sînt amintite cele trei stări ale secuimii. După înăbușirea răscoalei din 1562, cele două categorii sociale — dar în special pedestrașii — intră în criză, mulți dintre ei ajung în stare de dependență. În secolul al XVII-lea situația lor se consolidează, ei fiind sprijiniți și de politica social-economică a principilor Transilvaniei. După instaurarea regimului habsburgic, importanța lor militară scade, iar abuzurile ofițerilor austrieci vor constitui cauza participării lor la răscoala condusă de Francisc Rákóczi al II-lea. După înăbușirea răscoalei, Habsburgii neavînd încredere în oastea secuilor, între anii 1708 și 1763 nu au folosit forța militară a acestora. Începînd cu înființarea regimentelor de graniță, austrieii au întrebuițat din nou oastea călăreților și a pedestrașilor. Aceștia, după 1763, erau supuși direct numai ofițerilor austrieci, dar și jurisdicției precum și administrației militare a Habsburgilor. Mai mult chiar: în primele opt așezări cercetate de noi, administrația sătească s-a împărțit în comunitatea militară și nemilitară. Prima grupare cuprindea pe călăreți și pedestrași, care erau supuși direct administrației militare austriece, iar din gruparea a doua făceau parte țărani aserviți, comercianți, meșteșugari și alte categorii sociale. În Gheorgheni existau trei comunități; militară, nemilitară și armeană. În fruntea fiecărei comunități era cite un jude, în munca sa ajutat de jurați.

Situația lor materială era în general sub posibilitățile armaliștilor. Dintre ei, călăreții erau mai înstăriți decît pedestrașii, pentru că ei trebuiau să-și întrețină și calul necesar serviciului militar. Starea lor materială, conform conscripției din 1703, arăta în felul următor²¹:

Categorica socială	Nr. fam.	Teren arabil în cub.	Fînațe în cărnțe	Numărul animalelor				
				Boi	Vaci	Cai	Oi	Porci
Călăreți și pedestrași	790	22710	6379	1812	2142	915	9442	2475
În medie	1	28,7	8,2	2,2	2,7	1,1	11,9	3,1

Exista însă și în sinul lor o diferențiere materială destul de mare. Unii tîn în dependență chiar țărani aserviți. Alții și fără ei sînt foarte înstăriți. Conscripția din 1722—1723 ne arată limpede aceste diferențe de stare materială²²:

²¹ Conscripția din 1703, p. 280.

²² Conscripția din 1722—1723.

Situația materială a călărețului Ștefan Puskás din Ditrău:

Numele, starea socială	Teren arabil în cub.	Finațe în căruțe	Numărul animalelor				
			Boi	Vaci	Cai	Oi	Păsări
Ștefan Puskás căl.	40	15	6	8	18	80	5
Francisc Pál jeler	6	3	2	1	—	—	—
Mihai Hompot în dep.	8	2	4	3	—	—	1
Francisc Bíró al lui Puskás	—	2	2	1	—	6	1

Situația²³ călărețului Ioan Baricz din Joseni²³:

Numele	Teren arabil în cub.	Finațe în căruțe	Numărul animalelor				
			Boi	Vaci	Cai	Oi	Păsări
Ioan Baricz	52	16	4	6	6	60	9

Marea masă a pedestrașilor și călăreților era însă de condiție modestă. Traiul lor a fost determinat și de faptul că această depresiune intracarpatică are o înălțime de 800 m. și o climă friguroasă, cu temperatura anuală medie de 5,6 C. Aceste condiții nefavorabile agriculturii au influențat nu numai dezvoltarea ocupației în cauză dar și viața de toate zilele a familiilor.

Situația țăranilor dependenți era foarte diversă. Conscriptia din 1703 ne oferă o imagine generală despre starea materială a familiilor de iobagi și jeleri²⁴:

Categoría socială	Nr. fam.	Teren arabil în cub.	Finațe în căruțe	Numărul animalelor				
				Boi	Vaci	Cai	Oi	Porci
Iobagi	218	3983	1302	444	448	145	1633	335
Iobagi	1	18,2	5,5	2	2	0,6	7,4	1,5
Jeleri	185	129	244	119	264	80	1040	837
Jeleri	1	0,6	1,3	0,7	1,4	0,4	5,6	0,4

Țăranii care depindeau de familia conților Lázár aveau o situație materială mai bună, dar și obligații mai grele decât cei care erau aserviți de către familiile de armaliști sau călăreți. Iată câteva exemple din anii 1722—1723²⁵:

Iobagii călărețului	Terenul arabil în cub.	Finațe în căruțe	Numărul animalelor				
			Boi	Vaci	Cai	Oi	Păsări
Gheorghe László	8	3	—	3	3	40	—
Mihai Csata	3	2	—	1	1	—	2

În contrast cu această situație, există familii de iobagi foarte bogate, cum este cazul lui Mihai Fazakas, iobag al familiei Lázár²⁶:

Iobagul lui Francisc Lázár	Teren arabil în cub.	Finațe în căruțe	Numărul animalelor				
			Boi	Vaci	Cai	Oi	Păsări
Mihai Fazakas	60	20	6	10	10	140	10

²³ Idem.

²⁴ Conscriptia din 1703, p. 280.

²⁵ Conscriptia din 1722—1723.

²⁶ Idem.

Dar diferențe mari erau chiar între membrii unei comunități supuse aceluiași meșier. Astfel, locuitorii satului Voșlobeni care erau sub dependența conților Lázár aveau o stare materială foarte diferită, fapt ce reiese și din conscripția realizată în anul 1750²⁷:

Numele iobagului	Teren arabil în cub.	Finațe în căruțe	Numărul animalelor				
			Boi sau cai	Vaci	Viței	Oi	Porci
Ioan Colceriu	30	6	6	1	4	30	8
Gheorghe Szgyártó	9	1 1/2	2	1	—	14	1
Teodor Szgyártó	4	2	—	1	2	12	—
Constantin Colceriu	6	2	1	1	2	—	—
Nicolae Szöcs	16	3	6	2	—	18	—
Toma Forezán	1	2	—	1	—	—	—
Simion Czepeluș	19	2	7	3	5	10	4
Simion Colceriu	20	4	7	2	9	40	3
Elek Szöcs	15	4	7	2	2	30	4
Dumitru Vaideș	11	5	4	4	1	40	1
Toma Szgyártó	12	4	6	3	—	16	1
Blaziu Oláh	5	1	1	—	1	—	1
Toma Vaideș	20	5	5	2	1	20	1
Alexandru Papp	14	3	3	1	1	10	—
George Colceriu	7	2	3	1	—	1	8
Emeric Szöcs	11	4	4	1	1	—	2
Nicolae Forezan	19	2	4	4	1	30	3
Gheorghe Szöcs	13	2	6	2	—	21	—
Constantin Colceriu	23	5	9	4	4	49	3
Nicolae Colceriu	16	3	6	2	—	30	6
Andrei Colceriu	20	3	6	2	—	30	3
Toma Colceriu	—	5	—	5	9	51	1
Teodor Colceriu	—	4	2	2	—	13	1

Conscripțiile urbariale ne arată nu numai starea materială a acestor familii, ci scot în evidență rolul gospodăriei țărănești ca o unitate economică tipică perioadei destrămării feudalismului. Gospodăria țărănească avea nevoie de cel puțin 4 animale de tracțiune (boi sau cai) pentru a putea folosi plugul la muncile agricole. Cei care aveau animale mai puține se întovărășeau în timpul aratului și al celorlalte munci agricole unde se folosea forța animalelor. O altă parte a animalelor contribuiau la hrana familiei, dar, după cum reiese din conscripțiile realizate în anii 1785 și 1820, aceste gospodării țărănești au produs pentru piață încă de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Produsele animaliere erau aduse la Gheorgheni, unde erau cumpărate de comercianții armeni, sași, sirbi și moldoveni. Populația mai săracă — fie ea din categoria țăranilor liberi sau aserviți — s-a îndelctnicit cu plutăritul, iar cei de stare mijlocie cu confecționarea de plute.

Viața țăranilor dependenți era îngreunată de obligațiile feudale care, și în această parte a Transilvaniei, erau apăsătoare. Iobagii contelui Toma Lázár din Remetea relatează în 1785 că în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, în timpul lui Francisc Lázár, au prestat câte 3 zile pe săptămână cu 2—4 boi, ori fără

²⁷ Conscripția din 1750.

animale, dar după moartea acestuia, în ambele cazuri (cu sau fără animale), au lucrat două zile pe moșia contelui²⁸.

Pe lângă renta în muncă, și renta în produse era destul de apăsătoare. Astfel, în perioada crăciunului, sub denumirea de „secara crăciunului“, dădeau doi feldern de secară, o găină, iar sub denumirea de „sfoară de fag“ plăteau o poltură. În rîndul obligațiilor erau incluse torsul și țesutul, lucrări executate de soțiile țăranilor dependenți²⁹.

Ceilalți iobagi supuși dependenței altor moșieri aveau obligații mult mai ușoare. Valoarea robotei la ei se ridica la o zi pe săptămînă cu animale de tracțiune și la două zile cu palmele, iar odată pe an participau la transportul lemnelor. Ei nu aveau obligații în produse și în bani³⁰.

Din punct de vedere juridic, deși iobagii erau dependenți față de moșieri, în lumea satelor ei au fost egali cu consătenii lor, indiferent că aceștia se numeau armaliști, călăreți sau pedestrași. Orice caz penal sau contravenție — pînă la trei florini — se judeca în cadrul comunității sătenești, iar cazurile ce depășeau această valoare intrau în competența moșierului³¹.

Situația jelerilor era mult mai apăsătoare decît cea a iobagilor. Ei se împărțeau în două categorii: cei cu sesie și cei fără pămînt arabil. Aceștia din urmă — după conscripții — posedau, în locul terenului, un număr mai mare de animale. Tot din starca jelerească făceau parte morarii și păstorii satelor, ei fiind în dependența moșierilor. O altă categorie, în documente, erau așa-numiții nestatornici, păstori nedepinzînd de nici o categorie socială.

În secolul al XVIII-lea, burghezia se întărește treptat. Astfel taxaliștii burghezi reprezentau 5,46% din totalul populației ardeleni în anul 1765³². În bazinul Giurgeului burghezia era reprezentată în special de armeni, care s-au organizat în bresle și asociații comerciale. Numeroase familii din celelalte stări sociale s-au desprins din țăranime și s-au îndeletnicit cu meșteșugurile și comerțul, contribuind și ei la formarea burgheziei locale.

Am abordat aspecte de bază ale vieții sociale în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Comparînd cele trei conscripții putem constata că această structură era deosebit de dinamică:

Categoria socială	1703	1721	1750
Armaliști	26	35	48
Călăreți și pedestrași	790	800	1229
Iobagi	218	157	255
Jeleri	185	25	54
Burghezia	45	80	104
Nestatornici	—	24	15

Această structură dinamică în valea superioară a Mureșului, deși reprezenta încă modelul feudal, tindea, totuși, spre o evoluție burgheză, proces ce se va intensifica în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, cînd dezvoltarea forțelor de producție precapitaliste și capitaliste va ajunge în discordanță cu relațiile feudale.

DEZIDERIU GARDA

²⁸ Conscripția din 1785, în Magyar Országos Levéltár, F. 51, pachet 25, nr. 1.

²⁹ Idem.

³⁰ Idem.

³¹ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Conscripția familiei Lázár din 1773, F. 10, nr. 1, p. 571.

³² Csetri Elek — Imreh István, *op. cit.*, p. 26, 31, 36.

CONSIDERAȚII PRIVIND IMPLICAREA ASTREI ÎN MIȘCAREA NAȚIONAL-POLITICĂ A ROMÂNILOR DIN TRANSILVANIA

Împlinirea a 150 de ani de la înființarea ASTREI este un bun prilej de a sublinia câteva aspecte ale activității Asociațiunii mai rar relevate, dar care și-au pus amprenta și s-au făcut resimțite în fiecare acțiune întreprinsă de ea. Anume, ne referim la caracterul național-politic al ASTREI care a marcat acțiunile sale culturale fără a fi însă atunci recunoscut sau evidențiat pentru că ar fi primejduit însăși existența ei.

Activitatea politică desfășurată de ASTRA nu trebuie căutată în actele oficiale, în procesele verbale ale adunărilor, pentru că ele nu puteau cuprinde ceea ce contravenea prevederilor statului și ar fi dăunat societății. Era „o activitate ascunsă a Astrei — spunea marele scriitor Liviu Rebreanu — despre care nu vorbeau statutele și care nu putea figura în procesele verbale, fără riscul de a fi imediat dizolvată. Nu știu cit a fost de întinsă activitatea aceasta, dar sint sigur că ea a contribuit imens la crearea solidarității românești ardeleni”¹.

ASTRA a fost o uriașă colectivitate unde s-au strâns toți cei de-un neam „ca într-o cetățuie sau tabără de luptă”², cum a definit-o I. Agârbiceanu, unde s-au solidarizat „toți românii de la Apusul Carpaților” și unde „conștiința națională tot mai prigonită din deceniu în deceniu pe cîmpul de activitate politică a trebuit să aibă asigurat un loc de refugiu”³. De aceea, continua Agârbiceanu, „Asociațiunea a fost de la începuturile ei nu numai culturală, ci și” națională”⁴. Astfel alături de postulatul înaintării culturale, al cultivării limbii și literaturii române, al progresului economic, material, s-a impus celălalt postulat, cel al făuririi unei conștiințe naționale care să unească pe toți românii în jurul unui ideal comun — realizarea unității naționale.

Fiecare acțiune culturală a ASTREI a fost totodată un bun prilej de manifestare a sentimentelor naționale, unul din principalele merite ale Asociațiunii fiind acela de a solidariza toate păturile sociale și de a crea unitatea de simțire a participanților, de a face educație patriotică cu orice ocazie, fie că era o prelegere populară, o serbare culturală sau o adunare generală. Coborîrea intelectualilor în rîndul poporului pentru a le vorbi despre tot ce considerau ei că-l putea interesa, participarea lor la manifestările culturale organizate, de la cele de anvergură pînă la o masă festivă, a permis contactul direct și a creat comuniunea dorită între toate păturile sociale, creșterea încrederii poporului în cei care-l conduceau. De asemenea, membrii ASTREI și mai ales conducătorii ei erau totodată membri ai Partidului Național Român sau fruntași ai mișcării național-politice.

¹ Ș. Petraru, *Astra și Marea Unire*, în *Astra*, nr. 10, 1986, p. 4.

² I. Agârbiceanu, *Asociațiunea transilvană pentru literatura și cultura poporului român „Astra”. Ce-a fost? Ce este? Ce vrea să fie?*, în *Transilvania*, nr. 2, martie-aprilie 1936, p. 96.

³ *Idem*, p. 97.

⁴ *Ibidem*.

Manifestări de mare amploare, unde s-a întrunit un număr mare de participanți și care au constituit adevărate sărbători naționale, au fost congresele ASTREI: adunările generale anuale. Vorbind despre importanța lor, același Agârbiceanu le subliniază caracterul politic: „Congresele generale ale ASTREI au fost, în curs de decenii, nu numai manifestări culturale și naționale, prilej de întâlnire a românilor din toate regiunile Ardealului și Banatului, ci și prilejuri de consfătuiri politice, de discuții, de planuri de luptă pentru conducătorii care altfel și altădată nu se puteau aduna în număr atât de mare”⁵. În adevăr, odată pe an, cu prilejul adunării generale a ASTREI, care avea loc de fiecare dată în altă parte a Transilvaniei, se strungeau o mulțime de participanți, oameni din popor, conducători ai ASTREI, ai bisericii, fruntași ai mișcării politice. Ele prilejuiau dezbaterea pe lângă problemele oficiale ale Asociațiunii și a altora de o deosebită importanță pentru mișcarea politică românească, bineînțeles nemenționate în dările de seamă oficiale.

Așa de pildă, la adunarea generală a ASTREI ținută la Alba Iulia în vara anului 1866 a participat „tot ce aveau românii din Ardeal mai bun și mai de frunte în zilele acelea, probabil mînați toți de dorul de a cădea de acord asupra celor ce trebuiau să se facă în interesul poporului român din Ardeal”⁶. Situația politică era critică. Dieta recentă de la Cluj a șters toate legile decretate la cea din 1863 de la Sibiu, ceea ce aducea grave prejudicii poporului român. În cea de-a doua zi a adunării și apoi în câteva conferințe intime s-a dezbătut propunerea de a se înainta împăratului un memorial; redactarea și înaintarea lui a fost încredințată lui George Barițiu și lui Ioan Rațiu⁷. Memorialul însoțit de 37 plenipotențe semnate de 1493 români cerea respingerea uniunii votate de dieta clujeană și convocarea unei noi diete a Transilvaniei, consfințirea autonomiei Transilvaniei și codificarea legilor și proiectelor de lege elaborate de dieta de la Sibiu⁸. Memorialul a fost depus împăratului de către I. Rațiu și, deși n-a avut rezultatul scontat, el a constituit o primă manifestare de protest împotriva instaurării dualismului.

Convocarea celei de-a șaptea adunări generale a ASTREI la Cluj⁹ în vara anului 1867 se pare că n-a fost întâmplătoare. Aici se votase în 1865 de către dietă uniunea Transilvaniei cu Ungaria și în anul adunării generale, compromisul austro-ungar era realizat. Convocarea ei semnifica de fapt un protest împotriva instaurării dualismului și reprezentanții nou înființatei Asociațiuni Literare din București, mai târziu Academia Română — salutau cu entuziasm pe cei peste 1200 participanți la adunare¹⁰. Prin felul cum a fost pregătită de localnici care și-au conjugat toate eforturile pentru reușita acestei mari sărbători naționale și mai ales datorită hotărîrilor adoptate, adunării îi revine un loc de seamă în istoria Asociațiunii¹¹. Alegerea noii conduceri a ASTREI a însemnat o schimbare a orientării

⁵ Idem, *op. cit.*, p. 99—100.

⁶ T. V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, Sibiu, 1903, vol. IV, p. 127. Au participat: I. Rațiu, A. Sever, I. M. Moldovan, D. Densușianu, T. Cipariu, A. Șaguna și I. St. Șuluțiu.

⁷ T. V. Păcățian, *loc. cit.*

⁸ Idem, p. 128—135.

⁹ *GazTrans*, nr. 60, 14 iul./2 aug. 1867, p. 390; E. Glodariu, *Despărțimintu! Cluj al „Astrei” (1870—1914)*, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 373.

¹⁰ *Analele Societății Academice*, tom I, 1867—1869, București, 1869, p. 32.

¹¹ *GazTrans* (1867), nr. 65, 19/31 aug., p. 256; nr. 74, 20 sept./2 oct., p. 294; Colecția de manuscrise a B.C.U. Cluj-Napoca, fond Fr. Hossu-Longin, mss. nr. 4653, *Amintiri*, caiet VI, p. 7.

societății, o victorie a „politicii partidei naționale” cum o definea noul președinte, Vasile L. Popp¹².

În cuvîntul de deschidere la următoarea adunare generală a Asociațiunii, ținută la Gherla în 1868, noul președinte se referă la împrejurările grele pentru poporul român create de instaurarea dualismului și își exprimă bucuria de a saluta mulțimea de participanți la această „unică sărbătoare națională”: „Nu v-a păsător de greutatea drumului, nici de spesele călătoriei, ci ați venit cu bucuria pentru ca respinși de pe alt teren, barem pre acesta să arătați că mai sîntem un popor aici, care-și iubește limba, își iubește naționalitatea, își iubește viața sa și nu voiește a muri. Să arătați că în mînia jurămîntului de atîtea ori călcat, astăzi în o mică depărtare de acel loc unde s-a pus acel jurămînt (este vorba de Cluj n.n.) s-a putut aduna floarea națiunii române, nu ca să jure în contra libertății compatrioților săi, ci ca să se consulte despre mijloacele înaintării culturii poporului... dînd totodată prin prezența sa în acest loc cel mai vederat testimoniu și semn al existenței națiunii românești”¹³. În continuare, protestează împotriva răpirii drepturilor românilor și considera că adunarea este îndreptățită să pretindă recunoașterea lor ca națiune: „Prin prezența noastră aici pretindem ca să ne lase să trăim, ca precum individul, așa și una națiune are dreptul de a pretinde ca nime să nu cuteze a-i răpi existența!”¹⁴.

Conducători și militanți ai ASTREI au fost inițiatorii și organizatorii Conferinței Naționale de la Miercurea din 7—8 martie 1869, unde s-au pus bazele partidului național politic și s-au stabilit direcțiile principale ale politicii. În comitetul de conducere îi găsim prezenți pe Ilie Măcelariu, George Barițiu, Ioan Rațiu, Jacob Bologa, Visarion Roman, Axente Sever, Simion Balint, Ioan Micu Moldovar, Aron Densusianu, Ioan Hannia¹⁵, membri ai ASTREI și conducători ai ei.

Că ASTRA a urmărit prin toate acțiunile ei deșteptarea sentimentului național o spune și președintele ei, Vasile L. Popp, în cuvîntul de deschidere la adunarea generală a Asociațiunii de la Sebeș din 1872: „Asociațiunea este menită să deștepte, să nutrească și să conserve simțul național, să scutească și să cultive limba și prin aceasta existența națională”¹⁶. Referindu-se la cadrul oferit de ASTRA pentru manifestarea solidarității naționale a tuturor românilor în toate acțiunile ce aveau ca ideal comun unitatea națională, el adăuga în încheiere: „...toți sîntem frați, toți mergem pe aceeași cale, toți într-o înțelegere frățească, ca un trup și un suflet, facem pași înainte în literatură și cultură! Așa legați, domnilor, întru legăturile unității naționale vom ajunge la portul, la limanul dorit, la care tindem prin sprijinirea Asociațiunii”¹⁷.

Prezența la adunarea generală a Asociațiunii de la Blaj din 5/17 august 1877 a lui George Barițiu și a altor cărturari transilvăneni a constituit cea mai nimerită ocazie pentru mobilizarea tuturor participanților în favoarea și în sprijinul luptei României pentru independență¹⁸. ASTRA și membrii ei au fost principalii

¹² A. Banciu, *Scrisori vechi III. Basiliu Ladislau Popp către Iacob Mureșianu*, în *Transilvania*, nr. 4, aprilie 1928, p. 285.

¹³ La adunare au participat Ilie Măcelariu, Al. Bohățel, Grigore Moisil, Simion Balint, Visarion Roman, Iosif Vulcan etc. (*Transilvania*, nr. 20, octombrie 1868, p. 465—466).

¹⁴ *Idem*, p. 466.

¹⁵ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. V, Sibiu, 1909, p. 65—66.

¹⁶ În sensul de a apăra.

¹⁷ *Transilvania*, nr. 4 jubiliar, 1861—1911, iulie-august 1911, p. 338.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ V. Netea, *Spre unitatea statală a poporului român*, București, 1979, p. 175.

susținători din Transilvania ai războiului pentru câștigarea independenței de stat a României¹⁹.

Congresele anuale ale ASTREI au prilejuit și ținerea unor consfătuiri intime între fruntașii politici prezenți la ele. Așa a fost și la adunarea generală de la Turda, din august 1880. Consfătuirea a avut loc în 9 și 10 august în casa dr. Ioan Rațiu și la ea au luat parte George Barițiu, Iacob Bologa, Partenie Cosma, Visarion Roman și George Pop de Băsești²⁰. Aici s-a hotărât punerea bazelor Partidului Național Român și s-au conturat punctele programului de acțiune național-politic elaborat un an mai târziu, la Sibiu.

Cițiva ani mai târziu, congresele anuale ale ASTREI au constituit un foarte bun prilej pentru fruntașii mișcării național-politice de a se întruni și dezbate asupra elaborării Memorandului. Astfel, cu ocazia serbărilor ASTREI din 27—29 august 1887, prilejuite de adunarea generală ce avea loc la Sibiu, s-a dezbătut în cadrul ultimei ședințe propunerea de a se elabora un memorandum. Cu redactarea proiectelor sînt însărcinați doi dintre participanții la ședință: Aurel Mureșianu și Iuliu Coroianu²¹. Ele urmau să fie dezbătute în anul următor cu ocazia adunării generale a ASTREI de la Abrud. În acest scop I. Rațiu îi scria lui G. Barițiu și-l înștiința că a luat legătura cu I. Coroianu, cu G. Pop de Băsești și V. Lucaciu pentru a se întâlni la Abrud și a discuta „în cauza memorialului”; își exprima totodată dorința de a merge și ceilalți membri ai comitetului pentru „a isprăvi mai multe lucruri”²². Dar întrunirea și implicit prezentarea și comentarea proiectelor de memorandum nu a putut avea loc la Abrud și s-a amînat²³.

Mișcarea memorandistă care a cuprins întreaga suflare românească s-a bucurat indirect și de sprijinul membrilor ASTREI pe care-i găsim prezenți la dezbaterile proiectului de memorandum, în delegația de la Viena și mai ales la Cluj, în timpul procesului.

O confruntare directă a ASTREI cu autoritățile a dus în anii 1895—1897 la declanșarea unei vii dispute în cadrul societății, care a luat un pronunțat caracter politic. Este vorba de cererea autorităților de a schimba denumirea Asociației²⁴, mai precis de a se renunța la cuvîntul „transilvană” din titlatură și a se înlocui cu „din Ungaria”. Prin aceasta se urmărea anularea caracterului național-provincial al Asociației și înscrierea ei, cel puțin formală, între celelalte societăți culturale din Ungaria patronate de stat care, pe plan cultural, desfășurau o politică de sprijinire a tendințelor guvernamentale în privința naționalităților din Ungaria.

În cadrul Asociației, în funcție de vederile și crezurile politice ale membrilor ei, s-au conturat trei grupări diferite privind atitudinea față de cererea autorităților. Aceste grupări s-au manifestat cu pregnanță în cadrul adunării generale extraor-

¹⁹ Ș. Petraru, *op. cit.*, p. 4.

²⁰ I. Georgescu, *Dr. Ioan Rațiu, 50 de ani din luptele naționale ale românilor ardeleni*, Sibiu, 1928, p. 49; E. Pop Hossu-Longin, *Amintiri 1880—1930*, Cluj, 1932, p. 143 (adaugă la participanți pe Vasile Lucaciu, Iosif Hodoș, Andrei Cosma, Aurel Mureșianu).

²¹ A. A. Mureșianu, *Documente pentru istoria Memorandului*, în *Transilvania*, nr. 4—5, aprilie-mai, 1929, p. 342—343 (Scrisoarea lui G. Barițiu către A. Mureșianu, Sibiu, 4 martie 1888); Ș. Polverejan, N. Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente (1885—1897)*, Cluj, 1973, p. 38.

²² K. Hitchens, L. Maior, *Correspondența lui Ioan Rațiu cu George Barițiu. 1881—1892*, Dacia, 1970, p. 248 (Scrisoarea lui I. Rațiu către G. Barițiu, Turda, 25 iulie 1888).

²³ Ș. Polverejan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 40.

²⁴ E. Glodariu, *Un moment din viața „Astrei”; modificarea statutelor (1897)*, în *ActaMN*, X, 1972, p. 277—287.

dinare a ASTREI, convocată în 10 martie 1897 la Sibiu. Împărtășind cititorilor impresia generală asupra desfășurării adunării, „Tribuna” scria: „Nu era aerul sărbătoresc, vesel și senin al adunărilor generale ordinare ale Asociațiunii. O atmosferă gravă dă notă situației. Parola zilei e „pentru sau contra” schimbării titlului... și energicul contra se rostește în cele mai multe grupări”²⁵. O primă grupare, cea mai neînsemnată, o formau cei care acceptau cererea guvernului; a doua o formau cei care se împotriveau categoric schimbării numelui considerînd autonomia Transilvaniei drept un prim pas obligatoriu în calea eliberării românilor; cei care erau pentru renunțarea la „transilvană”, dar pentru evitarea titlaturii cerute de guvern făceau parte din orientarea politică potrivit căreia eliberarea națională a românilor transilvăneni nu era legată necondiționat de obținerea autonomiei Transilvaniei. Mai mult chiar, renunțarea la cuvîntul „transilvană” ușura extinderea activității Asociațiunii și în părțile Maramureșului, Crișanei și Banatului. Ei reprezentau linia activistă ce se va contura tot mai clar în rîndurile P.N.R. și în general în viața politică a românilor din Transilvania. Că această linie politică cîștigase destui aderenți se reflectă și în votul majorității participanților la adunarea extraordinară a Asociațiunii. Concluzia adunării a fost cea de acceptare a modificării titlului, stabilindu-se pe viitor titlul „Asociațiunea pentru literatura română și cultura poporului român”²⁶. Adunarea generală a ASTREI din 27/28 august 1897 de la Mediaș a prezentat noile statute și a comunicat noua situație despărțimintelor²⁷.

Lipsa unei unități de vederi în această problemă se explică și prin faptul că P.N.R. se afla în această perioadă de sfîrșit de veac în plină criză politică, slăbit de disensiunile care s-au accentuat după 1895; situația s-a resimțit și în cadrul ASTREI.

Adunările generale din 1896 și 1898 au avut loc în teritoriile nou cuprinse în sfera Asociațiunii, prima la Lugoj și cealaltă în Beiuș²⁸. Vîndînd la prima adunare generală a ASTREI în părțile bănățene, la Lugoj, Alexandru Mocsonyi spunea că prin această măsură de a include și aceste teritorii în cadrul ASTREI se dărîmă „un zid de despărțire între frații de același neam, setoși de aceeași cultură. Asociațiunea noastră — arăta el în continuare — se dezbracă de caracterul ei provincial, se proclamă principiul solidarității naționale pe terenul cultural...”²⁹.

Așadar orientarea politică activistă, conturată tot mai pregnant în anii de început ai noului secol și consfințită prin hotărîrile Conferinței Naționale de la Sibiu din 1905, se resimte și în activitatea ASTREI.

Lucrările adunării generale a ASTREI care s-au desfășurat la Timișoara, în septembrie 1904, unde au participat mulți reprezentanți ai curentului activist, în-deosebi tribuniștii din Arad, au avut un rol deosebit în răspîndirea activismului și cîștigarea de noi adepți³⁰. Poate nu întîmplător adunarea generală a ASTREI din vara anului 1905 a luat o asemenea amploare, fiind marcată nu numai de însuflețite manifestări naționale organizate, ci și de un curent înnoitor ce va străbate întreaga activitate viitoare. Inaugurarea Muzeului Asociațiunii menit să adăpostească dovezile privitoare la viața poporului nostru din trecut, festivitățile care

²⁵ Idem, *op. cit.*, p. 284.

²⁶ *Tribuna*, nr. 47, 28 febr./12 mart. 1897, p. 185.

²⁷ B.C.U. Cluj-Napoca, fond cit., mss. srtar 292/1, 1897, nr. 15.

²⁸ *Transilvania*, nr. 4 jubiliar, 1911, p. 347—348.

²⁹ Idem, p. 347.

³⁰ *Unirea Transilvaniei cu România, 1 decembrie 1918*, București, 1970, p. 310.

au avut loc, expoziția istorico-culturală și etnografică — toate au contribuit la reușita acelei „sărbători a unității culturale”³¹.

Activitatea ASTREI din următorii ani este caracterizată de un suflu nou. Hotărârile Conferinței Naționale a P.N.R. de la Sibiu referitoare la intensificarea activității organizațiilor culturale, extinderea influenței P.N.R. în masă, mai strânsă legătură cu masele țărănești și muncitoare, informarea opiniei publice românești asupra sarcinilor și obiectivelor de luptă imediată și de perspectivă se resimt și în activitatea ASTREI, pentru că ea constituia cel mai potrivit cadru de realizare a acestor deziderate.

Vorbind tocmai despre acestea, Oct. C. Tăslăuanu, ales în conducerea Asociațiunii la adunarea generală de la Bistrița, din septembrie 1907, ne mărturisește care era rolul ASTREI în activitatea propagandistică: „Intrați la Asociațiune ne-am propus probleme noi, ridicarea și organizarea prin cultură a maselor țărănești. Senzul și țința programului ales de noi era politic. În 1903 am reușit să trimitem în parlamentul din Budapesta un număr însemnat de deputați. Conștiința națională a mulțimii se manifestase viguroasă, cu toate opreliștile autorităților și ea cerea să fie cultivată și trezită în cercuri tot mai largi printr-o propagandă stăruitoare. Cine putea să o facă mai bine decât Asociațiunea?”³². Tot ASTRA va fi aceea care în 1908 în strânsă legătură cu P.N.R. va lua măsuri pentru a contracara prevederile proiectului de vot plural al lui Andrássy³³. Având în vedere faptul că legea de vot plural lega știința de carte de obținerea votului, ASTRA a inițiat o intensă campanie de alfabetizare. În urma hotărârii adunării generale a ASTREI de la Șimleu, președintele I. Sterca Țoluțiu va emite circulara nr. 849 din 26 octombrie 1908³⁴ cerând tuturor despărțămintelor să inițieze cit mai multe cursuri de alfabetizare, să instituie premii pentru învățătorii care reușeau să învețe carte pe cât mai mulți neștiutori. Statisticile dovedesc că în anii 1908—1913 accentul principal s-a pus pe reducerea numărului analfabeților³⁵.

Serbările jubiliare ale ASTREI din 28—30 august 1911, prin amploarea, programul și numeroasa participare, au constituit nu numai o manifestare a solidarității și unității naționale românești, ci și o retrospectivă a activității societății de la înființarea ei, de-a lungul a cinci decenii de existență, evidențiindu-i rolul și importanța în procesul de dezvoltare a conștiinței naționale și calitatea de centru catalizator al forțelor națiunii. Toate manifestările de la Blaj, spunea N. Iorga, „au fost afirmații răspicate ale credinței în noi înșine, în unitatea, în solidaritatea românească și în valoarea culturii noastre luptătoare”³⁶.

Retrospectiva asupra activității societății a subliniat și succesele obținute mai ales după 1905: „activitatea politică începută la 1905 are meritul trezirii conștiinței naționale în masele mari ale poporului, care a fost prima și nemijlocita rezul-

³¹ O. Tăslăuanu, *Muzeul Asociațiunii*, în *Transilvania*, nr. 4 jubiliar, 1911, p. 433.

³² Ș. Petraru, *op. cit.*, p. 5.

³³ E. Glodariu, *Opoziția față de proiectul legii votului plural — aspect al luptei pentru vot universal în anul 1908*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 227—236.

³⁴ *Lupta*, nr. 225, 31 oct./13 nov. 1908, p. 2—3; E. Glodariu, *op. cit.*, p. 235.

³⁵ ASTRA a ținut în 1909/1910 — 23 cursuri cu 236 participanți; în 1910/1911 — 23 cursuri cu 430 participanți, iar în 1912/1913 — 73 de cursuri, vezi *Mijloace de propagandă literară și culturală ale Asociațiunii și dezvoltarea lor*, în *Transilvania*, nr. 3, mai-iunie 1936, p. 236.

³⁶ N. Iorga, *Serbările de la Blaj, însemnătatea lor politică, culturală și literară*, în *GazTrans*, nr. 196, 7/20 septembrie 1911, p. 1—2.

tantă a propagandei activiste³⁷, remarcă Valer Moldovan. După 6 ani de la Conferința din 1905, spunea el, se constată cu bucurie că această activitate politică a avut o influență „binefăcătoare și fructificatoare și asupra terenurilor culturale și economice“, un rol important avându-l inițierea „erei adunărilor populare, adică cultivarea și trezirea conștiinței naționale a poporului țaran cu ajutorul propagandei prin viu grai“³⁸. Într-adevăr ASTRA a inițiat și a desfășurat o întreagă campanie de conferințe, prelegeri populare în toate despărțămintele și agenturile sale, numărul lor crescând substanțial în anii 1910—1914³⁹. Prin aceste acțiuni P.N.R. și-a lărgit considerabil audiența în masele populare, în special în rindul țărănimii și și-a creat o largă bază politică de masă în lupta pentru emancipare națională, pentru realizarea unității naționale.

Toate acestea nu făceau decît să mențină mereu trează conștiința poporului în vederea realizării dorinței unanime, cea a unității naționale. Semnificative în această direcție ni se par cuvintele rostite de Elena Pop Hossu-Longin, reprezentantă de frunte a mișcării feministe din Transilvania și membră activă a ASTREI, la tribuna unei adunări a ASTREI în Sălaj. Vorbind despre „Ideea națională“, ea sublinia cu acel prilej că întreaga activitate a ASTREI era în slujba propagării ideii naționale care-i călăuzea pașii ca un „lucefăr strălucitor“, țelul final urmărit fiind „ceasul mare al eliberării“: „Toate năzuințele Astrei erau îndreptate ca conștiința noastră națională să fie pururea trează și neadormită pentru ca ceasul mare al eliberării de sub jugul străinului să ne afle români întregi, pe deplin pregătiți de misiunea înălțătoare... în țara făgăduinței — România Mare“⁴⁰.

Aceeași idee o găsim și în cuvîntul rostit de L. Reboreanu cu ocazia sărbătoririi ASTREI în 1936: „...Pe atunci aveam și noi un vis de împlinit, atît de mare și de frumos poate și fiindcă trebuia să-l tănuim și fiindcă ne cerea sacrificii. Astra a știut să cultive spiritul de sacrificiu al poporului nostru și să-l pregătească pentru ziua împlinirii, a știut să canalizeze și să întrețină visul neamului — iată unul din marile ei merite“⁴¹. Aceste aprecieri asupra laturii politice a activității ASTREI, făcute chiar de membrii societății, sînt îndeajuns de semnificative. Și desigur ASTRA a fost prezentă, alături de alte societăți culturale, prin cei 8 delegați oficiali, cu credenționale, și prin mulțimea participanților, membri ai ei, la Marca Adunare Națională de la Alba Iulia, din 1 decembrie 1918⁴², unde s-a consfințit realizarea aceluia vis al neamului românesc pentru care ASTRA a militat atîtea decenii: unirea Transilvaniei cu România.

EUGENIA GLODARIU

³⁷ V. Moldovan, *După serbările de la Blaj*, în *GazTrans*, nr. 197, 8/21 septembrie 1911, p. 1.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Numai în anul 1910 au fost ținute 484 prelegeri populare și 61 conferințe (*Transilvania*, nr. 4, jubiliar, 1911, p. 536—544, 550).

⁴⁰ E. P. Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 87—88; E. Glodariu, *Elena Pop Hossu-Longin și mișcarea feministă din Transilvania*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 492.

⁴¹ Ș. Petraru, *l.c.*

⁴² Ș. Pascu, *Făurirea statului național unitar român, 1918*, vol. II, București, 1983, p. 171.

BETRACHTUNGEN ÜBER DIE TEILNAHME DER „ASTRA“ AN DER NATIONAL-POLITISCHEN BEWEGUNG DER RUMÄNEN AUS TRANSYLVANIE

(Zusammenfassung)

Die Arbeit stellt Aspekte aus der Tätigkeit des „Vereins für rumänische Literatur und Kultur des rumänischen Volkes“ (ASTRA) dar, welche den national-politischen Charakter seiner kulturellen Aktionen beweisen.

Die politische Tätigkeit der ASTRA darf nicht in den amtlichen Schriften, in den Vereinsprotokollen gesucht werden, da sie den statutarischen Vorschriften nicht entsprach und den Bestand des Vereins gefährdet hätte. Sie ist jedoch in jeder kulturellen Aktion der ASTRA bemerkbar, sei es eine volkstümliche Vorlesung, eine Konferenz oder eben eine Generalversammlung; jedes derselben war ein Anlass für die Kundgebung nationaler Gesinnung, für nationale Solidarisierung, für patriotische Erziehung.

Bedeutsam sind die Generalversammlungen der ASTRA, richtige nationale Feste, die auch eine Gelegenheit für politische Beratungen und Besprechungen zwecks Ausarbeitung von Kampfplänen für die Rechte des rumänischen Volkes darstellten. Gleichzeitig wird hervorgehoben dass sich die rumänische Nationalpartei mittels der ASTRA eine breite politische Massengrundlage schuf; sowohl die Partei wie der Verein hatten oft dieselben leitenden Persönlichkeiten an ihrer Spitze.

Neben dem Ziele der kulturellen Entwicklung des Volkes, der Pflege der rumänischen Sprache und Literatur, des wirtschaftlichen, materiellen Fortschrittes machte sich in der Tätigkeit der ASTRA auch die Aufgabe der Gestaltung und Stärkung des nationalen Selbstbewusstseins geltend, welches alle Rumänen um ein gemeinsames Ideal scharen sollte — die Verwirklichung der nationalen Einheit. Die ASTRA entfachte und unterhielt mit allen Mitteln die ihr zur Verfügung standen das Gefühl der nationalen Einheit aller Rumänen und kämpfte zielbewusst für deren Verwirklichung.

INDUSTRIA MINIERĂ ȘI METALURGICĂ DIN TRANSILVANIA ÎN ULTIMELE DOUĂ DECENII ALE SECOLULUI AL XIX-LEA* (I)

Începînd cu anul 1879, industria minieră și metalurgică din Transilvania a cunoscut o învioreare treptată. Au dispărut consecințele cu caracter depresiv ale crizei economice de supraproducție din 1873 și, datorită acestui fapt, ca urmare a cerințelor impuse de creșterea generală a nivelului de dezvoltare al capitalismului, s-a putut afirma cu o forță nouă și mult mai intens efectul stimulator al factorilor productivi existenți încă înainte de acea dată¹. Între anii 1884—1888, această învioreare treptată a fost întreruptă de izbucnirea noii crize economice, agravată de faptul că manifestările sale de maximă intensitate au coincis cu izbucnirea războiului vama! între monarhia austro-ungară și România, fapt datorită căruia efectele crizei în Transilvania au fost mai puternice, decît în ansamblu. Totuși, cum această criză a rămas mult în urma celei din 1873 ca proporții și urmări, iar după anul 1891, în schimbul de mărfuri tradițional între România veche și Transilvania se înregistrează o nouă creștere, a devenit cu puțință ca avîntul survenit la finele veacului al XIX-lea să confere acestei perioade caracterul de maximă însemnătate în întreaga istorie de pînă atunci a industriei miniere și metalurgice.

În rîndul factorilor de producție organici ai industriei miniere și metalurgice din Transilvania, rolul de căpetenie l-a avut în primul rînd capitalul străin, care, în anii '80, s-a lansat într-o nouă ofensivă, pe de o parte bazată pe exportul de capital în țările mai înapoiate din punct de vedere economic — trăsătură fundamentală a capitalismului —, pe de altă parte stimulată de condițiile propice create prin sprijinul acordat de stat industriei, sprijin decretat, printre altele, în legile speciale de protecție industrială din 1881, 1890 și 1899². Construcțiile de noi linii ferate și aprovizionarea cu materiale a căilor ferate, dezvoltarea mecanizării producției agricole paralel cu încetarea crizei în agricultură, lărgirea fabricării mijloacelor de transport, toate acestea au influențat nemijlocit accelerarea producției materiilor prime industriale, mai cu seamă a producției de cărbune și fier, pe lîngă influența indirectă exercitată asupra acestor ramuri de dezvoltarea generală a industriilor.

Mineritul carbonifer

Dintre ramurile producătoare de materii prime industriale, prima care s-a redresat în urma efectelor nefaste ale crizei economice a fost cea a mineritului carbonifer, care a pornit după 1880 pe calea unei rapide evoluții. În 1900 s-a ajuns ca extracțiile de cărbune din Transilvania să atingă cantitatea de 15 074 758 chin-

* Prezentul studiu constituie prima parte a unei lucrări mai ample cu titlul de sus.

¹ Referitor la aceste probleme, vezi studiile noastre în *ActaMN*, XVII/1980 și XVIII/1981.

² Vezi mai pe larg Ludovic Vajda, *Capitalul străin în industria minieră și metalurgică a Transilvaniei (1867—1900)*, (în continuare: *Capitalul străin*), în *ActaMN*, IX/1972.

tale, față de 4 721 604, înregistrate în 1880, corespunzând unei creșteri de peste 3 ori. Producția a constat din cărbune negru și cărbune brun.

Conform datelor statistice oficiale, producția de cărbune negru a fost de 3 100 819 chintale în 1880, pentru ca în 1900 să crească la 4 881 786 chintale, deci cu 57,4% mai mult ca înainte. În același timp, cantitatea menționată constituia cca. 32,3% din totalul producției de cărbune în Transilvania, față de proporția de 65,7% reprezentată de producția anului 1880. După 1867, extracția de cărbune negru din Banat și-a păstrat — pe baza producției obținute — timp de aproape trei decenii rolul conducător în industria extractivă a cărbunelui în Transilvania; abia după 1894, ea a trebuit să se mulțumească cu locul secund, în urma exploatărilor de cărbune brun din Valea Jiului, care au înregistrat o evoluție rapidă.

Mineritul cărbunelui negru s-a concentrat aproape exclusiv asupra exploatării zăcămintelor carbonifere bănățene. Caracteristica sa principală era strînsa interdependență cu S.T.E.G.-ul, care determina întreaga sa dezvoltare: atît proporțiile creșterii producției, cît și stabilitatea acesteia.

Tab. I

Producția de cărbune din Transilvania între 1880—1900

Anul	Cantitatea produsă în chintale		
	Cărbune negru	Cărbune brun	Total
1880	3 100 819	1 620 785	4 721 604
1881	3 520 262	1 986 922	5 507 184
1882	3 396 067	1 889 815	5 285 882
1883	3 767 291	1 986 400	5 753 691
1884	3 839 725	2 236 739	6 076 464
1885	4 049 050	2 716 142	6 765 192
1886	4 046 166	2 358 684	6 404 850
1887	3 387 449	2 398 472	5 785 921
1888	4 065 313	2 284 251	6 349 564
1889	4 495 765	2 479 203	6 974 968
1890	4 259 072	2 959 223	7 218 295
1891	4 357 848	3 053 599	7 411 447
1892	4 346 629	2 988 059	7 334 688
1893	4 293 896	3 936 698	8 230 594
1894	4 239 127	4 633 586	8 872 713
1895	4 257 001	6 030 939	10 287 940
1896	4 465 108	7 381 466	11 846 574
1897	3 981 595	7 036 686	11 018 281
1898	4 708 876	8 593 676	13 302 552
1899	4 776 662	8 550 295	13 326 957
1900	4 881 786	10 192 972	15 074 758

Întreprinderea Kaiserliche und Königliche Privilegierte Österreichische Staatseisenbahn-Gesellschaft (prescurtat S.T.E.G.), aparținînd aristocrației bancare austriece și franceze, își desfășura activitatea în perimetrul celor mai extinse și îmbelșugate zăcămine carbonifere: la Staiendorf-Anina, Doman și Secul, unde a creat vaste unități industriale, aflate la nivelul epocii în privința procedeelor de amplasare a minelor, cît și a dotării tehnice³. Producția medie anuală a întreprin-

³ Cf. Hantken Miksa, *Magyarország széntelepei és szénbányászata*, Budapest, 1878, p. 14—78; A Szabadalmazott Osztrák-Magyar Államvasúttársaság magyarországi uradalmának leírása, Budapest, 1891; Ion Păsărică, *Monografia uzinelor de fier și domeniul din Reșița...*, București, 1936, p. 39—42.

derii S.T.E.G. în anii 1881—1890 era de cca 3,4 milioane chintale, iar între 1891—1900 de 3,8 milioane chintale de cărbune, majoritatea fiind valorificată, și în perioada discutată, în cadrul propriilor unități de producție și transport. În anul 1900, producția S.T.E.G.-ului se ridică la 81,7% din totalul producției de cărbune **negru** a Transilvaniei. Drept urmare, S.T.E.G.-ul, cel mai caracteristic reprezentant al liniei evolutive a industriei miniere la finele secolului al XIX-lea — linie ce se datora pe de o parte consolidării marilor întreprinderi industriale existente, iar pe de alta înființării unor întreprinderi noi cu capital masiv — a păstrat constant un grad ridicat de concentrare a producției de cărbune **negru**.

Tab. II

Producția de cărbune a S.T.E.G.-ului între 1880—1900

Anul	Producția în q	Anul	Producția în q
1880	2 795 790	1891	3 865 000
1881	3 021 250	1892	3 990 379
1882	2 936 770	1893	3 907 113
1883	3 278 910	1894	3 720 902
1884	3 338 820	1895	3 796 720
1885	3 545 410	1896	4 029 408
1886	3 561 430	1897	3 450 545
1887	2 944 350	1898	3 987 883
1888	3 574 930	1899	3 945 611
1889	3 956 680	1900	3 988 898
1890	3 866 370		

În afară de S.T.E.G., trebuie să menționăm întreprinderea vieneză Frații Guttmann, care exploata zăcămintele din împrejurimile localității Berzasea. Dacă în anul 1880 această întreprindere a produs cantitatea de 341 392 chintale, în 1900 cantitatea a crescut la 507 626 chintale, adică 10,4% din totalul producției de cărbune **negru**. De asemenea, trebuie amintită societatea anonimă cu capital englez The Danube Collieries and Minerals Compagny Limited, ce și-a propus o exploatare mai intensă a zăcămintelor situate în zona localității Eibenthal și care, la finele veacului, fu înlocuită cu întreprinderea, de cointeresare austriacă, Uniunea Fabricilor de Cement Beccin, scoțind la suprafață în anul 1900 cantitatea de 301 632 chintale cărbune **negru**, ce reprezenta 6,2% din totalul producției transilvănene.

Pe lângă întreprinderile înșirate, conscripțiile miniere de la sfârșitul secolului mai menționează 14 întreprinderi bănățene, dar acestea desfășurau doar o activitate periodică, producția lor fiind neînsemnată, ba chiar unele figurau doar cu numele printre întreprinderile miniere⁴.

O clasificare contemporană arăta că, în afara Banatului, se mai extrăgea cărbune **negru** în zona Brașov, căci, pe baza analizelor din anii 1886, 1888 și 1907 efectuate de Institutul de geologie din Viena, cărbunele din această zonă, cu capacitatea calorică de 4200-5435-5975, era calificat ca atare⁵.

În 1880, în cuprinsul bazinului minier din Vulcan și Cristian activau patru întreprinderi, și anume: Concordia Gewerkschaft, Steinkohlen Bergbau im Stein-

⁴ Referitor la mineritul carbonifer din Banat, vezi studiul nostru apărut în *Acta MN*, X/1973, p. 331—350.

⁵ Erich Jekelius, *Zăcămintele de cărbuni din România*, București, 1923, p. 20, 26.

eifen, Asociația minieră Fortuna și Steinkohlen Bergbau im Zeiden. Ultimele două și-au încetat producția încă în 1883, ea variind între cantitățile anuale mici de 50—100 chintale; nici Asociația minieră Fortuna — cu o producție anuală de 1000 chintale — nu și-a dus activitatea la Cristian decât pînă în 1884.

Domeniul minier ocupat de Concordia Gewerkschaft, proprietate a firmei Czell și Artz, pe o suprafață de 3 248 380 m², se întindea în hotarul localităților Vulcan, Holbav și Codlea⁶. Acest perimetru cuprindea un strat principal, cu grosimea de 2—5 m, și un strat de acoperiș, gros de 1—4 m, ambele fărîmîțate în stocuri sau lentile, în urma falierii și fracturării zăcămintului. Deși astfel exploatarea — cu ajutorul galeriilor — se făcea mai anevoios, lipsa gazurilor contribuia la înlesnirea ei⁷.

Producția întreprinderii a fost în deceniul al nouălea de 71 548 chintale în medie, în deceniul următor crescînd la 83 387 chintale. Cărbunele exploatat era utilizat mai cu seamă în fabrica de cărămidă din Brașov, fabrica de hîrtie din Zărnești și în fabricile de țesătorie, spirt și bere ale proprietarilor, familia Czell.

Tab. III

Producția de cărbune a întreprinderii Concordia Gewerkschaft între 1880—1900

Anul	Producția în q	Anul	Producția în q
1880	30 000	1891	90 000
1881	30 000	1892	75 000
1882	53 000	1893	85 000
1883	90 000	1894	90 000
1884	60 000	1895	80 000
1885	74 800	1896	82 000
1886	96 000	1897	76 000
1887	85 000	1898	99 400
1888	75 000	1899	76 470
1889	70 000	1900	80 000
1890	81 680		

Trecînd la analiza exploatărilor de cărbune brun, constatăm că în 1900 a fost exploatată cantitatea de 10 192 972 chintale de cărbune brun, de 6,3 ori mai mult decît în 1880, cînd s-au extras 1 620 785 chintale. În schimb, dacă producția anuală medie înregistrată în anii 1881—1890 era de 2 268 554 chintale, media producției anuale între 1891—1900 a crescut la 6 239 798 chintale, așadar, la aproape de trei ori mai mult, decît media anuală a deceniului anterior. Aceste date demonstrează și faptul că producția de cărbune brun a ajuns la dimensiunile unei industrii de anvergură numai pe la 1880, iar anii ultimului deceniu al secolului trecut vor aduce creșteri cantitative de proporții mai însemnate. De aici urmează că, în cadrul procesului de dezvoltare industrială discutat, semnificativă a fost nu atît cantitatea în sine a cărbunelui extras, cît, în primul rînd, ritmul dezvoltării, creșterea producției raportată la nivelul relativ scăzut din anii de sfîrșit ai dece-

⁶ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 1888/1899.

⁷ Papp Károly, *A magyar birodalom vasérc- és kőszénkészlete*, Budapest, 1916, p. 226; Erich Jekelius, *op. cit.*, p. 21.

niului al optulea, o creștere productivă determinată de înviorarea generală a economiei la finele veacului trecut.

Exploatarea de cărbune brun s-a concentrat în zona carboniferă cea mai bogată din Transilvania, bazinul Văii Jiului, lungă de aproximativ 44 km (vest-est) și largă de 9—4 km, determinând mersul activității în întreaga ramură de producție.

Întreprinderea cea mai puternică aflată în bazinul de cărbune brun din Valea Jiului a rămas în continuare S.A. de Mine și Furnale din Brașov, activă încă din anul 1857. Întreprinderea și-a concentrat strădaniile în direcția extinderii cât mai pronunțate a domeniului ei minier — inițial aflat în zona Petroșani—Livezeni —, monopolizînd în acest fel producția de cărbune din Valea Jiului. Dispunînd de capital datorită societății bancare Wiener Bankverein, care și-a extins sfera de influență asupra întreprinderii puțin după înființarea acesteia⁸, S.A. de Mine și Furnale din Brașov a reușit să-și înfăptuiască în bună parte planul. Pe de o parte, prin obținerea de noi autorizații miniere, dimensiunile teritoriale au fost sporite de la 6,9 milioane m² în 1867 la 14,9 milioane m² în 1875 și 31,6 milioane m², deci mai mult de dublu față de 1875, pînă la sfîrșitul secolului⁹. Pe de altă parte, în anul 1879 întreprinderea a luat în antrepriză domeniul minier al statului, aflat pe un teritoriu de 24,1 milioane m²¹⁰. Dacă, în afară de perimetrele miniere ocupate, vom lua în considerare și teritoriul ce-i revenea prin autorizațiile de prospecțiuni libere, vom vedea că, din suprafața totală mai sus specificată a bazinului carbonifer al Văii Jiului, întreprinderea avea un domeniu lung de cca. 30 km și larg în medie de 5 km, în hotarul localităților Petroșani, Livezeni, Petrila, Iseroni, Vulcan, Lupeni și Uricani¹¹. În felul acesta, în Valea Jiului a apărut o întreprindere de exploatare a cărbunelui, proprietate a capitalului austriac, de proporții asemănătoare celor ale S.T.E.G.-ului: S.A. de Mine și Furnale din Brașov a dobîndit o situație dominantă în mineritul transilvănean de cărbune brun, dispunînd, la începutul ultimului deceniu al secolului al XIX-lea, de 76,4% din totalul acestui minerit.

Pînă în anul 1879, cînd s-a încheiat actul de luare în antrepriză a minelor statului, producția de cărbune era concentrată în două mine. În Mina Est, cărbunele era exploatat într-o galerie principală lungă de 1200 m și în trei galerii auxiliare, iar în Mina Vest producția se desfășura într-o galerie principală de 800 m, două galerii auxiliare și trei puțuri¹². Rezultatul: 781 087 chintale de cărbune. După luarea în antrepriză a minelor statului, numărul minelor a crescut cu încă trei: minele Deák, Lónyai și Zsijec. Tustrei făceau, pe lîngă exploatare subterană, și exploatare de suprafață. Pînă în 1885 au fost abordate un număr de 22 zăcămintе, cu grosimea între 1 și 38 m¹³. În 1884, s-au produs aici în total 1 893 722 chintale de cărbune. În 1892, numărul minelor active a sporit cu mina Aainoasa, însumînd deci cinci mine¹⁴ (întrucît în 1883 a fost sistată exploatarea în Mina Est, iar galeria deschisă în 1885 în hotarul localității Petrila nu era exploa-

⁸ Arh. Stat. Deva, Arh. Inspectoratului geologic și minier Petroșani, 1196/1924.

⁹ Loc. cit., Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 454/1868; *Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése* (în continuare: *Raportul camerei de comerț Arad*), 1877, p. 144; *A Salgótarjáni Köszénbánya Rt. petrozsényi bányaműveinek rövid ismertetése* (în continuare: *A Salgótarjáni Köszénbánya Rt.*), Petrozsény, 1906, p. 5—6.

¹⁰ BKL, 1903, vol. II, p. 138.

¹¹ *Brassói Bánya- és Kohó Részvény-egylet*, Budapest, 1885, p. 6.

¹² *Raportul camerei de comerț Arad*, 1878, p. 104.

¹³ Bukovinszky A., *A zsilvölgyi szénbányák és szénforgalom*, Budapest, 1884, p. 14; *Brassói Bánya- és Kohó Részvény-egylet*, Budapest, 1883, p. 6.

¹⁴ *Raportul camerei de comerț Arad*, 1891, p. 108—109.

tată, ci menținută numai din cauza dificultăților de transport și a calității mai slabe a cărbunelui). În acel an, se produceau 2348537 chintale de cărbune, de trei ori mai mult față de 1878.

În anul 1895, domeniul minier din Valea Jiului al S.A. de Mine și Furnale din Brașov și-a schimbat stăpînul. După 1890, în cadrul societății Wiener Bankverein s-a consolidat din ce în ce mai mult capitalul financiar german. Întreprinderea de exploatare carboniferă cea mai mare din întreaga monarhie, S.A. de Mine de Cărbune din Salgótarján, făcea parte din sfera de interese a acestui capital. Pe baza unor atare relații, precum și cu scopul categoric de a izola extinderea capitalului francez în Transilvania, S.A. de Mine de Cărbune din Salgótarján a achiziționat cu suma de 3,5 milioane florini domeniul Societății din Brașov, asumîndu-și și antrepriza minelor de stat din Valea Jiului. În administrarea noii proprietare, întreprinderea, care avea numai în Valea Jiului un domeniu minier de aproape 56 milioane m², și-a mărit între 1895 și 1900 producția de la 2 998 160 chintale la 5 168 900 chintale, fără să mai continue exploatarea în perimetrul antreprizei statale¹⁵, urmărind să mențină cît mai ridicat nivelul prețului cărbunelui, la fiecare tonă înregistrîndu-se un beneficiu net de 1 coroană¹⁶.

A doua întreprindere din Valea Jiului cu mare capacitate productivă, S.A. Maghiară de Mine de Cărbune Uricani—Valea Jiului, a fost înființată de capitaliști francezi și austro-ungari, prin comasarea a mai multe întreprinderi fondate una după alta de pe la finele deceniului al șaptelea, dar neviabile. Capitaliștii francezi și austro-ungari, folosindu-se de construirea căii ferate Petroșani—Lupeni ai cărei acționari erau, luără în antrepriză domeniile asociațiilor miniere Blau Lázár și Transsylvania, fondînd în februarie 1891 S.A. Maghiară de Mine de Cărbune Uricani—Valea Jiului. În 1890, o grupare de capitaliști francezi susținută de marea bancă franceză Crédit Lyonnais a obținut minele Societății de Mine de Cărbune din Jiu, înființată în 1873. La 31 decembrie 1891, cele două întreprinderi au fuzionat¹⁷.

Domeniul minier al S.A. Maghiare de Mine de Cărbune Uricani—Valea Jiului se afla în partea de apus a bazinului Văii Jiului, în hotarul localităților Uricani, Vulcan, Bărbănteni, Iscroși, Lupeni, Livezeni, Paroșeni, Coroești, ocupînd o suprafață de 27,1 milioane m², la care s-au mai adăugat în 1895 360 000 m² prin achiziționarea minei Puj Zsigmond, nemaisocotind terenurile cu conținut carbonifer pe care se găseau 76 de prospecțiuni închise¹⁸.

La început, producția se desfășura în Mina Nord și Mina Sud, ambele în hotarul localității Lupeni. Zăcămintele din culcuș ale Minei Nord au fost deschise și exploatare prin galeria Rafael, pornită în 1886, Mina Sud fiind exploatată prin galeria Árpád. Galeria Ștefan, deschisă în 1894, avea ca scop, pe de o parte, efectuarea exploatării zăcămintelor din culcuș ce nu erau intersectate de galeria Rafael, cu un abataj direcțional de cca 4 km, iar pe de altă parte, centralizarea lucrărilor de încărcare și transport. Cele cinci zăcămintele de cărbune pregătite în galeria Árpád erau deschise la subteran prin puțul Deák.

¹⁵ Ludovic Vajda, *Capitalul străin*, p. 239.

¹⁶ Sándor Vilmos, *Nagyipari fejlődés Magyarországon (1867—1900)*, Budapest, 1954, p. 409.

¹⁷ Ludovic Vajda, *Capitalul străin*, p. 237—238.

¹⁸ *Raportul camerei de comerț Arad*, 1895, p. 100; Déry Károly, *A magyar szénbányászat ismertetése*, Budapest, 1900, p. 221.

Pînă în 1900 au fost efectuate lucrări de deschidere în 9 zăcămintele de cărbune, cu lungimea totală de cca 1500 m și înălțimea de 200 m. Grosimea zăcămintului principal varia între 18—64 m, iar cea a restului zăcămintelor între 0,40—5 m¹⁹.

Producția întreprinderii a înregistrat o creștere rapidă. Dacă în anul 1892 se produceau numai 245 675 chintale de cărbune, opt ani mai târziu, în 1900, această cantitate creștea la aproape cu 12 ori mai mult, printr-o producție de 2 882 401 chintale de cărbune.

Cele două întreprinderi miniere mai sus menționate dădeau în 1900 nu mai puțin de 88,7% din producția de cărbune a Văii Jiului, absorbind, în procesul de concentrare a producției, mai multe întreprinderi mai mici. Restul de 11,3% se împărțea de asemenea între două întreprinderi: S.A. de Mine de Cărbune din Valea Jiului de Sus și Mina Victoria.

S.A. de Mine de Cărbune din Valea Jiului de Sus a luat ființă în 1895, din inițiativa inginerilor minieri Gerbert Carolus și Rotter József din Petroșani, prin preluarea terenurilor miniere aparținând fostei Asociații Miniere Árpád—Terézia, înființată în 1859. Perimetrele asociației se aflau în nordul și apusul bazinului carbonifer al Văii Jiului, în hotarul localităților Vulcan și Jiu—Vaidei—Vulcan pe o suprafață de 2,8 milioane m², în schimb prospecțiunile închise ocupau cca 23,3 milioane m². Pînă la sfîrșitul secolului s-a lucrat numai pe perimetrele donat de Vulcan²⁰, unde în 1900 s-au scos 753 663 chintale de cărbune, față de 109 950 chintale produse în 1895, în ciuda faptului că „întreprinderea are multe de înfruntat din cauza dificultăților de transport”²¹.

Mina Victoria poseda o suprafață carboniferă de 263 913 m² în hotarul localităților Lupeni, Poroșeni și Vulcan, ca proprietate a lui Valentin Cohn din Craiova²². Între anii 1893 și 1896, aici au fost executate numai lucrări de prospecțiuni și deschidere, care au făcut posibil ca în 1900 să se scoată la suprafață cantitatea de 267 550 chintale de cărbune.

Făcînd un bilanț al exploatărilor miniere în bazinul de cărbune brun al Văii Jiului la sfîrșitul secolului trecut, constatăm că, după 1867, pe lîngă cele 4 întreprinderi miniere înregistrate la autoritățile montanistice, au mai luat ființă în deceniile următoare încă 12 întreprinderi mai mici sau mai mari, pentru ca, din toate acestea, în conscripțiile anului 1900 să figureze un număr de 5 întreprinderi (cele menționate + mina de cărbune a statului).

În zona dintre Munții Bihorului și Munții Metalici, în aria zăcămintului carbonifer aflat de-a lungul rîului Crișul Repede, cuprinzînd teritoriul Derna—Brusturi—Borodul Mare—Popești, unde s-au făcut încă în deceniul al șaptelea încercări de încetățenire a unei activități miniere sistematice²³, mineritul a fost început la Borodul Mare în anul 1870, în cadrul unei întreprinderi miniere pe bază de asociere, de mai mici proporții, prin luare în antrepriză. Antreprenorul a săpat o galerie lungă de 374 m, iar puțul deschis de aici în adîncime a atins la 34 m stratul de cărbune, gros de 2,8 m. De aici s-a reușit, pînă în 1877, să se exploateze în total 83 630 chintale de cărbune. La acea dată, însă, o erupție de apă a dus la sistarea producției. Lipsind capitalul necesar, abia în anul 1900 a fost reluată

¹⁹ Krizkó Bohus, *Az Urikány-Zsilvölgyi Kőszénbánya lupényi telepe*, Budapest, 1902, p. 11—19.

²⁰ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 1888/1899.

²¹ Loc. cit.; *Raportul camerei de comerț Arad*, 1895, p. 101.

²² Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 183/1899.

²³ Ludovic Vajda, *Începuturile dezvoltării mineritului de cărbuni în Transilvania*, în *Acta MN*, I/1964, p. 412.

Tab. IV

Producția de cărbune în Valea Jiului între 1880—1900

Anul	S.A. de Mine și Furnale din Brașov	S.A. de Mine de Cărbune din Salgótar- ján	Mina Puj Zsig- mond	Asociația Minieră de Cărbuni de Piatră din Jiu	S.A. de Mine de Cărbune din Uricani- Valea Jiului	Asociația de Căr- bune din Vulcan	S.A. de Mine de Cărbune din Valea Jiului de Sus	Mina Victoria	Total
în chintale									
1880	1 365 465	—	—	—	—	—	—	—	1 365 465
1881	1 416 132	—	380	—	—	10 000	—	—	1 426 512
1882	1 466 800	—	275	—	—	32 900	—	—	1 499 975
1883	1 611 605	—	182	—	—	37 600	—	—	1 649 387
1884	1 893 722	—	1 200	23 397	—	64 600	—	—	1 982 919
1885	1 803 224	—	—	71 447	—	74 800	—	—	1 949 471
1886	1 984 224	—	756	66 223	—	59 300	—	—	2 110 503
1887	1 878 460	—	—	56 332	—	65 700	—	—	2 000 492
1888	1 927 359	—	—	60 472	—	64 000	—	—	2 051 831
1889	1 988 806	—	—	60 176	—	64 000	—	—	2 112 982
1890	2 284 874	—	—	58 897	—	71 200	—	—	2 414 971
1891	2 335 190	—	—	26 523	—	27 900	—	—	2 389 613
1892	2 348 567	—	—	—	245 675	—	—	—	2 594 242
1893	2 344 340	—	—	—	907 245	—	—	—	3 257 385
1894	2 420 072	—	—	—	1 207 615	—	—	5 800	3 627 687
1895	—	2 998 160	—	—	2 151 515	—	109 950	—	5 258 825
1896	—	3 727 426	—	—	2 307 217	—	447 192	—	6 481 835
1897	—	3 575 144	—	—	1 900 637	—	446 414	47 150	5 969 345
1898	—	4 233 168	—	—	2 310 812	—	552 471	192 900	7 289 351
1899	—	4 052 120	—	—	2 205 088	—	662 168	264 400	7 183 776
1900	—	5 168 900	—	—	2 882 401	—	753 663	267 550	9 072 514

activitatea, proprietar fiind întreprinzătorul vienez Bernhard Rosenfeld; pentru moment, se executau lucrări de explorări și deschideri²⁴.

În hotarul localităților Budoiu și Derna, S.A. Maghiară de Asfalt înființată în 1881 a ajuns în posesia unui teritoriu carbonifer de cca 2,1 milioane m². La început, cărbunele extras era utilizat exclusiv în propriile unități de producție pentru asfalt. Între timp, însă, în urma deschiderilor, s-a arătat utilă mărirea producției de cărbune — oscilând, pe la mijlocul ultimului deceniu al veacului trecut, între 103 000 și 120 000 chintale —, cu atât mai mult, cu cât transportul era asigurat prin construirea liniei ferate industriale de legătură cu calea ferată principală, iar consumul se garanta prin contracte pe termen lung încheiate cu S.A. de Industrie a Țițeiului din Bihor—Sălaj, S.A. Națională a Industriei de Asfalt și mai multe întreprinderi industriale din județul Bihor. În cele din urmă, S.A. Maghiară de Asfalt a cedat mina de cărbune din Budoiu S.A. de Mine Carbonifere și Electricitate din Bihor, creată în 1900 și aflată în sfera de influență a întreprinderii germane A.G. für Montanindustrie și a Casei Naționale de Economii din Pesta²⁵.

²⁴ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 186; Déry Károly, *op. cit.*, p. 164—165.

²⁵ BKL, 1900, p. 188; *Magyar Compass*, 1901—1902, vol. II, p. 153.

Exploatarea cărbunelui în bazinul de cărbune brun al văii Crișului Alb este legată de activitatea întreprinderii de exploatare a aurului Rudaer Zwölf-Apostel Gewerkschaft. Pe la mijlocul deceniului al nouălea, necesitățile de dezvoltare a mineritului aurifer al întreprinderii amintite au impus căutarea unei forțe motrice ieftine și continue. În acest fel s-a ajuns să se execute sistematic explorări și deschideri pe linia amintitelor aflorimente de cărbune din deceniul al șaptelea, la început pe un teritoriu de 406 047 m², asigurat prin contracte. Până în 1900, au fost deschise exploatări miniere mai mici în patru locuri, cu galerii lungi de 40—300 m. Prima dintre ele a fost mina Glück auf din Mesteacăn, unde abatajul a fost terminat în 1890. A urmat, a doua în ordine, mina Marta din Țebea. Aici se efectua exploatare de cărbune dintr-un zăcămint gros de 3—3,5 m, furnizând concasoarelor întreprinderii cantitatea maximă de cărbune. Concomitent cu această mină s-a deschis în Valea Mare din Țebea mina Baltoca, ce mergea pe urmele unui alt afloriment al zăcămintului principal, explotându-se aici cărbune dintr-un strat gros de 4 m. Cea de a patra mină a fost aceea de la Baia de Criș, deschisă la mijlocul ultimului deceniu²⁶.

Această întreprindere cu sediul la Brad arăta următoarele despre însemnătatea sursei ieftine și continue de energie, produsă în unitățile proprii auxiliare și servind obținerii aurului: „În înflorirea, dezvoltarea actuală a mineritului nostru aurifer, un rol deloc de subapreciat revine zăcămintelor de lignit de calitate mijlocie aflate în apropierea noastră. Până când, în mîinile proprietarilor vechi, mineritul nostru aurifer a rămas la nivel de mică industrie, pentru concasarea celor 5—6000 de tone de minereu pe an erau suficiente roțile hidraulice rudimentare acționate de debitul Crișului Alb, a cărei cantitate varia după anotimp. Cea dintîi condiție de bază a dezvoltării întreprinderii, prima problemă de soluționat, a fost aceea de a se procura forța motrice”²⁷.

Tab. V

*Producția de cărbune a întreprinderii Rudaer Zwölf-Apostel
Gewerkschaft între 1890—1900*

Anul	Producția în q	Anul	Producția în q
1890	13 685	1896	22 325
1891	—	1897	10 960
1892	22 024	1898	26 810
1893	19 899	1899	24 710
1894	—	1900	42 197
1895	24 846		

Exploatarea industrială a zăcămintelor carbonifere ale Văii Almașului a început în 1880 în hotarul localităților Aghireș, Ticu, Arghișu, Dincu și Băgara. În acel an, întreprinzătorul Sigmond Lajos din Cluj, fondator de mai tîrziu al firmei de alcool și morărit Frații Sigmond, a luat în proprietate o parte din teritoriul amintit, cca 2,1 milioane m², sub formă de perimetre miniere și prospecțiuni închise. Exploatarea mai veche, primitivă, începută la Aghireș, prin puțurile Andor și Fortuna, și continuată pînă în 1883 a fost transformată în exploa-

²⁶ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 1006/1899; BKL, 1904, vol. II, p. 5—7.

²⁷ BKL, 1904, vol. II, p. 5—7.

tare pe galerii. În același timp au fost deschise mine mai mici: Szolesán, Binecuvîntarea lui Dumnezeu veche și nouă la Aghireș, iar la Ticu minele Acațiu și Dezideriu²⁸. Creșterea producției — aflată pînă în 1891 în antrepriza lui Ivánits Lajos — era frînată de lipsa de sistematizare a activității miniere, puținătatea consumului în zona înconjurătoare și lipsa, respectiv neorganizarea mijloacelor de transport.

După 1880, în afară de mai multe proprietăți mărunte, pe teritoriul carbonifer din Valea Almasului își desfășurau activitatea încă patru întreprinderi miniere mai mari. Mina Francisc și Iosif din Ticu a început să producă tot în anul 1880, în hotarul localităților Aghireș, Ticu și Dincu, proprietari fiind comercianții clujeni Székely Antal și Nagy Zsigmond, cărora li s-a asociat în 1881 Molnár Benedek. Pe la mijlocul deceniului 9, se afla în proprietatea capitalistului Reismann Mór din Oradea, care, în 1886, a dat-o în antrepriză, dar la scurt timp a reziliat contractul²⁹. Față de producția de cărbune cantitativ neînsemnată înregistrată la începutul celui de al nouălea deceniu, în anul 1892 mina figura cu cantitatea de 100 000 chintale în evidențele camerei de comerț și industrie din Cluj.

O altă întreprindere mai de seamă a fost mina Alexa a lui Kohn Salamon Elek la Dincu, mină care a început să funcționeze în 1884.

Despre activitatea minei Ștefania din Aghireș se face pentru prima oară mențiune în 1883. Pînă în 1887, proprietar este un întreprinzător din Debrețin, pentru ca la acea dată mina să fie înregistrată la tribunalul firmelor sociale sub denumirea Prima Întreprindere de Exploatare a Cărbunelui din Aghireș³⁰.

Mina Ileana a început producția în anul 1890.

Caracterul divizat al activității miniere, fărîmițarea domeniului carbonifer între mai mulți întreprinzători, pe lîngă faptul că a generat veșnice conflicte de proprietate, a influențat și dezvoltarea mineritului, încetinindu-i ritmul. Aceasta reiese cu prisosință din succesiunea rezultatelor de producție, grupate pe întreprinderi (v. tabelul VI).

La sfîrșitul anului 1893 începe centralizarea mineritului carbonifer de la Aghireș—Ticu în mina întreprinderii Frații Sigmond. Ea și-a extins proprietățile mai întîi asupra minelor de cărbune ale lui Reismann Mór. Prin comasarea terenurilor miniere și a prospecțiunilor închise, Frații Sigmond dețineau un domeniu cu conținut de cărbune brun lung de 20 km și lat de 10 km³¹. Angrenarea noilor deschideri și abataje, împreună cu modernizarea utilajului tehnic, precum și cu lărgirea pieții de consum, toate acestea s-au concretizat și în rezultatele productive, care la sfîrșitul secolului au atins 140—180 000 chintale.

Mineritul zonei Aghireș—Ticu, la fel ca industria carboniferă din alte zone, n-a scăpat atenției capitalului străin. Astfel s-a ajuns în 1897 la tratative între întreprinderea Frații Sigmond și o societate belgiană, „în vederea înființării unei întreprinderi miniere așezate pe baze mai ample.” În cele din urmă, tratativele au dus la trecerea, în 1900, a minelor de cărbune din împrejurimile Aghireșului în

²⁸ *Raportul camerei de comerț Cluj, 1883—1885*, p. 195; Koch Antal, *Az erdély-részi mederce harmadkori képződményei, în A m. kir. Földtani-Egylet Evkönyve*, vol. X, p. 323—325.

²⁹ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 4151/1881; 712/1882; 965/1888.

³⁰ Loc. cit., 5855/1892.

³¹ Loc. cit., 1988/1899.

Tab. VI

Producția de cărbune din Valea Almașului între 1880—1900

Anul	Mina Prații Sigmund	Mina Francisc și Iosif	Mina lui Kohn Salamon	Mina Stefania	Mina Ileana	Total
în chintale						
1880	4 100	4 100				8 200
1881	21 800	—				21 800
1882	32 400	—				32 400
1883	41 300	1 200		10 000		52 500
1884	50 400	2 400	20 000	10 000		82 800
1885	67 000	1 000	10 000	15 000		93 000
1886	26 900	—	900	10 000		37 800
1887	21 500	—	1 000	20 000		42 500
1888	15 000	—	—	5 000		20 000
1889	30 000	—	20 000	10 000		60 000
1890	1 200	—	—	20 000	1 100	22 300
1891	47 600	—	10 000	15 000	3 000	75 600
1892	82 437	100 000	7 000		2 000	191 437
1893	132 800		6 000		4 000	142 800
1894	113 500		—		—	113 500
1895	81 600		3 500		5 000	90 100
1896	74 600				800	75 400
1897	112 600				1 500	114 100
1898	180 415					180 415
1899	170 519					170 519
1900	139 588					139 588

proprietatea firmei Société belgo-hongroise de carbönnages, ce fusese înființată încă în 1892 la Bruxelles cu un capital inițial de 5,4 milioane franci³².

În bazinul carbonifer al Baraoltului, din anul 1872 și-a început activitatea mina de cărbune din Căpeni, una din foarte puținele întreprinderi miniere create prin unificarea pe bază de societate anonimă a capitalului autohton. În 1882, întreprinderea luă denumirea de S.A. Asociația Minieră din Pădurime. Până la desființarea sa în 1920, ea și-a păstrat caracterul inițial, rămânând o întreprindere de proprietari funciari.

Ultimele două decenii ale secolului trecut au constituit perioada de punere a bazelor mineritului carbonifer la Căpeni, prin închegarea modalităților de exploatare și organizarea pieții cărbunelui extras³³. Întreprinderea a atins o dezvoltare remarcabilă pe baze trainice, devenind cea mai mare unitate minieră din Secuime. La sfârșitul secolului, întreprinderea era reprezentată cu cca 93,6% în producția de cărbune a zonei, la care au mai contribuit minele din Borsec, Iliești, Sfintu Gheorghe și Hăghig. În ansamblul exploatării cărbunelui brun transilvănean, întreprinderea a urmat imediat după minele din Valea Jiului, măcar că acestea produceau în ultimii ani ai secolului cu cca. 18 ori mai mult decât ea.

³² Referitor la exploatarea cărbunilor din Valea Almașului, vezi mai pe larg lucrarea noastră intitulată *Mineritul în județul Cluj între anii 1848—1918, în Industria minieră a județului Cluj*, 1972, p. 79—85.

³³ Cf. Kisgyörgy Zoltán — Dr. Vajda Lajos, *Mina Căpeni 1872—1972, Sf. Gheorghe*, 1972, p. 20—58.

Tab. VII

Producția minei Căpeni între 1880—1900

Anul	Producția în q	Anul	Producția în q
1880	238 720	1891	504 005
1881	417 270	1892	349 428
1882	291 305	1893	383 433
1883	221 595	1894	545 855
1884	278 580	1895	445 643
1885	446 230	1896	457 876
1886	405 850	1897	437 522
1887	244 080	1898	401 100
1888	213 545	1899	481 100
1889	274 290	1900	499 100
1890	462 056		

Pe lângă zăcămintele de la Căpeni, în același bazin carbonifer al Baraoltului s-a demarat producția de cărbune numai la Hăghig, și anume în anii ultimului deceniu al secolului, pe teritoriul minier cu suprafața de 360 931 m² al contelui Nemes János, declarat donație minieră încă în anul 1871. Lucrările se mărgineau însă la o arie restrinsă și au înregistrat doar palide rezultate: pentru anul 1893 avem informații despre o producție de 2000 chintale, iar pentru 1895 despre 1000 chintale de cărbune.

Mina Csiklon, aflată în hotarul orașului Sfintu Gheorghe, era exploatată în anii '80 de directorul minei Căpeni, Greguss János, ca proprietate a sa personală. Rezultatele obținute au fost de 989 chintale în 1882, 1715 chintale în 1883 și — în condiții de exploatare mai intensă — 3000 chintale în 1884. În curînd, însă, și noul proprietar, cunoscător al muncii miniere, a trebuit să-și dea seama de lipsa de perspectivă a încercărilor sale, din cauza extremei mărginiri a posibilităților de valorificare, văzînd că nu există condiții pentru o activitate de mai mare anvergură. Activitatea minieră s-a desfășurat mai întîi cu 400 chintale producție anuală, iar din 1888 cu abia 200 chintale, pentru ca în 1894 ea să și înceteze complet³⁴.

Nici mina de cărbune din Ilieni nu a reușit să obțină rezultate notabile, lipsindu-i un debușeu pe măsură. Activitatea ei se caracteriza mai degrabă prin accidental, de unde mari diferențe de nivel în producțiile obținute. Stagnarea temporară a producției din anii de început ai deceniului al nouălea fu urmată în 1884 de reînceperea acesteia, cu 4000 chintale produse, culminînd cu 6000 chintale în anul 1886 și, apoi, un regres la nivelul a 1000—2000 chintale pe an. O nouă culminație interveni în anii 1892—1893, cu rezultate productive de 6000, respectiv 8000 de chintale, după care a urmat un nou regres cu rezultate între 1142 și 2000 chintale.

În bazinul Gurghiului erau cunoscute trei zone de zăcămintele carbonifere: cel de la Ditrău, cel de la Bilbor și cel de la Borsec. Dintre acestea, însă, numai la Borsec au fost începute extracțiile sistematice, auxiliile ale fabricii de sticlă, înlocuind combustia cu lemne prin cea cu cărbune, producția aceasta fiind cerută de necesitățile mai mari pentru sticle de apă minerală. Mineritul carbonifer propriu-zis a început în 1880, mai întîi numai de-a lungul aflorimentelor, pe parcursul

³⁴ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 510/1880; Papp Károly, *op. cit.*, p. 906, 908.

acestora înspre adâncime, „fără cunoștințe de specialitate și negîndindu-se la viitor”. Acest mod de exploatare a fost înlocuit abia în 1895 prin adîncirea de puțuri și galerii³⁵.

Tab. VIII

Producția minei Borsec între 1880—1900

Anul	Producția în q	Anul	Producția în q
1880	2 000	1891	51 381
1881	12 962	1892	36 102
1882	48 120	1893	32 800
1883	41 289	1894	31 750
1884	30 500	1895	40 000
1885	35 000	1896	30 000
1886	45 000	1897	31 000
1887	50 500	1898	30 000
1888	38 672	1899	30 000
1889	50 000	1900	20 000
1890	43 000		

Întreprinderile mai sus menționate dădeau în 1900 cca. 95,3% din producția de cărbune brun a Transilvaniei, restul fiind datorat minelor de cărbune brun bănățene. Dacă urmărim creșterea producției la aceste mine, constatăm că ea înainta în ritm rapid: față de 112 chintale obținute în 1868, în 1900 era de 474 350 chintale. Dacă, însă, luăm ca bază de apreciere cantitățile, reiese că acestea constituiau abia 9% din totalul producției de cărbune bănățene. În acest fel, exploatarea cărbunelui brun nu s-a putut ridica la un nivel mai însemnat nici în cadrul industriei carbonifere în Banat³⁶.

Cu toate că industria minieră carboniferă din Transilvania a înregistrat o certă dezvoltare, ea nu a fost lipsită de obstacole. Dezvoltarea a fost frînată de numeroase împrejurări și de mulți factori. Nu putem insista aici asupra tuturor acestora, dar trebuie să menționăm măcar factorii de frînare cei mai puternici.

Evoluția producției de cărbune era strîns legată de posibilitățile valorificării acestei producții. După aprecierea contemporanilor, în anii de după 1880 consumul cărbunelui mineral în Transilvania era încă deosebit de restrîns, din cauza, pe de o parte, a concurenței lemnului de foc, pe de alta a lipsei mării industriei mecanizate. Cărbunele era primit cu reticențe nu numai privind utilizarea în cadrul gospodăriilor populației, ci și în folosirea de către întreprinderi. Cărbunele mineral nu a putut suplini cu totul lemnele de foc nici măcar în activitatea întreprinderilor mai mari și a căilor ferate. Astfel, liniile ferate Arad—Valea Crișului și Arad—Cenad utilizau la începutul deceniului al nouălea exclusiv încălzirea cu lemne. În orașele ce contau ca făcînd parte din sfera de consum a cărbunelui Văli Jiului, fabricile de postav și piele, vărăriile și, în zonele mai împădurite, chiar fabricile de spirt mențineau în continuare lemnele de foc drept combustibil. Mare parte din întreprinderile metalurgice utilizau în virtutea tradiției numai cărbunele de lemn

³⁵ Vitos Mózes, *Csikmegyei Füzetek*, Csíkszereda, p. 295—297, 299.

³⁶ Vezi mai pe larg studiul nostru apărut în *ActaMN*, X/1973.

pentru încălzire. Numai întreprinderea metalurgică din Călan făcea excepție: furnalele acesteia topeau minereul de fier utilizând cărbune din Valea Jiului³⁷.

După cum am mai menționat, la mijlocul deceniului al nouălea s-a declansat o nouă criză de supraproducție. Nici industria minieră carboniferă nu s-a putut sustrage influenței negative a acesteia, mai ales că ea a intrat în eclipsă tocmai concomitent cu adâncirea crizei de supraproducție în agricultură și cu izbucnirea războiului vamal între monarhia austro-ungară și România. „Anul 1885 trebuie să-l socotim sub aspect economic ca unul din cei mai nefericiți ani ai întregii perioade mai recente — arăta camera de comerț și industrie din Arad —. Stagionarea... a devenit atât de generală, încît nu exista tărîm de viață economică să se fi putut libera de sub înrîurirea ei. Examinînd circulația, atât în privința materiilor prime, cît și în cea a articolelor industriale sau a întreprinderilor de transport și a instituțiilor financiare, întîlnim peste tot apăsarea depresiei apărute cu forță elementară și continuate fără încetare, cu o tenace rezistență”³⁸.

O trecere în revistă a evoluției producției globale în mineritul carbonifer transilvănean reliefează faptul că aici criza a avut loc în anii 1886—1888. Față de producția de 6 765 192 chintale de cărbune în 1885, în anul următor 1886 s-a extras mai puțin cu 360 342 chintale, în 1887 cu 979 271 chintale, iar în 1888 cu 415 628 chintale. O înviorare se arăta în 1889, prin rezultatul anual de 6 974 968 chintale de cărbune. Influența crizei în sensul frînării producției nu s-a exercitat însă pe întreaga industrie carboniferă cu aceeași pondere. Astfel, în domeniul exploatării de cărbune negru criza s-a mărginit la anul 1887, cînd s-a produs mai puțin cu 14,4%, respectiv cu 661 601 chintale, decît în 1885. În schimb, în exploatarea cărbunelui brun criza s-a prelungit pe o perioadă de patru ani, ducînd la o scădere a producției de 15,9—8,7%; de pildă, în 1886 s-a produs mai puțin cu 357 458 chintale, iar în 1888 mai puțin cu 431 891 chintale, decît în 1885.

Accentuarea mai puternică decît era obișnuit a crizei în exploatarea cărbunelui brun era strîns legată de îngustarea pieței de cărbune din România veche, în urma izbucnirii războiului vamal în 1882 și, în consecință, a suspendării reînnoirii contractului comercial expirat în 1886, contract ce asigura, printre altele, exportul nevămuit al cărbunelui mineral.

Tab. IX

Indicii producției de cărbune între 1885—1890

Anul	Indicii producției totale	Din care indicii producției de	
		cărbune negru	cărbune brun
1885	100,0	100,0	100,0
1886	94,7	99,9	86,8
1887	85,6	83,7	88,3
1888	93,9	100,4	84,1
1889	103,1	111,0	91,3
1890	106,7	105,2	106,7

³⁷ *Raportul camerei de comerț Arad*, 1877, p. 144; Bukovinszky A., *op. cit.*, p. 34—38.

³⁸ *Raportul camerei de comerț Arad*, 1885, p. 1.

Mentinerrea de legături comerciale avantajoase stătea în interesul deosebit mai ales al celor două bazine carbonifere cele mai mari ale Transilvaniei, cel al Văii Jiului și cel al Baraoltului. O proporție de 7,7% din cărbunele comercializat în 1881—82 de S.A. de Mine și Furnale din Brașov era exportată în România, iar cu un an mai târziu, în 1882—83, această proporție creștea la 11,1%. Încă în 1885, a opta parte din totalul cărbunelui comercializat lua calea României, deși camera de comerț și industrie din Arad nota deja că „recenta întorsătură în relațiile vamale existente o periclitează în mare măsură [e vorba de comercializarea cărbunelui, n.n.]”³⁹. În raportul trimis căpitănatului minier al Zlatnei pe anul 1887, întreprinderea menționează că „producția mai mică cu 105 760 chintale se datorează relațiilor vamale dezavantajoase cu România”⁴⁰. În 1885, Asociația Minieră de Cărbune din Jiu vindea în România 75,8% din totalul cărbunelui său comercializat, proporție care însă, din cauza tarifelor vamale ridicate introduse în anul următor, a scăzut la 59,6%, în 1888 la 55%, iar în 1890 la 24,1%, reprezentînd aproape a patra parte din cantitatea vîndută în 1885. Începînd cu anul 1880, printre cumpărătorii cărbunelui produs de S.A. Asociația Minieră din Pădurime regăsim mai multe întreprinderi bucureștene; de asemenea, întreprinderea avea contract pentru vînzare de cărbune și cu căile ferate din România, cantitatea contractată fiind de 25 000 chintale lunar⁴¹. În 1881, ea vindea în România 221 000 chintale de cărbune, cantitate ce scăzu apoi variînd între 22 880 și 11 120 chintale și ajungînd abia în 1888 la 73 000 chintale; consumatorii constau în bună măsură din fabrici bucureștene. După 1890 însă, întreprinderea își sistează complet transporturile de cărbune în România. Prin urmare, și mineritul carbonifer de la Căpeni s-a resimțit de pe urma consecințelor nefaste ale războiului vamal. Între anii 1887 și 1889, producția întreprinderii a scăzut, temporar, cu peste 60%. „Regresul enorm al producției noastre de cărbune este urmarea războiului vamal cu România, nu atît ca urmare directă, cît mai ales indirectă — se arată în raportul trimis de conducerea minei în anul 1888 către căpitănatul minier din Zlatna —. Față de anii anteriori am transportat în România cu 10 000 chintale mai puțin, dar în urma războiului vamal a avut mult de suferit industria alcoolului și a morilor de aici, ramuri industriale care erau cele mai importante consumatoare ale cărbunelui nostru”⁴².

Spre sfîrșitul deceniului penultim al secolului trecut, cercurile interesate în întreținerea unor relații comerciale bilaterale anterior armonioase, și anume reprezentanții burgheziei industriale și comerciale, se pronunțau din ce în ce mai frecvent pentru încetarea războiului vamal. După cum aprecia camera de comerț și industrie din Cluj, acesta „a cauzat ambelor părți mii de răni”; se exprima doleanța ca „să se încheie cît mai degrabă un tratat vamal și comercial reciproc echitabil cu România”, avînd în vedere că între cele două „s-au dezvoltat de secole atît de strînse legături economice”⁴³. Camera de comerț și industrie din Brașov făcea declarații asemănătoare: „... sîntem datori a arăta că încordata situație de politică comercială cu România apasă greu ca plumbul peste industria mică și mare a districtului nostru... Prin urmare, camera consideră de datoria sa să declare că

³⁹ *Idem*, 1885, p. 118.

⁴⁰ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 1420/1888.

⁴¹ Arh. Stat. Sf. Gheorghe, Arh. familiei Apor, pachet 26/2, f. 109.

⁴² Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 747/1888.

⁴³ *Raportul camerei de comerț Cluj*, 1888—1889, p. 12.

reglementarea cât mai grabnică a relațiilor comerciale cu România constituie o chestiune vitală de prim ordin pentru industria și comerțul nostru⁴⁴.

În sfârșit, în iulie 1891, prin suspendarea măsurilor prohibiționiste în vigoare timp de cinci ani, iar apoi în 1893, printr-un nou tratat comercial, au fost reglementate relațiile comerciale reciproce. Întreprinderile de exploatare carboniferă din Transilvania nu au mai fost însă în stare să-și recucerească vechea poziție pe piața românească a cărbunelui, în condițiile concurenței cu cărbunele mai ieftin englez și silezian. În 1893, România a importat 3,4 milioane chintale de cărbune, iar în 1894 4 milioane chintale în total, cantitate din care Ungariei și Transilvaniei le reveneau 167 202 chintale (4,9% din total) în 1893, respectiv 203 062 chintale (3,1% din total) în 1894. „Acest export redus nu ne surprinde nici măcar în condițiile situației geografice favorabile de care beneficiem — arăta revista *Bányászati és Kohászati Lapok* —, încît nu numai că noi înșine nu putem produce suficient de mult, dar și tarifele noastre de transport al cărbunelui sînt prea ridicate, astfel încît transportul cărbunelui din Petroșani pînă la Predeal nu costă mai puțin, decît din Anglia pînă la Brăila sau Galați, ba chiar transportul cărbunelui din Petroșani pînă la București e și mai costisitor decît cel al cărbunelui englez, pentru că producția cărbunelui englez este mai ieftină, astfel că, datorită prețului său mai redus, poate domina piața românească⁴⁵.

Prețurile cărbunelui au evoluat și ele în funcție de mai mulți factori. Trebuie accentuat că, dacă, pe de o parte, capitalul străin, prin investiții și inovații tehnice, a contribuit la dezvoltarea mijloacelor de producție în mineritul cărbunelui, pe de alta, însă — în interesul de a obține un profit cât mai ridicat —, a manifestat și tendința de a mări producția de cărbune în mod inadecvat față de necesitățile existente. Capitaliștii străini care au pus mîna pe zăcămintele de cărbune din Transilvania căutau să asigure un preț monopolistic al cărbunelui; astfel, Banca Maghiară de Credit, luînd în arendă în 1898 întreprinderea minieră a S.A. de Mine de Cărbune din Uricani—Valea Jiului, a mărit cu 4 florini prețul, în pofida scăderii consumului de cărbune datorită iernii blînde⁴⁶. Exploatarea minelor de cărbune fu subordonată acestui scop, iar, dacă interesele lor o cereau, preferau să limiteze producția, decît să accepte o scădere a prețurilor. Capitaliștii străini dispuneau de condiții obiective pentru toate acestea. Pe de o parte, cca. 14 milioane de chintale, adică 93,3% din totalul producției de cărbune a Transilvaniei în anul 1900, proveneau din minele aflate în proprietatea capitalului străin. Pe de alta, menținerea prețurilor ridicate era garantată prin cartelul cărbunelui, înființat la sfîrșitul secolului, și din care, dintre întreprinderile transilvănene, făceau parte S.A. de Mine de Cărbune din Salgótarján și S. A. Maghiară de Mine de Cărbune din Uricani—Valea Jiului⁴⁷, cele două întreprinderi care dădeau 78,9% din producția de cărbune brun. Cartelul „a hotărît să nu efectueze deschideri noi și minele să nu-și mărească producția pînă ce nu va avea loc o creștere corespunzătoare a cererii“. S-a enunțat și ca fiecare întreprindere „să poată vinde cota ce i s-a repartizat la prețurile și în condițiile pe care ea le socotește adecvate scopurilor sale“. Cu alte cuvinte, nu era vorba despre un cartel de prețuri, ci de „reglementarea producției și vînzării“, dar cu condiția ca „întreprinderile să nu-și răpească reciproc clienții prin oferte avantajoase de prețuri“⁴⁸.

⁴⁴ *Raportul camerei de comerț Brașov*, 1889, p. VI—VII.

⁴⁵ *BKL*, 1896, p. 54.

⁴⁶ *Idem*, 1898, p. 65.

⁴⁷ *Magyar Pénzügy*, 14 septembrie 1899, p. 9.

⁴⁸ *BKL*, 1898, p. 126; 1899, p. 383.

Examinând datele tehnice legate de exploatarea cărbunelui, vom vedea că, în ciuda unor rezultate notabile, acest sector se caracteriza în general prin rămânere în urmă față de nivelul epocii. Progresele cele mai rapide s-au înregistrat mai degrabă pe tărîmul transporturilor miniere subterane și la suprafață, ceea ce se reflecta în creșterea lungimii liniilor de transport, însemnata scădere a proporției liniilor vechi, primitive, de lemn față de cele de fier, înmulțirea numărului mijloacelor de transport și schimbările lor calitative în urma apariției și înmulțirii mașinilor cu aburi, dar deja însoțite și de apariția motoarelor electrice. De exemplu, conscripțiile din anul 1896 găseau 32 mașini de transport în minele de cărbune, 29 fiind mașini cu aburi, iar 3 motoare electrice. Totodată sînt menționate 16 instalații de evacuare a apei, 45,4% din ele mai fiind însă acționate cu ajutorul forței de lucru manuală⁴⁹.

Cele mai evolute unități transilvănene, din punct de vedere al nivelului tehnic, erau minele de cărbune ale S.T.E.G.-ului, care făceau parte din rîndul întreprinderilor fruntașe chiar pe planul întregii monarhii⁵⁰.

În privința utilării tehnice, locul al doilea era ocupat de S.A. Maghiară de Mine de Cărbune din Uricani—Valea Jiului, avînd forța instalată de 1771 cai-putere. Trăsătura specifică a acestei instalații era faptul că, dacă energia bazată pe forța aburilor era de numai 590 cai-putere, instalația electrică însuma în total o capacitate de 1181 cai-putere. Aceasta din urmă fusese construită în 1897, randamentul ei total fiind de 420 kW instalați⁵¹.

Centrala electrică deservea cinci unități productive: 1. Mina Sud, 2. activitatea galeriei Ștefan, a Minei Nord-Est și a Minei Nord-Vest, 3. cocsăria, 4. spălătoria de cărbune și 5. unitățile de la suprafață, de care aparțineau sortatoarele de cărbune, atelierele, aprovizionarea de apă, stația de iluminare ș.a.

Abatajul cărbunelui se executa cu forță manuală, utilizîndu-se unelte tradiționale și numai două perforatoare electrice cu forță motrice totală de 1 cal-putere. Transportul cărbunelui se făcea parțial cu forță manuală, parțial cu cai, cel mai adesea însă cu tracțiune mecanică. Forța manuală se întrebuița acolo, unde în decurs de un schimb de lucru trebuia transportată o cantitate ce nu depășea 1 tonă/km. Tracțiunea cu cai se efectua cu ajutorul a 22 animale. Cea mai extinsă instalație mecanică de transport era calea ferată electrică, pe o linie lungă de 2850 m, dispunînd de 4 locomotive. Producția de cărbune a Minei Nord-Est, precum și Nord-Vest era transportată în sortatorul de nord cu un funicular lung de 2200 m. Calea de transport a Puțului de Sud utiliza și ea forța motrice electrică. Aerisirea minelor era asigurată mai cu seamă prin curenți de aer naturali, iar acolo unde acest mod de aerisire s-a arătat insuficient, mașinile de aerisire erau acționate cu forță manuală sau electrică. Sortatoarele de cărbune, trei la număr, lucrau și ele cu forță electrică. Ele livrau pieții opt soiuri de cărbune⁵².

La S.A. de Mine de Cărbune din Salgótarján, prima mașină de extracție cu aburi, acționată cu 60 cai-putere, a fost pusă în aplicare în anul 1872. La sfîrșitul secolului, întreprinderea avea 24 de mașini cu aburi instalate, cu randamentul de 823 cai-putere. Energia electrică a început să fie utilizată în anul 1894, cînd a fost instalat primul dinam de 10 kW al stației centrale electrice, căruia i s-a alăturat în 1898 încă un dinam, cu randamentul de 24 kW. Instalația electrică a

⁴⁹ *Idem*, 1897, p. 253.

⁵⁰ Vezi mai pe larg studiul nostru apărut în *ActaMN*, X/1974, p. 336—339.

⁵¹ *BKL*, 1904, vol. II, p. 173—174.

⁵² *Idem*, p. 88—100.

întreprinderii avea capacitatea totală de 317 cai-putere, astfel capacitatea energetică totală a întreprinderii era de 1140 cai-putere.

Exploatarea cărbunelui în unitățile din Valea Jiului aparținând S.A. de Mine de cărbune din Salgótárján, repartizată — conform schemei de activitate încheiate până la sfârșitul secolului — în trei districte: cel al Minei Deák, cel al Minei Vest și cel din Aninoasa, se caracteriza, pe lângă mecanizarea transportului prin puț, a evacuării apei și a aerisirii, prin abataj manual, precum și prin transportul minier cu forță manuală și cu cai. Până și transportul cu cai era introdus numai în districtul Minei Vest, pe o lungime de 4 km; în restul lungimii, de cea. 10 km, la fel ca pe lungimea totală de 26,6 km a districtului Minei Deák și cea de 10,3 km a districtului din Aninoasa — lungimi formate din liniile de transport pe nenumăratele nivele ale fiecărei mine în parte —, transporturile erau executate de vagonetari. Transporturile la suprafață, până la cele trei încărcătoare de cărbune, se executau cu ajutorul a 5 locomotive cu aburi, pe o distanță de 26,6 km de cale ferată⁵³.

La celelalte întreprinderi de exploatare a cărbunelui, numărul și randamentul în cai-putere al instalațiilor mecanice utilizate — excepție făcând întreprinderea Frații Guttmann, unde găsim instalație de aburi cu cea. 640 cai-putere — erau în general puțin însemnate, variind între capacități de 40—80 cai-putere.

În concluzie, se poate constata că, la finele veacului al XIX-lea, instalațiile mecanice ale minelor de cărbune din Transilvania utilizau — după calcule aproximative — cea. 7000 cai-putere forță motrice. Față de cantitatea de cai-putere din anul 1863, ultimul pentru care dispunem de date comparative, dezvoltarea înregistrată este de vaste proporții, depășind cu de peste 40,5 ori cantitatea de cai-putere utilizată în mineritul carbonifer transilvănean al vremii. Această comparație nu oglindește însă nivelul general — și nu cel valabil în cele mai mari întreprinderi — al mecanizării exploatărilor de cărbune. Comparând cantitatea de cai-putere cu numărul muncitorilor angajați în exploatările de cărbune, constatăm că, de cap de muncitor, reveneau 0,67 cai-putere, ceea ce — calculat în funcție de cantitatea de cai-putere pe cap de muncitor — însemnează că, în general, mecanizarea mineritului carbonifer transilvănean se afla la un grad scăzut.

În asemenea împrejurări, rămânerea în urmă a tehnicii, manifestată mai cu seamă în domeniul mijloacelor de producție, era sinonimă cu exploatarea accentuată a minerilor. În minele de cărbune se lucra în cele mai grele condiții, în esență aproape exclusiv cu forța omului și unelte rudimentare, dat fiind că, în cele mai multe mine mijloacele moderne mecanizate de deschidere și de abataje, fie că lipseau, fie că se aflau abia în fașe. Prin urmare, înapoierea tehnică persista tocmai în domeniile de activitate minieră unde forța fizică a minerului era expusă în cel mai înalt grad încercărilor, datorită rezistenței rocilor. Ritmul rapid al creșterii producției, înregistrat în pofida acestor realități, se datora înainte de toate sporirii neconținute a intensității muncii, stoarcerii nemiloase a forței de muncă a muncitorilor.

L. VAJDA

⁵³ *A Salgótárjáni Kőszénbánya Rt.*, p. 6—10; *BKL*, 1900, p. 171—176.

SENATUL NAȚIONAL ROMÂN DIN ARDEAL (III)

Principalul adversar al tribunului Frâncu s-a dovedit a fi Toma Ienciu. El a adresat în 8 noiembrie o lungă scrisoare Consiliului din Arad, în care îi cerea să ia măsuri urgente, căci „m-am convins că cuvântul pornit de la Cluj poate deveni periculos pentru soarta neamului românesc”. Ienciu enumera limitele și erorile S.N.R., expuse cam pătimaș. Îndeosebi era de părere că s-a greșit pacificându-se poporul ridicat la luptă, forța principală a revoluției românești. Centralizarea regională, comandamentul militar comun cu maghiarii și descurajarea poporului servesc interesele guvernului de la Budapesta și lasă revoluția dezarmată în fața dușmanilor⁹⁶.

C.N.R.C. a luat în dezbatere chestiunea clujeană (9—12 noiembrie) și a cerut explicații⁹⁷. Amos Frâncu a reacționat destituindu-l și punându-l sub acuză pe Toma Ienciu⁹⁸. S-au trimis delegați de ambele părți⁹⁹. Abia în 15 noiembrie C.N.R.C. s-a decis să proclame suspendarea lui Amos Frâncu din conducerea consiliului clujean și înlocuirea lui cu Emil Hațieganu¹⁰⁰. Mai decidea că autoritatea consiliului național din Cluj se restrânge la comitatul Cojocna și că imediat trebuie scoasă garda națională de sub comanda lui Siegler. Frâncu era chemat la Arad să dea explicații¹⁰¹.

Măsurile acestea par să fi provocat consternare la Cluj. Prietenii lui Frâncu le socoteau drept efectul intrigilor lui Ienciu¹⁰². Amos Frâncu nu s-a prezentat la Arad, dar a ținut să se justifice într-o lungă scrisoare adresată C.N.R.C.¹⁰³. Este de fapt un adevărat *curriculum vitae*, care mărturisește un crez politic democratic și umanist. Amintind vechea sa luptă pentru drepturile românilor, Frâncu ține să sublinieze că nu a promovat niciodată sovinișmul. Critică vehement conducerea P.N.R. pentru inactivitatea de până acum. Cât despre politica pasivistă pe care a dus-o el însuși, o socotește „un pas pregătit pentru revoluție”. Spune că, deși bolnav, a intrat în luptă pentru eliberarea națiunii și enumeră rezultatele muncii sale la Cluj. Pe Ienciu îl stigmatizează ca trădător și sabotor; regretă că C.N.R.C. l-a dat crezare. Politica de colaborare a S.N.R. cu forurile maghiare a fost dictată de slăbiciunea militară a românilor, dar și de dorința lor de a-și afirma pașnic dreptul la eliberare, evitându-se jertfele inutile și o eventuală intervenție străină. Arată în continuare că a procedat democratic, în spiritul indicațiilor de principiu ale C.N.R.C.; deciziile au fost ale întregului Senat Național Român, nu doar ale

⁹⁶ G. N. 1918, 43.

⁹⁷ I. Popescu-Puțuri, Aug. Deac, *op. cit.*, p. 590.

⁹⁸ G. N. 1918, 51.

⁹⁹ Vezi supra, nota nr. 97; I. D., 282, p. 79.

¹⁰⁰ I. Clopoțel, *op. cit.*, p. 106; I. Popescu-Puțuri, Aug. Deac, *op. cit.*, p. 591; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 341; *IstClujului*, p. 380.

¹⁰¹ I. Clopoțel, *loc. cit.*

¹⁰² I. D., 282, p. 64, 70—71.

¹⁰³ G. N. 1918, 43. Scrisoarea datează din 18 noiembrie 1918.

sale, și la nevoie s-a supus majorității. Mai afirmă, oarecum surprinzător, că S.N.R. l-ar fi aprobat mereu și ar fi optat pentru rezistență față de pretențiile Aradului, dar că el s-a declarat de acord să „abzică” de la președinție, datorită bolii și în interesul cauzei naționale.

Aceste aserțiuni trebuie să privească cu rezervă. Amos Frâncu, deși declară bune intenții, nu pare a sesiza faptul că momentul istoric reclama deplină unitate în jurul C.N.R.C., nici dificultățile pe care menținerea unei duble centralizări provinciale le putea ridica în calea luptei românilor. Ulterior însă a fost nevoit să recunoască adevărul că mulți alți membri ai Comitetului executiv îl dezaprobau¹⁰⁴.

Cu data de 16 noiembrie 1918 se încheie așadar existența Senatului Național Român din Ardeal. Locul său a fost luat de Consiliul Național Român din Cluj, prezidat de Emil Hațieganu și subordonat C.N.R.C. din Arad¹⁰⁵. Totuși, numele de senat, cunoscut acum de populația românească, va mai fi folosit în unele acte¹⁰⁶. Este semnificativ că aproape toți membrii vechiului Comitet executiv se regăsesc în secțiile noului consiliu; lipsesc tocmai Toma Ienciu și Ioan Cotuțiu, cu care Frâncu avusese conflicte¹⁰⁷. Așa că nu putem socoti această schimbare ca un rezultat al acțiunii dușmanilor personali ai tribunului. În fruntea biroului de presă se afla Emil Isac. Activitatea ulterioară a C.N.R. din Cluj, luptele care au mai însingurat străzile bătrânului oraș până la eliberarea deplină, evoluția politică a membrilor fostului S.N.R. depășesc însă obiectul studiului nostru.

Cît timp rămîn încă multe izvoare necercetate, este dificil de formulat o apreciere de ansamblu asupra activității Senatului Național Român din Ardeal și a conducătorului său. Greșelile și limitele le-am văzut mai sus. Ele decurgeau atît din raportul de forțe politice, cît și din concepțiile tribunului, care amintesc de romantismul carbonarilor și al anului 1848. Ambiția de a conduce întregul Ardeal a creat confuzie și risca să devină o piedică pentru unirea forțelor națiunii române în marea luptă de eliberare.

Și totuși, nimeni nu poate contesta revoluționarilor grupați în S.N.R. merite evidente. Acțiunea lor, condusă de Amos Frâncu, s-a declanșat din inițiativa maselor populare, accelerînd dezlănțuirea revoluției în întreaga țară într-un moment cînd cuvîntul conducerii oficiale nu se făcuse încă auzit. Gestul clujenilor a dinamizat toată lupta românilor, cel puțin în centrul și nord-estul Transilvaniei. Munca de organizare politică și militară, chiar dacă nu s-a realizat la nivelul intențiilor, a fost remarcabilă. Evenimentele următoare au confirmat trăinicia realizărilor pe acest plan¹⁰⁸. Erorile lui Amos Frâncu pot pune în discuție comprehensiunea sa politică, dar nu-i infirmă curajul și sinceritatea patriotismului. Mai trebuie subliniat că, în fond, organizația revoluționară românească de la Cluj a dat dovadă și de disciplină la nevoie; disputa cu Aradul s-a soluționat rapid, fără zguduiri și dificultăți majore, fără nici o opoziție serioasă. Străduindu-se din toate puterile sale pentru împlinirea aspirațiilor majore ale națiunii, Senatul Național Român din Ardeal a înscris o acțiune progresistă și cu urmări pozitive în istoria luptei pentru marea Unire din 1918.

DANIELA COMȘA — RADU ARDEVAN

¹⁰⁴ G. N. 1918, 75, f. 4—6, 8—9. Vezi I. D., 282, p. 68 și „Telegraful român”, Sibiu, 11/24 noiembrie 1918. Amos Frâncu va reveni mereu cu dezvinovățiri ulterioare (G. N. 1918, 120).

¹⁰⁵ Șt. Pascu, *loc. cit.*; *IstClujului*, *loc. cit.*

¹⁰⁶ G. N. 1918, 66, 72.

¹⁰⁷ G. N. 1918, 69.

¹⁰⁸ Un exemplu în G. N. 1918, 70.

ANEXE

8.

Copie

Cluj, 8 Nov. 1918

Biroul Prezidial

Civil

1. Șef Dr. Aurel Socol
2. Secret. gen. Dr. Giurgiu
3. Secretar Dr. Petru Pătean
4. Secretară D-na Sidonia Docan

Liviu Telea: Telefon

Intrare liberă:

- a. General-Comand(ant) Siegler
- b. Delegații Senat(elor) străine: Grandpierre, Somlyó Bodog
- c. Persoanele din direcție: Prefectul
- d. Comandanții
- e. Membrii comitetului militar și civil

Militar

Șeful Siguranței: Căpitan Cacovean

Adjutant: Lt. O. Simu-Simonffy

Lt. Murășan, Lt. Ursace

În Sala Prezidială: Maior Vidrighin

Constituirea Birourilor *Senatului Național Român*

Siguranța Generală

1. Șef: Maiorul Vidrighin

Substituit: Lt. Dr. Virgil Bulbuc

Biroul Prezidial

Civil

Șef Dr. Aurel Socol

Substituit Dr. Aurel Blaga

Secretară: Sidonia Docan

Militar

Lt. Brigner, substitut Lt. Ursace

Adjutant prezidial Coriolan Suciu

Biroul Senatului

Șef: Vasile Tomuța, substitut Petre Feneșan

Expeditura

Șef și Secret(arul) biroului Dr. Petre Pătean (civ.)

Exped(itura) e comună atât pentru biroul civil cit și cel militar.

Dl. Simion Nicoară (civ.)

Rapoarte

La 12 1/4 secțiile civile

La 4 ore secțiile militare

Fig. 1. Amos Frâncu (fotografie din 1924).

Poșta

o primește și desface d-na secretară Sidonia Docan, o predă apoi spre sortare la Dr. A. Socol. Toate subscrierile civile le face Dr. A. Socol, cele militare Maiorul Vidrighin, dar toate le contrasemnează Președintele Dr. A. Frâncu sau vicepreședintele Dr. E. Hațegan.

De Secția civilă se ține și contabilitatea Institutului „Economul”.

Intrarea publicului se face prin bilet în ordinea sosirii.

G.N. 1918, 41

9.

Senatul Național Român din Ardeal, secția Consiliului Național Român general.

Apel!

În virtutea puterii noastre Vă rugăm în numele Națiunii Române să avansați la mâna ofițerului mai bătrîn în rang din centrele de întrunire, pe lângă contrasemnarea unui comisar județean militar, sumele necesare în conformitate cu manifestul pentru organizarea gardei naționale ca trupe regulate.

Pentru restituirea avanselor garantează comandamentul militar general al
gardei Naționale Române din Ardeal cu sediul în Cluj, care are de la erar și **Senat**
la dispoziție toate fondurile necesare.

Pentru a realiza ființa noastră — apelăm la simțul național al(l) băncilor și al(l) institutelor noastre!

Cluj, la 8. Novembrie 1918.

Din încredințarea Senatului civil și
militar român din Ardeal:

Dr. Amos Frâncu m.p.
Dr. Emil Hațiegan m.p.
comisari mil(itari) gen(erali) ai
poporului român din Ardeal

G.N. 1913. 42

10.

Komanda Gardelor Naționale Române din Cluj
Dislocatiunea Gardelor

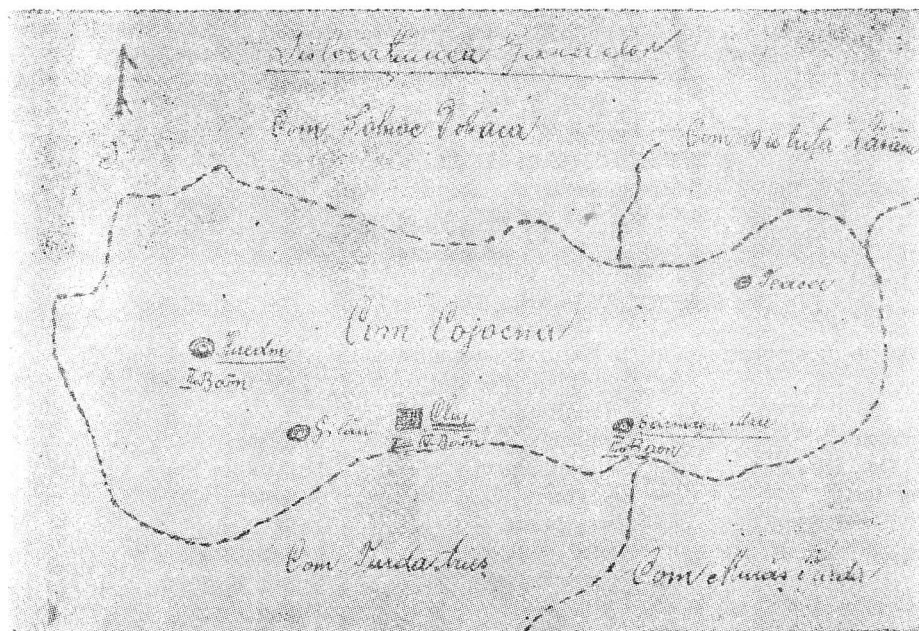

Fig. 2. Schița dislocării gărzilor naționale române în comitatul Cojocna.

Comandamentul trupelor înarmate Colonel Hidu.

In Cluj: 1 Baon Coma(ndan)t cpt. Cotuțiu

Adj. Locot. Cutean Octavian

4 Comp. a 150 oameni

1 comp. Comandant Loc. Bersan

2 comp. Comandant Loc. Căpâlna

3 comp. Comandant Loc. Salvan

4 comp. Comandant Loc. Cutean Sept.

M. G. Comp. 2 GeŃo. Subloc. Grămadă Jacob

Zuguri detașate: 1 Monostor Loc. Poruț

1 Pl. Szaszfenes subl. Colceriu

Locot. Țibrea ca cmdt. de companie

Locot. Bulbuc ca cmdt. de companie

1 pl. Gilău Loc. Mureșan

1 pl. Apahida (23 oameni) Loc. Desmerean

Să vor mai forma:

xx 3. 4. 5.

Huedin un pluton Comdt. Subl. Căpușan

Mocs un pluton Comdt. Subl. Ciuca

NSármás un pluton Comdt. Chiciudean

Teaca un pluton Comdt.

Ormeniș un pluton Comdt. ool. Lupean

KBorsa?? un pluton Comdt. loc. Russ

(ficiorii adunați fără arme, fără haine)

Hidalmás un pl Subl. Cotârlă

Magygorbo pl. Subl. Jepure

G.N. 1918, 64

11.

CONSILIUL NAȚIONAL ROMÂN DIN CLUJ

Dr. Emil Hațiegan
președinte

Comisari: Dr. V. Poruțiu, Dr. Oct. Utalea, Dr. Julian Pop

I Secția de siguranță

Comisar:

Dr. Oct. Utalea

Secretari:

Dr. Aurel Blaga

Niculae Marcu

Membrii:

Al. Nemeș

Dr. Aug. Pordea

Dr. Dionisie Pop

II Secția de organizare, informație, statistică sanitară

Comisar:

Dr. Val. Poruțiu

Secretari:

Aug. Cupșa

Coriolan Suciu

Membrii:

Dr. Nic. Cristea

Dr. Vas. Pașca

Dr. Stanca

Dr. Aurel Socol

Andrei Pora

Petru Bariț

Dr. Elie Dăianu

III Secția economică și financiară

Comisar:

Dr. Julian Pop

Secretari:

Josif Orga

Leontin Pușcariu

Eugen Roșescu

Ștefan Puta

Membrii:

Dr. L. Gherman

Nic. Căciulă

Anton Mandeal

Ștefan Albu

Biroul comisarial: Șefi: Dr. Al. Dragomir, George Mureșan.

Împărțiți la birou: Dr. Dandea, Dr. Petru Pătean, Petru Feneșan, Simion Nicoară, Epaminonda Rusu, Gregorie Popa, Jean Begecean, Dr. Liviu Ilea, Sabin Nemeș, D-na Docan, Aurelia Băloiu, precum și biroul de presă constător din: Emil Isac șef, Juliu Moldovan, Aurel Grădinar, Virgil Pop, Traian Ferghete.

Cluj, 9 Decembrie 1918.

Dr. Poruțiu Dr. Utalea Dr. Pop

G.N. 1918, 69

LE SÉNAT NATIONAL ROUMAIN DE TRANSYLVANIE (II—III)

(Résumé)

On présente par la suite l'activité du Sénat National Roumain de Transylvanie, ayant le siège dans la ville de Cluj, et les efforts déposés pour organiser et armer la nation roumaine dans l'année révolutionnaire 1918. Les réalisations, quoique méritoires, ne sont pas parvenues au niveau des intentions. On mentionne les limites et les erreurs du Sénat, ainsi que ses conflits intestins. Tout cela a mené finalement à sa dissolution (le 15 novembre 1918) et à la constitution d'un conseil départemental subordonné au Conseil National Roumain Central d'Arad.

On y joint quelques documents relatifs aux organes révolutionnaires roumains fonctionnant à ce moment-là à Cluj.

ACȚIUNILE ELEVILOR ȘI PROFESORILOR ȘCOLII DE CONDUCTORI TEHNICI DIN CLUJ PENTRU ÎMBUNĂTĂȚIREA CONDIȚIILOR DE STUDIU ȘI INCLUDEREA ABSOLVENȚILOR ÎN CORPUL TEHNIC (1920—1939)

Perioada de după Marea Unire din 1918 se caracterizează prin mutațiile profunde survenite în sînul societății românești, prin transformările de proporții care au avut loc în urma formării statului național român unitar, ca și prin efervescența novatoare declanșată, în care un loc însemnat îl deține lupta forțelor progresiste pentru dezvoltarea economică, socială, politică, culturală și artistică a României întregite.

În cadrul acestei mișcări democratice largi, un rol important revine tinerețului, care, în virtutea impulsivității, spontaneității și entuziasmului care îl caracterizează, a puterii de a crede cu tărie în dreptatea cauzei sale, în posibilitatea obținerii unor remedii, se angajează hotărît în lupta pentru îmbunătățirea condițiilor sale de muncă și viață.

Dacă participarea tinerilor muncitori și țărani la astfel de acțiuni este veridic reliefată de istoriografia noastră, mai puțin a fost pusă în evidență participarea tineretului studios în general, a elevilor din învățămîntul mediul tehnic în special, la diversele forme ale luptei forțelor democratice, participare pe care memoria actului de arhivă vine să o integreze tradițiilor progresiste ale poporului român.

Semnificative sînt, de asemenea, formele și căile prin care slujitorii școlii românești au acționat pentru ridicarea nivelului învățămîntului și apărarea drepturilor legitime ale elevilor și absolvenților, a aspirațiilor și revendicărilor acestora, față de unele inechități pe care le promova mecanismul birocratic al statului și insuficienta înțelegere și receptivitate a autorităților.

Privitor la participarea intelectualității la lupta revoluționară a clasei muncitoare tovarășul Nicolae Ceaușescu remarcă: „Partidul a acordat o atenție deosebită mobilizării intelectualității, alături de clasa muncitoare, de masele populare, la lupta pentru salvagardarea intereselor fundamentale ale națiunii noastre”¹.

Realizarea statului național român unitar deschidea largi perspective învățămîntului de toate gradele. Clujul universitar era îndecisebi confruntat cu probleme noi; se căutau soluții, se înregistrau inițiative numeroase, se prefigurau noi posibilități și perspective.

Urmînd exemplul proiectelor de la București și Timișoara privind înființarea unor școli tehnice superioare, clujenii propun înființarea unui institut politehnic cu cel puțin două secții, fără să obțină însă aprobările necesare. N. Iorga însuși era de părere că cea mai bună soluție ar fi fost să se creeze la Cluj o Universitate modernă cu profil real, „cuprinzînd o Școală de mine, o Școală de silvicultură și o Academie de comerț”. Comisia universitară investită cu misiunea organizării Universității din Cluj, avînd în vedere situația specială a Ardealului, preconiza la

¹ Nicolae Ceaușescu, *Expunere cu privire la activitatea politico-ideologică și culturală educativă de formare a omului nou, constructor conștient și devotat al societății socialiste multilateral dezvoltate și al comunismului în România*, prezentată la Congresul educației politice și al culturii socialiste, 2 iunie 1976, București, 1976, p. 20.

rindul ei, ca pe lângă cele patru facultăți preluate să fie creată o Școală superioară de mine și metalurgie, care urma să aibă legături strânse cu Universitatea din Cluj. În această privință comisia a făcut Consiliului Dirigent al Transilvaniei propunerea să invite din străinătate cîțiva specialiști, care venind la fața locului, să facă un proiect de organizare. Președintele comisiei a luat contact cu reprezentanții Comisiei universitare franceze, care ne-a vizitat țara în 1919, și care au declarat că guvernul francez ar fi dispus să trimită unul sau doi dintre cei mai distinși învățați ai Franței — ca de exemplu directorul Școlii de mine de la St. Etienne — care să facă proiectul de organizare a viitoarei Politehnici a Transilvaniei. Același reprezentant a lăsat să se înțeleagă că dacă în realizarea acestei acțiuni s-ar ivi greutăți de ordin financiar, guvernul francez este gata să pună la dispoziție, sub formă de împrumut, capitalul necesar în condiții favorabile și să trimită cîțiva profesori și ingineri care să lucreze alături de forțele din țară. Consiliul Dirigent s-a decis însă să întreprindă pașii necesari pentru înființarea Politehnicii din Timișoara, instituție care-și va deschide cursurile în temeiul *Decretului-lege nr. 2521 pentru înființarea și organizarea școlilor politehnice* din 15 iunie 1920, prin care sînt legiferate normele care reglementează organizarea și funcționarea politehnicilor, precizîndu-se că acestea sînt institute de învățămînt tehnic superior care formează ingineri, asemănătoare universităților. *Legea pentru recunoașterea ca persoană morală a școlilor politehnice din București și Timișoara* din 3 august 1931, întregeste cadrul juridic al ființării acestor instituții de învățămînt superior².

Astfel stînd lucrurile, factorii responsabili din Consiliul Dirigent urmărind crearea la Cluj a unui „tehnicum“ după modelul celui din Mittweida (Germania), adaptat realităților și cerințelor noastre, care să pregătească cadre tehnice de nivel mediu, necesare industriei românești în plină dezvoltare, hotărîsc în 1919 înființarea *Școlii superioare industriale*, care-și deschide cursurile la 1 februarie 1920. Candidații trebuiau să fie absolvenți a șase clase de liceu, iar cursurile erau proiectate să aibă o durată de patru ani, programul săptămînal de studiu cuprinzînd 30 de ore de cursuri teoretice și 14 ore de atelier.

De la înființarea în 1920 și pînă la transformarea ei în instituție de învățămînt superior în 1948, școala a purtat consecutiv denumirile de: *Școală superioară industrială*, *Școală superioară de arte și meserii*, *Școală medie tehnică*, *Școală de conductori tehnici*, *Școală de subingineri electromecanici*, fiind unica școală cu profil electromecanic, de acest nivel, din România, precursora a Institutului politehnic clujean³.

² Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Școala de conductori tehnici, nr. 19, file 6—10; nr. 69, f. 3; H. Colan, T. Mihăilescu, *Începuturile și dezvoltarea învățămîntului tehnic în Cluj*, în *Institutul politehnic din Cluj 1948—1973*. Itinerar istoric, realizări, perspective. Cluj, 1974, p. 14—15; Onisifor Ghibu, *Universitatea Daciei Superioare*, București, 1929, p. 36; Idem, *La a douăzecea aniversare a Universității Daciei Superioare*, Cluj, 1939, p. 31; Gh. Iancu, *Formarea și activitatea Consiliului Dirigent (1918—1920)*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1978, p. 152; „Monitorul oficial“, Partea I-a, 1920, nr. 61 din 19 iunie; 1931, nr. 177 din 3 august.

³ În prima ei formă școala a luat ființă în 1884 din inițiativa Camerei de comerț din Cluj, avînd trei secții: arhitectură, tîmplărie și fierărie (lăcătușerie și făurărie artistică). Pe băncile școlii erau admiși elevi cu două clase secundare ori cu șase clase primare sau cu clasa a treia a școlii de ucenici. În școală se predau numai cursurile teoretice în cîte 20—23 ore pe săptămîină, elevii efectuînd instruirea practică în atelierele particulare și în fabricile din localitate. La susținerea financiară a acestei instituții școlare au contribuit: Camera de comerț, Municipalityatea Clujului și Ministerul de Industrie și Comerț. În anii 1884—1887 școala trece printr-o perioadă de reorganizare, în final stabilindu-se durată de școlarizare la patru ani pentru secțiile de fierărie și tîmplărie și trei ani pentru secția de arhi-

Cercetarea întreprinsă recent asupra arhivei acestei școli, care în cea mai mare parte a perioadei (1922—1937) s-a numit Școală de conductori tehnici, a reținut un grupaj de documente care relevă o suită de acțiuni energice ale elevilor, ca și demersurile întreprinse și măsurile luate de către corpul profesoral și direcțiunea școlii.

Constituind o școală tehnică de nivel mediu, care prin profil și sistem era apropiată de mediile muncitorești, apropiere potențată și de contactul direct și continuu realizat prin orele și perioadele de practică, elevii conductori tehnici au preluat metodele de luptă muncitorești, manifestând discernămint și maturitate în acțiunile întreprinse, care s-au ridicat uneori la amploarea unor greve, având temeinice revendicări de ordin economic și social, proprii condițiilor și situației lor de viață și muncă.

Șirul acțiunilor este declanșat la începutul anului școlar 1920/1921, când elevii Școlii medii tehnice integrându-se în larga adeviziune și participare a tineretului la desfășurarea grevei generale din octombrie 1920 — documentele vremii stînd mărturie „participării în masă a tineretului la acest important moment din istoria luptelor de clasă ale proletariatului din țara noastră”⁴ —, au organizat o grevă generală în cadrul școlii. Participarea elevilor la această acțiune de anvergură le-au atras pedepse disciplinare — note scăzute la purtare și retragerea bursei⁵. Deși actele întocmite de către autoritățile școlare nu consemnează explicit cauzele grevei și revendicările greviștilor, analizînd cu atenție condițiile de care aceștia beneficiau și situația școlii la acea dată, putem conchide că acestea au fost de natură economică și de necesitate stringentă: ei cereau un număr mai mare de locuri în internat și reducerea taxelor școlare. Greva generală a elevilor are loc în aceeași perioadă cu greva generală a muncitorilor din Cluj, care s-a desfășurat între 20 și 29 octombrie 1920, cînd toate fabricile și uzinele orașului și-au încetat activitatea⁶, faptul acesta și conjunctura revoluționară contribuind desigur la pedepsele relativ mici aplicate elevilor.

De altfel nici după șase ani internatul școlii nu se găsea într-o situație mai bună. Faptul este reliefat cu pregnanță în raportul dr. Ion Voicu, medicul școlii și profesor de educație sanitară, din 13 septembrie 1926, adresat direcțiunii, care demonstrează că față de creșterea an de an a numărului elevilor, condițiile de cazare în internat, care este compus din două camere, sînt cu totul nesatisfăcătoare, iar sălile de meditație lipsesc, elevii petrecîndu-și ziua întreagă în cele cîteva săli de curs. Împrejurarea avea serioase implicații asupra sănătății elevilor care erau expuși îmbolnăvirilor de tuberculoză, înregistrîndu-se deja trei cazuri

tectură. Treptat încep să se înscrie în anul I elevi care au promovat 4—5 clase secundare, care sînt preferați. Absolvenților li se acordă dreptul de a-și deschide atelier propriu, după un stagiu în practică de un an și calificarea de „maestru”. Punerea pietrei de temelie a localului propriu din str. George Bariț (actuala Politehnică) s-a făcut la 30 sept. 1896, în cadrul unui ceremonial, unde împăratul-rege Franz Iosif a fost reprezentat de baronul Samuel Jósika, iar inaugurarea localului a avut loc la 26 martie 1899. Statul român a preluat școala la 5 aprilie 1919. Evoluția ascendentă a școlii a creat condițiile întemeierii la Cluj a învățămîntului superior tehnic, prin înființarea în 1948 a Institutului de mecanică și apoi în 1953 a Institutului politehnic. (Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Școala de conductori tehnici, nr. 19, f. 6—10; nr. 69, f. 3; Horia Colan, Teodor Mihăilescu, *op. cit.*, p. 20—21).

⁴ *File din istoria U.T.C.*, București, 1971, p. 67.

⁵ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Școala de conductori tehnici, nr. 15, f. 126.

⁶ Gh. I. Bodea, L. Fodor, L. Vajda, *Cluj. Pagini de istorie revoluționară. 1848—1971. (Oamenii, fapte, locuri)*, Cluj, 1971, p. 197—203.

de tuberculoză incipientă. Medicul cere să se intervină la foruri pentru mărirea curții și extinderea localului școlii și a internatului⁷.

Avizată și pe această cale, direcțiunea consultă corpul profesoral, căutând căi și posibilități de îmbunătățire a situației. Este redactat un memoriu pe care ing. Gh. Mihăilescu, directorul școlii, îl înaintează la 14 septembrie 1926 Ministerului Instrucțiunii, în care este prezentată întreaga problemă, relatându-se că localul școlii este cu totul insuficient. „Numărul tot mai mare de elevi — se spune în memoriu — care se îndreaptă în fiecare an spre învățământul tehnic, dacă ne cauzează o vie bucurie pentru realizarea idealului scump — românizarea industriei, românizarea orașelor, și prin aceasta consolidarea neamului — ne umple sufletul însă și de durere, când trebuie din nesuficiență de local, să respingem cîte o sută de elevi, cum a fost anul acesta cînd s-au prezentat 145 de elevi pentru 46 de locuri, cît avem în prezent în clasa I-a“. Cum cea mai mare parte a elevilor școlii provin din sate — „rezervorul de energii și vitalitate a neamului nostru“ — aceștia au nevoie de un internat spațios. „Ori în prezent internatul se află îngrămădit în două săli, prea neîncăpătoare pentru numărul mare de solicitanți, el neputînd găzdui decît 70 de elevi, pe cînd cereri sînt de două ori pe atît“. De asemenea, luînd în considerare „că această școală e unică în țară, avînd menirea de a forma cadrele de bază ale industriei naționale românești, pentru a nu mai chema specialiști de peste hotare“, se propune cumpărarea terenului alăturat școlii, proprietatea Societății de tîmplărie artistică, în suprafață de 2400 m.p., cu cele trei imobile existente, care transformate ar putea fi folosite pentru internat. Se aprecia că în total era nevoie de o sumă de 7 milioane lei, pe care ministerul era rugat să o prevadă în bugetul pe anul 1927⁸.

Consiliul școlar s-a văzut din nou pus în situația să ia în discuție, la 19 decembrie 1924, actele de indisciplină comise de elevi, printre care era considerat de mare gravitate refuzul elevilor de a participa la cursuri „sfidînd ordinea“ pentru că nu li s-au înmînat carnetele de identitate, pe baza cărora li se acorda reducerea costului transportului pe C.F.R. Elevii au părăsit sălile de curs venind la cancelaria direcțiunii, vociferînd vehement și cerînd să li se acorde aceste înlesniri. Tumultul și panica produsă a determinat direcțiunea școlii să ceară intervenția poliției⁹. Desigur că elevii au avut de suportat consecințele acestei acțiuni, dar atitudinea fermă pe care au adoptat-o a dus la rezolvarea cererii lor.

O acțiune mai amplă este semnalată de documente la 22 noiembrie 1927, cînd la ora 8 elevii anilor II, III și IV au declarat grevă, refuzînd să intre la cursuri. Chemați la ordine de către profesori și director și invitați să intre în clase, elevii au refuzat să se supună, formulînd revendicări care după părerea direcțiunii „nu puteau fi discutate“. Patru intervenții ulterioare ale corpului profesoral au rămas fără rezultat. Cauza principală a grevei a fost faptul că absolvenților Școlii de conductorii tehnici nu li se conferea, prin *Legea pentru organizarea Corpului tehnic al Ministerului Lucrărilor Publice* din 15 iunie 1894, calitatea de conductorii tehnici clasa III-a, care era acordată doar absolvenților cu diplomă ai Școlii de conductorii de lucrări publice. Mobilizați de absolvenți ai școlii care lucrau la Ateleierele C.F.R. Cluj și care s-au lovit de această inechitate, ce prejudicia grav drepturile de specialiști și statutul lor profesional, elevii au declarat grevă.

Principalul avantaj pe care-l conferea includerea în Corpul tehnic, și pe care se luptau să-l obțină elevii conductorii tehnici electromecanici de la Cluj, era

⁷ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Școala de conductorii tehnici, nr. 53, f. 42.

⁸ Idem, f. 40.

⁹ Idem, nr. 34, f. 27—31.

cel prevăzut de art. 54 al legii pomenite mai sus. Potrivit acestuia, conductorii care aveau zece ani de serviciu activ de la data admiterii în corpul de conductori, puteau trece în corpul de ingineri în urma unui examen și concurs public, care avea loc la București, (după un examen preliminar susținut la reședința județului unde rezida candidatul), în fața unei comisii numite de Ministerul Lucrărilor Publice. A șasea parte din numărul de ingineri ce era admis în Corpul tehnic în fiecare an, putea fi completată dintre conductorii care au reușit la examen. *Regulamentul privitor la examenul conductorilor din cadrele Corpului tehnic pentru trecerea lor în corpul inginerilor* din 28 august 1903, dezvoltă prevederile legii din 15 iunie 1894, detaliind condițiile, procedura și desfășurarea examenului preliminar, a concursului public și a examenului definitiv.

Față de lupta justificată a elevilor pentru ca absolvenții să fie puși în drepturile ce li se cuvin, Consiliul profesoral având în vedere mai ales aspectul imediat, acela de tulburare a ordinii în școală, și fiind în total dezacord cu metodele folosite de elevi, propune eliminarea definitivă a 12 elevi și pentru o lună a doi elevi¹⁰. Cazul este adus la cunoștința Ministerului, care delegă pe inspectorul general Gh. Hazu pentru a cerceta împrejurările grevei¹¹. Pe baza raportului de anchetă întocmit la 27 noiembrie 1927, Ministerul Instrucțiunii atenuând pedeapsa propusă de Consiliul profesoral, hotărăște eliminarea până la finele anului școlar a 12 elevi, ceilalți fiind somați să intre în clase și să înceapă studiul, altfel vor fi aspru sancționați¹². Totuși Ministrul revine asupra hotărârii sale și, având în vedere gravitatea acțiunii elevilor, dispune eliminarea pentru totdeauna din toate școlile publice a elevilor George Sabin și George Lădar din anul IV. Tuturor elevilor răsculați din anii II, III și IV li se scade nota la purtare până la limita minimă de promovare¹³.

În condițiile și climatul politic nou, generate de criza economică din 1929—1933 și sub imboldul luptelor muncitorilor ceferiști și petroliști, este organizată și declanșată o altă grevă care are loc la începutul lunii aprilie 1933. Cauzele și desfășurarea acesteia au fost discutate și analizate în ședința Consiliului profesoral din 7 aprilie 1933, în prezența ing. Bujor Stinghe, inspectorul învățământului mediu tehnic din Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor de care aparținea acum școala, acțiunea elevilor Secției de conductori tehnici fiind soluționată și de această dată represiv. Tuturor participanților la grevă li se reduce nota la purtare pe semestrul II cu două unități, primind nota „satisfăcător“, șase elevi primesc nota „rău“ cu suspendarea burselor pe două luni, 14 elevi sînt sancționați cu suspendarea burselor pe o lună. Hotărîrea era considerată elementă și era condiționată de intrarea imediată a elevilor la cursuri¹⁴.

Șirul acțiunilor greviste a elevilor conductori tehnici culminează cu greva din 18 decembrie 1934, care a avut o amploare deosebită, fiind realizată prin participarea tuturor elevilor școlii. Procesul verbal întocmit la acea dată de Gheorghe Todirașcu, comisar la Chestura poliției Cluj, Biroul poliției de siguranță, relevă că personal, însoțit de un ajutor de comisar, 3 agenți, 10 jandarmi și un gradat au primit ordin să se deplaseze la Școala de conductori. La ora 8 o parte din elevii intrați în grevă s-au prezentat spunînd că renunță la acțiunea începută, intrînd astfel în localul școlii un număr de 81 de elevi, din 108 cîți erau în total. Dar

¹⁰ Idem, nr. 67, f. 57—59; „Monitorul oficial“, Partea I-a, 1894, nr. 58 din 15 iunie; C. Hamangiu, *Codul general al României*, vol. XX, p. 893—903; vol. III, p. 36—40.

¹¹ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Școala de conductori tehnici, nr. 67, f. 63.

¹² Idem, f. 64.

¹³ Idem, f. 65.

¹⁴ Idem, nr. 104, f. 2.

renunțarea nu a fost decît o stratagemă a elevilor greviști pentru a putea intra în școală și a se baricada. Astfel în loc să intre în sălile de cursuri s-au adunat în amfiteatrul școlii vociferînd și organizîndu-se. La ora 8,30 a sosit de la București ing. Bujor Stinghe, inspector, delegatul Ministerului, care, primind raportul din partea ing. Traian Dragoș, directorul școlii, a refuzat să stea de vorbă cu greviștii pînă cînd aceștia nu intră în sălile de clasă. Elevii la rîndul lor au refuzat să execute acest ordin, după care inspectorul și directorul școlii au cerut poliției să-i evacueze pe greviști atît din școală cît și din internat. Încercarea de evacuare a poliției nu a reușit, fiind un număr insuficient de jandarmi față de numărul mare de elevi. Comisarul s-a văzut nevoit să ceară de la chestură forțe noi, cu ajutorul cărora greviștii au fost evacuați. Procedîndu-se la împrăștierea lor, un număr de 20—30 dintre participanții la grevă s-au refugiat în localul Academiei de comerț, pentru a cere ajutorul studenților. Poliția s-a oprit la poarta acestei instituții de învățămînt superior, așteptînd noi ordine, întrucît rectorul Academiei era plecat, iar învățămîntul superior se bucura de avantajele autonomiei¹⁵.

Revendicarea principală și constantă a elevilor — admiterea în Corpul tehnic — era justificată și îndreptățită. În vederea acesteia, încă din prima perioadă de funcționare a școlii, direcțiunea a luat o serie de măsuri, pentru crearea de condiții corespunzătoare, vizînd ridicarea calității și nivelului învățămîntului. Astfel la 15 februarie 1924 conducerea școlii se adresează corpului profesoral, aducîndu-i la cunoștință că începînd din anul școlar 1924/1925 vor fi litografiate, spre a fi distribuite cu anticipație elevilor, toate cursurile pentru care nu există cărți didactice tipărite, acordîndu-se o atenție specială cursurilor de specialitate¹⁶. Concomitent trebuia asigurată și lărgită baza materială necesară procesului de învățămînt. În vederea realizării acestui deziderat ing. Aron Maksai, profesor de electrotehnică, este delegat la 9 decembrie 1924 din partea școlii, pentru a achiziționa de la Viena material didactic format din aparate, instrumente, material de studiu electrotehnic, necesare experiențelor și instrucției elevilor în laboratorul de electrotehnică¹⁷. Tot în acest context merită semnalat memoriul înaintat Ministerului Instrucțiunii la 20 decembrie 1926 de către profesorii Școlii de conductori tehnici din Cluj, în legătură cu reforma învățămîntului profesional care era în studiu, unde sînt făcute propuneri judicioase privitoare la viitoarea organizare a școlii și structura anilor de studiu, condițiile de admitere și absolvire, încadrarea profesorilor și drepturile acestora, conducerea școlii, căile de ridicare a nivelului învățămîntului¹⁸.

¹⁵ Idem, nr. 111, f. 7.

¹⁶ Idem, nr. 39, f. 3.

¹⁷ Idem, nr. 34, f. 26.

Dotarea școlii cu aparatura corespunzătoare a rămas în continuare în atenția corpului profesoral, ca o problemă dintre cele mai importante. Remarcabil în acest sens este memoriul întocmit de către ing. Gh. Crăiniceanu, profesor la Școala de subingineri conductori electromecanici din Cluj, la data de 27 octombrie 1937, în care se arată că instituția „este singura școală cu această specialitate și cu gradul imediat inferior școlilor politehnice din întreaga țară”. Consideră că dezvoltarea industriei și a tehnicii pune implicit „problema înlocuirii specialiștilor străini cu pașaport, prin specialiști formați în țară”. Acest lucru cere „neapărat școli tehnice înzestrate în aceeași măsură ca și școlile tehnice străine. Tehnica nu se poate învăța folosind numai tablă, cretă și burete”. Industria românească înzestrată cu elemente insuficient pregătite din punct de vedere practic „sau nu a putut prelua comenzi importante, care au fost date în străinătate, sau au importat specialiști străini cari au lucrat de mintuială. Această greșală nu s-a văzut la timp, și nici azi nu se vede destul de bine”. El pledează pentru înzestrarea laboratoarelor și atelierelor școlii cu mașini, aparate și instrumente corespunzătoare. (Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Școala de conductori tehnici, nr. 157, f. 32—33).

¹⁸ Idem, nr. 50, f. 25—26.

Odată îndeplinite aceste condiții, și față de acțiunile revendicative ale elevilor, direcțiunea școlii, considerînd justă cauza pentru care ei luptau, pornește o serie de demersuri convergente aceluiași scop. Sînt înaintate autorităților școlare numeroase și insistente cereri, memorii, întîmpinări, adrese, avînd ca obiect rezolvarea acestei probleme spinoase — includerea absolvenților în Corpul tehnic. Evident corpul profesoral și conducerea școlii luptau pe alte căi și cu alte mijloace, mai conforme spiritului disciplinei școlare și ierarhice, mai realiste, cu mai mari șanse să ducă la obținerea rezultatului dorit.

Memoriul înaintat în acest sens Ministerului Instrucțiunii la 3 octombrie 1928 de către directorul școlii, revine la intervențiile anterioare și cere încadrarea absolvenților în Corpul tehnic, aducînd următoarele argumente: programa analitică care-i situează pe absolvenți la un nivel înalt de pregătire, durata studiilor de patru ani, faptul că absolvenților școlilor similare sau chiar inferioare în grad din străinătate li se recunoaște dreptul la Corpul tehnic, constatarea că pregătirea absolvenților este similară cu aceea a absolvenților Școlii de conductori de lucrări publice, cărora li se recunoaște acest drept¹⁹. Un alt memoriu adresat Ministerului în 1929 precizează că școala nu figurează în Legea Corpului tehnic, pentru că această lege a fost promulgată la 15 iunie 1894, așadar înainte de 1 Decembrie 1918 și deci înainte de înființarea Școlii de conductori tehnici din Cluj²⁰.

În cele din urmă Ministerul se hotărăște să răspundă acestor demersuri, delegînd un cadru didactic universitar de la Politehnica din București, cu grad de conferențiar, care în iunie 1929 efectuează o expertiză științifică riguroasă asupra programei, caracterului cursurilor, al lucrărilor grafice și proiectelor, dezvoltării calculului, dotării laboratoarelor, structura pe ani de studii a materiilor, probele examenului de capacitate, făcînd recomandări și conchizînd că nivelul de cunoștințe și cultură de specialitate al absolvenților este superior celui al absolvenților școlilor superioare de arte și meserii²¹.

Problema rămîne însă nerezolvată, fapt pentru care Asociația generală a conductorilor tehnici din România se adresează în 1931 ing. Eugen Tilea, directorul Serviciului de lucrări publice al Ardealului și în același timp directorul Școlii de conductori de lucrări publice din Cluj, rugîndu-l să ia în cercetare cererea absolvenților Școlii de conductori tehnici din Cluj, pentru a fi primiți în Corpul tehnic, și să facă propuneri concrete în această cauză Ministerului Lucrărilor Publice și Comunicațiilor²².

Autoritățile se decid să facă pașii necesari pentru rezolvarea chestiunii, și prin Decretul regal nr. 3239 din 11 septembrie 1930²³, și jurnalul Consiliului de Miniștri se hotărăște trecerea Școlii de conductori tehnici din Cluj, începînd cu

¹⁹ Idem, nr. 75, f. 25—26.

²⁰ Idem, f. 41—42.

Este interesant de notat că în baza avizului Consiliului Permanent al Instrucțiunii, Ministerul Instrucțiunii, prin ordinul 115371 din martie 1923, recunoaște ca justificată echivalarea Școlii de conductori tehnici din Cluj cu Școala de conductori de lucrări publice din București. Acest lucru a fost contestat însă în martie 1929 de către Pantelimon Halippa, ministru secretar de stat, ceea ce l-a determinat pe senatorul ing. Ioan F. Negruțiu să adreseze în Senat o interpelare ministrului Halippa, prin care arăta că școlii clujene i se face o nedreptate și cerea clarificarea situației școlii și a absolvenților ei. (Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Școala de conductori tehnici, nr. 75, f. 4—7).

²¹ Idem, f. 28—39.

²² Idem, nr. 86, f. 3.

²³ Idem, nr. 82, f. 19.

1 septembrie 1930 sub autoritatea Ministerului Lucrărilor Publice și Comunicațiilor²⁴.

Considerînd necesară această mutare de ordin instituțional și de profil — trecerea școlii sub conducerea și controlul unui departament de specialitate, sub auspiciile căruia era organizat Corpul tehnic, care să justifice admiterea absolvenților în rîndurile acestuia — Ministerul hotărăște totodată ca Școala de conductori de lucrări publice din Cluj (cu specific de drumuri și poduri) să fie mutată în localul Școlii de conductori tehnici²⁵, instituția școlară urmînd să se numească *Școala de conductori din Cluj*, cu secțiile de conductori tehnici (electromecanici) și conductori de lucrări publice. Secția de conductori de lucrări publice se mută în 1936 la București, unde devine Școala de subingineri de lucrări publice.

Dar abia prin *Decretul pentru acordarea de drepturi conductorilor de lucrări publice* nr. 497 din 5 martie 1935, toate drepturile de care se bucurau pînă atunci conductorii de lucrări publice, care au fost admiși în Corpul tehnic al Ministerului Lucrărilor Publice și Comunicațiilor, sînt conferite și absolvenților cu începere din anul 1923 ai Școlii de conductori tehnici din Cluj (dacă au profesat trei ani în specialitate), dar numai pe baza unui examen și concurs public, potrivit programei ce va fi stabilită de către Minister. Examenele și concursurile publice puteau fi instituite odată pe an, însă numai pînă în anul 1940 inclusiv. Absolvenților din anii 1932—1933 aceste diplome le erau eliberate potrivit deciziei ministeriale nr. 19.168 din 23 mai 1923.

Noul statut al școlii era stabilit prin *Regulamentul pentru funcționarea școlilor de conductori de lucrări publice și electromecanici* din 29 martie 1937, în care se preciza că aceste școli „au drept scop formarea personalului tehnic, menit să fie colaboratorul imediat al inginerilor diplomați ai școlilor tehnice superioare, la studierea, proiectarea, executarea, întreținerea și exploatarea lucrărilor în diferite specialități”. Învățămîntul era eșalonat pe trei ani de studii, pentru băieți și fete, pregătirea efectuîndu-se prin cursuri, conferințe, lucrări practice, lucrări de laborator sau de atelier. Elevii trebuiau să susțină examene parțiale (semestriale) constînd din probe scrise și orale examene generale care constau din probe orale, lucrări grafice (desene, proiecte) însumînd lucrările de laborator și atelier, lucrări topografice pe teren și practică de șantier sau în industrie. Admiterea în școală se făcea pe bază de concurs, candidații trebuind să fie bacalaureați, sau în lipsă de candidați, să fi absolvit cursul superior de liceu. Pentru specialitatea electromecanică mai puteau fi admiși și absolvenți ai școlilor speciale industriale în specialitate apropiată²⁶.

Ultimul act de protest al Consiliului profesoral în această problemă este emanat în ședința din 14 decembrie 1938, unde s-a conchis că interesele vechilor absolvenți, (din anii 1923—1932), în noul proiect al Legii Corpului subinginerilor și conductorilor sînt grav lezate. Se aprecia că admiterea lor în Corpul tehnic numai

²⁴ Idem, f. 22. Jurnalul Consiliului de Miniștri era semnat de: Iuliu Maniu, Mihai Manoilescu, N. Costăchescu, Virgil Madgearu, Pantelimon Halippa, A. Vaida-Voievod și Ion Mihalache. La 27 august 1930 a fost constituită o comisie pentru studierea adaptării învățămîntului din Școala de conductori tehnici la nivelul școlilor de conductori de lucrări publice, compusă din inginerii: Traian Dragoș, Eugen Tilea și Bujor Stinghe. (Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Școala de conductori tehnici, nr. 82, f. 20; nr. 117, f. 47.).

²⁵ Idem, nr. 82, f. 41; nr. 85, f. 60.

²⁶ Idem, nr. 130, f. 21; „Monitorul oficial”, Partea I-a, 1935, nr. 58 din 9 martie; 1937, nr. 73 din 29 martie; C. Hamangiu, *op. cit.*, vol. XXIII, București, 1936, p. 137—138; vol. XXV, Partea I-a, București, 1938, p. 740—780.

în condițiile unui examen de diferență, care să cuprindă disciplinele noi introduse și progresele realizate de știință în intervalul de timp respectiv, este un principiu „gresit și inadmisibil”. Aplicînd „acest principiu de reexaminare sau de completare a examenelor proporțional cu evoluția științelor și tehnicii, ar urma, paradoxal, că toți medicii, inginerii etc., ar trebui supuși din an în an unor noi examene, spre a li se recunoaște titlurile deja dobîndite. În urma acestora Consiliul află nejust examenul la care sînt supuși absolvenții vechi ai școlii, și află cu totul contrar cu principiul dreptății, ca vechii absolvenți să nu fie admiși de la dreptul în Corpul subinginerilor și conductorilor, degradînd pe acești eminenți și selecționați absolvenți ai școlii la un nivel nejustificat de scăzut”²⁷.

Proiectul devine în scurtă vreme *Legea pentru purtarea titlului, exercitarea profesiei de subinginer sau conductor și înființarea Corpului subinginerilor și conductorilor* din 27 ianuarie 1939. Potrivit prevederilor acestei legi, puteau purta titlul de subinginer absolvenții cu diplomă a uneia din școlile care prin programa școlară se ridicau la acest nivel și funcționau pe baza legilor țării, printre care și Școala de subingineri electromecanici de la Cluj (Școala a purtat această denumire din 1937, dar funcționa efectiv la acest nivel, de fapt, încă din 1933), sau a școlilor similare din străinătate a căror diplome au fost echivalate²⁸. În legătură directă cu această lege, cu mai puțin de o lună înainte a fost promulgată *Legea pentru purtarea titlului, exercitarea profesiei de inginer și înființarea Colegiului inginerilor* din 30 decembrie 1938, care preciza că puteau purta titlul de inginer numai absolvenții cu diplomă a unei instituții de învățămînt superior²⁹.

De remarcat că respectivele legi consacră o nouă realitate profesională și de competență în domeniul tehnic. Dacă pînă acum atît inginerii cît și subinginerii și conductorii făceau parte împreună din Corpul tehnic, acum cele două categorii s-au despărțit în corpuri separate, ca urmare a evoluției și progreselor realizate de tehnică, a unei mai precise delimitări și circumscrieri a pregătirii de specialitate,

²⁷ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Școala de conductori tehnici, nr. 157, p. 99—101. Ședința Consiliului profesoral din 14 dec. 1938 a fost convocată la cererea prof. Ioan Sfînt, care a funcționat la această școală de la înființarea ei, cunoscînd toate fazele prin care instituția a trecut. El a prezentat în fața corpului profesoral o expunere de idei și considerații privind anteproiectul de lege pentru organizarea Corpului subinginerilor și conductorilor, arătînd că dacă absolvenții din anii 1924—1927 rămîneau în majoritatea lor șomeri, cei din anii 1927—1930 au fost expuși într-o mică măsură șomajului, ca în anii 1935—1938 cererea de absolvenți din partea întreprinderilor industriale, mai ales a industriilor particulare, să nu mai poată fi satisfăcută. Astfel din „școala huiduită și urgisită la început” foștii elevi i-au dat renume prin pregătirea și pricepera lor, prin prestigiul pe care și l-au dobîndit.

Reacția Ministerului față de protestul Consiliului profesoral a fost vehementă. Prin dispoziția din 6 martie 1939, direcțiunii Școlii de subingineri electromecanici i „se atrage atențiunea de a nu mai susține chestiuni ilegale, mai cu seamă pe calea consiliilor profesorale”. Ministerul ține să precizeze că încercarea de a trece peste normele fixate prin decizia ministerială nr. 50033/1935 dată în conformitate cu jurnalul Consiliului de Miniștri nr. 158/1935 și decretul nr. 497/1935 este lipsită de orice temelie. Direcțiunea să pună în vedere absolvenților din anii 1923—1932 că singura cale spre a fi admiși în Corpul tehnic, și a obține titlul de subinginer, este aceea a examenului instituit de lege, la termenele fixate, pînă în anul 1940 inclusiv. (Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Școala de conductori tehnici, nr. 157, f. 107—109; nr. 173, f. 18).

²⁸ „Monitorul oficial”, Partea I-a, 1939, nr. 22 din 27 ianuarie; C. Hamangiu, *op. cit.*, vol. XXVII, București, 1939, p. 233—250; Horia Colan, Teodor Mihăilescu, *op. cit.*, p. 17—18.

²⁹ „Monitorul oficial”, Partea I-a, 1938, nr. 303 din 30 decembrie; C. Hamangiu, *op. cit.*, vol. XXVI, Partea III-a, București, 1939, p. 2804—2818.

în paralel cu accentuarea structurării și stratificării instituțiilor și funcțiunilor în industrie și aparatul de stat.

Dînd glas satisfacției pe care a produs-o Legea Corpului subinginerilor și conductorilor în rîndurile elevilor și cadrelor didactice, direcțiunea școlii aprecia acest demers legislativ drept „una din cele mai importante realizări ale Ministerului Lucrărilor Publice și Comunicațiilor“, care ridică școala „la treapta pe care o merită în rîndul școlilor de specialitate“³⁰.

Era rezultatul firesc al atîtor strădanii, aspirații și eforturi stăruitoare făcute de corpul profesoral și direcțiunea școlii, pe linia celor mai bune tradiții ale slujitorilor învățămîntului românesc, pentru ridicarea nivelului de pregătire al elevilor la cotele care să-i îndreptățească să fie admiși în Corpul tehnic, creîndu-li-se astfel perspectivele cele mai bune, în consens cu direcțiile de dezvoltare ale ramurilor de vîrf ale industriei noastre naționale. Realizînd acest lucru au făcut apoi toate demersurile necesare pentru ca această realitate să-și primească consacrarea cuvenită prin codificarea ei pe cale legislativă.

La rîndul lor elevii conductorii tehnici acționînd uneori spontan, alteori organizat, pe calea luptei deschise, au urmărit obținerea unor revendicări primordiale pentru profesia și statutul lor de viitori specialiști, contribuind astfel, în cea mai mare măsură, la rezolvarea acestora, în confruntarea cu angrenajul birocratic al statului și factorii politici care trebuiau să reglementeze aceste probleme. Acțiunile elevilor mai rămîn importante prin semnificația pe care o reprezintă solidarizarea lor cu cauza absolvenților — care era de fapt cauza proprie —, ridicarea lor la un grad de conștiință capabil să înțeleagă și să prefigureze condiția conductorului tehnic absolvent și să lupte pentru îmbunătățirea ei.

IOAN SILVIU NISTOR

LES ACTIONS DES ÉLÈVES ET DES PROFESSEURS DE L'ÉCOLE DE CONDUCTEURS TECHNIQUES DE CLUJ POUR L'AMÉLIORATION DES CONDITIONS D'ÉTUDE ET POUR L'INCLUSION DES CONDUCTEURS SORTIS DE L'ÉCOLE DANS LE CORPS TECHNIQUE (1920—1939)

(Résumé)

L'auteur tire au clair les nouvelles conditions et possibilités créées en vue du développement de l'enseignement technique roumain après la formation de l'État national roumain unitaire, le 1er Décembre 1918; les mesures visant l'organisation que le Conseil Dirigent de la Transylvanie a adoptées en posant les fondements de l'École de conducteurs techniques de Cluj, la seule école à un profil électromécanique de Roumanie, précurseure de l'Institut Polytechnique de Cluj.

Entre 1920—1939 les élèves et les professeurs de cette école ont entrepris une série d'actions pour l'amélioration des conditions d'étude, pour élever le niveau de l'enseignement et pour inclure les élèves sortis de l'école dans le Corps technique. Ce sont des actions couronnées de succès qui leur ont apporté le reconnaissance publique et la confirmation en tant que spécialistes, gagnant ainsi tous les droits conformément à leurs études et à leur statut professionnel.

³⁰ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Școala de conductorii tehnici, nr. 173, f. 79—80.

CONTRIBUȚII, ADEZIUNI CLUJENE INTERBELICE LA DEZIDERATUL NAȚIONAL AL APĂRĂRII FRONTIEREI DE VEST A ROMÂNIEI (III)

Conținutul documentelor pe care le prezentăm constituie o continuare și o completare a unor studii publicate de noi pe această temă¹. Ele aparțin populației din unele localități ale județului Cluj în actuala sa formă administrativ-teritorială, la care se mai adaugă localități și populație arondate, care în perioada anilor 1939—1940 au aparținut fostelor județe Turda și Someș.

Prin conținutul documentelor prezentate se evidențiază atitudinea de înaltă ținută patriotică a populației județului Cluj, alături de populația întregii țări, față de marile deziderat național al apărării integrității teritoriale și a independenței României, grav amenințată de pericolul unei agresiuni militare, hitleristo-horthyste.

Odată cu adeziunea moral-politică, populația a făcut și însemnate sacrificii de ordin material-financiar, prin subscripții benevole la fondul de înzestrare a armatei și de fortificare a graniței de vest a României.

Această acțiune național-patriotică a început după evenimentele externe deosebit de complexe și agravante din martie 1939 prin care a fost dezmembrată și ocupată Cehoslovacia de către armatele Germaniei naziste, în complicitate cu trupele Ungariei horthyste, însoțită de concentrarea unor mari forțe militare la granița de vest a României de către Ungaria².

Ea a continuat până la Dictatul de la Viena din 30 august 1940, transformându-se într-o puternică mișcare națională. A avut drept rezultat subscripții benevole în acest scop din partea populației întregii țări, care au depășit valoarea de 12,7 miliarde lei³. Din această sumă totală, populația județelor Bihor, Cluj, Ciuc, Maramureș, Mureș, Năsăud, Odorhei, Satu Mare, Sălaj, Someș și Trei Scaune care au fost grav afectate prin Dictatul de la Viena a subscris impresionanta contribuție de peste 4,3 miliarde lei⁴.

Pentru a sublinia și în acest studiu importanța excepțională a acestei acțiuni, arătăm faptul că în perioada noiembrie 1934 — 4 iulie 1940, în cadrul planurilor de apărare națională, statul român a încheiat angajamente ferme cu diferiți furnizori interni și externi în scopul înzestrării armatei și pentru fortificații la graniță în valoare de 90.775.478.236 lei, și a făcut plăți definitive în valoare de 42.083.754.776 lei⁵, după cum urmează:

¹ Vezi pe această temă: Vasile T. Ciubăncan, *Contribuții transilvănene la dezideratul național de apărare a graniței de vest a țării în perioada interbelică*, în *ActaMN*, 17, 1980, p. 339—357; *Apărarea frontierei de vest a României deziderat național. Adeziuni clujene interbelice*, în *ActaMN* 19, 1982, p. 205—218.

² Vasile T. Ciubăncan, *Anul 1939. Momente de solidaritate și unitate națională*, în *Crisia*, 14, 1984, p. 91—104.

³ Direcția generală a Arhivelor Statului (în continuare D.G.A.S.) *Fond Ministerul Propagandei naționale, presa externă*, dosar 1121, f. 48.

⁴ Petre Poruțiu, *Transilvania și urmările economice ale actului de la Viena din 30 august 1940*, în *Revue de Transylvanie*, 7—9, 1941—1943, p. 308.

⁵ D.G.A.S., *Fond Carol al II-lea, personale, secretariat*, dosar II, 51/1939, f. 34.

Perioada	Valoarea angajamentelor în lei	Valoarea plăților efectuate în lei
I-a 1.XI.1934 — 1.II.1938	29.184.673.755	10.108.095.025
II-a 2.II.1938 — 1.II.1939	11.469.048.962	7.295.734.880
III-a 2.II.1939 — 30.XI.1939	25.181.542.101	9.978.778.750
IV-a 1.XII.1939 — 4.VII.1940	24.936.213.411	14.701.144.121
TOTAL GENERAL:	90.775.478.236	42.083.754.776

Din cele prezentate rezultă că în anul 1939 și pînă la jumătatea anului 1940, perioadă în care a existat acea mișcare național-patriotică în scopul sprijinirii efortului de apărare a independenței și integrității țării, statul român a putut încheia angajamente de ordin financiar în acel scop în valoare de 50.123.755.519 lei, adică 55% din totalul celor încheiate pe o perioadă de aproape 6 ani. Totodată a putut efectua plăți în același scop în valoare de 24.679.922.871 lei, adică 50% din totalul general. Aceste date evidențiază dimensiunea voinței unui întreg popor care a fost în măsură să o exprime atunci în mod unanim cînd țara i-a solicitat acest efort, în momente de grave pericole.

În acest context general se înscrie și contribuția populației județului Cluj, care în parte este oglindită prin documentele pe care le prezentăm.

Odată cu adeziunea locuitorilor proveniți din toate clasele și categoriile sociale, ne apare semnificativă adeziunea tineretului, precum și a unor cetățeni cu poziții democratice, patriotice din rîndurile naționalităților conlocuitoare.

Prin conținutul lor, documentele pe care le prezentăm poartă un ales mesaj patriotic, de conștiință înaltă pentru țară și reprezintă, după opinia noastră, o sursă de învățăminte pentru contemporaneitate.

Întreg personalul, funcționari și muncitori ai întreprinderii Uzinele electrice Cluj a subscris salariul pe o zi pentru Fondul înzestrării Armatei în suma totală de lei 33.975, se arăta în telegrama adresată organelor centrale de stat⁷, iar personalul de la Șoreceni al aceleiași societăți a subscris 53.028 lei⁸. Societatea Cimentul Titan arăta că, integrîndu-se „elanului patriotic cu care întreaga suflare românească a răspuns apelului de a contribui la opera de înzestrare a Armatei”, a subscris suma de 300.000 lei, din care 57.235 lei era contribuția salariaților Uzinei de ciment din Turda⁹. Personalul Uzinei electrice Turda a donat în același scop salariul pe o zi în sumă de 3.545 lei¹⁰.

În telegrama funcționarilor contabilității Ateliereilor C.F.R. Cluj se arăta în context faptul că „se fac sforțări mari pentru a se pune la adăpost frontierele țării. A trecut vremea vorbelor deșarte. Faptele interesează. Funcționarii contabilității Ateliereilor C.F.R. din Cluj au contribuit la fondul pentru fortificarea granițelor cu suma de lei 1700. Este o sumă mică, totuși destul de mare față de situația materială a slujbașilor, împovărați de datorii. Nu ne pare rău, fiind că banii vor ajunge în mîini cinstite, dîndu-li-se destinație folositoare”. Apreciind apoi măsurile luate de guvernul român pentru apărarea frontierelor țării în martie 1939, în telegrama către primul ministru Armand Călinescu se spunea: „Mergeți înainte.

⁶ *Ibidem*, f. 33—34.

⁷ D.G.A.S. fond P.C.M., dosar nr. 158/1939, f. 108.

⁸ *Ibidem*, dosar nr. 155/1939, f. 335, dosar nr. 160/1939, f. 433.

⁹ *Ibidem*, dosar nr. 154/1939, f. 100.

¹⁰ *Ibidem*, dosar nr. 160/1939, f. 131.

Aceasta este rugămintea noastră. Aveți sprijinul poporului român. Aceasta s-a dovedit la recente concentrări, cînd la hotarele țării au fost prezenți și acei care nu fuseseră chemați. Am dovedit cu prisosință străinătății că sîntem demni de a trăi liberi¹¹.

Societatea anonimă Industria Sîrmei Cîmpia Turzii, în telegrama adresată guvernului, arăta că a donat suma de un milion lei drept contribuție pentru înarmarea Patriei, iar „funcționarii și muncitorii societății Industria Sîrmei din Cluj, Cîmpia Turzii, București, Brăila din proprie inițiativă și cu multă însofleteire au oferit pentru fondul înzestrării armatei salariul lor pe o zi și alte donații în valoare de lei 277.818”¹².

Adeziuni de înalt patriotism și contribuții însemnate au exprimat și adus cadrele și întregul personal din Centrul universitar clujean, Corpul didactic din județele Cluj, Turda și Someș, cadrele didactice și elevii din licee în consens unanim cu spiritul de dăruire al întregului popor român.

În apelul lansat de Rectoratul Universității clujene din 25 aprilie 1939, adresat întregului personal, se arăta: „Evenimentele internaționale din ultimul timp au mobilizat toată conștiința românească într-o unitară și dîrză luptă pentru apărarea gleei strămoșești; orice român s-a arătat gata să-și dea supremul obol al singelui sau oricare contribuție nelimitată pentru apărarea Patriei. Presa a publicat adeziunile entuziaste ale unor salariați publici care au subscris din proprie inițiativă salariul lor pe o zi pentru mărirea fondului de apărare a frontierelor Patriei.

Universitatea din Cluj, îndrumătoarea conștiinței naționale și a vieții spirituale a provinciei celei mai amenințate de furtună, trebuie să premerge cu exemplu.

De aceea, în baza hotărîrii Senatului, Rectorul Universității lansează un călduros apel către întregul ei personal, cu îndemnul stăruitor, de a subscrie orice sumă îi permit mijloacele, pentru FONDUL APĂRĂRII NAȚIONALE. Adeziunile nominale se vor comunica Rectoratului, iar sumele se vor vărsa Casieriei Universității. Lista adeziunilor, pe institutele bugetare care întocmesc state de plată, va constitui un act important pentru Universitate și pentru opinia publică; acest act se va păstra în arhiva Rectoratului, iar la încheierea subscrierilor se va publica.

Domnii directori și șefi de servicii sînt rugați să aducă aceasta la cunoștința întregului personal care va semna, fiecare fiind liber să subscrie cum cel în-deamnă propria sa conștiință națională. PRORECTOR ss. N. Drăgan L.S. Secretar General ss Ioan A. Vătășescu¹³.

În scrisoarea adresată Ministerului Educației Naționale la 20 mai 1939, Rectoratul Universității din Cluj arăta că: „În urma apelului lansat de Rectoratul nostru în luna aprilie, întregul personal al acestei Universități, într-un elan de impresionantă solidaritate pentru apărarea Patriei, a subscris salariul pe o zi pentru fondul Apărării Naționale, iar unii chiar pe mai multe zile.

Ceea ce însă ne permitem să vă aducem la cunoștință cu mare satisfacție, este hotărîrea din 28 aprilie 1939 a profesorilor de clinică de la Universitatea noastră de a subscrie întregul lor salariu pe o lună în același scop al majorării Fondului Apărării Naționale.

Toate aceste sume, la care se vor adăuga și cele ce le vor subscrie studenții noștri care și-au manifestat aceleași sentimente, vor fi depuse la Banca Națională

¹¹ *Ibidem*, dosar nr. 158/1939, f. 104.

¹² *Ibidem*, dosar nr. 155, 156/1939, f. 464—465, 163.

¹³ *Ibidem*, dosar nr. 157/1939, f. 352.

în contul fondului în chestiune (...). PRORECTOR ss N. Drăgan L.S. Secretar General ss. Ioan A. Vătășescu¹⁴.

În telegrama studenților adresată președintelui Consiliului de Miniștri la 25 mai 1939 se aprecia că: „în aceste timpuri de grea cumpănă când noi tendințe imperialiste își întind mrejele spre țara noastră, studenții clujeni fără deosebire de naționalitate, înțelegând chemarea patriei contribuie cu suma de lei 8311 depusă la casieria Universității, pentru fondul înzestrării armatei. Această contribuție să fie simbolul voinței sale ferme de a apăra independența și integritatea teritorială a țării și de a colabora la înfrățirea populației din România eliminând orice discordie lăuntrică, a întări rezistența țării în fața oricărui atac extern, prin dezbinare lăuntrică. În numele studențimii clujene: Despoiu Gheorghe, Moldovan Nicolae, Ioan Gheorghe, Marinca Florian, Roth Ludovic, Árvay Iosif, Marioara Pulpaș, Balkányi Nicolae¹⁵.

Într-o altă telegramă de la Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale din Cluj, din 16 mai 1939, se făcea cunoscut că „studenții Academiei noastre au hotărât cu unanimitate să cedeze pentru înarmarea țării fondul de excursie în sumă de lei 14120 rezultat de la serata anuală care a avut loc în iarna aceasta și care era destinat pentru o excursie în străinătate.

De asemenea ei au lansat un apel față de toți studenții, să contribuie cu câte o sumă benevolă pentru sporirea fondului de înarmare a oștirii noastre¹⁶, iar personalul didactic și administrativ arăta că a subscris salariul pe o zi pentru același scop¹⁷.

La rîndul lor „Învățătorii din orașul și județul Turda care veghează necontenit și-și închină întreaga lor putere de muncă pentru ridicarea culturală a urmașilor martirului Horea și a luptătorilor naționali Avram Iancu și dr. Ioan Rațiu și care năzuiesc să formeze suflete mari, caractere statornice și adevărați cetățeni cu dragoste de Neam, Țară și încadrîndu-se marilor aspirațiuni ale neamului au subscris și depus leafa pe o zi pentru înzestrarea scumpei noastre oștiri“, se arăta în telegrama din 10 iunie 1939¹⁸.

Învățătorii din județul Someș întruniți în adunare generală în orașul Dej au oferit în unanimitate salariul lor pe o zi pentru întărirea granițelor și înzestrarea oștirii, arătau într-o telegramă adresată Ministerului Apărării Naționale¹⁹. „Corpul didactic al liceului de băieți din Dej, apreciind cu întregul său devotament marea operă națională pentru înzestrarea armatei, își însușește cu cel mai înalt sentiment gîndul național, iar ca o însemnată și modestă expresie a acestui gînd, semnează salariul pe o zi în sumă de lei 4.922²⁰, se arăta în telegrama din 10 iunie 1939. În același spirit patriotic și „În dorința ca să contribuim și noi străjerii clasei a IV-a a liceului »Petru Maior« Gherla, cu ce putem pentru apărarea hotarelor strămoșești, am colectat printre noi suma de 1023 lei, care am depus-o la Banca Națională Dej“ însoțită de urarea de a „învinge opera de ridicare și întărire a scumpei noastre patrii“ arătau în telegrama lor semnată de străjerii Centuriei a IV-a a Liceului „Petru Maior“ din 26 mai 1939²¹.

¹⁴ *Ibidem*, f. 351.

¹⁵ *Ibidem*, dosar nr. 155/1939, f. 161.

¹⁶ *Ibidem*, f. 317.

¹⁷ *Ibidem*, dosar nr. 156/1939, f. 365.

¹⁸ *Ibidem*, dosar nr. 158/1939, f. 257.

¹⁹ *Ibidem*, dosar nr. 156/1939, f. 144.

²⁰ *Ibidem*, dosar nr. 158/1939, f. 259.

²¹ *Ibidem*, dosar nr. 157/1939, f. 47.

Liceul de fete din Cluj, corpul didactic și administrativ, într-o telegramă adresată Primului ministru și ministru al Apărării Naționale, îl ruga „să binevoiască a primi pentru înzestrarea armatei obolul lor mic — dar strîns cu toată dragostea și cu tot devotamentul nostru — pentru scumpa noastră țară, suma de 6845 lei din partea corpului didactic și suma de 2624 lei din partea elevelor străjere, au fost depuse la Banca Națională Cluj, în cont Nr. 203 în ziua de 5 iunie 1939”²².

Într-o altă telegramă din 10 august 1939 se arăta că: „Personalul sanitar de toate categoriile precum și funcționarii din serviciile Ministerului Sănătății și Asistenței Sociale, aparținînd instituțiilor sanitare ale Inspectoratului General Sanitar și de Ocrotire al Ținutului Someș din Cluj, pătrunși de îndatoririle lor sfinte față de Țara noastră și-au ținut de elementară datorie, să contribuie cu tot elanul la opera de înzestrare a Armatei Române, suprema cheazășie a intangibilității fruntarilor noastre strămoșești. În urmărirea acestui patriotic țel, au semnat suma de 172.849 lei pe care au depus-o la contul Nr. 203 al Băncii Naționale.

Comunicîndu-vă acest lucru, ne permitem Domnule Președinte al Consiliului de Miniștri, să vă asigurăm în mod solemn, că pe lîngă această minimă contribuție, personalul sanitar și funcționarii Ministerului Sănătății și a Asistenței Sociale, aparținînd Inspectoratului General Sanitar al Ținutului Someș, sunt gata de a aduce supremul lor sacrificiu pentru a apăra cu îndîrjire drepturile noastre imprescriptibile de stăpînitori ai gliei străbune”²³. Personalul laboratorului Regional de Igienă din Cluj, „înțelegînd necesitatea înarmării pentru apărarea țării oferă cu toată dragostea pentru Neam și Patrie salariul lor pe 2 zile”²⁴.

În același scop și cu aceleași sentimente „întregul personal al Teatrului Național din Cluj, asociindu-se la frumoasele manifestări de solidaritate națională, a donat echivalentul salariului pe una zi pentru înzestrarea armatei în valoare de 19.633 lei”²⁵, se arăta în telegrama semnată de Directorul Teatrului Național din Cluj, Profesor Victor Papilian, iar într-o altă telegramă se arăta că a mai vărsat în același scop suma de 7.075 lei”²⁶. La fel, „întregul personal al Operei Române din Cluj, asociindu-se la frumoasele manifestări de solidaritate națională, a donat echivalentul salariului pe una zi pentru înzestrarea armatei”²⁷.

O lăudabilă contribuție a adus-o corpul magistraților din județul Cluj. În telegrama adresată Ministerului Apărării Naționale se arăta „că în urma hotărîrii luate de membrii acestei Curți de apel în adunarea generală a Curții, ținută la 5 iunie 1939, s-a depus la Banca Națională a României, Sucursala Cluj, astăzi 4 iulie 1939, suma de lei 54.450 bani destinați să mărească fondul pentru înzestrarea armatei, la îndemîna Ministerului Apărării Naționale.

Suma de bani a fost donată de la președinte, salariul întreg pe luna iunie a.c., de la d-nii magistrați necăsătoriți salariul pe 3 zile, de la cei căsătoriți cari nu au copii salariul pe 2 zile și de la cei căsătoriți cari au copii salariul pe una zi, conform cu hotărîrea adunării generale a acestei Curți de apel”²⁸.

La rîndul lor membrii asociației funcționarilor judecătorești din Cluj „pătrunși de imperativul vremurilor de astăzi și de datoria sfîntă pe care fiecare

²² *Ibidem*, dosar nr. 158/1939, f. 248.

²³ *Ibidem*, dosar nr. 154/1939, f. 81.

²⁴ *Ibidem*, dosar nr. 156/1939, f. 285.

²⁵ *Ibidem*, dosar nr. 157/1939, f. 56, dosar nr. 160/1939, f. 452.

²⁶ *Ibidem*, dosar nr. 154/1939, f. 136.

²⁷ *Ibidem*, dosar nr. 157/1939, f. 54.

²⁸ *Ibidem*, dosar nr. 160/1939, f. 298.

cetățean, cu dragoste de țară, o are pentru iubita noastră Românie, donează din prea umilele noastre mijloace, suma de 10.000 lei, drept contribuție pe care o facem din toată inima, la fondul pentru fortificarea granițelor țării²⁹, se arăta în telegrama adresată guvernului.

Magistrații și medicii legiști de la Tribunalul Cluj, la rîndul lor, au raportat că au donat suma de 16.531 lei drept contribuție la fondul de înzestrare a armatei³⁰.

Funcționarii de stat din cadrul județului Cluj s-au înscris pe aceeași linie de conduită patriotică și de contribuție benevolă. Astfel funcționarii primăriei municipiului Cluj raportau donarea sumei de 46.080 lei, reprezentînd salariul pe o zi³¹.

În telegrama semnată de prefectul județului Turda din 5 iulie 1939 se raporta primului ministru Armand Călinescu că „funcționarii și cetățenii județului Turda în aceeași unitate de simțăminte cu ale țării întregi, prin mine roagă respectuos a primi suma de lei 135.277, depusă la Banca Națională Turda, cont 203 ce reprezintă contribuția benevolă pentru înzestrarea scumpei noastre oștiri, mîndria și scutul ocrotitor al fruntariilor de veci ale țării. În același timp că astăzi ca și în trecutul istoric fiii acestui județ vor ști să aducă la nevoie tributul lor de jertfă pentru apărarea scumpei noastre Patrii”³².

Într-o telegramă anticipată din luna mai 1939 se raporta separat depunerea sumei de 11.640 lei de către funcționarii primăriei orașului Turda³³.

Din orașul Huedin se raporta de către primarul urbei în luna iulie 1939 că „cetățenii orașului nostru pătrunși de mărețul și nobilul scop urmărit pentru fortificarea granițelor și înzestrarea armatei, fără deosebire de naționalitate și origine etnică, într-un timp relativ foarte scurt, au subscris în listele deschise la primăria orașului nostru, pentru fortificarea granițelor și înzestrarea armatei suma de lei 16.000”³⁴, iar în luna septembrie același an se raporta depunerea în același scop a sumei de 122.500 lei³⁵. Asociația notarilor comunali, filiala Cluj, a donat salariul pe două zile, în conformitate cu dorința unanimă a membrilor ei, exprimată în adunarea generală din 15 mai 1939³⁶. În același scop și funcționarii primăriei orașului Dej, județul Someș, au donat salariul lor pe o zi „ca o modestă contribuție pentru înzestrarea armatei și apărarea scumpei noastre patrii”³⁷. La rîndul lor, clerul celor două eparhii române din Cluj: a Vadului, Feleacului și Clujului și a Eparhiei de Cluj și Gherla, în telegramele din 5 și 7 mai 1939 arătînd că ofereau cu dragă inimă salariul lor pe o zi pentru înzestrarea armatei noastre scumpe, își exprimau sentimentele de admirație și mulțumire pentru hotărîrile ferme luate de guvernul român în luna martie 1939 pentru apărarea neamului și a Patriei Române³⁸.

La data de 19 august 1939 prefectul județului Cluj, referindu-se la contribuția populației, arăta că „cele 231 comune din județul Cluj, înțelegînd marea chemare a zilelor ce trăim și exemplul de muncă și jertfă pentru integritatea și propășirea Țării, au hotărît cu însuflețire, să contribuie cu cca 1.000.000 lei, pentru înaltul scop

²⁹ *Ibidem*, dosar nr. 155/1939, f. 484.

³⁰ *Ibidem*, dosar nr. 160/1939, f. 271.

³¹ *Ibidem*, f. 66.

³² *Ibidem*, f. 341.

³³ *Ibidem*, dosar nr. 155/1939, f. 227.

³⁴ *Ibidem*, dosar nr. 160/1939, f. 356.

³⁵ *Ibidem*, dosar nr. 154/1939, f. 257.

³⁶ *Ibidem*, dosar nr. 156/1939, f. 172.

³⁷ *Ibidem*, dosar nr. 155/1939, f. 362.

³⁸ *Ibidem*, dosar nr. 156/1939, f. 362, 270.

al măririi fondului pentru înzestrarea bravei noastre oștiri, acțiune ce este în curs³⁹.

Alte contribuții s-au materializat de la un număr de instituții cu caracter privat, și de la personalul acestora. Astfel Federația Cooperativelor „Zorile” din județul Cluj raporta o donație de 52.255 lei, din partea instituției și a personalului⁴⁰. Comitetul de direcție al Camerei de Comerț-Industrie Cluj oferea o donație de lei 250.000⁴¹. Funcționarii „Băncii Ardelene” S.A.R. cu sediul central la Cluj raportau donația sumei de lei 250.000, pentru înzestrarea armatei, din care 70.374 lei salariul pe o zi al funcționarilor⁴². Banca centrală de industrie și comerț din Cluj oferea suma de lei 250.000, din care 50.000 lei din partea directorilor Ionei Comșa, Octavian Sghimblea și Virgil Comșa, arătând că „se înscriu în șirul acelor care își ofereau obolul lor pentru apărarea iubitei noastre patrii și a gliei strămoșești”⁴³. Funcționarii Stațiunii de ameliorare a plantelor și controlul semințelor din Cluj și Cîmpia Turzii ofereau salariul pe o zi în sumă de 4.815 lei⁴⁴. Membrii Asociației sportive „Aurora” din Cluj ofereau modesta lor contribuție în sumă de 10.000 lei, însoțită de „întreg entuziasmul cu care vom ști să ne jertfim și viața dacă va fi nevoie”⁴⁵, se arăta în scrisoarea lor.

Mai multe asociații ale pensionarilor s-au înscris în marea acțiune cu modestele lor mijloace financiare și cu frumoase sentimente patriotice exprimate cu acel prilej.

„Pătruns adînc de dragostea față de Patrie, subsemnatul Ioan Crișan, președintele Asociației Pensionarilor C.F.R. din Cluj, cu un număr de 158 membri, am deschis o colecție de contribuție benevolă pentru înzestrarea armatei, și din sărăcia noastră am adunat 15.301 lei.

Doresc ca modesta sumă colectată de noi să servească spre înzestrarea armatei o mie de ani pace și numai după aceea în război”⁴⁶, se arăta în telegrama cu care anunța contribuția.

La rîndul lor, membrii Societății de ajutor a pensionarilor someșeni din Dej și județul Someș, în telegrama din 4 iunie 1939 adresată Președinției Consiliului de Miniștri, arătau că: „În orizont mai plutesc încă nori amenințători pentru distrugerea omenirii și a civilizației, și în același timp, și a scumpei noastre Români. Pentru apărarea și întărirea hotarelor, pensionarii Someșeni, la propunerea noastră, donează din micile lor economii suma de zecemii, pentru înzestrarea bravei noastre armate. Banii s-au depus de noi la B.N.R. Sucursala Dej, cont 203, rugîndu-vă totodată a primi și asigurarea, că la nevoie, deși sîntem bătrîni, pentru apărarea pacificei noastre Țări, sîntem cu toții hotărîți a ne sacrifica chiar și viața”⁴⁷.

Au rămas semnificative și exemplele personale ale unor cetățeni de diferite categorii sociale, vîrste, sex, naționalitate, care și-au oferit contribuția lor la marea deziderat național. Astfel funcționarul de percepție Hulpe Ilie de la agenția Țaga, județul Someș, a donat salariul pe luna iulie 1939, pentru „înzestrarea forțelor de apărare ce constituie singura garanție a integrității teritoriului și neamului româ-

³⁹ *Ibidem*, dosar nr. 154/1939, f. 136.

⁴⁰ *Ibidem*, dosar nr. 159/1939, f. 10.

⁴¹ *Ibidem*, f. 150.

⁴² *Ibidem*, f. 242.

⁴³ *Ibidem*, dosar nr. 159/1939, f. 136.

⁴⁴ *Ibidem*, dosar nr. 158/1939, f. 293.

⁴⁵ *Ibidem*, dosar nr. 160/1939, f. 69.

⁴⁶ *Ibidem*, dosar nr. 154/1939, f. 295, 298.

⁴⁷ *Ibidem*, dosar nr. 118/1939, f. 138.

nesc⁴⁸, cum arată în scrisoarea sa. Inginerul Ioan I. Dobrescu, șef al Ocolului Silvic Turda, a depus „suma de 5000 lei, pentru fondul de înzestrare a armatei, în calitate de român, iar în calitate de funcționar de stat salariul pe o lună în sumă totală netă de 9.155 lei. În această epocă aş dori ca exemplul meu să fie urmat de toții fiii patriei cu adevărate sentimente naționale⁴⁹, arăta în scrisoarea ce însoțea contribuția sa.

Cetățeanul Leopold Friedman, compactor cartonagist din Cluj, într-o scrisoare adresată primului ministru la 30 iunie 1939 solicita a i se „admite de a lua parte în raport cu talentul meu modest la cheltuielile de «Înzestrarea Armatei» care este datoria tuturor cetățenilor Țării. Ținând ca o datorie patriotică și morală această acțiune, doresc a contribui spre realizarea Țării și vă ofer în acest scop:

1 buc. obligație de stat „Împrumut de înzestrare a Țării“ în valoare de lei 5.000 (cincimii)⁵⁰.

Văduva Vica Bianu din comuna Nima, județul Someș, proprietară, a oferit suma de 25.000 lei, „pentru înzestrarea armatei“⁵¹.

Fostul profesor universitar Gheorghe Moroianu, pensionar, fost rector al Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale din Cluj, în telegrama adresată primului ministru Armand Călinescu din 20 mai 1939 arăta: „Am onoare a vă aduce la cunoștință că am vărsat astăzi cu recipisa Nr. 29, la Banca Națională a României Sucursala Cluj, la contul Nr. 203 pe seama Ministerului Apărării Naționale, pe care cu atita energie și patriotică înțelegere îl conduceți, suma de lei 5900 (cincimii nouă sute), reprezentînd pensia mea de la stat pe zece zile, pe care cu plăcere și ca o înaltă datorie către țară, o cedez pentru fondul înzestrării eroicei noastre armate“⁵².

Exemplele pe care le-am redat în baza documentelor inedite reprezintă crimpele dintr-o mare realitate națională. Acestea asociate la cele înregistrate pe întreaga țară au condus, așa cum am mai arătat, la acea impresiiontă contribuție de peste 12,7 miliarde lei, care era egală cu 39,41% din bugetul de stat al României pe exercițiul financiar 1939—1940 în valoare totală de 32.228.900.000 lei⁵³. Acestea rămîn fapte demne pentru acea perioadă de mare cumpănă, de încordare politică externă și de o puternică voință națională de apărare a ființei scumpei noastre patrii România.

VASILE T. CIUBÂNCAN

CONTRIBUTIONS ET ADHÉSIONS À CLUJ D'ENTRE-GUERRE À LA VOLONTÉ NATIONALE DE DEFENDRE LA FRONTIÈRE D'OUEST DE LA ROUMANIE

Documents en synthèse

(Résumé)

En se basant sur de documents inédits, l'auteur présente l'adhésion et la contribution matérielle et financière de la population des départements de Cluj, Turda et Someș, dans la période d'entre-guerre, à la défense et à la fortification

⁴⁸ *Ibidem*, dosar nr. 160/1939, f. 462.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 465.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 456.

⁵¹ *Ibidem*, dosar nr. 155/1939, f. 287.

⁵² *Ibidem*, dosar nr. 157/1939, f. 320.

⁵³ *Breviarul statistic al României*, 1939, II, p. 434—435.

de la frontière d'Ouest de la Roumanie, aussi qu'à la dotation de l'armée roumaine dans les années 1939 et 1940 contre une agression militaire hitlerienne-horthyste.

On fait la précision que la population du pays a souscrit bénévolement au fond de la défense nationale l'impressionnante somme de 12,7 milliards francs, équivalant avec 39,47% du budget de la Roumanie pour 1939—1940. Dans ce cadre général, la population des trois départements mentionnés, à côté de celle des départements de Bihor, Ciuc, Maramureș, Mureș, Năsăud, Odorhei, Satu Mare, Sălaj et Trei-Scaune qui étaient affectées par le Diktat de Vienne, en tombant sous l'occupation horthyste, ont souscrit bénévolement une contribution de plus que 4 milliards. Il a pris part à cette action la population de tous les états sociaux, en comprenant aussi les masses populaires des nationalités cohabitantes, hongrois, juifs, allemands, etc.

ASPECTE ALE TEROAREI HORTHYSTO-HITLERISTE ÎN NORD-VESTUL TRANSILVANIEI. HOLOCAUSTUL EVREIESC DIN ANUL 1944

În contextul evenimentelor politice și militare din vara anului 1940, Ungaria horthystă, angajată deplin de mulți ani pe linia revizionistă fascistă, căreia îi culesese primele roade datorită primului dictat fascist de la Viena (în urma căruia, la 2 noiembrie 1938, ocupase o parte din Slovacia, beneficiind total de sprijinul interesat al Germaniei naziste și Italiei fasciste), prin cel de al doilea dictat funest de la Viena, din 30 august 1940, răpește din trupul României partea de nord-vest a Transilvaniei, un teritoriu de 42.243 km², cu o populație de aproximativ 2.600.000 de locuitori, în majoritate români.

Regimul instaurat de guvernarea horthystă în teritoriul răpit al nordului Transilvaniei, cu ajutorul direct și premeditat al puterilor fasciste (Germania și Italia), a fost un regim de ocupație imperialistă de tip fascist care s-a manifestat ca atare în viața economică, politică, socială, culturală și națională, atât a naționalităților cotoprite (români, evrei, ruteni etc.), cât și a maselor muncitoare exploatate maghiare.

În primele zile ale ocupației, în chip premeditat, guvernarea horthystă au dat „mână liberă” armatei de ocupație, elementelor fasciste, șovine, naționaliste din sinul ei, organizațiilor revizioniste șoviniste, paramilitare (Rongyos Gárda, Nemzetőrség, Tűzharcosok, Levente ș.a.), care au acționat după bunul plac, ca în „țara nimănui”, în afara oricărei legislații, asemenea cuceritorilor medievali, aplicând legea forței, a „focului și sabiei”, a pustiirii, a alungării.

Administrația militară horthystă, instaurată în acest teritoriu la 12 septembrie 1940 prin decretul Consiliului de Miniștri nr. 6440/1940 „cu privire la extinderea asupra teritoriilor răsăritene și ardeleno realitate Sfintei Coroane Ungare a stării de asediu”¹, a adus cu sine organele represive, aparatul jandarmeresc, poliția, organizațiile fasciste, șovine, naționaliste, paramilitare, care și-au presărat drumul euforic al ocupării cu sute de crime, asasinate în masă, maltratări, alungări, expulzări ale populației românești, nemaghiare și negermane.

Unul din contemporanii evenimentelor, Kelemen Sándor, scria despre caracterul fascist, terorist al administrației militare horthyste: „Comandanții militari în cea mai mare parte au fost de orientare fascistă, șovinistă, ofițeri cu o slabă capacitate... Cea mai importantă muncă a comandanților militari a constat în operațiuni de »curățire«. Prin aceasta au aruncat din nou sămînța urii”². În aceeași ordine de idei, un alt martor contemporan, Szenczei László, scria: „Soldătimea pătrunsă pînă în măduva oaselor de teoriile fasciste, odată ajunsă în nordul Transilvaniei, a săvîrșit atrocități odioase față de locuitorii neajutorați ai satelor românești”³.

¹ Hadtörténeti Levéltár, Budapest, V.K.F., 1940, 1 osztály, Elnöki, 238 doboz. Gyűjtő; az erdélyi bevonulással kapcsolatos iratok, sz.n. (Arhivele istorice militare, Budapesta, Șeful Marelui Stat Major, Cabinetul prezidențial, cutia 238, fond: acte referitoare la intrarea în Ardeal, fără număr), p. 600—601.

² Kelemen Sándor, *Az erdélyi helyzet*, Budapest, 1946, p. 12—13.

³ Szenczei László, *Magyar-román kérdés*, Budapest, (1946), p. 161.

Au rămas și vor rămâne ca o pată abjectă în istorie, pogromurile fasciștilor horthyști din 9 septembrie 1940 când în comuna Treznea (jud. Sălaj) au fost asasinat peste 100 de persoane, cel din noaptea de 13/14 septembrie 1940 când au fost măcelăriți peste 200 de copii, bătrâni, femei și bărbați nevinovați din comuna Ip (jud. Sălaj), precum și cele din localitățile Huedin, Cluj, Mureșeni de Cîmpie, Camăr, Păușa, Ciumărna, Șimleul Silvaniei, Cosniciul de Jos, Șumal, Aghireș, Buciumi, Oradea, Agrișteu, Zalău și multe altele.

Aproape nu există localitate în partea de nord a Transilvaniei ai cărei locuitori să nu fi avut de suferit, într-un chip sau altul, din cauza brutalităților de tot felul comise de fasciști. În decurs de numai doi ani de stăpînire horthystă (septembrie 1940—1942) au fost uciși fără judecată în teritoriul cotoplit un număr de 991 români. În aceeași perioadă de timp, au fost înregistrate un număr de 6813 cazuri grave de maltratări și schingiurii⁴.

La 26 noiembrie 1940 administrația militară horthystă, după ce a „pacificat”, „liniștit” și „însăpăimîntat”, a fost înlocuită cu administrația civilă horthystă, care a continuat teroarea, amplificînd-o prin arestări, întemnițări, condamnări, internări în lagăre, confiscări și depozări de bunuri, acte de degradare a demnității omenești, alungări peste vremelnica graniță, expulzări forțate a populației românești.

Arestările și internările s-au îndreptat împotriva tuturor elementelor socotite „incomode”, „periculoase”, „potrivnice” statului horthyst, în special împotriva păturii intelectuale românești (învățătorilor, profesorilor, medicilor, preoților, avocaților, funcționarilor, inginerilor, tehnicienilor, comercianților), cu scopul de a distruge fizic, moral, economic această pătură socială, de a-i intimida și a-i determina să-și părăsească meleagurile străbune și comunitățile proprii pe care le slujeau prin preocupările, îndeletnicirile, cunoștințele lor, posibilitățile lor spirituale, culturale, economice, confesionale, sociale, politice. Din documentele și statisticile vremii rezultă că pînă la data de 31 octombrie 1941 numărul românilor din teritoriul cotoplit arestați și întemnițați s-a ridicat la cifra de 13.339 de persoane⁵. „Foarte mulți deținuți și internați au fost eliberați numai cu condiția de a fi iscălit o declarație că „renunță de bună voie” la cetățenia maghiară și pleacă în România” — se arată într-un document al epocii⁶.

În afara arestărilor și internărilor, autoritățile horthyste au folosit în mod frecvent metoda domiciliilor forțate a persoanelor române considerate „periculoase”, urmărind să le excludă din viața economică, socială, politică, să intimideze și în acest fel populația românească, metoda expulzărilor, a refugierilor silite⁷.

Necruțător s-a îndreptat ascuțișul teroarei horthyste împotriva forțelor politice antifasciste, revoluționare, în primul rînd împotriva comuniștilor, indiferent de naționalitate. De la bun început poliția, jandarmeria, serviciile secrete de contra-informații, organizațiile paramilitare, organele de contraspionaj, au întocmit lista

⁴ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, Fond Conferința Păcii, volumul 108, Documentarul „Patru ani de stăpînire maghiară în Transilvania de nord” (în continuare M.A.E.); Vezi pe larg Dr. Gh. I. Bodea, Ilie Pușcaș, Vasile T. Suci, *Administrația militară horthystă în nord-vestul României. Septembrie-noiembrie 1940*. Manuscris.

⁵ Arhiva Istorică Centrală, Fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar nr. 48, 1942, fila 320 (în continuare A.I.C.-F.P.C.M.).

⁶ Idem, fila 321.

⁷ Pentru amănunte, vezi Gh. I. Bodea, *Lupta revoluționară și națională împotriva ocupației horthyste, pentru reîncadrarea nordului Transilvaniei în hotarele României*, în *AIIA*, XVII, 1974, p. 188—210.

tuturor „elementelor subversive“, a „instigatorilor“, a tuturor suspectilor comuniști (activitatea unora fiind urmărită încă dinaintea Dictatului de la Viena), a simpatizanților, a antifasciștilor, trecînd imediat la urmărirea activității lor cotidiene, prin intermediul celor 21 de căpităanii de poliție precum și a subunităților speciale de urmărire a mișcării comuniste și muncitorești, avînd centrele la Cluj și Tîrgu Mureș⁸.

Beneficiară unică și directă a celui de al doilea Dictat fascist de la Viena, Ungaria horthystă, și-a subordonat și mai mult, mai strîns interesele și libertatea de acțiune față de „marea ei protectoare“, Germania nazistă, devenind un acolit strîns legat de carul intereselor hitleriste. Acest fapt s-a răsfrînt și asupra teritoriului ocupat al nordului Transilvaniei, unde, începînd din septembrie 1940, odată cu teroarea generală practică, au fost extinse ațîțarea șovină și antisemitismul horthyst instituționalizat, prin aplicarea automată a legilor antievrești horthyste deja existente (din 1938, 1939)⁹, „*numerus clausus*“-ul din 1920, celelalte dispoziții, ordonanțe, decrete, cu efecte atît de nefaste în viața economică, socială, culturală, artistică, politică a evreimii din această parte a țării.

„Ca urmare a dictatului de la Viena — scrie fostul rabin șef al Clujului, Dr. Moshe Carmilly-Weinberger în 1970, pe atunci Profesor of Yewish Studies Yeshiva University din New-York — aproximativ 160.000 de evrei au ajuns din nou sub administrația maghiară. În viața lor, aceasta a fost o întorsătură tragică...

Legile antievrești de mai mult timp aflate în vigoare în Ungaria, au fost introduse cu valabilitate imediată... Mii de familii evreiești și-au pierdut sursele

⁸ Pentru detalii, vezi Gh. Zaharia, L. Vajda (coordonatori), Gh. I. Bodea, P. Bunta, M. Covaci, L. Fodor, A. Simion, Gh. Tuțul, *Rezistența antifascistă în partea de nord a Transilvaniei*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1974.

⁹ Prima lege antievrească din Ungaria horthystă a fost adoptată la 29 mai 1938, sub guvernul Darányi, căzut după ocuparea de către Germania nazistă a Austriei (13 martie 1938) sub influența tot mai evidentă a forțelor de extremă dreaptă, prohitleriste.

Avînd titlul „Asigurarea mai eficientă a echilibrului vieții economice și sociale“, legea era prima (după cele din Germania hitleristă) care lua măsuri discriminatorii împotriva cetățenilor de religie izraelită, reducînd la 20% din numărul total pe țară proporția evreilor ziariști, artiști de teatru, de film, avocați, ingineri, medici, angajați în întreprinderi, instituții ce nu intrau în rețeaua de servicii publice. Marele capital evreiesc nu era atacat de această lege. („Vaca pe care vrei să o mulgi, nu se poate tăia“, a spus Horthy. Vezi *Magyarország története. 1918—1919. 1919—1945*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1976, p. 983).

Cea de a doua lege antievrească a fost promulgată de guvernul Teleki Pál, la 5 mai 1939, ca prinos de recunoștință adus Germaniei hitleriste pentru „mărinimia“ cu care aceasta dăduse friu liber Ungariei horthyste să smulgă prin primul dictat de la Viena (2 noiembrie 1938) din trupul Cehoslovaciei un teritoriu de 12.400 km² și o populație de 1.100.000 locuitori, în majoritate nemaghiari, iar apoi să ocupe cu forța armelor (în martie 1939) Ucraina Subcarpatică (Kárpátalja), cu o populație majoritară nemaghiară. De altfel, la 16 ianuarie 1939, la Berlin, în cadrul unei întrevederi între Hitler, Ribbentrop, Erdmannsdorff, Csáky și Sztójay Döme, Führerul a declarat fără echivoc că „problema evreiască nu se referă numai singură la Germania. Germania sprijină orice țară, care declanșează lupta [împotriva evreilor]“ (*A Wilhelmstrasse és Magyarország. 1933—1944*. Budapest, 1968, p. 346, document nr. 176).

Legea purtînd titlul „Limitarea răspîndirii evreimii în economie și în viața publică“ se repercuta și asupra acelor cetățeni care nu erau de religie izraelită, dar cel puțin unul din părinți, ori doi din bunicii au fost de religie izraelită. Sub preceptul „evreimea nu e religie, ci rasă“, această lege bazată pe originea etnică lovea un număr mult mai mare de cetățeni în drepturile lor, exceptînd unele cazuri singulare (decorații din primul război mondial, sportivi cu merite internaționale, profesori universitari).

de existență de la o zi la alta. Funcționarii evrei au fost imediat concediați din serviciile lor orășenești sau de stat¹⁰.

Un alt martor al evenimentelor, Perri (Friedmann) Jicák scrie că odată cu instaurarea în 1940 „a dominației ungare în nordul Transilvaniei, au intrat în vigoare legile evreiești aplicate în Ungaria. Dispozițiile ungaro-naziste de „apărare a rasei“ au apăsât cu toată greutatea lor uriașă asupra populației evreiești. Distrugerea comerțului evreiesc, îngrădirea activității industriale a evreilor, reducerea forțată a activității profesiunilor libere, alungarea artiștilor evrei de pe scenă, excluderea evreilor din literatură și din activitatea de cercetare¹¹, maltratarea și alungarea studenților evrei din Universitatea din Cluj, au fost la ordinea zilei în tot timpul ocupației horthyste, fenomenul căpătînd implicații tot mai grave pe măsura trecerii timpului.

Dînd expresie antisemitismului oficial, Albrecht Dezső, președintele grupului parlamentar al Partidului ardelenesc maghiar, în primăvara anului 1941, declara în Parlamentul de la Budapesta: „Dorim totală excludere a evreimii străine de spiritul creștin de pe tărîmul educației, a opiniei publice și a administrației juridice; restrîngerea lor din viața economică prin aplicarea principiului proporționalității lor numerice, începînd cu cei bogați. Cerem aplicarea celor mai aspre legi împotriva evreilor care dejoacă legalitatea“¹².

Hitler personal urmărea stăruitor aplicarea legilor antievreiești în Ungaria horthystă și în teritoriile ocupate de aceasta. Încă la 10 septembrie 1940, într-o convorbire avută cu Sztojaj, Hitler i-a cerut acestuia să transmită lui Horthy — printre altele — dorința de a se face „pași mai radicali în problema evreiască“¹³. A urmat, la 20 noiembrie 1940 întvederea de la Berlin între Hitler, Ribbentrop și Teleki Pál primul ministru al Ungariei însoțit de Csáky, ministrul de externe, la care Führerul a declarat că el consideră rezolvarea problemei evreiești în Europa drept una din sarcinile cele mai importante ale viitorului tratat de pace. În intenția lui este, ca la încheierea viitorului tratat de pace, să acorde această posibilitate „tuturor statelor doritoare să participe la rezolvarea problemei evreiești, obligînd Franța să pună la dispoziția acestui scop cîteva din coloniile sale“¹⁴.

Odată cu ocuparea părții de nord a Transilvaniei, regimul horthyst a introdus și aici sistemul de tabere, lagăre și companii de muncă forțate, companii de pedeapsă, sistem tipic fascist de terorizare conștientă, oficializată, mergînd pînă la alungarea în ghearele morții a comuniștilor, antifasciștilor, a celor cu convingeri democratice, progresiste indiferent de naționalitate, ori a celor de altă naționalitate decît maghiară sau germană, români, evrei, țigani, ruteni, sirbi ș.a. În primele zile ale ocupației, comandamentul militar horthyst a întreprins acțiuni diversioniste pentru a intimidă mișcarea comunistă, antifascistă. În județul Ciuc au fost strînse 200 de familii evreiești (bărbați, femei, bătrîni, copii) și sub amenințarea armelor au fost alungate prin păduri peste granița Carpaților orientali, pe teritoriul sovietic. Un alt grup mai mic de evrei, format din 40 de persoane, a fost trans-

¹⁰ *Memorial volume for the Jews of Cluj-Kolozsvár*, edited by dr. Moshe Carmilly-Weinberger chief Rabbi of Kolozsvár, Professor of Jewish Studies Yeshi University, New-York, 1970 (în continuare *Memorial volume*...).

¹¹ *A marosvásárhelyi zsidóság története*. Szerkesztette Perri (Friedmann) Jicák, a telavivi egyetem zsidótörténelem és tudományok tanára, II. kötet, Izrael, Tel Aviv, 1977, p. 196.

¹² *Keleti Újság*, Kolozsvár, 20 mai 1941.

¹³ *Magyarország története*, p. 1027.

¹⁴ *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, p. 551, doc. 366.

portat în Maramureș și acolo alungat peste liniile frontierei sovietice¹⁵. Evrei din alte județe secuiești au fost strinși, bătuți și alungați peste frontiera vremelnică cu România. În orașe mai mari, ca de pildă la Cluj, au fost strinși mai mulți evrei, maltratați, apoi alungați din oraș, interzicându-le să se mai întoarcă în localitate timp de cinci ani¹⁶.

În primăvara anului 1941, sub oblăduirea „binevoitoare” a Germaniei naziste, Ungaria horthystă mai face un pas grav condamnat de istorie; la 11 aprilie 1941 atacă și cucerește cu forța armelor teritoriul iugoslav dintre Dunăre și Tisa (Baica, Baranja, Megdumurije, Precomurije) avînd 11.500 km² și o populație de aproximativ 1 milion de locuitori „din care peste 60% nu erau maghiari”¹⁷. Peste numai cîteva zile, la 16 aprilie 1941 este dată publicității o dispoziție a guvernului horthyst „despre serviciul militar al persoanelor considerate drept evrei”. Un nou capitol în cartea suferințelor populației evreiești. Tot atunci, în primăvara anului 1941 20.000 de evrei refugiați din Galiția, Polonia, în Sighet și zonă, au fost strinși de horthyști și predați hitleriștilor care i-au trimis în lagărele morții.

După ce, la 27 iunie 1941, Ungaria horthystă a atacat împreună cu Germania hitleristă Uniunea Sovietică, organele de represiune horthyste au organizat, pe baza cercetărilor anterioare și a informațiilor deja avute, o amplă acțiune de arestare și internare în lagăr a tuturor comuniștilor identificați și a celorlalți antifasciști cunoscuți. În iunie-iulie, doar în cîteva zile, au fost arestați în nordul Transilvaniei 1210 persoane — români, maghiari, evrei, germani, ruteni — supuse unui regim diabolic de schingiuri și torturi (în lagărele speciale de la Someșeni—Cluj, Acățari—Tîrgu Mureș, Sighet, Baia Mare, Bistrița etc.), căruii unii i-au căzut victime (cum a fost Wieder Mór ucis la Someșeni) marea majoritate a lor rămînînd cu grave sechele și traume fizice și sufletești pentru întreaga lor viață. Horthyștii au aplicat o gamă largă de forme și metode de torturi și teroare, de la persecuții, urmăriri, arestări, bătăi, schingiuri, la condamnări, întemnițări, internări în lagăre și detașamente de muncă forțată în care cei concentrați erau supuși unui regim de exterminare în zonele de operațiuni militare pe frontul anti-sovietic.

Concomitent, la 9 iulie 1941, Comandamentul Corpului IX armată din Cluj, prin ordinul nr. 3712 or. III-1941, anunța prefecturile din partea de nord a Transilvaniei că Ministerul Apărării a hotărît înființarea detașamentelor de muncă românești, puse la dispoziția autorităților militare și civile pentru diverse lucrări publice, de interes militar sau economic. Detașamentul era alcătuit din patru plutoane a câte 50 de camioni; el era suprăvegheat de o gardă formată din 1—2 ofițeri și 15 soldați¹⁸.

Tot în iulie 1941, în nordul Transilvaniei au fost strinse cu forța mai multe sute de familii evreiești din sate și comune la ordinul K.E.O.K. (Oficiul național central de control al cetățienilor străini) și, ca cetățeni „străini”, duși în Kamenet-Podolska și uciși¹⁹.

La 8 august 1941, sub presiunea forțelor de extremă dreaptă, Parlamentul de la Budapesta a votat cea de a treia lege antievreiască, denumită bizar: „Despre

¹⁵ Bányai László, *Válaszúton*, Bukarest, 1980, p. 124.

¹⁶ A *Szegely*, a Szolidaritás Frontja Északerdélyi tartományi közlönye, 1941, nr. 1, ianuarie, în Hadtörténeti levéltár, Budapest, Pgy/M-1945, p. 6.

¹⁷ *Magyarország története*, p. 1043.

¹⁸ Arhivele Statului, Filiala Cluj, Fond Prefectura județului Cluj, Acte confidențiale-prezidențiale, 1941, dosar nr. 2, f. 107.

¹⁹ *Memorial volume*..., p. 215.

schimbarea și completarea articolului XXXI din 1894 despre legile căsătoriei, precum și despre ordinele de apărare a rasei necesare pentru aceasta". Prin această lege se interzicea căsătoria dintre evrei și neevrei, fiind pedepsite grav chiar și încercările de „spurcare a legii"; prin aceasta se supralicitau chiar și legile rasiale de la Nürnberg. Legea a intrat în vigoare la 10 octombrie 1941. La 30 octombrie 1941 a apărut ordonanța despre „concedierea angajaților considerați evrei din întreprinderile publice".

Începînd din iulie 1941 pînă la sfîrșitul anului 1944, aproximativ 20.000 de bărbați evrei între 14—48 de ani au fost recrutați în detașamentele de muncă forțată și duși pe frontul antisovietic. Mare parte din ei au pierit culegînd mine, săpînd tranșee, adăposturi, cărînd muniții, decimați de bolile infecțioase, de hrana proastă, de frigul neobișnuit, de purtarea inumană a celor ce-i păzeau etc.

În Maramureș, încă la începutul anului 1942, „prim pretorul Vișeului de sus, Kadicsfalvi, întreprinde călătorii de studii în Galiția în vederea deportării evreilor. Ajtay Gábor, însușindu-și vederile și concluziile lui Kadicsfalvi, a luat măsuri pentru traducerea lor în fapt.

Este primul caz în toată Ungaria. Nici guvernul de la Budapesta nu știe de această afacere, dar faptul nu are nici o importanță.

Consilierul Tóth Vincze își dă concursul, așa încît triumviratul Radki, Ajtay, Kadicsfalvi organizează pentru prima oară (în Ungaria n.n.) deportări de evrei în Galiția.

Guvernul horthyst »află« tirziu, sistează acțiunea, dar sutele de familii ce au fost deportate nu s-au mai reîntors"²⁰.

Începînd cu 9 martie 1942, odată cu formarea noului guvern în frunte cu Kállay Miklós, a fost inaugurat un program și mai accentuat de îngrădire a drepturilor evreimii pe baza legilor existente, dar și prin noi legiferări, cum ar fi ordinul din 18 martie 1942 despre „înghețarea și limitarea circulației bunurilor imobiliare agricole și forestiere aflate în proprietatea evreilor", ori legea, din 10 iunie același an „despre rechiziționarea (folosirea) proprietăților agrare evreiești".

În iulie 1942, între Horthy și unul din specialiștii în economie ai Ungariei, Reményi-Schneller Lajos, ministrul finanțelor, a avut loc o convorbire privind excluderea influenței evreilor din viața economică și financiară a Ungariei. Interceptată de organele de contrainformații hitleriste, convorbirea a fost rezumată într-un raport prezentat de Schellenberg, șef de secție în serviciul secret al lui Luther, locțiitor al secretarului de stat al Ministerului de externe al Germaniei. Din raport rezultă că „Horthy este de partea evreilor influenți și a celor în postură de conducători... Guvernatorul (Horthy) e de părere că evreii mărunti (neînsemnați) proveniți din Galiția și imigrați pe teritoriul Ungariei (numărul lor se cifra la aproximativ 100.000 n.n.) trebuie scosi neapărat din circuit, dar cei care au adus țării merite (venituri) pe tărîm științific, în domeniul financiar și al industrializării Ungariei, aceia trebuie considerați buni patrioți, și nimeni nu are voie să se atingă de ei (...). Tocmai acestor evrei le poate mulțumi Ungaria marele avînt economic din ultimele decenii"²¹. Horthy a accentuat că în toate legile ce vor fi aduse trebuie să primeze ideea ca averile evreiești să nu părăsească Ungaria, ci să fie stimulat procesul declanșat în ultimii ani, de invazie a valorilor și capitalului evreiesc spre Ungaria. Din punct de vedere al economiei naționale, evreii trebuie să aducă foloase Ungariei, dar, pe lîngă aceasta, trebuie

²⁰ *Poporul Maramureșului*, Sighet, 22 noiembrie 1945.

²¹ *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, p. 682, doc. 506-1.

să se stăvilească influența evreimii, iar proprietatea asupra pământului trebuie dezaveșată cît mai mult cu putință; statul să folosească în așa fel marile proprietăți și averi evreiești, ca acelea să lucreze în folosul statului maghiar, iar evreii să primească pentru aceasta o cotă parte proporțională de 4%, considerată dreaptă și echitabilă.

Horthy a declarat că nu este de acord ca evreii săraci concentrați în detașamentele de muncă forțată să ajungă în Ucraina, deoarece prin aceasta Ungaria pierde forță de muncă. E de părere ca acești evrei din detașamentele de muncă forțată să fie folosiți pe teritoriul Ungariei pentru scopuri importante la nivelul economiei țării.

Situația evreimii din detașamentele de muncă forțată devenise atît de gravă după nici doi ani, presiunile externe și ale capitalului financiar evreiesc intern atît de puternice, încît aceasta a servit drept pretext pentru schimbarea ministrului apărării Bartha Károly, la 24 septembrie 1942, găsit „vinovat” de „o gravă răspundere pentru regimul neomenesc aplicat evreilor recrutați în detașamentele militare de muncă forțată în țară, și pentru rîvna neîndurătoare de exterminare a evreilor pe teritoriile sovietice ocupate, în așa-numitele «locuri mobile de pierzanie». În afara unor înlesniri formale, detașamentele de muncă forțată au rămas pe mai departe, ca și batalioanele de pedeapsă, cu care erau trimiși în prima linie a frontului muncitorii din uzinele militare, „elemente destructive”, precum și detașamentele de muncă forțată pe naționalități, care trebuiau să muncească pentru o plată cît să nu moară de foame pe marile moșii din Ungaria, Germania, la lucrări publice, militare, strategice, în marile uzine.

Începînd cu primăvara anului 1942 au fost concentrați românii născuți între 1884—1918, indiferent de starea lor fizică, duși la munci în diferite localități din Ungaria.

La 6 iunie 1942, Comandamentul militar al Corpului IX armată Cluj i se cer 23 de companii de muncă forțată românești cu efective complete (aproape 5000 de oameni) pentru lucrări de construcții, reparări de drumuri, cazărmi, poligoane militare, depozite, canalizări, desecări, defrișări, tunele.

Durata concentrării era de multe ori fixată arbitrar. Se lucra în hainele proprii, în condiții sanitare detestabile, fără hrană suficientă, pînă la epuizarea completă, fiind tot timpul insușiți, batjocoriți, loviți²².

Pe lîngă companiile de muncă, o parte din români au fost trimiși și în lagăre speciale de internare, unde tratamentul aplicat era și mai brutal.

Se pare că prima formulare scrisă a pretențiilor germane de a deporta evreimea din Ungaria este cea din 8 octombrie 1942, cînd locțiitorul secretarului de stat al Ministerului de externe al Germaniei, Luther i-a comunicat lui Sztójay, pe atunci ambasador al Ungariei la Berlin, că „problema deportării evreilor din Ungaria ar trebui să preocupe și să fie pusă în aplicare (de către guvernul maghiar, n.n.). În acest sens evreii ar fi preluați de organisme nemțești și coloniizați în teritoriile răsăritene (în teritoriile sovietice ocupate la est de Nistru, n.n.)”²³.

La numai o săptămînă, într-o notă din 17 octombrie 1942, guvernul hitlerist cerea guvernului maghiar îndepărtarea totală a evreimii din viața economică și culturală, obligativitatea purtării de către evrei a însemnului (steaua galbenă cu șase colțuri), începerea imediată a deportărilor.

²² Arhiva M.A.E., Fond 71, anii 1920—1944, Transilvania, vol. 363, p. 13, 15, 16—22.

²³ Horthy Miklós titkos iratai, Budapest, 1962, p. 444.

La 2 decembrie 1942, într-o notă de răspuns remisă guvernului german de către ambasadorul Ungariei la Berlin, Sztójay Döme, se declara că „Ungaria a rezolvat și pînă acum această problemă, la timpul cuvenit, doar Ungaria a fost primul stat care încă în 1920, prin măsuri oficiale, de stat, a îngrădit desfășurarea liberă a influenței evreiești...”

În ce privește colonizarea evreilor (deportarea în teritoriile ocupate în război n.n.), guvernul maghiar nu are acum posibilități, nici înzestrarea tehnică, ca o astfel de acțiune să poată avea șanse de izbîndă totală. Rezolvările parțiale nu-și ating scopul, dar foarte ușor pot să dea motiv de serioase neliniști, și, oricum, ar putea provoca importante dificultăți în economia de război a țării²⁴.

Guvernul german, Hitler va continua însă să insiste. În primăvara anului 1943, Ribbentrop l-a trimis la Budapesta pe Edmund Veessenmayer, unul din cei mai buni experți în problemele central-europene, pentru a studia la fața locului situația din Ungaria.

La 17 aprilie 1943 (luna aprilie era cea în care, în fiecare an, Hitler chema obligatoriu la întrevederi pe șefii statelor aliate), Horthy a fost invitat la castelul Klessheim de lângă Salzburg. Hitler l-a dojenit de la bun început pe Horthy pe teme militare, politice, apoi, ajungînd la problema evreiască a acuzat guvernul maghiar pentru că nu a luat măsurile preconizate de guvernul german. Nefiind mulțumit cu ceea ce s-a făcut pînă acum, Hitler și Ribbentrop au declarat deschis, brutal, cinic, că pentru ei rezolvarea problemei evreiești înseamnă nimicirea fizică a evreimii²⁵, cu alte cuvinte teoria „soluției finale”.

Începînd din aprilie 1943 concentrarea românilor în companiile de muncă forțată la proporții, numărul acestor companii crescînd la 100 (față de 80 cite au fost anterior), iar numărul concentraților, în luna mai 1943, întrecă cifra de 25.000²⁶. În cei patru ani de ocupație horthystă, cifra totală a românilor concentrați în companii de muncă forțată a însumat aproximativ 70.000 de persoane.

Un număr apreciabil de persoane au fost judecate de tribunalele horthyste, și, considerate a fi căpeteniile luptei sociale și naționale a românilor, concentrate în companii de pedeapsă, sinonime cu „companiile morții”, trimiși pe front cu minile goale în fața gloanțelor, obuzelor, minelor, tancurilor, rîndurile lor fiind decimate în scurt timp. Aceste companii de pedeapsă erau formate atît pe criterii naționale, cît și pe criterii politice și mulți dintre cei trimiși pe front: comuniști, antifasciști (români, maghiari, evrei, germani deopotrivă) au dispărut în condiții neelucidate nici pînă azi.

Tot atunci, în primăvara anului 1943, guvernul horthyst a recurs la o nouă metodă de oprimare a populației civile românești. Pe baza dispozițiunilor legii II/1939, au fost concentrați mii de bărbați în special la munci forestiere și agricole. Această formă de concentrare avea un caracter militar; cei concentrați depuneau un jurămint, după care erau trimiși la muncă în pădurile din partea nord-estică a Transilvaniei, ori la munci agricole în partea vestică a Ungariei.

Alături de bărbați, începînd cu anul 1943 a luat proporții alarmante și concentrarea pentru munci agricole a fetelor și femeilor, trimise în Ungaria și Germania. Pînă la data de 9 mai 1943, din 28 de comune ale județelor Maramureș, Satu Mare, Bihor și Sălaj au fost duse aproape 700 de fete și femei.

La 2 iunie 1942 Consiliul de miniștri de la Budapesta a hotărît să trimită la lucru în Germania 5.000 de muncitori agricoli și forestieri din județele părții

²⁴ *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, p. 702, doc. 522.

²⁵ *Magyarország története*, p. 1099.

²⁶ Arh. M.A.E., Fond 71, anii 1920—1944, Transilvania, vol. 363, p. 348.

de nord-vest a Transilvaniei, în exclusivitate din rîndurile românilor și slavilor. Cei trimiși puteau fi și tineri sub 16 ani, precum și femei²⁷.

O altă dispoziție, de data aceasta a Ministerului agriculturii al Ungariei, la 2 iulie 1942, anunță prefectii județelor din partea de nord-vest a Transilvaniei că urmează să fie trimiși ca muncitori sezonieri, la munci agricole și forestiere, în Germania, alți 5.000 de muncitori. Nota trimisă „atrage în modul cel mai serios atenția că este vorba numai de muncitori de altă naționalitate decît maghiari sau germani, în primul rînd femei (fără restricții), bărbați fără armata făcută, sau care au peste 48 de ani”²⁸.

În timpul celor patru ani de ocupație horthystă și hitleristă, în cadrul politicii oficiale de aservire totală a nordului Transilvaniei, autoritățile horthyste în cîrdășie cu cele hitleriste, au recurs la toate mijloacele, de la ademenire la obligare, pentru a dirija surplusul de forță de muncă din industria și agricultura acestei părți de țară, spre Germania. Sărăcimea satelor era îndemnată să încheie contracte de muncă agricolă pe domeniile marilor proprietari din Germania. Tot atunci, odată cu ocuparea nordului Transilvaniei de către Ungaria horthystă, a crescut mult rata șomajului, lipsa de lucru devenind acută îndeosebi în marile orașe, victimele îngroșînd rîndurile celor plecați în căutare de lucru. Ademeniți, forțați de împrejurări, într-o perioadă scurtă, de nici un an de la ocupație, din județele nordului Transilvaniei s-au angajat la muncă în Germania aproape 10.000 de persoane, din care aproximativ 3.500 muncitori agricoli, restul muncitori în industrie. Lucrurile capătă o tentă gravă în primăvara anului 1944, cînd „aproximativ 25.000 de români din Ardealul de nord au fost transportați în Germania și predați pentru a se constitui cu ei detașamente de lucru și unități luptătoare. În vara aceluiași an, 3.000 de fete în vîrstă de 17—22 ani au fost deportate, sub pretext că trebuie să fie angajate ca voluntare. Toți românii între 18—50 de ani au fost mobilizați în unități luptătoare sau detașamente de lucru și trimiși pe front”²⁹.

Într-adevăr, un fapt a cărui semnificație și gravitate nu avem voie să o scăpăm din atenție este acela că în componența unităților militare horthyste trimise pe frontul antisovietic, elementul românesc (căruiua nu i s-au recunoscut gradele obținute în armata română) reprezenta pînă la 50%. În cursul anilor 1941 și 1942 aproximativ 100.000 de români au fost trimiși carne de tun pe frontul de est³⁰, cei mai mulți pierzîndu-și viața pentru o cauză nedreaptă și străină.

După ocuparea Ungariei de către armatele hitleriste, la 19 martie 1944 și venirea la putere a guvernului progerman Sztójay, situația din teritoriul cucerit al nord-vestului Transilvaniei devine mai încordată, teroarea mai accentuată manifestată printr-un șovinism, antisemitism deșăntat, prin violențe, crime, masacre împotriva tuturor forțelor antifasciste, antirăzboinice, patriotice, progresiste, indiferent de naționalitate.

Armata hitleristă a ocupat și teritoriul părții de nord a Transilvaniei împărțind această zonă în trei Feld-Kommandaturi (Comandament teritorial), cu centrele la Cluj (avînd în subordine Ortskommandaturile (Comandament local) din Cluj, Dej, Satu Mare), *Tirgu Mureș* (avînd în subordine Ortskommandaturile din

²⁷ Arhivele St., F. Cluj, F.P.J.C., Acte conf.-prez., 1942, pachet 1210, dosar nr. 1, f. 146.

²⁸ Idem, pachet 1215, dosar 14, p. 56.

²⁹ Ministerul Apărării Naționale, Fond Marele Stat Major, Secția a II-a, dosar 914, f. 1—18 (în continuare M.A.N., F.M.St.M.).

³⁰ Arhiva M.A.E., fond citat, vol. 374, p. 427.

Bistrița, Gheorgheni, Odorhei, Tîrgu Secuiesc, oficiul din Miercurea Ciuc și proiectatul oficiu — la 5 mai 1944 — din Reghin), *Beregszász* (avînd în subordine Ortskommandaturile din Ungvár, Sighetul Marmăției). Cele trei Feldkommandaturi din această zonă erau subordonate Comandamentului teritorial superior german cu sediul la Debrecen.

În afara măsurilor militare, de siguranță, contrainformații etc., guvernul hitle-rist a trecut imediat la aplicarea unor măsuri de diversiune fascistă, naționalistă, antisemită, prin intensificarea răspîndirii în rîndul muncitorimii a „tezilor germane (antievreiești, antibolșevism) prin intermediul Centrului Național al Muncii (Nemzeti Munkaközpont)“ care demult colaborează cu Deutsche Arbeitsfront. Cu ajutorul Centrului Național al Muncii trebuie să pornim o acțiune largă de lămurire în spiritul concepției antievreiești, pentru ca să cîștigăm încrederea muncitorimii în evenimentele ce vor urma. Grupările radicale de dreapta vor fi sprijinite, mascat, în primul rînd prin editarea urgentă a unui organ propriu de propagandă. Deocamdată, suma necesară atingerii acestui scop se aprobă în valoare de 100.000 pengő“, se arată în telegrama din 25 martie 1944 trimisă de șeful de secție de la Ministerul de Externe al Germaniei, Six, către Ribbentrop³¹.

Trupele germane au ocupat Clujul la 27 martie 1944. Gestapoul și-a instalat cartierul general la hotelul „New-York“ (azi „Continental“) iar S.D.-ul în vilele Petru și Pavel (din actuala stradă Argeș). În aceeași noapte, de 27 spre 28 martie, s-a instalat și la Oradea eșalonul ocupant german, prin poliția militară, apoi formații S.S. și Gestapo. Alături de poliștii unguri patrula și cite un polițist german. La Tîrgu Mureș, trupele germane au ajuns încă la 21 martie 1944. Imediat, autoritățile horthyste, în frunte cu primarul nyilașist dr. Mályay, au făcut publice primele dispoziții excepționale generale: interzicerea strîngerii în grup a persoanelor, a frecventării cinematografeleor, teatrelor, manifestațiilor sportive. A doua zi a fost declanșată o nemaifîntîlnită propagandă antisemită, însoțită de măsuri, ordonanțe, vizînd închiderea prăvăliilor evreiești, obligativitatea purtării stelei galbene în șase colțuri, apoi desemnarea „caselor cu stea galbenă“, unde urmau să fie concentrați toți evreii în faza de pręghetoizare.

Imediat după apariția Gestapoului, în toate orașele nord-transilvănene au fost arestați conducătorii sioniști, evreii bogați, clementele de stînga evreiești sau neevreiești, fiind instituite la poruncă germană Sfaturile (Consiliile) Evreiești (Judenrat-Zsidó Tanács) ca organism de legătură, transmisie și execuție între comandamentul german și populația evreiască. Instituit la Budapesta încă la 21 martie 1944, Consiliul Evreiesc, prin activitatea sa, a ușurat munca de prevenire a unor eventuale împotriviri contra deportărilor³².

Locuințele celor arestați au fost devastate de bunuri și valori, apoi sigilate de poliștii germani și Gestapo. Legăturile telefonice între orașe au fost întrerupte. S-a interzis evreilor să călătorească cu trenul, autobusul, automobilul, să părăsească localitatea.

Și evenimentele se succed cu repeziciune. La 28 martie 1944, Ministerul de interne a interzis activitatea tuturor partidelor și formațiunilor politice burgheze, nefasciste, iar prin ordinul nr. 169.817/1944. VII-a, interzice activitatea Partidului social-democrat, căruia i s-au sigilat sediile, arhiva, fondurile financiare etc., pe motiv că acest lucru a „devenit necesar din punct de vedere al siguranței statului. Partidul, respectiv unii membrii ai lui, au desfășurat o activitate secretă, care

³¹ A *Wilhelmstrasse és Magyarorszáğ*, doc. 605, p. 800—801.

³² *Horthy Miklós titkos iratai*, p. 854.

pune în primejdie ordinea internă a țării, situația politicii externe și interesele purtării războiului”³³. Prin aceasta au fost lichidate ultimele forme legale ale organizării clasei muncitoare.

În noaptea de 28 martie, la Cluj, pe baza listelor întocmite de unii membri ai Volksbundului local, au fost arestate 150 de familii evreiești bogate, printre care și conducătorii locali ai comunității evreiești. Ostatecii au fost închiși la Închisoarea de triaj din strada Meseriilor, de unde femeile și copiii au fost eliberați după trei zile.

La 29 martie 1944, a sosit la Cluj un detașament german din Sicherungspolizei, condus de Sturmbandführer dr. Roeder, „care acționează împreună cu organele ministerului de interne horthyst” avînd raza de acțiune pe teritoriul subordonat Comandamentului circumscripției IX de jandarmi și sarcina de a organiza arestarea evreimii și a „împiedica organizarea comuniștilor”. În prima fază, colaboratorii mai apropiați ai lui Roeder au fost dr. Strohschneider, comandantul Gestapoului din Cluj, colonelul Szentiványi, comandantul serviciului de contrainformații horthyst din Cluj, Sturmführerul Prehn, comandantul Închisorii de triaj din Cluj, Hollósy-Kuthy Lajos, comandantul poliției horthyste din Cluj și alții.

Gestapoul, oamenii lui Eichmann, au sosit la Tîrgu Mureș în primele zile ale lunii aprilie, fixîndu-și sediul la hotelul „Transilvania”. Însuși Eichmann a fost atunci prin nordul Transilvaniei, în centrele mai importante Oradea, Cluj, Sighet, Tîrgu Mureș, Vișeu pentru scurt timp, într-o inspecție de rutină a ghetourilor.

În primele zile ale lunii aprilie 1944, Veessenmayer, însărcinatul special al Germaniei la Budapesta, raporta lui Ribbentrop că noul guvern condus de Sztójay a dat dovadă sigură că ia în serios rezolvarea problemei evreiești însușindu-și pe de-a întregul concepția germană³⁴.

Intr-adevăr, începînd din 29 martie 1944 au apărut una după alta dispozițiile, ordinele, ordonanțele de prigonire a evreilor din Ungaria.

Organele de stat horthyste — îndeosebi jandarmeria — au găsit că menirea lor principală este prigonirea populației de religie izraelită, ori de origine evreiască, numărul acestora pe întreg teritoriul Ungariei de atunci (inclusiv teritoriile anexate) variînd, în funcție de sursele statistice citate, între 800.000—1.000.000 de evrei.

Totul a fost pregătit minuțios, cu migală, dar și cu precizie și siguranță. Ziarele tratau — în dauna comunicatelor de front — în primul rînd rezultatele prigoanei antievreiești, îndemnînd populația la noi acțiuni antisemite. Zi de zi apăreau în foaia oficială noi legi, ordonanțe, măsuri, care dovedeau că prigonirea evreilor este preocuparea de bază a organelor de stat horthyste, încercînd pe acest tărîm să îndeplinească pretențiile germane. Oficial, un plan precis, o concepție limpede, hotărîtă despre ceea ce înseamnă „rezolvarea problemei evreiești” în Ungaria, nu exista. Cel puțin la nivel instituțional, nu³⁵. E de la sine înțeles însă că pentru persoanele conducătoare, în special pentru primul ministru Sztójay — care, încă ambasador fiind la Berlin a transmis guvernelor maghiare multe note germane privind deportarea evreilor — soluția finală a deportărilor evreiești nu era o necunoscută.

³³ Arh. St. Cluj, F.P.J.C., 1944, Pachet 1371, Acte conf.-prez., dos. 2, Acta nr. 60.

³⁴ *Idem*, acta nr. 57.

³⁵ *A Wilhelmstrasse és Magyarorszá*g, doc. 614, p. 807.

³⁶ *Magyarorszá*g története, p. 1160.

Încă în prima ședință a sa, guvernul Sztójay, format în majoritate din politicieni de dreapta, antisemiți, și-a însușit pretențiile germane privind obligativitatea purtării de către evrei a semnelui distinctiv, steaua galbenă, a concentrării în ghettouri a evreilor din orașe, a celor din provincie în lagăre, confiscarea averilor evreiești. Datorită faptului că Horthy a dat mină liberă guvernului în privința ordinelor, ordonanțelor antievreiești, guvernul și presa au desfășurat o furibundă campanie antisemită. Au înființat un săptămînal antisemit, după sfat și model german au organizat un „institut de cercetări evreiești“. Toate necazurile, mizeriile, chinurile pe care întreaga populație muncitoare le avea de suferit din pricina războiului, amplificate odată cu ocupația militară hitleristă, erau puse pe seama evreimii. Zeci de mii de manifeste care incitau la pogromuri antievreiești erau răspindite la Budapesta. Această propagandă deșănțată a reușit să momească la acțiuni active de prigonire a evreilor o mică parte a locuitorilor, în primul rînd a elementelor lumpenproletare³⁷.

În timp ce în ministere se fabricau maldăre de ordonanțe, ordine, măsuri, juriști cu experiență căutau să le așeze în paragrafele legii, iar poliția a înființat noi unități menite să controleze aplicarea acestor măsuri, grupul Eichmann, precum și subsecretarii de stat de la Ministerul de interne al Ungariei Baky László și Endre László lucrau deja la planurile concrete ale strîngerii în ghettouri și deportării evreilor. La 7 aprilie 1944 a apărut ordinul strict confidențial despre strîngerea în tabere de concentrare a evreilor din provincie, în ghettouri a celor din orașe, adăugîndu-se că în timpul acestor mutări evreii pot să ducă cu ei un pachet de cel mult 50 de kilograme. Aceste ghettouri, ori tabere de concentrare, erau în marea lor majoritate fabricile de cărămizi, unde, sub cerul liber, într-o înghesuială de nedescris, fără putință de a-și satisface nevoile alimentare și cele de igienă elementară, sufereau împreună bătrîni, tineri, sugari. Jandarmeria horthystă a executat cu mult zel și deosebită brutalitate ordinul de a-i muta pe evrei în ghettouri. Unitățile nemțești, în cele mai multe cazuri, au intervenit doar ca și consilieri, ele fiind mult mai active la împărțirea averilor evreiești, după ce o parte din acestea, sub titlul de „cadou al națiunii ungare“ a fost trimisă în Germania³⁸.

Ocupația militară hitleristă și instalarea guvernului prohitlerist în frunte cu Sztójay Döme a însemnat, de fapt, și pentru nordul Transilvaniei, introducerea fascismului „total“, cu toate consecințele lui nefaste pentru masele populare.

Cu concursul jandarmeriei și poliției horthyste, a început imediat al treilea val de arestări, întemnițări, deportări ale tuturor elementelor suspecte în ochii hitleriștilor: comuniști, social-democrați, antifasciști, patrioți, oameni cu vederi progresiste, fără deosebire de naționalitate. Asemenea internări au avut loc la 5 aprilie în Tirgu Mureș, Baia Mare, Sighețul Marmăției, Aghires, Ticu-colonie, Salonta. A doua zi la Satu Mare, apoi în zilele următoare la Cristur, Baia Mare, Sfîntul Gheorghe, Reghin, Cluj.

Un aîft lot de arestați antifasciști provine din Prundul-Bîrgăului, Sighețul Marmăției, Ocna Slatina, Ilva Mare, Podul Ilvei, Potău, Seini. Aceste arestări sînt explicate de autorități și prin aceea că persoanele în cauză au ajutat pe partizani. Mulți români considerați „periculoși“ au fost arestați și în localitățile Bălan, Aita Mare, Sărățel, Ticu-colonie, Aghires, Baia Mare, Ilva Mare, Săcădate, Baia Sprie etc. Dintre cei arestați, cîțiva au fost eliberați, stabilindu-li-se domiciliu forțat, maajo-

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Idem*, p. 1161.

ritatea lor însă au fost internați în lagărul de la Nagykanizsa, ori au fost predați Gestapoului care îi trimite în lagărele morții de la Buchenwald ori Auschwitz³⁹.

Au fost înființate 12 noi lagăre de internare, care au fost umplute cu anti-fasciști. Zeci de mii de oameni au fost chemați în armată în detașamente de muncă forțată, companii de pedeapsă. Numărul soldaților trimiși să moară pe frontul antisovietic a atins în luna iunie 1944 cele mai înalte cote de la începutul războiului.

Gestapoul a operat direct arestări și deportări în lagăre ale unor persoane românești, cum a fost cazul unui mare grup de țărani și intelectuali din Maramureș în frunte cu preotul Coman din Vișeu de Jos, care au fost duși în lagărul de la Dachau, de unde mulți nu s-au mai întors⁴⁰.

Semnificativ pentru starea de spirit din acele perioade este ordinul nr. 7000/1944-VII res., din 19 aprilie 1944, dat de Ministrul de interne al Ungariei, prin care dispune către organele aflate în subordine să „sprijine formațiunile serviciului de siguranță german S.D. (Sicherheits Dienst) care are o experiență deosebită în lupta împotriva bolșevismului și a evreimii“, mai ales acum cind, „în urma înaintării armatei bolșevice ruse, primejdia comunismului a devenit și mai mare, iar apărarea Ungariei, în primul rînd amenințată de invazia bolșevică, este posibilă numai prin lupta victorioasă comună cu trupele aliate germane“⁴¹.

Simțind primejdia, un grup de intelectuali și conducători ai Comunității evreiești din Cluj, în frunte cu rabinul șef Weinberger, se întrunesc și hotărăsc să obțină informații, dispoziții de la Consiliul evreiesc central din Budapesta. Trimisul lor special, o femeie creștină care avea actele necesare, face două drumuri la Budapesta, dar se întoarce fără nici un rezultat. Între timp, la începutul lunii aprilie, Eichmann a convocat la Budapesta pe toți conducătorii Judenrat-urilor, dîndu-le indicația să liniștească evreimea, care era îndemnată să-și continue munca. Zilnic erau scoși la lucru sute de evrei în orașele și localitățile mai mari, supuși la umilințe, batjocoriri. La Cluj i-au obligat să transforme cu mîna lor sinagoga din strada Paris în garaj pentru automobilele germane, sinagoga fiind în apropierea sediului Gestapoului. Zilnic Judenrat-urile trebuiau să satisfacă pretențiile cele mai bizare, în domeniul aprovizionării cu materiale, bani, alimente, obiecte de valoare.

În aceste condiții a început de fapt, după 7 aprilie 1944, sub supravegherea specială a guvernatorului hitlerist al Ungariei, Edmund Veessenmayer, cu colaborarea nemijlocită a detașamentului specializat în astfel de acțiuni condus de Eichmann (care avea cîteva sute de oameni), executarea „soluției finale“ împotriva populației evreiești de către autoritățile horthyste. Semnificativă pentru această colaborare perfectă este telegrama lui Veessenmayer către Ministerul de interne hitlerist, din 22 aprilie 1944, în care se arăta: „am asigurat executarea legilor evreiești maghiare, prin faptul că specialistul Serviciului de siguranță este în legătură permanentă cu Endre László, secretarul de stat al Ministerului de interne, colaborînd cu acesta prin sfaturile sale în pregătirea și executarea dispozițiilor“.

Colaborarea cu Serviciul de siguranță am realizat-o prin asigurarea din partea mea a unui om de legătură“⁴².

³⁹ Csátári Dániel, *Forgószélben (Magyar-román viszony. 1940—1945)*, Budapest, 1969, p. 352—353.

⁴⁰ *Lupta Maramureșului*, Sighet, 31 ianuarie 1946, p. 3.

⁴¹ Arh. St. Cluj, F.P.J.C., Acte conf.-prez., 1944, Pachet 1374, dos. 1. nr. 77.

⁴² *A Wilhelmstrasse és Magyarorszáig*, doc. 645, p. 835.

În acest timp, zilnic, apar noi și noi ordonanțe antievreiești, derutind și tulburind și mai mult viziunea victimelor, care nu deslușesc tîlcul și mobilul acțiunii, nefiind în stare să dea crezare cit de cit rarelor și controversatelor zvonuri ce pătrundeau totuși pînă la ei.

După radierea, pînă la 31 martie, a avocaților evrei din barouri⁴³, la mijlocul lunii aprilie a fost emisă o ordonanță guvernamentală, în virtutea căreia averea mobilă și imobilă era sechestrată⁴⁴. Ziarul din Cluj „Ellenzék“ din 2 aprilie publică o altă ordonanță, care interzicea evreilor activități intelectuale. Începînd din 21 aprilie, din ordinul ministrului de război evreii au fost obligați să predea autorităților aparatele de radio⁴⁵. În aceeași zi, comandamentul serviciului de siguranță german din Cluj, în colaborare cu autoritățile maghiare, invocînd „motive de securitate“, a reținut un număr de 78 evrei, care erau factori influenți și fruntași ai vieții spirituale și economice a evreimii⁴⁶; s-a ordonat de asemenea închiderea imediată a magazinelor aflate în proprietatea evreilor, transmiterea lor unor „specialiști creștini dispunînd de suficient capital“⁴⁷, au fost obligați să-și înregistreze întreprinderile industriale și le-au fost sechestrate imobilele agricole⁴⁸. Începînd din 1 mai le-au fost reduse rațiile alimentare, li s-a interzis cumpărarea unor mărfuri⁴⁹, li s-a interzis editarea unor lucrări beletristice și științifice⁵⁰, frecventarea băilor publice⁵¹, li s-au limitat la 3000 de pengő sumele de bani ce le pot poseda⁵².

După cum notează unul din martorii avizați ai acelor zile de restriște, „atmosfera în sinul populației evreiești se schimba zilnic, marcată cînd de trecerea unui val optimist, cînd a unui pesimist. Evreul era încrezător într-o zi, auzind că forțele armate aliate au ocupat Italia. La Sighetul Marmăției s-a auzit deja bubuitul tunurilor rusești. A doua zi speranțele s-au dezumflat, dar nici atunci cînd speranțele erau pierdute, nimeni nicicînd nu s-a gîndit măcar că va trebui să părăsească orașul în care s-a născut, a trăit și a muncit. Ideea ghetoului era pur și simplu departe de închipuirea lui.

În cadrul Consiliului evreiesc (din Cluj) s-a pus problema unei acțiuni mai largi de salvare. S-a discutat, că pe lîngă punctul de „trecere“ de la Aiton, trebuiesc căutate mai multe alte căi de-a lungul lungii granițe ungaro-române. Pentru aceasta Judenrat-ul a hotărît să-l trimită în România pe Dr. Marton Ernő care avea legături în rîndul politicienilor români; pe László Jenő, proprietarul fabricii de ciorapi Ady, care avea trecere în cercurile economice și pe autorul acestor rînduri (Weinberger) care a fost desemnat în 1939 pentru postul de rabin șef al României, pentru a căuta posibilitățile de salvare, pentru a lărgi și a asigura posibilitățile de liberă mișcare a celor trecuți în România (...).

Dr. Marton Ernő a încercat să obțină ajutorul consulului român din localitate (Ion Chinezu) pentru a trece granița, iar László Jenő a tatonat terenul la nemții încartiruiți la locuința sa; poate în schimbul unei sume de bani ar fi puși să-i faciliteze cu ajutorul unui automobil „călătoria“ în România. Consiliul

⁴³ *Estilap*, Kolozsvár, 31 martie, 4 mai 1944.

⁴⁴ *Idem*, 17 aprilie 1944.

⁴⁵ *Ellenzék*, Kolozsvár, 22 aprilie 1944.

⁴⁶ *Estilap*, 21 aprilie 1944.

⁴⁷ *Ellenzék*, 22 aprilie 1944.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Estilap*, 29 aprilie 1944.

⁵⁰ *Ellenzék*, 1 mai 1944.

⁵¹ *Idem*, 2 mai 1944.

⁵² *Idem*, 4 mai 1944.

evreiesc după o pregătire de zece zile a renunțat la întregul plan motivînd că „dacă ar fi desconspirat ar primejdui nu numai Consiliul evreiesc dar și viața multor evrei”⁵³.

La 23 aprilie 1944, Veessenmayer raportează de la Budapesta la Berlin că în arcu carpatic au început deja pregătirile pentru stringerea evreilor în ghetouri. În prima fază au fost strînși 150.000 de evrei. „O activitate asemănătoare este pe cale de declanșare în Ardeal și în alte părți limitrofe cu România. Am planificat prinderea a altor 250—300.000 de evrei... Au început tratativele privind transportarea lor și începînd cu 15 mai ne-am planificat să transportăm zilnic 3000 de evrei... Gara de destinație: Auschwitz”⁵⁴.

În această fază a desfășurării evenimentelor, între 15—20 aprilie 1944 are loc la Mukačevo ședința autorităților militare și civile horthyste (printre care și cele din Maramureș), unde se prezintă planul de concentrare în ghetouri a evreilor din această zonă și apoi de deportare a lor. Instrucțiunile în acest sens sînt prezentate de către secretarul de stat al Ministerului de interne horthyst, Endre László, numit „Eichmann al Ungariei”. „În prima fază se fac percheziții domiciliare și se string valorile, după care, la cîteva zile, urmează stringerea evreilor. Comandantul legiunii de jandarmi, colonelul Ági, conduce operația pe județ și ține cuvîntări evreilor în care își dă onoarea de militar că viața lor nu este în pericol.

Iar în acest timp, în ghetoul din Sighet, Berbești, Vișeu de sus, sînt bătuți și schingiuiți evrei pentru a arăta unde și-au ascuns averile. Nici un scrupul de conștiință nu se face. Fetele și femeile sînt cercetate de către gardieni, jandarmi și persoane particulare (nyilași) pînă în cele mai intime părți ale corpului spre a se descoperi obiectele de preț ascunse. Siluete ca a detectivului Váni circulă pe străzi și din casă în casă cu bastonul în funcțiune și cu grija scrupuloasă de a nu pierde ocazia îmbogățirii”⁵⁵.

La 26 aprilie 1944, la Satu Mare, a avut loc ședința secretă prezidată de același Endre László, unde s-au dat instrucțiunile confidențiale cu privire la concentrarea în ghetouri și apoi deportarea evreilor. După cum rezultă dintr-un document de arhivă, la această ședință, dintre autoritățile din Baia Mare, au luat parte dr. Nagy Jenő, consilier de poliție, dr. Várhelyi Tibor, căpitan de jandarmi, primarul Tamássy, care va fi însă înlocuit în timpul acțiunii propriu-zise de ghetoizare de subnotarul Vajay Sándor⁵⁶. Asemenea ședințe secrete de instructaj au avut loc și în celelalte centre mai mari din partea de nord a Transilvaniei (Cluj, Oradea etc.).

În acest timp și la Cluj a prins tot mai mult contur știrea despre desemnarea concretă a locului unde se va fixa ghetoul evreiesc. Consiliul evreiesc local a încercat să acționeze împotriva acestui plan înaintînd un memoriu primarului, în care, apelînd la sentimentele umanitare, la argumente de igienă publică, se cerea intervenția acestuia în favoarea evreimii; evident, fără nici un rezultat.

Rabinul șef Weinberger a primit sarcina să fi caute pe locțiitorul episcopului romano-catolic Imre Sándor, pe episcopul unitarian Józán Miklos, membru al parlamentului maghiar, pe episcopul reformat Vászárhelyi János și să-i convingă în sensul unei intervenții în favoarea evreilor la autoritățile clujene⁵⁷. Veridicitatea informației este confirmată de o notă informativă — nr. 1207 din 20 mai 1944 —

⁵³ *Memorial volume...*, p. 224—225.

⁵⁴ *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, doc. 646, p. 836.

⁵⁵ *Poporul Maramureșului*, Sighet, 22 noiembrie 1945.

⁵⁶ Arh. St., Filiala Satu Mare, Fond Pref. jud. Satu Mare, Subprefectura, inventar nr. 29, p. 140.

trimisă din Cluj serviciilor de contrainformații din România, în care se arată: „În conversația ce am avut-o cu un membru al partidului Imrédy, acesta mi-a afirmat: »Toți episcopii unguri din Cluj sînt contrari acestui regim. Episcopul unitarian Józán este francmason, iar cel reformat, Vásárhelyi, la fel. Ei nu s-au sfîit să facă intervenții pe lângă autoritățile maghiare în folosul rabinilor evrei din Cluj.«⁵⁸.

Toate încercările sînt însă zadarnice. „Eichmann al Ungariei“, Endre László, se deplasează personal din oraș în oraș și organizează, urgencează ghetozarea. La Cluj a fost aleasă ca loc pentru ghetou, fabrica de cărămizi din cartierul Iris. La sfîrșitul lunii aprilie, vine la Cluj Dieter Wisliczeny, membru al conducerii budapestane a „Sonderkommando“-ului, care reduce numărul membrilor Consiliului evreiesc de la 250 la 6 persoane, excluzînd și pe cei doi rabini șefi pe motiv că „germanilor nu le place să se ocupe de rabini“⁵⁹.

Consiliul evreiesc a atras atenția locuitorilor evrei din Cluj privind primejdia ghetozării, cerîndu-le să fie pregătiți și să-și procure cele strict necesare. Marea masă a evreimii nu a luat în serios aceste apeluri, nu credea în ele, cu toate că zvonurile horthyste vesteau cu satisfacție ridicarea primelor ghetouri în Ucraina subcarpatică și Maramureș. Evreimea din Cluj nu a sesizat primejdia. Tinerii evrei refugiați din Polonia și stabiliți temporar aici au început însă trecerea vremelnicei granițe prin hotarul comunei Aiton, refugiindu-se la Turda și de acolo spre Constanța așteptînd ocazia îmbarcării pe vreun vapor cu destinația Palestina.

În ultimele zile ale lunii aprilie, la Viena s-au întrunit ajutoarele lui Eichmann (germani și maghiari) pentru a pune la punct ultimele amănunte ale deportării evreilor din Ungaria și nordul Transilvaniei. Au fost definitivitate pregătite la Auschwitz și Birkenau, stabilindu-se și mersul trenurilor. Lipseau, deocamdată, vagoanele necesare. Dar pînă la 1 mai și această problemă a fost rezolvată. Organele de competență, horthyste, au dat asigurări germanilor că acțiunea va fi dusă la bun sfîrșit de jandarmeria ungară (singur grupul de cîteva sute al lui Eichmann nu ar fi fost suficient). Teritoriul Ungariei a fost împărțit în 4 zone (cu excepția Budapestei), din care zona I (Ucraina subcarpatică și Maramureșul) și zona II (Ardealul propriu-zis) cuprindeau totalitatea evreilor din nordul Transilvaniei.

La 1 mai 1944 Wisliczeny a sosit din nou la Cluj pentru a verifica și a pune la punct ultimele amănunte ale ghetozării evreilor. Au apărut imediat afișe prin care se anunța că este interzisă ieșirea evreilor pe străzi după orele 18⁰⁰. Într-o notă informativă a Direcției Generale a Poliției din București înaintată Marelui Stat Major se arăta că „în noaptea de 1 spre 2 mai a.c., au sosit la Cluj și în celelalte localități mai de seamă din Ungaria și Ardealul de Nord organe ale poliției secrete germane (Gestapo), cu misiunea de a strînge pe toți evreii în ghetouri.

Șeful poliției secrete germane din Ardealul de Nord este locotenentul dr. Strehlschneider, magistrat militar din Berlin, avînd sediul la Cluj“⁶¹.

În județele Maramureș și Satu Mare, încă în ultimele zile ale lunii aprilie și începutul lunii mai toată evreimea „fără deosebire de sex și vîrstă a fost transportată în orașul-reședință de județ, unde au fost îngrămădiți și izolați complet

⁵⁷ *Memorial volume* ..., p. 225.

⁵⁸ M.A.N., F.M.St.M., Secția a II-a, dosar 1172.

⁵⁹ *Memorial volume* ..., p. 225.

⁶⁰ *Idem*, p. 226.

⁶¹ M.A.N., F.M.St.M., Secția a II-a, dos. 1172.

de lumea din afară, în parte sub cerul liber, în parte în locuri dinainte stabilite, în afara oraşului⁶². Numărul lor se ridică la aproximativ 58.000.

Astfel, la Baia Mare, strângerea în ghetou a evreilor a început la 2 mai 1944, orele 5 dimineata, sub conducerea lui Dr. Nagy Jerő, consilier de poliție, a unui căpitan S.S. și a subnotarului Vajay Sándor, primarul Tamássy fiind plecat la Budapesta⁶³. Tot atunci are loc acțiunea de închidere în ghetouri a evreilor din Vișeu de sus, Sighetul Marmăției, Satu Mare (unde cad victimă 18.000 de evrei)⁶⁴, Reghin⁶⁵ și alte localități.

În seara aceleiași zile de 2 mai 1944, pe baza hotărârii Consiliului evreiesc din Cluj, cu ajutorul unor persoane românești cu simțăminte democratice, umanitariste (Raoul Șorban și alții), precum și a unor țărani din Aiton, rabinul șef al Clujului, Weinberger, împreună cu alți zece evrei, trece clandestin în România, pe la Aiton, ajungând a doua zi la Turda, la un mic hotel unde primesc documente false, de la Hirsch Aryeh, cu care va încerca să ajungă la București, pentru a cere sprijinul celor de acolo în vederea întreprinderii unei acțiuni internaționale de salvare a evreilor din Ungaria și nordul Transilvaniei⁶⁶.

La 3 mai a început ghetozirea evreilor din Cluj. Orașul a fost împărțit pe zone și străzi, de la periferie spre centru, operațiunea durând 12 zile. Familiile evreiești, cu bocceluțele în mîini, erau transportate în ghetou, cu platformele, căruțele, camioanele salubrității, cu alte mijloace de transport, cei din satele și comunele apropiate cu căruțele.

Dintr-o notă informativă a Direcției Generale a Poliției din București rezultă că „în dimineața de 3 mai a.c. toți evreii din Ungaria și Ardealul de nord (chiar și cei exceptați de legile maghiare în vigoare), au fost adunați de către organele poliției secrete germane, formîndu-se ghetouri pe localități, unde au fost inter-nați atît bărbații, cît și femeile și copiii.

Tratamentul în aceste ghetouri este foarte sever, hrană abia li se dă cîte ceva.

Ghetourile sînt situate în locurile cele mai expuse bombardamentelor... Locuitorii maghiari din regiunile ocupate de ghetouri au fost mutați în casele evreilor evacuați.

Mulți dintre evrei, cunoscuți ca elemente comuniste, au fost îmbarcați în camioane germane și trimiși în loc necunoscut. Se afirmă că mulți dintre ei ar fi fost împușcați.

Toate bunurile mobile ale evreilor evacuați au fost confiscate și transportate cu camioanele în Germania⁶⁷.

În incinta fabricii de cărămizi din cartierul Iris au fost înghesuiți 18.000 de evrei, în condiții inimaginabile, batjocoriți, bătuiți, flămînziți, mințiți, jefuiți de obiectele de valoare. Comandantul ghetoului din Cluj era dr. Balázs Endre, garda care îi păzea era formată din 15—30 jandarmi.

În aceeași zi de 3 mai au fost concentrați în trei ghetouri situate în oraș și la fabrica de cărămizi din Corunca, aproximativ 17.500 de evrei din Tîrgu Mureș și localitățile din jur⁶⁸. Operațiunea a durat aproximativ trei săptămîni.

La Oradea au fost înstituite trei ghetouri, dintre care cel mai mare a fost cel din împrejurimile sinagogii de rit ortodox care a fost împrejmuită cu un gard

⁶² Horthy Miklós titkos iratai, doc. 84, p. 446.

⁶³ Arh. St., F. Satu Mare, F.P.J. Satu Mare, Subprefectura, inv. 29, p. 140.

⁶⁴ Arhiva Comitetului Județean P.C.R., Maramureș, dos. 1, fond 20.

⁶⁵ Tribuna Ardealului, Cluj, 7 mai 1944.

⁶⁶ Memorial volume..., p. 226—230.

⁶⁷ M.A.N., Fond M.St.M., Secția a II-a, dos. 1172.

înalt, iar ferestrele dinspre oraș ale sinagogii au fost acoperite cu scinduri. În cele trei ghetouri au fost înghesuiți în condiții animalice 30.000 de evrei⁶⁸. Operațiunea de la Oradea a început în ziua de sîmbătă 5 mai 1944, și ea a fost executată de jandarmeria horthystă și formațiuni S.S. în frunte cu șeful Gestapoului, căpitanul Dänneker, comandantul detașamentului S.S., căpitanul Wenholtz și consulul german Eduard Lurtz.

Asemenea ghetouri au mai fost organizate la Gherla, la Dej în pădurea Bungur (unde au fost strînși cam 4—5000 de evrei), la Bistrița, Reghin, Vișeu de sus și Șimleul Silvaniei, Carei, Valea lui Mihai, Sighet, Satu Mare, Sfîntu Gheorghe, Halmeu și în alte localități.

Totul se petrece conform planificării detaliate a Gestapoului, a secției speciale conduse în Ungaria și nordul Transilvaniei de Obersturmbannführer Adolf Eichmann, sub directa supraveghere a însărcinatlui special al lui Hitler, Edmund Veesenmayer care raportează zilnic la Berlin despre mersul acțiunii „antievreiești”. La 4 mai 1944 acesta raportează: „Muncile de ghetozare în spațiul carpatic (zona I) s-au încheiat în zilele acestea. În 10 ghetouri și tabere au închis aproximativ 200.000 de evrei. În Ardeal (zona II) azi a început concentrarea celor aproximativ 110.000 evrei care trăiesc acolo”.

La mijlocul lunii mai începe transportarea celor 310.000 de evrei din zona I și II în Germania, fiind planificate 4 transporturi zilnice a câte 3.000 de evrei fiecare. Deportările urmează să fie încheiate (în această zonă) la mijlocul lunii iunie 1944⁷⁰.

Dintr-un memoriu înaintat lui Horthy rezultă că închiderea și deținerea evreilor în ghetouri, în nordul Transilvaniei, ca și în alte părți, s-a făcut în condiții de gravă înjosire umană, barbare. „La Cluj și Oradea suprafața destinată nu este suficientă pentru așezarea celor cite 25—30.000 de suflete evreiești. Pe cap de om revine aproximativ 1—2 m², ceea ce, neținînd cont de faptul că face imposibilă aducerea în ghetou a unor bunuri mobiliare, favorizează o aglomerație primejdioasă din punct de vedere sanitar. La Șimleul Silvaniei numai bolnavii, bătrînii și în parte femeile au putut beneficia de un loc acoperit.

Unele autorități locale interpretează în mod diferit posibilitățile de mișcare a evreilor închiși în ghetou. În unele comune, doar cîteva ore din zi sînt acordate pentru aprovizionare și pentru rezolvarea unor probleme personale. La Oradea s-a instituit interdicția totală de a părăsi ghetoul⁷¹.

În acest timp, rabinul șef al Clujului, dr. Weinberger, cu ajutorul actelor false, reușește să ajungă la București, la 7 mai 1944, și, în aceeași noapte, prin intermediul Organizațiunii Române Turiste (ORAT) din Calea Văcărești 14, să ia legătura cu dr. Alexander Șafran, rabinul șef al României, pe care l-a informat despre cele ce se petrec la adresa evreilor din nordul Transilvaniei, aflat sub ocupație hitleristo-horthystă. A doua zi, Șafran a luat legătura cu consuli din București ai Suediei, Elveției, cu nunțiul papal (Monsignor Cassulo) prin intermediul căruia a fost trimisă o telegramă papei Pius XII de la Roma despre situația

⁶⁸ Pentru amănunte, vezi deja citata lucrare *A marosvásárhelyi zsidóság története*, p. 205—213.

⁶⁹ *Tribuna Ardealului*, 7 mai 1944. Vezi și Arh. St., Filiala Oradea, Fond Primăria Municipiului Oradea, dosar 9/19-1944, fila 51—52.

* În socotelile lui Veesenmayer, Maramureșul intră la „spațiul carpatic” (zona I). În realitate, conform datelor statistice, în partea de nord a Transilvaniei trăiau în primăvara anului 1944 aproximativ 150—160.000 de evrei.

⁷⁰ *A Wilhelmstrasse és Magyarországi*, doc. 622, p. 841 și 655, p. 845.

⁷¹ *Horthy Miklós titkos iratai*, doc. 84, p. 448.

evreilor din Ungaria. Weinberger s-a întâlnit tot atunci, în secret cu dr. Filderman, conducătorul recunoscut al evreilor din România. Acesta, după ce a luat legătura cu reprezentanța din București a Crucii Roșii din Geneva, cu reprezentantul Centrului muncii palestinienilor, A. L. Zissu, la 10 mai 1944 a trimis o scrisoare cutremurătoare prințului Barbu Știrbey care se afla la Cairo unde ducea tratative secrete cu diplomații Puterilor aliate. Filderman credea că prin intermediul lui Barbu Știrbey Puterile aliate vor afla mai curând adevărata situație a evreilor din Ungaria și nordul Transilvaniei. Tot atunci, Filderman a luat legătura cu ambasadorii de la Constantinopol ai S.U.A., U.R.S.S., Anglia, cerindu-le ajutorul. În acest sens a făcut demersuri și către guvernul român, care era rugat să acorde drept temporar de refugiu evreilor din Polonia și Ungaria (și din nordul Transilvaniei) care reușesc, eventual, să treacă granița în drum spre Constanța de unde plecau vapoarele spre Palestina.

Cu ajutorul lui Raoul Șorban, care, după ce ajutase mai mulți evrei din Cluj să treacă granița, a fost și el nevoit să se refugieze la București din cauza prigoanei Gestapoului, Weinberger a luat legătura în secret și cu Iuliu Maniu, cerindu-i legitimații în alb, de membru al Partidului Național Țărănesc, pentru a le putea folosi în acțiunea de salvare a evreilor din nordul Transilvaniei⁷².

Acțiunea nu a rămas fără efect. După cum scrie Weinberger, „îndată ce Filderman a obținut o promisiune că refugiații nu vor fi înapoiți în Ungaria și a apelat la puterile vestice să-și extindă protecția internațională asupra lor, noi ne-am străduit să mărim numărul punctelor de tranzit la frontiera ungaro-română.

Spre marele nostru regret, aceste măsuri nu mai erau necesare, deoarece la începutul lui iunie 1944 nu mai exista nici un evreu în Cluj. Această știre ne-a fost dată de Raoul Șorban, care a vizitat orașul”⁷³.

Într-adevăr, în cele trei săptămâni cîte trecuseră de la declanșarea la București a acțiunii de ajutorare a evreilor din nordul Transilvaniei, se petrecuseră multe. Evenimentele se derulau într-un ritm debordant în nordul Transilvaniei.

Dintr-o notă a Direcției Generale a Poliției din București rezultă că „operațiunea de internare în ghetouri a evreilor din Ardealul de Nord a fost terminată în ziua de 14 mai 1944.

În ghetourile de la Cluj au fost internați pînă în prezent 20.000 evrei, dintre care 16.000 din orașul Cluj, iar restul din provincie.

O parte din evreii internați au fost instalați în niște barăci de scînduri și șoproane, dar majoritatea se află sub cerul liber.

Ghetourile sunt împrejmuite cu sîrmă ghimpată, fiind păzite zi și noapte de către soldați germani. Înainte de a fi internați, evreii au fost deposezați de tot avutul, lăsîndu-se asupra lor numai cîteva rufe pentru dormit. Toate bunurile de valoare: bani, bijuterii etc. au fost ridicate de la evrei și depuse la Banca Națională.

Parte din mobilier a fost ridicat de germani și transportat cu camioanele în Germania, iar casele sigilate de autoritățile maghiare. Începînd din ziua de 16 mai, autoritățile maghiare au desfăcut însă sigiliile de la clădirile evreiești, procedînd la inventarierea averilor”⁷⁴.

Condamnînd și înfierînd această gravă acțiune fascistă de genocid, această aplicare în practică a teoriei hitleriste a „soluției finale” împotriva populației

⁷² *Memorial volume*..., p. 231—233.

⁷³ *Idem*, p. 233.

⁷⁴ M.A.N., F.M.St.M., Secția a II-a, dos. 1172.

evreiești, în zilele cutremurătoare ale închiderii în ghetouri și mai apoi ale deportării evreilor în lagărele de exterminare hitleriste, cugetele cinstite din nordul Transilvaniei (români, maghiari, germani, țărani, muncitori, intelectuali) au întreprins — asumându-și riscurile înfruntării Gestapoului, a poliției și jandarmeriei horthyste — nenumărate acte de umanism, de ajutorare, salvare, ascundere, adăpostire, trecere peste frontieră în România a numeroși evrei (copii, femei, bărbați), salvându-i astfel de la o moarte iminentă în lagărele naziste ale morții.

Desigur, aceste gesturi, umanitare, dar deosebit de primejdioase, au fost făcute în limitele reduse ale posibilităților reale și ale potențelor de fapt existente în acel moment dat. Fiecare a procedat cum a putut, în funcție de împrejurări, reușind mai mult sau mai puțin. Un lucru este cert: fiecare caz de salvare în parte — întreprins individual, (spontan sau organizat), ori în grup — este o faptă de omenie, de cinste și de curaj.

Este imposibil să enumerăm în cadrul prezentului studiu miile și miile de cazuri de salvare și ajutorare a populației evreiești. Notăm doar câteva mai concludente. La 4 mai 1944 notarul comunei Apahida raportează superiorilor săi că populația comunei, românească în marea ei majoritate, în „timpul închiderii în ghetouri a evreilor au plîns de mila acestora și au încercat să-i încarce cu felurite atenții și ajutoare”⁷⁵.

În raportul poliției din Baia Mare, din 9 mai 1944, se arată că evreii au fost duși în ghetoul aflat în curtea fabricii chimice „Ungaria”, în ziua de 3 mai. „Maghiarimea de dreapta se bucură pentru acțiunea de strângere a evreilor. Cei cu simțăminte de stînga și prietenii evreilor își exprimă dezacordul în legătură cu această măsură. Tabăra evreilor nu a fost pregătită corespunzător, astfel mai mulți evrei, cu copii cu tot, au stat zile întregi fără acoperiș. S-a reclamat și aprovizionarea cu alimente, mulți încearcă și azi să ducă evreilor lapte și alte alimente. Cei din detașamentul de muncă de aici (românii n.n.), transportă cu regularitate alimente în tabăra evreilor, desfășurînd în oraș o propagandă șoptită de la om la om, determinînd sentimente de compasiune față de evreime și prezentînd în culori sumbre măsurile autorităților. Această propagandă a românilor are o mare influență printre creștinii avînd o orientare de stînga și care oricum sînt prieteni ai evreimii, și care înjură autoritățile și unele persoane oficiale pentru luarea acestor măsuri”⁷⁶.

Alte rapoarte ale poliției din Baia Mare amintesc că în comuna Lăpușul românesc, Dub Samu cu trei copii și Dub Mózes cu doi copii au fost ajutați de localnici să evadeze din ghetou și să fugă în România, prin Maramureș spre Moldova, iar în noaptea de 3 spre 4 mai cîțiva soldați maghiari au colaborat la reușita trecerii în România a unui grup de 40 de evrei⁷⁷. Evadări din ghetouri (de drept, destul de puține și disperate), au mai fost și la ghetoul din Cluj (de ex. Hirsch Ella, soția de mai tîrziu a poetului Salamon László), la Tîngu Mureș, la Oradea, Dej etc.

O acțiune de mai mare anvergură pentru salvarea evreilor a fost întreprinsă în Cluj de un grup de oameni politici (comuniști sau simpatizanți): Tudor Bugnariu, Aurel Socol, Raoul Șorban, soția lui Teofil Vescan, Vasile Moldovan, țăranii mănăștureni A. Călățeanu, Vasile Crișan-Tili și alții. Aceștia au reușit să organizeze trecerea peste graniță a mai multor zeci de evrei, dintre care cei mai mulți

⁷⁵ Arh. St. Cluj, F.P.J.C., 1944, Pachet 1371, acte conf.-prez., dosar 2, nr. 84.

⁷⁶ Párttörténeti Intézet Archivuma, Budapest, B.M., VII res., 651 f. 2 cs. 1944—4—1096.

⁷⁷ Csátári Dániel, *op. cit.*, p. 357.

și-au salvat viața (rabinul șef al Clujului Weinberger cu soția, Eva Krener, Ernest Hátzszegi cu soția și 2 copii, Simon Tiberiu, Marton Ernest, și mulți alții neidentificați), alții, după ce au fost trecuți cu bine peste linia vremelnică a graniței, au căzut din diferite motive în mâinile Poliției din Turda ori a Legiunii de jandarmi din Turda condusă de Lt. col. Craioveanu, care a fost nevoit să predea Gestapoului din Cluj, unul din grupurile de evrei prinse la Feleac.

Dintr-o notă informativă a Direcției Generale a Poliției din București reiese că „din verificările și investigațiile făcute de Poliția Turda, rezultă că începînd din luna martie a.c., mai mulți evrei din Cluj au încercat să se sustragă măsurilor restrictive luate de autoritățile germane, trecînd frontiera clandestin în România.

Unii dintre aceștia, reușind să scape vigilenței autorităților românești din zona de frontieră, ar fi ajuns pînă la Constanța, unde așteaptă momentul potrivit spre a putea trece în Palestina.

Alți evrei au fost arestați de Poliția Turda și predați Gestapoului din Cluj. Astfel în cursul lunii mai, au fost prinși și predați autorităților germane din Cluj, 31 de evrei.

Crișan Vasile, zis Tili (...) a favorizat de asemenea pe mai mulți evrei, să treacă clandestin în România (...).

Acesta a fost pus sub urmărire de către Gestapo.

Avocatul român dr. Aurel Socol, din Cluj, implicat în afaceri cu evreii, a fost arestat de către organele Gestapoului.

Comandantul Gestapoului din Cluj, dr. Strohschneider, care a făcut recent o vizită de curtoazie la Turda, pentru a mulțumi Poliției de felul cum a înțeles să-i dea concursul în legătură cu dispariția evreilor din Ungaria, a declarat că, prin urmărirea și prinderea acestor evrei, autoritățile românești au făcut un mare serviciu intereselor germane în Ungaria⁷⁸.

Între cei 31 de evrei arestați în România după ce reușiseră să treacă granița și predați Gestapoului din Cluj, se aflau Fischer Ernő, cei trei copii ai lui Andrei Kassovicz, Eva Semlyén, Hugo Semlyén, Irina Klärmann, Judita St. Schleifer, Estera Salamon. În urma eșuării acestei acțiuni de mai mare amploare de salvare a evreilor, Aurel Socol a fost arestat și internat la Budapesta, Raoul Șorban și Vasile Moldovan reușind să treacă în România și salvîndu-se astfel de minia Gestapoului**.

Acțiuni importante de salvare a evreilor au avut loc și la Oradea și în localitățile din jur. Astfel medicul din Oradea, dr. Ignăție Terțan a facilitat medicului evreu dr. Kupfer Miksa să predea prin intermediul consulului României la Oradea, dr. Mihai Marina, ambasadorului României în Elveția, Vespasian V. Pella, aflat în trecere prin Oradea, un memoriu despre situația dramatică a evreilor aflați în ghetoul din Oradea, adresat Crucii Roșii Internaționale. După trei zile, memoriul tradus de Ion Isaiu în limba română și Jean Gamber în limba franceză a fost depus de Vespasian V. Pella, la Berna, Crucii Roșii Internaționale. Aceasta a instituit o comisie formată din membrii Crucii Roșii din Elveția, Portugalia și Spania care s-a deplasat la Budapesta, unde a făcut presiuni serioase asupra gu-

⁷⁸ M.A.N., F.M.St.M., Secția a II-a, dos. 1172.

** Acțiunile de salvare a evreilor sînt atît de concludente și provoacă un atît de mare interes, încît la 4 iunie 1944, într-un raport al Consulatului românesc din Cluj, adresat, sub numărul 3045, vicepreședintelui Consiliului de Miniștri al României, se arată că acele cazuri, printre care se numără și cel al lui Aurel Socol, „care a ajutat evrei să fugă în România“, sau al lui Raoul Șorban, implicat în aceleași acțiuni etc., continuă să suseite interesul opiniei publice din Cluj și împrejurimi, stîrnind și acum furia autorităților horthyste și a Gestapoului.

vernului, obținând oarecare rezultate, în ce privește protecția copiilor evrei, în special din Budapesta⁷⁹.

Acțiuni de salvare a evreilor a întreprins și Misiunea română de la Oradea, care a eliberat multe pașapoarte unor evrei, cetățeni români, dar și altora care nu fuseseră nicicând în România, acum îndrumați spre Arad, unde le facilita drumul spre București avocatul Iustin Filip, aflat în legătură confidențială cu Consulatul român din Oradea. Aproape toți membrii consulatului s-au străduit să înlesnească drumul spre România al evreilor evadați din ghetou, unii fiind duși chiar cu mașina diplomatică a consulatului la Beiuș, unde ajungeau pe mîna locotenent colonelului de jandarmi Rusu, care, sub influența dr. Teodor Roxin, fost avocat la Oradea și deputat în Parlament, a tratat cu bunăvoință cazurile evreilor trecuți peste graniță.

Gheorghe Mangra, administratorul Seminarului român unit din Oradea și prof. Emil Maxim au ascuns chiar la seminar mai mulți copii evrei. Aceleași lucruri se petreceau și în alte localități.

În vederea stringerii de date concrete cu privire la ghetourile din nordul Transilvaniei necesare unui memoriu ce urma să fie trimis unor foruri internaționale, membrii consulatului au plecat prin județe; Mihai Bologa la Sighet și Satu Mare, Vasile Hossu în Sălaj și Someș, Ion Isaiu la Cluj și Năsăud, Alexandru Olteanu în Mureș, Ion Romașcan în secuime.

Pentru trecerile clandestine ale evreilor peste graniță erau folosite atât mașina consulului, cât și a viceconsulului Anghel Lupescu și a unuia dintre funcționari Ion Romașcan. Trecerile erau organizate, printre alții, de țăranii Ion Luncan și Ieremia Drîmbă și, de la Consulat, de administratorii Mihai Hotea și Mihai Mihai.

După cum rezultă din memoriile unuia dintre martorii oculari, Varga Jenő, locuitor al Oradiei, cu ajutorul antifasciștilor, democraților, al cugetelor cinstite din localitate, române, maghiare, fără deosebire, „circa 300 de persoane evreiești, în pofida teroarei deosebite, au putut să se refugieze în Ardealul de sud. Circa 50 de persoane evreiești au găsit azil în oraș. Au existat oameni adevărați care singuri au salvat de la moarte 20—30 de evrei”. La 20 iunie 1944, numai la Oradea au fost intentate procese de contravenție unui număr de 960 de persoane condamnate (cu amenzi grele și internări) pentru delictul de a fi ascuns bunuri evreiești, ori de a fi încercat să-i ajute pe evrei⁸⁰.

Toate acestea exprimau în bună măsură atitudinea antifascistă a populației și din această parte a țării.

În comuna Ilva Mică, în luna mai 1944, familia țăranului Mihail Sîngeorzan a adăpostit și salvat mai mulți evrei de la ghetozare, iar la familia țăranului Ioan Biriș, membru al P.C.R., din comuna Luna de Jos și-au găsit adăpost și salvare Baumgarten Margit cu fiul ei László, Ferenczi (Mayer) Lili cu fiica ei Zsuzsa și fetița Blumenfeld Ana a cărei părinți erau deportați în lagărele naziste.

La Satu Mare muncitorii Varga Lajos, Koronkai Sándor, Földes Ilona au ascuns, hrănit și salvat de la moarte un grup de 8 evrei și o fetiță evreică, Lázár Gabriella, a cărei mamă a fost deportată, iar tatăl murise deja într-o companie de muncă forțată. La Cluj, muncitorul pantofar Péter Lajos a salvat pînă la eliberare pe avocatul dr. Neumann Jenő, profesorul universitar de mai tîrziu. Multe alte familii evreiești au mai fost salvate la Sfîntul Gheorghe, Almaș, Ciucea, Heanda, Copalnic Mănăștur, Tîrgu Mureș, Gheorgheni, Năsăud, în foarte multe localități familiile evreiești fiind ajutate să-și salveze o parte din bunurile de preț.

⁷⁹ Pentru amănunte vezi Katona Béla, *Várad a viharban*, Oradea, 1946.

⁸⁰ Csátári Dániel, *op. cit.*, p. 357.

Împotriva legilor rasiste, a ghetozărilor, a deportărilor s-au ridicat deschis, de la amvon, și unele personalități bisericești române și maghiare (Nicolae Colan, Márton Áron, Vásárhelyi János, Sándor Imre, Iuliu Hossu) îndemnându-și credincioșii să ajute și să adăpostească pe evreii prigoniți. În nota informativă nr. 1207 din 20 mai 1944 a Direcției Generale a Poliției din București se arată că „în ziua de 18 mai a.c., Episcopul romano-catolic din Alba Iulia, Márton Áron, aflat la Cluj, a ținut în catedrala romano-catolică maghiară de aici o predică, în care a criticat pe față măsurile luate de autoritățile maghiare împotriva evreilor. El a afirmat, între altele, că întregul popor maghiar privește cu îngrijorare tratamentul ce se aplică azi evreilor.

Ziarele locale au reprodus într-o formă cu totul atenuată cele declarate de acest Episcop...

Această ieșire fățișe a Episcopului Márton Áron a provocat mare tulburare în rândurile partizanilor maghiari ai actualului regim. Se vorbește printre „Imrediști” că pe viitor se va interzice intrarea în Ungaria acestui Episcop⁸².

Tot la Cluj, profesori, medici, șefi de clinică precum Miskolczy Dezső, Harmat Imre, Klimkó Dezső și alții au adăpostit și salvat evrei în saloanele clinicilor universitare și ale spitalelor clujene; acțiunea a avut loc și în alte localități⁸³.

La Sighet și în alte ghetouri din Maramureș (Vișeu, Berbești), țărani au transportat căruțe întregi de alimente pentru evreii din ghetou. În multe locuri din nordul Transilvaniei, grupuri de țărani așteptau prin gări trenurile ce duceau pe evrei spre lagăre, încercând să le dea alimente. Fenomenul de ajutorare, adăpostire, salvare a evreilor în nordul Transilvaniei a devenit atât de notabil, încât Obersturmbannführer S.S. Adolf Eichmann, comandantul misiunii speciale S.S. pentru deportarea evreilor din Ungaria și nordul Transilvaniei, a protestat la Ambasada română din Budapesta, cerînd ca românii din nordul Transilvaniei să fie atenționați de faptul că prin această atitudine își pot atrage minia Führerului⁸⁴.

Evocînd aceste acțiuni încărcate cu un semnificativ umanism și solidaritate omenească, doctorul Armin Gutman, la comemorarea deportărilor evreiești ce a avut loc la Sighet în mai 1946, în cuvinte emoționante „a amintit cu această ocazie, că țăranul român a ajutat foarte mult populația evreiască pe vremea asupririi”⁸⁵.

La Conferința Uniunii Democratice Evreiești din Ardealul de Nord, ținută la Cluj, la 3 martie 1945 în „Darea de seamă despre activitatea Curatorului”, prezentată de dr. Leon Goldenberg, vorbind despre „Acțiuni de evadare din Ardealul de Nord și din Ungaria” se arată că „ceea ce s-a făcut pentru salvarea refugiaților rămîne pentru totdeauna o pagină eroică în istoria evreilor... Au fost unii care, primejduindu-și viața, sub ochii neîndurători ai Gestapoului, la lumina zilei, dar mai ales noaptea aduceau oamenii peste graniță... În felul acesta am reușit să salvăm 2500 de evrei din Ardealul de Nord și din Ungaria”⁸⁶, care au fost trimiși în Palestina, dar numărul celor trecuți în România sau ascunși pe loc este cu mult mai mare.

Deportările evreilor strînși în ghetouri în nordul Transilvaniei începute, esa-

⁸¹ Arh. St., Filiala Oradea, Fond Primăria Municipiului Oradea, dosar 419—1944, fila 191.

⁸² M.A.N., F.M.St.M., Secția a II-a, dosar 1172.

⁸³ Csátári Dániel, *op. rit.*, p. 356—357.

⁸⁴ Simion Fuchs, *Lupta maselor populare împotriva cotropitorilor fascisto-horthyști (1940—1944)*, mss., 1960, p. 72.

⁸⁵ *Lupta Maramureșului*, 1 iunie 1946, p. 2.

⁸⁶ Arhiva Comitetului Județean P.C.R., Maramureș, dosar 2, fond 20, anexa nr. 5.

lonat, la 15 mai 1944 cu destinația Auschwitz, au fost organizate prin transporturi pe căile ferate, în condiții de-a dreptul animalice. „Într-un vagon de marfă au fost înghesuite aproximativ 70—80 de persoane. În vagon, în total există 1 găleată cu apă, 1 vadră pentru satisfacerea necesităților. Vagoanele sînt plumbuite și rămîne doar o foarte mică deschizătură. În general, deportații au avut voie să ia cu ei mîncare pentru două zile, dar în multe locuri acest lucru nu le stă la îndemînă. Toate acestea fac de-a dreptul de nesuportat călătoria în vagoanele de marfă... În prealabil, bărbații și femeile au fost desbrăcați în pielea goală, și într-un mod de nedescris au fost supuși unei percheziții corporale. Înainte de pornire, nenorociților le-au dat voie să pună pe ei ceva rufărie de corp și o pătură, restul hainelor le-au fost luate... Există știri potrivit cărora, din rîndul deportaților, mulți au murit deja pe drum” — se scrie într-un memoriu adresat lui Horthy la 25 mai 1944⁸⁷.

Faptele legate de deportarea evreilor sînt atît de cutremurătoare, atît de tragice, au un ecou extern, internațional atît de nefavorabil pentru Ungaria, încît însuși Horthy, într-o scrisoare adresată la începutul lunii iunie 1944, în plină desfășurare a deportărilor, primului ministru Sztójay, avînd drept temă „diminuarea exceselor” în domeniul „rezolvării problemei evreiești”, și demiterea celor doi secretari de stat de la Ministerul de interne, însărcinați cu organizarea din partea guvernului ungar a deportărilor, Baky László și Endre László, fasciști notorii, cunoscuți pentru ferocitatea lor, notează încercînd să se justifice, parcă, în fața viitorului: „Înainte de toate e clar că nu mi-a stat în putință să împiedic tot ce pe această linie a fost măsură germană sau măsură guvernamentală luată la dorință germană, fiind constrîns la pasivitate. În acest fel, nu numai că despre dispozițiile date nu am luat dinainte cunoștință, dar nici ulterior nu am informații despre toate, totuși în ultima vreme am fost informat că la noi, pe această linie, în multe privințe s-au petrecut mai multe chiar decît la germani, în parte într-un mod atît de brutal, ba mai mult, atît de inuman, cum nici la nemți nu s-au petrecut asemenea măsuri”⁸⁸.

Mai mult, într-o scrisoare confidențială trimisă lui Hitler la 6 iunie 1944, Horthy, după ce se plînge de regimul de ocupație la care e supună Ungaria de către cei 250.000 de militari germani care au împînzit țara, reclamă faptul că „poliția secretă și S.S.-ul — în pofida părerilor contrare ale comandantilor superiori ai acestora — consideră Ungaria drept o țară dușmană și se comportă ca atare. Trebuie să mă rețin de la a descrie cîte s-au întîmplat și se mai întîmple și azi aici”⁸⁹.

Nu se știe sigur dacă datorită acestei scrisori ori nu, cert este — după cum notează Horthy în memoriile sale — că la 7 iunie 1944, „Hitler l-a chemat la sine pe Sztójay și, după ce a rostit cîteva cuvinte recunoscătoare referitor la cele petrecute pînă atunci în problema evreiască, a subliniat că dorește și mai mult, și că din această cauză Gestapoul va rămîne în Ungaria, pînă cînd se va fi terminat »rezolvarea problemei evreiești«”⁹⁰.

Un alt document din acele zile aruncă o lumină concludentă asupra concepției rasiste, antisemite, șovine, naționaliste, a ipocriziei lui Horthy. La 22 mai 1944, în timp ce deportările evreiești erau în toi și Horthy încerca să obțină unele avantaje politice pe această temă din partea lui Hitler, contrainformațiile hitle-

⁸⁷ Horthy Miklós *titkos iratai*, doc. 84, p. 447.

⁸⁸ *Idem*, doc. 85, p. 451.

⁸⁹ *Idem*, doc. 86, p. 455.

⁹⁰ Horthy Miklós, *Emlékirataim*, Buenos Aires, 1953, p. 259.

riste de la Budapesta, care reușeau să se informeze despre convorbirile cele mai confidentiale ale politicianilor horthyști, au reușit să intercepteze o discuție, în care Horthy, într-o întrevedere avută cu noul primar al Budapestei, Farkas Akos, a declarat: „După război, toate rasele străine, fie evrei, fie români, sîrbi sau germani, vor trebui să părăsească țara, pentru ca ungurii să fie din nou propriii stăpîni în țară. Elementele de rasă străină au adus totdeauna nenorociri Ungariei. În mod cert este rea încrucișarea rasei maghiare cu evrei, români sau sîrbi, dar e bună încrucișarea maghiaro-germană”⁹¹.

Primul transport de 3.000 de evrei din ghetoul de la Cluj a pornit cu deportații în seara zilei de 23 mai 1944. Cînd au plecat încolonați din ghetou printre pămîile, ghionturile, loviturile cu patul armei și sudălmile jandarmilor din escortă, comandantul ghetoului, Dr. Balázs Endre le-a ținut următorul discurs: „Frații mei, guvernul a evacuat orașul Kenyérmező (Cîmpul piinii) de locuitori și evreii din întreaga Ungarie vor fi internați aici pînă la sfîrșitul războiului. Acolo vom fi aranjați mai bine ca aici și să ne mîngîie conștiința că vom fi împreună cu membrii familiilor noastre, chiar dacă sub supravegherea jandarmilor”⁹².

Drumul de la Cluj la Auschwitz dura patru-șase zile, pe ruta: Cluj—Ciucea, Oradea, Püspökladány, Debrecen, Ujfehértó, Tóglás, Szerencs, Košice.

Aici garniturile erau preluate de la însoțitorii unguri de sentinelele germane (trupe S.S.), care mai jefuiau odată pe deportați de obiecte de valoare, bani, în schimbul unui pahar cu apă sau al unei coji de pîine pentru copii, bătrîni ori bolnavi. Apoi trenurile o porneau spre direcția Auschwitz. Macabră ironie; de la promisiul „Cîmp al piinii” (Kenyérmező), în fabrica morții!!

La 25 mai 1944, Edmund Veesenmayer raportează cu regularitate mecanică despre desfășurarea, conform planificării, a deportărilor evreiești din zona I-a și a II-a (care includ Maramureșul și Ardealul propriu-zis). „Pînă azi 150.000 sînt trimiși la stațiile de destinație. Prin înghesuirea mai accentuată în vagoare (a evreilor) acțiunea de curățire din zonele amintite va fi încheiată deja la 1 iunie”⁹³.

Într-o notă informativă a Serviciului Exterior al Marelui Stat Major al armatei române din 3 iunie 1944 se arată că „în ultimele zile ale lunii mai a.c. evreii, strînși în ghettouri, au fost evacuați de pe teritoriul Ardealului de Nord și transportați în direcția Kassa—Katowitz, probabil spre Polonia.

După informațiile ce posed ar fi fost evacuați de aci aproximativ 157.000 evrei (...). În urma acestor măsuri se poate afirma, că în Ardealul de Nord, astăzi în afară de Companiile speciale de lucru, nu se mai găsesc — decît foarte rar — evrei”⁹⁴.

La 4 iunie 1944, avioanele de luptă ale R.A.F. au supus unui puternic bombardament linia ferată Oradea—Cluj—Teiuș și Arad—Timișoara. Gara din Cluj și împrejurimile au fost puternic afectate întîrziind pentru un timp deportarea evreilor din ghetou. Mai rămăsese ultimul transport de cîteva mii de oameni. La 7 iunie 1944, conform planificării, ultimul tren al morții a plecat din Cluj. La Košice, profitînd de schimbarea gîrzii, scriitoarea comunistă Heves René reușește să strecoare în mîinile binevoitoare ale unui muncitor de cale ferată ultima scrisoare adresată soțului ei, Heves Ferenc, închis în lagărul de la Kistarcsa pentru activitate comunistă. Era 9 iunie. Din motive lesne de înțeles termenii în care este scrisă notița sînt voalați. „După ce am stat în tabăra de la fabrica de cărămizi timp

⁹¹ *A Wilhelmstrassé és Magyarország*, doc. 667, p. 849.

⁹² *Memorial volume*..., p. 241.

⁹³ *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, doc. 673, p. 853.

⁹⁴ M.A.N., Fond M.St.M., Secția a II-a, dos. 1172.

de o lună, în ziua a șaptea a acestei luni am părăsit orașul nostru de aur, și de atunci călătoresc cu un scop necunoscut, spre o soartă necunoscută... Mă gândesc mult la Tine, aș vrea mult să mă întâlnesc cu Tine. În ciuda oricăror greutăți și a nesiguranței, sper că am să te mai văd. Poate că mi voi părăsi și țara, dar de aceea ne vom mai întâlni odată. Nu-i așa!...⁹⁵

În dimineața zilei de 11 iunie 1944, ultimul „tren al morții”, al deportaților evrei din Cluj a sosit la Auschwitz. Totul s-a petrecut aidoma atîtor și atîtor transporturi de sute și sute de mii de evrei: călăii hitleriști au trimis și convoiul clujean spre crematoriul care pecetluia sfîrșitul tuturor suferințelor.

Nu i-a mai văzut nimeni, niciodată.

În aceste condiții, la 13 iunie 1944, Edmund Veessenmayer, are toate motivele să raporteze plin de satisfacție la Berlin că din zona I (Ucraina Subcarpatică și Maramureș) și zona II (Ardeal) deportarea evreilor s-a încheiat la 7 iunie 1944. În total au fost deportați 289.357 evrei, aceștia fiind transportați la stația de destinație în 92 de garnituri de tren avînd fiecare cîte 45 de vagoane. Nu s-a putut atinge cifra planificată inițial de 310.000, deoarece o parte a evreimii a fost concentrată între timp de către armata horthystă în detașamente de muncă forțată⁹⁶, ori au reușit să se salveze.

După date statistice incomplete, holocaustul din primăvara anului 1944 din nordul Transilvaniei a avut peste 100.000 de morți, exterminați în lagărele hitleriste (prunci, femei gravide, invalizi, bătrîni, copii, femei, bărbați), din cei aproximativ 150.000 evrei deportați⁹⁷.

Concomitent cu deportările evreilor din nordul Transilvaniei, a avut loc o nouă acțiune de ridicare cu forța a românilor duși la muncă în Germania, Ungaria sau la construcții militare îndeosebi din județele Bistrița Năsăud,⁹⁸ Cluj⁹⁹. Aflat la Bistrița, la 20 mai 1944, scriitorul comunist Kovács Katona Jenő, căzut peste numai cinci luni victimă fascismului, nota în carnetul său de însemnări: „Ieri seară, în parcul din Bistrița... aproximativ 4000 de români au fost înținați prin parc la stadionul sportiv pentru a-i culca — îi duc în Germania. Se spune că voi duce 15.000. În general, la Bistrița se tem de evacuare, și sînt de părere că forța de muncă de aici care ar fi necesară prelucrării pămîntului este luată, deoarece aici va fi teritoriu de război și va fi aplicată tactica »pămîntului pîrjolit«. Femeile, desigur, și-au plîns bărbații... Pe români îi duc în Germania, unitățile militare maghiare au atins Bistrița doar cu roțile de rezervă... evreii sînt tîrîți spre apus, germanii din jurul Bistriței sînt duși în S.S., în schimb în Bistrița sînt germani din imperiu. Nimeni nu e acolo unde ar dori să fie»¹⁰⁰.

În lunile iunie și iulie, zeci de mii de români din județele Bihor, Someș, Mureș, Năsăud, Harghita, Satu Mare, Maramureș au fost trimiși la muncă în Germania. Însuși președintele Consiliului de miniștri al Ungariei, Sztójay Döme, a confirmat ministrului României la Budapesta, în ziua de 13 iunie, că la cererea Reich-ului au fost trimiși la muncă în Germania 17.000 de oameni, cei mai mulți români, preconizîndu-se sporirea acestui număr pînă la 60.000 din rîndul naționalităților nemaghiare și negermane¹⁰¹.

⁹⁵ Heves Ferenc, *Heves Renée életutja*, Bukarest, 1975, p. 67.

⁹⁶ A. Wilhelmstrasse és Magyarorszá, doc. 683, p. 865.

⁹⁷ *Eichmann en Hongrie*, Documents, Editions Pannonia, Budapest, 1961, p. 121—122.

⁹⁸ *File de istorie*, IV, 1976, p. 28.

⁹⁹ Arh. St., Filiala Cluj, F.P.J.C., 1944, Pachet 1356, dos. 108, nr. 5771.

¹⁰⁰ Jordáky Lajos, *Kovács Katona Jenő*, Bukarest, 1977, p. 248—249.

¹⁰¹ Arh. M.A.E., fond citat, vol. 363, fila 39—43.

Începînd cu data de 15 iunie, pe întreg teritoriul nordului Transilvaniei forțele represive (Gestapoul, formațiunile S.S., cele ale Corpului IX armată cu sediul la Cluj) declanșează o acțiune generală împotriva tuturor forțelor de rezistență antifascistă, patriotice, a celor care nu se supuneau ordinelor de chemare, refuzau să plece pe front sau în detașamentele de muncă, ajutau pe partizani sau luptau în rîndurile acestora. Sînt cunoscute execuțiile colective de la Apa (Satu Mare), Moiseni (Oaș), Săbișa (Baia Mare), Giulești și Noviciori (Maramureș), sau cazurile partizanilor executați ori uciși la Sighet, Agriș, Iapa, Săpînța, Bixad, Beregszász, Viile Halmeului și în alte localități¹⁰².

Cei patru ani de teroare horthystă și hitleristă, în loc să distrugă sau să slăbească, au oțelit parcă și mai mult vrerea și puterea de rezistență a populației oropsite din partea de nord a Transilvaniei, care își manifestă tot mai hotărît dorința și hotărîrea de a scutura jugul cotropitor și opresor. Simptomatic și concludent în acest sens este raportul autorităților horthyste din Cluj, trimis la Budapesta, la 18 august 1944, în care se notează cu îngrijorare că românii, „în ultimul timp... vorbesc în secret că nordul Transilvaniei va fi din nou pămînt românesc..., sînt trup și suflet împreună cu frații de sînge de dincolo de graniță, și așteaptă doar clipa ca visul românesc să se îplinească. Fuga peste graniță este la ordinea zilei... Azi ne trezim cu cea mai mare uluire în fața unui fapt incontestabil: dușmanul se află înăuntrul granițelor țării”¹⁰³.

În aceste condiții și împrejurări, evenimentul istoric de la 23 August 1944, victoria insurecției române, ieșirea României din războiul antisovietic și alăturarea ei cu întreg potențialul uman și material coaliției antifasciste, antihitleriste, pentru eliberarea întregului teritoriu al țării, a întrunit adeziunea largă a maselor populare, a tuturor forțelor patriotice, antifasciste, democratice ale populației din partea de nord a Transilvaniei, aflată temporar sub ocupație horthysto-hitleristă. Insurecția a insuflat încredere în iminenta și apropiata eliberare, întărind și mai mult hotărîrea fermă a forțelor patriotice, antifasciste de a lupta pentru alungarea cotropitorilor și eliberarea întregului teritoriu al României.

GHEORGHE I. BODEA

¹⁰² Vezi Gh. I. Bodea, *Din acțiunile populației regiunii Maramureș pentru eliberarea întregului teritoriu al patriei și zdrobirea fascismului (23 august—25 octombrie 1944)*, în *ActaMN*, III, 1966.

¹⁰³ Arh. St. Cluj, F.P.J.C., 1944, Pachet 1371, dos. 2, nr. 84.

ASPECTE PRIVITOARE LA CONTINUITATEA PROCESULUI REVOLUȚIONAR ROMÂNESC

Analiza procesului revoluționar din România declanșat în august 1944, care a avut ca rezultat transformarea socialistă a țării, presupune abordarea acestuia în strinsă legătură cu trecutul nostru istoric.

În concepția secretarului general al P.C.R., tovarășul Nicolae Ceaușescu, această cerință metodologică, subliniată din nou și cu prilejul aniversării a 65 de ani de la crearea partidului, constituie o condiție sine-qua-non pentru înțelegerea pertinentă a prezentului socialist și descifrarea evoluției viitoare.

Istoria modernă și contemporană a patriei noastre prezintă tabloul unor transformări revoluționare succesive, care au continuat cu ansamblul celor care au fost începute în august 1944 și au culminat cu victoria revoluției socialiste. În această suită de salturi calitative, care constituie procesul revoluționar românesc, se regăsesc toate tipurile istorice de revoluții sociale și naționale: burgheze, burghezo-democratice și socialiste.

Continuitatea acestui fenomen, atât de complex în privința conținutului, a formelor de manifestare și a timpului de desfășurare, cum este procesul revoluționar românesc, poate fi surprinsă în mai multe ipostaze și din unghiuri de vedere diferite. Se poate vorbi astfel de continuitate atât în privința revoluțiilor sociale, cât și a celor naționale. În ambele cazuri ea trebuie privită ca unitate dialectică a evoluției și revoluției, ca mers ascendent al societății românești, ca suită de negări dialectice. Revoluțiile din 1821, 1848, 1918, 1944—1947 și cea socialistă sînt astfel momente ale unuia și aceluiași proces revoluționar, în cadrul căruia ele se presupun și se condiționează reciproc, fiind un important factor propulsor al devenirii noastre istorice.

Continuitatea permite sublinierea faptului că revoluția declanșată în august 1944 reprezintă un salt calitativ în raport cu cele precedente, fiind totodată, o încununare a luptei de veacuri a poporului nostru pentru deplina sa eliberare socială și națională. Se demonstrează astfel, mai pregnant, atât necesitatea, cât și mai ales legitimitatea istorică a socialismului pe pămîntul românesc. Cunoașterea specificului procesului revoluționar românesc, în ansamblul său, evidențiază și particularitățile revoluției noastre în cadrul procesului revoluționar internațional, desfășurat în urma celui de al doilea război mondial.

Însăși discontinuitatea procesului revoluționar românesc subliniază continuitatea lui, precum și faptul că aceasta din urmă trebuie văzută ca parte a continuității neîntrerupte a românilor pe vatra străbună, ca o continuare a istoriei lor milenare pe noi trepte de dezvoltare.

Această creație originală a poporului nostru — cum a fost continuitatea procesului revoluționar — cercetată din punct de vedere politologic, evidențiază contribuția românească la dezvoltarea teoriei și practicii revoluționare, inclusiv valențele ei universale.

Continuitatea procesului revoluționar românesc privită din perspectiva mutațiilor produse de salturile calitative în planul socialului este evidențiată de obiectivele vizate, de forțele motrice și de valorile ideologiilor care au prezidat revoluțiile respective.

În cadrul obiectivelor urmărite de toate revoluțiile sociale — obiective care poartă amprenta de neconfundat a fiecăruia dintre ele — se regăsesc problemele agrare și cele privind democratizarea vieții politice. Chestiunea agrară — fir roșu al procesului nostru revoluționar și în același timp nod gordian al fiecăreia dintre componentele sale — ilustrează convingător continuitatea acestuia. Astfel, dacă în 1821 revoluția viza restrângerea exploatații feudale, în 1848 ea a preconizat desființarea relațiilor feudale și improprietărirea țăranilor, deziderat realizat integral abia în 1945, problema agrară găsindu-și soluționarea reală doar în anii revoluției socialiste.

Problema democratizării vieții politice — alt reper al continuității procesului revoluționar românesc — dacă la început s-a pus timid, pe măsura schimbării raportului de forțe în favoarea celor progresiste, va deveni un obiectiv important al revoluției pașoptiste și își va afla deplina dezlegare prin cucerirea puterii politice de către masele muncitoare și afirmarea democrației socialiste.

Continuitatea este evidentă și în cazul rolului hotărâtor al maselor populare în desfășurarea revoluțiilor sociale românești. Cu toate că noțiunea de mase populare a avut un caracter concret istoric în fiecare etapă, forțele motrice ale revoluțiilor fiind determinate de sarcinile și scopurile urmărite, revoluțiile au fost, fiecare în parte și procesul revoluționar, în ansamblul său, rodul acțiunii maselor populare.

Elemente ale continuității se găsesc în cadrul ideologiilor care au călăuzit fiecare revoluție. Astfel, caracterul democrat-popular este un element definitoriu atât pentru ideologia pașoptistă cât și pentru cea a clasei muncitoare, desigur având substanță teoretică diferită. Datorită acestui fapt, gândirea socialistă românească se considera continuatoarea legitimă a gândirii revoluționare pașoptiste, în special a celei lui Nicolae Bălcescu, care în multe privințe s-a apropiat de înțelegerea materialistă a istoriei, depășind limitele vremurilor în care a fost elaborată. Apoi preocuparea de aplicare a tezelor generale ale gândirii burghezo-democratice și ale marxismului la specificul românesc, încercarea de a găsi în aceste realități soluții originale problemelor care confruntau societatea noastră într-un moment sau altul și în cele din urmă elaborarea unei strategii și tactici adecvate, reprezintă un alt aspect al continuității. Meritul ideologilor români, fie a pașoptiștilor, fie a socialiștilor și apoi a comuniștilor a constatat în aceea că ei au înțeles, desigur în modalități diferite, faptul că doctrinele revoluționare care aveau caracter universal pot să-și realizeze funcțiile numai prin aplicarea lor creatoare la particularitățile naționale românești. Acest aspect este caracteristic atât pentru creațiile teoretice ale revoluționarilor pașoptiști, cum sînt, de pildă, cele ale lui Mihail Kogălniceanu, Nicolae Bălcescu, Simion Bărnuțiu și C. A. Rosetti, cât mai ales pentru cele ale marxistilor Constantin Dobrogeanu-Gherea și Lucrețiu Pătrășcanu, în perioada pînă la Eliberare, iar în zilele noastre pentru opera teoretică a secretarului general al Partidului Comunist Român, tovarășul Nicolae Ceaușescu.

Așa cum am menționat deja, continuitatea procesului revoluționar românesc este pregnant subliniată și de revoluția națională. Înțelegerea acestei probleme reclamă înainte de toate discutarea conceptului de revoluție națională românească.

Datorită specificului formării națiunii și a statului național român, procesul nostru revoluționar a fost dublat de o revoluție națională, fiecărui tip de revoluție

socială corespunzându-i unul de factură națională. Spre deosebire de națiunile care n-au cunoscut exploatarea străină, cum a fost cazul unora din apusul Europei — unde revoluțiile sociale n-au fost, de regulă, urmate de revoluții naționale, în cazul națiunilor înrobite, între care se află și națiunea noastră, revoluțiile sociale sînt în același timp și revoluții naționale.

Conceptul de revoluție națională românească reprezintă procesul complex al formării, afirmării și emancipării națiunii noastre, al constituirii statului național unitar, independent și suveran și al restabilirii unității și libertății sale, a transformării ei pe o anumită treaptă de evoluție în națiune nouă socialistă. Parte integrantă a procesului revoluționar românesc — purtînd amprenta fiecăreia din revoluțiile sociale care-l compun — categoria de revoluție națională facilitează înțelegerea mai profundă a complexității acestui proces revoluționar, punînd în lumină aportul naționalului la înfăptuirea transformărilor revoluționare petrecute în societatea românească în ultimele două veacuri, precum și dialectica sa cu socialul.

Această cerință se resimte cu atît mai mult cu cît raportul dintre cei doi poli ai revoluțiilor noastre — socialul și naționalul — a fost abordat greșit în istoriografia noastră. Astfel, dacă în trecut rolul factorului social nu o dată a fost minimalizat, ajungîndu-se uneori la ignorarea caracterului social al revoluțiilor românești, supralicitîndu-se rolul naționalului, după Eliberare, mai ales în deceniul al șaselea, s-a întîmplat tocmai invers. Or, ambele orientări s-au dovedit a fi greșite, fiind inadecvate pentru a fi instrumente ale înțelegerii procesului nostru revoluționar.

Este lesne de înțeles faptul că ignorarea sau minimalizarea rolului socialului privează explicația procesului revoluționar tocmai de suportul determinărilor obiective, care au generat și modelat revoluția. De asemenea, neglijarea naționalului și a rolului său progresist a condus la simplificări inadmisibile privind procesul nostru revoluționar, care au afectat relevarea complexității sale, a faptului că acesta în fond a fost rezultatul dialecticii socialului și naționalului, a condiționării lor reciproce.

Naționalul, prin trăsăturile-i specifice, determinat și înfrînit de social, a potențat devenirea noastră istorică, conferind un plus de unitate societății românești — condiție sine-qua-non — a rezistenței sale în confruntările cu celelalte popoare, în special cu cele care au oprimat-o. Totodată, i-a asigurat personalitate și individualitate distinctă în rîndul națiunilor lumii. Mai mult, în unele împrejurări istorice, naționalul s-a situat pe primul plan ca importanță. De aceea, soluționarea unor aspecte sociale a fost condiționată de rezolvarea dezideratelor naționale. Astfel, constituirea statului național modern român și dobîndirea independenței sale au reprezentat condiții esențiale ale dezvoltării societății românești în ansamblul ei la sfîrșitul veacului trecut și începutul secolului al XX-lea, după cum desăvîrșirea unității statale a românilor a fost un factor hotărîtor al desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice și transformării ei în revoluție socialistă. Și în edificarea socialismului rolul naționalului este evident. În condițiile afirmării noii națiuni, revoluția socialistă este și ea în fond o revoluție națională.

Referindu-se la relația dialectică a socialului cu naționalul în procesul revoluționar românesc, tovarășul Nicolae Ceaușescu releva: „Marile mișcări de eliberare socială și națională cum sînt revoluția lui Horia, Cloșca și Crișan, revoluția lui Tudor Vladimirescu, revoluția burghezo-democratică, înfăptuirea Unirii în 1859, războiul de independență din 1877, răscoala țărănilor din 1907 și alte nenumărate

lupte sociale și naționale demonstrează, cu puterea faptelor, unitatea dialectică dintre luptele naționale și sociale, că, odată cu apărarea gliei strămoșești și a ființei sale, poporul nostru a luptat cu hotărîre pentru libertate și dreptate socială, pentru a fi stăpîn deplin pe destinele sale¹.

Revoluția națională românească, grefată pe cea socială, a dobîndit în fiecare caz un caracter concret în funcție de cel al revoluției sociale respective și constituie o componentă atît a fiecărei revoluții în parte cît și a procesului revoluționar românesc, în ansamblul său. Acest fapt explică natura burgheză și burghezo-democratică a revoluției naționale românești, iar apoi caracterul ei socialist. În pofida acestui fapt, datorită independenței relative a naționalului în raport cu socialul, revoluția națională a dobîndit personalitate distinctă în cadrul procesului nostru revoluționar. Particularitățile ei sînt determinate de obiectivele urmărite, forțele motrice și de conținutul ideologiei naționale, aceasta imprimîndu-i o puternică încărcătură națională, fiind expresia cerințelor existenței naționale.

În temeiul celor afirmate mai înainte, chiar și sumar, conceptul de revoluție națională își afirmă calitatea de instrument adecvat cercetării atît a fiecărui tip de revoluție socială, care a avut loc în istoria noastră modernă și contemporană, cît și a continuității procesului revoluționar românesc în ansamblul său.

Continuitatea în planul revoluției naționale este ilustrată înainte de toate de obiectivele ei precizate în cele afirmate mai sus. Desigur, în fiecare moment al procesului revoluționar, în funcție de situația concretă, accentul a fost pus pe unul sau altul din aceste obiective. Astfel, în 1821, și mai ales în 1848, accentul s-a pus pe emanciparea națională și unire, iar după constituirea statului național modern în 1859 s-a urmărit dobîndirea independenței de stat și desăvîrșirea unității statale, obiective care se vor realiza în 1877 și 1918. Este lesne de înțeles că Marea Unire nu se putea îndeplini fără Unirea cea mică din 1859 și fără cucerirea independenței de stat, iar consolidarea suveranității naționale nu putea fi concepută fără împlinirea dezideratelor respective. Desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice din punct de vedere național, în condițiile nedesăvîrșirii ei din punct de vedere social subliniază specificitatea revoluției naționale în raport cu cea socială, fiind o particularitate a procesului nostru revoluționar. Revoluția națională declanșată în august 1944 a restabilit unitatea noastră națională prin eliberarea nord-vestului Transilvaniei, răpit la 30 august 1940, de către Ungaria horthystă, prin odiosul dictat patronat de Hitler și Mussolini, a condus la redobîndirea suveranității și independenței, iar ulterior, în contextul mutațiilor socialiste, va asigura transformarea națiunii române în națiune nouă, socialistă. Afirmarea națiunii și statului național socialist, a suveranității și independenței naționale — obiective esențiale ale revoluției socialiste, în planul vieții naționale — reprezintă elemente ale continuității procesului revoluționar românesc. Continuitatea și specificitatea revoluției naționale este relevată și de forțele sale motrice. Astfel, dacă în cazul revoluțiilor sociale, lupta contrariilor a constituit factorul lor propulsor, în cazul revoluțiilor naționale acesta a avut la bază unitatea contrariilor, obiectivată în consensurile naționale. Asemenea consensuri realizate între masele populare — baza forțelor motrice ale revoluției naționale — și celelalte clase și grupări sociale, înfăptuite sub conducerea burgheziei, iar apoi a clasei muncitoare au asigurat îndeplinirea dezideratelor naționale în 1859, 1877, 1916—1918, 1944.

La realizarea acestor consensuri un rol important l-a avut conștiința națională românească ale cărei linii de forță au constatat tocmai în relevarea necesității

¹ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la adunarea solemnă organizată cu prilejul a 65 de ani de la făurirea P.C.R.*, Editura politică, București, 1986, p. 6.

unității naționale, condiție esențială în lupta de emancipare de sub dominația străină și a apărării intereselor naționale, inclusiv a integrității teritoriale și a independenței naționale.

Continuitatea este evidentă și în privința democratismului — trăsătură definitorie a revoluției naționale românești. Esența ei s-a obiectivat în faptul că românii, luptând pentru propria lor emancipare, pentru unitatea națională și constituirea unei organizații politice naționale proprii, n-au ignorat drepturile legitime ale celorlalte națiuni oprimate. Fiindu-i străin exclusivismul național, națiunea noastră a sprijinit nu odată lupta națiunilor vecine dusă împotriva dominației străine și a manifestat o profundă înțelegere pentru cauza lor. În afirmarea acestui autentic democratism un rol important l-au avut ideile umaniste, democrat-revoluționare profesate de ideologia națională românească. Relevante sînt în acest sens ideile formulate de Simion Bărnuțiu, fruntaș al ideologiei naționale românești, care după ce a înfierat secolele de umilire și asuprire a românilor transilvăneni și a argumentat dreptul lor la o viață liberă de orice oprimare, s-a declarat partizanul hotărît al principiilor egalității lor în drepturi cu cei de altă naționalitate, care trăiau pe pămîntul românesc, precum și a colaborării lor sincere². De asemenea, în *Declarația de unire a Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului cu România*, adoptată la 1 Decembrie 1918 de către Marea Adunare Națională a românilor din teritoriile respective, în consonanță cu acest spirit democratic, s-a stipulat și egalitatea în drepturi a naționalităților conlocuitoare cu națiunea noastră³.

Democratismul revoluției noastre naționale s-a manifestat și prin natura plebiscitară ce a caracterizat acțiunile politice care au avut ca rezultat atît unirea Țării Românești și a Moldovei în 1859, cît mai ales a teritoriilor românești aflate sub dominație străină cu patria mamă în 1918. Dacă în primul caz hotărîrea de unire a fost exprimată de cele două Divanuri ad-hoc și cele două Adunări electivă, în cel de al doilea caz caracterul plebiscitar a fost mai evident, organele care au decis unirea teritoriilor românești cu patria-mamă fiind alese pe cale democratică, reprezentînd și acționînd în deplină concordanță cu aspirațiile și voința națiunii, bucurîndu-se de sprijinul acesteia.

Democratismul — care pentru români n-a fost doar o figură de stil, ci un crez de viață și un mod de existență — este relevant și de faptul că în România, după primul război mondial, n-a existat o problemă națională în sensul promovării unei politici de stat șovine și rasiste. Chiar și regimul de dictatură militară fascistă antonesciană, cu toate manifestările șovine pe care le-a inițiat, n-a putut ignora spiritul tolerant și omenos al poporului nostru. Astfel, regimul respectiv, deși a promovat o politică antisemită, desigur mai ponderată în raport cu celelalte regimuri fasciste, n-a îndrăznit să dea curs cererilor repetate ale hitleriștilor privind soluționarea finală a problemei evreiești, țara noastră fiind singura, de altfel, dintre țările subordonate Axei, sau căzute sub ocupația germană, care a permis emigrarea evreilor în Palestina⁴. Realul umanism și democratism ce a caracterizat poporul român în raporturile sale cu naționalitățile conlocuitoare, consemnat cu deplină obiectivitate și de istoricul american Milton Lehrer în interesantul său

² A se vedea: Radu Pantazi, *Simion Bărnuțiu, Opera și gîndirea*, Editura științifică, București, 1970, p. 35.

³ A se vedea: *Unirea Transilvaniei cu România, 1 Decembrie 1918*, Editura politică, București, 1970, p. 689—691.

⁴ A se vedea: Aurică Simion, *Preliminarii politico-diplomatice ale insurecției române din august 1944*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 131—133.

studiu *Transilvania pământ românesc*, a fost probat și prin atitudinea corectă față de naționalitatea maghiară din România, chiar și în condițiile în care românii din nord-vestul Transilvaniei, căzuți în robia Ungariei horthyste, erau în masă masacrați și terorizați, urmărindu-se deznaționalizarea lor⁵. Elocvent pentru această atitudine este îndemnul marelui savant român Nicolae Iorga, care cu puțin înainte de a cădea victima gloanțelor legionare, zguduit de monstruoșitatea politicii horthyste dusă față de românii din nord-vestul țării, releva faptul că cea mai bună replică, dată de poporul nostru acestei politici, trebuie să fie aceea a unei comportări corecte față de cetățenii români de naționalitate maghiară⁶.

Continuând politica de înțelegere cu celelalte națiuni, de menținere a statutului, de condamnare a politicii revizioniste și agresive promovată de statele fasciste și de solidaritate militantă cu popoarele devenite victime agresiunii — politică afirmată cu strălucire de Nicolae Titulescu în perioada interbelică — în urma revoluției de eliberare națională, începută în august 1944, națiunea română eliberându-se pe sine, a contribuit la eliberarea și a altor națiuni de sub dominația fascistă, aducându-și astfel aportul la restabilirea libertății și demnității lor.

În anii socialismului, spiritul ei democratic s-a obiectivat atît în statornicirea unor raporturi de deplină egalitate în drepturi și obligații între naționalitățile conlocuitoare și români, cît și prin aportul ei la afirmarea unor noi relații capabile să faciliteze o sinceră colaborare între națiunile lumii.

*

Discutarea continuității procesului revoluționar românesc presupune relevarea și a raporturilor dintre revoluție și evoluție în cadrul istoriei moderne și contemporane a țării, precum și precizarea sensului mișcării sociale, a tipului de continuitate ca atare.

Perioadele de evoluție, privite nu numai ca punți de legătură între revoluții, constituie în procesul nostru revoluționar atît etape în care este continuată înfăptuirea obiectivelor revoluțiilor anterioare cît și intervale în care se produc noi acumulări cantitative pe fondul mutațiilor determinate de revoluțiile precedente.

Astfel, datorită dinamicii raportului de forțe pe plan intern și extern, care nu în toate cazurile a fost favorabil progresului, nu odată revoluțiile sociale și naționale românești au fost frinate sau chiar înăbușite, cum a fost situația celor din 1821 și 1848. În asemenea condiții, în perioadele post-revoluționare, forțele progresiste au continuat, e adevărat pe calea reformelor, să acționeze în vederea realizării obiectivelor sociale și naționale ale revoluțiilor noastre. Cum pot fi considerate, de exemplu, reformele agrară, școlară, militară și legislativă inițiate și realizate de domnitorul Alexandru Cuza și Mihail Kogălniceanu dacă nu îndeplinirea obiectivelor înscrise în programul revoluției pașoptiste? Însăși Unirea cea mică din 1859 și dobîndirea independenței de stat în 1877 constituiau obiective gîndite și dorite de revoluționarii pașoptiști.

⁵ Privitor la problema respectivă, istoricul american Milton G. Lehrer, în studiul *Transilvania, pământ românesc*, apărut la București în anul 1944, la p. 172, în deplină consonanță cu adevărul istoric, releva că „Atitudinea de toleranță și de înțelegere față de națiunile (naționalitățile n.n. I.L.) conlocuitoare, îmbracă deci în România un caracter de permanență neîntreruptă”.

⁶ Cf. Mircea Mușat, Mihai Fătu și colab., *Teroarea horthysto-fascistă în nord-vestul Transilvaniei, sept. 1940—octombrie 1944*, Editura politică, București, 1986, p. 84.

De asemenea, însăși prevederile privind drepturile și libertățile democratice consemnate în Constituția din 1866 erau, în fond, concretizarea doleanțelor exprimate încă în 1848.

În condițiile schimbării raportului de forțe în favoarea burgheziei, stimulată de reformele amintite, sub presiunea maselor populare, în împrejurări internaționale deosebite, în urma primului război mondial, se fac noi pași în direcția desăvârșirii revoluției burghezo-democratice începută în 1848. Astfel, se înfăptuiește o nouă reformă agrară, mult mai amplă decât cea din 1864, se instituie votul universal în 1818 și se lărgesc drepturile și libertățile democratice prin prevederile Constituției adoptată în 1923.

Privite din punct de vedere al acumulărilor cantitative, perioadele de evoluție relevă, de asemenea, continuitatea procesului revoluționar pe care-l discutăm. Astfel, pe măsura împlinirii în anumite proporții a sarcinilor revoluțiilor românești s-au ivit noi contradicții, au apărut noi factori obiectivi și subiectivi care conjugați reclamau imperios un nou salt calitativ, fie sub forma desăvârșirii revoluției precedente, fie a unui nou tip de revoluție. Astfel, de exemplu, realizarea unora dintre obiectivele revoluției din 1821 ca, de pildă, revenirea la domniile pămîntene, lărgirea autonomiei interne, lichidarea monopolului turcesc asupra comerțului extern și intrarea Principatelor Române în circuitul comercial european, au contribuit la dezvoltarea relațiilor de producție capitaliste și la amplificarea contradicțiilor dintre nou și vechi, dintre burghezia aliată cu masele populare și structurile feudale. De asemenea, deși realizată treptat, dezvoltarea capitalistă a României, potențată de reformele prin care s-au împlinit unele dintre obiectivele revoluției pașoptiste, va contribui la apariția și dezvoltarea contradicțiilor dintre blocul exploatator și masele populare, dintre burghezie și proletariat, pregătindu-se terenul pentru desăvârșirea revoluției burghezo-democratice și transformarea ei în revoluție socialistă.

Și în privința naționalului se poate releva faptul că în urma Unirii din 1859 și a dobîndirii independenței de stat în 1877 se deschid reale premise și perspective pentru intensificarea luptei pentru emanciparea românilor care continuau să se mai aple sub dominația străină. România independentă a devenit suportul material și moral al acestor lupte, pivotul în jurul căruia gravitau românii aflați încă sub jug străin, obiectivul acțiunilor lor fiind unirea cu patria-mamă. Astfel se pregătesc condițiile obiective și subiective ale desăvârșirii revoluției naționale de factură burghezo-democratică, care se va împlini în 1918 prin Marea Unire.

Continuitatea procesului revoluționar românesc nu trebuie înțeleasă în mod unilateral, ca mișcare liniară între cote cu aceeași valoare, ci dimpotrivă ca o mișcare socială mereu ascendentă, cu caracter progresiv. Acest aspect definitoriu pentru continuitatea procesului nostru revoluționar este relevat, înainte de toate, de faptul că el a constituit din tipuri istorice de revoluții care au avut o succesiune logică, fiecare reprezentînd un salt calitativ necesar în raport cu cele precedente. Astfel, revoluția pașoptistă a constituit, prin conținutul și dimensiunea transformărilor revoluționare, ca și a forțelor participante și a ideologiei sale, un plus în raport cu cea din 1821, după cum revoluția declanșată în august 1944 nu numai că a reprezentat desăvârșirea celei începută în 1848, ci a asigurat trecerea la un nou tip de revoluție socială — superior celor care l-au precedat și anume — revoluția socialistă.

Dacă prin revoluțiile din 1821 și 1848 s-a urmărit degajarea ascensiunii capitalismului, prin revoluția declanșată în august 1944 și apoi prin cea socialistă care i-a urmat, se va deschide drumul afirmării societății socialiste — societatea

dreptății sociale. Toate marile obiective atit ale revoluției sociale cît și a celor naționale și-au găsit soluționarea reală și deplină numai în anii socialismului — ceea ce subliniază pregnant caracterul ascendent al continuității procesului revoluționar românesc.

Și în privința forțelor motrice ale revoluțiilor noastre se înregistrează continuitatea atit sub aspectul lărgirii lor continue, cît și al mutațiilor calitative produse în rîndul lor de-a lungul procesului revoluționar respectiv. Astfel, categoria de mase populare participante la revoluție devine tot mai largă și rolul ei tot mai important, ceea ce conferă revoluției pașoptiste un evident caracter democratic, în raport cu cea care a precedat-o.

Nucleul maselor populare l-a constituit și în secolul al XIX-lea țărănimea, clasă care de-a lungul întregului ev mediu românesc a reprezentat forța care a propulsat progresul social⁷. Ea a constituit baza socială a forțelor revoluționare conduse de burghezie care au înfăptuit revoluțiile sociale și naționale românești în epoca respectivă.

În condițiile istorice noi, cînd burghezia românească și-a epuizat rostul ei progresist, rolul de hegemon al revoluției va fi preluat de către clasa muncitoare. Prezența acestei noi clase consecvent revoluționare, cu o ideologie și organizație politică proprie, va schimba calitativ însăși conținutul categoriei de mase populare. Ea va reuși să polarizeze în jurul ei toate categoriile oprimate, în primul rînd țărănimea și să transforme radical societatea românească începînd din 1944, iar după desființarea vechilor structuri de clasă să realizeze unitatea socialistă a poporului muncitor — care reprezintă un factor esențial al devenirii noastre socialiste.

Avînd un rol important alături de țărănime în revoluția națională, proletariatul, devenit conducător al acesteia, a realizat consensul întregii națiuni — fapt unic în istoria rezistenței antifasciste, reușind astfel să asigure redobîndirea integrității și suveranității naționale; a desființat orice formă a oprimării naționale și a înfăptuit transformarea revoluționară a națiunii noastre în națiune nouă socialistă. Sub conducerea partidului comunist idealurile de dreptate socială și națională devin realitate.

Caracterul ascendent al continuității este ilustrat și de salturile calitative realizate pe planul ideologiei revoluționare. Astfel de la ideologia de factură burghezo-democratică s-a produs saltul la ideologia consecvent revoluționară a clasei muncitoare, care a constituit instrumentul teoretic al transformărilor revoluționare pe plan social și național, asigurînd progresul societății noastre pe coordonatele socialiste.

Saltul calitativ produs în viața ideologică a relevat într-o manieră proprie continuitatea ei. Astfel ideologia revoluționară a clasei muncitoare și mai ales cea națională socialistă, departe de a însemna o ruptură totală cu ideologia revoluționară românească din trecut, a valorificat critic, pe un plan superior, valorile vechii ideologii precum: umanismul, democratismul și spiritul de colaborare și solidaritate cu celelalte popoare asuprite.

Tot în ce privește continuitatea procesului nostru revoluționar se impune și mențiunea referitoare la faptul că ea are la bază continuitatea neîntreruptă a românilor de-a lungul istoriei lor milenare pe vatra strămoșească, precum și uni-

⁷ A se vedea: *Programul P.C.R. de făurire a societății socialiste multilaterale dezvoltate și de înaintare a României spre comunism*, Editura politică, București, 1975, p. 14.

tatea lor de-a lungul timpului, în pofida separării lor de vremelnicele granițe politice.

Procesul revoluționar românesc poate fi înțeles în toată complexitatea sa așa cum subliniază secretarul general al P.C.R., tovarășul Nicolae Ceaușescu — numai privit ca parte a unui întreg, ca segment al unei deveniri de peste două milenii⁸. De aceea atît din punct de vedere genetic, cît și al semnificației sale el trebuie raportat la întregul trecut istoric al poporului nostru. Astfel, înțelegerea pertinentă a caracterului social și național ce a caracterizat procesul nostru revoluționar cere „coborîrea” în întreaga istorie a luptei poporului român, dusă încă de la zămislirea sa, pe vechea vatră strămoșească, pentru progres social și pentru apărarea ființei sale etnice, a libertății și independenței sale. Revoluțiile sociale românești privite din această perspectivă sînt continuatoare ale luptei de clasă din trecutul istoric al poporului nostru — lupta de clasă fiind un corolar al istoriei sale. Răscoalele țărănești din 1437 și 1514 — momente de vîrf ale luptei de clasă din evul mediu românesc — vor fi continuate, completate și ridicate pe un plan superior, de mișcarea țărănească condusă de Horea în 1784 și 1785, care, produsă la apusul lumii feudale, a zguduit puternic acest edificiu anacronic, fiind totodată prologul procesului nostru revoluționar. Fenomenul social din 1784—1785 este deosebit de complex. El întrunește atît aspecte caracteristice răscoalelor țărănești, cît și elemente care-l apropie de revoluție⁹, fără însă să întrunească toate aspectele clasice ale acesteia. Chiar în ipostaza de răscoală, după opinia academicianului David Prodan, el nu poate fi asimilat răscoalelor țărănești anterioare deoarece „nu privește înapoi, spre trecut, cum se întîmplă obișnuit în vechile răscoale, ci înainte, spre viitor. Nu țintește spre ameliorarea, ci spre răsturnarea raporturilor feudale”. În același timp radicalismul ce l-a caracterizat, potrivit opiniei autorului monografiei privitoare la răscoala lui Horea, „este de răscoală țărănească și nu de revoluție burghezo-democratică, deoarece țărănimea în viziunea sa nu putea cuprinde întreg complexul social-politic, ci, doar ținta ei ultimă, peste cea indicată de sensul evoluției treptate istorice”¹⁰. Țărănimea, care a fost principala forță care a propulsat progresul societății românești timp de secole, în epoca modernă, a valorificat experiența dobîndită de-a lungul timpului în lupta cu oprimatorii săi atît în revoluțiile din 1821 și 1848, a căror bază socială a constituit-o, cît și în ridicările sale din 1888 și mai ales din 1907.

Și revoluțiile naționale românești — cealaltă componentă a procesului nostru revoluționar — sînt în fond continuarea pe un plan superior a luptelor poporului român pentru libertate și independență, care reprezintă o altă trăsătură definitorie a istoriei sale. Ele nu pot fi înțelese fără cunoașterea luptei românilor împotriva dominației străine, duse încă din perioada etnogenezei sale, luptă care în secolele XIV—XVII au înscris atîtea pagini de glorie în istoria noastră, stîrnind admirația întregii Europe. Idealurile pentru care au luptat Mihai Viteazul Unificatorul, Inochente Micu și Horea, vor deveni adevărate programe politice ale luptei pentru emanciparea națională și unire a generațiilor viitoare. Începînd cu 1784, cînd

⁸ Nicolae Ceaușescu, *Eupunere cu privire la stadiul actual al edificării socialismului în țara noastră, la problemele teoretice, ideologice și activitatea politică, educativă a partidului*, Editura politică, București, 1982, p. 11—18.

⁹ În legătură cu opiniile mai noi potrivit cărora răscoala țărănească condusă de Horea poate fi considerată și revoluție socială și națională, a se vedea studiul Acad. Ștefan Pascu, *Ce este Transilvania?*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1983, p. 104—111.

¹⁰ David Prodan, *Răscoala lui Horea*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1979, vol. II, p. 709—710.

mișcarea țărănimii române din Transilvania a avut și un evident caracter național — un alt element ce o apropie de revoluție — revoluțiile naționale românești ulterioare, vor ridica și vor valorifica pe un plan superior tradițiile valoroase ale luptei poporului nostru pentru libertate și independență, realizându-le în fapt.

Legătura procesului revoluționar cu trecutul istoric al poporului român este evidentă și în ceea ce privește ideologia revoluționară care l-a prezidat. Astfel, de exemplu, conștiința națională are ca punct de plecare conștiința de neam a poporului român, care fecundată de ideile progresiste ale Școlii Ardelene, se va transforma în ideologia revoluționară a națiunii noastre.

Cunoscând faptul că înțelegerea prezentului era imposibilă fără cunoașterea trecutului, încă Nicolae Bălcescu, referindu-se la cauzele revoluției pașoptiste, afirma justificat că ele trebuiesc căutate în cele 18 veacuri de împilare și asuprire. Numai această raportare la întregul nostru trecut pune în adevărata sa lumină saltul ce-l realizează procesul respectiv în viața poporului. Toate acestea, în final, subliniază faptul că el reprezintă o continuare firească a trecutului, o înlocuire a aspirațiilor poporului de progres social și național. Mai mult, în aceste două secole de revoluții au fost valorificate multe din experiențele acumulate de români de-a lungul existenței lor istorice, devenite tradiții, în care se obiectivează personalitatea lor.

De asemenea, discutarea continuității procesului revoluționar al poporului român presupune luarea în considerare și a continuității existenței organizației sale statale de-a lungul istoriei sale medievale și moderne. După cum se știe, numai românii au reușit să-și păstreze organizațiile lor statale în perioada respectivă, toate popoarele vecine pierzându-și-le. Acest fapt a favorizat, chiar în condițiile în care ei erau dependenți, totuși un anumit plus în privința apărării etniei lor, a păstrării specificului lor, fapt care se va repercuta pozitiv în pregătirea, conducerea și desfășurarea revoluțiilor sociale și naționale românești. Existența celor două state românești — Țara Românească și Moldova — în prima parte a secolului al XIX-lea, instituirea domeniilor pămîntene după 1821 și lărgirea autonomiei lor au potențat substanțial lupta forțelor revoluționare pentru progres social și național. Revoluția națională românească a avut în permanență un punct de sprijin în cadrul statului românesc, chiar dacă acesta nu a fost independent, iar o parte a românilor erau nevoiți să trăiască în afara granițelor lui. Totodată, continuitatea procesului revoluționar românesc trebuie văzută ca fiind produsă și înfăptuită în mod unitar pe întreg teritoriul românesc. Continuitatea neîntreruptă a românilor pe vatra strămoșească și unitatea poporului român în evul mediu și epoca modernă, în pofida existenței pluralismului statal românesc, au asigurat caracterul unitar al devenirii lor istorice.

Tocmai de aceea continuitatea procesului revoluționar românesc trebuie văzută ca fiind înfăptuită în mod unitar pe toată aria românească, chiar dacă românii erau nevoiți însă să trăiască separat, prin granițe politice impuse.

Dacă în cazul revoluției din 1821, cînd Tudor Vladimirescu viza și concursul moldovenilor și transilvănenii vedeau în el eliberatorul lor, în 1848 revoluția are un evident caracter unitar pe întreg teritoriul românesc, prin tot ceea ce i-a fost caracteristic. Și desfășurarea ulterioară a altor evenimente cu esență revoluționară vor releva mai pregnant caracterul unitar al procesului nostru revoluționar. Apoi, unirea Țării Românești și a Moldovei a fost salutăată cu bucurie de către toți românii, cei aflați încă sub dominație străină văzînd în constituirea statului național modern român premisa eliberării lor și a împlinirii visului tuturor românilor: Unirea cea mare. Iar războiul de independență din 1877 poate fi considerat

pe drept războiul întregii noastre națiuni, românii care trăiau în afara statului nostru au sprijinit în variate modalități ducerea lui, inclusiv prin înrolarea unora dintre ei în armata română.

La asigurarea caracterului unitar al continuității procesului revoluționar, alături de factorii obiectivi care s-au coapt relativ unitar pe întreg teritoriul românesc, un rol deosebit l-a avut și dezvoltarea unitară a culturii și a conștiinței naționale, în pofida persecuțiilor de tot felul inițiate și realizate de autoritățile oprimate. Conștiința națională va juca un rol deosebit de important în desăvîrșirea revoluției naționale românești din 1918 prin înfăptuirea Marii Uniri. Ea va avea un rol important și în procesul refacerii unității noastre naționale și redobîndirea libertății și independenței în timpul revoluției naționale declanșate în August 1944. Și desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice și înfăptuirea transformărilor socialiste s-a realizat, de asemenea, în mod unitar, tocmai în virtutea dezvoltării unitare de-a lungul timpului a societății și națiunii noastre.

Un ultim aspect pe care-l reclamă discuția noastră privind continuitatea procesului revoluționar românesc vizează abordarea acesteia în strînsă legătură cu discontinuitatea. Aceasta, deoarece, discontinuitatea este un moment al continuității, iar ignorarea ei împiedică relevarea continuității sub toate aspectele. Discontinuitatea subliniază într-un mod specific, propriu ei, continuitatea. În privința problemei ce constituie obiectul acestei intervenții, discontinuitatea poate fi abordată în două ipostaze. Astfel, într-un prim caz ea se manifestă prin întreruperea evoluției de către salturile calitative produse prin intermediul revoluțiilor sociale și naționale. Din acest punct de vedere ea este o condiție a continuității, dă sens și direcție mișcării sociale și naționale, deci continuității. De aceea, discontinuitatea subliniază nu numai continuitatea, ci și caracterul ei ascendent, fiind în fond o condiție a acesteia. Din această perspectivă, revoluția de eliberare socială și națională, antifascistă și antiimperialistă începută la 23 August 1944 ca și cea socialistă, sînt elocvente. Acestea prin mutațiile calitative produse au pus capăt unei orînduiri bazată pe proprietatea privată și exploatarea omului de către om, înlocuind-o cu un tip de societate radical deosebit de cele existente anterior.

În cel de al doilea caz, discontinuitatea văzută în sensul invers, se manifestă ca o suită de reculuri și refluxuri în planul devenirii sociale și naționale, ceea ce ilustrează faptul că ascendentul s-a împletit cu momente de stagnare sau chiar de reflux. Nu întotdeauna momentele evolutive au fost o continuare firească a dezvoltării impuse de revoluții. Uneori, paralel cu evoluția pozitivă pe unele planuri, se înregistrează pe altele evoluții în sens negativ, opuse progresului, fapt ce generează contradicții, stări de tensiune în societate. Astfel, bunăoară, după 1866, datorită specificului raportului de forțe existent între burghezie și moșierime s-a realizat un compromis — care în multe privințe fiind favorabil moșierimii, a împietat asupra progresului social și național, frînindu-l, producînd disfuncționalități și grave conflicte sociale. Concesiile făcute moșierimii în problema agrară vor contribui la menținerea anacronicelor raporturi feudale, la nesoluționarea problemei agrare și la producerea mării răscoale, țărănești din 1907. Un alt aspect al compromisului amintit se referă la menținerea anacronismului sistemului electoral cenzitar, care favorizînd moșierimea, împiedica democratizarea vieții publice.

În planul vieții naționale, pierderea suveranității naționale în anii 1940—1944, rapturile teritoriale și oprimarea sălbatică a românilor căzuți victimă Ungariei horthyste, transformarea țării în satelit al Axei și tirirea, împotriva propriei voințe, în războiul hitlerist constituie, de asemenea, serioase reculuri care au afectat grav destinele națiunii noastre.

Și aceste momente de reflux, chiar dacă aparent pare paradoxal, au contribuit, între altele, la continuitatea procesului nostru revoluționar. Aceasta întrucât ele au determinat reluarea acelor obiective revoluționare care fie că nu au fost realizate integral, fie că datorită dinamicii raportului de forțe sociale sau internaționale au fost abandonate. Tocmai această reluare, absolut necesară pentru mersul înainte al societății, subliniază continuitatea procesului revoluționar. Și cum, în noile condiții, reluarea se înfăptuiește pe un plan superior, fiind vorba de negații dialectice, continuitatea dobîndește atributul ascendenței.

Astfel, de exemplu, nesoluționarea radicală a problemei agrare — reformele agrare din 1864 și 1921 cu toate plusurile lor n-au putut asigura eradicarea totală a relațiilor semifeudale din agricultura românească — va face din această problemă, în condițiile revoluției declanșate în august 1944, o chestiune esențială, de rezolvarea căreia depindea mersul ascendent al revoluției și transformarea ei în revoluție socialistă.

Cunoașterea aspectelor privind discontinuitatea, relevate mai sus, pun în lumină rolul și funcțiile ei în desfășurarea revoluțiilor noastre sociale și naționale și mai ales specificitatea prin care aceasta a contribuit la afirmarea continuității procesului revoluționar românesc.

*

Conceptul de proces revoluționar românesc și tratarea lui din punct de vedere politologic, schițat în studiul de față, spre deosebire de maniera istorică, ale cărei valențe nu sînt de ignorat, are un dublu avantaj: teoretic și metodologic. Astfel, conceptul respectiv evidențiază dialectica factorilor obiectivi și subiectivi ai unității existente între diferitele tipuri de revoluții românești, pune în lumină raporturile complexe existente între social și național, evoluție și revoluție, continuitate și discontinuitate, precum și caracterul ascendent al continuității. Totodată, el privit în conexiune cu întregul trecut al poporului nostru își dezvăluie atât ipostaza sa de ansamblu de salturi calitative, în raport cu acesta, cît și rădăcinile sale adînc înfipite în întreaga noastră istorie. De asemenea, procesul revoluționar declanșat în August 1944, numai privit ca parte și moment de vîrf al ansamblului revoluțiilor românești, își relevă adevăratele dimensiuni, dobîndește un plus în privința relevării legitimității sale istorice a caracterului său obiectiv, fiind rezultatul întregii noastre evoluții istorice, care a asigurat ridicarea pe un plan superior a aspirațiilor poporului nostru de progres social și național. O atare abordare explică și specificitatea sa în raport cu procesele revoluționare similare petrecute în lume după cel de al doilea război mondial, originalitatea edificării noii societăți pe pămîntul românesc.

IOAN LEICU

ASPECTS DE LA CONTINUITÉ DU PROCESSUS RÉVOLUTIONNAIRE ROUMAIN

(Résumé)

L'auteur nous présente les aspects qui mettent en évidence la continuité du processus révolutionnaire roumain.

Conformément à son opinion, l'ensemble des révolutions bourgeoises démocratiques et socialistes de l'époque moderne contemporaine constitue le processus révolutionnaire roumain.

Sa continuité est révélée par deux plans: social et national; elle est analysée par rapport à la discontinuité, dans le contexte de la continuité et de la permanente unité de notre peuple sur son ancien territoire.

L'analyse de ci-dessus relève que le processus révolutionnaire qui commença au 23 Août 1944 et qui continue de nos jours est d'une part la continuité légitime du processus révolutionnaire antérieur, l'accomplissement de celui-ci et d'autre part elle met en évidence la légitimité du socialisme dans notre patrie.

NOTE ȘI DISCUȚII

REPERTORIUL LOCALITĂȚILOR CU DESCOPERIRI PALEOLITICE DIN TRANSILVANIA (IV)

59. REMETEA — OĂȘULUI, Șomoș I, (c. Orașu Nou, jud. Satu Mare).

Dealul Șomoș este un piemont eruptiv în partea de NV a satului, înalt de cca. 200 m. Așezarea a fost descoperită în 1962 când s-a efectuat și primul sondaj. În perioada 1963—1965 s-au întreprins săpături mai ample pe o suprafață de 320 m², fără a se epuiza așezarea. Descoperirile arheologice constau în exclusivitate din piese litice.

Diversitatea tehnicii de cioplire a pieselor cu caracter mousteriano-levallousian și aurignacian, găsite în stratul inferior, i-a făcut pe cercetători să atribuie această locuire pe baza celor 225 de piese litice (33,2% tipice), fazei de sfârșit a paleoliticului mijlociu și începutul celui superior. Majoritatea uneltelor sînt din opal, iar ca aspect sînt masive, groase. Ca piese tipice întîlnim nuclee, răzuitoare, vîrfuri bifaciale, lame simple. Stratul este corelat cu Würm I—II (în continuare: W). În cel de-al doilea nivel, atribuit aurignacianului, materia primă a uneltelor se diversifică (opal, sillex, obsidiană, argilă silicificată, cuarțit). Uneltele au un caracter lamelar. Din cele 375 de unelte 23,7% sînt tipice: gratoare, nuclee, lame, burine, fiecare tip cu mai multe variante. Stratul se corelează cu W II. M. Bitiri (în UISPP, 9, 1976, XVI, p. 60) atribuie locuirea fazei mijlocii a aurignacianului din Oaș, sau fazei a treia a aceleiași culturi. Al treilea nivel, gros de 0,30 m a fost atribuit gravetianului tîrziu, corelat aici cu W II—III. Este stratul cel mai abundent în descoperiri: 1562 piese litice din care 23,4% tipice. Crește proporția uneltelor din rocile importate, în primul rînd a obsidiane. Piese tipice constau din nuclee, lame, gratoare, burine, vîrfuri etc., fiecare tip avînd o serie de variante și un caracter microlitic dominant. În acest nivel s-a descoperit și o vatră amenajată pe trei lespezi de piatră, iar în jur, pe o suprafață de 7 m² urme de arsură. Acest strat este suprapus de un alt nivel microlitic. În acest strat s-a găsit, în 1963, un mic trapez care ar putea fi dovada prezenței culturii tardennoisiene. Tot aici au apărut și urme postpaleolitice.

Cronică, *SCIV*, 14, 1963, nr. 2, p. 453; Cronică, *Dacia*, 7, 1963, p. 570; Cronică, *SCIV*, 15, 1964, nr. 4, p. 553; Cronică, *Dacia*, 8, 1964, p. 386; M. Mitiri, *SCIV*, 15, 1964, nr. 2, p. 170, 181; Idem, *RevMuz*, 2, 1965, nr. 2, p. 161—163; Idem, *SCIV*, 16, 1965, nr. 1, p. 10, 14; Idem, *SCIV*, 16, 1965, nr. 3, p. 442—445; Idem, *Dacia*, 9, 1965, p. 38 sqq; Cronică, *SCIV*, 16, 1965, nr. 3, p. 589; Cronică, *Dacia*, 9, 1965, p. 471; Al. Păunescu, *Dacia*, 9, 1965, p. 19, 21, 22; M. Bitiri și A. Socolan, *Cercetări paleolitice în Țara Oașului* (în continuare: *Cercetări Oaș*), Baia Mare, 1966, p. 7—12, 16, 17, 18, 21; M. Bitiri, *Dacia*, 10, 1966, p. 23, 26; R. Florescu, *RevMuz*, 3, 1966, nr. 2, p. 185; M. Bitiri, *SCIV*, 18, 1967, nr. 4, p. 624 sqq; idem, *StudComSM*, 1969, p. 36, 37, 38; M. Bitiri și A. Socolan, *Marmatia*, 1, 1969, p. 5, 7, 8; M. Bitiri, *SCIV*, 20, 1969, nr. 4, p. 517, 519, 520, 525, 526; M. Bitiri, H. Asvadurov și Șt. Roman.

* Primele trei părți au apărut în: I în *ActaMN*, XV, 1978, p. 1—17; II în nr. XVI, 1979, p. 389—410; III în XIX, 1982, p. 543—556.

SCIV, 21, 1970, nr. 3, p. 357; M. Bitiri, *Materiale*, 9, 1970, p. 11—27, 28, 30, 33, 36; Idem, *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 293, 295, 296, 298; Al. Păunescu, *Evoluția*, p. 15, 18, 22, 23, 112, 134, 232 etc.; M. Bitiri, *Dacia*, 15, 1971, p. 15 sqq; Idem, *Marmatia*, 2, 1971, p. 12; idem, *StudComSM*, 1972, p. 35 sqq; idem, *PalOaş*, p. 13, 36—41, 73—80 etc.; M. Bitiri, H. Asvadurov și P. Vasilescu, *SCIV*, 23, 1972, nr. 3, p. 343, 347, 350, 351; E. Condurachi etc., *HartaArhRom*, p. 9, harta nr. 2; I. Barnea etc., *SCIVA*, 25, 1974, nr. 3, p. 336; L. Bánesz, *SlovArch*, 24, 1976, nr. 1, p. 8, 54, 55—56; M. Bitiri, *UISPP*, 9, 1976, XVI, Nice, p. 54, 55, 58, 59, 60, 70, 73; M. Gábori, *PalMoyen*, p. 92 etc.; M. Brudiu, *PalMoldova*, p. 37.

60. REMETEA — OĂȘULUI, Șomoș II (c. Orașu Nou, jud. Satu Mare).

Cea de-a doua așezare de la Remetea-Șomoș este situată la poalele Șomoșului, pe o terasă ce se ridică cu 20—25 m deasupra zonei inundabile a Turului. Așezarea Șomoș II a fost descoperită în 1963 de către M. Bitiri și E. Kovács, cu care ocazie au fost găsite în arătură așchii de silex. În campaniile de săpături din 1963 și 1964 s-a deschis o suprafață de 356 m². Așezarea s-a extins pe o suprafață de 150 m². Nivelul inferior de cultură se afla la adâncimea de 0,40—0,60 m. De aici provin 216 de piese dintre care numai câteva tipice. Toate sînt cioplite din opal, galete și cuarțit local. Printre unelte amintim: așchii lungi, lamelare sau triunghiulare, virfurile mousteriene, răzuitoarele și lamele simple. Locuirea a fost corelată cu moustertianul final și începutul paleoliticului superior (analogii la Boinești și Remetea — Șomoș I).

În secțiunea II, într-un mic atelier, în adâncime de 0,50—0,55 m pe o suprafață de 1,30×1 m, s-au descoperit 102 piese și o vatră de foc alveolată adîncă de cca. 0,12 m. Cel de-al doilea strat de cultură, gros de 0,10—0,15 m, suprapune direct pe cel inferior. Uneltele sînt puțin numeroase, iar cele tipice puțin concludente. Ca materie primă predomină opalul, dar apare și silexul și cremenea de rîu (galete). Au apărut 10 nuclee atipice, lame, gratoare și burine. Nivelul este atribuit în general în literatura de specialitate aurignacianului mijlociu, mai tîrziu M. Bitiri îl plasează în faza a treia a aurignacianului (*UISPP*, 9, 1976, XVI, p. 60—61). Cel de-al treilea nivel de locuire a fost distrus de lucrări agricole și eroziune. Cele câteva unelte microlitice găsite la suprafață, arată o locuire gravetiană tîrzie. (Bibliografia la Remetea-Șomoș I).

61. REMETEA — OĂȘULUI, Coasta Remetei (c. Orașu Nou, jud. Satu Mare)

Între dealurile Boinești și Remetea Șomoș se găsește culmea mai joasă numită Coasta Remetei. Începînd din 1962 M. Bitiri a găsit aici, la suprafață și în sondajele executate lame microlitice și așchii, din silex, opal, tuf vulcanic și gresie. Un strat de cultură nu a putut fi identificat, încadrarea culturală a „uneltelor” este greu de făcut. M. Bitiri le-a atribuit paleoliticului superior.

M. Bitiri, *Marmatia*, 1, 1969, p. 5—6; Idem, *Materiale*, 9, 1970, p. 35—36; idem, *PalOaş*, p. 57—58.

RIPA — Burzău (c. Tinca, jud. Bihor)

Pe coasta Dealului Burzău se află un depozit fosilifer de vîrstă pleistocenă superioară (W I). Au fost identificate aici două specii de reptile, zece specii de păsări și 29 specii de mamifere. Elementele predominante sînt hiena și calul. Majoritatea oaselor poartă, conform părerii lui T. Jurcsák, urme de prelucrare, așchiere și șlefuire. Unelte litice nu s-au găsit. Materialul se află în Muzeul din Oradea și în Colecția muzeistică din Tinca.

T. Jurcsák, etc., *RepBihor*, (s.v. Ripa).

62. REȘIȚA (oraș, jud. Caras-Severin) — *Peștera Stirnic*

Peștera Stirnic din *Valea Domanului* este un cunoscut punct fosilifer. În cursul unei periegeze, în 1961, printre alte materiale s-a găsit în peșteră și o presupusă unealtă de os, prelucrat pentru împuns.

Inf. R. Petrowski.

63. RIȘNOV (oraș, jud. Brașov) *Peștera Gura Cheii* de la ~

Peștera se află la o distanță de 8 km SE de Rîșnov, într-un masiv de calcar jurasic titonic. Are vedere spre SSV, este lungă de 13 m și lată de 4 m.

Pentru prima dată peștera a fost superficial studiată de către Fr. Podek în anul 1925. În anii 1934—1935, A. Prox a efectuat aici săpături, în urma cărora au fost publicate materiale ceramice aparținând culturii Criș, Ariușd și epocii bronzului. În 1959 C. S. Nicolăescu-Plopșor a reluat cercetările, săpind o secțiune lungă de 12 m, ajungând pînă la patul peșterii (2,5 m). Stratul mousterian final, corelat cu Würm II, se întinde în toată peștera și are grosimea de 0,45—0,63 m. Provin de aici opt așchii, patru vîrfuri triunghiulare, cinci așchii cu aspect lamelar și 24 piese atipice. Majoritatea sînt din cuarțit, iar cîteva din gresie. Fauna acestui strat conține *Ursus spelaeus*, *Vulpes vulpes*, *Cervus elaphus*, și *Capra ibex*. Peste un steril urmează un nivel aurignacian mijlociu, gros de 0,10—0,18 m, corelat cu sfîrșitul interstadiului Würm II — Würm III. De aici provin patru lame retușate, 18 lame neretușate, două răzuitoare microlitice, un nucleu atipic și 20 de piese atipice, de silex și gresie. Fauna se schimbă față de nivelul mousterian doar cu oase de păsări nedeterminate. Peste un alt strat steril urmează un nivel gravettian, gros de 0,22—0,62 m, corelat cu finalul stadiului Würm III, de unde avem 19 lame neretușate, 11 lame retușate și 5 vîrfuri tip la Gravette, 5 răzuitoare, 2 burine și 13 piese atipice. 90% din unelte sînt microlitice, marea majoritate fiind din silex. Lista de faună se completează cu *Canis lupus*, *Equus*, *Sus scrofa*, *Mustela* și multe păsări. S-au găsit aici și un canin de vulpe și un incisiv de cerb prelucrate ca podoabă.

Straturile postpaleolitice conțin ceramică din epoca bronzului, evul mediu și epoca modernă.

E. A. Bielz, *JSKV*, 4, 1884, p. 20—22, nr. 15; Fr. Podek, *JSKV*, 1, 1925, p. 45, nr. 13; A. Prox, *MBSM*, 4, 1940, nr. 1—4, p. 90—94; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *IstRom*, p. 22—24; Cronică, *SCIV*, 11, 1960, nr. 1, p. 182; Cronică, *Dacia*, 4, 1960, p. 577; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Materiale*, 8, 1962, p. 113—121; M. Bitiri, *SCIV*, 16, 1965, nr. 3, p. 434; Al. Păunescu, *Dacia*, 9, 1965, p. 19, 21, 23; Idem, *SCIV*, 17, 1966, nr. 2, p. 319, 322, 324; C. S. Nicolăescu-Plopșor etc., *Dacia*, 10, 1966, p. 22, 26; M. Bitiri, *SCIV*, 20, 1969, nr. 4, p. 516; Al. Păunescu, *Evoluția*, p. 18, 23, 134, 232 etc.; M. Bitiri, *Dacia*, 15, 1971, p. 20; idem, *StudComSM*, 1972, p. 38; E. Condurachi etc., *HartaArhRom*, p. 9, harta nr. 2; M. Brudiu, *PalMoldova*, p. 37; M. Cîrciumaru, *SCIV*, 25, 1974, nr. 3, p. 356; Idem, *SCIVA*, 26, 1975, nr. 1, p. 9—15; L. Bánesz, *SlovArch*, 24, 1976, nr. 1, p. 8, 58; M. Bleahu etc., *PeșteriRom*, p. 38; B. Jungbert, *ActaMN*, 14, 1977, p. 8; Fl. Mogoșanu, *PalBanat*, p. 116, 131.

64. ROMĂNEȘTI-DUMBRĂVIȚA (c. Tomești, jud. Timiș)

Locul numit Dumbrăvița este o terasă veche de confluență situată în marginea de NE a satului. Săpăturile dintre 1960—1964 conduse de I. Stratan și Fl. Mogoșanu au cuprins o suprafață de 340 m². Aici nu se poate vorbi de adevă-

rate straturi arheologice, deoarece s-au găsit doar urmele sporadice ale unor locuiri de scurtă durată. Au fost delimitate patru nivele de locuiri, atestate doar prin material litic: cremene de riu (silex). Stratul inferior (0,95—0,75 m) situat la partea inferioară a depunerilor brun-roșcate (W II—III) aparține aurignacianului specific local și a dat unelte ca gratoare pe așchii și pe lame, o lamă denticulată, gratoare nucleiforme, raboturi, vîrfuri. Tot de aici provine și acul răzuitor pe așchie groasă care este unealta paleolitică cea mai voluminoasă de la noi. Al doilea nivel este mai bogat (0,70—0,55 m). Apar în proporție mărită diferite lamele și burine. Apar și lamele Dufour. Al treilea nivel (0,50—0,40 m) a dat un material atipic, aparținând unui atelier de cioplire. Ultimul nivel (0,37—0,25 m) a dat material arheologic și mai puțin: așchii, lame simple, câteva gratoare mărunte și un vîrf cu o margine arcuită, retușată abrupt. Se atestă influențe gravetiene. Se admite contemporaneitatea straturilor Românești IV — Coșava III și Tincova. Inventarul litic al ultimului strat vine în contact direct și amestec cu materiale postpaleolitice. În anul 1967 au fost descoperite, într-un sondaj făcut la cea 80 m NE de cunoscuta așezare, alte două straturi de cultură, cu material litic din cuarțit. Se admite în Banat existența mai multor etape de dezvoltare ale unei culturi cuarțitice aparținînd paleoliticului superior. Primul strat, găsit în adîncime de 1 m, atestă cea mai veche urmă de locuire paleolitică în NV Banatului. Acest strat se corelează cu Würm II. Predomină caracterelor mousteroide, totuși stratul este atribuit paleoliticului superior specific local. Al doilea strat cuarțitic găsit în adîncime de 0,45—0,55 m, se datează în W III. Tipologic uneltele au un caracter pronunțat moustertian timpuriu: vîrfuri, răzuitoare, gratoare etc. Tot pe această terasă mai sînt și alte puncte explorabile (Fl. Mogoșanu, *RexMuz*, 6, 1969, nr. 1, p. 85, 89). În 1972, Fl. Mogoșanu scria că dintre cele șase straturi suprapuse, primul constituie un strat mousteroide cuarțitic din W II, iar ultimul un aurignacian final în care apar elemente gravetiene și magdaleniene. Stratul se corelează cu W III. I. C. Drăgan în opera *Noi Tracii*, face printre altele și incursiuni paleolitice. Astfel la p. 48 afirmă că în atelierile de la Românești-Dumbrăvița s-au găsit peste 12.000 de piese de silex din care o bună parte unelte finite; locuirea ar avea cinci nivele din care cel inferior se datează din „aproximativ anii minus 28.000”. Autorul nu indică sursa acestor informații originale...

Pe terasa Dealul Viei, înaltă de cca 25 m, s-a sondat în 1960 o suprafață de cca 30 m². În adîncime de 0,20—0,45 m într-o depunere loessoidă s-au descoperit câteva unelte de silex: două raboturi nucleiforme, nuclee neregulate, un răzuitor discoidal, un grator carenat, lame simple etc. Materialul a fost încadrat în aurignacianul întîrziat specific bănățean. În straturile superioare a apărut ceramică, aparținînd culturii Criș.

În Peștera de la Românești nu putem afirma cu certitudine decît existența unor urme postpaleolitice, cu toate că în 1949 M. Moga a semnalat descoperirea aici a unui strat paleolitic. Această afirmație s-a bazat pe descoperirea aici a „opt colți de *Ursus speleus* și a două instrumente de os”. În 1960 I. Stratan și Fl. Mogoșanu au reluat cercetările dar nu au ajuns la patul peșterii. Pînă în adîncimea de 3,20 m au dat doar de urme de cultura postpaleolitică, așezate confuz într-un strat răscolit. La punctul Pămîntul Roșu, la 600 m NE de Dumbrăvița, s-a descoperit un atelier de prelucrare a nucleelor care urmau să fie finite în alt loc.

M. Moga, *Studia*, 2, 1949, nr. 1, p. 96—97; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 14; D. Popescu, *SCIV*, 12, 1961, nr. 1, p. 133; Idem, *Dacia*, 5, 1961, p. 567; Idem, *SCIV*, 13, 1962, nr. 1, p. 201; Idem, *Dacia*, 6, 1962, p. 516; Idem, *SCIV*, 14, 1963, nr. 2, p. 452; Idem, *Dacia*, 7, 1963, p. 570; Idem, *SCIV*, 15,

1964, nr. 4, p. 551; Idem, *Dacia*, 8, 1964, nr. 4, p. 585; Idem, *SCIV*, 16, 1965, nr. 3, p. 587; Idem, *Dacia*, 9, 1965, p. 469; Al. Păunescu, *Dacia*, 9, 1965, p. 21; R. Florescu, *RevMuz*, 3, 1966, nr. 1, p. 89; C. S. Nicolăescu-Plopșor etc., *Dacia*, 10, 1966, p. 23; Fl. Mogoșanu, I. Stratan, *SCIV*, 17, 1966, nr. 2, p. 335—340; Idem, *SCIV*, 18, 1967, nr. 1, p. 142, 145; Fl. Mogoșanu, *RevMuz*, 4, 1967, nr. 6, p. 556—559; N. Cichir, *RevMuz*, 5, 1968, nr. 6, p. 517—518; Fl. Mogoșanu, *SCIV*, 19, 1968, nr. 2, p. 303—311; Idem, *SCIV*, 19, 1968, nr. 4, p. 643—647; Idem, *CCArh — Porțile de Fier*, 1968, nr. 8, p. 5, 8; D. Popescu, *SCIV*, 19, 1968, nr. 4, p. 678; Idem, *Dacia*, 12, 1968, p. 421; Fl. Mogoșanu, *RevMuz*, 6, 1969, nr. 1, p. 84—90; D. Popescu, *SCIV*, 20, 1969, nr. 3, p. 472; Idem, *Dacia*, 13, 1969, p. 508; M. Bitiri, *SCIV*, 20, 1969, nr. 4, p. 516; C. S. Nicolăescu-Plopșor etc., *Sesiunea de Comunicări șt. muz. ist.*, București, (1969), I, 1970, p. 23, 24, 25; E. Condurachi etc., *HartaArhRom*, harta nr. 2; I. Stratan, *Tibiscus*, 1, 1970, p. 7, 8, 12, 14; Al. Păunescu, *Evoluția*, p. 18, 19, 34, 123, 125, 232; D. Popescu, *SCIV*, 21, 1970, nr. 3, p. 493; Idem, *Dacia*, 14, 1970, p. 431; V. Chirica, *MemAnt*, 2, 1970, p. 9, 10, 14; M. Babeș, *Dacia*, 15, 1971, p. 386; E. Cornaș, *Apulum*, 9, 1971, p. 16, 17; M. Bitiri, *SCIV*, 23, 1972, nr. 3, p. 343; 351; Fl. Mogoșanu, *Dacia*, 16, 1972, p. 8, 10, 12—15, 16, 19, 21 etc.; Idem, *Banatica*, 2, 1973, 19, 22; M. Găbori, *PalMoyen*, p. 94, 95; I. Barnea etc., *SCIVA*, 25, 1974, nr. 3, p. 336; M. Brudiu, *PalMoldova*, p. 36; L. Bănez, *SlovArch*, 24, 1976, nr. 1, p. 8, 61—62; I. C. Drăgan, *Noi Tracii*, Craiova, 1976, p. 48; M. Bleahu, *Peșteri Rom.* p. 168—170; M. Bitiri, *UISPP*, 9, 1976, XVI, Nice, p. 75, 77, 79—82, 83, 85, 87, 88, 89, 93—95, 97; Idem, *PalBanat*, 13, 14—15, 18, 19, 20, 21, 49—71, 77, 78, 90—97, 101—105, 107, 125, 128, 129, 131, 132, 137, 138.

ROSTOCI (numele vechi Răstoci, sat, c. Pleșcuța, jud. Arad)

Urme răzlețe de pe teritoriul acestui sat au fost atribuite paleoliticului inferior, descoperite cu ocazia unor periegheze în 1925 și 1926. Se menționează doar eventuala existență a unor „atelieri sau așezări preistorice”. Ipoteza nu a fost confirmată. Materiale paleolitice de aici nu cunoaștem.

M. Roska, *BSSC*, 3, 1927, nr. 1, p. 74; Idem, *B—H*, 14—15, 1926—1927, p. 23, 84; Idem, *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; Idem, *AIGR*, 14, 1931, p. 80, 114; O. Kađić, *MKFIE*, 30, 1934, nr. 1, p. 16, 122; M. Roska, *ErdRep*, p. 239, nr. 57; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *ProblAntr*, 2, 1956, p. 76.

ROȘIA, Peștera Ciurului Izbuc (c., jud. Bihor)

În 1965 I. Viehmann și Gh. Racoviță au găsit într-o galerie fosilă a peșterii urmele, în sensul propriu-zis al cuvîntului, „omului paleolitic”. Pe solul peșterii au fost identificate cca. 200 de urme de picior gol care au putut fi raportate la un bărbat, o femeie și un copil. Aceste urme erau amestecate și suprapuse de urme de *Ursus spelaeus* ceea ce, conform părerii descoperitorilor, le conferă autenticitatea și posibilitatea datării lor în paleoliticul superior. Urme de pași de om au mai fost descoperite în Ghețarul de la Virtop (c. Arieșeni, jud. Alba; Bleahu, *PeșteriRom*, p. 37). Aceste locuri ar merita să fie studiate și din punct de vedere arheologic.

RepBihor, p. 373; *Ocotirea Naturii*, 13, 1969, nr. 2, 191—200; M. Bleahu, *PeșteriRom*, p. 28—29 fig., p. 37.

SADOVA VECHE (c. Slatina-Timiș, jud. Caraș-Severin).

În 1943 a fost găsit în prundișul riului Timiș, o piesă macrolitică de silex, lungă de 0,3 m, lată de 0,14 m și groasă de 0,06 m. Piesa a fost considerată de către descoperitorul ei H. Feichter singura descoperire paleolitică din Banat și a

fost atribuită paleoliticului inferior. Forma și dimensiunile însă nu îngăduie încadrarea în nici o fază a paleoliticului și nu poate fi socotită decît rezultatul unui joc al naturii.

Fl. Mogoșanu, *PalBanat*, p. 14.

SĂLACEA (c., jud. Bihor).

C. S. Nicolăescu-Plopșor a găsit în hotarul satului un gratoar pe lamă și o lamă retușată care tinde către swiderian-tardennoisian.

C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Materiale*, 6, 1959, p. 40.

SĂLIȘTE (c., jud. Sibiu).

În condiții necunoscute, lângă fosta biserică greco-catolică din Săliște, în lutul cuaternar, M. Roska a găsit cîteva răzuitoare din cuarț alb, de caracter moustérian (nu se știe în ce colecție au ajuns piesele) M. Roska, *AIGR*, 14, 1931, p. 118; Idem, *ErdRep*, p. 263, nr. 116.

SIGHIȘTEL (c. Cîmpani, jud. Bihor), *Peștera Măgura* de la ~

În rezervația carstică din Valea Sighiștelului, la NE de sat, se cunosc pînă în prezent 28 de peșteri. *Peștera Măgura* (817 m), în versantul drept a Văii Sighiștel (altit. 500 m) este cea mai mare peșteră din rezervație. Reprezintă o importantă stațiune paleontologică de vîrstă pleistocenică superioară, cu insectivore, rozătoare, carnivori (*Panthera spelaea*, *Crocota spelaea*, *Ursus spelaeus*, *Ursus arctos*) și ierbivori (*Capra ibex*, *Megaceros giganteus*). T. Jurcsák afirmă sumar că avem aici o stațiune moustériană.

T. Jurcsák etc., *RepBihor*, p. 380.

SITA BUZĂULUI (c., jud. Brașov)

Primele săpături în așezările paleolítico-epipaleolitice din jurul comunei Sita Buzăului, în partea dreaptă a Văii Cremenei (Cremenoasa), le-a efectuat J. Teutsch în 1911. Tot în această zonă a cercetat și M. Roska în 1924, 1926 și 1928, găsind într-un strat lutos gros de 0,60—0,75 cm pe lângă un dinte de *Equus* și multe piese litice încadrate tipologic în aurignacian. A mai cercetat și punctele Grădina lui Dinu Buzea, terasele de lângă Pirful Chicheraului, Otecu etc. care se află toate în Valea Chicherăului. În ultimele două puncte, scria Roska, a dat și de urmele răzlețe ale solutreanului inferior și mijlociu. De fapt în acest sens nu s-a publicat de aici decît o singură piesă lanceolată, foliacee de tip szeletian, găsită de către J. Teutsch și A. Grăf. În punctul Crăciunești, la poalele muntelui Gîlma, Roska a descoperit de asemenea urme încadrate în aurignacianul mijlociu.

Colectivul condus de către C. S. Nicolăescu-Plopșor a săpat în punctele de la Sita Buzăului în 1956, 1957, 1960, 1961, reușind să clarifice fazele de dezvoltare ale vieții preistorice de aici. Astfel la Cremenea, Malul lui Dinu Buzea, pe terasa inferioară a Buzăului, s-a identificat o locuire încadrată în aurignacian II mijlociu de terasă (Al. Păunescu, *SCIV*, 17, 1966, nr. 2, 319—327) sau aurignacian mijlociu de sfîrșit, aurignaciano-pregravetian (C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Materiale*, 6, 1959, 51—56), datat în perioada finală a stadiului W II. Urmează o locuire epipaleolitică definită ca tardenoaziană, prezentă atît la Cremenea cît și la Gîlma-Roate (Gîlma este numele vechi al satului Valea Brădetului, com. Sita Buzăului), Malul lui Dinu Buzea etc., datată în W II/III, și despre care C. S. Nicolăescu-Plopșor afirmase că încă nu este o fază gravetiană... (C. S. Nicolăescu-Plopșor și colab., *Materiale*, 6, 1959, 51—56). De altfel Al. Păunescu nu înșiră și Cremenea printre puncte-

le cu descoperiri ale gravetianului oriental din Țara Bîrsei. (Al. Păunescu, *SCIV*, 17, 1966, 2, 319—327).

Urme de faună sau vetre nu s-au descoperit. Nivelul cu microlite de la punctele înșirate se încadrează din punct de vedere cronologic în faza de început al holocenului și aparține tardenozianului. Mai de mult, C. S. Nicolăescu-Plopșor afirmase ca acest nivel s-ar data la sfîrșitul stadiului W III, și că vestigiile gravetianului s-ar găsi împreună cu ceramică neolitică (*Materiale*, 6, 1959, loc. cit.). Este vorba aici de un mare număr de ateliere de prelucrare a uneltelor finite de silex. Aceasta este explicația sărăciei pieselor tipice și întregi. Este adevărat că în partea sa superioară, stratul cu elementele microlitice prezintă o combinație cu o așezare neolitică sporadică, Criș-timpurie (Al. Păunescu și I. Pop, *Materiale*, 7, 1961, 33—36). Al. Păunescu scrie că „este foarte probabil ca așezarea de la Gilma-Roate să fie contemporană cu nivelul II de locuire (tardenozian) de la Cremenea (punctul Malul lui Dinu Buzea) situată mai jos, pe terasa cuprinsă între pîrîul Cremenea și ritul Buzău. Și aici am descoperit aproape aceleași unele microlitice (gratoare, lame, trapeze etc.) lucrate din aceeași materie primă”. (Al. Păunescu, *Materiale*, 8, 1962, 156). În punctul Poarta Cremenei s-a găsit un atelier asemănător. De altfel marea majoritate a uneltelor sînt confecționate din silex, și o mică parte din gresie și menilit.

M. Roska, *Dolg-Trav*, 3, 1912, p. 36; J. Teutsch, *FöldrKözl*, 17, 1912, p. 759—762; idem, *B—H*, 2, 1914, p. 51—64, 91—99, 123; J. Hillebrand, *WPZ*, 6, 1919, p. 23; M. Roska, *Dacia*, 1, 1924, p. 297, 305—308, 310, 311, 312; idem, *Dacia*, 2, 1925, 311, 312; H. Breuil, *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 193; idem, *L'Anthropologie*, 33, 1925, 330, 333; M. Roska, *BSSC*, 2, 1925, p. 183, 184, 185, 188—189, 190; idem, *B—H*, 14—15, 1926—1927, p. 22, 23, 84; idem, *Osrégészet*, p. 304, 306—310, 331, 334; idem, *BSSC*, 3, 1927, nr. 2, p. 193—196; idem, *BSSC*, 4, 1928, p. 38, 39, 85—86; idem, *ACMIT*, 1, 1929, p. 189, 190; idem, *EmlékSzNM*, 4, 5; idem, *AIGR*, 14, 1931, p. 95—95, 100, 101, 102, 118—120, 124, 126; M. Moga, *ACMIT*, 4, 1932—1938, p. 157; H. Schrollner, *SV*, 55, 1932, p. 131, 132—133, 134; J. Mallász, *DolgSzeged*, 9—10, 1934, nr. 1—2, p. 4, 6, 12; E. Patte, *BSPF*, 31, 1934, 373, 383, 384; I. Nestor, 22 *BerRGK*, 1933, p. 13—18; J. Hillebrand, 24/25 *BerRGK*, 1937, p. 17, 20; C. S. Nicolaescu-Plopșor, *Dacia*, 5, 1938, p. 43, 50, 51, 66—67, 68, 71, 72, 73, 79, 84, 94, 95; N. Moroșan, *AIGR*, 19, 1938, p. 3, 6, 105; M. Roska, *ErdRep*, p. 149, 275—277; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 29; M. Roska, *ArchÉrt*, 83, 1956, p. 166; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Dacia*, 1, 1957, p. 41, 42, 50, 52, 54; Cronică, *SCIV*, 8, 1957, nr. 1—4, p. 354; Cronică, *Dacia*, 1, 1957, p. 338; Cronică, *SCIV*, 9, 1958, nr. 1, p. 142; Cronică, *Dacia*, 2, 1958, p. 480; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Materiale*, 5, 1959, p. 29—34; idem, *SCIV*, 10, 1959, nr. 2, p. 233; C. S. Nicolăescu-Plopșor etc., *IstRom*, 1960, p. 22, 25; Cronică, *SCIV*, 11, 1960, nr. 1, p. 182; Cronică, *Dacia*, 4, 1960, p. 578; Fl. Mogoșanu, *SCIV*, 11, 1960, nr. 1, p. 125, 126, 128, 129; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *SCIV*, 12, 1961, nr. 1, p. 65, 70; Cronică, *SCIV*, 12, 1961, nr. 1, p. 135; Cronică, *Dacia*, 5, 1961, p. 568; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Materiale*, 7, 1961, p. 31; I. Ferenczi, *Studia*, 1962, nr. 2, p. 38; Cronică, *SCIV*, 13, 1962, nr. 1, p. 201; Cronică, *Dacia*, 6, 1962, p. 315; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *ArchAust*, 1962, nr. 31, p. 87, 88, 89; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *SCIV*, 15, 1964, nr. 3, p. 315, 316; Al. Păunescu, *SCIV*, 15, 1964, nr. 3, p. 329; idem, *Dacia*, 9, 1965, p. 21, 27; M. Bitiri, *SCIV*, 16, 1965, nr. 3, p. 434; idem, *Dacia*, 9, 1965, p. 41; C. S. Nicolăescu-Plopșor etc., *Dacia*, 10, 1966, p. 14, 15, 23, 27; L. Roșu, *RevMuz*, 3, 1966, nr. 6, p. 481, 482; Al. Păunescu, *SCIV*, 17, 1966, nr. 2, p. 319, 325, 326; M. Bitiri, *SCIV*, 20, 1969, nr. 4, p. 516; I. Drăgoescu—E. Andrei, *RevMuz*, 5, 1968, nr. 2, p. 124; Condurachi etc., *HartaArhRom*, harta nr. 2; Al. Păunescu, *Evo-*

luția, p. 18, 144, 122, 232; M. Bitiri, *SCSM*, 1972, p. 42; L. Bánesz, *SlovArh*, 24, 1976, nr. 1, p. 8, 58; M. Brudiu, *PalMoldova*, p. 37.

SOHODOL (c. Albac, jud. Alba), *Peștera Lucia* de la ~

Din *Peștera Lucia* au fost semnalate la începutul secolului urme paleolitice. În 1911 M. Roska a efectuat aici săpături de verificare în urma cărora însă nu a dat decît de diverse straturi răvășite. Roska localizează această peșteră ca fiind la Cîmpeni.

Z. Szilády, *FöldrKözl*, 33, 1905; M. Roska, *DolgCluj*, 1912, p. 36; Idem, *Ösrégészet*, p. 303.

65. SOMEȘUL RECE (com. Gilău, jud. Cluj), *Peștera* de la ~

Încăperea în stîncă de la Someșul Rece este situată în partea superioară a masivului *Cetate*, la o înălțime de 100 m peste nivelul Someșului și la cca. 540 m peste nivelul mării, la 6 km spre SSV de Gilău și la 2 km de la Someșul Rece. Este lungă de 9 m iar apoi se îngustează. Localnicii deja în secolul trecut, precum în toată zona și aici au căutat comoara lui Darie..., răscolind straturile și din această peșteră. Astfel de căutători de comori au găsit aici în 1891 două cranii de *Capra ibex* întregi, și unul fragmentar. În urma acestei descoperiri A. Koch a început în același an săpături, găsind în condiții stratigrafice necunoscute oase de *Capra ibex*, *Antilop Rupicapra*, *Bos sp.*, *Canis sp.*, *Canis vulpes fossilis*, *Arctomys* cfr. *Bolsac*, *Cricetus frumentarius*, *Arvicola terrestris* și multe păsări. Pe un craniu de ibex a observat urme de arsură și menționează că majoritatea oaselor lungi sînt sparte intenționat. S-a mai găsit și o lamă de cremene, lungă de 0,035 m. Acestea constituie după părerea lui A. Koch dovezi certe în privința viețuirii omului paleolitic în peșteră. În 1914 T. Kormos a studiat fauna adunată de către Koch și a mai determinat oasele unor specii ca *Lepus europeus* L., *Ochtona Micretus* (sp. ?), *Mustela martes* L., *Sorex araneus* L., *Cervus* (sp. ?), *Equus caballus fossilis* L., *Diceros antiquitatis* Blumb. Iar din oasele colectate aici de către E. Orosz, T. Kormos a mai reușit să determine *Meles taxus* Bodd., *Myoxus glis* L., *Microtus arvalis* L., *Evoptomys glareolus* foss. Nhr., *Megaceros giganteus* Blumb. K. Lambrecht din oasele de păsări a determinat *Tetrao urogallus* L., *Lagopus mutus* Mont., *Pyrrhocorax pyrrhocorax* L. După părerea lui T. Kormos această faună are caracter de stepă.

H. Breuîl scria că lama de silex găsită de către Koch este de tip magdalenian. A mai observat cîte o gaură pe o tibie și pe un humerus de lup.

Din păcate peștera nu poate fi resăpată pentru studiere, deoarece marea parte a depunerilor a fost cărată afară, iar căutătorii de comori mai răscolesc chiar și actualmente ceea ce a mai rămas din depuneri în zona întrării. La o distanță de cca 80 m găsăm o altă peșteră mai mare, ale cărei depuneri însă au fost răvășite în întregime. Din zonă se cunosc mai multe materiale arheologice postpaleolitice (Roska, *ErdRep*).

A. Koch, *OTTE*, vol. 13, 1891, an. 16, nr. 1, p. 1—12, 75—82; A. Frasenau, *FK*, 23, 1893, nr. 1—3, p. 121—123; nr. 4—5, p. 146—148; E. Orosz, *OTTE*, vol. 23, 1901, an. 26, p. 21; T. Kormos, *B—H*, 2, 1914, nr. 3, p. 136—137, 163—165; M. Roska, *Dacia*, 1, 1924, p. 297, 311; Idem, *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 184; H. Breuîl, *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 217; M. Roska, *Ösrégészet*, p. 304, 316, 332; Idem, *B—H*, 14—15, 1927, p. 22, 23, 84; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 354—355; M. Roska, *AIGR*, 14, 1931, p. 100, 101, 102, 121, 124, 126; H. Schroller, *SiebViert*, 55, 1932, p. 133; I. Nestor, 22. *BerRGP* 1932 (1933); O. Kadic, *MKFIÉ*, 30, 1934, nr. 1,

p. 14, 120; J. Mallász, *Dolgszeged*, 9—10, 1934, nr. 1—2, p. 3, 13 (extras); C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Dacia*, 5—6, 1938, p. 43 sqq; M. Roska, *ErdRep*, p. 103—107, nr. 37; N. N. Moroșan, *AIGR*, 19, 1938, p. 139; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 14, 15, 27, 28; idem, *Dacia*, 1, 1957, p. 42, 56; M. Bleahu, *PeșteriRom*, p. 37; N. Meszaros — O. Clichici, *GhidCluj*, p. 41.

SPURCATA, PEȘTERA, vezi la Nandru

STÎRNIC, PEȘTERA, vezi la Reșița

SURDUCU MARE (sat, c. Forotic, jud. Caraș-Severin).

În partea de NV a satului, la punctul *Gruniul cu cremene*, se găsesc la suprafață piese de silex cu urme de prelucrare intenționată.

(Informație Gh. Lazarovici).

ȘARDU (c. Sînpaul, jud. Cluj).

M. Roska a semnalat descoperirea în anul 1914, în punctul *Cremenca* a unor urme mousteriene și aurgiaciene.

În Colecția Seminarului Teologic Greco-Catolic din Cluj au intrat, în perioada interbelică, provenind de la punctul *Piriul Ursului*, câteva piese considerate de Roska ca fiind probabil unelte mousteriene. Astfel se știe de un răzuitor discoidal din cremene, un vîrf moustertian, un vîrf de lance și două răzuitoare din cuarțit local. De la punctul Őrhegy a ajuns în anul 1877 în Colecția Mineralogică a Asociației Muzeului Ardelean (EMEÁ) o tibie fragmentară de *Rhinoceros tichorhinus*.

Din grădina de lângă cantonul nr. 72 de cale ferată au ajuns în Muzeul de Istorie al Transilvaniei, un fragment de omoplat și de femur de *Elephas primigenius* (nr. inv.: P. 8767., P. 8768). La nr. P. 10984, figurează un alt femur, provenit tot de aici). M. Roska, (*ErdRep*, p. 154—155, nr. 58) dă ca referire bibliografică și *ErdMúzÉvk* (1911, p. 46) — ceea ce este greșit pentru că este vorba acolo de Șardul din județul Alba.

C. Gooss, *AVSL*, NF, 13, 1876, nr. 2, p. 50 (extras); A. Koch, *ErdMuz*, 4, 1877, nr. 8, p. 132, nr. 4; M. Roska, *FolArch*, 1—2, 1939, p. 4, 5; Șt. Ferenczi, *Studia*, 1962, nr. 2, p. 38.

ȘELIMBĂR (c. suburbană, municipiul Sibiu, jud. Sibiu).

Pe terasa sudică a pîrîului „*Schewisich*” I. Paul a găsit în poziție secundară o piesă de silex, considerată unealtă, lucrată în tehnica bifacială și atribuită moustertianului de tradiție acheuleană. Cele trei laturi de cioplire ale piesei arată pe alocuri urme de retușare.

I. Paul, *FVL*, 16, 1973, nr. 2, p. 22—25; L. Roșu și M. Butoi, *RevMuz*, 10, 1973, nr. 6, p. 535.

ȘIRIA (c., jud. Arad)

Comuna este amintită ca localitate cu urme paleolitice, care se reduce de fapt la urme osteologice de mamut.

Fl. Dudaș, *RevMuz*, nr. 4, p. 335.

ȘUNCUIUȘ (c., jud. Bihor), PEȘTERA IZBÎNDIȘ DE LA ~

Peștera se află la cca. 3 km de centrul comunei, într-un perete calcaros deasupra izbucului cu același nume. În Muzeul Țării Crișurilor din Oradea se păstrează resturi de *Ursus spelaeus*, provenite din galeria fosilă, în care, conform

relatării sumare ale lui T. Jurecsák, au fost depistate și „așezări de cultură materială primitivă”. Același autor mai pomenește de trei peșteri în zonă, care însă nu prezintă urme de locuire umană.

E. Racoviță și R. Jeannel, *Biospeologica*, 54, 1929, p. 427—546: T. Jurecsák etc., *RepBihor*, p. 73—74, 386—387.

ȘURA DE JOS, PEȘTERA, vezi la Crăciunești

66. ȘURA MARE (c. jud. Sibiu)

În partea de hotar *Sarba-Saivane*, într-o plantație pomicolă, cu ocazia unor lucrări au fost găsite între 1972—1974, la suprafață, 28 piese litice de caracter paleolitic: un gratoar carenat pe capăt de lamă, 2 străpungătoare, 17 lame, 3 burine diedre, 4 răzuitoare din opal și șist, 1 așchie de obsidian și un colț de mistreț.

TĂTARILOR, PEȘTERA, vezi la Merești

67. TINCOVA (c. Sacu, jud. Caraș-Severin)

În punctul *Săliște*, I. Stratan a găsit în 1956 câteva „unelte” paleolitice de sillex. În 1958, C. S. Nicolăescu-Plopșor împreună cu I. Stratan au efectuat aici un mic sondaj, găsind în adâncimea de 0,80—1,20 m un strat de cultură. Cercetările din 1959—1960 și 1965—1966 (ultimele fiind efectuate de către Fl. Mogoșanu) au cuprins șase secțiuni, totalizând 166 m² (I. Stratan, *Tibiscus*, 1, 1970, p. 8). Florea Mogoșanu în schimb afirma că așezarea s-a întins pe o suprafață de 280 m² și că a fost săpată în întregime (*UISPP*, 9, 1976, XVI, Nice, p. 78—79). Același autor menționează că au avut loc săpături și în anii 1964 și 1967 (*PalBanat*, p. 45, 48). Materialul litic de aici are un pronunțat caracter lamelar, cu tendințe de microlitizare. Stratul a fost corelat mai întâi cu W I—II (*Materiale*, 8, 1962, p. 123—125), iar mai târziu cu începutul lui W II—III (vezi lucrările mai recente). Locuirea a fost atribuită, pe baza tipologiei, aurignacianului dezvoltat întârziat în fază de microlitizare. În 1932 au fost publicate de către I. Stratan 1285 de lame fragmentare, așchii atipice și deșeuri, precum și 158 de unelte tipice, provenite din săpăturile din 1959. Mai târziu I. Stratan amintește ca provenind de aici 3120 de lame fragmentare și deșeuri, precum și 260 de unelte tipice: lame, nuclee, gratoare, virfuri, burine, raboturi etc. (*Tibiscus*, 1, 1970, p. 10—11). Fl. Mogoșanu scria în 1967 că în cursul celor trei campanii ce au avut loc între 1964—1966 s-au găsit cca. 2000 de piese de sillex din (care) numai 124 erau tipice (*SCIV*, 18, 1967, nr. 1, p. 141): gratoare pe capăt de lamă, sau înalte, discoidale, nucleiforme, câteva burine, răzuitoare, un virf de tip Krems, lame aurignaciene cu scobituri retușate (*encoches*). De remarcat prezența lamelor Dufour și a virfurilor Font Yves sau de tip Krems (vezi Românești-Dumbrăvița). În 1976 același autor amintește din aceeași așezare 2494 de piese de sillex, din care 2015 sînt atipice sau deșeuri, iar 369 sînt lame simple și nuclee. În sfîrșit doar 110 sînt unelte tipice. Datorită acestei proporții, contrar părerii lui I. Stratan, Fl. Mogoșanu susține că avem de aici un atelier de prelucrare și nu o așezare. Majoritatea pieselor sînt din opal, iar restul din jasp și radiolarit. Urme osteologice sau vetre de foc nu au apărut.

II. Cu prilejul săpăturilor din 1966, la cca. 200 m de vechea așezare au fost găsite 15 unelte din cuarțit (vezi Românești-Dumbrăvița), din care trei racloare cubretuse moustériene. Unelte au un caracter moustérien atipic rudimentar și au apărut la adâncimea de 0,33 m, la baza stratului vegetal actual. Conform pă-

rerii lui Fl. Mogoșanu este vorba despre supraviețuirea în aer liber a culturii mousteriene cuarțitice întârziate din peșterile Carpaților Meridionali. S-a stabilit că primul strat cuarțitic de la Românești-Dumbrăvița poate fi corelat cu W II, iar stratul de la Tincova apare la începutul holocenului (Fl. Mogoșanu, *SCIV*, 2, 1968, nr. 19, p. 307). Materialul se află în muzeele din Lugoj și Caransebeș.

Fl. Mogoșanu, *SCIV*, 11, 1960, nr. 1, p. 126; D. Popescu, *SCIV*, 11, 1960, nr. 1, p. 182; idem, *Dacia*, 4, 1960, p. 577; C. S. Nicolăescu-Plopșor și I. Stratan, *Materiale*, 7, 1961, p. 29—32; idem, *AA*, 1972, nr. 31, p. 88; I. Stratan, *Materiale*, 8, 1962, p. 123—125; D. Al. Păunescu, *Dacia*, 9, 1965, p. 21; D. Popescu, *SCIV*, 17, 1966, nr. 4, p. 709; C. S. Nicolăescu-Plopșor etc., *Sesiunea științ. muz. ist.*, București, 1964, I, (1970), p. 23; D. Popescu, *Dacia*, 10, 1966, p. 384—401; C. S. Nicolăescu-Plopșor etc., *Dacia*, 10, 1966, p. 23; D. Popescu, *SCIV*, 18, 1967, nr. 3, p. 521; Idem, *Dacia*, 11, 1967, p. 357; Fl. Mogoșanu, *SCIV*, 18, 1967, nr. 1, p. 141—146; Idem, *RevMuz*, 4, 1967, nr. 6, p. 555—559; Idem, *SCIV*, 19, 1968, nr. 2, p. 303—311; Idem, *SCIV*, 14, 1968, nr. 4, p. 643—647; Idem, *CCArh — Porțile de Fier*, 1968, nr. 8, p. 4—5; Idem, *RevMuz*, 6, 1969, nr. 1, p. 89, 90; Al. Păunescu, *Evoluția*, p. 18, 19, 34, 124, 232; I. Stratan, *Tibiscus*, 1, 1970, p. 8—11, 12, 15; E. Comșa, *Apulum*, 9, 1971, p. 16, 17; Fl. Mogoșanu, *Dacia*, 16, 1972, p. 8, 10—12, 15, 19, 21, 23, 24; E. Condurachi, *HartaArh Rom*, harta nr. 2; Fl. Mogoșanu, *Banatica*, 2, 1973, p. 19—23; I. Barnea etc. *SCIVA*, 25, 1974, nr. 3, p. 336; M. Brudiu, *PalMoldova*, 1974, p. 36; L. Bánesz, *SlovArh*, 24, 1976, nr. 1, p. 8, 60; I. C. Drăgan, *Noi Tracii*, București, 1976, p. 48; M. Gábori, *PalMoyen*, p. 94; M. Bitiri, *UISPP*, 9, 1976, XVI, Nice, p. 65; Fl. Mogoșanu, *UISPP*, 9, 1976, XVI, Nice, p. 75, 77—79, 85, 87, 92, 97; R. Petrovsky, *Banatica*, 4, 1977, p. 457, nr. 76; Fl. Mogoșanu, *PalBanat*, p. 15, 18, 19, 21, 37—49, 77—78, 97—100, 102, 103, 107, 125, 126, 128, 132, 138.

68. TIRȘOLT (c. jud. Satu Mare)

Pe dealurile din partea de NV a satului, în 1967, M. Bitiri a descoperit la suprafață câteva fragmente de lame simple din opal și un nucleu mic cu un singur plan de lovire larg. Locul fiind mult erodat nu s-au putut efectua săpături. Puținele dovezi de cioplire pot fi atribuite paleoliticului superior.

M. Bitiri, A. Socolan, *Marmatia*, 1, 1969, p. 6; M. Bitiri, *PalCaș*, p. 14, 57 etc.

TOPLIȚA (or., jud. Harghita)

În anul 1932 J. Tulogdy a găsit pe o terasă din pleistocenul superior, lângă izvorul cu apă termală, care se orientează spre Mureș, o piesă din calcar cristalizat local. Piesa a considerat-o ca fiind o unealtă moustieriană. Nu se cunceaște în ce colecție a ajuns piesa.

J. Tulogdy, *Közl*, 2, 1942, nr. 2, p. 2—3.

69. TUREA (c. Gîrbău, jud. Cluj)

Din colecția lui A. Koch a ajuns în Muzeul de Istorie al Transilvaniei o „unealtă” paleolitică descoperită la sfîrșitul secolului trecut în argila cuaternară. H. Breuil a descris piesa ca fiind un răzuitor retușat din silex negru de tip moustierian sau aurignacian. Breuil, după care și C. S. Nicolăescu-Plopșor mai amintesc și de o așchie mică de silex despre care de asemenea nu avem date mai precise.

M. Roska, *Dacia*, 1, 1924, p. 297, 312; H. Breuil, *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 196, 197; M. Roska, *Osrégészet*, p. 303, 305; Idem, *B—H*, 14—15, 1927, p. 22, 84; Idem, *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; Idem, *Székelly Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumi*

emlékkönyve, 1929, Cluj, p. 5; H. Schroller, *SiebViert*, 55, 1932, p. 132; M. Roska, *AIGR*, 14, 1931, p. 100, 101, 102, 123, 125; I. Nestor, 22. *BerRGK* 1933, p. 18; O. Kadic, *MKFIE*, 30, 1934, nr. 1, p. 14, 119; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Dacia*, 5—6, 1938, p. 43, 50, 79, 88; M. Roska, *ErdRep*, p. 293, nr. 103, p. 318; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *ProblAntr*, 1, 1954, p. 166; Idem, *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 28; Idem, *Dacia*, 1, 1957, p. 42, 48; Șt. Ferenczi, *Studia*, 1962, nr. 2, p. 38; L. Roșu, *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 402.

70. TURNIȘOR (sat, înglobat în municipiul Sibiu, jud. Sibiu)

La o dată neprecizată, înaintea primului război mondial, în prundișul unei terase fluviatile, lângă malul sudic al apei Cibinului, M. Roska a găsit două răzuitoare mousteriene, confecționate după părerea descoperitorului din jasp, iar după H. Breuil din silex. Breuil atribuie lui Roska găsirea a mai multor așchii prelucrate, a unui nucleu și a unui răzuitor de mîna stîngă. I. Nestor știe de o singură unealtă moustieriană. C. S. Nicolăescu-Plopșor preia cele amintite de Breuil. Cele două răzuitoare amintite de către Roska au ajuns la Muzeul de Ist. al Trans. (ar. vechi inv.: IV. 1805—1806). Colectivul condus de către C. S. Nicolăescu-Plopșor cu ocazia unei periegeze a găsit în 1954 în prundișul Cibinului, între Sibiu și Turnișor o așchie de silex gălbui, patinată, cu urme de rostogolire, cioplită după tehnica moustieriană.

M. Roska, *Dacia*, 1, 1924, p. 297, 311, 312; H. Breuil, *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 195; M. Roska, *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 184; Idem, *Ösrégészeti*, p. 304, 305, 314; Idem, *AIGR*, 14, 1931, p. 100, 101, 102, 118, 124, 125; H. Schroller, *SiebViert*, 55, 1932, p. 132, I. Nestor, 22. *BerRGK* 1933, p. 17; O. Kadic, *MKFIE*, 30, 1934, nr. 1, p. 14, 120; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Dacia*, 5—6, 1938, p. 43, 50, 79; N. Moroșan, *AIGR*, 19, 1938, p. 3; M. Roska, *ErdRep*, p. 129—130, nr. 209, p. 318; C. S. Nicolăescu-Plopșor și C. Mateescu, *SCIV*, 6, 1955, nr. 3—4, p. 400; Idem, *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 28; Idem, *Dacia*, 9, 1957, p. 42, 48; L. Roșu, *FVL*, 1963, nr. 6, p. 123—124; Idem, *Actes du VII. Congrès Int. des Sciences Préhist. et Protohist.*, Prague, 1966, p. 266; Idem, *RevMuz*, 4, 1967, nr. 6, p. 515; Idem, *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 402; E. Condurachi etc., *HartaArhRom*, 1972, harta nr. 2; I. Paul, *FVL*, 16, 1973, nr. 2, p. 22.

TURULUNG (c., jud. Satu Mare)

La punctul *Dealul Pustiu*, în 1958 prof. Ilés Ștefan din localitate a descoperit câteva piese litice de silex și obsidian. În 1966—1967 M. Bitiri a întreprins cercetări de verificare descoperind pe coama piemontului erodat, înalt de cca. 400 m., în adîncime de 0,15—0,40 m o așezare parțial distrusă. S-a descoperit un singur nivel de locuire avînd 148 piese: lame microlitice, gratoare, nuclee de diferite feluri, burine etc. din opal, gresie și obsidian. După M. Bitiri locuirea aparține primei faze a gravetianului și pare a fi contemporană cu locuirea gravetiană de la Călinești I și Călinești III (*UISPP*, 9, 1976, XVI, Nice, p. 61).

D. Popescu, *SCIV*, 18, 1867, nr. 3, p. 523; Idem, *Dacia*, 11, 1967, p. 358; M. Bitiri, *SCIV*, 18, 1967, nr. 4, p. 626, 635, 637, 640; D. Popescu, *SCIV*, 19, 1968, nr. 4, p. 678; Idem, *Dacia*, 12, 1968, p. 422; M. Bitiri, *StudComSM*, 1969, p. 35—38; Idem, *Marmatia*, 1, 1959, p. 6—7; Idem, *SCIV*, 20, 1969, nr. 4, p. 517, 521, 524, 525; Idem, *Materiale*, 9, 1970, p. 36—37; Idem, *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 295, 296, 298; Idem, *StudComSM*, 1972, p. 45, 46; Idem, *PalOaş*, p. 55—56, 97—98 etc. E. Condurachi etc., *HartaArhRom*, harta nr. 2; M. Bitiri, *UISPP*, 9, 1976, XVI, Nice, p. 61.

URSULUI. PEȘTERA vezi la Monești

71. VADUL CRIȘULUI (c., jud. Bihor), PEȘTERA CU APĂ DE LA ~

PEȘTERA DEVENȚULUI DE LA ~

PEȘTERA VEREȘ DE LA ~

În anul 1913 T. Kormos a cercetat zona foarte bogată în peșteri, dintre Vadul Crișului și Șuncuiuș. În unele din cele 8 peșteri cercetate sondajele efectuate au dat material faunistic cuaternar, altele din holocen iar unele au fost sterile. Numai în *Peștera cu Apă* s-au făcut descoperiri care permit, cu rezerve, presupunerea unei viețuiri umane din paleolitic. Peștera este de fapt un culoar lung care se termină într-o sală mică, rotundă. În sală a fost descoperit un mormint eneolitic. La intrarea peșterii s-a săpat un șanț de 2×4 m, adâncit pînă la 2,5 m. Sub un strat gros de 0,10 m de aluviu recent, urmează un nivel gros de 0,60—0,65 m avînd material eneolitic sau din epoca bronzului, urme de arsură și faună recentă. Urmează un strat gros de 1,60—1,70 m care a dat oase de *Ursus spelaeus* Rosenm., *Capreolus capreolus* L., *Cervus elaphus* L., *Lagopus mutus* Mont. Kormos T. afirmă despre cîteva oase că au urme de spargere intenționată. S-au găsit și două lamele confecționate din canini de hienă.

RepBihor (p. 393—396) D. Ignat știe doar de urme neolitice identificate în Peștera cu Apă.

În *Peștera Devențului* sau *Peștera nr. 3*, de pe malul stîng al Crișului (conform descrierii Mariei Mottl), T. Kormos a descoperit resturi faunistice din pleistocen și piese litice ce eventual ar putea fi atribuite și paleoliticului. În 1940 M. Mottl a săpat aici o suprafață de 40 m², descoperind o faună pleistocenică: *Hyaena spelaea* Goldr., *Ursus arctos* L., *Cervus elaphus* L., precum și un răzuitor retușat, pe lamă din calcedon, de tip aurignacian. Au apărut și cîteva lamele din măsele.

Peștera Vereș sau *Peștera nr. 6* pe malul drept al apei este amintită ca avînd un material aurignacian datat în W 1—2.

T. Kormos, *MKFIEJ* (1913), 1914, p. 535—536; M. Mottl, *MAFIEJ* (1943), 1950, p. 472—476, 485—490; N. Vlăsa, *SCIV*, 12, 1961, nr. 1, p. 17—24; *RepBihor*, p. 393—396.

VALEA COACĂZII, PEȘTERA DIN ~, vezi la Moieciu

72. VALEA LUI MIHAI (c., jud. Bihor)

M. Roska afirmă în 1925 că ar fi găsit în *Valea Erului*, lîngă fabrica de cărămidă a lui A. Fabry, o stațiune din care a cules piese litice paleolitice. Săpături nu au fost efectuate. (*Dacia*, 2, 1925, p. 403).

C. S. Nicolăescu-Plopșor amintește de aici gratoare și fragmente de lame de aspect microlitic (*Materiale*, 6, 1953, p. 40; *Dacia*, 5—6, 1938, p. 80).

Conform referirii lui T. Jursák, pe nisipurile de la *Barantău*, înspre graniță, a fost găsit „un răzuitor de vîrstă paleolitică superioară (?), din calcedon”. În colecția Muzeului din Oradea se păstrează resturi de *Equus germanicus*, descoperite la locul „*Dienes tag*” în 1935, la 6 m adîncime. Pe teritoriul satului mai sînt cunoscute urme neolitice și din epoca bronzului (*RepBihor*, p. 397).

VALEA MARE (c. Gurahonț, jud. Arad)

La *Dudăiu* unde se găsește opal și calcedon în stare naturală, în adîncime de 0,60 m au apărut cîteva piese litice asemănătoare cu toporașele de tip La Micoque sau din mezolitic. La „*Gruin*” (*Valea Gruinului*) pe lîngă unele piese litice

asemănătoare celor anterioare au apărut și urme de arsură, precum și câteva bucăți de oase indeterminabile (cercetări M. Roska, 1928). În urma unor noi cercetări efectuate de către M. Roska în 1930, materialul de aici a fost atribuit mezoliticului, culturii campignyene. Pentru o asemenea încadrare s-au pronunțat J. Bayer și J. Hillebrand. Hollendonner a efectuat în perioada interbelică și determinări palenologice.

M. Roska, *BSSC*, 3, 1927, nr. 1, p. 74; Idem, *B-H*, 14—15, 1927, p. 22—23; 84; Idem, *BSSC*, 4, 1928, nr. 2, p. 36; Idem, *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; Idem, *ACMIT*, 1, 1929, p. 190; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *ArhOlt*, 9, 1930, nr. 49—50, p. 213; Idem, *ArhOlt*, 9, 1930, nr. 49—50, p. 213; Idem, *ArhOlt*, 10, 1931, nr. 53, p. 50; M. Roska, *AIGR*, 14, 1931, p. 80; Idem, *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 112—113, 123, 125; E. Pop, *BGB*, Cluj, 12, 1932, nr. 1—2, p. 34; M. Roska, *Dacia*, 3—4, 1927—1932, p. 22—23; H. Schrollner, *SiebViert*, 55, 1932, p. 134; O. Kadic, *MKFIE*, 30, 1934, nr. 1, p. 16, 122; Patte, *BSPF*, 1934, p. 384; J. Hillebrand, *24/25. BerRGK*, 1937, p. 25; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Dacia*, 5—6, 1938, p. 89, 92—93; M. Moga, *ACMIT*, 4, 1932—1938, p. 159; M. Roska, *ErdRep*, 309, 319; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *ProblAntr*, 1, 1954, p. 68—70; Idem, *ProblAntr*, 2, 1956, p. 76; Idem, *Materiale*, 3, 1957, p. 284, 282; L. Roșu, *RevMuz*, 6, 1969, nr. 3, p. 258.

VALEBRAD (sat înglobat or. Brad, jud. Hunedoara)

În punctele *Săcătură* și *Breaza*, unde se găsește opal, J. Mallász a descoperit urme răzlete paleolitice atribuite de către M. Roska paleoliticului inferior, iar mai târziu (în *ErdRep*, vezi harta nr. 111) mezoliticului. Tipologic „unelte” nu au fost descrise. O parte a materialului colectat a ajuns la Institutul Geologic din București și la Muzeul de Istorie din Deva. După o afirmație a lui M. Roska în hotarul satului s-ar găsi și obsidian.

M. Roska, *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; Idem, *AIGR*, 14, 1931, p. 80; Idem, *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 115, 123, 125; Idem, *ErdRep*, p. 297, 319; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *ProblAntr*, 2, 1956, p. 76; Idem, *Materiale*, 3, 1957, p. 282.

VĂLIȘOARA (c. Livezile, jud. Alba)

H. Schrollner identifică, în mod greșit, satul Gyertyános cu Cărpiniș (*VorgForsch*, 8, 1933, p. 74, nr. 29). Eroarea e preluată și de Roska (*ErdRep*, p. 101, nr. 15). Numele satului este Vălișoara (C. Suciu, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, București, vol. I, 1967, p. 277, vol. II, 1968, p. 240).

În *ErdRep* în tabelul localităților avînd descoperiri paleolitice satul figurează cu urme mousteriene. În text însă nu se pomeneste decît de câteva falange și dinți de *Ursus spelaeus* și de un răzuitor de gresie silicizat, neîncadrat tipologic și fără poziție stratigrafică, precum și de ceramică din epoca bronzului, toate provenite din *Peștera Bocșuța*, ajunse în Colecția Liceului Bethlen din Aiud (cu nr. inv. 2275—2296). Din celelalte peșteri se cunosc doar descoperiri postpaleolitice. Totuși H. Müller-Karpe scrie că *Peștera Pocola* (Pucula) din Transilvania a dat urme paleolitice (*Handbuch der Vorgeschichte*, München, 1968, I, p. 150). *Peștera* aceasta o putem identifica cu cea de la Vălișoara (vezi harta lui Müller-Karpe). Despre aceeași peșteră pomeneste H. Schrollner că ar avea ceramică neolitică și eneolitică (H. Schrollner, loc. cit.).

În concluzie descoperiri paleolitice pe teritoriul satului nu cunoaștem.

VEREȘ PEȘTERA, vezi la Vadul Crișului

VINȚUL DE JOS (c., jud. Alba)

În 1865, cu ocazia unor construcții de cale ferată, E. Pávay a găsit în șanțul care ține pînă la podul din Sibișeni, o unealtă (toporaș?) de piatră și un colț de *Elephas primigenius*. Apariția laolaltă a colțului de mamut și a unelei ar fi meritat o atenție mai mare dar săpături nu au fost efectuate nici pînă astăzi și nici unealta nu a fost determinată. Materialul a ajuns în Muzeul de Istorie al Transilvaniei. Tot de la Vințul de Jos se mai cunoaște și o măsea de *Bos sp.* ce a ajuns în Colecția Liceului din Sebeș (*ErdRep*, p. 22).

C. Gooss, *AVSL*, 13, 1876, nr. 2, p. 10; Idem, *AVSL*, 13, 1876, nr. 3, p. 414; A. Koch, *ErdMúzÉvk*, I, 1876, nr. 5, p. 125, nr. 58, p. 135, nr. 45, p. 146; Idem, *ErdMúz*, 4, 1877, nr. 8, p. 132, nr. 5, nr. 11; G. Téglás, *OTTE*, tom. 9, 12, 1887, p. 64, nr. 30; M. Roska, *Dolg*, 3, 1912, p. 34 (sep.); Idem, *Osrégészet*, p. 303, nota nr. 2; O. Kadič, *MKFIÉ*, 30, 1934, nr. I, p. 14, 119; M. Roska, *ErdRep*, p. 22, nr. 86.

VIȘAG (c., jud. Timiș)

În anul 1956 a fost găsită în prundișurile de la confluența pîrului *Bogarul Mare* cu *Pîrîul Satului*, din marginea satului Vișag, un vîrf foliaceu oval, alungit, lucrat bifacial dintr-un silex cenușiu. Piesa este lipsită de poziție stratigrafică. Fl. Mogoșanu atribuie piesa, pe baza tipologiei, paleoliticului superior de început.

C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Dacia*, 1, 1957, p. 42, 54; Fl. Mogoșanu, *RevMuz*, 4, 1967, nr. 6, p. 555; Idem, *CCArh — Porțile de Fier*, 8, 1968, p. 4; Idem, *Dacia*, 16, 1972, p. 8; Idem, *PalBanat*, p. 15.

VIȘTEA (c. Gîrbău, jud. Cluj)

Din hotarul dinspre Gilău al satului, în condiții și într-o perioadă necunoscută, au ajuns în Muzeul de Istorie al Transilvaniei cîteva așchii de hidrocvartit. De la punctul *Kotyor* provin așchii de steatită. M. Roska cuprinde și această localitate în lista celor avînd material arheologic din aurignacian.

M. Roska, *ErdRep*, p. 155, nr. 65, p. 319; N. Mészáros — O. Clichici etc., *GhidCluj*, p. 41.

ZĂBRANI (c., jud. Arad)

Din comună se cunosc descoperiri epipaleolitice.

E. Pădurean, *RevMuz*, 11, 1974, nr. 2, p. 62—63.

ZĂVOI

La gară, cu ocazia construirii rampei, s-au găsit silexuri, dintre care unele par a fi paleolitice. Materialul se află în colecția Tr. Popescu (Oțelu Roșu).

R. Petrovsky, *Banatica*, 4, 1977, p. 460.

ZIMBRU (c. Gurahonț, jud. Arad)

Pe teritoriul satului, în apropierea malului drept al Pîrului *Cremenos* se găsește mult opal și calcedon. Cîteva piese din rocile amintite i se păreau lui M. Roska a avea urme de prelucrare intenționată. De pe suprafață au fost culese un toporaș ovoidal atribuit chelleanului superior și cîteva răzuitoare ce nu au fost încadrate cultural (cercetări M. Roska, 1926). Materialul a ajuns în Colecția Palatului Culturii din Arad.

În urma unor cercetări ulterioare materialul a fost atribuit mezoliticului.

M. Roska, *Dacia*, 2, 1925, p. 414; Idem, *BSSC*, 3, 1927, nr. 1, p. 74; Idem, *B-H*, 14—15, 1927, p. 23, 84; Idem, *BSSC*, 4, 1928, nr. 2, p. 35—37; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 45—46, p. 469—470; M. Roska, *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; Idem, *AIGR*, 14, 1931, p. 80; Idem, *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 113, 123; O. Kadic, *MKFIĖ*, 30, 1934, nr. 1, p. 16, 122; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Dacia*, 5—6, 1938, p. 44, 50, 80, 81, 89; M. Moga, *ACMIT*, 4, 1932—1938; p. 159; M. Roska, *ErdRep*, p. 311, nr. 22, p. 319; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *ProblAntr*, 1, 1954, p. 64; Idem, *ProblAntr*, 2, 1956, p. 76; Idem, *Materiale*, 3, 1957, p. 282, 284; L. Roșu, *RevMuz*, 6, 1969, nr. 3, p. 258; Idem, *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 401.

BÉLA JUNGBERT

VERZEICHNIS DER ORTSCHAFTEN MIT PALÄOLITHISCHEN ENTDECKUNGEN AUS SIEBENBÜRGEN

(Zusammenfassung)

In einer Folge von vier Aufsätzen, die in der *ActaMN*, 1978, (I), XVI, 1979 (II); XIX, 1982, (III) und in der vorliegenden Nummer erschienen, sammelte der Verfasser Informationen hinsichtlich der Literatur und Materialien bezüglich der paläolithischen Entdeckungen. Der Verfasser nummerierte nur die sicheren Entdeckungen. Besprochen wurden aber auch die Entdeckungen, die unsicher sind oder hinsichtlich derer der Verfasser oder andere Zweifel hatten.

MATERIALE NEO-ENEOLITICE INTRATE ÎN COLECȚIA MUZEULUI DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI (II)*

Anul 1985 a fost deosebit de bogat în descoperiri arheologice, care în parte au fost prelucrate și au intrat în fluxul științific. Activitatea de inventariere a materialelor, care provin din săpături sistematice, de salvare și a celor adunate cu ocazia unor cercetări de suprafață, continuă alături de cea de conservare și restaurare. De asemenea se experimentează prelucrarea datelor arheologice cu ajutorul calculatorului¹. Cercetarea complexă a situurilor arheologice a luat amploare, efectuându-se o serie de prospecțiuni cu magnetometrul cu protoni și cu radiații gama², precum și realizarea unor profile stratigrafice cu analize fizico-chimice, geologice și palinologice³, urmînd ca în viitor să se efectueze studii antropologice și paleofaunistice.

În cele ce urmează vom prezenta, în ordine alfabetică, localitățile de unde provin materialele intrate în colecția secției de preistorie a muzeului clujean. Sistemul de descriere este cel folosit în partea I a lucrării apărută în volumul precedent.

1 — Baci, com. jud. Cluj: 1) (*Punctul*) Str. Nouă; 2) (*Tipul de așezare*) Terasă înaltă pe malul stîng al Nadășului; 3) (*Istoricul descoperirii, descoperitorul*) Dombi István și Dombi Csaba, 1982—1983; săpături de salvare Zoia Kalmár, 1984; 4) (*Materiale descoperite*) Ceramică cărămidă cu pictură brună-deschisă; unelte din piatră șlefuită; topoare cu început de perforație, uhelte din calcedonie și opal (fig. 2); 5) (*Epoca, cultura*) Petrești, faza AB; 6) (*Nr. inventar*) P. 80308—80356, 80362—395, 80421—495, 80497—547, 80601—603, 80633—36, 80639—650, 80653—661, 80663—673, 80676—682, 80684—792, 80807—828, 80835—840, 80844—846, 80850—859, 80861—865, 80868—873, 80876—932, 80940—971, 80976—81000, 81348—377 (donație și materiale din săpături arheologice); 7) (*Referiri bibliografice*) Zoia Kalmár, comunicare, Băile Herculane, 1984; Idem, comunicare Tîrgoviște, 1985.

2 — Chinteni, com. jud. Cluj: a) 1) *Obiectiv* 2, 6—8, 2) Pantele vestice ale Tegelșului; 3) Perieghetză Gh. Lazarovici și Z. Kalmár, 1985); 4) Ceramică grosieră

* Partea I a apărut în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 391—403.

¹ A fost protectată de către noi o bază de date în vederea prelucrării materialelor rezultate din cercetările arheologice cu ajutorul calculatorului. Experimentări s-au făcut pe materialul ceramic de la Iclod și Piatra Ilșovii, campania 1985. Z. Kalmár — Fr. Kondasz, în *Ziridava*, , 1986, sub tipar.

² Măsurătorile au fost făcute de o echipă de la ITIM—Cluj, coordonată de dr. V. Morariu și Liviu Dărăban cu colaborarea altor specialiști de la Universitate și de la ITIM—Cluj. Măsurători au fost efectuate la Tureni — *Carieră, Săndulești — Tumulul 1* și la Iclod. Vezi mai jos, V. V. Morariu, M. Jalobeanu, *Prospec-tarea magnetică a tumulilor*, p. 431—438.

³ Analizele au fost făcute pe probele recoltate din secțiunea S₈ de la Baci — str. Nouă, de către dr. M. Preda și dr. Șt. Gallo de la Centrul de Cercetări Biologice — Cluj. Studiul geologic este făcut de prof. E. Stoicovici de la Facultatea de Geologie Cluj-Napoca. Analizele de polen au fost făcute de M. Lupșa, dar acestea nu au dat rezultat. Le mulțumim tuturor și pe această cale pentru sprijinul acordat.

și semifină, brună, cenușie, cărămizie, pasta cu nisip și cuarțit pisat, cioburi pisate; 5) preistorice; 6) Inv. P. 82308—314; 82337—340, 82343, 82347—349, 82351; 7) Inedite; — b) 1) *Obiectiv 4—5, 8*; 2) Pantele vestice ale Tegheșului; 3) Periegheză Gh. Lazarovici și Z. Kalmár, 1985); 4) Răzuitor din calcedonie (P. 82322); gratoar din silex cafeniu cu retușuri abrupte (P. 82345); ceramică fină, semifină și grosieră, cărămizie, pastă cu nisip, cioburi pisate și resturi organice (uneori pleavă); 5) neolitic târziu (cu analogii la Gilău, Șardu — vezi *ActaMN*, XIX, 1982, p. 247—252 — și mai recente la Vlaha, Iclod și Cluj—Stăvilar); 6) Inv. P. 82322—327, 82319—320, 82345—346, 82350, 82352; 7) Inedite.

3 — Cluj-Napoca: a) 1) *Valea Caldă, obiectiv 2—3, 7*; 2) Luncă; 3) Periegheză Gh. Lazarovici și Z. Kalmár, 1985); 4) Ceramică grosieră și semifină, cenușie, neagră și brună, pastă cu cioburi și resturi organice; 5) preistorice; 6) Inv. P. 82407—410; 82412—416, 82425—428; 7) inedite; — b) 1) *Colonia Sopor*; 2) fără alte precizări; 3) Descoperitor Adrian Căfinaș, 1980; 4) Topor perforat; 5) Eneolitic; 6) Inv. P. 79924 (Donație); 7) Inedit; — c) 1) *Combinatul de Utilaj Greu*; 2) Terasă mijlocie a Someșului; Necunoscut, 1984; 4) Topor șlefuit; 5) Neo-eneolitic; 6) Inv. P. 80306; 7) Inedit; — d) 1) *Bulevardul V. I. Lenin, nr. 25—27*; 2) Prima terasă a Someșului; 3) Săpături de salvare P. Gyulai, R. Ardevan, Z. Kalmár, A. Soroceanu, I. Cîmpeanu, E. Iaroslavski, ș.a. 1984; 4) Unelte din silex și obsidian; ceramică brună deschisă și cărămizie, pastă cu nisip și uneori cu resturi organice (fig. 3); 5) Turdaș târziu și Grupul Iclod; 6) Inv. P. 81089—347; 7) Z. Kalmár, comunicare, Tîrgoviște, 1985; Idem, în *StComSatu Mare*, 1985, sub tipar.

4 — Cuptoare, com. Cornea, jud. Caraș-Severin: 1) *Piatra Ilișovii*; 2) Platou înalt (1200 m); 3) Periegheză Gh. Lazarovici și Fr. Resch, 1984; 4) Ceramică brună și cărămizie, pastă cu nisip fin sau pietricele; ornamente incizate, impresiuni sau în relief (fig. 5—6); 5) Coțofeni III; 6) Inv. P. 82466—511 (mostre); 7) Inedite. Pentru stațiune vezi *Analele Banatului*, II, Timișoara, sub tipar.

5 — Iclod, com. jud. Cluj: 1) *Pământul Vlădicii, zona B*; 2) Prima terasă a Someșului; 3) Săpături sistematice Gh. Lazarovici și Z. Kalmár, 1984—1985); 4) Unelte din obsidian, calcedonii și corneene (analize petrografice E. Stoicovici), ceramică din cele trei categorii, importuri Precucuteni II; 5) Grupul Iclod; 6) Inv. P. 79926—999, 80001—305, 80307, 80548—600; 81001—088; 81378—550, 81552—553, 81555; 81557—578, 81669—734, 81736—750, 81752—798, 81800—81827, 81829—862, 81864—891, 81894—948, 81950—954, 81959—82087, 82091—097, 82099—167, 82169—307; 7) Gh. Lazarovici — Z. Kalmár, comunicare, Deva 1986; Gh. Lazarovici, în *ActaMP*, X, 1986, p. 15—46; Z. Kalmár, în *ActaMP*, X, 1986, p. 61—70.

6 — Săndulești, com. mun. Turda, jud. Cluj: a) 1) *Carieră, lângă adăpost, Săndulești-Nord, obiectiv 6*; 2) Platou; 3) Periegheză Gh. Lazarovici, T. Soroceanu și Z. Kalmár, 1984—1985; 4) Răzuitor din obsidian, puternic denticulat; 5) preistoric; 6) Inv. P. 82512; 7) Inedit; — b) 1) *Carieră, obiectiv 1, lângă drum, spre tumulul 1*; 2) La cumpăna apelor, deasupra Cheilor; 3) Periegheză Gh. Lazarovici, T. Soroceanu și Z. Kalmár, 1985); 4) Buză de castron, slip cărămiziu, miez negru, pastă cu cioburi pisate; 5) Coțofeni; 6) Inv. P. 82513; 7) Inedit.

7 — Sinnicoară, com. Apahida, jud. Cluj: 1) *Sub Coastă, obiectiv 3*; 2) Platou deasupra Someșului; 3) Periegheză Gh. Lazarovici și Z. Kalmár, 1985; 4) Ceramică semifină, brun-cenușie cu flecuri cărămizii, pastă cu nisip, toartă „cioc” perforată, unelte și așchii din calcedonie; 5) Tiszapolgár; 6) Inv. P. 82362—374, 82386—387, 82395; 7) Inedite; B — 4) Ceramică semifină, cărămizie, uneori cu slip căzut, pastă cu cioburi pisate, ornament incizat și cu impresiuni; 5) Coțofeni II;

6) Inv. P. 82380—383; 7) Inedite; C — 4) Ceramică grosieră și semifină, brună, cărămizie, pastă cu nisip, pietricele și cioburi pisate; 5) Preistorice; 6) Inv. P. 82375—82377, 82384, 82388—394, 82396—398; 7) Inedite.

8 — Turdaș, com. jud. Hunedoara: 1) *La Luncă*; 2) Așezare în lunca Mureșului; 3) Probabil din săpăturile lui M. Roska, 1910; 4) Capace de vase, grosiere, semifine și fine, negre, negre cenușii, cenușii, brune și gălbui; ornamente incizate, cu impresiuni (fig. 7); 5) Vinča—Turdaș; 6) Inv. P. 81579—599; 7) Inedite.

9 — Tureni, com. jud. Cluj: — a) 1) *Spatetele Blocului, obiectiv 6*; 2) Terasă înaltă, pe dreapta Văii Racilor; 3) Periegheză Gh. Lazarovici, Z. Kalmár, 1985; 4) Fragment de os de animal, fragment ceramic, pastă grosieră, brun-cenușie, cu nisip; 5) Preistoric; 6) Inv. P. 82514—515; 7) Inedite; — b) 1) — *Carieră, obiectiv 2*; 2) Platou înalt deasupra carierii; 3) Periegheză Gh. Lazarovici, T. Soroceanu și Z. Kalmár, 1985; 4) Ceramică semifină, brună-deschisă, pastă cu nisip; 5) Coțofeni; 6) Inv. P. 82516—523; 7) Inedite; — c) 1) *Poderei, obiectiv 1*; 2) Terasă înaltă în interiorul Cheilor, pe malul stîng al văii; 3) Periegheză Gh. Lazarovici, T. Soroceanu și Z. Kalmár, 1985; 4) Ceramică fină și semifină, cenușie și cărămizie, pastă foarte bună, arderea puternică, luciu metalic; 5) Tiszapolgár; 6) Inv. P. 82524—546; 7) Inedite.

Marea majoritate a acestor materiale arheologice au intrat în fluxul științific, fiind prezentate la diferite simpozioane și sesiuni de rapoarte (Tîrgoviște — 1985, Deva — 1986). Materialele arheologice descoperite la Cluj-Napoca — *Valea Caldă, Colonia Sopor, C.U.G., Chinteni, Sinnicoară, Tureni, Săndulești* fac subiectul unor lucrări care prezintă rezultatul cercetărilor de suprafață și sondaje efectuate în județ adunate sub titlul *Prospecțiuni, cercetări și săpături arheologice de salvare pe teritoriul municipiului și județului Cluj*. (vezi mai jos p.). Aceste lucrări prezintă descoperirile neo-eneolitice alături de materialele din alte epoci (fierului, roman, postroman, medieval), descriind pe larg zona și materialele avînd în anexă hărți și planșe.

Lucrarea de față prezintă descoperiri aparținînd culturii Vinča—Turdaș (Turdaș), grupului Iclod (Cluj-Napoca, Iclod), culturii Petrești (Baciu), culturii Tiszapolgár (Sinnicoară, Tureni) și culturii Coțofeni (Cuptoare, Săndulești, Sinnicoară, Tureni). O atenție deosebită trebuie acordată materialelor descoperite la Chinteni — *Obiectivele 4—5, 8*, fiind vorba de o ceramică cu cioburi pisate și resturi organice deseori pleavă în pastă. Astfel de materiale sînt descoperite doar în cîteva puncte din zona Cluj și aparțin unui orizont neolitic tîrziu cu ceramică pictată. Recent s-a efectuat un sondaj la Cluj-Napoca — *Stăvilă*, unde este o locuire din această vreme. Aceste materiale se leagă de un fenomen mai larg din neoliticul mijlociu constituind o problemă care va trebui rezolvată, neoliticul mijlociu și tîrziu al Transilvaniei fiind la ora actuală prea puțin cunoscut, mai ales în zonele central-nord-vestice. Lămurirea așa-zisului Complex Cluj—Cheile Turzii—Lumea Nouă, a culturii din care face parte grupul Iclod, a materialelor Petrești în aceste zone, a raportului cronologic dintre acesta, grupul Iclod și cultura Tiszapolgár, precum și materialele ceramice cu pleavă în pastă de la Cluj, Chinteni, Iclod, Gilău, Șardu și Vlahă, ar fi o problemă importantă pe care viitoarele cercetări urmează să o rezolve.

MATÉRIAUX NÉO-ÉNÉOLITHIQUES ENTRÉS DANS LA COLLECTION DU MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE (II)

(Résumé)

On met à la disposition des spécialistes les pièces néo-énéolithiques avec lesquelles les collections de notre musée se sont enrichies récemment. Les découvertes sont présentées en ordre alphabétique, en s'effectuant, où c'est possible, d'attributions culturelles ou des précisions chronologiques.

Localitatea	Cultura Vinca-Turdaş	Grupul Iclod	neo-eneolitic	Cultura Petreşti	Cultura Tiszapolgár	Cultura Coţofeni	preistorice
Baciu				× ×			
Chinteni 2							× ×
Chinteni 5			× ×				
Chinteni 5			× ×				
Chinteni 6							× ×
Chinteni 7							× ×
Chinteni 8			× ×				× ×
Cluj-V. Caldă 2							× ×
Cluj-V. Caldă 3							× ×
Cluj-V. Caldă 5							× ×
Cluj-V. Caldă 8							× ×
Cluj-Sopor			× ×				
Cluj-CUG			× ×				
Cluj-Lenin		× ×					
Cuptoare						× ×	
Iclod		× ×	×				
Sănduleşti 1							× ×
Sănduleşti 2						× ×	
Sînnicoară					× ×	× ×	
Turdaş	× ×						
Tureni 6							× ×
Tureni 2						× ×	
Tureni 1					× ×		

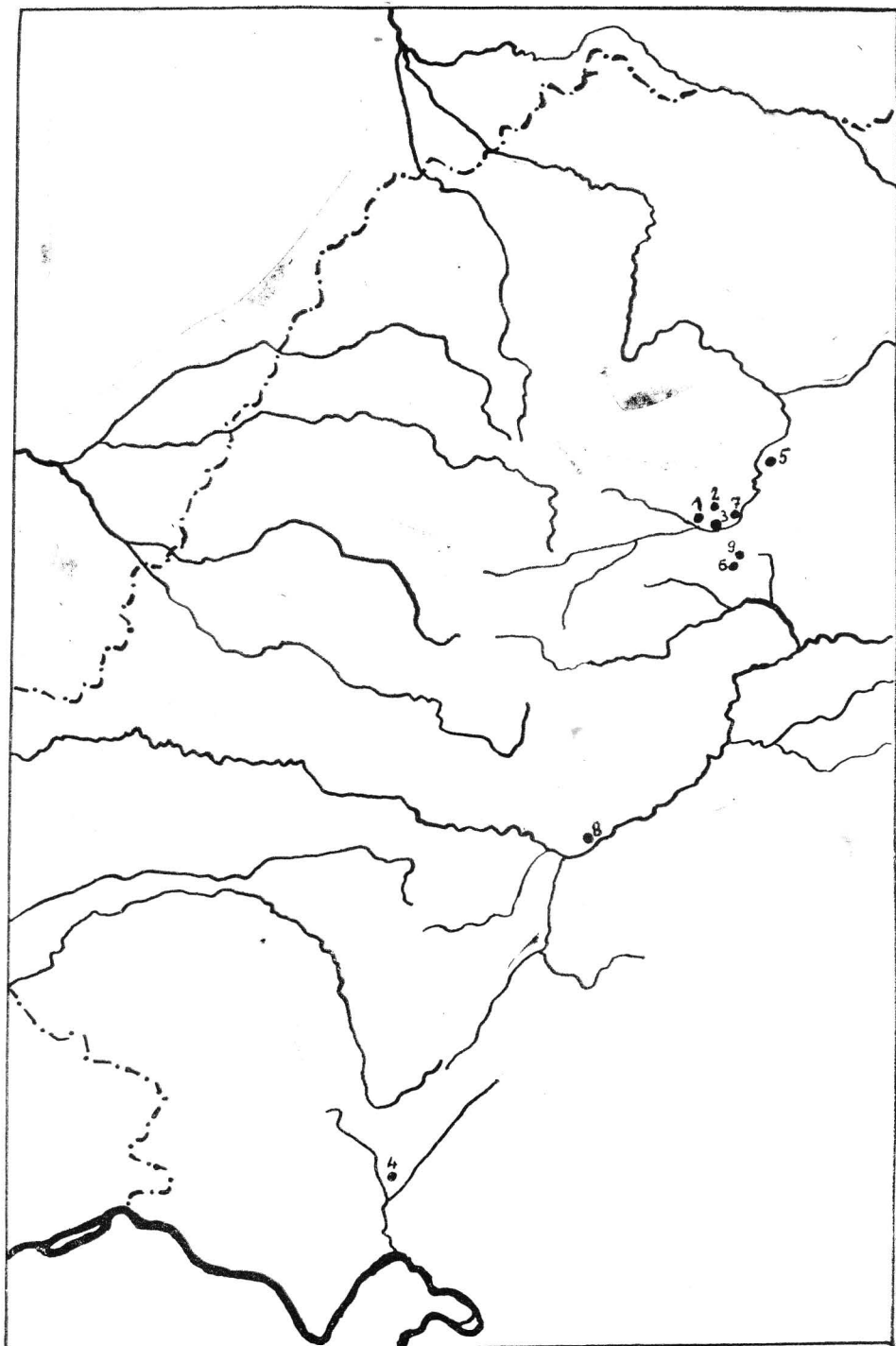

Fig. 1 — Harta descoperirilor.

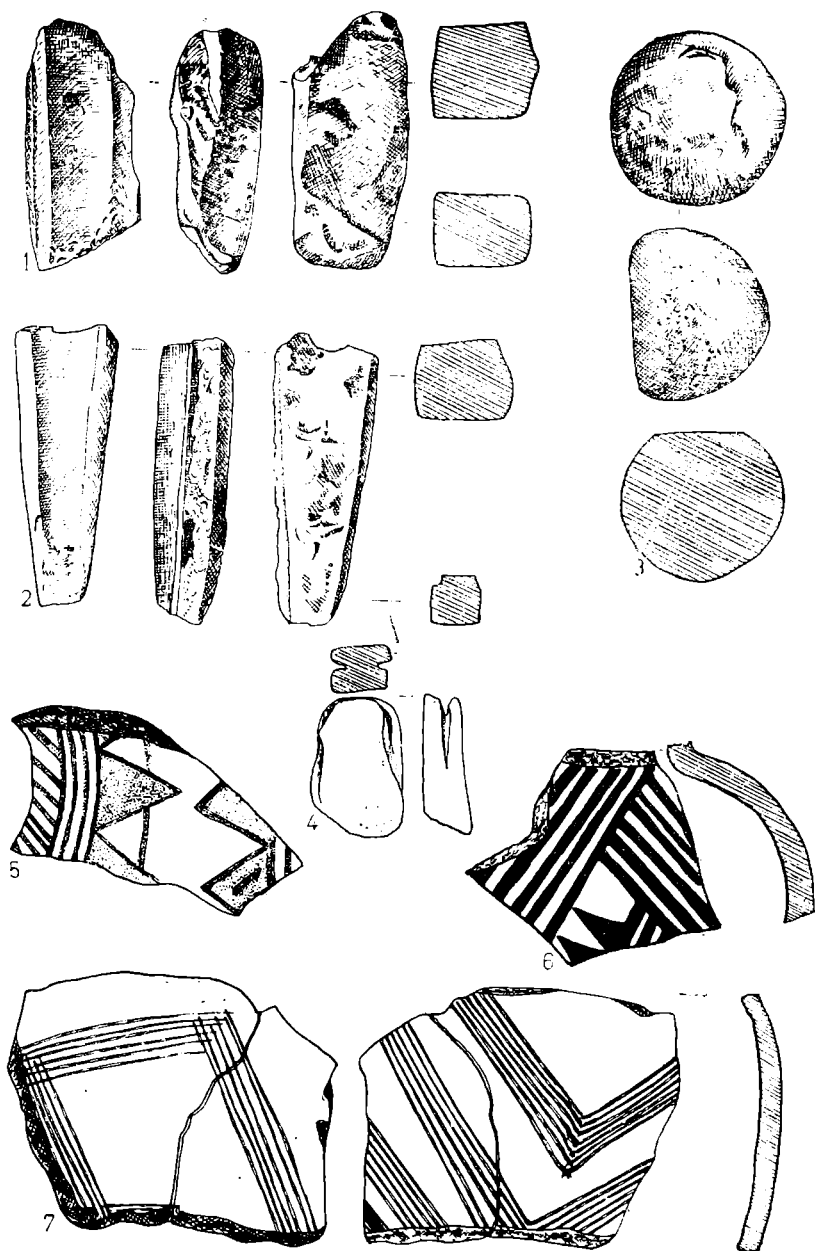

Fig. 2 — Baci — str. Nouă, cultura Petrești.

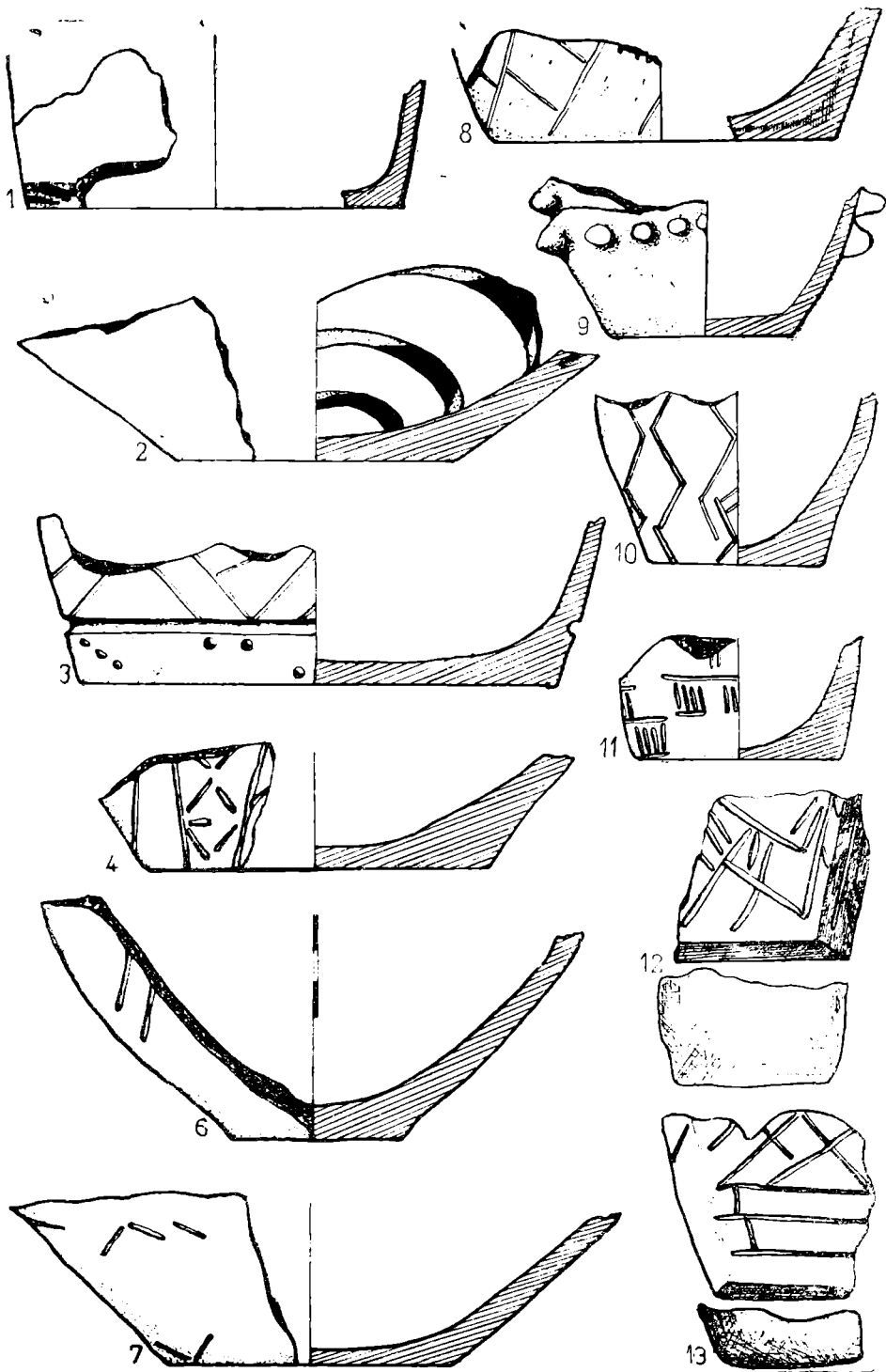

Fig. 3 — Cluj-Napoca — *B-dul Lentn*, grupul Iclod.

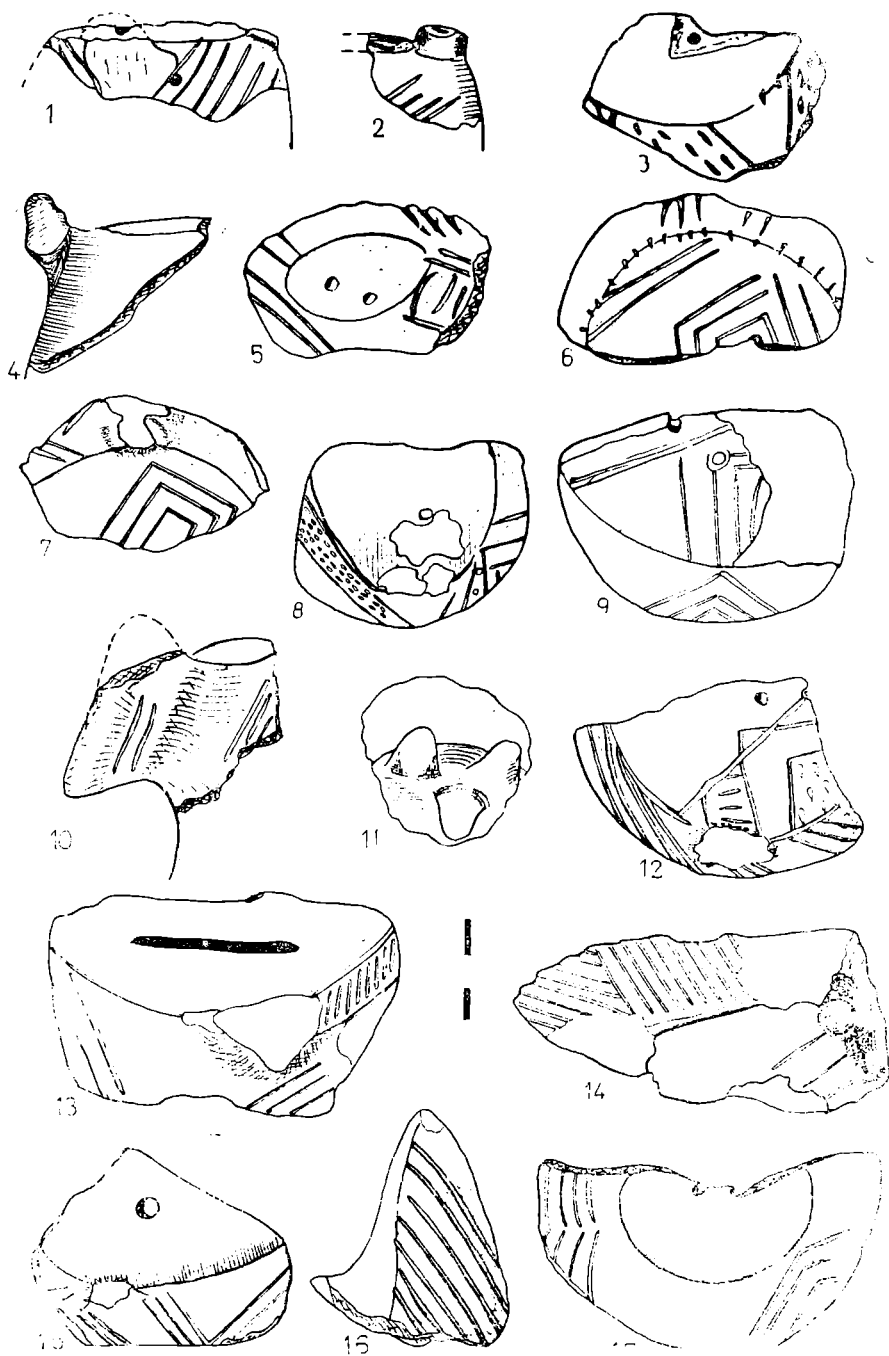

Fig. 4 — Turdaș, capace de vas, cultura Vinča—Turdaș.

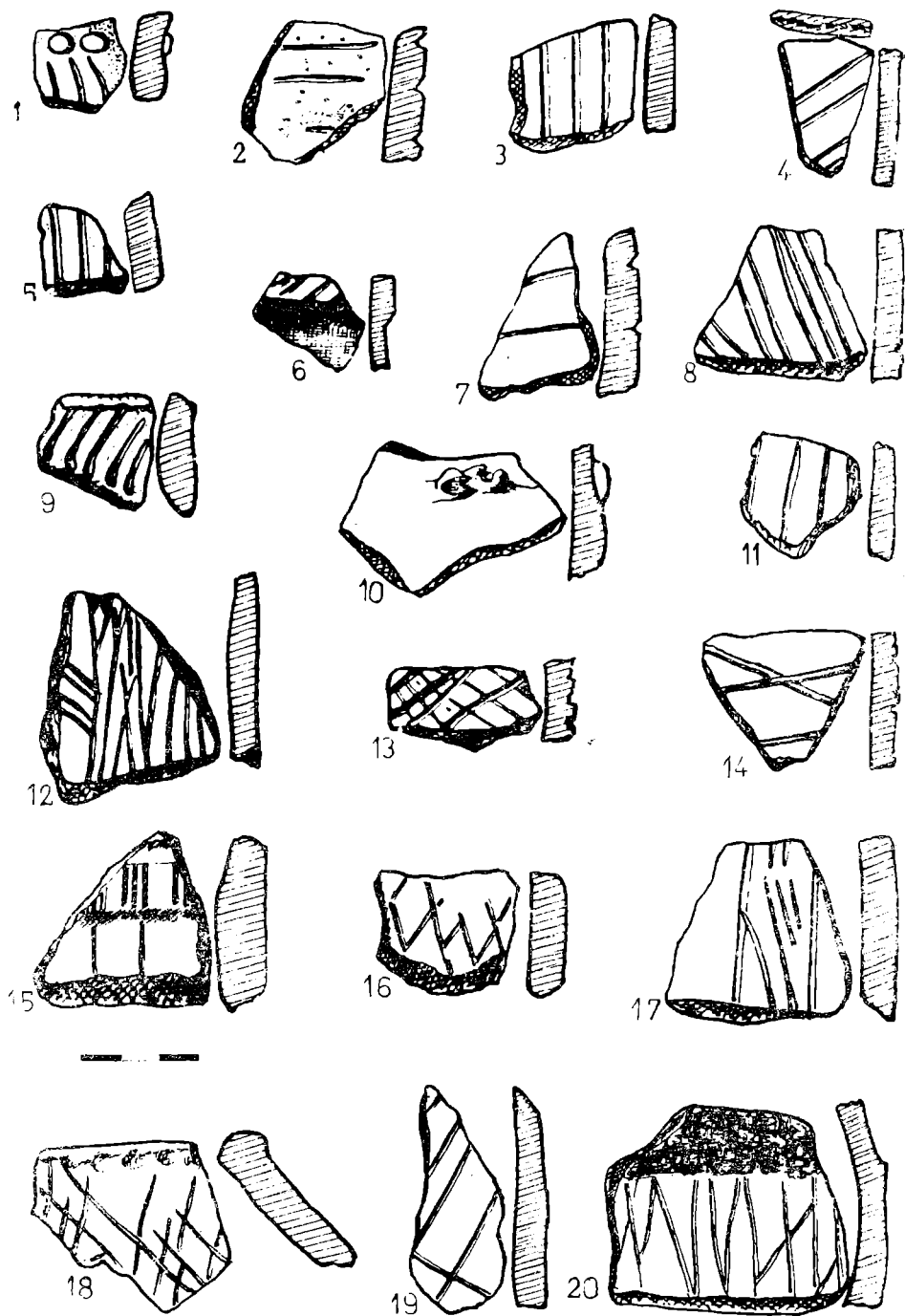

Fig. 5 — Cuptoare — *Piatra Ilișovii*, cultura Coțofeni.

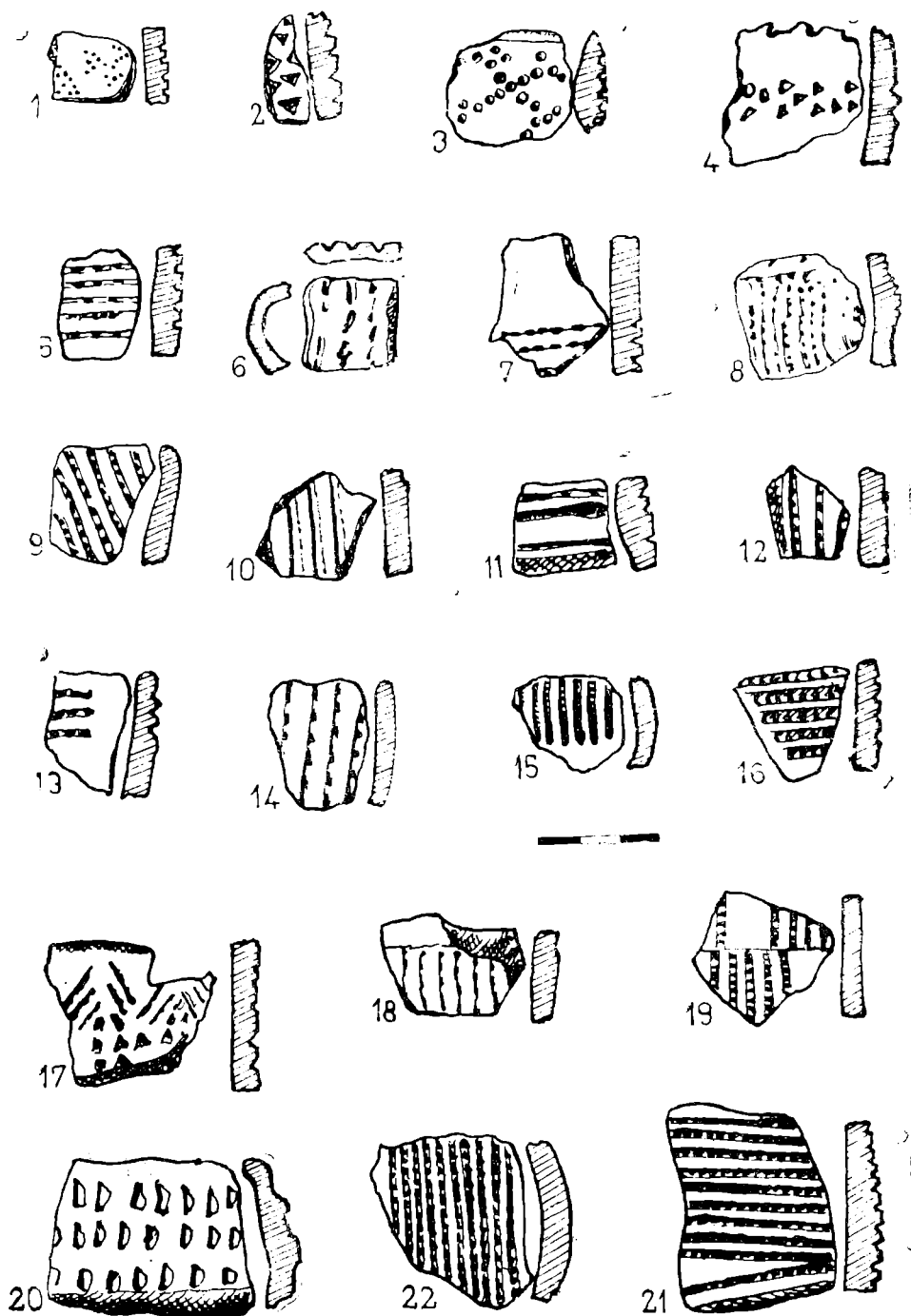

Fig. 6 — Cuptoare — *Piatra Ilșovii*, cultura Coțofeni.

NOI DESCOPERIRI ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE SUPRAFAȚĂ ÎN HOTARUL COMUNEI ICLOD (II)*

Împreună cu elevii școlii, respectiv cu membrii cercului „Prietenii muzeului”, am făcut cercetări de suprafață în diferite părți ale hotarului comunei Iclod. În urma acestora am obținut o serie de rezultate, pe care le prezentăm în rândurile de mai jos (Fig. 1).

Ob. 7 Semafor¹.

În vecinătatea semaforului, de la capătul de est al gării Iclod, spre Gherla, în septembrie 1986 au fost descoperite: un gît de ulcior și un colț de mistreț, datînd din epoca medievală. Cu ocazia săpării șanțului pentru conducta de apă Cluj—Gherla, în aceeași zonă, la 0,40—0,60 metri adîncime au apărut și alte materiale medievale.

Ob. 8 Rîit (= V. Satului)

Pe dreapta văii, înainte de podul de la calea ferată, vis-à-vis de grădinile Texas, în arătură apar fragmente ceramice din pastă grosieră, amestecate cu cioburi pisate, probabil din prima vîrstă a fierului. Un fragment din pastă gălbuie, lucrat la roată, aparține epocii romane. Un bolovan de silex marchează o zonă din care străvechile comunități neolitice își puteau procura materia primă.

Ob. 11 Tabla popii

În toamna anului 1986, Rus Stelian din clasa a VI-a, a adus un lot de materiale arheologice culese din hotarul satului, la ieșirea spre satul Fundătura. În urma unor periegeheze sistematice efectuate cu cercul de arheologie „Prietenii muzeului” din Iclod, zona dintre casa lui Bantu (împărțită deocamdată în patru zone A, B, C, D) și sat de pe dreapta drumului spre Fundătura, au fost adunate noi materiale datînd din următoarele epoci și culturi:

Epoca bronzului (fig. 3) a) Cultura *Otomani—Wietenberg*. Ceramica, în majoritate uzuală (grosieră), este amestecată cu nisip, pietricele și cioburi pisate. Suprafața vaselor este bine sau rău netezită, mai ales la specia uzuală. La specia semi-fină suprafața vaselor este bine netezită, uneori chiar lustruită.

Formele de vase sînt greu de reconstituit din cauza stării fragmentare. Remarcăm buze de la vas-borcan (fig. 3/11—5) și vas-sac, buze și funduri de cești (fig. 3/3).

Ornamentele, sărăcăcioase, constau din striuri făcute cu mătura (care sînt și cele mai numeroase — fig. 3/6), brîuri alveolate (fig. 3/2, 4, 12), mici proeminențe conice (fig. 3/5), toarte tubulare sau tortițe mici cu secțiunea în forma literei „D” (fig. 3/1).

* Prima parte referitoare la descoperirile arheologice de la Iclod a apărut de Gh. Lazarovici — A. Bulbuc, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 161—166.

¹ *Ibidem*, p. 164, punctul a *Semafor*: numerotarea obiectivelor este în continuarea celor publicate în 1983.

Din punct de vedere cultural materialul aparține epocii mijlocii a bronzului, foarte probabil unui fenomen de sinteză Otomani—Wietenberg, (Vezi Gh. Lazarovici în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 7 și urm.; Idem, în *Apulum*, IX, 1971, p. 78—80) sesizat în zona de est a Apusenilor, în partea orientală (fig. 3/10—11), mai caracteristice fiind câteva buze de la vase-sac sau borcan (fig. 3/7—14). De la finalul epocii bronzului sînt fig. 4/1—4.

Epoca fierului. Materialul, destul de sărăcăcios, constă din câteva fragmente din pastă neagră, roșie la interior, ornamentată cu caneluri pe buză (fig. 4/5—6, 9).

Epoca romană și romană târzie. Zona a fost locuită, dovadă fiind câteva fragmente ceramice lucrate la roată. Un fragment de la un castronaș are o adîncitură care marchează buza (fig. 4/7), altul are două caneluri, peste care sînt urme de pictură (fig. 4/8) roșie sau neagră, câteva fragmente din pastă poroasă cenușie marchează o locuire mai târzie (fig. 4/10).

Epoca prefeudală și feudală timpurie este marcată de prezența a 2—3 fragmente ceramice lucrate din pastă nisipoasă, zgrunțuroasă, neornamentată, doar cu urme de la scula de netezit a olarului.

Ob. 13 Grădinile Texas.

În sat, între podul peste Valea Aluniș (la unii Valea satului) și vale, în grădinile locuitorilor Vădan, Morar și a vecinilor (casele cu nr. 533, 537) au fost descoperite fragmente ceramice din următoarele perioade istorice:

Epoca hallstattiană: fragment ceramic din pastă cărămie, nisipoasă, ornamentat cu benzi în arcade, făcute cu piaptănul; fragment din pastă brună, nisipoasă cu două proeminențe conice, mici; alte fragmente cu cioburi în pastă.

Epoca romană. Cîteva fragmente lucrate cu roata, din pastă cărămie și gălbuie și unul brun-cenușiu, nisipos, marchează urmele unei locuiri din epoca romană (fig. 4/10—12).

Perioada prefeudală. Două fragmente de vas din pastă nisipoasă, de culoare brună sau cenușie, ultimul ornamentat cu striuri paralele marchează o locuire sporadică.

Ob. 14 Pădurea Copăceii.

În hotarul Iclodului, la aproximativ 4 km spre Ghirolț, în marginea pădurii, pe pantele de sud, pe un teren necultivat au fost descoperite un topor de piatră, cu tăișul știrbit și un zdrobotor, ambele datînd din epoca neolitică (fig. 4/21).

Ob. 15 Str. Măgheruș.

La marginea de nord-vest a satului, spre Valea Alunișului, (la capătul grădinii lui Berindean de la nr. 141 și în dreptul casei lui Siminca de la nr. 82, de pe str. Alunișului) pe o pantă orientată spre nord-est, în octombrie 1986, au fost descoperite obiecte arheologice datînd din următoarele perioade:

Neolitică: așchie de opal (fig. 4/13) cu urme de folosire; lamă de opal cu urme de retușe; gratoar, mic, discoidal; așchii și lame de corneene, fumurii (fig. 4/14—19) o lamă și trei așchii de obsidian; un nucleu de cornean, fragment de topor, tip calapod, partea cu ceafa (aduse de Berindean Adrian) (fig. 4/11, 13—20).

Ceramica arsă slab, cu slipul picat, este din pastă amestecată cu ml și cioburi pisate (fig. 6/1—2). Biscuitul este cenușiu iar arderea slabă. Materialul este atipic, din care motive se poate aprecia doar că aparține neoliticului mijlociu sau târziu.

Medievală. Cîteva fragmente ceramice medievale confirmă locuirea zonei în evul mediu evoluat.

Ob. 17 Terenul I.T.T.

În sat, între Valea Alunișului, punctul *Rit*, *Grajdurile I.T.T.* și calea ferată, pe un teren drept (șes), în mai 1986, au fost descoperite fragmente ceramice și chirpici datînd din următoarele epoci și perioade:

Neolitic. Lamă trapezoidală de obsidian.

Hallstatt. Fragment de vas, din pastă cărămizie neagră în spărtură, ornamentat cu benzi de cîte două incizii în zig-zag datînd din Ha B₂—B₃.

Roman. Două fragmente ceramice din pastă gălbuie marchează urmele unei locuiri din epoca romană.

Ob. 18 Str. Poștei.

La capătul străzii, spre calea ferată, Cesărean Zaharia a adunat materiale arheologice din capătul străzii. De asemenea, s-au găsit asemenea materiale și în grădina lui Uțiu Petru și Inoan Alexandru din următoarele epoci și perioade:

Neolitic. O așchie de obsidian (fig. 16) marchează urmele unei locuiri neolitice sau paleolitice.

Hallstatt: fragmente de buză lucrate pe o pastă de culoare negru-brun, arsă slab, gălbuie sau neagră, arsă oxidant, are la interior culoare cărămizie.

Preistorice. Cîteva fragmente, cu slipul picat nu permit precizări mai exacte pentru încadrarea lor culturală. Arderea este slabă iar amestecul cu nisip și pietricele. Ele ar putea fi hallstattiene.

Medievale timpurii. Două fragmente din pastă nisipoasă, brune sau cărămizii, lucrate cu roata, marchează o locuire temporară în aceste zone.

Medieval evoluat. Mai multe fragmente confirmă o locuire îndelungată a satului și zonei în evul mediu.

Un mic bulgăre de silex cafeniu-roșcat, rulat, arată prezența materiei prime în depunerile geologice ale văii.

Ob. 21 La Barieră.

În vecinătatea gării, între barieră și podul spre Someș, pe lîngă drumul spre Iclozel, în octombrie 1986, au fost descoperite așchii și mai mulți bulgări de silex. Una dintre așchii are urme de folosire (fig. 7), retușe fine. Aceasta presupune existența prelucrări pe loc a materialului sau a unui atelier de cioplit unelte în zonă.

Ob. 23 Valea Alunișului. Capul satului.

Între șosea și vale, către capul satului, spre Aluniș, pe terasa joasă a râului, au apărut fragmente ceramice lucrate cu mîna din pastă cărămizie, nisipoasă sau neagră la exterior și gălbuie la interior, amestecată cu cioburi pisate, arsă slab. Acestea marchează o locuire *din prima vîrstă a fierului*.

Epoca romană. Din această vreme sînt două fragmente, din care un gît de ulcior, lucrate cu roata, pe o pastă gălbuie, cu firnis roșu.

Cîteva fragmente recente sau medievale tîrzii întregesc imaginea asupra locuitorilor din această zonă.

Ob. 9 „La Doroaie“

În prima jumătate a lunii martie 1986, elevul Bucur Nicolae din clasa a VIII-a a găsit în malul Văii Alunișului, la locul numit „La Doroaie“, cîteva cioburi aparținînd culturii Cotofeni. La cîteva zile după înștiințare, l-am informat pe Gh. Lazarovici de la Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca despre

descoperire. În timpul vacanței, o dată cu începerea săpăturilor sistematice, am primit sectorul de la „La Doroaie” pentru a-l cerceta cu elevii școlii. Săpăturile au început în martie și au durat pînă la jumătatea lunii aprilie.

Locul „La Doroaie” este o terasă în lunca Văii Alunișului, ce se varsă, după o distanță de 2000 de metri de la punctul amintit, în Someșul Mic (fig. 1—2).

Aici s-au deschis două sonde de formă dreptunghiulară. Prima cuprinde o suprafață de 40 m² (4×10 m) și a fost împărțită în 10 carouri marcate de la 1 la 10, iar a doua, o suprafață de 8 m², respectiv în două carouri a câte 2×2=4 m², marcate cu carourile 11 și 12.

Materialele arheologice rezultate le vom enumera în ordine cronologică.

Epoca neolitică. Materialele arheologice descoperite se grupează diferit în secțiuni, nivelul de călcare este în jur de —0,90 m, materialele fiind răspindite între —0,80—1 m. Răscolirile ulterioare, din vremea culturii Coțofeni (în caroul 11) și latène (din caroul 6) au vehiculat spre adîncime și la suprafață materiale neolitice.

Materialele arheologice descoperite constau din fragmente ceramice și un grătar de silex, discoidal (fig. 5).

Ceramica este amestecată cu mîl, resturi organice, nisip, cioburi pisate în pietricele. Arderea nu este prea bună. După factură materialele se aseamănă celor descoperite la Zăuan în nivelul II, la Țaga și în descoperiri recente la Cluj — *Stăvilar*². Din cauza mîlului și arderii slabe ceramica are un aspect făinos.

Starea fragmentară a vaselor nu permite reconstituiri de forme. Formele sînt simple, fragmentele provenind de la vase globulare și tronconice.

Ornamentația, sărăcăcioasă, constă din proeminențe (fig. 6/1—2), incizii (fig. 4), alveole și briuri alveolare (fig. 6/3, 7).

Pe baza facturii, formelor simple, a ornamentației sărăcăcioase, materialul se încadrează în faza IV B a culturii Starčevo—Cris³, marcînd un nou punct al unui fenomen etno-cultural mai larg, care caracterizează finalul neoliticului timpuriu și o evoluție locală spre neoliticul dezvoltat.

Epoca cuprului. Cultura Coțofeni.

Materialele arheologice descoperite se grupează diferit în stratigrafie și în suprafața cercetată. Stratul de cultură se înscrie între adîncimea de 0,60—0,80 m. Unele complexe, greu de sesizat din cauza stratului negru în care au fost săpate, coboară pînă la adîncimea de 1,40—1,60 m. Situația se repetă și pentru alte culturi.

În caroul 2 ceramica Coțofeni coboară pînă la —1,40, avînd nivel de călcare la 0,70—0,80 m. În caroul 7, fragmente Coțofeni au apărut la toate adîncimile marcînd existența unui complex (groapă menajeră) umplut în timp mai îndelungat. În caroul 9, materialele Coțofeni apar la 1,40—1,60 m cea ce marchează existența unui complex de locuire cu nivel de călcare la această adîncime (foarte probabil o groapă). În carourile 11 și 12 s-ar părea că este vorba de un bordei de mari dimensiuni ce cuprinde o bună parte din cele două carouri.

În rest, în secțiuni, ceramica Coțofeni se grupează la adîncimile de —0,60 și mai ales la —0,80 m apărînd în mai toate complexe. Unele apariții Coțofeni în

² Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 13 și urm.; Z. Kalmár, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 359 și urm. pentru Țaga; informații amabile pentru Cluj — *Stăvilar*.

³ Pentru încadrare am folosit caracteristicile fazei Starčevo—Cris IV B, cf. Gh. Lazarovici, în *Gornea — preistorie, Caiete Banatica*, 5, p. 40—42, 65—68, 69—81; Idem, în *Neoliticul Banatului. Biblioteca Musei Napocensis*, 5, 1979, p. 50—56; Idem, în *ActaMN*, VIII, 1984, p. 68—71.

adâncime au fost determinate și de răscoliri ulterioare din epoca latène (situație probabilă în carourile 7 și 9).

Factura ceramicii. Predominantă este ceramica uzuală, specia cărămizie la exterior și cenușie la interior, avînd ca degresant nisipul (apare în proporție de 10,7% — statistici făcute pe un lot de 280 de piese). Aceeași categorie, dar brun închis sau negru-cenușiu la interior sînt în proporție de cîte 9%. Mai puțin reduse sînt cele cărămizii la interior (4%), mai rară este cea brună la exterior amestecată cu cioburi și pleavă. La ceramica semifină predominante sînt speciile cărămizii (2,5%) cu brun-deschis la interior sau cenușiu la interior (3%).

Formele. Starea fragmentară a vaselor nu permite reconstituiri de forme, deși materialul este numeros. Cîteva fragmente de buză permit recunoașterea următoarelor forme: castroane (fig. 7/1, 4) și amfore sau oale cu buza răsfrîntă (fig. 7/2, 5, 6, 8—9) iar fundul marcat ușor (fig. 7/7).

Ornamentele: constau din două, trei rînduri de creștături sub buză (fig. 7/1—2, 8) în continuarea cărora, în jos, apar incizii dispuse sub forma acelor de brad sau în zig-zag (fig. 8/1, 4—5); mai rar apar briuri mici, fine, cu creștături (fig. 8/4—5) și, șir de alveole (fig. 8/7).

O rîșniță cu un diametru de 0,40 m și înălțimea de 0,18 m cu perforare în centru și un zdrobitor au fost găsite în careul 7 la o adîncime de —1,40 m.

Epoca fierului. Un lot de materiale, provenite din careul 7, la adîncimile de —1,00 m, —1,15 m, —1,20 m și —1,30 m, marchează existența unei gropi. Ceramica, unitară ca factură, este de culoare brună, cărămizie și mai rar neagră. Predominantă este specia grosieră. Ca degresant s-au folosit: nisipul și uneori pietricelele. Netezimea este cu denivelări, păstrîndu-se pe suprafața vasului urmele sculei pentru netezit. Ceramica nu este ornamentată. Cîteva proeminențe conice sau înguste (fig. 9/2, 9) și un briu alveolar (fig. 9/8) sînt singurele mijloace de decor.

Din epoca a doua a fierului provin o serie de materiale ceramice lucrate cu mina, dar mai ales cu roata. Ceramica cu mina, greu de separat de cea din HaD, este de culoare gălbuie și doar, după unele forme (fig. 10), ar putea aparține epocii latène.

Ceramica lucrată cu roata este de două categorii, ambele de culoare cenușie. Una fină, bine arsă, provenită de la 3—4 vase (fig. 10/5—6), alta amestecată cu grafit. Formele mai des întîlnite sînt castronul cu buza îngroșată, avînd pe umăr briu creștat. Pe corp sînt striuri. Asemenea materiale sînt caracteristice pentru secolele III—II î.e.n. (fig. 10).

Ob. 1 Așezarea de la Pămîntul Vlădicii.

De la suprafață, în zona săpăturilor, au fost culese cîteva materiale neolitice aparținînd grupului Iclod, unei etape tîrzii (Iclod II/III—III). Materialele din care au fost cioplite unelte sînt: obsidian (fig. 5/1—4), opal (fig. 5/5—6), hidrofan (fig. 5/7), calcedonii (fig. 5/8—14), corneene (sist mênilitic) (fig. 5/15—21) și cîteva unelte șlefuite. Tipurile de unelte sînt: vîrfuri (fig. 5/1—2, 11—12), gratoare discoidale (seceri, cuțite (fig. 5/17—19). O piesă deosebită este un nucleu uriaș din silex din care au fost desprinse cîteva lame mari.

Concluzii.

Activitățile organizate cu cercul de arheologie „Prietenii muzeului“ din Iclod în anul 1986 au fost deosebit de fructuoase. Organizarea unei tabere arheologice la Tureni—Săndulești, unde au participat membrii cercului și expedițiile organi-

zate la Cheile Turzii, Petrești și Săndulești au avut un rol educativ și stimulat, stîrnind interesul elevilor pentru cercetări de suprafață.

Întorși din tabere au cercetat hotarul satului împreună cu noi, organizînd mai multe expediții care s-au soldat cu descoperirea a peste 10 puncte arheologice noi.

Din epoca neolitică au fost semnalate materiale în 7 puncte (obiectivele 8, 9, 14, 15, 17, 18, 21). Importantă este descoperirea unor zone în care se găsesc materii prime pentru cioplirea uneltelor pe loc sau de unde puteau fi procurate. Cea mai importantă descoperire neolitică este cea de la *La Doroaie* unde au fost descoperite materiale din ultima fază din evoluția culturii Starčevo—Criș, faza IV B. Studiul evoluției facturii ceramice explică fenomenele care se petrec în perioada următoare, în neoliticul dezvoltat, în așezări secundare, aflate în procese de retardare culturală. Locuirea este restrînsă, are aspectul unei așezări secundare, a unui cătun. Cercetarea unor asemenea descoperiri aduce dovezi noi asupra fenomenelor etno-culturale.

Descoperirile Coțofeni din obiectivul 9 *La Doroaie*, marchează o locuire foarte timpurie, din faza I-a culturii Coțofeni. Factura ceramicii și ornamentele apropie descoperirile de aici de cele de la Dăbica din faza I-a a culturii Coțofeni⁴.

Din epoca bronzului sînt descoperiri în obiectivul 11, *Tabla Popii*, unde apar materiale caracteristice pentru fenomenul de sinteză culturală petrecut în zonele de est ale Munților Apuseni, sesizat la Bădeni și Deuș⁵.

Din bronzul târziu, sînt descoperiri tot în *Tabla Popii*, care aparțin descoperirilor de tip *Noua* (fig. 4/1—4) sesizate recent în mai multe puncte din bazinul Someșului Mic, la Apahida, Sînicoară, Gura Baciului, Deuș, în mai multe puncte, și altele⁶.

Epoca hallstattiană este reprezentată prin numeroase descoperiri semnalate în obiectivele 8, 11, 13, 17, 18, 23, constînd din ceramică care permite încadrarea în Ha B₂—B₃, cu descoperiri similare din zonele B și C (obiectivele 1 și 3), în săpăturile lui Gh. Lazarovici⁷.

Deosebit de importante sînt descoperirile Latène, cu materiale caracteristice pentru celți, din ceramică grafitată.

Epoca romană și romană târzie este reprezentată prin numeroase descoperiri din obiectivele 8, 11, 13, 17, 23, care se adaugă complexelor romane și romane târzii din obiectivul 1, zona B, apărute în săpăturile din 1985 și 1986⁸.

Materialele medievale au apărut în obiectivele 7, 13, 11, 15, 18, 23, ele marcînd locuirii sezoniere.

Sîntem convinși că nu am epuizat toate obiectivele arheologice ce se pot găsi în zone cercetată pe teritoriul comunei Iclod. Dealtfel cercetarea noastră a fost pe suprafețe restrînse. În viitor sperăm a extinde aceste cercetări din hotarul satului

⁴ Informații amabile Gh. Lazarovici și Z. Kalmár. Materiale similare există și la Gilău: Z. Kalmár, în *ActaMN*, p. 409 și urm. fig. 13—18. Vezi aici și bibliografia; Idem, în *ActaMN*, 7, 1983, p. 61 și urm. pl. I—V.

⁵ Gh. Lazarovici, în *Apulum*, IX, 1971, p. 71 și urm.; Idem, în *ActaMN*, XIII, p. 20—34.

⁶ Informații amabile de la Gh. Lazarovici pentru: Apahida, Gura Baciului, Cămărașu, Cluj — str. Banatului, Cluj — Hoia, Cluj — Subcoastă, Deuș — Puturoasa; — Gura Rimeșii — Lunga, Viștea, Vlaha — Dîmb.

⁷ În campania din primăvara anului 1986 au apărut mai multe complexe cu ceramică. Un bordei a fost cercetat în 1972 în zona C. Informații amabile Gh. Lazarovici.

⁸ *Ibidem*.

și de pe teritoriul comunei. În încheiere dorim să aducem mulțumirile noastre celor care ne-au sprijinit la realizarea acestui studiu⁹, fiind convinși că acesta va contribui la completarea hărților arheologice cu descoperiri a căror înregistrare este necesară în vederea ocrotirii lor de către legi.

AUREL BULBUC

NEUE ARCHÄOLOGISCHE ENTDECKUNGEN UND FORSCHUNGEN AUF DEM HATTERT DER GEMEINDE ICLOD (II)

(Zusammenfassung)

De mit dem archäologischen Zirkel „Prietenii muzeului“ (Freunde des Museums) aus Iclod im Jahre 1986 organisierten Tätigkeiten waren außergewöhnlich einträglich. Die Organisation eines archäologischen Lagers bei Tureni—Sândulești, an dem die Mitglieder des Zirkels und der bei Cheile Turzii, Petrești und Sândulești organisierten Expeditionen teilnahmen, hatte eine erzieherische und anspornende Rolle, wobei das Interesse der Schüler für Oberflächenforschungen gefördert wurde.

Aus dem Lager zurückgekehrt erforschten sie zusammen mit uns den Dorfhattert. Es wurden mehrere Expeditionen organisiert, wobei man mehr als 10 neue archäologische Punkte entdeckte.

Aus der neolithischen Epoche entdeckte man Materialien in 7 Punkten (Objektive 8, 9, 14, 15, 17, 18, 21). Wichtig ist die Entdeckung von Stellen, wo Rohstoffe sofort behauen werden konnten oder von wo man Rohstoffe verschaffen konnte. Die bedeutendste neolithische Entdeckung ist jene von *La Doroaie*, wo Materialien aus der letzten Phase der Entwicklung der Starčevo—Criș—Kultur, Phase IV B entdeckt wurden. Die Untersuchung der Entwicklung der Machart der Keramik erklärt die Phänomene, die sich in der folgenden Periode, im entwickelten Neolithikum, in den sekundären Siedlungen, die sich in einem Retardierungsprozeß befinden, abspielen. Bewohnung ist beschränkt, hat das Aussehen einer sekundären Siedlung, eines Weilers. Die Untersuchung solcher Entdeckungen fördern neue Beweise hinsichtlich der ethnisch-kulturellen Erscheinungen.

Die Coțofenientdeckungen aus dem Objektiv 9 *La Doroaie*, bezeichnen eine sehr frühe Bewohnung aus der Phase Ia der Coțofenikultur. Die Machart der Keramik und die Ornamente bringen die hiesigen Entdeckungen jenen von Dăbica aus der Phase Ia der Coțofenikultur nahe.

Entdeckungen aus der Bronzezeit machte man im Objektiv 11, *Tabla Popii*, wo charakteristische Materialien für das Phänomen kultureller Synthese, die in der Ostzone der Westkarpaten stattfand und die in Bădeni und Deuș belegt ist, auftauchen.

Aus der späten Bronzezeit gibt es Entdeckungen ebenfalls bei *Tabla Popii*, die den Entdeckungen vom Typ *Noua* angehören, die man kürzlich in mehreren Punkten des Beckens des Someșul Mic, so bei Apahida, Sinnicoară, Gura Baciului, in mehreren Punkten von Deuș u.a. antraf.

Die Hallstattperiode wird durch zahlreiche Entdeckungen vertreten, die man in den Objektiven 8, 11, 13, 17, 18, 23 ausgrub und die aus Keramik bestehen, die eine Einordnung zur Ha B₂—B₃ erlauben. und den Entdeckungen aus den Zonen B und C (Objektive 1 und 3) in den Ausgrabungsarten von Gh. Lazarovici nahe stehen.

⁹ Lui: Gh. Lazarovici pentru determinările de materiale arheologice și informații bibliografice; Zoia Kalmár și dl. Tripon Florian pentru prelucrarea materialului; elevilor din comună pentru aducerea de materiale; le mulțumim și pe această cale.

Sehr wichtig sind die Latèneentdeckungen mit für die Kelten charakteristischen Materialien aus graphitierter Keramik.

Die römische und spätrömische Epoche ist durch zahlreiche Entdeckungen aus den Objektiven 8, 11, 13, 17, 23 vertreten, die sich den römischen und spätrömischen Komplexen aus dem Objektiv 1, Zone B, die während der Grabungen von 1985 und 1986 auftauchten, anschließen.

Mittelalterliche Materialien kamen in den Objektiven 7, 13, 11, 15, 18, 23 zum Vorschein und belegen saisonbedingte Bewohnungen.

Wir sind überzeugt, alle archäologischen Objekte erschöpft zu haben, die sich auf dem untersuchten Gebiet der Gemeinde Iclod befinden können. In Zukunft hoffen wir, diese innerhalb der Dorfgrenzen und des Gemeindebodens begrenzten Forschungen ausdehnen zu können. Abschließend möchten wir jenen danken, die uns beim Zustandekommen dieses Studiums unterstützten, und unsere Überzeugung ausdrücken, daß dieses Studium zur Vervollständigung der archäologischen Landkarte mit Entdeckungen beitragen wird, deren Aufzeichnung hinsichtlich ihres gesetzlichen Schutzes notwendig ist.

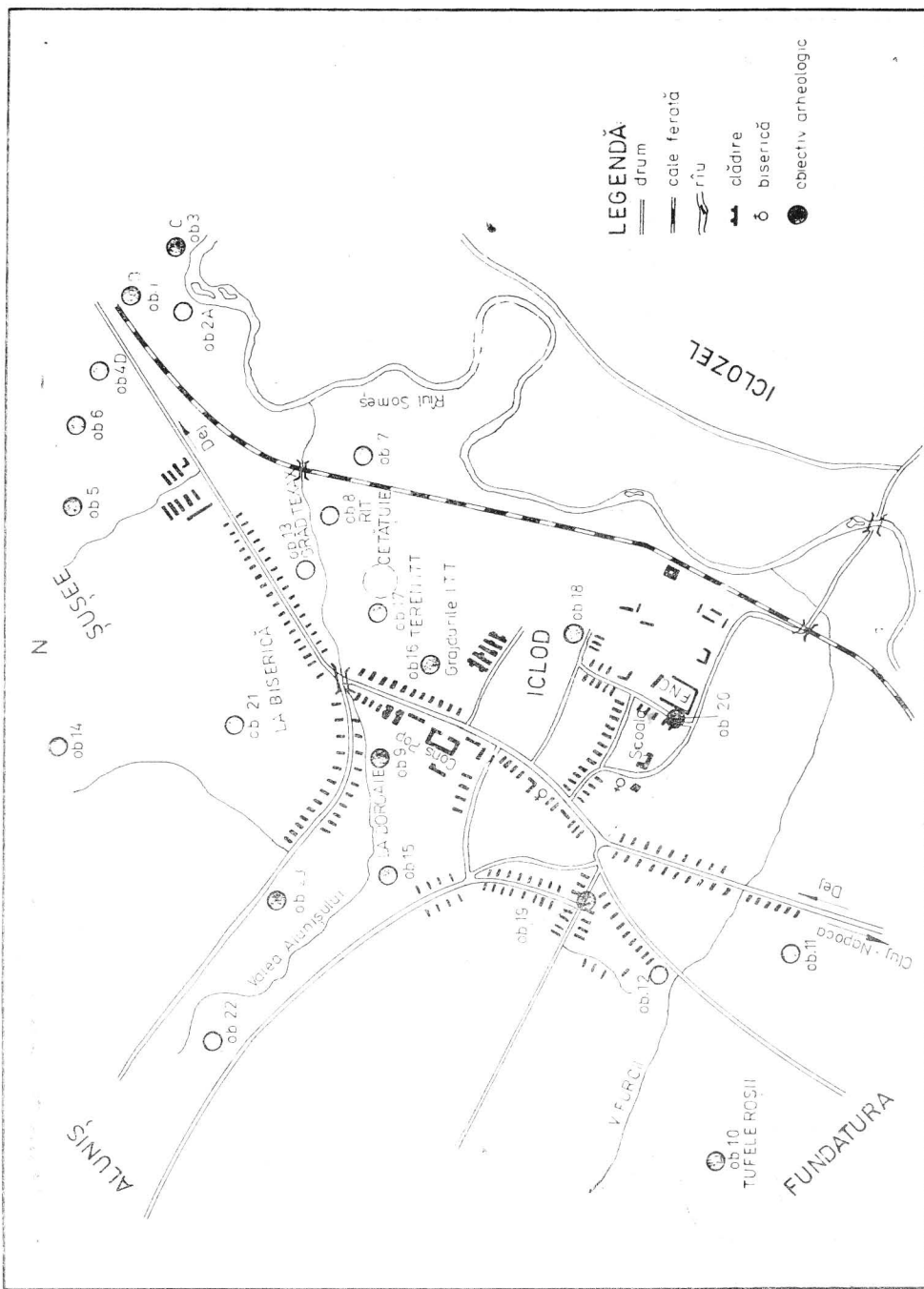

Fig. 1. Harta satului Iclod cu indicarea obiectivelor arheologice.

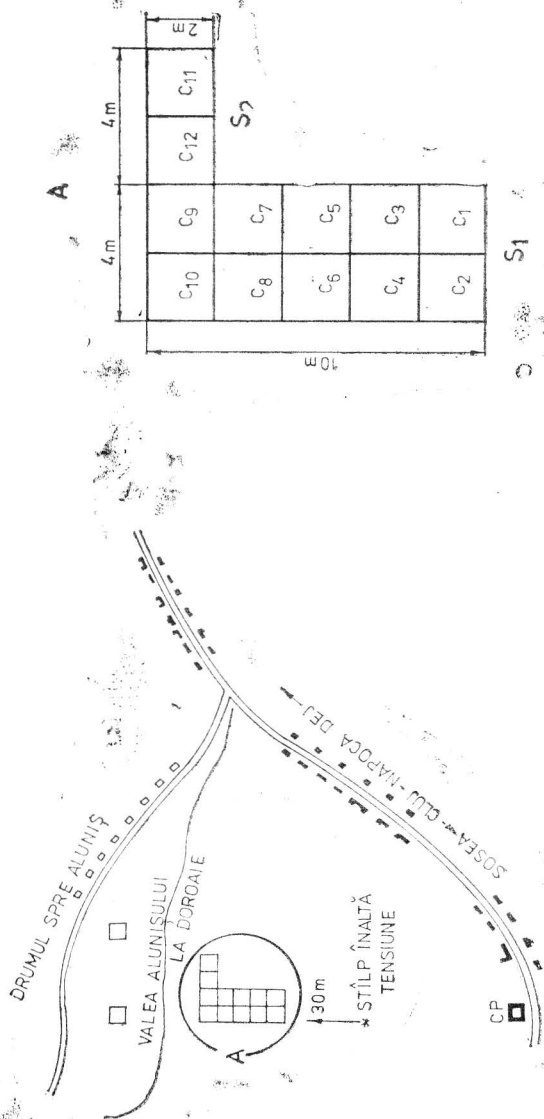

Fig. 2. Planul obiectivului 9 „La Doroaie” și schița sondeajului cu marcarea carourilor.

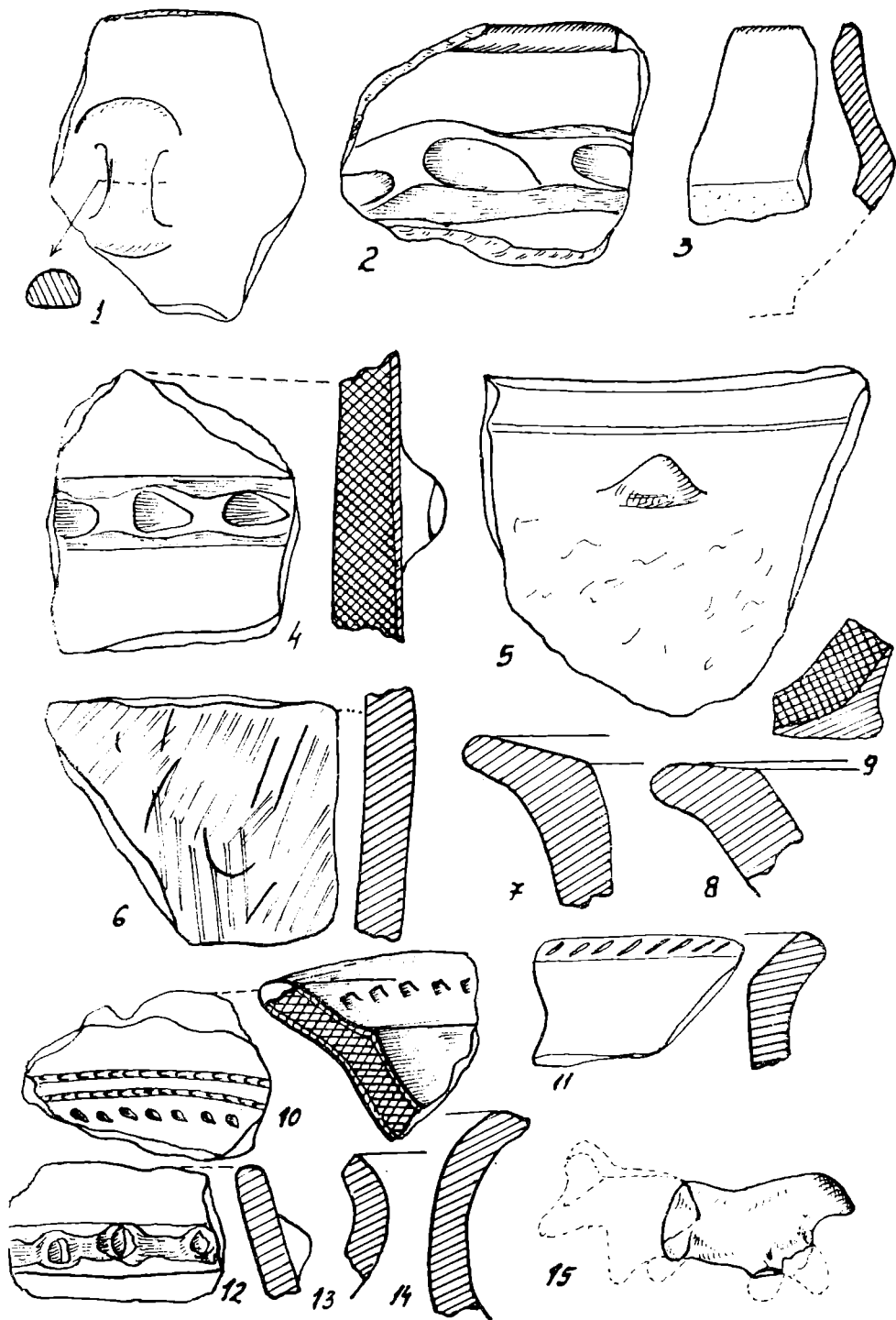

Fig. 3. Iclod — obiectiv 8, (*Tabla Popii*). Ceramică din epoca bronzului.

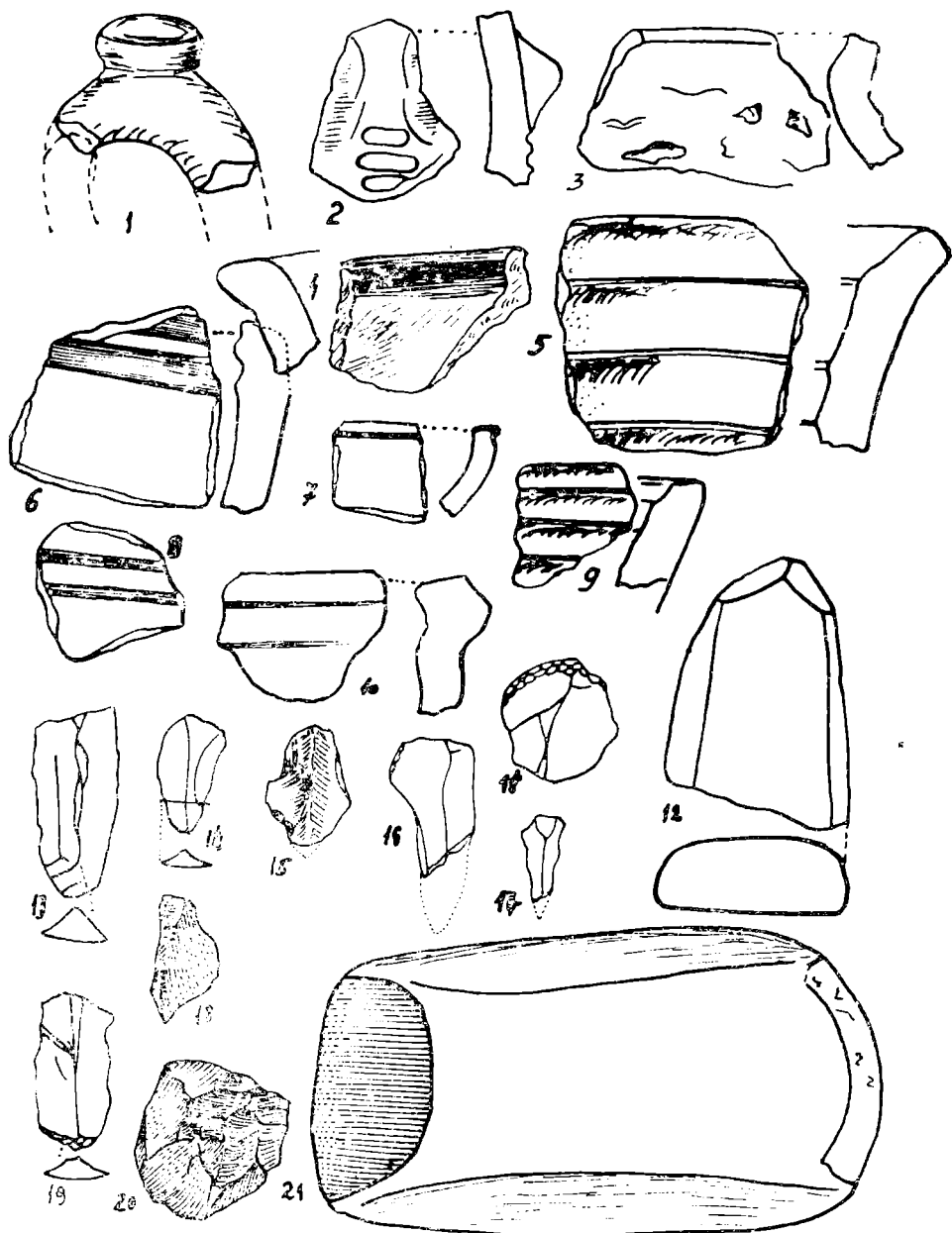

Fig. 4. Iclod — obiectiv 8, (*Tabla Popii*). Materiale din: 1 — 4 cultura Noua; 5 — 6, 9 Hallstatt; 7 — 8 epoca romană; 10 — 12. Obiectiv 13 (*Grădinile Texas*) epoca romană târzie (sec. IV); 11 — 20. Iclod — obiectiv 15 (*str. Măgheruș*); 11 gratoar de silix; 12 Topor șlefuit; 13 — 20 lame și așchii de silix; 21 Iclod — obiectiv 14 (*Pădurea Copăcei*) topor șlefuit.

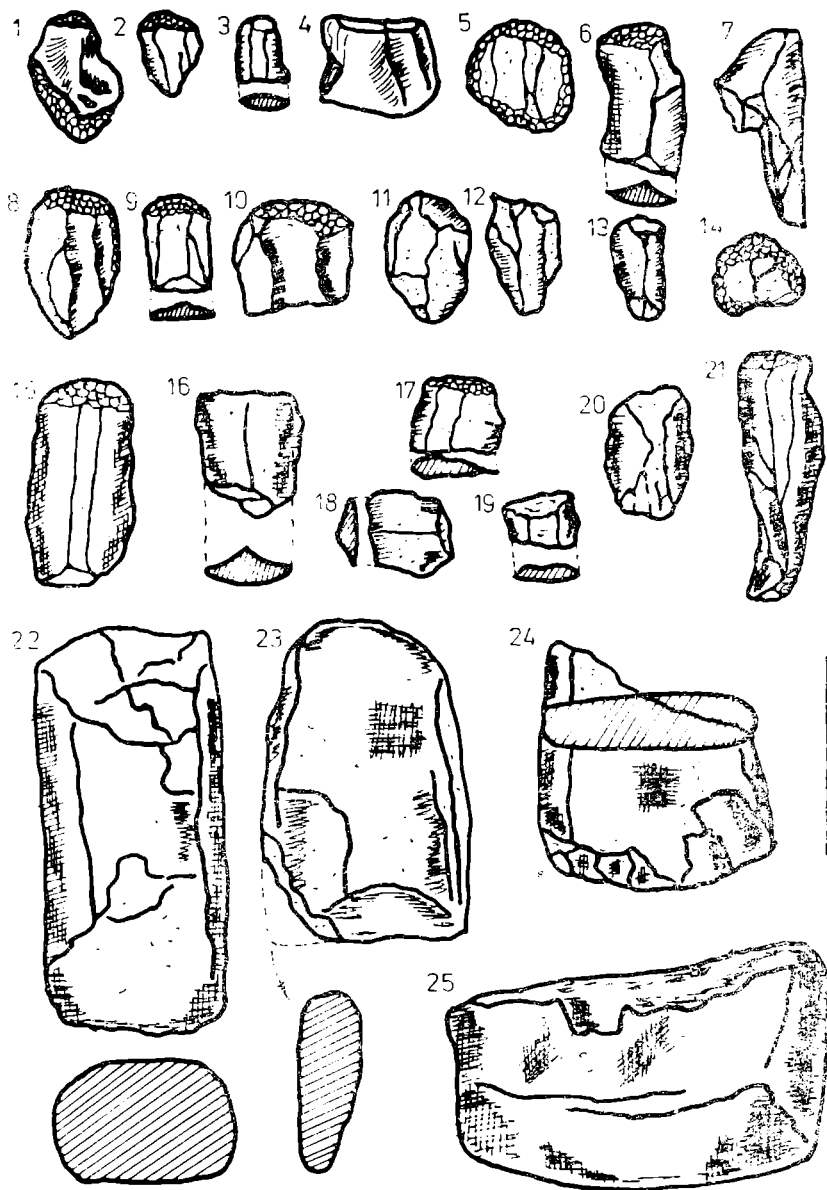

Fig. 5. Iclod — obiectiv 1 (Pământul Vlădicii, zona B) Unelte din obsidian (1—4), opal (5 — 6) hidrofân (7), calcedonii (8 — 14), corneene (= sist menilitic) 15 — 21, topoare şlefuite (22 — 25); 1 — 2) virfuri; 3 — 13 lame; 5 — 6, 8 — 10, 14, 15 gratoare şi gratoare pe lamă; 17 — 19 piese componente; restul aşchii şi nuclee.

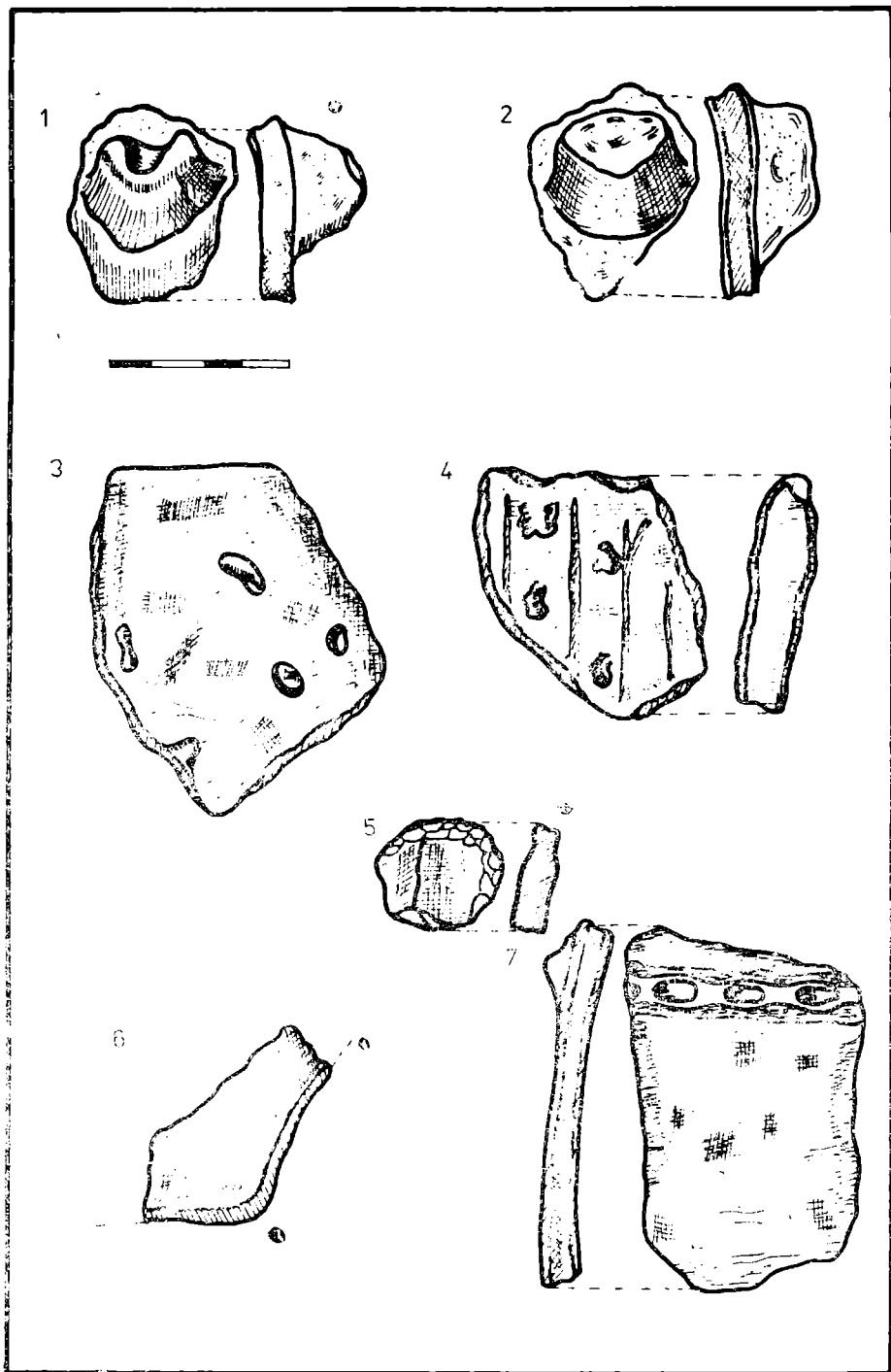
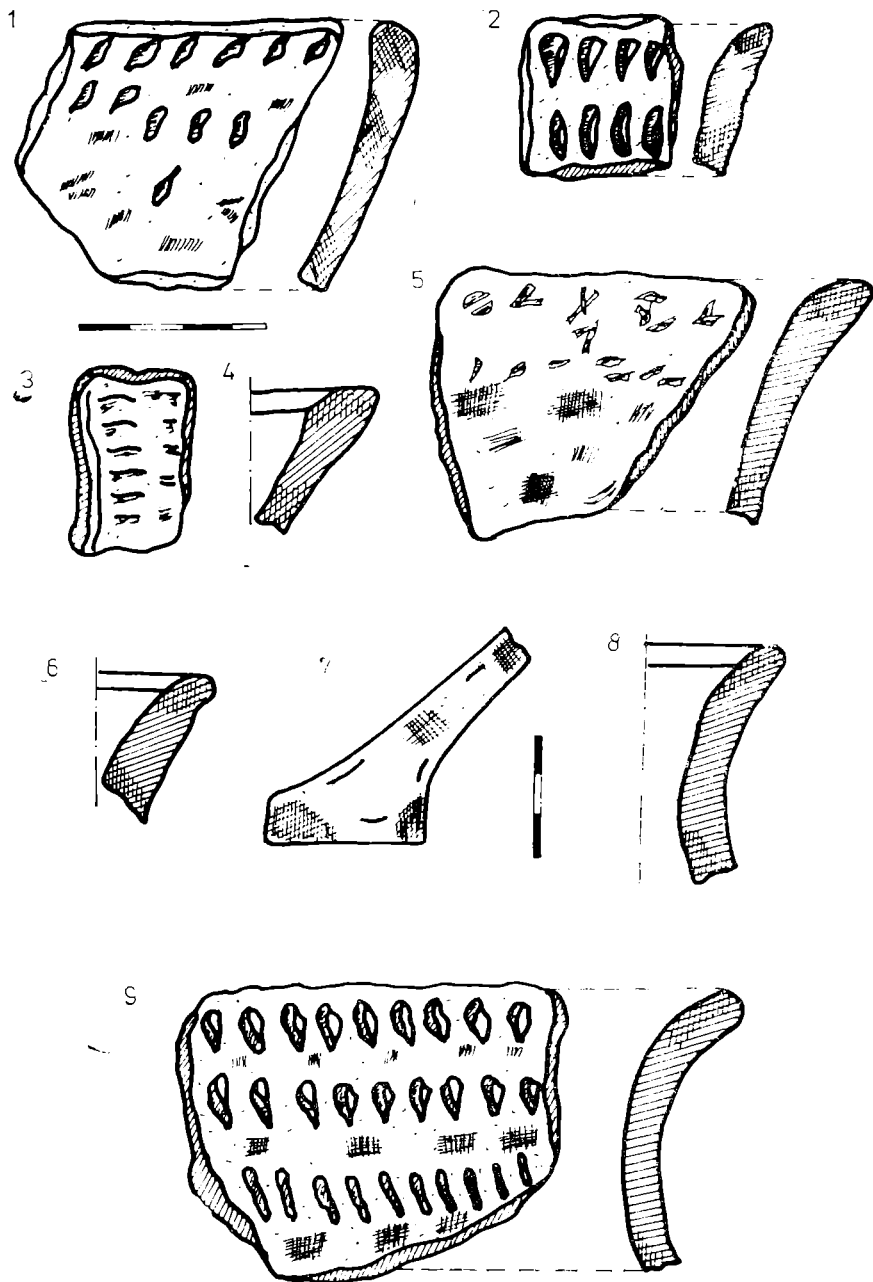

Fig. 6. Iclod — obiectiv 9 (*La Doroaie*) Neolitic mijlociu: 1 — 4, 6 — 7 ceramică; 5 gratoar.

ICLOD, LA DOROAIÉ

Fig. 7. Iclood — obiectiv 9 (*La Doroaie*), Cultura Coțofen

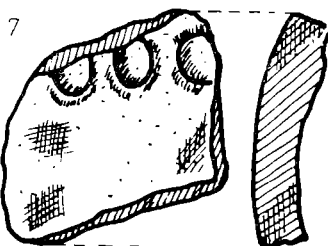
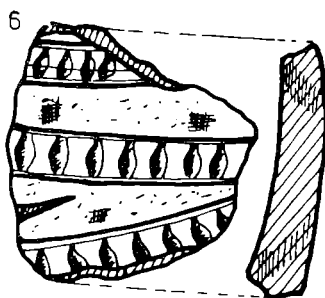
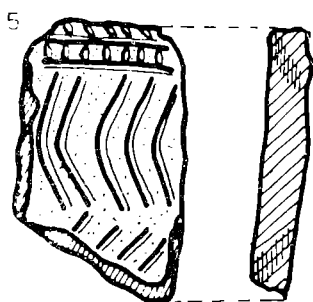
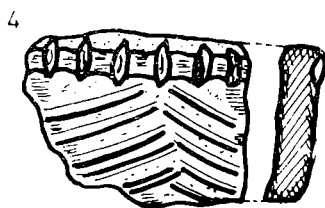
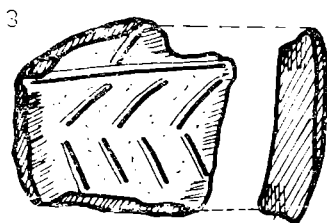
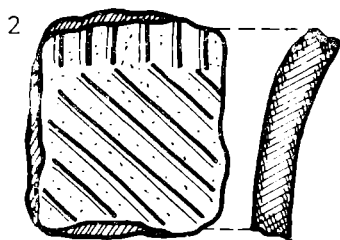
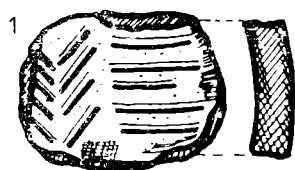
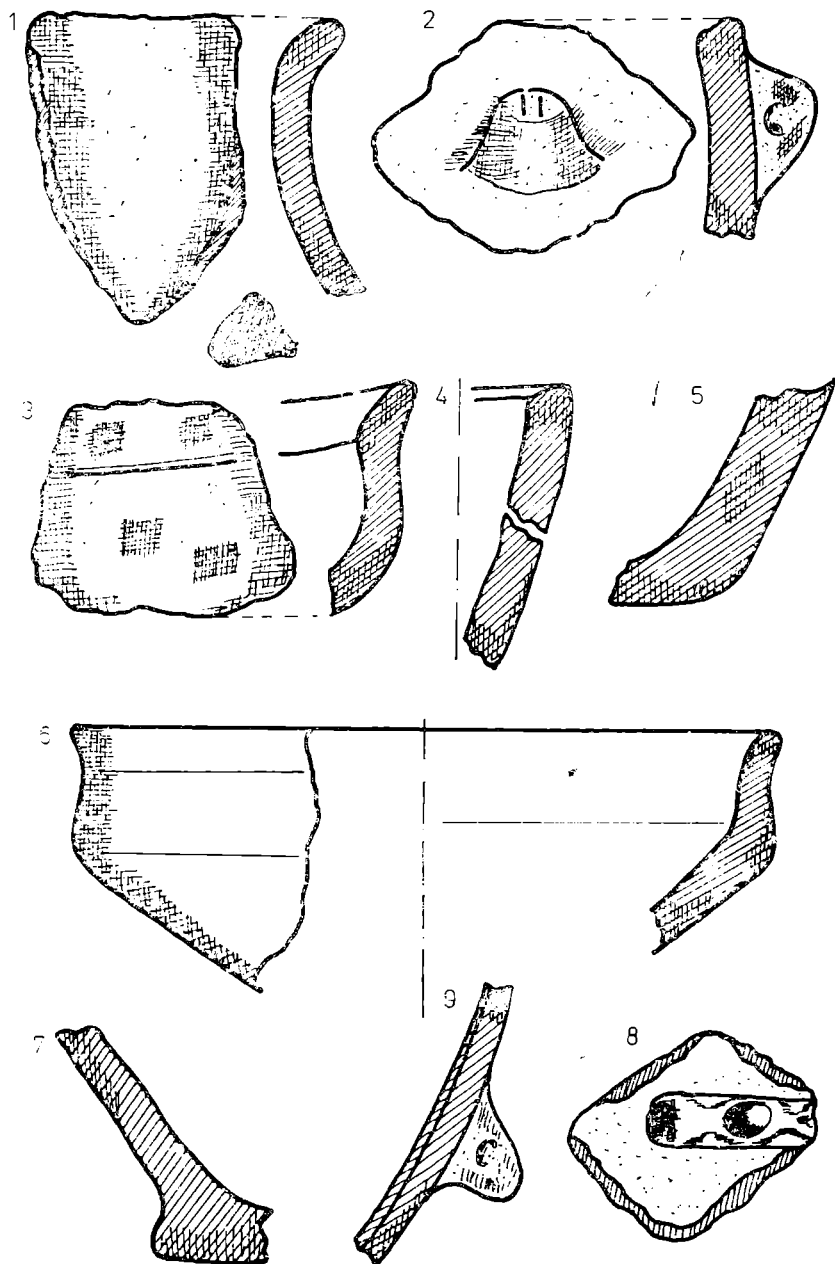

Fig. 8. Iclod — obiectiv 9 (*La Doroaie*), Cultura Coțofeni.

1-6 S₁D₇ 120

EPOCA FIERULUI

Fig. 9. Iclod — obiectiv 9 (*La Doroaie*) ceramică hallstattiană.

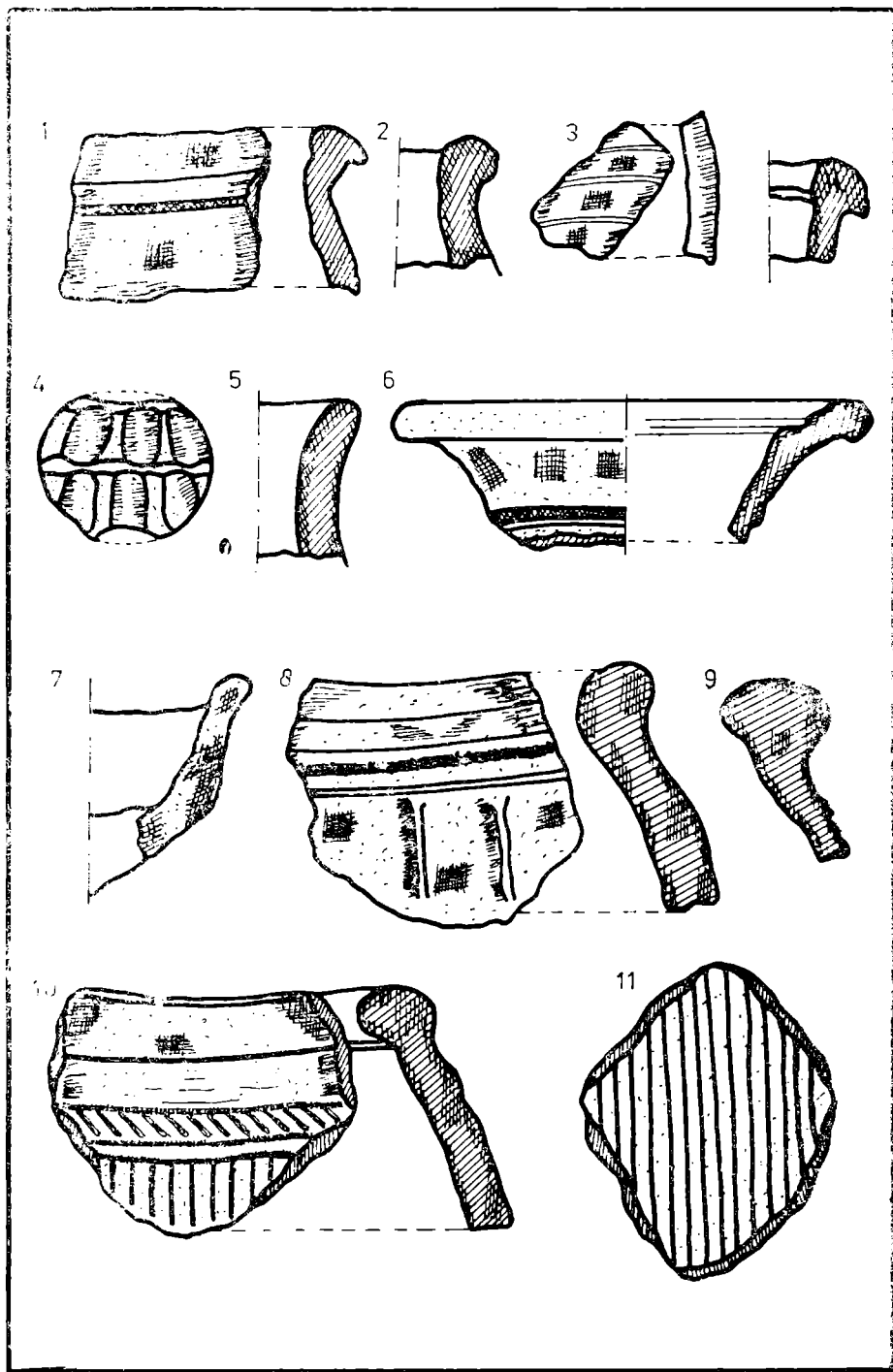

Fig. 10. Iclod — obiectiv 9 (*La Doroaie*) 1 — 3 ceramică; din epoca latène; 4 fusaioală; 7 — 10 ceramică grafitată, latène.

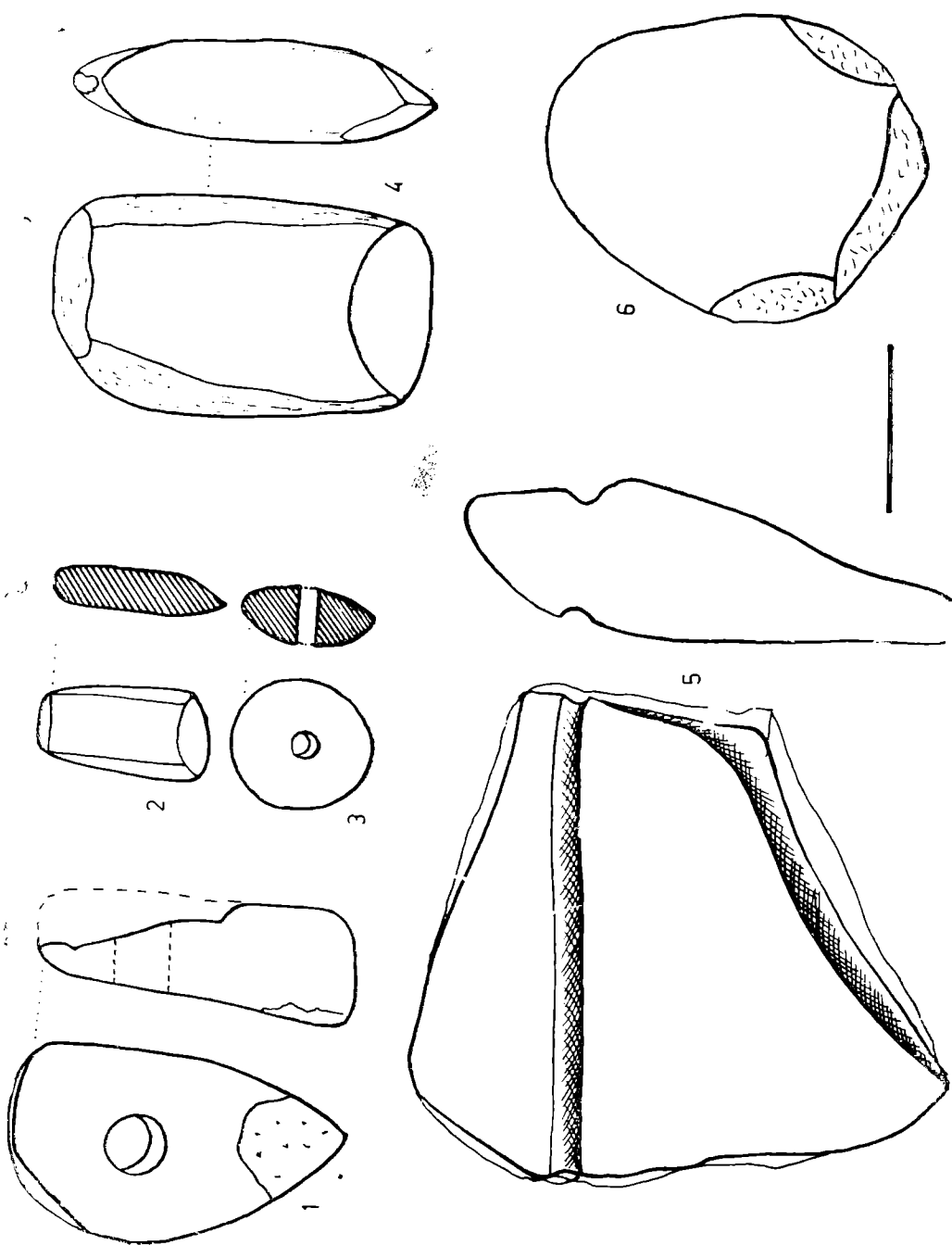

Fig. 11. Icld. 1-3, 4 (*La Doroate*) obiectiv 9 (1 topor perforat, 2 toporaș, 3 fusaiolă, 5 piatră prelucrată). 4, 6 obiectiv 14 (*Pădurea Copăceii*) topoare șlefuite.

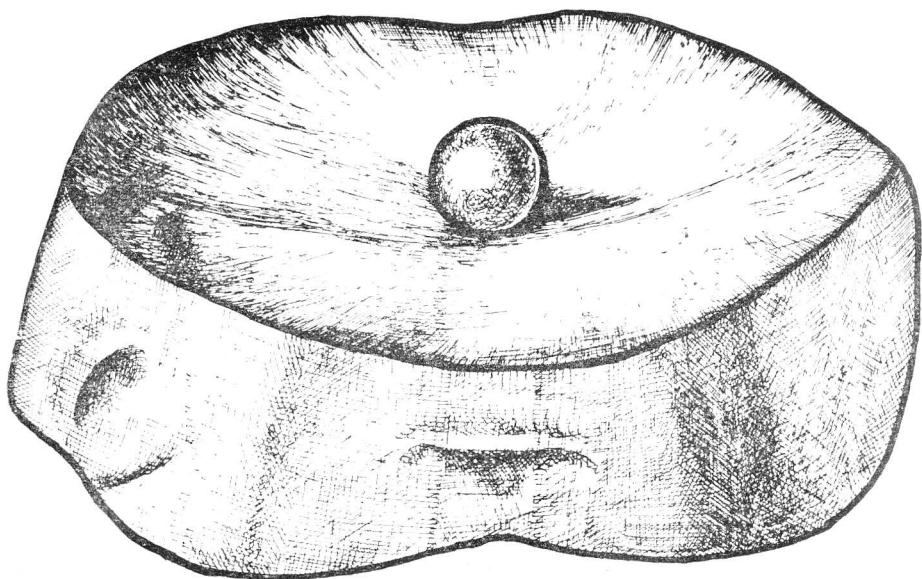

Fig. 12. Iclod. Obiectiv 9 (*La Doroaie*) rișniță, epoca Latène.

PROSPECTAREA MAGNETICĂ A TUMULILOR

Prospectarea magnetică a tumulilor se înscrie în contextul general al prospec-tărilor arheometrice a căror scop este localizarea obiectivelor de interes arheologic precum și evaluarea preliminară a unor date privind volumul și natura obiecti-vului. Prospectarea magnetică a tumulilor este menționată în literatura de specia-litate începînd cu cca două decenii în urmă. Astfel Fundația Lerică din Milano, a efectuat prospecțiuni magnetice la Kazanlık în Bulgaria asupra a șase morminte tumulare din Tracia preromană. Movilele aveau diametre de circa 40 m iar scopul prospecțiunii era de a localiza eventuale camere mortuare de tipul celor descoperite anterior în tumulii din aceeași zonă. Aceiași fundație a efectuat prospecțiuni mag-netice asupra tumulului gigantic construit de Antiochus I Comnagen în partea de sud-vest a Turciei spre Valea Eufratului¹. Și în acest caz prospectarea a avut ca scop localizarea unui posibil mormînt. În ambele cazuri s-a utilizat prospectarea electrică ca și o metodă complimentară celei magnetice. Prospectarea tumulilor cu metode electrice este menționată și de alți autori².

În principiu, prospectarea arheometrică a tumulilor are următoarele scopuri:

a) Identificarea unor camere mortuare; acesta reprezintă, evident cel mai fa-vorabil caz avînd în vedere că aglomerările de piatră și în general întreaga con-strucție conferă o heterogenitate suficient de pronunțată a solului pentru a fi remarcată prin prospectarea cu mijloace fizice.

b) Identificarea unor inhumări simple, la baza tumulului, marcate de bolovani. Acest lucru este mult mai dificil, localizarea depinzînd de volumul bolovanilor dispuși în jurul corpului înhumat. Prezența unor arsuri puternice în cazul unor rîguri de incinerare ar putea fi eventual detectate dacă tumulul nu este prea înalt (1—2 m).

c) Stabilirea structurii unui tumul: prezența unor cercuri de bolovani sau a unei manta de piatră, precum și șanțurile ce înconjurau la bază tumulii.

d) Prezența unor urme de activitate ulterioară la suprafața tumulului — (ve-tre, morminte etc.).

Rezultatele prezentate în această comunicare se referă la tumuli de dimen-siune medie localizați pe teritoriul județului Cluj. S-a constatat că este convenabil de a se proceda în felul următor: se efectuează cîte un profil magnetic prin centrul tumulului pe direcția est-vest, respectiv nord-sud. Prin efectuarea acestor profile se obține o informație preliminară asupra caracteristicilor magnetice ale tumulului. Se continuă fie prin măsurători sistematice pe cele patru sferturi ale tumulului, fie se procedează la stabilirea întinderii unor eventuale anomalii puse în evidență de către profilele efectuate. În cazul nostru s-a procedat în ambele moduri.

¹ Carlo Maurilio Lerică — editor, *A great adventure of Italian archaeology*, Lerică Editori, 1966.

² M. J. Aitken, *Archaeological involvements of physics*, în *Physics Reports*, Vol. 40C, No. 5, 1978, p. 341.

Pentru efectuarea măsurătorilor de intensitate totală a cîmpului magnetic terestru (B) s-a utilizat magnetometrul protonic MPP-8 construit de Institutul de Fizică și Inginerie Nucleară — București. Precizia determinărilor este de ± 1 nano Tesla (sau unități gama). S-au efectuat corecții pentru variația diurnă a cîmpului magnetic terestru fie cu ajutorul unui alt aparat montat la stație fixă, fie efectuînd periodic măsurători de control la un punct de referință convenabil ales în teren.

Tumulul Sînnicoară

Pe partea stîngă a șoselei naționale, la ieșirea din Sînnicoară spre Apahida și la cca 100 m de șosea se găsește un tumul de aproximativ 60 m diametru. Tumulul a fost aplatizat parțial de lucrările agricole. Terenul aflat în lunca Someșului, la distanță relativ mare de cursul actual al riului oferă o omogenitate aparentă a solului care face ca obiectivul să fie foarte convenabil pentru prospec-tarea magnetică. În figura 1/1a și 1b se prezintă profilele magnetice efectuate prin centrul tumulului. Caracteristic pentru orice ridicătură de pămînt sau movilă, este creșterea valorii cîmpului magnetic spre vîrfurile datorită unui gradient de cîmp regional. Astfel un profil magnetic al unei movile oferă o imagine în bună parte asemănătoare profilului fizic. Examinarea profilelor indică anomalii de un cert interes. Astfel profilul nord-sud, în punctele a și b indicate în figura 1a prezintă anomalii negative de 5 nT situate relativ simetric față de centrul tumulu-lui. Spre deosebire de acest profil, profilul executat pe direcția est-vest se întinde pe o distanță dublă. Aparent, această asimetrie se datorește efectuării sistematice de lucrări agricole pe această direcție, fapt care a dus la alungirea ulterioară după această axă. Deși profilul fizic al tumulului este evident prelungit, totuși profilul magnetic este evident doar pe o rază de cca 30 m în jurul centrului aparent al tumulului. Pornind de la ipoteza că anomaliile a și b din figura 1/1a reprezintă un posibil șanț circular ce mărginește tumulul, ar fi de așteptat ca trăsături, simi-lare să fie regăsite în profilul din figura 1/1b. Într-adevăr în punctul c poate fi regăsită o anomalie similară iar în punctul d o altă anomalie simetrică față de centru prezentînd neregularități și o întindere similară cu c. (Înspre extremitatea estică a profilului apar încă trei anomalii negative care par să fie plasate la marginea tumulului). Așadar prezența simetrică a anomaliilor negative în jurul bazei tumulului pune în discuție ipoteza existenței unui șanț circular în jurul tumulului.

Profilele mai prezintă anomalii negative importante, excentric față de centru în punctele e, (fig. 1a) și f, g (fig. 1b).

Pasul următor al prospec-tării l-a constituit încadrarea acestor anomalii (e, f, g) prin măsurători sistematice efectuate pe o rețea cu puncte nodale la 1 m distanță unul de altul. Determinările s-au efectuat pînă s-a constatat dispariția anomaliilor negative și regăsirea unor valori caracteristice pentru suprafața tu-mulului. Anomaliile negative sînt ilustrate în fig. 2 prin curbe de nivel magnetic. Prezența lor sugerează zona de efectuare a unor posibile săpături. În general aspec-tul profilelor magnetice nu pare să indice prezența unor concentrări importante de bolovani în structura tumulului.

Tumulul „La Furci” — Săndulești

Tumulul aflat în zona Cheilor Tureni—cariera Săndulești este localizat pe un teren unde apar la suprafață inflorescențe de calcar. Profilele magnetice pe direcția nord-sud respectiv est-vest sînt incluse în fig. 3. Este izbitor faptul că

profilele prezintă neregularități pronunțate evidente atât la periferia cât și pe toată întinderea tumulului. Deși tumulul are un profil fizic mai accentuat decât cel de la Sinnicoară, profilul magnetic este mai puțin pregnant. Dacă în primul caz amplitudinea magnetică la centrul tumulului este de cca 20 nT, tumulul „La Furci” prezintă o amplitudine de numai cca 10 nT. Anomaliile pozitive și negative alternează, avînd valori comparabile cu amplitudinea magnetică maximă a tumulului. Derivarea curbelor din fig. 3, duce la îndepărtarea gradientului regional de cîmp magnetic (aplatizînd profilul magnetic) dar scoțînd în evidență anomaliile locale. Curbile din fig. 4 înfățișează clar aceste anomalii locale prin oscilațiile de amplitudine relativ mare. Ele sînt puternic evidente la periferie și mai estompate spre centru.

Ipoteza referitoare la aceste date este că anomaliile magnetice indică prezența unor aglomerări de bolovani deliberat incluse în structura tumulului. Anomaliile periferice sînt mai evidente corespunzînd unor structuri de piatră acoperite de un strat mai subțire de pămînt. Decopertarea ulterioară a tumulului a confirmat existența bolovanilor masivi de calcar dispuși pe toată suprafața tumulului dar fără să formeze o manta compactă.

În vederea obținerii unei imagini complete a structurii tumulului s-a procedat la investigarea sistematică a întregii suprafețe. Aceasta a fost divizată în patru loturi cu latura de 20 m corespunzînd celor patru cadrane trigonometrice al unui cerc cu centrul tumulului. Axa ce desparte cadranele I—II de III—IV este orientată după direcția nord. Datele au fost reprezentate cu ajutorul unui computer NOVA cuplat cu un plotter, obținîndu-se hărți magnetice cu șapte nuanțe de gri. Valorile cele mai scăzute ale cîmpului sînt marcate cu nuanța cea mai închisă.

Cadrantul I (fig. 5); matricea cuprinde doar jumătate din totalul datelor, avînd în vedere că o bună parte din suprafața pătratului iese din aria tumulului (Zona albă din dreapta lotului nu cuprinde măsurători). Cadrantul II (fig. 6) prezintă cele mai sugestive trăsături ale structurii tumulului. Astfel se remarcă zona centrală (colțul din stînga) cu valori magnetice în general mai ridicate care marchează în mod obișnuit o denivelare a terenului. Pe acest fond se zăresc nenumărate anomalii de mică întindere (atît cu valori crescute cît și coborîte) care sugerează o distribuire neuniformă a bolovanilor incluși probabil deliberat în structura tumulului.

Cadrantul III (fig. 7); din motive tehnice nu s-au putut efectua corecții magnetice corespunzătoare pe măsurătorile efectuate, astfel încît jumătatea din dreapta a lotului apare ca zona albă (valori aparent mari ale cîmpului magnetic). Totuși prezintă interes perechea de anomalii din colțul de stînga sus al lotului. Aceasta constă dintr-un maxim de cîmp și un minim de cîmp, ultimul fiind situat la nord de anomalia pozitivă (maxim de cîmp). Ea indică aparența unui dipol magnetic cauzate de un obiectiv ce se situează la limita dintre acele anomalii. Obiectivul poate fi un obiectiv metalic de ordinul kilogramelor sau o arsură puternică la mică adîncime.

Cadrantul IV; În partea nordică există o enclavă albă care reprezintă o suprafață poluată de gunoarie metalice și care nu a putut fi prospectată. Se remarcă zona centrală albă, care denotă, valorile magnetice crescute spre vîrf; dar suprafața magnetică pare relativ neomogenă sugerînd distribuția neuniformă a bolovanilor de piatră din structura tumulului. Fișia albă din stînga lotului reprezintă o zonă neexplorată.

Cercetările preliminare descrise în această comunicare arată utilitatea prospectării magnetice a unor tumuli în vederea stabilirii structurii sau a localizării eventuale a mormintelor.

VASILE V. MORARIU — MIHAI JALOBEANU

THE MAGNETIC PROSPECTION OF TUMULI

(Summary)

The geophysical prospection of tumuli has several targets.

a) to locate burial vaults, b) to locate simple burials surrounded by stones or cremation sites, if the mounds are moderately high, c) to establish the structure of tumulus ditches surrounding the mound, stone rings or scattered stones embedded in the mound, d) to establish the presence of secondary human activities (later burials, fire places etc.).

The present results are concerned with medium size tumuli within the territory of Cluj county. The total field magnetic intensity was measured with a proton magnetometer. The precision of the readings was ± 1 nano Tesla. Corrections were applied for the diurnal variation of the Earth magnetic field.

The *Sinnicoară tumulus* is located about 7.4 km, east from Cluj-Napoca in a flat country. It has a 60 m diameter and it is about 1.5 m high. Its original shape was changed due to systematic ploughing on the east-west direction. Two preliminary magnetic profiles were measured along the east-west and north-south directions across the centre of the mound (fig. 1/1 a, b). Moderate negative anomalies are evident at the edges of the mound at the sites a, b, c and d. They seem to be placed fairly symmetrically around the centre of the tumulus. Future excavations will check whether this magnetic feature is due to a circular ditch or some other characteristic of the mound. Other negative anomalies (e, f, g) fig. 1, are also evident on both profiles, closer to the center. The next stage of the survey was to locate the area of these central anomalies by making systematic measurements around these preliminary identified anomalies. The results are illustrated in fig. 2, where a group of magnetic anomalies are clearly evident, excentric on the mound. The nature of these anomalies will be checked in the future by trial excavations.

Săndulești „La Furci“ tumulus is placed on a small plateau where lime-stones rocks are evident at the ground level. The tumulus has a 40 m diameter and it is about 2 m high. The characteristic features of the main magnetic profiles (fig. 3) are their irregular shapes. The regional magnetic gradient cannot be clearly distinguished as in fig. 1. Therefore the derivative were drawn in fig. 4, where the regional gradient is removed. The strong anomalies evident in these plots suggest the existence of stones embedded in the mound. These were further visualized by making systematic measurements followed by the drawing of magnetic charts with the help of a computer (fig. 5—8). Each chart correspond to one of the four quadrants dividing the mound. Not all the areas were suitable for magnetic inspection (fig. 5, 8). At the first sight the charts do not seem to be as suggestive as the derivative profiles. However it is evident that the structure of the tumulus is nonhomogeneous and this is strongly suggesting the presence of scattered stones embedded in mound. The partial excavations of the quadrant II and IV confirmed the presence of the stones.

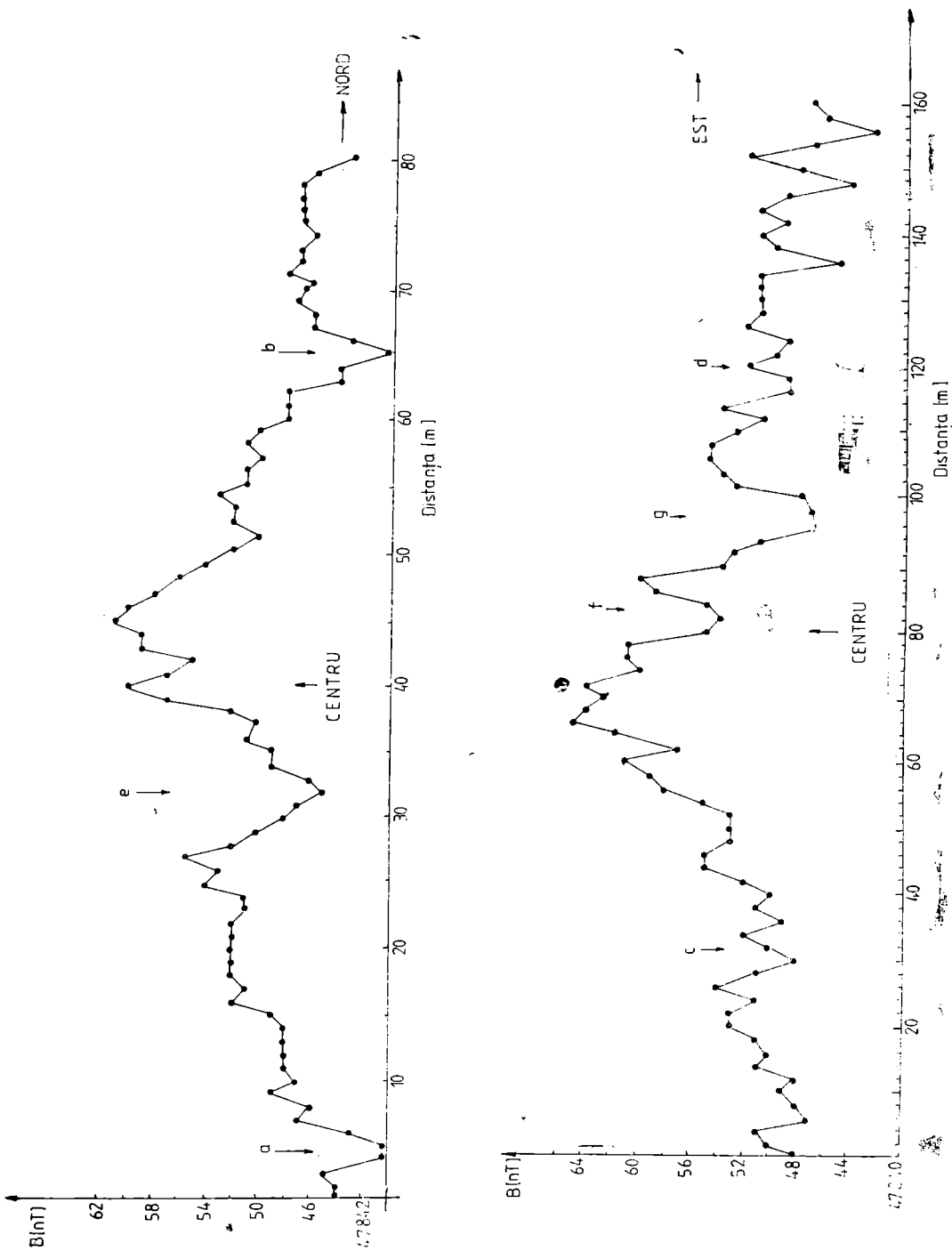

Fig. 1. Profile magnetice prin centrul tumului de la Sinicoară jud. Cluj, pe direcția nord-sud (1a) și est-vest (1b) — Anomaliile negative, a—g indică posibile puncte de interes arheologic.

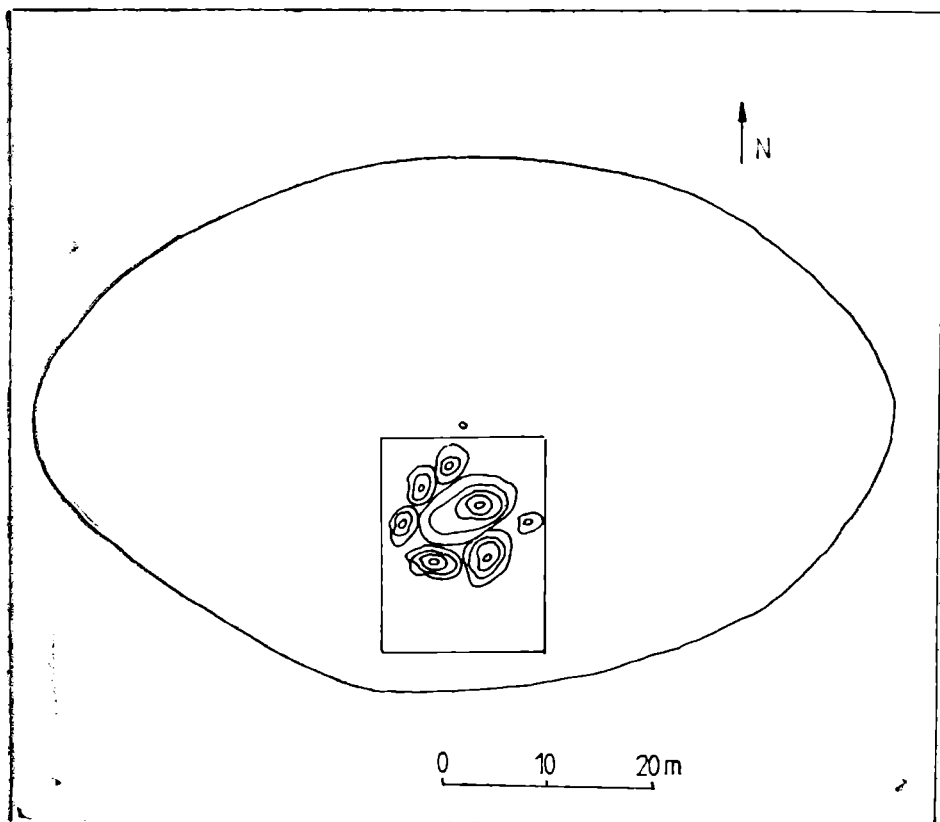

Fig. 2. Anomalii magnetice identificate în zona centrală a tumulului de la Sînnicoară jud Cluj.

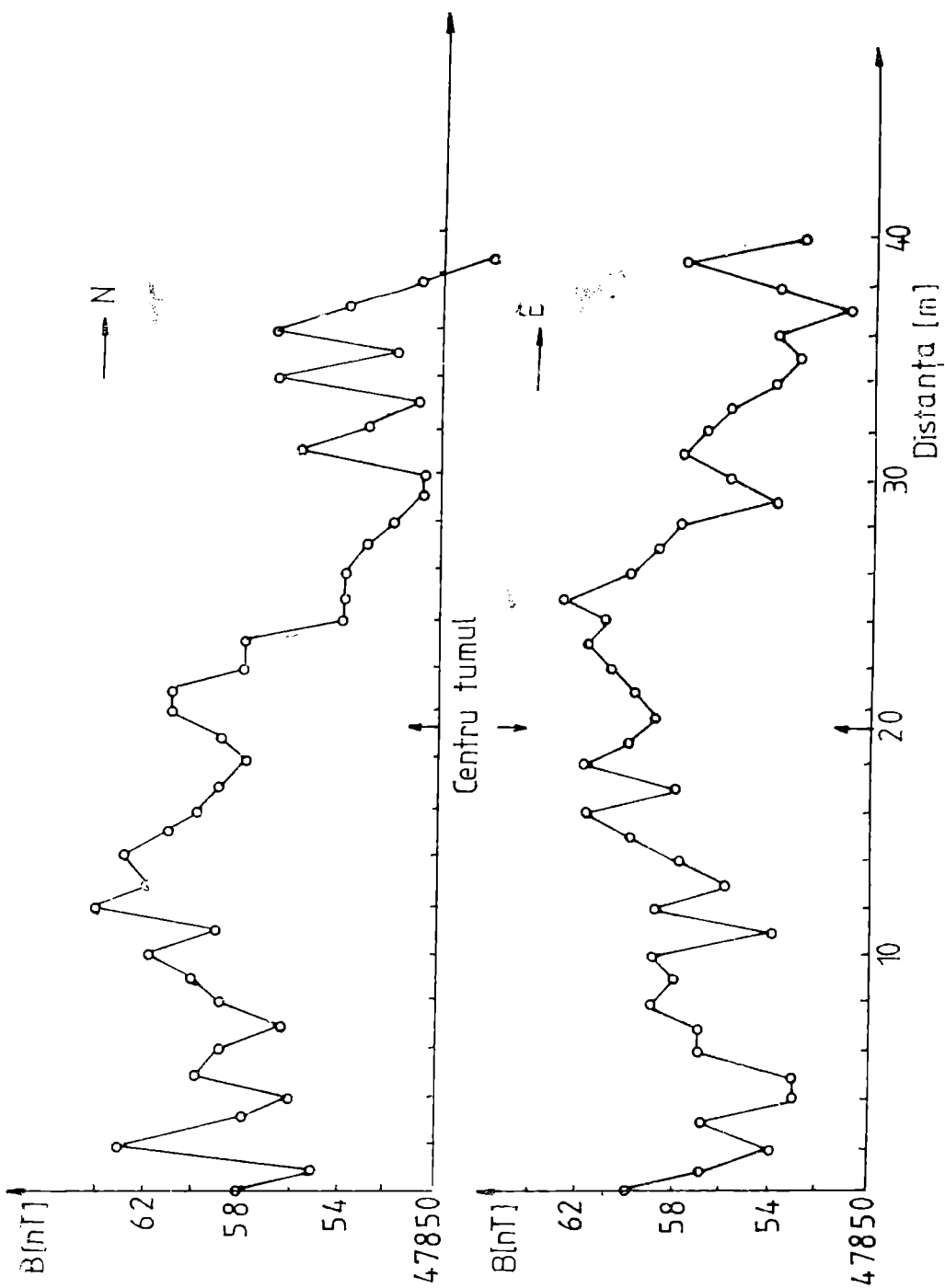

Fig. 3. Profile magnetice prin centrul tumului „La Furei”, Săndulești, jud. Cluj.

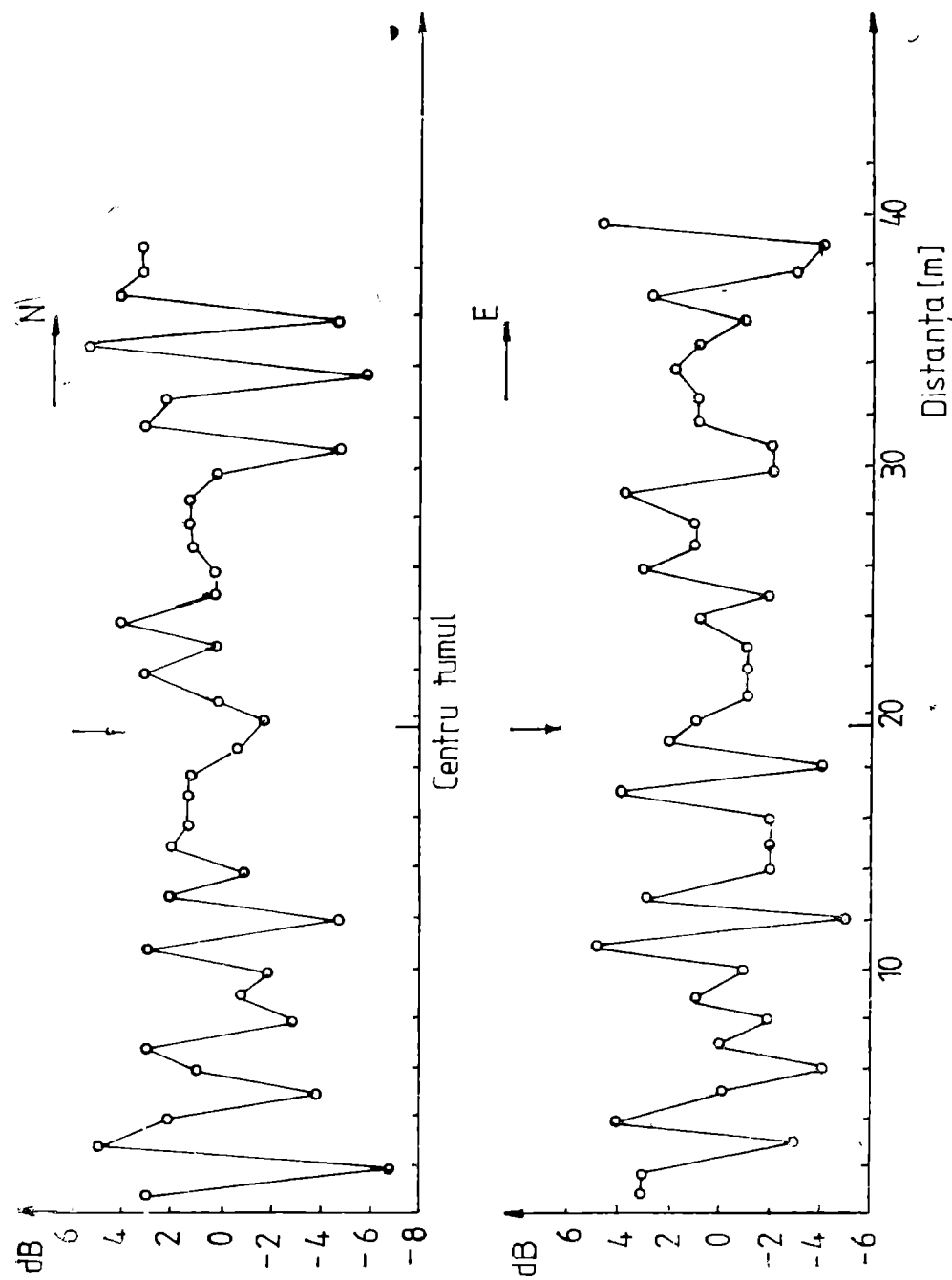

Fig. 4. Derivata profilelor magnetice din fig. 3. Oscilațiile cu amplitudine mare indică prezența unor aglomerări de bolovani în structura tumului.

Fig. 8

Fig. 6

Fig. 7

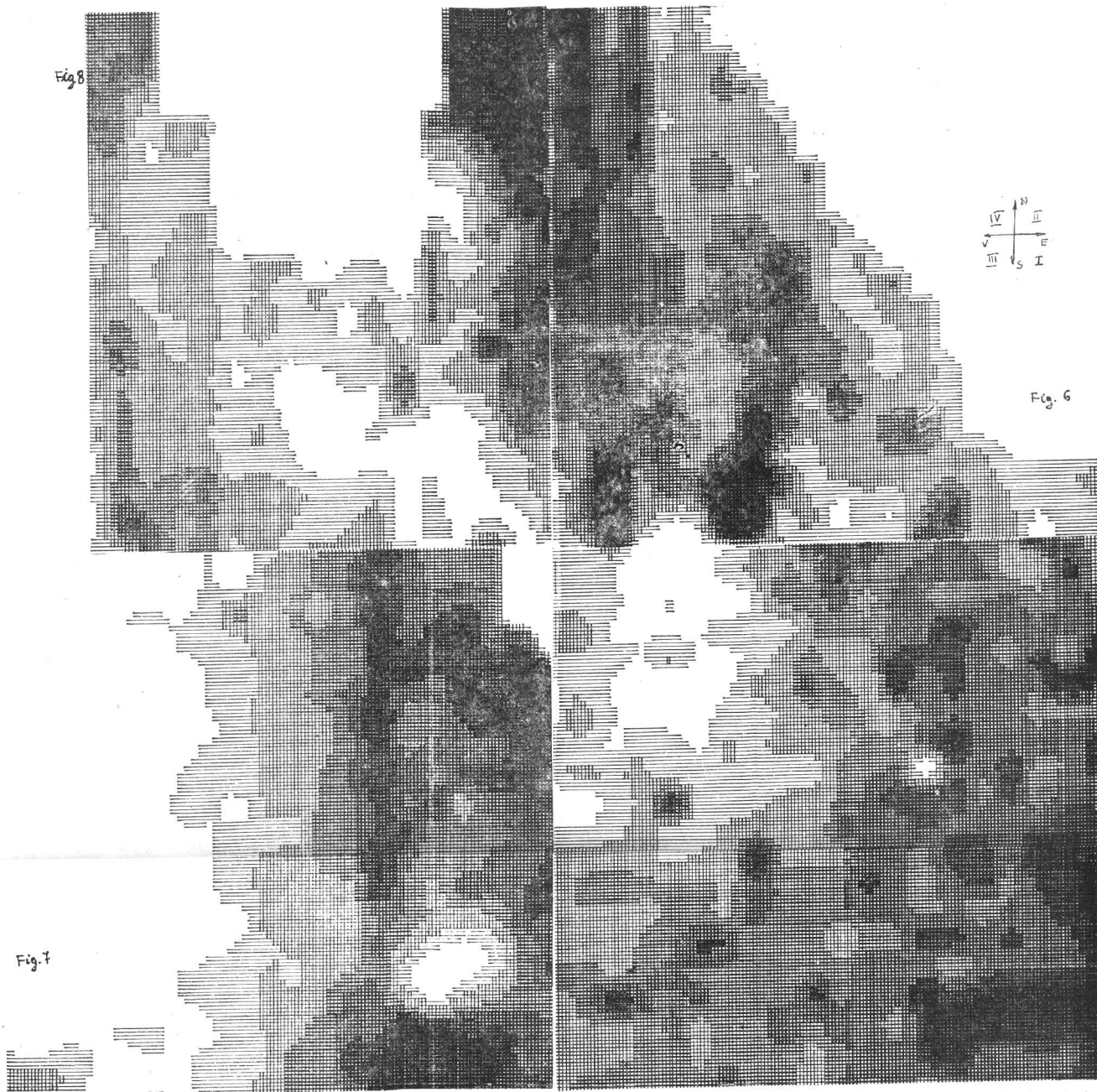

Fig. 5

Fig. 5. Harta magnetică a tumului „La Pucel”, Tureni, jud. Cluj. Cadranul trigonometric I, reprezentând un lot de 20/20 m. Centrul tumului se află în colțul din stânga sus. Zonele negre reprezintă cele mai scăzute valori ale câmpului magnetic. Zona albă din dreapta este neexplorată.

Fig. 6. Harta magnetică a tumului Tureni, „La Pucel” jud. Cluj. Cadranul trigonometric II. Centrul tumului se află în colțul din stânga jos.

Fig. 7. Harta magnetică a tumului „La Pucel”, Tureni, jud. Cluj. Cadranul trigonometric III. Centrul tumului se află în colțul din dreapta sus.

Fig. 8. Harta magnetică a tumului „La Pucel”, Tureni, jud. Cluj. Cadranul trigonometric IV. Centrul tumului se află în colțul din dreapta jos. Zona albă din partea nordică a lotului reprezintă o porțiune neexplorată din cauza poluzii metalice.

NECROPOLA DACICĂ DE LA IAZ

Cercetarea unui sanctuar (*fanum*) închinat lui Apollo* în punctul Iaz „Sat Bătrîn Mare” (situat la circa 1,5 km est de municipiul roman Tibiscum) a dus la descoperirea unui tumul, cu manta din piatră de rîu, aplatizat. Tumulul se afla chiar în fața intrării (*cella*) în sanctuar fiind surprins în secțiunea β_2 (orientată E—V) între metri 16—20 și casetele Y și Y' (situate la nord și respectiv sud de secțiunea β_2), mantaua din piatră de rîu fiind surprinsă la adîncimea de —0,20 m. Amintim că în pămîntul evacuat de deasupra tumulului s-au găsit fragmente ceramice romane și un fragment ceramic aparținînd culturii Coțofeni (pl. X/4); totodată în incinta sanctuarului au fost găsite fragmente ceramice preistorice atipice — probabil de factură daco-getică. Datorită faptului că tumulul a fost nivelat nu putem determina exact înălțimea și diametrul lui. Sub mantaua de piatră s-a demarcat destul de clar o groapă¹ (pl. I/1, 2, pl. II) cu dimensiunile de 1,10×0,60 m în care au apărut fragmentele ceramice între adîncimile de —0,40 — —0,50 m. Menționăm că în groapă sau în vasele ceramice *nu s-au găsit oase umane incinerate* ci numai un os de ovicaprin ars, iar lutul din groapă era pigmentat cu cărbune. De asemenea *nu s-a găsit alt material arheologic* în afară de fragmentele ceramice.

Inițial am considerat acest tumul un mormînt cenotaf de incinerare, dar analizînd mai atent întregul complex arheologic (bogăția și varietatea de vase ceramice, lipsa de inventar metalic — arme, unelte, podoabe, cît și aranjarea vaselor în groapă neîntîlnită la un mormînt cenotaf) sîntem de părere că avem de a face cu o groapă rituală². Numeroasele fragmente de la vasele tip sac, borcan și de provizii au fost sparte ritual și aruncate în groapă cu osul ovicaprin și bucăți de cărbune, iar cele două castroane au fost puse deasupra celorlalte vase ceramice (ele fiind întregi) împreună cu cele trei calapoade.

DESCRIEREA MATERIALULUI

*Castron*³ (pl. VI/1, MC nr. inv. 13169) cu dimensiunile de: DG = 35 cm, DB = 11 cm, I = 12 cm. Are culoare neagră cu pete gălbui, pasta fiind fină, cu buza ușor aplecată spre interior.

*Castron*⁴ (pl. VI/2, MC nr. inv. 13276) avînd dimensiunile de: DG = 46 cm,

* Cf. D. Benea, P. Bona, P. Rogozea, *Orașul roman Tibiscum, jud. Caraș-Severin*. Raport prezentat la a XVIII-a Sesiune anuală de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1983, Alba Iulia, 1984.

¹ Mulțumim pe această cale tov. dr. I. H. Crișan și colegilor dr. D. Benea și F. Medeșet pentru îndrumările date la elaborarea acestei comunicări.

² Cf. Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile — monografie arheologică*, București, 1967, p. 22—23.

³ I.H. Crișan, în *Marisia*, VII, 1977, p. 67—84, pl. XXXVI/1, pl. XXXVII/6; idem, în *ArhMold*, VI, 1969, p. 97, fig. 1/1; V. Zirra, în *Studii și Comunicări, Satu Mare*, IV, 1980, p. 39—84, pl. XLVI/5.

⁴ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică*, 1969, p. 116; A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 19—126, fig. 23/23.

DB = 11 cm, I = 14 cm. Este lucrat la roata înceată, fiind de culoare neagră, pasta este fină, avînd buza răsfrîntă spre exterior cu caneluri oblice și fund inelar.

Oală tip sac — fragment (pl. VI/1, MC nr. inv. 13290) avînd dimensiunile de: DG = 15 cm, DB = 11 cm, I = 20 cm. Are culoarea cenușie cu pasta fină, avînd buza dreaptă, sub ea fiind patru butoni alungiți ușor și cu o ghirlandă alveolară.

Oală tip sac — (pl. IX/3, MC nr. inv. 13298) avînd dimensiunile de: DG = 13 cm, DB = 9 cm, I = 15 cm. Are culoarea brun-cărămizie, pasta este semifină, cu buza dreaptă, sub ea fiind patru butoni circulari și cu un brîu de creștături.

Oală tip sac — fragment (pl. V/2, MC nr. inv. 13298) avînd DG = 20 cm. Are culoarea brun-cărămizie cu pasta semifină și cu buza dreaptă, sub ea avînd doi butoni cu brîu alveolar.

Oală tip borcan — fragment (pl. V/5, MC nr. inv. 13165) avînd dimensiunile de: DG = 15 cm, I = 24 cm. Are culoarea cărămizie, pasta este semifină cu buza răsfrîntă și cu doi butoni circulari cu brîuri de creștături.

Oală tip borcan — fragment (pl. V/6, MC nr. inv. 13277) avînd dimensiunile de: DG = 17 cm, DB = 12 cm, I = 23 cm. De culoare brun-cărămizie, pasta este semifină, cu buza răsfrîntă avînd sub ea doi butoni circulari și un brîu alveolar în ghirlandă.

Oală tip borcan — fragment (pl. VI/5, MC nr. inv. 13170) avînd DG = 20 cm. De culoare brun-roșcată, pasta este semifină, cu buza ușor răsfrîntă cu patru butoni alungiți cu brîu alveolar în ghirlandă.

Oală tip borcan — fragment (pl. IX/2, MC nr. inv. 13296) avînd dimensiunile de: DG = 19 cm, DB = 14 cm, I = 21 cm. Are culoare brun-roșcată cu slip la exterior, pasta este semifină, cu buza răsfrîntă cu doi butoni alungiți, cu brîu alveolar și în ghirlandă.

Oală tip borcan — fragment (pl. IX/4, MC nr. inv. 13293) cu DG = 20 cm. Are culoarea brun-cenușie, pasta este semifină, cu buza răsfrîntă și cu doi butoni.

Cană — fragment (pl. IX/1, MC nr. inv. 13284) cu D = 11 cm și DB = 6 cm. Are culoarea brun-roșcată, pasta este fină.

*Vas de provizii*⁵ (chiup) — fragment (pl. VIII/3, MC nr. inv. 13293) cu DG = 37 cm. Are culoarea cenușiu-gălbuie, pasta este fină cu buza răsfrîntă și sub ea cu un mic buton și ornamente în relief dispuse în două semicercuri avînd și un mic orificiu.

*Toartă cu nodozități*⁶ — fragment (pl. V/1, MC nr. inv. 13278). Este de culoare neagră-cenușie, pasta este semifină și cu trei nodozități sub care ea este torsionată.

Cupă-afumătoare — fragment (pl. V/4, MC nr. inv. 13292) cu DG = 21 cm. Are culoarea brun-cărămizie, pasta este semifină, cu patru orificii alungite sub buza dreaptă, lipsind piciorul acestei cupe.

*Calapoade*⁷ — (pl. VII/1—3), MC nr. inv. 13166, 13280, 13279), prima în forma

⁵ M. Gumă, în *Banatica*, IV, 1977, p. 90, fig. 1.

⁶ I. H. Crișan, în *Ceramica...*, 1969, p. 143; idem, în *Dacia*, N.S., XXII, 1978, p. 144—145, fig. 3/2; A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, 1980, p. 19—126, fig. 27/7; V. Zirra, în *Dacia*, N.S., XXII, 1978, p. 134, fig. 6/35, fig. 7/9.

⁷ Împărtășim părerea lui M. Babeș că este vorba de calapoade pentru prelucrarea ceramicii (din păcate studiul respectiv nu ne-a fost accesibil). Analogii cu cele trei calapoade de la Iaz sînt publicate de I. H. Crișan, *Ceramica...*, 1969, p. 105, fig. 36/1—3, fig. 113/15—17, pl. CIII/2—8; A. Buzilă, în *MemAnt*, II, 1970, p. 248, fig. 29/6; M. Turcu, *Cultura materială a geto-dacilor din Cimpia Munteniei*, Cluj-Napoca, 1981, p. 76, pl. III/9; M. Macrea, I. Glodariu, *Asezarea dacică de la Arpașul de Sus*, București, 1976, p. 66, fig. 37/26, fig. 27, fig. 47/2—3; I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slămnice*, București, 1981, p. 138, fig. 46/1.

literei T cu baza ușor curbată de culoare neagră-cenușie, din pastă semifină, avînd baza de 10 cm lungime iar din mîner (care este rupt) se păstrează 2 cm. Celelalte două sînt cilindrice, la mijloc sînt ușor îngustate avînd dimensiunile de: $L = 3$ cm, $D = 2,5$ cm.

Pe baza analogiilor materialului ceramic, ritului și ritualului de înmormîntare încadrăm acest complex arheologic în Lt B₂—C (sec. al III-lea — al II-lea î.e.n.)⁸.

Cercetările arheologice viitoare din punctul Iaz „Sat Bătrîn Mare“ vor confirma probabil existența aici a unei necropole daco-getice de incinerare. Amintim că pe teren se mai observă cîțiva tumuli aplatizați în partea de V și de N a sanctuarului.

Existența acestei necropole dacice de incinerare aparținînd de așezarea dacică Tibiscum (neidentificată deocamdată pe teren) peste care s-a suprapus construcția sanctuarului închinat lui Apollo, care este datat la sfîrșitul sec. al II-lea și începutul sec. al III-lea, ridică două ipoteze și anume:

I. Locul sacru⁹ de lîngă Tibiscum ar putea fi pus în legătură cu existența unui oracol al unei zeități dacice. Este cunoscut faptul că Apollo și cultul său se bucurau de mare trecere la traci. Fapt ce se poate explica mai ales în identificarea unor zeități locale tracice și dacice (probabil) cu Apollo. Autoritățile romane au „permis“ construirea acestui sanctuar într-un loc sacru (necropolă) al dacilor pentru a atrage populația autohtonă în procesul de romanizare al provinciei, fapt întîlnit și în alte părți ale Imperiului Roman.

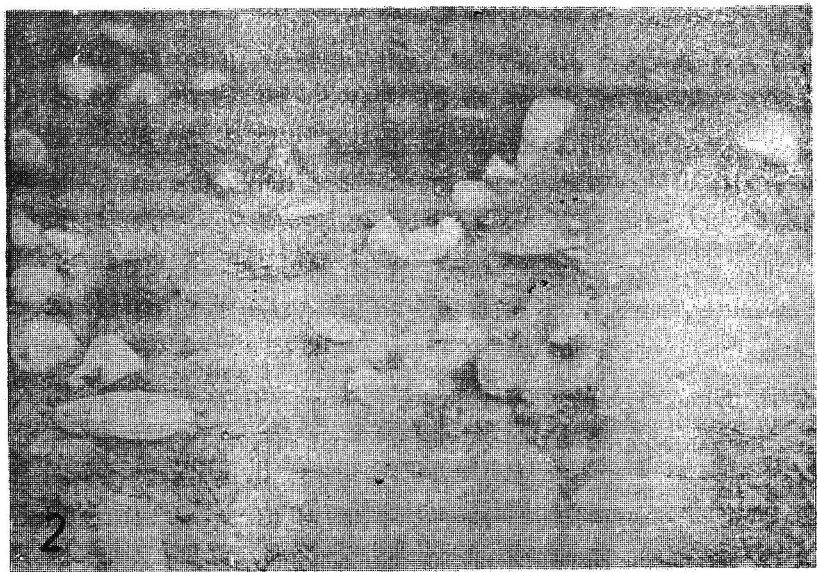
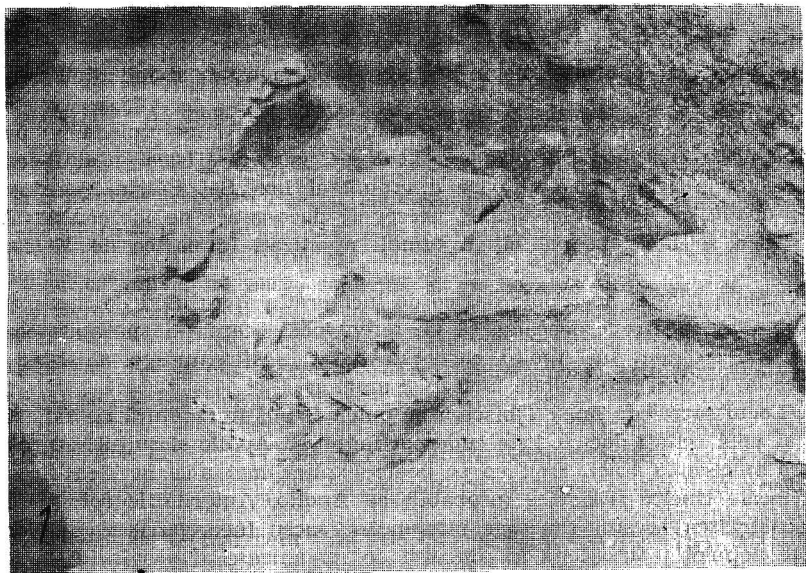
II. Pentru a șterge urmele locului sacru (necropolă) al dacilor autoritățile romane au distrus prin construirea sanctuarului locul sacru al dacilor.

Confirmarea primei sau celei de a doua ipoteze cu dovezi materiale concludente va fi dată de viitoarele cercetări arheologice din această zonă de confluență a Bistrei cu Timișul.

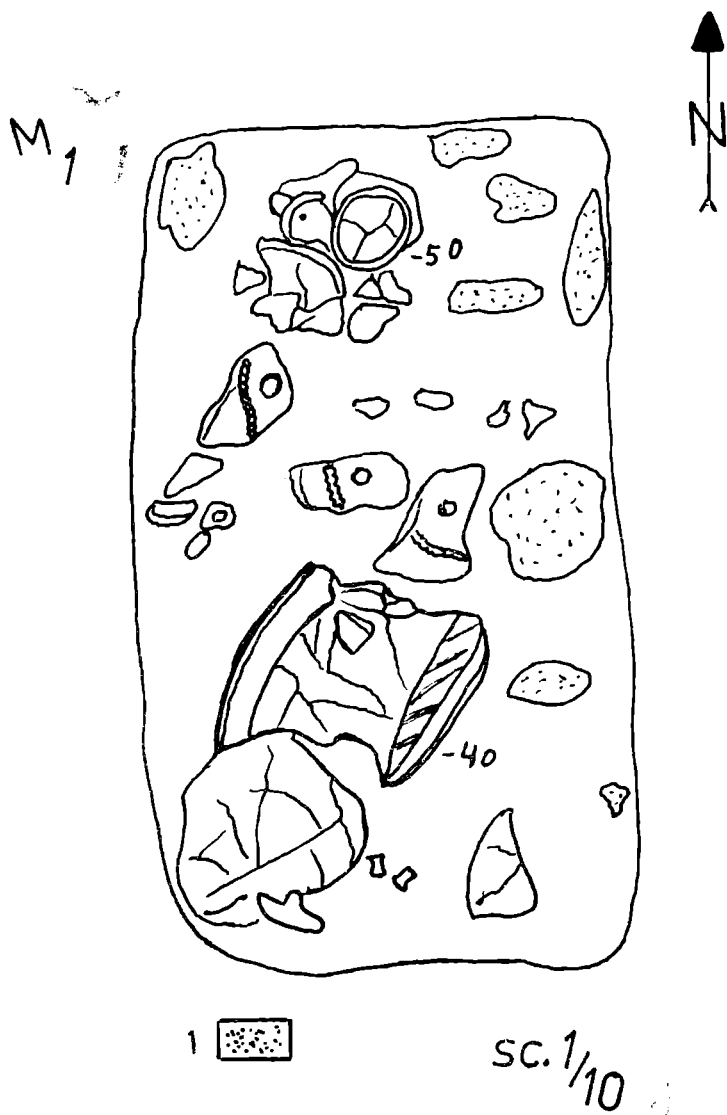
PETRU BONA — PETRU ROGOZEA

⁸ I. H. Crișan, în *Marisia*, VII, 1977, p. 67—84; idem, *Ceramica...*; E. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, 1983; Al. Vulpe, E. Popescu, în *Dacia*, N.S., XVI, 1972, p. 79; A. D. Alexandrescu, *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 19—126; N. Irimia, în *Pontica*, I, 1968, p. 193—234; G. Simion, în *Peuce*, II, 1971, p. 63—130; idem, în *Peuce*, VI, 1977, p. 49—72; V. Zirra, în *Dacia*, N.S., XXII, 1978, p. 125—141.

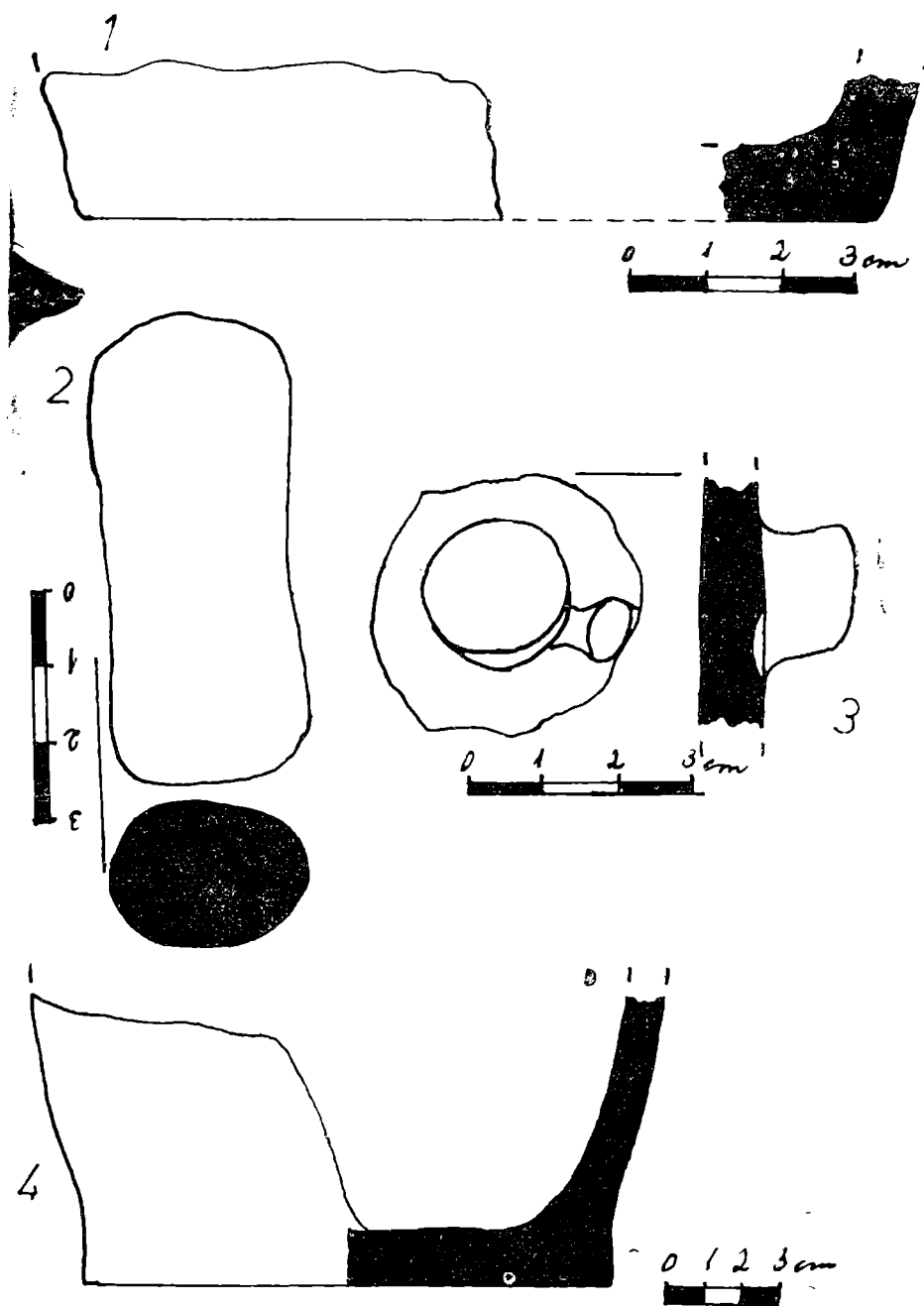
⁹ I. Piso, P. Rogozea, *Etn Apolloheiligtum in der Nähe von Tibiscum*, mss., cu bibliografia respectivă mai ales nota 41; G. Durand, *Structurile antropologice ale imaginarului*, București, 1977, p. 183, 214, cu bibliografia respectivă; H. Danov, *Tracia antică*, București, 1976, p. 43, 203, 204; M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984.

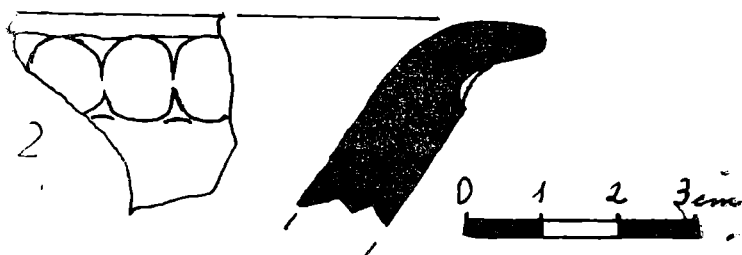
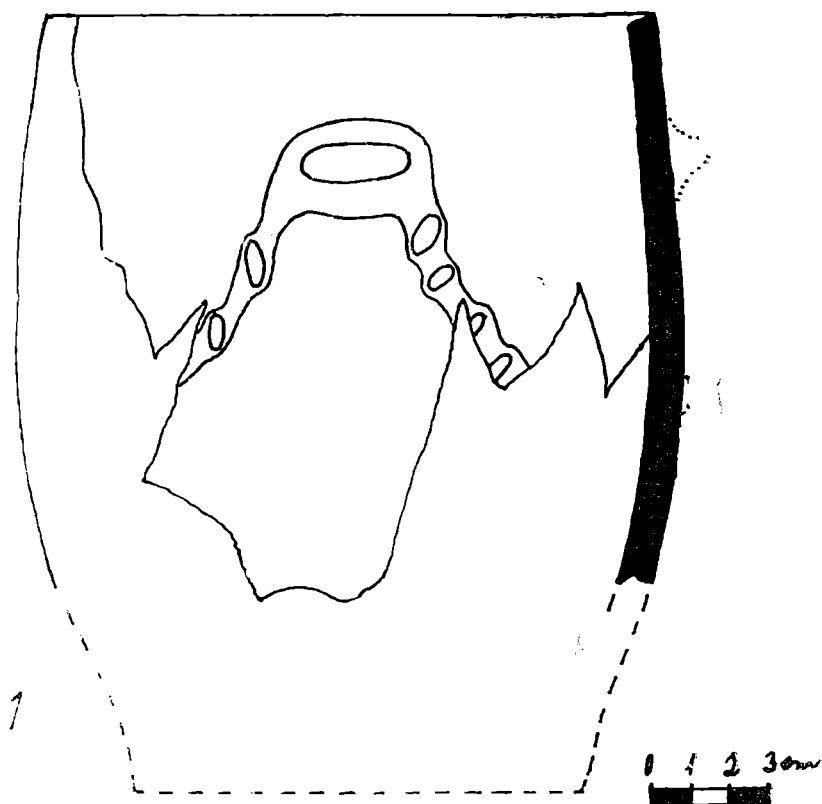
Pl. I — Iaz „Sat Bătrîn Mare” — vederi ale gropii rituale

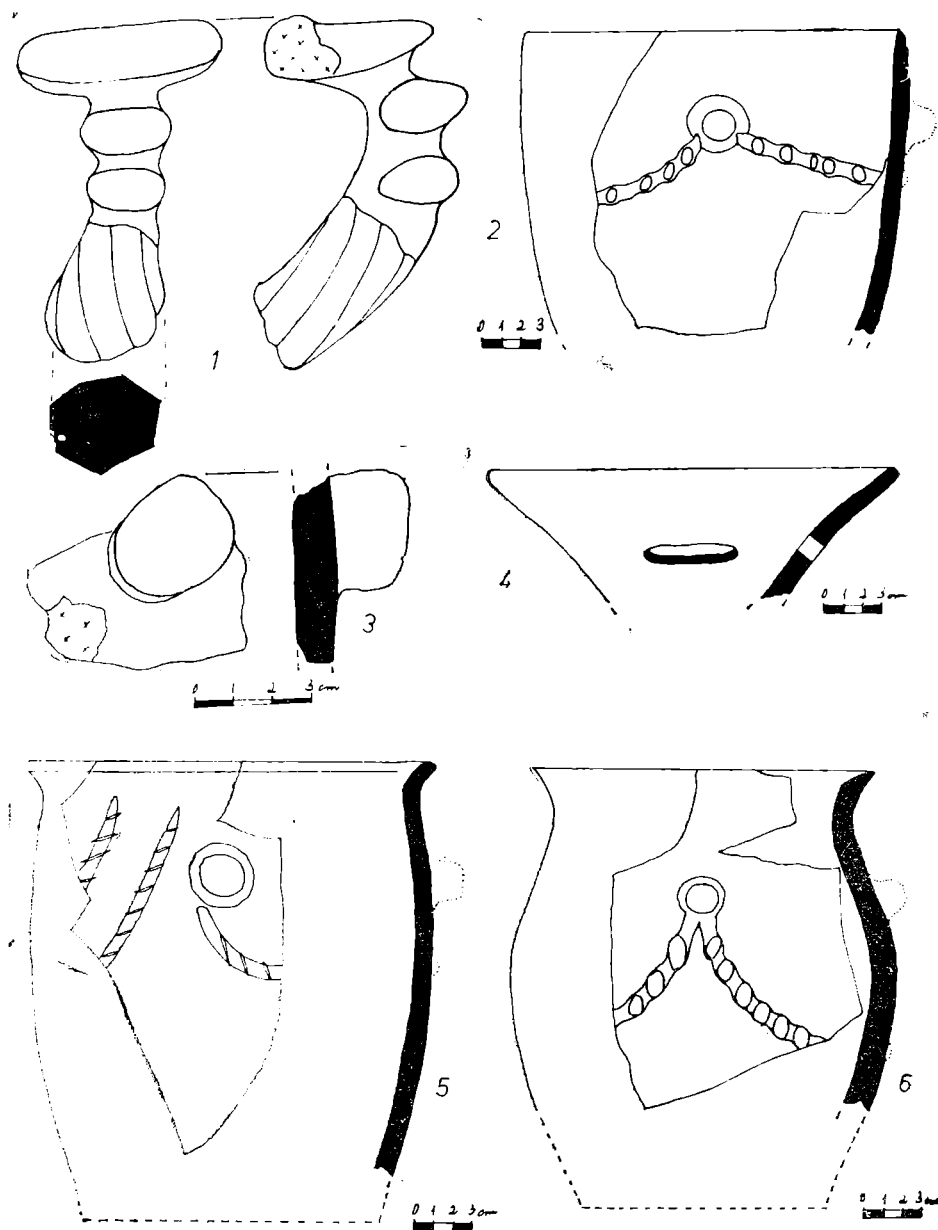
Pl. II — Iaz „Sat Bătrîn Mare” — planul gropii rituale

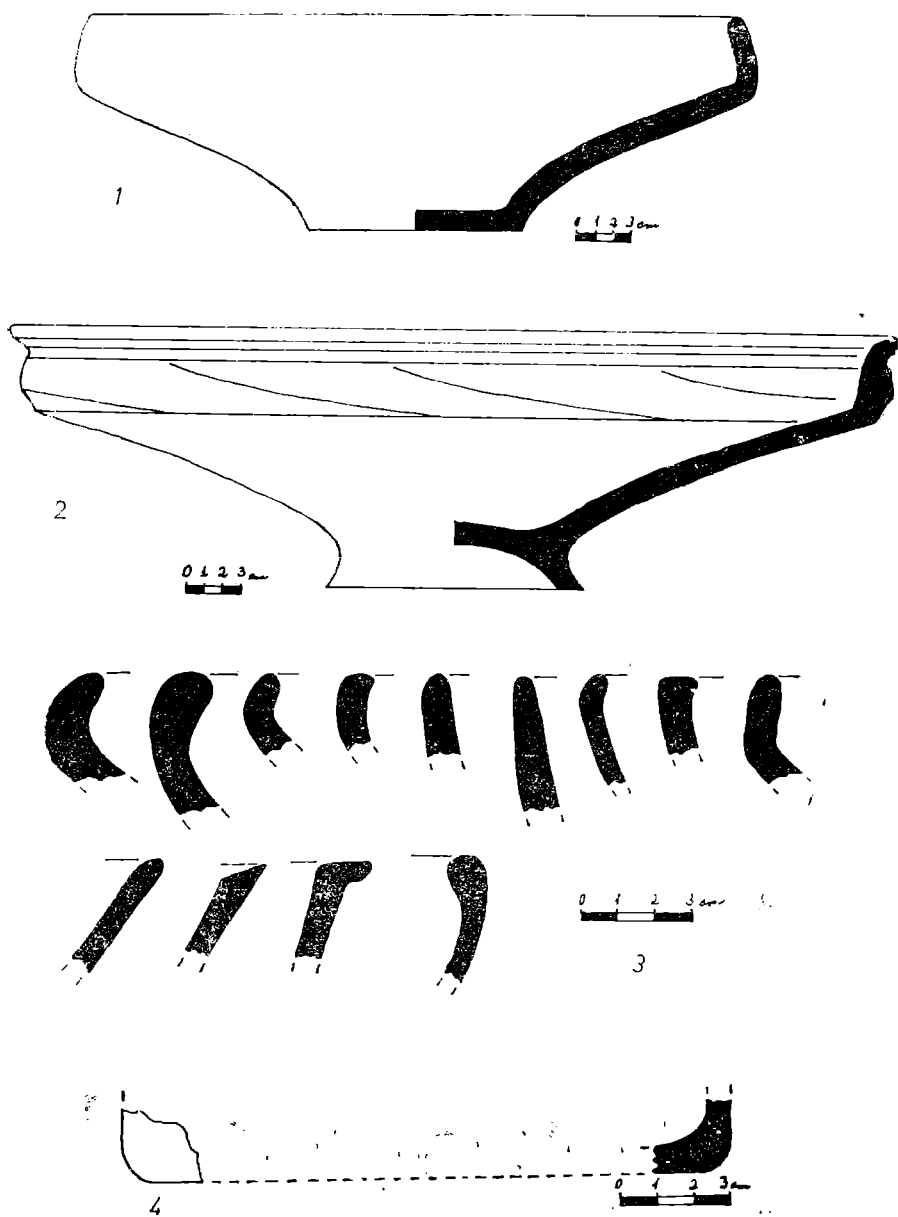
Pl. III — Iaz „Sat Bătrîn Mare” — ceramică dacică

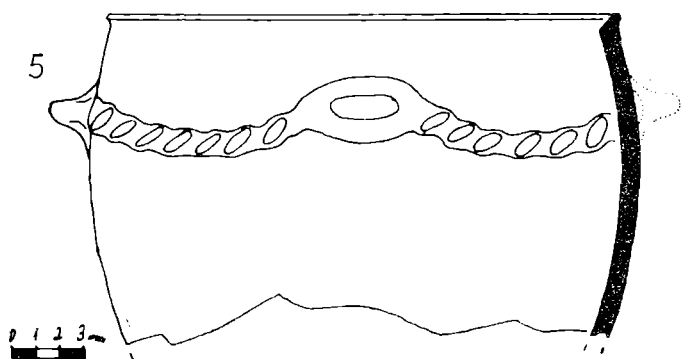
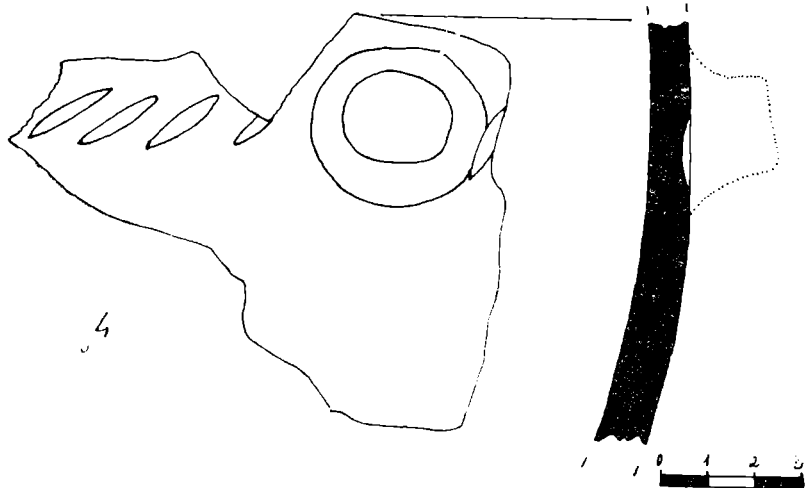
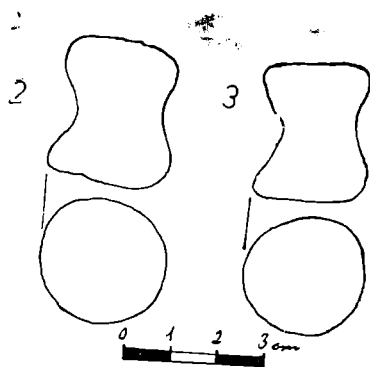
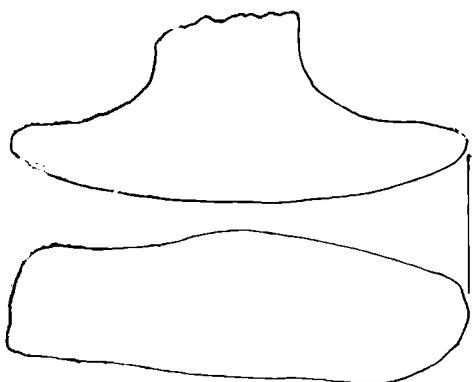
Pl. IV — Iaz „Sat Bătrîn Mare” — ceramică dacică

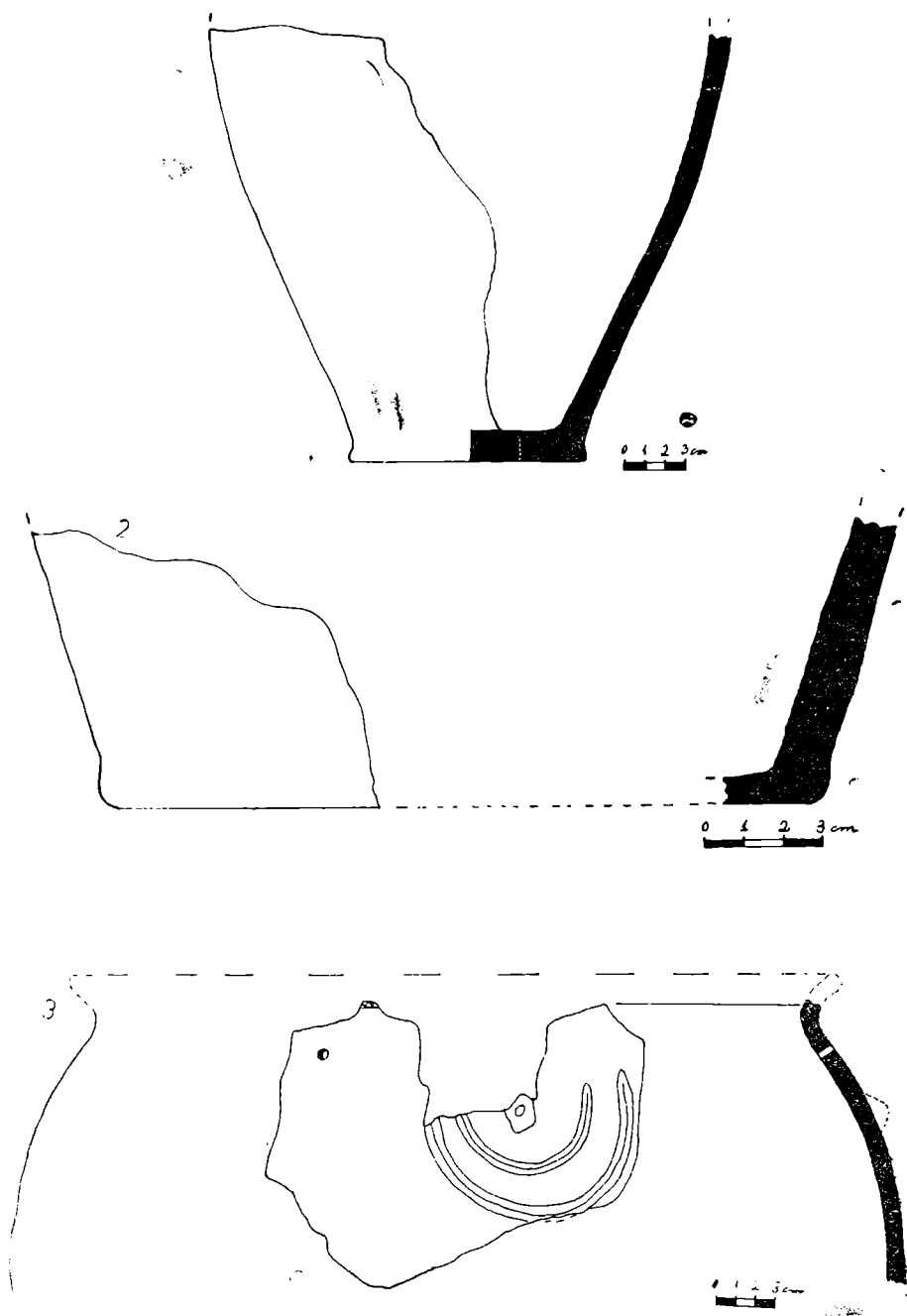
Pl. V — Iaz „Sat Bătrîn Mare” — ceramică dacică

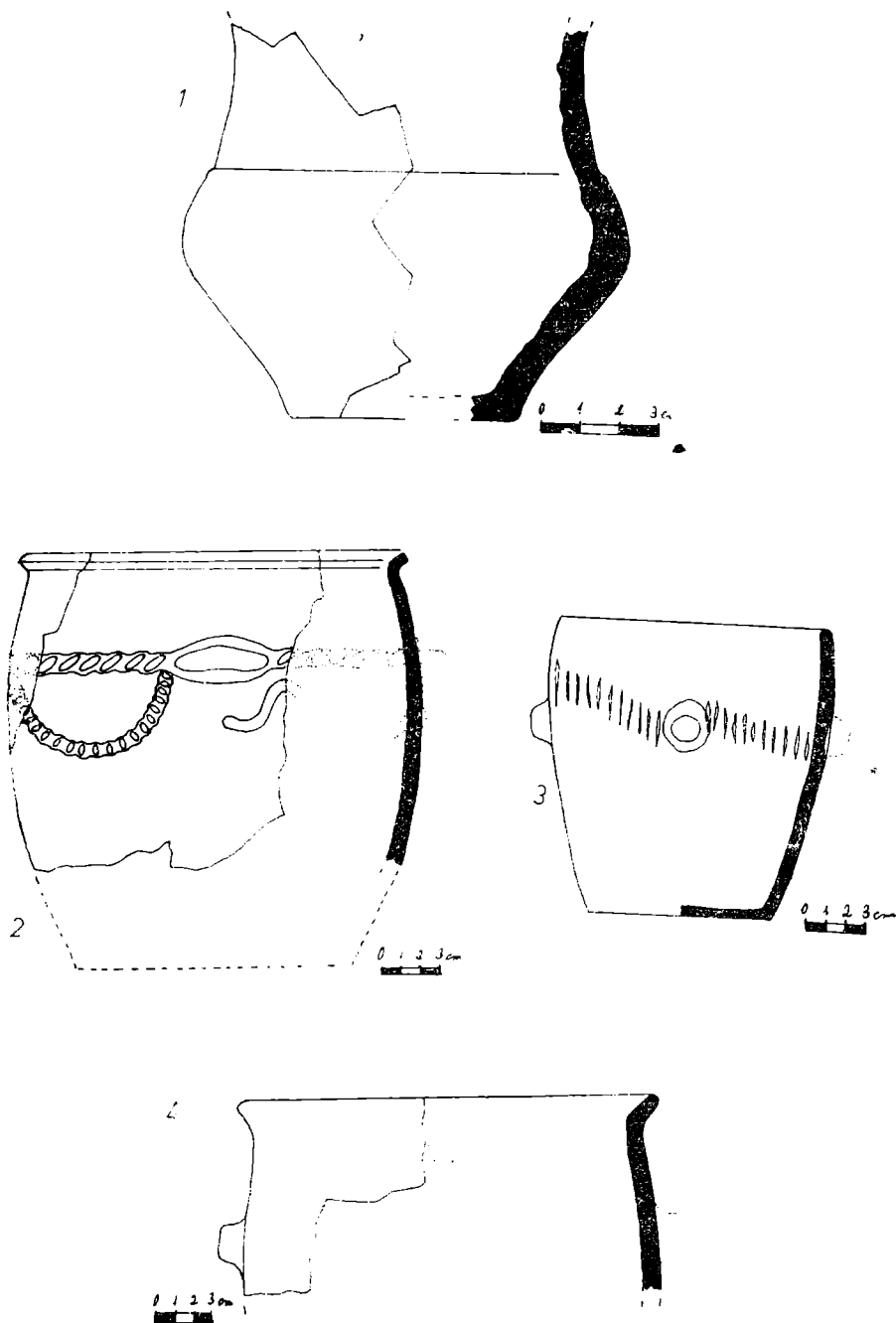
Pl. VI — Iaz „Sat Bătrîn Mare” — ceramică dacică

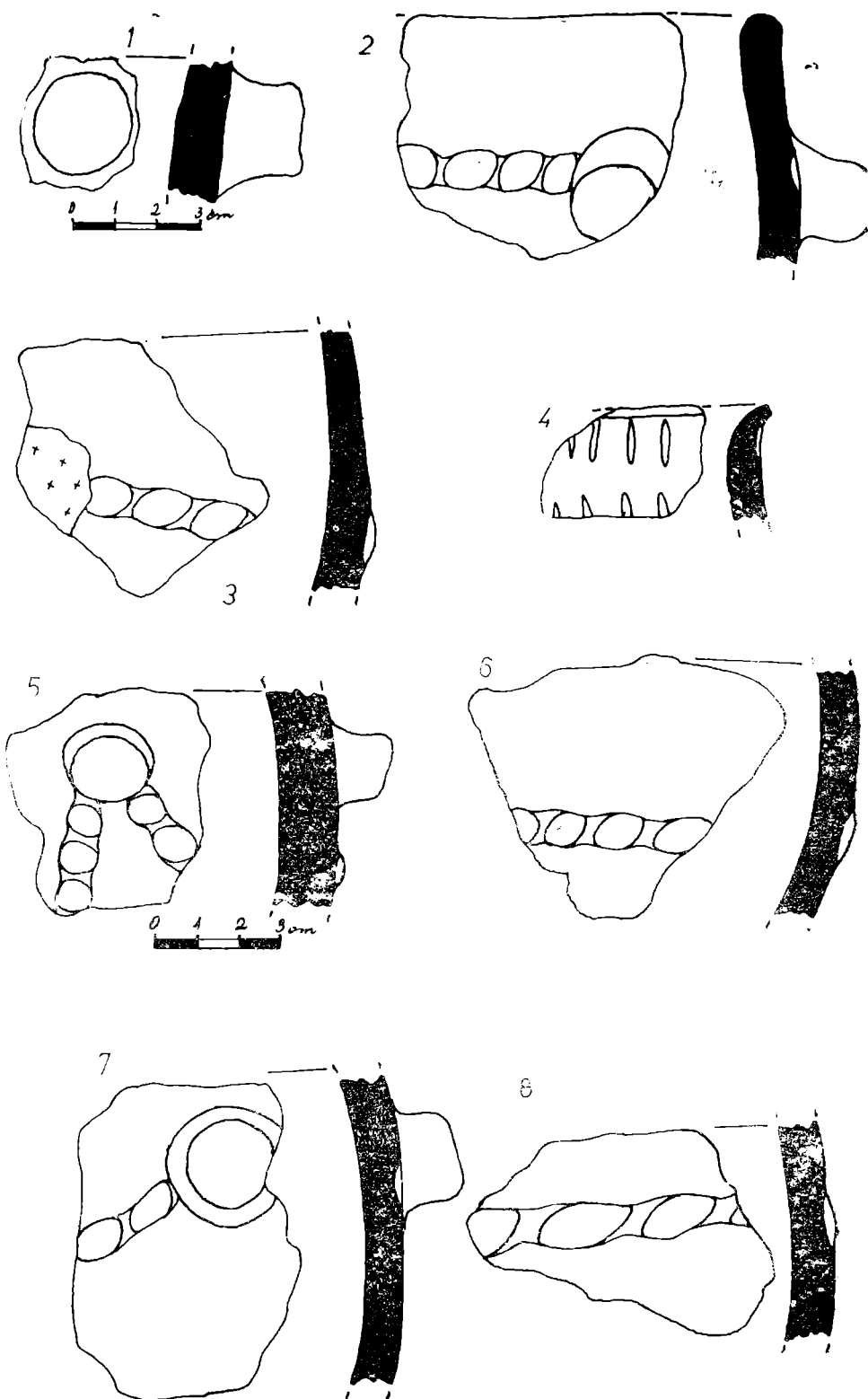
Pl. VII — Iaz „Sat Bătrîn Mare” — ceramică dacică

Pl. VIII — Iaz „Sat Bătrîn Mare” — ceramică dacică

Pl. IX — Iaz „Sat Bătrîn Mare” — ceramică dacică

Pl X — Iaz „Sat Bătrîn Mare” — 1—8 ceramică dacică; 4 ceramică Coțofeni

INVENTARUL SANCTUARULUI MIC ROTUND DE LA SARMIZEGETUSA REGIA

Sanctuarul mic rotund¹ săpat între anii 1956—1959 se află, ca și celelalte construcții cu caracter religios de la Grădiștea Muncelului, în afara zidurilor cetății, în așa-numita zonă sacră, mai exact în partea nordică a terasei a XI-a.

Deși nu se numără printre cele mai mari construcții de acest gen săparea sanctuarului a durat destul de multă vreme atît datorită dificultăților de lucru generate mai ales de vegetația bogată ce-l acoperea cît și stratului gros de pămînt depus ulterior distrugerii și care trebuia evacuată cu ajutorul vagonetilor. Inventarul aparținînd acestui sanctuar a fost așadar descoperit pe parcursul mai multor campanii și provine atît din stratul de pămînt negru și castaniu de pădure de la partea superioară cît și din stratul gros de pămînt roșu aflat pe toată întinderea sanctuarului și în afara lui și care datează din ultima perioadă a confruntărilor decisive cu romanii.

Nu o să descriem aici construcția și nici nu intenționăm să comentăm variantele mai vechi sau mai noi propuse pentru reconstrucția și funcționarea inițială a acestui important monument al civilizației dacice. Nu vom descrie nici materialul eterogen recoltat începînd cu partea superioară și coborînd spre nivelul de călcare constînd din țigle de tip grec cu nervură, ceramică, diverse obiecte de fier, pietre, multe ajunse aici desigur într-o perioadă cînd sanctuarul încetase de-a mai exista.

Vom descrie și comenta sumar doar materialul descoperit la baza stratului de pămînt roșu, pe nivelul de călcare antic, material ce e de presupus că exista pe suprafața sanctuarului în momentul izbucnirii incendiului ce a dus la distrugerea și acoperirea lui.

Cea mai mare dintre piesele de fier descoperite este o foarte masivă unealtă de scos cuie (Pl. I/1). Confecționată dintr-o bară groasă de fier de formă dreptunghiulară, la un capăt ușor arcuită și cu partea centrală decupată, formînd astfel cei doi colți puternici cu care erau ridicate piroanele cu cap masiv. Lungimea piesei este de 34 cm, lățimea 6 cm, grosimea 1,3 cm. Unelte asemănătoare sînt cunoscute foarte puține pe teritoriul Daciei, toate provenind din cetățile din Munții Orăștiei².

A doua unealtă de mari dimensiuni (Pl. I/2) este un dorn înalt de 17,6 cm, de formă tronconică, cu un diametru maxim de 4,5 cm. Piesa poartă urme de întrebuințare, capul fiind mult aplatizat. Dintr-un al doilea dorn asemănător nu s-a păstrat decît partea superioară în lungime de 5 cm, și aceasta aplatizată

¹ Descoperit în 1952 (vezi C. Daicoviciu și colab., în *SCIV*, IV, 1—2, p. 153—156) cînd i s-a stabilit doar conturul, a fost săpat integral abia după cîțiva ani. Vezi rapoartele: C. Daicoviciu, N. Gostar, H. Daicoviciu, în *Materiale*, VII, 1960, p. 303.

² Pentru această piesă și pentru fiecare în parte dintre cele descrise mai jos vezi analogii la I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979.

(Pl. 1/4). Aproape la fel de mare ca și dornul pomenit anterior este o masivă daltă de fierar cu corpul plin, tășul călit, capul mult aplatizat și crăpat în urma întrebunțării (Pl. 1/3). Înălțimea piesei este de 16 cm, diametrul maxim la cap 5,3 cm, lățimea tășului 2,6 cm. Atât dornurile cât și dălțile de acest tip sînt relativ numeroase în zona Munților Orăștiei dar sînt cvasinecunoscute în celelalte regiuni ale Daciei, doar la Răcătău, Poiana și Cozia fiind descoperite cite un exemplar dar de dimensiuni mult mai mici, potrivite mai degrabă prelucrării metalelor nobile decît fierului.

Următoarea piesă este un călcîi de lance, lung de 15,5 cm, avînd un toc de fixare a cozii conic, imperfect sudat și cu o perforație pentru cui, cu un diametru de 4,8 cm (Pl. 1/6). Forma este binecunoscută și identică la piesele de acest fel din întreaga Dacie, din mediul elenistic, din cel celtic sau roman. Ceea ce deosebește această piesă de altele sînt dimensiunile sale aproape de două ori mai mari decît a majorității celorlalte.

Împreună cu aceste piese s-a găsit și jumătatea unei tesle de tipul celor cu tășul arcuit spre interior, cu tub de fixare în coadă și muchie înaltă, folosită ca ciocan la capătul opus. Lungimea păstrată din unealtă este de 9 cm, lățimea tășului, călit, și bine conservat fiind de 2,9 cm. Acest tip de unelte, foarte rar întîlnite în Dacia, și aceasta doar în Munții Orăștiei credem că este importat din mediul roman, unde era cu predilecție utilizat.

Un pivot de poartă masiv, de fier, identic unuia descoperit în atelierul metalurgic de la Căprăreța, lung de 17,5 cm se adaugă pieselor anterior descrise. Acesta are corpul cilindric, se termină cu un vîrf ascuțit la un capăt și cu o calotă semisferică cu un diametru de 5,3 cm la celălalt.

Dintre materialele de construcție cea mai mare este o scoabă confecționată dintr-o bară groasă de fier cu capetele îndoite în unghi drept și neascuțite. Ambele capete sînt prinse în bucăți mari de plumb ce ușura fixarea scoabei în blocurile de piatră din construcțiile dacice. Lungimea piesei este de 19,5 cm, lățimea 2 cm, înălțimea 5 cm.

Tot unei construcții i-a aparținut și partea fixă a unei țîțîni cu o lungime de 11,3 cm cu partea de pivotare îngrijit rotunjită, două ținte cu cap dreptunghiular de 12×4 cm, un cuier de forma unui mare semn de întrebare, piroane prost conservate, fără cap. Un alt tip de piroane au la partea superioară în loc de cap o perforație de formă ovală sau rotundă. Acest tip de piroane sînt des întîlnite mai cu seamă în celălalt sanctuar rotund, unde numărul lor este de ordinul sutelor.

Acestor piese, binecunoscute în civilizația materială a dacilor li se adaugă două de import. Prima este toarta unui vas confecționată din bronz, îndoită în forma literei omega, cu mijlocul îngroșat și terminată cu capete de lebădă³. A doua este partea superioară a unei butelii de sticlă de culoare verzuie cu buza dreaptă, lată și îngroșată⁴. Toarele de acest fel au fost confecționate începînd din secolul II î.e.n. pînă în II e.n. Credem însă că ea aparține secolului I e.n. așa cum sugerează și forma și calitatea sticlei cu care a fost găsită împreună.

Din enumerarea de mai sus rezultă că materialul este neomogen, din el făcînd parte unelte de fierărie-timplărie dar și o armă precum și materiale de

³ Cîteva variante de toarte vezi la H. J. Eggers, *Der Römische Import im freien Germanien*, Hamburg, 1951, Taf. 8/75—78.

⁴ O butelie de o formă apropiată, întreagă, a fost descoperită pe terasa a VIII-a, în apropiere. (Vezi I. Glodariu, în *RCD*, p. 245, nr. 8). Variante la H. G. Eggers, *op. cit.*, taf. 16/244—245; Kropotkin, *Rimskie importnîie izdelia v vostocnoi Evrope*, Moskva, 1970, fig. 73/8.

construcție. Ele se adaugă altor piese asemănătoare descoperite în număr relativ mare în Munții Orăștiei și vin să confirme o dată în plus înaltul nivel atins de civilizația materială a daco-geților în perioada clasică. Ceea ce deosebește aceste piese de celelalte este locul nefiresc în care au fost găsite.

În adevăr, aproape toate descoperirile de unelte dacice au fost făcute până acum pe terasele ce adăposteau atelierele de fierărie, sau în diverse locuințe din așezarea civilă⁵. Cele câteva descoperite de-a lungul anilor în alte sanctuare erau de regulă în poziție secundară, ori cele mai sus amintite par a fi fost surprinse de incendiul final din 106 chiar pe acel loc. E greu de presupus că în practicile sacre erau necesare asemenea piese — descoperirea lor în sanctuar pârindu-ni-se anormală în caz că sanctuarul a continuat să fie întrebuințat până în 106. Dar dacă sanctuarul își încetase existența încă înainte de 106, de pildă în timpul ostilităților din 101—102, prezența lor aici devine mai puțin greu de explicat.

Ele puteau aparține unei construcții sezoniere, gen baracă cu stâlpi de lemn amplasate pe locul sanctuarului înainte de 106. În ceea ce privește apartenența etnică a locuitorilor acestei presupuse construcții sezoniere ei par a fi fost meșteri daci ce lucrau la terminarea monumentului sau erau angrenați în activități cerute de nevoile războiului. E mai greu de crezut că aceștia puteau fi romani, atîta vreme cît nu a fost semnalat un nivel de locuire roman cît de neînsemnat, deși se știe că sub zidurile Sarmizegetusei au fost instalate unități romane chiar și după primul război⁶.

Din păcate astăzi este destul de greu de făcut verificări, totul fiind nivelat chiar sub nivelul antic de călcare și nu putem ști care dintre urmele de stâlpi de lemn descoperite aparțin construcției sacre și care celei ulterioare, laice.

EUGEN IAROSLAVSCHI

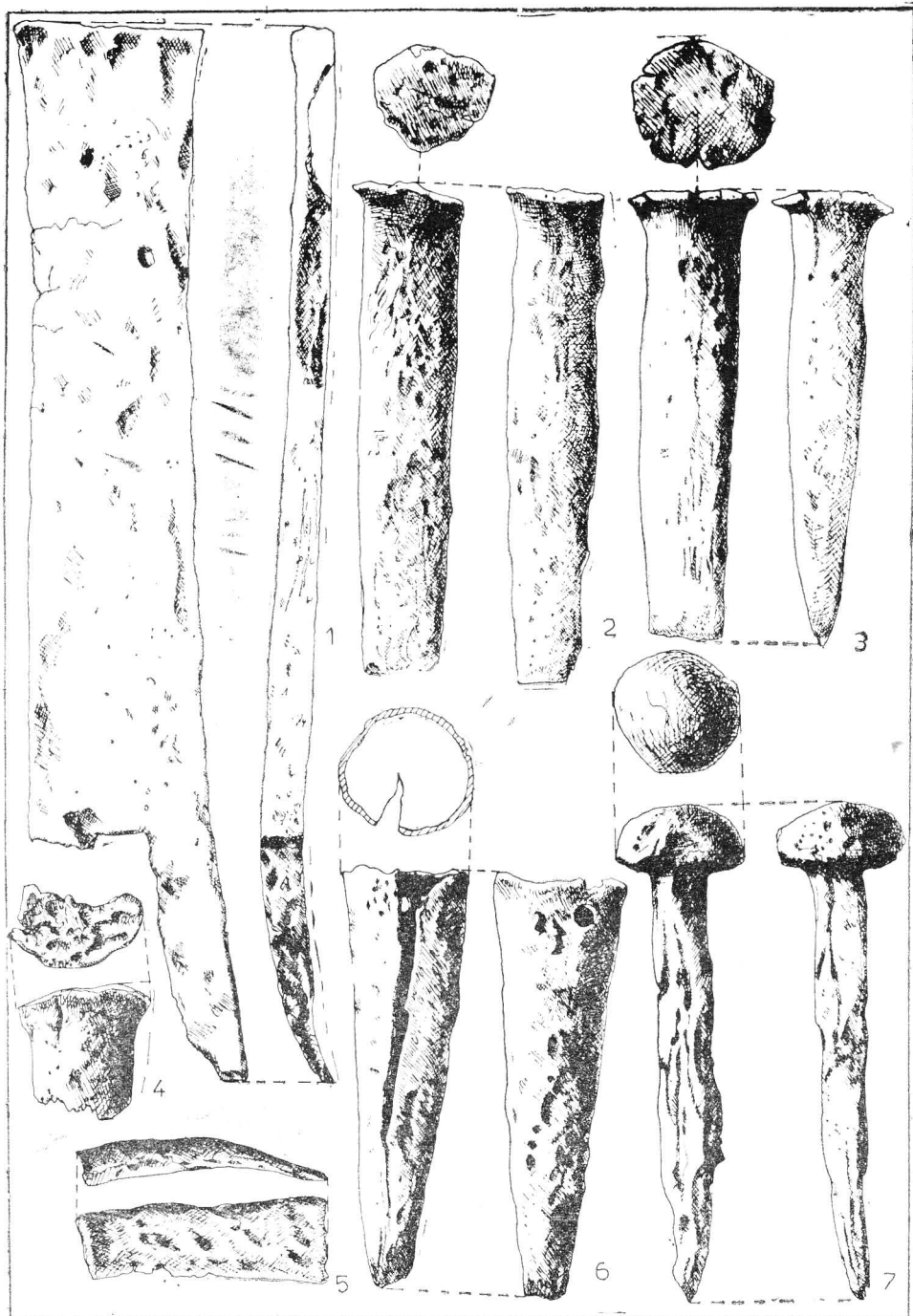
L'INVENTAIRE DU PETIT SANCTUAIRE ROND DE SARMIZEGETUSA REGIA

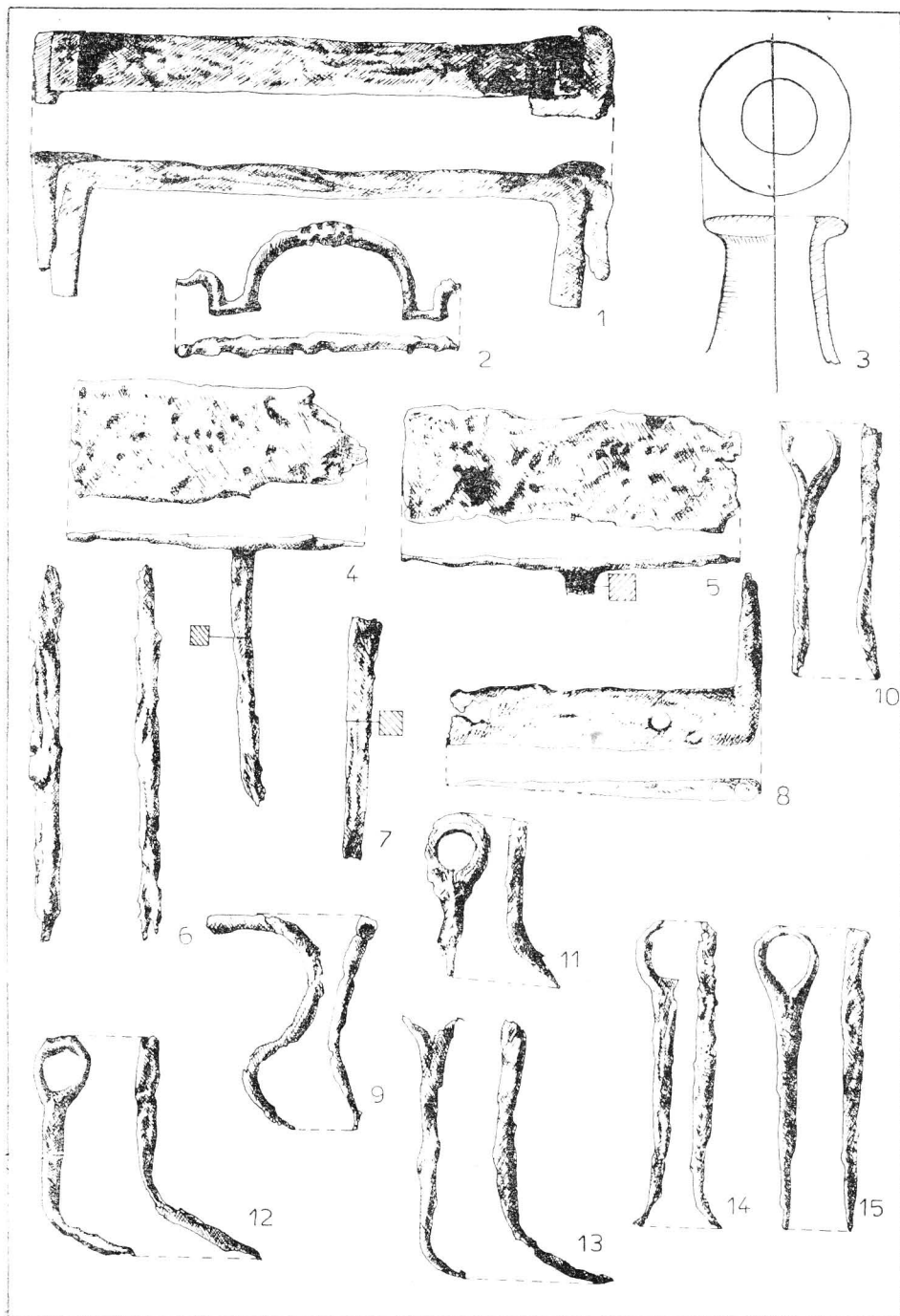
(Résumé)

Après une succincte présentation du matériel en fer qui comprend divers outils et matériaux de construction (voir les planches I—II) découverts sur la superficie du sanctuaire, l'auteur arrive à la conclusion que ces objets n'appartiennent pas à la bâtisse sacrée, mais à une autre, laïque, ultérieure aux guerres daco-romaines.

⁵ Chiar și depozitele, mai mari sau mai mici au fost ascunse fie în interiorul așezărilor civile fie la marginea acestora, niciodată în interiorul unei construcții cu caracter sacru.

⁶ În favoarea existenței unor trupe romane în preajma cetății în perioada interbelică pledează și descoperirea în 1980, în embletonul zidurilor cetății a unor blocuri de calcar dacice purtînd simbolul unor unități romane: LEG(io) II AD(iu-trix) P(ia) F(idelis) și VEX(illatio) LEG(ionis) VI FERR(atae). Vezi H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi, I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, I. Andrițoiu, în *Cercetări arheologice la Sarmizegetusa Regia*, în *Materiale*, XV, Brașov, 1981.

NOTĂ ASUPRA TERMINOLOGIEI LATINE PRIVIND PĂRȚILE COMPONENTE ALE CLĂDIRII COMANDAMENTULUI CASTRELOR AUXILIARE*

Cu toate că în ultimele două decenii clădirea comandamentului — *principia* — a devenit un subiect adesea abordat în literatura noastră de specialitate**, nu putem spune că s-a cristalizat o terminologie specifică pentru părțile componente ale acestei clădiri. Fără a avea pretenția că prin această notă problema va fi rezolvată, mi-am propus să adun sursele antice care pomenesc denumirea în limba latină a componentelor clădirii, avînd convingerea că arheologia clasică nu poate face abstracție de izvoarele scrise.

Mi-am limitat demersul la *principia* castrelor auxiliare din două motive: pe de o parte majoritatea clădirilor din Dacia aparțin acestei categorii, pe de alta, după valoroasa lucrare a lui H.v. Petrikovits, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, Düsseldorf—Opladen, 1975¹, cu greu s-ar mai putea aduce noutăți „din birou“ pentru *principia* legionare.

Atît la noi cit și în străinătate sînt utilizați o serie de termeni latini improprii lumii militare. Astfel, denumiri ca: *atrium*, *peristylum*, *oecus*, *cella*, sînt simple extrapolări din terminologia locuinței romane și elenistice sau din cea a templelor. O menționare separată merită termenul de *sacellum*, utilizat chiar și în recente lucrări de prestigiu, pentru a desemna capela stindardelor, „Fahnenheiligtum“-ul. În realitate *sacellum* (cu corespondentul grecesc περιβολον) înseamnă mic sanctuar, descoperit², în timp ce „Fahnenheiligtum“-ul e o încăpere propriu-zisă. Pe de altă parte des invocată operă a lui Hyginus este cvasi inutilizabilă pentru problema noastră, fiindcă autorul descrie un castru legionar de marș, avînd în centru cortul comandantului, *praetorium*³.

După cunoștințele mele, părțile componente ale clădirii comandamentului castrelor auxiliare, al căror echivalent latin este atestat, sînt următoarele:

AEDES-IS (sau *aedis-is*) s.f. este capela trupei, încăperea sacră în care se găsesc stindarde, imagini imperiale și altare.

* Nota de față este dezvoltarea unei comunicări ținute în aprilie 1984 la sesiunea Muzeului Caransebeș și reluată cu unele modificări, un an mai târziu, la sesiunea profesorilor de istorie Turda. Mulțumesc și cu această ocazie lui I. Piso pentru observațiile și sfaturile utile privind definitivarea acestui articol.

** O recentă trecere în revistă a problemei a efectuat I. Stanciu, în *ActaMP*, IX, 1985, p. 219—246.

¹ Doresc să mulțumesc și pe această cale lui M. Bărbulescu pentru amabilitatea de a-mi fi pus la dispoziție un xerox al acestei lucrări.

² A. Forcellini, *Lexicon totius Latinitatis*, Prati, 1858—1860, vol. 5, p. 285 (de acum înainte prescurtat Forcellini, *Lexicon*).

³ Menționarea însăși a termenului de *principia* de către autor este făcută într-un context neclar (... *via principalis quae a principis nomen obtinet*...), denumirea pîrînd a se aplica în general corturilor și spațiului din zona centrală a castrului. Vezi A.v. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier, 1895, p. 10 (de acum înainte prescurtat Domaszewski, *Religion*).

Identificarea așa-numitului „Fahnenheiligtum” cu o *aedes* a fost făcută fără echivoc pe baza inscripției de la Reculver, care pomeneste o *aedes principiorum*⁴. Alte atestări sînt CIL IX 1609 (Beneventum) care amintește un [antistes?] *aedis sa[rae]* a pretorienilor⁵, un papyrus (R. O. Fink, *Roman Military Records on Papyrus*, Cleveland, 1971, 53b 15, de acum încolo prescurtat Fink, *Records*)⁶, cu formula... *in aedem aqu[ilae]*..., precum și un fragment din Cassius Dio, 40, 18, care vorbește despre un „*ναὸς μυχρός*” în care se găsea acvila legiunii⁷. Indirect termenul este atestat și prin funcțiile sacerdotale, care în cariera militară preced centurionatul. Astfel, papyri Dura 89 și 82 amintesc în cadrul coortei XX *Palmyrenorum miliaria equitata* din Dura cite un *sacerdos* și respectiv un *aedituus*⁸. La fel, CIL IV 3712 (Roma) „...et *Gen(io) eq(uitum) sing(ularium) Aug(usti) M. Ulpius Ffuctus aedituus*”, sau CIL III 5822 (Augusta Vindelicorum) care este un monument funerar pentru un călăreț din *ala II Flavia singularium* ridicat de „...*Cl(audius) Latinus aedituus singularium*...”⁹.

Dacă denumirea latină a capelei stindardelor este deci clară, rămîne totuși de stabilit cui era consacrată această *aedes principiorum*. Pentru *castra praetoria* și *castra peregrina* din Roma sînt atestate în secolul III adevărate temple ale lui Mars¹⁰ și respectiv Jupiter redux¹¹ (pentru pretorienii, la începutul aceluiași secol începerea era încă o simplă *aedes sacra*, v. supra n. 5). În cazul legiunilor *aedes* era consacrată, cel puțin la început, acvilei și stindardelor (v. supra n. 6), pentru ca o dată cu sfîrșitul secolului II, cultul imperial să se impună¹². Nu este exclus ca și aici capela stindardelor să fi fost la un moment dat asimilată unui templu (prin *inauguratio*) ca în cazul pretorienilor, iar portretele de zei să apară prin secolul III, așa cum presupunea încă A.V. Domaszewski.

Pentru auxiliarii însă, trebuie făcută distincția între perioada care a precedat *constitutio Antoniniana* și cea care a urmat acordării în masă a cetățeniei romane. Inițial așezămintele lor de cult nu puteau fi propriu-zis consacrate, fiindcă se găseau pe un *ager peregrinus*, unde nu se pot lua auspicii. Astfel Caius II, 7a, precizează: „...*item quod in provinciis non ex auctoritate populi Romani consecratum est, proprie sacrum non est, sed pro sacro habetur*”¹³. Ne-am putea gândi

⁴ Cf. JRS, 51, 1961, p. 191.

⁵ A.V. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, (ed. B. Dobson), Köln—Graz, 1967, p. 22 (de acum înainte prescurtată Domaszewski—Dobson).

⁶ H.v. Petrikovits, *op. cit.*, nota 80.

⁷ Domaszewski, *Religion*, p. 11 se gîndea la o *aedicula*, adică o nișă cu decor arhitectonic, sau un fel de dulap cu vitrină (Schrein), traducere posibilă mai ales întrucît ediculele sînt frecvent atestate în inscripții din însăși capela trupei (e.g. *ibidem*, p. 105—106). Astăzi atît organizarea interiorului cît și aspectul capelei ne sînt mult mai clare (G. Ulbert, în *Germania*, 47, 1969, p. 106—107; P. Zankner, în *ArchAnz*, 1970, p. 520 sqq.; T. Sarnowski, în *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt—Universität zu Berlin, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, Berlin, 2/3, 1982, nota 29). În plus însuși exemplul citat la nota anterioară arată că întreaga încăpere era dedicată acvilei așa încît preferăm traducerea *ναὸς* = templu, *ναὸς μυχρός* = *aedes*. După cum rezultă dintr-o precizare a lui Taruentius Paternus (Forcellini, *Lexicon*, vol. 1, p. 121, nota L), în timp ce *templum* este o întreagă clădire consacrată și inaugurată, *aedes* e o simplă încăpere consacrată.

⁸ Domaszewski—Dobson, f. XVII.

⁹ Domaszewski, *Religion*, p. 102.

¹⁰ CIL VI 2265 „...*antistes sacerdos templi Martis castror(um) pr(aetorio- rum)*...”

¹¹ CIL VI 428 „...*templum Jovis reduc(is) castrorum) p(er)egrinorum)*...”

¹² Domaszewski, *Religion*, p. 9—47; H.v. Petrikovits, *op. cit.*, notele 80 și 81.

¹³ Domaszewski, *Religion*, p. 113.

în consecință la adorarea în capela unității auxiliare a unor zei „naționali”¹⁴. Nu există nici o inscripție, care să certifice această presupunere, mai mult chiar, în *Feriale Duranum* (P. Dura 54), calendarul de sărbători al cohorței XX *Palmyrenorum*, toți zeii sînt cei oficiali romani, nici unul străin, cu toată componența eterogenă a trupeî¹⁴. Singurele sărbători „specifice” sînt cele legate de stindardele cohorței: *Rosalia signorum*¹⁵. Ni se pare deci mult mai plauzibil ca *aedes principiorum*, să fi fost dedicată tot stindardelor, ca și în cazul legiunilor. Rolul preponderent al acestora în cadrul capelei trupeî este ilustrat de o serie de situații în care nu se pomenște o *aedes legionis* sau *cohortis* ci pur și simplu stindardele¹⁶. În ciuda tonului polemic al lui Tertullian, cînd afirmă: „...*religio Romanorum tota signa veneratur, signa iurat, signa omnibus deis praeponit*...”, sau atunci cînd așează cultul lui Jupiter după cel al stindardelor („...*signa ipsi Jovi praeferunt*...”) trebuie să acceptăm că aserțiunile sale aveau o acoperire reală¹⁷. Auxiliarii par să aibă același cult pentru stindarde ca și legionarii pentru acvilă, cel puțin în secolul II, de cînd datează seria de inscripții de la Villalis, Hispania Citerior, CIL II 2556, 2553, 2555 și ILS 9130, 9131¹⁸, dedicate „...*ob natalem aprunculorum*...”¹⁹ sau „...*ob natalem signorum*...”, cohorței I *Gallica* și I *Celtiberorum*. Alături de cultul geniului trupeî și al stindardelor, odată cu severii își va face loc în *aedes principiorum* și cultul imperial. Încă înainte de *constitutio Antoniniana* consularul celor trei Dacii, Mevius Surus dedică statui imperiale în castru auxiliare, înfăptuind o adevărată *consecratio*, deși încalcă astfel dreptul sacru²⁰. Fără echivoc în privința consacrării unei *aedes* este CIL VII 1030 (Bremenium) care provine cu siguranță din capela cohorței I *Vardullorum*²¹. Avem de-a face cu un altar ridicat pe vremea lui Gordian și închinat atît geniului imperial cît și stindardelor cohorței I *Vardullorum* și numărului de exploratori bremenși²². Lipsa oricărei divinități în afara geniului imperial și al stindardelor mi se pare semnifi-

¹⁴ G. R. Watson, *The Roman Soldier*, Bristol 1969, p. 128 și 130, n. 417—420 și 434 (de acum înainte prescurtat Watson, 1969).

¹⁵ *Ibidem*, nota 433: „VI [...u]s Maias ob Rosalias sign[or]um suppl[icatio]“ s. „Pr[i]d[i]e Kal[endas] Junias ob Rosalias signorum suppl[i]catio“.

¹⁶ Pornind de la această constatare și bazându-se mai ales pe sursele literare (Tacitus, *ann.*, 1, 37; 1, 39; 4, 2; *hist.*, 1, 36; Suetonius, *Domitian*, 7; Vegetius, 2, 20, care desemnează acest loc prin formulele „ad signa, inter signa, apud signa” și mai ales Statius Theb. 10, 176, care pare că în lipsa unui termen precis vorbește de o „domus signorum”) A.V. Domaszewski, *Religion*, p. 9—19, tragea concluzia că „Fahnenheiligtum”-ul nu avea un nume precis. Spre aceeași încheiere părea să ducă și CIL III 3526 (Aquincum) „Excubitorium ad tutel(am) signor(um) et imagi(num) sacrar(um)...” sau papyrusul Gen. 1 (A.V. Premerstein, în *Klio*, 1903, p. 43 și Watson, 1969, appendix B) care printre alte gărzi (*stationes*) pomeneste și pe cea numită „*statio* signis”. La fel, pe o tablă de bronz din 311 e.n. de la Brigetio pentru a se desemna locul unde să fie afișate regulamentele pentru soldați și veterani nu se spune ad aedem principiorum sau apud aedem ci pur și simplu „apud signa” (T. Sarnowski, în *Archaeologia*, XXX, 1979, p. 127 și n. 46).

¹⁷ Tertullian, *Apol.*, 16 și respectiv *ad nat.*, 1, 12. Cf. Watson, 1969, p. 127 sq. și H.v. Petrikovits, *op. cit.*, notele 80—81, cu o bogată bibliografie.

¹⁸ P. Le Roux, *L'armée romaine et l'organisation des provinces Ibériques, d'Auguste à l'invasion de 409*, Paris, 1982, p. 242-244.

¹⁹ Prin *aprunculi* înțelegem micile reprezentări de mistreți de pe *signa*.

²⁰ CIL III 1377=IDR III/3, 56. Cf. Domaszewski, *Religion*, p. 112.

²¹ *Ibidem*, p. 14—15.

²² *G(enio) d(omi)ni n(ostri) et signorum coh(ortis) I Vardull(or)um et n(umeri) explorator(um) Brem(ensium) Gor(dianorum) Egnatius Lucillianus leg(at)us Aug(usti) curante Cassio Sabino trib(uno).*

cativă²³. În plus, tot în secolul III papyrusul de la Syene²⁴ numește clădirea comandamentului unei trupe auxiliare „τά πρυτανία”²⁵, dar și „τόν Καίσαρεϊον”, identificînd-o practic cu un templu imperial, iar papyrusul Dura 82²⁶, atestă „...excubant ad signa d(omini) n(ostri) Alexandri Augusti”, în acest din urmă caz fiind vorba nu despre stindardele cohorței ci despre statuile imperiale²⁷.

În *aedes principiorum* se găseau *signa* și *vexilla*, precum și *imagines clipeatae* ale împăraților²⁸, alături de care trebuie să fi fost herme ale unor *divi Augusti* (statuia împăratului în viață fiind în curtea clădirii comandamentului, sau în basilica)²⁹. Tot acolo putea fi cel puțin un altar închinat geniului trupe, stindardelor, casei imperiale³⁰. Putem deci afirma că adorarea lui Jupiter și a celorlalți „dii militares”, precum și a unor zei străini, de către auxiliari nu se leagă de *aedes principiorum*, ci de alte *loca sacra* din castru și din teritoriul trupe.

AERARIUM³¹ este camera de tezaur, adesea așezată sub *aedes* și unde se păstrează valorile trupe, inclusiv economiile soldaților. Nu este întotdeauna o încăpere separată de *aedes*.

Suctonius, *Domitian* 7, vorbind despre *deposita* (depunerile benevole ale soldaților)³², arată că ele se păstrează „ad signa”³³. Vegetius, 2, 20 vorbind se pare despre *seposita* (adică sumele scăzute soldaților, seponere = a separa, a lua deoparte³⁴), le plasează „apud signa”³⁵. La fel, papyrusul Berlin 6866³⁶, arată că un număr de auxiliari au cîte o sută „denarii in deposito” (adică în păstrare)³⁷ fără a indica unde se găsesc aceste *deposita*. R. W. Davies pe baza unor papyri egip-

²³ Cf. și CIL VII 1031 „Genio et signis coh(ortis) I F(idae) Vardul(lorum) c(ivium) R(omanorum) eq(uitate) (miliariae) T. Licinius Valerianus trib(unus).”

²⁴ R. Fellmann, *Die Principia des Legionslagers Vindonissa und das Zentragebaude der römischen Lager und Kastelle*, Brugg, 1958, p. 78 și H.v. Petrikovits, *op. cit.*, nota 71.

²⁵ Același termen apare și la Plutarh, *Galba*, 12. Cf. Domaszewski, *Religion*, nota 44, iar la singular ([τόν πρυτανίον]) în papyrusul Columbia 325. Vezi J. F. Gilliam, în *BJ*, 1967, p. 241, r. 18.

²⁶ Fink, *Records*, 47 II 6.

²⁷ În papyri Dura 100 și 101 un număr de soldați sînt afectați în anul 219 și respectiv 222 pentru sacrificii la statuile lui Elagabal și a Juliei Mamaea. Cf. D.J. Breeze, în *BJ*, 1974, p. 282.

²⁸ Domaszewski—Dobson, p. 54—55 și 58. Se pare că într-o ala se afla un *vexillum* și *signa* pentru fiecare *turma*. *Ibidem*, f. XVI.

²⁹ T. Sarnowski, în *Archaeologia* XXX, 1979, p. 127 și n. 47—49. Idem, *op. cit.* la nota 7, p. 274—275; G. Gamer, în *Germania*, 46, 1968, p. 64; H.v. Petrikovits, *op. cit.*, nota 71.

³⁰ V. supra n. 22—23.

³¹ Forcellini, *Lexicon*, vol. 1, p. 140—141.

³² *Ibidem*, vol. 2, p. 650; H.v. Petrikovits, *op. cit.*, nota 72 și Watson, 1969, p. 103—104.

³³ „...prohibuit, nec plus quam mille nummos a quoquam ad signa deponi.”

³⁴ Forcellini, *Lexicon*, vol. 5, p. 453 Cf. J.F. Gilliam, *op. cit.*, p. 239, și n. 28. Pentru papyrusul Fayum 105 care distinge *deposita*, *seposita* și *viatica*, vezi G. R. Watson, *Documentation in the Roman Army*, în *ANRW*, II, 1, 1974, p. 500 și n. 21 (de acum înainte prescurtat Watson, 1974).

³⁵ „...ex donativo quod milites consequuntur, dimidia pars sequestraretur apud signa...”

³⁶ Watson, 1969, nota 256 și appendix C, nr. 74.

³⁷ Nu este vorba despre o încăpere numită *depositum*, cum crede I. Stanciu, *op. cit.*, p. 223 și n. 20. Pentru sensul corect vezi supra nota 32 și Ulpian, *Dig.*, 16, 3, 1: „Depositum est quod custodiendum aliqui datum est.”

tene a dedus că în jargonul cazon de pe malurile Nilului pentru tezaur se folosea *loricittis*, adică „la statuia loricată“ (aflată probabil lângă *aedes*)³⁸.

Totuși cred că se poate folosi termenul de *aerarium* pentru camera de tezaur din *principia*, deoarece în limba latină cuvîntul are exact acest înțeles³⁹. În plus Titus Livius, 4, 22, spune: „... *signa ex aerario prompta feruntur ad dictatorem*.“ În acest caz încăperea stindardelor este în același timp și tezaur. Tocmai pentru că nu în toate cazurile *aerarium*-ul era separat de *aedes*, pentru comoditate se putea spune și *ad signa* sau *apud signa*.

EXCUBITORIUM este camera de gardă, aflată lângă *aedes* și a cărei existență este certă pentru *principia* legionare⁴⁰.

Atestată prin CIL III 3526 (Aquincum)⁴¹ și CIL VI 3010⁴², nu este sigur dacă exista ca încăpere distinctă în *principia* auxiliare, mai ales întrucît numărul camerelor din dreapta și stînga capelei stindardelor e foarte redus⁴³.

TABULARIUM este arhiva, registratura unității.

Tabularium cohortis atestat prin P. Oxy. VII, 1022⁴⁴, trebuie plasat în una din încăperile de lângă *aedes*, prin analogie cu *tabularium legionis* identificat epigrafic la Lambesis⁴⁵. Și la auxiliari *tabularium cohortis/ala* se afla sub autoritatea unui *centurio* sau *decurio princeps*⁴⁶, dar responsabilul direct al registraturii era *cornicularius*-ul⁴⁷. Din același *officium* trebuie să fi făcut parte un *actarius* și *librari*⁴⁸, adevărați burocrati ocupați cu stufoasa documentație produsă zilnic în unitate⁴⁹. Probabil că în *principia* auxiliare nu exista un *tabularium rationis* cas-

³⁸ W. R. Davies, în *BJ*, 1968, p. 160—165. Nominativul trebuie să fi fost *loricitta*, de la *lorix*, neutru plural avînd valoare de abstractizare și generalizare, e.g. *principia*.

³⁹ v. supra n. 31. Cf. și ILS II 5514 (Praeneste): „*M. Anicius L. f. Bassus, Mersieus C.f., aediles aerarium faciendum dederunt*“. Este clar aici că nu poate fi vorba despre *aerarium*=fisc, ci despre o încăpere propriu-zisă.

⁴⁰ H.v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 73.

⁴¹ Excubitoriul este greu de identificat pe teren deși *principia* din Aquincum a fost recent săpată. v. K. Szirmai, în *Budapest régiséget*, XXIV, 1, 1976, p. 109. Din rezumatul francez nu rezultă argumentele pentru care încăperea „a“ ar fi excubitoriul.

⁴² „... *Genio excubitori*...“ Cf. Domaszewski, *Religion*, p. 13, n. 60 și p. 14 pentru identificarea *excubitorium*-ului de la Ostia.

⁴³ Papyri atestă „garda la drapele“, dar în nici unul din cazuri nu se referă la o încăpere anume. v. R. W. Davies, *The Daily Life of the Roman Soldier under the Principate*, în *ANRW*, II, 1, p. 307, n. 9 și n. 43 (Cf. Fink, *Records*, 47—50 și 17, a, 12).

⁴⁴ B. P. Grenfell, A. S. Hunt, H. I. Bell, s.a., *The Oxyrhynchus Papyri*, London, 1898 = Fink, *Records*, 97: „*Avidius Arrianus cornicular(ius) coh(ortis) III Ituraeorum scripsi authenticam epistulam in tabulario cohortis esse*.“

⁴⁵ H.v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 74.

⁴⁶ Un exemplu este centurionul care primește de la *signiferi* diferitelor centurii din cohorta I *Lusitanorum*, *viatica* recruților. v. PSI IX 1063 (Watson, 1974, p. 497 și Domaszewski—Dobson, p. 72).

⁴⁷ D. J. Breeze, *The Career Structure below the Centurionate during the Principate*, în *ANRW*, II, 1, 1974, p. 446.

⁴⁸ R. W. Davies, în *ANRW*, II, 1, 1974, p. 312—313. Cariera lui Maximus, care a fost întîi *librarius*, apoi *actarius* și în fine *cornicularius*, dovedește o clară specializare pe linie administrativă a auxiliariilor. Cf. D. J. Breeze, în *BJ*, 1974, p. 281—283. Pentru o clară specializare pledează și A. H. M. Jones, în *JRS*, XXXIX, 1949, p. 45.

⁴⁹ Dări de seamă privind activitatea zilnică a fiecărui soldat dintr-o centurie/turmă (P. Gen. 1, recto I), înregistrarea zilnică pe posturi a ostașilor (P. Dura 107), descrierea noilor veniți după *probatio* (P. Dura 89 și P. Oxy. VII 1022), înregistrarea plecărilor și venirilor zilnice și lunare urmate apoi de rezumate anuale

trensis ca în legiuni, deoarece lipsește un *praefectus castrorum*. Totuși un serviciu de intendență legat de cel administrativ, exista și în cohorte, alae, numeri. Astfel Iulius Dexter a fost rînd pe rînd *curator turmae*, *armorum custos*, *signifer*⁵¹, iar promovările la decurionat sau centurionat se făceau cel mai adesea direct de la *singularis* sau *sesquiplicarius* (echivalent cu *tesserarius* din legiune), deci de la gradele tactice și foarte rar de la subofițeri, care deși au soldă dublă ca *signiferi* sau *cornicularii*, au funcții administrative⁵². În consecință și *signiferi*, între altele responsabili cu depunerile soldaților⁵³, trebuie să fi avut ca sediu una din încăperile de lângă *aedes* și *aerarium*. Ei aveau în subordine *discentes*⁵⁴, pe lângă care mai activau și *librarii depositorum*⁵⁵. Din papyrusul PSI IX. 1063 (v. supra n. 47) rezultă că *signiferii* se aflau de asemenea în subordinea lui *centurio/decurio princeps*.

În stadiul actual al documentației este încă neclar dacă restul *officium*-ului comandantului (*stratores*, *statores*, *duplicarii* (*optiones*, *singulares*, poate chiar *beneficiarii*⁵⁶), trebuie plasat tot în *principia* sau mai degrabă în *praetorium*⁵⁷. Numărul redus al încăperilor din jurul capelei stindardelor (în general două sau patru) în cazul castrelor auxiliare ne obligă să conchidem că *principia* era o clădire în primul rînd administrativă, de intendență, unde-și desfășurau activitatea *cornicularius*, *actarius*, *librarii*, *signiferi*, *discentes signiferorum*, *librarii depositorum* etc, birocrați însărcinați cu înregistrarea treburilor zilnice și a problemelor economice, financiare, aflați toți în subordinea lui *centurio/decurio princeps*. Comandantul trebuie să-și fi exercitat o mare parte din atribuții în *praetorium*-ul său, așa cum în legiune *officia* tribunilor sînt localizate la reședințele acestora de pe *via principalis*. Activitatea comandantului în *principia* se rezuma la probleme religioase, sărbători, comunicate oficiale (inclusiv de natură juridică)⁵⁸. La fel, *centurionii* sau *decurionii* cu *sesquiplicarii* și *librarii* își desfășurau activitatea în *schola* de la baraca proprie.

(P. BGU 696), lista funcțiilor ocupate într-un an (P. Dura 100 și 101 și P. Mich. III, 164), detașările pe o perioadă mai lungă (P. Gen. 1, verso II), înregistrarea deceselor (P. Vindob. L 2), sau a cailor (P. Dura 87), ordine circulare, regulamente, scrisori de recomandare etc. Vezi Watson, 1974, p. 493—507.

⁵⁰ H.v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 74.

⁵¹ ILS 2518 = CIL VIII 2094. Cf. D. J. Breeze, în *BJ*, 1974, p. 281 și idem în, *ANRW*, II, 1, 1974, p. 446. Cf. și un *cibariator* la Dura, Domaszewski—Dobson, f. XVII.

⁵² D. J. Breeze, în *ANRW*, II, 1, 1974, p. 446.

⁵³ Domaszewski—Dobson, p. 54—55. Cf. Vegetius, 2, 20: „... *signiferi non solum fideles sed etiam litterati homines eligeantur, qui et servare deposita scirent et singulis reddere rationem*.” Ei redactează chitanțe de cheltuieli, depuneri, scăzăminte (PSI IX 1063, P. Gen. 1, recto I; P. Berlin, 6 866, P. Fayum 105).

⁵⁴ Domaszewski, *Religion*, p. 16, n. 69.

⁵⁵ A.v. Premenstein, *op. cit.*, p. 13, n. 3. Surprinde lipsa la auxiliari a unor *exacti*, funcționari specializați în calcule.

⁵⁶ Domaszewski—Dobson, p. 55 și f. XVII; D. J. Breeze, în *BJ*, 1974, p. 283—285. În papyri Dura 100 și 101 apar o serie de soldați în *officia*, fără o precizare mai clară a rangului lor. Pt. *officia* în general, v. Domaszewski—Dobson, p. 29 sq., A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 44, Watson, 1969, p. 85 sq.

⁵⁷ La Vindolanda au fost descoperite registre fragmentare în gropi reziduale ce pot proveni din *praetorium*. v. R. Birley, *Vindolanda, A Roman Frontier Post on Hadrian's Wall*, London, 1977, p. 133.

⁵⁸ Vegetius, 2, 9 expunând multiplele îndatoriri ale comandantului încheie afirmînd că totuși acesta trebuie să fie prezent și la clădirea comandamentului.

SCHOLA (scola) este un termen cu o vastă arie semantică⁵⁹, desemnând în general o încăpere. În domeniul militar Vegetius îl utilizează însă cu sensul de „birou” referindu-se mai degrabă la un grup de indivizi decât la o încăpere propriu-zisă⁶⁰. De aceea am rezerve în a folosi acest cuvânt pentru a desemna încăperile de lângă *aedes*, despre care s-a discutat mai sus și care fiind dotate cu instalații de hypocaust trebuie să fie birouri⁶¹.

În schimb, dată fiind larga atestare epigrafică, termenul poate fi utilizat în sens de sediu al unui *collegium*. În *schola* grupul respectiv se întrunea pentru *otium*⁶², aniversări sau comemorarea unui camarad⁶³. Odată cu Septimius Severus și constituirea subofițerilor (*principales*) în colegii, aceștia pot ridica inscripții în *scholae*-le lor⁶⁴. După cum am arătat mai sus, în încăperile de lângă *aedes* cu greu pot fi plasate sediile tuturor subofițerilor de intențență și a celor de stat major, pe lângă *excubitorium* și *tabularium cohortis/alae*. Cu atât mai puțin plauzibil ar fi ca sediile colegiilor să se fi găsit aici. În plus, la *principia* de epocă severiană nu se constată o înmulțire a acestor încăperi⁶⁵, cum ar fi de așteptat în cazul în care *collegia* acum înființate și-ar avea *scholae*-le aici. Astfel *schola* duplicărilor de la Slăveni trebuie plasată în una din încăperile din jurul curții clădirii, de unde și provine de fapt inscripția⁶⁶. În alte cazuri sediul colegiului nu se putea găsi în *principia* și nici chiar în castru. Astfel ILS 2545 din Ilișua⁶⁷, care pomeneste un templu închinat genului colegiului decurionilor din ala I *Tungrorum Frontoniana*, ne trimite cu gândul la un edificiu aflat undeva în teritoriul trupej.

BASILICA⁶⁸ este spațiul acoperit din fața sanctuarului trupej, atestată prin aceeași inscripție din Reculver (...*aedem principliorum cu[m] basilica*...). Termenul are sensuri multiple ce variază de la acela de edificiu propriu-zis la cel de simplu portic⁶⁹.

⁵⁹ Forcellini, *Lexicon*, vol. 5, p. 371—372.

⁶⁰ Vegetius, 2, 19: „... in legionibus plures scholae sunt, quae litteratos milites quaerunt...” și 2, 21: „... primi pili... per diversas administraverint scholas...”

⁶¹ H.v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 73 adoptă totuși această denumire pentru sediile acelor *officia* din legiune care activează la nivelul clădirii comandamentului, și care-și au sediul în încăperile de lângă *aedes*. Nu există însă nici o atestare epigrafică pentru acest sens al cuvântului, dar abundă însă inscripțiile în care *schola* este sediul unui *collegium* militar.

⁶² *Ibidem*, p. 78 sq.

⁶³ V. supra n. 59.

⁶⁴ Alte loca sacra într-un castru pot fi *valetudinarium*-ul și chiar *horreum*-ul. v. Domaszewski, *Religion*, p. 109 (mulțumesc și pe această cale lui L. Petculescu care, ocupându-se pe larg de *horrea*, mi-a atras atenția asupra caracterului sacru al acestora). La cultul clădirilor poate fi adăugat și *Genius centuriae*, întrucât termenul se poate referi atât la corpul militar în sine cât și la baraca unde locuiește. Cf. ILS 537: „... centuriae a solo restitutae...”.

⁶⁵ D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 90—93 și 99.

⁶⁶ D. Tudor, în *Latomus*, XXII, 2, 1963, p. 243 arată că piesa provine din una dintre cele trei camere ce flanchează curtea înspre nord și care fac parte din ceea ce el numește *armamentarium*. Inscriptia nu putea fi adusă din *aedes* unde *duplicarii* nu au cum face dedicații, după cum crede D. Tudor la pagina 249, deoarece acest fapt ar contraveni dreptului sacru.

⁶⁷ P. Aelius Paul(i)n(u)s templ(um) instituit pro se suorumque salute *Genio scolae decurionum*.

⁶⁸ Forcellini, *Lexicon*, vol. 1, p. 535.

⁶⁹ *Ibidem*, nr. 9—10; R. Étienne, în *ZPE*, 43, 1981, p. 141.

Nu este clar dacă *basilica* reconstruită de ala *Sebusiana*⁷⁰ aparținea sau nu clădirii comandamentului. În două cazuri, menționarea unei basilici a legiunii⁷¹ ar sugera ideea că în castru se găsea o singură clădire desemnată cu acest nume. Trebuie însă să fi fost și o „*basilica exercitatoria*”⁷² pentru instruirea recrurilor precum și un manej (*basilica equestris exercitatoria*) de felul celei edificate de cohorta I *Aelia Hispanorum*⁷³.

În *basilica principiorum* se găseau statui imperiale și altare votive⁷⁴, precum și un tribunal⁷⁵.

ARMAMENTARIUM este o încăpere sau mai multe încăperi (termenul apare și la plural) situate prin analogie cu *armamentaria* legionare⁷⁶ pe una din laturile curții clădirii comandamentului.

Pentru auxiliari încăperea este amintită în papyrusul Geneva I⁷⁷ în forma *armamentario*, ca fiind locul de desfășurare a unei corvezi de întreținere a armelor. Ca parte componentă a clădirii comandamentului termenul este atestat de ILS 2621 (Lanchester)⁷⁸.

AL. DIACONESCU

NOTE SUR LA TERMINOLOGIE LATINE DES COMPONENTS DES PRINCIPIA DES CAMPS AUXILIAIRES

(Résumé)

L'auteur se propose de passer en revue la terminologie latine attestée par les sources antiques pour les composants des *principia* des camps auxiliaires, pour rejeter les termes latins impropres qui malheureusement sont encore largement utilisés par certains auteurs. En ce qui concerne *aedes principiorum*, il prouve que la chapelle d'étandards des troupes auxiliaires n'était pas dédiée à des divinités „nationales” mais aux étandards et au génie de la troupe; au temps des Se-

⁷⁰ ILS 2548 (Lancaster): „...*basilicam vetustate conlapsam a solo restitutam eq(uitibus) alae Sebusia[nae]*.”

⁷¹ ILS 2414 (Mogontiacum): „...*C. Lucilius Messor, mil(es) leg(ionis) XX Pr(imigeniae)... cus(tos) basil(icae)*...” și Potaissa, v. I. I. Russu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 444—445.

⁷² Vegetius, 2, 23.

⁷³ ILS 2919 (Netherby); cf. și ILS 2620 (Lanchester), „...*balneum cum basilica a solo restituit*...”

⁷⁴ H. v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 74 și n. 76, plus Slăveni, trei baze de statui imperiale (D. Tudor, în *Historica*, 1, 1970, p. 76); cel puțin o bază similară pentru Caracalla la Buciumi (N. Gudea în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 26); descoperiri similare la Gilău (D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, *op. cit.*, p. 99); sau Cășei (Em. Panaitescu, în *ACMIT*, II, 1929, p. 322).

⁷⁵ T. Livius, 28, 4; Macer, *Dig.*, 49, 16, 12; Iosephus, *Bel. Jud.*, 3, 5, 2. Cf. și ILS 5526 (Sassari): „...*basilica cum tribunali*...”; pentru identificarea structurii de pe latura sudică a basilicii cu un tribunal v. Domaszewski, *Religion*, p. 10.

⁷⁶ H. v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 73 și n. 74; T. Sarnowski, în *Archaeologia*, XXX, 1979, p. 122 și nota 5.

⁷⁷ Watson, 1979, appendix B.

⁷⁸ *imp. Caesar M. Antonius Gordianus P(ius) F(elix) Aug(ustus) principia et armamentario conlapsa restituit*... În acest caz trebuie să înțelegem *principia cum armamentario*, din cauza lui et nu putem deduce că ar fi vorba despre clădiri separate. Descoperirile arheologice în principia de castru auxiliare sprijină plasarea aici a *armamentarium*-ului. V. I. Stanciu, *op. cit.*, p. 223.

vères le culte impérial s'y est fait place aussi et après *constitutio Antoniniana* l'*aedes* des auxiliaires a été elle aussi consacrée pour de bon. Là où la trésorerie constitue une pièce à part l'auteur est d'avis qu'on peut utiliser le terme d'*aerarium*. Il n'est pas certain (étant donné le nombre réduit des chambres entourant la *aedes*) que dans les *principia* des auxiliaires l'*excubitorium* fût une chambre en soi. C'est dans les chambres d'autour l'*aedes* qu'il faut placer le *tabularium cohortis/alae* et les bureaux des fonctionnaires de l'intendance. L'auteur considère que le commandant de la troupe déroulait la plupart de son activité dans le *praetorium* où se rassemblait le reste de son *officium*, les *principia* étant par excellence un bâtiment administratif d'intendance et religieux à la fois. L'auteur ne croit pas qu'on puisse utiliser le terme de *scholae* pour les bureaux dont on vient de parler et qui s'ouvraient vers la *basilica*, parce que, épigraphiquement, le terme (dans le sens de chambre) n'est pas attesté qu'avec le sens de siège d'un *collegium*. Or, les sièges de ces *collegia* — dans la mesure où elles se trouvaient dans les *principia* — doivent être placées autour de la cour comme les *armamentaria*.

O INSCRIPȚIE „INEDITĂ“ DIN AMFITEATRUL ROMAN DE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Materialul epigrafic, descoperit în amfiteatrul din capitala Daciei romane în săpături sistematice sau întâmplător, este destul de sărac¹. El constă în exclusivitate din inscripții aflate pe câteva din băncile de piatră ale *podium*-ului și cifre săpate pe elemente rectangulare de andezit, perforate central, considerate de primul lor edificator suporti ai stîlpilor de lemn a *velarium*-ului².

În timpul cercetărilor întreprinse aici între anii 1934—1936 de către C. Daicoviciu mai este descoperită o inscripție amintită în treacăt de coordonatorul săpăturilor³.

Două fotografii vechi aflate în posesia noastră păstrează un instantaneu din timpul săpăturilor cu inscripția vizibilă (fig. 1—2). În primăvara anului 1986, în urma unei verificări pe teren, am redescoperit inscripția menționată de C. Daicoviciu în locul indicat de cercetătorul clujean.

Este vorba de o placă de gresie utilizată drept prag al unei intrări într-o încăpere cu acces dinspre arenă (1 a), aflată la sud-est de poarta de vest a edificiului (pl. I—II). Placa, cu dimensiunile de 135×55 cm, era, se pare, mărginită pe una din laturile scurte (cea de est) și pe una din laturile lungi (cea de sud) de o bordură lată de 9 cm. În marginea de nord a pragului, la 23,5 cm de latura de est și la 30 cm de latura de vest, au fost practicate două orificii circulare cu diametrul de 6 cm, în care s-au fixat drugii de metal care susțineau ușa. Deschiderea ușii era de 70 cm. Alte două orificii, de formă patrată, perforază parțial asimetric placa. Primul se află lângă bordura estică și are dimensiunile de 6,5×6 cm, iar celălalt la 25 cm de marginea vestică a plăcii, deasupra orificiului circular și are laturile de 6×6 cm. Mai sus de locașurile amintite se observă inscripția LOC(us) MENSO-[RIS], cu litere înalte de 9 cm. Inscripția se înscrie într-un arc de cerc astfel încît litera L se află la 4,5 cm de bordura sudică, iar ultima literă, O, este mărginită în partea de sus de bordura probabilă.

Termenul tehnic antic *ensor* desemnează o varietate destul de mare de în-sărcinări și funcții, în general inferioare, fapt ce explică raritatea sa în izvoarele literare și frecvența sporită în materialul epigrafic. Funcțiile desemnate pot fi atât militare cît și civile, denumirea rămînînd aceeași.

1. *Mensores agrarii agrorum*, mai frecvent *agrimensores*.

a) *Militari*. Sînt menționați și de către autorii antici⁴, în legătură cu trimiterea lor în avangardă pentru alegerea amplasamentului viitorului castru, trasarea

¹ I. Piso, în *AIIA*, XXI, 1978, p. 282—283; *IDR*, III/2, 28—61.

² Idem, *op. cit.*, p. 285—286.

³ C. Daicoviciu, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 400 („Din aceste patru deschizături, una (1 a) e în mod excepțional o intrare la tribune pentru personalul tehnic „mensores“, cum spune inscripția de pe prag”).

⁴ Vegetius, II, 17; III, 8; Hyginus pomeneste doar *metatores*.

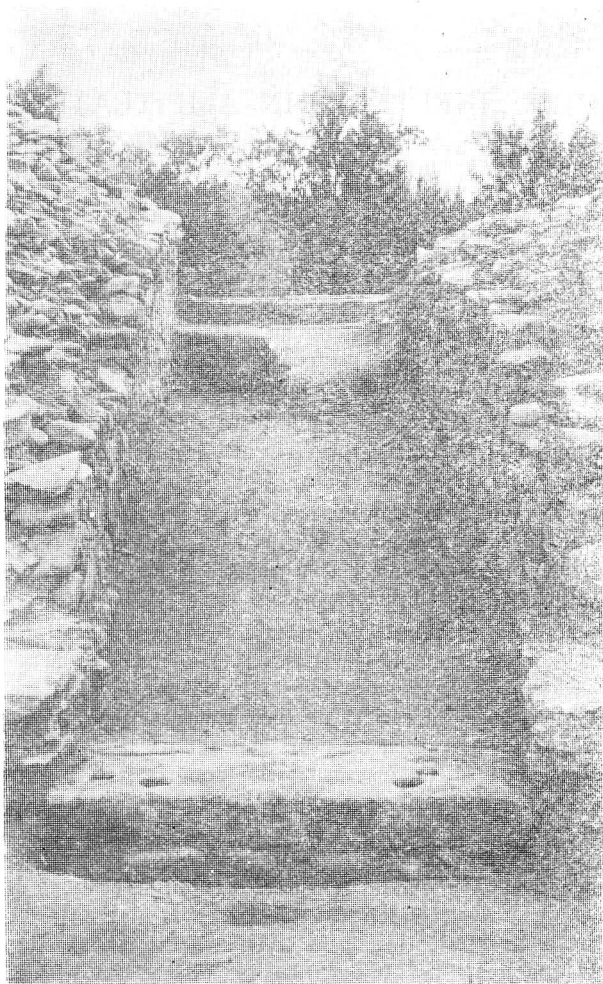

Fig. 1. Camera 1 a.

liniilor sale de ansamblu și construirea cartierului general al unei trupe ce urmează a fi cantonată într-un oraș⁵. Uneori ei sînt confundați cu *metatores*⁶, neatestați încă epigrafic. În epoca imperială se pare că exista un cumul de funcții, *ensores* trimiși înainte pentru acest gen de misiuni primind numele de *metatores*⁷. Ei se deosebeau de cei care verificau periodic teritoriul militar-agrar fie în colabo-

⁵ *RE*, XV/1, 1931, col. 956—958.

⁶ În epoca republicană aceștia erau diferiți de *ensores*, topografi ordinari (Lucan, I, 382); cf. G. Webster, *The Roman Imperial Army*, Londra, 1969, p. 163.

⁷ *DA*, III/2, s.v. *ensor*, p. 1726.

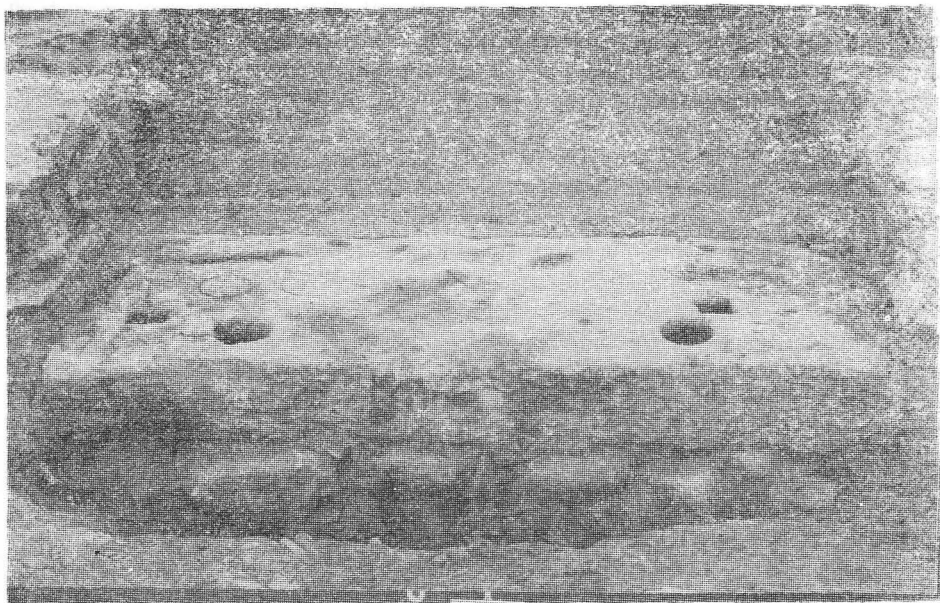

Fig. 2. Detaliu, pragul cu inscripție.

rare cu civili⁸, fie numai *manu militari* cu ajutorul unor soldați care, cu acest prilej, primeau denumirea de *discentes mensorem*⁹.

b) *Civili*. Rolul topografilor civili începe să crească odată cu marile operații geodezice ale lui Augustus¹⁰, indicațiile lor de specialitate fiind folosite cu prilejul împărțirii teritoriului unei provincii nou cucerite sau a înființării unei *colonia deducta*¹¹. Statul îi folosea, de asemenea, pentru stabilirea teritoriilor diferitelor *civitates* provinciale după care acestea trebuiau să plătească taxele funciare¹², precum

⁸ Cum o dovedește o inscripție din Viminacium (CIL, III, 8112) din anul 228, din care rezultă că o echipă de 11 *mensores* ai legiunii a VII-a Claudia, conduși de Claudius Alexander, *hastatus*, acționează în cooperare cu Myrismus Felicis *dispensator vikarius lustrator*; cf. A.v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln, 1967, p. 46; D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei*, Cluj-Napoca, 1983, p. 37, 63—64 (nota 192 cu bibliografia inscripției), p. 164, 224, unde se reia același comentariu.

⁹ CIL, VI, 32536; A.v. Domaszewski, *op. cit.*, p. 25.

¹⁰ Suetonius, *Oct. Aug.*, XL, XLVII.

¹¹ Hyginus vorbește despre un *evocatus Augusti professionis nostrae (agrimensorem)* care în timpul lui Traian a efectuat delimitarea pentru o *colonia* de veterani în Pannonia (CIL, III, 586, vezi mai jos nota 13). Asemenea lucrări topografice au fost efectuate și în Dacia, atât în timpul războaielor daco-romane, cât și ulterior și, fără îndoială, pentru singura *colonia* înființată prin *deductio*, Ulpia Traiana Sarmizegetusa; cf. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 111, notă. 4.

¹² Arendate în această vreme de către municipalitate. cf. P. Ørsted, *Roman imperial economy and romanization*, Copenhaga, 1985, p. 166 sq., care arată că *vectigalia*, colectată prin contracte guvernamentale, provenea din zone neintegrate teritoriului și care nu erau de regulă terenuri agricole.

și la *controversiae de fine*¹³. Organizați în colegii¹⁴, dispunând de școli speciale și titluri onorabile, ei își mențin importanța pînă la sfîrșitul Imperiului¹⁵, perioadă din care datează și o compilație de scrieri topografice al cărei studiu se dovedește util în aprecierea istoriei proprietății¹⁶.

2. *Mensores frumentarii / frumentariorum*¹⁷.

a) *Militari*. Inițial, au fost responsabili ai aprovizionării cu grîne a trupelor prin perceperea annoniei militare de la populația civilă și cu asigurarea transportului acesteia spre depozitele armatei. În cadrul unităților militare asemenea însărcinări necesitau un serviciu special, atestat epigrafic¹⁸, efectuat uneori în colaborare cu civilii însărcinați cu colectarea impozitelor, *exactores*¹⁹. Ca și *agrimensores*, *frumentarii* fac parte dintre *immunes*, dar sînt prezenți numai în legiuni, nu și în trupe auxiliare²⁰ și sînt imediat inferiori beneficiarilor, pe aceeași treaptă cu *speculatores*²¹. Cu timpul, rangul lor decade la simpla categorie de *centuriones frumentariorum*²²; în secolele III—IV ei țineau deja de personalul *horreum*-ului²³. Pe de altă parte însă, treptat, ei primesc și alte atribuții și anume de agenți de poliție ai armatei, fără ca aceasta să afecteze denumirea lor. Noua lor misiune, decurgînd din cea dintîi²⁴, este statuată de Hadrian care, *per frumentarios occulta omnia explorabat*²⁵. Ei apar la Roma alături de *vigiles*²⁶, iar în provincii, ca șefi

¹³ Vezi, de pildă, aplatarea unui conflict de graniță cu Corsica în timpul lui Vespasian (CIL, X, 8038); Iulius Victor, *evocatus Augusti mentor*, este chemat de guvernator în vremea lui Hadrian, pentru a rezolva conflictul *inter Lamienses et Hyataeos* (CIL, III, 586).

¹⁴ După cum o dovedește inscripția de pe un *milliarium* de lângă Thugga (Africa), Tiberius, *Augusti libertus, praepositus mensorum* (CIL, VIII, 25988) sau exemplul mai sus citat (nota 11) din Hyginus.

¹⁵ Cînd măsurile lui Iustinian îi reduc la rolul de simpli experți.

¹⁶ *Gromatici veteres*. Pentru aceasta, vezi Max Weber, *Die römische Agrar-geschichte*, New-York, 1979, p. 12—49.

¹⁷ RE, VII/1, 1910, col. 122—125.

¹⁸ Este vorba despre o *schola mensorum*, condusă de un *dispensator horreorum*, administrator al depozitelor legiunii a VII-a Claudia. D. Benea, *op. cit.*, p. 164 și nota 139, afirmă, fără argumentație, că sistemul era similar și pentru legiunea a III-a Flavia Felix. Inscripția este amintită și de A. v. Domaszewski, *op. cit.*, p. 45 *infra*. Despre perceperea annoniei militare, cf. și A. Mócsy, *Das Lustrum Primipili und die Annona militaris*, în *Germania*, 44 2, 1936, p. 323.

¹⁹ G. Webster, *op. cit.*, p. 265.

²⁰ Vezi, de pildă, un Maximus Dasas, *cives Dalmato ex municipio Magno, mentor coh(ortis) (primae?) Asturum* (CIL, XIII, 6538).

²¹ A. v. Domaszewski, *op. cit.*, p. 34.

²² CIL, III, 1980 (Salona), datată în anul 170, dovadă că decăderea amintită nu este atît de tirie cum s-a presupus (A. v. Domaszewski, *l. c.*); CIL, III, 2063 (Salona): T. Varronius Maro, *centurio frumentariorum modo factus est*. Alte exemple găsim și în Dacia la Apulum (CIL, III, 7795); cf. CIL, XI, 5215 (Fulginium): P. Aelius P. f. Pap. Marcellus *centurio frumentariorum*; C. Titius C. f. Ianuarius din colonia Victrix (= Camulodunum, Britannia) IDR, II, 35 = *AnnEp*, 1954, 314 (Drobeta), este *centurio leg IIII Fl(aviae) frumentarius*.

²³ A. Mócsy, *l. c.*

²⁴ Deplasările în provincii le dădeau posibilitatea colectării de informații asupra populației civile, raportate ulterior comandantului; cf. G. Webster, *op. cit.*, p. 265.

²⁵ SHA, *Vita Hadriani*, 11.

²⁶ DA, II/2, s. v. *Frumentarius*.

de detașamente²⁷, directori de închisori²⁸ sau cariere²⁹, vânători de creștini³⁰ sau simpli curieri³¹. Septimius Severus îi încartiruește la Roma, unde se constituie *numerus frumentariorum*, alcătuit din soldați transferați din legiunile de la Rin și Dunăre³², puși la dispoziția prefectului pretoriului sau a împăratului. Rolul crescînd al *frumentarii*-lor în secolul al III-lea se datorează, probabil, misiunii lor polițienești³³.

b) *Civili*. La Roma sînt funcționari ai annonaei, însărcinați cu verificarea cantităților de grîu transportate din provincii în capitală și împărțirea lor acelei *plebs annonaria* a cărei mulțumire devenise o problemă de stat. Ei aparțin de cunoscutul oficiu *praefectura annonae*, înființat de Augustus³⁴, care dispune de o *statio*, un *fiscus*, o *ratio*, un *tabularium*, de *magistri horreorum*, *aediles cerealis*, *tabularii* și *mensores*³⁵, organizați în corporații profesionale³⁶. Atribuțiile lor se referă atît la distribuțiile ordinare, cît și la cele extraordinare, *congiaria*³⁷. În provincii, misiunile lor de măsurători se diversifică: unii sînt, ca la Roma, funcționari ai oficiului *annonae*³⁸, controlat de *aediles*, alții supraveghează locurile de centralizare și îmbarcare a grînelor destinate aprovizionării Romei³⁹, alții controlau și verificau, în diverse situații, greutateile⁴⁰.

3. *Mensores aedificiorum*, în exclusivitate civili, erau numeroși și organizați în coegii⁴¹, fiind angajați atît în slujba statului — împărat⁴² sau municipalitate, —

²⁷ Cf. mai sus, nota 19.

²⁸ CIL, III, 433 (Ephesus, Asia): *frumentarius leg. I Adiutricis, agens cura carceris*.

²⁹ CIL, XI, 1322 (Luna).

³⁰ Eusebius, *Hist. eccles.*, VI, 40, etc.

³¹ CIL, III, 2063 (Salona): *frumentarius leg. III Cyr. qui cucurrit*.

³² Despre favorizarea părții vestice a Imperiului în alegerea celor destinați să vegheze asupra securității imperiale; cf. A. v. Domaszewski, *op. cit.*, p. 88.

³³ A. Mócsy, l. c., nota 46.

³⁴ Suetonius, *Oct. Aug.*, XXXVII și XL; Dio Cassius LIV, 1, 17 și LXXVIII, 22.

³⁵ *Fiscus stationis annonae*, CIL, VI, 9526; *ratio fisci frumentarii*, CIL, VI, 8476 etc. *Mensores* ca angajați ai acestei instituții sînt amintiți în *Dig.*, XXVII, 1, 25, *apud DA*, I 2, s. v. *cura annonae*, nota 14.

³⁶ Observabile, mai ales, la Ostia; cf. CIL, XIV, *Indices*, p. 574.

³⁷ Despre politica de conciliere a populației sărace din Roma, *plebs frumentaria*, prin distribuții de pîine, cf. Suet., *Oct. Aug.*, XLI și XLII; Dio Cassius, LV, 25; Tacitus, *Annales*, II, 87 etc.

³⁸ Adică se ocupă cu aprovizionarea populației, cumpărînd grîul (*frumentarii*), uleiul (*olearii*) sau vinul (*vinarii*) pentru magazinele publice, controlînd și operînd în ajutoarele speciale date săracilor din unele orașe italice sau supravegînd acele *largitationes frumentariae* pentru a căror existență provincială stau mărturie *tesserae frumentariae* descoperite în Orient; *DA*, V/1, s. v. *tessera*, p. 133; bibliografia citată aici nu ne-a fost accesibilă.

³⁹ Și care dispunea de imunități *Dig.*, L, 5, 10, paragraf 1. *apud DA*, III/2, s. v. *ensor*, p. 1727, fiind pedepsiți în caz de înșelăciune. *Cod Theod.*, XIV, 4, 9, paragraf 15 *apud ibidem*.

⁴⁰ De pildă, *mensores sacomarii*, CIL, X, 1930 (despre *Sacomarium* din Ostia cf. Dessau, 6163). Interesantă ni se pare interpretarea dată inscripției *AhnEp*, 1957, 108 de Peter Ørsted, *op. cit.*, p. 230 (cf. p. 228 și 253, cu toată bibliografia precedentă): *ensor ferrariarum servos*, însărcinat cu controlul greutateilor în momentul încheierii contractului dintre *colonus* și *conductor ferrariarum Noricarum*.

⁴¹ Cf. *tabularii mensorum aedificiorum*, CIL, VI, 8933, 3759.

⁴² În afară de exemplele citate la nota precedentă, cf. CIL, VI, 36868 (*ensor aedific. Augg.*) precum și Plinius cel Tânăr, *Opere complete*, București, 1977, p. 307 sq.: Epistole către Traian, 17 B și 18.

cît și de către persoane private⁴³. Activitatea lor era destul de variată și importantă, fie ca funcționari ai statului⁴⁴, fie în calitate de libertți ai unor particulari⁴⁵.

În Dacia, *mentores* apar rar în materialul epigrafic și se referă doar la cei militari. O inscripție apulensă, CIL, III, 1220, ne face cunoscut un Aur(elius) Maximilia(nus), *mentor*, probabil, al legiunii *XIII Gemina*. Tot din Apulum provine o inscripție care îl onorează pe P. Aelius Marcellus⁴⁶, cu o bogată carieră militară și civilă, a căror primă treaptă este cea de *centurio frumentariorum leg. VII Geminae*. La Ulpia Traiana sînt cunoscuți doi *frumentarii*: C. Iulius Carus⁴⁷ dintr-o familie originară, probabil, din vest și P. Antonius Victor⁴⁸ *miles leg. VI Victricis, frumentarius*, originar din Viminacium. Un Aurelius Castor, *mentor leg. V Mac.* închină o inscripție *IOM Capitolino* la Potaissa⁴⁹, iar săpăturile din termele Drobetei au scos la iveală un altar funerar pus de libertul C. Titius Epipodius patronului său care l-a lăsat moștenitor, C. Titius Ianuarius, din colonia *Victrix*⁵⁰, care era *centurio frumentarii* al legiunii *III Flavia*.

Se pune acum problema: căreia dintre numeroasele însărcinări ale *mentor*-ilor municipali putem să-i atribuim inscripția din amfiteatrul ulpian? De la început putem exclude posibilitatea că ar fi vorba despre *agrimensores* sau *mens. aedificiorum*. Topografi angajați în slujba municipalității pentru măsurători de terenuri sînt extrem de reduși numeric — probabil unul singur —, iar cei însărcinați cu construcțiile publice nu ar fi avut nevoie de un loc permanent care să le semnaleze prezența într-un anumit punct al orașului, cu atît mai puțin în amfiteatru. De altfel, această prezență nici nu ar fi fost desemnată cu termenul de *locus*.

Ipoteza avansată de primul editor al inscripției⁵¹ — anume că ar reprezenta „un personal tehnic” al arenei — nu poate fi în totalitate exclusă, mai ales dacă luăm în considerare ideea că, în timpul jocurilor, erau necesare anumite măsurători pe care le-ar fi putut executa un soi de argați ai arenei și care s-ar fi putut numi din această cauză *mentores* (neatestați încă epigrafic sau literar), subordonați supraveghetorului general al spectacolelor, *vilicus amphiteatri*; dar această ipoteză este o simplă speculație, ea neputînd fi susținută de nici o argumentație posibilă. Cele mai multe indicii ne sînt furnizate pentru calitatea de *mentor frumentarius*. După cum am arătat mai sus, împărțirea de alimente populației sărace, *plebs annonaria / frumentaria*, se practica și în orașele provinciale⁵², nu doar în

⁴³ Diadumenus, *mentor Liviae*, CIL, IV, 3988 și 4244; Communis, Antoniae Domitiae *mentori*, CIL, VI, 37758 sau anonimul *libertus, mentor aedificiorum Valeri Asiatici, praefecti urbis*, CIL, XIV, 3713 (Tibur).

⁴⁴ Caz în care se ocupau nu doar de construirea sau îmbunătățirea edificiilor publice, ci și de sistemul de canalizare și drenaj, lucrări de îmbunătățire a străzilor (*mentores longis vocat libellis* spune Martialis) sau de operații de nivelare: CIL, VI, 2754 (*mentor librator*).

⁴⁵ Cf. Martialis, X, 17 unde se plînge că aristocratul care i-a comandat epigramele nu-i acordă atenția cuvenită fiindcă este în discuție cu *mentor*-ul său.

⁴⁶ Despre acest personaj italic, cf. H. Daicoviciu — I. Piso, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine*, Constanța 9—15 septembrie 1977, București, 1977, p. 77 sq.

⁴⁷ *AnnEp*, 1933, 248 = *IDR*, III/2, 113.

⁴⁸ CIL, III, 1474 = *IDR*, III/2, 379.

⁴⁹ *JÖAI*, V, 1902, p. 97 sq., nr. 2.

⁵⁰ *AnnEp*, 1939, 314 = *IDR*, II, 35. Despre acest personaj, cf. mai sus nota 22.

⁵¹ Vezi mai sus, nota 3.

⁵² Cf. CIL, II, 53 (colonia Pax Iulia, Lusitania): *annona inlata pecunia adiuta*; II, 1599 (Baena, Baetica): *annona plebi(?)*; II, 2782 (Cluniae, Hispania Tarraconensis): *populo frumentum annona cara datum*; II, 4468 (Aeso, Hisp. Tarr): *annona frumentaria*; III, 6998 (Nacalia, Phrigia): *divisio frumenti* etc.

capitală⁵³. Ea cădea în sarcina municipalității, a edililor⁵⁴ sau a unor membri desemnați din *ordo decurionum*, *curatores annonae / frumenti*⁵⁵. *Cura annonae* era diferită de *alimenta instituta*⁵⁶, atestată atît pentru provincii⁵⁷, cît și pentru Italia⁵⁸ și care se ocupa de întreținerea copiilor săraci, fiind, în general, încredințată *quaestor*-ilor⁵⁹. Împărțirea de grîu, ulei⁶⁰ sau vin⁶¹ plebei orășenești provinciale este, așadar, un fapt cert și, chiar dacă pentru Ulpia Traiana nu există încă atestări sigure, putem presupune că ea a existat, atît în forme ordinare, curente, cît și extraordinare. Magistratii însărcinați cu aceste distribuții numeau la rîndul lor funcționari care să se ocupe efectiv de ele, ei fiind, probabil, evidența celor destinați să se bucure de aceste *frumentationes*. Asemenea *apparitores* ai magistratilor din oficiul annonae sînt atestați epigrafic: un *οἰκονόμος ἐπὶ τοῦ σέλτου* = *dispensator ad frumentum* la Cius⁶² și un *actor a frumento* la Roma⁶³, ambii liberti. Fondurile necesare pentru *frumentum* erau administrate de un *praepositus pecuniae frumentariae*⁶⁴, în vreme ce achiziționarea cantităților de grîu cădea în sarcina unor persoane diferite⁶⁵, făcînd parte, probabil, din corporații profesionale care arendau dreptul de a percepe impozitele, obligîndu-se, în schimbul privilegiilor obținute de la stat, să ia asupra lor satisfacerea unor nevoi publice, între care și *annona*⁶⁶.

Este, așadar, cert că *mensores frumentarii*, atît de des pomeniți în cadrul armatei, au corespondenți și în viața civilă, ei fiind acele persoane, de origine foarte modestă, subordonați funcționarilor superiori — direct unui *curator annonae* sau chiar numai unui *actor a frumento* — și care să distribuie efectiv grîul, operațiune

⁵³ Pentru *frumentationes* la Roma, cf. Denis van Berchem, *Les distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine sous l'Empire*, Geneva, 1939 (*non vidi*).

⁵⁴ W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus municipales und der Decuriones*, Wiesbaden, 1973, p. 150 sq.; cf. un *aedilis, curator frumenti* la Narbo (CIL, XII, 4363).

⁵⁵ În afara Italiei (CIL, IX, X, XIV) este atestat un *curator frumenti comparandi in annonam urbis factus a Divo Nervae Traiano*, CIL, VIII, 5351 (Calama, Numidia); un *c(orpus ?) / c(urator ?) (a)nnonar(iorum) r(i)pariorum* la Lugudunum, CIL, XIII, 1979; cf. și exemplul mai sus citat, nota 54.

⁵⁶ Despre aceasta, cf. Al. Avram, în *Analele Universității București*, XXXI, 1982, p. 15—24.

⁵⁷ *Alimenta pueris Iuncinis et puellis Baetica* (CIL, II, 1174, Hispalis).

⁵⁸ Cf. Al. Avram, *op. cit.*, p. 15, nota 2.

⁵⁹ Fie simpli *quaestores alimentorum*, fie angajați și în manevrarea fondurilor destinate acestor servicii: *quaestores pecuniae alimentariae*. Uneori, ei se ocupau și de finanțele generale ale municipalității: *quaestor aerarii publici et alimentorum*. Instituția *alimenta* putea fi încredințată și *duumviri*-lor (cf. un *Iivir et curator alimentis distribuendis*, în CIL, VIII, 980 sau un *Iivir alimentorum, quasetor curator sacrae pecuniae* la Neapolis, în CIL, X, 1491. Uneori, magistratii alimentari desemnau o altă persoană, de origine libertină, care să acționeze în numele lor, un *actor*: L. Saepinius Osiens, *actor alimentarius* (CIL, IX, 2472, Saepinum) sau Restutus, *actor alimentorum* (CIL, IX, 5859, Auximum).

⁶⁰ Cf. CIL, II, 1481 (Astigi, Baetica): *diffusor olearius*, V, 7007, unde se vorbește despre distribuții de ulei etc.

⁶¹ CIL, III, Indices, p. 2470: *ex procuratore ab ? vineis instituendis* ș.a.

⁶² CIL, III, 333 = CIG, 3738; cf. *RE*, I/1, 1893, col. 329—330.

⁶³ CIL, VI, 8850.

⁶⁴ Cum este cel atestat la Allifae (CIL, IX, 2354).

⁶⁵ De la un *pro magistro frumenti municipalis* (CIL, III, 6065, Ephesus) pînă la un simplu *mercator frumentarius* ca acela din Ostia (CIL, XIV, 4142).

⁶⁶ V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 89 și nota 5.

la care era necesară măsurarea cantităților împărțite sau donate⁶⁷. Este, de asemenea, logică presupunerea că aceste distribuții aveau loc în amfiteatru, cu atât mai mult cu cât chiar și la Roma unele spectacole date de împărați în aceste edificii erau urmate de *congiaria*⁶⁸. Descoperirea în amfiteatrul ulpiens a unor căpăcele de greutate⁶⁹, al căror rost aici nu-l putem explica altfel, este încă un argument în favoarea ipotezei mai sus avansate, pentru care pledează, de altfel, și numeroasele *tesserae*, găsite aici sau în împrejurimi⁷⁰, dintre care două sînt marcate⁷¹, fiind, probabil, *tesserae frumentariae*.

Se pune acum întrebarea dacă inscripția din amfiteatrul de la Sarmizegetusa poate fi pusă în legătură sau nu cu aceste activități, pentru care există dovezi de altă natură, respectiv dacă inscripția se află la locul ei și atestă un spațiu destinat acestor funcționari sau a fost reutilizată la construirea sau refacerea amfiteatrului?

Pentru reutilizarea ei pledează câteva elemente ca: abrevierea neobișnuită, incorectă și neatestată a genitivului *ensoris* (MENSO); oblicitatea ușoară a textului care pare a fi înseris într-un arc de cerc; lipsa bordurii pe latura scurtă de vest; prezența orificiilor patrute plasate asimetric față de extremitățile plăcii și al căror rost în situația de prag nu poate fi explicat; obturarea parțială a inscripției de către stîlpii ușii; obturarea întregii inscripții cînd ușa era închisă. La toate acestea se adaugă dimensiunile reduse ale încăperii (6,50 X 1,58 m), improprie pentru astfel de acțiuni (pl. II), utilă doar eventual pentru păstrarea unor greutate. Camera nu avea legătură cu celelalte spații (1 b și 1 c), ale căror praguri de acces se află la nivelul pragului intrării exterioare (28), intrare a spectatorilor la tribune.

Sînt câteva argumente care ne obligă să presupunem că piesa în discuție este doar un fragment dintr-o inscripție căreia îi lipsește partea dreaptă și care ar fi trebuit să conțină terminația *RIS* și atributul posibil *FRUM(entarium)*.

Ea putea fi prinsă pe zidul unei clădiri cu rolul, mai degrabă, de a semnaliza celor interesați locul în care își exercitau atribuțiile practice această categorie de funcționari, de împărțire a annoniei și nu un sediu permanent al lor.

Modificările arhitectonice care au loc în jurul *horreum*-ului⁷², începînd cu a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., au putut pune în disponibilitate anumite materiale de construcție printre care și placa refolosită apoi drept prag al încăperii 1 a din amfiteatru.

Este, de asemenea, posibil ca după construirea amfiteatrului, activitatea de distribuire a annoniei să se fi mutat aici și inscripția să fi fost reutilizată de aceiași proprietari într-un scop practic, pierzîndu-și însă rolul informativ.

DORIN ALICU — ADELA PAKI

⁶⁷ De altfel, este atestată prezența unui *ensor perpetuus* al unui *corpus pistorum* la Roma (CIL, VI, 22), dovadă că oriunde se manevrau cantități de grâu era necesară prezența unei persoane care să le cîntărească.

⁶⁸ Suetonius, *Caligula*, 18; *Domitianus*, 4; *Nerva*, 11.

⁶⁹ Oct. Floca, *Muzeul de arheologie Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, [Deva, 1967], p. 21, prezentate ca și clopoței. Identificarea recent făcută pe material a arătat însă că este vorba despre capace de greutate.

⁷⁰ D. Alicu — E. Nemeș, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 354 sq., pl. V.

⁷¹ *Ibidem*, cf. nr. 78 și 84, pl. V/11, respectiv V/5.

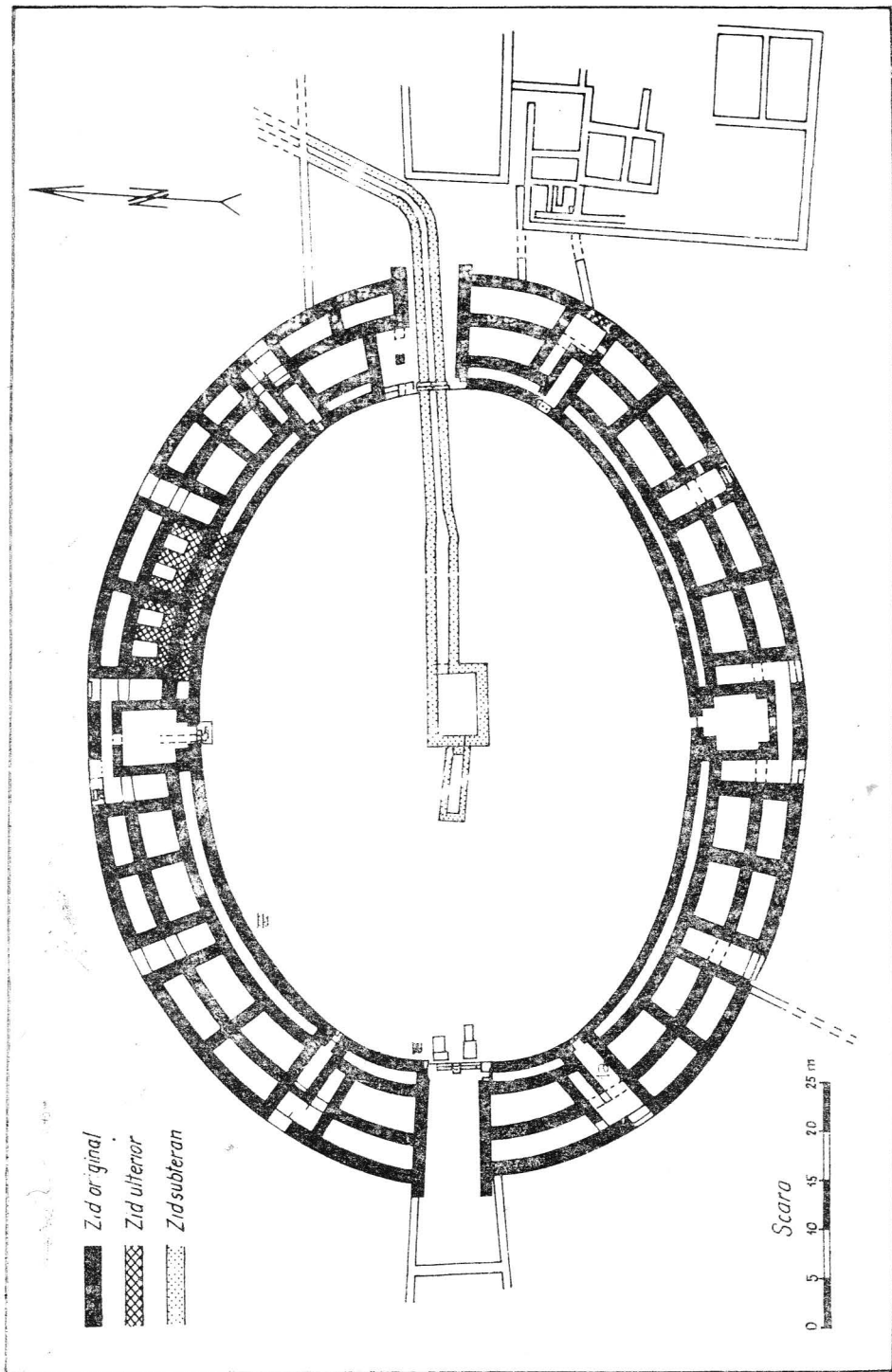
⁷² H. Daicoviciu și colab., în *MCA*, Brașov, 1981, p. 246—252.

AN UNPUBLISHED INSCRIPTION FROM THE ROMAN
AMPHITHEATER OF ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

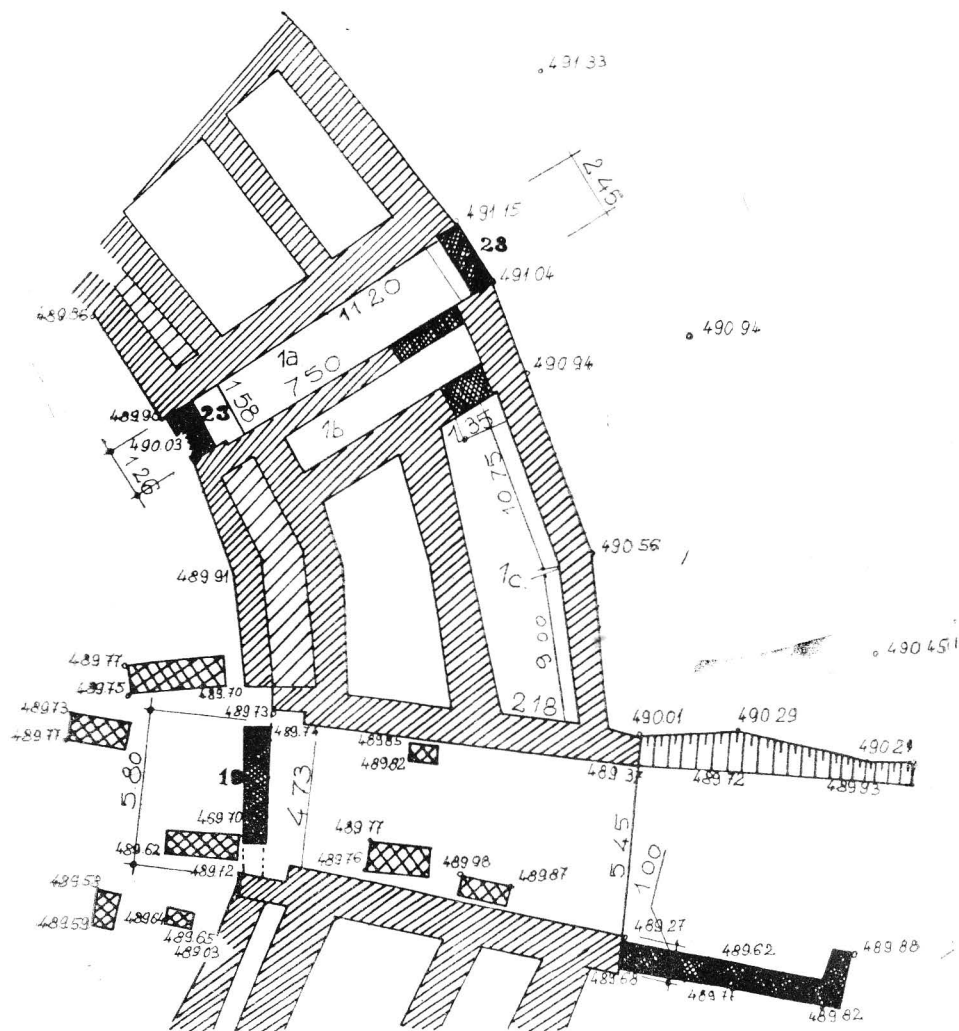
(Summary)

The authors discuss an inscription, vaguely mentioned by C. Daicoviciu and not published in IDR, engraved on a big stone plate, used as a threshold at one of the interior entrances of the amphitheater, 1A.

The letters, finely engraved, show: LOC ME[N]SO. The search was begun with the demonstrated finding that the plate could not be a seat in the amphitheater and thus it is not the classical formula indicating the place of a person or corporation. Analysing the meanings of the antic term *ensor*, the authors arrived to the conclusion that it must be a *ensor frumentarius*, civil servant of the *annona*, an office which is lead in provincial town, by the *aediles* and there is epigraphical evidence for it in Ulpia Traiana: IDR, III/2, 72 — Q. Aur. Q. f. Tertius Pap. Sarmiz., *dec. col. ob honorem flamini et HS LXXX N ad annonam dedit*. So, the inscription indicated the place where the distributions of food to the *plebs urbana* were made. This place was somewhere else, maybe near the *horreum*, because the plate is reused, loosing its indicativ character in order to become a simple threshold.

Pl. I. Plan general al amfiteatrului (după C. Daicoviciu).

Pl. II. Detaliu camera 1 a — 1 c (ridicare topo de D. Ursuț).

CONSIDERAȚII PRIVIND UNELE MATERIALE TEGULARE DE LA ULPİA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Materialul tegular civil de la Ulpia a fost discutat de-a lungul anilor în mai multe lucrări¹, fără ca vreuna să epuizeze subiectul. Nici rîndurile de față nu au această pretenție, ci doar să completeze și eventual să îmbogățească informația privind subiectul respectiv.

Principala metodă pe care o vom folosi în acest studiu este analogia între abrevierea folosită și numele cunoscute din epigrafie. În cazurile în care abrevierile nu au corespondent epigrafic cunoscut, completările trebuie văzute doar ca ipoteze, pe care descoperiri ulterioare le vor confirma sau infirma.

*

1. Ștampila VAR MAR (V+A+R M+A+R), pl. I/fig. 1, a fost descoperită pe mai multe fragmente de *tegulae*, provenite din ruinele Ulpiei. Ea are o formă dreptunghiulară, de 10 × 2,5 cm, cu colțurile rotunjite, avînd la capete două triunghiuri reliefate; literele sînt în relief și au o înălțime de 1,7 cm.

Ștampila a fost citită [A]VR(elius) MAR(ianus)². Deoarece abrevierea este „cu totul ipotetică”³ și improprie numelui Aurelius, ne-am gîndit că ligatura V+R poate ascunde de fapt o ligatură V+A+R⁴, abrevierea numelui Varius. Abrevierea MAR poate proveni de la mai multe nume: Marianus, Marcus, Martialis etc.

La Ulpia a fost descoperit un fragment de stelă „funerară”⁵, purtînd numele lui Varius Martialis, decurion al coloniei Sarmizegetusa.

În concluzie, presupurem că ștampila în discuție poartă abrevierea numelui lui Varius Martialis, care, probabil, a donat materialul tegular discutat.

2. Tipul de ștampilă din pl. I/fig. 2 a fost citit pînă acum în diferite feluri: Ianuarius⁶, Ianu(ari)⁷, Iulius Val⁸.

Ștampila în discuție, cu dimensiunile de 10 × 3 cm, literele de 2 cm, în *tabula ansata*, are patru impresiuni, spre deosebire de o altă ștampilă asemănătoare, care are cinci impresiuni. Cele două ștampile au fost discutate împreună⁹, dar ele necesită, fiecare, o interpretare independentă.

Considerăm că cele patru impresiuni ale primei ștampile pot fi grupate în trei feluri: IVN (citit retrovers), IAN (citit de la stînga la dreapta, cu litera N inversată) și IVLI (citit retrovers, cu lambda în loc de I). Deoarece sînt singurele

¹ N. Branga, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 81—100; N. Gudea, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 140; *IDR*, III/2, ș.a.

² N. Branga, *op. cit.*, p. 83; *IDR*, III/2, nr. 546.

³ N. Branga, *loc. cit.*

⁴ Toate ștampilele sînt greu lizibile.

⁵ I. I. Russu, în *Sargetia*, V, 1968, p. 93—94; *IDR*, III/2, nr. 458.

⁶ *Sargetia*, I, 1937, p. 35, fig. 13.

⁷ N. Branga, *op. cit.*, p. 86; N. Gudea, *op. cit.*, p. 140.

⁸ *IDR*, III/2, nr. 555 a și 560, fig. 403.

⁹ *IDR*, III/2, nr. 560; N. Branga, *op. cit.*, p. 86.

abrevieri posibile, numele de pe ștampilă ar putea fi: Iunius, Ianuarius sau Iulius, ultimele două nume fiind întâlnite la Ulpia¹⁰.

3. Această ștampilă, pl. I/fig. 3, a fost discutată, alături de precedenta, după cum am menționat în rândurile de mai sus, fără a se considera că este un alt tip¹¹.

Intr-adevăr, ștampilele seamănă atât la stilul de imprimare, cât și la caracterele literelor. Spre deosebire de precedenta, aceasta are cinci impresiuni, plasate într-un cartuş de 11 × 3,5 cm. Prima impresiune este o hastă verticală, iar ultima un A. La tipul prezentat anterior, atât prima cât și ultima hastă sînt verticale, provenind de la I sau N. Ștampila din fig. 3 a fost citită AVIVI (citit retrovers) sau IANV(arius)¹² și ALIAL (Ala I Alpinorum)¹³.

Ținînd seama că impresiunea din mijloc are o continuare spre vârful V-ului din dreapta, propunem lectura IVL VA (Iulius Valens). IVL VA ar putea fi una și aceeași persoană cu I.VAL, C.I.VA, CIV¹⁴ sau poate IVLIVS¹⁵.

Indiferent cine se ascunde sub această abreviere, credem că ștampilele prezentate în fig. 2 și 3 sînt contemporane, chiar dacă nu aparțin aceluiași producător.

4. Vom discuta în continuare două tipuri de ștampile, una cunoscută de mult în literatura de specialitate¹⁶, pl. I/fig. 4, iar alta inedită, descoperită în timpul campaniei din 1986, în clădirea EM 24, pl. I/fig. 5.

Ștampila din fig. 4 a fost imprimată în două variante, MARCI și ARCI, pe aceeași țiglă¹⁷. Cu toată această deosebire, este, credem, evident că ele aparțin aceluiași producător.

Țigla descoperită recent poartă ștampila VL MAR (ligatură V+L) și are caractere foarte asemănătoare cu precedenta. Datorită asemănării dintre cele două ștampile, bănuim că țiglele provin din același atelier, iar abrevierea aparține lui VL(pius) MARCI(anus). Eventuale descoperiri ulterioare pot confirma această ipoteză.

5. Ștampila GIM a fost descoperită în cursul campaniei din 1980¹⁸. În cursul campaniilor următoare, s-au mai găsit două fragmente, unul la edificiul 002, iar altul la EM 20. Cartuşul este dreptunghiular, avînd în interior două anse, literele sînt în relief și au o înălțime de trei centimetri (pl. I/fig. 6).

Există trei personaje care ar putea fi proprietarii ștampilei: Caius Iulius Marcianus, decurion al coloniei Ulpia Traiana și prefect al pagusului Aquae¹⁹, Caius Iulius Maximinus, guvernator consular al Daciei²⁰ și Caius Iulius Marcus, din colegiul meșteșugarilor²¹.

6. Din ștampila MVP (pl. I/fig. 7) a apărut pînă acum un singur exemplar,

¹⁰ IDR, III/2, p. 470.

¹¹ N. Branga, *loc. cit.*; C. Daicoviciu, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 543, 552, 555, fig. 50, 2.

¹² CIL, III, 8075, 1; IDR, III/1, p. 236; C. Daicoviciu, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 543.

¹³ *TglB*, XIV, 207, p. 52; C. Daicoviciu, *loc. cit.*

¹⁴ IDR, III/2, nr. 560.

¹⁵ IDR, III/2, nr. 557.

¹⁶ CIL, III, 8075, 18; *AEM*, XIII, 1889, p. 199; N. Branga, *op. cit.*, p. 88; N. Gudea, *op. cit.*, p. 140; IDR, III/2, nr. 561.

¹⁷ Muzeul din Deva, nr. inv. 2438.

¹⁸ H. Daicoviciu și colab., în *MCA* (a XV-a sesiune de rapoarte), Brașov, 1981, p. 252.

¹⁹ IDR, III/3, nr. 10.

²⁰ IDR, III/3, nr. 213.

²¹ IDR, III/2, nr. 417.

descoperit în campania anului 1984, în curtea clădirii 002, în apropierea fântinii. Tot acestui tip ar putea să-i aparțină și fragmentul VP²².

Ștampila păstrată integral are dimensiunile de $8,5 \times 4$ cm, iar literele au o înălțime de 3 cm. Cele trei litere sînt plasate într-un cartuș dreptunghiular, imprimat astfel încît literele ies în relief.

Studiind lista persoanelor care ar putea fi reprezentate de abrevierea MVP, ne-am oprit la mai multe posibilități, urmînd ca eventuale noi descoperiri să indice mai exact personajul: M(arcus) Ulpius²³, M(arcus) Ulpius Phoebeus din Micia²⁴, Ulpius Provincialis din Micia²⁵, Valerius Philinus²⁶ și Val(erius) Proculus²⁷.

7. Ștampila LOPL face parte tot din descoperirile ultimilor ani (pl. I/fig. 8).

În anul 1980, a fost descoperită o țiglă cu un fragment de ștampilă OPL, citit *retrovers*²⁸, iar în 1984, în curtea clădirii 002, a fost descoperită o țiglă întreagă, cu ștampila LOPL, avînd cartuș dreptunghiular de $10,5 \times 5$ cm, litere în relief, înalte de 2,7 cm.

Bănuim că ștampila aparține unui personaj încă necunoscut epigrafic: L(u-cius) OP(eltus) L... .

8. Ștampila M·I·D a fost descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, pentru prima dată, în secolul trecut. Muzeul din Deva păstrează un fragment de țiglă cu ștampilă, avînd hasta verticală a lui I și D, trecută în inventar ca II. La o analiză atentă, s-a constatat că este vorba de fapt de ștampila MID. Un alt exemplar a fost descoperit în 1974, la templul lui Liber Pater, iar în ultimii ani descoperirile de ștampile MID la Ulpia s-au înmulțit²⁹, ajungînd astăzi la 10 exemplare, printre care și o piesă întreagă (pl. I/fig. 9).

Datorită contextului arheologic în care au fost descoperite, acum putem data cu aproximație aceste ștampile. La edificiul EM 22, cit și la EM 24, țiglele cu această ștampilă au fost găsite în nivelul inferior, ceea ce le datează la începutul secolului al II-lea e.n.

Acest tip, M·I·D, este diferit de tipul nr. 263 din IDR, III/1, dat ca identic³⁰. Tegulele descoperite la Tibiscum, Zăvoi, Criciova, cu ștampila MID, considerate ca identice, au înălțimea literelor de 1,8—2 cm, nu au chenar și semne despărțitoare, iar literele sînt mult mai neîngrijit lucrate. Cele de la Ulpia sînt mai îngrijite, literele au 4 cm înălțime, iar între ele este un semn despărțitor, în formă de „inimă“.

Chiar dacă producătorul ar fi același, nu putem admite că numerosul material tegular de la Sarmizegetusa, ștampilat M·I·D, a fost adus, sau că la Ulpia a funcționat o filială a unui atelier din Tibiscum, după cum susține N. Branga³¹.

Pentru întregirea numelui, propunem M(arcus) (Iulius) D(onatus), sau D(ubiatatus). Ținînd seama că este o ștampilă timpurie, Marci Iulii sînt obișnuiți la Ulpia, iar cognomenul Donatus este menționat în capitala Daciei. Este de remarcat că la Ulpia a funcționat un atelier aparținînd lui M.SER.DON(atus)³².

²² CIL, III, 8075, 22; IDR, III/2, nr. 568; fragmentul VP nu este menționat de N. Gudea, *loc. cit.*

²³ IDR, III/2, nr. 184.

²⁴ IDR, III/3, nr. 31 și 136.

²⁵ IDR, III/3, nr. 170.

²⁶ IDR, III/2, nr. 456.

²⁷ IDR, III/2, nr. 452.

²⁸ H. Daicoviciu și colab., *op. cit.*, p. 253.

²⁹ H. Daicoviciu și colab., *op. cit.*, p. 254.

³⁰ IDR, III/1, nr. 263, cu bibliografia.

³¹ IDR, III/2, nr. 560 a.

³² IDR, III/2, nr. 565.

9. Recent au fost identificate în Muzeul din Deva trei piese (una ilizibilă)³³, provenite de la Ulpia (pl. I/fig. 10 și 11). Ștampila a fost citită pînă acum în mai multe feluri: FRI³⁴, FR³⁵, FREA³⁶. Înclinăm să citim ștampila ca PRFA, scris retrovers. Ștampila ar fi putut aparține, ca donație, lui Papirius Rufus Fa... (Fabianus?), fost procurator al aurăriilor, după cum vorbește epitaful său, descoperit la Ampelum³⁷. Este posibil ca acest demnitar să fi deținut și unele funcții în capitală, în care calitate a putut dona țiglele menționate.

Ipotetic, considerăm că ar putea fi și abrevierea lui Procilius Fa(bianus). Numeul Procilius este foarte frecvent la Ulpia, fără ca pînă acum să apară alături de cognomenul Fabianus.

10. În Muzeul din Deva se păstrează o cărămidă cu un text incizat înaintea de ardere (pl. I/fig. 12). Tigla, de dimensiunile 30 × 21 × 2 cm, a mai fost publicată în IDR, III/2, nr. 569, cu bibliografia mai veche. Atît lucrările mai vechi³⁸, cît și IDR, III/2 citesc textul „b XII“, presupunîndu-se că ar putea avea „vreo legătură cu lucrările în vreo cărămidărie sau chiar cu numărul de ordine al Leg. XIII Gemina din Apulum“³⁹.

Într-adevăr, la prima vedere, citirea „b XIII“ pare corectă, dar urmărind tipurile de litere b cursiv folosite în Dacia⁴⁰, observăm că toate au bucla orientată spre stînga și nu spre dreapta, cum este în cazul de față. De aici tragem concluzia, că nu poate fi litera b, ci D și, deci, inscripția trebuie citită DXIII, adică 513. Avem de-a face, se pare, cu o țiglă pe care s-a trecut un număr, în cursul lucrărilor dintr-o cărămidărie.

În Dacia există analogii pe două fragmente de *tegulae*, unul descoperit la Buciumi⁴¹, iar celălalt provenit recent de la Ulpia⁴². Ștampila de la Buciumi a fost citită IIDC, iar cea de la Ulpia D, aceasta fiind aplicată lingă ștampila PR.COS.

MIHAI BĂDĂU-WITTENBERGER

ON SOME TEGULAR MATERIALS FROM ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Summary)

Relying on epigraphically known Roman names, the author attempts to complete the list of producers and donors of the tegular material at Sarmizegetusa. The following lectures are proposed: for stamp nr. 1, Varius Martialis; for nr. 2, Iunius, Ianuarius or Iulius; for nr. 3, Iulius Valens; for nr. 4, Ulpius Marcianus; for nr. 5, Caius Iulius Marcianus, Caius Iulius Maximinus, or Caius Iulius Marcus; for nr. 6, Marcus Ulpius, Marcus Ulpius Phoebus, Ulpius Provincialis, Valerius Philinus, or Valerius Proculeanus; for nr. 7, Lucius Opelius L...; for nr. 8, Marcus Iulius Donatus or Dubitatus; for nr. 9, Papirius Rufus Fabianus, or Procilius Fabianus; and for nr. 10, DXIII, i. e. 513.

³³ În Muzeul din Deva, nr. inv. 2255, 2256, 2257.

³⁴ CIL, III, 12636; N. Branga, *op. cit.*, p. 90; N. Gudea, *op. cit.*, p. 140.

³⁵ CIL, III, 12636; *ErdM*, 1902, p. 340.

³⁶ *Klio*, X, 1910, p. 497, nr. 11.

³⁷ IDR, III/3, nr. 359.

³⁸ *AEM*, IX, 1885, p. 244, nr. 13; CIL, III, 8077, 17.

³⁹ IDR, III/2, *loc. cit.*

⁴⁰ IDR, I, p. 181.

⁴¹ E. Chirilă și colab., *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cunoașterea Țimesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 118, pl. CXL, 2.

⁴² Informație amabilă I. Piso, pentru care îi mulțumim.

fig.1.

fig.6.

fig.2.

fig.7.

fig.3.

fig.8.

fig.4.

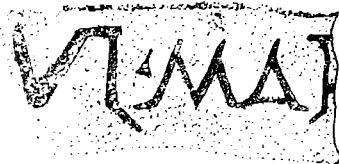

fig.5.

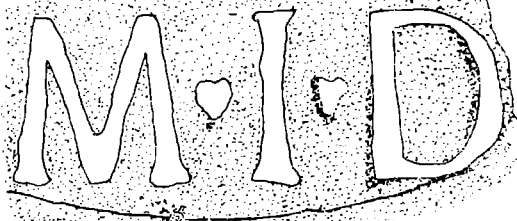

fig.9.

fig.12.

fig.10.

fig.11.

EPIGRAPHICA (XV)*

Inscripții din Apulum

1. — Altar de calcar, partea superioară (fig. 1 a, b, c, d); dimensiuni: 50 × 28 × 20 cm. Au fost scrise două fețe, cu litere de 7,5 și 10,5 cm. Piesa se află în Muzeul Unirii din Alba Iulia. (inv. 285). D. Radu a prezentat următoarea lectură a celor trei rînduri păstrate pe latura din față a altarului¹:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
pro s(alute) M(arci?)
M(arcus) Ulp(ius)?

Preferăm să credem că inscripția a fost închinată *pro s(alute) M(arcorum) Ulp(iorum)*, deci în sănătatea a cel puțin două persoane. Apoi, editorul nu a observat că există o inscripție și pe latura din dreapta a altarului, din care s-a păstrat cam jumătate din lățime. Cum între literele I și O nu se observă vreun punct despărțitor, ne vine greu să decidem între lectura *Io[vi]* și *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*. Aici nu pare să se fi scris mai mult de un rînd. Iată noua lectură:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
pro s(alute) M
M(arcorum) Ulp(iorum)

.....

Lateral:

Io[vi] sive *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*.

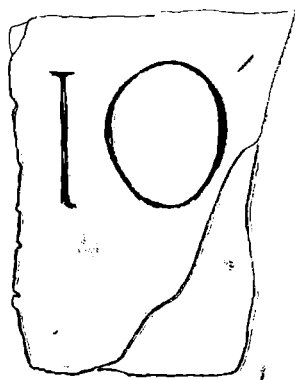

Fig. 1 c, d

* *Epigraphica* (XII) în *ActaMN* XVII 1980, p. 81 sqq., unde este indicat locul de apariție al seriilor anterioare; (XIII) în *ActaMN* XVIII 1981, p. 443 sqq.; (XIV) în *ActaMN* XX 1983, p. 104 sqq.

¹ D. Radu, în *Apulum* IV 1961, p. 101, nr. 5, fig. 5.

2. — Altar de calcar, din care s-a păstrat partea stângă, de sus, a cîmpului inscripției (fig. 2 a, b); dimensiuni: $22 \times 20 \times 20$ cm; literele de 6 cm. Piesa, inedită, se află în lapidariul Muzeului Unirii din Alba Iulia.

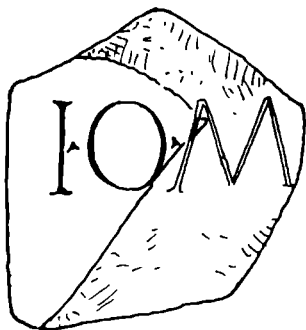

Fig. 2 b

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

Cele trei litere sînt atît de apropiate, încît par a fi fost urmate de încă un epitet sau determinativ al divinității. Dacă a existat un al doilea rînd al inscripției, el a fost mai scurt.

3. — Altar de calcar, cu capitulul și cîmpul inscripției parțial deteriorate (fig. 3 a); dimensiuni: $44 \times 24 \times 17$ cm; literele de 3 cm. Piesa se află în lapidariul Muzeului Unirii din Alba Iulia (inv. 78). A fost descoperită în 12 iunie 1847 pe locul unei cărămidării, care ar putea fi cea despre care se știe că a existat pe versantul de sud al dealului numit Kutjamál, înspre Partoș, și de unde provin multe monumente romane²: Inscripția a fost văzută de Thalson³, iar Mommsen i-a preluat acestuia lectura, fără a fi văzut piesa.

CIL III 1167:

////

////

//// TE

RENTIVS

5 EX·VISO

P

Între timp din cîmpul inscripției s-a șters începutul r. 4—5 și litera P din r. 6. Se văd însă și litere în r. 1—3, pe care Thalson nu le observase. În ce privește numele dedicantului, literele LP din r. 3 ne dau certitudinea pentru lectura *[M(ar)-cus) Ulp(ius)]*. Nomenul *Terentius* este, deci, folosit drept cognomen. Ceea ce a mai rămas în r. 1 din literele V, N și O constituie un sprijin suficient pentru lectura *[Sil]v[a]no*. În r. 2, înaintea cuvîntului *sac(rum)*, este destul loc pentru un epitet al lui Silvanus, probabil *Dom(estico)*. Un argument în favoarea lecturii în r. 1—2 îl constituie faptul că în aceeași zi și în același loc au fost descoperite încă două

² Vezi B. Cserni, *Alsófehér vármegye története a római korban*, Nagy-Enyed (Aiud) 1901, p. 274—275, nr. 31; pl. II, nr. 31.

³ În afara manuscrisului lui Thalson, inscripția este semnalată în *Kronstädter Satellit* 1847, nr. 51, p. 213 și la J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des classischen Altertums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Brașov 1851, p. 161, nr. 273.

monumente, închinată de asemenea lui Silvanus⁴. Ne-am putea gândi la un sanctuar al acestei divinități. Iată lectura inscripției (fig. 3 b):

/Sil|v|a|no
 sac(rum)
 /M(arcus) Ulp(ius) Te-
 rentius
 5 ex viso
 / (osuit).

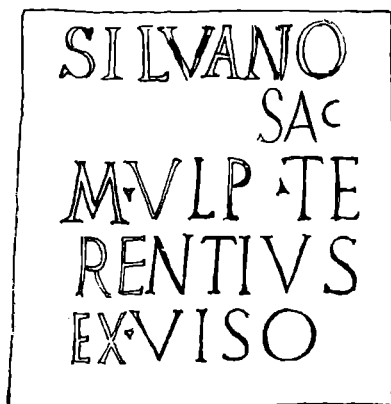

Fig. 3 b

4. — Lăspede sau, mai degrabă, stelă funerară de calcar, fragment din partea de sus a cîmpului inscripției (fig. 4 a, b). O bordură pare a avea rolul de a separa cîmpul inscripției de un registru superior. Dimensiuni: 31 × 23 × 16 cm; literele de 8 cm în r. 1 și de 6,5 cm în r. 2. Piesa se află în Muzeul din Alba Iulia (inv. 612).

Din r. 1 s-a păstrat prima literă a formulei *D(is) M(anibus)*, iar din r. 2 literele OM aparținînd nomenului defunctului sau al defunctei, urmate probabil de o hastă verticală.

D(is) [M(anibus)]
 .om

Fig. 4 b

Defunctul sau defuncta purta romenul *Domitius*,-a sau *Pomponius*,-a⁵.

5. — Lăspede funerară de calcar, din care s-au păstrat cinci fragmente (fig. 5 a, b, c, d, e). Ele se află în Muzeul din Alba Iulia sub numerele de inventar 660, 634, 707, 631 și 695. Dimensiuni: *a* — 23 × 20 × 2,5 cm (spart în două); *b* — 31 × 29 × 3 cm; *c* — 13 × 10 × 3 cm; *d* — 20 × 23 × 2,5 cm (spart în două); *e* — 12 × 7 × 3,5 cm. Literele au înălțimea de 6 cm în r. 1—3 ale fragmentelor *a*—*b* și pe fragmentul *c* și de 5 cm în r. 4 al fragmentului *b* și pe fragmentul *d*.

⁴ CIL III 1141 și 1143.

⁵ *Domitius Nic...* și *Domitius Eufas* în două inscripții inedite și *Pomponius Fuscus* în CIL III 982 și 983.

Scrierea este cit se poate de neîngrijită. Ligaturi: *a* — r. 1: *A + V*; *b* — r. 1: *T + E*. Litera *I* este uneori de foarte mici dimensiuni (*b* — r. 3; *c* — r. 1 și, poate, *a* — r. 2—3).

B. Cserni a publicat fragmentul *a* fără bucățica de sus⁶, afirmînd că a fost descoperit în anul 1907 la „Kutjamál“, în viile care se aflau pe locul cimitirului roman dintre Partoș și Cetate⁷. Nu avem de ce ne îndoii de locul descoperirii, căci inscripția, așa cum se va vedea mai departe, are într-adevăr un caracter funerar. Este, de asemenea, logic să presupunem că tot atunci și tot acolo au fost găsite și fragmentele *b—c*, pe care Cserni nu a mai ajuns să le publice și a căror apartenență la aceeași inscripție nu a observat-o. Nu pare, deci, a corespunde adevărului afirmația lui C. L. Băluță și I. I. Russu că fragmentul *b*, pe care l-au publicat, ar fi fost găsit „în *colonia Nova*, incinta castrului“⁸. Nici cei doi editori nu au observat că fragmentul *b* face parte din aceeași inscripție cu *a*, *c*, *d* și *e*.

a — B. Cserni: AVR T... / RAE.... / ETE

b — C. L. Băluță, I. I. Russu:*us tesse(rarius)* / ...[*coniu*]*x eius*[*fl*]*lius* / ...[*bene*] *me(renti)*.

Fragmentele *a* și *b* pot fi bine puse în legătură (fig. 5 f), în timp ce plasarea fragmentului *c* nu este tocmai sigură. Este, apoi, evident că fragmentul *d* se află în stînga, jos, dar nu știm cît este de mare lacuna între *b—c* și *d*. S-ar putea să nu lipsească nici un rînd între ele. Fragmentului *e* nu i-am găsit un loc convenabil.

a—d:

Q.....
Aur(elius) ?*T*.....*us tesse*-
rar[ius, coniu]x eius
et E..... *filius*
 [?matri] ?*pien[tissi]m(a)e*
M.....
*I**us*
 ...[*bene mere*]*ntibus*

e:

SM
fil(?ius, -a)

În r. 1 litera *Q* face parte fie din numele defunctei, fie din propoziția *q[ui] vixit*. Monumentul este înălțat de un *Aurelius**us* (r. 2), care îndeplinea funcția de *tesserarius*⁹, de bună seamă în legiunea XIII Gemina. Tocmai de aceea nu este exclus ca r. 3 să fi fost mai lung: *tesse/rar[ius leg(ionis) XIII G(eminae), coniu]x eius*. Din cognomenul fiului (r. 4) s-a păstrat inițiala *E*. Formula [*bene mere*]*ntibus*, de care nu avem de ce ne îndoii, arată că în inscripție mai este pominit, poate în partea de început, pierdută, cel puțin încă un defunct. După nomenul *Aurelius* și după scriere piesa se datează în secolul III.

6. — Bază de statuie funerară, de calcar, partea din stînga, cu dimensiunile 145 × 46 × 69 cm (fig. 6 a). Latura stîngă, păstrată, este ornamentată cu un vrei de viță de vie. Literele au în r. 1—3 înălțimea de 9—9,5 cm, în r. 4—7 de 5—6 cm, în r. 8 de 7 cm, în r. 9 de 6 cm, iar în r. 10—11 de 3 cm. Ligaturi — r. 4: *A+N*, *X+X*; r. 5: *A+N*, *X+X*; r. 6: *N+E*; r. 7: *N+I*. Piesa a fost descoperită în cursul

⁶ B. Cserni, în *ATÉvk* XIV 1908, p. 51.

⁷ Vezi B. Cserni, *Alsófehér vármegye története a római korban*, p. 273—274, nr. 25; pl. II, nr. 25.

⁸ C. L. Băluță, I. I. Russu, în *Apulum* XX 1982, p. 130—131, nr. 14.

⁹ Vezi pentru aceasta A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln-Graz, p. 43—44.

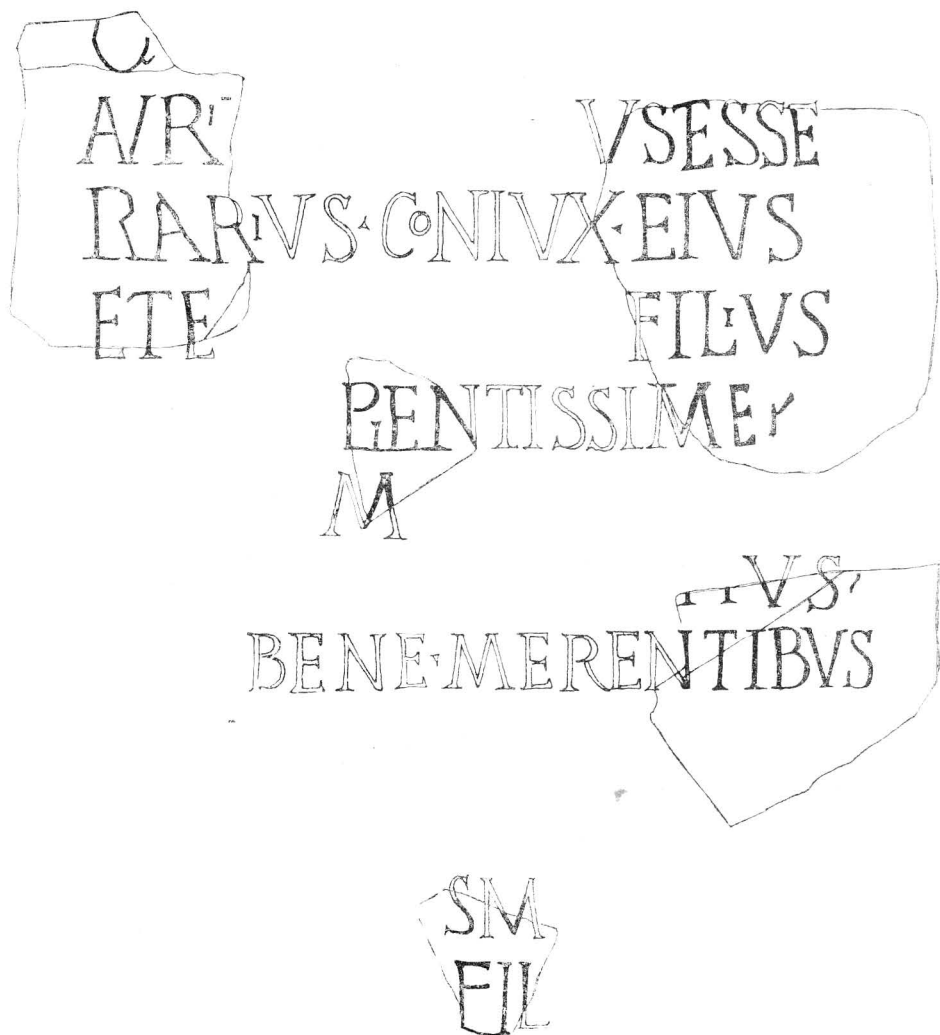

Fig. 5

săpăturilor din anul 1970 în catedrala romano-catolică din Alba Iulia și a fost publicată de I. I. Russu cu următorul text¹⁰, reluat apoi în *AnnEp*, 1980, 743:

[D(is) M(anibus)] / C(?atus) N]...?mil(es)] / leg(ionis) X]III G ?A]/n(t)oni-
[nianae...] / vix(it) an(nis) LXXV NO / vix(it) an(nis) XXII... / IOR.IANE ?VI /
Ingen VI A [....] / D. M G(aiuse)? [...] / VET EX A[....leg.] / XIII G
NE(?)

Luând în considerare starea piesei, nu se va putea niciodată ajunge la o reconstituire a inscripției. Putem însă încerca să oferim un text cât de cât coerent,

¹⁰ I. I. Russu, în *RevMuz*, IX 1980, p. 39—40, nr. 8, fig. 8.

iar punctul de plecare este observația că în r. 1, 3, 4, 9 avem de-a face cu nomenul *Nonius* (fig. 6 b). Observații mai mărunte sînt că în r. 4 cifra este XXV și că defuncta din r. 5—6 este *[Vic]torin(a)e*. Propun următorul text:

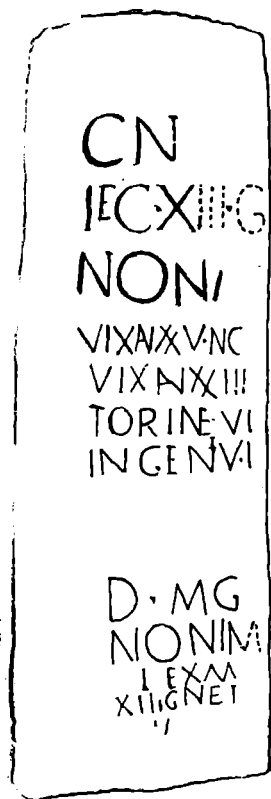

Fig. 6 b

C(aio) N[onio]
leg(ionis) XI [II Gem(inae)]
Non(io) I
vix(it) an(nis) XXV, No(n(io)) . . .
 5 *vix(it) an(nis) XXIII . . . [Vic-]*
torin(a)e, v[ix(it) an(nis)] . . .
?Ingen(u)i, vi[x(it) an(nis)] . . .
D MG
Non(ius) Im
 10 *[ve]lt(eranus) ex . . . [leg(ionis)]*
XIII G(eminac) ne[?potibus]

Nu putem explica lacuna între r. 7 și 8, în care ar mai încăpea două rînduri, și nici literele D MG din r. 8. Este greu de crezut că am avea de-a face cu invocația *D(is) M(anibus)* către sfîrșitul inscripției. Cel care închină inscripția este un *Nonius Im*, fost ofițer inferior al legiunii XIII Gemina (r. 9—11). Primul dintre defuncți, poate fiul celui amintit înainte, a fost militar al aceleiași legiuni (r. 1—2). Primul dintre nepoți a trăit 25 de ani (r. 3—4), al doilea 23 sau 24 de ani (r. 4—5). Urmează un personaj feminin purtînd cognomeul *Victorina*. Genitivul *Ingen(u)i* din r. 7 este greu de explicat. Ținînd seama pe de-o parte de lățimea literelor C și O, pe de alta de îngustimea literelor N și V, sîntem tentați să datăm inscripția la sfîrșitul secolului II sau la începutul secolului III.

7. — Lespede funerară fragmentară, de calcar, cu partea din stînga și de sus lipsă (fig. 7 a). Dimensiuni: 60×70×20 cm. Literele au înălțimea de 3,5 cm în r. 1—3 și de 3 cm în r. 4—7. Ligaturi — r. 1: M+E; r. 2: L+E; r. 4: V+R. Piesa a fost descoperită între anii 1938—1977 în cușul săpăturilor arheologice făcute în ca-

teatră româno-catolică din Alba Iulia și a fost publicată de I. I. Russu cu următorul text¹¹, reluat apoi în *AnnEp*, 1980, 740:

.... Filomel(us)
[?armor.] custos ex
.... vixit a(nnos) XXXII
.... Corolla et Aur(elius)
[C]restus et Aelia
[V]ictorina hered(es)
eius b[ene] m[erenti] p[ro]suerunt).

Eruditului comentariu privind numele personajelor nu i se poate aproape nimic adăuga¹². Nu putem răspunde nici întrebării privind eventualul raport de rudenie între defunct și moștenitorii săi, întrucât nu cunoaștem nomenul defunctului, iar alte precizări lipsesc. Nomenul lui *Aurelius C(h)restus* ne datează însă inscripția începînd cu domnia lui Marcus Aurelius.

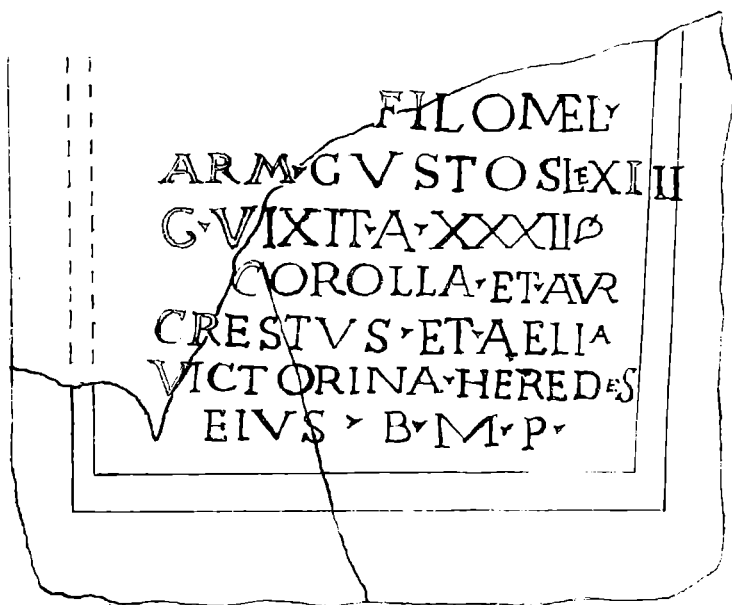

Fig. 7 b

Despre funcția îndeplinită de Filomelus I. I. Russu a scris următoarele¹³: „Titularul epitafului, foarte probabil militar (mort în plină vigoare a tinereții ostășești, la abia 32 de ani), poate să fi fost un gradat ca [armorum?] custos în legiune, dacă s-ar putea întregi astfel, ori [?templi] custos, [?aedis] custos(?). Plus adhuc non liquet.” Ceea ce a fost însă luat la sfîrșitul r. 2 drept EX, este de fapt LE X[II]II, deci *le(gionis) X[II]II*, cu ultimele două haste scrise pe ramă. Funcția de *armorum custos* în legiunea XIII Gemina, prima presupusă de I. I. Russu, este

¹¹ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 36—38, nr. 5.

¹² Pentru F în loc de Ph și C în loc de Ch vezi H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București—Paris 1978, p. 207—208.

¹³ I. I. Russu, *loc. cit.*

mai presus de orice îndoială. O mărunță observație este că în r. 6 *heredes* a fost scris în întregime. Iată lectura pe care o propunem (fig. 7b):

- *Filomel(us)*
 [arm(orum)] *custos le(gionis) X[I]II*
 [G(eminae), v]ixit a(unis) XXXII.
 ... *Corolla et Aur(elius)*
 5 [C(h)]restus et Aelia
 [V]ictorina *heredes*
 eius b(ene) m(erenti) p(osuerunt).

8. — Lespede de calcar, colțul din dreapta, jos (fig. 8a, b). Cimpul inscripției a fost mărginit de un chenar simplu. Dimensiuni: 52×50×18 cm. Literele au înălțimea de 4 cm în r. 1—4 și de 5 cm în r. 5. Piesa, inedită, se află la Muzeul din Alba Iulia (inv. 336). Textul, foarte neclar, ar putea fi următorul:

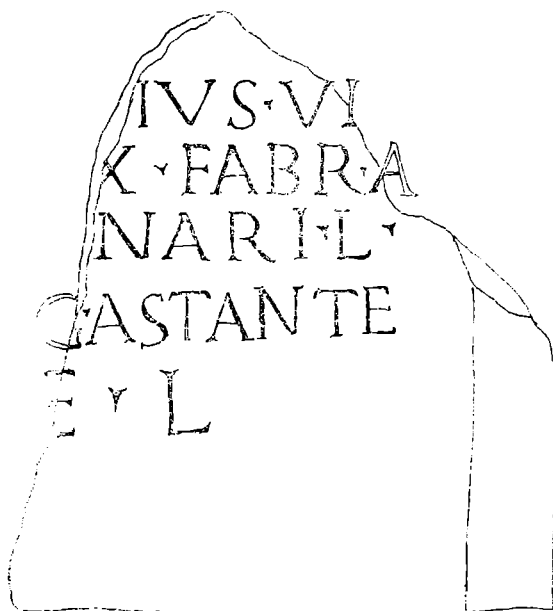

Fig. 8 b

.....
 ... *ius Vi[?n-]*
 [?de]x Fabr(?icio) A-
 [?polli]nari L
 .. G a(d)stante
 ... EL.

Singurul cuvânt clar al inscripției este *a(d)stante* din r. 4, arătând că un personaj îl asistă într-o acțiune pe un altul. Cognomenul primului personaj poate fi la fel de bine *Ve[lo]x*. S-ar putea ca prescurtarea FABR să se refere la o (centuria) *X fabr(um)* sau la (domo) *Fabr(ateria)*. Cum prima literă din r. 4 este G, poate fi luată în considerare și lectura *Fabr(icio) A[?polli]nari l(egato) / [le]g(ionis)*, unde legatul legiunii, necunoscut până acum, ar fi eponim.

Din cele spuse mai sus ar rezulta că inscripția ar fi votivă. Totuși, dacă ar susține cineva că ea are un caracter funerar, s-ar putea servi drept argument de următorul pasaj din CIL VI 3194: *Q(uintus) Pude(n)s / here(s) ads[t]ante co(n)iugi* — (pro coniuge).

9. — Lespede de calcar, fragmentul din stînga, puternic corodat (fig. 9a, b). Dimensiuni: 20×20×18 cm; literele, rudimentar scrise, au înălțimea de aproximativ 1,5 cm. În unele dintre ele se păstrează vopseaua roșie. În r. 5 lapicidul a evitat un defect inițial al suprafeței. Piesa, inedită, se află în Muzeul din Alba Iulia (inv. 961). Textul, pe alocuri obscur, este următorul:

...?D.....
 RVCIV....
 Malcu[s]...
 Quietu[s]...
 5 Apollin[aris]...
 Victori[nus]...
 A?MBIBA...
 Qui.....

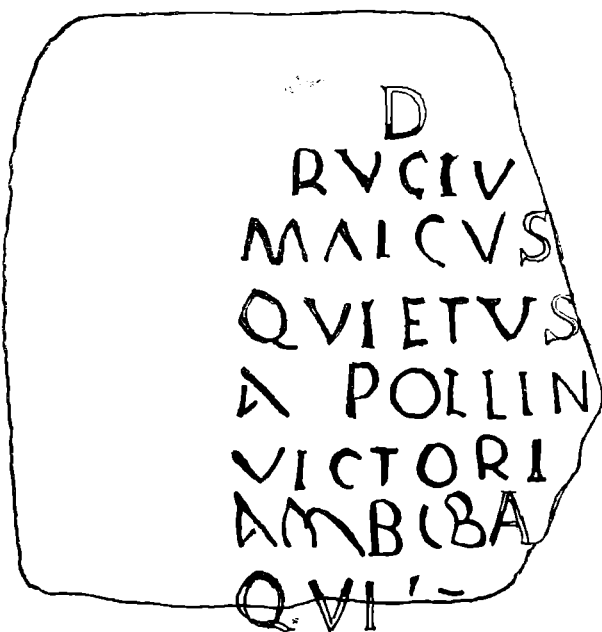

Fig. 9 b

Ne aflăm în fața unei liste de nume, aparținând probabil unei asociații religioase sau unei comunități etnice. Cum persoanele nu apar în inscripție cu *tria nomina*, am putea avea de-a face cu peregrini. Numele *Malcus* din r. 3 este palmyrean¹⁴. Neclare rămîn numele din r. 2, unde ne vine greu să completăm [*Efrucius*, și cel din r. 7, unde mai ales litera M este nesigură. Numele din r. 8 poate fi citit *Quintus*, *Quietus* sau în mod asemănător.

10. — Lespede de marmură, fragment, colțul din dreapta jos (fig. 10 a, b). Dimensiuni: 15,5×11,5×2,5 cm. Literele au înălțimea de 1,5—2 cm. Ligaturi — r. 2, 4, 5: V+S. Piesa, inedită, se află la Muzeul din Alba Iulia (inv. 691). Nu se cunosc condițiile de descoperire. Faptul că sub același număr de inventar este înregistrat și un fragment din marea placă epigrafică CIL III 7741=14479 nu înseamnă că piesa noastră face parte din aceeași inscripție. Se opun în primul rînd forma unor litere (de pildă R) și distanța diferită între rînduri. Același număr de inventar ar putea însă servi drept indicație că piesa a fost descoperită în același loc, deci pe „Glacis“, în imediata apropiere a castrului¹⁵.

¹⁴ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients*, Leipzig 1930, p. 70—71.

¹⁵ Vezi A. v. Domaszewski, ad CIL III 7741; B. Cserni, *op. cit.*, p. 305, ad nr. 221 b.

Fig. 10 b

.....
an(us)
[?r]nus
er
[?D]acus
 ..[?Mar]cellus

Inscripția conținea o listă de nume, din care s-au păstrat fragmentar câteva cognomina. Prin analogie cu CIL III 7741=14479 putem presupune o listă de soldați. Pentru r. 3 există destul de multe posibilități (*Aper*, *Celer*, *Macer*, *Super*). Cognomenul *Dacus* sau *Suriacus* indică, în cazul în care întregirea este corectă, originea purtătorului său.

IOAN PISO

EPIGRAPHICA (XV)

Inscriptions de Apulum

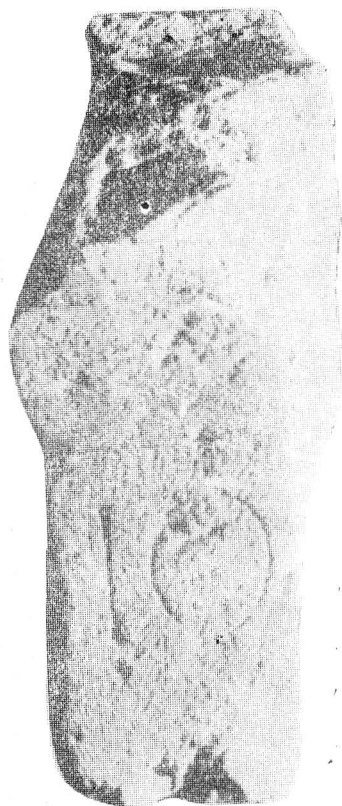
(Résumé)

On y présente 10 inscriptions de Apulum, parmi lesquelles cinq inédites (nos 2, 4, 8, 9, 10) et une partiellement inédite (no. 5).

L'autel no 1, écrit sur deux faces, fut dédié pour le salut d'au moins deux *Marci Ulpii*. De l'autel no 2 ne s'est préservé que *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*. On corrige ensuite la lecture de CIL III 1167 (no 3), en complétant le nom de la divinité — *[Sil]v[aj]no* — et celui du dédicant — *[M(arcus) U]lp(ius) Terentius*. Dans l'inscription funéraire no 4 le nom du défunt ou de la défunte était *Domitius*, -a ou *Pomponius*, -a, attestés à Apulum. Incomplet restera aussi le texte de l'inscription funéraire no 5, dont B. Cserni avait publié le fragment a et C. L. Băluță — I. I. Russu le fragment b. Pour le no 6, on y signale une famille de *Nonii*. Dans l'inscription funéraire no 7 la charge de *[arm(orum)] custos le(gionis) X[I]II [G(eminac)]* de Filomelus ne laisse subsister aucun doute. Pour ce qui est de l'inscription fragmentaire no 8, on présente plusieurs hypothèses, sans pouvoir se décider pour une d'elles. Ni même le caractère votif de l'inscription ne semble être assuré. Les nos 9 et 10, fragmentaires, contenaient des listes de personnes — la première, à ce qu'il semble, des pègrins, la seconde des soldats.

a

b

Fig. 1

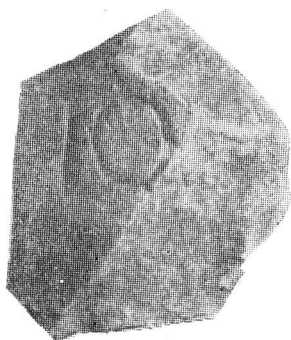

Fig. 2 a

Fig. 4 a

Fig. 3 a

Fig. 5

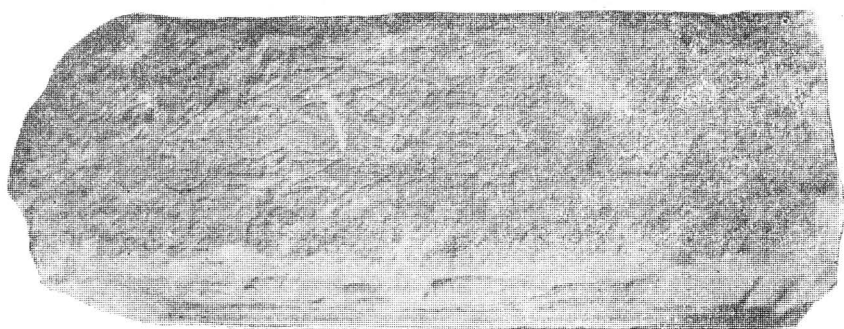

Fig. 6 a

Fig. 7 a

Fig. 8 a

Fig. 9 a

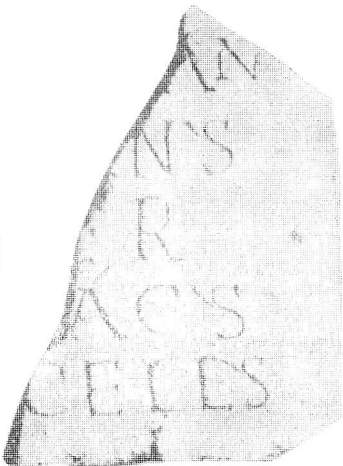

Fig. 10 a

UN MORMÎNT DE INCINERAȚIE LA AMPELUM*

La începutul lunii mai 1983, cu ocazia executării unor lucrări de excavare pentru amenajarea terasamentului liniei ferate cu ecartament normal Alba Iulia-Zlatna, în amonte de localitatea Pătrînjeni, la extremitatea nordică a cătunului Suseni, pe un promontoriu de pe malul drept al râului Ampoi (fig. 1), în perimetrul anticului *municipium Ampelum*, în grădina locuitorului Sabin Mărginean, s-au descoperit: un mormînt de incineratie, unele părți componente ale unui edificiu cu caracter religios-votiv sau funerar din epoca romană¹, precum și fragmente tegulare.

Specificul lucrărilor care se executau au impus o intervenție imediată, atât pentru recuperarea elementelor arhitectonice provenite din edificiul amintit mai sus, cît și pentru cercetarea și recuperarea inventarului din mormîntul de incineratie, acțiunea căpătînd și un caracter de salvare.

Mormîntul de incineratie a fost executat într-un teren argilos, aproape de marginea promontoriului, la o distanță de circa 25 m de locul de descoperire a elementelor arhitectonice amintite (fig. 1), fiind secționat transversal de lama utilajului terasier (fig. 2).

Orientarea gropii este N—S², cu o declinație neglijabilă V—E.

Lungimea păstrată a gropii este de 1,20 m, lățimea de 0,70 m, grosimea umpluturii fiind de 0,70 m, iar adîncimea față de actualul nivel de călcare este de 0,90 m (?), o adîncime relativă, deoarece terenul, cu ocazia executării lucrărilor amintite mai sus, a fost răzuît puternic la suprafață. Această operațiune a dus la distrugerea nivelului de călcare contemporan mormîntului, dispărînd orice urmă de o posibilă activitate din jurul lui. De asemenea, această situație nu permite să precizăm dacă mormîntul a fost tumular sau plan.

Groapa este de formă rectangulară², cu marginile ușor rotunjite, iar pereții și fundul au fost neteziți.

Fundul și pereții gropii prezintă o crustă de pămînt ars, în grosime de 0,03—0,04 m, culoarea ei variînd de la roșu cărămiziu pe fund și treimea inferi-

* Comunicarea a fost prezentată la Simpozionul jubiliar din 29—30 XI 1983 a Muzeului Unirii din Alba Iulia. Recunoștință regretatului prof. I. I. Russu și mulțumiri sincere dr. V. Wollmann pentru informații și îndrumările primite.

¹ Aceste materiale vor face obiectul unei comunicări viitoare.

² L. Bârz, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV—V (cimitirul 1 de la Bratei)*, București, 1973, p. 11—12; D. Protase, *Necropola orașului Apulum*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 141.

³ B. Lukács, *A botosi pogány temetkezése*, în *ArchÉrt.*, XIII, 1879, p. 14—19 și 350—355; G. Téglás, *A korábbi római bányászata és kettős sirmezeje Zalatna közelében*, în *ArchKözl.*, XVI, 1890, p. 1—44; O. Floca, *Sistemele de înmormîntare din Dacia superioară*, în *Sargetia*, II, 1941, p. 93; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 61; idem, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 111; L. Bârz, *op. cit.*, p. 12; D. Protase, *Necropola...*, p. 141.

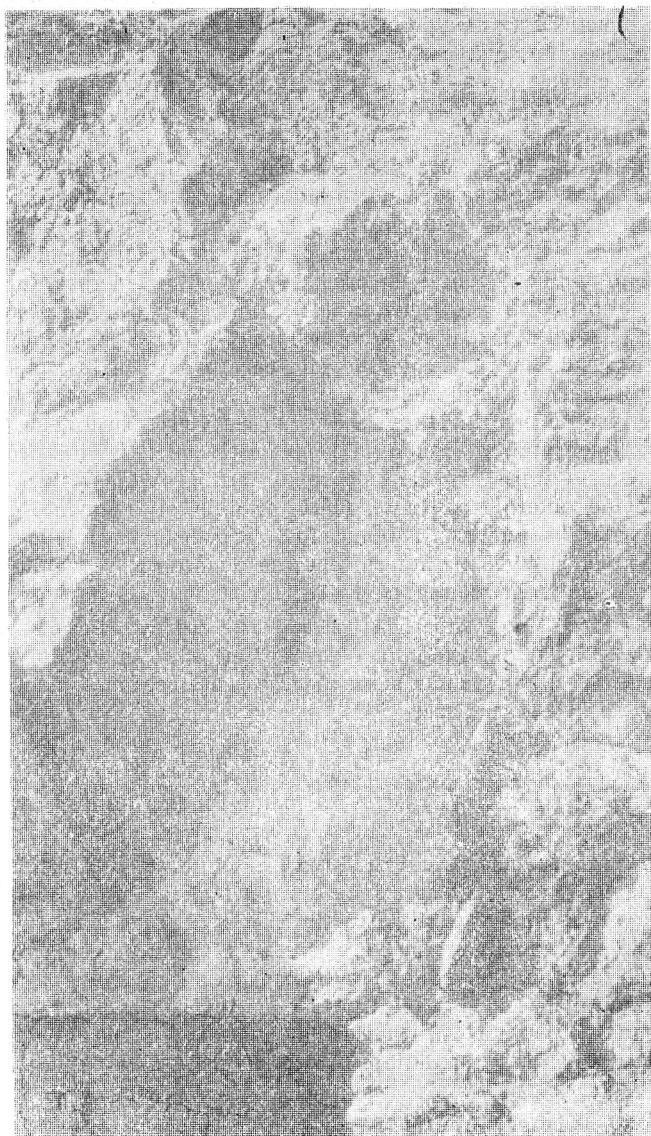

Fig. 2 Căpătul sudic al mormântului de incinerare secționat de către lama **utilajului** terasier; fragmente
din vasul de provizii *in situ*.

oară a pereților, la negru pe pereți înspre suprafață⁴. Acest aspect se datorește arderii, rituale⁵, neuniforme, focul neluînd cu aceeași intensitate contact cu conținutul gropii.

Situația stratigrafică în cuprinsul gropii sepulcrale. O primă și interesantă constatare este că vasele de ofrandă au fost așezate direct pe fundul gropii (fig. 3). Ordinea depunerii lor fiind următoarea (fig. 4/I): în capătul dinspre nord al gropii a fost așezată o fructieră (afumătoare), de factură romană (fig. 4/I, 1; pl. I, 1), urmînd pe latura dreaptă două castroane diferite ca formă și capacitate, lucrate din pastă fină, de culoare roșie-gălbuie (fig. 4/I, 2—3; pl. I, 2—3), iar pe latura stîngă o farfurie-platou (fig. 4/I, 4; pl. II, 1), modelată tot dintr-o pastă fină, de culoare roșie-gălbuie, avînd pe marginea buzei, în poziție opusă, torți, care imită pe cele de tip *lebes*⁶ (pl. II, 1), fără a fi torsionate. Pe linia mediană a gropii, în zona unde aceasta a fost secționată de către lama utilajului terasier, a mai fost surprinsă numai o parte dintr-un vas de provizii de o capacitate mai mare (fig. 4/I, 5; pl. I, 4), modelat dintr-o pastă zgîrțuroasă, de culoare cărămizie-gălbuie.

Probabil că în timpul depunerii în groapă a resturilor cinerare, sau din cauza presiunii exercitate de către acest material de umplutură, în decursul secolelor care au trecut, vasele amintite mai sus s-au spart pe loc, fiind recuperabile și întregibile, în afară de vasul din partea de sud, din care o parte a fost pierdut în pămîntul ras de către lama utilajului amintit.

Peste aceste vase de o ofrandă se găsește un strat gros de 0,30 m (A) de cărbune, de diferite dimensiuni, predominînd fragmentele mici, în amestec cu puțină cenușă, granule mici de argilă arsă de culoare cărămizie, puține resturi, foarte mărunte, de oase umane puternic calcinate, foarte friabile, și fragmente ceramice cu vădite urme de ardere secundară. Au mai fost surprinși cîțiva bolovani de rîu, fragmente de cărămizi și țigle cu puternice urme de ardere, provenite din materialele utilizate la amenajarea rugului⁷ (fig. 4/II).

Stratul următor (B), în grosime de 0,25 m, este format din mici granule de argilă arsă, în amestec cu particule mici de cărbune, dar în cantitate mai mică față de primul strat (A) și un număr mare de fragmente ceramice, unele dintre ele prezentînd urme de ardere secundară.

Peste stratul descris, urmează unul C, în grosime de 0,15 m, format din puține particule de cărbune în amestec cu argilă nearsă și fragmente ceramice. Acest strat este suprapus de un strat (D) de pămînt nears, destul de omogen ca structură.

Demne de menționat sînt următoarele aspecte: groapa a fost executată într-un strat de argilă compactă, avînd pereții, atît prin natura solului cît și datorită arderii, aproape impermeabili, situație care a facilitat stagnarea în groapă a apei de infiltrație pe verticală și umectarea puternică a întregului inventar arheologic, făcîndu-l foarte friabil, în consecință foarte greu de recuperat. Tot datorită umidității și a greutății masei de umplutură s-a produs și o puternică tasare. Apoi, apa cu puțină cenușă provenită din rug au dat naștere la o lezie care în decursul secolelor a disolvat aproape în totalitate fragmentele de oase calcinate, transfor-

⁴ M. Macrea, D. Protase, *Șantierul Alba Iulia și împrejurimi*, în *Materiale*, V, 1959, p. 439; L. Bârză, *op. cit.*, p. 12; D. Protase, *Necropola...*, p. 141, 145—146.

⁵ L. Bârză, *op. cit.*, p. 12; D. Protase, *Necropola...*, p. 146.

⁶ I. H. Crișan, *Ceramica daco-gețică, cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 94, 96, 98, pl. XX, 5, 9, CXXV, 1—3; I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slănic*, București, 1981, p. 40, fig. 70, 5, 8.

⁷ L. Bârză, *op. cit.*, p. 15, 17—18.

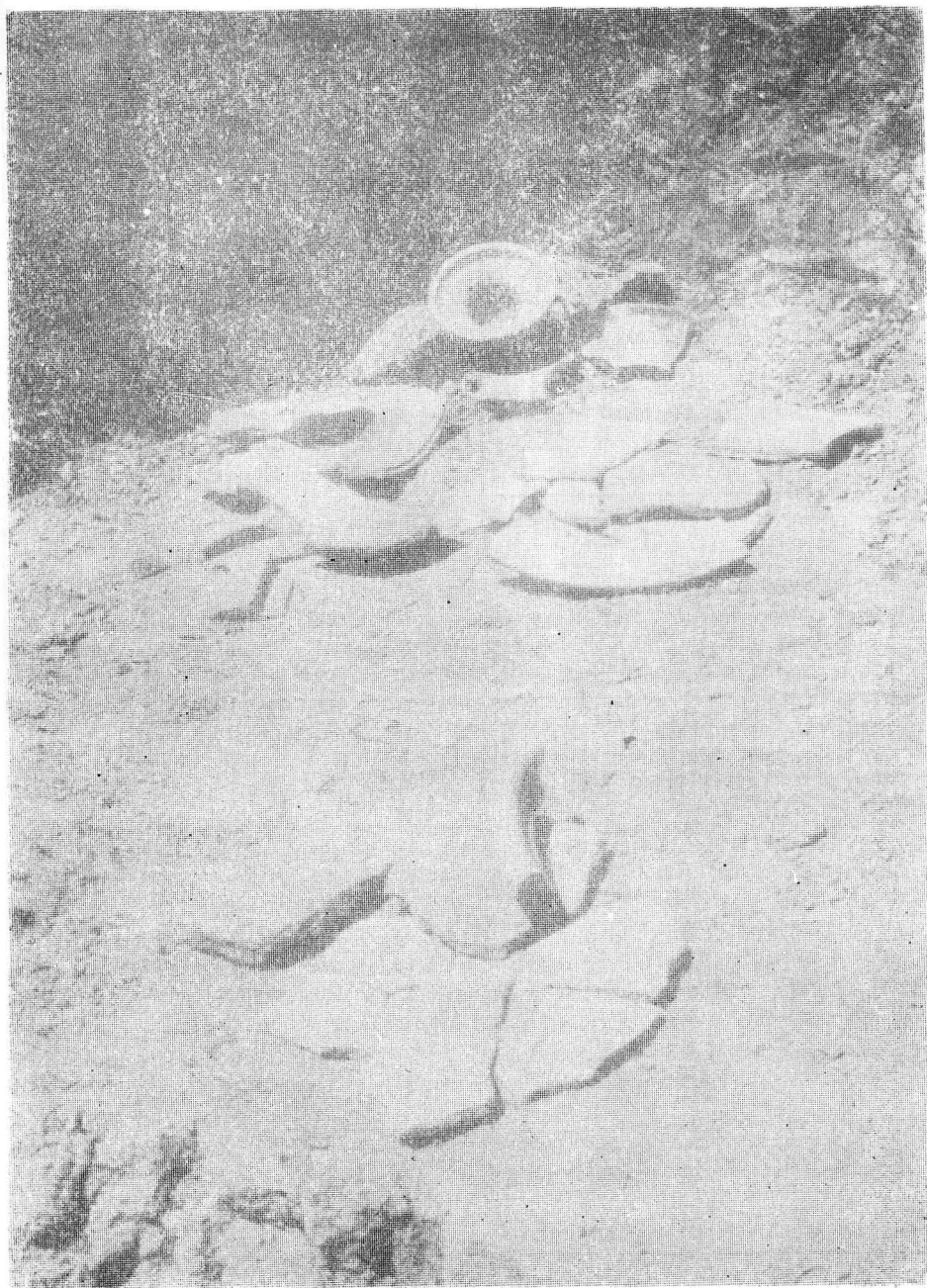

Fig. 3.^a Vasele de ofrandă în stare fragmentară.

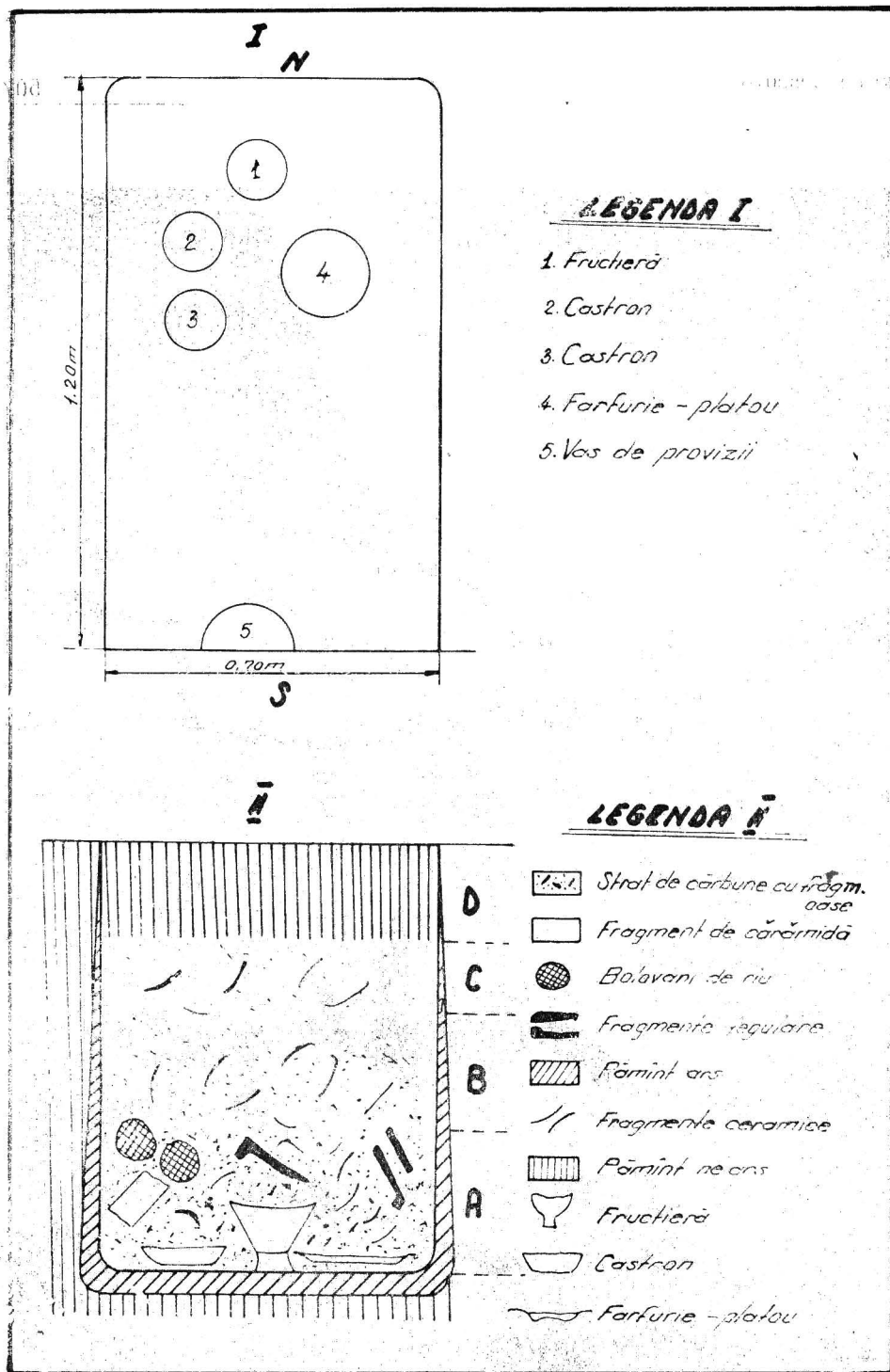

Fig. 4. Secțiune orizontală în mormintul de incinerare (I); situația stratigrafică în cuprinsul gropii sepulcrale (II).

mîndu-le în mici glomerule de pastă făinoasă, de culoare albă-cenușie, care pigmentează masa de cărbune și argilă calcinată din nivelul A.

Așa după cum am mai amintit, suprafața terenului a fost răzuită, fiind distrus nivelul antic de călcare, în consecință au fost distruse și eventualele urme ale unor activități legate de unele ritualuri desfășurate în jurul mormîntului sau deasupra lui, ca: vatra pentru pregătirea banchetului funerar, sau depuneri de oase de animale și fragmente de vase în tumul, dacă acesta a existat și se practica acest ritual.

Nu au fost descoperite monede sau alte obiecte din metal ce ar fi putut aparține defunctului.

Înainte de formulării unor considerațiuni privind unele aspecte reliefate în descoperirea noastră, se impune o descriere a stării în care a fost sesizată ceramica, precum și explicarea cauzelor care au determinat această stare.

Din situația prezentată, rezultă că mormîntul descoperit are un inventar format numai din ceramică, fapt ce ne determină să presupunem că alte obiecte care au aparținut defunctului, însoțindu-l pe rug, au fost distruse de foc, au fost jefuite, sau că ritualul nu impunea depunerea lor în mormînt. Cantitativ, ceramica aparținătoare acestor inventare este determinată în primul rînd de ritual, de starea socială a defunctului, cît și de numărul persoanelor, rudeni sau cunoscuți, care au asistat la acest eveniment funebru și au participat apoi la banchetul funerar.

În totalitate, ceramica descoperită este în stare fragmentară, putîndu-se înregistra doar cîteva exemplare. Starea fragmentară nu poate fi explicată decît ca rezultat al unor practici rituale ce impuneau depunerea odată cu defunctul pe rug și a unor vase, ce se spargeau în timpul incinerării, fracturarea unor vase pe rug, sau spargerea lor deasupra mormîntului⁶. Spargerea vaselor în timpul incinerării este evidențiată de fragmentele ce prezintă urme de ardere secundară. Fragmentele care nu prezintă asemenea urme de ardere secundară provin de la vasele sparte ritual în cadrul desfășurării ceremoniei depunerii în mormînt a resturilor cinerare și spargerea vaselor utilizate la banchetul funerar.

Vasele au fost modelate cu mîna sau la roata rapidă, folosindu-se fie o pastă zgrunțuroasă, cu un conținut mai mare de nisip și granule de cuarț sau de calcar, fie o pastă fină, bine frămîntată, densă, în care nu se mai poate deosebi degresantul.

Ceramica modelată dintr-o pastă zgrunțuroasă, datorită arderii într-un mediu reducător, a primit o culoare cenușie, care poate fi mai închisă sau mai deschisă, iar cînd operațiunea de ardere s-a executat într-un mediu oxidant, culoarea primită variază de la brun-roșcată la roșie-cărămizie, uneori cu slabe nuanțe gălbui.

Ceramica modelată din pastă fină, la fel, poate fi arsă într-un mediu reducător, primind culoarea cenușie, sau arderea s-a executat într-un mediu oxidant, primind o culoare roșie-cărămizie, pînă la roșie-gălbui.

Cele două specii de ceramică descoperite în mormînt aparțin ceramicii dacice și ceramicii provinciale romane, cu mici abateri de la canoanele ei, abateri de influență locală.

Ornamentația este simplă, reducîndu-se la una sau mai multe linii incizate orizontal (pl. II/7—8), benzi de striuri în val sau orizontale (pl. II/9—10), sau benzi

⁶ M. Macrea, E. Dobroiu, N. Lupu, *Șantierul arheologic Cașolț-Calbor*, în *Material*, V, 1959, p. 405; L. Bîrzu, *op. cit.*, p. 34.

de linii orizontale incizate, asociate în unele cazuri cu banda de linii în val (pl. I/4).

Unele dintre aceste motive ornamentale ca banda de striuri în val ce pornește de sub buza unor oale-borcan și este însoțită de o bandă orizontală de striuri pe umărul vasului (pl. II/9—10), sau benzi de linii incizate orizontal, simple sau intercalate de benzi de linii în val (pl. I/4), sînt ornamente care au fost preluate din motivistica ornamentală dacică⁹. În literatura de specialitate, preluarea acestor tipuri de ornamente din motivistica ornamentală dacică în motivistica ornamentală a ceramicii provinciale romane din Dacia s-ar fi produs în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n.¹⁰, utilizarea lor persistînd și în secolele următoare¹¹.

Tipologic, fragmentele de ceramică provincială romană descoperite aparțin următoarele forme de vase¹²: oale-borcan în număr de 9 bucăți (pl. II/2—107), alte tipuri de oale, în număr de 6 bucăți (pl. III/1—6), vas pentru păstrat provizii, una bucată (pl. I/4), fructieră (afumătoare), una bucată (pl. I/1), castroane diferite, în număr de 8 bucăți (pl. I/2—3; IV/1—6), farfurie-platou, una bucată (pl. II/1), diferite fragmente de vase — funduri și pereți —, în număr de 6 bucăți (pl. V/1—6). A mai fost descoperit un fragment de perete de vas, din pastă fină roșie-portocalie, cu pereți subțiri de 0,002 m și urme de toartă în secțiune dreptunghiulară, aplicată orizontal¹³. Provine de la un vas mic, de formă globulară, pentru păstrat vreun lichid, utilizat în scopuri rituale. A fost descoperit în nivelul C al mormîntului (pl. V/4). Au mai fost aflate un număr de 29 fragmente necaracteristice, dintre care 12 sînt arse secundar.

Considerăm deosebit de importantă descoperirea în nivelul B a mormîntului a două fragmente de ceramică dacică lucrată cu mîna (fig. 5). Unul dintre fragmente provine de la o *oală-borcan* (fig. 5/1; pl. V/8), avînd buza ușor evazată, modelat din pastă zgrunțuroasă, avînd ca degresant nisip grosier și granule de calcar. După ardere a primit o culoare brună-gălbuie. Ornamentația constă dintr-o bandă de linii incizate în val¹⁴ în treimea superioară a vasului. Prezintă urme de ardere secundară. Acest tip de oală, în formă de borcan, își găsește bune analogii în așezările daco-romane de pe cuprinsul provinciei Dacia, alcătuiind una din formele proprii ale dacilor, utilizarea ei continuînd chiar și după epoca romană pe parcursul celei prefeudale¹⁵.

Al doilea fragment provine de la o *strachină* (fig. 5/2; pl. V/9), modelată dintr-o pastă cenușie zgrunțuroasă. Muchia buzei este îngroșată și ușor înclinată

⁹ D. Protase, *Problema continuității...*, p. 67; I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 66; L. Bărzu, *op. cit.*, p. 38; Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 134—138; D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, I, București, 1980, p. 160—161.

¹⁰ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 135—137; Fl. Costea, *Persistența elementului autohton în sud-estul Transilvaniei în timpul stăpînirii romane în Dacia*, în *Cumidava*, IX, Brașov, 1976, p. 17—18.

¹¹ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 232; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 312—313; L. Bărzu, *op. cit.*, p. 38; Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 136.

¹² Pentru a nu încărca textul, în legenda fiecărei planșe se dau, pentru fiecare vas inclus în ilustrație, detalii privind caracteristicile principale, iar dimensiunile rezultă din scara care însoțește fiecare figură.

¹³ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 38; Gh. Bichir, *Așezări dacice în Țara Oltului*, în *StCom*, 1969, fig. 12/3 17/9; A. D. Alexandrescu, *Așezarea dacică de la Hărman*, în *Cumidava*, VIII, Brașov, 1974—75, fig. 1/2.

¹⁴ I. H. Crișan, *op. cit.*, pl. CXI/7; Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 135—136; I. Glodariu, Fl. Costea, I. Ciupea, *Comana de Jos*, Cluj-Napoca, 1980, p. 49; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 35, fig. 36/2.

¹⁵ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 161—162.

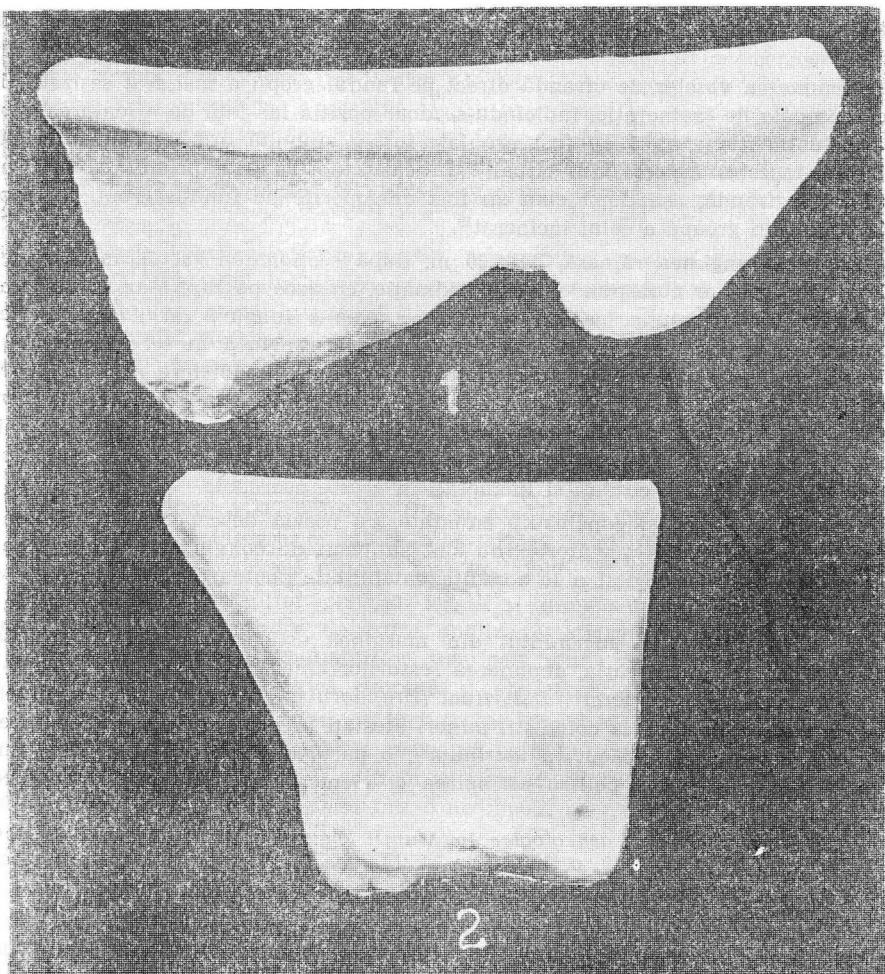

Fig. 5. Fragmente de ceramică dacică lucrate cu mina.

spre interior, avînd pe suprafața ei executate incizii paralele¹⁶. În afară, sub marginea buzei, se mai păstrează urmele unei proeminențe, ornament de tradiție hallstattiană¹⁷; poartă urme de ardere secundară.

Aceste două fragmente ceramice, de pură factură dacică, constituie unul din argumentele de atribuire etnică a defunctului.

Ceramica utilizată cu ocazia acestei ceremonii funebre, așa după cum am mai menționat, este aproape în totalitate de pură factură provincială romană, în parte dacică, sau purtînd ornamentații de origine dacică, iar procentul cel mai mare de utilizare îl deține ceramica modelată dintr-o pastă zgrunțuroasă, de culoare cenușie. Credem că această constatare, adică culoarea și calitatea pastei vaselor amintite, solicită o explicație, care ar putea fi de natură rituală, sau mai de-

¹⁶ Idem, *op. cit.*, p. 114—116; Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 134, fig. 10/2.

¹⁷ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 116.

grabă din cauza unor avantaje economice, mai ieftină, înclinînd pentru ultima variantă.

Depunerea vaselor de ofrandă direct pe fundul gropii a mai fost sesizată și în alte necropole de incinerare, indicîndu-se doar poziția lor față de orientarea gropii, fără a se menționa dacă au fost aranjate într-o anumită ordine, care ar implica atribuirea acestui aspect unui ritual¹⁸. În cazul nostru este posibil ca aranjarea vaselor de ofrandă, așa după cum au fost descoperite pe fundul gropii, să reprezinte poziția în groapă a celui incinerat¹⁹.

Dacă la lungimea rămasă, de 1,20 m, după secționarea gropii, mai adăugăm 0,30 m, lungimea ar corespunde, cu aproximație, cu cea pe care s-ar fi aflat vasul de provizii inițial, atunci groapa noastră ar avea o lungime de 1,50 m. Această dimensiune se încadrează în limitele celor descoperite încă în secolul trecut²⁰ și, mai recent²¹, în necropolele antice din jurul exploatărilor aurifere romane din perimetrul Boteș—Vulcoi—Corabia din munții Zlatnei și necropola orașului *Apulum*²². Descoperirile arheologice din munții Zlatnei au dat naștere la dispute privind ritul incinerării și a ritualurilor desfășurate cu această ocazie, precum și la precizarea etnicului celor decedați și incinerati în aceste necropole.

Dar argumentele și concluziile enunțate, cu ocazia descoperirilor menționate mai sus, de către unii cercetători²³ nu sînt suficient de convingătoare pentru a le putea considera definitive și a le acredita valabilitate pentru toate necropolele din zona amintită²⁴.

În cazul nostru, în mormîntul din marginea estică a anticului *Ampelum*, ritul practicat este incinerarea, depunerea resturilor cinerare s-a făcut în groapă de formă rectangulară²⁵, cu pereții arși ritual (*Brandgrubengräber*), ritual de influență ilirio-dalmată, preluat de la coloniștii mineri atestați în masă în regiune²⁶, cu precizarea că incinerarea s-a făcut la *ustrinum*²⁷, o parte din ceramică furnizînd suficiente elemente specifice pentru atribuirea ei elementului autohton; sînt aspec-

¹⁸ O. Floca, *Cercetări arheologice în Munții Zlatnei, pe dealul Boteș și Corabia*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 160—173; M. Macrea, E. Dobroiu, N. Lupu, *op. cit.*, p. 405—406; D. Protase, *Autohtonii...*, p. 161; L. Bârză, *op. cit.*, p. 94.

¹⁹ O. Floca, *Sistemele...*, p. 97.

²⁰ B. Lukács, *op. cit.*, p. 14—19, 350—355; G. Téglás, *loc. cit.*

²¹ O. Floca, *Cercetări...*, p. 160—173; idem, *Sistemele...*, p. 93.

²² D. Protase, *Necropola...*, p. 141.

²³ O. Floca, *Cercetări...*, p. 160—173; idem, *Sistemele...*, p. 96—105; C. Dai-coviciu, *TransAnt*, p. 120—121.

²⁴ D. Protase, *Problema continuității...*, p. 62—63 (cu bibliografia problemei); idem, *Autohtonii...*, p. 133—134, nota 74.

²⁵ Vezi nota 3.

²⁶ V. Pârvan, *Getica, o protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 272, 596; O. Floca, *Sistemele...*, p. 94—97 (cu bibliografia citată); M. Macrea, în *IstRom*, I, 1960, p. 383, 392, 401; D. Protase, *Problema continuității...*, p. 63; M. Garašanin, *Razmatranja a necropolana tipa Mala Kopasnica-Sase*, în *Godisnjak*, Sarajevo, 1968, p. 33—34; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 252; I. I. Russu, *Ilirii*, București, 1969, p. 33; D. Protase, *Riturile funerare...*, p. 107; A. Sântimbreanu, V. Wollmann, *Aspecte tehnice ale exploatării aurului în perioada romană la Alburnus Maior (Roșia Montană)*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 246—247; D. Protase, *Necropola...*, p. 156 (cu bibliografia problemei); *IDR*, I, p. 27, 184, 189—191; D. Protase, *Ilirii în Dacia romană pe temeiul datelor epigrafice*, în *SCIVA*, 29, 4, 1978, p. 497—503; idem, *Autohtonii...*, p. 39—40, 133—134, 234, nota 71.

²⁷ O. Floca, *Sistemele...*, p. 93—97; D. Protase, *Problema continuității...*, p. 61; Fl. Costea, *op. cit.*, p. 19; L. Bârză, *op. cit.*, p. 18; D. Protase, *Necropola...*, p. 146—147.

care își găsesc bune analogii în unele din mormintele cercetate în necropolele de la Boteș-Vulcoi-Corabia²⁸. Dar, comparativ, inventarele mormintelor cercetate din necropolele amintite mai sus sînt foarte sărace în ceramică față de mormîntul de incinerare descoperit în *Ampelum*. Acest lucru se datorează stării sociale a defuncților din aceste necropole, care chiar dacă aparțin unor mineri autohtoni, liberi, ei erau foarte săraci („condițiile de trai și muncă ale acestor lucrători mineri se deosebeau foarte puțin de ale sclavilor cu care munceau adesea împreună”²⁹).

În concluzie, particularitățile ritului incinerăției, precum și factura unei anumite părți a ceramicii sînt dovezi peremptorii, care atestă încă o dată existența elementului autohton, dacic, în timpul stăpînirii romane în Dacia, respectiv în mijlocul unei populații eterogene și eteroglotă din *Ampelum*. Monumentul descoperit aparține unui autohton, din mediul social urban, care, după inventarul descoperit în mormînt, a fost de condiție socială bună, făcînd parte dintr-o generație ce a început să se adapteze noilor condiții de viață impuse de către civilizația romană³⁰. Posibil să fi fost un slujbaș al administrației exploatărilor aurifere cu sediul la *Ampelum*, sau un meseriaș care a decedat către sfîrșitul secolului al II-lea e.n., sau în prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Lipsa de elemente suficient de concludente pentru a încerca o datare mai strînsă a monumentului funerar ne obligă la încadrarea cronologică propusă mai sus.

Interpretarea observațiilor privind forma și dimensiunile gropii sepulcrale, precum și a datelor furnizate de către analiza stratigrafică a depunerilor din această groapă, a ritului și a ritualurilor practice, sînt elemente suficiente pentru a justifica încadrarea cronologică propusă și atribuirea etnică a monumentului.

Descoperirea acestui mormînt de incinerare la o distanță mică de locul unde au fost sesizate piesele arhitectonice, piese pe care în partea introductivă a rîndurilor de față le atribuiau unui edificiu cu caracter votiv-religios sau funerar, ne îndreptățește să credem că ne aflăm într-o necropolă cu rit de înmormîntare mixt din perioada de ocupație romană.

Față de această situație, socotim necesară o urgentă cercetare a întregului promontoriu citat, cunoscînd că numai coroborarea observațiilor rezultate din cercetarea a mai multor obiective de acest gen ne oferă posibilitatea elaborării unor concluzii veridice, cu valabilitate pe o arie mai largă sau mai restrînsă dintr-o anumită perioadă a istoriei.

ION T. LIPOVAN

EIN BRANDGRAB AUS AMPELUM

(Zusammenfassung)

Gelegentlich einiger Eisenbahn-Bauarbeiten am östlichen Ende des antiken *Ampelum* entdeckte man im Mai 1983 die Spuren eines römischen Baues und Ziegelbruchstücke.

Dafür, daß es sich eher um eine Begräbnisstätte, als eine Kultstätte handelt, zeugt eine N—S orientierte Brandgrube von rechteckiger Form, mit graden Seitenwänden und Boden; als auch Brandspuren.

²⁸ O. Floca, *Sistemele...*, p. 96.

²⁹ M. Macrea, în *IstRom*, I, 1960, p. 392, 402.

³⁰ Idem, *op. cit.*, p. 390—396; D. Protase, *Autohtonii...*, p. 136, 160, 164—165.

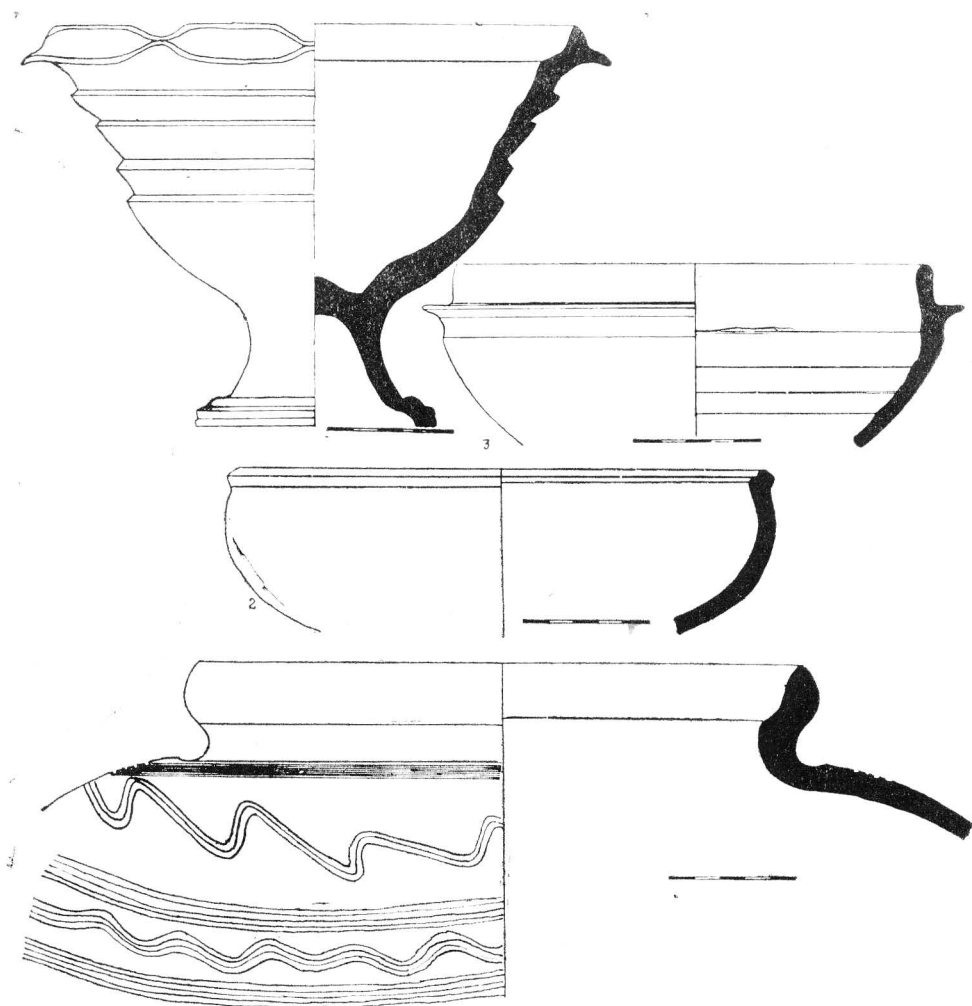
Die Länge der Grube beträgt 1,20 m, Breite 0,7 m, und ist 0,90 m tief. Die Füllmenge beträt 70 cm. Neben den Brandspuren enthielt das Grab auch Bruchstücke von römischer Töpferware und handgearbeitete Keramik aus grauer Tonpaste und dakischer Herstellungs- und Verzierungsart.

Die sogenannte provinziell-römische Tonware ist mit Verzierungen geschmückt, die der dakischen Keramik eigen ist. Diese Erscheinung kann in der 2-ten Hälfte des II Jh. nachgewiesen werden und verlängert sich in die nachfolgenden Jahrhunderte.

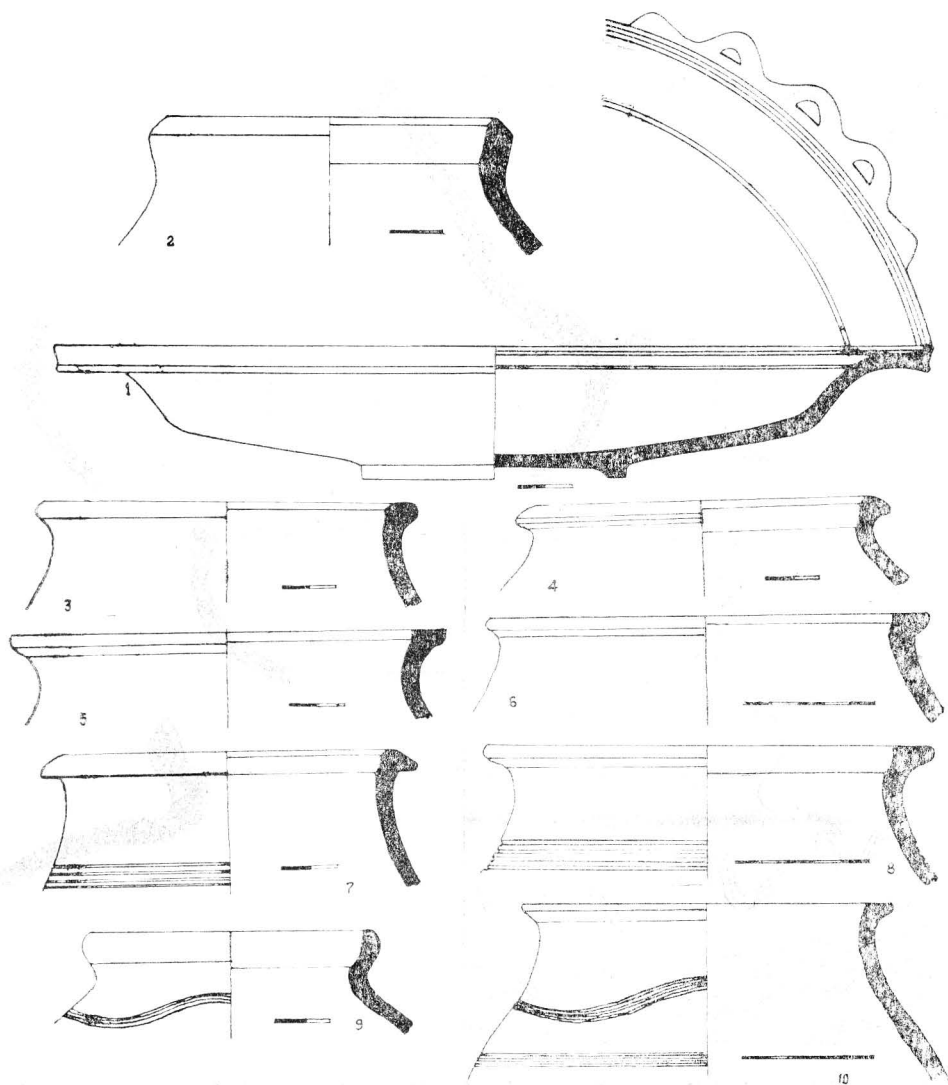
Nach den Grabbeigaben zu schließen, handelt es sich um das Grab eines Einheimischen, der zur städtischen begüterten Bevölkerung angehörte und sich schon der neuen Lebensart und römischen Zivilisation angepaßt hatte. Er konnte vielleicht auch in der römischen Bergwerksverwaltung aus *Ampelum* tätig gewesen sein oder einen damit in Verbindung stehenden Beruf ausgeübt haben, bis er Ende des II. oder zu Beginn des III. Jh. verschieden ist.

Das Grab und dessen Ausführungsart weist auffallende Ähnlichkeit zu den in der Umgebung von Zlatna entdeckten Grabfeldern von Vulcoi-Corabia, bzw. Boteș.

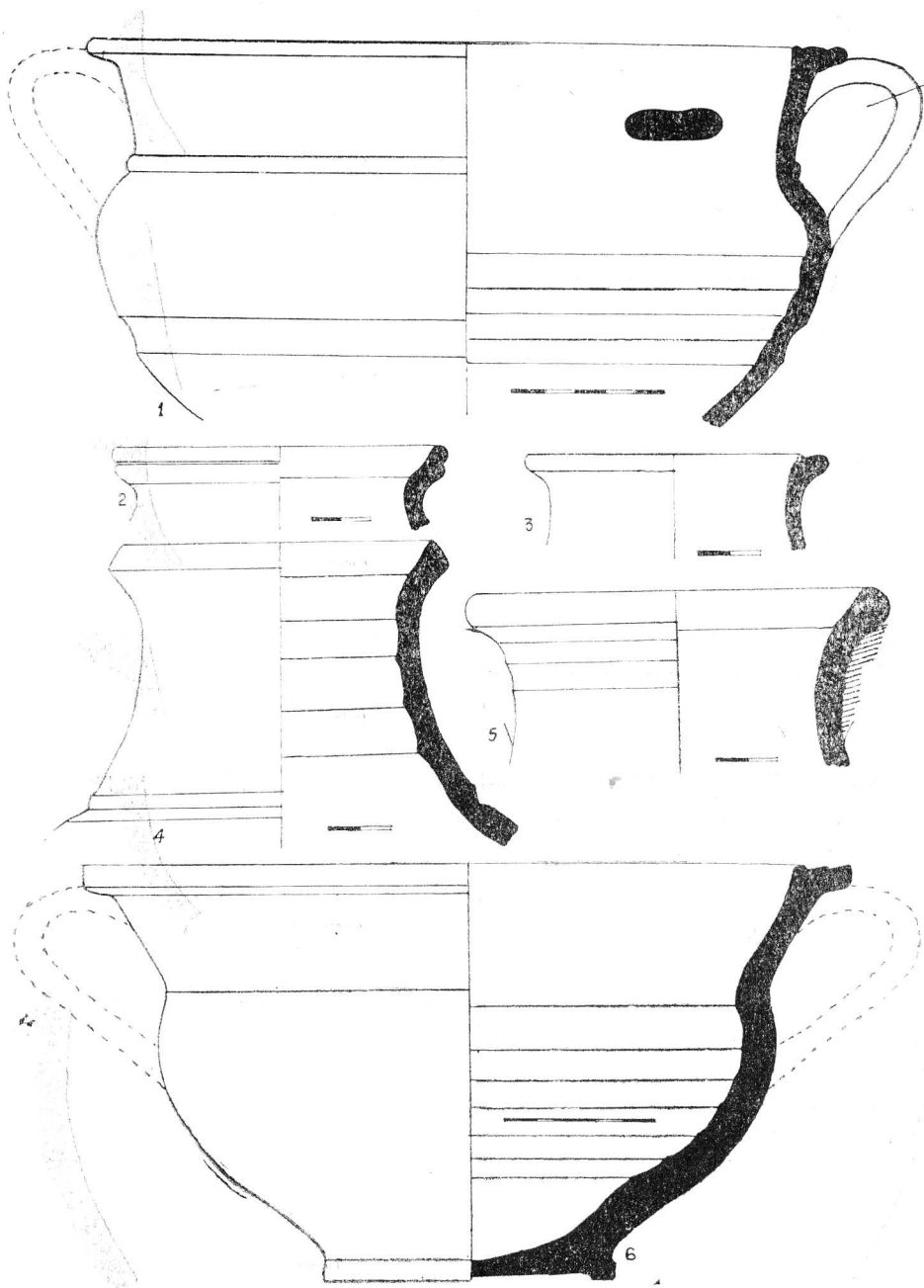
Das Vorhandensein in der Nähe dieses Grabes von verschiedenen Bruchstücken von Grabdenkmälern, läßt darauf schließen, daß in römischer Zeit in dieser Grabstätte nicht nur dieser Grabrhythmus ausgeübt wurde.

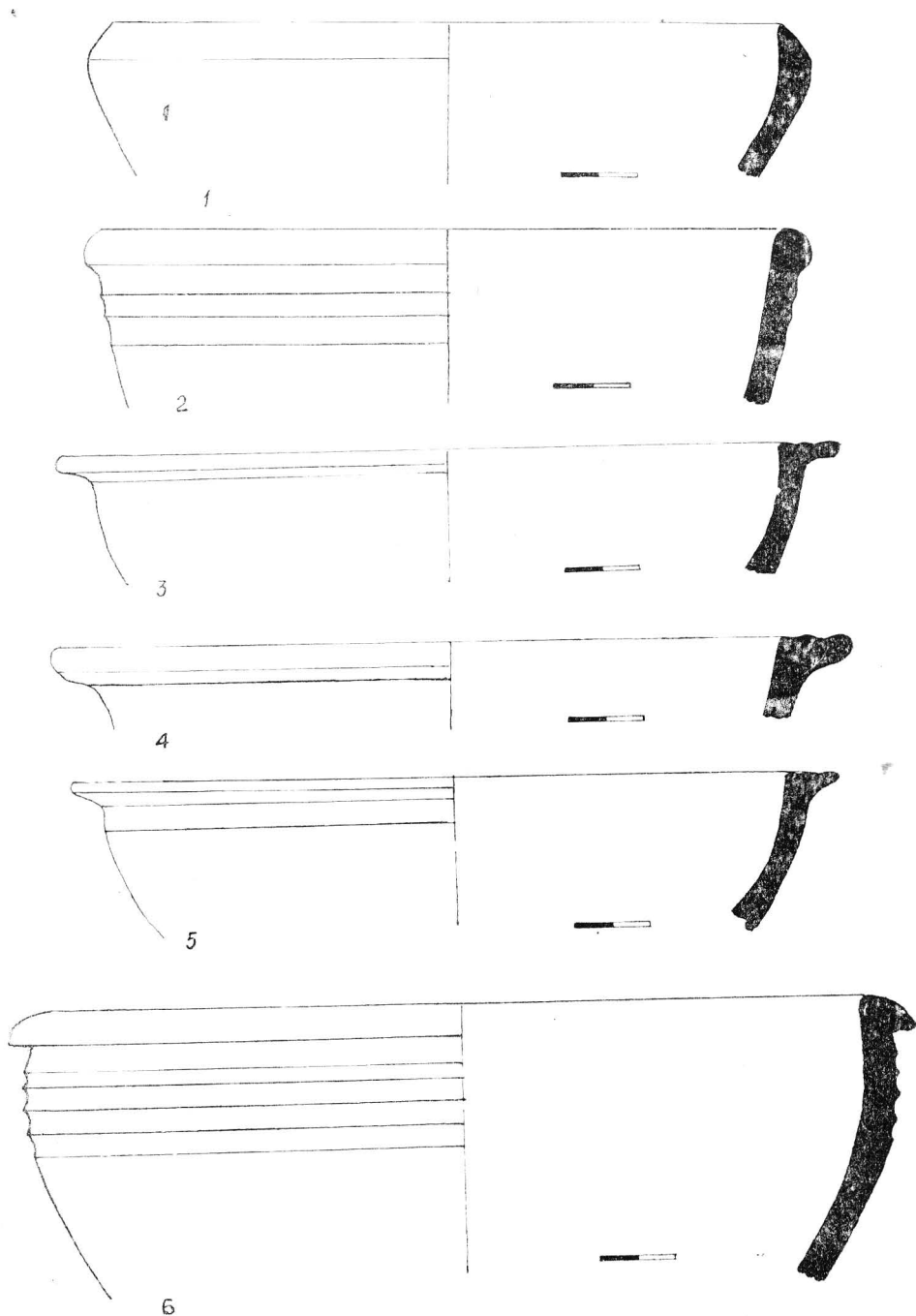
Pl. I. Ceramică provincială romană, vase de ofrandă (1-4); cenușie fină cu angobă roșie (1), roz-gălbuie fină (2-3), cărămizie-gălbuie zgrunțuroasă (4).

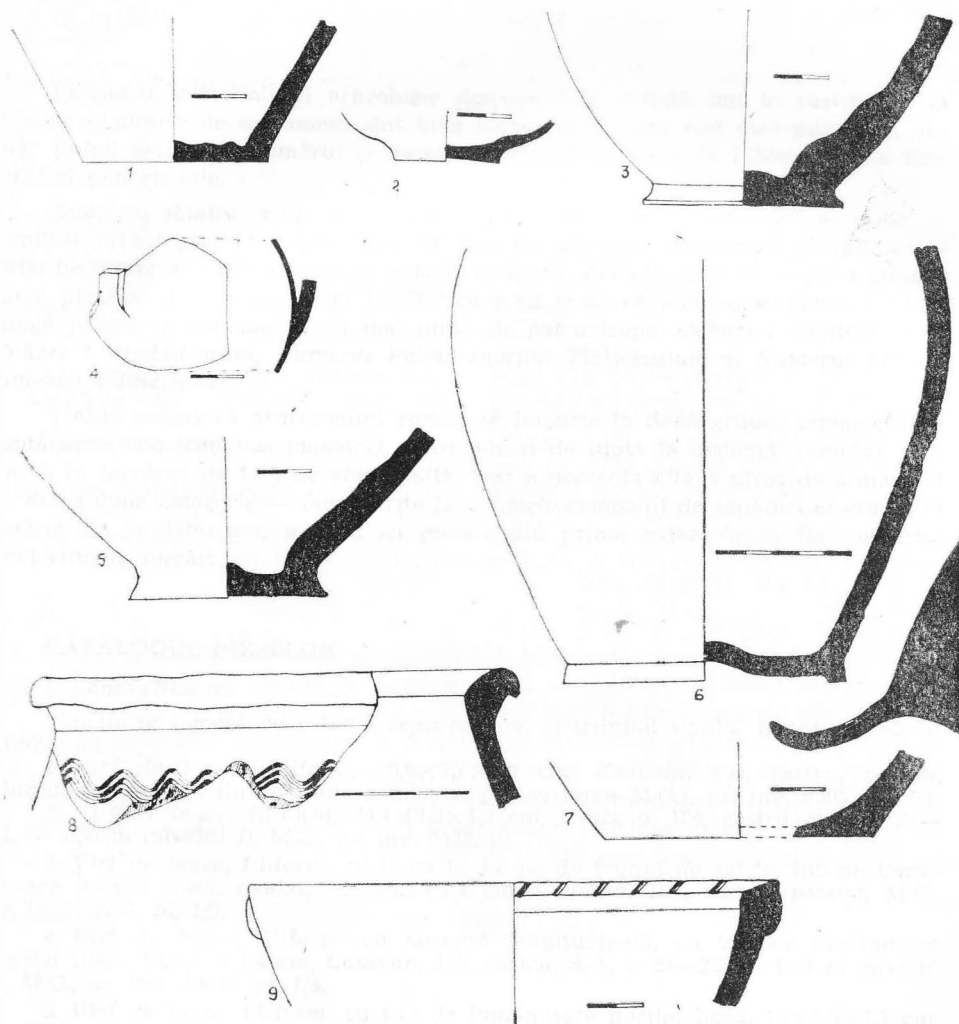
Pl. II. Ceramică provincială romană; vas de ofrandă (1), oale-borcan (2-10); pastă fină roz-gălbuie (1), cenușie fină (7), zgrunțuroasă (2-3, 5-6, 8), cărămizie fină (10), neagră-brunie fină (4, 9).

Pl. III. Ceramică provincială romană; oale diferite (1-6); cenușie zgrunțuroasă cu pietricele în pastă (1-3, 5-6), cărămizie zgrunțuroasă (4).

Pl. IV. *Ceramică provincială romană; castroane diferite (1-6); cenușie zgrunțuroasă (1-3 5-6), cărămizie fină (4).*

Pl. V. Ceramică provincială romană (1—7); cenușie fină (2), zgrunțuroasă (1, 7), cărămizie fină (3, 5), zgrunțuroasă (6), roșie-portocalie fină (4); ceramică dacică (8, 9), brună-gălbuie cu nisip și granule de calcar (8), cenușie zgrunțuroasă (9).

PIESE DE ARMAMENT DESCOPERITE ÎN CASTRUL DE LA TIBISCUM (I)

În cadrul materialului arheologic descoperit în ultimii ani în castrul de la *Tibiscum*, piesele de armament sînt bine reprezentate, deși sînt încă puține ca număr ținînd seama de numărul și durata staționării trupelor la *Tibiscum* de-a lungul funcționării sale.

Numărul relativ redus al pieselor de armament de la *Tibiscum* ar putea fi explicat prin faptul că aceste piese au fost fie pierdute, deteriorate și apoi aruncate, fie uitate de către soldați cu ocazia retragerii. Aceasta ar putea explica puținătatea pieselor de armament de la *Tibiscum* cu toate că aici au staționat — de-a lungul stăpînirii romane — nu mai puțin de patru trupe: *Cohors I Sagittariorum*, *Cohors I Vindelicorum*, *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium* și *Numerus Mauretanorum Tibiscensium*¹.

Ținînd seama că armamentul roman se împarte în două grupe: armament de luptă apropiată (*cominus pugnare*) și armament de luptă la distanță² (*eminus pugnare*), în lucrarea de față ne vom limita doar a prezenta cîteva piese de armament — din a doua categorie — descoperite în ultimele campanii de săpături efectuate în castrul de la *Tibiscum*, urmînd ca piesele din prima categorie să facă obiectul unei viitoare lucrări.

CATALOGUL PIESELOR

I. Lănci (*Hastae*)

Lăncile se bucură de o bună reprezentare, aparținînd tipului filiform (1—5) și rombic (6).

1. *Virf de lance*, filiform, 19,8×2,7×1,2 cm, *Couissin*, 109, castru, *passim*, Muzcul Caransebeș (în continuare folosim prescurtarea M.C.), nr. inv. 9585, pl. I/1.

2. *Virf de lance*, filiform, 20,4×3,5×1,3 cm, *Couissin*, 109, castru, S₁A, c. 21—22, — 1,50 m (nivelul I), M.C., nr. inv. 9522, pl. I/2.

3. *Virf de lance*, filiform, cu lama în formă de frunză de salcie, tub de înmănușare parțial lipsă, oxidat, 22,8×3,1×1,4 cm, *Couissin*, 109, castru, *passim*, M.C., nr. inv. 11250, pl. I/3.

4. *Virf de lance*, filiform, cu nervură longitudinală, cu tub de înmănușare parțial lipsă, 19,5×3×1,4 cm, *Couissin*, 109, castru, S₁A, c. 21—22, — 1,50 m (nivelul I), M.C., nr. inv. 10049, pl. I/4.

5. *Virf de lance*, filiform, cu tub de înmănușare parțial lipsă, 16×3,5×1,1 cm, *Couissin*, 109, castru, S₁A, c. 21—22, — 1,50 m (nivel I), M.C., nr. inv. 9522, pl. I/5.

6. *Virf de lance*, rombic, tubul de înmănușare realizat prin răsucirea foi la cald, prevăzut cu o perforație de 0,3 cm pentru fixarea la hampă, 19×4,2×1,7 cm, *Couissin*, 110, castru, S₁/1983, c. 5, — 1,50 m, M.C., nr. inv. 13325, pl. I/6.

¹ Pentru trupele care au staționat în castrul roman de la *Tibiscum*, vezi D. Be-nea, în *StComCaransebeș*, 1982, p. 173—185.

² P. Couissin, *Les armes romaines. Essai sur les origines et l'évolution des armes individuelles du légionnaire romain*, Paris, 1926, pl. XIII.

II. Sulițe (Pilae)

1. *Virf de suliță*, cu patru muchii egale, în secțiune rombică, cu muchia de 1,2 cm, fără peduncul, $6 \times 1,8 \times 1$ cm, castru, *passim*, M.C., nr. inv. 10421, pl. II/1.
2. *Virf de suliță*, cu patru muchii, două mai late, de 2,1 cm și două mai înguste, de 1,6 cm. Tubul de înmănușare parțial lipsă, $13,4 \times 1,1 \times 1,3$ cm, castru, S₁A, c. 12, — 1,50 m (nivel I), M.C., nr. inv. 9485, pl. II/2.
3. *Virf de suliță*, cu patru muchii egale, de 1 cm. Tubul de înmănușare este realizat prin îndoirea tablei la cald, $1 \times 1 \times 1$ cm, castru V₂, — 1 m (la N de *porta decumana*, în dărîmătura zidului vestic al castrului), M.C., nr. inv. 9492, pl. II/3).

III. Săgeți (Sagittae)

1. *Virf de săgeată*, de tip piramidal, cu trei muchii și peduncul³, $4,8 \times 1$ cm, castru, S₂, c. 2, — 1,20—1,40 m, M.C., nr. inv. 10937, pl. III/1.
2. *Virf de săgeată*, de tip piramidal, cu trei muchii și peduncul, $4,7 \times 1,3$ cm, castru, S₂, c. 2, — 1,20—1,40 m, M.C., nr. inv. 10937, pl. III/2.
3. *Virf de săgeată*, de tip piramidal, cu trei muchii și peduncul, $4,5 \times 1,6$ cm, castru, S₂, c. 2, — 1,20—1,40 m, M.C., nr. inv. 10937, pl. III/3.
4. *Virf de săgeată*, de tip piramidal, cu trei muchii și peduncul, $5,5 \times 1,5$ cm, S₂, c. 2 — 1,20—1,40 m, M.C., nr. inv. 10937, pl. III/4.
5. *Virf de săgeată*, de tip piramidal, cu tub de înmănușare, două muchii lipsă, $6 \times 2,5 \times 0,7$ cm, castru, *passim*, M.C., nr. inv. 11225, pl. III/5.
6. *Virf de săgeată*, de tip piramidal, cu trei muchii și tub de înmănușare, două muchii parțial lipsă, $3,8 \times 1,5 \times 0,4$ cm, castru, S₂, c. 2, — 1,20—1,40 cm, M.C., nr. inv. 11540, pl. III/6.
7. *Virf de săgeată*, de tip piramidal, cu trei muchii și peduncul (puțin distrus), o muchie este parțial lipsă, $4,4 \times 1,5$ cm, castru, S₁A, c. 21—22, — 1,50 m (nivel I), M.C., nr. inv. 11225, pl. III/7.
8. *Virf de săgeată*, de tip sirian⁴, cu patru muchii egale, peduncul de fixare, $5,5 \times 0,8$ cm, castru, *passim*, M.C., nr. inv. 10936, pl. IV/1.
9. *Virf de săgeată*, de tip sirian, cu patru muchii egale, peduncul de fixare, $5,1 \times 0,7$ cm, castru, *passim*, M.C., nr. inv. 10936, pl. IV/2.
10. *Virf de săgeată*, cu lama în formă de frunză și tub de înmănușare parțial distrus, $4,5 \times 1,3 \times 0,5$ cm, castru, construcția A, încăperea I (în canalul hypocaustului), M.C., nr. inv. 10936, pl. IV/3.

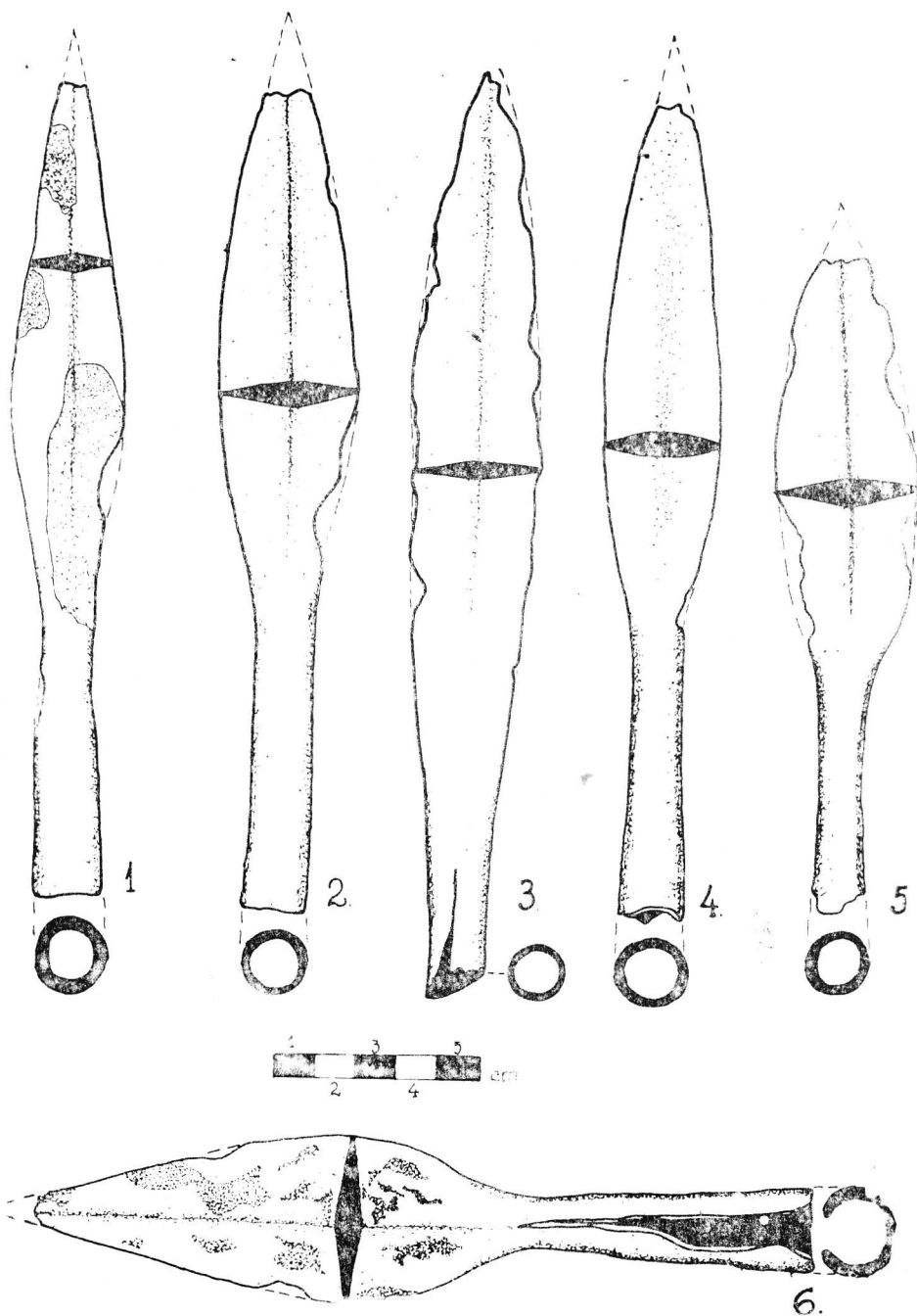
Comparînd piesele de armament descoperite la *Tibiscum* cu cele provenite din Dacia și din restul Imperiului, se poate observa că piesele noastre respectă formele și dimensiunile „standard” din restul provinciilor romane.

În ceea ce privește încadrarea cronologică a materialului prezentat, în stadiul actual al cercetărilor este încă destul de greu a ne pronunța. Totuși, pe baza monedelor descoperite în același context arheologic cu piesele de armament, monede din timpul lui Traian, Hadrian și Antoninus Pius, le putem data și pe acestea în secolul al II-lea începutul secolului al III-lea.

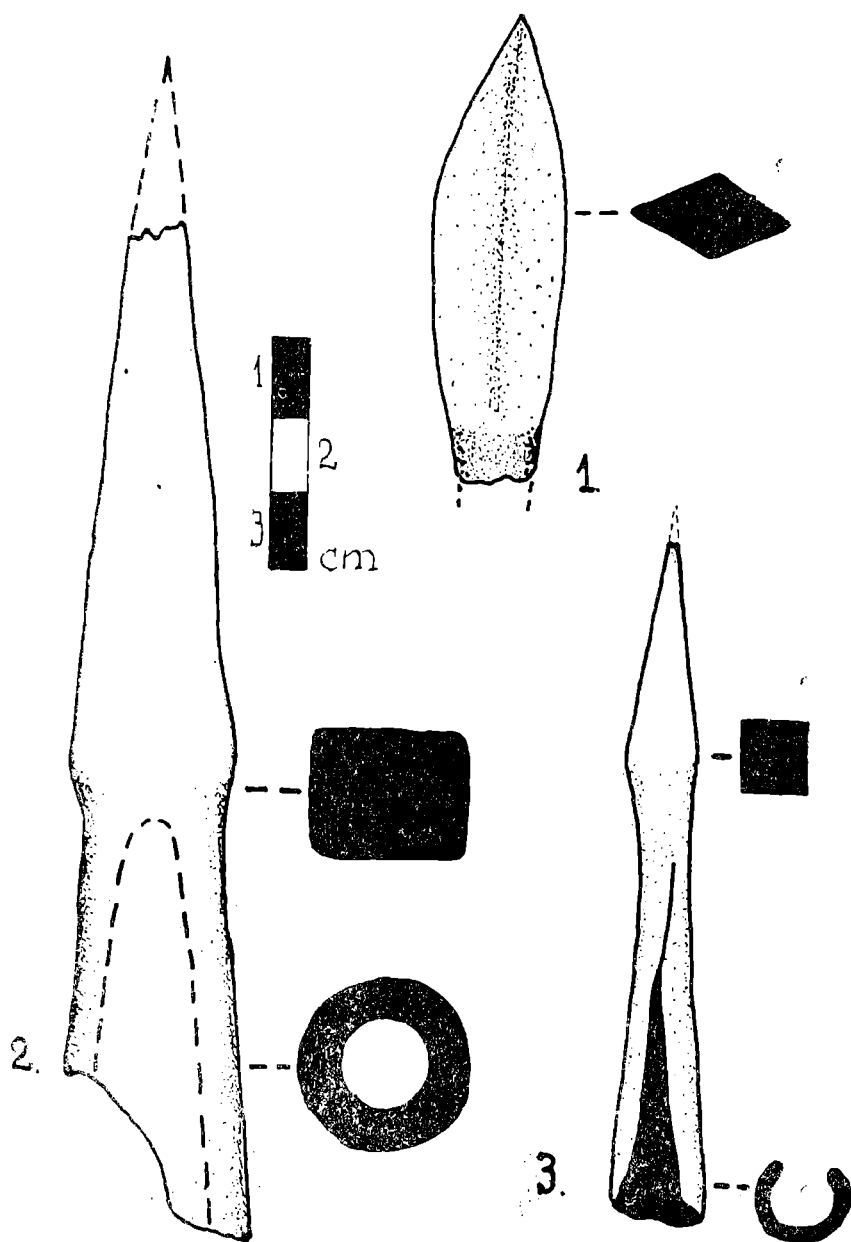
MARIUS-SORIN PETRESCU

³ Pe lângă piesele de acest tip prezentate în planșa III, mai semnalăm existența a încă 16 exemplare identice descoperite în castru, clădirea A, încăperea I (din canalul hypocaustului), M.C., nr. inv. 10937.

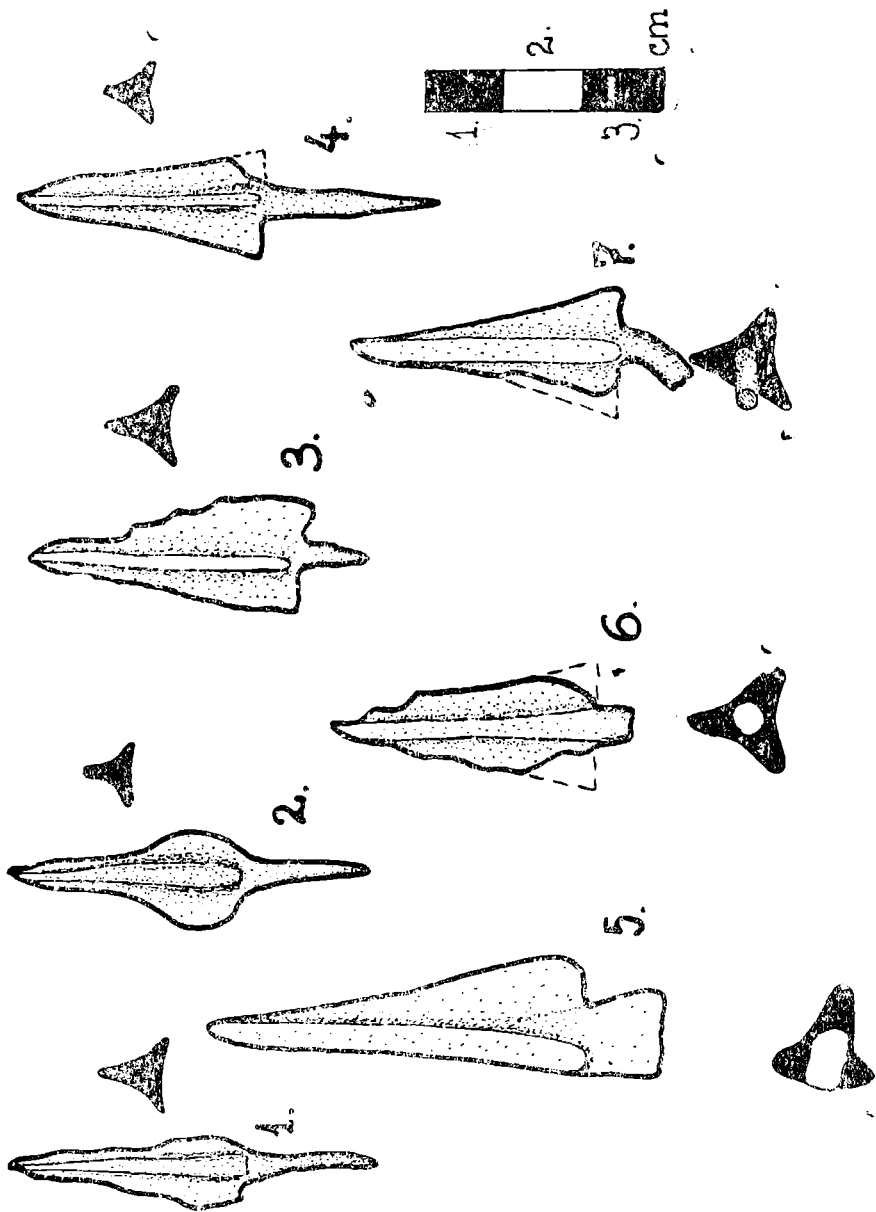
⁴ Și din acest tip, în afara celor prezentate în planșa IV, mai sînt încă 48 de exemplare identice descoperite în castru, clădirea A, încăperea I (din canalul hypocaustului), M.C., nr. inv., 10937.

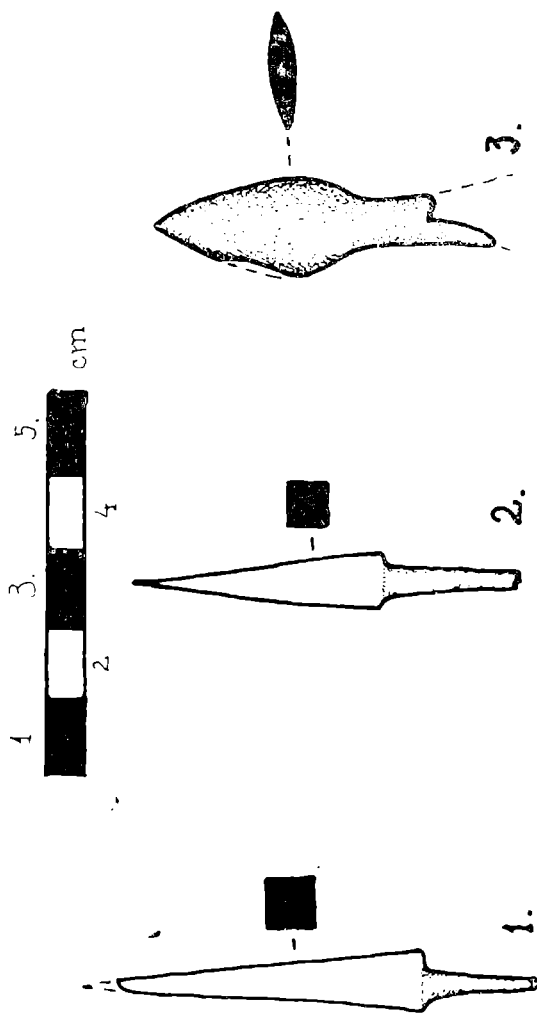
Pl. I. Virfuri de lănci: 1—5. tip filiform; 6. tip rombic.

Pl. II. Virfuri de sălițe: 1-3. tip cu patru muchii.

Pl. III. Vîrfuri de săgeți : 1—7. tip piramidal.

Pl. IV. Vîrfuri de săgeți: 1—2. tip sirian; 3. tip cu lama în formă de frunză.

FIBULE ROMANE DIN MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI (I)

Articolul de față reprezintă, de fapt, o continuare a studiului cercetătorului clujean I. H. Crișan¹, care a publicat un număr de 124 de fibule din colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei. Avînd în vedere că mai există un număr mare de fibule inedite în depozitele muzeului ne-am propus publicarea lor în limita spațiului disponibil.

Piese ce vor fi prezentate mai jos provin, după toate probabilitățile, din săpăturile vechi de la Micia (Vețel)² fără să se cunoască contextul arheologic în care au fost descoperite. De altfel, la Micia au mai fost descoperite numeroase fibule³, localitatea fiind în acest sens una dintre cele mai bogate centre romane în asemenea tip de materiale⁴. Cele 41 de fibule au fost catalogate și datate pe baza analogiilor din Dacia și Imperiu. Ele fac parte din tipuri și variante diferite, oferind în condițiile actuale — cercetările arheologice la Micia sînt în plină desfășurare iar o serie de fibule sînt inedite⁵ — repere pentru o viitoare tipologie a stațiunii.

CATALOG

1. Fibulă⁶ (pl. I, 1). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3 cm. Corpul este curbat, la mijloc se află o nodozitate. Resortul este format din zece spire, coarda este exterioară. Piciorul se termină într-un buton. Fibulă puternic profilată; analogii: *Porolissum*⁷, *Augst*⁸. Prima jumătate a secolului al II-lea e.n. Nr. inv. V.30739. Inedită.

2. Fibulă (pl. I, 2). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,4 cm. Corpul păstrat este puternic profilat, avînd o nervură mediană și o nodozitate la partea inferioară. Resortul este acoperit de o plăcuță; coardă exterioară. Fibulă puternic profilată. Analogii: *Buciumi*⁹, *Augst*¹⁰. Prima jumătate a secolului al II-lea e.n. Nr. inv. V.30703. Inedită.

¹ I. H. Crișan, în *ActaMP*, III, 1979, p. 275—320.

² Piese ce ne-au fost semnalate de E. Iaroslavschi. Din informațiile primite de la el și de la prof. H. Daicoviciu, fibulele provin din vechile săpături de la Micia.

³ Vezi nota 1; un număr de 25 de piese inedite se află în colecțiile muzeului deveneau (informație amabilă A. Rusu), 30 de piese sînt în depozitele Muzeului de istorie al R.S.R., București (informație amabilă L. Petculescu).

⁴ După cunoștințele noastre doar la Apulum și la *Porolissum* s-au descoperit un număr mai mare de fibule.

⁵ Vezi nota 3.

⁶ Piese ce vor fi prezentate după sistemul *Corpus Signorum Imperii Romani*; fibulele au fost desenate de Al. Diaconescu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁷ N. Gudea — V. Lucăcel, în *ActaMP*, III, 1979, p. 326, pl. II. 18.

⁸ E. Riha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, 1979, p. 72—73, pl. 9/238.

⁹ E. Chirilă și colab., *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cunoașterea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 87, nr. 7, pl. XCII/3.

¹⁰ E. Riha, *op. cit.*, p. 72—73, pl. 9/249.

3. Fibulă (pl. I, 3). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4,1 cm. Corpul păstrat este decorat cu o nodozitate. Piciorul are o nervură mediană și se termină într-un buton. Portagrafa este dreptunghiulară. Fibulă puternic profilată. Prima jumătate a secolului al II-lea e.n. Nr. inv. V.30711. Inedită.

4. Fibulă (pl. I, 4). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4 cm. Corpul păstrat are o nervură mediană. Resortul păstrează cinci spire. Fibulă puternic profilată. Prima jumătate a secolului al II-lea e.n. Nr. inv. V.30715. Inedită.

5. Fibulă (pl. I, 5). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,8 cm. Corpul păstrat este decorat la cap cu o incizie, iar spre picior cu o nodozitate aplatizată încadrată între două incizii. Resortul este format din opt spire; coardă exterioară. Același tip și aceeași datare ca la piesa nr. 2. Nr. inv. V.30707. Inedită.

6. Fibulă (pl. I, 6). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2 cm. Corpul păstrat se termină cu o nodozitate aplatizată. Fibulă puternic profilată. Prima jumătate a secolului al II-lea e.n. Nr. inv. V.30719. Inedită.

7. Fibulă (pl. I, 7). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4 cm. Corpul păstrat prezintă o nodozitate. Piciorul se termină într-un buton. Portagrafa este traforată. Fibulă puternic profilată. Analogii: Buciumi¹¹, Augst¹². Prima jumătate a secolului al II-lea e.n. Nr. inv. V.30713. Inedită.

8. Fibulă (pl. I, 8). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,9 cm. Se păstrează piciorul și portagrafa dreptunghiulară. Fibulă puternic profilată. Prima jumătate a secolului al II-lea e.n. Nr. inv. V.30710. Inedită.

9. Fibulă (pl. I, 9). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2 cm. Se păstrează 13 din corp. Același tip și aceeași datare ca la piesa nr. 2. Nr. inv. V.30708. Inedită.

10. Fibulă (pl. I, 10). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 1,7 cm. Același tip și aceeași datare ca la piesa nr. 2. Se păstrează o parte din corp. Nr. inv. V.30740. Inedită.

11. Fibulă (pl. I, 11). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5 cm. Corpul păstrat este ornamentat cu o nodozitate. Piciorul triunghiular, în secțiune, se termină într-un buton. Portagrafa este trapezoidală. Fibulă puternic profilată. Prima jumătate a secolului al II-lea e.n. Nr. inv. V.30731. Inedită.

12. Fibulă (pl. I, 12). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,3 cm. Corpul păstrat are o nodozitate. Piciorul este triunghiular în secțiune. Fibulă puternic profilată. Prima jumătate a secolului al II-lea e.n. Nr. inv. V.30745. Inedită.

13. Fibulă (pl. I, 13). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 1,6 cm. Se păstrează o parte din cap și patru spire. Același tip și aceeași datare ca la piesa nr. 2. Nr. inv. V.30712. Inedită.

14. Fibulă (pl. I, 14). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 1,5 cm. Corpul păstrat este puternic curbat. Resortul este format din opt spire și coardă exterioară. Fibulă puternic profilată. Prima jumătate a secolului al II-lea e.n. Nr. inv. V.30743. Inedită.

15. Fibulă (pl. II, 1). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,3 cm. Corpul piesei este puternic curbat, fiind fațetat și cu o nodozitate la partea superioară. Segmentul următor al corpului este dreptunghiular pentru a se îngusta apoi având forma unei cruci. Resortul este format din opt spire, coarda este exterioară. Fibulă puternic profilată. Analogii: Banat¹³, Pannonia¹⁴. Secolul al II-lea e.n. Nr. inv. V.30705. Inedită.

¹¹ E. Chirilă și colab., *op. cit.*, p. 87, nr. 8, pl. XCII/4.

¹² E. Riha, *op. cit.*, p. 81—82, pl. 11/279.

¹³ I. Kovrig, în *DissPann*, II, 4, 1937, p. 119.

¹⁴ *Ibidem*, pl. XVI/162—162 a.

16. Fibulă (pl. II, 2). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4 cm. Corpul este puternic îndoit, avînd la cap un mic semidisc, urmat de cutia resortului (capul piesei). Piciorul se termină în buton, iar portagrafa este dreptunghiulară. Fibulă cu genunchi, varianta cu resortul în cutie. Analogii: Alba Iulia¹⁵, Pannonia¹⁶. A doua jumătate a secolului al II-lea — prima jumătate a secolului al III-lea. Nr. inv. V.35727. Inedită.

17. Fibulă (pl. II, 3). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,1 cm. Corpul este puternic curbat, iar portagrafa este dreptunghiulară. Același tip și aceeași datare ca la piesa nr. 16. Nr. inv. V.30721. Inedită.

18. Fibulă (pl. II, 4). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,9 cm. Aceeași descriere, același tip și aceeași datare ca la piesa nr. 16. Nr. inv. V.30723. Inedită.

19. Fibulă (pl. II, 5). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,3 cm. Corpul curbat prezintă două mici incizii semicirculare la cap. Același tip, datare și aceeași analogii ca la piesa nr. 16. Nr. inv. V.30704. Inedită.

20. Fibulă (pl. II, 6). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2 cm. Aceeași descriere, același tip și aceeași datare ca la piesa nr. 16. Nr. inv. V.30729. Inedită.

21. Fibulă (pl. II, 7). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 1,8 cm. Aceeași descriere, același tip și aceeași datare ca la piesa nr. 16. Nr. inv. V.30718. Inedită.

22. Fibulă (pl. II, 8). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,2 cm. Aceeași descriere, același tip și aceeași datare ca la piesa nr. 16. Nr. inv. V.30716. Inedită.

23. Fibulă (pl. II, 9). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,2 cm. Corpul este puternic îndoit, fiind străbătut de patru nervuri longitudinale. Arcul, format din zece spire, este introdus în cutie. Piciorul se termină într-un buton. Portagrafa este în formă de cîrlig. Fibulă cu genunchi, varianta cu arcul în cutie. Analogii: Turda¹⁷. A doua jumătate a secolului al II-lea — prima jumătate a secolului al III-lea. Nr. inv. V.30728. Inedită.

24. Fibulă (pl. II, 10). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4 cm. Corpul fibulei este în formă de semidisc. Corpul este puternic curbat. Piciorul se termină într-un buton; portagrafa este dreptunghiulară. Fibulă cu genunchi, varianta cu capul în formă de semidisc. Analogii: Moigrad¹⁸, Augst¹⁹. A doua jumătate a secolului al II-lea — prima jumătate a secolului al III-lea. Nr. inv. V.30720. Inedită.

25. Fibulă (pl. III, 1). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,9 cm. Corpul piesei este în formă de con, piciorul este lung, avînd două nervuri. Resortul este format din opt spire și coardă exterioară. Portagrafa este dreptunghiulară. Fibulă în formă de trompetă. Analogii: Alba Iulia²⁰, Mähren²¹. Secolul al II-lea e.n. Nr. inv. V.30726. Inedită.

26. Fibulă (pl. III, 2). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,7 cm. Corpul este în formă de măciucă, fiind ornamentat la cap cu un buton și avînd o nervură mediană. Piciorul se termină într-un buton. Portagrafa este lată. Sistemul de închidere este realizat prin resort. Fibulă în formă de „T”, varianta cu un buton la cap. Analogii: Buciumi²². Sfîrșitul secolului al II-lea — prima jumătate a secolului al III-lea. Nr. inv. V.30717. Inedită.

¹⁵ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 308, pl. VI/1.

¹⁶ E. Patek, în *DissPann*, II, 19, 1942, p. 59—61, pl. XXII/13, 1.

¹⁷ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 308, pl. VI/4.

¹⁸ *Ibidem*, pl. VI/5.

¹⁹ E. Riha, *op. cit.*, p. 84—85, pl. 12/295.

²⁰ I. Novak, în *Közl*, IV, (1, 2), 1944, p. 82, fig. 1/4.

²¹ I. Peskar, *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*, Praga, 1972, p. 88, pl. 14/4.

²² N. Gudea — V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 326, pl. III/22.

27. Fibulă (pl. III, 3). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,5 cm. Capul fibulei are forma unui cal stilizat. Sistemul de închidere este prin resort (opt spire). Fibulă zoomorfa. Analogii: Moigrad²³, Augst²⁴. Sfârșitul secolului al II-lea — prima jumătate a secolului al III-lea. Nr. inv. V.30742. Inedită.

28. Fibulă (pl. III, 4). Bronz, turnare. Bună. L = 4,5 cm. Capul este în formă de tub, având un buton la mijloc; corpul este împărțit în două, fiind decorat longitudinal cu două incizii, la baza capului există, de asemenea, două incizii. Portagrafa este tubulară. Sistemul de închidere este prin balama. Fibulă în formă de „T”, varianta cu corpul format din mai multe elemente. Analogii: Moigrad²⁵, Pannonia²⁶. Prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Nr. inv. V.30722. Inedită.

29. Fibulă (pl. III, 5). Bronz, turnare. Bună. Aceeași descriere, același tip și aceeași datare ca la piesa nr. 28. Nr. inv. V.30703. Inedită.

30. Fibulă (pl. III, 6). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,8 cm. Piciorul păstrat este ornamentat cu trei incizii orizontale și două incizii verticale. Portagrafa este tubulară. Fibulă în formă de „T” (?). Nr. inv. V.30725.

31. Fibulă (pl. III, 7). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4,1 cm. Capul este în formă de tub, având la mijloc un buton. Pe corp se află o nervură mediană, iar spre bază două nervuri unghiulare. Portagrafa este tubulară. Sistemul de închidere este prin balama. Fibulă în formă de „T”, varianta cu capul terminat într-un buton. Analogii: Turda²⁷, Pannonia²⁸. Prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Nr. inv. V.30739. Inedită.

32. Fibulă (pl. IV, 1). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,6 cm. Aceeași descriere, același tip și aceeași datare ca la piesa nr. 31. Nr. inv. V.30734. Inedită.

33. Fibulă (pl. IV, 2). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 1,8 cm. Capul este în formă de tub, având la mijloc un buton. Corpul are o nervură la mijloc. Sistemul de închidere este prin balama. Același tip și aceeași datare ca la piesa nr. 31. Nr. inv. V.30714. Inedită.

34. Fibulă (pl. IV, 3). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5 cm. Corpul este realizat sub formă de bandă, având piciorul repliat de corp și prins de acesta prin două spirale. Portagrafa tubulară. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Analogii: Buciumi²⁹. Prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Nr. inv. V.30732. Inedită.

35. Fibulă (pl. IV, 4). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3 cm. Corpul păstrat este în formă de bandă, fiind ornamentat cu o incizie longitudinală. Același tip, aceeași datare ca la piesa nr. 34. Nr. inv. V.30735. Inedită.

36. Fibulă (pl. IV, 5). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4,2 cm. Aceeași descriere, același tip și aceeași datare ca la piesa nr. 34. Nr. inv. V.30733.

37. Fibulă (pl. IV, 6). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,9 cm. Aceeași descriere, același tip și aceeași datare ca la piesa nr. 34. Nr. inv. V.30730.

38. Fibulă (pl. IV, 7). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 1,5 cm. Se păstrează numai o parte din resort. Tip nedeterminabil. Nr. inv. V.30744.

39. Fibulă (pl. IV, 8). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 1,6 cm. Se păstrează numai portagrafa. Tip nedeterminabil. Nr. inv. V.30746.

²³ Idem, *op. cit.*, p. 338—339, pl. XV/169—173.

²⁴ E. Riha, *op. cit.*, p. 89—90, pl. 13/316.

²⁵ N. Gudea — V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 349, pl. XXIV/309.

²⁶ E. Patek, *op. cit.*, p. 144, pl. XXIV/7.

²⁷ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 310, pl. VIII/8.

²⁸ E. Patek, *op. cit.*, p. 144, pl. XXIV, 2—3.

²⁹ N. Gudea — V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 337, pl. XIII/150.

40. Fibulă (pl. IV, 9). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5 cm. Se păstrează resortul format din douăzeci de spire, coarda, acul. Tipul nu este determinabil, dar nu este exclus ca piesa să fi fost o fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Nr. inv. 30737.

41. Fibulă (pl. IV, 10). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2 cm. Se păstrează numai o parte din picior și portagrafa tubulară. Tip nedeterminabil. Nr. inv. V.30703.

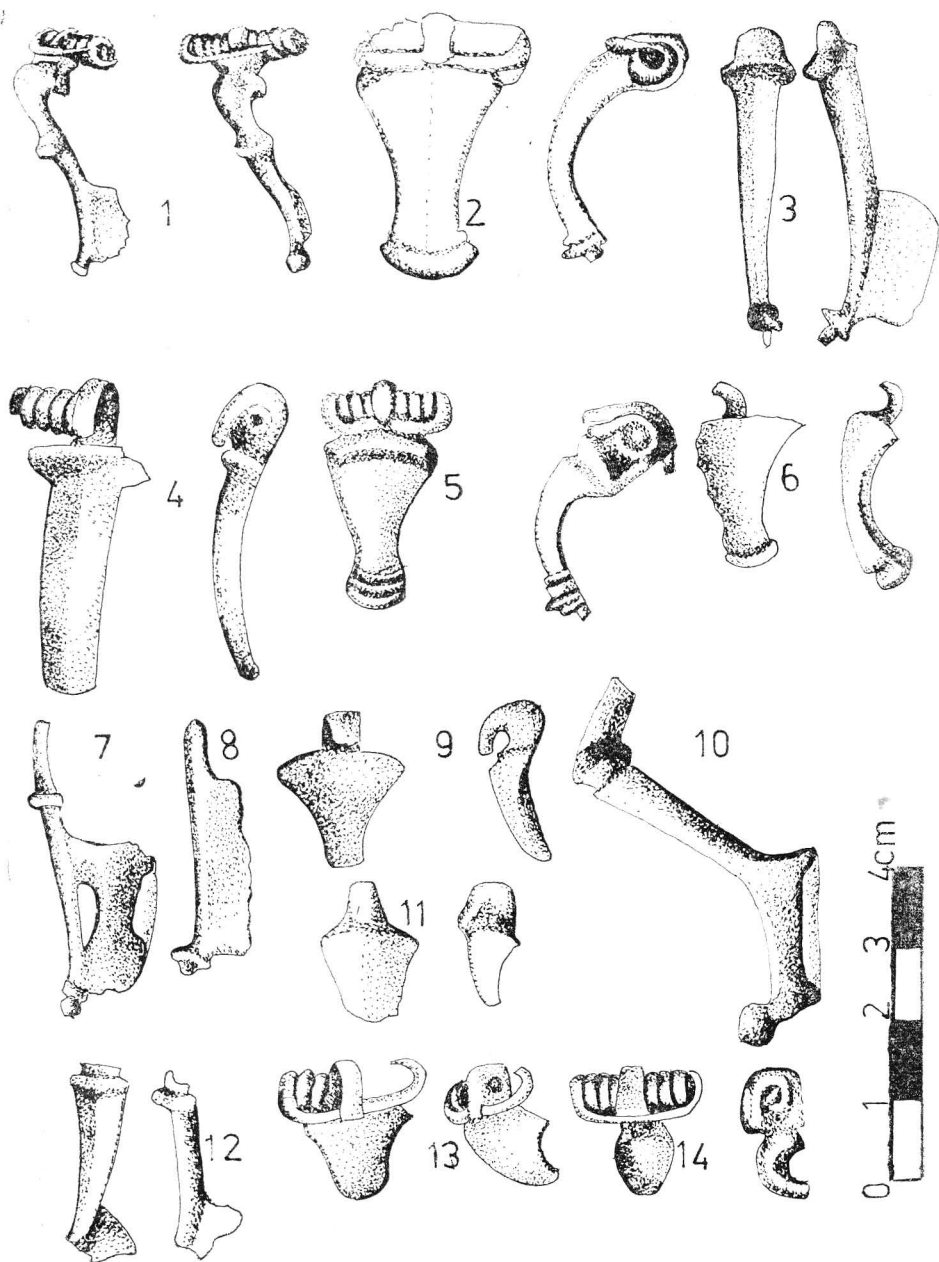
SORIN COCIȘ

FIBULE ROMAINES DU MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE (I)

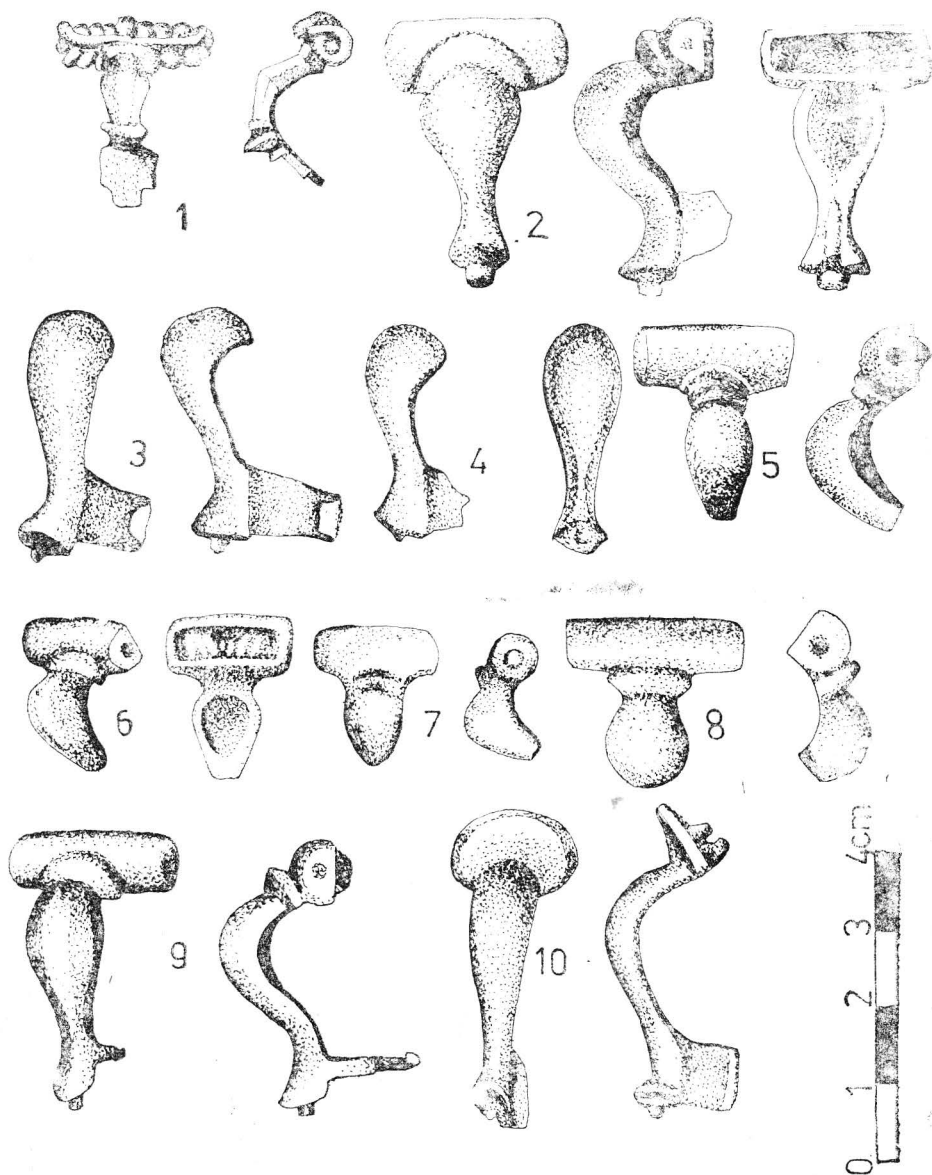
(Résumé)

L'auteur présente un nombre de 41 fibules romaines exécutées en bronze. Les pièces proviennent des vieux fouilles archéologiques du centre romain de Micia. A la suite de l'étude des pièces on a délimité les types suivants: *fibules puissamment profilées* (pl. I, 1—14; pl. II, 1; la première moitié du II-ème siècle n. è.), *fibules en genoux* (pl. II, 2—10; la fin du II-ème siècle n. è.), *fibule en forme de trompette* (pl. III, 1; II-ème siècle n. è.), *fibule zoomorphe* (pl. III, 3; la première moitié du III-ème siècle n. è.), *fibules à l'aspect de „T“* (pl. III, 2, 4—7; pl. IV, 1—2; III-ème siècle n. è.), *fibules avec la pied replié au dessous* (pl. IV, 3—6; III-ème siècle n. è.), *fibules aux quelles on ne peut pas déterminer le type* (pl. IV, 7—10).

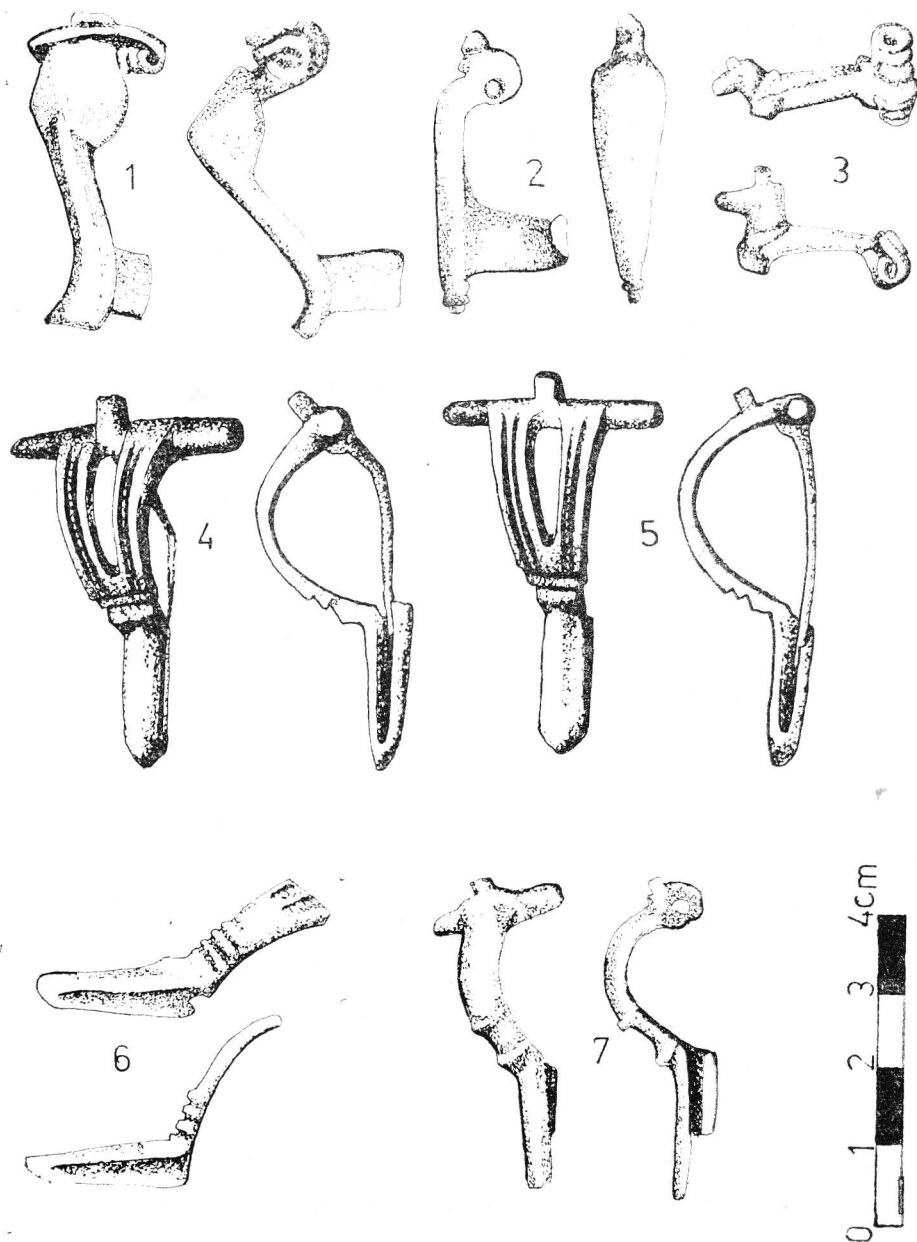
On a fait la datation des fibules par l'analogie à d'autres pièces de la Dacie et d'Empire car pour la plupart le niveau stratigraphique de découverte est inconnu.

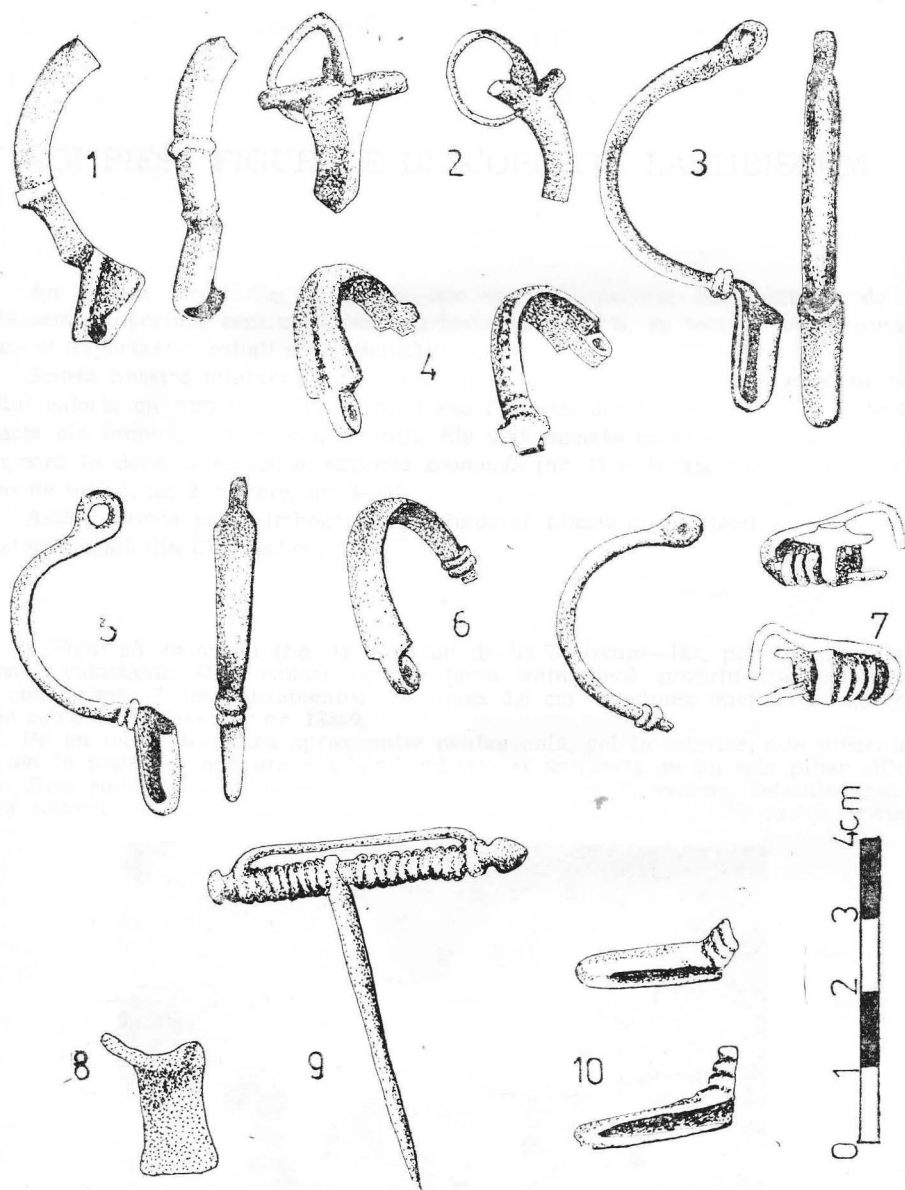
Pl. I. 1-14. fibule~puternic profilate.

Pl. II. 1. fibulă puternic profilată; 2-10. fibule cu gen unchi.

Pl. III. 1. fibulă în formă de trompetă; 2, 4–7. fibule în forma literei „T”; 3. fibulă zoomorfa.

Pl. IV. 1-2. fibule în forma literei „T”; 3-6. fibule cu piciorul întors pe dedesubt; 7-10. fragmente de fibule a căror tip este nedeterminabil.

NOI PIESE FIGURATE DESCOPERITE LA TIBISCUM

An de an cercetările de specialitate sau descoperirile întâmplătoare de la *Tibiscum*¹, important centru pe harta arheologică a țării, au scos la iveală numeroase și importante vestigii ale antichității clasice.

Scurta noastră intervenție are darul de a face cunoscute și de a pune în circuitul valoric un număr de încă cinci piese figurate, descoperite recent, în diferite puncte ale municipiului roman amintit. Ele sînt turnate în bronz și funcțional se grupează în două categorii: a. statueta zoomorfă (nr. 1) și b. accesorii ornamentale (ataș de toartă, nr. 2, mînere, nr. 3—5).

Astăzi, aceste piese îmbogățesc patrimoniul Muzeului județean de etnografie și istorie locală din Caransebeș.

*

1. Figurină zoomorfă (fig. 1). Provine de la *Tibiscum*—Iaz, punctul „Traian“, *passim* balastieră. Dimensiuni: reprezentarea animalieră propriu-zisă: înălțimea 6,5 cm, lățimea 7 cm; postamentul: înălțimea 0,5 cm, lungimea unei laturi 3,5 cm. Bine conservată. Inventar nr. 13350.

Pe un soclu, de formă aproximativ pentagonală, gol în interior, este prezentat un leu în picioare, laba dreaptă fiind ridicată și sprijinită de un mic pilier cilindric. Deși ridicat, animalul este surprins într-o poziție de repaus, detaliile anatomice relaxate lăsînd să se întrevadă cu ușurință acest lucru (botul închis, coama

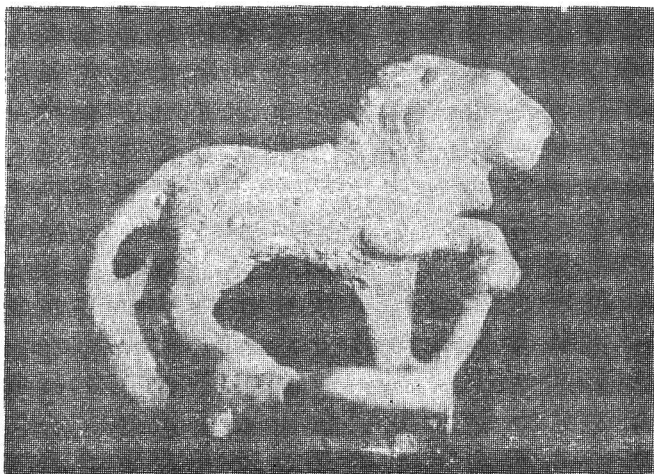

Fig. 1. Figurină animalieră, înfățișînd un leu.

¹ P. Bona, R. Petrovsky, M. Petrovsky, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 311—323, cu bibliografia; idem, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 405—432 ș.a.

linsă, coada atârnată, iar piciorul drept, ridicat și sprijinit pe acel suport cilindric, explică poate cel mai bine poziția parcă de odihnă).

Statueta are o execuție reușită, ceea ce ne îndeamnă să o încadrăm cronologic secolului al II-lea e.n., posibil chiar la mijlocul acestui veac, în epoca antonină.

Postamentul, gol în interior, și imaginea animalului prezentat, ar putea indica un *signum*, — ipoteză la prima vedere tentantă —, dar dimensiunile reduse ale figurinei și reprezentarea leului, emblemă, de altfel, cunoscută a unor legiuni (IV *Flavia*, V *Macedonica*, VIII *Augusta*, XIII *Gemina*, XVI *Flavia*²), dar care nu au staționat la *Tibiscum*, nu permit emiterea unei astfel de păreri.

Deci, mai plauzibil este să plasăm această piesă în gama largă și variată de statuete zoomorfe care abundă în toreutica romană, fie din Dacia (de pildă, figurina înfățișând un animal similar, provenită după toate probabilitățile din Țara Bîrsei³), fie din alte provincii ale Imperiului.

2. *Ataş de toartă*⁴ (fig. 2). Săpături arheologice în așezarea civilă, clădirea VII, încăperea 10, caroul 4—5, adâncimea 0,80 m. Dimensiuni: înălțimea 7 cm, lățimea 6,5 cm. Piesă foarte bine păstrată. Inventar nr. 11611.

Ataşul unei toarte de vas, de formă aproximativ triunghiulară, înfățișează o frunză masivă, plată, zimțată pe margini, avînd nervurile accentuate prin incizii fine și subțiri. În centru apare o figură antropomorfă. Personajul are fața ovală, buclată, ochii mari cu marcarea irisului, nasul lung, gura cu buze cărnoase, strînse. Părul, bogat, este aranjat în bucleuri orizontale, acoperind pavilioanele urechilor. Deasupra foliei se observă un inel de fixare, decorat cu cerceule adîncite.

Fig. 2. Ataș de toartă cu *Medusa-Gorgona*.

Imaginea antropomorfă reprezintă fie capul radial al unei *Meduse-Gorgona* (de remarcat în acest caz lipsa șerpilor și a aripioarelor), fie al unei divinități solare, simboistică des întilnită printre produsele bronziere, de mici dimensiuni, descoperite în provinciile romane, în special, orientale. Ne mulțumim să semnalăm doar câteva piese similare iconografice din Dacia și, anume, două aplici provenite de la Vețel⁵ (jud. Hunedoara) sau analogii la Dura Europos⁶. Datarea atașului — secolul al II-lea e.n. — o datorăm, fără nici un dubiu, execuției sale migăloase.

3. *Mîner zoomorf* (fig. 3). Cercețări în castrul mare de piatră, secțiunea S₁/1984, caroul 5, adâncimea 0,60 m. Dimensiuni: înălțimea 2 cm, lățimea 5,5 cm. Piesa se conservă fragmentar. Inventar nr. 13351.

Minerul (poate de cheie, avîndu-se în vedere dimensiunile sale mici), cu partea posterioară de fixare ruptă (este indiciul care designează funcționalitatea piesei), înfățișează un cîine culcat

² Cf. R. Cagnat, V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, II, Paris, 1920, tabelul de la p. 346.

³ C. Pop, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 467—468, nr. A, I, 1, fig. 1.

⁴ Ne exprimăm și aici grațitudinea față de colega Doina Benea, de la Muzeul Banatului, care ne-a permis să publicăm piesa descoperită de domnia sa.

⁵ C. Pop, *op. cit.*, p. 471, nr. A, II, 1—2, fig. III/1—2.

⁶ Mulțumim, deopotrivă, Doinei Benea și lui Liviu Petculescu (Muzeul de istorie al R. S. România din București) pentru datele furnizate cu amabilitate.

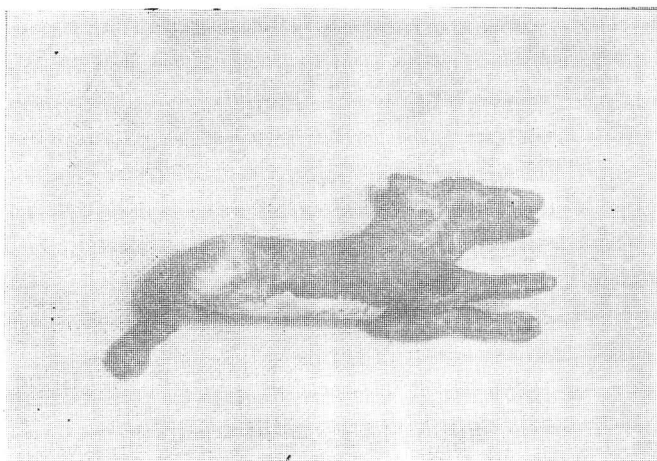

Fig. 3. Mîner de cheie (?) zoomorf, reprezentînd un cîine.

pe pîntece, cu picioarele (cel drept din spate lipsește) întinse și botul deschis. Figurina aparține veacurilor II—III, o datare mai strînsă nefiînd posibilă. Ea prezintă o oarecare îndemînare sub aspectul confectionării.

Asemenea tipuri de mîner, reprezentînd diferite animale, sînt frecvent întîlnite în toreutica romană. Ele au fost folosite, fie ca torți de patere (cap de berbec, descoperit în castrul de la Buciumi⁷, jud. Sălaj; de cîine sau lup, provenit din fortificația romană de la Gilău⁸, jud. Cluj), fie ca mîner de ușa (cîine, tot de la Buciumi⁹; lei, descoperiți la Alba Iulia¹⁰ și Alba Iulia—Partoș¹¹), de cuțite (bronzurile păstrate în muzeele franceze Saint Jean din Angers¹² și Autun¹³) sau de chei (exemplarele din Cos-Montauban¹⁴, colecția Trimolet¹⁵) ș.a.

4. *Mîner de casetă (?) zoomorf*¹⁶ (fig. 4). Săpături arheologice în castrul mic de piatră, secțiunea S₂/1983, caroul 26, adîncimea 1,60 m. Dimensiuni: înălțimea 3,2 cm, lățimea 2 cm, diametrul 3,2 cm. Bine păstrat. Inventar nr. 13343.

Piesa constituie, probabil, partea fixă (placa) a mînerului ce se aplica pe un sertăraș de casetă și care prezintă un cap de leu, prin a cărui gură larg deschisă se introducea un inel, astăzi pierdut, și cu ajutorul căruia putea fi manevrat sertărașul. Asemenea mîner ornamentale se cunosc în provincia noastră nord-dunăreană, și, anume, din fostul județ Odorheiul Secuiesc¹⁷ sau de la Vețel¹⁸. De dimensiuni mai mari, ele au fost folosite la porți¹⁹. Detaliile capului animalier sînt destul de minuțios prelucrate. Datarea: secolele II—III.

⁷ E. Chirilă și colab., *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cunoașterea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 93, nr. 1, pl. LXXXIX/1 a—d și XC/1 a—b.

⁸ M. Macrea și colab., în *Materiale*, V, 1969, p. 454, fig. 1/4.

⁹ E. Chirilă și colab., *op. cit.*, p. 93, pl. LXXXIX/2 a—b și XC/3.

¹⁰ C. Pop, *op. cit.*, p. 474, nr. A, III, 3, fig. 5.

¹¹ Idem, *op. cit.*, p. 474—475, nr. A, III, 4, fig. 6.

¹² S. Reinach, *RépStat*, IV, 1910, 475, nr. 7.

¹³ Idem, *op. cit.*, p. 476, nr. 3.

¹⁴ *Ibidem*, nr. 1.

¹⁵ *Ibidem*, nr. 2.

¹⁶ Vezi nota 4.

¹⁷ C. Pop, *op. cit.*, p. 476—477, nr. A, III, 5, fig. VI/1.

¹⁸ Idem, *op. cit.*, p. 477, nr. A, III, 6, fig. VI/2.

¹⁹ *Monuments*, p. 150, nr. 404, pl. CXXXII.

de matériaux divers, parfois ayant été réutilisés des tuiles ou des fragments architectoniques et sculpturaux des monuments romains antérieurs. Les résultats de ces recherches sont encore en cours d'être interprétés.

Tenant compte de l'importance accrue des sources épigraphiques pour l'histoire antique, nous allons nous occuper dans la présente étude des inscriptions découvertes au cours des recherches mentionnées, ainsi que des celles qu'on a découvert par hasard dans la proximité — au total cinq pièces. Elles sont gardées toutes au Musée d'histoire de Cluj-Napoca.

1. Stèle funéraire anicônique fragmentaire, en calcaire. Ses dimensions sont de 150 × 80 × 17 cm. Elle porte une inscription latine, conservée presque intégralement⁸ (fig. 1 a). No. inv. I.N. 24.126 d.

Le champ de l'inscription mesure 93 × 63,5 cm, ayant un cadre rectangulaire simple, large de 4 cm. Le texte a été disposé sur 9 lignes. Les lettres sont relativement grandes: 6—6,5 cm (dans la première et la dernière ligne 6 cm seulement). L'espace entre les lignes ou entre les mots est bien différent. En général, mais pas toujours, les mots ont été séparés par un point. La composition du texte apparaît comme defectueuse: le lapicide a entassé les mots dans la partie supérieure et vers la fin les a espacés d'une manière non uniforme. Entre la dernière ligne et le bord du cadre reste un espace vide large de 21 cm. La graphie présente le même aspect fruste. Les lettres ne sont pas tout à fait droites, leurs dimensions varient; dans la septième ligne il y a une faute d'orthographe (PATRONE à la place de PATRONAE) et dans la deuxième la lettre L du nom de Flavia se répète (dans la ligature et à côté de F). Dans la troisième ligne les lettres ANN pourraient être suivis de [IS]. La langue du texte est cependant correcte. La lecture est la suivante (fig. 1 b):

D(is) M(anibus). / Fl(aviae) Ursulae / vixit ann[is] / LXXXII[I], Fl(avia) Cae/mina lib(erta) pro / pietate patr(on)a(e) suae posuit bene me/renti.

La décédée Flavia Ursula a joui d'une vie longue (83 ans)⁹. C'est son affranchie qui l'a entérée; celle-ci a le même gentilice, tandis que son *cognomen* est rarement attesté¹⁰ et pas encore rencontré dans la Dacie.

Le caractère peu soigné de la mise en page et de l'écriture suggère une datation plus basse de ce monument, après la moitié du III-è siècle. C'est au même siècle que le nom d'Ursula est fréquent¹¹.

2. Fragment d'inscription en calcaire (25,5 × 30 × 25 cm), dont la bordure droite présente un cadre cannelé. Il a fait probablement partie d'un *cippus* funéraire¹². Quelques lettres des 3 lignes, hautes de 6 cm, se sont conservées; l'espace

⁸ La pièce représente une partie du couvercle improvisé du sarcophage en pierre no. 7 (découvert en 1973), fait en entier des monuments romains réutilisés. Elle a été trouvée l'inscription vers l'intérieur du tombeau. Cassée par les pillards.

⁹ Des exemples similaires peuvent être rencontrés encore dans l'épigraphie de la Dacie romaine. Nous citons maintenant une seule inscription, de Porolissum, qui rappelle une personne décédée à l'âge de 85 ans (I. I. Russu, *ActaMN*, V, 1968, p. 454—456, no. 3).

¹⁰ Quelques attestations dans CIL VI 10943, 13919, 38114. I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965, p. 142. Le semblable *Gemina* ne s'écrit jamais avec diftongue.

¹¹ I. Piso, *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 443.

¹² Découvert en 1974, à côté d'autres deux pierres de calcaire brisées, le tout étant tombé à l'intérieur du tombeau no. 25. Le sarcophage avait été construit en briques, le couvercle y inclus, et partiellement détruit par les pillards. Il est difficile d'établir si les pierres ont effectivement fait partie du couvercle ou si elles y sont tombées avec la terre du voisinage au moment où le tombeau a été dérangé.

b

Fig. 1 a—b. Inscription du tombeau no. 7

entre les lignes est de 2 cm. Les lettres ont été teintes en minium (fig. 2 a). No. inv. I.N. 24.128.

On peut lire sans difficulté (fig. 2 b):

...it (ou ii)/li/ter/ ...

Nous ne pouvons pas préciser le caractère de l'inscription, ni sa datation.

3. Fragment d'inscription en calcaire plus blanc, à fine granulation. Les dimensions sont 65 × 40 × 23 cm. La surface écrite conservée mesure 18 × 24 cm. Des lettres soignées, hautes de 9 cm; l'espace entre les lignes a 1,8 cm. Dans la 2-ème ligne, ligature T + E (fig. 3 a). No. inv. V. 35.460.

On ne peut lire que:us... / ...us et A.... (fig. 3 b).

Probablement une énumération d'anthroponymes masculins. Le fragment pourrait appartenir à une inscription sépulcrale de grandes dimensions¹³.

4. Inscription fragmentaire en calcaire (53 × 30 × 18 cm.). Le début et la fin manquent. Des lettres de six lignes se sont conservées. La pierre présente de nombreuses détériorations, car on l'a trouvée parmi les ruines d'une maison moderne démolie, où elle avait servi comme matériel de construction¹⁴ (fig. 4 a). No. inv. V. 35.461.

Un espace non écrit à gauche du texte, large d'environ 13 cm, semble constituer une marge de l'inscription. Les lettres ont 4,8 cm. de haut, et l'espace qui les sépare ne dépasse pas 1 cm. Les lignes ne commencent pas à la même distance de la bordure, mais l'écriture est soignée, les ligatures manquent. Quelques détails (la boucle ouverte de la lettre P, l'aspect de la lettre G, la haste horizontale de la lettre A etc.) peuvent suggérer une datation plus haute, au II-è siècle.

On ne peut presque rien distinguer des lettres de la première ligne. La deuxième ligne renferme l'indication *mil(es) leg(ionis)* après quoi on voit un X; il doit certainement être question de la XIII-è légion Gemina¹⁵. Le commencement de la troisième ligne rend clair le terme *exceptor*, le seul qui soit adéquat dans ce contexte. En partant de ces constatations, on peut calculer la largeur probable du champ de l'inscription (69 cm).

Nous proposons la lecture suivante (fig. 4 b):

...ua... / ...*mil(es) leg(ionis) X[III G(eminæ), ex]cept(or) leg(ati) [Aug(usti)], / vix(it) ann(is) XX... / M(arcus) Val(erius) Max[i]min[us...]* / *actar(ius) coh(ortis)...*

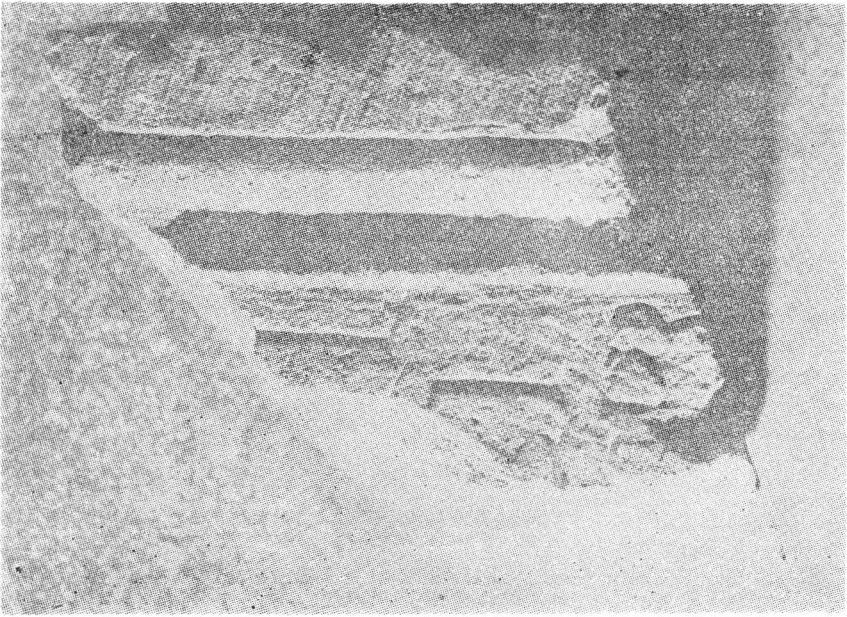
C'est une inscription funéraire dressée pour un militaire inconnu de la XIII-è légion Gemina. On ne peut pas établir son âge; en tout cas il était en dessous de la quarantaine, ce qui prouve que la mort l'a surpris en pleine activité. L'anonyme en question a détenu l'emploi de *exceptor*, c'est à dire scribe au service d'un gouverneur de province (non pas dans l'appareil administratif d'une grande unité

¹³ La pièce a été réutilisée avec d'autres pierres fragmentaires romaines à l'assemblage du tombeau no. 34 (découvert en 1985). Ayant été dérangé dans l'antiquité, à sa découverte le tombeau avait l'aspect d'un tas informe de pierres, dont on distinguait encore deux fragments architectoniques antiques.

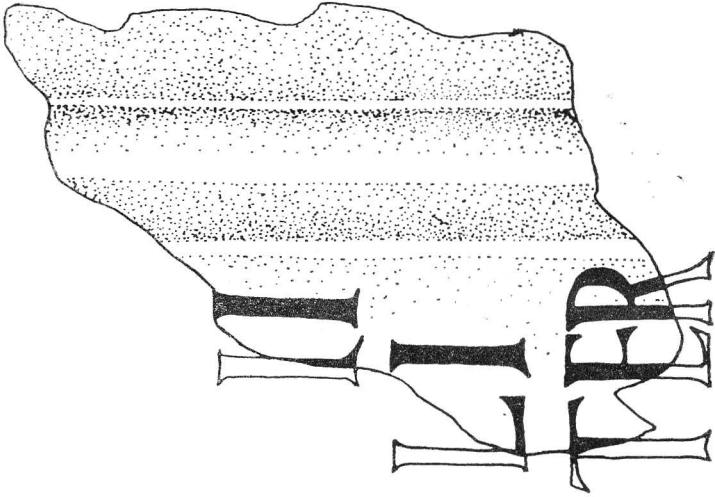
¹⁴ L'ancienne maison no. 5 de la rue Plugariilor. Il est certain que la pierre provient de quelque tombeau romain trouvé dans la proximité, où soit qu'elle a été fixée initialement, soit qu'elle a seulement servi pour matériel de construction, comme dans les cas précédents.

Nous tenons à cette occasion d'exprimer notre gratitude au dr. I. Piso pour les signalements bibliographiques et les aimables conseils accordés.

¹⁵ Des autres légions sont attestées sporadiquement dans la Dacie septentrionale, hormis la V-è Macedonica (M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 194).

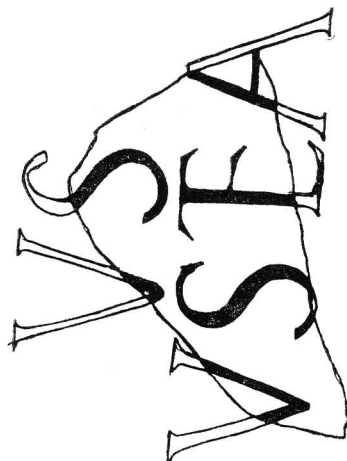
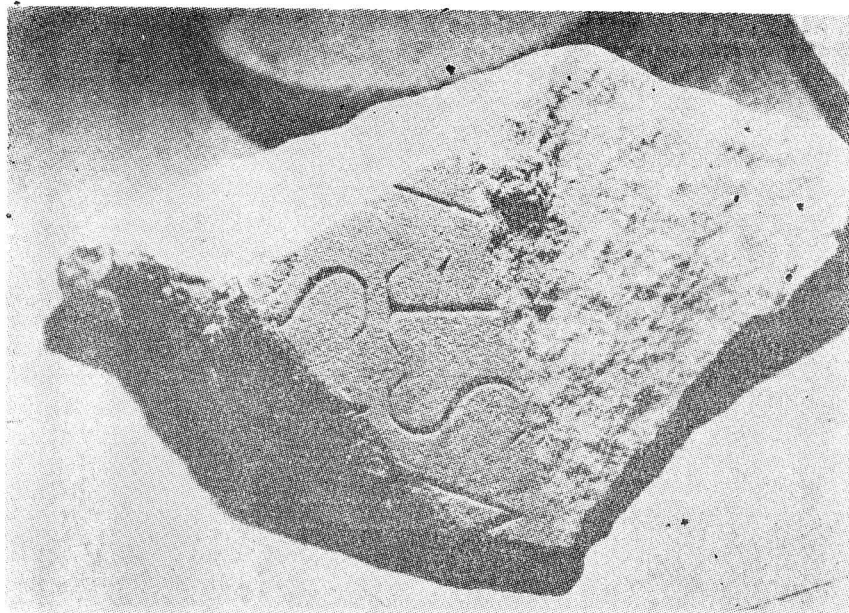

a

b

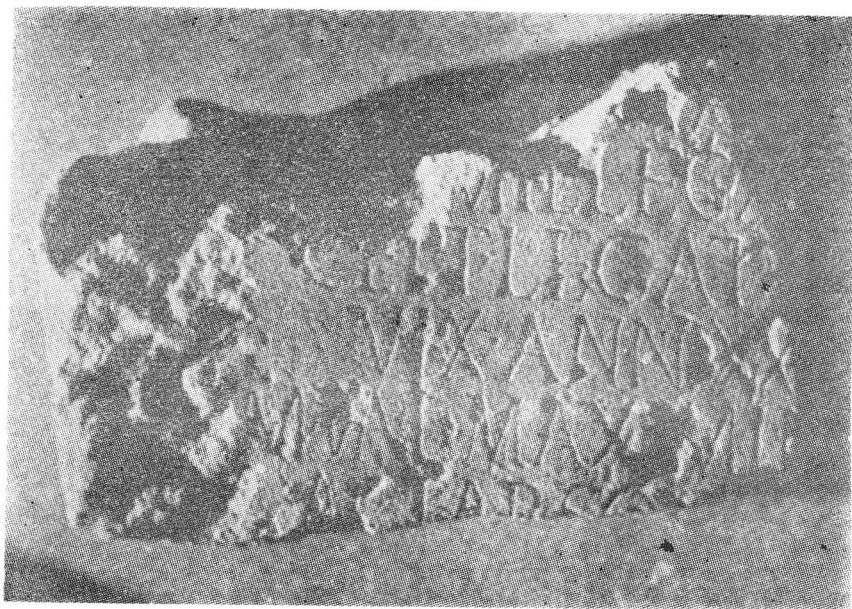
Fig. 2 a—b. Inscription trouvée près du tombeau no. 25.

b

a

Fig. 3 a—b. Inscription du tombeau no. 34.

VA
 MILLEGXIII·G·EX
 CEPT·LEGATI·AVG·
 VIX·ANN·XX
 M·VAL·MAXIMINVS
 ACTAR·COH·

b

Fig. 4 a—b. Inscription trouvée dans le mur d'une maison démolie.

militaire)¹⁶. L'institution est connue dans le monde romain, mais sa dénomination habituelle est celle de *exceptor consularis*¹⁷. Dans la Dacie on en rencontre encore une attestation, à Apulum: une inscription dédiée à Minerve par les six *exceptores* du gouverneur¹⁸.

Celui qui dresse le monument funéraire, M. Valerius Maximinus, citoyen romain¹⁹, est toujours un militaire: *actarius* dans une cohorte auxiliaire. On connaît encore d'attestations de ces gradés dans l'épigraphie de la Dacie romaine (voir supra, note 9). On ne peut pas préciser de quelle cohorte il est question. On peut penser à la *cohors I Alpinorum*, la seule qui ait stationné un peu plus longtemps à Napoca²⁰ (vers la fin du II-è siècle de n. è., semble-t-il²¹). Mais il n'est pas absolument nécessaire que le dédicant ait eu la garnison dans la localité où il dresse l'inscription. On remarque cependant la similitude des attributions: dans son unité, l'*actarius* est toujours un scribe, chargé des ordres et des papiers militaires²². De sorte que M. Valerius Maximinus pourrait être non pas le parent mais le collègue de service de l'anonyme décédé. Il est probable que l'*exceptor* soit venu à Napoca chargé d'une certaine mission.

La présence d'un *exceptor legati* loin du siège de son chef est un fait particulier et pose le problème du stationnement temporaire à Napoca du gouverneur lui-même. Il est possible que l'inscription date du temps des guerres des Marcomans, lorsque *legatus Augusti* aura été obligé de passer un certain temps au Nord de la Dacie, près des frontières menacées²³. Dans la troisième ligne, après le mot AVG il reste de la place pour un second G; alors l'inscription pourrait être placée dans l'intervalle 163—169 n. è.²⁴. Mais c'est un simple hypothèse qu'on ne peut pas vérifier.

5. Fragment d'inscription en calcaire, 30 × 17 × 15 cm. Sur une bordure on voit un reste de cadre qui délimitait la partie inférieure du texte. On peut y distinguer trois lettres soignées, hautes d'environ 8 cm (fig. 5 a—b). N^o. inv. V. 35.462.

Nous lisons le fragment conservé ...VIO... (plus probablement que ...OIA... ou ...OLA...)²⁵.

¹⁶ R. Fiebigler, *RE*, VI, 2 [1909], 1565; A. v. Domaszewski, B. Dobson, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln—Graz, 1967, p. 37 et 48 (no. 16), 73.

¹⁷ *Iidem*, *op. cit.*, p. 37, no. 16 (CIL VI 2977, VIII 17634).

¹⁸ I. Berciu, Al. Popa, *Latomus*, XXIII, 2, 1964, p. 302—310; *idem*, *Apulum*, V, 1965, p. 180—187.

¹⁹ Pour les citoyens romains dans les troupes auxiliaires voir: K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Bern, 1951, p. 20, 70—78; G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior* (= *Epigraphische Studien*, 6), Düsseldorf, 1968, p. 109—110.

²⁰ N. Vlassa, *ActaMN*, II, 1965, p. 34; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 32; J. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Praha, 1978, p. 15.

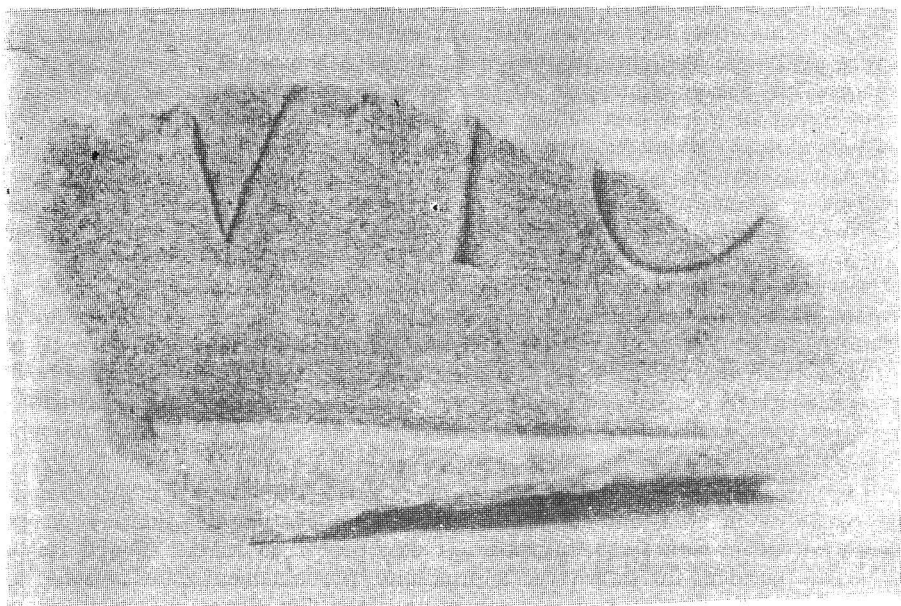
²¹ M. Macrea, *op. cit.*, p. 207.

²² C. Cichorius, *RE*, IV, 1 [1900], 236; A. v. Domaszewski, B. Dobson, *op. cit.*, p. 58—59.

²³ M. Macrea, *op. cit.*, p. 61—62, 223.

²⁴ Ce qui pourrait correspondre à la présence de la cohorte mentionnée à Napoca (voir note 21). Mais il ne faut pas oublier que le personnage respectif se trouvait en mission non pas en tant que militaire dans la XIII-è légion Gemina, mais en tant que *exceptor legati Augusti*. Donc il n'est pas certain qu'à cette époque-là la V-è légion Macédonica ne soit pas encore arrivée dans la Dacie.

²⁵ L'inscription, avec d'autres fragments sculpturaux romains, a fait partie du matériel utilisé à l'assemblage du couvercle du tombeau no. 38 découvert en 1986.

a

b

Fig. 5 a—b. Inscription du tombeau no. 38.

Les cinq inscriptions présentées en dessus ont certains traits communs. Tout d'abord, le matériel dans lequel elles ont été sculptées: la plupart sont faites en calcaire de Baciú, d'ailleurs fréquemment utilisé à Napoca. Trois en sont certainement des inscriptions funéraires et les autres portant les numéros 2 et 5 ont eu probablement la même destination. Bien que funéraires, aucune d'elle n'appartient à la tombe où elle avait été découverte, autrement dit il s'agit de leur réutilisation. Cette réutilisation est encore plus claire dans le cas de la pièce no. 1, lorsque l'inscription a été utilisée pour couvercle du nouveau tombeau. Les choses se présentent de même pour la quatrième, qui provient des ruines d'un immeuble moderne, mais qui avait été construit en pleine zone du cimetière.

Du moment que les tombes ne disposent pas d'objets d'inventaire qui auraient pu nous donner un encadrement chronologique plus exact, il aurait certainement été de grand intérêt la mise en évidence d'un indice de datation dans le texte même de l'une des inscriptions. Il aurait établi un *terminus post quem* pour la réutilisation de ces pièces. Malheureusement aucune des inscriptions ne peut pas être datée plus exactement; seule la première appartient avec grande probabilité au III-è siècle.

Les inscriptions en question, ainsi que d'autres découvertes déjà avant dans cette partie de la ville, ont été probablement sculptées par des maîtres locaux et utilisées au début aux tombeaux pouvant être datées en pleine époque romaine. Ces tombes auraient dû se trouver à proximité, probablement dans la zone de la rue Gheorgheni²⁶, ou il y a eu également un atelier lapidaire qui travaillait pour le cimetière. C'est ainsi qu'on peut expliquer la présence ici de quelques monuments sculpturaux et épigraphiques, parmi lesquels un inachevé, à demi-fait, dans l'attente de l'éventuel acheteur²⁷.

*

Sur un terrain proche du cimetière antique mentionné en dessus, à savoir Place Ştefan cel Mare (ancienne Trencin) d'aujourd'hui, on a fait des découvertes similaires un siècle auparavant. Ainsi, lorsqu'on a creusé les fondements de l'ancien Palais Forestier (ultérieurement la Maison de l'Instituteur), on a trouvé trois sarcophages romains. Nous ne disposons pas de renseignements plus amples concernant les conditions dans lesquelles on a fait ces découvertes. On a seulement signalé le fait qu'à leur construction on avait réutilisé des monuments funéraires romains (certains dotés d'inscriptions) et que les tombeaux manquaient d'inventaire²⁸.

Parmi les pièces épigraphiques découvertes dans cette zone, on en connaît deux qui ont été déjà publiées au dernier siècle²⁹, mais — selon notre opinion — leur lecture peut être améliorée. On va en parler par la suite.

a. Stèle funéraire utilisée pour couvercle à l'un des trois tombeaux mentionnés en dessus. Le texte a été édité de la manière suivante (CIL III 7667):

²⁶ C. Torma (*AEM*, III, 1879, p. 97—98, no. 25) rappelle dans la même zone la découverte fortuite de 15 sarcophages dont 14 étaient sans inscription, mais à un tombeau d'enfant „a été adaptée pour couvercle une pierre de calcaire... à mureux et inscription" (CIL III 7669), probablement une stèle funéraire. A tout cela s'ajoutent les sarcophages publiés par N. Covaciú (v. note 5).

²⁷ C. Pop, *ActaMN*, V, 1968, p. 482. Concernant l'existence de certains ateliers lapidaires, voir A. Bodor, dans *OmD*, p. 47.

²⁸ Voir *supra*, note 4.

²⁹ CIL III 7664. 7667.

[D.] M. / V[i]ctorina / vix. [a]nnis XVI / posuit QV et ? A / mat[e]r b. m. p. cu/ravit.

Dans une transcription plus ancienne, la quatrième ligne est rendue ainsi: POSVIT QVIIA. On voit bien qu'on ne pouvait plus distinguer clairement cette portion sur la pierre.

Nous pensons que le nom de la dédicante (la mère de la décédée Victorina) doit être complété *Qu[iet]a*. Le signe II est utilisé parfois pour le son E³⁰ et les lettres I et T pouvaient entrer en ligatures (éventuellement sous la forme QV^I IĀ). Avec cette minime modification la lecture pourrait être:

[D(is)] M(anibus). / V[i]ctorina / vix(it) [a]nnis XVI. / Posuit Qu[iet]a / mat[e]r b(ene) m(erenti) p(onendum) cu/ravit.

b. La seconde est une inscription fragmentaire, découverte derrière le bâtiment de la Maison de l'Instituteur³¹, sans d'autres précisions. Publiée en CIL III 7664 ainsi (fig. 6):

XXV · AELIA PROBA · VIX · AN
XI P · AELIVS INGENVS · VIX
LIVS PROBVS FLAMEM MVNI
PIENTISSIMIS ET SIBI · VIX

Fig. 6. Inscription CIL III 7664.

Dans le texte il doit être question de minimum trois personnes décédées. La première (anonyme) a vécu au moins 35 ans. Les suivants, frère et soeur, n'ont aucune fonction ni qualité et l'espace disponible pour les chiffres nous fait croire qu'ils sont morts à un âge jeune. Probablement que pour Aelia Proba on mentionnait les années, les mois et les jours vécus, car l'espace le permettrait. Celui qui dresse l'inscription funéraire, Publius Aelius Probus, est flamine du municipe de Napoca et probablement le père des enfants décédés. Par conséquent, l'inscription date certainement de la première moitié du II-e siècle³². La dernière lettre de la 4-e ligne doit être un V, non pas un X (la confusion pouvait être due à la détérioration de la pierre). La lecture la plus vraisemblable serait donc:

...XXXV, Aelia Proba vix(it) an[n]is ... / m(enses) ... d(ies) ...]XI, P(ublius) Aelius Ingen(u)s vix[it] annis ... / P(ublius) Ael[ius] Probus flamen muni[cipii] Nap(ocensis) / filiis] pientissimis et sibi viv[o] fec(it)].

*

* *

³⁰ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris, éd. III, 1898, p. 14.

³¹ Trouvée „in der Zigeunergasse“ en 1867. Pour ce toponyme, Attila T. Szabó, *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*, Kolozsvár, 1946, p. 38—39 („Cigányosor“).

³² H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 25—26.

En comparant les quelques données connues sur la nécropole de la Place Ștefan cel Mare aux découvertes faites rues Plugarilor et Gheorgheni, le fait qui attire tout d'abord l'attention c'est que dans tous ces cas il est question de monuments qui pourraient être datés à l'époque de la province romaine. Une seule inscription (CIL III 7664) peut être datée un peu plus précisément, mais les conditions de sa découverte ne sont pas suffisamment claires. A l'exception de celle-ci cependant, dans tous les autres huit tombeaux nous relèvent de parfaites similitudes dans la manière d'utilisation des inscriptions. Nous avons affaire à la réutilisation des épigraphes, en tant que matériel litique en soi, aux tombeaux plus récents, sans objets d'inventaire.

Aux huit sarcophages faits de cette manière s'ajoute la tombe bien connue découverte en 1927 rue Petöfi. Cette-ci était entièrement construite de monuments réutilisés, dont on remarque un *cippus* funéraire transformé en boîte de sarcophage et qui avait une inscription au début païenne et ensuite „christianisée”³³. Par rapport aux autres tombeaux dont il a été question, celui-ci — même après avoir été pillé — avait conservé à l'intérieur quelques objets qui pourraient être datés à l'époque postaurélienne³⁴.

En conclusion, les tombeaux à inscriptions réutilisées de la zone Place Cipariu — rue Plugarilor appartiennent très probablement à l'époque romaine tardive. Quelques-uns pourraient être attribués à des chrétiens. Toutes ces tombes sont l'oeuvre de la population qui continuait à habiter entre les murs de la ville de Napoca, après la retraite des officiels et de l'administration romaine. C'est une constatation qui peut se soutenir autant par la découverte de la rue Petöfi, mentionnée antérieurement, que par tout ce que nous savons sur les nombreuses réutilisations similaires rencontrées dans les provinces voisines³⁵.

RADU ARDEVAN — IOANA HICA-CÎMPEANU

³³ N. Covaciu, *op. cit.*, p. 218—223; C. Daicoviciu, *ACMIT*, II, 1929, p. 311; *idem*, *AISC*, II, 1933—1935, p. 198—200, 204—206.

³⁴ I. Hica-Cîmpeanu, *op. cit.*, p. 228. Si sur la date de la „christianisation” il y a encore des discussions (cf. D. Protase, *SCIVA*, 36, 1985, p. 332—337), selon notre opinion cela ne contredit pas le fait que la réutilisation de l'inscription pour sarcophage a lieu en même temps que la mise en place de l'inventaire funéraire (les quatre aiguilles ornementées, dont celle à tête en polyèdre datte sûrement du IV-è siècle).

³⁵ I. Hica-Cîmpeanu, *op. cit.*, p. 234—235, avec la bibliographie utilisée.

CERAMICĂ DIN SECOLELE III—IV DESCOPERITĂ LA CIUMEȘTI, JUD. SATU MARE

Una dintre informațiile prețioase cîștigate în urma cercetării necropolei celtice¹ și așezării contemporane² de la Ciumești, comuna Sanislău, jud. Satu Mare, a fost și aceea privind existența unei locuiri succesive în timp a zonei, începînd chiar cu epoca neolitică. Pe firul acestei continuități, aproape neîntreruptă, se înscriu și nivelurile sesizate în zona necropolei celtice (punctul C.A.P. *Grajduri*) plasate de autorii săpăturilor în secolul al III-lea, respectiv veacurile V—VI³.

Provenind din zona amintitei necropole, fără a se preciza însă cu suficientă claritate contextul în care a fost descoperită, se păstrează la Muzeul din Baia Mare o categorie aparte de ceramică⁴, distingîndu-se net de cea a epocilor anterioare. Sigur, ea nu poate fi pusă în legătură decît cu nivelurile tîrzii, clar sesizate în contextul stratigrafiei din zonă. Ni se indică, suprapunînd nivelul corespunzător necropolei celtice, „...o depunere nisipoasă cenușiu deschis, uneori vineție, groasă între 0,20—0,35 m care aparține unei locuiri sporadice (gropi, vetre, semibordei parțial distruse) din secolul al III-lea e.n.”⁵. Acest nivel, pe o porțiune, este suprapus de o „...depunere redusă ce corespunde veacurilor V—VI e.n.... Nivelul secolelor V—VI, este mai intens colorat, datorită unui pămînt granulos cu un procentaj mai mic de nisip”⁶. Din acest ultim nivel, urmînd depunerea actuală, a fost surprins doar conturul unui bordei⁷. Pe unele porțiuni nivelul din secolul al III-lea e.n. este separat de cel corespunzător necropolei celtice prin lentile de nisip steril, constatîndu-se, totodată, că cele două niveluri de locuire apar doar pe porțiunea mai înaltă a dunei, necropola celtică fiind mult mai întinsă.

Considerăm că valoarea informativă a acestei ceramici nu trebuie subestimată, perioada pe care o reprezintă fiind mai puțin cunoscută în zonă, ne-am propus prin articolul de față analiza ei aprofundată. De asemenea, am dori ca demersul nostru să constituie un îndemn spre cercetări viitoare mai ales că, datorită unei informații amabile, aflăm că ceramică asemănătoare a fost recoltată și în alte puncte, în urma unor cercetări de suprafață⁸.

¹ V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României. Ciumești (I)*, Baia Mare, 1967. Mulțumim pe această cale conducătorului săpăturilor, dr. V. Zirra, pentru îngăduința de a ne lăsa să analizăm materialul în discuție.

² Idem, în *StCom*, Satu Mare, IV, 1980, p. 39—84.

³ V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României. Ciumești (I)*, Baia Mare, 1967, p. 6, fig. 3; prezentîndu-se stratigrafia orizontală a aceleiași zone (idem, p. 5, fig. 2), sînt amintite și „vestigii din secolul IV e.n.”.

⁴ Sub numerele de inventar: 676, 677, 678, 679, 681, 682, 683, 685, 686.

⁵ V. Zirra, *op. cit.*, p. 7.

⁶ Idem, *op. cit.*, p. 6, fig. 3.

⁷ Idem, *op. cit.*, p. 6—7.

⁸ Mulțumim pentru informație prof. I. Nămeti.

Criteriile principale pe care le-am folosit în analiza noastră au fost cel al tehnicii de lucru și al pastei din care ceramica a fost confecționată. Ea se prezintă astfel:

I. Ceramica lucrată la roată, prezentă în cantitatea cea mai mare.

1. Confecționată din pastă fină.

A. Pastă cenușie, deosebit de fină, fără a se distinge în componența ei alte ingrediente. Fragmentele aparținând acestei variante, cel mai bine reprezentată (pl. I, 1, 2, 3; II, 2, 3; III, 1, 2, 3; IV, 1; V, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8; VI, 1, 2, 3), sînt acoperite, în cele mai multe cazuri, cu o angobă plumburie, cenușiu-negricioasă uneori. La fragmentele cu o grosime mai mare miezul cenușiu închis se află între două foițe cenușiu deschis sau gălbui. Au fost reconstituite parțial cîteva vase mari de provizii (chiupuri) (pl. I, 1, 2, 3; II, 1; III, 1, 2) și oale (pl. II, 2, 3). Două fragmente ne sugerează două variante de străchini (pl. V, 8; VIII, 1). O mențiune aparte merită fragmentele păstrate dintr-un vas mare amforoidal (pl. IV, 1).

B. Pastă fină roșu-cărămiziu. În exterior, uneori și pe fața interioară, fragmentele acestei variante sînt acoperite cu o angobă cenușie (pl. III, 4; V, 3). În unele cazuri, între două straturi cărămizii se află un miez îngust, cenușiu. Amintim un fragment din buza răsfrîntă orizontal a unui chiup (pl. III, 4).

C. Miezul ars la cenușiu închis este încadrat între două foițe roșii-cărămizii. În cîteva cazuri s-a păstrat o frumoasă angobă portocalie (pl. VII, 1, 5). Există cîteva funduri de oale (pl. VI, 3, 5), un fragment din peretele unei oale (pl. VII, 3). Mai semnificative sînt fragmentele păstrate dintr-un castron (pl. VII, 5) și o farfurie (pl. VII, 1).

D. Pastă roșu-cărămiziu. O atenție aparte merită un castron foarte bine păstrat (pl. VI, 1). Varianta mai este reprezentată prin buza răsfrîntă orizontal a unui chiup (pl. II, 1), partea superioară a unei oale (pl. VI, 2), fragmentul unui castron (pl. VII, 2). Practic, stabilirea acestor variante comportă un grad de relativitate, acel miez cenușiu apărînd, poate, ca o deficiență a procesului de ardere.

2. Confecționată din pastă zgrunțuroasă.

A. Cu pastă în care este folosit ca degresant nisipul, pietricele, arsă redusă, la cenușiu, brun închis. S-au păstrat funduri de vase (pl. IX, 3, 5), un fragment din corpul și fundul unui vas mare (pl. IX, 1). Unul dintre fragmente este ornamentat, prin incizie, cu o bandă de linii în val (pl. VIII, 8).

B. Cu pasta ceva mai omogenă, conținînd nisip, arsă oxidant, de culoare cărămizie. Frecvent, apar pe aceste fragmente urme de ardere secundară (pl. VIII, 4, 5, 6, 7). Fragmentele atipice păstrate sugerează vase de mari dimensiuni, cu pereții groși.

II. Ceramica lucrată cu mîna; pasta este zgrunțuroasă, conținînd cioburi pisate și pietricele. Arderea nu este uniformă, culoarea variînd: cenușiu închis, brun-gălbui îndeosebi. A fost posibilă reconstituirea parțială a două variante de oală: prima, cu gîtul îngustat și mult evazat spre exterior (pl. X, 1) și a doua, cu pîntecele bombat și gîtul scurt, aproape vertical, buza ușor rotunjită (pl. IX, 2, 4, 7). Mai bine păstrat este un capac cu suprafața aproape orizontală, avînd marginea ușor fațetată și un buton rotund drept apucătoare (pl. X, 4).

Ținînd cont de categoriile și variantele stabilite, se impun cîteva precizări.

⁹ S. Dumitrașcu, T. Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit, (I)*, [Satu Mare], 1967, p. 32—35 idem, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 113—114.

¹⁰ S. Dumitrașcu, în *Apulum*, X, 1972, p. 674.

¹¹ Gh. Lazin, în *StCom*, Satu Mare, IV, 1980, p. 138.

În relativă apropiere, la Medieșul Aurit (jud. Satu Mare), atît în zona cuptoarelor de olărie⁹, cît și în locuința cercetată¹⁰ și la Satu Mare¹¹, unde au fost cercetate cîteva cuptoare de olărie, situația este identică. Toate complexele amintite sînt dateate în secolele III—IV.

Ceramica cenușie fină, lucrată la roată, de mai veche tradiție Latene, cunoaște o largă răspîndire în perioada secolelor IV—V, contribuind la aceasta și mediul provincial roman¹². O caracteristică a aceluiași mediu pare să o constituie și ceramica zgrunțuroasă lucrată la roată care, cum se crede, apare în Dacia romană pe la începutul secolului al II-lea e.n.¹³. Alături de ceramica cenușie ea apare frecvent în așezările și necropolele daco-romane, dar și în așezările dacilor din afara provinciei, inclusiv în perioada postromană. Merită amintit că la geto-dacii din Muntenia, contemporani Daciei romane, principalele categorii ale ceramicii lucrată la roată sînt tocmai ceramica cenușie fină și cea zgrunțuroasă de aspect provincial¹⁴.

Deși în așezările și necropolele culturii Sintana de Mureș-Cerneahov cercetate pe teritoriul țării noastre sînt prezente categoriile ceramice amintite de noi, diferențele în ce privește formele de vase prezente, în comparație cu așezările dacilor liberi din V și N—V României, ni se par evidente.

Ceramica fină roșie-cărămizie, lucrată la roată, este prezentă în așezările dacilor liberi ca import din provincie, uneori însă bănuindu-se o producție locală¹⁵. În ce privește perioada postromană, ni se pare firesc ca prezența ei să fie explicată ca o producție locală, desfășurată în continuarea tradiției provincial-romane. La Ciumești este ilustrată uneori preferința pentru ceramica cenușie (unei buze de oală, din pastă cărămizie, i se imprimă în exterior o angobă cenușie, pl. III, 4), cel mai bine reprezentată de altfel, dar aceleași forme sînt produse și din pastă cărămizie (buza unui chiup, din pastă cărămizie, este identică fragmentelor aparținînd unor vase de același tip, cenușii).

La fel ca la Medieșul Aurit, mai frecvente par să fie și la Ciumești vasele mari, oscilînd în jurul cîtorva forme: chiupuri, oale (diferențierea clară a acestora nu este posibilă datorită stării lor fragmentare), un vas amforoidal. Chiupul cu buza țesută orizontal și împinsă împreună cu întreaga parte superioară a vasului spre interior (pl. I, 2; II, 1; III, 4) este frecvent întîlnit în ceramica Daciei romane, dar și în așezările daco-romane sau ale dacilor liberi. Se crede că forma apare în mediul provincial-roman¹⁶ sau chiar că ar continua o veche formă dacică¹⁷. Pentru chipul cu buza răsfrîntă orizontal în afară, cu o secțiune aproape dreptunghiulară, analogii există la Medieșul Aurit¹⁸, în așezarea dacică din secolul al IV-lea e.n. de la Arad-Ceala¹⁹ sau chiar la dacii liberi din Muntenia, în cadrul complexelor Militari-Chilia²⁰. Vasul mare, cu buza rotunjită și o nervură pe git, nu

¹² M. Macrea, în *IstRom*, I, 1960, p. 674.

¹³ Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 84. La Stolniceni (*Buridava*) există ceramică zgrunțuroasă, lucrată la roată, încă din secolul al II-lea î.e.n. (cf. D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 26).

¹⁴ Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, p. 34.

¹⁵ S. Dumitrașcu, în *Ziridava*, XI, 1979, p. 210.

¹⁶ D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 66.

¹⁷ I. Berciu, în *Apulum*, V, 1965, p. 597—613.

¹⁸ S. Dumitrașcu, T. Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit (I)*, [Satu Mare], 1967, pl. VIII, IX.

¹⁹ I. H. Crișan, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 244, fig. 1,3.

²⁰ De exemplu, în necropola de la Mătăsaru, un vas-urnă din pastă cenușie și cu decor lustruit (cf. Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 135, pl. XIV, 1).

își găsește analogii în așezările amintite mai sus. Forme asemănătoare nu lipsesc din repertoriul ceramicii romane²¹, dar s-ar putea ca asemănarea cu un vas descoeprit într-o așezare celtică tîrzie din *Pannonia* să nu fie întîmplătoare²².

Toate aceste fragmente, aparținînd unor vase mari, inclusiv fragmentul cărămiziu, sînt ornamentate prin lustruire, cu linii orizontale sau verticale, pe pereții vasului, uneori dublă linie în zigzag pe umăr și, frecvent în cazul buzei orizontale, cu o linie în zigzag, între două caneluri fine sau, într-un singur caz, linii transversale (pl. IV, 2). Remarcăm prezența unor motive lustruite asemănătoare pe ceramica unora dintre așezările dacice amintite, dar, uneori împreună cu forme de vase asemănătoare și în așezările de epocă romană ale sud-estului Siovaciei²³. Aici, în unele cazuri, ceramica cenușie lustruită este asociată cu ceramică dacică lucrată cu mîna²⁴. Îndreptîndu-ne atenția spre *Pannonia* perioadei romane tîrzii, vom remarca abundența ceramicii cenușii fine, lucrată la roată și ornamentată prin lustruire dar, în același timp, lipsa analogiilor pentru vasele mari de la Ciumești²⁵.

O atenție aparte merită vasul amforoidal, parțial reconstituit (pl. IV, 1), cu o nervură pe gît, în dreptul torților, ornamentat prin lustruire, cu linii verticale, grupate pe gît în metope. Amforete cu două torți și o astfel de nervură pe gît, au fost descoperite la Medieșul Aurit, în zona cuptoarelor²⁶. Frapantă este asemănarea cu o amforă cu două torți descoperită în mediul aspectului cultural Militari-Chilia, la București-Străulești²⁷, considerîndu-se că a fost preluată o formă carpică.

Cele două oale din pastă cenușie fină (pl. II, 2, 3) se deosebesc doar prin înclinația pereților, cea mai mare imitînd profilul chiupurilor. Geografic, cele mai bune analogii le găsim tot la Medieșul Aurit²⁸ și Satu Mare²⁹, dar confecționat din pastă cărămizie acest tip de oală este destul de bine reprezentat și în ceramica Daciei romane³⁰. O formă asemănătoare găsim și în *Pannonia*, în perioada romană tîrzie, o foarte bună analogie, inclusiv linia în zigzag lustruită pe buză, existînd la Nógrádverőce³¹. Forme asemănătoare există și în așezările de epocă romană din sud-estul Slovaciei³².

Ceramica roșie-cărămizie, uneori cu angobă portocalie, este de clară influență romană, formele, obișnuite în mediul provincial, îndreptățind aceeași apreciere³³.

²¹ Gh. Popilian, *op. cit.*, pl. XXXIV, 339; D. Popescu, în *Materiale*, III, 1956, p. 171, fig. 107, 7.

²² Exemplul la care trimitem, din așezarea de la Gellertberg—Tabán, este tot un vas cenușiu lucrat la roată și ornamentat prin lustruire (cf. K. Ottomány, *Fragen der spätromischen eingegläteten Keramik in Pannonien*, Budapesta, 1982, pl. III, 4).

²³ M. Lamiowá—Schmiedlová, în *SlovArch*, XVII, 2, 1969, p. 403—491.

²⁴ Idem, p. 442, fig. 24, 13—18.

²⁵ K. Ottomány, *op. cit.* În repertoriul tipologic al acestei ceramicii formele care ne interesează nu există.

²⁶ S. Dumitrașcu, T. Bader, *op. cit.*, pl. XII.

²⁷ Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 333, pl. CXVII, 1.

²⁸ S. Dumitrașcu, T. Bader, *op. cit.*, pl. IX.

²⁹ Gh. Lăzin, *op. cit.*, pl. LXXXIII, 1 și XXIV, 1.

³⁰ N. Gudea, I. Uzum, în *Banatica*, II, 1973, p. 88, fig. 3, 1, 2; D. Popescu, *op. cit.*, p. 170, fig. 106, 6, 7; Gh. Popilian, *op. cit.*, pl. XXXIX, tipul 3 și 4; I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic. Contribuții la continuitatea dacilor în Dacia romană*, București, 1981, p. 169, fig. 77, 20.

³¹ K. Ottomány, *op. cit.*, pl. XIV, 17.

³² M. Lamiowá—Schmiedlová, *op. cit.*, p. 423, fig. 12.

³³ De exemplu, analogii la *Potaissa* (cf. A. Cătinăș, în *Potaissa*, II, Turda, 1980, p. 95, fig. 9, p. 104, fig. 4.6) sau chiar în Oltenia romană (cf. Gh. Popilian, *op. cit.*, pl. XXXV, 354, 355, pl. XXXVI, 367, pl. LXIX, 848).

Castronul integral păstrat, din pastă fină, cărămizie, modelat puțin neglijent, ne îndreaptă, în ce privește analogiile, spre aceleași zone din N—V României. O formă identică, transpusă însă în pastă cenușie, există în complexul amintit deja, la Satu Mare³⁴. În plus, descoperiri identice (acest tip de castron aparține ceramicii provincial-romane) au fost făcute la Zalău (str. Horea) și Doh, jud. Sălaj³⁵, în așezări ale dacilor liberi (datele în secolele III—IV), din apropierea centrului de la *Porolissum*. La Doh, un astfel de castron, din pastă fină cenușie, este ornamentat cu motive punctate, ceea ce îl apropie și mai mult de *Porolissum*-ul roman, centru în care ceramica cenușie stampată se producea masiv³⁶.

Ceramica lucrată la roată, discutată mai sus, provine din nivelul plasat de autorii săpăturilor în secolul al III-lea e.n., mai bine evidențiat. Ceramica lucrată cu mîna a fost analizată împreună cu cea lucrată la roată (plasată de noi în secolele III—IV) deși, probabil, pe baza ei a fost datat acel nivel sesizat prin conturul unui bordei (secolele V—VI). Datorită stării fragmentare și cantității mici ceramica lucrată cu mîna este mai puțin semnificativă și rămîne sub semnul întrebării, datorită contextului nesigur din care provine.

Ceramica roșie-cărămizie, de tradiție provincial-romană, prezentă în cantitate destul de mare și, în special, cea acoperită cu o angobă portocalie, bine păstrată (ajunsă la Ciumești, probabil, ca import), considerăm a fi reprezentativă pentru secolul al III-lea e.n. îndeosebi. Amintim că într-una din gropile sesizate (probabil menajeră, groapa A) fragmentele ceramice cărămizii erau amestecate cu cele cenușii.

Încadrarea cronologică a ceramicii cenușii lustruite nu este dificilă, chiar dacă lipsesc alte categorii de material arheologic. Prin tehnica confecționării și arderii (inclusiv aspecte de amănunt), calitatea pastei, forme și statistica lor (în măsura în care la Ciumești o astfel de statistică rămîne valabilă) ceramica analizată de noi, practic, este identică cu cea de la Medieșul Aurit, datată în secolele III—IV³⁷. La fel de bune sînt analogiile cu ceramica descoperită în preajma celor două cuptoare de olărie de la Satu Mare, dateate și ele în secolele III—IV³⁸. Cîteva aspecte particulare există însă la Ciumești. Se pare că aici ceramica ornamentată prin lustruire este mai bine reprezentată, ori la Medieșul Aurit s-a constatat că ceramica cenușie lustruită pare mai tirzie și a fost plasată ca atare în prima jumătate a secolului al IV-lea e.n.³⁹. În așezarea dacică de la Arad-Ceala, datată pe baza unei monede din a doua jumătate a secolului al IV-lea e.n.⁴⁰, cea mai bine reprezentată este ceramica cenușie lustruită. Pe de altă parte, în al doilea nivel al așezării dacice de la Cicir, jud. Arad, plasat în secolele II—III, deși ceramica cenușie fină lucrată la roată este preponderentă, lipsesc motivele lustruite⁴¹. Revinînd la Ciumești și ținînd cont de cele spuse mai sus, credem că plasarea ceramicii cenușii lustruite pe parcursul secolului al IV-lea e.n. îndeosebi, este argumentată.

Deși scopul nostru imediat nu l-a constituit atribuirea etnică a ceramicii analizate, incluzînd-o în contextul descoperirilor similare, o apreciere se impune

³⁴ Gh. Lazin, *op. cit.*, pl. LXXXIX.

³⁵ A. Matei, în *ActaMP*, IV, 1980, pl. XXVI, 1, pl. XI.

³⁶ N. Gudea, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 105—145.

³⁷ S. Dumitrașcu, T. Bader, *op. cit.*, p. 49—50.

³⁸ Gh. Lazin, *op. cit.*, p. 138.

³⁹ S. Dumitrașcu, T. Bader, *op. cit.*, p. 35.

⁴⁰ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 243.

⁴¹ Idem, p. 247.

de la sine. Ea apare în toate așezările atribuite dacilor care locuiau în secolele III—IV în vestul și nord-vestul României.

Demnă de remarcat este influența provincial-romană în ceramica acestora. Ceramica cenușie fină, ornamentată prin lustruire, constituie și ea un răspuns la această influență. Analizându-se ceramica romană târzie, lustruită, din *Pannonia*, s-a ajuns la concluzia că primii care o produc sînt provincialii, populațiile vecine preluînd-o și producînd-o în cele din urmă⁴². Prezența acestei ceramici în secolele III—IV în mediul dacilor liberi din vestul și nord-vestul României mai are și o altă semnificație, marcînd revenirea, sub impulsul unei „mode” a vremii, la gusturi exprimate într-o perioadă anterioară, ceramica ornamentată prin lustruire fiind frecvent întîlnită la dacii dinaintea cuceririi romane⁴³.

IOAN STANCIU

LA CÉRAMIQUE DU IIIe—IVe SIÈCLES DÉCOUVERTE À CIUMEȘTI, DÉP. DE SATU MARE

(Résumé)

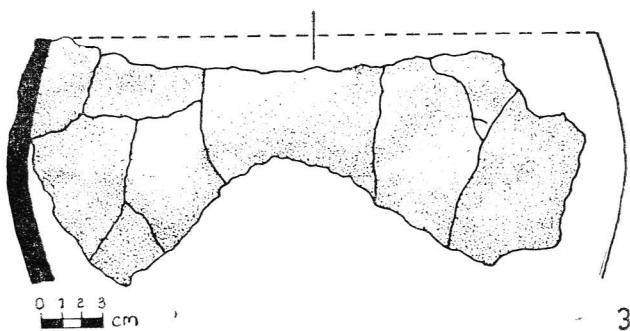
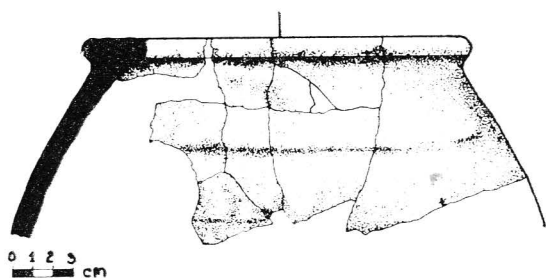
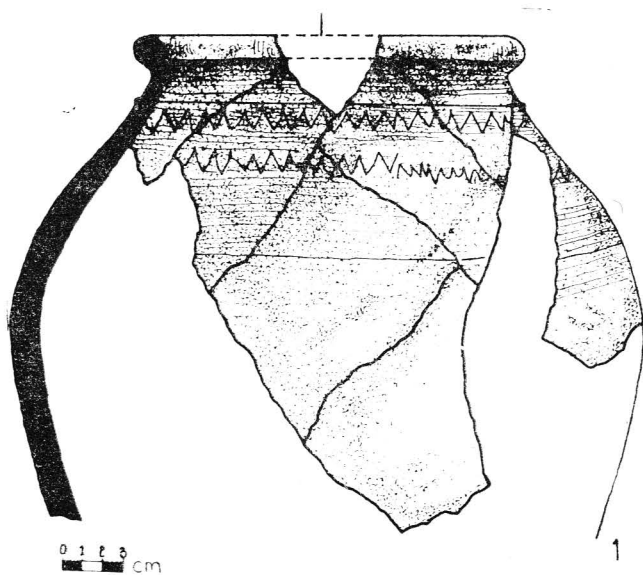
L'auteur analyse la céramique apparue dans l'un des niveaux qui ont superposé la connue nécropole celtique de Ciumești dép. de Satu Mare. Malheureusement, cette céramique ne peut pas être séparée, certainement, sur les complexes saisis à l'occasion des recherches.

La céramique grise travaillée au tour est prépondérante. La céramique avec la pâte ton de brique, de certaine tradition provinciale-romaine, est aussi bien représentée.

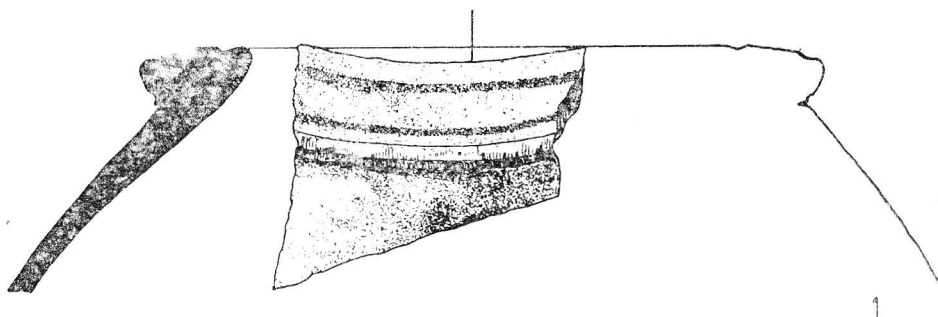
À base des analogies existantes, la céramique en discussion est datée aux IIIe—IVe siècles et attribuée aux Daces libres. On a discuté aussi quelques fragments travaillés à la main. Bien qu'il ne soit pas exclus qu'ils appartiennent au même niveau, comme la céramique ci-dessus présentée, leur datation reste sous le point d'interrogation dû aussi au contexte incertain d'où ils proviennent.

⁴² K. Ottomány, *op. cit.*, p. 114—116.

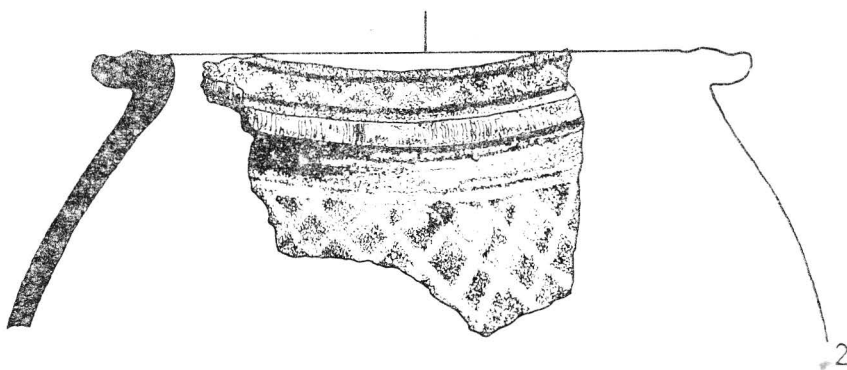
⁴³ I. H. Crișan, *Ziridava. Săpăturile de la „Sanțul Mare” din anii 1960, 1961, 1962, 1964*, Arad, 1978, de exemplu, pl. 38, 2, 3, 5, pl. 39, 3, 12, 14, pl. 80, 4, 6, 7, 9, 10; D. Berciu, *op. cit.*, p. 184, pl. 8, 1, p. 191, pl. 15, 2, 4, 6. Ornamentul lustruit este cel mai des întîlnit în cazul ceramicii carpice lucrată la roată (cf. Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, p. 87).

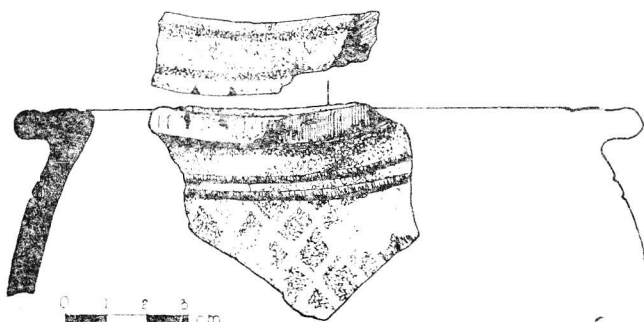
Pl. I. Ceramică cenușie lucrată la roată.

1

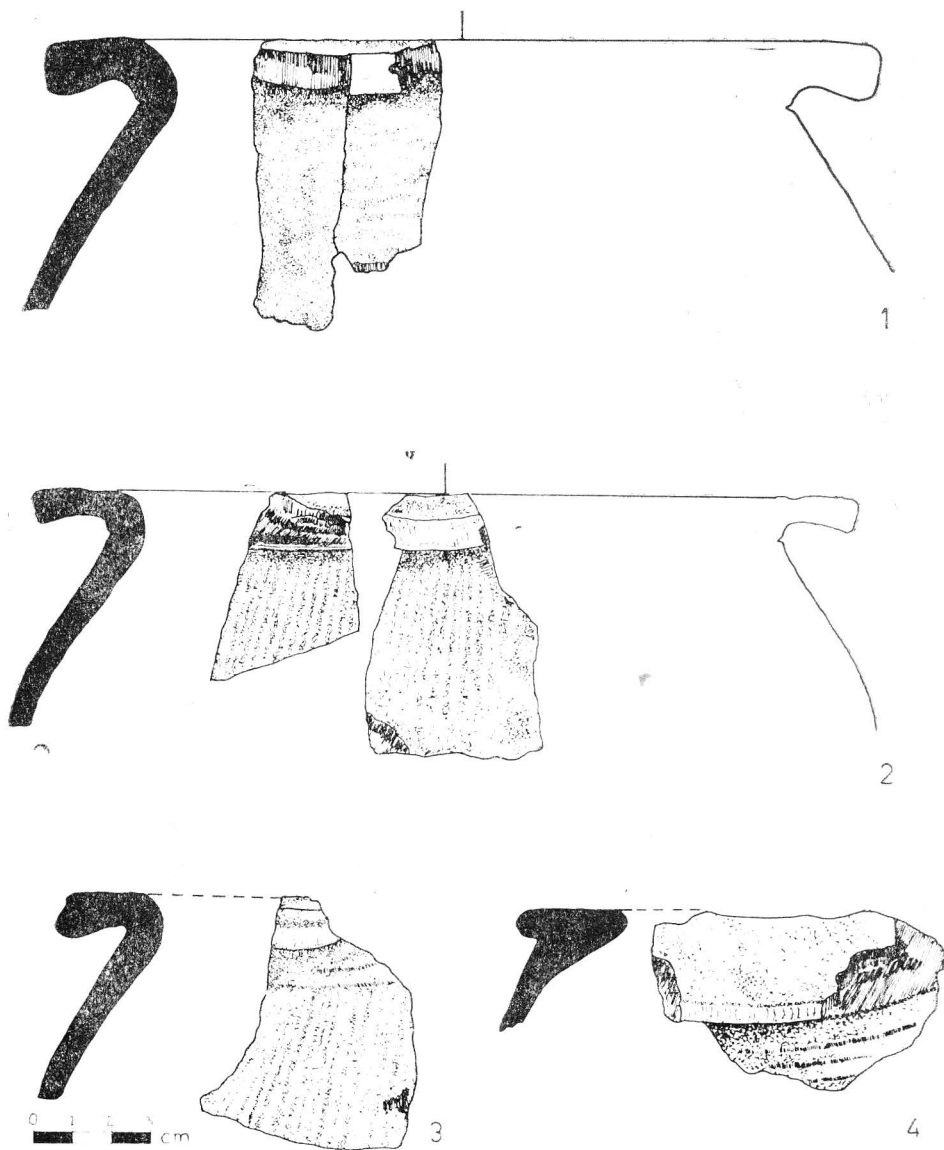

2

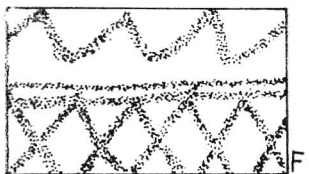
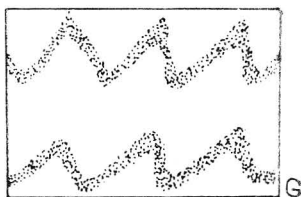
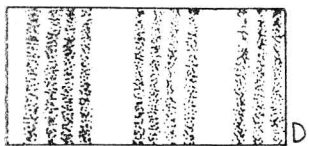
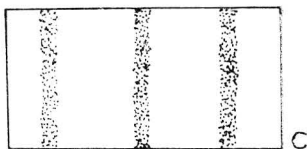
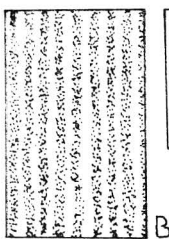
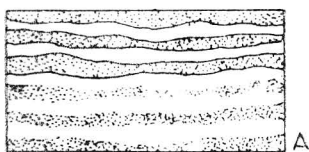
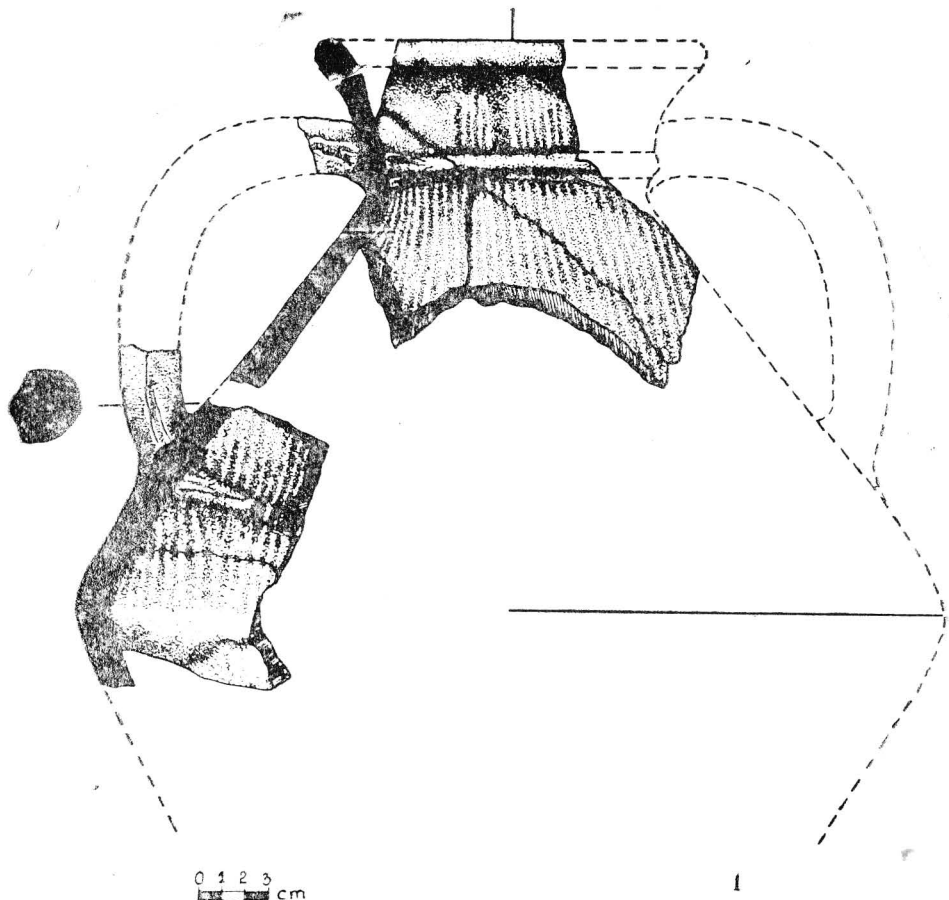

3

Pl. II. Ceramică lucrată la roată: cenușie (2, 3); roșie-cărmăzție (1).

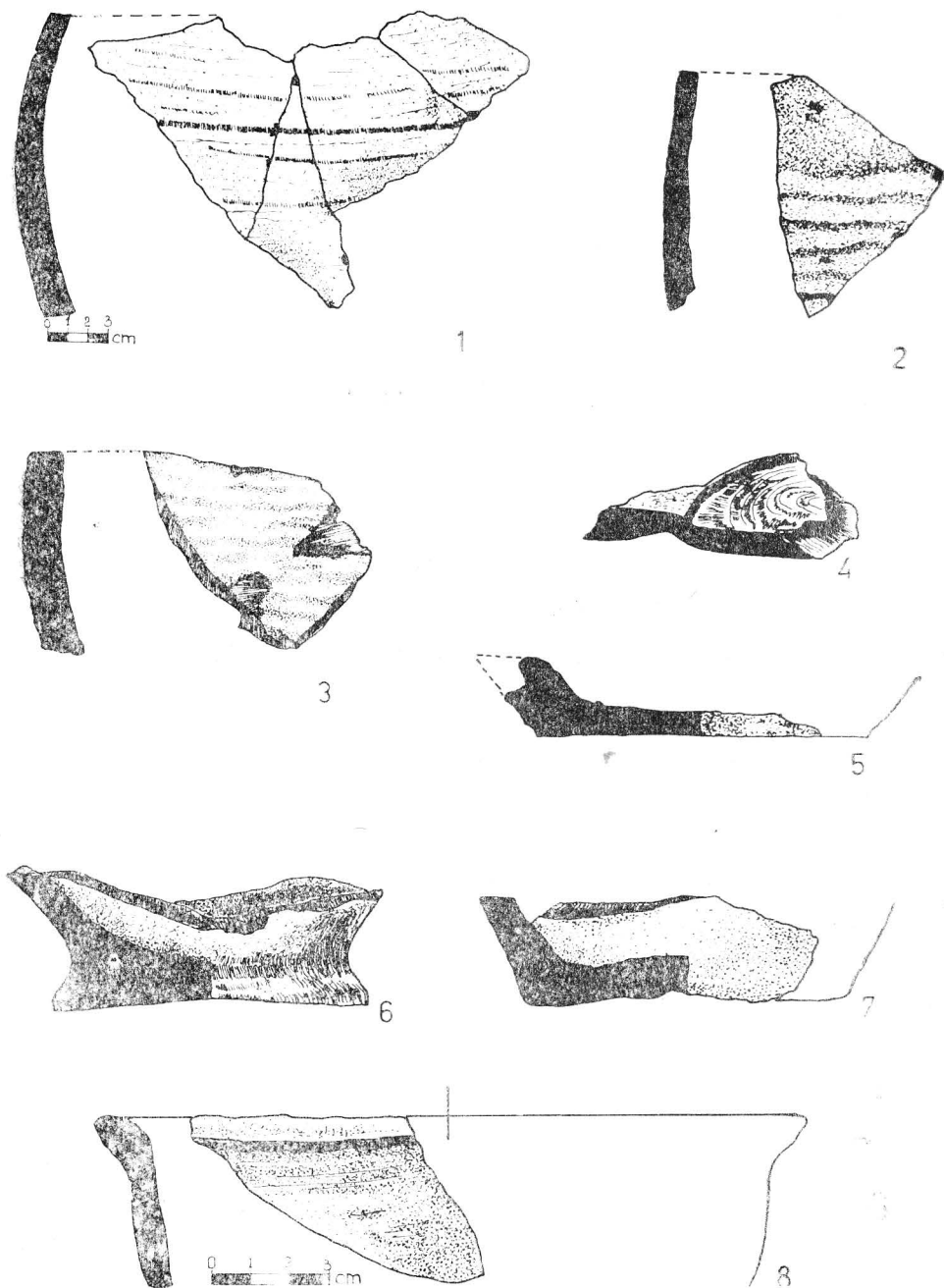

Pl. III. Ceramică lucrată la roată: cenușie (1, 2, 3); roșie-cărmăzică cu angobă cenușie (4)

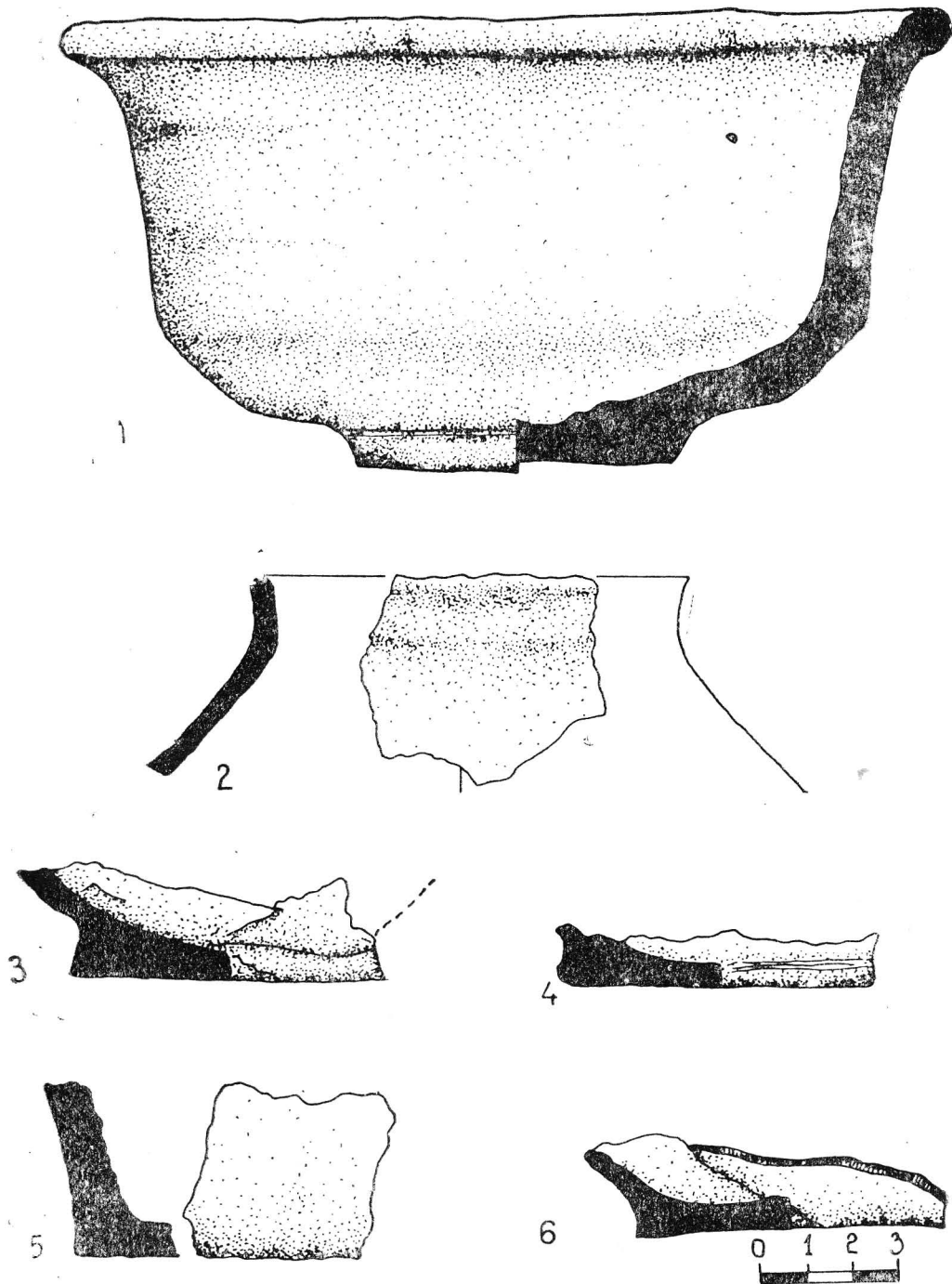

2

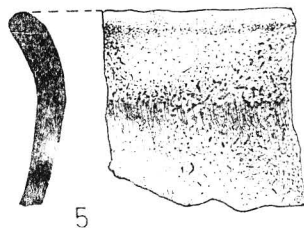
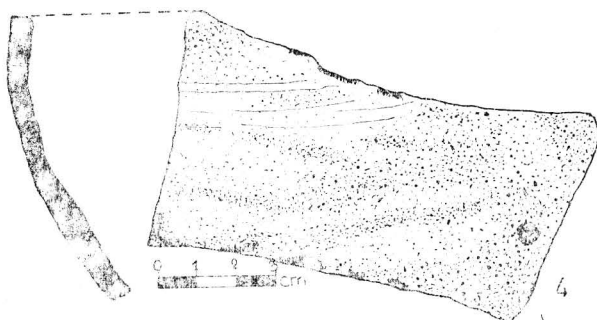
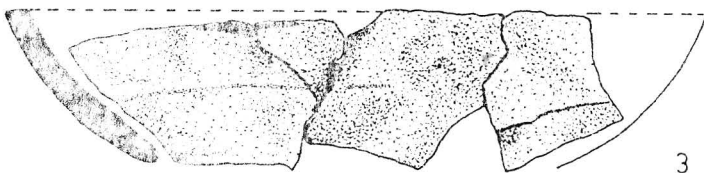
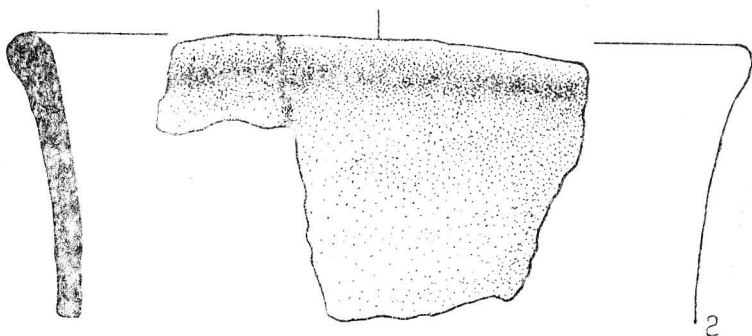
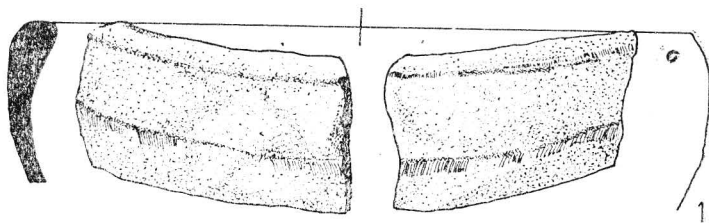
Pl. IV. Vas amforoidal, lucrat la roată din pastă cenușie (1); principalele motive lustruite (2).

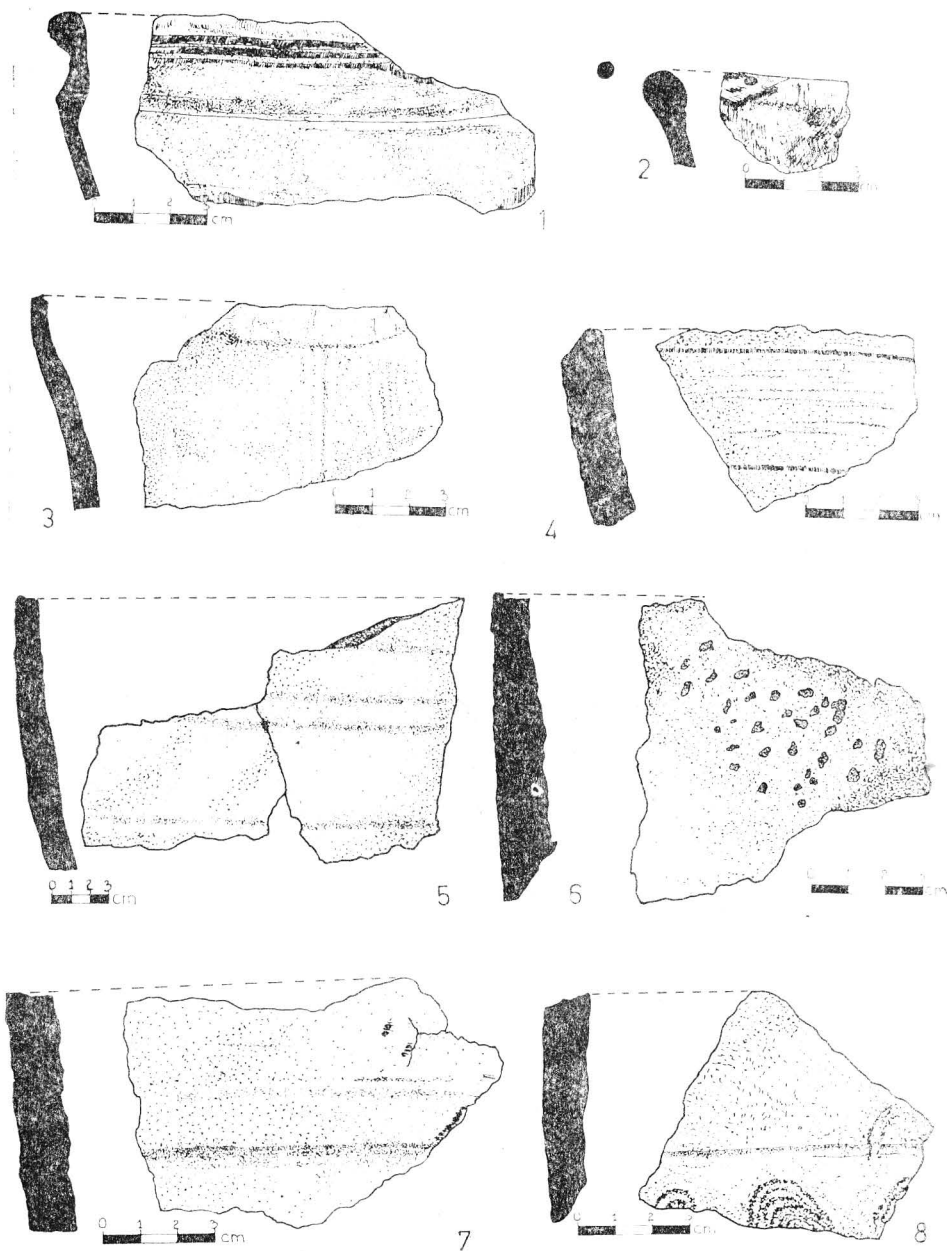
Pl. V. Ceramică lucrată la roată : cenușie (1, 2, 4, 5, 6, 7) ; roșie-cărmăzие cu angobă cenușie (3).

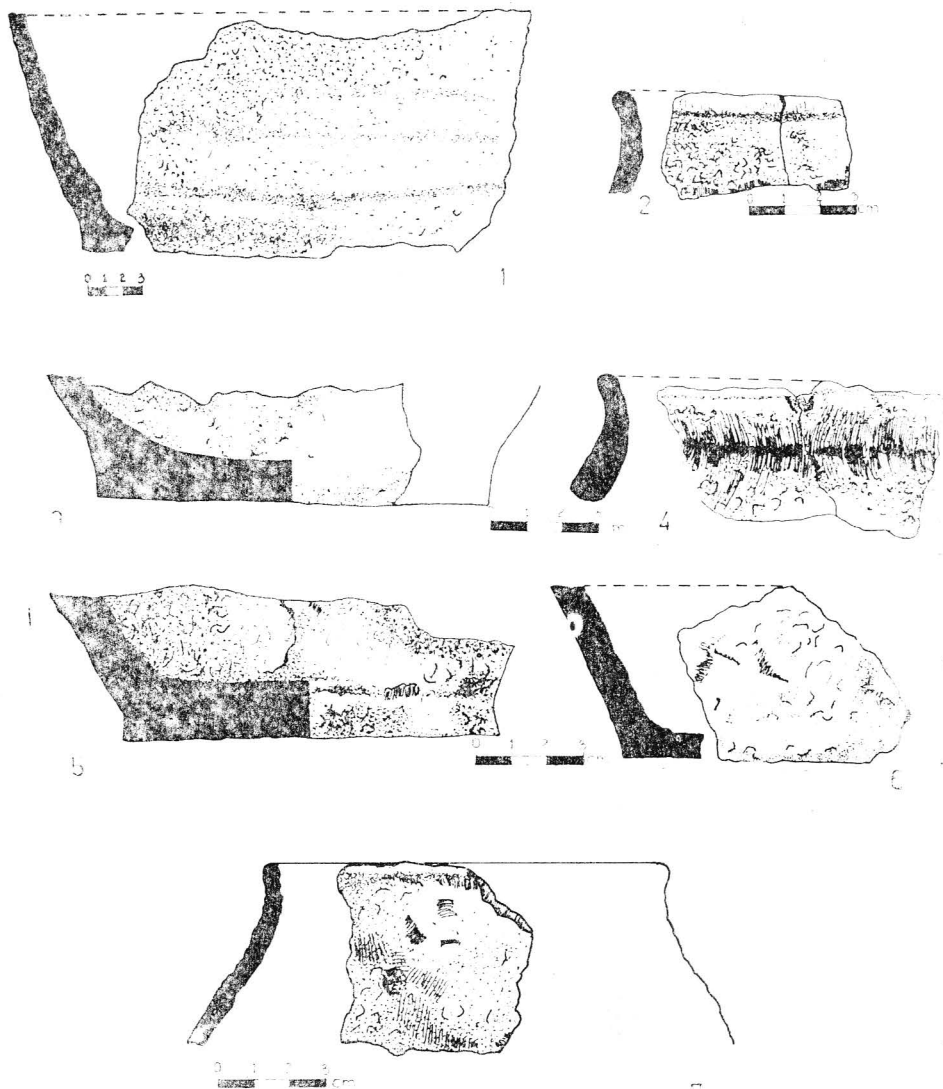
Pl. VI. Ceramică lucrată la roată: roșie-cărmizie (1, 2, 4, 6); cu miez cenușiu între două foițe cărămizii (3, 5).

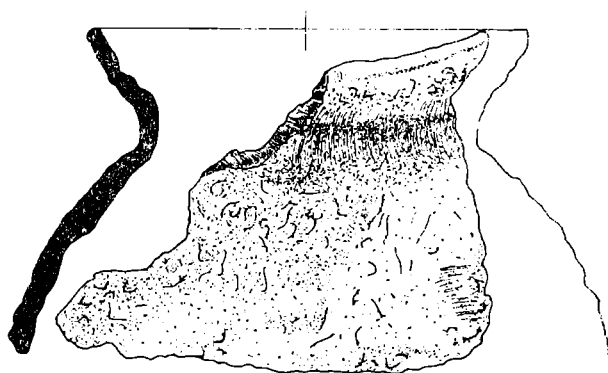
Pl. VII. Ceramică lucrată la roată: cu miez cenușiu între două foițe cărămizii (1, 4, 5); roșie-cărămizie (2, 3).

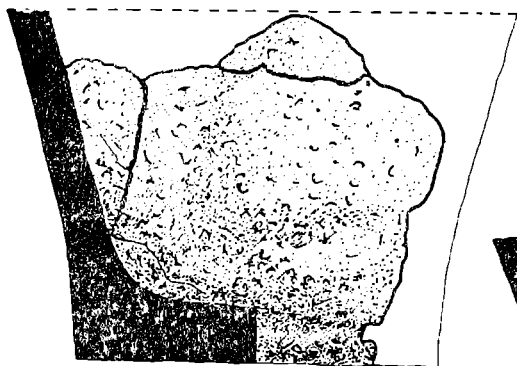
Pl. VIII. Ceramică lucrată la roată: cenușie fină (1, 2, 3); cu pastă zgrunțuroasă (4, 5, 6, 7).

Pl. IX. Ceramică lucrată la roată din pastă zgrunțuroasă (1, 3); ceramică lucrată cu mîna (2, 4, 5, 6, 7).

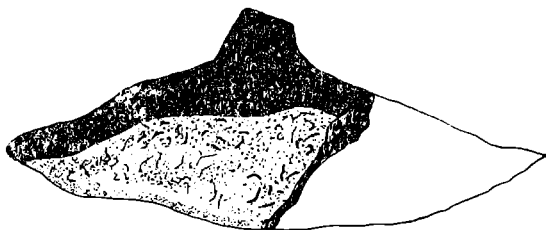
1

2

3

0 1 2 3 cm

4

Pl. X. Ceramică lucrată cu mîna.

BIBLIOGRAFIA DACIEI ROMANE (1949—1965)

Bibliografia de față reprezintă o continuare a celor întocmite de C. Daicoviciu—M. Macrea¹ pentru perioada anilor 1920—1935 și M. Macrea² pentru intervalul 1936—1948. Deceniile următoare ale istoriografiei despre problema care ne preocupă au fost incluse în diverse bibliografii, mai ample, ce cuprind și pasaje referitoare la Dacia romană³. Ne-am oprit asupra acestui subiect cu scopul de a completa și sistematiza trimerurile, pînă acum disparate, de a împărți materialul pe domenii mai restrînse, în conformitate cu actuala specializare a cercetării istorice. Clasificarea a fost întocmită astfel:

I. Izvoare, lucrări generale, sinteze, enciclopedii, bibliografii.

II. Istorie:

1. viața economico-socială;
2. viața politico-administrativă: a) generale;
b) autohtoni;
3. militară;
4. spirituală:
 - a) lingvistică;
 - b) artă;
 - c) religie;
 - d) medicină-învățămînt;
 - e) rit funerar.

III. Arheologie:

1. cercetări;
2. material:
 - a) ceramică
 - b) metale;
 - c) sticlă;
 - d) os;
 - e) piatră.

IV. Epigrafie.

V. Numismatică.

VI. Recenzii, prezentări de carte, adnotări.

Clasificarea sus-menționată răspunde necesității impuse de specializarea strictă cerută de știința contemporană, fapt ce nu anulează deloc posibilitățile de

¹ C. Daicoviciu — M. Macrea, în *AISC*, II, 1936, p. 260—283.

² M. Macrea, în *AISC*, V, 1949, p. 353—413.

³ * * * *Bibliografia Istorică a României*, I/1944—1969, București, 1970, p. 93—99; IV/1969—1974, 1975, p. 141—151; V/1974—1979, 1980, p. 114—125; VI/1979—1984, 1985, p. 142—155; I. Fischer, în *StCl*, I—XVI, 1959—1973, *passim* (*Bibliografia clasică românească*); Al. Ștefan — I. Fischer, în *StCl*, XVI—XXIII, 1974—1985, *passim* (*Bibliografia clasică românească*).

interferență între diferite domenii ale scrisului istoric, corespunzătoare problematicii perioadei studiate. Astfel, lectorul va regăsi unul și același articol în diverse secțiuni ale prezentei bibliografii⁴.

Lucrarea, realizată prin adunarea informațiilor pînă în 1985 — aproximativ 2800 de titluri — va fi prezentată pe intervale de timp mai restrînse, din lipsă de spațiu tipografic. În întocmirea ei am luat în considerare lucrările autorilor români, publicate atît în țară, cît și în străinătate⁵; nu au fost incluse studiile dactilografiate, articolele din reviste de popularizare, nici tezele de doctorat. O înfățișăm specialiștilor în dorința de a ușura cercetările viitoare într-un fragment al istoriografiei românești care, datorită asiduității muncii depuse pînă acum, a devenit vast și bogat ilustrat. Instrument de lucru necesar oricărui cercetător dornic să se aplece cu seriozitate asupra studiului epocii romane în Dacia, perfectibil în timp, ea va reprezenta un punct de plecare util în elaborări viitoare pe această temă.

I. Izvoare, lucrări generale, sinteze, enciclopedii, bibliografii

1. Dinu Adameșteanu — Grigore Florescu, *Drobeta*, EAA, III, 1960, p. 183—184.
2. D. Adameșteanu — Emilia Doruțiu, *Napoca*, EAA, V, 1963, p. 331—332.
3. Gabriella Bordenache, *Germisara*, EAA, III, 1960, p. 849.
4. Constantin Daicoviciu, *Pons Aluti*, RE, 1952, + 21, 2, col. 2461—2462.
5. C. Daicoviciu, *Pons Augusti*, RE, 1952, + 21, 2 col. 2462.
6. C. Daicoviciu, *Pons Vetus*, RE, 1952, + 21, 2, col. 2482.
7. C. Daicoviciu, *Porolissum*, RE, 1953, + 22, 1, col. 265—270.
8. C. Daicoviciu, *Potaissa*, RE, 1953, + 22, 1, col. 1014—1020.
9. C. Daicoviciu, *Potula*, RE, 1953, + 22, 1, col. 1189.
10. C. Daicoviciu, *Dacia sclavagistă romană* (p. 28—34), *Din istoria Transilvaniei*, București, 1960, 226 p.; ediția a II-a 1961, p. 44—58; ediția a III-a, 1963, p. 44—58.
11. C. Daicoviciu, Hadrian Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1962, 110 p.
12. C. Daicoviciu, *Dacia liberă și Dacia romană*, București, 1964, 79 p.
13. C. Daicoviciu, *A rabszolgatartó római Dacia*, *Erdély története*, București, 1964, p. 44—58, vezi nr. 10.
14. C. Daicoviciu, *La Dacie esclavagiste*, (p. 35—47), *Brève histoire de la Transylvanie*, București, 1965, p. 467.
15. Mișu Davidescu, *Monumente istorice din Oltenia*, București, 1964, 101 p.
16. Emilia Doruțiu, *Micia*, EAA, IV, 1961, p. 1118.
17. Iancu Fischer, *Bibliografia clasică românească, 1947—1957 (I)*, StCl, I, 1959, p. 229—246; 1958—1959 (II), StCl, II, 1960, p. 413—430; 1960 (III), StCl, III, 1961, p. 449—461; 1961 (IV), StCl, IV, 1962, p. 367—379; 1962 (V), StCl, V, 1963, p. 375—386; 1963 (VI), StCl, VI, 1964, p. 375—385; 1964 (VII), StCl, VII, 1965, p. 407—417.
18. Octavian Floca, *Regiunea Hunedoara, Ghid turistic, (Ulpia Traiana)*, p. 343—359, București, 1957, 594 p.
19. Vladimir Hanga, *[Dacia romană]*, *Istoria statului și dreptului R.P.R.*, vol. I, 1954, p. 59—93; ediția a II-a, 1956, p. 62—100; ediția a III-a, 1957, p. 86—137.
20. Vl. Hanga, *[Dacia romană]* *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, 1957, p. 94—139.

⁴ Abrevierile de periodice pot fi găsite la sfîrșitul volumelor apărute din *Acta Musei Napocensis*.

⁵ Mulțumim și pe această cale colegilor Adrian A. Rusu, Stelian Mîndruț, Eva Cordoș, toți de la Biblioteca Centrală din Cluj-Napoca, precum și tuturor cercetătorilor care ne-au semnalat diferite lucrări apărute, în special, în străinătate.

21. x x x *Izvoare privind Istoria României*, București, 1964, 791 p.
22. Mihail Macrea, *Epoca sclavagistă romană (sec. I—III e.n.)*, *Istoria României*, I, 1960, p. 345—396, 417—426, 447—476.
23. M. Macrea, *Dacia sub stăpînirea romană*, *Studii*, XV, 6, 1962, p. 1399—1409.
24. M. Macrea, *Dakien unter der römischen Herrschaft* (Autoreferat), *BCO*, 3, 1964, col. 162—163.
25. M. Macrea, *Porolissum*, *EAA*, VI, 1965, p. 384—386.
26. Dionisie M. Pippidi, *Les études classiques en Roumanie 1946—1957*, *Dacia*, II, 1958, p. 449—511.
27. Vasile Pârvan, *Dacia. Civilizațiile străvechi carpato-danubiene*, București, 1957, 251 p. [*Dacia romană*] p. 143—176; ediția III, 1958, 235 p., p. 123—154.
28. Alexandru Popa, Ion Berciu, *Cetatea Alba Iulia*, București, 1962, p. 25—29.
29. Eminent Rolland, *Drumurile din patria noastră de-a lungul veacurilor*, București, 1959, 64 p. [non vidi].
30. Alexandru Rosetti, *Istoria limbii române*, I, București, 1960, 227 p. [*Dacia romană*, p. 40—44]; ediția III, 1964, p. 40—45.
31. Ion I. Russu, *Potaissa*, *EAA*, VI, 1965, p. 410—411.
32. x x x *Tabula Imperii Romani*, București, 1965, 23 p.
33. Dumitru Tudor, *Oltenia romană*, ediția a II-a, București, 1958, 530 p.
34. D. Tudor, *Epoca sclavagistă romană (sec. I—III e.n.)*, *Istoria României*, vol. I, 1960, p. 396—417, 426—447.
35. D. Tudor, *Jidava*, *EAA*, IV, 1961, p. 99—100.
36. D. Tudor, *Drobeta*, București, 1965, 75 p.
37. D. Tudor, *Romula*, *EAA*, VI, 1965, p. 1024—1025.
38. D. Tudor, *Sucidava*, *Collection Latomus*, vol. LXXX, Bruxelles, 1965, 140 p.
39. D. Tudor, *Viața romană în cîmpia românățeană*, *AUB*, XIV, 1965, p. 23—43.
40. Radu Vulpe, *Muntenia și Moldova în epoca romană*, *Istoria României*, vol. I, 1960, p. 517—530 = *La Valachie et la Basse Moldavie sous les Romains*, *Dacia*, V, 1961, p. 365—393.

II. Istorie

I. Viața economico-socială

41. András [Andrei] Bodor, *A mezőgazdasági viszonyok alakulása a római Dáciában, A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem*, 1945—1955, Cluj, 1956, p. 209—222.
42. Vasile Canarache, *Uneltele agricole pe teritoriul R.P.R. în epoca veche*, *SCIV*, I, 2, 1950, p. 83—109.
43. Ion Horațiu Crișan, *Un depozit de unelte descoperit la Lechința de Mureș*, *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 285—301.
44. C. Daicoviciu, *Castella Dalmatarum în Dacia, Apulum*, IV, 1961, p. 51—60 = *Les „Castella Dalmatarum” de Dacie*, *Dacia*, II, 1958, p. 259—266.
45. Oct. Floca, *Fermă (villa rustica) din epoca sclavagistă romană*, *Materiale*, I, 1953, p. 743—754.
46. Nicolae Gostar, *Vămile Daciei*, *SCIV*, II, 2, 1951, p. 165—181.
47. I. I. Russu, *Un sclav în serviciul vamal din Dacia*, *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 784—795.
48. I. I. Russu, *Sclavul Atticus, contribuții la istoria economică a Daciei*, *SCI*, Cluj, VII, 1—4, 1956, p. 7—13.
49. Gheorghe Ștefan, *Cu privire la forța de muncă în exploatarea minelor de aur din Dacia*, *AUB*, IX, 1960, p. 19—29.
50. D. Tudor, *Despre sclavaj în Dacia inferioară*, *SCIV*, I, 1, 1950, p. 205—212.

51. D. Tudor, „*Interfecti a latronibus*“ în *inscripțiile din Dacia*, SCIV, IV, 3—4, 1953, p. 583—597.
52. D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, 311 p.
53. D. Tudor, *Problema colonatului în Dacia romană*, SAI, II, 1957, p. 33—38.
54. D. Tudor, *Sklavenbesitzende Sklaven in römischen Dazien*, *Studia in Honorem acad. D. Decev*, Sofia, 1958, p. 273—278.
55. D. Tudor, *O nouă inscripție privitoare la sclavii din Dacia*, AUB, X, 1961, p. 7—11.
56. D. Tudor, *Collegium duplariorum*, *Latomus*, XXII, 1963, p. 239—251.
57. D. Tudor, *Die Frage des Kolonats im römischen Dakien*, BCO, 6, 1964, 5, col. 292. Vezi și nr. 216, 281, 398.

2. Viața politico-administrativă

a) Generale

58. Alexandru Bărcăcilă, *În jurul monumentului dedicat împăratului Gordian al III-lea de cohors I Sagittariorum la Drobeta*, SCIV, VIII, 1—4, 1957, p. 323—332.
59. Al. Bărcăcilă, *În jurul inscripției cu dedicația coloniei Septimia Drobeta pentru împăratul Caracalla*, SCIV, XVI, 4, 1965, p. 803—808.
60. Ion Berciu, *M. Herennius Faustus Legatus III Daciarum, Apulum*, III, 1947—1949, p. 200—208.
61. I. Berciu, Al. Popa, *Marcus Valerius Maximianus Legatus Augusti Legionis XIII Geminae*, SCIV, XII, 1, 1961, p. 93—104.
62. I. Berciu, Al. Popa, *Exceptores consularis in Dacia*, *Latomus*, XXIII, 2, 1964, p. 302—310.
63. Emil Condurachi, *La Costituzione Antoniniana e la sua applicazione nell'Impero romano, Dacia*, II, 1958, p. 280—316.
64. C. Daicoviciu, *Așezarea autohtonă de la Apulum*, SCIV, I, 1950, p. 226—228.
65. C. Daicoviciu, Emil Petrovici, Gh. Ștefan, *Zur Frage der Entstehung der rumänischen Sprache und des rumänisches Volkes*, NEH, II, 1960, p. 91—134.
66. C. Daicoviciu, *Dacia Capta*, *Klio*, 3, 1960, p. 174—184.
67. C. Daicoviciu, Dumitru Protase, *Un nouveau diplôme militaire de Dacia Porolissensis*, JRS, 51, 1961, p. 63—70.
68. C. Daicoviciu, *Dacica, Hommages à A. Grenier*, vol. I, *Collection Latomus*, LVIII, Bruxelles, 1962, p. 462—473.
69. C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ștefan, *La formation du peuple romain et sa langue*, București, 1963, p. 13—18.
70. C. Daicoviciu, D. Protase, *Megjegyzések egy Dacia Porolissensis katonai diploma tulajdonásának és eredetéhez*, *AntTan*, 12, 1965, p. 126—130.
71. C. Daicoviciu, *Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3. Jahrhunderts*, *StCl*, VII, 1965, p. 235—250 [rezumat], p. 486.
72. C. Daicoviciu, D. Protase, *O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Știri noi despre organizarea Daciei romane*, *ActaMN*, I, 1964, p. 163—180.
73. C. Daicoviciu, *E Malva la Cioroiul Nou?*, *ActaMN*, II, 1965, p. 654—655.
74. C. Daicoviciu, Em. Petrovici, *La formation du peuple romain et de sa langue*, NEH, III, 1965, p. 41—43.
75. István [Ștefan] Ferenczi, *A Római Dacia kiterjedésének védelmenekelés felosztásának kérdéséhez*, *Studia*, I, 1—2, 1956, p. 153—169 [rezumat limba română p. 241—242] = BCO, 6, 1, 1961, col. 12—14.
76. Gr. Florescu, *Apulum, Apulum*, III 1947—1949, p. 162—169.

77. Gr. Florescu, *Două documente epigrafice în legătură cu organizarea quasimunicipală a comunelor rurale*, SCIV, IX, 2, 1958, p. 337—348.
78. N. Gostar, *Curia Dacica într-o inscripție din Leptis Magna*, OmD, 1960, p. 259—262.
79. N. Gostar, *Milites decuriones coloniae. Contribuție la istoria decurionatului în Dacia*, SCI, 14, Iași, 1963, p. 259—266.
80. Filip Horowitz, *Situația precară a stăpînirii romane în Dacia și poziția specială a consularului Daciilor ca expresie a acestei situații*, SCIV, II, 2, 1951, p. 97—124.
81. F. Horowitz, *Prezența în Pannonia în vremea lui Gallienus a legiunilor V Macedonica și XIII Gemina și încetarea stăpînirii romane în Dacia*, SCIV, VIII, 1—4, 1957, p. 333—338.
82. M. Macrea, D. Protase, *Tezaurul de monede imperiale de la Geomal și invazia carpilor din anul 242 în Dacia*, SCȘ, Cluj, V, 3—4, 1954, p. 495—566.
83. M. Macrea, *Exercitus Daciae Porolissensis et quelques considerations sur l'organisation de la Dacie Romaine*, Dacia, VIII, 1964, p. 145—160.
84. Bucur Mitrea, *Tezaurul monetar de la Ruși — Sibiu și acțiunea carpilor împotriva stăpînirii romane din Dacia în timpul lui Filip Arabul*, SCIV, IV, 3—4, 1953, p. 611—640.
85. B. Mitrea, *Contribuții numismatice la cunoașterea problemei luptei împotriva stăpînirii romane în Dacia*, SCIV, V, 3—4, 1954, p. 467—487.
86. B. Mitrea, *L'incursion des Karpes en Dacie sous le règne de Philippe l'Arabe à la lumière des découvertes de trésors de monnaies*, NEH, 1, 1955; [rezumat] BCO, I, 2, 1956, p. 87—89.
87. Constantinescu S. Nicolae Ploșcor, *Unde a fost Malva?*, RevMuz, II, 3, 1965, p. 203—207.
88. I. I. Russu, *Apulum, Apulum*, III, 1947—1949, p. 145—159.
89. I. I. Russu, *Caerellius Sabinus Legatus Provinciae Raetiae*, *Apulum*, V, 1963, p. 551—556.
90. D. Tudor, *Colonia Romula într-o nouă inscripție*, AUI, I, 1954, p. 293—311.
91. D. Tudor, *Răscoale și atacuri barbare în Dacia romană*, București, 1957, 100 p.
92. D. Tudor, *La prétendue guerre de Caracalla contre les Carpes*, Latomus, XIX, 2, 1960, p. 330—356.
93. D. Tudor, *Nota su C. Ulp. Pacatus Prastina Messalinus governatore della Mesia Inferiore*, Dacia, IV, 1960, p. 523—524.
94. D. Tudor, *Ordo Augustalium în Dacia romană*, SAI, 3, 1961, p. 7—24; *Le organizzazioni degli augustales în Dacia*, Dacia, VI, 1962, p. 199—214; [rezumat], *Ordo Augustalium în römischen Dakien*, BCO, IX, 5, 1964, p. 293.
95. R. Vulpe, *Muntenia și Moldova de Jos în timpul lui Traian în lumina unei noi lecturi a papirusului I Hunt*, StCl, II, 1960, p. 337—357.

Vezi și nr. 116, 398.

b) Autohtoni

96. Dumitru Berciu, *Lupta băștinașilor din Dacia împotriva cotropitorilor romani*, SCIV, II, 2, 1951, p. 73—96.
97. A. Bodor, *Dacian Slaves and Freedmen in the Roman Empire and the Fate Dacian Prisoners of War*, *Acta Antiqua Philippopolitana*, Sofia, 1963, p. 45—52.
98. A. Bodor, *Contribuții la problema cuceririi Daciei*, ActaMN, I, 1964, p. 137—162.
99. C. Daicoviciu, *O nouă mărturie a dăinuirii elementului dac sub romani*, StCl, VII, 1935, p. 486 [rezumat].
100. Constantin Preda, *Tezaurul monetar de la Dîmbău (reg. Stalin) și tulburările pricinuite de daci în anul 143 sub Antonin Piul*, SCN, I, 1957, p. 113—132.

101. I. I. Russu, *Daco-geții în Dacia romană, Sargetia*, III, 1956, p. 39—57.
 102. I. I. Russu, *Dacius Appulus. Contribuție la onomastica traco-dacă și illiră, Apulum*, IV, 1961, p. 85—95.
 103. I. I. Russu, *Le substrat thraco-dace et illyrien dans la processus de l'ethnogenèse des Roumains, RevRHist*, IV, 5, 1965, p. 887—900.
- Pentru alte probleme legate de autohtoni, vezi și nr. 224—227, 229, 231—233, 235, 272, 296, 297, 318, 323, 399.

3. Viața militară

104. C. Daicoviciu, Eugen Chirilă, S. Kiss, D. Protase, I. I. Russu, Zoltán Székely, *Grașița de est a Daciei și triburile de la hotarele Daciei, Trei Scaune, SCIV*, I, 1, 1950, p. 115—122.
105. C. Daicoviciu, *O nouă diplomă militară din Dacia, SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 541—557 = *Ein neues Militärdiplom aus Dazien, Dacia*, I, 1957, p. 191—203.
106. C. Daicoviciu, D. Protase, *À propos du nom et de l'origine du titulaire d'un diplôme militaire de Dacia Porolissensis, Latomus*, XXIV, 2, 1965, p. 322—329.
107. C. Daicoviciu, Liviu Groza, *Diploma militară de la Tibiscum, ActaMN*, II, 1965, p. 135—139.
108. I. Ferenczi, *A tihói római táborról [Despre castrul roman de la Tihău], EmlKel*, Cluj, 1957, p. 279—292 [rezumat], *BCO*, V, 5, 1960, p. 274—275.
109. I. Ferenczi, *Contribuții la problema limesului de vest al Daciei (partea I), SCIV*, X, 2, 1959, p. 337—354.
110. Gr. Florescu, *Problema castrelor romane de la Mălăiești, Drajna de Sus și Pietroasa, OmD*, 1960, p. 225—232.
111. Gr. Florescu, *Drobeta. Il castro, FA*, XV, 1963, p. 406.
112. Radu Florescu, *Descoperiri noi de la Drobeta și reformele militare din a doua jumătate a secolului al III-lea e.n., RevMuz*, II, 1965, p. 435—436.
113. R. Florescu, *Problema originilor bazilicii creștine și principia fazei târzii a castrului Drobeta, Apulum*, V, 1965, p. 572—590.
114. N. Gostar, *Legio I Minervia în estul Daciei, AUI*, 11, 1965, p. 1—8.
115. M. Macrea, *Cumidava, Ephemerides Instituti Archaeologici Bulgarici*, Sofia, XVI, 1950, p. 61—69.
116. M. Macrea, *Apărarea graniței de vest și nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla, SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 215—252.
117. M. Macrea, *Garnizoanele Cohortei VIII Raetorum, OmD*, 1960, p. 339—352.
118. M. Macrea, Mircea Rusu, *La necropoli dacica a incinerazione. Il limes porolissensis. L'anfiteatro romano, FA*, XV, 1963, p. 412.
119. M. Macrea, Vasile Lucăcel, E. Chirilă, Constantin Pop, *Castrul roman de la Buciumi, RevMuz*, II, 1965, p. 434.
120. Marius Moga, P. Duka, I. Pușcaș, V. Vasiiu, *Traiul populației daco-romane și barbare la granița de vest a Daciei, SCIV*, I, 1, 1950, p. 131—135.
121. M. Moga, Berzobis. *Il castro, FA*, XVI, 1964, p. 423.
122. Al. Popa, *Un diploma militare frammentario da Apulum, FA*, XVII, 1965, p. 322—323.
123. D. Protase, *Le coorthi Hispanorum milliaria e I Ubiorum in Dacia, Dacia*, VI, 1962, p. 505—508.
124. D. Protase, Orhei. *Scavi in un castro romano, FA*, XIV, 1962, p. 385.
125. D. Protase, Călugăreni. *Precisazioni su un castro del limes nord orientale della Dacia, FA*, XVI, 1962, p. 423; *Jad. Scoperte di un nuovo castro, FA*, XVI, 1964, p. 428.

126. D. Protase, *Descoperiri recente la castrul roman de la Gherla* [rezumat], *StCl*, VII, 1965, p. 490.
127. I. I. Russu, *Diploma militară română din Gilău*, *Materiale*, II, 1956, p. 703—713.
128. I. I. Russu, *Castrul și garnizoana de la Buciumi*, *SCIV*, X, 2, 1959, p. 305—320.
129. I. I. Russu, *Două fragmente de diplome militare din Apulum*, *Apulum*, IV, 1961, p. 119—125.
130. Z. Székely, *Olteni. Intorno a un castro romano*, *FA*, XIV, 1952, p. 285.
131. Z. Székely, *Sărățeni. Il castro romano*, *FA*, XIV, 1962, p. 389.
132. D. Tudor, *Considerații asupra unor cercetări arheologice făcute pe limes transalitanus*, *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 87—99.
133. D. Tudor, *La Cohors I Lingorum en Dacie, Hommages à A. Grenier*, vol. II, *Collection Latomus*, LVIII, Bruxelles, 1962, p. 1523—1530.
134. D. Tudor, *Pedites singulares a Buridava, Dacia*, VIII, 1964, p. 345—352.
135. D. Tudor, *Slăveni. Il castro e l'abitato romano*, *FA*, XVII, 1965, p. 463—464.
136. D. Tudor, *Castra Daciae Inferioris (VIII)*, *Apulum*, V, 1965, p. 233—257.
- Vezi și nr. 58, 61, 67, 70, 72, 75, 81, 83, 241, 246, 251, 254, 258, 259, 262, 264, 271, 273, 274, 276, 277, 295, 298, 299, 313, 318.

4. Viața spirituală

a) Lingvistică

137. N. Gostar, *Numele antic al așezării de la Răcari*, *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 607—610.
138. Haralambie Mihăescu, *Cîteva observații asupra limbii latine din provinciile dunărene ale imperiului roman*, *SCL*, X, 1, 1959, p. 77—99 = *Quelques remarques sur le latin des provinces danubiennes de l'Empire romain*, *Recueil d'Etudes romanes publiés à l'occasion du IXe Congrès international de linguistique romane à Lisbonne*, București, 1959, p. 145—166.
139. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, București, 1960, 327 p.
140. I. I. Russu, *Nume de localități în tabletele cerate din Dacia*, *CL*, IV, 2, 1957, p. 243—250 = *Les noms de localités dans les tablettes cîrées de Dacie*, *RRL*, IV, 2, 1959, p. 161—168.
140. I. I. Russu, *Nume de riuri din vestul Daciei*, *CL*, 2, 1957, p. 251—256.
142. Sorin Stati, *La langue des inscriptions latines de Dacie et de Scythie Mineure*, *StCl*, III, 1961, p. 143—146.
143. S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961, 163 p.
- Vezi și nr. 65, 69, 74, 102, 103, 354.

b) Artă

144. A. B. Basorelief de marmură descoperit pe malul Oltului, *MO*, XV, 1963, p. 134—135.
145. I. Berciu, *Mozaicurile romane de la Apulum — Contribuții la studiul mozaicurilor din Dacia*, *Apulum*, IV, 1961, p. 151—158.
146. A. Bodor, *Un nou monument funerar de la Gilău înfățișînd banchetul funebru*, *OmD*, 1960, p. 41—54.
147. G. Bordenache, *Correnti d'arte e riflessi d'ambiente su alcuni ritratti del Museo nazionale di antichità, Dacia*, II, 1958, p. 266—280.
148. G. Bordenache, *Domna Placida*, *StCl*, VII, 1965, p. 315—318.

149. H. Daicoviciu, *Osservazioni intorno alla Colonna Traiana, Dacia*, III, 1959, p. 311—323.
150. H. Daicoviciu, *Diana de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, OmD*, 1960, p. 131—140.
151. H. Daicoviciu, *Un monument funerar din Dacia Superioară, Omagiu lui P. Constantinescu Iași*, București, 1965, p. 101—108.
152. Oct. Floca, *Un monument sculptural de l'empereur Trajan Decius*, *Latomus*, XXIV, 1965, p. 353—358; *RevMuz*, 1965, p. 430 (rezumat).
153. Gr. Florescu, *Contributions à l'éclaircissement du problème du médaillon dans l'art greco-romain, Hommages à W. Deonna, Collection Latomus*, XXVII, Bruxelles, 1957, p. 200—205.
154. Gr. Florescu, *Deux tablettes nouvelles des cavaliers danubiens, Hommages à L. Hermann*, Bruxelles, 1960, p. 369—373.
155. R. Florescu, *Sur le type architectonique du Palais des Augustales de Sarmizegetusa, Acta Antiqua Philippopolitana*, Sofia, 1964, p. 95—104.
156. N. Gostar — Lucia David, *O gemă gnostică în Muzeul de istorie din Cluj*, *ActMuz*, 1956, p. 135—138.
157. Mihai Gramatopol, *Imperial cameos from second century*, *StCl*, VI, 1964, p. 179—184.
158. M. Gramatopol, *L'Apothèose de Julien l'Apostat et de Flavia Helena sur le grand camée de Roumanie, Latomus*, XXIV, 4, 1965, p. 870—885.
159. Minerva Horhath, *Un tip rar de medalion roman funerar, Apulum*, IV, 1961, p. 276—280.
160. M. Horhath, *Relief cu Diana, RevMuz*, II, 1965, p. 431.
161. Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul Daciei în timpul stăpînirii romane, Istoria arhitecturii în România*, vol. I, București, 1963, p. 35—42.
162. Lector, *Talismane gnostice din secolul III în Transilvania, GB*, 19, 8—9, 1960, p. 670—671.
163. Nicolae Lupu, *Ein Briefwechsel aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts über einige archäologische Denkmäler in Siebenbürgen, FVL*, 3, 1960, p. 165—171.
164. C. Pop — Zaharia Milea, *Monumente sculpturale din Dacia romană în legătură cu cultul lui Liber Pater, ActaMN*, II, 1965, p. 195—208.
165. D. Protase, *Un nou tip de medalion funerar în Dacia, SCIV*, XI, 2, 1960, p. 323—334.
166. D. Protase, *Formes particulières de l'art romain provincial en Dacie, StCl*, III, 1961, p. 133—142.
167. D. Protase, *Noi monumente sculpturale romane din nordul Daciei, Apulum*, IV, 1961, p. 127—143.
168. D. Tudor, *Religiöse Denkmäler aus Drobeta, Serta Kazaroviana, Serdicae*, 1950, p. 159—163.
169. D. Tudor, *Une nouvelle tablette des cavaliers danubiens découverte à Sucidava, Hommages à L. Hermann*, Bruxelles, 1960, p. 739—744.
170. D. Tudor, *Șapte pietre gravate romane descoperite la Celei și Orlea, SCN*, III, 1960, p. 375—382.
171. D. Tudor, *Nuovi monumenti sui Cavalieri danubiani, Dacia*, IV, 1960, p. 333—362.
172. D. Tudor, *Un nou monument al cavalerilor danubieni descoperit la Apulum, OmD*, 1960, p. 519—524.
173. D. Tudor, *O camee din sticlă descoperită la Apulum, Apulum*, IV, 1961, p. 274—276; (Autoreferat), *BCO*, 3, 1963, p. 158.

174. D. Tudor, *Les constructions publiques de la Dacie romaine d'après les inscriptions*, *Latomus*, XXIII, 2, 1964, p. 271—301.
175. D. Tudor, *Sculpturi antice din Muzeul de Istorie a Orașului București*, *Apulum*, V, 1965, p. 563—571.
176. D. Tudor, *Templul și statuetele romane de la Cioroiul Nou, Omagiu lui P. Constantinescu Iași, București*, 1965, p. 109—115.
177. Lucia Țeposu David, *Un nou abraxas de la Porolissum*, *SCIV*, X, 2, 1959, p. 463—468.
178. L. Țeposu David, *Mitul lui Marsyas pe o gemă descoperită la Porolissum*, *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 411—417.
179. L. David, *Gemele și cameele din Muzeul arheologic din Cluj*, *OmD*, 1960, p. 525—534.
180. L. Ț. David, *Geme antice în Muzeul Regional Zalău*, *ProblMuz*, 1960, p. 225—229.
181. L. Ț. David, *O gemă de la Micia cu reprezentarea lui Harpocrate*, *SCIV*, XV, 2, 1964, p. 257—264.
182. L. Ț. David, *Teracote reprezentând pe Venus*, *ActaMN*, I, 1964, p. 473—476.
183. L. David, *Colecția de geme a Muzeului Brukenthal din Sibiu*, *StCom*, 12, 1965, p. 83—120.
184. Andrei Zrinyi, *Materiale în legătură cu cultul lui Mithra în Muzeul regional din Tg.-Mureș*, *RevMuz*, 1965, p. 431—432.
- Vezi și nr. 176, 336, 340.

c) Religie

185. I. Berciu, *Altare dedicato a Minerva Augusti dagli exceptores consulares rinvenuto ad Apulum*, *FA*, XVII, 1965, p. 443.
186. A. Bodor, *Adalékok a hely elenu fennmaradásának kezdéséhez a római kori Dáciában: a Liber és a Libera Kultusz*, *Studia*, 4, 1960, p. 25—58 = *Der Liber und Libera — Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der bodenständigen Bevölkerung in römerteillichen Dazien*, *Dacia*, VII, 1963, p. 211—239.
187. Oct. Floca, *O zeitate orientală Jupiter Frapolitanus la Micia*, *Materiale*, I, 1953, p. 773—784.
188. N. Gostar, *Men Aneiketos in a bi-lingual inscription from Dacia*, *Dacia*, IV, 1960, p. 519—522.
189. N. Gostar, *Culte autohtone în Dacia romană*, *AIIA*, Iași, II, 1963, p. 237—254.
190. M. Macrea, *Le culte de Sabazius en Dacie*, *Dacia*, III, 1959, p. 325—339.
191. M. Macrea, *Cultul lui Sabasius la Apulum și în Dacia*, *Apulum*, IV, 1961, p. 61—84.
192. Al. Popa, *Serapis Esculap și Hygia pe un tipar de la Apulum*, *SCIV*, X, 2, 1959, p. 469—473.
193. Al. Popa, *O tablă votivă închinată zeului Mitras*, *OmD*, 1950, p. 443—446.
194. Al. Popa, *O nouă inscripție închinată zeiței Isis la Apulum*, *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 147—153.
195. Al. Popa, *Altare anepigrafe dedicato ad Artemide rinvenuto ad Apulum*, *FA*, XVII, 1965, p. 438.
196. Al. Popa, *Nouvelles données concernant les cultes de Men et Jupiter Ammon dans le Dacie superieure*, *Latomus*, XXIV, 3, 1965, p. 550—564.
197. Ea. A. Roman, *Cultul cavalerilor danubieni*, *ST*, XVII, 1965, p. 450—460.
198. I. I. Russu, *Materiale arheologice paleocreștine din Transilvania*, *ST*, X, 5—6, 1958, p. 311—340.

199. Corneliu Sirbu, *Noutăți din regiunea Olteniei, privind istoria religiilor*, MO, XV, 3—4, 1963, p. 224—235.
200. D. Tudor, *Discussioni intorno al culto dei cavalieri danubiani*, Dacia, V, 1961, p. 317—343.
201. D. Tudor, *Jupiter Dolichenus în Dacia Inferior*, Apulum, IV, 1961, p. 145—150.
202. D. Tudor, *Der Kult der donauländischen Reiter*, Das Altertum, VIII, 1962, p. 234—243.
- Vezi și nr. 147, 150, 153, 156, 160, 162—164, 168—172, 176, 178—184, 213, 317, 320, 325—326, 334.

d) Medicină — învățămînt

203. Valeriu L. Bologa, Samuil Izsak, *Aspecte din trecutul medical al patriei noastre de la comuna primitivă pînă la clasicii medicinei românești* [epoca romană], *Contribuții la istoria medicinei în R.P.R.*, București, 1957, p. 15—30.
204. V. Bologa, *Gutți (bîberoane) romane din sticlă*, OmD, 1960, p. 55—60.
205. V. Bologa, *Über einige hellenistische Elemente in der Medizin des Oberen Daziens*, XVIIe Congr. Intern. d'Hist. de la Medicine, Athènes, 1960, vol. I, p. 531—540.
206. V. Bologa, Vasile Manoliu, *Medizin-Historisches aus dem römischen Dazien*, *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und Naturwissenschaften*, 1964, Bd. 48, p. 289—298.
207. C. Maximilian, *Date antropologice asupra craniilor de la Drobeta, sec. II e.n.*, *ProblAntr*, IV, 1959, p. 65—78.
208. * * *, *Medicina în timpul stăpînirii romane*, *Istoria Medicinei*, București, 1963, p. 164—169.
209. Olga Necrasov, D. Botezatu, *Die anthropologische Charakterisierung des bei Klein Probst (Proștea Mică) gefundenen aus dem 3. Jahrhundert unserer Zeitrechnung stammenden Skeletts*, FVL, 5, 1961, p. 163—168.
210. M. Rusu, *Esculap reprezentat pe vase terra sigillata romane găsite în Țacia*, *Istoria Medicinii Românești și Universale*, București, 1962, p. 53—59.
211. I. G. Russu, D. Protase, M. Șerban, M. Motioc, T. Farkas, *Studiul antropologic la oseminte dintr-un cimitir dacic (sec. II—III e.n.)*, *Morfologia normală și patologică*, 3, 1959, p. 223—229.
212. I. G. Russu, M. Macrea, M. Șerban, M. Motioc, *Schelet roman din secolul al II-lea*, SCA, I, 1, 1964, p. 50—56.
213. I. I. Russu, *Aesculapius. Contribuții la preistoria medicinei*, *Istoria Medicinei, Studii și Cercetări*, București, 1957, p. 9—24.
214. D. Tudor, *Educația și învățămîntul în perioada sclavagistă din Scythia Minor și Dacia romană*, *Revista de pedagogie*, XII, 5, 1963, p. 76—88.
- Vezi și nr. 192, 320.

e) Rit funerar

215. I. Berciu, *Due singolari tombe romane*, FA, XVII, 1965, p. 145.
216. Oct. Floca, *Villa rustica și necropola daco-romană de la Cinciș*, ActaMN, II, 1965, p. 163—194.
217. N. Lupu, *Istoricul cercetărilor necropolei de la Cașolț — Sibiu*, SCȘ, Cluj, VI, 3—4, 1955, p. 97—126.
218. N. Lupu, *Ein Körpergrab aus dem 3. Jahrhundert bei Kleinprobstdorf (Proștea Mică)*, FVL, 5, 1961, p. 153—163.

219. M. Macrea, D. Berciu, *Șantierul arheologic de la Cașolț și Arpașul de Sus, SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 581—626.
 220. M. Macrea, *Șantierul arheologic Cașolț — Arpașul de Sus, Materiale*, IV, 1957, p. 119—154.
 221. M. Macrea, Eugen Dobroiu, N. Lupu, *Șantierul arheologic Cașolț—Calbor, Materiale*, V, 1959, p. 404—417.
 222. M. Macrea, *Șantierul arheologic Cașolț — Boița, Materiale*, VI, 1960, p. 407—443.
 223. Iuliu Paul, *Metoda de săpare a tumulilor în necropola de la Cașolț, Buletinul cercurilor științifice studențești*, 1955—1956, p. 291—298.
 224. D. Protase — Ion Țigăra, *Săpăturile de la Soporul de Cîmpie, Materiale*, V, 1959, p. 425—434.
 225. D. Protase — I. Țigăra, *Șantierul arheologic Soporul de Cîmpie, Materiale*, VI, 1960, p. 383—395.
 226. D. Protase, *Soporul de Cîmpie, Scavi în una necropoli dacica a incinerazione, FA*, XIII, 1960, p. 367.
 227. D. Protase, *Cimitirul de la Soporul de Cîmpie și importanța lui pentru problema persistenței băștinașilor în Dacia romană, OmD*, p. 455—466.
 228. D. Protase, *Șantierul arheologic Alba-Iulia, Materiale*, VI, 1960, p. 397—405.
 229. D. Protase, Nicolae Vlăssă, *Săpăturile de la Lechința de Mureș și Cipău, Materiale*, VI, 1960, p. 445—452.
 230. D. Protase, *Săpăturile de la Alba-Iulia, Materiale*, VII, 1961, p. 407—410.
 231. D. Protase, *Șantierul arheologic Soporul de Cîmpie, Materiale*, VII, 1961, p. 423—430; *ibidem, Materiale*, VIII, 1962, p. 527—536.
 232. [Rezumat], *FA*, XIV, 1962, p. 389; *FA*, XVI, 1964, p. 434.
 233. D. Protase, *Considérations sur les rites funéraires des daces, Dacia*, VI, 1962, p. 173—197.
 234. D. Protase, *Iacobenii. Necropoli dacica a incinerazione, FA*, XVI, 1964, p. 428.
 235. I. Țigăra, *Un cimitir de incinerate din sec. III—IV e.n. la Soporul de Cîmpie, ActMuz*, 1955, p. 107—115.
 236. I. Țigăra, *Necropola de la Potaissa, ProblMuz*, 1960, p. 195—213.
- Vezi și nr. 247, 249, 305.

III. Arheologie

1. Cercetări

237. A. D. Alexandrescu, N. Constantinescu, *Săpăturile de salvare de pe dealul Sprengli [material roman], Materiale*, VI, 1960, p. 667—678.
238. D. Berciu, Eugen Comșa, *Săpăturile de la Balta Verde și Gogoșu, Materiale*, II, 1956, p. 251—490, [p. 400—402].
239. I. Berciu, *Descoperiri arheologice la Apulum, Apulum*, III, 1947—1949, p. 180—199.
240. I. Berciu, Al. Popa, *Apulum Ritrovamenti, FA*, XVI, 1964, p. 421.
241. Expectatus Bujor, *Șantierul arheologic Bumbesti, Materiale*, II, 1959, p. 419—423; [rezumat] *FA*, XIII, 1960, p. 358.
242. Em. Condurachi, *Descoperiri arheologice în R.P.R., București*, 1960, 72 p., p. 23—45.
243. Em. Condurachi, *L'archéologie roumaine au XXe siècle*, București, 1963, 104 p. p. 77—79; idem, limba engleză, București, 1964, 103 p., p. 74—76.
244. Em. Condurachi, *Vingt années de recherches archéologiques en Roumanie, 1944—1964, RevRHist*, III, 3, 1964, p. 425—442; = *Dacia*, VIII, 1964, p. 5—37.

245. P. Constantinescu Iași, *Realizările istoriografiei române între anii 1945—1955*, *Societatea de științe istorice și filologice*, București, 1955, 50 p., p. 18—22.
246. I. H. Crișan, *Șantierul arheologic Turda, Materiale*, VII, 1961, p. 431—439.
247. I. H. Crișan, *Săpături și sondeaje în valea mijlocie a Mureșului (Lechința, Cristești, Războieni — Cetate)*, *ActaMN*, II, 1965, p. 39—76.
248. * * * *Cronica săpăturilor arheologice ale muzeelor*, 1964, *RevMuz*, III, 1, 1966, p. 88—91.
249. C. Daicoviciu — Alexandru Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1961, 116 p., p. 73—109 [epocă romană].
250. C. Daicoviciu, *Unele aspecte ale activității arheologice și de cercetare în domeniul istoriei vechi a R.P.R.*, *Analele Româno-Sovietice*, 3, 1955, p. 73—94.
251. C. Daicoviciu, N. Gostar, H. Daicoviciu, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului — Costești, Materiale*, VI, 1960, p. 330—358, p. 350—353 [castru].
252. Ștefan Dănilă, *Descoperiri arheologice în raionul Bistrița*, *ProblMuz*, 1960, p. 151—168.
253. Géza Ferenczi, I. Ferenczi, *Régészeti-helyrajzi kutatások a Nagy-Küküllő völgyének felső részében 1955—1956*, *Studia*, III, 2, 1958, p. 15—35.
254. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpăturile de salvare de la Sînpaul*, *Materiale*, VII, 1961, p. 401—405.
255. I. Ferenczi, *A Csiki-medence települései az ókorban*, *Csiki Múzeum közleményei*, III, 1957, p. 53—73.
256. I. Ferenczi, *Régészeti-helyrajzi kutatások Kolozsvárott és környékén (I)*, *Studia*, 6, 2, 1962, p. 31—58.
257. Oct. Floca, *Săpăturile arheologice din jud. Hunedoara*, *Studii*, II, 1, 1949, p. 108—110.
258. Gr. Florescu, E. Bujor, Ana Matrusenco, *Săpăturile de salvare de la Bumbesti*, *Materiale*, IV, 1957, p. 103—118.
259. Gr. Florescu, E. Bujor, *Săpăturile arheologice de la Mălăiești*, *SCIV*, VI, 1955, p. 271—279.
260. Ioan Glodariu, *Sarmizegetusa dacică în timpul stăpînirii romane*, *ActaMN*, II, 1965, p. 119—132.
261. Kurt Horedt, *Săpăturile arheologice din sudul Transilvaniei*, *Studii*, II, 1, 1949, p. 142—144.
262. K. Horedt, Șt. Ferenczi, N. Liu, V. Mirea, M. Rusu, *Pătrunderea și așezarea slavilor în Transilvania*, *SCIV*, I, 1, 1950, p. 123—130 [castru].
263. K. Horedt, *Șantierul așezări slave în regiunile Mureș și Cluj*, *SCIV*, III, 1952, p. 310—348 [epocă romană].
264. K. Horedt, *Cercetări arheologice din regiunea Hoghiz, Ugra și Teius*, *Materiale*, I, 1953, p. 785—815.
265. K. Horedt, E. Chirilă, Nicolae Lascu, Attila Palkó, I. I. Russu, M. Rusu, Iudita Winkler, *Șantierul Morești*, *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 275—311.
266. K. Horedt, *Șantierul arheologic Morești*, *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 643—685.
267. K. Horedt, *Die befestigte Ansiedlung von Morești und ihre frühgeschichtliche Bedeutung*, *Dacia*, I, 1957, p. 298—308.
268. K. Horedt, Z. Székely, Ștefan Molnár, *Săpăturile de la Porumbeni Mici*, *Materiale*, VIII, 1962, p. 633—641.
269. N. Lupu, *Săpăturile de la Boița*, *Materiale*, VII, 1961, p. 411—422.
270. M. Macrea, *Săpăturile arheologice de la Mehadia*, *Studii*, II, 1, 1949, p. 139—141.

271. M. Macrea, L. Buzdugan, G. Ferenczi, K. Horedt, I. Popescu, I. I. Russu, *Despre rezultatele cercetărilor întreprinse de șantierul arheologic Sf. Gheorghe — Brețcu*, SCIV, II, 1, 1951, p. 285—311.
272. M. Macrea, *Les daces à l'époque romaine à la lumière des recentes fouilles archéologiques, Dacia*, I, 1957, p. 205—220.
273. M. Macrea, M. Rusu, I. Winkler, *Șantierul arheologic Gilău, Materiale*, V, 1959, p. 453—460.
274. M. Macrea, *Scavi e rinvenimenti nel 1958 a Porolissum Moigrad, FA*, XIII, 1960, p. 365—366.
275. M. Macrea, D. Protase, *Șantierul arheologic Alba-Iulia și împrejurimi, Materiale*, 1959, p. 435—452.
276. M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, *Șantierul arheologic Porolissum, Materiale*, VII, 1961, p. 362—390.
277. M. Macrea, M. Rusu, Ioan Mitrofan, *Șantierul arheologic Porolissum, Materiale*, VIII, 1962, p. 485—504.
278. M. Macrea, I. H. Crișan, *Două decenii de cercetări arheologice și studii de istorie veche la Cluj 1944—1964, ActaMN*, I, 1964, p. 307—368.
279. M. Macrea, *Cercetările privind epoca romană în Transilvania de la început pînă în zilele noastre, ActaMN*, II, 1965, p. 141—162.
280. I. Mitrofan, *Contribuții la cunoașterea orașului Napoca, ActaMN*, I, 1964, p. 197—214.
- 280 a. I. Mitrofan, *Așezarea daco-romană de la Noșlac, RevMuz*, II, 1965, p. 436.
- 280 b. I. Mitrofan, *Cercetări arheologice pe teritoriul comunei Hăpria, Apulum*, V, 1965, p. 93—103.
- 280 c. I. Mitrofan, *Descoperiri arheologice la Cluj și împrejurimi, ActaMN*, II, 1965, p. 657—666.
281. M. Moga, *Ramna, centro romano di produzione ceramica. Villa rustica, FA*, XVI, 1964, p. 432.
282. M. Moga, *Tibiscum, RevMuz*, II, 1965, p. 433.
283. Cornel Müller, *Cercetări arheologice la Smida Veche, Apulum*, V, 1965, p. 533—539.
284. Al. Popa, *Colecția muzeală Sabin Olca din Cib — sat r. Alba, Apulum*, IV, 1961, p. 269—274.
285. Dorin Popescu, N. Covaciu, V. Popescu, I. Pușcaș, *Săpăturile de la Cristești, SCIV*, II, 1, 1951, p. 279—285.
286. D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania, Materiale*, II, 1956, p. 153—195.
287. D. Popescu, Vladimir Dumitrescu, *Les fouilles archéologiques dans la République Populaire Roumaine en 1956, Dacia*, I, 1957, p. 337—343.
288. D. Popescu, *Les fouilles... en 1957 (II), Dacia*, II, 1958, p. 479—491; (III), *Dacia*, III, 1959, p. 587—601; (IV), *Dacia*, IV, 1960, p. 577—586; (V), *Dacia*, V, 1961, p. 567—581; (VI), *Dacia*, VI, 1962, p. 515—532; (VII), *Dacia*, VII, 1963, p. 569—585; (VIII), *Dacia*, VIII, 1964, p. 385—407.
289. D. Popescu, *Les fouilles archéologiques de 1964 en Roumanie (IX), Dacia*, IX, 1965, p. 469—488.
290. D. Popescu, Vl. Dumitrescu, *Săpăturile arheologice din R.P.R. în anul 1956, SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 353—362.
291. D. Popescu, *Săpăturile... anul 1957 (II), SCIV*, IX, 1, 1958, p. 141—149; (III), *SCIV*, X, 1, 1959, p. 145—156; (IV), *SCIV*, XI, 1, 1960, p. 182—188; (V), *SCIV*, XII,

1. 1961, p. 133—144; (VI), SCIV, XIII, 1, 1962, p. 201—215; (VII), SCIV, XIV, 2, 1963, p. 451—466; (VIII), SCIV, XV, 4, 1964, p. 551—557; (IX), SCIV, XVI, 3, 1965, p. 587—604.
292. D. Popescu, *Săpăturile arheologice din anul 1963 efectuate în colaborare de către Academia R.P.R. și muzee (II)*, RevMuz, II, 2, 1965, p. 183—186.
293. D. Protase, *Materiale arheologice romane în Muzeul din Năsăud*, ActMuz, 1956, p. 132—134.
294. D. Protase, *Cercetările arheologice din 1953 în cetatea de la Alba-Iulia*, SCȘ, Cluj, VII, 1—4, 1956, p. 15—43.
295. D. Protase, *Descoperiri arheologice la Gherla*, ProblMuz, 1964, p. 177—181.
296. D. Protase, *Obreja. Centro rurale dacico dell'epoca della occupazione romana*, FA, XVI, 1964, p. 430.
297. D. Protase, *La permanence des daces en Dacie romaine telle qu'elle résulte de l'archéologie*, RevRHist, III, 2, 1964, p. 193—212.
298. D. Protase, *Castrul roman de la Călugăreni*, ActaMN, II, 1965, p. 209—214.
299. M. Rusu, *Cercetări arheologice la Gilău*, Materiale, II, 1956, p. 687—716.
300. I. I. Russu, *Descoperiri și achiziții ale Muzeului raional din Turda*, ActMuz, 1955, p. 100—106.
301. Z. Székely, *Raport despre cercetările arheologice executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe între anii 1945—1955*, Almanah Sf. Gheorghe, 1955, p. 7—47.
302. Z. Székely, *Raport preliminar asupra sondajelor executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe în anul 1956*, Materiale, V, 1959, p. 231—245.
303. Z. Székely, *Săpăturile arheologice de la Porumbeni Mici*, Materiale, VI, 1960, p. 523—530; idem, *Materiale*, VIII, 1962, p. 25—33.
304. Z. Székely, *Sondajele executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe*, Materiale, VIII, 1962, p. 325—340.
305. D. Tudor, *Sucidava (IV)*, Materiale, I, 1953, p. 693—742; idem, FA, XIII, 1960, p. 405; FA, XV, 1963, p. 415; FA, XVI, 1964, p. 434.
306. D. Tudor, E. Bujor, A. Matrusenco, *Sucidava (V)*, Materiale, VII, 1961, p. 473—494.
307. D. Tudor, *Săpăturile arheologice de la Cioroiul Nou*, Materiale, VIII, 1962, p. 547—554; idem, FA, XV, 1963, p. 405; FA, XVI, 1964, p. 425.
308. D. Tudor, E. Bujor, *Sucidava (VI)*, Materiale, VIII, 1962, p. 555—565.
309. D. Tudor, *Buridava romana*, FA, XVII, 1965, p. 447—448.
310. D. Tudor, *La fortificazione delle città romane della Dacia nel sec. III dell'e.n.*, Historia, XIX, 3, 1965, p. 368—380.
311. D. Tudor, E. Comșa, E. Bujor, Petre Diaconu, N. Constantinescu, *Cercetări arheologice în zona viitorului lac de acumulare al hidrocentralei „Porțile de Fier“*, SCIV, XVI, 2, 1965, p. 394—407.
312. I. Țigăra, *Cercetări și descoperiri ale Muzeului raional Turda*, ActMuz, 1956, p. 86—99.
313. N. Vlassa — Șt. Dănilă, *Săpăturile arheologice de la Sărățel*, Materiale, VIII, 1962, p. 341—347.
314. N. Vlassa, *Cercetări arheologice în regiunile Mureș — Autonomă Maghiară și Cluj*, ActaMN, II, 1965, p. 19—38.

Vezi și nr. 45, 136, 216—226, 228—232, 234—236.

2. Material

a) Ceramică

315. Cloșca L. Băluță, *Opațiile romane de la Apulum (I)*, *Apulum*, IV, 1961, p. 189—220; idem, (II), *Apulum*, V, 1965, p. 277—295.
316. Smaranda Comănescu, *O figurină ecvestră descoperită la Celei*, *SCIV*, XVI, 4, 1965, p. 797—802.
317. Al. Popa, *Două tipare de lut dedicate lui Serapius și Ceres*, *StCom*, 12, 1965, p. 231—236.
318. D. Protase, *Olăria dacică din castrul roman de la Orheiul Bistriței*, *ProblMuz*, 1960, p. 188—194.
319. D. Protase, Șt. Dănilă, *Un cuptor roman de ars cărămizi la Orheiul Bistriței*, *Apulum*, V, 1965, p. 557—561.
320. M. Rusu, *Esculap reprezentat pe vase terra sigillata romane găsite în Dacia*, *Istoria Medicinii Românești și Universale*, București, 1962, p. 53—59.
321. I. Winkler, *Pușculițe de bani „loculi” din Dacia romană*, *Apulum*, V, 1965, p. 203—215.
- Vezi și nr. 192, 280, 286, 364, 377.

b) Metale

322. I. Berciu, *Cremaiera de la Pianul de Jos*, *StCom*, 12, 1965, p. 223—230.
323. I. H. Crișan, *Le trésor d'Ațel et ses relations balkano-danubiennes*, *Dacia*, III, 1959, p. 353—367.
324. D. Tudor, *Le dépôt de miroirs de verre doublé de plomb trouvé à Sucidava*, *Dacia*, III, 1959, p. 415—433; *FA*, XIII, 1960, p. 352.
- Vezi și nr. 43, 377.

c) Sticlă

Vezi nr. 173, 204.

IV. Epigrafie

325. I. Berciu, Al. Popa, *Juppiter Cimestenus à Apulum*, *Latomus*, XXII, 1963, p. 68—73.
326. I. Berciu, Al. Popa, *IOM Dolichenus et Dea Syria Magna Caelestis à Apulum*, *Latomus*, XXIII, 1964, p. 473—482.
327. I. Berciu, Al. Popa, *Monumente epigrafice din Apulum*, *Apulum*, V, 1965, p. 167—202.
328. A. Bodor, *Napoca a feliratatok tükrében*, *EmlKel*, 1957, p. 78—111.
329. Paul I. Cernovodeanu, *Călătoria lui Pierre Lescalopier în Țara Românească și Transilvania la 1574*, *SMIM*, 4, 1960, p. 433—463 [passim].
330. I. H. Crișan, *Două inscripții inedite din Apulum*, *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 603—605.
331. I. H. Crișan, *Fragment de altar din marmură*, *Apulum*, IV, 1961, p. 283—285.
332. C. Daicoviciu, *Contributi alla storia della Dacia romana alla luce degli ultimi tre lustri di studi epigrafici in Romania*, *Atti del III Congresso Internazionale di epigrafia greca e latina*, Roma, 1959, p. 183—197.
333. E. Doruțiu, *Despre unele inscripții latine din MNA recent publicate*, *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 133—139.

334. G. Ferenczi, J. Ferenczi, *Un altare dedicato a Giove e a Giunnone*, FA, XVI, 1964, p. 418.
335. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Un nou monument epigrafic de la Sinpaul*, Rev.Muz, II, 1965, p. 432—433.
336. Oct. Floca, *Citeva monumente epigrafice și sculpturale din epoca sclavagistă romană*, Materiale, I, 1957, p. 755—772.
337. Gr. Florescu, *O inscripție inedită din fosta colecție a prof. dr. Fr. Rainer*, SCIV, VI, 1—2, 1955, p. 331—332.
338. Gr. Florescu, *Cu privire la lectura unor inscripții de la Turnu Severin*, SCIV, IX, 2, 1958, p. 421—424.
339. I. Glodariu, *Un altar votiv roman în Muzeul de istorie Cluj*, ActaMN, II, 1965, p. 667—668.
340. N. Gostar, *Inscripții și monumente din Germisara, Sargetia*, III, 1956, p. 56—99.
341. N. Gostar, *Studii epigrafice*, Materiale, II, 1956, p. 625—643; [rezumat] BCO, 1958 [non vidi].
342. N. Gostar, *Două inscripții mezerziene*, AUI, IV, 1956, p. 31—48.
343. N. Gostar, *Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană*, ArhMold, I, 1961, p. 149—211.
344. N. Gostar, *Două inscripții inedite din Dacia*, SCIV, XIII, 1, 1962, p. 125—131.
345. N. Gostar, *Populația palmireniană din Tibiscum în lumina monumentelor epigrafice*, ArhMold, II—III, 1964, p. 299—309.
346. M. Macrea, *Inscripții de la Porolissum în Muzeul raional Zalău*, ActMuz, 1956, p. 101—117.
347. D. M. Pippidi, *Un corpus des inscriptions grecques et latines de Roumanie*, Klio, 51, 1959, p. 285—286.
348. D. M. Pippidi, *Dezvoltarea studiilor de epigrafie greacă și latină*, Studii, 15, 6, 1962, p. 377—388.
349. D. Protase, *Două inscripții latine inedite de la Ilișua*, Materiale, IV, 1957, p. 319—323.
350. Dionisie Radu, *Materiale epigrafice din Muzeul regional Alba-Iulia*, Apulum, IV, 1961, p. 97—118.
351. I. I. Russu, *Epitaful sclavului Scaurianus*, SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 883—888.
352. I. I. Russu, *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*, ActMuz, 1956, p. 118—133.
353. I. I. Russu, *Un raport epigrafic de la Mihăileni*, EmlKcl, 1957, p. 532—541.
354. I. I. Russu, *Thracica (V)*, Dacia, II, 1958, p. 463—466.
355. I. I. Russu, *Inscripții din Dacia*, Materiale, VI, 1960, p. 871—895.
356. I. I. Russu, *Istoricul Zamosius și informațiile sale despre Clujul antic*, ProblMuz, 1960, p. 213—224.
357. I. I. Russu, *Note epigrafice (V)*, SCIV, XI, 2, 1960, p. 405—410.
358. I. I. Russu, *Aportul lui Ștefan Moldovan la epigrafia Daciei*, SCIV, XIV, 2, 1963, p. 441—450.
359. I. I. Russu, *Materiale epigrafice din estul Daciei*, ActaMN, I, 1964, p. 181—196.
360. I. I. Russu, *Note epigrafice (VII)*, ActaMN, I, 1964, p. 477—483.
361. I. I. Russu, Z. Milea, *Materiale epigrafice și sculpturale în Muzeul raional Turda*, ProblMuz, 1964, p. 14—31.
362. I. I. Russu, *Inscripții grecești din Dacia*, StCom, 12, 1965, p. 47—81.

363. I. I. Russu, *Note epigrafice (VI)*, *StCom*, 12, 1965, p. 205—211.
364. I. I. Russu, *Inscriptiones tegularum legionis XIII Geminae, Apulum*, V, 1963, p. 217—232.
365. Z. Székely, *Materiale epigrafice din estul Transilvaniei*, *SCIV*, XIV, 1, 1963, p. 163—166.
366. D. Tudor, *O inscripție romană în ruinele cetății Suceava*, *SCȘ*, Iași, IV, 1—4, 1953, p. 489—495.
367. D. Tudor, *Piatră funerară romană descoperită în Banat*, *AUB*, 9, 1957, p. 9—14; = *Inscrizione funeraria romana scoperta nel Banat*, *Latomus*, XVII, 1958, 2, p. 355—359.
368. D. Tudor, *Inscripții romane inedite din Oltenia și Dobrogea*, *Materiale*, II, 1956, p. 565—623.
369. D. Tudor, *Comunicări epigrafice (I)*, *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 115—123.
370. D. Tudor, *Comunicări epigrafice (II)*, *SCIV*, XVI, I, 1965, p. 177—189.
371. D. Tudor, *Comunicări epigrafice (III)*, *SCIV*, XVI, 2, 1965, p. 357—372.
372. Volker Wollmann, *Două inscripții romane din Munții Apuseni*, *Apulum*, V, 1965, p. 591—595.
373. Enea Zefleanu, *Note epigrafice din Apulum*, *Apulum*, III, 1947—1949, p. 170—179.
- Vezi și nr. 47, 48, 50—52, 55, 56, 58—62, 67, 70, 72, 76—78, 80, 87, 89, 94, 105—107, 113, 117, 122—123, 125, 129, 133, 134, 137, 140, 142—143, 185, 187—191, 193, 194, 196, 198—199, 201, 300.

V. Numismatică

374. Al. Bărcăcilă, *Monede la cetatea medievală a Severinului*, *SCN*, I, 1957, p. 173—188.
375. Al. Bărcăcilă, *Tezaurul de monede romane de la Sîsești, reg. Craiova*, *SCN*, I, 1957, p. 413—416.
376. Al. Bărcăcilă, *Cîteva monede și două iconițe de la Ostrovu Mare și Gogoșu*, *SCN*, I, 1957, p. 419—423.
377. Al. Bărcăcilă, *Monede, podoabe de metal și fragmente ceramice de la termele Drubetei și cimitirul medieval suprapus*, *Materiale*, V, 1959, p. 769—794.
378. E. Chirilă, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Lujerdiu*, *SCN*, III, 1960, p. 405—432.
379. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Recente acquisto di una collezione di monete imperiali romani di bronzo e di argento*, *FA*, XVI, 1964, p. 418.
380. Octavian Iliescu, *Despre tezaurile monetare și viața economică în secolele III—IV pe teritoriul țării noastre*, *Studii*, V, 2, 1952, p. 178—186.
381. Oct. Iliescu, *Insemnări privitoare la descoperiri monetare*, *SCN*, I, 1957, p. 461—466.
382. Oct. Iliescu, *Creșterea colecțiilor*, *Caiet selectiv editat de Biblioteca Academiei R.S.R.*, București, 8, 1963, p. 330—334 [non vidi]; *ibidem*, nr. 10, 1964, p. 315—318 [non vidi].
- 382 a. Costin C. Kirițescu, *Monedele în circulație în orînduirea sclavagistă, Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, București, 1964, 423 p. [p. 45—57].
383. B. Mitrea, *Cu privire la tezaurul monetar de la Flămînda—Cremenari*, *SCN*, I, 1957, p. 407—410.

384. B. Mitrea, *Descoperirile recente de monede antice pe teritoriul R.P.R. (I)*, SCIV, IX, 1, 1958, p. 150—156; idem (II), SCIV, X, 1, 1959, p. 156—160; idem, (III), SCIV, XI, 1, 1960, p. 189—194 [rezumat] BCO, 8, 6, 1963, p. 327—328; idem, (IV), SCIV, XII, 1, 1961, p. 144—153 [rezumat] BCO, 9, 1, p. 13—14; idem, (V), SCIV, XIII, 1, 1962, p. 215—223 [rezumat] FA, XVI, 1964, p. 236; idem, (VI), SCIV, XIV, 2, 1963, p. 466—474 [rezumate] BCO, 103, 1965, p. 132—134, FA, XVII, 1965, p. 53; idem, (VII), SCIV, XV, 4, 1964, p. 568—580; idem, (VIII), SCIV, XVI, 3, 1965, p. 596—622.
385. B. Mitrea, *Découvertes récentes de monnaies antiques et byzantines sur le territoire de la République Populaire Roumaine (I)*, Dacia, II, 1958, p. 493—498; idem (II), Dacia, III, 1959, p. 603—605; idem (III), Dacia, IV, 1960, p. 587—591; idem (IV), Dacia, V, 1961, p. 583—593; idem (V), Dacia, VI, 1962, p. 533—541; idem (VI), Dacia, VII, 1963, p. 589—593; idem (VII), Dacia, VIII, 1964, p. 371—384; idem (VIII), Dacia, IX, 1965, p. 489—501.
386. B. Mitrea, *Cincisprezece ani de activitate numismatică în R.P.R.*, SCN, III, 1960, p. 603—618.
387. B. Mitrea, *Monete romane imperiale scoperte în România*, FA, XIII, 1960, p. 255.
388. B. Mitrea, *Concerning a corpus of roman monetary discoveries intra et extra Fines Imperii Romani Repertae*, Dacia, VI, 1962, p. 509—515 = *Per un Corpus di ripostigli di monete romane*, Atti del Congresso internazionale di numismatica, Roma, 1965, vol. II, p. 443—448.
389. B. Mitrea, *Numismatische Forschungen und Münzfunde in der Rumänischen Volksrepublik in den Jahren 1944 bis 1957*, Numismatische Literatur Osteuropas und des Balkans, Graz, 2, 1963, p. 28—41.
390. I. Molnar, I. Winkler, *Tezaurul de monede romane de la Sălășeni*, ActaMN, II, 1965, p. 269—294.
391. Gheorghe Popilian, *Noi tezaure romane imperiale descoperite în Oltenia*, Rev Muz, 1965, p. 435.
392. C. Preda, *Pe marginea unor descoperiri monetare recente*, SCN, II, 1958, p. 379—401.
393. C. Preda, *Alte descoperiri monetare*, SCN, II, 1958, p. 465—467.
394. C. Preda, *Descoperirea de la Birca*, FA, XVI, 1964, p. 418.
395. C. Preda, *Nota*, SCIV, XVI, 1, 1965, p. 207—208.
396. D. Protase, *Tezaurul de monede imperiale romane de la Nireș (r. Dej, reg. Cluj)*, SCN, I, 1957, p. 149—172.
397. D. Protase, *Tezaurizarea antoninianului în Dacia*, SCN, II, 1958, p. 253—268.
398. D. Protase, *Les trésors monétaires de la Dacie romaine. Leur signification sociale-économique et ethno-politique*, Atti del Congresso internazionale di numismatica, Roma, 1965, vol. II, p. 423—432.
399. D. Protase, *La permanence des Daces en Dacie romaine telle qu'elle résulte de la numismatique*, RevRHist, IV, 2, 1965, p. 207—220.
400. D. Protase, A. Zrinyi, *Tezaurul de monede imperiale de la Cristești pe Mureș*, ActaMN, II, 1965, p. 257—268.
401. Z. Székely, *Monede din așezarea romană de la Cristești*, SCN, II, 1958, p. 469—473.
402. Z. Székely, *Noi descoperiri monetare de pe teritoriul Regiunii Mureș Autonome Maghiare*, SCN, III, 1960, p. 555—553.
403. I. Tîgăra, *Un mic tezaur monetar găsit la Bicaz*, SCN, II, 1958, 468—490.
404. I. Tîgăra, *Descoperiri monetare de pe teritoriul orașului Turda*, SCN, III, 1960, p. 547—553.

405. H. Țintea, C. Kovacs, *Compoziția chimică a unor monede de argint din antichitate*, *ActaMN*, I, 1964, p. 469—472.
406. I. Winkler, *Descoperiri monetare antice în Transilvania*, *SCN*, II, 1958, p. 401—402.
407. I. Winkler, *Despre activitatea numismatică a lui Michael Pap Szathmári (1737—1812)*, *SCN*, III, 1960, p. 433—447.
408. I. Winkler, *Note despre colecția monetară a lui Dániel Lészay*, *SCN*, III, 1960, p. 451—463.
409. I. Winkler, *Considerații cu privire la valoarea antoninianului*, *OmD*, 1960, p. 537—573.
410. I. Winkler, *Der Münzumschlag in Apulum*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, XI, 1962, p. 617—623.
411. I. Winkler, *Kemény József éremgyűjteménye és numizmatikai érdeklődése*, *NumK*, LXII—LXIII, 1963—1964, p. 59—72.
412. I. Winkler, *Despre circulația monetară la Porolissum*, *ActaMN*, I, 1964, p. 215—224.
413. I. Winkler, *Circulația monetară la Apulum*, *ActaMN*, II, 1965, p. 215—254.
414. I. Winkler, *Personificarea Daciei pe monedele romane imperiale*, *StCl*, VII, 1965, p. 225—234.
- Vezi și nr. 82, 84—86, 100, 321.

VI. Recenzii, prezentări de carte, adnotări

415. Gheorghe Alexe, *ST*, 6, 1961, p. 439. / M. Macrea, *Le culte de Sabazius en Dacie*, III, 1959, p. 325—339.
416. I. Berciu, *SCIV*, 1, 1961, p. 170. / D. Tudor, *La prétendue guerre de Caracalla contre les carpes*, *Latomus*, XIX, 2, 1960, p. 350—356.
417. Ștefan Cuciureanu, *SCȘ*, Iași *Filologie*, XII, 1, 1961, p. 109—112. / H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, București, 1960, 327 p.
418. C. Daicoviciu, *ActaMN*, II, 1965, p. 651—653. / *Tabula Imperii Romani*, București, 1965, 23 p.
419. Gr. Florescu, *SCIV*, X, 1, 1955, p. 203. / N. Gostar, L. David, *O gemă gnostică în Muzeul de istorie din Cluj*, *ActMuz*, 1956, p. 135—138.
420. Gr. Florescu, *SCIV*, X, 1, 1959, p. 203. / I. I. Russu, *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*, *ActMuz*, 1956, p. 118—131.
421. Vl. Hanga, *Studia*, ser. *Jurisprudentia*, Cluj, 1964, p. 151. / D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, 311 p.
422. Maria Iliescu, *Revista de filologie romanică și germanică*, VII, 1, 1963, p. 151—156. / S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961, 163 p.
423. I. Ionescu, *MO*, XIII, 1—4, 1961, p. 254—258. / H. Mihăescu, *Limba...*
424. I. Ionescu, *MO*, XIV, 1—2, 1962, p. 126—128. / S. Stati, *Limba latină...*
425. H. Mihăescu, *SCL*, 13, 1, 1962, p. 85—86. / S. Stati, *Limba latină...*
426. Ilie D. Negoită, *Ortodoxia*, XV, 2, 1963, p. 273—274. / C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1962, 110 p.
427. S. Ottescu, *RESEE*, I, 1963, 1—2, p. 197—198. / H. Mihăescu, *Limba...*
428. D. Protase, *SCN*, II, 1958, p. 490—491. / B. Mitrea, *Tezaurul monetar de la Ruși—Sibiu și acțiunea carpiilor împotriva stăpînirii romane din Dacia în timpul lui Filip Arabul*, *SCIV*, 3—4, 1953, p. 611—640.

429. D. Protase, *SCIV*, XVI, 1, p. 205—207. / C. Preda, *Tezaurul monetar de la Dimbău* . . ., *SCN*, I, 1957, p. 113—131.
430. Ioan I. Rămureanu, *Ortodoxia*, XI, 2, 1959, p. 304—309. / D. Tudor, *Oltenia romană*, 1958, 530 p.
431. I. I. Rămureanu, *Ortodoxia*, XIII, 2, 1961, p. 446—452. / H. Mihăescu, *Limba* . . .
432. M. Rusenescu, *RevRHist*, IV, 4, 1965, p. 882—883. / D. Tudor, *Drobeta*, București, 1965, 75 p.
433. I. I. Russu, *SCIV*, XIII, 2, 1962, p. 467—471. / N. Gostar, *Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană*, *ArhMold*, I, 1961, p. 149—207.
434. I. I. Russu, *CL*, VI, 1961, p. 443—452. / S. Stati, *Limba latină* . . .
435. S. Stati, *SCL*, XI, 4, 1960, p. 957—963. / H. Mihăescu, *Limba* . . .
436. Emilian Vasilescu, *ST*, XV, 3—4, 1964, p. 252. / D. Tudor, *Ordo Augustalium în Dacia romană*, *SAI*, III, 1961, p. 7—24.

SORIN COCIȘ — ADELA PAKI

VASE CU GÎT CANELAT DESCOPERITE ÎN AȘEZĂRI FEUDALE TIMPURII DIN TRANSILVANIA

Alături de ceramica obișnuită, specifică perioadei de la cumpăna mileniilor I și II, în ultima vreme s-a descoperit și a început să intre în atenția specialiștilor o categorie de ceramică mai deosebită și anume vasele cu gît cilindric decorat cu caneluri, care, deși puțină, este răspândită pe o arie relativ întinsă în Europa centrală și răsăriteană. Preocupările pentru aflarea provenienței și pentru încadrarea cronologică a acesteia ne-au îndemnat să discutăm unele piese descoperite în Transilvania, în special în așezările fortificate de la Dăbica și Cluj-Mănăstur. Cantitativ, ele reprezintă o proporție infimă (de ordinul a 0, ... %) față de ceramica obișnuită: din prima așezare sînt cunoscute cca. 30 de fragmente, din a doua mai puțin de 20¹. Din așezarea de la Morești provin 11 fragmente făcînd parte din tot atîtea recipiente².

De la bun început se impune observația că nu avem de-a face cu o ceramică de îndelungată tradiție locală, ea negăsindu-și decît sporadic analogii în ceramica celei de a doua jumătăți a mil. I. După unii autori³, acest tip de ceramică își are originea în răsăritul Europei, în zona stepelor dintre Volga și Don și în nordul Caucazului și a fost antrenată înspre bazinul carpatic și Europa centrală, cel mai devreme odată cu venirea și stabilirea ungurilor în Panonia, alături de alte elemente din așa-zisa cultură Saltovo—Maiatk, componentă a civilizației conglomeratului de neamuri care alcătuiau între sec. VIII—X vremelnicul kaganat chazar. Se pare că în mediul chazar această ceramică, precum și alte elemente de cultură materială au pătruns la începutul sec. al VIII-lea, fiind aduse de către khalizii (chvalisi) dislocați din Horezm, din preajma lacului Aral, odată cu invaziile arabe⁴. La începutul sec. X, mai luptau cîteva mii de khalizi în solda chazarilor. Se știe că statul chazar iudaizat avea legături cu Bizanțul. Constantin Porfirogenetul arată că în vremea împăratului Teofil (827—842) au lucrat meșteri bizantini

¹ Am luat în considerare numai gîturile vaselor canelate, fragmentele aparținînd corpurilor propriu-zise ale acestora confundîndu-se cu cealaltă ceramică și de aceea întregirea lor este anevoioasă.

² K. Horedt, *Morești*, 2, Bonn, 1984, p. 15, 16, 37, 46.

³ Mesterházy K., în *FolArch*, XXVI, 1975, p. 99—117.

⁴ *Vechea cronică rusească* îi localizează pe *chvalisi* în nordul Mării Caspice, numită și *Marea Chvalisă* (G. Popa-Lisseanu, *Cronica lui Nestor, în Izvoarele istoriei românilor*, VII, București, 1935, p. 35). În vechiul Horezm este cunoscută asemenea ceramică încă din sec. III—IV din descoperirile de la Toprak Kala, Kunja Uas, Teschik Kala, Berkut Kala (M. G. Vorobeva, *Keramika Horezma*, Moskva, 1959). În fostul teritoriu al statului chazar (cu deosebire la Bielaja Veja) și în regiunile învecinate (Caucazul nordic, Osetia, Cabardia, Bulgaria de pe Volga), au fost descoperite vase cu gît canelat datate în sec. VII—IX, iar din teritoriul fostei Hoarde de Aur provin unele piese chiar din sec. XIII. Răspîndirea lor spre răsărit este semnalată pînă în Siberia orientală, pe valea riului Ussuri. (*Materialy i Issledovanie po Arheologii SSSR*, 62, 1958, p. 151—226; 75, 1959, p. 273—306; *Arheologia SSSR. Stepî Evrazii v epohu srednevekovia*, ed. S.A. Pletneva, Moskva, 1981, p. 185, 254, 256, 280).

la ridicarea capitalei chazarilor, *Sarchel* (*Bielaja Veja*, ceea ce înseamnă *casa sau turnul alb*). Pe la 860, fiind slăbit de luptele interne, statul acesta a fost distrus în urma invaziei dinspre sud-est a pecenegilor. Unii dintre chazari s-au îndreptat spre nord-est, spre Marele Bolgar de pe Volga mijlocie, iar alții spre apus, amestecându-se cu cetele maghiare, cu care au ajuns în Panonia la sfârșitul veacului al IX-lea⁵.

Ceramica în discuție este foarte puțin răspândită în Ungaria, și provine mai ales din cimitire datate în sec. X—XI, în general în zona nord-estică a țării, descoperite în cercetările mai vechi și mai recente, la Halimba, Hajdúsámson, Miskolc, Szobvendelin, Tiszacszlár, Nagyhegyes, Tiszabura, Zalavár etc. Sunt cunoscute și două fragmente de cazane de lut cu caneluri sub buză de la Nagyhegyes-Elep-Mikellapos și Hajdúböszörmény⁶. Din Slovacia răsăriteană sunt cunoscute vasele descoperite mai demult în cimitirele de la Čierna nad Tisou, Streda nad Bodrogom, Biel⁷. Mai recent au fost descoperite două vase cu gît cilindric canelat la Przemyśl în sudul Poloniei, unul izolat, celălalt într-un mormînt de inhumatie aparținînd unui călăreț nomad, alături de inventarul caracteristic: scărițe, vîrfuri de săgeți, cataramă, silix pentru amnar, craniul și oasele picioarelor de la un cal, oase de bovine etc. După părerea autorilor ar fi vorba de mormîntul unui călăreț chazar din prima jumătate a sec. X, din anturajul ungarilor, care au întreprins raiduri în această regiune sau au controlat un punct strategic prin care puteau pătrunde, relativ comod, prin valea Sanului, dinspre nord și est, probabil pecenegii, în baziul carpatic⁸.

Revenind la fragmentele de vase cu gîturi canelate din așezările de la Dăbica și Cluj-Mănăstur, se impune precizarea că acestea au fost descoperite atît în cel mai vechi nivel de locuire, cît și în așezarea din sec. XI. În multe cazuri această ceramică se asociază cu cazane de lut. Unele vase au gîturi canelate evazate și nu cilindrice, provenind de la ulcioare sau vase-borcan. Lipsesc cu desăvîrșire torțile (caracteristice pentru piese descoperite pe teritoriul URSS, Ungariei, Slovaciei, Poloniei), ca de altfel la întreaga ceramică din așezările fortificate amintite.

Decorul cu caneluri sub buza vasului este cunoscut și la ceramica romană, postromană și bizantină⁹. Din sec. VIII—X sînt cunoscute cîteva amfore mici sau

⁵ Se știe și se acceptă că ungurii au antrenat o serie de neamuri în drumul lor spre apus. Porfirogenetul autor ne spune că „așa-ziii cavari făceau parte din neamul hazarilor“, dar alungați de către aceștia au plecat cu ungurii. „Așa se face că chiar de la turci (unguri) au învățat limba hazarilor și pînă în ziua de azi au același grail, dar au și cealaltă limbă, a turcilor“. Pe Arpad ungurii „l-au făcut domnitor după obiceiul și rînduiala hazarilor ridicîndu-l pe scut“ (C. Porfirogenetul, în *Scriptores Byzantini*, VII, București, 1971, p. 60—62. *Cronicarul anonim maghiar* îi semnalează pe chazari la marginea Bihorului la începutul sec. X: „Tara care este între Tisa și pădurea Igfon de la fluviul Mureș pînă la fluviul Someș... a ocupat-o pentru sine ducele Morout... și teritoriul acesta îl locuiesc niște neamuri ce se numesc Cozar“ (G. Popa-Lisseanu, în *Izvoarele istoriei românilor*, I, București, 1934, cap. XI, p. 34, 83).

⁶ Mesterházy K., *op. cit.*, cu o largă discuție asupra provenienței și răspîndirii acestei ceramici. Mai recent s-a publicat un vas cu gît canelat din mormîntul nr. 67 din marele cimitir de la Majs din sudul Ungariei (Kiss Attila, *Baranya megye X—XI. sz. sírleletei*, Budapest, 1983, p. 82, 150).

⁷ J. Pastor, în *AR*, IV, 1952, p. 585—587.

⁸ Andrzej Koperski, Michał Parczewski, în *ActaArchCarp*, XVIII, 1978, p. 151—199.

⁹ O mască umană romană din ceramică, descoperită la Micăsasa, are în partea superioară o deschizătură cilindrică similară unui gît de vas cu caneluri (inf. I. Mitrofan).

ulcioare amforoidale din cimitirele de la Blandiana, Someșeni¹⁰, Sultana—Giurgiu¹¹, Celei¹². Amforele și ulcioarele cu gîuri carelate de la Capidava și Isaccea, ca și cele de la Pliska și Preslav din Bulgaria, sînt de certă sorginte bizantină¹³.

Cîteva amfore fără torți, cu buze evazate și cu caneluri pe gîuri, decorate fie numai în partea superioară, fie pe întreg corpul, cu incizii de linii ondulate simple sau în mănunchiuri, cu linii paralele, sau cu impresiuni realizate cu piaptănul, oblice sau dispuse „în spic”, sînt cunoscute din Boemia centrală. Ele se asociază cu ceramică obișnuită de factură locală, datată cu precădere în sec. al IX-lea, deci într-o vreme cînd populația de aici n-a ajuns în contact cu stepele nord-caucaziene, ci eventual cu Bizanțul, după cum reiese și din alte multe elemente de cultură materială, provenind din Marca Moravie și din zonele limitrofe¹⁴.

Din categoria vaselor cu gît canelat evazat fac parte cîteva exemplare de la Dăbîca. Mai întîi menționăm fragmentele aparținînd unui vas relativ mare (înălțimea de 40 cm, diametrul gurii de 14 cm), descoperit într-un cuptor de ars oale pe versantul nord-estic al văii Lonei, în fața cetății. Vasul este de culoare galben-deschisă și are pereții groși. Gîtul are trei caneluri pronunțate, buza fiind evazată spre exterior și dreaptă. Corpul, atît cît s-a păstrat, este ornamentat cu împunsături realizate cu un piaptăn cu dinți triunghiulari, redînd un motiv „în spic”. Urmează succesiv o linie ondulată incizată, sub care două caneluri, muchia superioară a uneia avînd o serie de impresiuni oblice, apoi o nouă linie ondulată incizată, iar spre mijlocul bombat al vasului se observă începutul unui motiv constînd din incizii concentrice. Fundul este gros și ușor evazat (Pl. I). Cele mai apropiate analogii se pot face cu amintita ceramică din Boemia. Întreg materialul descoperit în respectivul cuptor este unitar și se datează cel mai tîrziu în sec. IX.

Dintr-un alt vas, probabil mare, de formă conică, cu pereți groși, de culoare galben-cenușie, cu buza evazată și teșită, provin fragmentele descoperite într-o locuință aparținînd sec. IX—X din incinta a II-a a cetății alături de ceramică obișnuită și vetre portabile. Gîtul are trei caneluri pronunțate, sub ultima fiind ornamentat cu împunsături rectangulare (Pl. II/1—2).

După toate aparențele cîteva fragmente aparțin unor ulcioare cu buze evazate, trase probabil cu un piaptăn foarte fin. Dacă i-ar fi lipsit gîtul, s-ar fi putut pronunța (Pl. III/1—8). Un fragment (Pl. III/6), este ornamentat sub caneluri cu un fascicul de linii ondulate incizate. Un altul de la Cluj-Mănăstur (Pl. III/12), cilindric, cu pereții groși, are sub caneluri un decor compus dintr-o serie de incizii de forma literei „Z” întoarse.

Printre vasele cu gît cilindric canelat se remarcă, prin finețea realizării și a decorului, cel descoperit într-o locuință adîncită de la Dăbîca din incinta a IV-a (S 7/IV). Este relativ mare, cu înălțimea de 29 cm, diametrul corpului de 25 cm și diametrul gurii de 12 cm, lucrat la roată cu turație rapidă, cu pereții subțiri, de culoare galben-roșcată. Gîtul are cinci caneluri, care, la fel ca și buza, sînt rotunjite. Începînd de sub umăr este decorat cu cinci mănunchiuri de linii ondulate fine, iar pe restul suprafeței, pînă aproape de fund, cu registre de linii paralele incizate, trase probabil cu un piaptăn foarte fin. Dacă i-ar fi lipsit gîtul, s-ar fi putut

¹⁰ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., 1966, 10, p. 268, pl. 7/3.

¹¹ B. Mitrea, în *Materiale*, 1962, 8, p. 269.

¹² O. Toropu, *Romanitatea tîrzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976, p. 164, 165 și fig. 37/5—6.

¹³ *Pliska-Preslav*, IV, Sofia, 1985, p. 151.

¹⁴ Jiří Slama, *Mittelböhmen im frühen Mittelalter*, Praga, 1977, Tab. II/14, XIII/11, XXXIII/6, XXXVII/9.

presupune că fragmentele găsite aparțin unui vas-borcan obișnuit din așezarea din sec. IX, atât este de frapantă asemănarea cu ceramica locală. Foarte probabil că este un produs local (Pl. II/3).

Într-o locuință adâncită din incinta a IV-a a fost descoperit un fragment de gît cilindric, cu pereți subțiri, cu buza dreaptă și ascuțită, avînd spre interior un decor alcătuit dintr-un fascicul de linii ondulate (Pl. II/4). Din alte locuințe din incinta a III-a, adosate fortificației de pe latura de răsărit, provin cîteva fragmente de vase cu gîturi cilindrice, cu 2—5 caneluri și cu buze drepte sau evazate, rotunjite sau subțiate, aparținînd nivelului de locuire din sec. X—XI (Pl. IV/1—6). Un fragment de gît descoperit în zona cimitirului din sec. XI—XII, de culoare cenușie, lucrat la roată, are două caneluri urmate de o porțiune neornamentată pînă la buză (Pl. V/3), și pare să provină de la un ulcior, la fel ca și fragmentul descoperit într-un atelier de prelucrare a fierului din incinta a III-a (Pl. V/4), care este lucrat cu mîna și are 7 caneluri și buza întoarsă spre interior. Pe un spațiu lat de 2 cm, sub buză, este decorat cu un mănunchi de 4 rînduri neregulate de împunsături. În afara faptului că aceste două piese aparțin nivelului de locuire din sec. X—XI, nu vedem nici o legătură cu ceramica contemporană din complexele cercetate. Aceeași particularitate o prezintă și fragmentul ce pare să provină de la o strachină de culoare neagră, lucrat din pastă fină, cu caneluri subțiri și decorat cu un șir de împunsături în partea inferioară a acestora, descoperit în incinta a II-a, într-un nivel de locuire din sec. X—XI (Pl. V/5).

Fragmentele de vase cu gît canelat de la Cluj-Mănăstur provin din așezarea anterioară cimitirului (datat între a II-a jumătate a sec. XI și în sec. XII)¹⁵. Majoritatea sînt lucrate la roată, din pastă fină și au gîturile scurte decorate cu 2—4 caneluri. În afara gîturilor de ulcioare, cîteva par să aparțină unor căzănele de lut sau unor străchini, avînd buza lățită atât spre interior, cît și spre exterior (Pl. V/6—10). Un fragment este decorat pe buză cu creștături, iar sub canelură cu o linie ondulată incizată (Pl. V/6).

Fragmentele de gîturi cilindrice de la Morești au fost găsite în patru locuințe și în șanțul mare din interiorul așezării, în majoritatea cazurilor fiind canelate. Sub caneluri sînt decorate cu linii ondulate sau paralele, cu impresiuni oblice sau liniare, și se asociază cu ceramica comună ornamentată în aceeași manieră, sau cu tăvițe portabile și cazane de lut¹⁶. Datarea întregului complex între sec. XI—XII și implicit și a acestor produse ar sprijini ideea că ele sînt de proveniență locală, confecționate în virtutea unor tradiții mai vechi. Nu este exclusă nici pătrunderea lor, în perioada respectivă, dinspre răsărit, cu ocazia deselor incursiuni din a II-a jumătate a sec. XI și din cel următor, ale pecenegilor și cumanilor. Din aceeași perioadă provin de altfel și unele descoperiri de pe teritoriul Moldovei¹⁷.

Fără a izbuti, firește, să epuizăm problematica legată de această categorie de ceramică — puțină la număr și neesențială de altfel în contextul larg al culturii materiale și al civilizației românești de la cumpăna celor două milenii —, am încercat a-i căuta proveniența și a-i fixa limitele cronologice. Un fapt demn de

¹⁵ P. Iambor, Șt. Matei, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 600, 612.

¹⁶ K. Horedt, *Morești*, 2, p. 15, 16, 17, 46.

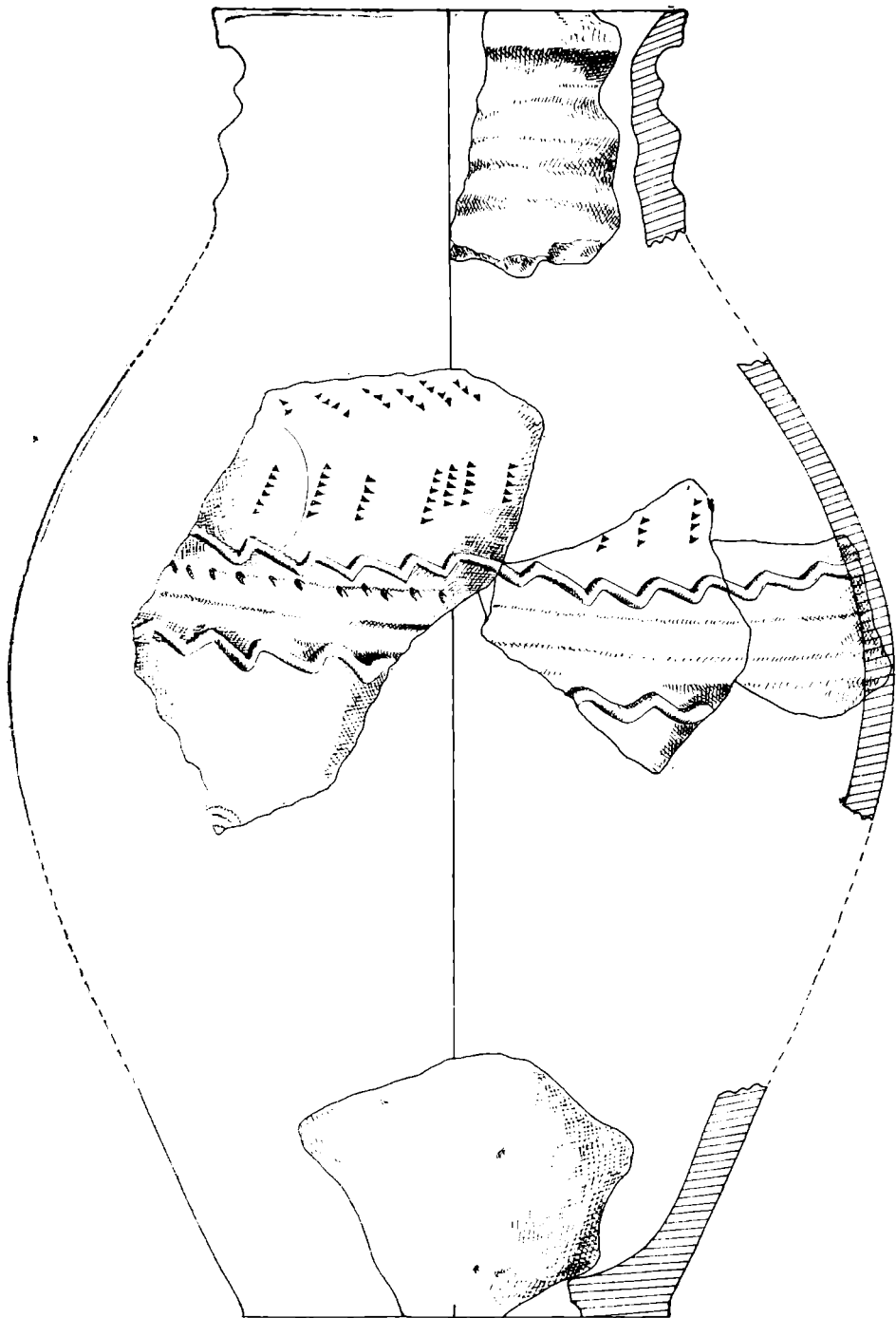
¹⁷ I. G. Hîncu, în *ActaArch*, XVII, 1965, p. 18; G. B. Fedorov, în *SCIV*, 1959, p. 401. La Chircești, Oltenesti și Birlad-Prodana au fost descoperite și cazane de lut cu gît canelat datate în sec. XII (V. Spinei, în *SCIV*, 1970, p. 603, 605). Între alte descoperiri din Transilvania și Banat le semnalăm pe cele de la Alba Iulia, Sinmiciăuș-Alba (inf. M. Blăjan), Zalău-Ortelec, Biharia (inf. S. Dumitrașcu), Gornea—Zomonie (I. Uzun, în *Banatica*, VII, 1985, p. 289).

subliniat este acela că nu au fost descoperite încă vase cu gît cilindric canelat în morminte de călăreți, iar dintre piesele cunoscute pînă în prezent, doar cîteva de la Morești au torți, ceea ce considerăm că ar fi un argument împotriva încadrării acestora în așa-numitul *tip Čierna* derivat din cultura Saltovo — Maiatk¹⁸. După cum am arătat, există o tradiție anterioară sec. X în confecționarea vaselor cu gît canelat. Probabil că în sec. X—XI au pătruns unele influențe orientale, dar nu direct și nemijlocit. Mai degrabă, credem că puținele piese descoperite fac parte din generația a doua, dacă putem spune așa, fiind produse locale imitate după prototipuri mai vechi, ajunse după impactul cu maghiarii de la începutul sec. X, sau mai tîrziu cu pecenegii¹⁹. În orice caz, nu putem face abstracție de prezența în așezările autohtone a unor produse de cultură materială care marchează etapa contactului mai mult sau mai puțin pașnic cu noua putere politică înstăpînită în Panonia. Firește, nu trebuie nici exagerat modul de pătrundere în teritoriile locuite de români a unor astfel de produse. Ele au putut fi vehiculate și prin contacte economice, la fel ca altele, din imperiul carolingian, Moravia Mare, Bizanț, Orient, fără a vorbi în aceste cazuri din urmă de o stăpînire politică. Cu toate că contactele între teritorii îndepărtate erau sporadice și anevoioase din cauza nesiguranței drumurilor și a vremurilor, s-au realizat totuși destule legături și interferențe ale culturilor diferitelor popoare, civilizația românească veche nerămînînd în afara lor.

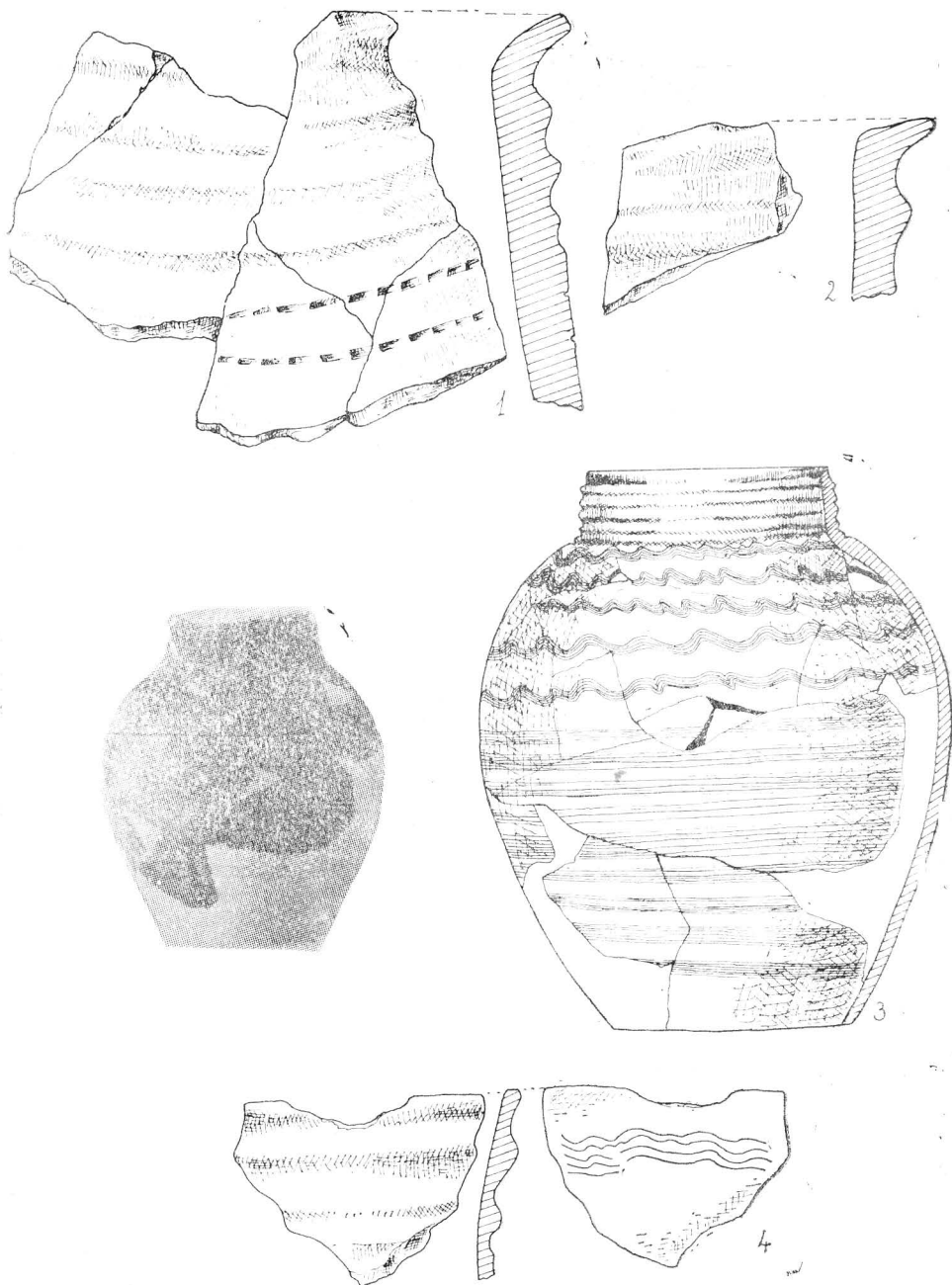
P. IAMBOR

¹⁸ J. Pastor, în *AR*, IV, 1952, p. 585—587.

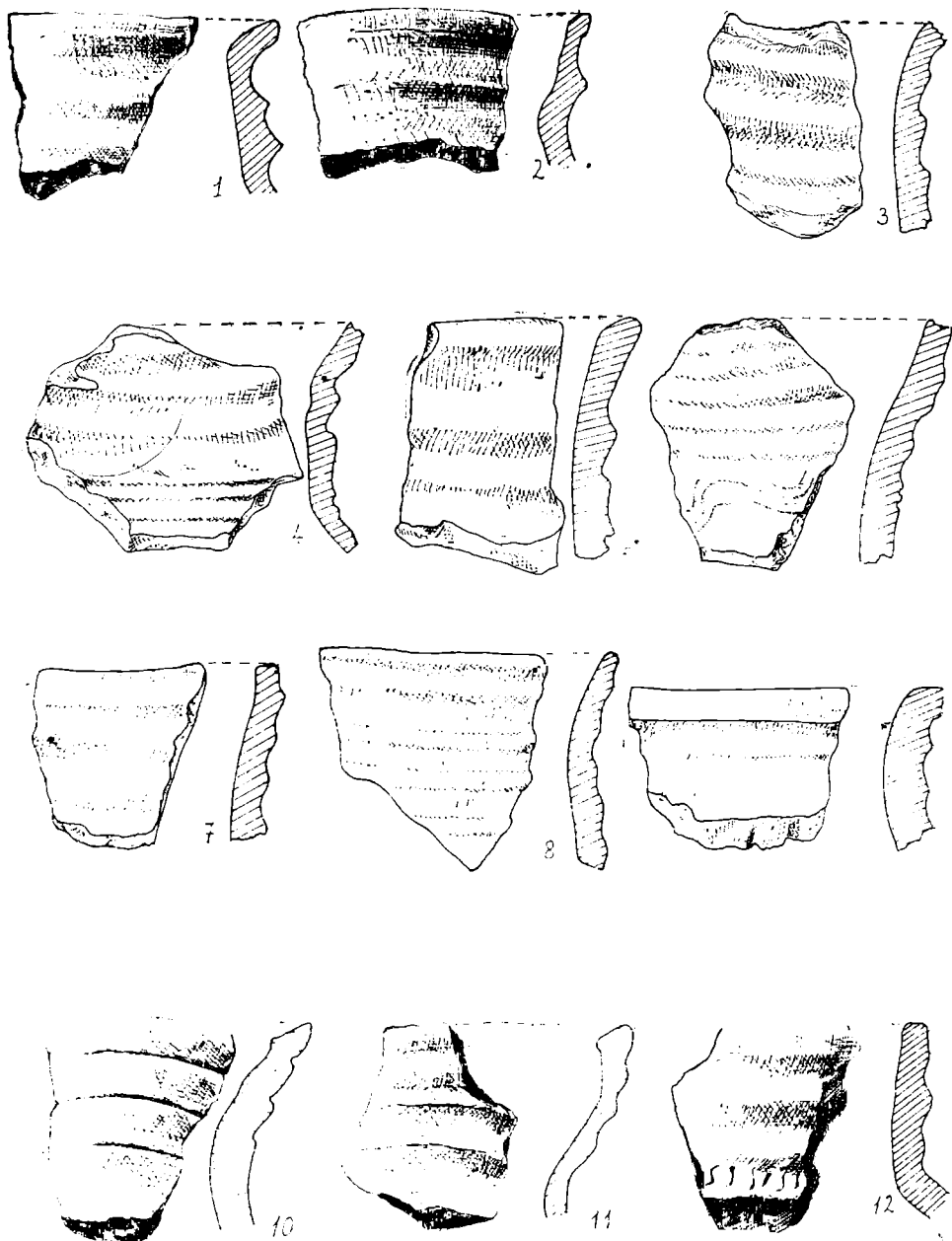
¹⁹ În ultima campanie de săpături de la Cenad au fost descoperite trei gîturi cilindrice canelate în complexe cu ceramică obișnuită și cu buze de cazane de lut databile în sec. X—XI.

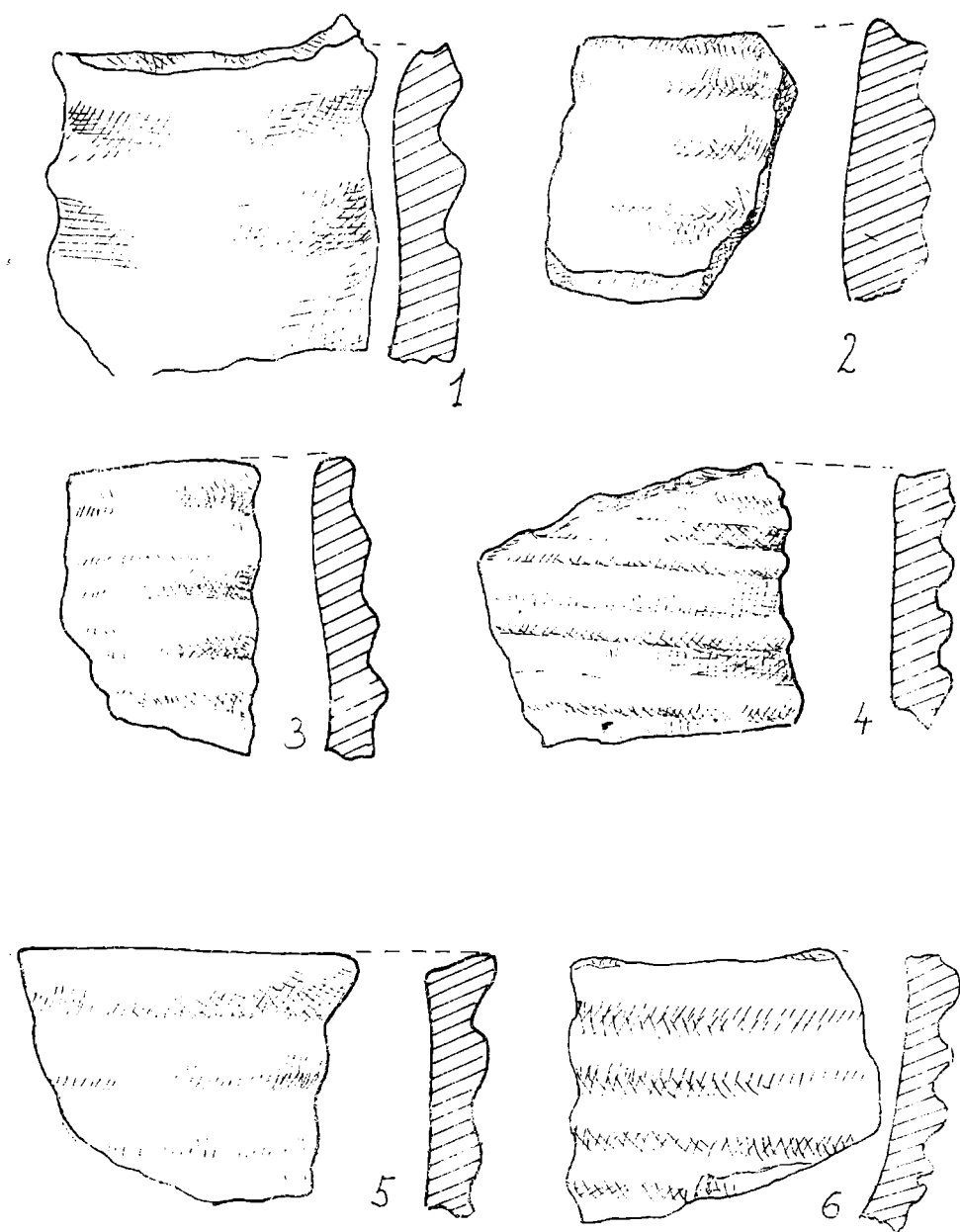
Pl. I. Fragmente din vasul cu git canelat descoperit într-un cuptor din sec. IX de la Dăbica.

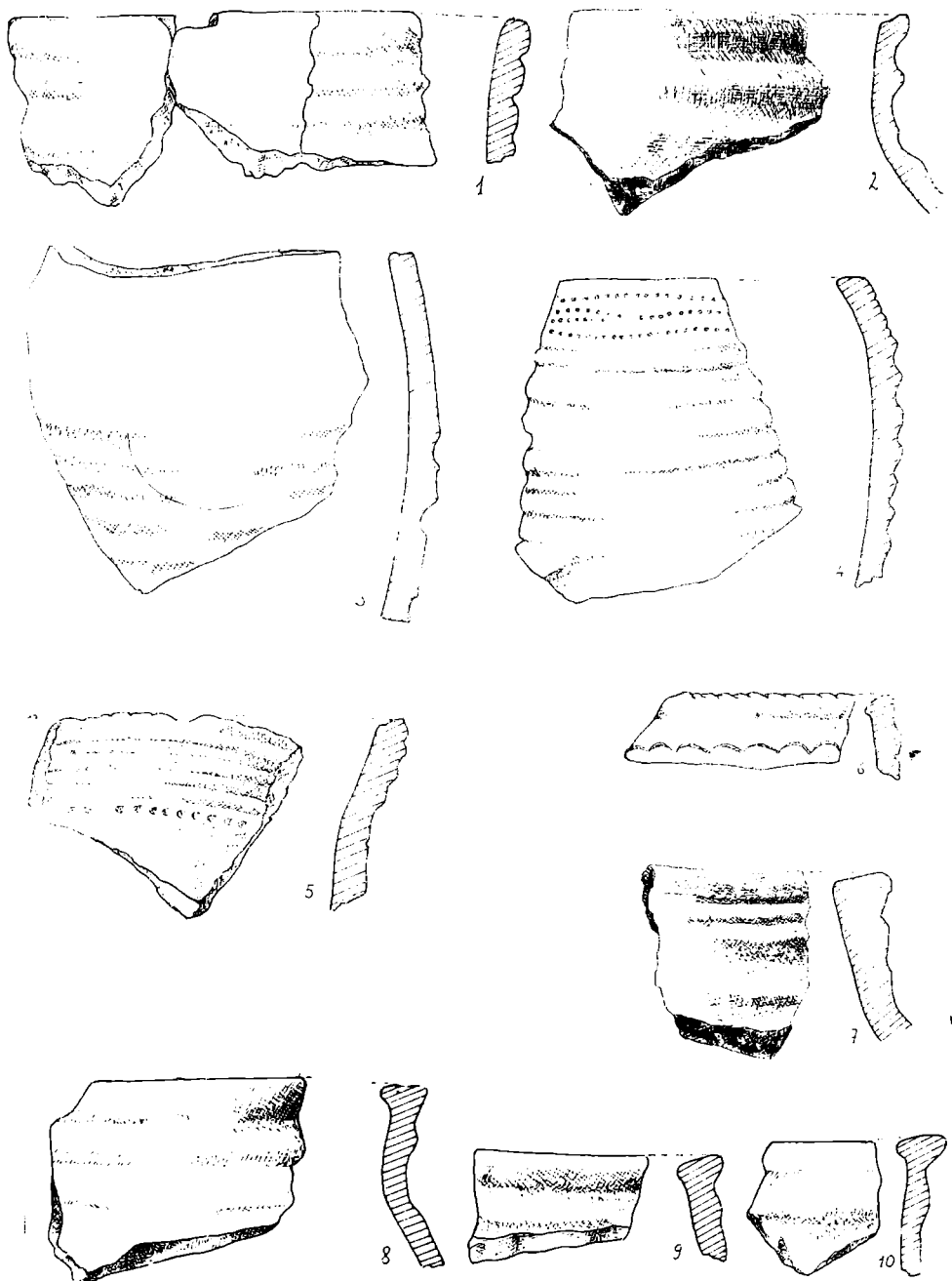
Pl. II. Fragmente dintr-un vas de sec. IX—X (1—2); vasul cu gît cilindric canelat descoperit într-o locuință de sec. IX (3); fragment de gît canelat decorat în interior cu linii ondulate (4).

Pl. III. Fragmente de gîturi de vase canelate de la Dăbica (1-8) și Cluj-Mănăstur (9-12)
din sec. IX - XI.

Pl. IV. Gîturi de vase cilindrice canelate de la Dăbica (sec. X – XI).

Pl. V. Gîturi canelate de vase (1—2) și de ulcioare de la Dăbica (3—4), străchini (5, Dăbica ; 6, Cluj-Mănăstur); căzănele de la Cluj-Mănăstur (7—10).

CONTRIBUȚII NOI CU PRIVIRE LA BIOGRAFIA PRIMULUI TIPOGRAF ROMÂN

În urmă cu peste un secol (1880), istoricul Friedrich Teutsch a publicat pentru prima dată o însemnare din Socotelile consulare ale Sibiului, potrivit căreia, la 16 iulie 1544, sfatul orașului Sibiu a acordat o recompensă de 2 florini lui Philippus Pictor „pentru tipărirea catehismului românesc“ („pro impressione Catechismi Valachici“)¹. Acest Catehism de la Sibiu este prima tipăritură în limba română; din el nu s-a păstrat pînă astăzi nici un exemplar.

În ultimele decenii, cercetările au adus multe contribuții noi cu privire la viața și activitatea primului tipograf român. Astfel, s-a identificat un Evangheliar slavon, tipărit la Sibiu în 1546 de către „Filip Moldavenin“, în românește Filip Moldoveanul. De asemenea, s-a constatat că datorăm aceluiași tipograf un Evangheliar bilingv slavo-român, din anii 1552—1553, care reprezintă cea mai veche tipăritură cu textul în limba română, cunoscută în prezent².

Fragmentul de 117 file păstrat la Leningrad a fost reprodus într-o ediție facsimilată, apărută în 1971 în Editura Academiei R.S.R. cu un amplu studiu introductiv de L. Demény³. Două file din această tipăritură au fost identificate la Oieșdea (jud. Alba) și publicate de către cercetătoarea Eva Mârza din Alba Iulia (1978), pînă acum singurele fragmente cunoscute ca fiind păstrate în țara noastră din această tipăritură, atît de importantă pentru istoria culturii românești⁴.

Ambele tipărituri ale lui Filip Moldoveanul sînt primele produse păstrate pînă azi ale tipografiei din Sibiu, a cărei activitate este atestată documentar începînd din anul 1529⁵.

În anul 1968 cercetătorii brașoveni A. Huttmann și P. Binder, folosind și cercetările Hertei Gündisch din Sibiu, au publicat o lucrare valoroasă, „Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român“⁶. În acest studiu se publică din surse arhivistice sibiene 52 de însemnări din anii 1521—1555 privindu-l pe Philippus Pictor sau Philipp Moler, cum este numit Filip Moldoveanul în izvoarele latine și germane. Dintre aceste știri, 38 erau necunoscute cercetătorilor anteriori.

Din însemnările publicate reiese că Filip Moldoveanul, între 1521 și 1554, a fost angajat al sfatului orașului Sibiu ca scriitor și traducător de acte românești, iar începînd din anul 1537, el a fost trimis în mai multe rînduri în misiuni diplomatice la curtea domnilor Țării Românești.

¹ Fr. Teutsch, *Der älteste Hermannstädter Druck*, în KVSL, III, 1880, p. 15—16.

² Gernot Nussbächer, *Aus Urkunden und Chroniken*, București, 1981, p. 151—153.

³ Emil Petrovici și L. Demény, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu 1551—1553*, București, 1971.

⁴ Eva Mârza, *Un fragment din Evangheliarul slavo-român de la Sibiu (1551—1553)*, în *Limba Română*, XXVII, nr. 21/1978, p. 173—175.

⁵ Gernot Nussbächer, *op. cit.*, p. 146—148.

⁶ Arnold Huttmann și Pavel Binder, *Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român*, în *Limba și literatură*, XVI, 1968, p. 145—174.

O nouă cercetare a socotelilor consulare din Sibiu, întreprinsă de către noi, a dus la depistarea unor însemnări necunoscute pînă acum privindu-l pe Filip Moldoveanul⁷. Astfel, în registrul de socoteli pe anul 1520 este consemnată o retribuție de 2 florini pe seama lui Filip Moldoveanul, pentru citirea și scrierea scrisorilor românești în absența lui „popa“ (Philippo Pictori ratione lectorum et literarum scriptorum Wallachialium absente popa dati fl. 2.)⁸. Este vorba de preotul român din Rășinari, retribuit pentru această activitate potrivit însemnărilor din socotelile sibiene din 1495—1507⁹.

Însemnarea din 1520 este, în prezent, cea mai veche știre cunoscută despre Filip Moldoveanul. Știrea se referă — probabil — la începutul activității, deoarece în anii următori retribuțiile sale erau mai mari. Pînă la 1526, activitatea preoților din Rășinari ca scriitori și traducători români ai sfatului orașenesc din Sibiu a fost redusă treptat, iar retribuția lui Filip Moldoveanul a fost mărită la 6 florini anual¹⁰.

A doua știre nou depistată se referă la retribuția de 4 florini plătită în anul 1529 lui Filip Moldoveanul „pentru traducerea scrisorilor românești“ (Philippo Pictori ratione interpretationis literarum Vlachicalium solvuntur fl. 4)¹¹.

Din anii 1530—1535 nu s-au păstrat socoteli consulare din Sibiu. Din această perioadă ni s-au păstrat însă date încă necunoscute despre Filip Moldoveanul într-un registru de impozite restante. În anul 1530 figurează restant cu 12 denari la prima impunere „Philip Moller“ încadrat cu 4 unități impozabile, denumite „lot“. Tot așa „Philip Moller“ a rămas dator la a doua impunere din anul 1532 cu suma de 16 denari, iar la prima impunere din anul 1533 figurează cu o restanță de 10 denari¹². Este probabil că în condițiile asediului orașului Sibiu de către oștile lui Ioan Zápolya, Filip Moldoveanul nu a mai putut îndeplini misiuni în afara orașului și a fost astfel lipsit cel puțin de o parte din veniturile sale.

Următoarea știre nouă este din 18 iulie 1536 și se referă la o deplasare a lui Filip Moldoveanul la Agnita, pentru a participa împreună cu cîțiva senatori din Sibiu la dezbaterile unui proces, în care reclamanții au fost niște români (Feria tertia proxima ante festum Mariae Magdalenae misso domino Joanne Klein cum certis aliis ad Zenthagatha, certam causam hominum de Zenthagata cum Valachis habitam, iure revidendam, expensae fl. 2. Item Philippo Pictori cum eisdem misso, conductus est equus d. 50)¹³. Din această însemnare putem deduce că Filip Moldoveanul a activat la dezbaterile procesului ca traducător sau interpret, even-

⁷ Gernot Nussbächer, *Als Übersetzer tätig. Neue, bisher unbekannte Angaben über Philippus Pictor*, în *Die Woche* (Sibiu), XV, nr. 759, 2 iulie 1982.

⁸ Arh. St. Sibiu, Socoteli consulare Sibiu nr. 30/1520 (cota veche: Fondul Bruckenthal, H 1—5, 80), fila 24 verso.

⁹ *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation*, I, Band, Sibiu, 1880, p. 195 (1495), 479 (1507).

¹⁰ Cf. Huttman-Binder, *op. cit.*, p. 150.

¹¹ Arh. St. Sibiu, Socoteli consulare Sibiu, nr. 43/1529, p. 123.

¹² Arh. St. Sibiu, Socoteli consulare Sibiu, nr. 45/1530, fila 30: Abgang 1530. Der ersth Czynsz d. 12, Philip Moller lot 4

1532 Secundus census d. 16, Philip Moller lot 4

1533 Primus census d. 10, Philip Moller lot 4

¹³ Arh. St. Sibiu, Socoteli consulare Sibiu, nr. 47/1536, fila 12 verso. În legătură cu această însemnare, este înregistrarea din 9 august 1536 de pe fila 13: „Item in vigilia beati Laurentii misso servitore Emerico Sebessy ad dominum Wayuodam cum literis ratione porcorum de Zenthagatha, quod Valachi iniuste ab hominibus de Zenthagatha solutos habere voluerunt, expensae fl. 0, d. 50“.

tual chiar și ca jurisconsult (sau avocat) al reclamanților. Putem presupune că Filip Moldoveanul a îndeplinit misiuni asemănătoare și în anii anteriori și că el a avut un rol important în relațiile multiple ale Sibiului cu Țara Românească, după cum rezultă acest lucru din însemnările ulterioare cuprinse în socotelile Sibiului.

Datele nou depistate prelungesc durata activității lui Filip Moldoveanul în slujba sfatului orașenesc din Sibiu cu încă un prim an — 1520 — și întregesc știrile privind retribuirea sa, ca și activitatea sa de traducător. Noile știri constituie completări la biografia uneia din personalitățile importante ale istoriei culturale românești din secolul al XVI-lea, care a fost Filip Moldoveanul, primul tipograf român.

GERNOT NUSSBÄCHER

NEUE BEITRÄGE ZUR BIOGRAPHIE DES ERSTEN RUMÄNISCHEN BUCHDRUCKERS

(Zusammenfassung)

Der erste rumänische Buchdrucker Filip Moldoveanul oder Philippus Pictor, druckte 1544 den ersten rumänischen Katechismus und 1552/1553 ein kirchenslawisch-rumänisches Evangelienbuch. Aus früheren Arbeiten sind über ihn biographische Angaben aus den Jahren 1521—1555 bekannt gewesen. Aufgrund neuer Forschungen bringt der Verfasser bisher unbekannte Angaben zur Biographie von Filip Moldoveanul aus den Hermannstädter Konsularrechnungen von 1520, 1529, 1530—1533 und 1536.

PREȚURI OFICIALE ȘI REALE ÎN TRANSILVANIA (PRIMA JUMĂTATE A SEC. XVII)

Prețurile reale, de vânzare-cumpărare, pe piața transilvană medievală, fluctuația lor pe zone, perioade, categorii de mărfuri și sortimente, au mai stat în atenția noastră cu alt prilej. Prelucrînd datele referitoare la taxele vamale percepute de oficiul vamal clujean pentru mărfurile aduse în oraș, ca și pentru acelea scoase din Cluj și duse în alte orașe ale Transilvaniei sau în alte țări, am putut stabili prețurile produselor vehiculate de negustorii clujeni pe cca. patru decenii, primele patru ale veacului al XVII-lea¹. Acest răstimp, atît de bogat în evenimente politice pe plan european, este cunoscut pe tărîm economic ca fiind perioada de culminație în Europa centrală a îndelungatului proces de „revoluție a prețurilor“, proces al cărui conținut — salturi repetate și spectaculoase ale prețurilor, depreciere monetară și inflație, spre a aminti aici numai aspecte strict financiar-monetare ale sale — și ale cărui cauze au format și formează obiectul a numeroase studii istorico-economice. Mulțumită informațiilor cuprinse în registrele vamale clujene, am putut înfățișa și curba fluctuației, a creșterii prețurilor în perioada 1599—1637 în Transilvania. Acest studiu necesită însă precizări, cum ar fi relația între prețurile reale — calculate de noi prin înmulțirea taxei vamale tricesimale (a treizecea parte din prețul comercial al fiecărei mărfi) cu de 30—33 de ori — și prețurile oficiale, stabilite periodic sub forma limitărilor de prețuri. În acest scop, de un real folos este confruntarea prețurilor comerciale cu efectivul monetar cuprins în tezaurele monetare ale vremii.

Această cerință impune imediat o precizare fără de care nu se poate porni la lucru. Este vorba despre faptul că atît taxele vamale — bază de calcul pentru prețurile pieții —, cît și prețurile oficiale cuprinse în limitările de prețuri sînt specificate în documente sub forma monedei de calcul a vremii, în Transilvania, și anume *florinul cameral* sau *florinul maghiar*, cu subdiviziunea sa, *denarul de calcul*. Aceasta era doar o unitate monetară convențională, aflată într-un raport schimbător cu moneda reală, reprezentată de mulțimea nominalelor autohtone și străine aflate în circulație. Spre a putea gîndi în monedă reală, trebuie să convertim florinul cameral în valori nominale de circulație, cum erau: florinul de aur, talerul, groșul cu multipli și subdiviziuni, denarul etc. dintre monedele transilvănene, precum și atîtea nominale poloneze și de tip polonez, ungurești, suedeze, imperiale, din Europa de apus. Lucrînd cu tezaurele monetare medievale, se impune și efectuarea operațiunii inverse, de transformare a valorilor nominale din care se compune cite un tezaur în valori teoretice (florini camerali), raportînd apoi valorile obținute la sumele plătite ca taxă vamală de negustorii clujeni.

Întrucît materialul de referință utilizat îl constituie informațiile registrelor de vamă tricesimală din Cluj în anii 1599—1637, am ales din lungul șir de tezaure

¹ Vezi în special *Fluctuații de valoare vamală la oficiul tricesimal clujean în prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 239—250.

monetare medievale găsite în Transilvania pe acelea care au ultima emisiune, sau grosul emisiunilor, datînd aproximativ din perioada amintită. Am socotit că o atenție specială trebuie acordată emisiunilor inflaționale, și mai ales acelorale ale Poloniei (între 1614—1627), Transilvaniei (îndeosebi în anii 1620—1625), ca și ale altor state unde „revoluția prețurilor” și-a făcut efectul în sensul deprecierei monedei.

Spicuind din cele aproximativ 200 de tezaure monetare transilvănene cu emisiuni încheiate între secolele XVI—XIX², am ales un număr de 39, a căror cea mai recentă emisiune se eșalonează între 1599 și 1654, iar în majoritatea tezaurelor grosul monedelor se suprapune cronologic cu anii de înregistrări vamale clujene. Cinci din cele 39 de tezaure au emisiunea cea mai recentă fie în 1599, fie în primii ani ai veacului al XVII-lea — ani în care se mai păstrează o relativă stabilitate a monedei —; un număr mai mare, de 22 de tezaure, este ales astfel încît să reflecte o perioadă de acumulare îndelungată, mergînd din veacul al XVI-lea și pînă în anii de criză monetară, sau chiar depășind acești ani, iar 12 tezaure au emisiunile numai din secolul XVII, încheindu-se în anii de depreciere monetară sau cu grosul emisiunilor datînd din acei ani. Prin această categorisire pe bază cronologică — în funcție de anumite schimbări istorico-monetare — am urmărit să distingem dacă există deosebiri notabile în compoziția tezaurelor, deosebiri legate de fenomenele amintite de istorie monetară. Odată constatate aceste deosebiri, se poate trece la confruntarea materialului monetar cu informațiile vamale, spre a efectua echivalările posibile. Notăm că am ales spre exemplificare numai tezaure monetare cu cantități medii sau mari de monede (sute sau mii de piese), pentru ca, la convertirea în monedă de calcul a valorilor nominale însumate, sumele rezultate să corespundă unor cantități mai consistente de mărfuri din înregistrările vamale.

Vom consemna aici principalele rezultate ale investigațiilor.

Constatăm deosebiri între cele trei categorii de monede în primul rînd în privința nominalelor ce compun tezaurele monetare. În tezaurele cele mai timpurii din cele 39, precumpănesc numeric denarii transilvani și ungurești, moneda măruntă de bază și de referință în calcule. De asemenea, în tezaurele mari (în cazul nostru, în cele cu peste 1000 de piese) sînt prezente în cantități imediat următoare denarilor piesele de 1/2 groș, poloneze și de tip polonez, cu valoarea de 2,50 denari, caracteristice perioadelor de stabilitate monetară. Alte nominale de valoare mică și mijlocie (groșul, triplul groș, groșul lat) sînt prezente în cantități mai reduse, ca emisiuni poloneze și de tip polonez (lituaniene, de Riga, Gdańsk, Elbląg, prusiene). Parțial, aceasta este și compoziția tezaurelor ce aparțin celei de a doua categorii, cu monede din secolul al XVI-lea sau chiar mai vechi (sînt unele tezaure cu emisiuni datînd încă din veacul al XIV-lea și încheiate în deceniul al patrulea al secolului al XVII-lea). Aici, imaginea este variată, diferă de la tezaur la tezaur; totuși, unele trăsături comune se pot desprinde din examinarea compoziției. O prezență constantă, adeseori masivă, este cea a denarilor ungurești din întreg secolul al XVI-lea, dar și a groșilor și triplilor groși polonezi și de tip polonez. În același timp însă apar, uneori în mari cantități, polturile (monede de 1,5 groși depreciate) poloneze, prusiene, precum și groșii lați transilvăneni și ungurești, din perioada de maximă depreciere monetară 1620—1624. Într-un asemenea tezaur, precumpă-

² Materialul, adunat pînă în 1981—82 împreună cu Iudita Winkler și apoi numai de noi, constă din tezaure monetare publicate, ca și din tezaurele inedite aflate în colecția Cabinetului numismatic al Muzeului de istorie al Transilvaniei.

nirea monedelor caracteristice perioadelor de stabilitate, sau a valorilor nominale specifice inflației-deprecierii monetare este un indiciu al rulării mai intense a unora sau altora dintre respectivele valori nominale. Dacă într-un astfel de tezaur mixt întâlnim un număr categoric mai mare de monede cu valoare stabilă decât din acelea depreciate, este verosimil ca primele să fi circulat mai mult, decât ultimele, deci ca ansamblul — sau ansamblurile — din care au făcut parte monedele componente să fi cunoscut mai multe operațiuni marfă-bani, decât în cazul contrar, al precumpănirii de monede depreciate. Înainte însă de a continua această idee, să trecem în revistă și tezaurele aparținând celei de a treia categorii.

Observăm că în compoziția acestor tezaure precumpănesc, cu majoritate absolută, piesele de 1,5 groși (polturile) poloneze și de tip polonez, precum și groșii lași transilvăneni și ungurești. Alte nominale întâlnim în număr mai redus, sau chiar sporadic. Piesele depreciate au și șansa de a fi mai bine conservate, rulînd mult mai puțin, decât antecesoarele lor de bină prin 1614—1620 (firește, nu avem posibilitatea de a verifica această presupunere).

În ce privește rulajul, prezența în circulația monetară a pieselor componente ale tezaurelor în discuție, am văzut că moneda mărunță și mijlocie care le compune³ a beneficiat de o circulație mai de durată în cazul pieselor cu valoare stabilă, mai efemeră în cazul emisiunilor depreciate. Cum însă materialul nostru comparativ înmănunchează primele patru decenii ale secolului al XVII-lea, ne vedem nevoiți să efectuăm operațiunea de convertire în monedă de calcul (florin cameral, denar ungurese) utilizînd valori ale acestuia din deceniile 1—3 ale veacului. În acest fel, sumele calculate trebuie considerate aproximative și, mai ales în cazul tezaurelor întinse pe 2—3 secole, pasibile a fi înmulțite de cîteva ori, în pas cu frecvența circulației monedelor componente.

Ce se putea cumpăra, așadar, cu banii unui tezaur monetar de mărime cu peste 1000 de piese, de valoare nominală mărunță și mijlocie, pe la începutul secolului al XVII-lea?

Tezaurul de la Băgaciu, jud. Mureș (7341 monede), l-am evaluat la 278,10 florini camerali. Suma ar echivala aproximativ cu cantitatea de 168 piei de țap⁴, ori, de pildă, cu 4550 pălării de Jihlava și o cantitate neprecizată de strecurători din fier⁵. Tezaure mai mici, ca acela de la Cinciș (1567 monede, în valoare de 21,19 fl), sau cel de la Cluj—Mănăstur (1202 piese, valorînd 28,69 fl, deci avînd în compoziție nominale ceva mai valoroase), echivalează cu cantități mai mici de produse, de pildă cu 14 cible de făină de grîu⁶.

Tezaurele monetare care, prin ultima lor emisiune, depășesc mult limita veacului al XVII-lea, ajungînd în pragul perioadei de culminație a depresiunii monetare, prezintă — după cum am arătat — o imagine în genere unitară, cuprinzînd

³ Am omis, de data aceasta, tezaurele — puține la număr — formate din monede de aur sau din taleri. Deși monedele componente vor fi fost angrenate în operațiuni de marfă-bani mai pretențioase, asemenea monede nu formează mijlocul de schimb curent, utilizat în operațiuni comerciale de felul celor taxate la oficiul tricesimal din Cluj.

⁴ Adusă de Bachy János de la Viena, cu tricesima de 8,40 fl (prețul comercial fiind de cca. 277,20 fl); Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fondul Socotelile Orașului Cluj (în continuare: ASC, SOC), 8, XIV, p. 33: 28 septembrie 1599.

⁵ Aduse de la Viena, taxate cu 22,84 fl (prețul comercial = 753,75 fl); ASC, SOC, 8, XIV, p. 6: 17 februarie 1599.

⁶ Tricesimate cu 70 denari, deci valorînd cca. 23,10 (ASC, SOC, 8, XIV, p. 35: 19 octombrie 1599).

mari cantități de monede de tipul groșilor, ori denari⁷. Un tezaur relativ valoros este cel găsit în curtea Conservatorului de muzică Cluj-Napoca, valorii sale de calcul, de aproape 400 de florini camerali, corespunzându-i o gamă variată de mărfuri taxate vamal; dintre mărfurile de import, apreciable cantități de postav, pînă, pălării, obiecte din fier, coloniale, iar dintre cele de export zeci de chintale de ceară, sute de găleți de miere, zeci de animale de jug sau cai, cît și produse alimentare ori mărfuri sudice tranzitate spre centrul Europei.

Numeroasele descoperiri monetare a căror cea mai recentă emisiune datează din anii de criză monetară sau chiar îi depășește se deschid fie prin piese bătute încă înainte de secolul al XVII-lea, fie — perioade mai scurte de batere — prin emisiuni datînd deja din acel veac. Aici emisiunile depreciate sînt prezente cu mai mică sau mai mare pondere, după cum grăitor o documentează tocmai cele două tezaururi numerice cele mai mari din întreg ansamblul monetar analizat: tezaurul de la Buzd, jud. Sibiu⁸ și cel, inedit, de la Pălatca, jud. Cluj⁹. În cuprinsul celui dintîi, din 8091 piese eșalonate pe mai bine de un secol (1519—1635), peste jumătate, 4385 monede, sînt groși lați, transilvăneni și ungurești, premergători cronologic deprecierei monetare sau contemporani fenomenului. Un număr de 2218 groși polonezi, germani, transilvăneni sînt în majoritate monede neinfluențate de deprecierea monetară, pe cînd 1478 piese sînt tipice deprecierei monetare, fiind polturi poloneze și de tip polonez. Deci, coexistă monede de calitate, mijloc de schimb mai demn de încredere, cu altele de valoare redusă. În cazul tezaurului de la Pălatca (1528—1654), 7329 monede păstrate din 15.948 bucăți, ponderea este categoric în favoarea monedelor depreciate: 5253 polturi poloneze și suedeze, 1483 groși lați transilvăneni, ungurești, de Brandenburg — aceștia din urmă făcînd parte și din perioada de stabilitate monetară, dar și din cea de depreciere. Firește, la altă scară, dar imaginea este aceeași și pentru tezaururile cu ansambluri mai modeste. Nu e lipsit de interes să vedem, ce cantități de mărfuri corespund (cu aproximație) valorii tezaurului de la Buzd, de 784,03 florini camerali. (Exemplele pe care le-am ales sînt constituite din cazuri de transport cu mărfuri mai multe, aduse sau exportate de unul și același negustor cu o singură ocazie. Ele oglindesc mult mai corect puterea de cumpărare a negustorilor.) Într-un transport din 1630, intră mărunțisuri, hîrtie, pălării, cuțite, obiecte de fier, oțel, toate în cantități destul de ridicate¹⁰. Un alt transport de valoare echivalentă tezaurului cuprinde numai postavuri și piper¹¹. Substanțiale cantități de miere, ceară, animale de jug, produse agricole exportate corespund și ele valorii tezaurului de la Buzd.

Ne oprim aici cu exemplificările; ele ar putea continua, atît în ce privește materialul numismatic, cît și produsele taxate la oficiul vamal clujean. Pînă la o încercare de a înfățișa exhaustiv raporturile de marfă-bani ce se desprind din cele două izvoare documentare utilizate, să facem unele observații întemeiate pe materialul prezentat.

Am văzut că tezaururile monetare pot îmbrățișa perioade mai scurte sau mai lungi, de-a lungul cărora și raporturile monetare pot suferi schimbări: cursul schimbător al unor nominale, dispariția unor nominale și apariția altora, de durată

⁷ Tezaurul de la Cluj-Napoca, Conservatorul de muzică, cuprinzînd 4307 piese eșalonate în anii 1572—1611, cuprinde 4242 tripli groși transilvăneni și polonezi (v. P. Jambor — F. Pap, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 331—347). Cel de la Săpîia, jud. Maramureș, din anii 1573—1617, constă din 1300 denari (v. SCN, I, 1957, p. 473).

⁸ Vezi E. Chirilă — Th. Năgler, în *StBruc*, 14 (1969), p. 317—340.

⁹ Cabinetul numismatic al Muzeului de istorie al Transilvaniei, nr. 8a — 1900.

¹⁰ ASC, SOC, 18b, IV, p. 55: 26 august 1630.

¹¹ ASC, SOC, 18b, IV, p. 4: 26 februarie 1630.

sau efemere. Un considerent ce trebuie avut în vedere, în evaluările efectuate, trebuie să fie acela al rulării monedelor componente ale unui tezaur; așadar, echivalarea tezaurilor cu mărfuri care au circulat în perioada finală a emisiunilor acelor tezaure este, prin natura, modul de acumulare a tezaurilor, prin destinul monedelor pînă la a ajunge să facă parte din acele tezaure, o operațiune incompletă, neconcludentă; un tezaur monetar poate valora în realitate dublu, triplu sau de mai multe ori atît, cît se consideră acum îndeobște, luîndu-se ca bază perioada ultimei emisiuni. El, în întregime sau parțial, poate să fi avut un stăpîn, dar și mai mulți posesori, eventual chiar în diferite zone sau țări, unde puteau fi în vigoare diverse cursuri ale acelorași monede. În această optică, toate reglementările monetare aduse pe parcursul perioadei pe care o cuprind tezaurele monetare, în toate țările de unde provin emisiunile componente, cresc în importanță, putînd deveni, unele din ele, chiar determinante pentru valoarea sau încadrarea tezaurului. Această realitate este demonstrată mai pregnant de tezaurele ce conțin monede din perioade de criză, cum a fost și cea de culminație a „revoluției prețurilor“ în Europa centrală, inclusiv în țara noastră.

FRANCISC PAP

ANEXĂ

1. *Tez. din Cluj—Mănăstur*
1447/92—1599; 1202 buc.
AIIC, 11, p. 290.
Val. (florini de calcul): cca. 28,69 fl.
2. *Tez. de la Cinciș, j. Hunedoara*
1458—1599; 1567 buc.
Cabinetul numismatic al MuzIstTr (în continuare: Cn), 56 — 1904
Val. (florini de calcul): cca. 21,19 fl.
3. *Tez. din Deva*
1506—1599; +5 buc.
SCN, 3, p. 559—561.
Val. (florini de calcul): cca. 0,15 fl.
4. *Tez. de la Băgaciu, j. Mureș*
1399/1413—1600; 7341 buc.
MMKM, p. 47—85.
Val. (florini de calcul): cca. 278,10 fl.
5. *Tez. din Sighișoara*
1501/5—1600; 65 buc.
M, p. 59—61.
Val. (florini de calcul): cca. 0,66 fl.
6. *Tez. din Cluj—Conservator*
1572—1611; +4307 buc.
ActaMN, 15, p. 331—347.
Val. (florini de calcul): cca. 389,85 fl.
7. *Tez. de la Ațintiș, j. Alba*
1506—1616; 690 buc.
NumK, 13, p. 26.
Val. (florini de calcul): +6,90 fl.
8. *Tez. de la Săpția, j. Maramureș*
1573—1617; +1300 buc.
SCN, 1, p. 473.
Val. (florini de calcul): cca. 13,00 fl.
9. *Tez. din Șimleul Silvaniei*
1525—1619; 421 buc.
NumK, 15, p. 84
Val. (florini de calcul): +4,21 fl.
10. *Tez. din Cugir*
1507—1625; 1015 buc.
Cn, 30—1902.
Val. (florini de calcul): +1,50 fl.
11. *Tez. din Zalău, pța Lenin*
1622—1625; 8 buc.
TezMon, p. 27—29.
Val.: cca. 0,16 fl.
12. *Tez. de la Șieu, j. Bistrița-Năsăud*
1351/82—1626; 2424 buc.
Ap, VII/1, p. 505—527.
Val.: cca. 25 fl.
13. *Tez. de la Șeica Mică, j. Sibiu*
1444—1626; 4790 buc.
Dolg, 2, p. 126.
Val.: cca. 157,51 fl.
14. *Tez. nr. 2 din Șimleul Silvaniei*
?—1626; 10 buc.
NumK, 10, p. 28.
Val.: cca. 0,10 fl.

15. *Tez. din Cluj-Napoca, str. Cireșilor*
1614—1626; 13 buc.
SCN, 5, p. 391—392.
Val.: cca. 0,13 fl.
16. *Tez. de la Feleac, j. Cluj*
1508, 1604—1627; 467 buc.
RassN, 30, p. 179.
Val.: cca. 25,43 fl.
17. *Tez. din Zalău, str. Petőfi 3*
1527—1627; 45 buc.
TezMon, p. 66—67.
Val.: cca. 4,04 fl.
18. *Tez. de la Josani, j. Hunedoara*
1540—1627; 1954 buc.
Cn, 90—1904.
Val.: cca. 45,91 fl.
19. *Tez. de la Iacoveni, j. Cluj*
1479/92—1629; 983 buc.
Ap, VI, p. 300—307.
Val.: cca. 62,94 fl.
20. *Tez. din jud. Cluj*
1529—1629; 1130 buc.
Cn, 12—1918/19.
Val.: cca. 92,44 fl.
21. *Tez. de la Mălincraș, j. Sibiu*
1607—1630; 142 buc.
Münz, p. 63—64.
Val.: cca. 6,64 fl.
22. *Tez. de la Biertan, j. Sibiu*
1614—1630; 2633 buc.
NumK, 13, p. 26.
Val.: cca. 50,00 fl.
23. *Tez. din Tirnăveni*
1342—1631; 1497 buc.
Cn, 8—1922.
Val.: cca. 41,02 fl.
24. *Tez. din Zalău*
1628—1632; 11 buc.
TezMon, p. 67/3.
Val.: cca. 0,33 fl.
25. *Tez. din Huedin*
1489—1633; 3187 buc.
BSNR, 70—74, p. 349—368.
Val.: cca. 65,51 fl.
26. *Tez. de la Delenii, j. Mureș*
1508—1633; 929 buc.
Cn, 7—1904.
Val.: cca. 12,42 fl.
27. *Tez. de la Buzd, j. Sibiu*
1519—1635; 8091 buc.
- StBrük, 14, p. 317—340.
Val.: cca. 784,03 fl.
28. *Tez. din Zalău, str. Tompa Mihály*
1611—1635; 244 buc.
ActaMP, 8, p. 301—308.
Val.: cca. 7,50 fl.
29. *Tez. de la Sălăjeni, j. Sălaj*
1616—1635; 2458 buc.
TezMon, p. 33—38.
Val.: cca. 52,45 fl.
30. *Tez. din Tășnad*
1620—1635; 553 buc.
NumK, 7, p. 23.
Val.: cca. 17,00 fl.
31. *Tez. din Zalău, Via Récse*
1595—1637; 19 buc.
TezMon, p. 69—70.
Val.: cca. 0,78 fl.
32. *Tez. de la Varviz, j. Bihor*
1601—1639; 1979 buc.
Cn, 55—1904.
Val.: cca. 58,39 fl.
33. *Tez. de la Mihai Viteazul, j. Cluj*
1538—1641; 498 buc.
StBrük, 13, p. 197—206.
Val.: cca. 6,64 fl.
34. *Tez. de la Corneni, j. Cluj*
1501—1648; 1126 buc.
NumK, 48—49, p. 58.
Val.: cca. 33,78 fl.
35. *Tez. de la Suatu, j. Cluj*
1611—1648; 1303 buc.
TezMon, p. 45—49.
Val.: cca. 42,49 fl.
36. *Tez. din Tășnad — „La aeroport”*
1492/96—1651; 360 buc.
ActaMP, 8, p. 301—308.
Val.: cca. 14,65 fl.
37. *Tez. de la Aghires, j. Cluj*
1533—1651; 1263 buc.
Studia, 2/1965, p. 33—35.
Val.: cca. 101,33 fl.
38. *Tez. de la Pălăta, j. Cluj*
1528—1654; din 15.948 buc., păstrate
7329 buc.
Cn, 8a—1900.
Val.: cca. 372,63 fl.
39. *Tez. de la Arduzel, j. Maramureș*
1620—1674; 414 buc.
TezMon, p. 44—50.
Val.: cca. 12,91 fl.

PRIX OFFICIELS ET RÉELS EN TRANSYLVANIE (1e MOITIÉ DU XVIIe SIÈCLE)

(Résumé)

Les sources d'information historique utilisées dans le présent article sont
a) numismatiques — des trésors monétaires du moyen âge découvertes en Transylvanie, et

b) documentaires — les registres de la douane de la ville de Cluj consignant la perception de la taxe de trentième (1599—1637).

Afin d'établir quelle fut la valeur d'achat des trésors monétaires, exprimée en de marchandises, l'auteur analyse la composition et la période d'accumulation de 39 trésors monétaires dont la dernière émission monétaire ne dépasse pas la moitié du 17e siècle, donc, qui comprennent de pièces monétaires inflationnelles, autochtones aussi qu'étrangères. Puis, il rapporte la valeur de circulation des trésors monétaires (= la totalité des valeurs nominales qui composent chacune d'entre elles) à leur valeur en monnaie de calcul (c'est-à-dire, une valeur conventionnelle, utilisée dans les registres de douane).

En tant que moyens d'échange, les pièces faisant partie des trésors monétaires furent en circulation longtemps et en de plusieurs pays. Leur valeur était soumise aux changements monétaires intervenus. C'est pourquoi, pour rapporter la valeur des trésors monétaires à celle oscillante du marché, on doit connaître et étudier la législation commerciale de différents temps et pays, aussi que l'évolution économique générale dans les périodes desquelles proviennent les trésors monétaires.

BREASLA PICTORILOR ROMÂNI FONDATĂ LA GHERLA ÎN ANUL 1777

Pe valea Someșului Mic, într-o regiune cu o străveche istorie românească, ce coboară pînă în epoca primelor voievodate¹, se află orașul Gherla, care în secolul al XVIII-lea și al XIX-lea va fi un remarcabil centru cultural-artistic. În apropierea orașului se află Mănăstirea Nicula, fondată încă în secolul al XVI-lea, care în primele decenii ale secolului al XVIII-lea va deveni, împreună cu satul cu același nume din apropiere, cel mai important centru al picturii pe sticlă din lumea românească². De altfel, în regiunea din jurul orașului sînt cunoscuți pentru bogata activitate artistică un număr însemnat de pictori români încă din secolele XVI—XVII³.

În secolul al XVIII-lea la Gherla exista o puternică comunitate românească, care în anul 1758 număra peste 500 de membri⁴. Populația românească locuia în actualul cartier Candia, ce reprezintă vechea așezare premergătoare cetății construite în secolul al XVI-lea, localitate amintită documentar încă de la sfîrșitul secolului al XIII-lea cu numele de Gherla, toponimic conservat de-a lungul vremii numai de către români⁵. Așezarea românească se afla la apus de cetate, iar în imediata apropiere a zidurilor fortificației era biserica românească, edificiu de piatră ridicat în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, înlocuind desigur o mai veche ctitorie⁶. În 1769 a fost ridicată o nouă biserică românească, construcție de piatră cu turn, între ctitori figurînd Gherontie Cotorea, personalitate marcantă a vieții culturale de la mijlocul secolului al XVIII-lea⁷.

Rolul remarcabil jucat de această localitate în istoria românilor transilvăneni se datorează și faptului că începînd cu anul 1715, domeniul Gherlei a fost dăruit episcopiei unite. Episcopul Ioan Inochentie Micu, inițiatorul luptei politice naționale

¹ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1971, p. 29—30.

² I. Dancu, D. Dancu, *Pictura țărănească pe sticlă*, București, 1975, p. 40—62.

³ Marius Porumb, *Pictura românească din Transilvania*, I, Cluj-Napoca, 1981, p. 90—92.

⁴ Kádár J., *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*, VI, Dés, 1903, p. 187.

⁵ *Idem*, p. 138.

⁶ În prezent edificiul vechii biserici românești nu se mai păstrează, locul fiind marcat de o troiță.

⁷ Gherontie Cotorea și-a făcut studiile la Tirnavia și a activat la Blaj, fiind între primii dascăli ai școlilor de aici. Despre el Samuil Micu scria „că era cel mai învățat atunci în clerul românesc din Ardeal”, cf. David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984, p. 259. Om de cultură, autor a mai multe lucrări de teologie, în anul 1754 este numit vizar general al episcopului Petru Pavel Aron, cf. Augustin Buncea, *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionisie Novacovici*, Blaj, 1902, p. 34. În 1765, după moartea lui Petru Pavel Aron, ajunge în conflict cu episcopul Atanasie Rednic, care-l trimite la Mănăstirea Strimba (jud. Sălaj); *idem*, p. 344. De aici a ajuns probabil la Gherla, fiind menționat ca paroh între anii 1766—1773, cf. Ioan Hodorean, *Biserica greco-catolică din Gherla și parohii ei*, Gherla, 1900, p. 16.

a românilor din Transilvania⁸, a locuit adesea aici⁹, pînă în anul 1736, cînd domeniile Gherlei și Simbetei de Jos au fost schimbate cu cel al Blajului.

Importanța localității în viața social-politică și culturală a românilor din regiune este subliniată de existența pe la mijlocul veacului al XVIII-lea a protopopiatului, în fruntea căruia se aflau personalități de talia lui Gherontie Cotorea sau Avram Meheși.

Încă din prima jumătate a secolului, pe lângă parohia românească din Gherla, funcționa probabil o școală, dovadă fiind mențiunea documentară a „dascălului Condra Simion” din anul 1737¹⁰. Spre sfîrșitul secolului școala românească de aici era organizată pe principii mai moderne, fiind una din numeroasele instituții școlare înființate după 1786, cînd în fruntea învățămîntului românesc din Transilvania este numit Gheorghe Șincai „director al școalelor naționale”¹¹.

O însemnătate cu totul aparte în contextul cultural românesc transilvan o constituie întemeierea la Gherla în anul 1777 a primei asociații a pictorilor români, breasla zugravilor, eveniment ce demonstrează valoarea potențialului artistic din aceste părți, necesitatea desfășurării activității într-un cadru organizat. Inițiativa organizării unei asemenea asociații este legată probabil de numele lui Avram Meheși, protopopul Gherlei între anii 1775—1792, personalitate culturală marcantă, cu vederi novatoare, ce provine dintr-o familie de intelectuali din elita românească, unul dintre semnatarii actului de întemeiere a breslei¹².

Documentul datat în 16 noiembrie 1777 la Gherla, păstrat în Arhivele Statului din Alba Iulia, în Fondul Mitropoliei Blajului, este inedit, deși conținutul său a fost comentat de Ioana Cristache-Panait¹³. Textul „tocmelii” a fost redactat și transcris, neîndoindu-ne, de protopopul Avram Meheși¹⁴.

Asociația pictorilor întemeiată la Gherla în 1777 atestă faptul că la această dată o asemenea grupare a forțelor artistice era necesară, datorită numărului relativ mare de pictori, documentul menționînd un număr de unsprezece artiști

⁸ David Prodan, *op. cit.*, p. 184 și urm.

⁹ Kádár J., *op. cit.*, VI, p. 183.

¹⁰ Ioan Hodorean, *op. cit.*, p. 15.

¹¹ Nicolae Albu, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800*, Blaj, 1944, p. 244, 248—250.

¹² Avram Meheși s-a născut în 1749 în Mănăstur, marele cartier românesc al Clujului, într-o familie de intelectuali din care făceau parte și protopopul Teodor Meheși și Iosif Meheși, cancelistul aulic, unul din redactorii lui *Supplex Libellus* (David Prodan, *op. cit.*, p. 243). Avram Meheși și-a făcut studiile la Cluj. În 1775 a fost numit paroh și protopop la Gherla de episcopul Grigorie Maior. În 1792 este numit prefect de studii la Seminarul din Blaj, iar apoi protopop al Mănăsturului. În 1803 este numit canonic în Capitlul Blajului. Cf. *Șematism*, Blaj, 1900, p. 64—65.

¹³ Ioana Cristache-Panait, *O breaslă a xilografilor din Transilvania*, în *RevMuz.*, IV, 1967, nr. 3, p. 221—222, publică greșit anul în care a fost emis actul, respectiv 1775, în loc de 1777. Faptul este straniu, cu atît mai mult, cu cît în text apare scris în litere și cifre chirilice „Anul 1777, zile 16 noiembrie”, cifrele unităților celor două numere, al anului și al zilei, deosebindu-se radical. Autoarea menționată a făcut o lectură similară și unei inscripții de la biserica din Sadu (jud. Sibiu), unde în loc de 1757 a citit 1756. Ioana Cristache-Panait, *Considerații privind arhitectura românească de zid din Transilvania, secolul XVIII*, în *BMI*, 1973, nr. 2, p. 40. Vezi comentarii la Marius Porumb, *Vechi inscripții românești din Transilvania*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 767. Din păcate, anul greșit al fondării breslei de la Gherla, adică 1776, a fost preluat, cum era și firesc, de numeroase publicații de specialitate.

¹⁴ Ioana Cristache-Panait, *op. cit.*, p. 221. Numele lui Avram Meheși apare în lectura autoarei „Avram Meheșim” (sic), adică „Avram Meheși m.p.”; vezi textul din anexă.

din patru localități. Din Ocna Dejului erau în breaslă patru pictori și anume: Constantin Gavenda, Gheorghită Gavenda, Ion Tolmaz și Achim Surlaș. Un număr egal proveneau din Hășdate, sat din vecinătatea orașului Gherla, cei patru fiind: Oana Zugrăvița, Mihăilă Muntean, Petre Potcoavă și Ure Zugravul. Todasia Zugrăvița și Irimie Murar erau din satul Silivaș, iar Crăciun Zugravul era din Bunești (fost Seplac).

Activitatea artistică premergătoare momentului în care se produce gruparea pictorilor în breasla din 1777 merită a fi menționată ca un argument în plus, cu atât mai mult, cu cât ea nu este deloc neglijabilă, nici cantitativ și nici calitativ.

În ultimele trei decenii ale secolului al XVII-lea, în apropierea orașului Gherla își desfășoară activitatea un valoros și talentat artist, pictorul Luca din Iclod, autorul celebrei icoane miraculoase de la Mănăstirea Nicula, precum și al altor picturi de la monumente românești din valea Someșului¹⁵.

De la începutul secolului al XVIII-lea sînt cunoscute cele mai vechi gravuri ce provin din Hășdate, sat din apropierea Gherlei, care va deveni cel mai important centru al xilogravurii populare românești din Transilvania¹⁶. Conscripția domeniului Gherlei din anul 1737 menționează ca locuitor al satului Hășdate pe pictorul Vasile, probabil inițiator al centrului de pictură din mica așezare românească¹⁷, în care la 1777 activau patru pictori.

Conscripția și urbariul din anul 1750 notau prezența în orașul de pe Someș a doi pictori¹⁸, unul dintre ei fiind probabil Timotei Gavenda, „zugravul din Gherla”¹⁹, menționat în documentul din 1777.

¹⁵ În legătură cu Luca din Iclod și mai ales în legătură cu icoana de la Nicula există o bogată bibliografie, din care selectăm: *Historia Thaumaturgae Virginis Claudiopolitanae*, Cluj, 1735; Varjas E., *A kolozsvári könnyező szűz kegyelemképének története*, Kolozsvár, 1899; Kádár József, *Szolnok-Doboka vármegye monográphiája*, V. Dés, 1901, p. 177—182; VI. Dés, 1903, p. 313, 315—317; *Sematism*, Gherla, 1906, p. 90; Nicolae Iorga, *Un pictor român în Ardeal*, în *BCMI*, VIII, 1915, p. 46; G. Mănzat, *Originea și istoria icoanei P.V. Maria de la Nicula*, Cluj, 1923; Coriolan Petranu, *Die Kunstdenkmäler der siebenbürger Rumänen*, în *Mélanges d'Histoire Générale*, Cluj, 1927, p. 226; St. Metes, *Zugravii bisericilor române*, în *ACMIT*, 1926—1928, p. 115; V. Bojor, *Maica Domnului de la sf. Mănăstire din Nicula*, Gherla, 1930; Andrei Veress, *Bibliografia româno-ungară*, București, 1931, p. 194; I. D. Ștefănescu, *Monuments d'art chrétien trouvés en Roumanie*, în *Byzantion*, tom. VI, 1931, fasc. II, p. 602—603; St. Metes, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 144—145; I. A. Popescu, *Artă icoanelor pe sticlă de la Nicula*, București, 1969, p. 32—35; *Istoria artelor plastice în România*, II, București, 1970, p. 192; I. Dancu, D. Dancu, *Pictura tărânească pe sticlă*, București, 1975, p. 40—45; At. Popa, *Monumente istorice dispărute. Bisericele de lemn din Nicula și Libotin*, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 251—254; B. Nagy Margit, *Stilusok, művek, mesterek*, București, 1977, p. 24 și urm.; Marius Porumb, *Inscripții medievale românești din Transilvania*, în *AHC*, XXI, 1978, p. 311; Marius Porumb, *Pictura românească din Transilvania*, I, Cluj-Napoca, 1981, p. 92.

¹⁶ Marika Kiss-Grigorescu, *Xilogravura populară din Transilvania în sec. XVIII—XIX*, Catalog de expoziție, Muzeul de artă al R. S. România, București, 1970, p. 5; Ion Mușlea, *Xilogravurile țaranilor români din Ardeal*, în *Artă și tehnică grafică*, nr. 8, 1939, p. 3—25; Gyulai Farkas, *Xilogravurile populare românești din Hășdate*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, 1957—1958, p. 311—317.

¹⁷ Ioan Hodorean, *op. cit.*, p. 40; Ion Mușlea, *op. cit.*, p. 22.

¹⁸ Kádár József, *op. cit.*, IV, p. 200—201.

¹⁹ Ioana Cristache-Panait, *op. cit.*, p. 22, citește numele zugravului din Gherla „Gavenda Timofte”.

Breasla întemeiată la Gherla în 1777 a fost considerată ca o asociație a xilografilor²⁰, în realitate ea era mult mai cuprinzătoare. Breasla grupa în sinul ei, așa cum precizează de la început textul, „*zugravii care zugrăvesc și tipăresc pă hîrtie*“, presupunând coexistența celor două tehnici diferite de lucru în activitatea cotidiană a tuturor membrilor.

Breasla pictorilor români de la Gherla a luat drept model corporațiile medievale cu caracter profesional. Breslele medievale erau constituite în vederea reglementării producției, a desfacerii produselor, procurării materiilor prime, în vederea înlăturării concurenței, cu scopul de a apăra interesele profesionale ale membrilor în fața tuturor primejdiilor²¹.

De la bun început actul încheiat în 1777 menționează că asociația este așezată sub protecția instituției ecleziastice, membrii breslei „*făgăduindu-să supt ascultarea stăpînirii Blajului*“²², scopul fiind clar enunțat: „*ca să le fie de ajutoriu*“. În cadrul adunării, care a avut loc în ziua de 16 noiembrie 1777 și la care au participat toți membrii, fiind de față protopopul Avram Meheși și popa Dumitru din Bunești în calitate de jurat, s-a stabilit în baza actului scris un statut de funcționare, cu acordul tuturor, „*această tocmeală o făcură de bună voia sa, dînd mîna unul cu altul*“. Soborul zugravilor alege „*preste sine mai mare și îndreptătoriu, în rîndul meșteșugului acestuia pă zugravul Gavenda Constantin, om cu casă de stătut din Ognă, ca cel ce fiind și din părinți zugravii*“, calitate care de fapt este cea de staroste a breslei. Textul tocmelii arată în continuare, care sînt atribuțiile starostelui: „*...acest mai mare a lor va avea grijă și datorie a cerca și lua sama în ce chip lucră fieștocare zugrav și pre aceia cari lucră rău, sau fac înpotriva acesteia tocmale, a-i arăta protopopului și soborului, ca să se globească unii ca aceia și să se îndrepteze*“. Documentul evidențiază în unul din pasaje scopul ce și-l propune breasla, de a menține nivelul calitativ al lucrărilor, pictorii asumîndu-și responsabilitatea față de produsele lor: „*Această tocmeală s-au făcut pîntru aceasta, că să leagă mulți a lucră și a tipări icoane și nu la lucru de treabă, că tipăresc pă cum nu să cuvine, grozăvind chipurile sfinților și făcîndu-le îndărăpt, care chipuri nu să cuvine a le ținea creștinii prin căsile lor, nice a le pune în biserică*“.

Între cei unsprezece pictori, membri ai breslei întemeiate la Gherla în 1777, figurează și două femei, Oana Zugrăvița din Hășdate și Todosia Zugrăvița din Silivaș, fapt mai rar întîlnit.

Din păcate, cunoaștem prea puțin activitatea pictorilor ce făceau parte din această breaslă, dar sperăm ca cercetări viitoare, de arhivă și teren, să completeze măcar parțial această lacună.

Xilogravurile pictorilor din breasla de la Gherla au cunoscut o largă răspîndire în satele românești ale Transilvaniei, constituind, alături de icoanele pe sticlă, ceramică și textile, principalele podoabe ale interioarelor. Xilogravurile au fost de asemenea găsite și în interiorul unor biserici de lemn²³.

²⁰ Textul documentului face distincție clară: „*zugravii care zugrăvesc și tipăresc pă hîrtie*“. Vezi și textul în Anexă.

²¹ În legătură cu organizarea breslelor medievale vezi St. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 258—342.

²² Ioana Cristache-Panait, *op. cit.*, p. 222, comentînd pasajul, notează că breasla a fost întemeiată „sub autoritatea Mitropoliei unite a Blajului“. După cum se știe, primul arhiepiscop și mitropolit al Blajului a fost Alexandru Sterca Șuluțiu, începînd din anul 1853, fiind instalat în 1855. Vezi *Șematism*, Blaj, 1900, p. 44.

²³ Coriolan Petronu, *Bisericile de lemn din județul Arad*, Sibiu, 1927, p. 16. vorbind despre decorul interior al bisericilor studiate, menționează la biserica de lemn din Poiana (com. Virfurile, jud. Arad) un mare număr de asemenea xilogra-

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul veacului următor, centrul artistic de la Hășdate, în care activau un număr însemnat de pictori, devine principalul producător de xilogravuri, prin intermediul unor negustori și colportori ele ajungînd pînă în Țara Românească și Moldova²⁴.

Din Hășdate, în breasla din 1777, apare și Mihăilă Muntean. Dacă gravurile sale au rămas pînă în prezent necunoscute, în schimb activitatea sa ca pictor de biserici și icoane o putem sublinia acum, datorită mai vechilor cercetări ale lui Atanasie Popa²⁵.

Biserica de lemn Sf. Arhangheli din Gîlgău (jud. Sălaj), demolată în perioada interbelică²⁶, era decorată cu pictură murală, al cărei stil se remarcă prin puternica amprentă grafică, amintind de desenul sintetic al gravurilor. Icoanele împărătești (*Maria cu pruncul*, *Pantocratorul*, *Sf. Arhangheli*) au fost pictate în 1795 de „*Mihăilă Zugravul*“, semnat pe icoana hramului. Alte două icoane pe lemn, pictate de același artist, se aflau în pronaos, amintind prin desen și compoziție de pictura pe sticlă și xilogravură, în special prin elementele decorative utilizate²⁷. Se pare că o bună parte din ansamblul de pictură murală, ce acoperea pereții absidei altarului, naosul și pronaosul²⁸, a aparținut aceluiași artist, care poate fi identificat cu Mihăilă Muntean din Hășdate. Spiritul decorativ al acestor picturi,

vuri ce împodobeau interiorul. La Tilecuș (com. Tileagd, jud. Bihor) același autor a văzut pe pereții bisericii de lemn lipite mai multe xilogravuri, printre care una semnată de unul dintre cei mai valoroși artiști de la Hășdate „Pop Gheorghe, 1811“. Vezi Coriolan Petranu, *Monumentele istorice ale județului Bihor. Bisericile de lemn*, Sibiu, 1931; I. Godea, I. Cristache-Panait, *Monumente istorice bisericesti din Eparhia Oradei. Bisericile de lemn*, Oradea, 1978, p. 203. Xilogravuri provenind din atelierele artiștilor din Hășdate am văzut și la biserica de lemn din Budești Susani (jud. Maramureș), ori la biserica de lemn Cuvioasa Paraschiva din Libotin (jud. Maramureș).

²⁴ Amploarea și producția relativ mare de gravuri de la Hășdate a dus la necesitatea ca negotul să fie efectuat de un număr însemnat de locuitori din acest sat, dar mai ales din localități învecinate, Săcălaia, Bonț, Silivaș sau Gherla (Ion Muslea, *op. cit.*, p. 14). S-a păstrat de asemenea știrea documentară că, în anul 1815, mai mulți locuitori din satul Livada cer îngăduința de la comitat să poată pleca cu icoane spre vânzare în Țara Românească. Kádár J., *op. cit.*, III, Ds, 1900, p. 273.

²⁵ At. Popa, *Biserica de lemn din Gîlgău*, în *ACMIT*, 1930—1931, p. 186—203.

²⁶ Biserica de lemn Sf. Arhangheli din Gîlgău (jud. Sălaj), monument ce data din sec. XVII, era compusă dintr-o absidă poligonală, naos rectangular și pronaos poligonal, deasupra căruia se afla un turn-clopotniță cu un coif ascuțit și prelung. Decorat cu pictură murală, care se pare a fi împodobit și exteriorul, interesantul monument demolat a fost cercetat de At. Popa la 28 decembrie 1930.

²⁷ În special motivele decorative din pictura murală și din cea a icoanelor ca motivele florale, în special florile cu patru petale, ori vrejurile vegetale amintesc de gravuri de la Hășdate.

²⁸ Ansamblul mural al bisericii de lemn din Gîlgău, prin programul iconografic abordat, dar și stilistic, aparține unui grup mare de monumente, pictate în sec. XVIII, din părțile nordice ale Transilvaniei, avînd evidente legături cu Maramureșul. În absida altarului, pe boltă este reprezentată *Maria cu pruncul* și *cete ingeresti*, iar pe pereți sfinți ierarhi. La proscomidia *Punerea în mormînt*, *Mironosițele la mormînt*, *Teascu sfînt*, scene simbolizînd sacrificiul. Naosul avea, pe boltă, în centru *Sf. Treime*, flancată de două scene cu caracter eshatologic, *Înălțarea Sf. Ilie* și *Scara lui Iacov*. Scena *Înălțarea Mariei* și *evangelistii* din colțurile boltii întăresc semnificația eshatologică. Pe poalele boltii cilindrice se află *Ciclul patimilor*, iar pe pereți sfinți mucenici. Pronaosul este dedicat *Judecării de apoi* și reprezentării unor mucenițe. Vezi At. Popa, *op. cit.*, p. 189—199; Marius Porumb, *Zugravul și centre românești de pictură din Transilvania secolului al XVIII-lea*, în *AIIC*, XIX, 1976, p. 114.

atît icoanele cît și decorul mural, cu numeroase elemente florale, înscriserea în pagină a scerelor, desenul viguros și incisiv, avînd compoziții atît de familiare xilogravurilor hășdățene, ne duc spre concluzia firească că autorul lor este Mihăilă Muntean, pictor și gravor, membru al breslei din 1777²⁹.

În Țara Năsăudului este cunoscut după 1778 un foarte activ pictor de icoane, iconostase și epitafe, Teodor Boer Gherleanu, arta sa aderînd stilistic și tehnic spre o formulă de exprimare apropiată sensibil de arta occidentală³⁰. Începînd cu anul 1783 pictorul utilizează frecvent, atunci cînd își semnează operele³¹, pe lîngă numele său, pe cel de „Gherleanu“, explicînd, poate, adeziunea sa la breasla pictorilor fondată la Gherla, ori faptul că anii de ucenicie i-a petrecut pe lîngă unul din artiștii din acest oraș. Introducerea în repertoriul său a unor compoziții caracteristice iconografiei apusene, inspirate uneori după gravuri de epocă³², tendința de prezentare realistă a personajelor, tratate pictural și în perspectivă, chiar și în cazul reprezentării unor scene tipic tradiționale, numeroasele elemente decorative, presupun un contact direct cu un mediu orășenesc, care presupunem că este orașul Gherla, în care activitatea artistică se desfășura în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea pe coordonate baroc³³. Oricum, atributul adăugat numelui de Teodor Boer, Gherleanu, ca un semn distinctiv, este dovada prestigiului de care se bucura arta pictorilor români de la Gherla și din împrejurimile orașului, chiar și în tinuturi mai îndepărtate³⁴.

În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea sînt cunoscuți un număr relativ mare de pictori prezenți în regiune, realizînd ansambluri murale sau pictînd icoane și care din punct de vedere stilistic gravitează în jurul centrului artistic de la Gherla, cu care sînt în contact permanent prin însăși aria în care își desfășoară activitatea. Dintre pictorii cunoscuți din această epocă amintim pe Gavril Zugravul, activ în deceniile șapte și opt, Alexandru Popovici din Ciceu Hășmaș între 1785—1795, Nechita Zugravul, prezent în numeroase localități din zonă între 1745—1795, sau Ioan Ștențel din Sînmărghita și Vasilică din Cătina, decoratori ai

²⁹ Merită să reținem că în biserica de lemn din Gîlgău se aflau mai multe icoane pictate pe sticlă, provenind din atelierele pictorilor gherleni, dintre care una, înfățișînd pe Sf. Nicolae, era datată în 1773 și avea următoarea inscripție: „Ctitoru Petre Nemeș, au plătit această icoană. 1773“ (At. Popa, *op. cit.*, p. 202).

³⁰ Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, II, București, 1906, p. 134; V. Brătulescu, *Biserici din Transilvania și Bucovina*, în *BCMI*, XXVIII, 1935, p. 81; Marius Porumb, *op. cit.*, p. 122.

³¹ Prima lucrare semnată „Zugrav Toader Gherleanu“ datează din 1783, fiind un epitaf, reprezentînd *Punerea în mormint*, de la biserica de lemn din Singeorz-Băi (jud. Bistrița-Năsăud). V. Brătulescu, *op. cit.*, p. 81.

³² În Colecția Protopopiatului Ortodox din Bistrița se află o pictură pe pînză, pictată pentru biserica din Ilva Mare (jud. Bistrița-Năsăud) de Teodor Boer Gherleanu în 1786, reprezentînd *Pieta*, iar în partea de jos imaginea Mănăstirii catolice din Česka Skalica (Cehoslovacia). Inspirată după o gravură de epocă, pictura are următoarea inscripție lămuritoare: „Astă icoană face minuni la Șcaliț în Moravia“.

³³ Nicolae Sabău, *Gherla. Aspecte istorico-artistice ale dezvoltării orașului*, în *RevMuzMon*, 1984, nr. 1, p. 18—27; Mihaela Bodea, *Valoare în peisajul urban al Gherlei*, în *RevMuzMon*, 1984, nr. 1, p. 27—29.

³⁴ Numele de „Gherleanu“ nu este legat de locul de baștină al pictorului, deoarece știm că este originar din Țara Năsăudului, fiind născut probabil la Tiha, după cum reiese dintr-o inscripție de pe o icoană de la Mureșeni Birgăului (com. Tiha Birgăului, jud. Bistrița-Năsăud): „1804... Zugravu Todor Boeru, fecioru a Todorii, care a fost fata Bozghi din Tiha“.

unor monumente în ultimele decenii ale secolului³⁵. Concomitent, o remarcabilă dezvoltare cunoaște centrul de pictură pe sticlă de la Nicula, în evidentă legătură cu ambianța artistică gherleană.

Amploarea fenomenului artistic românesc din regiunea orașului Gherla, cu rezonanțe depășind fruntariile unei simple mișcări locale, este desigur în legătură cu importantul moment de la 1777, al fondării primei bresle a pictorilor, fiind una din formele de emancipare și de afirmare a populației românești din Transilvania epocii Supplexului.

MARIUS PORUMB

ANEXĂ

Anul 1777, zile 16 noiembrie, fiind înaintea noastră celor mai jos iscăliți, zugravii cari zugrăvesc, și tipăresc pă hîrtie, anume zugrav Gavenda Constantin, Gavenda Gheorghiță, Tolmaz Ion, Surlas Achim din Ognă, zugrav Crăciun de la Seplac, Oana zugrăvița, Muntean Mihăilă, Potcoavă Petre, zugrav Ure din Hăjdate, Todossia zugrăvița și Murar Irimie din Silvaș, și făgăduindu-să supt ascultarea stăpînirii Blajului, ca să le fie de ajutoriu în tocmala aciasta; tocmiră așa ca să nu virză tipare la alții, cari nu-s în tocmala aciasta, nice să tipărească altora, fără numai pă sama sa, și să le vinză gata, făcute în vâpsale, pă cum să cuvine, și să dea suta cu 2 florinți, pă cum au dat și Gavenda Timotie zugravul din Gherla. Aciastă tocmială o făcură din bună voia sa, dînd mîna unul cu altul supt legătură de 24 de florinți, ca să fie de gloabă, care n-ar sta pă tocmala aciasta, din care gloabă jumătate să fie a soborului și jumătate a celui care va fi mai mare preste dînșii și îndreptătoriu în rîndul meșteșugului acestuia. Iară acum aleg și pun preste sine mai mare și îndreptătoriu în rîndul meșteșugului acestuia pă zugravul Gavenda Constantin, om cu casă de stătuț din Ognă, ca cel ce fiind și din părinți zugravi, iaste mai bine deprins în meșteșugul acesta, deci acest mai mare a lor va avea grijă și datorie a cerca și a lua sama în ce chip lucră fieștecare zugrav și pre aceia cari lucră rău, sau fac înprotiva acestia tocmale a-i arăta Protopopului și soborului, ca să se globească unii ca aceia și să se îndrepteze. Această tocmală s-au făcut pîntru aceasta că să leagă mulți a lucra și a tipări icoane, și nu la lucru de treabă, că tipăresc, pă cum nu să cuvine, grozăvind chipurile sfinților și făcîndu-le îndărăpt, care chipuri nu să cuvine a le ținea creștinii pîn cāsile lor, nice a le pune în biserică. Deci pîntru ca să nu să mai mulțască unii ca aceia carii lucră într-acesta chip și scîrnăvesc icoanele cele sfinte, pîntru aciasta s-au făcut aciastă tocmală și care ar greși înprotiva tocmelei acestia să se globească pă cum mai sus s-au scris, ori care zugrav ar fi, și ori unde și pă ce loc ar sădea, și neîndreptîndu-să să se lipsească de meșteșug, luîndu-se tiparele. Această tocmală s-au făcut înaintea noastră, în Gherla, în ziua și anul mai sus înscămnat.

Protopop, Avram Meheși m.p.

Juratul Popa Dumitru
din Săplac m.p.

Arhivele Statului Alba Iulia, Fond Mitropolia română unită, Blaj, Cabinetul mitropolitului, 1777, pachet VIII.

³⁵ Marius Porumb, *op. cit.*, p. 103—104.

[illegible]

Fig. 1. Prima pagină a documentului din 13 noiembrie 1777.

Ανελ αψοβ ζήλε δ' Νοεμβριε

Fig. 2. Detaliu cu data „Anul 1777 zilé 16 noiembrie” din documentul emis la Gherla.

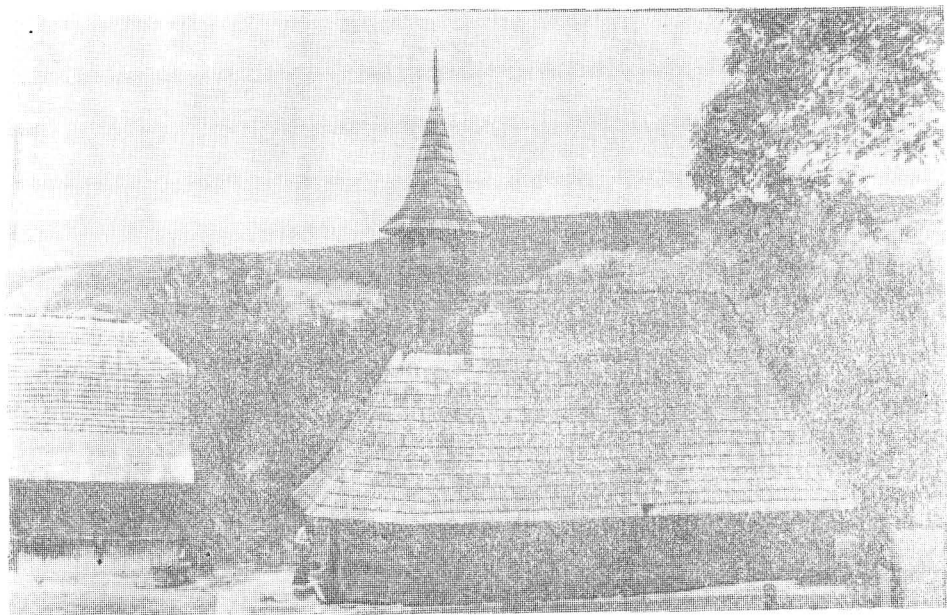

Fig. 3. Vechea biserică de lemn a Mănăstirii Nicula, distrusă de incendiu în 1973.

Fig. 4. Teodor Boer Gherleanu, detaliu din icoana împărătească de la Maieru (jud. Bistrița-Năsăud).

Fig. 5. Teodor Boer Gherleanu, Încoronarea Mariei, 1804, Mureșenii Birgăului (jud. Bistrița-Năsăud).

CONCEPȚIA LUI TIMOTEI CIPARIU DESPRE FORMAREA LIMBII ȘI A POPORULUI ROMÂN

Timotei Cipariu a fost unul din cei mai de seamă filologi români din secolul al XIX-lea. Lingviștii îl situează printre întemeietorii disciplinei istoriei limbii române, ai gramaticii istorice și ai celei comparate. El a studiat limba română în evoluția ei istorică, bazându-se pe documente și pe o largă informație științifică de specialitate. În strădaniile sale de cercetător nu s-a hazardat în ipoteze care să nu poată fi probate prin documente, așa cum a procedat contemporanul lui, A. T. Laurian, în *Tentamen criticum*. Într-o scrisoare din 1859, trimisă lui Iacob Murășianu, Cipariu mărturisește: „principiul meu a fost totdeauna a reconstitui limba după date istorice și nu după ficțiuni”¹.

Preocupările lui științifice privind formarea limbii și a poporului român le-a făcut cunoscute mai întâi între 1838—1846 în presa brașoveană, iar în anii 1847—1848 în propriul său ziar din Blaj „Organul luminării”. După 1850 a continuat să trimită presei brașovene articole cu caracter filologic și lingvistic, dar a publicat studii și în „Anuarul” liceului din Blaj, precum și în „Arhivu pentru filologie și istorie”. Astfel, în „Anuarul” liceului blăjan, între 1855—1859, i-au apărut studiile: a) *De nomine valachorum gentile*; b) *De re literaria*; c) *Table cerate*. În „Arhivu pentru filologie și istorie”, pe care l-a scos tot la Blaj între 1869—1872, a pus la dispoziție celor interesați, între altele: a) *O ochire spre limba latină și dialectele ei*; b) *Despre latinitatea limbii române*. Ultimul studiu reprezintă o reluare în limba română a celui tipărit mai întâi în latinește în „Anuarul” liceului, cu titlul: *De latinitate linguae valachicae*².

Aspecte ale procesului de formare și evoluție a limbii române au fost abordate, de asemenea, de Cipariu, în următoarele opere elaborate după 1850: 1) *Elemente de limbă română după dialecte și monumente vechi*, tipărită în 1854, care, deși nu are decât 200 pagini, este considerată prima gramatică istorică a limbii române; 2) *Crestomație sau Analecte literare din cărțile mai vechi și mai nouă românești, tipărite și manuscrise, începînd de la secolul XVI, pînă la XIX, cu notiță literară*, de 256 pagini, editată în 1858; 3) *Cuvînt la inaugurarea Asociației rom[âne] transilv[ane] în IV nov[embrie] MDCCCLXI*, de 135 pagini, care a apărut în 1862; 4) *Inceputul creștinărei românilor în părțile orientale a[le] Imperiului roman și anume pe marginile Dunărei, în Dacia și Moesia, după date autentice, o*

¹ Șt. Manciulea, *Contribuții noi la viața și activitatea lui Timotei Cipariu*, Blaj, 1944, p. 7; D. Macrea, *Lingviști și filologi români*, București, 1959, p. 17—66.

² George Bariț și contemporanii săi, vol. IV, București, 1972, p. 71—255; I. Pervain, *Timotei Cipariu și „Foaia literară”, 1838, în Cercetări lingvistice*, VII, 1972, nr. 1, p. 97—108; D. Macrea, *Contribuția publicațiilor periodice la dezvoltarea lingvisticii românești*, în CL, VIII, 1963, nr. 1, p. 7—35; S. Popa, *Cîteva aspecte privind legăturile lui Timotei Cipariu cu Brașovul*, în *Biblioteca și cercetarea*, Cluj-Napoca, 1980, p. 106—112; I. Rațiu, *Timotei Cipariu. Viața și activitatea lui*, Blaj, 1905, p. 75—79.

broșură de 31 pagini, publicată în 1865; 5) *Principia de limbă și de scriptură*, de 407 pagini, care a văzut lumina tiparului în 1866 etc.

Idei importante a dezvoltat filologul blăjean în *Cuvînt despre istoria limbii românești*, rostit la București, în august 1867, cu prilejul inaugurării Societății Academice (viitoarea Academie română). Aceste idei pot fi sintetizate astfel: a) studiul limbii se impune să se efectueze într-o strînsă corelație cu originea, formarea și dezvoltarea poporului care o vorbește; b) istoria limbii consemnează în esență împrejurările în care se formează un popor și etapele evoluției lui; c) limba este asemenea unui seismograf care înregistrează bucuriile și suferințele trăite de orice popor.

Concepția lui Cipariu despre etnogeneza românească se reflectă și în cîteva materiale lăsate de el în maruscis, păstrate la Arhivele Statului din Blaj, Alba Iulia și Cluj-Napoca. Unele din ele au fost publicate de profesorul blăjan Ștefan Manciușlea în timpul celui de al doilea război mondial, iar altele relativ recent de către cercetători științifici clujeni.

O însemnătate aparte prezintă însă suplimentul sau adaosul la cel de al doilea volum al *Gramaticii limbii române*, elaborat de Cipariu pe baza unui concurs inițiat de Societatea Academică Română (ca și primui volum de altfel). Adaosul l-a intitulat: *Despre limba română. Supliment la Sintactică*. Deși nu are decît 59 de pagini, capitolele în care se împarte pot fi considerate deosebit de semnificative prin înseși titlurile lor: 1) *Începutul dialectului vulgar*; 2) *Dialectul dacic*; 3) *Formarea lui*; 4) *Evul mediu*; 5) *Aparițiunea limbii românești*; 6) *Dezvoltarea ei*.

Din titlurile capitolelor de mai sus rezultă că, potrivit concepției lui Cipariu, în procesul de formare a limbii și poporului român se pot distinge două perioade principale, iar în cadrul fiecăreia dintre ele mai multe faze sau etape. Prima perioadă o plasează între secolul al VIII-lea î.e.n., cînd legenda spune că s-a întemeiat Roma, și începutul veacului al VII-lea e.n. Ea corespunde cu constituirea latinei populare sau rustice și cu răspîndirea ei mai întîi în întreaga Italie, iar după aceea în celelalte provincii ale Imperiului roman, odată cu expansiunea lui spre occident și orient.

În cadrul primei perioade, cea dintîi etapă o situează între secolele VIII—III î.e.n. La ea se referă întîiul capitol din *Suplimentul la sintaxă*, intitulat: *Începutul dialectului vulgar*. Pe parcursul capitolului, autorul demonstrează că limba vorbită inițial în Latium a suferit influențe din partea graiurilor înrudite ale oscilor, umbrilor, sabinilor și chiar etruscilor, pe măsură ce romanii i-au supus și i-au asimilat. Datorită acestor influențe latina a evoluat și s-a transformat într-o limbă a romanilor, după ce puterea Romei a ajuns să se exercite în toată Peninsula Apeninică. Întrucît locuitorii statului roman au continuat să fie în majoritatea lor țărani secole de-a rîndul, limba care s-a încheșnat și s-a consolidat a fost populară sau rustică.

Dar, după ce stăpînirea romană se va extinde și asupra sudului Italiei, se va face resimțită influența greacă. Ea va fi favorizată de accelerarea fenomenului urbanizării spre sfîrșitul republicii. Drept urmare, pe vremea lui Cezar și Cicero limba romanilor va prezenta pe lîngă aspectul ei rustic și pe cel urban. Latina

³ I. Rațiu, *op. cit.*, p. 91—97; Șt. Manciușlea, *Timotei Cipariu și Academia Română*, Blaj, 1941, p. 9—15; M. Popa, *Contribuții la activitatea social-politică și culturală a lui T. Cipariu*, în *Crisia*, 1978, p. 343—348; Mioara Avram, *Prima gramatică academică a limbii române*, în *Limba română*, XV, 1966, nr. 5, p. 489—491.

urbană, numită și clasică sau cultă, va suporta o influență grecească și mai accentuată în a doua etapă, când Grecia propriu-zisă și Orientul elenistic vor face parte din Imperiul roman. Influența se va concretiza în asimilarea unui număr însemnat de termeni grecești, în înlocuirea vocalei *u* de la sfârșitul cuvintelor cu *o* și în adoptarea lui *s* final după modelul elen.

Spre deosebire de latina urbană, în cea rustică influența grecească a fost minimă. Latina rustică sau populară și-a păstrat fondul principal de cuvinte și structura gramaticală, așa cum s-a stabilizat și consolidat în timpul celor șapte regi și al republicii. Ca exemple Cipariu dă cuvintele *casa* și *cortis*, care se vor menține în latina populară, însă vor fi înlocuite în cea cultă cu *domus* și *aula* de origine greacă. Totodată în limba vulgului a rămas *u* final, ca și în românește. De aceea afirmă filologul blăjan că latina rustică de dinainte de Cicero conține o serie de cuvinte și forme gramaticale care în cea clasică lipsesc, dar se găsesc în limba română.

Pentru etapa de constituire, închegare și consolidare a latinei populare, Cipariu și-a fundamentat concluziile pe o largă documentare. În primul capitol din *Suplimentul la Sintactică*, dedicat acestei etape, el face trimiteri: la gramaticile vechilor autori latini Vellius Longus, T. Varro, Quintilianus, Donatus, Priscianus, Charisius, Servius și Nonnius; la tratatele de agricultură ale lui Cato și Varro; la operele dramatice ale lui Plautus și Terentius; la corpusurile de inscripții și diplome militare latine ale lui Mommsen, Orelli, Henzen, Arneth, Massmann, Corsen și Guerike etc. În același *Supliment la Sintactică* include toate aceste izvoare documentare în subcapitolul: *Monumente latine antice*⁴.

După Cipariu, cea de a doua fază a primei perioade a debutat cu anul 219 î.e.n., când romanii au pătruns în Iliria, și a durat până către sfârșitul veacului al III-lea e.n. Ea coincide cu extinderea stăpînirii romane mai întâi în Peninsula Balcanică pînă la Dunăre, iar apoi și la nord de marele fluviu, în Dacia. Noile provincii organizate aici vor fi colonizate îndeosebi cu țărani romani aduși din Italia. Stabilindu-se în Peninsula Balcanică, noii veniți vor continua să vorbească latina populară cu structura ei gramaticală și cu fondul principal de cuvinte care o caracterizau. Totuși, sub influența noului mediu al traco-ilirilor, pe care coloniștii îi vor asimila, latina rustică va evolua și va suferi anumite transformări, care se vor concretiza în câteva particularități specifice. Printre ele mai semnificative vor fi apariția vocalelor obscure *i* și *ă* precum și postpunerea articolului hotărît. Datorită acestor particularități, în Peninsula Balcanică se va contura o latină populară orientală cu trăsături proprii pe parcursul secolelor II—I î.e.n. și în veacul I e.n. Ea se va introduce în secolele II—III e.n. și pe teritoriul noii provincii Dacia, deoarece din mulțimea de coloniști aduși din toată lumea romană, Cipariu susține că cei mai mulți au provenit din provinciile sud-dunărene apropiate și anume din cele două Moesii, Tracia, Macedonia și Panonia. Venind în număr mare, ei îi vor ajuta pe bășinașii daco-geți, cîți au mai rămas de pe urma războaielor, să-și însușească latina populară în varianta ei orientală. Ca urmare, în veacul al III-lea e.n. populația romanizată din provinciile Dacia, cele două Moesii, Noricum, Panonia, Tracia, Macedonia, Istria, Iliria, Epir și Tesalia, avînd aceeași limbă, formau un corp comun. Latina populară orientală era vorbită acum din Carpați pînă la țărmurile Mării Adriatice, de la granițele Italiei pînă în nordul Greciei și pînă la suburbiile Constantinopolului.

⁴ T. Cipariu, *Despre limba română. Supliment la sintactică*, Blaj, 1877, p. 3—10; Idem, *Principia de limbă și de scriptură*, ediția a II-a, Blaj, 1866, p. 17—29.

Cipariu și-a formulat concluziile referitoare la cea de a doua fază recurgînd de astă dată la surse documentare din Dacia romană, și anume la diplomele militare de pe timpul împăratului Traian, precum și la tablele cerate descoperite la Roșia Montană. El recurge la două table cerate pe care le oferă ca exemple edificatoare pentru limba vorbită de coloniștii de rînd din Dacia. Una datează din anul 105 e.n. și reprezintă un contract de vânzare de sclavi. Fiind redactată după un formular juridic tip, e scrisă aproape în întregime în latina clasică. Spre sfîrșit conține însă următoarele cuvinte din latina rustică, redată cu litere grecești: „Alexandrei Antipatri seco[n]do auctor segnai“. Cuvîntul *secondo* are forma din actuala limbă italiană și nu *secundus* ca în latina cultă. În schimb *segnai* este mult mai apropiat de cuvîntul românesc *semnai*, decît de *segnari* din italiana literară.

A doua tablă cerată poartă data de 167 e.n. Ea este un act public, care atît în stil și ortografie, cît și în cuvinte, relevă influența latinei rustice. De pildă, conține expresiile *remassisse* și *apocatum* sau *apucatum*, care sînt asemănătoare cu *rămăsese* și cu *apucat* din limba română.

Cipariu ține totuși să precizeze că, exceptînd cele cîteva particularități amintite mai sus, latina populară folosită în primele trei secole ale erei noastre în partea orientală a Imperiului roman nu se deosebea prea mult de aceea ce se vorbea tot atunci în Italia. Conving în această privință inscripțiile creștine culese de Boldetti din catacombele Romei, care aparțin perioadei de dinaintea proclamării de către Constantin cel Mare a creștinismului ca religie oficială a statului roman. Una din inscripții, scrisă tot cu litere grecești, are următoarea formulare: „Alexandro-bene merente in pace“.

În susamintitul *Supliment la Sintactică*, sursele documentare utilizate pentru a doua fază a formării limbii și poporului român sînt redată în subcapitolele: *Diplome militare; Table cerate și Inscripțiuni creștine*⁵.

Ultima etapă a celei dintîi perioade a început, după Cipariu, la sfîrșitul secolului al III-lea și s-a încheiat cu anul 602. Ea va fi marcată de încetarea stăpînirii romane în Dacia și de mutarea capitalei imperiului de la Roma la Constantinopol pe vremea domniei lui Constantin cel Mare. Ambele evenimente vor influența indirect evoluția limbii latine orientale. Într-adevăr, pe teritoriul Daciei retragerea aparatului administrativ și a celui militar roman va avea ca urmare decăderea rapidă a orașelor și ruralizarea locuitorilor lor. Aceasta va determina o accentuare a caracterului rustic al latinei populare în nordul Dunării. În provinciile romanizate de la sud de marele fluviu, mutarea capitalei la Constantinopol va favoriza creșterea rolului elementului grecesc și împingerea celui romanic pe un plan secundar. Fenomenul se va amelișora după 395, cînd Imperiul roman se va scinda în două state separate. El va duce, pe de o parte, la încetarea contactului direct dintre romanitatea orientală și cea occidentală, iar pe de altă parte la tendința înlocuirii treptate a latinei cu greaca în aparatul administrativ, militar și bisericesc, de-a lungul secolelor IV—VI. În atare condiții, la fel ca și în Dacia, particularitățile latinei orientale se vor accentua și la sud de Dunăre. Ea va tinde să devină și în Peninsula Balcanică doar limba plugarilor și păstorilor. Concomitent se vor accentua și descuririle regionale, astfel că în secolele IV—VI latina rustică orientală va ajunge să aibă două dialecte: unul cisdanubian ori daco-roman în nordul Dunării și altul transdanubian sau moeso-roman la sudul acestui fluviu.

⁵ T. Cipariu, *Despre limba română*, p. 10—15; Idem, *Principia de limbă și de scriptură*, p. 69—86; Șt. Manciulea, *Contribuții noi la viața și activitatea lui Timotei Cipariu*, p. 40—41.

Evidențiind deosebirile regionale, filologul blăjean a subliniat că ele n-au fost totuși adânci, întrucât legăturile dintre locuitorii romanizați de pe cele două maluri ale Dunării au continuat în tot decursul secolelor IV—VI, cu unele întreruperi cauzate de venirea goților, hunilor și gepizilor. Mai mult, în acest interval de timp, tot temporar, stăpânirea romanilor, respectiv a romano-bizantinilor, a revenit în nordul Dunării câteva decenii și anume în veacul al IV-lea din 313 — când Constantin cel Mare i-a înfrânt pe vizigoți, transformându-i în aliați — până la năvălirea hunilor în 376, iar în secolul al VI-lea pe vremea domniei lui Iustinian. Referindu-se la legăturile respective, Cipariu afirmă că timp de „500 de ani, de la 103 până la 602, sau de la Traian până la Phoca, istoria poporului nostru e una cu a romanilor, cu care făcea corp netăiat și nestrămutat; sub această epocă nu este despărțire între roman și român“. Prin urmare, filologul blăjean nu restrângea procesul de romanizare la cei 167 ani, cât a durat stăpânirea romană în Dacia, ci-l extindea la o jumătate de mileniu, motivînd că „limbile nu se pot învăța numai în fugă“ de către popoare întregi⁶.

Pentru secolele IV—VI, când începe declinul latinei orientale și se prefațează transformarea ei în limbă română, Cipariu n-a mai avut la dispoziție surse documentare din Dacia. De aceea, după cum rezultă din *Supliment la Sintactică*, a fost nevoit să recurgă la documentele ravenante, la mărturiile unor autori bizantini și la Biblia tradusă în limba goților. Documentele ravenante, adunate de Marini, datează din secolul al VI-lea. Se numesc astfel deoarece s-au redactat la Ravenna în timpul stăpînirii ostrogoților și apoi a bizantinilor. Ele reprezintă contracte de vânzare și testamente. Cele mai multe sînt scrise în latină. Cîteva s-au formulat în grecește, dar cu litere romane. Deși cele latine s-au reproduș după formulare mai vechi, atît autorii lor, cît și martorii care le-au subscris au recurs la limbajul popular accesibil. Ca exemple edificatoare în acest sens, filologul blăjean a ales cuvintele *dece* și *centu*, care prin forma lor se deosebesc de *decem* și *centum* din latina clasică. *Dece* este aproape ca *zece* din limba română. Doar *centu* va fi înlocuit în veacurile următoare la români cu cuvîntul *o sută* de origine slavonă.

Dintre scriitorii bizantini care i-au furnizat dovezi lingvistice, Cipariu îi menționează pe Teofanes și pe Jordanes. Din *Cronografia* celui dintîi a apelat la cunoscutele cuvinte „torna, torna, fratre“ de la sfîrșitul secolului al VI-lea, care sînt considerate cele dintîi monumente de limbă română atestate documentar. Din opera lui Jordanes, istoriograf de pe vremea lui Justinian, filologul blăjean s-a oprit asupra cuvîntului *rumun*, existent în această formă și în Biblia goților. Cipariu a interpretat cuvîntul în sensul că locuitorii de rînd romanizați din Imperiul bizantin își ziceau în limbajul lor popular *rumâni*. Fiindcă nici traducătorul Bibliei, nici Jordanes nu dispuneau în gotică și respectiv greacă de vocala obscură *ă*, ei au transformat-o în *u*. Unele popoare slave, care nu au *ă*, ca de exemplu slovacii, le spun și astăzi românilor rumuni. Românii înșiși și-au zis de-a lungul evului mediu și *rumâni*⁷.

⁶ T. Cipariu, *Despre limba română*, p. 10—16; Idem, *Principia de limbă și de scriptură*, p. 69—86; Idem, *Inceputul creștinărei romanilor în părțile orientale ale Imperiului roman și anume pre marginile Dunărei, în Dacia și Moesia, după date autentice*, Blaj, 1865, p. 30—31; Șt. Manciulea, *op. cit.*, p. 40—41 și 50.

⁷ T. Cipariu, *Despre limba română*, p. 40—50; Idem, *Crestomația seau analecte literare din cărțile mai vechi și noue românești, tipărite și manuscrise, începînd de la secolul XVI-lea pînă la XIX-lea, cu notița literaria*, Blaj, 1868, p. XII—XIII; Șt. Manciulea, *op. cit.*, p. 49.

Anul 602 reprezintă pentru Cipariu piatra de hotar dintre prima și cea de a doua perioadă a procesului de formare a limbii și poporului român. El subliniază că în acest an generalul Phocas, comandantul trupelor romano-bizantine de la Dunărea de Jos s-a răsculat și s-a dus cu ele la Constantinopol pentru a se proclama împărat. Granița dunăreană rămânând descoperită, grosul slavilor de pe pământul Daciei s-a revărsat în Peninsula Balcanică. Aici i-au dispersat pe moeso-români, obligându-i pe cei mai apropiați de Dunăre să se refugieze în nordul acesteia, iar pe ceilalți să se retragă în regiunile muntoase din Tracia, Macedonia, Tesalia, Epir, Iliria și Istria. În felul acesta s-a rupt orice legătură dintre populația romanizată din Peninsula Balcanică și cea de pe pământul Daciei traiane.

Tot la 602, Phocas, ajuns împărat, va decreta înlocuirea limbii latine cu greaca în aparatul administrativ, militar și ecleziastic al Imperiului bizantin. De acum înainte, daco-romanii nord-dunăreni nu vor mai avea posibilitatea să intre în contact cu o armată, cu o biserică și cu un corp funcționăresc care să folosească limba latină, nici în răstimpurile când bizantinii vor reveni la Dunărea de Jos.

Prin repercusiunile lor, cele două evenimente din 602 l-au determinat pe Cipariu să considere că acest an marchează începutul primei faze a celei de a doua perioade în procesul de formare a limbii și a poporului român. Această fază va dura, după el, până la începutul veacului al X-lea. Ea va reprezenta etapa hotărâtoare a transformării populației romanizate de pe teritoriul Daciei nord-dunărene în popor român, iar a celei din Peninsula Balcanică în aromâni sau macedo-români și istro-români. Această transformare se va produce în condițiile conviețuirii daco-romanilor cu slavii nord-dunăreni, iar a traco-iliro-romanilor cu slavii și grecii. Întrucît majoritatea slavilor de pe pământul Daciei au trecut la 602 la sud de Dunăre, acei care au rămas au fost mai puțini decît daco-românii. În aceste condiții conviețuirea daco-romano-slavă din secolele VII—X a dus la asimilarea populației minoritare de către cea majoritară. Daco-romanii, asimilîndu-i pe slavi, vor asigura poporului român, care se va naște acum, un caracter romanic. În schimb în Peninsula Balcanică, traco-iliro-romanii, care se vor transforma în aromâni și istro-români, fiind în minoritate, vor începe încă din secolele VII—X fie să se slavizeze, fie să se grecezeze, în funcție de înglobarea lor în Imperiul bizantin sau în noile state slave sud-dunărene. Asimilarea elementului romanic va fi favorizată acolo nu numai de aparatul de stat, ci și de biserica ortodoxă, a cărei limbă liturgică era greaca și respectiv vechea slavă.

În noua conjunctură, începînd cu secolul al VII-lea, latina populară orientală va ajunge să fie întrebuințată și în Peninsula Balcanică numai de păstori și agricultori, așa cum s-au petrecut lucrurile pe teritoriul Daciei încă din secolele IV—VI. Fiind nevoită să supraviețuiască în condiții precare, în cadrul unor comunități romanice înconjurate de greci și slavi, latina populară rustică va suferi primele pierderi de cuvinte și chiar de forme gramaticale. Totodată, datorită conviețuirii cu slavii și grecii, nu se vor putea evita influențe din limbile acestora. Influențele vor fi totuși evidente numai în vocabular sau vorbire. Ele se vor resimți mult mai puțin în formele gramaticale. Pe teritoriul Daciei, unde slavii rămăși după 602 au fost mai puțini decît daco-romanii și în plus datorită stăpînirii avarilor nu și-au putut forma nici un stat propriu pentru a se constitui în clasă dominantă, influența limbii slavone va fi mai redusă chiar și în vocabular pe parcursul secolelor VII—X. Drept urmare, fondul principal de cuvinte și structura gramaticală au rămas latine atît la daco-români, cît și la macedo-români sau istro-români. Referindu-se la structura gramaticală, Cipariu emite următoarea părere în *Notiția literară* de la începutul *Analectelor*: „limba românească, așa repede ruptă de către

trunchiu și rădăcină, mai întâi se adună în sine, părțile ce se păreau diferite le asemănă și, cu un cuvânt, depășește și formele și legile sintactice, ce până aici erau mai nestătore".

Dar cu toate că s-a păstrat fondul principal de cuvinte și structura gramaticală, latina populară orientală va evolua și se va transforma treptat în noile condiții din secolele VII—X, când comunitățile romanice care o vorbeau au ajuns să fie rupte atât de romanitatea occidentală, cât și unele de altele. Așa cum dacoromânii, trăind izolați și fiind nevoiți să conviețuiască cu slavii nord-dunăreni, se vor transforma într-un popor nou, românesc, iar traco-iliro-romanii din Peninsula Balcanică, aflați într-o situație asemănătoare, înconjurați de greci și slavii sud-dunăreni, vor deveni aromâni și istro-români, tot astfel și latina populară orientală pe care o vorbeau se va prefăce treptat într-o limbă românească și respectiv aromânească. În capitolul dedicat apariției limbii române din *Supliment la Sintactică*, Cipariu scrie în acest sens: „Limba românească, ca limbă independentă, se potu forma numai după întreruperea totală a comunicațiunei dintre ea și celelalte latine“ și anume „numai după începutul secolului al VII-lea“. Procesul de formare a limbii române, la fel ca și al aromânei, a continuat, după filologul blăjean, în secolele VIII—IX. Invocînd opera lui Constantin Porfirogenetul, *Despre administrarea imperiului*, el susține că înainte de domnia acestuia, deci pe la începutul secolului al X-lea, procesul de constituire a limbii române și respectiv al celei aromâne se încheiase în mare, avînd deja articolul hotărît la sfîrșitul numelui sau substantivului. Condițiile diferite în care s-au format au făcut ca româna și aromâna să apară ca două limbi surori sau ca două dialecte ale aceleiași limbi. Cipariu subliniază că între română și aromână există deosebiri, însă nu atât de mari, încît cei ce le vorbesc „unii pe alții să nu se poată înțelege“⁸.

Filologul blăjean s-a străduit să-și formuleze concluziile și pentru secolele VII—X pe baza unor surse documentare. El a apelat, prin analogie, la informații scrise care relevă evoluția latinei rustice în Imperiul bizantin și mai ales în apusul Europei. Pentru Imperiul bizantin a recurs la opera⁹ aceluiași Constantin Porfirogenetul, menționată mai sus, din care a extras cîtece latine populare ce continuau să se întrebuințeze la Constantinopol, la începutul secolului al X-lea, cu ocazia procesiunilor religioase prilejuite de marile sărbători. Din occident a luat jurăminte de pe vremea urmașilor lui Carol cel Mare, de la mijlocul veacului al IX-lea, care atestă că și în apus, după destrămarea statului roman, clasicitatea latinei s-a pierdut, ea evoluînd spre o limbă populară. Jurămintele conțin unele cuvinte asemănătoare cu cele din limba română. Ca exemple edificatoare dă *nostro*, *comun*, *adjudha* și *prindrat*. Ultimele două amintesc de cuvintele românești *ajuta* și *prindea*⁹.

Etapă care a urmat formării limbii române, Cipariu o situează între secolele X—XV. Referindu-se la dezvoltarea și evoluția ei în această fază, el susține că a avut de făcut față unor greutăți mai mari chiar decît cele din veacurile VII—X. Dificultățile s-au datorat faptului că în noua etapă limba oficială în biserică mai întâi, iar după întemeierea statelor feudale românești și în administrația acestora, n-a fost româna, ci slavona Slavona a înăbușit astfel dezvoltarea firească a limbii române. Cultura românească a îmbrăcat și ea un aspect slavon. Preponderența slavonei în aparatul administrativ, în biserică și în cultură a favorizat pătrunderea

⁸ T. Cipariu, *Despre limba română*, p. 26—30; Idem, *Crestomația seau analecte literare*, p. XII—XV; Șt. Manciulea, *op. cit.*, p. 50.

⁹ T. Cipariu, *Despre limba română*, p. 51—53.

pe scară mai largă a unor cuvinte și chiar a unor forme gramaticale „străine” în limba română, comparativ cu faza anterioară. Pătrunderea lor s-a înfăptuit prin pierderea corespunzătoare a unor cuvinte și forme gramaticale de origine latină.

Lipsindu-i modelele de limbă română scrisă pentru secolele X—XV, Cipariu a ajuns la concluziile de mai sus studiind monumente de limbă populară italiană, franceză, spaniolă și portugheză. În acest sens, în aceeași scrisoare din 1853, îi dezvăluie lui Iacob Mureșianu că încă înainte de 1848 reușise să-și procure: *Dictionarul venețian*, *Vocabulario di Como*, *Boerio*, *Corrado*, *Ferrari*, *Monzi*; o colecție de cîntece populare din toate dialectele Italice cu titlul *Agrumi*; *Cîntece venețiene* și *Poezii milaneeze*; unele din aceste achiziții le-a pierdut în timpul războiului civil din 1848—1849, dar după revoluție a reușit parțial să le recupereze; cu prilejul călătoriei din 1852 în Italia a izbutit să cumpere lucrarea lui Banfi; ulterior a mai făcut rost de poezii populare în vechea limbă „ispanică” și portugheză, în cea provençală și în alte dialecte mai mărunte. Referindu-se la dialecte, el îi atrage atenția amicului său de la Brașov că în cele din Corsica și Sardinia s-a păstrat *u final*, la fel ca în română și nu *o ra* în italiană. Pe baza informațiilor culese din astfel de surse documentare și bibliografice, filologul blăjean a putut trece la compararea fondului principal de cuvinte și a structurii gramaticale a limbilor populare neolatine din occident cu acelea ale românilor și aromânilor. Comparația a fost desigur favorabilă limbilor neolatine occidentale. El o explică prin faptul că latina a continuat să fie utilizată tot evul mediu în aparatul administrativ, în biserică, precum și în învățămîntul mediu și superior de acolo. De aceea nu miră remarca plină de amărăciune, făcută într-unul din studiile sale, că limba română ar fi fost mai romanică chiar decît italiana, dacă în secolele X—XV latina ar fi rămas și la noi „limba bisericii, școalelor și afacerilor politice”¹⁰.

În sfîrșit ultima fază în evoluția limbii române a început în concepția lui Cipariu odată cu secolul al XVI-lea și va continua pînă pe vremea lui. Ea a debutat cu apariția primelor manuscrise și tipăriri românești în secolele XVI—XVII. Aceste secole vor reprezenta astfel o epocă de pionierat în acțiunea de emancipare a limbii române de sub tutela apăsătoare a slavonismului. Publicînd o parte din cele dintîi monumente de limbă românească în primul volum al *Analectelor* și studiindu-le cu pasiune, el a aflat cu surprindere în ele o serie de forme gramaticale și cuvinte mai apropiate de cele latine, în comparație cu cele existente în manuscrisele și tipăriturile din secolul al XVIII-lea și de la începutul veacului următor. De aici el a dedus că atare forme gramaticale și cuvinte trebuie să fi fost mai numeroase în secolele X—XV și cu atît mai mult în etapa anterioară, cînd slavona nu devenise încă limba oficială în biserică, în cultură și în cancelariile domnești.

Studierea primelor manuscrise și tipăriri românești i-a permis lui Cipariu să tragă concluzia că deși influența slavonă din veacurile X—XV a fost „cumplit de mare”, totuși în limba română fondul principal de cuvinte și structura gramaticală au continuat să rămînă latine. Într-un articol intitulat *Naționalitatea română*, el arată în această privință că limba noastră prezintă „nu numai mii de cuvinte romane, ci și o formă atît de romană în gramatică și sintaxă, cît nice cei mai înverșunați inimiți politici ai românilor nu o pot nega cu totul”. Iar într-un alt

¹⁰ Șt. Manciulea, *op. cit.*, p. 65—66; Idem, *Timotei Cipariu și Academia Română*, p. 9—15.

studiu argumentează că fondul principal de cuvinte „a rămas același, cel roman, care dă caracterul specific și trăinicia limbii românești”¹¹.

Pe măsura consolidării autorității lui științifice, opera sa a jucat un rol de prim ordin în combaterea aserțiunilor adepților teoriei imigraționiste, recrutați dintre ideologii claselor dominante din Austria, Ungaria și Transilvania, între care, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se remarcă Rösler și Hunfalvi. Lucrările și studiile lui au avut desigur ecou în Transilvania, ele contribuind la întărirea sentimentului mândriei naționale. Ele au consolidat conștiința națională a românilor din întreaga monarhie dualistă, ajutându-i să reziste acțiunilor cercurilor guvernante de deznaționalizare și maghiarizare. În același timp, întrucât Cipariu și-a tipărit unele din studiile lui în latină, iar pe altele în reviste ce apăreau în Germania și Austria, el și-a adus aportul și la convingerea unui număr însemnat de savanți europeni despre caracterul latin al limbii române și despre romanitatea poporului român. De aceea nu constituie nici o exagerare afirmația că filologul blăjean a reprezentat pentru intelectualii români din Austro-Ungaria savantul care s-a identificat cu năzuințele propriului popor de a-și apăra ființa națională, iar prin activitatea lui științifică a stimulat lupta pentru eliberare și pentru unirea cu frații de la răsărit și sud de Carpați pînă la primul război mondial. Pe bună dreptate, pînă la marea unire din 1918 mai ales la Blaj s-a păstrat un adevărat cult pentru omul de știință care a fost Timotei Cipariu.

LIVIU BOTEZAN

TIMOTEI CIPARIUS AUFFASSUNG ÜBER DIE ENTSTEHUNG DER RUMÄNISCHEN SPRACHE UND DES RUMÄNISCHEN VOLKES

(Zusammenfassung)

Timotei Cipariu war einer der bedeutendsten rumänischen Philologen des 19. Jh. Seine philologischen Beschäftigungen hatten als Schwerpunkt die Erforschung der rumänischen Sprache in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Deshalb beschäftigte er sich natürlich auch mit der Frage der Entstehung der rumänischen Sprache und des rumänischen Volkes. Seiner Auffassung gemäß stellt die Ethnogenese der Rumänen einen langwierigen und evolutiven Prozeß dar. In der geschichtlichen Entfaltung dieses Prozesses unterscheidet er zwei große Perioden: eine die vom 8. Jh. v.u.Z. bis ins 6. Jh. u.Z. dauerte und eine zweite, die im 7. Jh. u.Z. begann und bis in die moderne Epoche dauerte. In die erste Periode setzt er an: die Bildung des rustikalen oder Volkslateins auf dem Gebiete Italiens zwischen dem 8. und 3. Jh. v.u.Z.; sein Eindringen zwischen dem 2. Jh. v.u.Z. und dem 1. Jh. u.Z. in die Balkanhalbinsel, wo ein orientalisches Latein mit spezifischen Merkmalen entstehen wird; die Ausbreitung des Volkslateins in seiner orientalischen Abart auch auf dem Gebiete Dakiens im 2.—3. Jh. u.Z.; andauernder Gebrauch dieser Sprache auch nach dem im Jahre 271 stattgefundenen aurelianischen Abzug seitens der nördlich der Donau lebenden dakisch-römischen Bevölkerung in den folgenden Jahrhunderten, ähnlich wie auf der Balkanhalbinsel, wo die Römer und dann die römischen Byzantiner bis im Jahre 602 herrschen werden.

Nach Cipariu beginnt die zweite Periode mit dem Jahre 602, als alle Kontakte zwischen den nördlich der Donau lebenden Dako-Römern und den Trako-Römern

¹¹ St. Manciualea, *Contribuții noi la viața și activitatea lui Timotei Cipariu*, p. 33—49 și 65—66.

aus den südlich der Donau gelegenen Gebieten infolge des slawischen Einfalls in die Balkanhalbinsel aufhören. Aus den Dako-Römern, die von nun an isoliert leben und mit den Slawen, die von ihnen im 7.—9. Jh. assimiliert werden, zusammenleben müssen, wird das rumänische Volk entstehen und die von ihm gesprochene Sprache wird die rumänische Sprache werden. Die Trako-Illyro-Römer aus der Balkanhalbinsel, die von Griechen und Süddonauslawen umringt leben, werden ihrerseits zu Macedo-Rumänen und Istro-Rumänen und ihre Sprache wird das Arumänische werden. In den folgenden Jahrhunderten werden die beiden Schwestersprachen slawische bzw. griechische Einflüsse erleiden, aber der Hauptbestand an Wörtern und ihre grammatikalische Struktur werden lateinisch bleiben. Beginning mit dem 6.—7. Jh. wird sich die rumänische Sprache von der Vormundschaft des Slawonismus emanzipieren, während der griechische und slawische Einfluß südlich der Donau andauern wird, was zur allmählichen Slawisierung und Griechisierung der Arumänen führen wird.

CONSIDERAȚII PRIVIND GENEZA ȘI ÎNFIINȚAREA ASOCIAȚIUNII NAȚIONALE ARĂDANE PENTRU CULTURA POPORULUI ROMÂN

Dezvoltarea unitară a teritoriilor românești a favorizat existența unor structuri și instituții similare. Acest sincronism se poate sesiza și în procesul construirii asociațiilor regionale, deși fiecare societate a comportat și aspecte particulare, influențate de mișcarea națională din zonă. Revoluția pașoptistă a trasat mișcării de emancipare națională a românilor din Imperiul habsburgic sarcina constituirii unor organe și instituții naționale¹.

Problema concentrării într-o formă organizată de manifestare a tuturor energiilor și potențelor spirituale ale românilor transilvăneni a rămas o preocupare constantă a fruntașilor pașoptiști². Problema fusese pusă explicit de către S. Bărnuțiu, în remarcabilul său discurs din 2/14 mai 1848, în catedrala Blajului³.

Înființarea Asociației naționale arădane în climatul de efervescență politico-culturală de la începutul anilor 1860 ridică o serie de probleme valabile pentru geneza asociațiilor culturale românești. Istoriografia românească a consacrat pagini ample și consistente investigării programului cultural al asociațiilor regionale. În stadiul actual al informațiilor, se impune a fi studiată comparativ problema genezei și a cadrului istoric în care au luat ființă societățile culturale regionale.

Demersul nostru va încerca să surprindă, cu prioritate, elementele comune care au concurat la înființarea Asociației naționale arădane și a ASTREI. Anumite realități, proprii Maramureșului, au generat Asociația pentru cultura poporului român din Maramureș și i-au imprimat o fizionomie aparte⁴. Aceași constatare poate fi făcută și privind Societatea pentru cultura și literatura română din Bucovina⁵. Comparațiile și referirile pe care le vom face vizează, preponderent, instituțiile de la Arad și Sibiu, deși ele corespund în mare parte și pentru societățile de la Sighet și Cernăuți.

•

Evoluția culturală a românilor din Imperiul habsburgic a cunoscut o serie de trăsături particulare, comparativ cu celelalte națiuni asuprite. Fenomenul cul-

¹ C. Bodea, *Stări de spirit revoluționare în Transilvania și Banat după revoluție, în Civilizație medievală și modernă românească. Studii istorice*, volum îngrijit de N. Edroiu, A. Răduțiu, P. Teodor, Cluj-Napoca, 1985, p. 348.

² V. Netea, V. Curticăpeanu, *Contribuția societăților cultural-patriotice românești la realizarea unității naționale*, în *AISSIP*, XIV, 1968, nr. 2—3, p. 159; P. Matei, *ASTRA și rolul ei în cultura națională (1861—1950)*, Cluj-Napoca, 1986, p. 18.

³ C. Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, vol. I, București, 1982, p. 468.

⁴ E. Domuța, *Înființarea „Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș” și activitatea sa în perioada 1860—1870*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 251 și urm.

⁵ C. Loghin, *Înființarea „Societății pentru cultura și literatura română în Bucovina” 1862—1932*, Cernăuți, 1932, p. 1—19.

tural s-a manifestat aici în forme specifice, cu o mare eficacitate politică. Din motive cunoscute, românii au fost nevoiți să îmbrățișeze profesiunile educative, de cult sau magistratura⁶. A luat naștere o pătură intelectuală relativ numeroasă, în detrimentul unor categorii cu ocupații burgheze. Asemenea altor zone din spațiul Europei centrale și sud-estice, intelectualitatea românească a îndeplinit o funcție dublă: una ideologică, de creare și perpetuare a ideii (conștiinței) naționale, cealaltă organizatorică, în cadrul mișcării naționale⁷. După 1830 mai ales, cînd mișcarea culturală s-a interferat tot mai insistent cu mișcarea politică, această din urmă funcție a dobîndit o amplitudine mai mare⁸. Astfel, de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și pînă în deceniul șapte al secolului al XIX-lea, se poate observa o permanentă tendință a intelectualității românești transilvănene de a-și crea o societate savantă, care să promoveze într-un cadru elevat cultura majoră. Aceasta s-a conturat, mai ales spre sfîrșitul perioadei, ca o consecință a mariajului dintre procesul modernizării culturale, înregistrat pe întreg teritoriul românesc, și dorința de încadrare în „Europa națiunilor”⁹.

Ideea unei societăți literare savante, care să potențeze cultura românească, a apărut la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în ambianța specifică a iluminismului, și a rămas un deziderat major al vieții culturale ardelenе în prima jumătate a secolului trecut¹⁰. Perpetuarea acestei idei de-a lungul a cîtorva decenii se datorează și pozițiilor puternice pe care le-a deținut iluminismul în structura societății românești pînă tîrziu, la mijlocul secolului al XIX-lea. De altfel, romantismul românesc nu a combătut luminile, ci le-a preluat, dezvoltînd anumite elemente și modele. Linia de continuitate cea mai fecundă se poate urmări în lupta pentru modernizarea limbii, promovarea limbii și a literaturii naționale etc.¹¹ Putem considera că înființarea asociațiilor culturale regionale reprezintă expresia necesităților intelectualității românești ardelenе de a dezvolta într-un cadru instituțional organizat cultura majoră, corespunzătoare cu cea desfășurată de instituțiile savante ale altor popoare. Este extrem de edificatoare în acest sens mărturisirea pe care o făcea G. Barițiu în 1867, cu ocazia deschiderii Societății Literare Academice: „Ideea unei societăți academice române nu este de ieri, iar eu din parte-mi am venit la cunoștința ei înainte de aceasta cu zece ani. Această idee a fost născătoarea celor trei societăți literare române din Transilvania, Ungaria și Bucovina înființate între anii 1861—1862.”¹²

Analiza modului de organizare, a programului și a activităților avansate de ASTRA și Asociația națională arădană (organizarea secțiilor științifice, preocupări

⁶ V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, București, 1968, p. 9.

⁷ J. Chlebowczyk, *On Small and Young Nations in Europe. Nation-Forming Processes in Ethnic Borderlands in East-Central Europe*, Warszawa, 1980, p. 142.

⁸ *Idem*, p. 103; Arató Endre, *Kelet-Európa története a 19. század első felében*, Budapest, 1979, p. 225 și urm.

⁹ Al. Duțu, *Mișcarea pentru unitatea culturală a românilor în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX*, în *Națiunea Română. Geneză, afirmare, orizont contemporan*, coord. Șt. Ștefănescu.

¹⁰ D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu, 1945, p. 280; K. Hitchins, *Orthodoxy and Nationality. Andrei Șaguna and the Rumanians of Transilvania 1846—1873*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, 1977, p. 254 și urm.

¹¹ P. Cornea, *Romantismul sud-est european (Schită de caracterizare zonală)*, în *Regula jocului. Versantul colectiv al literaturii: concepte, convenții, modele*, București, 1980, p. 204.

¹² V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, p. 78.

de unificare a ortografiei, dezvoltarea producțiilor științifice elevate etc.), oferă suficiente puncte de sprijin pentru ideea enunțată. Trebuie astfel precizat că geneza asociațiilor culturale regionale este și o consecință firească a aceleiași concepții și a acelorași imperative care au concurat cîțiva ani mai tîrziu la constituirea Societății Academice Române¹³. Înființarea forului științific de la București a determinat limitarea de către societățile de la Arad și Sibiu a unor obiective și domenii de cercetare majore, acordînd interes sporit activității de culturalizare în rîndul maselor populare.

Dintr-un alt punct de vedere, apariția asociațiilor regionale s-a înscris în procesul de instituționalizare a culturii românești ardelenne pe baze naționale, reflexul difuzării romantismului în spiritul public local. Și în deceniul neoabsolutist s-au înregistrat asemenea tendințe de instituționalizare culturală la nivelul întregului corp național, fiind binecunoscute inițiativele lansate la Sibiu și Arad în anul 1852¹⁴. Acest proces a impus fondarea unor societăți culturale care să depășească în extensiune și finalitate puținele instituții existente (casine și cabinete de lectură, societăți ale elevilor etc.). Efuziunea conștiinței naționale românești, favorizată de influența benefică a ideilor herderiene¹⁵, solicita asociații culturale care să-și asume sarcina studierii trecutului, a limbii și a folclorului, a individualității etnice. Or, atît ASTRA cit și Asociația arădană au înscris în programele avansate obiective cultural-patriotice de esență romantică. Fenomenul nu este propriu doar românilor. El poate fi sesizat, pe aceleași coordonate și la o scară de valori asemănătoare, și la alte popoare supuse din monarhia habsburgică¹⁶. Promovarea studiilor istorice, preocuparea pentru dezvoltarea limbii și a literaturii etc. au fost jaloane marcante ale activității maticelor slave.

Momentul în care au fost înființate societățile culturale regionale trebuie abordat însă și dintr-o altă perspectivă. Este unul din punctele de maximă eflorescență ale mișcării naționale românești ardelenne, stimulată de epoca liberală¹⁷. De asemenea, evenimentele care s-au derulat în Principatele Române după 1859 au exercitat rolul unui catalizator asupra spiritului românilor transilvăneni¹⁸. Această stare de „efervescență națională” la nivelul de jos al societății românești au surprins-o foarte clar rapoartele oficiale din acei ani¹⁹. Dar mai ales a intuit-o cu o extraordinară luciditate pătura conducătoare ardeleană²⁰, care a și canalizat-o spre țelurile propuse.

¹³ P. Matei, *ASTRA și rolul ei în cultura națională (1861—1950)*, p. 152.

¹⁴ Tr. Magos, *Două documente în legătură cu revoluția de la 1848 din părțile Aradului*, în *Mitropolia Banatului*, XIX, 1969, nr. 4—6, p. 307; V. Curticăpeanu, *Miscarea culturală românească pentru unirea din 1918*, p. 60 și urm.

¹⁵ J. Chlebowczyk, *On Small and Young Nations in Europe...*, p. 72 și urm.

¹⁶ S. B. Kimball, *The Austro-Slav Revival. A Study of Nineteenth Century Literary Foundations*, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1973, p. 5; P. Herrity, *The Role of the Matka and Similar Societies in the Development of the Slavonic Literary Languages*, în *Slavonic and East European Review*, volume 51, nr. 124, july, 1973, p. 368—386.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Al. Duțu, *Miscarea pentru unitatea culturală a românilor în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX*, în vol. cit., p. 427 și urm.; C. A. Macartney, *The Habsburgic Empire 1790—1918*, second edition, Weidenfeld and Nicolson, 1971, p. 731.

¹⁹ Arhivele Statului Arad, *Fond George Popa de Teiuș*, dosar 2'1848—1866, raportul despre stările morale și culturale ale populației din plasa Zarandului prezentat de prim-pretorul M. Kirilovici prefectului G. Popa.

²⁰ *Correspondența lui V. Babeș (scrisori trimise)*, vol. II, îngrijit de G. Cipăianu și Ana Maria Cipăianu, Cluj-Mapoca, Ed. Dacia, 1983, p. 132.

Tot acum, la începutul deceniului șapte, s-a realizat o remarcabilă unitate în interiorul mișcării naționale românești — chiar dacă nu de durată, consecință firească a amplexării cu care ideea națională a răscolit toate nivelele societății transilvănene. Era, în același timp, semnul primatului pe care-l realiza intelectua-litatea laică asupra clerului, în conducerea vieții politico-culturale²¹. S. Bărnăuțiu, în magistralul său discurs din catedrala Blajului, relevase importanța unității de acțiune pentru afirmarea națiunii, în detrimentul confesionalismului îngust: „Sco-pul meu nu este a chema pe români la uniune confesională, ci la uniune națională. Dacă vor rămânea românii în această uniune națională, atunci vor ridica cu pu-teri unite fonduri naționale, școli, academii, societăți de economie, de știin-ță...”²² Începută grandios la nivelul de jos al societății, tendința de realizare a unei unități de acțiune între uniți și ortodocși, la ambele nivele, s-a tradus în acei ani printr-o fericită conlucrăre²³. Naționalul a prevalat în mod irecuzabil asu-pra confesionalului, la începutul epocii liberale. Ideea națională reprezenta pentru cei mai mulți exponenți ai națiunii ceva mai grandios decât confesionalismul, și, „ortodocși sau uniți, la fel au descoperit în ea sursa fraternității lor”²⁴. Este simpto-matică în acest sens alegerea în funcțiile de conducere ale ASTREI și ale Asocia-ției arădane atât a unor lideri (laici și clerici) ortodocși, cit și uniți. Evident, mem-brii acestor asociații au aparținut ambelor confesiuni²⁵. Fenomenul poate fi de-tectat și pentru maticile slave, cu care asociațiile românești prezintă multe afini-tăți²⁶. Rezumând, putem considera înființarea asociațiilor regionale și ca o conse-cință a dizolvării și diseminării confesionalului în național. Prin extensia spațială pe care au cunoscut-o în societatea românească a vremii, Asociația arădană și ASTRA au reprezentat expresia unității de acțiune realizate în sfera naționalului. Uniți sau ortodocși, membrii din Crișana sau Sătmăr, Banat sau Brașov au văzut în instituțiile de la Arad și Sibiu centre ale vieții naționale românești și nu o ma-nifestare a vreunui separatism confesional. Astfel, societățile regionale au apărut și ca o necesitate de coordonare pe un plan mai larg (în absența unor instituții poli-tice) a manifestărilor întregului corp național, a celor culturale în cazul de față.

De asemenea, înființarea asociațiilor regionale nu poate fi desprinsă de un fe-nomen deosebit de important ce s-a petrecut în structura mișcării naționale, a societății transilvănene în general, între revoluție și dualism. Evenimentele de la 1848 au demonstrat că baza socială a mișcării naționale românești era destul de largă, comparativ cu alte zone din imperiu. Dar revoluția mai evidențiasse și nive-lul politic și cultural al țărănimii, factorul deciziv al revoluției pașoptiste. În dis-cursul său din 2/14 mai 1848, S. Bărnăuțiu subliniase necesitatea orientării politicii culturale înspre popor: „Lumina științelor și a artelor mai mult nu poate fi pro-prietatea unor clase privilegiate, ci trebuie să se facă bun comun a toată națiu-ne... țineti cu poporul toți, ca să nu rătăciți...”²⁷.

²¹ C. Bodea, *Baza socială a mișcării de eliberare națională a românilor din Transilvania secolului XVIII și XIX*, în *Revist*, 31, 1978, nr. 11, p. 1964.

²² Idem, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, vol. I, p. 479 și urm.

²³ N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, ediție îngrijită de G. Penelea, Bucu-rești, 1985, p. 623.

²⁴ K. Hitchins, *Laic și ecleziastic în mișcarea națională românească din Tran-silvania*, în vol. cit., p. 68.

²⁵ Arhivele Statului Arad, fond ASTRA — despărțământul cultural al județului Arad (în continuare Fond ASTRA), dosar 6/1863, f. 28—31.

²⁶ J. Chlebowsky, *On Small and Young Nations in Europe...*, p. 143 și urm.

²⁷ C. Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, vol. I, p. 482; V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, p. 11 și urm.

Infringerea revoluției a transferat pe alte coordonate lupta românilor pentru eliberare națională, instituțiilor culturale revenindu-le un rol important. Retranscerea acțiunii politice datorită condițiilor epocii neoabsolutiste a impus recrudescența în mișcarea națională a obiectivelor cu caracter cultural-național. În deceniul șapte au apărut câteva societăți literare ale elevilor, meseriașilor etc., ilustrând sensul și direcțiile culturale ale timpului²⁸. După 1848, dar mai ales după 1860, s-a putut constata la românii transilvăneni un relativ progres economic, care s-a tradus pe planul vieții colective printr-o sensibilă ascensiune socială a comunităților românești²⁹. Aceasta a impus redimensionarea dialogului cultură-societate în direcția pe care o propusese S. Bărnăuțiu la 1848. Se puncta, astfel, cu deosebită acuitate, problema înființării unor instituții culturale care să racordeze comunitățile sătești la actul de cultură. Or, atunci când au fost concepute asociațiile de la Arad și Sibiu, fruntașii mișcării naționale au ținut cont de aceste imperative noi pe care evoluția istorică le-a propulsat³⁰. Sistemul adunărilor generale ambulante, diverse activități din „programul social” al ASTREI și al Asociației arădane reliefează pregnant sensurile noi dobândite de mișcarea cultural-națională.

Urmărind retrospectiv activitatea celor două societăți în primii ani de existență, pînă la înființarea Societății Academice, se poate sesiza o permanentă oscilație între cele două tendințe discutate anterior: preocuparea pentru creația savantă, cultura majoră și cealaltă, de popularizare, vulgarizare a științei și culturii. Credem că nu exagerăm atunci cînd afirmăm că apariția societăților culturale de la Sibiu și Arad este rezultatul „compromisului” între tendința elitar-savantă și cea culturalizatoare, populară. După înființarea Societății Academice și instaurarea dualismului, Asociația arădană — ASTRA nu în aceeași măsură — a abandonat aproape orice preocupare savantă, activitatea ei orientîndu-se aproape exclusiv spre scopuri culturalizatoare. Acțiunea culturală a dobîndit în condițiile dualismului o finalitate politică mult mai amplă. La o atare orientare a contribuit probabil și V. Babeș (spiritus rector al Asociației arădane), ale cărui preocupări în sfera culturii au fost de natură mai mult popularizatoare³¹.

Fires, înființarea asociațiilor regionale trebuie plasată nemijlocit în ambianța epocii liberale³², fără a se absconțiza cadrul oferit de aceasta. Tentative asemănătoare s-au semnalat și anterior. De aceea, mai corect ni se pare să considerăm liberalismul drept condiție și nu cauză a genezei acestor instituții. În general, la toate popoarele supuse din monarhie, epoca liberală a favorizat „înflorirea naționalismului”³³, mai ales pe linia unui pronunțat activism cultural. Acum s-a înființat Matica Slovenska, Matica Slovenă, iar Matica Srpska și-a mutat sediul la Novi Sad. Existența unei oarecare concordanțe între politica Vienei și interesele românilor — o componentă importantă a păturii conducătoare ardelenă era și

²⁸ *Idem*, p. 23 și urm.

²⁹ S. Retegan, *Dieta românească a Transilvaniei (1863—1864)*, Cluj-Napoca, 1979, p. 13.

³⁰ Vezi supra, 25.

³¹ G. Cipăianu, V. Babeș (1821—1907), Timișoara, 1980, p. 141.

³² V. Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertate națională (1848—1881)*, București, 1976, p. 146—250; K. Hitchins, *The Rumanians of Transylvania and constitutional Experiment in the Habsburg Monarchy 1860—1885*, in *Balkan Studies*, 1964, 5, p. 90—93.

³³ S. B. Kimball, *The Austro-Slav Revival. A Study of Nineteenth Century Literary Foundations*, p. 10.

funcționăria — a stimulat acțiunea politico-culturală. Funcționarii s-au încadrat masiv în mișcarea cultural-națională, unii dintre ei plasându-se în conducerea acestor societăți, de unde au susținut activ, inclusiv financiar, inițiativele lansate³⁴.

Legăturile politice existente între români și popoarele slave din monarhie — care au fost mai mult decât conjuncturale, revoluția de la 1848 demonstrând pe deplin acest lucru³⁵ — au reprezentat cadrul pentru extinderea acestor raporturi asupra altor compartimente ale vieții publice. Realitățile politico-culturale, idealurile și scopurile care au concurat la înființarea ASTREI și a Asociației arădane sînt comparabile în multe privințe cu cele care au generat Matica Slovenska și Matica Slovenă de exemplu³⁶. Aspectul pe care dorim să-l analizăm însă vizează problema funcționalității unui model cultural instituțional în spațiul românesc, din punctul de vedere al multiplelor nexuri statornicite între români și slavi în epoca modernă. Indiscutabil, Matica Srpska (înființată în anul 1826 după modelul Academiei ungare de științe³⁷) a reprezentat prototipul celorlalte societăți similare constituite în procesul renașterii culturale a popoarelor slave din Imperiul habsburgic³⁸. Analiza statutelor și a programelor ASTREI și Asociației arădane, comparativ cu cele ale maticelor slave, relevă multe similitudini, fără a se pierde din vedere particularitățile inerente ale fiecărui popor: promovarea limbii naționale prin scrieri și publicații, dotarea cu fond de carte și reviste a bibliotecilor proprii, organizarea de adunări generale periodice, categorii de membri, editarea de reviste etc.³⁹. Aceasta permite acreditarea ipotezei despre posibilitatea funcționalității în spațiul românesc a modelului cultural instituțional slav. Dar la fel de probabilă a fost și raportarea liderilor români, atunci cînd au fost concepute asociațiile regionale, la instituțiile culturale asemănătoare ale maghiarilor și sașilor: Erdélyi Múzeum și Verein für Siebenbürgische Landeskunde. Sînt numeroase referirile la asemenea instituții atunci cînd s-a pus problema constituirii asociațiilor românești⁴⁰. Astfel, într-un document referitor la înființarea Asociației arădane⁴¹, se precizează foarte clocvent în sensul celor arătate anterior: „Noi, fondatorii, atunci cînd vedem lucrarea cea salutară a celor multe și felurite asociațiuni ce le au cei de naționalitate maghiară și de alte naționalități, cum sînt: a Sfîntului Ștefan, a Sfîntului Ladislau Matica, a asociațiilor celor multe economice și de altfelu...⁴²”. De altfel, atari referiri s-au semnalat și mai tîrziu, atunci cînd se evaluau rezultatele obținute de Asociația din Arad, comparativ cu aceste societăți culturale⁴³. Foarte posibil, fondatorii asociațiilor de la Sibiu și Arad au modelat societățile respective în funcție de aceste instituții ale națiunilor cu care au venit în contact.

³⁴ S. Retegan, *Dieta românească a Transilvaniei*, p. 22; A.S.A., *Fond George Popa de Teiuș*, dosar 3/1907—1932, f. 5.

³⁵ L. Boia, *Relationships between Romanians, Czechs and Slovaks (1848—1914)*, București, 1977, p. 17—33.

³⁶ I. Lupaș, *ASTRA și Matica Slovenska*, în *Transilvania*, 75, 1944, nr. 4—5, p. 309.

³⁷ S. B. Kimball, *The Austro-Slav Revival. A Study of Nineteenth...*, p. 14.

³⁸ *Idem*, p. 6; C. Lungu, *Asociațiile culturale și idealul unității naționale*, în *Transilvania*, IX, 1980, nr. 12, p. 14.

³⁹ *Catalogul membrilor și statutele Asociației naționale în Arad pentru cultura poporului român*, Arad, 1864, p. 36—41.

⁴⁰ A. Caciora, N. Roșuț, M. Timbus, *Aradul în lupta pentru eliberare socială și națională*, vol. II, Arad, 1980, p. 31.

⁴¹ Arhiva Episcopiei Ortodoxe Române Arad, grupa I, dosar 229, document 24/1861, f. 3v.

⁴² *Federațiunea*, II, 1869, nr. 47.

Dar influențele venite dinspre slavi, maghiari sau sași au fost ajustate condițiilor specifice de dezvoltare ale poporului român, contextului social-istoric de la începutul anilor 1860.

*

Investigarea procesului de înființare a Asociației naționale arădane evidențiază câteva etape distincte, modelate de această dată de evoluția fenomenului cultural românesc. Desfășurarea adunării consultatoare pentru înființarea Asociației transilvane la Sibiu, în ziua de 9 martie 1861, a stîrnit o vie agitație și printre românii arădeni. Laici și clerici deopotrivă, în cursul verii aceluiași an, în întruniri ale intelectualității, au dezbătut problema înființării unei societăți culturale și pentru românii din zonă. În stadiul actual al informației, este greu să precizăm data la care au fost redactate statutele societății culturale arădane. Cert este însă faptul că, în cursul lunii august 1861, au fost semnate primele liste de subscripții în folosul viitoarei asociații⁴³. Firese, și statutele Asociației arădane trebuiau să cunoască în acel moment o primă redactare. Ele au trecut prin metamorfozări succesive, determinate de evoluția societății similare de la Sibiu și a evenimentelor politice din imperiu. Prima etapă în procesul formării Asociației arădane a fost încheiată de întrunirea din 5/17 septembrie 1861, a fruntașilor locali: I. Arcoși, G. P. de Teiuș, M. Bejanu, I. Rațiu, M. Romanul, A. Sandor, D. Nicoară ș.a., care finaliza o serie de ședințe anterioare. Cei 14 fruntași prezenți au hotărît să plătească o taxă de 8 fl. și să se aboneze la mai multe ziare și reviste: „Gazeta Transilvaniei“, „Telegraful Român“, „Concordia“, „Amicul Școalei“, „Arader Zeitung“, „Pesti Napló“, „Ost und West“ etc.⁴⁴ Prezența la întrunire a unui număr restrîns de intelectuali, scopul avansat, precum și taxa de membru preconizată conturează profilul societății culturale propuse de cei prezenți: o casină-cabinet de lectură a fruntașilor arădeni, și nu o asociație culturală amplă.

Aprobarea statutelor ASTREI de către autorități la 6/18 septembrie 1861, precum și publicitatea pe care au cunoscut-o acestea au modelat opțiunile intelectualilor din Arad. În fapt, evenimentele de la Sibiu au influențat a doua etapă din înființarea Asociației arădane, care demarează după această dată. La ședința din 7/19 septembrie 1861 a liderilor arădeni, se constată deja un suflu novator. Acum, aria de extensiune a societății de lectură preconizate a fi înființată a suferit sensibile modificări. S-a hotărît înființarea unei „societăți salutare pentru românimea din comitatul Aradului“ și s-a discutat problema recrutării membrilor acesteia folosindu-se rețeaua parohiilor și a judecătoriilor cercuale⁴⁵. Sint primii pași pentru abandonarea din start a caracterului elitar și preocuparea pentru un dialog cu masele populare. Era, și această mișcare culturală (ca de altfel și mișcarea politică a vremii)⁴⁶ străbătută de ideea lărgirii bazei sociale, care putea fi asigurată doar de țărănime. Extensiunea teritorială este un merit al acestei noi

⁴³ M. Timbus, *Mărturii documentare despre rolul Asociației Naționale din Arad în lupta de emancipare națională și spirituală a românilor din Transilvania* (sec. XIX), în *Ziridava*, VI, 1976, p. 165.

⁴⁴ D. Demșea, *Istoricul unei biblioteci românești — biblioteca Asociației Naționale Arădane pentru cultura poporului român*, în *Comunicări și referate*, Arad, 1974, p. 71.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ S. Retegan, *Contribuția satului la mișcarea națională a românilor din Transilvania în perioada liberalismului austriac*, în *Stat, societate, națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 343.

faze, dar scopul instituției a rămas tot unul local, caracteristic unei societăți de lectură. Desigur, nici la acea dată, statutele Asociației arădane nu îmbrăcaseră forma finală.

Între timp, în toamna aceluiași an, la 23 octombrie/4 noiembrie 1861, debutase strălucit, într-o atmosferă de general entuziasm și optimism, activitatea ASTREI. În perioada ulterioară demarării de către ASTRA a activităților ei, s-au definitivat și redactat statutele Asociației naționale arădane. Fenomenul a coincis în timp cu dezvoltarea celei de-a treia faze din procesul de constituire a Asociației din Arad. Definitivarea statutelor acestei societăți este un lucru cert în luna decembrie 1861, de când datează un document pe care l-am descoperit în Arhiva Episcopiei Ortodoxe Române din Arad. Acest document este foarte important pentru sesizarea noilor sensuri pe care le-a dobândit instituția din Arad în a treia perioadă a înființării sale din toamna anului 1861⁴⁷. Cea mai notabilă transformare o constituie evoluția de la o societate de lectură la o asociație culturală cu un program complex, menit să contribuie la progresul cultural general românesc. De asemenea, abandonarea provincialismului și abordarea problemelor stringente ale întregului popor român aflat sub dominația habsburgică a fost în măsură să-i confere acestei societăți un caracter panromânesc. Sînt edificatoare în acest sens cuvintele lui V. Babeș la a doua adunare generală a Asociației arădane din anul 1864: „A fost să fie o reuniune a fraților noștri din orașul și comitatul Arad, un fel de casină sau societate de lectură, dar împrejurările au ridicat-o la însemnătate generală, cu un destin măreț și înalt, făcînd-o de factor al înaintării culturii naționale românești peste tot...”⁴⁸. Statutele însele au consacrat acest caracter general românesc, iar adeziunea societății transilvănene la programul ei, înscrierea de membri din toate zonele geografice, au confirmat ideea enunțată.

Paralel cu înaintarea statutelor la Consiliul Regesc Locumtenențial Ungar la sfîrșitul anului 1861, doi delegați ai asociației din Arad au plecat la Viena pentru a prezenta statutele și împăratului spre aprobare. Statutele au fost aprobate prin rezoluția imperială din 17 septembrie 1862, publicată în decretul aulic nr. 15554 din 18 octombrie 1862, iar de către Consiliul Locumtenențial Ungar prin decretul nr. 10280 din 11 februarie 1863⁴⁹. Pregătirile pentru ședința de constituire a Asociației arădane au intrat astfel în primăvara anului 1863 în faza finală. Inițiativa a luat-o episcopul Aradului Pr. Ivăciocovi, care a convocat într-o ședință preliminară, la 18/30 martie 1863, intelectualitatea din Arad. Cu ocazia acestei întruniri, s-a format un comitet executiv (I. Arcoși, I. Rațiu, A. Sandor, N. Philimon, M. Romanul, I. P. Desseanu, L. Ionescu), însărcinat cu pregătirea lucrărilor pentru desfășurarea adunării constitutive⁵⁰. În cele șapte ședințe ținute, comitetul executiv a fixat programul pentru prima adunare generală, a lansat noi liste de subscripții, a făcut invitații tuturor personalităților marcante ale vieții naționale românești din Transilvania: G. Barițiu, A. Sever, I. C. Drăgușanul, T. Cipariu, A. Șaguna etc.⁵¹. Și această acțiune se încadra în intențiile liderilor arădeni de a face din Asociația arădană un focar de cultură care să depășească cadrul strict

⁴⁷ Arh. Episcopiei Ortodoxe Arad, documentul citat anterior.

⁴⁸ *Propunerea familiei de Mocioni făcută în a doua adunare generală a Asociației române naționale din Arad*, Pesta, 1864, p. 3 și urm.

⁴⁹ M. Timbus, *ASTRA — Despărțămîntul cultural Arad*, în *RevArh*, 1970, nr. 1, p. 191.

⁵⁰ V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, p. 51.

⁵¹ N. Roșuț, *Socetăți culturale arădene*, în *Ziridava*, V, 1975, p. 212.

local. Ecourile prilejuite de înființarea societății din Arad au demonstrat faptul că opinia publică românească era pregătită din acest punct de vedere.

În atmosfera de entuziasm general a avut loc la 30 aprilie 1863, la Arad, sesiunea solemnă de constituire a Asociației naționale arădane pentru cultura poporului român. Participarea intelectualilor din Banat și Crișana, precum și a unui număr mare de țărani din împrejurimile Aradului a conferit primei adunări generale a Asociației arădane caracterul unei grandioase manifestări culturale a românilor din părțile vestice⁵². În sesiunile din 30 aprilie/12 mai 1863 s-au definitivat ultimele probleme organizatorice: președinte a fost ales episcopul Pr. Ivacicovici, vicepreședinți canonicul M. Nagy din Lugoj și George Popa de Teiuș, director prim A. Mocioni, iar director secund S. Popovici. Întreaga componență a direcțiunii relevă faptul că s-a căutat plasarea în funcțiile de conducere a unor elemente atât ortodoxe, cât și unite, indiferent de apartenența lor geografică. Realizarea unității de acțiune peste confesionalism trebuia, în intenția fruntașilor arădeni, să confere Asociației arădane statutul de instituție reprezentativă a românilor din părțile vestice. S-a stabilit și sigiliul Asociației, care înfățișa „efigia mitologică a Minervei ca idealul științelor“. În sesiunea din 1/13 mai 1863, a fost constituită o delegație în frunte cu Pr. Ivacicovici, A. Mocioni, V. Babeș, S. Popovici, care să prezinte împăratului o scrisoare și omagii de mulțumire. Tot atunci s-a votat în plenul adunării bugetul pentru anul în curs, ce era distribuit în felul următor: trei părți pentru burse la elevi și studenți, o parte pentru înaintarea industriei și a comerțului, pentru autorii de manuale două părți, pentru școlile elementare două părți, pentru biblioteca Asociației două părți, pentru sprijinirea creațiilor literare și artistice o parte⁵³. Erau primii pași, modești deocamdată, pentru materializarea unui program cultural de anvergură, care să contribuie la afirmarea poporului român din aceste teritorii.

Nou înființata societate culturală a întrunit curînd azeziunea tuturor categoriilor și elementelor din societatea românească a epocii. Organele de presă românești au întreprins o largă campanie pentru prezentarea evenimentelor de la Arad ca o manifestare a comunității naționale românești⁵⁴. Știrile au provocat o vie emoție în inimile tuturor românilor; au generat credințe și nădejdi, precum și numeroase acte de simpatie concretizate în scrisori de felicitare, donații de cărți, bani etc.⁵⁵ Învățători, preoți, avocați, meseriași, elevi, studenți, țărani etc., provenind din Viena, Munkács, Făgăraș, Blaj, Sighet, Caransebeș, Lugoj, Timișoara și alte localități, s-au înscris ca membri ai Asociației arădane, dornici de a fi coautori ai progresului cultural românesc⁵⁶.

Toate condițiile erau astfel îndeplinite pentru ca Asociația arădană să dezvolte o activitate culturală de amploare, care să fie pe măsura speranțelor generate. În primii ani ai existenței sale, beneficiind și de climatul epocii liberale, Asociația arădană a lansat o serie de acțiuni care să materializeze programul statuat. Ea s-a înscris în acei ani ca un factor important de manifestare a națiunii române din

⁵² T. Botiș, *Asociația Națională Arădană pentru cultura poporului român (înființarea și cei dintîi ani ai existenței sale)*, în *Înnoirea*, II, 1939, nr. 13—14, p. 5.

⁵³ A.S.A., *Fond ASTRA*, dosar 6/1863, f. 61—62.

⁵⁴ *Aurora Română*, I, 1863, nr. 10; *GazTrans*, XXVI, 1863, nr. 37.

⁵⁵ A.S.A., *Fond ASTRA*, dosar 7/1863, dosar 36/1864, f. 38v, 62 etc.

⁵⁶ A. Caciora, N. Roșuț, M. Timbus, *Aradul în lupta pentru eliberare socială și națională*, p. 31; A.S.A., *Fond ASTRA*, dosar 16/1863, f. 28—29: scrisoarea lui G. Popa, ofițer în Italia.

părțile vestice. Tendințele de încadrare în mișcarea culturală românească din Transilvania, abordarea unor inițiative care vizau întregul corp național, au propulsat Asociația arădană drept una dintre cele mai eficiente instituții ale timpului.

IOAN BOLOVAN

CONSIDERATIONS ON THE GENESIS AND CONSTITUTION OF THE ARAD NATIONAL ASSOCIATION FOR THE CULTURE OF THE ROMANIAN PEOPLE

(Summary)

The unitary development of the Romanian regions facilitated the existence of similar institutions and structures. The constitution of cultural associations revealed quite clearly the similarities in the evolution of the Romanians in the territories under foreign domination. Our paper aims to analyse by comparison the genesis of the Romanian cultural associations as well as the background on which they were formed. The Arad cultural association (like ASTRA) formed by the Romanians, wish to have their own well-informed associations able to promote their national culture. The constitution of regional associations was also indebted to the process of institutionalizing the Transylvanian culture on a national basis, a process that was influenced by Romanticism. Thus ASTRA and the Arad cultural association included in their programmes Romantic objectives — the studying of the past, language and folklore and the promotion of national literature. The cultural associations appeared in a time when the Romanian national movement in Transylvania was highly stimulated by the liberal age and by the Union of the Romanian Principalities. At the same time the two associations were interested in cultivating and educating the broad masses of the people and their programmes brought to light the changes in the Romanian cultural movement after 1848. Our investigation brings into relief some distinct stages in the evolution of the Arad cultural associations and how they were influenced by the Romanian cultural life in general, and by the 1861 events from Sibiu in particular. The most remarkable achievement was the giving up of the local provincialism in favour of the major problems of the Romanians from the Habsburg empire. It made the Arad cultural association one of the most outstanding national institutions of the Romanians, with an important contribution to the development of the cultural movement of the Romanians in the western parts of Transylvania.

CONTRIBUȚII DOCUMENTARE PRIVIND AJUTOARELE DIN ROMÂNIA PENTRU ÎNFIINȚAREA UNEI ȘCOLI ROMÂNEȘTI LA TURDA

Personalitate de prim rang a vieții politice a românilor din Transilvania, Ioan Rațiu a militat cu aceeași fervoare, proprie prodigioasei sale activități puse în slujba idealurilor naționale ale poporului său, și pentru cauza înființării unei școli în folosul conaționalilor săi din Turda și împrejurimi.

Necesitatea dezvoltării învățământului românesc din Transilvania a constituit o convingere statornică a fruntașilor românilor ardeleni care vedeau în înființarea de școli, în găsirea de mijloace pentru susținerea acestora, una dintre căile de propășire a națiunii lor, aflată într-o flagrantă stare de inferioritate în ceea ce privește posibilitățile oferite de cadrul oficial. Aceasta era și situația de la Turda, astfel că, la numai cîțiva ani de la deschiderea propriului birou avocațial, Ioan Rațiu se afla deja adinc implicat în problemele înființării unei școli românești. Într-o scrisoare din 16 noiembrie 1865¹, Ioan Rațiu îi comunica despre stadiul la care se ajunsese pînă atunci lui George Bariț, aceluiași pe care și mai tîrziu² îl va încunoștința asupra rezultatelor demersurilor sale, îi va cere și va primi sprijin. De la Blaj, turdenii aveau să primească un substanțial ajutor din partea prepozitului capitular Baziliu Rațiu (1783—1870), care a promis, pe timpul vieții sale, cite 1.000 florini anual, așa încît pînă în martie 1870 se primiseră circa 6—7.000 florini³. După o evaluare din iunie 1874, întreaga donație făcută de Baziliu Rațiu s-a ridicat la peste 12.000 florini⁴. Tot din Blaj, în contextul interesului pe care și Timotei Cipariu îl manifesta pentru dezvoltarea învățământului românesc din Transilvania, îl aflăm pe marele cărturar salutînd cu satisfacție, într-o scrisoare din 7 noiembrie 1867 către George Bariț⁵, eforturile lui Ioan Rațiu pentru înființarea școlii din Turda. Reușita acestor eforturi era însă condiționată în primul rînd de procurarea fondurilor bănești necesare edificării școlii și asigurarea salariilor profesorilor.

În strădania sa de a completa aceste fonduri, realizate în principal prin amintita donație a lui Baziliu Rațiu și contribuția localnicilor, Ioan Rațiu a luat inițiativa solicitării de ajutoare bănești și de la românii de peste munți.

Documente privitoare la sprijinul primit din România pentru înființarea școlii din Turda au mai fost publicate⁶ și valorificate istoric⁷ în lucrări care subliniază

¹ K. Hitchins, L. Maior, *Correspondența lui Ioan Rațiu cu George Barițiu 1861—1892*, Cluj, 1970, p. 97.

² *Idem*, p. 194—195 și 204—205.

³ *Idem*, p. 204.

⁴ Documentul VII din Anexe.

⁵ Șt. Pascu, I. Pervain, I. Chindriș, D. Suciu, I. Buzăși, *George Bariț și contemporanii săi*, vol. IV, București, 1978, p. 348.

⁶ M. Popescu, *Frații din regat și școala română din Ardeal*, în *Țara Birsei*, 1936, VIII, nr. 5, p. 416—417; D. Popovici, *Din legăturile lui M. Kogălniceanu cu Transilvania*, în *Arhiva românească*, tom. IX, partea I, 1943, p. 125—143; K. Hitchins, L. Maior, *op. cit.*, loc. cit.

⁷ Șt. Pascu, *Mihail Kogălniceanu și problemele epocii sale*, în *AISISP*, an. XIII, nr. 5, 1967, p. 75; G. Neamțu, *Mihail Kogălniceanu și Transilvania*, în

semnificațiile profunde ale multiplelor legături dintre filii aceleiași națiuni în perioada dinaintea desăvârșirii unității naționale românești.

În urma preluării unei donații făcute muzeului nostru de către urmași ai marelui luptător național Ioan Rațiu, au fost inventariate o serie de documente care au darul să îmbogățească informația cunoscută pînă acum din sursele citate mai sus, atît în ceea ce privește ajutoarele bănești primite din România pentru școala din Turda, cît și, mai ales, legăturile existente între marile personalități ale vremii, din România și Transilvania, între care se detașează contactele directe și corespondența dintre Mihail Kogălniceanu, Ioan Rațiu, George Bariț, Al. Papiu Ilarian, V. A. Urechia.

Cel mai semnificativ dintre documentele publicate acum este raportul asupra rezultatelor călătoriei sale din august-septembrie 1869 la București, pe care Ioan Rațiu l-a prezentat, în mai 1871, în fața Eforiei școlare din Turda. Pe baza datelor acestui raport și a altor documente, anexe ale acestuia, este posibilă conturarea unei imagini cuprinzătoare a demersurilor, în vederea strîngerii de fonduri, făcute în timpul acestei călătorii, acțiune care își are importanța ei în contextul complexei activități a lui Ioan Rațiu, al istoriei învățămîntului românesc din Transilvania, dar se remarcă, mai ales, prin aceea că a prilejuit cîteva întîlniri între omul politic transilvănean și Mihail Kogălniceanu. Cele două mari personalități se cunoscuseră încă în vara anului 1867, la Pesta⁸, și dacă atunci au: „vorbit mai pre larg despre împrejurările nefavoritoare în care se află poporul român din Transilvania, unde statul nu vine de loc întru ajutorul instrucțiunii publice...”⁹, este mai mult decît probabil că subiectul discuțiilor din 1869 a fost mai cuprinzător decît problema strictă a ajutoarelor pentru școala din Turda¹⁰. Pentru această supoziție ar pleda antecedente de genul celui citat, faptul că discuțiile s-au purtat, în cea mai mare parte a lor, în locuința lui Mihail Kogălniceanu, precum și urarea pe care acesta o adresa lui Ioan Rațiu la plecarea din București, dorindu-i-se fruntașului transilvănean: „reușite depline în toate cele românești”¹¹. De altfel, Ioan Rațiu se bucura, încă la acea dată, de aprecieri dintre cele mai favorabile printre personalitățile vieții publice din România, așa după cum rezultă și dintr-o scrisoare a lui V. A. Urechia care, în martie 1870, regreta faptul de a nu-l fi putut cunoaște personal pe acela pe care îl socotea drept „unul dintre bărbații cei mai distinși ai românismului”¹².

În ceea ce privește scopul declarat al călătoriei la București a lui Ioan Rațiu, acesta avea să primească cel mai prețios sprijin din partea lui Mihail Kogălniceanu, sub patronajul căruia s-a desfășurat colectarea ajutoarelor bănești. La stabilirea modalităților concrete de acțiune au concurat de asemenea Al. Papiu Ilarian și George Bariț, care se aflau și ei la București în vederea participării la ședințele Societății Academice.

Studii, XX, 1967, nr. 5, p. 925; V. Netea, *Spre unitatea statală a poporului român*, București, 1979, p. 257—258.

⁸ K. Hitchins, L. Maior, *op. cit.*, p. 194.

⁹ Documentul I din Anexe.

¹⁰ Ioan Rațiu și Mihail Kogălniceanu au mai discutat probleme politice de mare importanță, așa cum a fost aceea referitoare la alegerea lui Lucien Bona- parte ca mitropolit greco-catolic în Transilvania, vezi K. Hitchins, L. Maior, *op. cit.*, p. 185.

¹¹ Documentul I C.

¹² Documentul I P.

După ce au fost litografiate listele de colectă¹³, acestea au fost expediate la 618 septembrie 1869, împreună cu o circulară, semnată de ministrul de interne Mihail Kogălniceanu, adresată prefectilor celor 33 de județe, cărora li se cerea să dea curs adunării de bani pentru școala din Turda¹⁴. Sumele strânse urmau a fi trimise lui Kogălniceanu, iar de aici, pe măsură ce soseau de la județe, aveau să ajungă la Turda prin intermediul lui Al. Papiu Ilarian. În acest fel, pînă în aprilie 1871, au ajuns la Turda 3.883 lei și 35 bani (194 napoleoni) care, adăugați la cei 150 napoleoni, primiți de Ioan Rațiu de la Mihail Kogălniceanu, în septembrie 1869 la București, totalizau 344 napoleoni (converțiți în 3.054 florini)¹⁵. Tot în legătură cu colectele județelor s-a păstrat o scrisoare a lui Ioan Rațiu către Zaharia Antinescu la Ploiești, datată 9 septembrie 1873¹⁶, prin care se apela și la prefectul județului Prahova, Stanislav Căpitănescu, pentru colectarea de ajutoare bănești.

Fondurile adunate pe căile amintite mai sus au fost dirijate spre rezolvarea problemelor legate de edificarea localului de școală. Pentru asigurarea salariilor personalului didactic s-a încercat obținerea unei subvenții anuale din partea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice. În acest scop, în septembrie 1869, a fost întocmit de Ioan Rațiu în colaborare cu Mihail Kogălniceanu, Al. Papiu Ilarian și George Bariț, un memoriu în care era argumentată necesitatea înființării la Turda a unei școli primare cu patru clase pentru băieți și două pentru fete și se solicita înscrierea în bugetul ministerului a unei subvenții anuale de 500 de galbeni¹⁷. Pentru susținerea în Camera legislativă a aprobării acestei subvenții, Ioan Rațiu s-a adresat mai multor deputați încă atunci cînd se afla la București¹⁸. După reîntoarcerea sa la Turda a reînnoit cererile în sprijinul memoriului prin scrisori adresate lui Mihail Kogălniceanu¹⁹ și lui V. A. Urechia²⁰.

Deși nu s-a soldat cu vreun rezultat concret, și această acțiune prin care se urmărea obținerea unei subvenții și-a avut însemnătatea ei prin aceea că a sporit numărul celor care sprijineau cauza școlii din Turda, a făcut mai larg cunoscută în România situația învățămîntului românesc din Transilvania.

Dificultățile majore cu care au fost confrunțați fruntașii românilor din Turda au făcut ca abia în toamna anului 1873 să poată fi deschisă prima clasă a școlii pentru care s-au depus atîtea eforturi²¹. Pentru ca acestei prime clase să îi urmeze deschiderea și a celorlalte trei ale proiectatei școli cu 4 clase, în iunie 1874 a fost inițiată o nouă încercare de colectare de fonduri prin lansarea unui apel către numeroase notabilități române din Transilvania cărora li se solicita contribuția²².

Documentele care urmează conțin și alte detalii privitoare la eforturile pentru înființarea acestei școli și la ajutoarele primite din România. Semnificația acestor

¹³ Documentul I A.

¹⁴ Documentul I D.

¹⁵ Documentul I și anexele F., G., H., I., K.; M. Popescu, *op. cit.*, p. 417 a publicat o listă a sumelor trimise de 26 de județe, vezi documentul IV.

¹⁶ Documentul V. Astfel de demersuri trebuie să fi fost și scrisorile expediate în 6 noiembrie 1872 către Stanislav Căpitănescu — Ploiești, N. Chițu — Craiova, Pantilie Popășu — Galați și Nicolau Gherasi — București, demersuri atestate de recipisele poștale păstrate la MuzIstTrans, Nr. inv. M 8648 b—c.

¹⁷ Documentul I E.

¹⁸ Documentul I.

¹⁹ Documentul II.

²⁰ Documentele I P. și R.

²¹ Documentul VII.

²² Idem.

ajutoare este cu mult mai amplă decât cuantumul lor propriu-zis, ea fiind inserisă în problematica vastă a legăturilor românilor din Transilvania cu România, legături care au reprezentat una dintre premisele majore ale făuririi statului național unitar român.

MARIA MAGDALENA JUDE — IOAN CIUPEA

ANEXE²³

I

*Onorată Eforie!*²⁴

Copie

În anul 1867 făcînd în Pesta cunoștință cu Dl. Mihail Kogălniceanu²⁵ din România și cunoscînd încă mai de mult eminentele talente și influența cea mare, ce o are acest bărbat de Stat în România, mi-am dat toată silința de a-l convinge, despre necesitatea înființării școalelor naționale în Transilvania și în specie în orașul Turda. Am vorbit mai pre larg despre împrejurările nefavorizatoare în care se află poporul român din Transilvania, unde Statul nu vine de loc întru ajutorul instrucțiunii publice și l-am rugat ca să ne cîștige în România ajutoare pentru înființarea unei școli centrale române în orașul Turda.

Dl. Kogălniceanu mi-a promis că va stăruî după reîntoarcerea sa în patrie a ne cîștiga ceva ajutoare pentru școala noastră. Mi-am ținut de datorie după reîntoarcerea mea din Pesta a face cunoscută această împrejurare onoratei Eforii.

După întîlnirea cu Dnul Kogălniceanu am așteptat încă doi ani fără ca să fi pășit de-a dreptul pentru cîștigarea ajutoarelor pentru școala noastră.

În anul 1869 toamna fiind Dnul Kogălniceanu Ministru de interne în România; am crezut a fi cu scop a trimite pre cineva din sinul Eforiei la București, pentru cîștigarea ajutoarelor promise de mai înainte pentru școala noastră.

Eforia m-a împuternicit pre mine a face această călătorie la București în interesul școlii. Prevăzută cu una plenipotență a Eforiei Scolastice am și plecat la București în 21 august 1869. Sosind în București am comunicat scopul călătoriei mele cu Dnii Papiu Ilarian și G. Barițiu care încă se aflau în București la ședința Societății Academice. Pre timpul cînd am sosit în București Dl. M. Kogălniceanu nu se afla acasă, din care cauză am fost silit a aștepta mai bine de 10 zile pînă s-a reîntors din Moldova.

Îndată ce s-a reîntors din Moldova, l-am cercetat mai întîi în Ministeriu, dar acolo fiind ocupat n-am putut vorbi despre cauza școlii, așa m-a provocat să-l cercetez acasă, dimineața înainte de 7 ore.

În urma aceasta l-am cercetat acasă la locuința sa mai de multe ori, și i-am arătat mai pre larg necesitatea înființării școlii noastre. Mi-a promis 200 pînă în 300 galbeni, dar totodată m-a provocat să-i dau mai multe liste de colecte ca să le trimită la Prefecți pentru adunarea ajutoarelor.

A În urma acestei provocări am litografiat aici sub A. alăturata listă de colectă în mai multe exemplare.

Din aceste liste am predat Dlui Ministru Kogălniceanu, 33 exemplare precum arată scrisoarea Dlui Argintoeanu, Directorul Ministeriului de interne aici în origine sub B. alăturata.

B
C Dl. Ministru Kogălniceanu precum arată epistola D-sale aici în origine sub C. alăturată a trimis la fiecare Prefect din România cîte una listă de colectă pre

²³ Ordinea în care vor fi prezentate documentele este aceea stabilită de Ioan Rațiu în raportul prezentat, în mai 1871, în fața Eforiei școlare din Turda.

²⁴ MuzistTrans, Nr. inv. M 8657.

²⁵ În documentele provenind de la Ioan Rațiu: Kogălniceanu.

lingă provocarea alăturată în origine sub D. ca să stăruiască a aduna cât mai multe ajutoare pentru școala noastră.

În înțelegere cu Dl Kogălniceanu și cu sus numit Dnii Papiu și G. Barițiu înainte de plecarea mea din București am făcut și predat sub E. în copie alăturata cerere Ministrului secretariu de Stat la Departamentul Cultelor și Instrucțiunii Publice în România, în care l-am rugat să mijlocească la Camera legislativă votarea și trecerea în Bugetul Instrucțiunii Publice a unei subvențiuni anuale de 500 galbeni pentru școalele naționale române din Turda.

Pentru sprijinirea acestei cereri am rugat și pre ceilalți Miniștrii de atunci, asemenea pre mai mulți deputați din Cameră.

Cu două sau trei zile înainte de plecarea mea din București m-am întâlnit cu Dl Kogălniceanu în Senatul României, unde mă aflam și cu ca auditoriu. Cam la finea ședinței mi-a făcut semn să mă duc în sala de conversare unde mi-a predat 150 napoleoni.

Să trec acum la rezultatul listelor de colecte trimise Prefecților din România.

După cum se vede din epistola Dlui Papiu Ilarian dto. 28 ianuarie s.v. 1870 aici în origine sub F. alăturată am primit 2.932 5/1000 lei noi, sau după cum arată scrisoarea Ministrului Kogălniceanu către Papiu sub G. în origine acelușă, 146 1/2 napoleoni și 2 1/2 sfanți. Din această sumă are reținut Dnu Papiu 4 lei noi pentru portul poștale după cum arată epistola Dlui Papiu din 5 iulie 1870 sub H. în origine am primit 832 lei 17 bani (suma a fost 842 lei 17 bani, dar 10 lei s-a reținut pentru portul poștale).

În fine după scrisoarea originală a Dlui Papiu dto. 2 aprilie s.v. 1871 sub I. și scrisoarea Ministrului nr. 671 din 1871 în origine sub K. am mai primit pentru școala noastră 119 lei 13 bani. Cu totul am primit în 3 rinduri:

- a) 2932 5/100 lei
- b) 832 lei 17 bani
- c) 119 lei 13 bani

3883 lei 30 bani²⁶

Sau în aur socotind fiecare napoleon după cursul din România cu 20 lei; fac napoleoni 194. Adăugându-se la această sumă napoleonii primiți de la Dl Kogălniceanu... 150 fac suma de... 344 napoleoni. Din această sumă s-a substras 32 1/2 napoleoni pentru acoperirea speșelor drumului, a intențiunii și a tipăririi listelor după expensuariul sub L.

Suma de 311 1/2 napoleoni s-a schimbat după acfuz de M. N. cu 3054 fl. v.a. Suma aceasta de 3054 fl s-a plătit pentru realitățile cumpărate de la Velies Ödön, precum arată protocolul sub O. și ratioținiurile școalei.

În anul 1870 a căzut Dlu Kogălniceanu din Ministeriu și n-a mai fost nime care să ne apere cauza școalei; asemenea și camera în mare parte este compusă din conservatori.

Cu toate acestea precum se vede din aclusele P.R. în origine și după căderea Dlui Kogălniceanu, am stat în corespondență cu Dnu V. Alesandru Urechia, care și-a dat toată ostentala pentru aplacidarea subvențiunii cerute. Acesta este rezultatul călătoriei mele la București.

Venind liberalii și cunoscuții mei la putere, am speranța că se va aplacida subvențiunea cerută. Al Onor Eforiei stimătoriu Dr. Rațiu m.p. Turda în mai 1871

A.

Lista de colectă²⁷

Pentru fondul școalelor naționale romane din urbea Turda în Transilvania unde instrucțiunea publică e cheștiune de viață pentru o populațiune românească în număr de 120 mii locuitori.

²⁶ De fapt 3883 lei 35 bani.

²⁷ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8648 a (s-au păstrat două exemplare litografiate din lista de colectă).

București 3/15 septembrie 1869

Dr. I. Rațiu m.p., Președintele Eforiei școalelor române din Turda.

No. curent	Numele contribuenților	lei noi	bani
---------------	------------------------	---------	------

B.²⁸

Se recunoaște prin aceasta că s-a primit de la D. Rațiu, avocat, un număr de treizeci și trei exemplare: „*Listă de colectă*” pentru fondul școalelor naționale române din urbea Turda, din Transilvania, spre a se împărți Dlor Prefecți ca să facă prin patriotismul Domniilor lor a se obține subscripțiuni de la bunii români, în ajutorul zisului fond.

1869 septembrie 5, București, Directorul Ministeriului de Interne, C. Argintoianu

C.²⁹

Cabinetul

MINISTRULUI DE INTERNE

București 1869, 6 sept.

Domnul meu

Vă alăturez aici un exemplar din circulara ce am adresat prefecților din județe pentru a sprijini subscripțiunea în privința școalelor române din Turda.

Cu această ocaziune vă doresc drum bun și reușite depline în toate cele românești. Primiți asigurarea deosebitei mele considerații.

Kogălniceanu

D.³⁰

România

1869—7 vrie

Ministeriul de Interne

Diviziunea Serviciului

Comunal

No

București

Domnule Prefect

Primind de la D. I. Rațiu Doctor în drept Președintele Eforiei Școalelor Române din Urba Turda (Transilvania), un număr de 33 exemplare „*Listă de Colectă*” pentru fondul școalelor naționale Române din zisa Urbe, vă trimit și D-Voastre pe lângă aceasta o asemenea Listă, și făcînd apel la patriotismul și dorința de cultură a poporului Român, de care sînteți însuflețit, nu mă îndoiesc, vă rog, Domnule Prefect, să depuneți toată stăruința spre a obține de la bunii

²⁸ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8649.

²⁹ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8651. S-a păstrat și plicul acestei scrisori. Pe plicul cu antetul tipărit „Cabinetul Ministerului de Interne” adresa este scrisă de mîna lui Mihail Kogălniceanu: „Domnului Dr. I. Rațiu, avocat, hotel Lazar No. 9”.

³⁰ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8646. Textul circularii adresate prefecților a mai fost publicat de M. Popescu, *op. cit.*, loc. cit.

români ce se vor subscrie în acea listă, o sumă cît mai cuviincioasă, în raport cu scopul pentru care se deschide această colectă.

Suma banilor ce se va aduna, împreună cu Lista de subscripțiune, mi le veți înainta la adresa mea, ca și eu la rîndu-mi, să le trimit locului cuvenit.

Primiți, Domnule Prefect, asigurarea considerațiunei mele.
Ministru

Șeful Diviziunii

E.³¹

Copie

Domnule Ministru al Cultelor
și al Instrucțiunii publice!

Subscrisul însărcinat de către Eforia Școalelor românești din orașul Turda, în Transilvania, precum se vede din alăturata plenipotență îmi iau voia a vă ruga Dle Ministru, ca să binevoiți a mijloci la Onorata Cameră legislativă, votarea și trecerea în Bugetul Instrucțiunii publice a unei subvențiuni anuale de 500 galbeni pentru școalele naționale românești din orașul Turda în Transilvania.

Temeiurile care mă îndeamnă a veni cu această rugămintă, sunt următoarele:

I. Orașul Turda vechea *Colonia salinae*³², pre a cărei cîmpie a învins Traian și a fost asasinat Mihai, se află aproape în centrul Transilvaniei, are aproape 8.000 locuitori, din care ce e drept, numai 2.500 sunt români curați, însă în regiunea de care este împrejurat acel oraș sunt peste 120.000 români curați.

Fiii acestora lipsiți cu totul de școale primare și gimnaziale românești, într-o distanță de 10 miluri spre Sud și 22 spre Nord sunt siliți a cerceta numai școalele maghiare din Turda, Cluj, Aiud, Oșorhei, cu înveterata periclitare a naționalității și a limbei.

II. Românii din loc și alți binefăcători au făcut pînă acum în favoarea școalelor atîta, că au înființat una școală comunală elementară, au cumpărat un lot și casă spre același scop cu 5.200 fl. (:1.000 galbeni); au mai adunat și un sîmbure de fond pînă la suma de 7.000 fl., iară mai departe le-a fost preste puțință a merge.

III. Provocarea la concursul celorlalți conaționali ai noștri, ne este îngreunată, mai vîrtos din cauză că acestia preste tot au sacrificat de 18 ani încoace, pentru instrucțiune, literatură institute filantropice peste 2 milioane florini și mai sacrifică neîncetat mai vîrtos cînd văd, că statul tocma de ar voi, nu-i poate ajuta, ci din contra pe an ce merge le cere tot mai multe impozite.

IV. Interesele noastre bine înțelese cer neapărat ca în Turda, să se înființeze deocamdată cel puțin una școală primară de băieți cu 4 clase și una de fetețe cu 2 clase, cu un director, 3 docenți și 2 docente.

Toate celelalte spese, le vom coperi cu ajutorul ceriului din pungile noastre iară asigurarea plăților deși foarte modeste pentru personalul instrucțiunii, ne e preste puțință.

Așa spre acest scop ne rugăm pentru acordarea unei subvențiuni anuale sigure de 500 galbeni.

Deplin încredințat de generoasa sprijinire ce veți binevoi a ne întinde Dle Ministru, am onoare a fi al Dniei Voastre plecat serv Dr. I. Rațiu, Advocat și Președintele Eforiei Școalelor Române din Turda.

³¹ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8547.

³² La data întocmirii acestui memoriu, septembrie 1869, se mai credea că la Turda ar fi fost vechea *Colonia Salinae* romană. Abia după ce Th. Mommsen stabilea definitiv, în 1873, localizarea la Turda a anticei *Potaissa* se va încetățeni identificarea conformă adevărului istoric, vezi M. Bărbulescu, *Evoluția cercetărilor privind Potaissa romană*, în *Potaissa. Studii și comunicări*, vol. II, Turda, 1980, p. 287.

F.³³

București 28 Ian. s.v. 1870

Frate Rațiu

Nu e ființă mai de treabă decît Kogălniceanu cînd dă de *belca* cum zicem noi. În ziua scoaterii sale cu rușine de la guvern, mă pomenii cu alăturata adresă și sumă pentru școala din Turda. Din suma de 2.936 5/100 lei *lipsește 4 lei noi* care s-au oprit la expedițiune. I vei avea cu altă ocaziune. Te rog să-mi răspunzi de primire. Întreg ministeriul, pus și susțiat de străini, a căzut cu mare rușine cum merita. Vei citi *Românul*.

Am primit scrisoarea Dnei Emilia. V-am trimis *Viața lui Șincai*.
Salutare

A. Papiu Ilarian

Adnotare pe verso: „Răspuns în 14/3 1870 I. Rațiu“

G.³⁴

ROMANIA
MINISTERIUL DE INTERNE
Diviziunea Serviciului
Comptabilității
No. 1039

București 1870, Luna Ian. 22

Domnule!

După foile de subscripțiune ce s-au deschis în țară pentru ajutorul Școalelor Naționale din Turda Transilvaniei, adunîndu-se pînă astăzi suma de Două mii nouă sute treizeci și șase lei 5/100 am onoare a ve-i trimite Dv. odată cu aceasta, și vă rog să binevoiți a-i trimite la destinația lor prin D. Doctor Rațiu. Iar de primire vă rog binevoiți a răspunde Ministeriului.

Primiți Domnule încredințarea considerației mele.
Ministru Kogălniceanu

Șeful comptabilității
semnătura

D-Sale D-lui Papiu Ilarian

H.³⁵

București 5 Iuliu 1870

Frate Rațiu,

Ți mai trimit pentru școala din Turda suma de lei noi 842, bani 17, și anume
după adresa No. 7.835 787. 65

Iar după adresa No. 9727 54. 52

Am luat însă din acești bani
pentru porto poștal

10
832. 17

Vă salut. Sărut mina Doamnei

A. Papiu Ilarian

N.B. Te rog, trimite fără întîrziere chitanța.

³³ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8632.³⁴ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8650. Pe marginea adresei adnotare a lui A. Papiu Ilarian „146 1/2 nap. 2 1/2 sfați“.³⁵ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8655.

I.³⁶

Iubite Rațiu,

N-am îndoiială că suta (100) de exemplare din *Viața lui Șincai* ce ai primit anul trecut prin D. Barițiu se va fi vândut.

Eu încă am mai primit cu începutul anului curent de la guvern colecță pentru școala din Turda, lei noi 119, bani 13, precum se vede din alăturata adresă No. 671. (Suma de lei 52 și s-a fost trimis cu ocaziunea precedentă). Eu ți-aș trimite această sumă de 119 — 13, însă poșta costînd bani, iar Dta avînd a-mi trimite prețul cărților, am crezut că e mai bine să se scadă această sumă din banii ce ai a-mi trimite, trimițîndu-mi numai restul. Fi bun răspunde-mi la această scrisoare.

Pre aici merg trebile foarte rău, foarte mișelește. Cetiți gazetele, e de prisos să vă mai scriu.

Sărut mîna Dnei Rațiu. Vă salut pe toți.

Al vostru amic

A. Papiu Ilarian

București 2 aprilie s.v. 1871

K.³⁷

ROMANIA
MINISTERUL DE INTERNE
Diviziunea Serviciului
No. 671

București, 16/28 Ian. 1871

Domnule,

Pe lângă suma din urmă de lei 52, înaintată D. cu adresa n. 9727, mai primindu-se acum de la Prefecturile de Muscel și Putna lei una sută nouăsprezece bani treisprezece (119=13) adunați pentru ajutorul școalelor naționale din Turda Transilvania, am onoare a vă înainta pe lângă aceasta susmenționata sumă de bani, și vă rog să binevoiți a o trimite la destinația lor, iar de a lor primire să binevoiți a răspunde Ministerului.

Primiți Domnule încredințarea considerației mele.

p/entru/ Ministru
Argintoianu
Dlul Papiu Ilarian

p/entru/ Șeful Diviziei
semnătură

L.³⁸

Copie

În 21 august 1869, am plecat de acasă către București.

Din Turda pînă în București și îndărăpt (:8 zile) vezi 92 fl. cr
A și B

În București odaia și cafeaua dimineața 14 /galbeni/ și 85 fl —
8 șfanți, adică (vezi C)

³⁶ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8655 a.

³⁷ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8656. Pe margine adnotarea: „Cu lei 119 bani 13”.

³⁸ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8658. Documentele anexate situației cheltuielilor comportate de deplasarea lui I. Rațiu la București permit cunoașterea modului în care s-a desfășurat această călătorie. Plecat din Turda în 9/21 august I. Rațiu ajunsese pînă în 12/14 august la Brașov, unde și-a reținut, în acea zi, un loc pentru

După D. galbenul s-a schimbat cu 5 fl. 87 cr., iară napoleonul cu 9 fl. 87 cr.

Socotelile sub E. F. G. H. I. se alătură pentru ca să se vadă speșele drumului.

După socoteala sub I. s-a plătit pentru litografierea listelor de colecte

În București în 21 zile, prînz, una birje (trăsură) a 6 fl. pe zi 11 fl. cr

Speșele corespondențelor cu Dnii Kogălniceanu, Urechia, Popu etc. 126 fl. cr

Suma	3 fl
	317 fl. cr

Turda în mai 1871

Dr. Rațiu m.p.

O.³⁹

Protocol

Despre ședința eforiei școlii normale românești groco-catolice a comunei bise-ricești din Turda ținută în 14 noiembrie 1870.

Fiind de față: Dr. Ioan Rațiu președinte; Ioan Mezei secretar și Demetriu Rațiu, Samson Rațiu, Gregoriu Mănărădianu și Dr. Vasiliu Rațiu.

1. Președintele relatează, cum că conform voinței Măriei Sale d. Basiliu Rațiu prepozit al capitlului Metropolitan din Blaj ca fondator a indicatei școale (vezi epistolele sub 1 și 2) s-au cumpărat cu drept de proprietate casele și locul intern ale maestrului de poștă domnului Eugeniu Velics, care se află în piața Turdei în vecinătatea nemijlocită a realităților școlii mai înainte cumpărate trimițându-i spre acest scop una sumă de 5156 fl. v. austr. pre lingă donul făcut deja mai înainte de mărinimosul fondator după contractul sub 3. cu suma de 15.000 fl. v.a. din care 10.000 fl. v.a. s-au și plătit, iar suma restantă de 5.000 fl. e de a se plăti în două rate și adeca 2.500 fl. v.a. în 15 iulie 1871; 2.500 fl. v.a. în 7 septembrie 1872 pre lingă percentele în contract stipulate, și adeca pretensiunea de 2.000 fl. obliga-țiuni urbariale computeate în înțelesul contractului de cumpărare în suma de 1400 fl. v.a. din banii incursi din colecte prin președintele eforiei în sumă de 3054 fl. v.a. din chiria realităților școalei prin Ștefan Rațiu 190 fl. v.a. — și din chiria realităților cumpărate plătite anticipativ după protocolul de licitațiune 170 fl. v.a., iar restul de 30 fl. v.a. din capital și 18 fl. 92 cr. (percente) tot prin Ștefan Rațiu din banii școalei (: vezi contractul sub și chitanță) după care rezultă cum că s-au plătit 10.000 fl. capital și 18 fl. 92 cr. camătă avînd de a se întabula aceeași sumă restantă pre realitățile cumpărate spre asigurarea vînzătorului. Se ia spre îmbucurătoare știință și se determină esoperarea întabulării atît spre cîști-garea dreptului de proprietate, din partea școalei normale indicate, cît și spre asigurarea vînzătorului pentru suma restantă din prețul cumpărării și cu aceasta se încredințează președintele și secretarul.

2. Președintele din motiv că realitățile amintite în 24 aprilie 1871 în sensul contractului de cumpărare devin în posesiunea și libera dispunere a eforiei pune la ordine discutarea asupra modalităților administrării acelor realități. Se ia decîsul

București la cursa de poștalion din 17/29 august, ora 4 dimineața (MuzIstTrans, Nr. inv. M 8658 b). În București a rămas 21 de zile, fiind găzduit de „Hotel Lazar“, la care achită nota de plată 7/19 septembrie (MuzIstTrans, Nr. inv. M 8658 c), în aceeași zi plecînd la Brașov la ora 4 după amiază (MuzIstTrans, Nr. inv. M 8658 e). În 8/20 septembrie a plecat din Brașov spre Sibiu (MuzIstTrans, Nr. inv. M 8658 a), de unde, în 10/22 septembrie la 6 dimineața, a plecat spre Alba Iulia (MuzIstTrans, Nr. inv. M 8658 f), iar de aici, după ce a fost găzduit o noapte de „Hotel Binder“ (MuzIstTrans, Nr. inv. M 8658 g), s-a reîntors la Turda.

³⁹ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8654. Documentele sub litera M și N lipsesc.

că acele în sensul §-ului 19 din statute să se esarendeze pre calea licitațiunii pre un an din 24 aprilie 1872 pre lângă următoarele condițiuni:

1. Prețul exclamațiunii e 300 fl. v.a.
2. Voitorii de a concura la licitațiune au de a depune un vadiu de 10%.
3. Arendatorul are de a plăti arenda în trei rate egale și adică 1/3 parte în 8 zile de la subscrierea protocolului de licitațiune, în care se va computa vadiul depus, 1/3 parte în 24 aprilie 1871, iar 1/3 parte în 29 sept. 1871.
4. Arendatorul relaxațiune nu poate pretinde.
5. Arendatorul realităților trebuie să se supună jurisdicțiunii locale din Turda.
6. Realitățile se vor preda pre lângă inventar și arendatorul va fi dator după decursul timpului arendei a le reînturna în starea primită conform inventarului.
7. Arendatorul este dator a pune sub asigurare clădirile esarendate în sumă de 2.700 fl. v.a. fără de a pretinde relaxare din arendă.

Termenul se defige pre 20 noiembrie a.c. și se va face cunoscut pre calea îndatinată.

Spre efectuarea licitațiunii se esmite una comisiune stătătoare din membri: Ștefan Rațiu, Ioan Rațiu și secretarul Ioan Mezei.

Eforia n-a putut cu această ocaziune observa termenul §-ului 19 din statute, deoarece la încheierea contractului de cumpărare din partea vânzătorului s-a condiționat pentru astă dată un termen mai scurt.

P.⁴⁰

București, 15/27 mart. 1870

Stimate Domnule,

Regretăm mult și eu că, lipsind de la București (eram la Copenhaga), nu avui ocaziunea grată de a vă face cunoștință personală, după ce m-ați deprins, cu faptele Dtre, a vă aprețui și a vă cunoaște de atita timp ca pre unul din bărbații cei mai distinși ai Romanismului. Ceea ce e regretat nu e însă și pierdut și deci sper că în decursul anului acestuia îmi voi satisface această dorință, cu vreo ocaziune.

Am vorbit cu amicii mei în privința subvențiunii școalei din Turda și sum trist să vă spun că sesiunea Camerei fiind aproape terminată, cu anevioa se poate spera vreun succes de astă dată, mai ales Camera fiind sub impresiunea votării unui buget ca acela ce știți, soldându-se cu 14.000.000 deficit. Să desperăm oare? Nu! Până în toamna anului acestuia, D. Kogălniceanu (care vă salută), eu și amicii noștri vom face sperăm ceva pentru dorita de toți școală de la Turda. Cu actualul Minister, de altmintealea, puțin e de așteptat... Numai, Doamne fereste de mai rău! Fiți siguri, Domnule stimate, că suntem devotați cauzei pentru care mi-ați scris și că vom lucra cu iubire și căldură pentru triumful ei.

Aceeași siguranță s-o aveți, vă rog, despre stima și devotamentul ce particularmente vă poartă

V. A. Urechia

R.⁴¹

Onorabile Domn,

Scrisoarea Dle din 31/1 anul acesta o primim la timp și dădui acea inclusă, către amicul nostru D. Kogălniceanu.

Ne propunem, onor Domn, a cere în Cameră subvențiunea pentru școalele

⁴⁰ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8653 a. În scrisoare V. A. Urechia arăta că seafia la Copenhaga, motiv pentru care nu l-a putut cunoaște personal pe Ioan Rațiu. Alături de A. Odobescu, V. A. Urechia a participat la Congresul internațional de arheologie preistorică deschis la 22 august, vezi *Românul* din 4 și 5 septembrie 1869.

⁴¹ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8653. Scrisoarea poate fi datată în anul 1871. V. A. Urechia răspunde lui I. Rațiu privitor la transmiterea scrisorii acestuia din urmă către M. Kogălniceanu, datată tot 31/I avind menționat anul 1871, vezi Documentul III.

din Turda, deși situațiunea financiară a țării ne face dificilă cererea. Să sperăm că vom învinge dificultatea. Aș fi fericit să vă o pot anunța.

În așteptare vă rog să mă știți pururea gata la asemenea servicii și al Dtră plecat servitor.

V. Ales. Urechia

II⁴²

Stimate Domnule Ministru!

Bunăvoința, cu care ați îmbrățișat cauza școalei noastre mă îndeamnă a vă ruga, să binevoiți a sprijini și cererea Eforiei scolastice îndreptată către d. ministru al cultelor și instrucțiunii publice, ca să mijlocească de la On. Cameră legislativă, votarea și trecerea în bugetul instrucțiunii publice a unei subvențiuni anuale de 500 galbeni pentru școlaele naționale românești din orașul Turda.

După ce de mult v-ați convins, Onorate domnule ministre, despre necesitatea înființării acestor școale, sperăm cu toată încrederea cum că prin influența ce aveți în Cameră veți reuși de a se vota această sumă și votându-se veți asigura totodată unei populațiuni de 120 de mii suflete o dezvoltare națională.

Profit de această ocaziune de a vă asigura despre deosebita mea stimă și considerațiune.

Turda în 28/9 1870

Dr. Rațiu

III⁴³

Prea Stimată Domnule!

În urma listelor de colecte pre care ați avut bunătate a le trimite prefectilor din România am primit în anul trecut ceva preste 186 napoleoni prin domnul Papiu. Vă mulțumesc prea stimată domnule în numele eforiei și a tinerimei, care cu ajutorul lui Dumnezeu și al bărbaților mărinimoși și iubitori de cultură, precum sperăm, în scurt se vor bucura de un institut atât de necesar și atât de dorit.

Să mă scuzați, Vă rog dacă și cu această ocaziune repetesc rugarea eforiei noastre pentru una subvențiune anuală de 500 sau cel puțin de 300 galbeni pentru asigurarea lefilor profesorilor.

În fine, Vă rog să binevoiți a-mi scrie câteva cuvinte, cum că în toamna anului 1869 mi-ați înminat 150 napoleoni pentru școala din Turda.

Eforia scolastică are cea mai mare încredere în mine, eu însă pentru regula mea și ca în viitor, să nu poată avea cineva suspiciune în contra mea, doresc ca această recunoaștere din partea Dumneavoastră să o am în mână.

Primiți vă rog asigurarea stimei și devotamentului ce vă poartă

Turda 31/1 1871

Dr. Rațiu

VI⁴⁴

Listă de bani primiți

1. Județul Argeș	52 lei	14. Județul Muscel	90,43 lei
2. Județul Brăila	568 lei	15. Județul Mehedinți	137,68 lei
3. Județul Bacău	55,59 lei	16. Județul Olt	512,49 lei
4. Județul Bolgrad	508,04 lei	17. Județul Putna	154,49 lei

⁴² Scrisoarea a mai fost publicată de către D. Popovici în *op. cit.*, p. 135.

⁴³ *Ibidem.*

⁴⁴ Lista colectelor din județe a fost publicată de M. Popescu în *op. cit.*, p. 417.

5. Județul Botoșani	205,25 lei	18. Județul Roman	130 lei
6. Județul Buzău	27,95 lei	19. Județul Rîmniceu-Sărat	40 lei
7. Județul Cahul	30 lei	20. Județul Tecuci	92,51 lei
8. Județul Covurlui	55 lei	21. Județul Teleorman	42,32 lei
9. Județul Dorohoi	183 lei	22. Județul Tutova	550,60 lei
10. Județul Fălciu	117,50 lei	23. Județul Suceava	163,75 lei
11. Județul Iași	40 lei	24. Județul Vâlcea	62,27 lei
12. Județul Ialomița	157,14 lei	25. Județul Vlașca	67,71 lei
13. Județul Ismail	50 lei	26. Județul Vaslui	35,25 lei

Au rămas dateare 7 județe (din 33) Prahova, Dîmbovița, Dolj, Romanați, Gorj, Neamț, etc.

În total s-a strîns suma de 4.129,27 lei, ce s-a primit de Papiu în două rînduri dînd chitanțe pentru aceasta.

V⁴⁵

Stimate Vere

În urma promisiunei Dlui Căpitănescu, cum ca la toamnă a.c. va încerca a aduna ceva colecte pentru școala din Turda, vin a te ruga st. vere să binevoiești a-i aduce aminte și totodată a-i da mină de ajutor în această cauză, căci suntem în mare lipsă cu școala și totuși, la octombrie voim a deschide clasa prima. Soacra mea cu copii se află la noi — dar în scurt va pleca la Brașov fiindcă se deschid scolile. Mulțumită cerului, noi pînă acum suntem sănătoși.

Doresc să vă afle în deplină sănătate această a mea scrisoare și vă rog să primiți cordiale salutări de la mine și întreaga mea familie.

Alu Dv
Turda în 9/9 1873

Stimătoriu
Dr. Rațiu

VI⁴⁶

Ploiești, în 22 sept. 1873

Stimate și iubite Vere

Am primit stimata Dv. Epistolă de la 9 ale curente, și întîlnindu-mă înadins cu Dl. Căpitănescu, i-am comunicat cele cuprinse întrînsa.

Dsa a zis: „să facem ceva fiindcă am promis“. L-am rugat și din parte-mi cu insistență, promițîndu-i și din parte-mi că voi conlucra și eu din puteri în această chestiune.

De cîte ori îl voi întîlni i voi aduce aminte de promisiunea dată, și îl voi stimula spre scopul știut.

Voi încerca și eu pe ici pe colea, și aș dori că cît de curînd să vă anunț despre un rezultat favorabil școalei Dv.

Scuză-mă iubite Vere, că nu v-am răspuns îndată, fiind foarte ocupat cu tipărirea unui calendar pentru anul viitor și a unei broșuri care se dă ca premiu gratis pe lingă dînsul; voi fi mai exact în viitor, așa sper.

Aș dori ca să aflu dacă sunteți sănătoși cu întreaga familie; căci în epistola Dv. arătîndu-mi că sunteți sănătoși, adăugați și cuvintele „pînă acum“, ceea ce mă făcu să înțeleg, că a fost și pe la Dv. epidemia cholică. În Ploiești s-au ivit numai cîteva cazuri, acum a dispărut.

Noi suntem sănătoși, și dorim ca și Dv. să vă bucurați de o deplină sănătate.

⁴⁵ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8659. Este vorba despre conceptul scrisorii către Zaharia Antinescu.

⁴⁶ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8660.

Vă rugăm să primiți salutări cordiale de la mine și întreaga mea familie. Verișoarei sărutări de mîini, iar D-tale îmbrățișări fraterne de la

Al Dv. mult stimătoriu Z. Antonescu

VII⁴⁷

Necesitatea înființării unei școale române centrale în opidul Turda, ca centrul către care gravitează la 100.000 români lipsiți de orice institut de cultură, a fost în deosebite timpuri și împrejurări ventilată. Realizarea acestei idei mărește însă, din cauza multelor și giganticelor obstacole, în un timp îndelungat, a trebuit să se considere ca una dintre dorințele noastre pie. Numai patrioticului sacrificiu al fericitului și binemeritatului de odinioară preposit capitular Vasile Rațiu, care, pătruns de însemnătatea acestei idei salutare, pentru formarea unui fond școlar a donat preste 12.000 fl.v.a., este a se mulțami plăcuta pusețiune de a ne putea ocupa astăzi serios de ideea ridicării unei școale centrale în Turda.

Cu suma donată de fericitul de odinioară preposit Vasiliu Rațiu, la care s-a mai adaus preste 3.000 fl.v.a. adunați pre calea colectelor, s-a cumpărat două realități în piața Turdei, cari aduc un venit anual de 1.400 fl.v.a.

Însă fiind că acestea realități s-au cumpărat cu suma de 20.000 fl.v.a., pentru solvirea prețului de cumpărare a trebuit a se contrage un împrumut, spre a cărui depurare însă un șir de ani va trebui a se întoarce una însemnată parte din proventele realităților, destinate pentru dotarea profesorilor.

Sub aceste împrejurări, după ce în toamna anului trecut s-a deschis deja 1-ma clasă în una localitate, fiind de necesitate supremă ridicarea clădirilor încă în toamnă a.c. pentru succesiva deschidere a 4 clase normale, românii din Turda și jur, fără osebire de confesiune, în 7 iunie a.c. st.n. au ținut una adunare generală, cu care ocaziune accentuându-se din nou urgența ridicării clădirilor școlare, pentru realizarea mai cu efect a scopului prefapt, s-a ales una comisiune centrală de 12 membri care, pre lângă procurarea materialului de edificat, s-a plenipotențiat a putea întreprinde toate celea de lipsă pentru ajungerea acestui scop național.

Cu bucurie trebuie să constatăm, cum țărani noștri, cu această ocaziune, emulau în promisiunea de a vectura gratuit materialul necesar și cum emulau întru oferirea brațelor de lucru, cari promisiuni au și început, mare parte, a deveni fapte.

Dar fiindcă, pre lângă tot pronunțatul zel de sacrificiu al românilor din Turda și jur, noi de noi abia putem avea prospecte de a duce, în un timp așa scurt, în îndeplinire ridicarea acestei școale, devenită atit de necesară, ne permitem a apela la cunoscutul zel și sacrificiu pentru tot ce e național al

D.Voastre și a Vă ruga, să binevoiți a ne întinde posibilul succurs material întru realizarea scopului sus atins.

Ofertele mărinimoase, după ce veți binevoi a le trimite la adresa: Jacob Lugosianu, protopop gr. cat. în Turda (Transilvania) se voru da publicității cu mulțumită.

Din ședința Comisiunei centrale ținută în Turda, în 11 iunie 1874 st.n.

Jacob Lugosianu
pres/edinte/
Ludovic Ciato
not/ar/

⁴⁷ MuzIstTrans, Nr. inv. M 8662 a—g. Apelul s-a păstrat în opt exemplare litografiate. Conform „Protocolului de expedițiuni în cauza edificării școalei centrale rom. din Turda” (MuzIstTrans, Nr. inv. M 8664) reiese că Apelul a fost trimis la peste 100 de frunți ai românilor transilvăneni, între care: Mitropolitul Vancea la Blaj, Episcopul Olteanu la Oradea, Episcopul Pavel la Gherla, Matei Nicola la Abrud, Simion Balint la Roșia, I. Moldovan la Blaj, Dr. G. Silași la Cluj, Petru Pipoșiu la Tirgu Mureș, Al. Bohățiel la Năsăud, G. Manu la Dej, I. C. Drăgușanu la Făgăraș, I. Popu la Brașov, A. Schiau la Deva, A. Boieru la Aiud, V. Moldovan la Timnăveni, I. Pinciu la Medias, M. Cirlea la Alba Iulia, Anania Trombițașiu la Berchieș, Anania Moldovan la Cîmpeni, Ioan P. Maior la Reghin, Dr. Vasile Rațiu la Iara, Axente Sever la Alba Iulia, Iacob Bologa Sibiu, Ioan Nechita la Zalău, Alimpiu Barboloviciu la Șimleu, Ioan V. Rusu la Sibiu, Alexandru Silași la Bistrița, Petru Bradu la Orlat etc. Protocolul consemnează expedierea Apelului pentru anii 1874—1875.

CONTRIBUTIONS DOCUMENTAIRES CONCERNANT LES SUBVENTIONS ENVOYÉES PAR LA ROUMANIE POUR L'ÉDIFICATION D'UNE ÉCOLE ROUMAINE À TURDA

(Résumé)

Les documents publiés ici apportent une série de détails concernant les subventions envoyées par la Roumanie pour l'édification à Turda d'une école roumaine, action qui a eu en Ioan Rațiu son principal promoteur. Il est ainsi mise en évidence un côté de sa complexe activité déployée pour les idéaux nationaux de son peuple. Sont mises en lumière les relations qui ont existé entre les personnalités marquantes de la vie publique des Roumains de Transylvanie et de la Roumanie comme: Ioan Rațiu, Mihail Kogălniceanu, Al. Papiu Ilarian, V. A. Urechia, George Bariț et d'autres. La signification des subventions de Roumanie pour l'édification de l'école à Turda et des relations des personnalités des Roumains d'un côté et de l'autre des Carpathes s'inscrit dans le vaste domaine de la lutte pour l'accomplissement de l'unité nationale roumaine.

SĂRBĂTORIREA „CENTENARULUI HOREA“ (1784—1884), SIMBOL AL LUPTEI PENTRU UNITATEA ROMÂNILOR

La 1884 se succedaseră deja 100 de ani de la seismul social cu implicații naționale al răscoalei conduse de Horea, Cloșca și Crișan, dar reverberațiile neîmplinirilor și nemulțumirilor pe care anii nu le-au șters, și pe care dualismul le resuscita într-o formă mai rafinată, mocneau adînc în frustratul spirit românesc.

Regimul „mîinii de fier“ al lui Tisza Kálmán devenea din zi în zi tot mai sufocant, lovind în presa, școala, cultura și dezvoltarea economică a românilor din Transilvania, crezîndu-se a fi la adăpost prin aderarea nefirească dar inevitabilă a României la Tripla Alianță în 1883.

În ciuda opresiunii guvernanților și a unei afișate indifferențe a guvernului de la București, formal aliat al Austro-Ungariei, dorința nestăvilită de a cinsti memoria celor trei luptători pe tărîm social și național, concentrată în formula „Centenarul Horea“, a dus la o campanie susținută în timp și intensitate, conferind anilor 1884—85 atributul unei perioade deosebit de agitate în care s-a ajuns la arestări și persecuții, procese și complicații diplomatice.

Toate aceste neliniști se desfășurau pe fundalul demersurilor pentru celebrarea centenarului, vădit fiind că valorile și aspirațiile răscoalei de la 1784, pene în conștiința românilor, cîștigaseră atunci, după 100 de ani, sensuri noi, mai adînci și mai bogate. Noile semnificații, mai ales naționale, veneau să alimenteze maturizarea mișcării dacoromâne, dînd glas liber împlinirii visului de unitate, care prin larga sa extindere devenise o forță politică recunoscută atît de prieteni, cît și de adversari. În fruntea acestui curent politic ce cuprinsese ca un torent ambele versante ale Carpaților stătea gruparea tinerilor radicali emigrați din Transilvania în România, adepți înflăcărați ai ideii dacoromâne, uneori numită și iredentistă. Sensul cuvîntului de sorginte italiană era folosit de membrii mișcării pentru a-și exprima într-o formă eclatantă aspirația ardentă a făuririi cu un ceas mai devreme a unui stat național unitar, prin adoptarea unor metode similare celor folosite la 1784, renunțînd, cu alte cuvinte, la lupta legală, parlamentară.

Greutățile și piedicile întîmpinate de cei ce voiau să sărbătorească concomitent „centenarul Horea“ în România și Transilvania, deși aveau cauze diferite, au fost reale și serioase. Depășirea, atenuarea sau escamotarea impedimentelor drastic impuse de stăpînire s-au datorat solidarității opiniei publice a tuturor românilor — sprijinită de o parte a presei naționale. Mulți au înfruntat baionetele jandarmilor din Sălaj, Alba Iulia și Apuseni, iar alții au sfidat persecuțiile poliției din București.

Temerarii ce stăteau în fruntea acestei acțiuni de masă apărînd demnitatea națională rosteau de data aceasta în numele sacralului centenar că ora înfăptuirii unității naționale se apropia vertiginos și nu mai era decît o chestiune de timp.

Ioan Slavici întreba retoric în *Tribuna*: „Horea—Cloșca și unirea tuturor românilor într-un singur stat: ce au a face acestea una cu alta?“¹ Răspunsul era că

¹ *Tribuna*, I, nr. 74 din 14/16 iul. 1884, p. 293.

cele două probleme atât de deosebite aveau în comun elementul „frică” inspirat stăpînitorilor de conștiința nedreptății dominației lor. Într-un alt articol, tot Slavici constata că nu știe cu certitudine dacă Horea „S-a intitulat ori nu rege al Daciei”, dar că tinerii care s-au pribegit din Transilvania „țin cu orice preț, ca el să se fi intitulat așa, stăruie cu tot dinadinsul ca ideea regatului dac să fie națională română, pentru că aceasta e singura lor mîngăiere”².

Odată cu stabilirea firelor care legau răscoala lui Horea de unirea românilor, atrăgea în continuare atenția cercurilor conducătoare că intensificarea oprîmărilor după 100 de ani de la răscoală ar putea duce la explozia unei noi mîini populare ce nu va mai putea fi controlată și dădea a se înțelege că ea va realiza tocmăi acea „unitate temută” de stăpînitorii vremelnici.

Să urmărim deci cum s-a țesut planul acestei acțiuni, cum a fost proiectată și cum s-a desfășurat această nobilă mișcare sui-generis, cu întinse efecte dinamizante pentru societatea românească în mijlocul căreia se flutura pentru prima dată deschis, cu o asemenea vehementă, steagul inexorabilei unități.

Pentru românii din Austro-Ungaria, inițiativa sărbătoririi centenarului Horea a venit din partea lui Pavel Rotariu, redactorul gazetei *Luminătorul* din Timișoara. În articolul „Întru memoria lui Horea”³ din 23 iulie 1883, Rotariu atrăgea atenția publicului român că în anul următor se vor împlini 100 de ani de cînd românii din Transilvania, fără indemn, conducere și instruire din partea intelectualelor, au dat primul semn de reînviere, care trebuia comemorat pentru efectele lui folositoare atât pentru români, cit și pentru „frații maghiari cu cari avem să trăim în dragoste și frățietate”. Spera ca nimeni să nu se opună sărbătoririi evenimentului care a pus atât de relevant în evidență simțul de libertate și curajul poporului de a și-o recîștiga prin propriile forțe.

Stratagama, sau naivitatea, a fost prompt spulberată de furia presei guvernamentale. Astfel soarta centenarului părea deja pecetluită cu un an înainte. Dacă presa guvernamentală s-a pretat la o așa urgie de invective doar pentru exprimarea unei intenții, însemna că pătura conducătoare rămăsese surprinzător de sensibilizată la o distanță în timp atât de apreciabilă de eveniment, putîndu-se prevedea o reacție dură din partea ei.

Articolul lui Rotariu a fost etichetat de „agitatoric”, deoarece prin comemorarea eroilor neamului era acuzat de a intenționa să cultive virtutea și eroismul pentru „timpuri de trebuință”, dar presa intolerantă se întreba, care vor fi acele „timpuri de trebuință”? Desigur, acest gen de educație nu putea fi îndreptat decît împotriva integrității teritoriilor coroanei Sfîntului Ștefan.

Din Iași, mult mai tirziu, *Noua revistă* revendică primatul ideii organizării centenarului. Adnotînd articolul periodicului ieșean, Gh. Secășanu face însă în *România liberă* o precizare demnă de toată încrederea datorită poziției sale de președinte al Societății „Carpații”: «Sunt doi ani de cînd Societatea „Carpații” a pus mai întîi pe tapet, în una din ședințele sale, chestiunea centenarului lui Horea»⁴. Informația indică deci o ședință din toamna anului 1882.

Un rol de frunte în inițiativa sărbătoririi centenarului Horea se pare a-l fi avut și *Dacia viitoare* de la Paris, despre care *Tribuna* susținea că: „ideea unei serbări a centenarului răscoalei de la 1784 s-a ivit mai întîi tot la Paris”⁵, lansată

² *Idem*, I, nr. 75 din 15/27 iul. 1884, p. 297.

³ *Luminătorul*, IV, nr. 56 din 16/28 iul. 1883, p. 1—2.

⁴ *România liberă*, VIII, nr. 2157 din 19 sept. 1884, p. 3.

⁵ *Tribuna*, I, nr. 76 din 17/29 iulie 1884, p. 301.

probabil de unul din cunoscuții tineri socialiști, Horea Rosetti. Deoarece *Dacia viitoare* a apărut abia la 1 februarie 1883⁶, primatul de necontestat al inițiativei revine de fapt Societății „Carpații”. De altfel, demersul lui Pavel Rotariu pare să fi fost tot de inspirație „carpatină”, dacă e să dăm crezare opiniei presei guvernamentale care-l încadra categoric între dacoromânii de frunte din Banat.

Dar indiferent de încercarea pedantă pentru a stabili cui i-a revenit mai întâi inițiativa, o reală importanță istorică are afirmația *României libere* ce comunica faptul cum „cu inima am fost toți demulți de o idee”, adică de aceeași părere. Și așa era, pentru că presa patriotică și numeroase grupuri sociale de dincolo și de dincoace de Carpați s-au raliat cu mult entuziasm și speranță în a ridica steagul acestei sărbătoriri atât de dragi sufletului românesc avid de libertate socială și națională.

George Barițiu, susținând și el sărbătorirea centenarului, avertiza în *Observatorul* că „A nu face această serbare, ar însemna a ne arunca în foc toată istoria noastră, și aceasta numai ca să nu se supere guvernul”⁷. Răscoala de la 1784, mai spunea el, era tot atât de importantă pentru românii din Transilvania, pe cât era de importantă pentru francezi revoluția din 1789. Îi îndemna totodată pe conaționali să-i imite pe francezi în căldura cu care își serbează marile evenimente ale istoriei lor naționale.

Întimplător sau nu, tocmai la Paris are loc prima manifestare jubiliară, la celebra Universitate Sorbona unde profesorul Alfred Rambaud reînvie în cadrul cursului său de istorie imaginile viguroase ale eroilor tumultuoasei răscoale de la 1784 din puțin pe atunci cunoscuta Transilvanie⁸.

Faptele nu se opresc însă la elevate comemorări științifice, departe, în străinătate, ori la declarații de intenții ca aceea din *Luminătorul*.

Societatea „Carpații” face din acțiunea sărbătoririi centenarului Horea o problemă de mândrie națională. Se alege o comisie ce va elabora un program potrivit căruia se va desfășura sărbătorirea. Centenarul va fi cinstit atât de către românii ardeleni refugiați în România, cât și de către autohtoni, căci se spune în comunicat: „faptele istoriei naționale ne privesc pe toți, oriunde s-ar fi petrecut”. Arătând de ce acțiunea pornește din România, în comunicat se mai preciza cu îndreptățit scepticism că: „Cine știe cum se va putea sărbători în actualele împrejurări revoluția lui Horea în Transilvania. Demnitatea națională cere însă ca cel puțin sub scutul coroanei lui Mihai și Ștefan să ne gândim la faptele marilor martiri de la 1784, așa cum reclamă însemnătatea lor și datoria noastră de a nu uita pe cei ce mor pentru libertatea neamului românesc”⁹.

Avîntul pentru sărbătorire a cuprins inimile cu adevărat românești nu numai de la București și Iași, ci din *toată țara*, ceea ce dădea speranțe organizatorilor că evenimentul va fi celebrat într-un mod demn de martirii eroi. Tinerii socialiști de la *Noua revistă* ieșeană comunicau fraților de peste Carpați că dacă pentru moment nu le puteau oferi vreun ajutor, cel puțin voiau să le arate prin această sărbătorire că nu i-au uitat, că inimile lor bat pentru dîșii, că aveau același cuget ca și ei; că românii din România liberă doreau unirea cu frații lor „într-un singur mînunchi”¹⁰.

⁶ Nerva Hodoș, Al. Sadi Ionescu, *Publicațiunile periodice românești*, I (1820—1906), București, p. 183.

⁷ *România liberă*, VIII, nr. 2155 din 16 sept. 1884, p. 1—2.

⁸ *Luminătorul*, V, nr. 15 din 22 febr./5 mart. 1884, p. 1—2.

⁹ *România liberă*, VIII, nr. 1988 din 19 febr. 1884, p. 3.

¹⁰ *Idem*, nr. 2068 din 30 mai 1884, p. 2—3.

Problema care mai era de lămurit consta în luarea și a unei hotărâri dacă să fie aniversată izbucnirea răscoalei ori execuția lui Horea și Cloșca. Ieșenii propun primul moment, deși societatea „Carpații“, ulterior, în *Unitatea națională*, organul ei de presă, va oferi spațiu tipografic în 1885 și manifestărilor închinatelor celor executați pe roată, după cum propusese de altfel și George Barițiu, în ciuda măsurilor autorităților care înăbușeau pe loc sau preîntîmpinau prompt orice tentativă de sărbătorire a răscoalei în Transilvania¹¹.

Programul propus la București era simplu, fără pretenții de pompă oficială. La 2 noiembrie 1884 românii erau îndemnați să sărbătorească cei 100 de ani de la izbucnirea răscoalei (data fusese comunicată unei delegații de tineri carpațini chiar de Nicolae Densușianu). În cadrul acestei sărbătoriri, „comitetul“ înscrisesse: 1) publicarea unui *album* la care urmau să colaboreze publiciști și scriitori de dincolo și de dincoace de Carpați; 2) litografierea portretelor lui Horea, Cloșca și Crișan pentru a le răspîndi în casele românilor; 3) organizarea unui banchet al tinerimii la București pe data de 2 noiembrie, la care să ia parte reprezentanți ai românilor de peste tot; 4) din venituri și contribuții să se înființeze un „Fond al lui Horea“, din care să se ajute acei dintre românii subjugăți ce ar cădea victime opresiunii¹².

Modest program, constata și I. C. Drăgescu, un mai vechi luptător pe terenul mișcării dacoromâne; atît de modest, încît guvernul de la Budapesta ar trebui să fie recunoscător autorilor lui pentru moderația ce și-au impus-o¹³.

Dar abia a fost publicat programul, cît atît la București, cît și în Austro-Ungaria presa oficială s-a năpustit asupra lui ca la un act capabil să modifice cine știe ce raporturi de forțe în echilibrul european.

Bucureștiul legat de „alianță“ era nevoit să cedeze pretențiilor monarhiei, care a cerut prin ambasadorul Mayr înăbușirea oricăror mișcări pentru sărbătorirea centenarului Horea¹⁴.

„Alianța“ era de fapt nenorocitul motiv pentru care guvernul și ziarele sale din București demonstrau că serbarea ar putea produce mari încurcături statului față de puternicul vecin. E adevărat, se spunea: „Apelul este plin de sentimentalism“ dar, „este el și patriotic în împrejurările actuale?“ În ultimă analiză, opinia publică era destul de dezorientată: era patriotic să rezisti presiunii, sau, dimpotrivă, era patriotic să cedezi?! Și iată centenarul devenit aproape „problemă europeană“ gata să periclitaze stabilitatea și pacea în Balcani¹⁵.

Poziția guvernului Brătianu este rapid însușită de tinăra *Tribună* de la Sibiu, care în felul ei voia să dea ajutor guvernului românesc, încercînd totodată și să evite declanșuirea unei prigoane masive împotriva românilor din Transilvania, căci, arăta ea: „Guvernul prin organele sale oprește serbarea; își pune oamenii să pîndească după români și să miroase nu cumva au de gînd să se întrunească spre a serba centenarul“¹⁶, deci, să se renunțe la serbare, deoarece „prea suntem agitați — zicea tot *Tribuna* —, prea suntem necăjiți, prea suntem dispuși la mișcări violente, și serbarea nu poate decît să înăsprească încordarea nenorocită ce

¹¹ *Observatorul*, VII, nr. 84 din 1 nov./20 oct. 1884, p. 338.

¹² *Românul*, XXVIII, nr. din 5 iulie 1884, p. 599. Cf. *România liberă*, VIII, nr. 2098 din 5 iulie 1884, p. 3.

¹³ *România liberă*, VIII, nr. 2112, din 22 iulie 1884, p. 2.

¹⁴ *GazTrans*, XLVII, nr. 116 din 10/22 iulie 1884, p. 2 și nr. 117 din 11/23 iulie 1884, p. 1.

¹⁵ *Telegraful*, București, nr. 3639.

¹⁶ *Tribuna*, I, nr. 155 din 24 oct./5 nov. 1884, p. 617.

există între noi și¹⁷ stăpînitori. Nu de aceeași părere era însă *Gazeta Transilvaniei*, *Observatorul* și *Luminătorul*.

Cel ce va răspunde cu puritate și demnitate intransigentă la vînturarea de către presa guvernamentală a doctrinei că adevărat patriot este acela care cedează din rațiuni de stat, concepție acreditată la București, dar și la *Tribuna*, va fi tot I. C. Drăgescu. Patriotismul autentic, afirmă el, nu este acela al unor căpătuiți și ajunși, pentru care patria e doar acolo unde le merge bine, ci acela al înflăcăraților idealiști, asemenea celor ce au făcut din Italia sfișiată o patrie mare, una și nedespărțită. Or, pentru români tocmai asemenea inimi ardente și generoase „ne vor fi trebuincioase în marea zi a probelor și luptelor”¹⁸.

„Din toate părțile — mai spunea el — ni se recomandă prudență, tact, un patriotism tăcut, rece, mărginit: ni se spune că sunt manifestări care compromit țara și viitorul ei. Vorbele sunt prudente, diplomatice, dar adevăratului patriotism cine-i poate pune limită?”

În consecință, reafirmă Drăgescu, „Anul 1784 este o dată însemnată în viața poporului român, ziua de 21 octombrie [2 noiembrie] este o sărbătoare națională; a o uita este a uita trecutul, a ne face nedemni de viitor“ [...] „Vom serba centenarul și vom da tributul nostru de recunoștință, de admirație și dragoste umbrelor sfinților martiri Horea, Cloșca și Crișan și tuturor celor căzuți cu ei pentru o cauză sfîntă; ne vom închina memoriei lor, vom binecuvînta numele lor și din exemplele lor vom culege puteri noi în lupta pentru progres și pentru reconstituirea naționalității noastre”¹⁹.

După această lecție de patriotism, însușită de largi cercuri ale ardelenilor emigrați și de tot mai mulți români autohtoni, poziția guvernului Brătianu devenea extrem de delicată, aflat între presiunile Austro-Ungariei și presiunile propriei opinii publice.

În Țară se sărbătorește totuși cu mult entuziasm și avînt centenarul răscoalei. La București intervine și amestecul poliției, dar, voit sau nu, inefficient. La Craiova sărbătoarea e liberă și scilicitoare — se adună și o importantă sumă de bani pentru o școală din Transilvania. Grandios se sărbătorește centenarul la Iași, presa fiind de acord că de la 1859 capitala Moldovei n-a mai asistat la o manifestare atît de măreată. Tot ce avea Iașul mai distins a participat la sărbătoare, iar jurnalul *Națiunea* îi înștiința pe românii ardeleni că ideea unității s-a deșteptat în conștiința întregului popor român și că secolul care a dat unitatea Italiei și Germaniei va oferi speranțe întemeiate și celorlalte popoare care „mai sunt sub asupritori străini”²⁰.

La Galați, C. Ressu ține o cuvîntare aprinsă despre starea românilor ardeleni la 1784²¹. Cu sobrietate centenarul se mai sărbătorește la Brăila și în alte localități mai modeste, ba chiar și în unele comune.

Dacă în Țară se putea sărbători liber centenarul, cu mai mare sau mai mic fast (dar în nici un caz oficial), să vedem pe scurt cum se desfășoară această acțiune în Transilvania.

Dorința de a-l aniversa ca pe o măreată sărbătoare a fost judicios subliniată de *Neues Wiener Tagblatt*, care arăta că românii, pretutindeni în românescul Ardeal, vor să dea „memoriei [eroilor] lor obolul admirațiunii și adorării lor”, iar

¹⁷ *România liberă*, VIII, nr. 2112 din 22 iulie 1884, p. 2.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Luminătorul*, V, nr. din 31 oct./12 nov. 1884, p. 4.

²¹ *Românul*, XXVIII, nr. din 24 oct. 1884, p. 954.

ziarele românești îi și sărbătorească ca pe „marii anteluptători ai ideii române de unitate”²².

Serbările populare erau însă drastic interzise prin ordin ministerial, doar presa mai putea, în limitele cenzurii, să formuleze o parte din cele ce le gîndea despre răscoala de la 1784. Bătrîna *Gazetă* cu întinerite elanuri publica în articolul comemorativ din 2 noiembrie [21 octombrie st. v.] 1884 mai multe păreri în această chestiune, subliniind în special că românii din Munții Apuseni „Cu cinci ani înaintea marelui revoluții franceze [...] au înălțat steagul libertății și s-au sculat în contra opresorilor lor pentru apărarea drepturilor omului”²³.

La încercări sau presupuse încercări de sărbătorire a centenarului răscoalei, guvernul Tisza reacționa prompt. Numai la zvonul că în Sălaj, pe dealul Drăguței se vor aduna 10—20.000 de români, ministerul de interne trimite de urgență 120 de jandarmi care au patrat și au păzit împrejurimile timp de mai multe zile²⁴.

În Caransebeș se fac arestări și procese cu ocazia serbării de 3/15 Mai, crezîndu-se că a fost asimilată cu „centenarul Horea”, dar mai ales pentru că după serbare s-a jucat hora, pe care oficialitatea o considera o manifestare închinată lui Horea. Rezultatul a fost că românii care și-au petrecut acest maiul în „Valea Raiului” au schimbat numele locului în „Valea lui Horea”²⁵.

Tinerii români de la Universitatea din Budapesta au vrut să serbeze centenarul în cadrul Societății „Petru Maior”. Intenția a fost drastic suprimată²⁶.

Pe scurt, guvernul era hotărît să curme, constituțional sau nu, de la rădăcină, orice mișcare în ceea ce privește centenarul lui Horea. Toți comiții supremi au primit de la Budapesta dispoziții confidențiale, că, oriunde s-ar ivi în Transilvania vreo mișcare pentru sărbătorirea memoriei lui Horea și Cloșca, să intervină imediat cu forța armată pentru a o înăbuși²⁷.

Nu mai rămînea deci un teren prea larg pentru a împlini această acțiune și e semnificativă exasperarea unui brașovean, care, confruntat cu atîta intoleranță, îi scria lui George Barițiu: „Amintirea martirilor poporului cu intimidări și amenințări nu vor șterge-o din piepturile românilor, din contră, ne vor face să-i sărbătorim cu pietatea care o merită, iar dacă nu ni s-ar permite a serba memoria faptelor și a morții lor violente ca victime ale libertății, atunci românii tot îi vor serba în inimile lor, dinaintea icoanei sacre, înaintea căreia ei aprind candelă sau făclia de ceară în casele lor, în dumineci și sărbători”²⁸.

Deși trecut printr-un proces de presă din cauza unui articol închinat lui Horea, Cloșca și Crișan, G. Barițiu îndemna fără preget ca, dacă nu a fost întru totul posibilă sărbătorirea izbucnirii răscoalei, măcar centenarul morții năpraznice a lui Horea și Cloșca să fie sărbătorit după cum se cuvine. Iată cuvintele sale: „românii să sărbătorească amintirea primului veac de la lupta lui Horea, în mod demn național, fără zgomot, fără a provoca și irita spiritele celor netoleranți”. Nu concepea amînarea sărbătoririi pentru centenarul următor, deoarece, mai spunea el: „Noi românii să nu uităm că avem să sărbătorim primul centenar al lui Horea; [căci] un alt prim centenar nu-l vom avea nicînd, iar pînă la alt veac vor trece de-a rîndul două, poate trei generațiuni. Și ce vor zice acele generațiuni la

²² *GazTrans*, XLVIII, nr. 167 din 13/25 sept. 1884, p. 2.

²³ *Idem*, nr. 199 din 21 oct./2 nov. 1884.

²⁴ *Luminătorul*, V, nr. 44 din 3/15 iun. 1884, p. 4.

²⁵ *GazTrans*, XLVII, nr. 200 din 23 oct./4 nov. 1884, p. 2.

²⁶ *Idem*, nr. 206 din 31 oct./12 nov. 1884, p. 2.

²⁷ *Luminătorul*, V, nr. 81 din 10/22 oct. 1884, p. 4.

²⁸ *Observatorul*, VII, nr. 57 din 30/18 iulie 1884, p. 230—231.

caz că noi nu vom serba centenarul? Alta nimic, decît că n-am existat, n-am știut să trăim în necazurile noastre ca un popor demn de fiii Romei. Și acesta destul blestem va fi pe noi"²⁹.

Acțiunea de sărbătorire a centenarului morții eroilor de la 1784 sub formă de parastase se va încerca să se desfășoare între zidurile bisericilor, ultimul refugiu național, dar și aici autoritățile interzic cu strășnicie acțiunea. Unde nu se respectau dispozițiile ministeriale, soseau jandarmii care-i scoteau pe români din biserici cu baionetele, așa cum s-a întîmplat în cele două biserici din Lupșa.

Acesta este deja un alt aspect al sărbătoririi centenarului, asupra căruia nu vom stăruî; vom încheia cu acțiunea moșilor din Sălciua, acțiune care ni s-a părut a fi deosebit de impresionantă.

Mai multe cete de jandarmi ocupau la 26—27 februarie 1885 muntele Găina. S-au așezat în posturi pentru a păzi Valea Arieșului ca să nu se poată face vreo demonstrație în memoria lui Horea, Cloșca și Crișan, ceea ce a dus la o acțiune populară spontană de o ingeniozitate surprinzătoare.

Sub ochii jandarmilor neputincioși datorită distanțelor, în seara zilei de 27 februarie, moți rămași necunoscuți, pe trei dealuri, înjghebară ruguri masive, și, în același timp, ca la un semnal, cele trei ruguri de pe cele trei dealuri s-au aprins în coloane de foc ale căror vîlvătăi se înălțară către cerul limpede și sticlos al nopții de iarnă, izbucnind la rînd, de pe fiecare deal, cite un strigăt puternic, care făcea să vibreze munții cu ecourile lui: „Întru memoria lui Horea!“ se auzea de la un foc, „Întru memoria lui Cloșca!“ se auzea de pe celălalt deal, și în fine, „Întru memoria lui Crișan!“ se auzi de pe al treilea, și în cor, temerarii anonimi deteră glas urării „Trăiască opinca română!“³⁰, opinca fiind în mintea și în sufletul lor atît elementul de legătură dintre țaranul de la 1784 cu cel de la 1884, cît și elementul comun, de unitate al țaranului din Apusenii pînă-n Suceava sau din Craiova pînă-n Dimbovița.

Și cu aceasta munții se potoliră pentru o vreme.

La 1884 și 1885 spiritul unității românilor aflat la cumpăna vremii a clocotit mai viu, cuprins de patimi nobile și străbune visuri mărețe, iar focurile aprinse de anonimii moți de la Sălciua în cinstea celor trei suflete ale martirilor eroi ai răscoalei de la 1784 vor lumina și mai intens idealurile rostite atît de limpede în apriga foaie dacoromânească *Unitatea națională* condusă de Gh. Secășanu: „să sădim în toate inimile idealul Unității celei Mari, desăvîrșite, cînd Carpații nu vor mai fi un lanț ce strînge, ci un briu ce susține — pentru neamul românesc“³¹.

Tot cu ocazia sărbătoririi acestui centenar care s-a bucurat de atîta venerație la toți românii, un „opincar“ de asemenea rămas și el anonim scria, fără pretenții de stil, la *Gazeta sateanului*, adresîndu-se celor ce încercau a îmbrăca trecutul în uitare, prezentul chinuit în ocară și viitorul ardelenilor de-atunci în vâl de moarte, făcînd cu robustete o profecție de vizionar lucid al logicii evoluției istorice care merită a fi citată: „nu e departe timpul, — susținea el la 1884 — în care veți vedea în toate orașele dintre Tisa și Dunăre, statuia de bronz a lui Horea“³², în

²⁹ *Idem*, VIII, nr. 13 din 25/13 febr. 1885, p. 49—50.

³⁰ *Tribuna*, II, nr. 49 din 2/14 martie 1885, p. 195.

³¹ *Unitatea națională*, I, nr. 1 din 6 dec. 1884, p. 1.

³² *România liberă*, VIII, nr. 2149 din 7 sept. 1884, p. 3.

opinci, cu sarica pe umerii săi neîncovoiați, privind în zare cu ochii săi fulgurați.

Nu încape îndoială că, așa cum rezultă din cercetarea noastră, momentul aniversării „centenarului Horea” nu a constituit o simplă festivitate, mai lesne ținută în Țară, ori mai greu realizată în Transilvania, ci a fost un moment însemnat al luptei naționale, punct de reper pînă la Memorand. Iar cei ce s-au avîntat în tumultul sărbătorii, de la simplul țaran ce-și oferea modesta pomană de sufletul lui Horea și pînă la distinsul George Barițiu, au făcut-o sub simbolul luptei pentru unitatea românilor, luptă ce la un veac după răscoală s-a ridicat la un nivel nebănuit de înalt, de coerent și de cuprinzător.

GELU NEAMȚU

„REVOLUȚIUNEA LUI HOREA“ ÎN PAGINILE „GAZETEI TRANSILVANIEI“ DIN BRAȘOV

Articolul de fond cu care la 1 noiembrie 1884 „Gazeta Transilvaniei“ își începea campania de presă dedicată centenarului marii ridicări la lupta de emancipare socială și națională a țărănimii române se intitula semnificativ „1784“. Evocarea „revoluțiunii lui Horea“ se înscria organic în preocupările statornice ale redacției pentru menținerea mereu trează a conștiinței naționale, pentru afirmarea idealului național. Reamintirea evenimentului care a zguduit pentru un moment întreg edificiul anacronic feudal, care a depășit cadrul plîngerilor iobăgești trecînd în planul revendicărilor naționale, reprezenta, mai ales pentru românii aflați sub stăpînire străină, un nou prilej de manifestare a conștiinței de sine.

Dedicînd, cu multă generozitate, paginile sale reamintirii revoluției de la 1784, „Gazeta Transilvaniei“, cunoscut organ de presă al Partidului Național Român, a utilizat o gamă largă de genuri publicistice: articole de fond, foiletoane, reproduceri din literatura istorică, știri și informații. Campania, realizată de-a lungul a 40 de numere, din octombrie-noiembrie 1884 pînă în februarie-martie 1885, a culminat cu realizarea unui impresionant număr festiv.

Încă de la început, în articolul de fond din numărul 199 al „Gazetei“, dr. Aurel Mureșianu, directorul publicației brașovene, sublinia importanța europeană a evenimentului. „Cu cinci ani înaintea marii revoluții franceze — preciza el — țărani români din Munții Apuseni au înălțat steagul libertății și s-au sculat în contra opresorilor lor pentru apărarea drepturilor omului“. În continuare, cu remarcabil simț analitic, Aurel Mureșianu dezvoltă cauzele sociale care au stat la temelia revoluției: „...În acea epocă tristă și dureroasă țăranul român nu mai era om. El era tratat ca vita, era iobag legat de glie, nu avea nici măcar dreptul de a se strămuta de la un loc la altul, de a-și schimba stăpîinii. Nimic din ce agonisea cu crunta lui sudoare nu era al său propriu și ceea ce îi făcea viața și mai nesuferită era extrema nenorocire de a avea niște stăpîni nemiloși, nesățioși și tirani la culme.

Ce mirare dar că țăranul român, după veacuri de servitute amară, sătul de atîtea tiranizări, și-a pierdut răbdarea și a încercat să-și stoarcă cu forța recunoașterea drepturilor sale de om ce i le sechestraseră nobilimea ungurească?“

De altfel starea deosebit de grea a norodului românesc din Transilvania era cunoscută și de împăratul Iosif II, fapt pe care gazetarul brașovean îl evidenția publicînd o scrisoare franceză din 1785 a unui „apărător al poporului“ adresată împăratului Iosif II în care se spunea: „Românii au dreptul să se revolte pînă cînd vor fi sclavi și nefericiți. A-i pedepsi pentru exercitarea acestui drept înseamnă a-i pedepsi fiindcă sînt oameni“.

„Excesele de tot felul — scria, la rîndul său, împăratul într-o scrisoare din 3 decembrie 1784 către Leopold de Toscana (pe care „Gazeta“ o reproduce) — comise de mai mulți ani din partea posesorilor au cauzat plîngeri generale din partea tuturor locuitorilor Transilvaniei și cu deosebire din partea națiunii române. Dar niciodată nu s-a putut face să se pună capăt acestor excese, nici să se introducă

un regulament urbarial... Cu toate plîngerile repetate ale țăranilor și pe lângă toate comisiile cîte au fost trimise nu am putut ajunge să facem ca să înceteze plîngerile acestea... țăranii au mai trimis aici și deputați și deputații aceștia au primit de la cancelaria Ungariei o asigurare în scris că n-au decît să se întoarcă acasă și să aștepte liniștiți decizia care va urma, fără să se teamă de nimic. Dar deputații aceștia abia au ajuns la Zlatna și au fost arestați și maltratați din nou!”

Recunoscînd meritul țăranimii transilvănene în declanșarea procesului revoluționar al emancipării națiunii, Aurel Mureșianu scria în continuare: „Dar la 1784 nu se trata numai și numai drepturile omului, ci se deșteptase puternic în inimile țăranilor români și simțămîntul național. La acesta a contribuit mult convingerea ce i-a cuprins în disperarea lor văzînd că nu mai aflau nici un scut la autoritățile civile, convingerea că pentru ei nu-i scăpare pînă ce vor avea domni și funcționari unguri. Horea și cu soții lui vedeau că aici (în Transilvania — n.n.) numai o cură radicală putea ajuta și de aceea ei cereau tisturi și dregători români. Ei n-au luptat numai pentru libertatea individuală ci și pentru libertatea națională a poporului român. Încă înainte de 100 de ani au prevăzut așadară conducătorii revoluției țăărănești că o națiune fără libertate națională nu poate trăi, că un popor care nu are dregătorii săi proprii și limba sa națională va fi totdeauna sclavul altuia. Ceea ce au dorit căpitaniii revoluției de la 1784 n-au putut dobîndi. Mișcarea lor a fost curînd suprimată și ei înșiși au trebuit să sufere o pedeapsă de moarte crîncenă”.

Referindu-se la ecoul revoluției în sînul opiniei publice a timpului, Aurel Mureșianu consemna: „...ea a produs mare mirare în toată Europa, care nu știa că în Munții Ardealului locuiește un popor apăsător care aspiră la drepturile omului și la libertatea națională, iar capul revoluției române era admirat pretutindeni ca un nobil luptător pentru libertate, ca o celebritate a veacului. În asemenea calitate era sărbătorit și în capitala Franței. Damele pariziene purtau la 1784 pieptănătura „à la Horea”¹.

Paralel cu știrile sau reproducerile din ziarele din România despre serbările ce aveau loc la București, Iași, Brăila, Galați sau Craiova, „Gazeta” a publicat la rubrica „Foileton”, de-a lungul a 26 de numere², fragmente din „Revoluțiunea din 1784” de Nicolae Densușianu, a cărei răspîndire întîmpinase o serioasă rezistență din partea autorităților austro-ungare.

Tot din presa timpului, din „Telegraful”, este reprodusă și știrea privind apariția albumului „Centenarul revoluției române de la 1784, Horea, Cloșca și Crișan”, care însumează „pagini patriotice, poezii, episoade din marea mișcare a Ardealului, fotografiile portretelor lui Horea, Cloșca și Crișan”³.

Continuînd campania, în februarie 1885, „Gazeta Transilvaniei” își informa pe larg cititorii asupra vibrăntelor manifestări prilejuite de comemorarea martirajului conducătorilor revoluției. „Sîmbătă în 16 (28) februarie 1885 se împlinesc 100 de ani de cînd acești capi ai revoluțiunii române de la 1784 au trebuit să sufere ororile cele mai crîncene ale morții sub loviturile călăului” — scria dr. Aurel Mureșianu pe prima pagină a numărului 35 al publicației. „A sosit momentul, continua Aurel Mureșianu, ca organul nostru să-și ridice glasul, solicitînd împlinirea unei sacre datorii a românilor de la noi către umbrele martirilor care

¹ *GazTrans*, nr. 199, 21 octombrie/2 noiembrie 1884.

² *Idem*, nr. 201, 24 octombrie/5 noiembrie — nr. 225, 24 noiembrie/6 decembrie 1884.

³ *Idem*, nr. 203, 26 octombrie/7 noiembrie 1884.

și-au expiat viața pe eșafod, la 28 februarie 1785 pentru ca să ușureze jugul sub care gemem...”

„Veacul ce ne desparte de această dureroasă și tragică zi — constata dr. Aurel Mureșianu — a spălat tot gunoiul și pietrișul în care era ascunsă piatra scumpă a marilor sentimente și a nobilelor scopuri de care au fost conduși eroii de la 1784 și curată și limpede ca cristalul apare ea azi înaintea tribunalului istoriei”. Evidențiind valoarea istoriei în constituirea și cultivarea tradițiilor naționale, Aurel Mureșianu notează: „Istoria această zeită severă și dreaptă care toate le împacă, care face din »tîlhari« »eroi« și din »eroi« »tîlhari« a răzbunat și batjocurile ce au trebuit să le sufere Horea și Cloșca după ce au fost prinși și pînă în ultimul moment cînd li s-au spart piepturile și li s-au frînt fluierile picioarelor cu roata”. Căci Horea cel vitregit atunci de unii contemporani „...apare azi înaintea scrutării științifice a istoricilor din toate neamurile în lumina sa adevărată, nu ca »tîlhar« și »ucigaș rebel« ci ca un mare și adevărat luptător pentru libertatea poporului român”. Ca argument în sprijinul afirmației sale, Aurel Mureșianu aduce lucrarea istoricului maghiar Szilágyi Ferenc, „Epoca lui Horea în Transilvania” (tipărită la Pesta în anul 1871), în care, la pagina 234, se apreciază că „Horea a purtat în inima sa soarta poporului său apăsător și eliberarea lui..., dar cauza pentru care și-a consacrat toată activitatea și toată viața și pentru care a și jertfit-o, niciodată n-a trădat-o, ci i-a rămas pînă la sfîrșit credincios, chiar și pe eșafod, în fața morții celei mai crîncene”.

Evocînd faptele marilor bărbați ai neamului, „Gazeta” atrăgea de fapt, încă o dată, atenția cititorilor săi asupra realităților social-politice din Imperiul austro-ungar. „Orice român cu simț nobil — scria „Gazeta” — a trebuit să se întristeze văzînd că în împrejurările politice de astăzi nu ne-a fost cu puțință de a serba aniversarea de 100 de ani a revoluțiunii din 1784 așa cum se cuvenea și cum dorea inima noastră”⁴. Cu toate acestea, numărul 37 al „Gazetei Transilvaniei” constituia un adevărat manifest cu profunde semnificații într-o perioadă caracterizată prin deosebita intensitate a mișcării naționale a românilor din Transilvania împotriva politicii de deznaționalizare promovate de cercurile conducătoare maghiare. Pe prima pagină, într-un chenar de culoare închisă, cu majuscule, era anunțată împlinirea a 100 de ani de cînd „Horea și Cloșca au murit de moarte de martiri, două săptămîni după ce soțul lor căpitanul Crișan s-a sfîrșit în închisoare. S-au luptat cu credință pentru neamul lor și și-au jertfit viața pentru libertatea poporului român”. Următoarele pagini ale nr. 37 al cotidianului brașovean, prin articolele intitulate „Cauzele revoluțiunii din 1784”, „O scrisoare a lui Horea”, „Executarea de la Alba” sau „Un episod din viața căpitanului Crișan”, derulau în fața cititorilor filmul principalelor momente ale răscoalei din 1784, încununînd semnificativ acest număr de referință al „Gazetei Transilvaniei”. De fapt, el impresionează și astăzi prin concluzia pe care o formula: „Nu putem să finim mai bine aceste șire scrise în memoria neuitărilor noștri martiri decît exprimîndu-ne dorința ca să ajungem odată în această patrie și acele momente fericite, cînd fiii ei uniți prin legătura măreții a adevăratei iubiri de patrie, fără deosebire de naționalitate vor depune o cunună la mormîntul eroilor români de la 1784, care au luptat în contra tiraniei și a despotismului, pentru libertatea patriei și a poporului ei”.

Chemarea lansată de „Gazeta Transilvaniei” în februarie 1885 către toți cititorii săi de a împlini „sacra datorie a românilor de la noi către umbrele martirilor care și-au expiat viața pe eșafod la 28 februarie 1785 pentru ca să ușureze ju-

⁴ *Idem*, nr. 35, 14/26 februarie 1885.

gu! sub care gemcau..." a avut o mare rezonanță în rîndul românilor transilvăneni. Despre modul în care ei au comemorat eroica moarte a conducătorilor țărânimii revoltate ne vorbesc documentele îngălbenite ale vremii și paginile „Gazetei Transilvaniei”.

Din valorosul patrimoniu documentar al Arhivei Mureșenilor din Brașov reproducem una din multele scrisori trimise redacției Gazetei.

„1 martie 1885

Stimate D-le Redactor!

Ideea măreață de a dedica prima coloană a iubitei noastre „Gazete” de la 16/28 februarie a.c. întru amintirea memoriei umbrelor martirilor români Horea, Cloșca și Crișan de la 1784—85 ne-a umplut inimile de cea mai vie bucurie și noi din parte-ne încă le zicem:

Odihniți-vă în pace umbre care ați luptat și suferit moarte de martir pentru libertate, națiune și patrie!

Iar pentru iubitul nostru redactor al gazetei îi zicem: Luptați cu bărbăție ce vă caracterizează că dreaptă e cauza pentru care luptați și deplină izbîndă va încorona cruntele noastre osteneli.

George Dobrin, Sofia Gila, Ioan Munteanu⁵.

Aceleași idei răzbat și din mesajele primite la redacție și tipărite în paginile „Gazetei Transilvaniei” din primăvara anului 1885.

„Noi românele vom rosti întotdeauna cu mîndrie numele lor (Horea, Cloșca și Crișan — n.n.) — scria la 2 martie 1885 Lucreția Olaru din Deva⁶. — Nu o vom face asta pentru demonstrațiune politică ci fiindcă este o trebuință a sufletului nostru recunoscător”. „Rare sînt bucuriile națiunii române în împrejurările de față în care trăim — constata un corespondent din Budapesta la 5 martie — însă pe cît de rare pe atît de mult ele îmbracă un caracter adevărat național⁷. „Tînețimea română din Munchen a serbat aniversarea de o sută de ani a martirilor Horea și Cloșca care îndurară moartea cea mai cumplită sub cuțitul carnificilor nobili rugîniți în idei ce revoltă simțul omenesc. În aceste momente de triste amintiri, geniul românesc preocupă toată ființa noastră” — anunța un tînar corespondent⁸. Sînt cuvinte care dovedesc, în pofida politicii de opresiune, trăirea lăuntrică a unui popor viteaz și mîndru de înaintașii săi.

În cursul lunilor februarie — martie la Brașov, Făgăraș, Sibiu, Alba Iulia, Deva, Rășinari, Lechința, Cetatea de Baltă, la Budapesta, Viena și Munchen au loc impresionante manifestări naționale în amintirea eroilor de la 1784. Succinte sau detaliate, știrile din „Gazeta Transilvaniei” informează despre această comemorare. Tot publicația brașoveană atenționează asupra atitudinii autorităților timpului, care, speriate de amploarea manifestărilor românești și, mai ales, de consecințele unor asemenea acțiuni, interzic sărbătorirea. Sînt concentrate „pe picior armat” numeroase forțe jandarmerești în zona Munților Apuseni, la Cîmpeni, Valea Galdei, Bucium etc., nefiind uitată nici Alba Iulia.

Dar încercările de intimidare nu-și ating scopul. „Cei ce socotesc cum că prin terorizare ne vor înfrica și ne-or sili a ne lepăda de cele mai scumpe odoare

⁵ Muzeul Județean Brașov, Arhiva Mureșenilor, dosar nr. 546, document nr. 9727.

⁶ *GazTrans*, nr. 40, 20 februarie/4 martie 1885.

⁷ *Idem*, nr. 45, 26 februarie/10 martie 1885.

⁸ *Idem*, nr. 39, 19 februarie/3 martie 1885.

ale unui popor, aceia tare răătăcesc⁹ — declară prin intermediul „Gazetei Transilvaniei“ un corespondent din Alba Iulia.

Amploarea manifestărilor din toamna anului 1884 și începutul celui următor, prezența în primele rînduri a tinerimii române l-au determinat pe dr. Aurel Mureșianu să mărturisească în primăvara lui 1885, în paginile „Gazetei“: „Junimei române avem să-i mulțumim în prima linie că am putut aduce tributul nostru de recunoștință celor care au murit acum 100 de ani pentru libertatea poporului român“. „De aceea — constata cu satisfacție redactorul brașovean — sîntem mîndri de sentimentele sublime ce le-a manifestat junimea română și cu inima plină de veselie și de speranță depunem pe fruntea ei o dulce sărutare!“¹⁰.

La scurgerea a 100 de ani de la marea răscoală a țărănimii transilvănene, publicația pe care Al. Papiu Ilarian o caracterizase, pe drept cuvînt, „școala politică și literară a toată Dacia“, avîndu-l în frunte pe dr. Aurel Mureșianu, prin această campanie de presă, cu rezonanță în conștiința contemporanilor săi, a înscris alături de celelalte publicații românești ale timpului o frumoasă pagină în cronica luptei naționale a românilor asupriți. A făcut-o cu aceeași convingere cu care, în cursul anului 1885, publicînd ciclul de 12 articole „Românii, tronul și opiniunea publică“, a popularizat, „pentru prima dată în toate straturile sociale ale românilor Imperiului austro-ungar, ideea necesității redactării și înaintării unui memorandum către Coroană“¹¹.

LUANA POPA — MARGARETA SPÎNU

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Idem*, nr. 52, 6/18 martie 1885.

¹¹ Emil Micu, *Gazeta Transilvaniei și Memorandul, în 130 de ani de la apariția Gazetei de Transilvania*, Brașov, 1969, p. 163.

ACȚIUNI ALE MOTILOR DIN JUDEȚUL CLUJ PENTRU ÎNFĂPTUIREA REFORMEI AGRARE DIN 1921

Desăvârșirea statului național unitar român la 1 Decembrie 1918, expresie a luptei neîntrerupte a poporului nostru de-a lungul veacurilor, a creat un nou cadru teritorial economic și social-politic de dezvoltare progresivă a societății noastre. Se impunea efectuarea unor reforme adânc democratice care să satisfacă cerințele de înnoire ale societății românești, să reflecte schimbarea ei structurală, noul cadru politic ce se contura și asigurarea participării active a întregului popor la opera de reconstrucție și consolidare a tinărului stat. Unele din aceste reforme au fost elaborate imediat, așa cum a fost introducerea votului universal, altele mai târziu, depinzând de anumiți factori interni dar și externi, de complexitatea problemelor ce se ridicau privind crearea cadrului juridico-instituțional al statului național unitar.

Lipsa de pământ, persistența rămășițelor feudale în agricultură și starea de inapoiere a satului românesc, au făcut ca problema agrară să constituie principala problemă a societății noastre, rezolvarea ei impunându-se ca o necesitate imediată. Promisă încă în 1917 de regele Ferdinand, guvernul liberal a adoptat în decembrie 1918 decretul privind exproprierea unei părți a moșiilor pentru ca legea definitivă de reformă agrară să fie votată de Parlament abia în iulie 1921.

În Transilvania și Bucovina, din lipsa unor proiecte de reformă agrară, legiferarea reformei agrare a suferit întârzieri. Consiliul „Dirigent” a început redactarea proiectului de lege rurală la 11 decembrie 1918. Până la punerea lui în aplicare s-a recurs la practica arendărilor pământurilor moșierești pentru a asigura cele necesare traiului și producția agricolă amenințată de scădere din cauza consecințelor războiului. Cuprinsă în Rezoluția Unirii de la Alba Iulia, reforma agrară pentru locuitorii de la munte — moși — însemna exproprierea pădurilor ce aparținuseră marilor grofi maghiari și constituirea pădurilor și a pășunilor comunale cu drept de valorificare a materialului lemnos necesar asigurării vieții și a folosirii pășunilor pentru creșterea animalelor.

Proiectul de reformă agrară din 1918 a fost suplinit, până la redactarea sa în formă definitivă, de mai multe acte normative. Astfel prin Ordonanța 82 A din 21 februarie 1919 se hotărăște obligativitatea arendării moșiilor statului, corporațiilor și a unor particulari. În art. 2 al acestei ordonanțe se specifică că pășunile se arendează cu precădere comunelor, interzicându-se sub pedeapsă spargerea lor¹. În ședința din 12 august 1919 Marele Sfat Național a votat proiectul legii de reformă agrară, aprobat de guvernul țării prin decretul — lege din 10 septembrie 1919². În proiect sînt exceptate de la expropriere pădurile, pășunile de munte și izlazurile comunelor politice, al compozesoratelor și comunităților de avere ale fostelor regiamente de graniță precum și pădurile care servesc pentru acoperirea trebuințelor

¹ E. Petrini, *Reforma agrară*, în *Supliment* pe 1928 al revistei *Transilvania*, p. 291—292.

² *Op. cit.*, p. 295.

normale de lemne de foc³. Cu prealabila învoire a șefului resortului de agricultură se prevede exproprierea pășunilor de munte și a pădurilor cu condiția ca atât părțile expropriate cât și cele rămase să poată fi exploatate în bune condiții. Terenurile astfel exploatate se vor da numai comunelor, obștilor ori cooperativelor de comună. Aceste terenuri formează o proprietate indiviză și pot fi date fie ca proprietate, fie pentru folosință în care scop proprietatea rămâne a statului ce controlează exploatarea acesteia. În cazuri excepționale se admite exproprierea pădurilor pentru transformarea lor în pământ cultivabil, dacă terenul de pădure este propriu culturii și dacă interesele economice permit aceasta. Absenteiștii au fost expropriați în întregime în folosul statului, respectiv a comunelor, al școlilor și bisericilor. Din pădurile tuturor celorlalți proprietari, la nevoie a fost expropriată o parte însemnată în sensul că uneori nu li s-a rezervat decât „cota intangibilă” de 100 sau 200 iugăre după regiune.

Pentru înfăptuirea reformei se crea Consiliul Superior de reformă agrară ajutat de consiliile locale pe comună și consiliile județene. Procedura de lucru era stabilită în art. 14 al decretului-lege din 10 septembrie 1919. Tot aici se arătau modalitățile de stabilire a suprafeței ce se expropria cât și prețul pe iugăr cadastral avându-se în vedere calitatea pământului. Prețul de răscumpărare se fixa în funcție de cel existent în localitate și vecinătate în anul 1913⁴. Cum însă se prevedea că reforma agrară nu se putea aplica curînd, s-a hotărît ca Ordonanța 82 A/21 februarie 1919 privitoare la arendarea de necesitate, să se mențină și în anii următori. În acest scop pe lângă Resortul agriculturii s-a înființat o comisie pentru arendări și reformă agrară. Noile dispoziții ce completau Ordonanța 82 A erau cuprinse în Ordonanța 20393 A din 10 februarie 1920 care însemna de altfel începutul de drept al reformei agrare în Transilvania⁵. Constatîndu-se că unele comisii județene nu au supus arendării forțate pășunile și fînețele deși cădeau sub incidența legii, prin Decizia Ministerului nr. 30313/5 noiembrie 1920 au fost completate ordonanțele și deciziile date de Consiliul Dirigent⁶. În noile condiții arendarea se putea face pînă la 200 iugăre și sub această limită cu aprobarea Comitetului agrar.

Înainte de reforma, județul Cluj dispunea de 144.923 ha păduri, adică 28,53% din suprafața județului, revenind la o populație de 352.029 locuitori, 0,41 ha/locuitor⁷. După proprietari, pădurile erau repartizate în felul următor⁸.

— păduri ale statului	29.687 ha
— proprietatea județelor, comunelor, posesorilor, parohiilor, etc. sub administrația statului	24.057 ha
— pădurile instituțiilor publice și persoanelor morale	17.484 ha
— păduri particulare	73.695 ha

Prin ordonanțele și deciziile Consiliului Dirigent au fost date în arendă⁹:

— Conform ordinului Consiliului Dirigent 82A/1919	— 766 iugăre
— Conform ordinului 20393/1920	— 45284 iugăre
— Conform Deciziei 30313/1920	— 46112 iugăre

³ *Op. cit.*, p. 298.

⁴ *Op. cit.*, p. 302.

⁵ *Op. cit.*, p. 303.

⁶ *Ibidem.*

⁷ V. N. Stinghe, *Pădurile Transilvaniei*, în *Supliment* pe anul 1928 al revistei *Transilvania*, p. 373 și urm.

⁸ *Ibidem.*

⁹ E. Petrini, *op. cit.*, p. 305.

După legiferarea reformei agrare în România, la 23 iulie 1921 și conform decretului-lege 2067/1922, Secția Comitetului agrar pentru Transilvania se desființează și toate lucrările trec Comitetului Agrar din București cu atribuțiunile prevăzute de lege.

Legea definitivă de reformă agrară prevedea modul de înființare sau completare a pășunilor comunale prin exproprierea pământului propriu de pășune și finată aparținând proprietarilor particulari care întrece suprafața necesară întreținerii vitelor proprii, a posesorilor, comunităților de avere și o parte din pășunile comunale, urbariale create pe baza legilor din 1908 din vechiul Imperiu Austro-Ungar. Se stabilește necesarul de suprafață de pășune de 10 iugăre/cap de familie de munte. Pentru cei ce se ocupă și cu creșterea vitelor se prevede 22 iugăre/cap de familie¹⁰. Pentru completarea pădurilor comunale existente și înființarea de noi păduri, legea prevede că ele se fac din proprietățile expropriate în întregime și din pădurile comunale, urbariale, posesorale și din pădurile cumpărate în baza ordonanțelor fostului guvern ungar din noiembrie 1917, privitoare la restringerea liberei circulații a imobilelor. Suprafața se stabilește la 5 iugăre pentru creșterea vitelor și la 7 iugăre pentru cei care se ocupă și cu prelucrarea lemnului¹¹. Prețul de răscumpărare nu poate trece media ultimilor 5 ani înainte de 1913 ținându-se seama de felul și calitatea lemnului, căi de comunicație și depărtarea de centrele de desfacere. Lucrările de expropriere sînt încheiate din punct de vedere juridic, însă amendamentele aduse legii au creat confuzii, nemulțumiri și amînarea încă mulți ani a aplicării ei practice.

Tergiversarea punerii în aplicare a reformei agrare a creat o vie agitație în rîndul moșilor din județul Cluj. Mulți au fost aceia care au luat drumul Clujului îndreptîndu-se spre Consiliul Dirigent sau întocmind petiții guvernului de la București pentru soluționarea problemei. Memoriile repetate adresate Ministerului Domeniilor și Agriculturii, neliniștea ce se manifesta în rîndul moșilor, au fost factorii care au pus pe masa de lucru această problemă. Astfel în memoriul depus ministerului, în ziua de 12 februarie 1924 și întocmit de senatori și deputați precum Șt. Pop, dr. I. Boeru, Ion Rusu Abrudeanu, I. Muresianu, dr. R. Pașca, dr. Aug. Pordea, se arată că „Soluționarea fericită a problemei moșilor — chestiune de demnitate și cinste națională — atîrnă de măsurile care se vor lua în chestia pășunelor alpine și a exploatarei pădurilor din acest ținut”¹². În continuare se arată necesitatea constituirii unei comisii de specialiști care cunosc toate aspectele și interesele locale și care pe baza celor constatate să ia măsuri ce vor fi cuprinse într-un act final cu putere de lege specială pentru a putea fi aplicate imediat. Fiind conștienți de încetineala cu care se lucra dar și de complexitatea problemei care cerea un volum mare de lucrări de măsurare a suprafețelor pentru delimitarea pădurilor și pășunilor proprietatea statului de cea comună și particulară, semnatarii memoriului recomandau luarea unor măsuri provizorii care să asigure minimum de existență a moșilor și o moderată exploatare a munților. Iată cîteva din aceste cerințe:

a) să se suspende exploatarea în mare a pădurilor din județele Turda-Arieș, Cojocna (Cluj), Alba Inferioară, Bihor și Țara Moșilor și să se pună capăt vînzării prin licitație a pădurilor.

¹⁰ E. Petrini, *op. cit.*, p. 307.

¹¹ D. Sandru, *Reforma agrară din 1921 în România*, ed. Acad. R.S.R., București 1975, p. 147.

¹² I. Rusu Abrudeanu, *Moșii*, Cartea Românească, Buc. 1928, p. 503.

b) pe baza unor prețuri fixe și reduse să se asigure material lemnos locuitorilor săteni în vederea schimbului cu produse agricole pînă la terminarea lucrărilor de reformă agrară.

c) dat fiind faptul că pășunile alpine s-au degradat, Ministerul Domeniilor și Agriculturii să asigure sămînța pentru regenerarea pășunilor¹³.

Memoriul a fost aprobat în toate punctele sale și s-a alcătuit o comisie formată din silvicultorii Buhescu, Romansat și Sperling, consilierii agricoli ai județelor Cojocna, Turda-Arieș, Bihor și Alba, din deputații Pașca, Pordea, Rusu Abrudeanu și senatorul doctor Gavril Cosman. Potrivit rezoluției ministeriale comisia s-a întrunit la Cluj în ziua de 1 mai 1924. Lucrările s-au ținut în sala prefecturii județului și s-au desfășurat în două ședințe. Președinte al comisiei a fost I. Rusu Abrudeanu, referent — Terențiu Buhescu, — consilier silvic, reprezentant al ministrului Alex. Constantinescu, iar secretar — D. Teodoru consilier agricol de Turda.

Din procesele verbale încheiate cu acest prilej¹⁴ se constată diversitatea problematicii abordate care cuprinde aspectele de îmbunătățire a situației moșilor: împrăștierea cu păduri, formarea pășunilor comunale, construirea de drumuri, înființarea de școli de meserii, exproprierea pădurilor particulare, înființarea cooperativeelor de desfacere a produselor forestiere, etc.

În ziua lucrărilor au fost prezente cîteva delegații ale moșilor cu drept de participare la ședință pentru a face cunoscută realitatea existentă din munți, greutățile de care se lovesc zi de zi. În cursul ședinței de dimineață au fost prezentate plîngerile unor delegații ale moșilor din comunele Someșul Cald și Dîngăul Mare din județul Cojocna, Sohodol — județul Alba Inferioară, Albac și Sălcuia de Sus județul Turda-Arieș. Delegația din Someșul Cald cere împrăștierea cu pădure din sectorul silvic al orașului Cluj sprijinindu-se pe hotărîrea instanțelor de fond și pe memoriul înaintat de deputatul lor dr. Augustin Pordea; cei din Dîngăul Mare socotesc necesară rectificarea eroarei făcută de instanțele în drept privind atribuirea locului de pășune ce le revenea, comunei Lăpușneni. Alte cereri priveau reducerea taxelor majorate la Casa Pădurilor, la fierăstraiele de tăiat lemne, că prin reformă li s-a dat o suprafață de teren de pășunat mai mică chiar decît aveau înainte; cereau unificarea tarifelor de vînzare a materialului lemnos din pădurile statului care variază de la o regiune montană la alta.

În cea de-a doua ședință ținută în după amiaza aceleiași zile s-a prezentat programul întocmit de delegatul ministrului privind „Acțiunea momentană” care a fost supusă dezbaterii aducîndu-i-se completări și hotărîndu-se în final următoarele:¹⁵

1. Sistarea exploatărilor de păduri în regiunile locuite de moși acolo unde sînt litigii.

2. Vinderea materialului lemnos necesar populației, din pădurile statului, prin organele silvice cu prețuri convenabile, prețul fiind încasat de organele silvice. Exploatarea pădurilor statului, se propune a se face pe cît posibil numai prin cooperative iar prețul materialului lemnos să fie redus cu 50%.

3. Reglementarea exploatării pădurilor comunale și urbariale. Pădurile urbariale să rămînă sub controlul statului, însă dreptul de a face încasări și de a

¹³ *Ibidem.*

¹⁴ I. Rusu Abrudeanu, *op. cit.*, p. 505—513.

¹⁵ I. Rusu Abrudeanu, *op. cit.*, p. 509.

dispune de proprietatea lor să se lase pe seama urbaniștilor. Prin tribunal se vor alcătui noi liste cu cei îndreptățiți a primi păduri. În caz contrar, condițiile de vânzare a pădurilor să fie cele stabilite pentru pădurile statului.

4. Reglementarea provizorie a pășunatului alpin. Comisia cere *ministerului ca rezervele de pășune* aplin, proprietate a statului, obținute prin expropriere, precum și poienile al căror pășunat nu ar stinjeni exploatarea pădurilor, să fie repartizate comunelor îndreptățite. Se propune reducerea tarifului de pășunat cu 50% față de cel existent și desființarea zilelor de prestație fixate prin circulara din 30 martie 1923, nr. 16637.

5. Înlesnirea cîștigării alimentelor și reducerea tarifelor de transport pe căile ferate, statul să aprovizioneze ritmic Munții Apuseni cu cereale din fondurile sale la prețuri reduse, sprijinirea locuitorilor în creșterea animalelor prin popularea cu vite din rasele Simenthal și Pinczgau ce vor fi cumpărate din creditul extraordinar de 100 milioane lei.

6. Refacerea instalațiilor forestiere distruse în anul 1918, drumuri, poduri, case de locuit pentru pădurari din fondurile statului. Comisia, prin președintele ei I. Rusu Abrudeanu și procuratorul Amos Frîncu — care încă din 12 aprilie trimisese un memoriu semnat de delegatul guvernului, inspectorul general M. Bosșie — cereau răsplată încetarea imediată a tăierilor de păduri prin societăți de exploatare și antreprenori și exproprieră integrală a acestora în scopul asigurării fiecărei familii de moți cu maximum 7 iugăre de pădure. Se aduceau argumente cum ar fi: fraudarea legilor de după 1918, exploatarea irațională a pădurilor, devastarea pășunilor, neîmpădurirea locurilor rămase goale, iar continuarea menținerii autorizațiilor de exploatare ar duce la imposibilitatea de constituire a pădurilor și pășunilor comunale, masivele muntoase rămînînd fără bogăția lor naturală. Cu precădere se cerea revocarea autorizațiilor de exploatare a pădurilor din domeniul Banffy, Urmánczy, Tischler, date fie acestor proprietari fie firmelor exploatate: „Kalotaszeg“, „Fehérvizi“, „Regatúl Mare“, și „Tischler M¹⁶“.

Hotărârile comisiei instituite la Cluj au fost trimise guvernului pentru a primi formă definitivă și sancționate cu putere de lege în scopul aplicării imediate. Majortatea problemelor ridicate au fost aprobate de guvern și s-a trecut la aplicarea lor în mod efectiv. Pe timpul lucrărilor însă, au avut loc numeroase ciocniri din cauza lipsei de precizie în formularea articolelor de lege. În 1925 au fost trimise noi memorii inclusiv tronului de către moții din județul Cluj. În zona Huedinului țărani nemulțumiți de felul cum se aplica reforma, erau pregătiți să declanșeze o răscoală — așa cum arăta primul număr al ziarului „Glasul Moților“ apărut în Huedin. În același sens, locuitorii din Vișag, Traniș, Sebeșul Mare, Valea Drăganului, Bociu, Rogojel, Săcuieu și Bologa s-au plins din nou Ministerului Agriculturii în urma căreia acesta a întreprins o anchetă la fața locului între 24 septembrie—3 octombrie și 1—9 noiembrie 1927 constatînd că localitățile de mai sus primiseră prin hotărîrea Comitetului agrar nr. 254/18 martie 1926, 3.419 iugăre pășune și 1.840 iugăre pășune din proprietatea lui Mauriciu Tischler și M. Tischler-Bürger. Dar hotărîrea nu putea fi pusă în aplicare pentru comunele Sebeșul Mare, Bologa, Traniș, Săcuieu și Ciucea pentru că nu erau indicate numerele topografice din cartea funduară. Pentru comuna Vișag nu se putea efectua înproprietărirea deoarece numerele topografice nu corespundeau cu cele ale proprietății Tischler.

¹⁶ I. Rusu Abrudeanu, *op. cit.*, p. 512.

Apoi, proprietarilor li se lăsau numere topografice neexpropriate chiar în mijlocul suprafețelor expropriate ceea ce făcea imposibilă folosirea în mod liber a pădurii de către comună. S-au încercat medieri între țărani și proprietari, dar aceștia din urmă au luat drept bună hotărîrea greșită a Comitetului agrar de mai sus¹⁷.

Nu s-a ajuns niciodată ca prevederile legilor să fie respectate întocmai. Chiar în zonele în care ocupația principală era creșterea vitelor nu s-a dat lotul tip de 7 iugăre stabilit. Astfel, la Huedin, Horlacea, Fildu de Jos, lotul de pășune a fost de 1 iugăr/cap de familie, iar la Domoș de 800 st.p. La pădure, comunele Fildul de Jos, Tetiș și Huedin au fost improprietărite pe baza lotului tip de 1 iugăr/cap de familie¹⁸.

Totuși, ca urmare a numeroaselor cereri ale țăranilor susținute de consiliere și servicii agricole, de deputați și senatori, de prefecți și inspectori ministeriali, instanțele reformei au fost nevoite să exproprieze domenii de mii de hectare de pășune și pădure și să le atribuie comunelor din jurul lor. Așa se face că pentru cele 8 comune amintite mai sus, ca urmare a anchetei din 1927. Comitetul agrar a reformat hotărîrea Comisiei județene, care expropria din totalul de 15.971 iugăre ale domeniului M. Tischler și M. Tischler-Bürger, doar 6.159 iugăre, hotărînd exproprierea a 14.500 iugăre, în urma căruia s-a asigurat un lot tip maxim de 22 iugăre/cap de familie în toate comunele. Comuna Scărișoara a primit 5.113 iugăre pădure, transformată în pășune din pădurile absenteistului Ioan Urmânczy¹⁹. Tot astfel Mauriciu Tischler din cele 9.172 iugăre avute în comunele Ciucea, Sebeșul Mare, Traniș, Vișag și Rogojel, păstra în urma hotărîrilor instanțelor reformei numai 917 iugăre pădure, din proprietatea indiviză de 6.800 iugăre a lui Tischler și A. Bürger din comunele Rogojel și Vișag le-au fost scutite de expropriere numai 555 iugăre pădure²⁰.

În general putem spune că numai în Transilvania s-a dat o soluție onorabilă problemei exproprierii pădurilor, avînd în vedere necesitatea asigurării mijloacelor de trai ale populației.

Cu toate împlinirile, legea de reformă agrară nu a fost respectată, multe articole au fost eludate și greșit aplicate, au fost înregistrate abuzuri și încălcări flagrante ale prevederilor ei cu toate intervențiile făcute de autorități la numeroasele memorii înaintate de țăranimea interesată. Conflicte, mai ales privind improprietărirea cu păduri și pășuni, se înregistrează chiar și în anii 1931—1932. Improprietărirea nu s-a făcut în folosul persoanelor fizice ci numai pentru cele morale, reprezentînd comunități mai mult sau mai puțin mari, statul nu a contribuit cu nimic la formarea pădurilor și pășunilor comunale. Nu au fost respectate loturile tip prevăzute de lege și nici prețurile de răscumpărare a acestora, astfel încît putem spune că reforma agrară din 1921, tergiversată mereu, nu a satisfăcut dorințele legitime ale țăranimii și mai cu seamă ale locuitorilor de la munte.

COSTICĂ CIURTIN

¹⁷ D. Sandru, *op. cit.*, p. 97.

¹⁸ D. Sandru, *op. cit.*, p. 149.

¹⁹ D. Sandru, *op. cit.*, p. 173.

²⁰ D. Sandru, *op. cit.*, p. 207.

ACTIONS DES MONTAGNARDS DU DÉPARTEMENT DE CLUJ EN VUE DE L'ACCOMPLISSEMENT DE LA RÉFORME AGRAIRE DE 1921

(Résumé)

La Grande Union du 1. Décembre 1918 a créé un nouveau cadre socio-économique et politique propice à la réalisation des mutations profondes dans la société roumaine. On a accompli de nombreuses réformes à caractère bourgeois-démocratique, parmi lesquelles la réforme agraire légiférée en juillet 1921.

Pour les montagnards, la réforme signifiait l'organisation des forêts et des pâturages en commun. Jusqu'à la solution de ce problème, par les ordonnances du Conseil Dirigeant, on a recouru, pour la période 1919—1921, à l'affermage obligatoire des domaines. Or, même après la mise en pratique unitaire de la réforme de 1921, les aspirations légitimes des montagnards — exploités du point de vue national et social au long des siècles — ont été tout le temps remises à plus tard. La mise en pratique de la réforme toujours différante a provoqué de vifs mécontentements au sein de cette population, soldés par l'envoi réitéré des mémoires au gouvernement et au roi. Un pareil mémoire a eu comme résultat l'organisation d'un comité de spécialistes, dont les séances ont eu lieu à Cluj en mai 1924. On y a solutionné favorablement la plupart des revendications des montagnards, mais les conflits existants entre ceux-ci et les grands propriétaires de forêts se sont longtemps poursuivis, à cause de la violation de la loi de réforme, des énoncés équivoques et des imprécisions glissées dans sa rédaction.

CONTRIBUȚIA POPULAȚIEI DIN ZONA MĂGURI—CĂLATA—LUNCA VIȘAGULUI LA ÎNFRÎNGEREA FASCISMULUI

(Luptele din august—octombrie 1944)

Evoluția normală a legăturilor dintre moți și locuitorii văii Crișului-Repede a fost întreruptă la sfârșitul lunii august 1940 de odiosul dictat de la Viena, prin care s-a impus o graniță ce-i separa, delimitând teritoriul smuls României și cedat Ungariei horthyste. Pașnicii locuitori ai satelor Someșul Rece, Mănăstireni, Călata, Săcuieu, Vișag, Traniș aveau să constate cu tristețe că s-a creat o frontieră pe aliniamentul Muntele Rece—Gura Rîștii—Dîngău—Mănăstireni—Bica—cantonul Călata—Horaița—Vîrviuț—Bogdăneasa—Bănișor—Piciorul Porcului. La nord de această linie s-a instalat o administrație militară horthystă, care a adus cu sine organe represive, aparat jandarmeresc și legi militare de ocupație. Vecini și neamuri apropiate s-au pomenit în altă țară, sub „o nouă ordine horthystă“.

O asemenea stare de lucruri nu putea dăinui. Readucerea la patria mamă a teritoriului smuls a devenit o problemă fundamentală a tuturor patrioților. Printre măsurile luate s-a înscris și constituirea de batalioane fixe de-a lungul frontierei, cu misiunea de a ajuta unitățile de grăniceri să anihileze încercările horthyste de a ocupa și alte teritorii, apoi, de a contribui la eliberarea satelor învecinate, a gliei strămoșești.

Cu astfel de intenții s-a organizat și Batalionul fix „Someș“, cu centrul la Beliş¹. Cîțiva luptători de atunci, încărcăți azi de ani, dar și de amintiri, ne-au relatat aspecte cu privire la alcătuirea subunităților, pregătirea de luptă, participarea la operațiunile de respingere a inamicului și apoi luptele pentru eliberarea satelor lor și a celor învecinate, lupte duse în perioada 23 August—14 octombrie 1944². Sîncerăianul Gheorghe Foia care funcționa ca învățător la 7 km de satul natal, dar peste graniță, la Buteni, a fost chemat în ianuarie 1942 la Brașov, la comandamentul vînătorilor de munte, unde generalul Savu l-a instruit asupra modului în care urma să constituie compania „Călățele“, pînă la însănătoșirea învățătorului Gheorghe Homescu, locotenent în rezervă. În zilele următoare s-au constituit subunități la Lunca Vișagului, Săcuieu, Călata, Mănăstireni, Măguri, Someșul Rece, din țărani, muncitori, învățători și cîțiva funcționari, sporite mereu cu voluntari refugiați din satele căzute sub ocupație: o parte din Traniș, Bologa, Valea Drăganului, Huedin, Gilău și altele mai îndepărtate³. Instruirea se făcea duminică și se exersa apărarea unui front sinuos de aproximativ 100 km. Prin intermediul unor femei curajoase⁴ și al luptătorilor care treceau granița în zone cu relieful accidentat

¹ Batalionul fix „Someș“, cu sediul în Beliş, comandat de Boca Ambrozic, era alcătuit din companiile: Călățele, Mănăstireni, Măguri, avînd și plutoane speciale.

² Dintre luptătorii care ne-au destăinuit episoade, la care țineau atît de mult, amintim pe: Aurel Negru din Traniș, Foia Gheorghe din Sîncrai, azi cu domiciliul în Cluj, Popa Iosif din Huedin.

³ Spre exemplu, plutonul din Lunca Vișagului avea 23 trănișeni, care n-au suportat să rămînă sub ocupația horthystă.

⁴ Cum este cazul Mariei Abrudan din Traniș, care transmitea informații despre inamic prin bilete cusute în cutele rochiei.

și mascat de vegetație, aflau intențiile inamicului și-și concentrau atenția spre acele locuri. Unul din comandanți își amintea: „Am organizat apărarea pe direcțiile principale de atac, în fața localităților Călata, Văleni, Săcuieu, Vișag, Lunca Vișagului”⁵.

A acțiunile Batalionului fix „Someș” au înregistrat un maximum de dăruire după ce au început evenimentele epocale ale zilei de 23 August 1944. Comandantul plutonului Călata ne relatează: „În noaptea de 23 August au venit la mine doi luptători care au auzit la postul de radio comunicatul prin care ne îndemna să ieșim din războiul purtat alături de Hitler și să pornim împotriva lui și a horthystilor. Imediat ne-am dus la Călata împreună cu luptătorii din Buteni, dar și cu alții care nu erau înscrși, eram vreo 25. Aveam acolo 100 arme, le-am luat, am mobilizat și pe călătani și am ocupat poziție de luptă pe locurile dinainte știute și în același timp am demontat o porțiune de cale ferată⁶. Și comandantul companiei „Călățele” își amintea: „La două ore de la primirea veștii întoarcerii armelor s-a primit ordinul ca batalionul fix «Someș» să intre în dispozitiv de luptă”⁷. Luptătorii s-au și angajat de-a lungul frontierei alături de pichetele 60—68, comandate de locotenentul Cazacu. Cel mai greu încercate au fost pichetul 64 din fața localității Călata, pichetele 67 și 68 din fața Vișagului și Luncii Vișagului. În data de 26 august, prin ordinul nr. 33700 al armatei I-a se ordona ca unitățile de grăniceri și batalioanele fixe să intre în dispozitiv de luptă și să zădărnicească încercările inamicului de a pătrunde în Apuseni. Armata a doua horthystă a încercat într-adevăr cu două brigăzi să pătrundă prin străpungerea frontului în mai multe puncte; pe valea Călății, pe la Vișag, precum și pe văile Someșului Cald și Someșului Rece pentru a realiza joncțiunea cu armatele de la Beiuș.

„În 27—30 august — își amintea Gheorghe Foia — s-a tras asupra noastră cu branduri, au încercat să înainteze, dar noi ne săpasem adăposturi nu departe de drumul Sîncrai—Călata”⁸. Au fost postate grupe de pușcași pentru supravegherea și apărarea dealului Dijmal, cotei 707, până la prelingerea dealului Criptej, alte grupe au fost amplasate la cotele 758, 805, pe dealurile din fața localității Văleni, înprea Horlacea. Grupa specială comandată de sergentul Gheorghe Tonca a organizat două cuiburi de rezistență pe dealul Taniei, având în supraveghere cotele 884 și 775, până la Horaița. Plutonul de branduri de sub comanda lui Ioan Petre a fost menținut în rezerva companiei. Legăturile dintre formațiunile de luptă le realizau cu patrulare, curieri și parțial prin telefon.

La 1 septembrie forțele horthyste au dezlănțuit un foc puternic asupra satului Vișag, soldându-se cu pierderi materiale, dar grănicerii și luptătorii batalionului fix „Someș” au rezistat. În data de 2 septembrie horthystii au asaltat Călata. Forțele lor blindate intenționau să înainteze spre Călățele—Beliș. Pentru a zădărnici încercarea, luptătorii companiei „Călățele” și alți săteni au demontat încă o porțiune din linia ferată. Cu toate acestea, superioritatea numerică și dotarea au fost de partea dușmanului. Compania avea în acel moment 287 luptători. În ajutorul lor a sosit în 4 septembrie Batalionul 22 vânători de munte „Beiuș”. În cinci septembrie, după ce dușmanii au ocupat un grup de case și dealul de lângă Călata, încercând să înainteze spre Văleni, printr-un atac combinat al vânătorilor de munte și al batalionului fix s-a recucerit poziția inițială. Luptătorii voluntari

⁵ Gh. Homescu, *Pe Valea Crișului Repede*, în *AIHP*, 1966, nr. 1, p. 31.

⁶ Gh. Foia, Cluj-Napoca, str. Transilvaniei, nr. 11, fost comandant al plutonului Călata, compania „Călățele” a Batalionului fix „Someș”.

⁷ Gh. Homescu, *op. cit.*, p. 30.

⁸ Își aminteste Gh. Foia.

avînd însă 7 răniți, au fost scoși de pe linia I-a, pentru a se odihni și a se reorganiza⁹. Artileria horthystă a bombardat Călata, o schije de brand i-a fracturat piciorul soției luptătorului Bara Ilie. Acesta fiind în apropiere a bandajat-o sumar, a așezat-o într-o căruță pentru a fi transportată la spital la Abrud, apoi a continuat lupta.

La 6 septembrie dușmanul a reluat atacul, dar n-a putut înainta deoarece în ajutorul luptătorilor au sosit voluntari dintre localnici și dintre refugiați (în 8 septembrie 34 voluntari, în 9 septembrie 11, în 12 septembrie 12) ajungîndu-se la cifra de 342 luptători în 14 septembrie. Dar Batalionul 22 vînători de munte a trebuit să plece la Beiuș, întrucît acolo s-a forțat o străpungere a frontului la la Vasecău. În aceste împrejurări Armata I-a română a propus Batalionului fix să se replieze, înștiințîndu-l că nu-l mai poate aproviziona cu armament, muniție și alimente. Comandantul companiei, Gheorghe Homescu, a luat o inițiativă curajoasă de a păstra poziția inițială cu orice preț¹⁰. Călătani și butenarii au adunat alimente, au sacrificat oi și viței și s-au oferit să lupte toți cei ce pot purta arme. Prin baraje de foc și lupte de hărțuială au reușit să păstreze poziția inițială.

Între timp, compania „Măguri” a Batalionului fix „Someș” a baricadat cu arbori și bolovani șoselele Gilău—Someșul Cald și Gilău—Someșul Rece. În ajutorul măgurenilor s-au prezentat 40 de voluntari, majoritatea refugiați din Gilău. Compania „Măguri” a fost supusă unor grele încercări de către trupele hitleristo-horthyste, care au forțat atacul pe aliniamentul Muntele Rece—Gura Rîștii—Someșul Cald—înălțimea Dingău. În noaptea de 8—9 septembrie luptătorii companiei au baricadat drumul cu copaci. Cînd dușmanii au încercat la 14 septembrie să înainteze spre Gura Rîștii și să ocupe uzina electrică „Someșul Rece”, în fruntea luptătorilor s-a situat mecanicul uzinei Dumitru Cadiș cu cei doi fii ai săi. Cunoscînd perfect configurația terenului, patrioții noștri au atacat din mai multe direcții, provocînd o mare panică în rîndurile dușmanului. Învățătorul Gheorghe Drînda, comandantul plutonului relatează: „Somat, comandantul defășamentului a ordonat depunerca armelor. Au fost capturați 7 ofițeri, 109 soldați, 9 mitraliere și puști mitraliere și o mare cantitate de muniție”¹¹. Dar în acea încețare a căzut apărîndu-și uzina muncitorul Dumitru Cadiș. Nu la multă vreme în acest sector a sosit Batalionul 8 vînători de munte, care împreună cu luptătorii Batalionului fix au eliberat satul Someșul Rece și în 12 septembrie au intrat în Gilău.

Pagini de eroism au înscris și luptătorii din satele Vișag, Lunca Vișagului, Tranis, Valea Drăganului, Bologa. În 14 septembrie două batalioane horthyste au încercat să rupă rezistența românească la Vișag și Lunca Vișagului. Plutonul de aici comandat de Alexandru Tămaș a demontat șinele liniei ferate forestiere într-un loc îngust, în care apărătorii erau ajutați de „fratele codru”. Dușmanii au deschis lupta la Vîrșuț, dar luptătorul Onuț Tulbure, dintr-o poziție bine aleasă, cu pușca mitralieră i-a oprit luîndu-le elacul. Au mai încercat în cătunul Merișor, dar tot fără rezultat. Un atac din flanc pe direcția Pipirigele a fost respins în 30 septembrie. Inamicul s-a infiltrat în sectorul pichetelor 65 și 66. Sergentul Teodor Merca, comandantul plutonului „Săcuieu”, care avusese în dotare și un aruncător de branduri de 50 mm a organizat o dură rezistență și a respins atacul unui pluton de jandarmi horthyști care a încercat să se infiltreze peste graniță.

⁹ Idem.

¹⁰ Gh. Homescu, *loc. cit.*

¹¹ Drînda, Gh., Mariș I., *Pe Valea Someșului Mic*, în *AIIP*, 1966, nr. 1, p. 36.

VALERIU LITERAT (1885—1972) — UN NUME PEA PUȚIN CUNOSCUȚ

S-a spus, cu îndreptățit temei, că în patrimoniul cultural al unui popor au dreptul, în primul rînd, de a se bucura de prețuire, de cunoașterea și recunoașterea valorii lor, operele de vîrf care, prin grandoarea lor, se ridică deasupra celorlalte avînd darul de a deveni simboluri-peceți pentru ceea ce se află în jurul lor. Dar, asemenea unui masiv muntos, lumina marilor înălțimi nu se proiectează în hăuri, ci pe alți munți, pe dealuri sau coline, adevărate contraforturi ale piscurilor, toate împreună conferind măreție întregului pe care îl alcătuiesc.

În vasta arie a cercetărilor consacrate valorificării moștenirii cultural-istorice a poporului nostru sînt înscrise atît numeroasele lucrări dedicate personalităților sau momentelor de prim rang, cit și acelora de o mai mică anvergură, importante și ele cel puțin pentru îmbogățirea cu date și fapte a tabloului general al unei epoci, tablou care va deveni tot mai cuprinzător, mai nuanțat, pe măsură ce nu vor fi lăsate pradă nedreptei uitări meritorii realizări ale unor înaintași. Este un adevăr incontestabil acela că dobîndesc dreptul de a se bucura de cunoașterea lor de către posteritate rezultatele unei munci pasionate, stăruitoare, într-un domeniu sau altul, care se dovedesc a sta sub semnul valorii, asigurîndu-se astfel condiția esențială a rezistenței lor la scurgerea vremii. Cu convingerea că acest drept i se cuvine și profesorului făgărășean Valeriu Literat, autor al unor valoroase cercetări asupra trecutului istoric și cultural-artistice al ținutului său natal, încercăm, la împlinirea unui veac de la naștere (n. 5 aprilie 1885 — m. 19 decembrie 1972), această succintă prezentare a vieții și activității sale reliefind cîteva dintre remarcabilele realizări care i-au adus elogioase aprecieri venite de la mari personalități ale științei și culturii românești din perioada interbelică¹.

Urmas al unui lung șir de știutori de carte, deținători de funcții administrative, preoți sau învățători, din satul său natal Luța, Valeriu Literat a continuat tradiția familiei după studii liceale la Brașov și teologice la Sibiu. În anii de pînă la izbucnirea primului război mondial, tînărul preot din Luța a fost confruntat, în spiritul celor mai bune tradiții ardelene, și de problemele îmbunătățirii situației economice și culturale ale consătenilor lui, implicîndu-se direct într-o largă arie de preocupări, de la propagarea cunoștințelor legate de cele mai noi metode de cultivare rațională a pămîntului pînă la înființarea unei bănci populare, de la bunul mers al școlii confesionale pînă la abonarea țaranilor la publicațiile românești, în special al „Astreii” și la reprezentațiile teatrale.

În timpul primului război mondial, Valeriu Literat s-a refugiat, în toamna anului 1916, odată cu retragerea armatei române din Transilvania. Trecut peste munți, împreună cu alți doi frați ai săi și cu mulți alți făgărășeni, după ce a ajuns

¹ Pentru această prezentare ne-am folosit în principal de *Extrasele din caiele de „Amintiri” ale prof. Valeriu Literat* pe care cu multă bunăvoință ni le-a pus la dispoziție Maria Fărcaș din Făgăraș, fiica lui Valeriu Literat, MuzIstTrans, Nr. inv. M 7892 și M 7892a.

la București avea apoi să trăiască în Moldova cumpletele încercări prin care a trecut „Țara“ dar și entuziasmul general al momentelor desăvîșirii unității naționale românești. După Marea Unire din 1918 a urmat cursurile de vară ale Universității din Cluj și, cițiva ani mai târziu, Facultatea de filologie, fiind apoi numit profesor de limba franceză la Liceul „Radu Negru“ din Făgăraș unde a funcționat pînă la pensionare, în anul 1942. Pe lîngă apreciată activitate didactică desfășurată în toți acești ani, numele său a fost strîns legat și de notabile realizări pe tărîmul ridicării culturale a maselor făgărașene prin strădaniile depuse în cadrul Despărțămîntului local al „Astrei“, pe care l-a condus direct vreme îndelungată, al cursurilor școlilor țărănești, prin organizarea, împreună cu profesorul Iorgu Sandu, a instruirii de conducători de coruri sătești ș.a. A susținut nenumărate conferințe pe teme de istorie și etnografie, în Făgăraș și în satele din jur, și a fost organizator a multora dintre manifestările publice în care localnicii au avut prilejul a asculta, între alții, pe: N. Iorga, I. Simionescu, I. Breazu, D. D. Roșca, C. Daicoviciu, I. Crăciun, I. Moga, G. Sofronie. Toate acestea și multe altele ni-l prezintă pe Valeriu Literat drept cel mai competent și pasionat animator al vieții culturale din Făgărașul acelor ani.

Pasiunea cea mare a vieții profesorului Valeriu Literat a fost însă cercetarea stăruitoare a arhivelor, a monumentelor de arhitectură, a tezaurului etnografic și folcloric al ținutului, cu rezultate care se dovedesc a fi rezistente în timp. Cele 14 titluri tipărite în publicații științifice ca: „Dacoromania“, „Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj“, „Anuarul Comisiei Monumentelor Istorice“, „Revista istorică“, precum și alte lucrări rămase în manuscris au adus contribuții importante la cunoașterea trecutului istorico-cultural al Țării Făgărașului. Este cazul monografiei dedicate istoricului breslei tăbăcarilor din Făgăraș, lucrărilor privind arhitectura și pictura unor monumente de cult din satele de la nord și de la sud de Olt și al cercetărilor fondurilor de carte veche românească, a însemnărilor păstrate în paginile lor. Descifrarea unei serii de criptograme rămase între filele veritabilelor monumente ale culturii naționale, ieșite de sub teascurile celor mai de seamă tiparnițe ale spațiului cultural românesc și ajunse în număr impresionant și în satele făgărașene, s-a dovedit a fi fost o altă remarcabilă realizare a marelui admirator și pasionat al cercetării acestor valori. Neprețuite rămîn cercetările asupra picturilor murale ale monumentelor care s-au degradat între timp sau au suferit reparații ce au compromis total sau parțial valoroase opere ale zugravilor români ai veacurilor trecute.

Recunoaștere a meritelor activității desfășurate a fost și alegerea sa ca membru corespondent al unor prestigioase instituții științifice și culturale precum: „Comisia Monumentelor Istorice“², „Arhiva de Folclor a Academiei, secția Cluj“, „Muzeul Limbii Române“, „Secția istorică a Astrei“.

De numele său sînt legate și începuturile muzeului din Făgăraș, de la inițiativa înființării unei asemenea instituții³ care urma să reunească valori reprezentative pentru istoria și etnografia zonei, culegerea de materiale și pînă la cuvîntul inaugural încredințat lui în 27 februarie 1951. Între cele mai valoroase

² Activitatea lui Valeriu Literat în calitatea sa de membru corespondent al „Comisiei Monumentelor Istorice“ poate fi urmărită în fondul de arhivă al acestei instituții, aflat în curs de inventariere la muzeul nostru.

³ Propunerea lui Valeriu Literat de înființare a unui „Muzeu Etnografic al Țării Oltului“ a fost făcută, și aprobată în unanimitate, în adunarea generală a Despărțămîntului județului Făgăraș al „Astrei“ din 4 noiembrie 1923: *Extrase...*, *MuzIstTrans*, Nr. Inv. 7892, pp. 34 și 43.

piese aflate astăzi în patrimoniul istoric și etnografic al muzeului din Făgăraș se află și mărturiile neobositelor sale peregrinări prin satele ținutului cu mereu treaza conștiință a nobilei îndatoriri de a le salva și a le face cunoscute contemporanilor și urmașilor săi.

Dacă adăugăm la toate cele subliniate mai sus faptul că au fost realizate în afara obligațiilor sale didactice, în condițiile unui larg evantai de adversități pe care le-a înfruntat cu cerbicie avem, odată în plus, imaginea unei vieți exemplare închinată cercetării și păstrării marilor valori ale trecutului acestor meleaguri.

Strădaniile întreprinse în prezent în vederea publicării celor mai valoroase lucrări rămase în manuscris, vizînd în principal aducerea la zi a informației, verificările în teren și ale fondurilor arhivistice utilizate de autor, inerente oricărei asemenea tentative, vor fi de natură să contribuie major, în situația reușitei acestor demersuri, la dobîndirea locului care i se cuvine lui Valeriu Literat în contextul istoriografiei românești.

IOAN CIUPEA

I.P.C. „FARMEC“ CLUJ-NAPOCA

— Fișier documentar al evoluției formelor organizatorice —

Precum se știe, într-o perioadă istorică scurtă, România a parcurs mai multe etape de dezvoltare și s-a transformat dintr-o țară cu o economie slab dezvoltată, predominant agricolă, într-o țară industrial-agrară, cu o economie în plin progres. Creșterea în această perioadă a producției industriale de peste 100 de ori, a agriculturii de circa 7 ori, iar a venitului național de 32 de ori demonstrează cu puterea faptelor forța creatoare a unui popor stăpîn pe destinele sale, care își făurește în mod conștient și liber propriul său viitor — viitorul socialist și comunist.

În cursul celor peste patru decenii care au trecut de la începutul revoluției de eliberare socială și națională, antifascistă și antiimperialistă, s-au creat peste 6 milioane noi locuri de muncă, peste 80 la sută din populație s-a mutat în locuințe noi, iar fondul de consum a crescut de 22 ori.

În ansamblul acestor grandioase realizări se profilează cu strălucire perioada inaugurată de Congresul al IX-lea al P.C.R., cea mai bogată în împliniri din întreaga istorie a țării — legată indestructibil de activitatea neobosită, desfășurată cu clarviziune și profund spirit creator, cu pasiune revoluționară și patriotism înflăcărat de tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretarul general al partidului, președintele Republicii, care a imprimat un puternic dinamism dezvoltării vieții economice, sociale și politice din patria noastră, întregii opere de construcție a socialismului în România. Poporul nostru cu îndreptățită mîndrie patriotică, demnitate și recunoștință numește perioada marilor transformări revoluționare, înfăptuite după Congresul al IX-lea, drept Epoca Ceaușescu.

Trăim într-o lume a cărei principală dimensiune o constituie modelarea propriei existențe. Promovarea noului în toate ipostazele sale și cu precădere a științei ca principală forță de producție formează modul plenar de existență a spiritului revoluționar. Așa cum subliniază secretarul general al partidului, a fi revoluționar astăzi înseamnă a urmări tendințele noi care apar în viața socială, a sesiza factorii decisivi ai dezvoltării, a le crea cîmp larg de acțiune, a milita pentru soluții într-adevăr novatoare, care să aibă în vedere evoluția în perspectivă a lucrurilor, să creeze o perspectivă clară a muncii.

Un loc aparte în cadrul ansamblului de măsuri și direcții preconizate de documentele celui de-al XIII-lea Congres al P.C.R., de cuvîntările tovarășului Nicolae Ceaușescu revine în continuare, dar mai mult ca oricînd, dezvoltării științei și ingineriei tehnologice, domenii care, în vederile partidului nostru, ale secretarului său general, trebuie să se constituie într-o veritabilă avangardă a progresului general.

Ține de domeniul cunoștințelor enciclopedice faptul că în contextul revoluției științifice și tehnice, amplificată la dimensiuni nebănuite în perioada postbelică, chimia reprezintă una din științele „explozive”, ale cărei rezultate concrete în concertul general al progresului uman dețin o pondere extraordinară în structu-

rarea noilor coordonate ale civilizației omenești. Descoperirile din domeniul chimiei, rod al cercetării fundamentale teoretice precum și al cercetării aplicative în cvasi-totalitatea vieții materiale au devenit factori decisivi de dinamizare a vieții economice cu reverberații neașteptate în viața socială a comunităților umane, produsele nou create modificând în mod radical structura demografică și ecosocială a Terrei.

Evidențiind rolul chimiei în dezvoltarea de ansamblu a economiei naționale, tovarășul Nicolae Ceaușescu sublinia: „Este știut că în zilele noastre, de amplă revoluție tehnico-științifică, care modifică în mod vertiginos condițiile creației materiale și amplifică într-o proporție nebănuită posibilitățile de valorificare a resurselor naturii în folosul omului, făurirea și dezvoltarea unei economii moderne, asigurarea progresului și prosperității generale a societății, depind într-o măsură hotărâtoare de dezvoltarea potențialului științific al fiecărei țări, de eficiența și operativitatea cu care sînt promovate în activitatea practică noile cuceriri ale științei și tehnicii. În cadrul științelor, chimia ocupă o poziție deosebită, conferită în primul rînd de largă ei aplicabilitate, de multitudinea utilizării datelor ei. În ultimele două decenii, industria chimică din țara noastră s-a situat an de an printre ramurile cu cel mai înalt ritm de creștere, și în același ritm se prevede să se dezvolte și în viitor“.

Încadrată în perimetrul larg al ramurilor industriei chimice, industria produselor cosmetice, prin dezvoltarea pe care a înregistrat-o în ultimele decenii, se constituie într-un argument palpabil al preocupărilor pentru sporirea considerabilă a gradului de civilizație, a satisfacerii nevoilor materiale și a asigurării unor condiții de viață superioare oamenilor muncii din țara noastră.

Consecință firească a unității în varietate a economiei românești contemporane, a mutațiilor profunde petrecute în repartizarea echitabilă a forțelor de producție pe teritoriul țării, întreprinderea de Produse Cosmetice „Farmec“ din municipiul Cluj-Napoca, de la a cărei înființare s-au împlinit în anul 1985 patru decenii, alături de celelalte unități industriale aparținînd Centralei industriei de medicamente, cosmetice, coloranți și lacuri din Ministerul Industriei Chimice, ocupă un loc de seamă în producția articolelor cosmetice solicitate pe piața internă și externă.

Înainte însă de a derula în cadrul acestui fișier documentar secvențe din istoria întreprinderii, cu afinități și relații complementare aferente transformărilor înnoitoare care caracterizează și harta economică a județului Cluj, să mai amintim și faptul că asemenea „fișiere“ documentare se impun din ce în ce mai mult drept un util instrument de lucru pentru cercetătorii specializați în istoria economică și, implicit, pentru toți cei care se interesează de istoria contemporană a patriei noastre.

În peisajul vieții economice a municipiului Cluj-Napoca și prin extensie al județului Cluj, respectiv al întregii țări, întreprinderea de a cărei devenire în plan industrial ne ocupăm poate fi înregimentată la capitolul „noutăți“. Catalogarea este justificată de cronologie întrucît drumul parcurs de la modestele și improvizatele ateliere apărute într-o perioadă cînd mai reverberau flăcările holocaustului mondial și pînă astăzi însumează exact patru decenii. Un interval de timp care în radiografia întreprinderii se coroborează cu multiplele transformări petrecute în societatea românească contemporană, de la perioada reconstrucției la fundamentarea economiei noi, socialiste, ajungînd în prezent la edificarea unei întreprinderi.

prinderi de produse cosmetice cu rang de unicat în perimetrul transilvan și cu o pondere însemnată în producția specializată, destinată atât pieții interne, cât și celei externe.

Dacă facem abstracție de unele loțiuni, creme și poțiuni realizate sporadic în farmaciile orașului la sfârșitul secolului trecut și la începutul celui actual, începuturile producției manufacturiere de produse cosmetice în așezarea urbană de la poalele Fелеacului se plasează în timpul celui de-al doilea război mondial. În aceste condiții apare la Cluj „Laboratorul Mol-Mos“, ca sucursală a fabricii „Mol-nar-Moser“.

În privința informațiilor scrise privitoare la existența acestui așa-zis „laborator“, acestea sînt semnalate cu data de 1 iulie 1945 de cînd firma a închiriat pe bază de contract subsolul unei clădiri din Cluj și s-a înregistrat în registrul analitic al firmelor individuale sub numărul 1049/1 februarie 1946.

Revenind la primul generic, acela de „Laboratorul Mol-Mos“, informațiile culese pe cale orală ne vorbesc despre un personal format numai din 6 muncitori care produceau apă de colonie și pudră pentru copii. Condițiile de muncă erau insalubre. Se lucra într-un subsol, fără ventilație, cu lumină artificială, condițiile de igienă și protecție fiind inexistente.

Adevărata geneză a industriei clujene de produse cosmetice este legată însă de actul istoric din 11 iunie 1948 cînd au fost naționalizate principalele mijloace de producție și s-a trecut astfel la edificarea economiei socialiste, necesitate obiectivă în urma profundelor mutații survenite în viața politică și socială a țării. Documentele de arhivă ne semnalază la 31 august 1949 înregistrarea întreprinderii de stat „Fabrica de produse cosmetice nr. 21“ din Cluj la Ministerul de finanțe sub numărul 124, unitate economică aflată în subordinea Ministerului Sănătății. Sediul notificat era strada Izei nr. 7.

Erau momente hotărîtoare pentru destinul economic al României, momentele cînd se fundamenta opțiunea pentru o economie de tip nou, neexperimentată pînă atunci la noi, ceea ce urma să determine în viitor însăși forma de societate în care urmau să trăiască și să muncească milioane de oameni.

Iată de ce data menționată are o semnificație deosebită și în cronologia întreprinderii, în deslușirea principalelor repere ale drumului parcurs în cei 40 de ani de existență, marcînd deschiderea perspectivelor largi de dezvoltare omnilaterală a unității în contextul creării proprietății de stat și integrarea în sfera de desfășurare planificată a producției de articole cosmetice.

Trecerea de la producția meșteșugărească la etapa producției industriale a articolelor cosmetice a reprezentat un salt calitativ care, de la dimensiunile unei producții restrînse, a evoluat permanent spre extinderea cantitativă, spre diversificarea sortimentală și optimizarea calitativă.

Chiar în condițiile precare din acea vreme, specifice oricărui început, numărul sortimentelor a crescut, astfel că pe lîngă produsele menționate (apă de colonie și pudră pentru copii) apar altele noi cum ar fi creme, rujuri și ulei de păr.

Formele organizatorice și subordonarea ierarhică a întreprinderii au fost modificate în anul 1950, venîndu-se astfel în întîmpinarea cerințelor de dezvoltare economică, menținîndu-se însă sarcinile specifice determinate de profilul producției. Astfel în data de 10 martie a aceluiași an Întreprinderea de Stat naționalizată — Fabrica de produse cosmetice nr. 2 cu sediul în Piața Malinovski nr. 15, figura tot în subordinea Ministerului Sănătății și se înregistra sub numărul 1572 la Ministerul finanțelor. Valoarea fondurilor fixe era estimată la 0,4 milioane lei. În aceeași lună, prin ordinul nr. 22.593/1950 al Ministerului Sănătății (decizie) la

Fabrica de produse cosmetice nr. 21 din Cluj se comasa Întreprinderea de stat „Industria chimico-farmaceutică nr. 18” din Tg. Mureș, valoarea fondurilor fixe ajungând în urma acestei comasări la 1,9 milioane lei. În același an, 1950, în luna decembrie, prin H.C.M. nr. 1090/1950, Fabrica de produse cosmetice nr. 21 trece din subordinea Ministerului Sănătății în aceea a Ministerului Industriei Alimentare. Sediul întreprinderii figurează ca fiind în clădirea situată pe strada Izei nr. 7.

În anul 1951 s-au făcut și primele investiții, amenajându-se un laborator extins, magazine, șoproane și birouri. Se lucrează acum cu un număr sporit de muncitori (20), pe bază de plan aprobat de ministerul de resort. Peste doi ani, la 1 octombrie 1953, prin H.C.M. 2572/1953 se produce o nouă comasare, de această dată cu Fabrica de produse cosmetice nr. 19 din Craiova. Ca urmare a acestei comasări și a dezvoltării întreprinderii, localul din strada Izei devine neîncăpător. În această situație, pe baza intervențiilor la forurile în drept, se obține clădirea și terenul din actuala stradă Paris unde se creează noi secții, în vechiul sediu rămânând doar secția de preparare a pastei de dinți. În scopul adaptării clădirilor primite și pentru efectuarea de noi amenajări s-au obținut fonduri de investiții în valoare de 150.000 lei. Au fost amenajate săli de lucru dotate cu cele necesare, s-au construit magazine și depozite pentru materii prime și materiale, s-au îmbunătățit condițiile de lucru, igienico-sanitare și de protecție a muncii. În vederea ridicării productivității muncii au fost instalate primele două mașini semiautomate de umplut creme și paste de dinți.

Un alt punct de reper în cronologia întreprinderii îl reprezintă anul 1957 când are loc o nouă comasare. Întreprinderea de produse cosmetice nr. 21 se comasează cu Fabrica de uleiuri vegetale „Flacăra”, înființată în anul 1934. Ca urmare, prin H.C.M. nr. 1297/19 august 1957 și Ordinul M.I.A. 631/15 aprilie 1957 ia ființă Întreprinderea industrială de stat „Flacăra”, fabrică de uleiuri vegetale și produse cosmetice, subordonată Direcției generale a industriei ulei-săpun din cadrul Ministerului Industriei Alimentare. Sediul era în strada Iazului nr. 33 pentru compartimentul ulei și strada Paris 88—89 pentru compartimentul cosmetice. Valoarea fondurilor fixe ajunge în urma acestei comasări la 6,9 milioane lei. Noua structură organizatorică a avut ca urmare o serie de îmbunătățiri, în sensul înființării de noi secții, introducerea mecanizării și ridicarea calității produselor.

În anul 1964 fabrica de ulei a fost desființată, iar în 1967 se stabilește denumirea de Fabrica „Flacăra” a cărei producție se baza pe articole cosmetice și îmbutelierea uleiului comestibil, hotărîrea fiind consemnată în H.C.M. nr. 2742/6.XI.1967. Întreprinderea se afla la data menționată în subordinea Direcției generale zahăr, ulei, cosmetice din cadrul Ministerului Industriei Alimentare. Valoarea fondurilor fixe se ridică la 13,6 milioane lei iar sediul era pe strada Paris 88—89. În aceeași perioadă (din 1970) fabrica este înglobată în Combinatul industriei alimentare din subordinea M.I.A. Să mai menționăm și faptul că în 1967 a fost pusă în funcțiune o stație mecanizată de îmbuteliere a uleiului comestibil care, ulterior, în 1971, a fost predată întreprinderii de morărit din Cluj. Stația se găsea la intrarea în comuna Baci.

Cum în februarie 1971 s-au desființat combinatele de industrie alimentară, similare celui din care făcea parte întreprinderea „Flacăra”, începînd cu anul 1972, în temeiul prevederilor H.C.M. nr. 1263/12.X.1972, denumirea se schimbă în Fabrica de produse cosmetice „Farmec”, în subordinea Centralei industriale de medicamente, cosmetice, coloranți și lacuri din cadrul Ministerului Industriei Chimice, iar prin HCM nr. 367/9.IV.1973, Fabrica de produse cosmetice „Farmec” devine Întreprinderea de produse cosmetice „Farmec” din subordinea Centralei industriale de

medicamente, cosmetice, coloranți și lacuri, București. Conform Certificatului nr. 131.731/13 august 1973 al Ministerului de Finanțe, Direcția veniturilor statului, prețurilor și tarifelor, întreprinderea este înscrisă sub nr. 2968/4.X.1972 și are ca obiectiv fabricarea de produse cosmetice, parfumuri, compoziții de parfumare și produse de sinteză organică. În forma organizatorică stabilită în anul 1973 întreprinderea ființează și în prezent ca întreprindere de gradul III din grupa a VI-a de ramură.

Este acesta, trebuie să recunoaștem, un drum destul de sinuos, avînd drept început niște ateliere modeste, insalubre, care nici pe departe nu-și onorau denumirea de laborator și continuînd apoi cu extinderi, dotări și amplasamente în care putem desluși în „mic” fundamentarea bazei tehnico-materiale a noii societăți românești.

În încheierea acestui fișier documentar se poate concluziona că formele organizatorice și subordonarea ierarhică a întreprinderii au fost modificate în funcție de cerințele diferitelor etape ale dezvoltării economice, ceea ce merită reținut este însă menținerea pe întreg acest parcurs cronologic derulat a specificului întreprinderii, producerea articolelor cosmetice.

SILVIA PINTEA — C. DUMITRESCU

**MUZEOGRAFIE.
RESTAURARE —
CONSERVARE.
OCROTIREA
PATRIMONIULUI MUZEAL**

TIPURILE COMPOZIȚIONALE ALE BRODERIILOR DIN COLECȚIA MUZEULUI JUDEȚEAN DE ISTORIE CLUJ*

Valoarea artistică și estetică a broderiilor izvorăște din calitatea motivelor ornamentale, din armonia cromatică și din nivelul tehnicii de executare. Corect conceput, ornamentul trebuie să se lege organic de forma și structura obiectului pe care-l împodobește, să i se subordoneze complet și în nici un caz să nu-l coplesească¹. Artă ornamentării, cu toată diversitatea ei, are mai mulți determinanți. În afara formei și structurii piesei de decorat, ea depinde de materialul din care este confecționată aceasta, de modul de a privi lucrurile în epoca dată sau de poporul dat, de stilul dominant într-o anumită epocă istorică².

Studierea repertoriului ornamental al broderiilor din secolele XVII—XVIII aflate în colecția de textile a muzeului nostru impune analiza atât a motivelor decorative cât și cea a tipurilor compoziționale — cele două elemente constitutive ale acestuia.

Unul dintre tipurile compoziționale de bază este „tulpina”, cu un lujer central rigid, cu două sau mai multe ramificații dispuse simetric în stînga și în dreapta axului constituit de acesta. „Tulpina”, derivată din „hom”-ul iranian³, are două interpretări: una mai schematică, alta influențată de grația liniilor caracteristică artei renașcentiste. În primul caz (pl. I/1)⁴ ramificațiile descriu linii drepte sau arcuiri perfecte, parcă desenate cu liniarul sau cu compasul⁵. În celălalt (pl. I/2)⁶,

* Materialul se limitează la ornamentica renașcentistă care, după perioada de plină înflorire din secolul al XVII-lea, se menține viguroasă în tot cursul secolului următor, cîteodată paralel cu cea nouă — barocă.

¹ A. Speltz, *Der Ornamentstil*, Leipzig, f.a., p. 1.

² *Ibidem*.

³ „Hom”-ul sau „arborele vieții”, motiv decorativ străvechi, a parcurs un drum lung, ajungînd din locurile de origine prin Orientul Mijlociu la Bizanț, apoi în toată Mediterana și Europa apuseană. Este unul dintre elementele ornamentale frecvent întîlnite și în arta textilelor, fie în forma lui inițială, fie în variantele născute în urma modificărilor suferite în cursul secolelor. Vezi: G. Migeon, *Manuel d'art musulman*, Paris, 1907, vol. II, p. 382, 461; O. Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Berlin, 1921 (în continuare: Falke), p. 4, 17; A. Riegl, *Stilfragen. Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik*, Berlin, 1923 (în continuare: Riegl), p. 98, 99, 100; E. Flemming, *Das Textilwerk. Gewebeornamente und Stoffmuster vom Altertum bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts*, Berlin, 1927 (în continuare: Flemming), p. X, XIII; P. Petrescu, *Motive decorative celebre*, București, 1971, p. 43; P. Johnstone, *A Guide to Greek Island Embroidery*, London, 1972 (în continuare: Johnstone), p. 7; Varjú-Ember M., *A 17. századi magyar himzéssek motívumkinése*, în *FolHist*, 1, 1972 [în continuare: Varjú-Ember (1972)], p. 55; Vona A., *Olasz korsós minta egy magyar úríhimzésen*, în *FolHist*, 4, 1976 (în continuare: Vona), p. 147.

⁴ Dimensiuni: 63 × 63 cm. Vezi și: *Illustrierte Frauen-Zeitung*, Berlin (în continuare: *Illustrierte*), XV, 1888, nr. 19, cat. 9, precum și ilustrația noastră, pl. I/4; pl. III 2.

⁵ Varjú-Ember (1972), p. 57. Analogii găsim atât pe țesături (vezi la Flemming, p. 158, 159, 299) cit și pe broderii [vezi la: F. R. Martin, *Stickerien aus dem Orient*, Stockholm, 1899 (în continuare: Martin), p. 9; pl. X; Varjú-Ember (1972), fig. 15, 22].

⁶ Dimensiuni: 95 × 95 cm. Vezi și ilustrația noastră, pl. I/3; pl. II/3—4.

curburile sînt mai lejere, desenul mai acrat, deși își menține simetria⁷. „Tulpina“ oferă teren vast în alegerea soluțiilor diferite în dispunerea ei. Punctul ei de plecare poate fi un motiv cordiform, o rodie sau un vas (pl. I/3—4)⁸. Vasul, adică așa-numita „vază italiană“ este foarte frecvent pe țesăturile italiene și spaniole începînd din secolul al XVI-lea, fiind un motiv născut din îmbinarea unor elemente preluate din arhitectura renașcentistă și din ornamentica florală⁹. Cînd motivul floral — punct de plecare este de dimensiuni egale cu florile purtate de lujerul principal și de ramificații, acestea se orînduiesc radial în jurul punctului de plecare (pl. II/1—2)¹⁰. Uneori „tulpina“ se sprijină pe un suport format dintr-o pereche de palmete sau semipalmete mari (pl. II/3)¹¹. Adesea acest suport este dinamizat prin așezarea printre lobi sau zimți a unor flori mici sau boboci, compensînd astfel rigiditatea compoziției¹². În multe cazuri firele „tulpinei“ sînt prinse la o altă de inele simple sau duble¹³.

Legarea între ele a „tulpinilor“ izolate este una dintre modalitățile măriii efectelor decorative. Legarea se poate realiza în mai multe feluri. Deseori ramificațiile din primul registru iau forma unor vrejuri spiralate care se întrepătrund. O variantă a acestei soluții este folosirea vrejurilor în „S“ care prind „tulpinile“ învecinate, creînd un ornament foarte potrivit pentru umplerea unor suprafețe lungi dar înguste (pl. II/4)¹⁴. „Tulpinile“ legate prin vrej meandric fac parte dintre

⁷ Varjú-Ember (1972), p. 55. Prezența acestui tip de „tulpină“ pe broderii poate fi urmărită din Mediterană pînă în Anglia. Vezi: B. J. Morris, *English Embroidery*, London, 1954 (în continuare: Morris), p. 5, 13; pl. 9; M. A. Musicescu, *Broderia din Moldova în veacurile XV—XVIII*, în *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958 (în continuare: Musicescu), p. 165, fig. 17; p. 165, fig. 18; p. 168, 170; Varjú-Ember M., *Alte ungarische Stickerei*, Budapest, 1963 [în continuare: Varjú-Ember (1963)], p. 58; fig. 13, 16, 17, 31; Varjú-Ember (1972), fig. 16, 19; Johnstone, p. 109, fig. 138; M. Zeminová, *Barokní textilie*, Praha, 1974 (în continuare: Zeminová), cat. 46.

⁸ Dimensiuni: 198 × 27 cm și 77 × 33 cm.

⁹ Falke, p. 43; fig. 478—482, 499; Flemming, p. XXIX; 103, 104, 111², 122 1, 129, 132/2, 134, 135, 154²; I. Errera, *Catalogue d'étoffes anciennes et modernes*, Bruxelles, 1927 (în continuare: Errera), p. 179, cat. 186; p. 221, cat. 242; p. 229, cat. 251; p. 230, cat. 254; R. Reichelt, *Das Granatapfelmotiv in der Textilkunst*, Berlin, 1956 (în continuare: Reichelt), p. 36, fig. 11a; p. 37, fig. 11b; p. 38, fig. 12; p. 87, fig. 40; p. 91, fig. 42; Varjú-Ember (1972), p. 58, 60, 61; Vona, p. 149. În esauia măsură, și broderiile din secolele XVII—XVIII oferă analogii. Vezi la: Morris, p. 8, 14; pl. 20; Musicescu, p. 168, fig. 20; p. 170; Johnstone, p. 61, fig. 46; p. 79, fig. 65; p. 77, fig. 81—82; p. 99, fig. 121; Varjú-Ember (1972), fig. 20, 21; Vona, p. 159, fig. 1; p. 160, fig. 3; p. 162, fig. 5; p. 163, fig. 6.

¹⁰ Dimensiuni: 103 × 103 cm și 56 × 41 cm. Vezi și: Illustrierte, XIX, 1892, nr. 9, cat. 38; Martin, p. 9; pl. 9; Varjú-Ember (1972), p. 42; K. Gombos, *Old Oriental Embroideries from the Rhodos to Bokhara*, Budapest, 1981 (în continuare: Gombos), fig. 16.

¹¹ Dimensiuni: 177 × 31 cm. Vezi și: Varjú-Ember (1972), p. 59; Vona, p. 147, 148; A. M. Cipăianu, *Broderii de tip oriental în colecția de textile a Muzeului de istorie al Transilvaniei*, în *ActaMN*, XVII, 1980, [în continuare: Cipăianu, (1980)], p. 745, fig. 14; pl. I, fig. b.

¹² Varjú-Ember (1972), p. 53; P. Johnstone, p. 77, fig. 82; p. 85, fig. 97; p. 109, fig. 139; A. M. Cipăianu, *Piese de interior orășenești transilvănene din secolele XVI—XVIII (ceramică, metale, broderii)*, în *ActaMN*, XVIII, 1981 [în continuare: Cipăianu (1981)], p. 636—637; pl. IV/2.

¹³ P. Jessen, *Der Ornamentstich. Geschichte der Vorlagen des Kunsthandwerks seit dem Mittelalter*, Berlin, 1920 (în continuare: Jessen), p. 148, fig. 105; Varjú-Ember (1963), p. 60; fig. 37, 41, 43; Varjú-Ember (1972), p. 59, 62; fig. 24, 25, 29; Vona, p. 147; Cipăianu (1981), p. 639; pl. VI/3. Vezi și ilustrația noastră, pl. II/3—4.

¹⁴ Dimensiuni: 174 × 42 cm. Vezi și: Varjú-Ember (1963), p. 60; fig. 37, 41, 43; Varjú-Ember (1972), p. 62, 63; fig. 24, 25, 29; Cipăianu (1981), p. 638—639; pl. VI/2—3.

compozițiile tipice ale broderiilor în discuție. Însuși vrejul meandric constituie un element ornamental cu multiple valențe¹⁵. Poate să fie un vrej mai mult sau mai puțin masiv cu frunze și flori (pl. III/1)¹⁶, purtând în multe cazuri în curbările sale în locul „tulpinilor“ flori mari, așezate în poziții opuse, dispuse simetric față de un ax orizontal imaginar. Intrat în repertoriul ornamental al broderiilor orientale și occidentale începând din secolele XVI—XVII, vrejul meandric va ajunge unul dintre cele mai frecvente motive decorative ale acestora¹⁷. O altă formă de prezentare a vrejului meandric este vrejul de acant (pl. III/2)¹⁸ care la numeroase broderii este întrerupt la linia mediană de cîte o rozetă, iar spațiile rămase goale pe lângă decorul principal sînt umplute cu elemente vegetale mărunte¹⁹. Vrejul meandric poate fi desenat și printr-o alternare a perechilor de palmete (pl. III/3)²⁰.

Prin dinamizarea lujerului central și a ramificațiilor „tulpinei“ a luat naștere mult apreciată compoziție — „buchetul“. Pentru prima oară îl întîlnim pe mătăsurile țesute la Achmim în secolul al VI-lea²¹, iar din secolul al XV-lea el este prezent pe țesăturile italiene și mai cu seamă pe cele orientale (turcești și persane)²². De aici îl va prelua și ornamentica broderiilor din secolele XVII—XVIII²³. „Buchetul“ se deosebește de „tulpină“ prin faptul că aici atît lujerul principal cît și ramificațiile se arcuiesc, de obicei în aceeași direcție (pl. IV/1)²⁴. Uneori însă una din ramificații se curbează în sens opus, prin întretăierea tijelor formîndu-se

¹⁵ Apărut în ornamentica miceniană, vrejul meandric a cunoscut o largă răspîndire — de la arta Orientului antic pînă la cea a Europei renascentiste, păstrîndu-și și azi popularitatea. Vezi la Riegl, p. 120, 122, 126, 176.

¹⁶ Dimensiuni: 123 × 54 cm.

¹⁷ Vezi la: *Illustrierte*, XX, 1893, nr. 7, cat. 45; *Illustrierte*, XXII, 1895, nr. 1, cat. 59; Martin, p. 7; pl. II/2; p. 8; pl. III/1; Jessen, p. 142, fig. 101; p. 148, fig. 105; Musicescu, p. 169, fig. 21; p. 170; C. Nicolescu, *Broderiile din Țara Românească în secolele XV—XVIII*, în *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958 (în continuare: Nicolescu), p. 125, 127; fig. 10—11; Varjú-Ember (1963), p. 59; fig. 35; *IstRom*, III, p. 579, fig. 104; D. Heinz, *Meisterwerke der barocker Textilkunst*, Wien, 1972, p. 27, cat. 4, fig. 6; p. 34, cat. 20, fig. 20; Varjú-Ember (1972), p. 63; fig. 28, 30; Zeminová, cat. 4, 11, 12, 19, 29; A. Dobjanschi—V. Simion, *Arta în epoca lui Vasile Lupu*, București, 1979 (în continuare: Dobjanschi), pl. 61, 62, 63, 64, 66, 67, 72, 73; D. Réal, *Tissus espagnols et portugais*, Paris, f. a., pl. VI.

¹⁸ Dimensiuni: 380 × 42 cm.

¹⁹ Vezi la: *Illustrierte*, XXI, 1894, nr. 7, cat. 53; Errera, p. 226, cat. 248; Varjú-Ember (1963), p. 59; fig. 32, 33; Johnstone, p. 86, fig. 100; p. 99, fig. 121; p. 105, fig. 133; Varjú-Ember (1972), p. 63; fig. 27, 31.

²⁰ Dimensiuni: 80 × 82 cm. Analogii întîlnim pe textilele orientale, atît țesute (vezi: Flemming, p. 298) cît și brodate (vezi: Martin, p. 9; pl. 10; Gombos, fig. 22). Dar și broderiile românești din secolul al XVII-lea s-au folosit de calitățile estetice ale acestei variante a vrejului meandric. Vezi la: Musicescu, p. 165, fig. 17; p. 166, fig. 18; pl. 167, fig. 19; p. 168, fig. 20; p. 170; Cipăianu (1981), p. 638; pl. VI/1.

²¹ Falke, p. 6, fig. 31; Flemming, p. 13/1; Varjú-Ember (1972), p. 65; 76; Vona, p. 148, 154.

²² Falke, fig. 524, 525; Flemming, p. 291/2, 292, 295, 301/1, 304, 305; Reichelt, p. 98, fig. 47.

²³ Morris, p. 8, 14; pl. 20; p. 9, 14; pl. 25; Musicescu, p. 152, fig. 5; p. 153; *Dragter og Taepper fra Shakespeares Tid, Elizabethan Embroideries*, Copenhaga, 1964 (în continuare: Dragter), p. 3, pl. 20; Varjú-Ember (1972), fig. 35; Johnstone, p. 109, fig. 138; Zeminová, cat. 46; Dobjanschi, p. 67, fig. 27, 28; pl. 62, 63; Gombos, fig. 3, 7.

²⁴ Dimensiuni: 73 × 73 cm. Vezi la A. M. Cipăianu, *On a Medieval Embroidery belonging to the History Museum of Transylvania*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 367—379; Cipăianu (1981), p. 637—638; pl. V.

astfel un spațiu migdaloid (o mandorlă; pl. IV/2)²⁵. Pe broderiile transilvănene și central-europene ale secolelor XVII—XVIII mandorla poate fi îmbogățită cu bu-line, frunzulițe, circei, floricele etc. (pl. IV/3)²⁶.

Accentuând arcuirea lujerelor „buchetului” s-a obținut un al treilea tip compozițional — vrejul arcuit, formă de trecere spre vrejul în spirală. Acesta este format dintr-un element decorativ principal de dimensiuni mari, așezat pe o tijă scurtă, având același punct de plecare cu un vrej puternic curbat care descrie aproape un cerc întreg (pl. V/1)²⁷. Foarte frecvent vrejul arcuit este întrerupt ritmic de motive florale, dispuse chiar pe el, procedeu de origine orientală²⁸.

Un al patrulea tip al compozițiilor celor mai agreate de broderiile analizate este vrejul în spirală sau medalionul vegetal, în cazul căruia vrejul descrie o linie spiralată închizând în centrul acesteia motivul ornamental principal. În general, vrejul poartă, alături de circei și frunze, o mare diversitate de flori sau alte motive vegetale (pl. V/2)²⁹. De multe ori tijele acestora se arcuiesc peste vrej, desenând astfel un șirag de mici mandorle (pl. V/3)³⁰.

Este de subliniat faptul că am prezentat doar caracteristicile esențiale ale tipurilor compoziționale, ele luând forme diverse, câteodată destul de îndepărtate de trăsăturile de bază, în urma interpretării specifice și personale a fiecărui executant. Acesta a și fost motivul care ne-a îndemnat la alegerea temei de față.

ANA MARIA CIPĂIANU

COMPOSITION PATTERNS ON THE EMBROIDERIES IN THE COLLECTION OF THE HISTORY MUSEUM OF TRANSYLVANIA

(Summary)

The paper presents the main composition patterns and their variants used by the producers of the Transylvanian embroideries in the 17th—18th centuries. These embroideries are nowadays kept by the History Museum of Transylvania. One only presented the Renaissance decoration gamut, which, after its flourishing epoch in the 17th century, keeps vigorously existing during the next century alongside the new one — the baroque way of decorating.

²⁵ Dimensiuni: 120 × 77 cm. Uneori mandorla rămâne goală, cum se poate observa pe țesăturile din secolele XVI—XVII (vezi la: Flemming, p. 293/2, 305, 310/2, 313/2; Reichelt, p. 99, fig. 48), dar și pe multe broderii din secolele XVII—XVIII (vezi la: Morris, p. 9, 14; pl. 25; Musicescu, p. 165, fig. 17; p. 168; Dragter, p. 13, pl. 36; Varjú-Ember (1972), fig. 34, 36, 37, 46; Dobjanschi, pl. 62).

²⁶ Dimensiuni: 92 × 92 cm.

²⁷ Dimensiuni: 94 × 97 cm. Vezi și: Varjú-Ember (1963), fig. 9; Dragter, p. 3, pl. 20; Johnstone, p. 109, 139; Varjú-Ember (1972), p. 66; fig. 43, 44; Cipăianu (1980), p. 736, fig. 1; pl. I, fig. a; Gombos, fig. 15.

²⁸ Vezi ilustrația noastră, pl. V/1. Analogii apar la: Martin, p. 7; pl. I; Varjú-Ember (1972), p. 66; fig. 38; Cipăianu (1981), p. 637; pl. IV/3.

²⁹ Dimensiuni: 100 × 62 cm. Vezi și la: Martin, p. 11; pl. 16/1; Varjú-Ember (1972), p. 66, 67; fig. 39; Cipăianu (1981), p. 636; pl. IV/1.

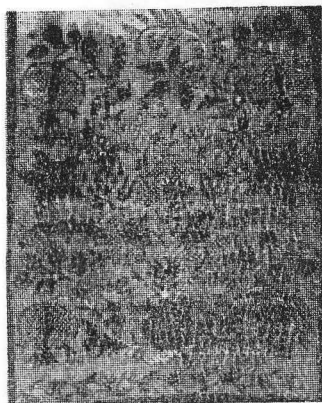
³⁰ Dimensiuni: 108 × 108 cm. Vezi și la Varjú-Ember (1972), p. 66, 67; fig. 40.

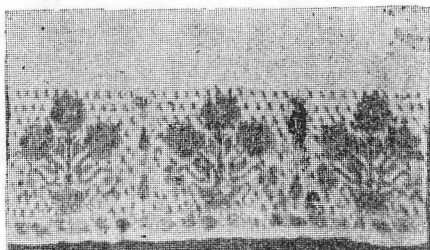
1

2

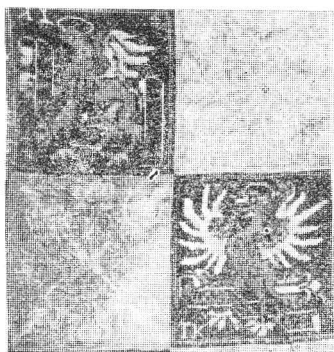

3

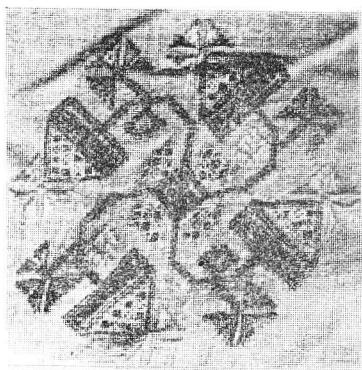

4

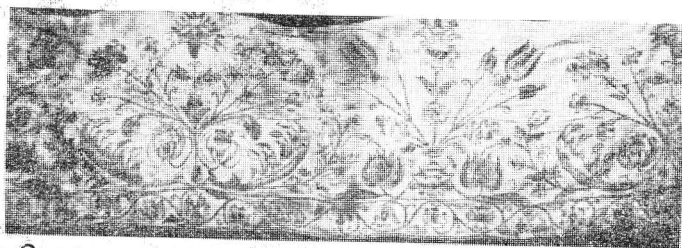
Planșa I — Fig. 1: broderie, MuzIstTrans, nr. inv. F. 6015; fig. 2: broderie, MusIstTrans, nr. inv. F. 5814; fig. 3: ștergar ornamental, MuzIstTrans, nr. inv. F. 6680; fig. 4: ștergar ornamental, MuzIstTrans, nr. inv. F. 6654.

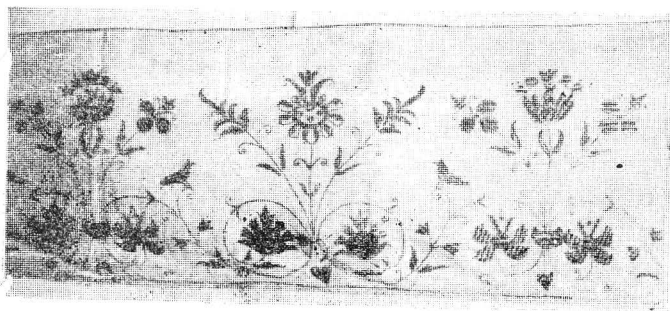
1

2

3

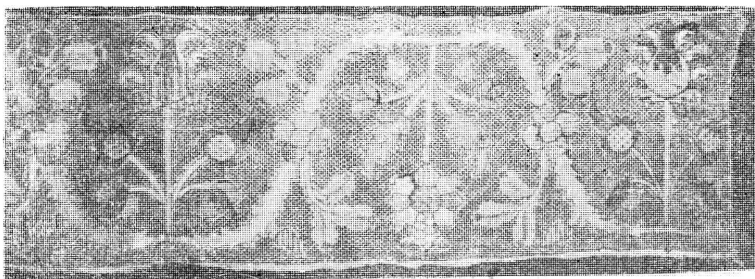

4

Planșa II — Fig. 1: broderie, MuzIstTrans, nr. inv. F. 6627; fig. 2: broderie, MuzIstTrans, nr. inv. F. 6122; fig. 3: bordură, MuzIstTrans, nr. inv. F. 5901; fig. 4: bordură, MuzIstTrans, nr. inv. F. 6135.

1

2

3

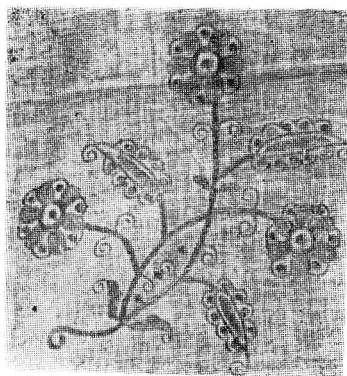
Planșa III — Fig. 1: ștergar ornamental, MuzIstTrans, nr. inv. F. 5880; fig. 2: bordură, MuzIstTrans, nr. inv. F. 5822; fig. 3: broderie, MuzIstTrans, nr. inv. F. 6035.

1

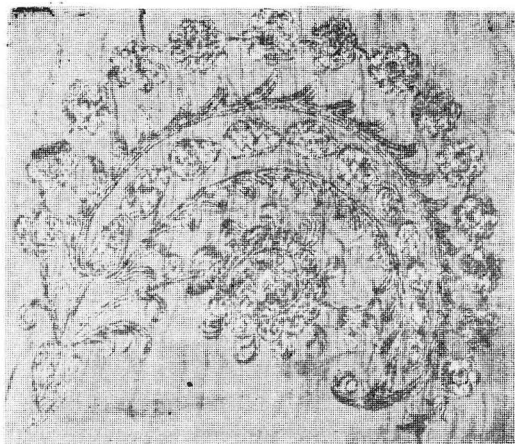

2

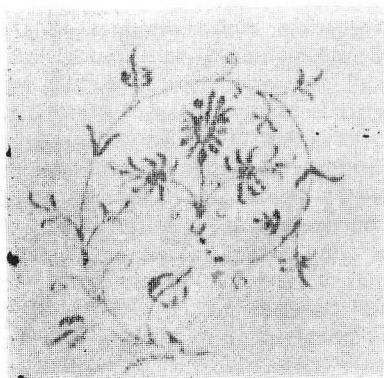

3

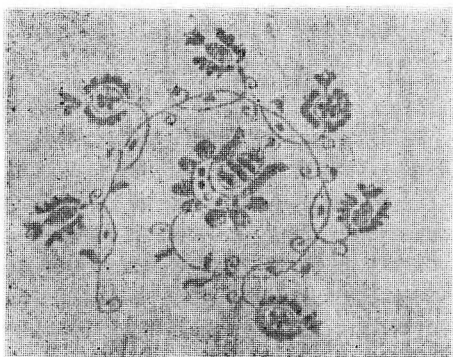
Planșa IV — Fig. 1: broderie, MuzIstTrans, nr. inv. F. 6626; fig. 2: broderie, MuzIstTrans, nr. inv. F. 6614; fig. 3: broderie, MuzIstTrans, nr. inv. F. 6121.

1

2

3

Planșa V — Fig. 1: broderie, MuzIstTrans, nr. inv. F. 5874; fig. 2: broderie, MuzIstTrans, nr. inv. F. 6649; fig. 3: broderie, MuzIstTrans, nr. inv. F. 6616.

COSTIN PETRESCU — TREI PANOURI DE FRESCĂ LA CLUJ-NAPOCA

Numele lui Costin Petrescu se înscrie în istoria artei românești a primelor patru decenii ale secolului XX prin realizări notabile obținute în domeniul artei monumentale și prin meritul de a reabilita o artă cu vechi tradiții — fresca „pe verde”, pe tencuială proaspătă. (Cecilia Cuțescu-Storck considerată „o pionieră în cimpul artei monumentale” s-a oprit la tehnica encaustică. G. D. Mirea imita exemplul artiștilor occidentali — Puvis de Chavannes, de pildă — care suprapuneau pânze mari în ulei suprafețelor destinate decorației murale.)

„Pictura românească se confundă cu meșteșugul zugravilor noștri de biserici — declara în 1933 Costin Petrescu unui gazetar —. Cum acel meșteșug are rădăcini vechi, foarte vechi, tocmai în Bizanț și la muntele Athos, a fost cultivat veacuri de-a rindul de meșteri anonimi care-și notau numai numele lor de botez: Ilie, Florea, Voicu, Petre. Iată cine au fost înaintașii noștri, care au lucrat ca un roi de albine, în meșteșugul moștenit prin tradiția veacurilor, izolați prin marea slavă în care trăiau, neputînd lua parte la mișcările evolutive ale artei. Ei au păstrat pînă în preajma timpurilor noastre, patrimoniul unei arte și unei tehnice — fresca — uitată definitiv în Europa Occidentală din secolul al XVII-lea”¹.

Fostul Colegiu Academic din Cluj, actualmente Sala de concerte a Filarmonei — proprietatea Universității — adăpostește fresca „Istoria culturală a Ardealului”, executată de Costin Petrescu, frescă inaugurată la numai 1 an distanță după „marea frescă” de la Ateneul român din București. (În publicații fresca din Cluj mai apare cu titlul „Istoria afirmării și rezistenței poporului român de peste munți prin luptele și jertfele celor mai de seamă exponenți ai gîndirii ardelenene.”)

Datele de arhivă indică inaugurarea și respectiv recepționarea frescei „conform convenției încheiate cu aprobarea On. Senat Universitate”² în 9 septembrie 1939 de către o Comisie compusă din: Ioan Lupaș, Coriolan Petreanu, Constantin Daicoviciu, D. M. Teodorescu, D. Popovici, C. Marinescu.

La sfîrșitul anului 1940 lucrarea lui Costin Petrescu a fost acoperită cu un strat de tencuială. Datorită scurtei sale existențe — un an — fresca nu a fost cunoscută decît de specialiști și de un public puțin numeros. Presa a dus în actualitate, prin știri, note, comentarii, studii, problema restaurării acestei lucrări de artă monumentală, redării ei în circuit public.

Costin Petrescu (1872—1954) reprezintă a patra generație de freschiști ai unei familii piteștene, care a început cu străbunicul din partea mamei Petre Ghițulescu, „zugrav”, respectiv pictor de biserici la sf. veacului XVIII—început XIX. În fondul documentar Costin Petrescu (organizat de fiul acestuia arh. Radu Petrescu) se găsesc piese unice referitoare la o importantă dinastie de freschiști începînd tot cu sfîrșitul veacului XVIII — pe linie paternă. Autoportretul lui Petre Zugravul

¹ Simion Săveanu, *O tradiție multiseclară românească. Pictura monumentală în tehnica frescei*, în *Almanahul revistei Magazin*, 1.01.1974, p. 218—219.

² Scrisoare nr. 1788/1939 din 2 septembrie 1939.

(datat 1830?) cunoscut sub numele de Petre din Pitești, semnând uneori și Petre din Craiova, două autoportrete ale tatălui său pictorul Ilie Petrescu sînt printre cele mai de preț. Acte, scrisori, reproduceri de fresce și semnături, izvoade, „modele” prin care stilul iconografic era transmis de la o generație la alta, aparținînd pictorului și ascendenților săi ne dau o imagine de ansamblu a continuității vechii noastre picturi monumentale într-o perioadă în care tehnica frescei era aproape uitată și abandonată. Stabilit în 1888 în București împreună cu familia, Costin Petrescu a studiat artele frumoase cu G. D. Mircea și a urmat cursurile școlii de arhitectură sub conducerea lui George Sterian. Își completează formația artistică la Viena, München, Paris. În Franța este solicitat să predea cursurile de tehnica frescei. În legătură cu aprecierea de care s-a bucurat în patria artelor, Costin Petrescu declara: „Am încercat, am izbutit, iar cursurile la care am fost chemat să le țin în Franța, la Lyon, mi-au procurat satisfacția deplină de a fi putut prezenta artiștilor moderni tainele unor principii de artă uitate de veacuri și păstrate de tatăl meu. Am avut satisfacția de a vedea înființîndu-se chiar la Lyon un curs de frescă românească, pe care îl socotesc ca un prinos de admirație ce l-am putut aduce memoriei anonimilor zugravi ai bisericilor noastre strămoșești. Cu ocazia cursurilor anului trecut (1925), unde reprezentanți, de la cinci școli de arte din sudul Franței au luat parte, am înfăptuit, ca demonstrațiune, o modestă lucrare de frescă pe însăși zidurile școalei de Belle-Arte, în sala Ecusonului, din Lyon, frescă care va rămîne ca un document trainic de reînviere a unei tehnici atît de discutată și cercetată în ultimii ani. Propus pentru Legiunea de onoare, am mers la Paris unde am expus tehnica mea de lucru d-lui Paul Leon, membru al Institutului Franței, care, entuziasmat, m-a rugat să scriu o carte, oferindu-mi anticipat o prefață elogioasă. Cartea a fost scrisă, prefața de asemenea, și a apărut în 1931, la editura „Lefranc” din Paris sub titlul „L'art de la fresque”, lucrare ce conține o condensare a tot ce s-a scris pînă acum despre această artă decorativă care a făcut farmecul decorației mistice a catedralelor medievale, un tratat practic al picturii pe zid sau pe piatră”³.

Într-o scrisoare datată 6 ianuarie 1936 Henri Focillon care îl cunoscuse bine pe artist îl desemna „restauratorul artei frescei”⁴. Alte documente din arhiva personală a pictorului relevă faptul că în Franța Costin Petrescu și-a înscris numele ca restaurator al frescei, după Mottez și Bandouin. I. D. Ștefănescu îl aprecia drept un artist capabil să însuflețească elanul creator al tinerilor artiști. „Costin Petrescu are fresca în suflet, în ochi, în degete...”⁵ scria cunoscutul istoric. Despre activitatea de îndrumare a tinerilor artiști, ca profesor în același domeniu al predării tehnicii picturii monumentale Raoul Șorban serie: „Apreciat pretutindeni pentru capacitatea sa, Costin Petrescu a ajuns profesor de tînră, devenind unul dintre marii dascăli pe care i-a avut fosta Academie de Belle-Arte, actualul Institut, unde a funcționat ca profesor pentru pictura monumentală 32 de ani. Evident, într-o perioadă cînd la noi nu se practica pictura monumentală pe frescă, el a fost solicitat la lucrări importante, în dauna unei alte laturi a creației sale — fiind un excelent portretist. ...S-a afirmat ca un artist «modernist» pentru că e unul din acei pictori ce utilizau, ceva mai tîrziu decît Luchian, așa-numita «Art nouveau». Alături de Băncilă, Pallady, Verona, Teodorescu-Sion și alții era adeptul „Artei 1900”. Costin Petrescu a fost un mare desenator, cu un simț remarcabil de

³ Simion Săveanu, *op. cit.*, p. 219.

⁴ Paul Constantin, *Un fresquist modern: Costin Petrescu*, în *Revue Roumaine*, nr. 4 din 1976, p. 152.

⁵ Paul Constantin, *op. cit.*, p. 153.

adâncire psihologică. El a fost unul dintre organizatorii societății «Tinerimea artistică» în anul 1902⁶.

Costin Petrescu a realizat picturi murale la: biserica din Roznov (1912), catedrala Unirii din Alba Iulia (1922), biserica Mihai Vodă din București, biserica Sf. Nicolae din Scheii Brașovului și frescele istorice de la Ateneu București, Colegiul Academic Cluj. Nerealizat a rămas proiectul a două fresce care urmau să decoreze aula Facultății de drept din București.

La Ateneu, „marea frescă” se desfășoară pe o friză dreaptă circulară cu o lungime de 75 m. Marea frescă de la Ateneul Român a fost inaugurată în 26 mai 1938. În pliantul publicat cu ocazia acestei solemnități Costin Petrescu scria: „Subiectele reprezentate (XXV n.n.) în friza cea mare din sala de Festivități a Ateneului Român se desfășoară înălțuite printr-un ritm neîntrerupt ce pornește din momentul intrării Romanilor în Dacia, când s-a pecetluit «Caracterul Latin» al rasei noastre. Atingând culmile istoriei noastre naționale și insistind mai ales asupra caracterului simbolic al diferitelor epoce, seria subiectelor se încheie cu înfățișarea izbîndei marelui ideal și a drumului ce ni se croiește spre strălucirea României de mîine. Monumente de seamă, zidite în epocile înfățișate în frescă, formează motivul fondal al diferitelor scene”⁷.

Aceleași sentimente de patriotism înălțător se constituie într-o lecție de istorie culturală națională în fresca de la Cluj. Reprezentarea semnificației unor epoci prin monumentele de referință subliniază și în această frescă ideea dăinuirii istoriei prin cultură.

În „marea frescă”, peste 100 de personaje, individualizate, cu rosturi simbolice se desfășoară într-un ritm monumental, într-o înălțuire a momentelor istorice marcînd în esență realizarea marelui nostru ideal: unitatea de stat a României. Aceeași idee o regăsim în fresca de la Cluj executată de Costin Petrescu la solicitarea cercurilor universitare clujene.

La Cluj fresca se compune din 3 panouri realizate pe principiul simetriei bilaterale — în mijloc un panou mai mic, deasupra ușii, lateral (stînga-dreapta) două panouri mari, identice, pe suprafețe curbe. În total 60 metri pătrați. Ecourile „artei 1900” sînt mai pregnante, mai ușor descifrabile în marea frescă decît în panourile de la Cluj situate în cadrul unei orientări spre decorativismul simbolist. În panourile laterale practică perspectiva etajată, situarea grupurilor de personaje și a decorației de fundal pe 4 registre orizontale succesive. Sistemul compozițional este cel al triunghiurilor adiacente, iar la panoul central — elipsa. Pe liniile compoziționale sînt grupate personaje în îndeletniciri care să le identifice sau în acțiuni ce indică participarea nemijlocită la momente istorice și culturale semnificative. Legătura între aceste momente disparate este asigurată compozițional și cromatic. Desenul ferm conturează pregnant fiecare personaj, delimitează într-un ritm dinamic zonele de lumină și umbră, accentuează un decorativism specific picturii monumentale. În fundal apar siluetele monumentelor de importanță istorică și culturală în corespondență cu monumentele istorice sau personalitățile evocate, întregind într-un tot unitar și coerent compoziția. Cromatica este reținută, rafinat armonizată pe o gamă de griuri cu accente în tonalități mai vii — capabile să

⁶ Raoul Șorban, *Expoziția retrospectivă Costin Petrescu*, în *Almanahul revistei Magazin*, 1.01.1974, p. 219.

⁷ Pliant, Ateneul român din București, Marea frescă executată de Costin Petrescu, 11 septembrie 1933—22 aprilie 1937, ed. II, 1938.

dirijeze traseul de lectură și să evidențieze, să pună în valoare personajele mai importante. Jos, sub panourile laterale se desfășoară o friză decorativă în care sînt conturate cu ultramarin pe fond ambiant de aur, chipurile dominante din tablouri, însoțite de numele acestora. Punerea în paralel a portretelor evidențiază excelențele calități de portretist ale lui Costin Petrescu, puterea de individualizare a fizionomiei, finețea investigațiilor psihologice.

Proiectul frescei a fost aprobat în ședința Senatului Universitar din 26 mai 1938. S-a fixat pentru execuție un termen de 4 luni cu începere din 2 aprilie 1938 (cf. convenției nr. 1788/1938). În adresa din 31 iulie 1939, în timpul execuției frescei, conducerea universității clujene cerea următoarele modificări: „În tabloul I, în locul lui Damaschin Bojincă pe care urmează să-l treceți în tabloul al III-lea, vă rugăm să introduceți după putință pe scriitorul Ioan Budai Deleanu, pe scriitorul Paul Iorgovici și pe profesorul Diaconovici Loga“. „În tabloul III pe lângă Damaschin Bojincă vă rugăm să mai introduceți și pe scriitorii Ștefan O. Iosif și Octavian Goga.“ Costin Petrescu a realizat aceste schimbări.

Panoul I. În prim-plan, în centru, cei doi autori de gramatici și întemeietori de școli: Paul Iorgovici și Dimitrie Eustatievici în mijlocul unui grup de țărani. În stînga grupului, diaconul Coresi, tipăritor de carte românească. În dreapta vestitul oculist român Ioan Molnar Piuariu în laborator. În plan secund: stînga, mitropolitul Simion Ștefan în miini cu Noul Testament de la Bălgrad, în dreapta Gheorghe Șincai, Ioan Budai Deleanu, Samuil Micu și Constantin Diaconovici Loga. În planul III stînga, surghiunul episcopului Sava Brancovici, în centru autorul gramaticii românești Radu Tempea și episcopul Ioan Inocențiu Micu luîndu-și rămas bun de la țărani înainte de plecarea în pribegie. În dreapta Petru Maior, autor al „Istoriei pentru începutul românilor în Dacia“, arătînd mulțimii Columna Traiană. În fundal se mai pot identifica Școala și Catedrala din Blaj.

Al doilea panou evocă ecoul pe care atmosfera de emulație și efervescență spirituală din Ardeal l-a avut în Țara Românească. În curtea Mănăstirii Sf. Sava, profesorul Gh. Lazăr înconjurat de Ion Heliade Rădulescu, Petre Poenaru, Eufrosin Poteca, Iordache Golescu, episcopul Ilarion Argeșiu și mitropolitul Țării Românești Dionisie Lupu.

Panoul III. În centru — poeții Șt. O. Iosif, Gh. Coșbuc și O. Goga. În stînga Andrei Mureșianu declamînd „Deșteaptă-te române“, în dreapta Adunarea națională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918 prezidată de Gh. Pop de Băsești și Vasile Goldiș. În plan secund, dreapta sus: Timotei Cipariu și Gheorghe Barițiu ținînd în mînă „Gazeta Transilvaniei“. În dreapta, sus, Simion Bărnuțiu rostindu-și discursul din 2/14 mai 1848, în centru mitropolitul Andrei Șaguna împărțind cărți pentru țărani. În stînga episcopul Vasile Moga înconjurat de seminariștii din Sibiu. În fundal silueta catedralei din Sibiu și Palatul Astrei.

Pe frizele decorative care bordurează marginea inferioară a panourilor I și III sînt reluate portretele personalităților care se evidențiază în cadrul compozițiilor. Panoul I: Sava Brancovici, Diaconul Coresi, Simion Ștefan, Radu Tempea, Paul Iorgovici, Dimitrie Eustatievici, Ioan Inocențiu Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, C. Diaconovici Loga, Ioan Molnar Piuariu, I. Budai Deleanu, Samuil Micu. Panoul III: Vasile Moga, Andrei Mureșianu, Șt. O. Iosif, Andrei Șaguna, George Coșbuc, O. Goga, George Barițiu, Gh. Pop de Băsești, Vasile Goldiș, Simion Bărnuțiu, Timotei Cipariu.

„Lucrare de un vibrant patriotism, realizînd o comunicare directă și însoțitoare cu cei care o contemplă, fresca lui Costin Petrescu trebuie să vadă din nou

lumina zilei" — seria ziaristului George Arion⁸. Nu numai o pagină de istorie, ci și o pagină de istoria artei semnată de un artist cu contribuții remarcabile în arta picturii murale europene a secolului XX.

ADRIANA TOPÂRCEANU

DREI FRESKENTAFELN VON COSTIN PETRESCU IN CLUJ-NAPOCA

(Zusammenfassung)

Costin Petrescu (1872—1954) ist in die Kunstgeschichte in erster Linie als Kenner der Freskentechnik eingetreten. Der Künstler vertritt die vierte Generation von Freskenherstellern einer aus Pitești herstammenden Familie. Der erste Vertreter, sein Urgroßvater mütterlicherseits Petre Ghițulescu begann in den ersten Jahrzehnten des 19. Jhs. seine Tätigkeit als Kirchmaler.

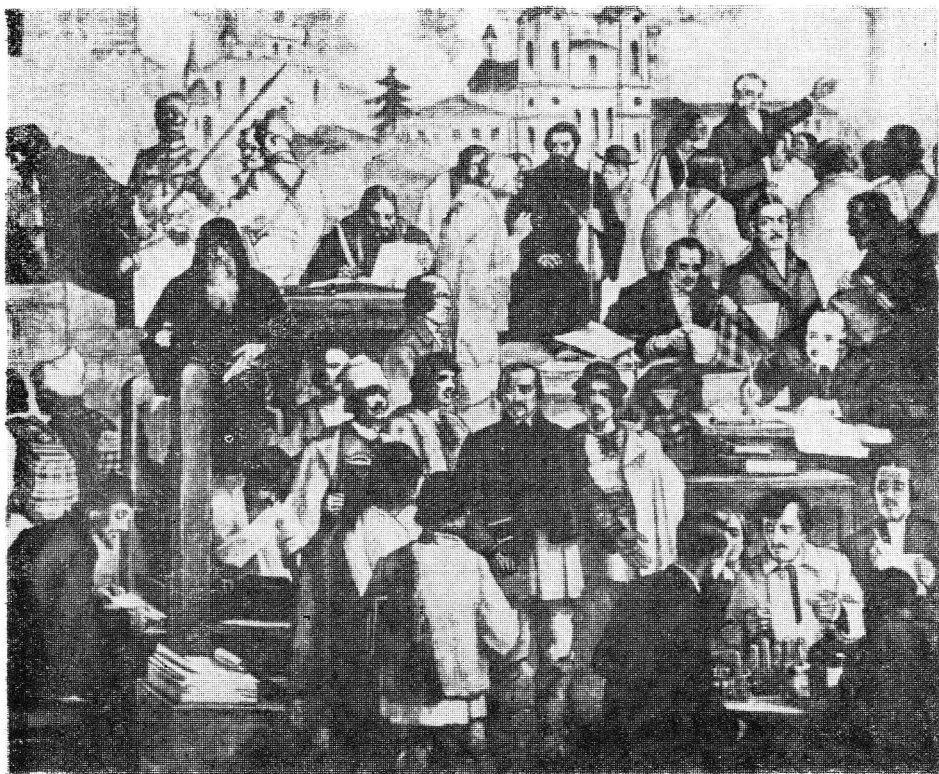
C. Petrescu studierte bildende Künste mit G. D. Mircea und besuchte die Vorlesungen für Architektur bei George Sterian. Seine weitere Ausbildung folgte in Wien, München und Paris.

In Frankreich wurde er aufgefordert über die Freskentechnik Vorlesungen zu halten, während er in Lyon über rumänische Kunst vortrug. 1931 veröffentlichte er im Verlag „Lefranc“ (Paris) sein Werk „L'art de la fresque“.

Nach Rumänien zurückgekehrt, hat er nebst Kirchenmalerei, auch das „Große Freske“ des Bukarester Atheneums, anschließend die „Kulturgeschichte Siebenbürgens“ im Akademischen Kollegium aus Cluj (heute der Konzertsaal der Philharmonik) gemalt. Die drei Freskentafeln aus Cluj sind nur ein einziges Jahr gestanden indem sie 1940 mit Mörtel bedeckt wurden.

Im beiliegenden Aufsatz wollten wir hiemit einen weniger bekannten Abschnitt der rumänischen Kunstgeschichte erörtern.

⁸ George Arion, *Fresca lui Costin Petrescu trebuie să vadă lumina zilei*, în revista *Flacăra*, nr. 35/31 august 1978, p. 17.

Panoul I

Panoul II

Panoul III

CIRCULAȚIA CĂRȚII VECHI ROMÂNEȘTI ÎN JUDEȚUL CLUJ (VIII)

În cele ce urmează, vom descrie cărțile vechi românești de la bisericile ortodoxe din: Așchileul Mic, Băișoara, Boju, Coplean și Sintejude.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Așchileul Mic

492. *Chiriadromion*, Bălgrad, 1699.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; chenar cu ornamente fitomorfe imprimate, pe coperta întâi sînt incizate inițialele *F. I.*; închizători fragmentare.

Cotorul restaurat cu piele albă; învelitoarea copertii ruptă la colțuri, cîteva file desprinse.

în-4° (26,3 X 17,4 cm); f. titlu + f. 6, 7 + [2]f. + f.1 — 5 + 8 — 411.

BRV, I, nr. 115; [3]f. + 415f.

f.75 r. — 81 r.: însemnare cu caractere chirilice: ... *Această ca(r)te o a || cu(n)păra(t) Țifra(ș) din Șo(n)cheu || ... și a da(t) cu li(n)bă de moarte || să fie la besereca de Așt(i)elcu || și banii s-au da(t) în || casa lui Be(l)ciu(g) Laza(r), 19 flo- || ri(n)ți u(n)gurești și carte[a] s-au || cu(m)păra(t) de la popa Ionuț || di(n) Adali(n). Me(si)a ma(r)tie, 22, || p(r)i(n) popa Ionu(ț) di(n) Aș- || chieleu. Anii d(o)mnului 17... ? ||*

493. *Triodion*, Rîmnic, 1761.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; scena răstignirii și chenar cu ornamente fitomorfe și geometrice imprimate, în colțuri cîte un ornament fitomorf; închizători fragmentare.

Lipsă cotorul, cîteva file desprinse.

în-2° (30,6 X 20,5 cm); f. titlu lipsă; f. 258 — 354.

BRV, II, nr. 326; [2]f. + 440p.

forzaț: însemnare cu caractere latine privind restaurarea cărții în anul 1893.

494. *Octoih*, Blaj, 1770.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; închizători fragmentare. Cotorul consolidat stîngaci cu pînză, învelitoarea copertii ruptă la colțuri, caietele desolidarizate.

în-4° (20 X 15,7 cm); f. titlu + 211f. + 104f.

BRV, IV, nr. 371; [2]f. + 211 + 104f.

495. *Evangelhie*, Blaj, 1776.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; chenar cu ornamente geometrice imprimate; pe coperta întâi este imprimat anul 1853; o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Coperta întâi și filele sînt tăiate în partea de jos; file pătate.

n-2° (31,5 X 20,5 cm); f. titlu + [3]f. + 344p.

BRV, II, nr. 394; [4]f. + 344p.

p.1 — 17: însemnare cu caractere chirilice, datată 1803: *Acea(s)tă sj(în)tă Eu(an)ghelie o au cu(m)părat || u(n) o(m) pravo(s)ia(v)nic crești(n) || di(n) Șo(n)tele(c), dia(c) Ioa(n) pe 13 || zlo(ți) și o au dat în mîna ginere-său, || diacu(l) Ioa(n) ... || și l-au po(f)tit să fie la biserica Aști[leului] || în veci ...*

496. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; chenar cu ornamente fitomorfe imprimate, iar în cîmpul central patru ornamente zoomorfe; închizători fragmentare.

Cotorul rupt, o filă fragmentară, file pătate.

in-2° (34 X 21,5 cm); f. titlu + 156p. + [6]f. + p.157 — 1136 (numerotate greșit 1149) + 63p.

BRV, IV, 448; [1]f. + 1149 + 63f.

p.993: însemnare cu caractere chirilice: *Acest Miniu l-au cumpărat Hluban Teodor | cu al său iubit ginere, Fornea Ștefan, cu 20 de | zloți 1797 și s-au dat pre sama bisericii | Aștileului Mic.||*

497. *Triodion*, Blaj, 1800.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; scena răstignirii și chenar cu ornamente tipografice imprimate; închizători fragmentare.

Cotorul refăcut cu piele albă, învelitoarea copertii a doua roasă, tranșa filelor deteriorată.

in-2° (35 X 23,5 cm); f. titlu + 630p.

BRV, II, nr. 629; [1]f. + 630p.

forzat: însemnare cu caractere latine, datată 1877, arătînd că *Triodul* aparține bisericii din Așchileul Mic.

498. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; chenar cu ornamente fitomorfe imprimate, în mijloc o cruce; închizători fragmentare.

Învelitoarea copertii are porțiuni decupate.

in-2° (33,4 X 21 cm); f. titlu + 258p.

BRV, II, nr. 644; [1]f. + 258p.

499. *Penticostarion*, Sibiu, 1805.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; scena învierii și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; urme de închizători.

Filele liminare cu galerii de insecte, cîteva file desprinse, o filă fragmentară.

n-2° (34,2 X 21,5 cm); f. titlu + 362p.

BRV, II, nr. 685; [1]f. + 362p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Băișoara

500. *Evangelic*, Blaj, 1765.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; o cruce și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; urme de închizători.

Cotorul lipsă, învelitoarea copertii ruptă la colțuri; filele liminare desprinse și zdrențuite, file pătate.

in-2° (31,5 X 20 cm); f. titlu lipsă; [3]f. + 6p. + p.9 — 346 (numerotate greșit 363) + [1]p.

BRV, II, nr. 342; [4]f. + 363p.

forza: însemnare cu caractere chirilice: *Această ... Evanghelie o au răscum- / părat Muntea Gherman de la Feneșel / pentru sufletul ei, Aniei fata lui Motic Ioan din satul Vișoara, / ca să-i fie pomână la tot neamul.*

coperta a doua: însemnare cu caractere chirilice, datată 1824, 24 dechemvrie, autor Vasile Fodor, normal dascăl în Cacova Erii, arătând că *Evanghelia* aparține bisericii din Băișoara și că legătura cărții a fost refăcută.

501. *Biblia*, Blaj, 1763.

Legătura lipsește: distrusă unitatea blocului de carte, file fragmentare.

în-2° (38,2 X 24,6 cm); f. titlu lipsă; p. 59 — 166 + 169 — 318 + 321 — 670 + 707 — 894 + 184p. (numerotate greșit 186).

BRV, II, nr. 595; [10]f. + 894p. + 246p.

p. 19—27: însemnare cu caractere chirilice, nedată, autor Ioan Boca dascăl Băișoarei, arătând că *Biblia* aparține bisericii din Băișoara.

502. *Penticostarion*, București, 1800.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; chenar cu ornamente geometrice imprimate, în mijloc o figură antropomorfă; urme de închizători.

Cotorul și coperta întâi desprinse.

în-2° (28,5 X 19,5 cm); f. titlu + [1]f. + 217f. (numerotate greșit 220).

BRV, II, nr. 627; [2]f. + 220f.

f. 1 r. — 14 r.: însemnare cu caractere latine, autor Filofteiu Munteanu, arătând că acest *Penticostariu s-au // cumparatu de făcători de bine // cu 8 fl. valuta austriacha și 40 cr. v. a. / pe sâna sanct[e]i biserici g[reco]c[a]tho[lice] // din Băișoara ... în anul 1859, aprilie 20 ...*

503. Maior, Petru, *Prediche*, Buda, 1810—1811.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; o cruce și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; închizători fragmentare.

Cotorul desprins, învelitoarea copertii ruptă la colțuri, file pătate.

în-4° (21,9 X 18,3 cm); f. titlu lipsă; 237p. + 296 + 92p.

BRV, III, nr. 779; 5f. + 237p. + 296 + 92p.

504. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de carton.

Conservată satisfăcător.

în-2° (34 X 21 cm); f. titlu + 217p.

BRV, III, nr. 947; [1]f. + 217p.

filă liminară: însemnare cu caractere latine: *Aceasta carte / este a sfintei biserici / a Băișoarei. / Scri-am eu, Ioan Boca / din Cacova, daskal și kantor / Băișoarei pro 863.*

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Boju

505. *Antologhion*, Rîmnic, 1737.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; o cruce și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; închizători fragmentare.

Cotorul rupt, file consolidate stîngaci, file cu colțurile zdrențuite.

în-2° (35,7 X 24,5 cm); f. titlu + [3]f. + 451f. + 456 — 459 + 452 — 455 + 460 — 605.

BRV, II, nr. 215; [4]f. + 650f.

506. *Triodion*, București, 1746.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; o cruce și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; închizători fragmentare.

Cotorul cu găuri de zbor, depozit de ceară.

in-2° (32 × 20,5 cm); f. titlu + [1]f. + 344f. + f.346 — 347 + 349 — 355 + 119f.

BRV, IV, nr. 93; [2]f. + 355 + 119f.

f. 8 r. — 16 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1755, amintind că *Triodul* aparținuse călugărului *Macarie*.

507. *Liturgii*, Blaj, 1756.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; o cruce și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; două închizători.

Cotorul lipsă, învelitoarea copertii a doua ruptă, file consolidate stingaci, file pătate.

in-4° (19,1 × 14,6 cm); f. titlu + 236p. (numerotate greșit 228).

BRV, II, nr. 300; [1]f. + 230p.

508. *Evangelie*, București, 1760.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; o cruce și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Legătura perforată de cari, file cu colțurile zdrențuite, pete de ceară.

in-2° (28,3 × 21,6 cm); f. titlu + [3]f. + 180f.

BRV, II, nr. 319; [4]f. + 180f.

509. *Octoih*, Blaj, 1760.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; scena răstignirii și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; o închizătoare și fragmente ale celeilalte. Învelitoarea ruptă la coperta a doua.

in-4° (20,8 × 15,5 cm); f. titlu + 504p. (numerotate greșit 498) + 218p. (numerotate greșit 219).

BRV, II, nr. 322; [1]f. + 498 + 219 + peste 36p.

forzaț: însemnare cu caractere chirilice: *Acest Octoihu e cin[s]tit / pe sama beserici[i] Bo- / vsului de la Popp Danes / de la Borșa ... 1850 16/4 aprilie. //*

510. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; o cruce și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Cotorul fragmentar, câteva file cu colțurile rupte.

in-2° (33,8 × 21,2 cm); f. titlu + [1]f. + 202f.

BRV, IV, nr. 143; [2]f. + 202f.

forzaț: stampilă: *Vasilii Nicora / invetiatoriu*.

511. *Catarasier*, Blaj, 1769.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; o cruce și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; încuietori fragmentare.

Cotorul restaurat, învelitoarea copertii roasă de cari, file cu tranșele zdrențuite.

forzaț: stampilă: *Vasilii Nicora / invetiatoriu*.

in-8° (17 × 9,5 cm); f. titlu + [2]f. + 138p. + p.141 — 176 + 179 — 190 + 193 — 238 + 241 — 304 + 307 — 462 (numerotate greșit 463).

BRV, IV, nr. 364; [3]f. + 463p.

512. *Euhologhion*, Blaj, 1784.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de carton; o cruce și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate.

Cotorul rupt, file cu tranșele zdrențuite.

in-4° (19,5 × 15,2 cm); [1]f. + f. titlu + [2]f. + 607p. + [5]p.

BRV, II, nr. 475; [4]f. + 606p. + [4]f.

forzaț; cu caractere chirilice sînt scrise *Verșuri morților*.

513. *Polustav*, Blaj, 1793.

Legătura în piele brună.

Suportul legăturii lipsește, învelitoarea copertii deteriorată, distrusă unitatea blocului de carte, file pătate.

in-8° (16,4 × 10 cm); f. titlu lipsă; p. 17 -- 720.

BRV, II, nr. 567; [2]f. + 723p. + [4]f.

514. *Biblia*, Blaj, 1795.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; o cruce și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; închizători fragmentare.

Legătura și filele liminare cu găuri de zbor, file cu galerii de insecte, file cu pete de umezeală.

in-2° (38,2 × 25,5 cm) f. titlu + [6]f. + 893p.

BRV, II, nr. 595 [10]f. + 894 + 246p.

515. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; chenar cu ornamente fitomorfe imprimate, în colțuri cei patru evangheliști, iar în mijloc Isus; o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Învelitoarea copertii roasă, două file desprinse și zdrențuite.

in-2° (31,8 × 21 cm); f. titlu + 258p.

BRV, II, nr. 644; [1]f. + 258p.

forzaț; ștampilă: *Vasilie Nicora / învelitoriu*. //

516. Bobb, Ioan, *Carte de învățături creștinești*, Blaj, 1805.

Legătura în carton, cotorul și colțurile în piele.

Cotorul și colțurile rupte, file perforate de cari.

in-4° (21,7 × 17,5 cm); f. titlu + [1]p. + 5p. + 434p. (numerotate greșit 436) + [4]p.

BRV, III, nr. 677; [4]f. + 451p. + [3]p.

forzaț; ștampilă: Sigiliul s. bisericii gr. cat. a Bosiului, 1905.

517. *Liturgii*, Blaj, 1807.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de carton; chenar cu ornamente fitomorfe imprimate.

Legătura desprinsă și perforată de cari, file cu tranșele zdrențuite, file fragmentare.

in-4° (21,5 × 17,5 cm); f. titlu + [1]f. + 204p.

BRV, II, nr. 721; [2]f. + peste 204p.

518. *Rînduiala cum să cuvine a cînta cei doisprezece psalmi deosebi*, Blaj, 1807.

Legătura lipsește; file cu pete de umezeală, tranșele filelor arse.

in-8° (15,4 × 9,8 cm); f. titlu + [1]f. + 24f. + f.70 -- 98 + 103 -- 104 + 106 -- 126.

BRV, II, nr. 750; [2] + 126f.

519. *Evangelie*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; chenar cu ornamente fitomorfe imprimate, în colțuri cei patru evangheliști, iar în mijloc scena răstignirii; două închizători și patru cabșoane.

File cu tranșele zdrențuite.

i n-2° (33,4 × 22 cm) f. titlu + [3]f. + 346p. + [1]p.

BRV, III, nr. 940; [4]f. + 346p. + [1]p.

520. *Catarasier*, Blaj, 1824.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; o închizătoare și urmele celeilalte.

Două file desprinse.

in-12° (17,7 × 10 cm); f. titlu + 449p. + [4]p. + p.451 — 453 + [4]p.

BRV, III, nr. 1205; [1]f. + 460p.

521. *Octoiul cel mare*, Sibiu, 1830.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; o cruce și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; urme de închizători.

Legătura desprinsă, cotorul consolidat cu pînză, multe file fragmentare.

in-4° (17,7 × 10,5 cm); 319p. cu f. titlu + [1]p.

DP, nr. 173.

forzat: însemnare cu caractere chirilice: *Aceasta carte / au cumpărat ju- / pînul Meta Ma- / teiu din Cojogna, / dascălul neuniților, / anul 1833, maiu, / în 12 zile, din Sibiu, / cu banii lui Prodan / Iacob din Boj. Pre- / ūl acestui Octoih / mic este în banc- / note sloți 2 și 30 / de creștari care i-am / trimis eu pã mai sus / numitul jupîn / Prodan Iacob / din Boj / în anul și ziua mai sus numite. ||*

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Coplean

522. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de carton; o cruce și chenar cu ornamente tipografice imprimate.

Cotorul rupt la capete, file consolidate empiric, file pătate.

n-2° (30,2 × 19,8 cm); f. titlu + [1]f. + 187p. (numerotate greșit 179).

BRV, IV, nr. 290; [2]f. + 179f.

f. titlu r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1789, zile 27, ianuarie, afirmînd că *Această carte ... au cumpărat Văsii / Petre cu sora dumisale, Măriuța, la biserica Copleanul[ui] / ...*

f. titlu v. — p. 5: însemnare cu caractere chirilice: *Aceasta să se știe că pe aceasta sf(în)ită carte / anume Strasni(c) omu cu(m)păratu eu, poșa Io(n) di(n) Dobra(c) de la mănăstirea Blajului pe bani dr(ef)tu 10 / mărieși și cine o ar lua ...*

523. *Cazanii*, Rîmnice, 1748.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; urme de închizători.

Legătura foarte deteriorată, file consolidate empiric, file cu pete de umezeală.

in-4° (29 × 19 cm); f. titlu + [2]f. + 200f. + 110f.

BRV, II, nr. 263 [3]f. + 200 + 110f.

f. 50 r.: însemnare cu caractere chirilice: *Această carte este a mea, / a lui Ioan Mezei, diaconu- / lui. Anul d(o)mnulu(i) 1812, ziua lui / 21 februarie; dat în Fodora rumâneas- / că și cine ...*

f.1 r. — 5 r.: însemnare cu caractere chirilice, autor *Ioan Mezei, diaconul*: *Anul 1825, aprilie în 6 zile, s-au cumpărat || această carte de lăcuitorii satului Coplean de la || mine, Ioan Mezei, diaconu(l), în 25, adecă în douăzeci și / cinci de sloți în valută ca să le fie pomenire ...*

524. *Evanghelie*, Blaj, 1765.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; chenar cu ornamente fitomorfe imprimate, în colțuri cei patru evangheliști; o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Conservată satisfăcător.

n-2° (32,5 × 20 cm); f. titlu + [3]f. + 346p. (numerate greșit 363) + [1]p.

BRV, II, nr. 342; [4]f. + 363p.

p.1 — 17: însemnare cu caractere chirilice, datată 1810, 20 de zile, octombrie, autor Iosif Șandor din Dej Ocna: *Această sfântă Evanghelie prin || parohul de acum, popa Ianc || fiind tiar a dumisale de astăzi || înainte || în canon o lasă pe sama bisericii || din Coplean ...*

525. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; o cruce și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; închizători fragmentare.

Învelitoarea copertii roasă, file cu pete de ceară.

in-2° (33,1 × 19,9 cm); f. titlu + [1]f. + 202f.

BRV, IV, nr. 143; [2]f. + 202f.

f.1 r. — 6 r.: însemnare cu caractere chirilice: *Acest Penticostari s-au || da(t) din crâiasca milă prin || Iacobb Aaron m. p. ... Făgărașului pe seama bisericii || unite din Coplean || Blaj, 1771, iunie, 27. ||*

forzaț: însemnare cu caractere chirilice: *Acest Penticostarion || este a sfintei biserici a Copleanului || și (s)-o legat în anul 1843. ||*

526. *Triodion*, București, 1769.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Coperta întâi desprinsă, cotorul rupt, file cu galerii de insecte, depozit de ceară.

in-2° (28 × 19,3 cm); f. titlu lipsă; [1]f. + 292f. + f.411 — 438 + 321 — 328 + 445 — 470.

BRV, II, nr. 367; [1]f. + 462p.

f.13 v. — 18 r.: însemnare cu caractere latine: *Acestu Triodu este a sfintei beserici || a Copleanului || și s-o cumparatu de la Tohati Iacob || dinu Cheseiu cu 17 florini, bani rei dupa timpulu de || atunci 1839 ... apoi la anu 1843 s-o legatu ...*

527. *Octoih*, Blaj, 1770.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de carton; două închizători.

in-4° (19,7 × 16,4 cm); f. titlu + 211f. + 68f. + f.70 — 104.

BRV, IV, nr. 371; [2]f. + 211f. + 104f.

f.6 v. — 8 r.: însemnare cu caractere latine: *Acestu Octoihu este a sanclei || beserici a Copleanului || și s-au legatu || de cantorele Busitia Todoru || la anu 1889 ...*

528. *Ceaslov*, Blaj, 1778.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de carton; chenar cu ornamente geometrice imprimate; două închizători.

Învelitoarea copertii ruptă la cotor și colțuri, o filă fragmentară.

in-8° (15 × 9,8 cm); f. titlu lipsă; [1]f. + 238p. + p.245 — 252 + [4]p. mss + p.257 — 336 + [2]p. mss + p.339 — 530 + 533 — 602.

BRV, II, nr. 413; [2] + peste 600p.

p. 1—15: însemnare cu caractere latine arătând că *Ceaslovul* aparține bisericii din Coplean și s-a legat în anul 1889.

529. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de carton; chenar cu ornamente geometrice imprimate, în mijloc o cruce; două închizători.

Învelitoarea copertii roasă, file restaurate stângaci, file cu tranșele zdrențuite, depozit de ceară.

in-2° (34 × 21 cm); f. titlu + 156p. + [6]f. + p.157 — 1138 (numerate greșit 1149) + 63p.

BRV, IV, nr. 448; [1]f. + 1149 + 63f.

forzaț; însemnare cu caractere chirilice: *Anu o mie șapte sute optzeci și cinci / în luna lui iunie șesăsprăzece zile / măria sa v(1)ădica Bobb Ioanu s-o milosti(vit) / de o dat acest Minei pentru rugare / jupînului Șilup Gheorghie, comornicul lui Ha(ler) / Ianoș cu soțu dumisale, Alexandr Marie / fiind nepoată mării sale; dumialor încă / o dau în beserica Copleanului ...*

530. Liturghii, Blaj, 1807.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de carton; chenar cu ornamente geometrice imprimate, în colțuri ornamente fitomorfe, iar în mijloc scena răstignirii. Cotorul rupt și perforat de cari, file desolidarizate.

in-4° (21,4 × 16,7 cm); f. titlu + [1]p. + [1]p. albă + 199p. + [1]p. albă + p.201 — 204.

BRV, II, nr. 721; [2]f. + peste 204p.

p.[1] — 5: însemnare cu caractere chirilice: *Anul 1821, martie, 24. // Această sf(î)ntă Leturghie // o au cumpărat d(o)mnul Lazlofi / Micloș // și o au înzestrat în sf(î)nta // beserică în Coplean ca să-i fie pomenire. // Prețul au dat 4 zloț(i). //*

531. Apostol, Blaj, 1802.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; scena răstignirii și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; două închizători.

Distrusă unitatea blocului de carte.

n-2° (34,3 × 21,2 cm); f. titlu + 258p.

BRV, II, nr. 644; [1]f. + 258p.

f. titlu v. — p.22: însemnare cu caractere chirilice, datată 1803, autor *popa Grigoraș Daniil di(n) satul O[]pretu: Fiind la Pruni popa Irinie // anul 1803, iulie, 3, s-au îndemnat // ... Groșan Găvrilă // ... de au cumpărat această carte // an[u]me Apostoleriu cu zece florinți ca să le fie // pomană ... și o dă în mîna popii Irinie // să slujască cu dînsa oricine ar fi preot //* ...

p.22 — 35: însemnare cu caractere chirilice: *Cu acest cuget fiind // dată cartea, ca să fie a bisericii Prunilor, a // slujitoriului preot, dar fiind înșelăciune în scrisoare // s-au purtat cartea de slujitorii preot(i) de la o beseri- // că la alta pînă ce a rămas fără beserică, // iar în anul 1827, iunie, 7 zile, mai în sus scrisul // Groșan Simion și găzdoia dumisale, Oșan Măcinică // aflînd lipsă de această s. carte în beserica din // satul Coplean, dau această s. carte pe sama acie s. // biserici a Copleanului // cu mai în sus scrisul cuget, // ca nici slujitoriu nici nime altul de la mai // în sus scrisa beserică să nu o înstreineze .. Scris-am eu, Mihail Andreiu, parohul Copleanului. //*

532. Euhologhion, Blaj, 1815.

Legătura în pînză aplicată pe suport de carton; o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Cîteva file cu tranșele zdrențuite.

in-4° (19,1 × 15 cm); f. titlu + [2]f. + 604p. + p.607 — 610 + [4]p.

BRV, III, nr. 875; [2]f. + 600p.

p.210 — 215: însemnare cu caractere chirilice, autor *Iuga Stefanie, parohul Sălișchii: Acest Molitvenic s-au cumpărat de cinstiții // săteni cu 11 adevă unsprăzece zloți în valu[tă] // pe sama sfintei biserici a Copleanului // de la preotul acum slujitoriu, Mihai Andrei // ... în anul // 1841, septembrie, 8 zile ...*

• Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Sintejude

533. Penticostarion, Rîmnic, 1743.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; scenă religioasă și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; închizători fragmentare.

Învelitoarea copertii roasă la colțuri, multe file fragmentare sau cu tranșele zdrențuite.

in-2° (29,8 × 18,3 cm); f. titlu + 250f. (numerotate greșit 257).

BRV, II, nr. 233; [3]f. + 257f.

f.225 r. — 239 r.: însemnare cu caractere chirilice: *Această carte o au cu(m) părat || Lușsa Dumitru și au dat || opt florinți și Simboan || Toader 4 florinți și o (a)u lăsat, || lăsat-o pomană pe sama besericii || Sinte(j)uclui ... o au legat a do[ua] o(a)ră Lușsa || Filip, feciorul lui Lușsa Dumitr(u) || și au dat pentru legat 14 zloț(i) || la anul 1811 ...*

534. *Antologhion*, Rîmnic, 1752.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; scena răstignirii și chenar cu ornamente geometrice imprimate; urme de închizători.

Cotorul perforat de cari și ros, file fragmentare, file cu tranșele zdrențuite.

in-2° (28,5 × 18,5 cm); f. titlu lipsă; 544p. (numerotate greșit 545).

BRV, II, nr. 281; [3]f. + peste 546f.

forzat: însemnare cu caractere chirilice, referitoare la legarea cărții în anul 1811.

535. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; urme de închizători.

Legătura foarte deteriorată; file arse, file perforate de cari, file fragmentare, pete de ceară.

in-2° (31,5 × 220,5 cm); f. titlu + [1]f. + 112p. (numerotate greșit 103) + p.139 (numerotată 133) — 187 (numerotată greșit 179).

BRV, IV, nr. 290; [2] + 179f.

p. 15—19: însemnare cu caractere chirilice din care se înțelege că *Strastnicul* a fost donat bisericii din Sintejude.

536. *Octoih*, Rîmnic, 1763.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; o cruce și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; urme de închizători.

Coperta a doua și cotorul lipsă, file fragmentare, file cu colțurile zdrențuite.

in-4° (20,4 × 11,2 cm); f. titlu lipsă; [2]f. + f.2,3 + f.5 — 220 + 225 — 228 + 221 — 224 + 229 — 255 + 101f.

BRV, II, nr. 334; [3]f. + 255 + 127f.

f.46 v. — 61 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1790, iunie 27 de zile, autor *Ioan Pop din Pălatca* din care se înțelege că acest *Octoih* a fost donat bisericii din Sintejude de *poșa Ioan Rusul*.

537. *Evangelie*, Blaj, 1765.

Legătura în pînză aplicată pe suport de carton, cotorul și colțurile în piele maron. File restaurate stîngaci, file pătate.

in-2° (31,5 × 20 cm); f. titlu + [3]f. + 346p. (numerotate greșit 363) + [1]p.

BRV, II, 342; [4]f. + 363p.

p.1 — 21: însemnare cu caractere chirilice: *Această sf(î)ntă Eva(n)ghelie || o a cu(m)păra(t) Avram Ilie || cu a(t) său soț, Cafie, di(n) || Spe(t)mezeu pe(n)tru e[r]tarea || păcatelor ... și s-au da(t) || pomană || la poșa Ștefa(n) di(n) Pă(t)tineasa || și la pruncii lui ... p. 29 — 33: însemnare cu caractere chirilice: *Această sf(î)ntă Evangelie o a(m) || cumpărat eu, poșa Gavril din Dig || de la Ioan Pop din Guga pe banii mei. 25 martie 1814, poșa Gavril.*||*

538. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; scena răstignirii și ornamente fitomorfe imprimate; urme de închizători.

Legătura desprinsă, cotorul fragmentar; legătura cu urme de ardere; filele liminare cu tranșele zdrențuite, pete de umezeală.

n-2° (34,3 × 21,3 cm); f. titlu + [1]f. + 246f. (numerotate greșit 235).

BRV, IV, nr. 151; [2]f. + 237f. sau [1]f. + 236f. + [1]f.

forzaț: însemnare cu caractere chirilice, parțial lizibilă, din care se înțelege că *Triodul* a fost dat bisericii din Sîntejude.

539. *Liturghii*, Blaj, 1775.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; chenar cu ornamente tipografice imprimate.

Învelitoarea copertii roasă la colțuri; file cu tranșele zdrențuite.

n-4° (17,8 × 15,4 cm); f. titlu + [1]f. + 122p. + p.127 – 223 (numerotate greșit 222) + [1]p.

BRV, II, nr. 391; [2]f. + 223 (recte 224)p.

p. 3 – 29: însemnare cu caractere chirilice: *Această || s[fi]ntă Le -|| turghie este || a lui po[pa] || Onu din Sîn- || tejude și o-u luat fra- || te-său || cu 7 mărieși || ...*

540. *Evangelic*, Blaj, 1776.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de lemn; chenar cu ornamente fitomorfice, în colțuri cei patru evangheliști, în mijloc scena răstignirii; urme de închizători.

Învelitoarea copertii roasă la cotor și colțuri; file perforate de cari.

n-2° (32,3 × 21 cm); f. titlu + [3]f. + 344p.

BRV, II, nr. 394; [4]f. + 344p.

541. *Euhologhion*, Blaj, 1815.

Legătura în piele maron aplicată pe suport de carton; o cruce și chenar simplu imprimate.

Învelitoarea copertii roasă la cotor și colțuri; file cu tranșele zdrențuite, câteva file fragmentare.

n-4° (20,7 × 16 cm); f. titlu + [2]f. + 22p. + p.25 – 610 + [7]p.

BRV, III, nr. 875; [2]f. + 600p.

forzaț: însemnare cu caractere latine: *Proprietatea lui | Vasiliu Puianu.*

p.186: însemnare cu caractere latine: *Donată de Maria lui Puianu Vasilie | pe sama s. baserici g. c. dein Sânteguide | dein anu 1857, 15 maiu. ||*

GRAȚIANA ALICU

PROSPECȚIUNI ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE SALVARE PE TERITORIUL MUNICIPIULUI ȘI JUDEȚULUI CLUJ

Avîntul deosebit pe care-l cunoaște dezvoltarea economico-industrială a țării a cuprins în prefacerile sale pămîntul județului Cluj care, sub glia, răscolită an de an de pluguri sau sub asfaltul străzilor, răscolit de excavatoare, ascunde mărturii ale trecutului — monumente, bunuri materiale din patrimoniul cultural-național și bunuri culturale.

Salvarea acestor mărturii ale trecutului a constituit obiectul de cercetare al colectivului secției de preistorie care a întreprins prospecțiuni sau sondaje pentru a constata prezența sitului arheologic, iar apoi pentru a cerceta și demonta obiectivele istorice aflate în perimetrul unor obiective economico-industriale.

Multe din prospecțiunile arheologice prezentate mai jos au constituit obiectul unor lucrări preliminare de avizare a unor lucrări de investiții elaborîndu-se, în acest scop, studii preliminare unde erau prevăzute condițiile în care proiectarea și eliberarea terenului de sarcină istorică se poate realiza prin proiectele de execuție, conform legilor în vigoare (Legea 9/1980 a investițiilor, art. 11, al 2g, art. 29, al. 7).

Salvarea bunurilor din patrimoniul cultural național, avizarea studiilor și proiectelor, ferirea monumentelor istorice sau arheologice de distrugeri sînt reglementate de Legea 63/1974 (cap. I, art. 2, cap. III, art. 26), Codul Penal (art. 360) și decretul 13/1975 (art. 8, al. g), ele fiind imbold și îndatorire alături de curiozitatea științifică.

Studiile de mai jos au un caracter preliminar, aspectul unor rapoarte științifice avînd menirea de a le face cunoscute prin publicare, unor cercuri largi și de a rămîne posterității ca date despre aceste rezervații arheologice și istorice.

1. CLUJ-NAPOCA — STĂVILAR

Lucrările edilitare ale platformei IREC din zona stației în aer liber, au afectat mari suprafețe de teren. Deoarece acestea făceau parte din construcțiile industriale și lucrările s-au eșalonat pe mai mulți ani, prin extinderi acestea nu au solicitat prospecțiuni, iar coordonatorii și executanții lucrărilor nu au instruit lucrătorii în vederea ocrotirii bunurilor istorice. S-a ajuns ca după 5 ani de lucrări și construcții să se facă primele semnalări de materiale. În zona respectivă au fost făcute semnalări anterioare de către prof. Șt. Ferenczi¹, cu ocazia unor construcții între Stadionul Constructorul și laboratorul Facultății de agronomie, la extremitatea sud-vestică a terasei². În anul 1983 prof. Dani István semnalează Muzeului descoperirea unor materiale arheologice între Stăvilă și construcțiile IREC³.

¹ Șt. Ferenczi, în *Studia UB*, 2, 1962, 58 și urm.

² Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 392, nr. 11d.

³ Materiale inedite în colecția Școlii generale nr. 23 din Cluj.

În anul 1984 Zoia Kalmar controlează zona cu care prilej sînt recoltate mai multe materiale aparținînd epocii neolitice tîrzii⁴. În toamna și iarna anului 1985 Zoia Kalmar și Gh. Lazarovici fac noi cercetări de suprafață. Cu acest prilej se constată că locuirea se întinde și în interiorul stației IREC, în zona șanțurilor pentru pămîntare (fig. 1/1).

Descoperirile neolitice (2500—2200 î.e.n.). Cele mai timpurii materiale recoltate pe terasă datează din epoca neolitică tîrzie. Dintre acestea se remarcă o ceramică de aspect moale⁵, făinos, amestecată cu mîl, arsă slab, reductibil sau oxidant, de aspect Iclod III (fig. 2/12). La o altă grupă⁶ predomină în amestec resturi organice și mîl este gălbuie la culoare (fig. 2/14) slipul picat. O asemenea ceramică se întîlnește la Gilău⁷, dar sporadic apar și în alte părți⁸. O a treia categorie⁹ are pasta gen Iclod III (fig. 2/11) (nisipoasă, slip picat, cenușie în spătură), dar are o proeminență semisferică care o apropie de descoperirile eneolitice timpurii, cele de despre care nu se poate spune mare lucru, fiind cu totul atipice, ca motiv de tip Petrești, dar pe altă factură¹⁰, de tip Lengyel¹¹. Mai sînt și alte fragmente din neolitic tîrziu sau eneolitic.

Epoca hallstattiană. Un singur fragment lucrat dintr-o pastă cărămizie la exterior și neagră la interior (fig. 2/13), descoperit în 1984, se pare că datează din această vreme¹².

Epoca romană tîrzie. Un fragment de strachină este lucrat la roată dintr-o pastă cenușie amestecată cu nisip și pietricele (fig. 2/3)¹³.

Epoca prefeudală. Dintre cîteva fragmente reține atenția în mod deosebit un umăr de oală ornamentat cu incizii (fig. 2/4) lucrat pe o pastă brună, nisipoasă ce s-ar putea data în sec. VIII e.n.¹⁴. Un alt fragment este din partea inferioară a unui vas, lucrat de asemenea cu mîna ce s-ar data în aceeași vreme sau mai timpuriu¹⁵.

Epoca medievală. Cîteva fragmente ceramice lucrate cu roata dintr-o pastă subțire, bine arsă, nisipoasă, ornamentată cu incizii late (fig. 2/1—2) datează din această vreme.

Concluzii. Materialele arheologice recoltate precizează existența unor noi obiective arheologice reprezentînd perioade istorice mai puțin cunoscute pînă în prezent pe teritoriul municipiului. Importanța lor științifică este deosebită. Protejarea lor, efectuarea unor sondaje de salvare este o necesitate cu atît mai mare cu cît dispersarea și sărăcia materialului au făcut ca ele să treacă neobservate în vremea noilor lucrări edilitare sau de altă natură.

⁴ *MuzIstTrans*, nr. inv. P. 78557—559.

⁵ *MuzIstTrans*, nr. inv. P. 82556—557, 82560, 82562, 82565, 82568.

⁶ *MuzIstTrans*, nr. inv. P. 82558—559, 82563—564, 82567, 82569, 82580.

⁷ Z. Kalmar, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 249 și urm.

⁸ *Ibidem*, p. 248 mai enumeră Șardu, Oarța de sus, Aiton. La acestea se adaugă materiale de la Vlaha — Sat.

⁹ *MuzIstTrans*, nr. inv. P. 82556.

¹⁰ Pasta este mai moale. Pentru asemănarea cu cele Lengyel vezi nota 11.

¹¹ Z. Kalmar, *Elemente Lengyel în Transilvania*, comunicare, Szekszárd, 1985.

¹² *MuzIstTrans*, nr. inv. P. 75550.

¹³ *MuzIstTrans*, nr. inv. P. 82569.

¹⁴ *MuzIstTrans*, nr. inv. P. 82574.

¹⁵ *MuzIstTrans*, nr. inv. P. 82572.

2. Proiectul Baciul — Trup 12 (Fig. 1/2).

Cu ocazia revizuirii schiței de sistematizare a localității Baciul, la solicitarea organelor județene de arhitectură, sistematizare, tehnică și investiții în vederea amplasării unor obiective economice în zona de la Gura Baciului, la intrare în Chei și în vecinătatea Cabanei, au fost efectuate prospecțiuni de suprafață, care au dus la localizarea unor obiective arheologice și la identificarea altora noi.

Obiectivul 1. Așezarea neolitică de la Gura Baciului. Localizată în interiorul Cheilor Baciului, a fost cercetată între anii 1961—1972 de către Nicolae Vlăsa. Stratigrafia deosebită, ceramica pictată, sculpturile în piatră, mormintele descoperite și alte elemente au făcut dovada existenței celei mai vechi stațiuni a neoliticului timpuriu din zona carpato-dunăreană¹⁶.

Obiectivul 2 este în vecinătatea obiectivului 1, mai spre interiorul Cheilor, în zona fînațelor Clujului. Așezarea nu a fost cercetată. Ea face dovada unei evoluții locale a comunităților neolitice timpurii în vremea neoliticului dezvoltat¹⁷.

Obiectivul 3 (Cabană) (fig. 3/1—7). În zona caselor din vecinătatea Cabanei (loc numit și Baștărau, Bácsitorok¹⁸), în curtea și grădinile caselor lui Petri Dumitru (nr. 602) și a vecinilor săi (Pușcaș Ioan, Sucală Nicolae, Erbert Wiliam și Gingă Ioan), pe ambele maluri ale pîrului, dar mai ales pe cel stîng (vestic), unde terasa era mai largă s-au găsit fragmente ceramice aparținînd unor străvechi civilizații. Zona a fost deranjată intens de exploatarea de la cariera de piatră, carieră care funcționa încă din epoca romană¹⁹ așa încît urme arheologice nu au fost descoperite decît pe malul rîului în fața caselor și în grădini, cele mai multe s-au adunat în grădina lui Petri D.

Între materialele culese este de amintit cochilia unei scoici fosile (P. 82561), descoperiri de acest gen fiind și la obiectivul 1 sau mai departe pe terasa cu str. Nouă, unde este o așezare de tip Petrești și alta hallstattiană²⁰.

Cele mai vechi materiale culese la suprafață datează din mileniul III î.e.n., constînd dintr-o ceramică fină, cenușie, lucrată cu mîna, cu slip de culoare cenușie-albicioasă, bine lustruită și bine arsă. Ca factură materialul este identic cu fragmentul de fund cu imaginea unei ambarcațiuni cu pînze descoperit în Piața Libertății din orașul Cluj-Napoca²¹. Aceștia i se adaugă o lamă de silex local, fumuriu cu bulb de percuție proeminent (P. 82600) și un fund de vas, alături de cîteva fragmente de buze și pereți care provin de la vase diferite (P. 82601—604).

Din perioada daco-romană datează mai multe fragmente ceramice lucrate cu roata atît cu pastă roșie cit și cenușie (P. 82605—614). Dintre acestea reține aten-

¹⁶ N. Vlăsa, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 7—28; Idem, în *PZ*, 47, 2, 1972, p. 174—194; Idem, în *Marisia*, X, 1980, p. 691—697; Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 16 și urm., vezi și p. 268, s.v. Gura Baciului; Idem, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 51—60.

¹⁷ Așezare identificată de N. Vlăsa, unde se continuă locuirea din obiectivul 1 în faza IVB a culturii Starčevo—Cris și mai departe în neoliticul dezvoltat. Referiri la Gh. Lazarovici sub termenul de Gura Baciului IV; Gh. Lazarovici, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 55, nr. 373.

¹⁸ M. Roska, *ErdRep*, Cluj, 1941, p. 124.

¹⁹ D. Tudor, *Orașe, tirguri și sate*, București, p. 225, 231.

²⁰ Z. Kalmar, *Așezarea eneolitică de la Baciul. Contribuții la cunoașterea așezărilor vestice ale culturii Petrești*, comunicare, Băile Herculane, 1984, m.s.; Idem, *Contribuții la cunoașterea ritului funerar hallstattian*, comunicare, la al VIII-lea Simpozion național de tracologie, Constanța, 1985.

²¹ N. Vlăsa, *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 170—171, fig. 8—9.

ția un fragment dintr-o pastă cu degresant din pietricele, pastă subțire bine arsă (P. 82608), fragment ce ar putea data din sec. IV—V e.n.

Din perioada prefeudală sînt cîteva fragmente, destul de atipice ornamentate cu benzi de incizii făcute cu piaptănul (P. 82615—618).

Cîteva buze profilate, un fragment cu o linie în val, lucrate la roată dintr-o pastă nisipoasă, aspră, datează din perioada feudalismului timpuriu (sec. XI—XIII e.n. (P. 82594—599).

Obiectivul 4. (fig. 3/8—14). La vest de obiectivul 3 se întinde o terasă lungă de cca 1,5 km, lată de 300 m, cu o ușoară albiere spre centru, ferită de vînturi. Între drum și deal sub stîlpii de înaltă tensiune se găsesc numeroase fragmente ceramice din diferite epoci, care însă nu ajung la suprafață decît rareori, în zona în care arăturile sînt mai adînci sau în zona fostelor gropi de la stîlpii de înaltă tensiune. Cîteva fragmente lucrate cu mina dintr-o pastă cărămizie, nisipoasă, (P. 82588—590) despre care nu se poate spune decît că sînt preistorice.

Din prima vîrstă a fierului, din epoca hallstattiană, sînt 4 fragmente, care pot fi încadrate într-o fază timpurie (Hallstatt B — P. 82519—621), avînd o pastă neagră la exterior, cărămizie la interior și o proeminență pe un fragment din pastă neagră-cenușie (fig. 3/8). Urme de locuire mai sînt și din epoca romană, vreme din care s-a păstrat un fragment de ulcior și altul din partea superioară a unui vas pictat (fig. 3/9—10).

Perioada prefeudală este marcată de o ceramică brună nisipoasă, lucrată cu mina și la roată (fig. 3/11—12). Din perioada feudală timpurie mai deosebite sînt două fragmente: un fund de oală cu marginea marcată, forme pe care adeseori se găsesc ștampile de olari și un fragment dintr-o pastă fină cenușie, cu slip cenușiu închis, categorie caracteristică pentru „oaspeți“ (fig. 3/13—14).

Pe baza acestor materiale descoperite am cerut alocarea unor fonduri pentru prospecțiuni și salvare sau strămutarea într-o altă zonă a obiectivului proiectat, deoarece instalarea fermei zootehnice în acele locuri ar închide calea de acces spre Cheile Baciului și Cabană, zona este importantă rezervație naturală, peisagistică și turistică.

3. Chinteni (fig. 1/3; 13)

Prospecțiunile arheologice efectuate de Gh. Lazarovici și Z. Kalmar între 4—8 VI, 1985, în vederea acordării avizului de lucrări proiectate de ISPIF — București, au dus la descoperirea unor obiective arheologice necunoscut pînă acum în literatura de specialitate.

În satul Chinteni sînt puține informații despre descoperiri arheologice. De aici provine o brățară de bronz cu capetele rotunjite, hallstattiană²², un inel de buclă cu capetele conice, scitice²³ și o mărgică de lut²⁴.

Obiectivul 1. La cca 1,5—2 km de sat, pe stînga drumului Cluj—Chinteni, în locul numit *Pusztafalău* a fost identificată o fermă romană de către I. Mitrofan și Șt. Matěj²⁵. În curtea octogenarului Suciu Valeriu din Chinteni, nr. 318, se mai găsește o bază de coloană romană (pl. 1/Δ).

²² *Repertoriul arheologic al Transilvaniei*, Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca, s.v. Chinteni.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Informații amabile Șt. Matej, I. Mitrofan și Suciu Valeriu.

B. H. V. BORSEI
Subbazin Soimeni - Budei

VECHEA

DEUSU

17

MUNICIPIU CLUJ

Obiectivul 2, se găsește la vest de șoseaua Chinteni—Cluj, la capătul de sud al satului, pe coastele de răsărit ale dealului Tegleş între cota 500—525 m, într-o zonă în care apele subterane ieșind la suprafață formează un loc umed unde crește papură. Învecinătatea lui au fost găsite mai multe fragmente ceramice preistorice, atipice (MIT, nr. inv. P. 82308—314, fig. 4/2, pl. I/B—D).

Obiectivul 3. La sud de obiectivul 2, sub *Groapa lui Martor*, pe malul dinspre sat al ogașului se observă ușoare terasări. Pe una dintre acestea, la cota 520, la cca 10 m de pîrîu, s-au descoperit fragmente ceramice și bucăți de zgură și un fragment de os ars (MIT, nr. inv. P. 82315—318) din perioada prefeudală (pl. I/D).

Obiectivul 4. În locul numit *Polog* și la sud de acesta au fost descoperite fragmente ceramice neolitice (P. 82319—320) foarte probabil din neoliticul târziu, grupul Iclod (pl. I/E, G).

Obiectivul 5. Din zona centrală a *Tulgeș*-ului pornește un izvor, parțial captat. Pe terasa de vest, pe dreapta pîrîului, pe cîteva terase largi (pl. I/F—G) au apărut fragmente ceramice *neolitice* târzii și eneolitice (P. 82322—327) avînd o pastă similară celor de la Cluj — *Stăvilar* sau din vremea fazei a III-a a grupului Iclod²⁶. Un vîrf de silex local (fig. 4/4) completează inventarul arheologic. Zona este bogată în izvoare, iar terasele largi de ambele părți ale ogașului favorizau ocupațiile agricole practicate și în alte epoci. Din perioada *prefeudală* sînt cîteva fragmente de vase lucrate la roată, ornamentate cu benzi de incizii în val (fig. 4/5, P. 82332—333, 82335—336). Perioada *medievală* timpurie este reprezentată de cîteva fragmente ceramice lucrate la roată, brune, ornamentate cu incizii late distanțate (P. 82328, fig. 4/3).

Obiectivul 6. În aceeași zonă ca și obiectivul 5, dar situat pe stînga văii, s-au descoperit fragmente ceramice care aparțin epocii neolitice târzii, pare să fie vorba de aceeași locuire. Materialele însă sînt în poziție secundară, alunecate de pe terasa cu ferma romană nr. 2 (obiectiv 7). Factura ceramicii este însă mai bună decît la cele precedente (P. 82338—340).

Obiectivul 7, se găsește pe marginea curbei de nivel de 520 m, în partea de sud-est a dealului *Tulgeș* și la extremitatea de sud-est a terasei *Polog*. De acolo există o foarte bună imagine în susul și în josul văii. Vizibilitatea este foarte bună și directă cu centrul orașului Napoca. Acest obiectiv este vis-à-vis de ferma romană nr. 1 din Obiectivul 1. Terasa a fost locuită în epoca *neolitică* (P. 82343) și *medievală*. Condițiile naturale sînt excelente; largi terenuri agrare, pășuni din jos și din sus de terasă, izvoare la cca 300—400 m distanță. Vizibilitatea directă în orașul Napoca, turnurile de pază din vecinătate spre Valea Caldă (în epoca romană) și probabil altele din zonă asigurau comunicații rapide și intervenții prompte în caz de primejdie, pentru locuitorii romani ai zonei.

Lucrările agricole de pe terasă au afectat construcțiile romane. Numeroase elemente arhitectonice, materiale de construcții au fost scoase de plug și depozitate pe răzor în grămezi (pl. II/b-d). Lungimea pe care se întind construcțiile trece de 50 m. Între materialele scoase de plug remarcăm o mare bază de coloană cu diametrul de 60—70 cm (pl. II e-f) alături de alte piese arhitectonice (pl. II/g-h) lucrate din gresie locală. Cîteva fragmente ceramice din pastă roșie, galbuie și cenușie completează lista descoperirilor (P. 82341—342) romane la care se adaugă unul medieval timpuriu (sec. XII—XIV) (P. 82344).

Obiectivul 8 este la ieșirea din municipiul Cluj-Napoca, la marginea cătunului, la cca 1 km de stația autobuzului nr. 15, pe valea Chinteni. Locul este

²⁶ Gh. Lazarovici, în *ActaMP*, X, 1986, p. 15 și urm.; vezi și supranotele 7—9.

între șosea și vale. Zona a fost locuită în mai toate timpurile istorice. Cele mai vechi materiale descoperite datează din epoca *neolitică* târzie. Ceramica este de culoare cărămizie are ca degresant nisip și pietricele în gen Iclood III (P. 82346, 82350, 82352). Un gratoar discoidal din opal este lucrat prin retușuri fine (fig. 4'i, P. 82345). Mai există și alte fragmente lucrate dintr-o pastă similară, amestecul este mai nisipos și arderea mai puternică, despre care se poate spune doar că sînt *preistorice* (P. 82349, 82347, 82351, fig. 4/8).

Locuirea următoare este din epoca *romană*, fiind marcate prin descoperirea unor fragmente ceramice din pastă roșie și gălbuie (P. 82355—358). Mai este o categorie de ceramică, din pastă poroasă, amestecată cu nisip și pietricele, lucrată cu mîna și la roată, de culoare brună și neagră ce pare să fie *prefeudală* (P. 82353—354), dar poate fi și romană tîrzie, prin asociere cu ceramica cenușie de sec. IV—V (P. 82359—61).

Toate obiectivele arheologice sus menționate sînt rezultatul unor trasee arheologice pe care le-am urmat cercetînd doar cu privirea locurile. Cu excepția locuirii romane, care a lăsat urme arheologice proeminente, toate celelalte locuiri aparțin unor comunități mici, restrinse, care au lăsat puține urme materiale. Asemenea obiective arheologice nu au fost cercetate pînă în prezent, săpăturile s-au concentrat în așezări de durată cu straturi de cultură ce cuprind mai multe nivele. Urmărind problema atent, comparînd caracteristicile descoperirilor din perioade diferite se desprind o serie de concluzii cu caracter etno-arheologic complex. S-ar putea ca acestea să reprezinte locuiri sezoniere ale întinsei stațiuni neolitice semnalată în centrul orașului Cluj din *Piața Libertății*, *Piața Cipariu*, *B-dul Lenin* și *str. M. Kogălniceanu*²⁷. Toate comunitățile au urmărit să aibă un teren prielnic agriculturii sau creșterii animalelor, surse de apă potabilă, terase orientate spre soare, pășune în vecinătate. Acestea după factura ceramicii aparțin perioadei neolitice tîrzii sesizate în zona centrală a Clujului, în nivelul II de la *Biblioteca Academiei*, în inventarul mormîntului din *Piața Victoriei*, în nivelul II din *Piața Ștefan cel Mare*, în inventarul mormîntului de pe *B-dul Lenin*²⁸.

Săpăturile de salvare sau sondajele ce se impun în vederea ocrotirii acestor bunuri de distrugerile iminente ar putea furniza date mai complexe și mai sigure sub raport cronologic și stratigrafic decît straturile din stațiunea de la Cluj, puternic afectat de fundații, pivnițe, canale aflate și la adîncimi foarte mari (3—5 m).

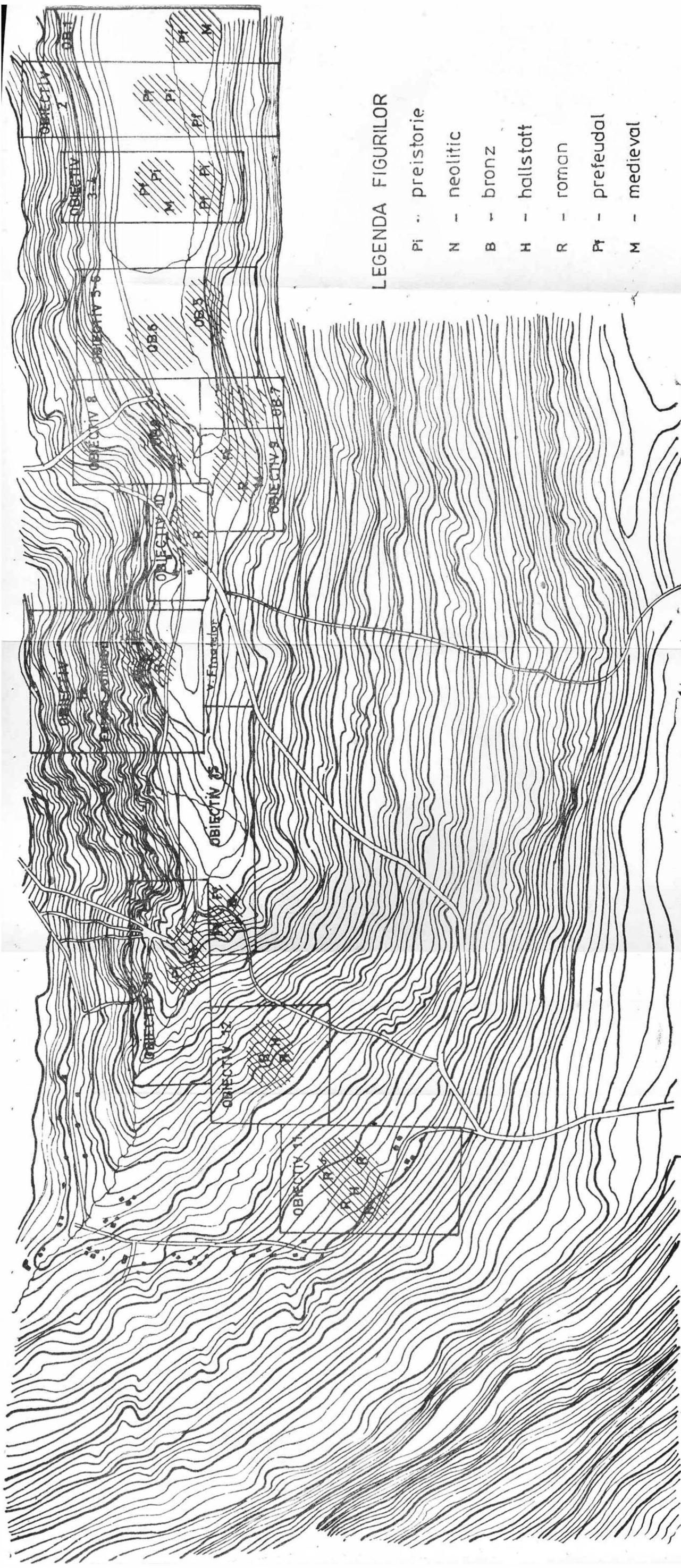
4. Bazinul hidrografic Valea Caldă (fig. 1/4).

Lucrările de îmbunătățiri funciare începute în urmă cu cîțiva ani, prin regularizarea cursului Văii Calde au afectat o serie de complexe arheologice aflate în soluri îngropate. Aceste lucrări au distrus multe din obiectivele întîlnite pe terase, dar în același timp au scos la lumină vestigii pe care în mod obișnuit cercetarea de suprafață nu le sesizează.

O vale largă, ferită de vînturi, departe de căile de circulație, străjuită de dealuri domoale cu terase, cu izvoare de apă dulce și sărată, cu soluri fertile, cu o umiditate ridicată, și un bun debit de apă, *Valea Caldă* a oferit în diferite perioade istorice, mai ales în cele tulburi, condiții prielnice de viață unor comunități mici.

²⁷ Referitor la răspîndirea intensă a acestor civilizații strîns înrudite în fazele tîrzii vezi Gh. Lazarovici, în *Acta MP*, X, 1986, p. 15—46.

²⁸ Z. Kalmar, în *StComSatu Mare*, 1985, sub tipar.

LEGENDA FIGURILOR

- Pi - preistorie
- N - neolitic
- B - bronz
- H - hallstatt
- R - roman
- Pf - prefeudal
- M - medieval

O cercetare etno-arheologică atentă, începută în anul 1984, arată că valca oferă condiții de viață asemănătoare unui grup restrâns de locuitori ca cei ai cătunului din Valea Caldă.

Cursul inferior al văii a fost inundat cu ocazia unor ploi torențiale petrecută cu câteva zile înaintea expediției încât prospectarea acesteia nu era posibilă. Cercetarea a început pe versantul estic al văii, după trecerea pe sub stilpii de înaltă tensiune. Pentru localizări vezi harta (fig. 5).

Obiectivul 1 se găsește în a doua treime a cursului mijlociu, după primul ogaș de pe partea de est, unde cota 326 taie firul văii. Zona a fost străbătută de canalul văii. În partea superioară a unor depuneri geologice se găsește un strat de humus din care provine materialul arheologic. Cele mai timpurii materiale constau din fragmente ceramice lucrate la roată din pastă cenușie, nisipoasă, fină sau aspră, ce datează din sec. IV—V e.n. (fig. 6/2—3). Din perioada medievală evoluată datează alte câteva fragmente ceramice (fig. 6/15—17). Un fragment nu poate fi încadrat sigur (P. 82399) (pl. III/B.1).

Obiectivul 2 se găsește în susul văii, pe malul drept, în luncă, obiectiv tăiat de canalizare. În vecinătate sînt izvoare mici sîrate. Materialul arheologic recoltat aparține mai multor epoci: *preistorice* (cînd cultura sau epoca nu pot fi precizate), unul este o buză de strachină (fig. 6/1), lucrată dintr-o pastă semifină, cenușie, arsă slab, amestecată cu cioburi pisate, neagră în spărtură, după aparență neolitic. Un alt fragment este din pastă cenușie, nisipoasă, mai tîrzie la care se adaugă alte 3 atipice (P. 82408); sec. IV—V e.n., pastă cenușie, nisipoasă lucrată cu roata (P. 82406). Materialele sînt răspindite în finațe și în cultura de porumb de pe pantă (pl. III/B.2).

Obiectivul 3—4, afectate de canalizare și lucrările agricole au dat materiale arheologice constînd din fragmente ceramice *preistorice*, de sec. IV—V e.n. și *medievale timpurii* (sec. XII—XIV). Ceramica preistorică este dintr-o pastă de culoare neagră, amestecată cu resturi organice și cioburi pisate (P. 82412), sau pastă neagră-cenușie amestecată cu nisip, bine arsă (P. 82415). Din perioada prefeudală sînt câteva fragmente din pastă cenușie poroasă, roșcată și nisipoasă (P. 82414, 82416) sau cu un amestec din nisip fin și pietricele, cu flecuri gălbui. Din perioada feudală timpurie este un fragment din pastă neagră, brun-cărămizie în spărtură, ardere bună, lucrat la roată, amestecată cu nisip cuarțitic (P. 82411, fig. 6/14 (pl. III/B.3, E.3, 4).

Obiectivul 5—6. Aceste obiective arheologice au fost tăiate de canalul văii pe o lungime de 30—40 m. Zona este joasă fiind supusă inundațiilor în cazul ploilor torențiale (cu toate canalizările făcute). Cele mai timpurii materiale aparțin perioadei prefeudale (sec. IV—V), constînd din ceramică cu o pastă cărămizie, nisipoasă, amestecată cu nisip cuarțitic și pietricele (P. 82417—419, fig. 6/6). Demn de remarcat este prezența unei pietre paralelipipedice, înaltă de cca 70 cm din care 40 cm erau pentru a fi înfiptă în pămînt. Pe una din fețe este o inscripție „SzF”, parte tăiată de fierul de plug sau excavator. După toate probabilitățile este o piatră de hotar din *evul mediu*, care marca hotarul satului Someșeni (Sz F = Szamosfalva, pl. IV 1, 3). Între obiectivele 5 și 6 au fost trasate două canale transversale, care au menirea de a colecta torenții a două viroage de pe versantul stîng al văii.

Obiectivul 7. Provin de aici 3 fragmente ceramice *preistorice*, lucrate dintr-o pastă brună, neagră, amestecată cu cioburi pisate, arsă slab, reductibil (P. 82425, fig. 6/2) sau nisipoasă (P. 82426—427). Alte câteva fragmente, lucrate dintr-o pastă nisipoasă, amestecată cu pietricele, subțire, de culoare cenușie și gălbuie au fost descoperite tot în această zonă (P. 82420—424, fig. 6/7—9, pl. III D.7).

Obiectivul 8 este separat de nr. 7 printr-un canal transversal, aflat într-o zonă joasă, inundabilă. De aici au fost adunate mai multe fragmente ceramice lucrate dintr-o pastă nisipoasă, amestecată și cu cioburi pisate, de culoare brună, neagră, moale sau dură (P. 82431—432), datind din sec. VIII—IX. Din perioada *feudalismului dezvoltat* datează mai multe fragmente ceramice lucrate dintr-o pastă dură, cu nisip, bine arsă și netezită (P. 82429—430, fig. 6/18—19) (pl. III/D.8).

Obiectivul 9 sînt urmele unei locuiri din perioada medievală, sec. XIV—XVI (fig. 6/20, P. 82441).

Obiectivul 10 este situat pe partea stîngă a văii, mai departe de firul apei, mai spre coasta de vest. Cele mai timpurii materiale datează din *epoca romană*. A fost descoperită o bază de coloană lucrată dintr-o rocă bună (posibil de la cariera din Baciul) și un fragment ceramic atipic (pl. IV/4—5, P. 82442). Sînt și urmele unei locuiri din sec. IX—XI, marcată printr-o ceramică neagră, nisipoasă, aspră (P. 82443, 82447, 82452), brun-închis din aceeași pastă (P. 82444—445, 82450; fig. 6/12—13) sau brună la exterior și neagră la interior (P. 82446). Din sec. XII—XIV sînt fragmente ceramice cu pasta brună, nisipoasă (P. 82451, 82453—455, 82448).

Aruncînd o privire de ansamblu asupra cercetărilor, exemplul locuirilor actuale de pe Valea Caldă ni se par elocvente pentru cercetarea modului de viață care a fost caracteristic și foarte răspîndit pe teritoriul țării în anumite perioade istorice.

Factorul natural își pune amprenta foarte intens asupra vieții oamenilor din asemenea zone. Deși nu am urmărit îndeaproape caracterul și dispunerea solurilor, acest lucru ar fi deosebit de interesant și în același timp necesar, din consultarea fugitivă a tezei de doctorat privind situația pedologică a zonei Clujului, a dr. Crișan de la O.S.P.A.—Cluj, rezultă că în zona obiectivelor 3—7 sînt mai multe izvoare cu sărături. Acest lucru este deosebit de important deoarece el conferă o explicație pentru concentrarea locuirii în aceste zone și mai ales a ocupațiilor legate în special de creșterea animalelor (vite, oi, capre). Valea este adăpostită, ferită de vînturi reci (cazul cu partea inferioară a văii), de altfel și numele de „Valea Caldă” o sugerează, oferă posibilitatea unor comunități restrînse de a găsi toate cele necesare traiului. Numeroasele izvoare (zona obiectivelor 1—3) explică intensitatea locuirii în diferite epoci a zonei (vezi tabelul 1, p. 740).

Sărăcia materialului arheologic este explicabilă în cazul unor așezări mici. Unele din materialele *preistorice* au o factură care ar putea aparține perioadei tîrzii a epocii bronzului, cînd creșterea vitelor este intensă în vremea culturii Wietenberg IV — Cultura Noua^{28a}.

O altă perioadă, cu numeroase urme, deși foarte sărace, este cea a sec. IV—V, întîlnită în marea majoritate a obiectivelor (nr. 1—6, vezi tabel 1). Fără o cercetare foarte amănunțită asemenea obiective, practic, nu ajung a fi semnalate, iar prospecțiuni sistematice nu s-au făcut decît accidental. Așa zisa „lipsă” a descoperirilor din sec. IV—VI este mai mult o lacună a cercetărilor arheologice, mai precis a unor cercetări etnoarheologice în așezări mici și în cătune^{28b}. După cît se știe

^{28a} Gh. Lazarovici, *Descoperiri ale culturii Noua în Muzeul din Cluj-Napoca*, comunicare la al VIII-lea Simpozion național de tracologie, Constanța, 1985, m.s.

^{28b} Acestea nu lasă multe urme materiale. Cercetările cu caracter interdisciplinar și cele ale tuturor obiectivelor dintr-o zonă urmărindu-se precizarea rolului funcțional al zonei, condițiile și bogățiile de care dispune și le oferă, au fost și sînt exploatate de către locuitori, oferind și cercetătorului noi date pentru cunoașterea așezărilor mici și a celor sezoniere.

cercetările s-au concentrat în zona unor obiective importante. Cercetări amănunțite, ca cele efectuate de prof. Șt. Ferenczi, în zona de care ne ocupăm²⁹ sau de noi în alte zone³⁰ ca de exemplu Gornea³¹, Parța³², Ilidia³³ sau Valea Vicinicului³⁴ au dus la numeroase descoperiri de asemenea așezări mici de sec. IV—V. În cazul unor asemenea așezări nu trebuie uitată nici fenomenele de „retardare” culturală, de fapt un „conservatorism” transmis din generație în generație prin transmiterea meșteșugurilor casnice, prea puțin și insuficient cercetate și interpretate de arheologi.

Dezvoltarea locuirilor din perioadele următoare sec. VIII—IX, IX—XI, XII—XIV, XIV—XVI) rămâne tributară unor metode de investigație, datele noastre în această etapă a cercetărilor s-au mulțumit doar la analiza materialelor colectate care în marea lor majoritate sînt fragmente ceramice, ar trebui însă cercetate documentele și informațiile transmise oral.

Cercetarea etno-arheologică nu este încheiată, urmînd a se continua în perioadele care urmează.

5. Proiectul Tureni—Săndulești (Fig. 1/5)

O delimitare strictă a obiectivelor etnoarheologice este greu de făcut atît geografic cît și zonal deoarece unitățile geografice mai mult unesc decît despart zonele. În funcție de sectorul de activitate a celor două obiective economico-industriale (cariera Tureni, cariera Săndulești) și satele învecinate de pe cursul pîrîului sau al unor obiective istorice (cazul drumului roman sau ale unor proprietăți medievale) care depășesc raza celor două comune au fost precizate trei zone: Tureni, Săndulești Nord și Copăceni. În viitor sînt în atenție alte cîteva obiective: Mărtinești în amonte de Tureni (malul stîng pe valea Turului, Cornești, pe malul drept al văii Turului, Micești pe sectorul drumului roman Turda—Micești.

Zona, ce aparține părții de vest a Podișului Transilvaniei, de fapt, face trecerea dintre Muntele Mare spre Podișul Transilvaniei. Partea de vest este ocupată de Munții Petrindului (Petrind — astăzi satul Petrești), ultima parte a unui masiv calcaros străbătut de două pîrîuri Valea Hășdatelor și Valea Racilor = Turul, denumire ce o poartă între Tureni și Turda), care formează două Chei de o frumusețe rară, rezervații turistice și de științele naturii. După Tureni masivul stîncos, calcaros coboară în adîncime, pierzîndu-și aspectul de munte. Munții Petrindului se ridică însă deasupra Sănduleștilor măiestros lăsînd o frumoasă imagine din spre soseaua Turda—Cluj.

²⁹ Șt. Ferenczi, în *Studia*, ser. Historia, 2, 1962, p. 44, 47. Domnia sa ne-a informat de existența unor tumuli și turnuri romane la hotarul dintre Chinteni și Valea Caldă.

³⁰ La Bădeni — Plăești, pe valea Carașului și Bîrzavei, în valea Dunării; vezi E. Iaroslavski — Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, 15, 1978, p. 255—261; Idem, în *ActaMN*, 16, 1979, p. 447—504. Nepublicate sînt cercetările din Valea Bîrzavei și din zona Dăbăca; Felod (Gh. Lazarovici — A. Bulbuc, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 151—162; A. Bulbuc, mai sus la p. 411—430.

³¹ I. Uzum — Gh. Lazarovici — I. Dragomir, în *Banatica*, II, 1973, p. 403—416; Gh. Lazarovici, *Gornea. Preistorie*, Reșița, 1976, p. 7—17, pl. XXXIV.

³² Gh. Lazarovici — Fl. Drăsoveanu, în *Analele Banatului*, II, sub tipar.

³³ Cercetări de suprafață efectuate în anii 1969—1970 și 1979 de către I. Uzum, Gh. Lazarovici, D. Teicu.

³⁴ Cercetări de suprafață efectuate în anii 1966—1970, 1982, 1985 de către Gh. Lazarovici, I. Uzum și D. Teicu.

Valea Racilor izvorăște din Dealul Feleacului, de-a lungul ei fiind șoseaua Turda—Cluj. Această vale reprezintă coloana vertebrală a cercetărilor etno-arheologice din raza Tureni—Săndulești.

Zona Tureni.

Obiectivul 1 a fost considerată terasa din Cheile Turului, situată la cca 30 m înălțime față de firul văii (pl. V/1—2). Terasa se găsește pe malul stîng (estic) al Cheilor, fiind locul ideal pentru locuire. De acolo pornesc căi de acces ce urcă spre malul stîng, pe terasă, loc în care sînt alte puncte cu semnalări de materiale arheologice (obiectivele 4 și 5). Terasa este încălzită tot timpul zilei de razele soarelui. Drumurile de acces sînt ușoare, pe margini fiind locuri prielnice pentru pîndă, cu vedere largă spre vale și de-a lungul Cheilor.

Versanții Cheilor sînt foarte abrupti (pl. VI/2, 4), falia de sud are un perete înalt de cca 80—100 m (pl. VI/4). Capătul de vest al Cheilor avea o cale de acces străjuită de o peșteră cu poziție bună pentru supraveghere (pl. VIII/A—B).

Marginea terasei a fost răscolită de numeroși amatori de a culege materiale arheologice. Multe din obiectele de aici au ajuns în colecții particulare sau școlare. Din pămîntul aruncat, în urma unor săpături făcute de elevi și amatori au fost culese materiale arheologice datînd din epoca eneolitică, din cultura Tiszapolgár, Coțofeni și din epoca bronzului, din cultura Wietenberg³⁵. Săpături sistematice, de amploare, s-au efectuat în vara anului 1986. Dintre materialele recoltate amintim în mod deosebit o greutate piramidală din lut ornamentată cu puncte în manieră Tiszapolgár³⁶.

Materialul ceramic aparținînd culturii Tiszapolgár este lucrat dintr-o pastă foarte bună, amestecul este cu nisip fin, netezirea bună, lustruit, ardere bună, puternică, multe fragmente păstrează luciul metalic. Formele sînt: cupa cu picior (fig. 7/2, 5), castronul sau bolul (fig. 7/3—4, 8), strachina tronconică (fig. 7/9), ceașca cu umăr profilat (fig. 7/10), fructiera sau strachina cu buza profilată (fig. 7/7) și oala cu buză scurtă, răsfrîntă (fig. 7/6). După factură materialul ceramic are cele mai bune analogii în descoperirile de la Dăbîca, Vultureni³⁷ și Nandru³⁸, în toate acele stațiuni a fost precizată o sinteză Petrești—Tiszapolgár sau poate o influență Petrești la evoluția culturii Tiszapolgár³⁹, influență petrecută în faza clasică sau faza a doua. Materialele Coțofeni, de fază II, nu ridică probleme deosebite (fig. 8).

Materialul de la Tureni poate rezolva o problemă, aceea a influențelor Petrești, poate preciza cînd au loc în timp, mai mult cu cît, la o distanță de cca 200 m există o locuire aparținătoare tot culturii Tiszapolgár, dar materialele sînt de altă factură (vezi Săndulești, ob. 2).

Obiectivul 20 Tureni — Carieră, se găsește la intrarea în Chei, pe o terasă deasupra primului cot al Cheilor. Cercetările efectuate de T. Soroceanu au dus la descoperirea mai multor complexe arheologice din epoca bronzului (pl. VIII/A—B)⁴⁰.

Obiectivul 3, Svona, este situat pe stînga văii Racilor, între casele de la șosea și marginea terasei de deasupra luncii. A fost locuit intens în diferite epoci istorice,

³⁵ Materialele vor fi prelucrate de colegul T. Soroceanu.

³⁶ Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 395—403, fig. 7/9.

³⁷ N. Vlăssă, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 27—46; Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 7, 10, 15, nr. 40; *Vultureni*, materiale inedite în MIT.

³⁸ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, III, 1957, p. 36, fig. 8/1—2; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 16.

³⁹ *Ibidem*, p. 10.

⁴⁰ Complexe noi au apărut în lucrările din vara și toamna anului 1986.

locuirea fiind pe o lăţime de cca 400—500 m şi o lungime de cca 1,5 km. Locul este cunoscut de săteni, care susţin că acolo a fost vatra veche a satului. T. Sorocanu identifică primele materiale spre extremitatea de sud a terasei. De acolo am recoltat şi alte materiale care se încadrează în diferite epoci. Se remarcă, în primul rând, o serie de materiale preistorice din care unele sînt de epoca bronzului (fig. 9/1), altele nu pot fi încadrate cultural. Din perioada prefeudală sînt cîteva materiale lucrate cu mina şi la roată, din pastă cărămizie, nisipoasă, ornamentată cu benzi de incizii în val, din sec. VIII—IX (fig. 9/4—6). Locuirea medievală, foarte probabil o vatră veche a satului, este marcată prin fragmente ceramice lucrate cu roata, de sec. XIV—XVI (fig. 9/2—3).

Obiectivul 7, Tunsu, (pl. VIII/1—) situat pe malul stîng al Cheilor, la cca 800 m sud de Cariera Tureni. Lăţimea pe care sînt răspîndite materialele este între 70—150 m. Locuirea constă din extinderea pe mai multe terase cu urme de locuire din vremea culturii Coţofeni. Primele materiale au fost găsite în toamna anului 1984 de către V. Căţinaş şi Gh. Lazarovici. Între materiale sînt unele prefeudale. Materialul arheologic deşi sărăcăcios arată locuiri din mai multe epoci istorice. Cele mai timpurii materiale datează din epoca neo-eneolitică. Un fragment de strachină cu umărul carenat (fig. 19/12) lucrat dintr-o pastă bună de culoare roşie aparţine culturii Petreşti. Din vremea culturii Coţofeni sînt cîteva fragmente (fig. 9/10—11) marcînd o etapă timpurie. Alte cîteva materiale, între care o buză îngroşată, arată o locuire din epoca bronzului.

Obiectivul 5, Rotogol este situat la jumătatea malului stîng al Cheilor. De aici au fost adunate diverse materiale ceramice aflate în colecţia Şcolii din Tureni, unele ajunse în Muzeul din Cluj-Napoca. Alte materiale Coţofeni, faza III, găsite în urmă cu 10—15 ani se află în colecţia doctorului Badiu, între care şi un pandantiv din piatră. Din colecţia sa au ajuns materiale la Cluj prin intermediul prof. Olteanu, precum şi la Timişoara la dr. Lupu (de la un cerc de turism şi speologie) (pl. IV/2.5).

Obiectivul 6, Bloc. În vatra satului, pe terasa din spatele blocului nou construit, în ruptura malului se văd depunerile terasei. În stratul de humus, gros de cca 40—60 cm au fost găsite cîteva oase de animale şi un fragment ceramic preistoric (MIT, nr. inv. P. 82514—515).

Obiectivul 15, (pl. VIII/D, M) este situat la intrarea în Chei, pe malul drept, în faţa Carierei Tureni (Ob. 2). Locul ar fi, după spusele dr. Badiu, deasupra Colţului Ciinelui (= Colţul lui Caşa). Marginea Cheilor şi în interior pe o anumită adîncime au fost locuite în diverse perioade cel mai adesea însă, în vremea culturii Coţofeni. Materialele recente au ajuns în urma depozitării unor gunoaie pe marginea Cheilor, în fose tranşee sau gropi din vremea războiului. Chiar deasupra abruptului sînt numeroase terase mici pe care se găsesc urme de locuire Coţofeni.

La ieşirea din sat, pe drumul spre Miceşti, se găseşte o ridicătură ce ar putea fi un tumul. Ulterior au fost sesizaţi 3 tumuli pe creastă spre Miceşti.

Zona Sănduleşti Nord (pl. IV/1).

Termenul a fost împrumutat de la numele Carierei Sănduleşti, în funcţie de obiectivul economico-industrial, pentru a se face deosebire de cariera Sănduleşti Sud.

Fronturile de lucru, de depozitare a pămîntului, drumurile de acces sau evacuare, zonele cu rezerve de calcar sau de înaintare au fost cuprinse sub acest termen, ele aparţinînd la trei sate diferite (Tureni, Sănduleşti, Deleni). Ambele obiective arheologice prin întinderea lor — cazul grupului de tumuli — depăşesc hotarul unei comune de aceea am preferat termenul de obiectiv arheologic.

Obiectivul 2 (Buncăr) se găsește la intersecția drumului de la Tureni spre carieră cu drumul Turda — Deleni, în zona unui vechi buncăr pentru depozitarea explozivilor. Zona a fost străbătută de drumuri de lucru pentru carieră unde au fost depozitate cantități mari de pământ rezultat din decopertările extremei de nord-vest ale carierei Săndulești Nord sau de excavările pentru capătul căii ferate industriale. Zona marchează capătul de nord al Munților Petrindului. Porțiune nederanjată — cel puțin după aspectul exterior — este la nord de drum. Acolo au fost găsite un nucleu de șist (P. 78855), fragmente ceramice preistorice. Lungimea obiectivului este de cca 300—200 m. Citeva sonde făcute acolo arată existența unui humus în care însă nu au fost găsite urme arheologice.

Obiectivul 2 (com. Tureni) (Pe Chei) se găsește deasupra poretelui stîncos, drept de pe malul drept al Cheilor (pl. VIII/C), cuprins între pădurea Copăcelilor și prima albiere (pl. VIII/B.2). Locul este o terasă ce coboară ușor de la sud spre nord avînd o porțiune mai dreaptă deasupra stîncii. În această zonă au fost deschise 9 sonde de verificare a stratigrafiei astfel amplasate: 8 pe direcția nord-sud avînd reper colțul stilpilor de curent pentru pompa de apă din Chei și grota (Peștera 18.3232) de deasupra terasei din Chei (pl. VIII/E 2—10).

Stratigrafia. Profilul stratigrafic a fost urmărit prin sonde din 25 în 25 m. Situația se schimbă de la o distanță la alta în funcție de mai mulți parametri. Pentru economisire de spațiu precizăm doar cîteva din zonele mai diverse. Secțiunea S₂, situată în zonă de aval, dar și cea mai orizontală. Zona a fost puternic erodată, stratul de cultură spălat. Un strat de humus, gros de cca 10 cm acoperă direct depunerile eneolitice (fig. 10/1a, strat 1). Sub acesta urmează un strat de humus preistoric, depunerile unei intense locuiri eneolitice din care s-au păstrat doar în gropile dintre pietre (fig. 10/strat 2). Acest strat de humus începe a se forma în epoca neolitică (fig. 10/strat 3), în vremea culturii Tiszapolgár peste un strat de pietriș (fig. 10, strat 4) care acoperă un strat de grohotiș (fig. 10, strat 5) sau direct stîncă (fig. 10, strat 6). Stratul de humus începe să se formeze în neoliticul tîrziu (situație înîlnită la Baciul, Iclod, Bucovăț, Parța⁴¹) și în alte părți din Jugoslavia, la Gomolava⁴². El are în componență mai multe nuanțe, al cărei compoziție nu se cunoaște precis. Deoarece sondele executate erau la distanță una de alta nu se poate preciza, mai exact, dacă diferențele sînt rezultatul unor schimbări climaterice sau antropice. Viitoare analize pedologice sau fizico-chimice vor putea da un răspuns. Diferențe de nuanțe au fost sesizate în *obiectivul 3* în S₁ (fig. 10/2) și în S₂ — *obiectivul 1* (fig. 10/1 și S₃ — 10/5). Grosimea stratului variază în funcție de zonă.

Strat de cultură a apărut în S₂ cu materiale Tiszapolgár (fig. 10/1a) și Coțofeni în S₄ și S₅ (fig. 10/3—4a).

Din observațiile stratigrafice se desprinde ideea că activitățile antropice au determinat și favorizat apariția humusului și acesta confirmă, încă o dată în plus, ca moment de formarea lui epoca neolitică și eneolitică. Aceste observații trebuiesc verificate și completate cu alte analize.

Materialul arheologic.

La —0,15 m a apărut un răzuitor din calcedonie (P. 83858) care datează foarte probabil din epoca eneolitică, aparținînd culturii Tiszapolgár. La aceeași adîncime a mai apărut un fragment de castron avînd în partea exterioară a buzei mici

⁴¹ Analize făcute de I. Gergen și O. Dogaru, vezi *Distribuirea elementelor indicatoare geochimice în stratigrafia așezării neolitice de la Parța*, Xerox-Print, Timișoara, 1981.

⁴² B. Brukner, în *Actes VIII, UISPP*, p. 322.

alveole și un briu alveolar pe gît (fig. 9/13—14). De la aceeași adîncime, dar mai ales la $-0,20$ m, a apărut un număr foarte mare de fragmente ceramice, arsură și chirpici, marcînd un nivel de călcare aparținînd culturii Tiszapolgár. Spre deosebire de locuirea din Chei, obiectiv 1, ceramica are ca degresant mult nisip. Pasta este aspră, de culoare brună și neagră, arderea nu prea puternică. Motivele și formele sînt cele obișnuite fazei clasice a culturii Tiszapolgár. Ca ornamente amintim cîteva apăsări cu un obiect bont⁴³ și obișnuitele toarte-cioc (fig. 11), perforate total sau parțial. Unele dintre aceste toarte sînt realizate într-o asemenea manieră încît ele marchează capul unei păsări de pradă. Fragmente ceramice Coțofeni nu au apărut în secțiune ci doar în vecinătate, în zona sondei (P. 83865, pastă brun-închis, amestecată cu pietricele).

În celelalte sonde (S_4-S_9) au apărut sporadice fragmente ceramice, ceea ce arată că zona a fost locuită în mod sporadic, fără a fi vorba de complexe.

În zona secțiunii S_3 , sondă situată cu cca 30 m spre SE, către pădurea Copăcenilor, stratul de cultură preistorică coboară. Depunerile recente sînt mai groase în acele zone. Cîteva schije de brand (P. 83877) s-au găsit la $-0,40$ m ceea ce marchează depunerile din 1944 pînă în zilele noastre, sau răscoliri din acea vreme. La $-0,20$ a apărut un fragment din pastă grosieră, cu slip, ce pare a fi Coțofeni (P. 83868) are cioburi pisate în pastă și este în poziție secundară. La -1 m s-au găsit două fragmente dintr-o pastă nisipoasă, cărămizie și cu resturi organice, ce poate fi Tiszapolgár sau mai timpurii, din neoliticul tîrziu (P. 83872, 83874). Un fragment aflat mai sus, la $-0,50$ m, din pastă cărămizie cu tăieturi adînci, ar indica o fază timpurie a culturii Coțofeni (P. 83969). Alte cîteva fragmente, aflate la -1 m, sînt mai greu de încadrat cultural nefiind deosebit de caracteristice (P. 83873, 83875—876). Un gratoar din sist verzui, cu retușuri denticulare pe o margine a fost descoperit tot aici (P. 83961).

Obiectivul 3, La stîină. Situat între curbura Cheilor și o pantă ceva mai dulce care permite coborîrea pînă în Chei este o terasă ceva mai dreaptă (pl. VIII/B, G). Zona (ca și în cazul obiectivului 2) a servit ca pășune vreme îndelungată fiind folosită și în prezent (pl. VIII/G). O sondă deschisă aici (fig. 10/2) arată prezența aceluiași stratului. În stratul de la $-0,20$ m au apărut cîteva fragmente ceramice eneolitice și două lame de obsidian (P. 83859—83860) și un fragment Coțofeni (fig. 9/10—11).

Între obiectivul 2 și 3, pe drumul vechi ce urcă din Chei prin pădurea Copăcenilor pînă spre malul sudic al Cheilor, după ce se bifurcau unul se îndrepta spre Tureni, celălalt spre Săndulești, pe partea dinspre Tureni, ce merge paralel cu marginea Cheilor, în ruptura drumului, au fost găsite cîteva obiecte ce demonstrează existența unor locuiri pe suprafețe mai întinse, cu caracter sezonier. Lîngă pădure a fost găsit un fragment de gratoar și o așchie de calcedonic (P. 83856—857); un nucleu de opal, în vecinătatea stînei (Stîină mobilă, pl. VIII/G) (P. 83864); fragmente ceramice Coțofeni (fig. 9/7) cărămizii, altele nisipoase, atipice ce par a fi prefeudale și lama unui cuțit de fier, medieval. Drumul vechi, cît și cel nou, taie straturile de sol ajungîndu-se la argilele care acoperă stîncea. Din loc în loc straturile de pietriș rulat ajung la suprafață sau sînt tăiate de drum.

Obiectivul 4, Ghicenghe. (pl. VIII/B 4). Zona este situată în continuarea creștelor Munților Petrindului și desparte valea Tureni de Micești și Deleni. Este o șa care coboară spre un fir de apă, un izvor, de la care loc urcă din nou pînă în spa-

⁴³ Z. Kalmar, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 312, fig. 5/5, 8; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, fig. 2/11—13, 18; 4/4—6; 5/1; 8/11; 9/4, 15, 17, 20—21.

tele satului Tureni. Paralel cu creasta, spre răsărit, este un drum ce duce de la Tureni la Săndulești. În stînga, la vest, de acest drum se observă un tumul uriaș (cu diametru de 40—42×3—4 m) spre sud și un tumul aplatizat cu diametrul de 6—10×0,30/0,50 m (înălțime). Alungirea tumulului este pe direcția arăturii încît este explicată alungirea și aplatizarea lui. Spre est de acesta sînt încă doi tumuli, iar în zona centrală alți trei. Cu excepția primilor doi ceilalți sînt aplatizați. Între tumulii din zona de nord s-a găsit o lamă de opal și un fragment de obiect din fier (este corodat și nu se poate preciza epoca din care provine).

Tumulul Mare (în numerotare nr. 1). De formă rotundă, cu extremitatea de nord, nord-est tăiată de lucrările agricole, tumulul este cel mai înalt din zonă, de la el fiind vizibilitate perfectă spre Tureni și Turda. Se aseamănă cu tumulu uriaș din Cheile Aiudului. Prin înălțimea sa a fost folosit ca reper în evul mediu, apoi ca loc pentru spînzurătoare, de unde și toponimul local de *La Furci* sau *Akasztófó*. Din loc în loc, la suprafață, se văd urmele unor bolovani din mantaua tumulului. Un fragment ceramic Cotofeni găsit pe el ar putea indica momentul ridicării tumulului în el vor fi, poate, și alte morminte mai tîrzii (pl. VII).

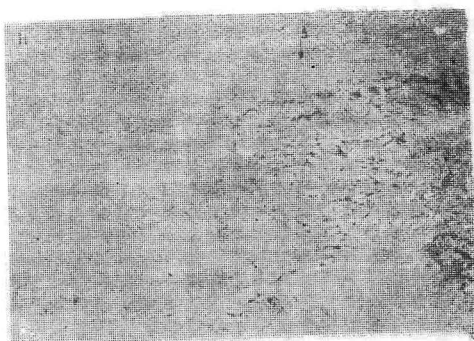
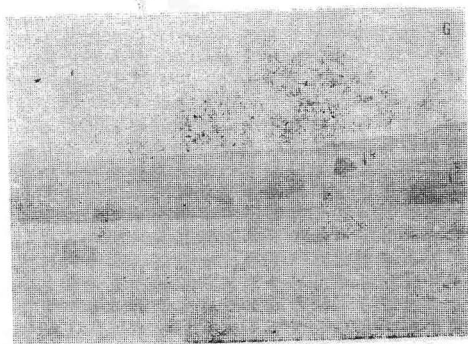
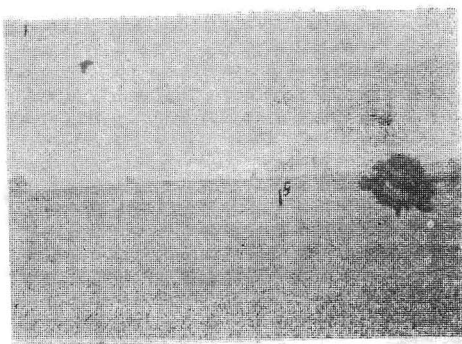
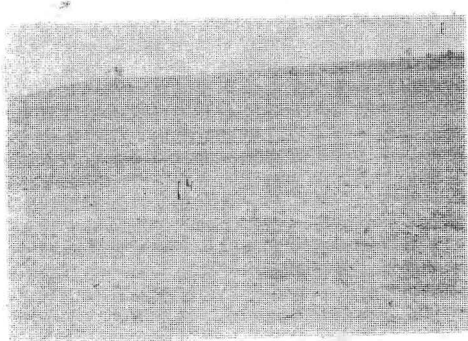
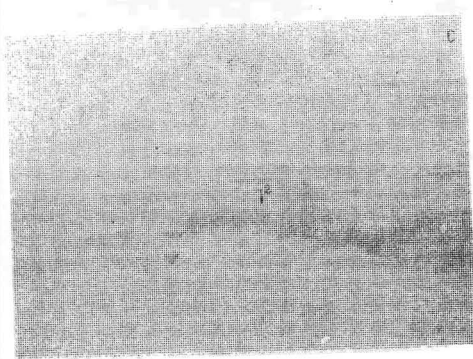
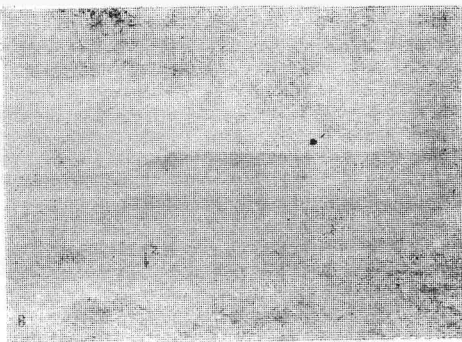
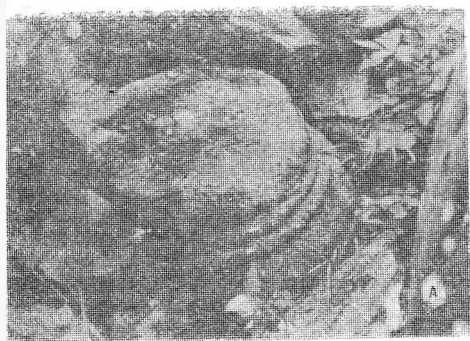
Tumulul a fost prospectat cu magnetometru cu protoni și cu radiații gama⁴⁴. Prospeccțiunile au vizat două profile pe direcția EV și NS precum și întreg sfertul de SE al tumulului. Din măsurători rezultă existența unor anomalii (minime și maxime) ce înfățișează structura internă la diferite adîncimi. Datele au fost prelucrate prin calculator, prin analiza clasterilor rezultă prezența unor structuri ce produc perturbații importante (vezi p. 438/439, fig. 5—8).

Ceilalți tumuli, cu excepția celui de nord-vest (nr. 8), sînt puternic aplatizați. În locul lor au rămas pete alungite de pămînt mai deschis la culoare amestecat cu pietre. În zona dintre tumulii nr. 4 și nr. 5 a fost găsit un nucleu de opal (P. 83853) și un obiect ascuțit de fier, cu urma unui tub (P. 83854). În zona tumulului nr. 8 a apărut un fragment ceramic, lucrat la roată, medieval (P. 83867).

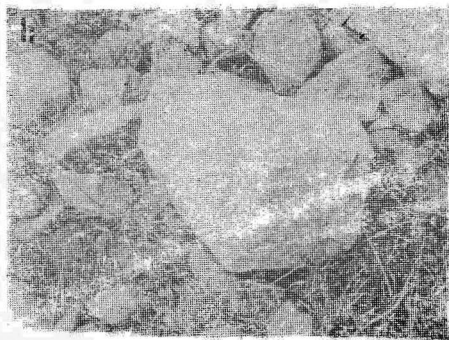
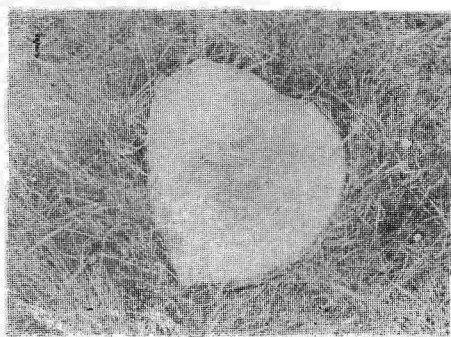
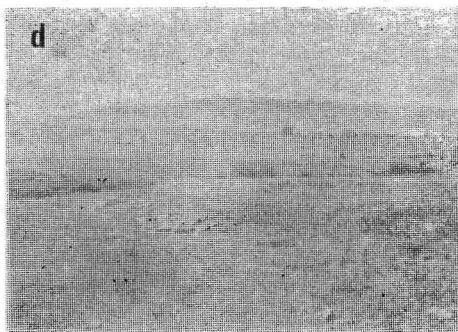
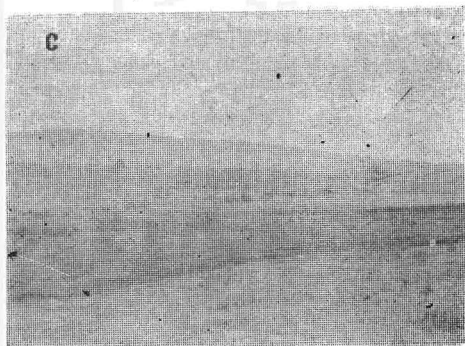
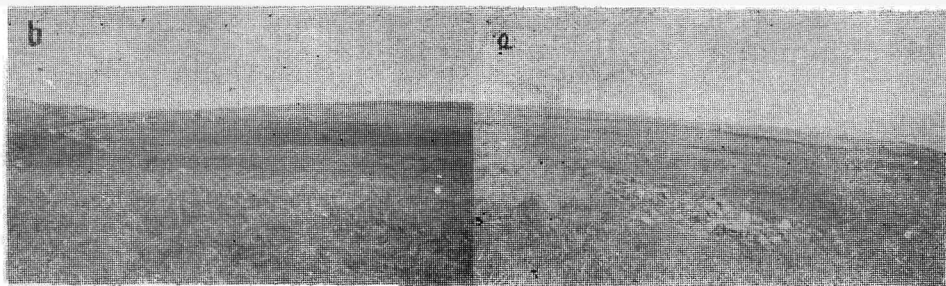
Obiectivul 5 este în interiorul carierei un ieșind ca o peninsulă. Pe acesta, pe panta de nord a muntelui, un izvor străvechi, azi în parte uscat, a fost captat și transformat în bazin de apă. Mai jos de acesta, pe o viroagă s-a format un ochi de apă de cîțiva metri patrați. Zona acestui izvor a fost prospectată, nu însă suficient. La cca 30 m distanță spre sud s-a găsit, la cca 25 cm adîncime, în marginea carierei, un brăzdard de plug din piatră. Nu se poate preciza, după forma sa, epoca din care datează. Pînă în prezent aceasta este cea mai importantă piesă descoperită la Săndulești Nord. Tăișul și lama au forma unui triunghi isoscel cu baza suficient de lată pentru a asigura rezistența necesară. Îngroșarea sa în zona în care era fixat amintește de topoarele neolitice înalte, folosite ca brăzdare de plug. Piesa a fost găsită la baza stratului de humus, care este mai brun, zonă în care aciditatea solului trebuia să fi fost foarte mare (provenind de la solul brun de pădure).

Tot în interiorul carierei, în forma unui ic, din loc în loc se observă straturi de depuneri nisipoase într-o groapă de pe fundul fostei Mări Sarmatice. Din asemenea straturi au fost culese scoici fosile și un dinte fosilizat de rechin (are forma triunghiulară și este acoperit de un strat negru lucios). Marginile dintelui erau denticulate, ca dinții unui fierăstrău bine ascuțit. Piesa a fost încastrată într-un strat de nisip cu bobul mare, cimentat. Piesa se află în colecția inginerului

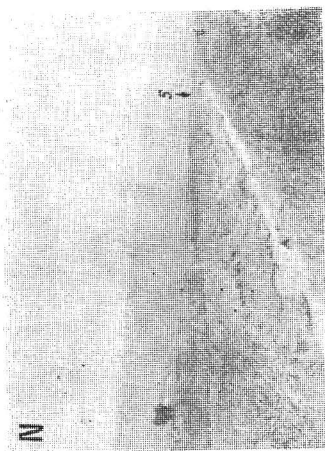
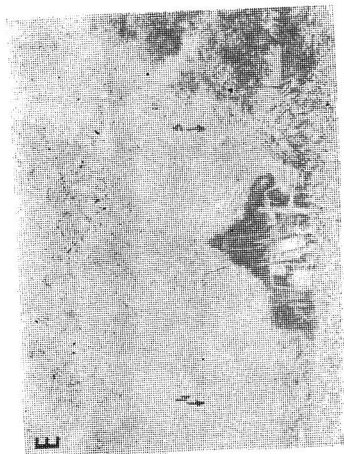
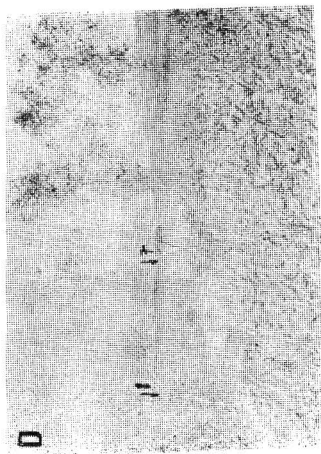
⁴⁴ V. Morariu de la ITIM a coordonat o echipă formată din fizicieni și chimiști care au făcut măsurători complexe. Un studiu despre aceste măsurători este în lucru, mai sus la p. 431—438.

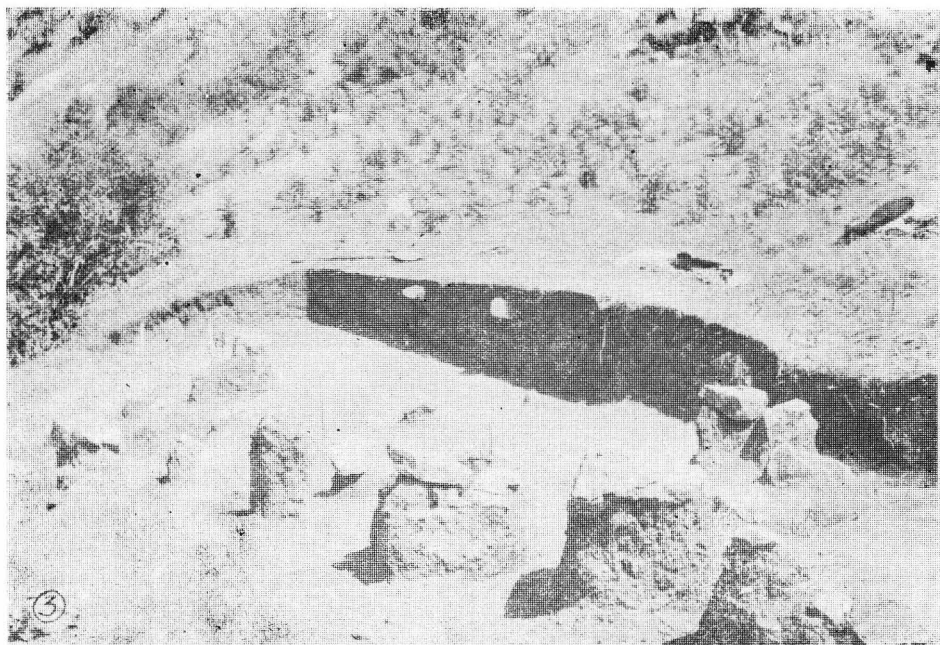
Planşa I: Chinteni

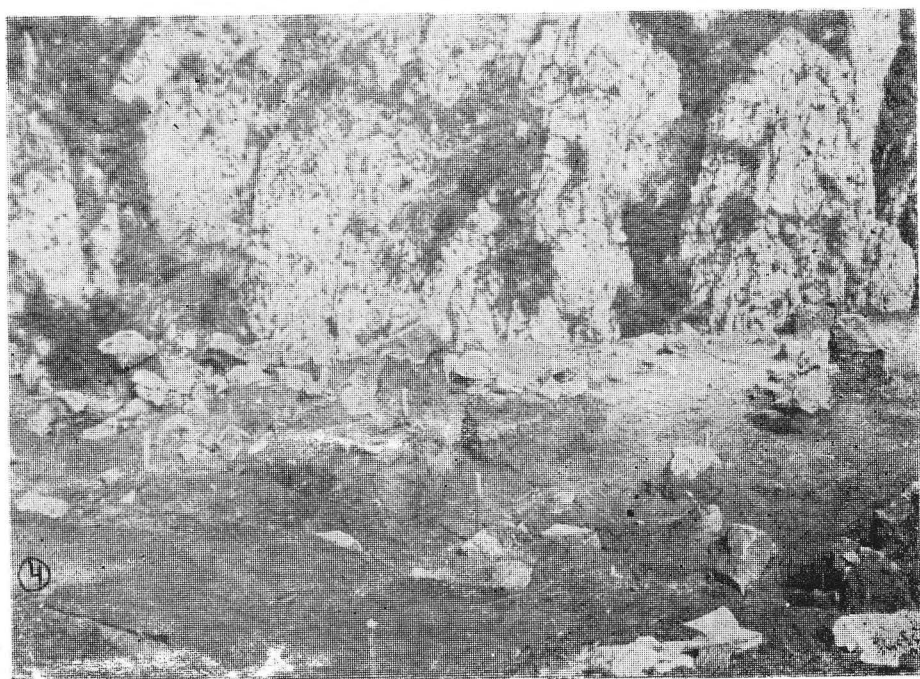
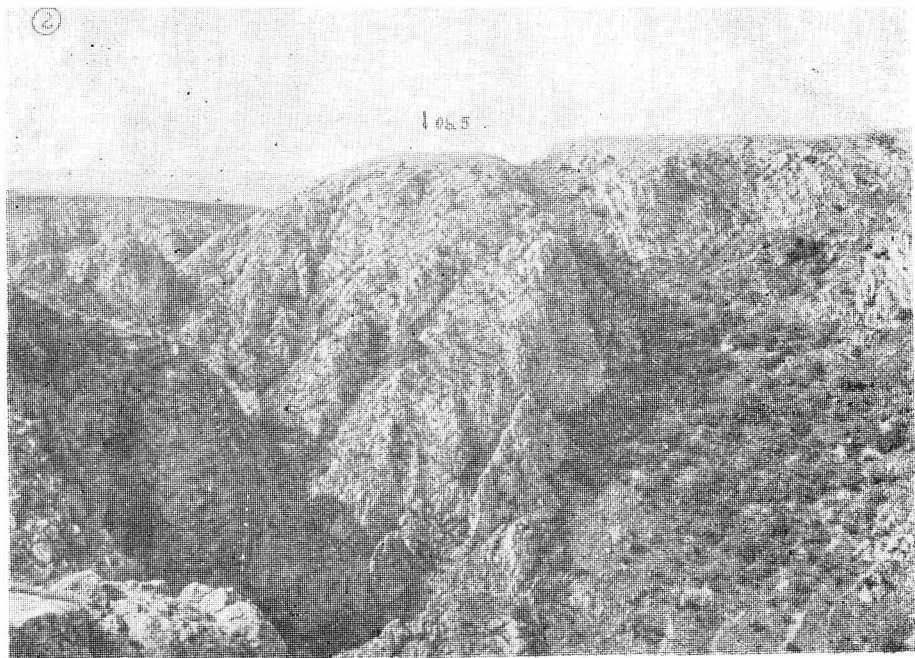
Planşa II: Chinteni — ob. 7

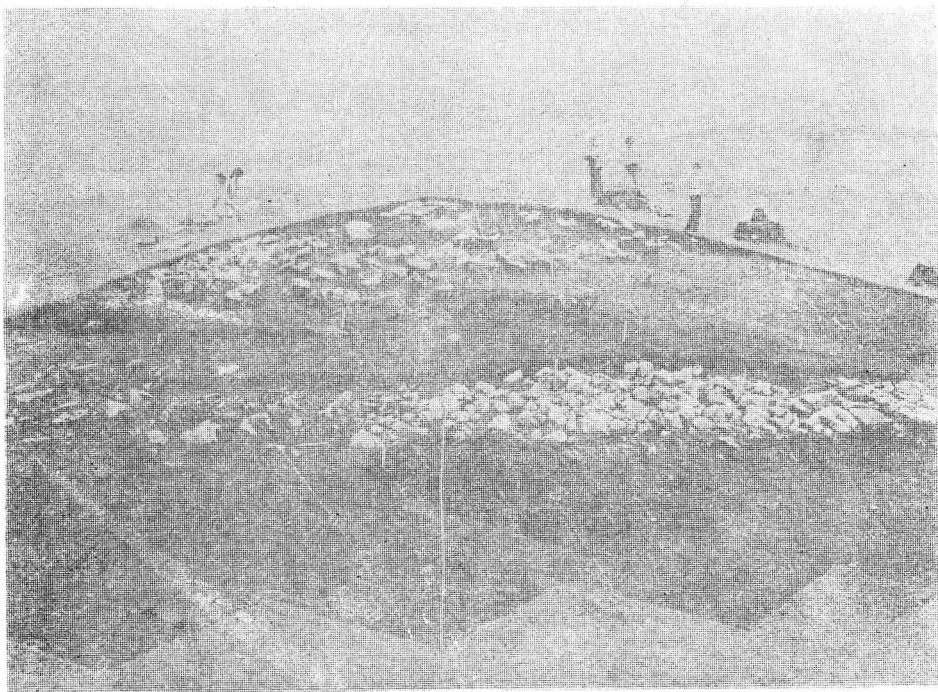
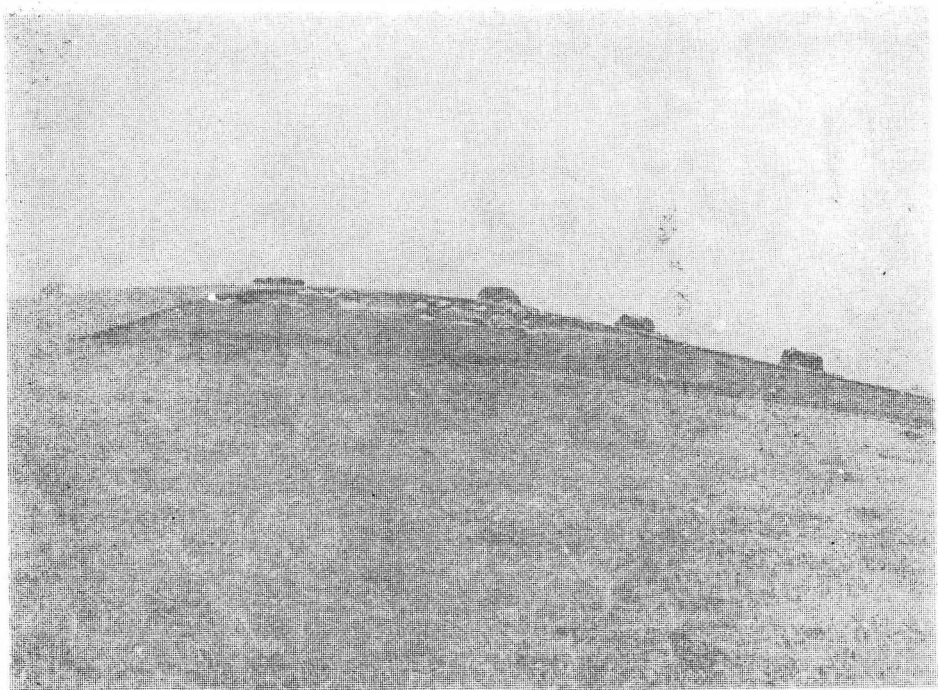
Planşa III: Valea Caldă

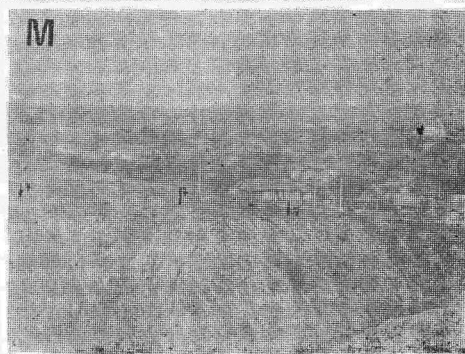
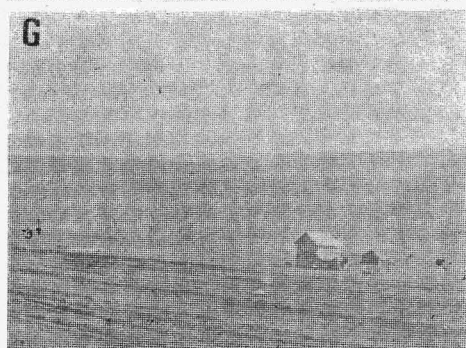
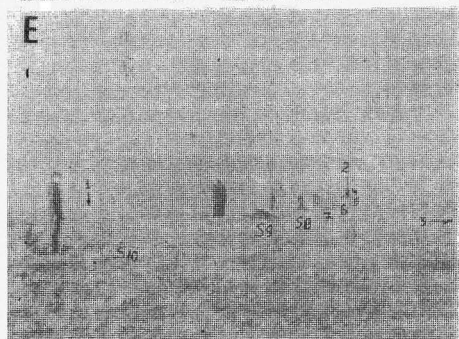
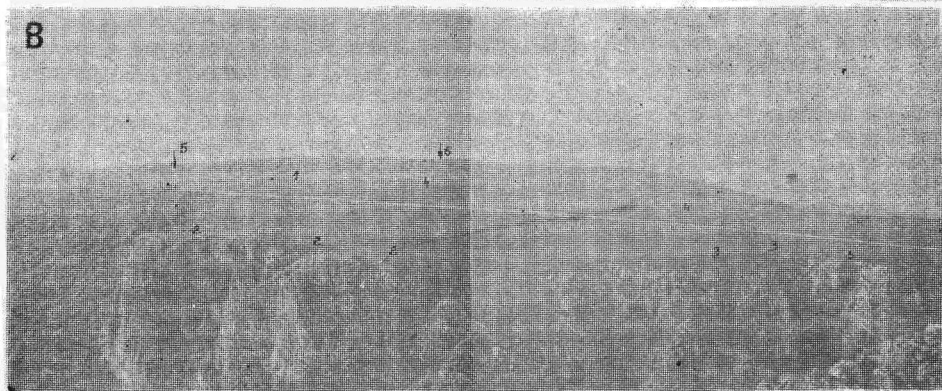
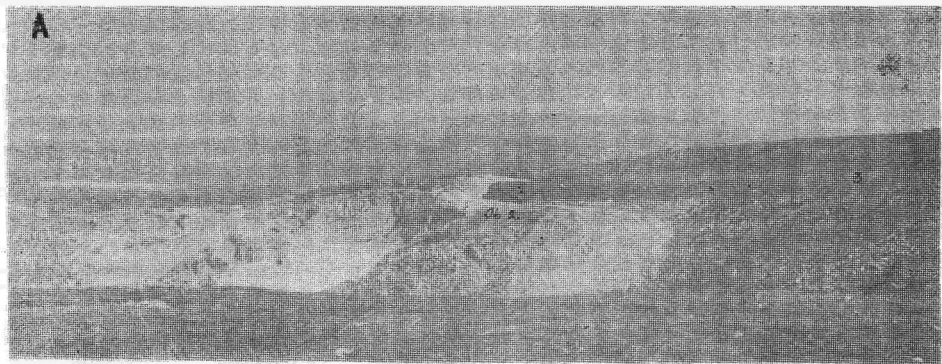
Planșa VI/1:1 Săndulești Nord, 3. Tureni — Poderei

Pl. VI 2: 2. Tureni — Rotogol; 4. Cheile Turenilor — Poderei

Planşa VII: Tureni — Turnul 1 (La furci)

Planşa VIII: A, M Tureni — Carieră; B. Cheile Turenilor; D. Vedere de la Stînă spre Chei; E. Pe Chei; G. La Stînă.

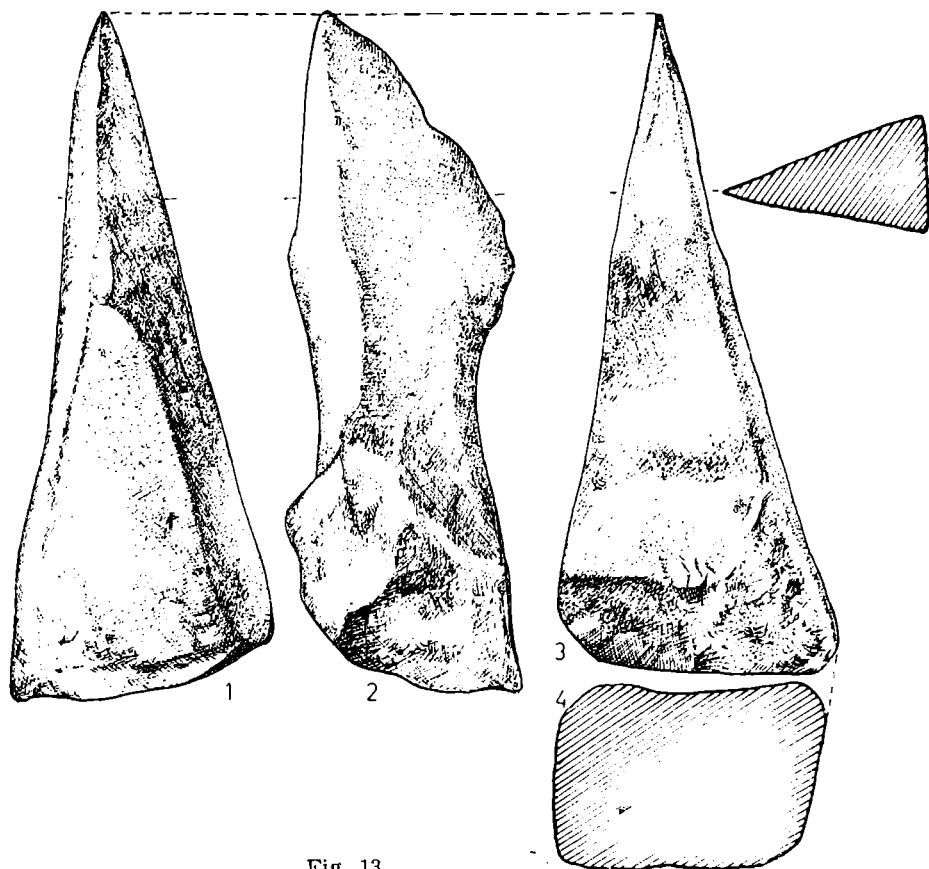

Fig. 13.

Pop Eugen, de la carieră. Într-o zonă apropiată unde se exploata între anii 1945—1950, după informațiile culese, a fost descoperită o ulcică de lut, cu toartă care a ajuns în fosta colecție a inginerului geolog Tranulis⁴⁵ (pl. VI/a).

Obiectivul 6. În zona centrală a carierei, zonă în care un vechi pisc al muntelui își începe urcușul s-a găsit o lamă puternic denticulată din obsidian, foarte transparent de aspectul unei sticle recente. În zona respectivă stratul de humus era mai gros. Pe aceeași pantă, spre izvorul lui Alexandru Macedon sînt urmele unor izvoare, în vecinătatea cărora vor trebui concentrate cercetările viitoare.

Săndulești Sud. La est de carieră, la extinderea drumului spre Săndulești, după despărțirea acestuia de cel spre Turda au fost găsite două apeducte romane din ceramică ce făcea parte, foarte probabil, din sistemul de alimentare cu apă a castrului de la Potaissa. Zona este în vecinătatea *Izvorului Copăcenilor*.

Materialul arheologic descoperit este sărăcăcios, în comparație cu materialele descoperite în mari stațiuni, este însă foarte variat și marchează un gen de locuri mici de aspectul unor cătune sau sezoniere. Cercetarea prin comparație cu aspectul locuirilor actuale din zonele izolate, de aici și de aiurea, metodologie cu caracter

⁴⁵ Informații amabile de la fiul acestuia.

etnoarheologic, permite o mai bună cunoaștere a realităților istorice, aruncând o lumină nouă asupra densității de locuire în diferite epoci istorice. Cercetarea tuturor zonelor nu a depășit 10—15 km², dar cercetările de teren deosebit de amănunțite arată o densitate mare și prezența în zona cercetată a mai tuturor epocilor și civilizațiilor străvechi.

Sintetizând materialul și informațiile adunate rezultă prezența unor locuiri din următoarele epoci și culturi istorice:

Neolitic. Cultura Starčevo—Cris la Baciul — *Gura Baciului ob. 1 și 2; Complexul Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă — Iclod*, în fazele mijlocii la Baciul — *Gura Baciului ob. 3*, în Tureni — *Cheile Turenilor ob. 1*, (descoperiri din vara anului 1986), pe valea Turenilor în aval, la intrarea în Copăceni (periegheză Gh. Lazarovici și I. Păcuraru în anul 1970); *Grupul Gilău* la Cluj — *Stăvilă* și Chinteni — *ob. 8; Grupul Iclod* la Cluj — *Stăvilă* și Chinteni — *ob. 4 și 5; neolitic neprecizat* la Chinteni — *ob. 4—5, 7—8 și la Săndulești Nord — ob. 2.*

Dintr-o privire sumară asupra problemelor pe care materialele neolitice le ridică se desprind câteva idei asupra cărora dorim să reținem atenția specialiștilor.

1. Geneza neoliticului mijlociu în zonele de nord și vest ale Transilvaniei, este rezultatul dezvoltării locale a comunităților Starčevo—Cris, fenomen similar petrecut și în nordul Banatului⁴⁶ în sud-vestul Transilvaniei, în complexul Turdaș⁴⁷. La nord de Tirnave, în bazinul Someșurilor se formează un complex cultural cu ceramică pictată și incizată, înrudit cu cele două grupe sudice: Cultura Banatului și Turdaș, din care însă sînt cunoscute doar grupe și aspecte culturale pe care le enumerăm în spațiu de la nord la sud și în timp; grupul Pișcolt⁴⁸, grupul Gilău⁴⁹, grupul Cluj — Cheile Turzii⁵⁰, grupul Iclod⁵¹, grupul Suplac⁵², aspectul Lumea Nouă⁵³.

Din perioada *encolitică* timpurie sînt descoperirile aparținînd culturilor; *Petrestii* (la Tureni — *ob. 1*, săpături 1986 și *ob. 4*); *Tiszapolgár* (Tureni — *ob. 1* și Săndulești Nord — *Pe Chei ob. 2*) (fig. 14/13—14, 15/1a).

Din perioada *encolitică* tîrzie sînt descoperiri la Tureni *ob. 1, 4—5, 7 și Săndulești Nord — ob. 2—4*. Din aceeași vreme sînt sesizate descoperiri de tumuli unii dintre ei fără manta de pietre cum sînt cei de la Copăceni — *Livada de pruni* (situat pe șoseaua spre Cluj-Napoca) sau cele două necropole și alți tumuli la sud de Tureni, la Micești — *Pădurea Satului*, Micești — *Alac*, Micești — *Țicla* și alte descoperiri izolate, în număr de cca 25 de tumuli⁵⁴. Aceștia li se adaugă cei cu manta de pietre de la Săndulești Nord — *ob. 4*, unde din 6 tumuli 2 sînt fără

⁴⁶ Gh. Lazarovici, în *ActaMP*, IX, 1985, p. 70 și urm.

⁴⁷ Deosebirile dintre cultura Vinča și Turdaș sînt esențiale în faza evoluată. Pentru precizări vezi H. Dumitrescu, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 3—44, vezi și partea a II-a mai sus la p. 3 și urm.; vezi și observațiile lui Gh. Lazarovici și H. Dumitrescu pe marginea celor două studii de mai sus.

⁴⁸ Gh. Lazarovici — I. Nemeti, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 17—60.

⁴⁹ Z. Kalmar, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 247—252.

⁵⁰ Grup cultural neidentificat complet. Este înrudit cu cultura Banatului, Turdaș, Alföld și Vinča. Referiri la Gh. Lazarovici, în *ActaMP*, X, 1986, p. 17—18.

⁵¹ *Ibidem*, p. 17—46.

⁵² D. Ignat, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 13—21; Idem, în *Materiale*, X, 1979, p. 45—54.

⁵³ D. Berciu, *Problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1981, p. 27 și urm.

⁵⁴ Descoperiri din luna septembrie al anului 1986 făcute în cadrul cercetărilor etnoarheologice româno-engleze. La cercetări au participat Gh. Lazarovici și Jennifer Ann Lamprell.

manta de pietre, marcind, poate, un alt orizont cronologic sau cultural. Dintre cei cu manta de pietre, la unii s-au descoperit fragmente ceramice Coțofeni, fără a fi însă *in situ*. O necropolă din trei tumuli sînt în Munții Petrindului în punctele *Pe grădini* din hotarul satului Petrești de Sus (ob. 3)⁵⁵. Acești tumuli se adaugă altora semnalati de prof. Șt. Ferenczi la Cluj, Chinteni, Sinnicoară, Răscruci, Bădeni și de N. Vlăsa în *Pădurea Făgetului* din Cluj-Napoca⁵⁶.

Descoperiri din *epoca bronzului* au fost semnalate la Tureni — ob. 1—3 și la Copăceni. Majoritatea lor aparțin culturii Wietemberg⁵⁷.

Din *prima vîrstă a fierului* sînt descoperirile de la Cluj — *Stăvilă* (fig. 1/13) (materiale numeroase din Hallstatt C/D au apărut în vara anului 1986 în săpăturile de salvare din incinta Stației de 100 Kv) și la Baci — ob. 4 (fig. 5/9).

Între materialele descoperite sînt și unele atipice despre care nu putem preciza decît că sînt preistorice. Cercetări mai amănunțite vor permite (poate mai tîrziu) încadrări mai exacte. Asemenea materiale au apărut la Baci — ob. 4; Chinteni — ob. 2, 8; Cluj — *Valea Caldă*, ob. 2—4, 7; Tureni — ob. 3; Săndulești Nord — ob. 1. Între acestea sînt unele descoperiri de obiecte litice (cioplite sau slefuite) ce nu pot fi încadrate cultural.

Descoperiri de materiale ceramice sau de construcții din epoca romană au apărut la Baci — ob. 3—4; Chinteni — ob. 1, 7—8; Cluj — *Valea Caldă* ob. 10; Săndulești Nord și Copăceni (descoperiri din vara anului 1986. Mai importante sînt construcțiile de la Chinteni — ob. 7 și *Valea Caldă* (cercetată de colegul Radu Ardevan în toamna anului 1986) și apeductul roman de la Copăceni (la sud-est de conac). Materiale ceramice romane și mai ales *romane tîrzii* (în special ceramică cenușie, la roată, amestecată cu nisip mare sau pietricele în pastă, cu aspect zgrunțuros) au fost recoltate de la Cluj — *Stăvilă*, Baci — ob. 2; Chinteni — ob. 8; Cluj — *Valea Caldă* ob. 1—6.

Fragmente ceramice lucrate cu mîna sau la roată, pe o pastă brună, brună-neagră și neagră, ornamentate cu benzi de incizii în val sau linii în val au fost descoperite la Baci — ob. 3—4; Chinteni — ob. 3, 5, 8; Cluj — *Valea Caldă* ob. 8 și Tureni — ob. 3.

Descoperiri ceramice datînd din *evul mediu* apar pretutindeni: la Cluj — *Stăvilă*; Baci — ob. 3—4; Chinteni — ob. 5—7; Cluj — *Valea Caldă* ob. 1, 3—6, 8—10; Tureni — ob. 3, 6 și Săndulești Nord — ob. 4.

Alte materiale, care nu pot fi încadrate în timp din cauza lipsei din zonă a unor materiale cu care se asociază, sînt descoperirile de zgură la Chinteni — ob. 3 și resturi de schelete umane la Mărtinești — *Stația ITA*, Micești — *Lotul scoli*, și *La cărămidă* (acesta ar putea fi din epoca romană dată fiind prezența unor fragmente de cărămizi romane în zonă).

Cercetările de suprafață amănunțite, verificarea atentă a zonelor în care urmează a se ridica obiective economico-industriale, hidroenergetice sau lucrări de îmbunătățiri funciare, precum și sondajele sau săpăturile de salvare ale căror rezultate sînt încă în studiu au adus noi și importante contribuții la completarea hărții arheologice al județului Cluj.

GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA KALMAR

⁵⁵ Cercetări etnoarheologice în luna iulie 1986, la care au luat parte J. Nandriș, Sarah Milleken, Z. Kalmar și Gh. Lazarovici. În 1988 a apărut în schelet în T.2.

⁵⁶ Informații amabile D. Ursuțiu care a luat parte la expediție cu N. Vlăsa care i le-a arătat.

⁵⁷ Descoperirile vor fi prelucrate de T. Sorocanu.

Tabel 1

(Valea Caldă — obiectivele și locuirile)

epoca \ obiectivul	1	2	3—4	5—6	7	8	9	10
preistoric		2/1	×	2/2	2/2			
roman								×
sec. IV—V	2/3	×	2/5	2/6				
sec. V—VI					2/7—9			
sec. VIII—IX						2/10		
sec. IX—XI						2/11		2/12—13
sec. XII—XIV			×					×
sec. XIV—XVI	2/14					2/18—19	2/20	
post sec. XVI	2/15—i7 2/17							
neprecizat	×							

ARCHÄOLOGISCHE SONDIERUNGS- UND RETTUNGSGRABUNGEN AUF DEM GEBIETE DES MUNIZIPIUMS UND DES KREISES CLUJ

(Zusammenfassung)

Der Beitrag stellt die Ergebnisse vor, die die Abteilung für Vorgeschichte infolge der in der Zeitspanne 1985—1986 vorgenommenen Sondierungsgrabungen, Oberflächenforschungen und archäologischen Rettungsgrabungen erzielte. Der Aufsatz hat einen vorläufigen Charakter und den Zweck, diese Ergebnisse durch ihre Veröffentlichung einem breiten Publikum zugänglich zu machen und sie der Nachwelt als Angaben über diese archäologischen und historischen Schutzgebiete zu erhalten.

Das entdeckte archäologische Material ist ärmlich im Vergleich zu den in den großen Stationen entdeckten Materialien, aber sehr vielseitig und interessant, wobei es auf eine Art von Weiler oder saisonbedingter Bewohnung hinweist. Die Untersuchung dieser Entdeckungen durch deren Vergleich mit den gegenwärtigen Bewohnungen aus den hiesigen und anderweitigen abgelegenen Gegenden sowie die Methodologie mit ethnoarchäologischem Charakter erlauben einen besseren Einblick in die historischen Tatsachen und werfen ein neues Licht auf die Bewohnungsdichte in verschiedenen historischen Epochen. Die Forschung auf allen Gebieten erstreckte sich nicht über mehr als 10—15 km², aber sehr sorgfältige Feldforschungen bewiesen, daß es in dem erforschten Gebiet eine große Siedlungsdichte gab und daß hier fast alle uralten Epochen und Zivilisationen ihre Spuren hinterließen.

Eine Synthese des gesammelten Materials und der Informationen zeigt das Vorhandensein von Bewohnungen in folgenden historischen Epochen und Kulturen:

Neolithikum, *Starčevo-Criș-Kultur* bei Baciú — *Gura Baciului*, Ob. 1 und 2; der *Komplex Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă — Iclod*, in den Mittelphasen; bei Baciú — *Gura Baciului*, Ob. 3, in *Tureni — Cheile Turenilor*, Ob. 1 (Entdeckungen vom Sommer des Jahres 1986), im *Turenilort* flußaufwärts, bei der Einfahrt in Copăceni (Feldforschungen). Gh. Lazarovici und I. Păcuraru im Jahre 1970); *Gilău*gruppe bei Cluj-Napoca — *Stăvilă* und bei Chinteni — Ob. 8; *Iclod*gruppe bei Cluj-Napoca — *Stăvilă* und Chinteni — Ob. 4 und 5; *unbestimmtes Neolithikum* bei Chinteni — Ob. 4—5, 7—8 und bei Săndulești Nord — Ob. 2.

Die neolithischen Materialien werfen eine Reihe von Fragen auf, und auf die wichtigsten möchten wir die Aufmerksamkeit der Fachleute lenken.

Die Genesis des mittleren Neolithikums in den nördlichen und westlichen Gebieten Siebenbürgens ist das Ergebnis der örtlichen Entwicklung der Starčevo-Criș-Kommunitäten, gleich den Phänomenen im Norden des Banats, im Südwesten Siebenbürgens, im Turdskomplex, nördlich der beiden Tirnavaflüsse. Im Flußgebiet der Someşflüsse entstand ein kultureller Komplex mit bemalter und eingeritzter Keramik, der mit den beiden südlichen Gruppen, Banater Kultur und Turdaşkultur, verwandt ist und von dem nur kulturelle Gruppen und Aspekte bekannt sind, die wir von Norden nach Süden aufzählen: Pişcoltgruppe, Gilău-gruppe, Suplacgruppe, Lumea Nouă-Aspekt.

Aus der *frühen eneolithischen* Periode gibt es Entdeckungen, die den Kulturen *Petreşti* (bei Tureni — *Ob. 1*, Grabungen 1986 und *Ob. 4*) und *Tiszapolgár* (Tureni — *Ob. 1* und Sănduleşti Nord — *Pe Chei* — *Ob. 2*) zugehören.

Aus der *späten eneolithischen* Periode gibt es Entdeckungen bei Tureni — *Ob. 1, 4–5, 7* und Sănduleşti Nord — *Ob. 2–4*. Aus derselben Zeit stammen die Entdeckungen von Hügelgräbern, einige davon ohne Steinhülle, wie jene von Copăceni — *Livada de pruni* (auf der Landstraße nach Cluj-Napoca) oder die beiden Nekropolen und andere Hügelgräber südlich von Tureni, bei Miceşti — *Pădurea Satului*, Miceşti — *Alac*, Miceşti — *Țicla* und andere vereinzelte Entdeckungen, insgesamt etwa 25 Hügelgräber. Hinzu kommen dann noch jene Hügelgräber mit Steinhülle, die vielleicht einen andern chronologischen oder kulturellen Horizont darstellen, wie jene von Sănduleşti Nord — *Ob. 4*, wo von 6 Hügelgräbern 2 ohne Steinhülle sind. Bei einigen der Hügelgräber mit Steinhülle entdeckte man Keramikfragmente der *Coțofenikultur*, ohne daß sie aber *in situ* gewesen wären. Eine Nekropole mit drei Hügelgräbern befindet sich im Petrindgebirge im Punkt *Pe Grădini* auf dem Hattert des Dorfes *Petrești de Sus* (*Ob. 3*). Hinzu kommen noch andere Hügelgräber, die von Șt. Ferenczi in Cluj, Chinteni, Sinnicoară, Răscruți und Bădeni und von N. Vlassa im Wald *Pădurea Făgetului* aus Cluj-Napoca entdeckt wurden.

Entdeckungen aus der *Bronzezeit* machte man bei Tureni — *Ob. 1–3* und bei Copăceni. Die Mehrzahl davon kann man der Wietenbergkultur zuordnen.

Aus der *ersten Eisenzeit* stammen die Entdeckungen von Cluj-Napoca — *Stăvilă* (zahlreiche Materialien von Hallstatt C/D tauchten im Sommer des Jahres 1986 während der Rettungsgrabungen im Innenhof der Station von 110 Kv auf) und von Băciu — *Ob. 4*.

Unter den entdeckten Materialien gibt es auch einige untypische, über die wir nichts anderes sagen können, als daß sie prähistorisch sind. Ausführlichere Forschungen werden (vielleicht später) genauere Zuordnungen ermöglichen. Solche Materialien tauchten auf bei: Băciu — *Ob. 4*, Chinteni — *Ob. 2, 8*, Cluj-Napoca — *Stăvilă*, *Ob. 2–4, 7*, Tureni — *Ob. 3* und Sănduleşti Nord — *Ob. 1*. Darunter befinden sich auch lithische Entdeckungen (behauen oder geschliffen), die kulturell nicht eingeordnet werden können.

Keramischen Material und Bauten aus der *römischen Epoche* entdeckte man bei Băciu — *Ob. 3–4*, Chinteni — *Ob. 1, 7–8*, Cluj-Napoca — *Valea Caldă* — *Ob. 10*, Sănduleşti Nord und Copăceni (Entdeckungen aus dem Sommer des Jahres 1986). Wichtiger sind die römischen Bauten von Chinteni — *Ob. 7* und Valea Caldă (die von unserem Kollegen Radu Avram im Herbst des Jahres 1986 erforscht wurden) sowie der römische Aquädukt von Copăceni (südöstlich des Bojarenlandhauses). Die römischen und besonders die spätrömischen keramischen Materialien (vor allem graue Keramik, mit Töpferrad hergestellt, mit grobem Sand oder Steinchen in der Paste, von grobem Aussehen) sammelte man in Cluj-Napoca — *Stăvilă*, Băciu — *Ob. 2*, Cluj-Napoca — *Valea Caldă* — *Ob. 1–6*.

Keramische Fragmente (von VIII–IX Jh.), mit der Hand oder dem Rad aus einer braunen, schwarzbraunen oder schwarzen Paste hergestellt und mit wellenförmigen Einritzbändern ornamentiert, entdeckte man bei Băciu — *Ob. 3–4*, Chinteni — *Ob. 3, 5, 8*, Cluj-Napoca — *Valea Caldă* — *Ob. 8* und bei Tureni — *Ob. 3*.

Aus dem *Mittelalter* stammende Keramik taucht überall auf: in Cluj-Napoca — *Stăvilar*, Bacia — *Ob. 3—4*, Chinteni — *Ob. 5—7*, Cluj-Napoca — *Valea Caldă* — *Ob. 1, 3—6, 8—10*, Tureni — *Ob. 3, 6* und Săndulești Nord — *Ob. 4*.

Andere Materialien, die vorläufig zeitlich nicht eingeordnet werden können, weil in der Gegend ähnliche Materialien fehlen, sind die Schlacke, die man in Chinteni — *Ob. 3* entdeckte, sowie die Reste menschlicher Skelette, die man in Mărtinești — *Stația ITA*, Micești *Lotul Școlii* und *La Cărmămidă* entdeckte (die letzteren könnten aus der römischen Epoche sein, da man in der Gegend Fragmente von römischen Backsteinen fand).

Die Oberflächenforschungen, die Sondierungs- und Rettungsgrabungen, deren Ergebnisse man erst erforscht, erbrachten neue und wichtige Beiträge zur Vervollständigung der archäologischen Landkarte des Kreises Cluj.

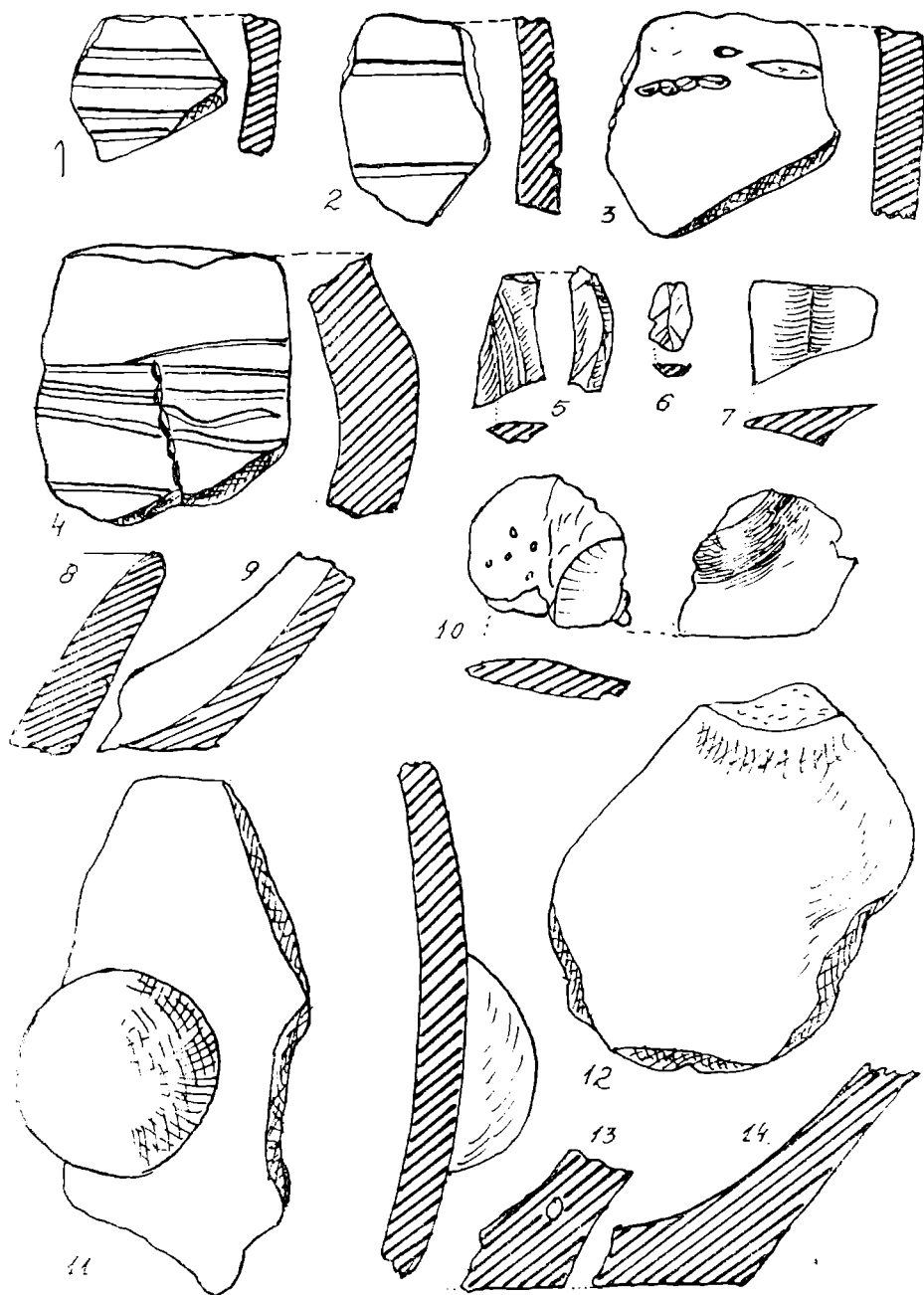

Fig. 2: Cluj — Stăvilă

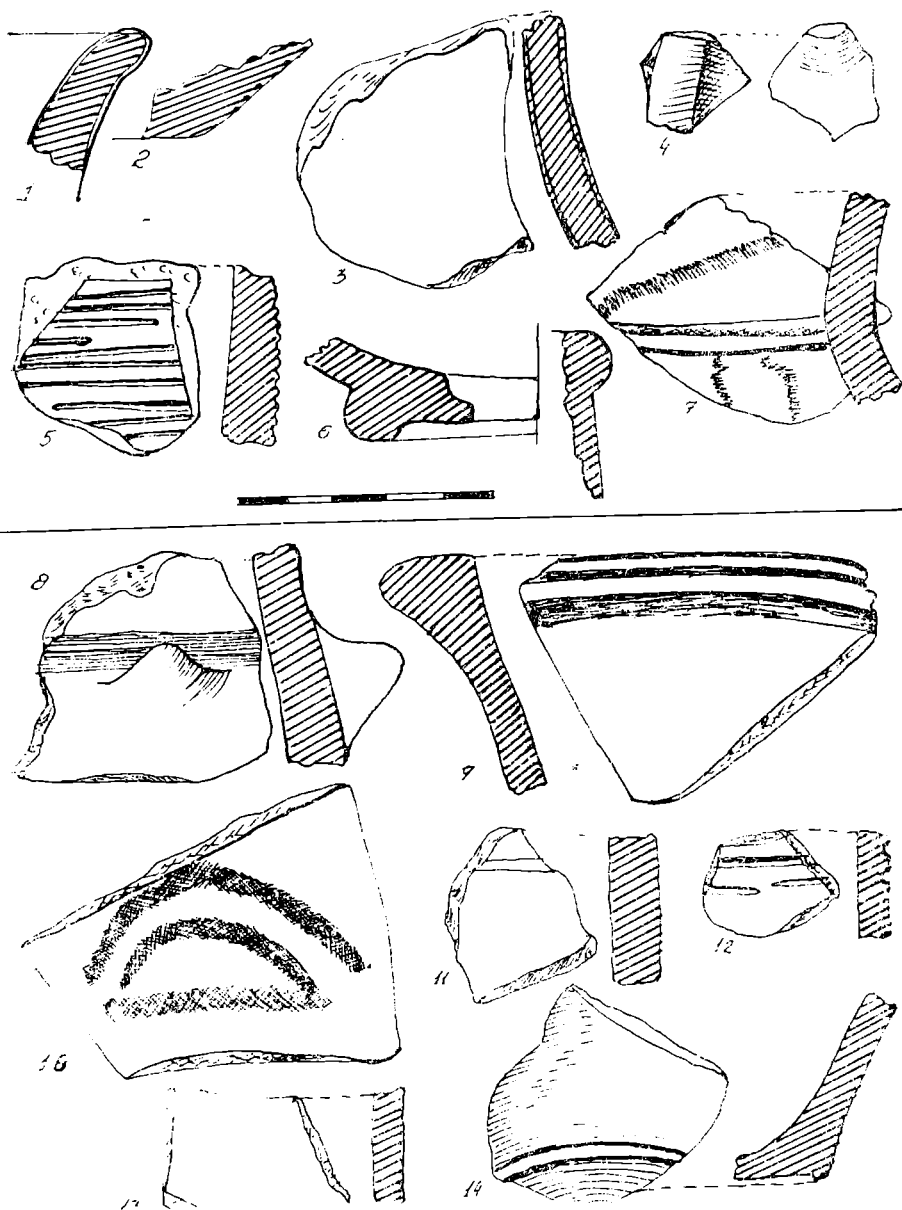

Fig. 3: 1—7 Baci — ob. 3; 8—14 — ob. 4

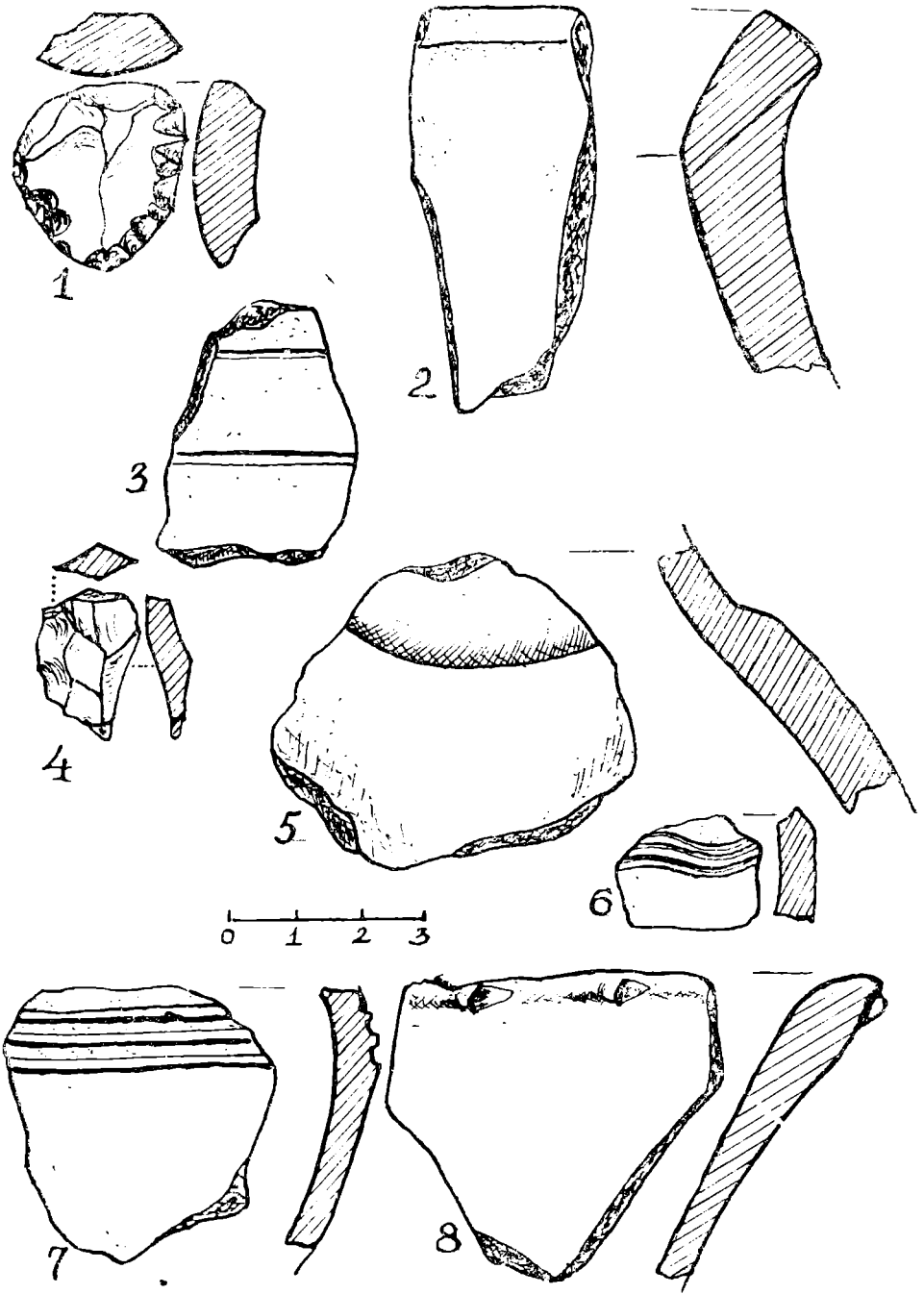

Fig. 4: Chinteni

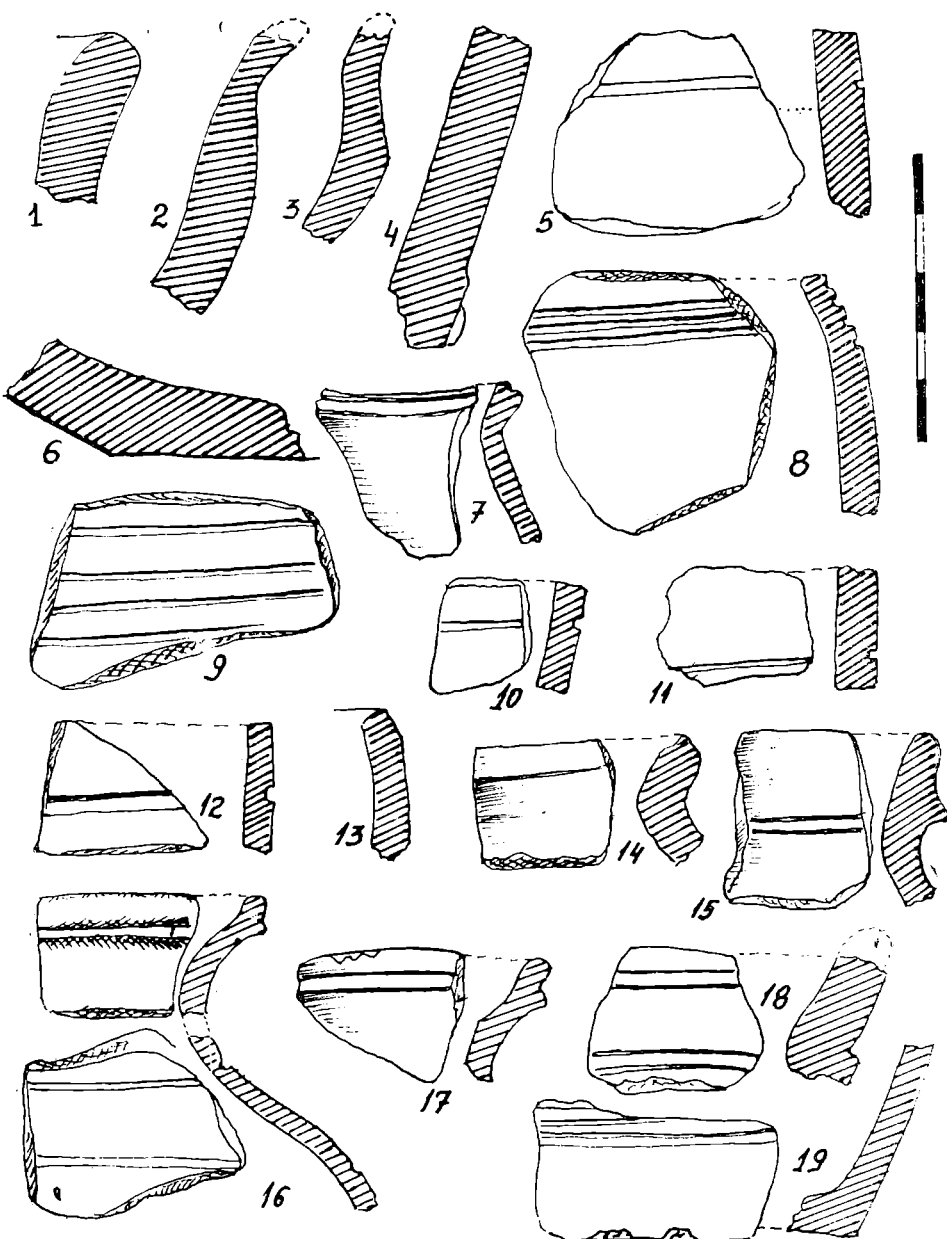

Fig. 6: Valca Caldă

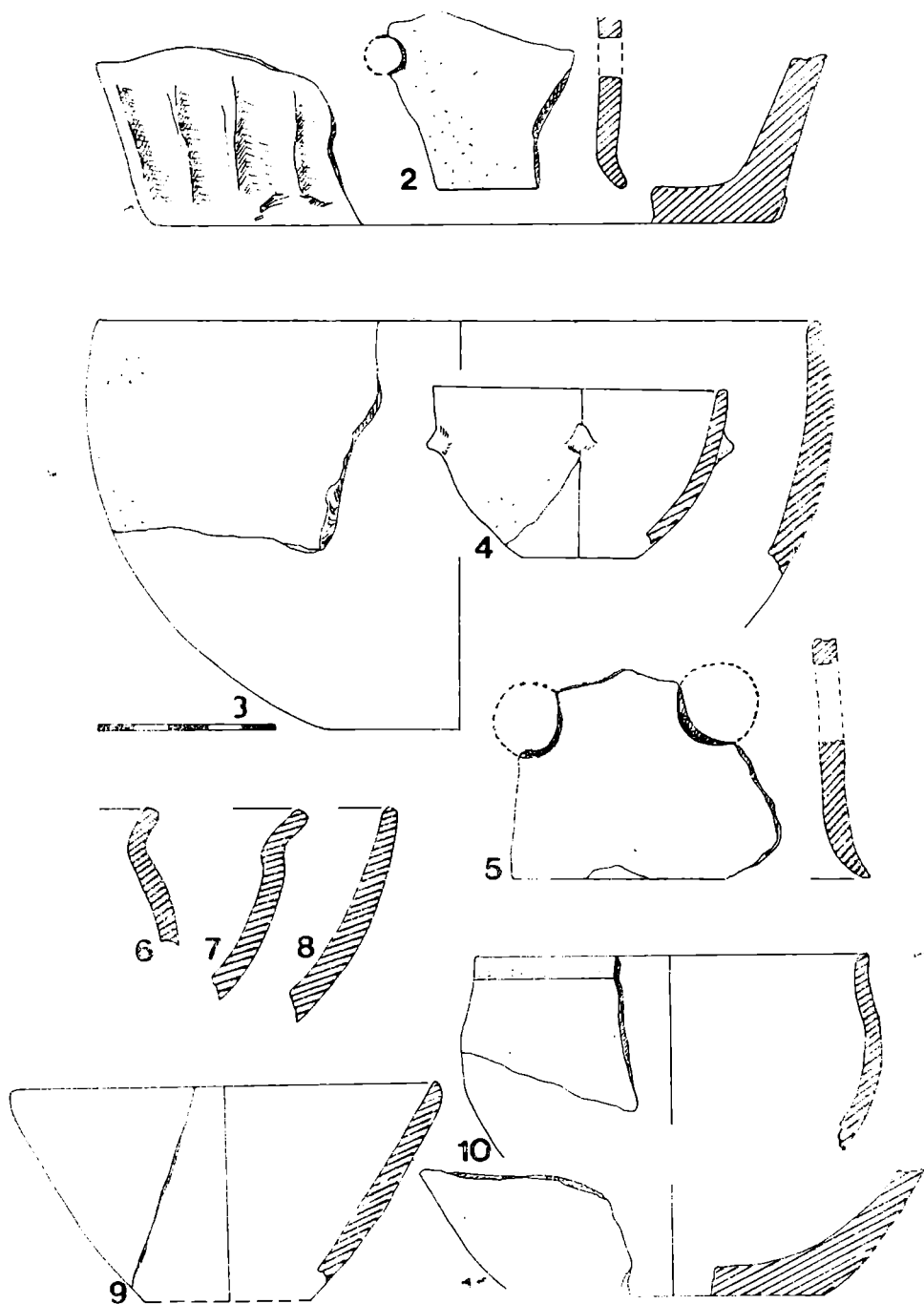

Fig. 7: Cheile Turenilor — Poderei, cultura Tiszapolgár.

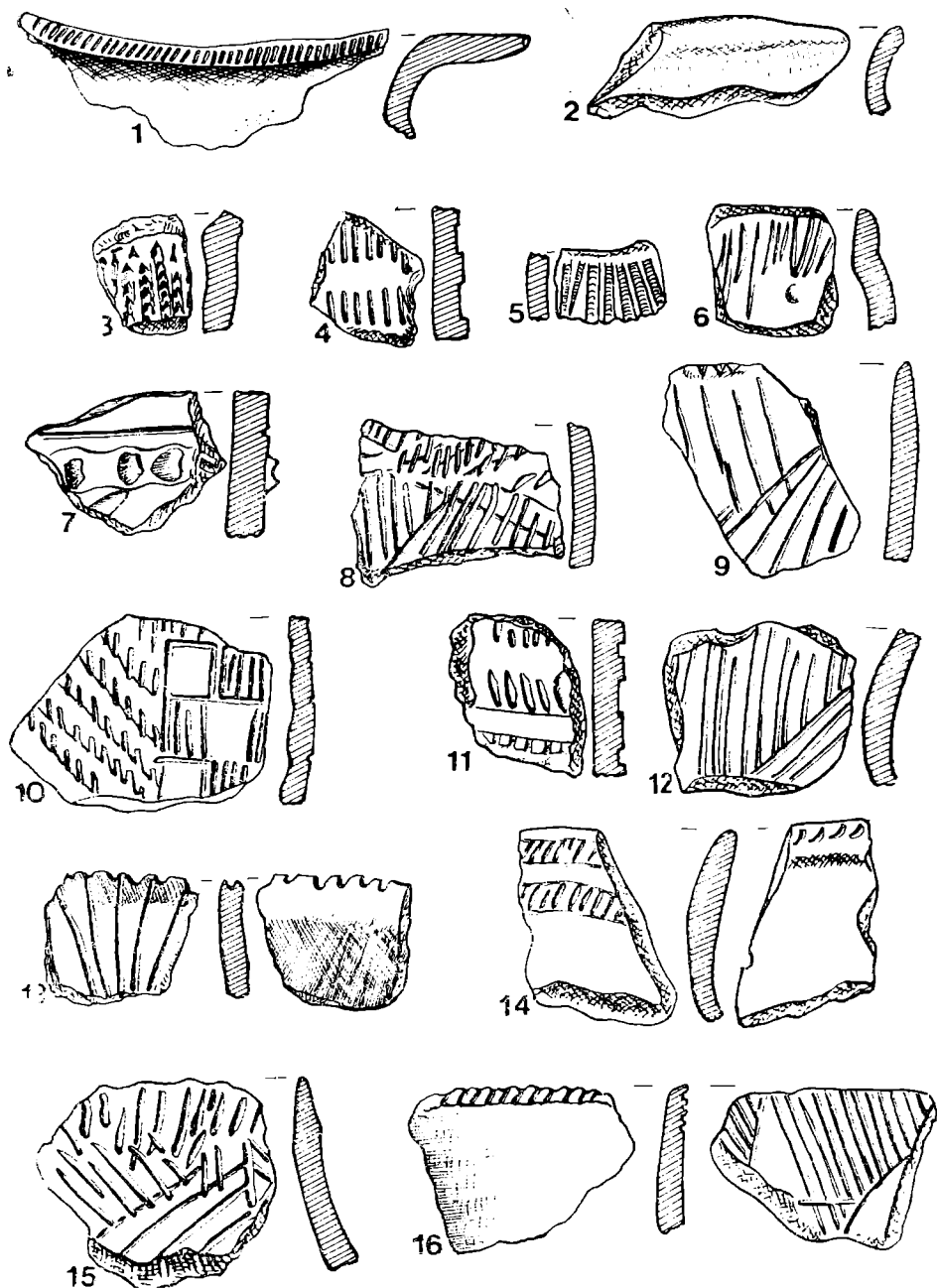

Fig. 8: Cheile Turenilor — Poderei, cultura Coțofeni.

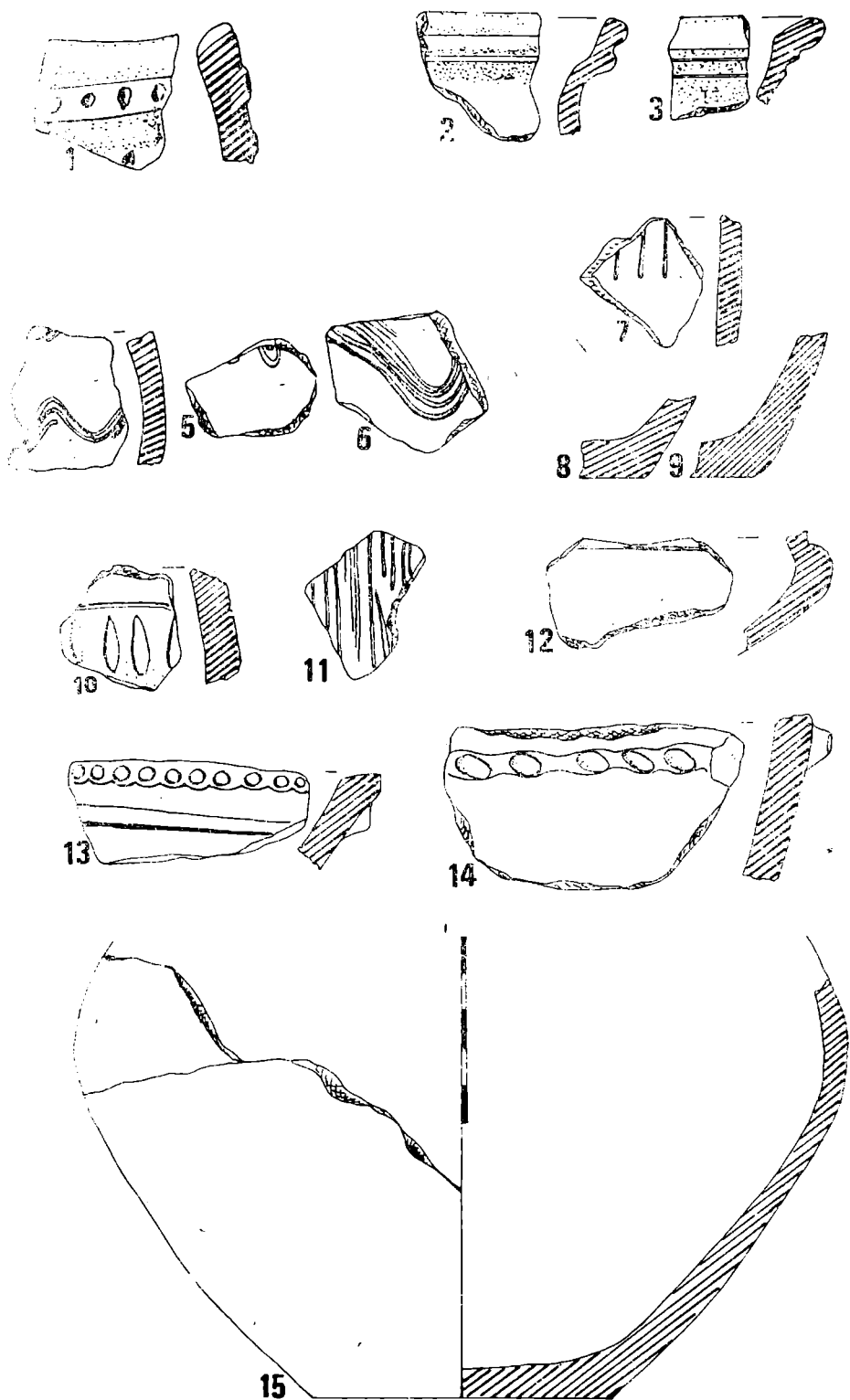

Fig. 9: Tureni — Svona (1—6); — Tunsu (9, 12); — Pe Chei (13—14); — La Stină (7—11).

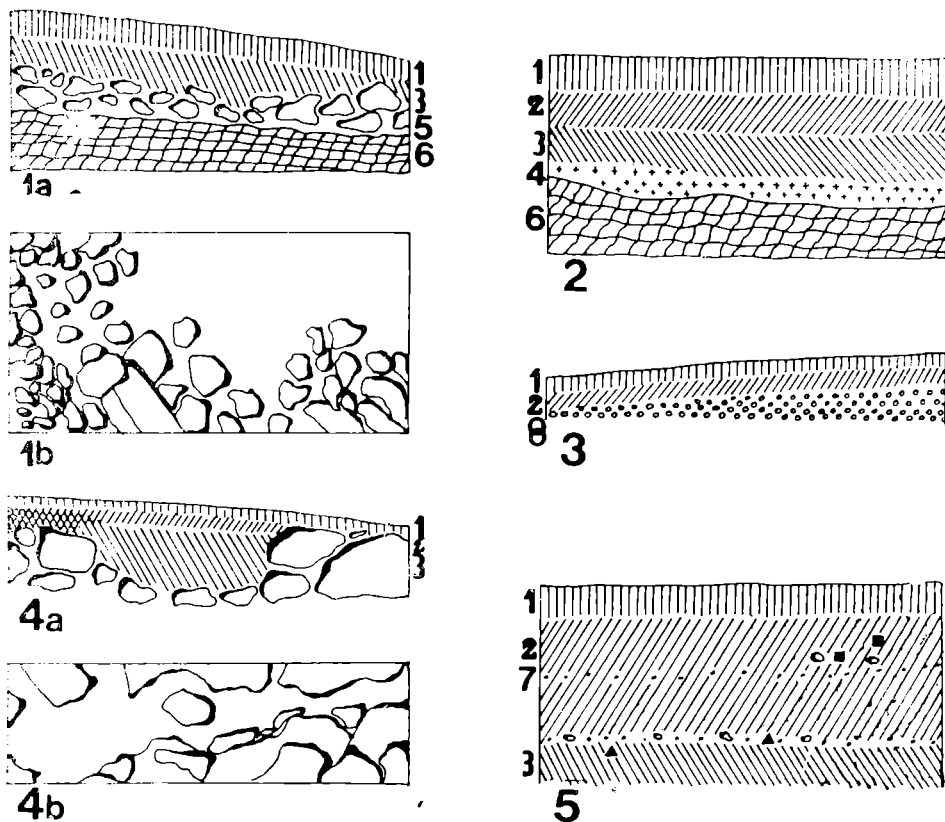

Fig. 10: Tureni — *Pe Chei* (ob. 2): 1. humus recent, cernoziom, cambic, glomerular; 2. Cernoziom cambic macro-glomerular, celule bogate în humus; 3. brun-gălbui, luto-argilos, compact; 4. galben slab bruniu, lut argilos, jilav, sărac în humus; 5. grohotiș; 6. stîncă; 7. pietriș; 8. stîncă descompusă.

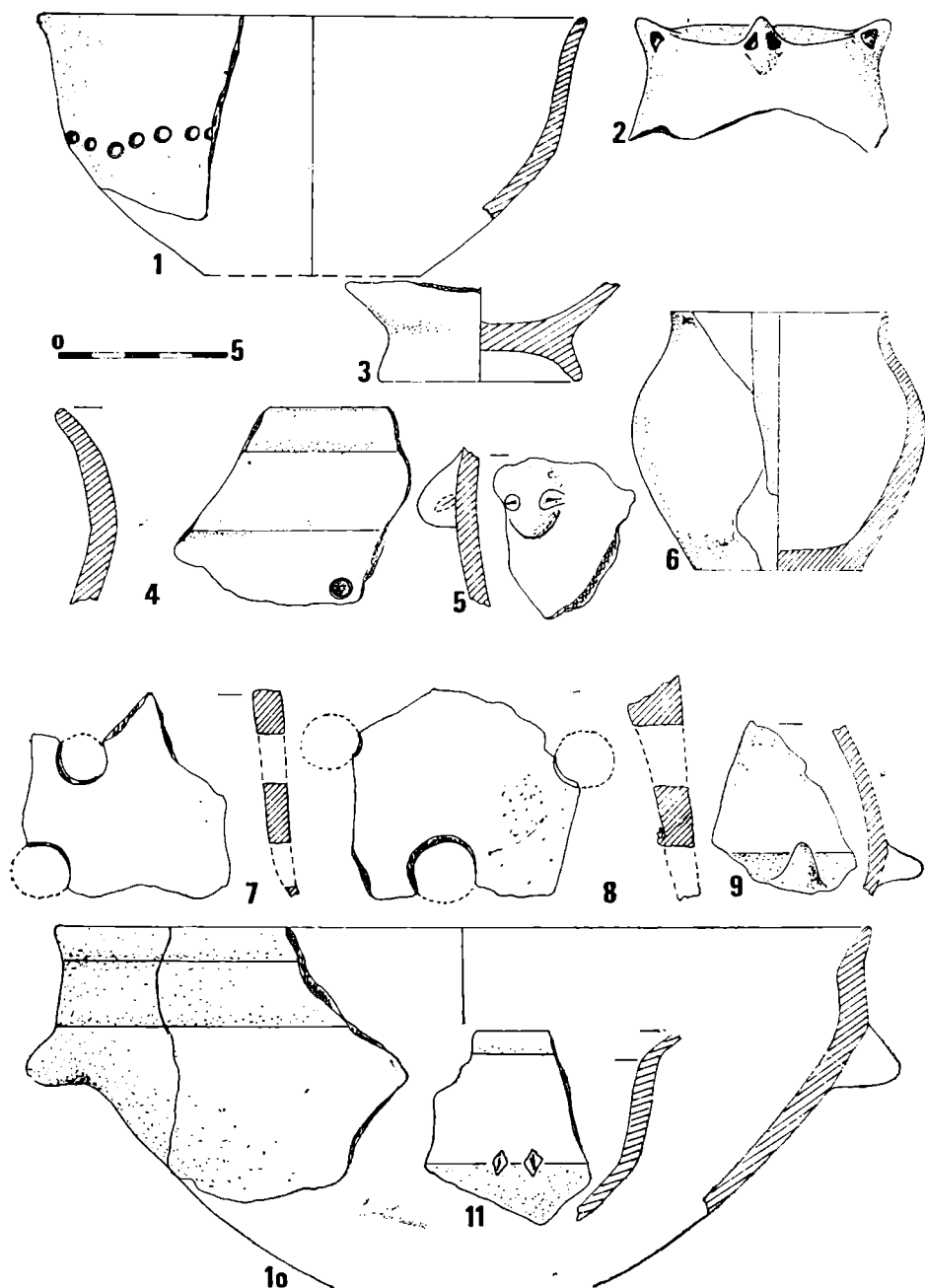

Fig. 11

MISCELLANEA

DESCOPERIRILE DE EPOCĂ DACICĂ DIN JUDEȚUL CLUJ

Cunoașterea tot mai aprofundată a diferitelor zone ale Daciei antice prin intermediul descoperirilor arheologice este în egală măsură utilă imaginii de detaliu și celei de ansamblu a civilizației dacilor. Intensitatea cercetărilor, adesea hotărâtoare pentru informația existentă astăzi, nu a fost aceeași în toate zonele încît chiar și bilanțurile într-un atare domeniu se dovedesc a nu fi lipsite de interes¹. Acest studiu dorește să aducă în atenția cercetătorilor arheologia județului Cluj pentru orizontul temporal al epocii dacice, încercînd să adune informațiile disparate și să le asambleze într-o posibilă platformă de lucru pentru viitoarele cercetări sistematice² (vezi anexa).

Sub aspect geografic județul Cluj se prezintă ca un ținut de munte și deal, cîmpia propriu-zisă lipsind din cuprinsul său. Ea este înlocuită de largile lunci ale Someșului și Arieșului. Practic, două treimi din teritoriul județului le reprezintă relieful deluros, restul fiind ocupat de munți. Teritoriul județului este străbătut de cursul Someșului Mic și riurile tributare lui. Pe axul acestuia sînt situate o serie de depresiuni cum ar fi: Depresiunea Dejului, Apahida, Borșa, cea a Hășdatelor și Săvădisla. Județul dispune de resurse naturale importante pe care le-au cunoscut oamenii acestor ținuturi din vechime: în Munții Apuseni se găsesc mine-reuri complexe, roci de construcție, lemnul pădurilor, pășuni naturale; Podișul Someșan adăpostește minereuri de fier, cărbune brun, calcar, face posibilă cultivarea cerealelor și creșterea animalelor; „Cîmpia Transilvaniei“ oferă sare, tufuri vulcanice, izvoare și lacuri sărate; și aici se pot constitui domenii cerealiere. Dintre toate acestea menționăm în special prezența minereului de fier — pe toată bordura Apusenilor, mai ales ca zăcămint sedimentar de suprafață în perimetrul localităților Căpuș, Săvădisla, Vlaha, etc., și sarea care se întinde ca un brîu continuu la exteriorul podișului transilvan. Se regăsește pe întreg aliniamentul Cojoena, Sic, Ocna Dejului³.

Din punct de vedere geografic și al descoperirilor arheologice teritoriul județului pare a fi legat prin axa bazinului Someșurilor de spațiul udat de Someșul Mare și afluenții lui.

¹ Folosim și acest prilej pentru a exprima mulțumiri tovarășilor Eugen Chirilă, Ștefan Ferenczi, Ioan Giodariu, Gh. Lazarovici, Mircea Rusu și Tudor Sorocceanu pentru sprijinul acordat.

² Lucrarea prezintă încercă să sintetizeze informațiile publicate de-a lungul anilor în diferite studii de specialitate. Localitățile cu descoperiri arheologice respectiv numismatice sînt cuprinse într-un repertoriu anexat acestui studiu. Repertoriul sistematizează datele în cadrul unor secțiuni distincte, unele puncte vor fi reluate în cadrul secțiunilor conform cu natura descoperirilor, pe hartă ele vor figura în dreptul numărului de ordine de la prima menționare în repertoriu. Toate descoperirile la care nu se menționează în mod expres săpături arheologice sînt întîmplătoare.

³ T. Morariu, Al. Savu, *Județul Cluj*, București, 1970, p. 7—11, 31—32.

Comparând din perspectiva descoperirilor arheologice bazinul Someșului cu spațiul Țării Silvaniei, de pildă, se observă că aceasta, peste care se suprapune actualul județ Sălaj, ar putea constitui o entitate oarecum distinctă. Ne referim la caracterul unitar, omogen al descoperirilor arheologice în zona respectivă. În acest sens: căile de acces în Țara Silvaniei sînt vegheate de o serie de fortificații beneficiind de amplasamente strategice — dinspre Transilvania accesul era controlat de întăriturile de pe dealul Poguior și de cetatea de pe Măgura Moigradului⁴ etc. Toate punctele fortificate converg după cit se pare spre protejarea importantului complex dacic de pe Măgura Șimleului⁵. În întregul județ Sălaj se află diseminate urme ale civilizației dacice. Amintim în acest sens doar o anumită categorie de descoperiri: tezaurul de podoabe de la Sărmășag⁶, tezaurul mixt de podoabe și denari republicani de la Șimleul Silvaniei⁷, tezaurul de monede Dyrhachium-Apollonia din același loc⁸, tezaurul de podoabe de argint de la Marca⁹, recent descoperitul tezaur, de asemenea mixt, de la Cehei¹⁰, unul din cele mai importante tezaure din Țara Silvaniei databil în epoca clasică (2,122 kg. argint în obiecte și monetizat), și, în sfîrșit, tezaurul monetar de la Cuceu¹¹ care cuprinde 2.406 kg. argint monetizat (după ultimele achiziții ale unor piese)¹².

Această înșiruire de descoperiri este incompletă, ea încearcă să aproximeze o anumită dimensiune a civilizației materiale exprimată în obiecte de metal prețios și valoare de schimb.

O observație interesantă se desprinde din studiul publicat de Eugen Chirilă și Al. V. Matei¹³, multe din tezaurele descoperite se află în legătură cu fortificațiile și așezările din zonele respective, ce sînt cunoscute pînă la această oră; astfel se întîmplă la Moigrad, Șimleul Silvaniei, Marca sau Cuceu — în apropiere de Șimleul Silvaniei. Autorii articolului citat stabilesc o relație a tuturor acestor descoperiri cu ceea ce ei numesc „drumul sării”, drum ce canaliza probabil sarea extrasă din zona Dejului, Clujului și Turzii spre zonele în care aceasta lipsea — Cîmpia Pannonică și peninsula Balcanică; drumul trecea spre Vest-Nord-Vest prin județul Sălaj¹⁴. Pe baza cercetărilor arheologice și a studiului numismatic se conturează nu numai o imagine a civilizației materiale în forma ei imediată ci și elemente ale economiei antice, ale comerțului.

Aceste elemente se pot distinge însă mult mai greu în cazul județului Cluj. Aici dispunem pînă la ora actuală de extrem de puține date, ele însele disparate, astfel încît relațiile pe care am încerca să le stabilim ar fi poate forțate. În această ordine de idei am sublinia un fapt ce reiese din observațiile asupra repertoriului anexat și a hărții din fig. 1, anume că există în județul Cluj numeroase descoperiri

⁴ Al. V. Matei, *Repertoriul de așezări și descoperiri dacice pe teritoriul jud. Sălaj*, *ActaMP*, III, 1979, p. 25. (în continuare — *Rep*).

⁵ Idem, *Rep*, p. 17—20, 25.

⁶ I. Glodariu, *ActaMN*, V, 1968, p. 409—417; Al. V. Matei, *Rep*, p. 15.

⁷ Al. V. Matei, *Rep*, p. 17.

⁸ B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista*, *Ephemeris Dacoromana*, X, Roma, 1945, p. 90 (în continuare *Penetrazione...*); I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 272 (în continuare *RCD*), Al. V. Matei, *Rep*, p. 17.

⁹ V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 538; D. Popescu, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 200.

¹⁰ E. Chirilă, Al. V. Matei, *ActaMP*, X, 1986, p. 95—117.

¹¹ Idem, *ActaMP*, VII, 1983, p. 101—117.

¹² Idem, *ActaMP*, VIII, 1984, p. 147—148.

¹³ Idem, *ActaMP*, X, 1986, p. 93—118 și harta.

¹⁴ Idem, *op. cit.*, p. 108.

de tezaure de podoabe și monedare: Cojocna, Bobilna, Moldovenești, Someșul Cald, Crișeni—Bercheș, Vișea, Bunești. Însă toate acestea, încercînd o paralelă cu ținutul Silvaniei sînt izolate: nu cunoaștem încă nici o așezare de care acestea ar putea depinde. Trebuie avută însă în vedere constatarea potrivit căreia în întreg județul Cluj au fost cercetate doar două așezări dacice care se întind pe o perioadă mai lungă de timp: la Aghireșu-Fabrici și la Someșeni. În rest există doar semnalări de puncte locuite cum sînt cele de la Gilău, Unguraș, eventual Gherla, Someșul Rece cîteva indicii la Izvoru-Crișului. Se adaugă numeroase consemnări de puncte cu descoperiri izolate, în special fragmente ceramice culesse cu prilejul unor cercetări de suprafață. De menționat cazul Gherlei, deocamdată singular, unde printre alte materiale, din diferite puncte, au fost culesse fragmente ceramice de import din lumea elenistico-romană.

O problemă interesantă ridică blocurile de piatră fasonată avînd practicate șanțuri în formă de coadă de rîndunică — „babe”, descoperite la Dăbîca. Ele se aflau în zidul feudal în certă poziție secundară, într-o situație în care „babele” respective erau cu totul nefuncționale. Este, deci, firesc ca ele să fi fost aduse din altă parte și refolosite. Se pare că ele sînt lucrute într-un tuf vulcanic care se găsește în zona respectivă numai în exploatarea de la Păglișa, pe valea Lonei, de unde pînă astăzi se extrage roca necesară cioplirii colacilor de fîntîni și rîșnițelor de mînă¹⁵.

Concret, în județul Cluj, sînt cercetate sistematic și publicate, după știința noastră, două așezări. La Someșeni din locuințele cercetate prin lucrări de salvare, s-a găsit o importantă cantitate de ceramică, lucrată la roată sau cu mîna, decorată cu brîu alveolat, butoni alungiți și crestați sau aplatizați, incizați în X, cu striuri verticale, etc. De remarcat aflarea unei rîșnițe de piatră și a unui denar republican roman încadrabil între 124 și 102 î.e.n.¹⁶. Așezarea a fost datată în secolul III î.e.n. — secolul I e.n., sfîrșitul ei survenind odată cu cucerirea romană.

Celălalt punct cercetat este așezarea de la Aghireșu-Fabrici, recent publicată. A fost pusă în evidență o fortificație dispusă în funcție de relief: un șanț, eventual cu palisadă, care încheiea singura cale de acces lesnicios spre botul de deal pe care se afla așezarea. Absența valului de pămînt era, se pare, suplinită de panta naturală suficient de abruptă. Zona locuită are o lungime de aprox. 80 m și o lățime de 54 m. Stratigrafic este atestată o singură fază de locuire, cea dacică, stratul de cultură fiind destul de subțire. Au fost cercetate cîteva locuințe de tip semibordei. Materialul ceramic este cel mai frecvent încadrabil tipului de vas-borcan (lucrat cu mîna sau la roată); s-au găsit fructiere, cupe, căni, strecurători, chiupuri. Piesele de metal au fost descoperite în cantități mici: lamele a 15 cuite de diferite dimensiuni, două vîrfuri de lance și o verigă de fixare a roasei. Materialul osteologic prezent în așezare furnizează informații privitoare la ocupațiile și sursele de hrană ale locuitorilor: în ordinea descrescînd a cantităților s-au găsit oase de cornute mari, ovicaprine, porcine. Datarea așezării se face în perioada clasică a civilizației dacice (sec. I î.e.n. — I e.n.). Cum nu s-au observat urme de distrugeri sau incendiu se presupune că așezarea a fost părăsită sub presiunea înaintării romane¹⁷.

O descoperire puțin obișnuită și destul de discutabilă sub aspectul atribuirii este depozitul de unelte de extragere a sării de la Valea Florilor (com. Ploscoș).

¹⁵ Șt. Pascu și colab., *ActaMN*, V, 1968, p. 167; informații amabile M. Rusu.

¹⁶ H. Daicoviciu, *Istoria Clujului*, 1974, p. 22; B. Mitrea propune altă datare: 133/126 î.e.n., *SCIV*, XIV, 1963, p. 468, nr. 16.

¹⁷ Șt. Ferenczi, *ActaMP*, X, 1986, p. 83—94.

Acesta cuprinde 11 unelte, toate din lemn, și o rîșniță de piatră — toate adăpostite într-un puț săpat în sare la 8—10 m adîncime (descoperire întîmplătoare 1936). Cel ce a publicat depozitul¹⁸ îl atribuie, nu fără dubii, pe baza rîșniței de piatră, epocii dacice. Dacă datarea s-ar confirma am deține o prețioasă confirmare a exploatării sării pe cuprinsul Transilvaniei în antichitate. Din păcate piesele din depozit, după cîte știm, s-au pierdut, dar s-au publicat fotografiile ale lor.

În aceste condiții concluzia care se impune este că urmele cunoscute sînt insuficiente fiind necesare extinderea investigațiilor, și nu cea potrivit căreia valea Someșului nu ar fi cunoscut o locuire dacică stabilă.

Analizînd datările propuse de specialiști pentru elementele prezente în repertoriu — se poate aprecia că orizontul cronologic al secolelor I î.e.n. — I e.n. este relativ bine reprezentat, deși incomplet din punctul de vedere al urmelor arheologice concrete, de teren. Spre faza clasică a civilizației dacice converg o serie de tezaure de obiecte de podoabă: Bobilna, Someșu Cald, Cojocna, *torques*-ul de la Gherla, la fel se întîmplă și cu sus menționatele așezări de la Someșeni, Aghireșu, precum și aproximările de datare asupra materialelor culese de la Izvoru Crișului, Gherla — punctul „Șapte cruci”, eventual Sucutard.

O binevenită completare a imaginii o aduce cercetarea numismatică. Se pare că zona geografică căreia îi aparține actualul județ Cluj a cunoscut o circulație monetară destul de intensă și fără mari discontinuități din punct de vedere diacronic, avînd în vedere materialul monetar ajuns pînă la noi. Descoperirile monetare cuprinse în repertoriu oferă unele date statistice¹⁹: au fost descoperite în tezaure sau izolat aprox. 380 monede dacice tip Filip II, de diferite tipuri, aproximativ 360 monede de Macedonia Prima, Thasos, Apollonia și Dyrrhachium, cea 260 monede romane republicane. Descoperirile se eșalonează cronologic în felul următor: emisiunile monetare dacice specifice bazinului someșan (Crișeni—Berchies și Tonciu) precum și alte tipuri monetare prezente izolat în județ — între sfîrșitul secolului III î.e.n. și mijlocul secolului II î.e.n.²⁰; pentru monedele Macedoniei Prima este acceptată data de început a emisiunilor anul 158 î.e.n. și utilizarea lor ca mijloc de schimb pînă spre sfîrșitul secolului I î.e.n. — începutul celui următor²¹; acestui interval i se suprapune și circulația monedelor de argint thasiene²², iar monedele tip Dyrrhachium—Apollonia, de asemenea, circulă în părțile noastre între sec. II î.e.n. — I î.e.n.²³

Referitor la monedele dacice și relația lor cu moneda străină intrată în Dacia în a doua jumătate a sec. II î.e.n. se conturează un sistem monetar care ar fi fost propriu Daciei intracarpătice. E. Chirilă și M. Barbu²⁴ demonstrează că afluxul masiv de monedă străină în Dacia după mijlocul sec. II î.e.n. combinat cu feno-

¹⁸ I. Maxim, *ActaMN*, VIII, 1971, p. 457—463; nu am inclus acest punct la capitolul „incerte” deoarece autorul datează descoperirea în epoca dacică avînd girul profesorului K. Horedt; materialul nu mai poate fi analizat, fiind pierdut.

¹⁹ Subliniem că am luat în calcul numai descoperirile întru totul sigure și determinate numeric (nu și menționările imprecise) încît cifrele prezentate sînt minime.

²⁰ E. Chirilă, M. Barbu, *ActaMP*, III, 1979, p. 84; Idem, *Ziridava*, X, 1978, p. 63; E. Chirilă, I. Chifor, *ActaMP*, III, 1979, p. 73; C. Preda, *Monedele dacogeților*, București, 1973, p. 104 (în continuare *MGD*).

²¹ I. Glodariu, *ActaMN*, VIII, 1971, p. 72; E. Chirilă, M. Barbu, *op. cit.*, p. 64.

²² I. Glodariu, *op. cit.*, p. 72; C. Preda, în *Dictionarul de istorie veche a României*, București, 1976, (în continuare *DIVR*), s.v. „Thasos”, p. 563.

²³ G. Poenaru Bordea, în *DIVR*, s.v. „Apollonia Illyrica”, p. 39; Idem, *op. cit.*, s.v. „Dyrrhachium”, p. 253; pentru diferitele cronologii v. I. Glodariu, *op. cit.*, p. 77.

²⁴ E. Chirilă, M. Barbu, *op. cit.*, p. 65.

menul denumit „criza de argint din Dacia“ precum și dezvoltarea relațiilor curente de schimb intern au generat relații de subordonare divizionară a monedelor dacice (din emisiunile târzii a căror greutate și titlu de argint scade) față de tetradrahmele Macedoniei Prima și ale insulei Thasos, la fel și față de tetradrahmele dacice din primele emisiuni aflate încă în circulație.

Am prezentat aceste teorii generalizate la nivelul Daciei intracarpătice pentru că, se pare, în geneza acestui sistem este implicat direct un atelier monetar plasat de cercetătorii citați undeva în zona Clujului (evident cu titlu ipotetic). Din acest atelier provin piesele tezaurizate la Crișeni—Berchieș, monedele de acest tip împrăștiate în zona Someșurilor și tezaurele de la Tonciu²⁵ (jud. Bistrița-Năsăud), Vișea și Tiocu de Sus.

Datele oferite de numismatică permit formularea unor ipoteze de lucru. Urmărind poziția descoperirilor tip Crișeni—Berchieș se observă concentrarea lor în zona Someșurilor: Beclean (jud. B.N.), Bistrița, Ciubanca (jud. Cj.), Feleacu (jud. Cj.), Porolissum, Stina (jud. Sj.), Crișeni (jud. Cj.)²⁶. În această ordine de idei, fiind stabilită înrudită directă a tipului monetar Tonciu cu tipul Crișeni—Berchieș²⁷, punctelor cu descoperiri Crișeni li se adaugă și descoperirile tip Tonciu: Bistrița, Gherla, Singeorzu Nou (jud. B.N.), Tonciu (jud. B.N.), Vișea²⁸ (jud. Cj). Ele apar aproximativ în aceeași arie, datele numismatice indică orientarea zonei arheologice a județului Cluj cu precădere spre Someșul Superior de care aparține ca unitate geografică.

Pe baza acestor date s-a formulat ipoteza unui atelier monetar al „dacilor Napocenses“²⁹ (denumire firește convențională) în relație cu Napoca dacică (se știe, încă nelocalizată pe teren), implicit s-a emis ipoteza existenței unui trib sau a unei uniuni de triburi în această zonă sub autoritatea căreia s-a desfășurat activitatea monetăriei respective.

În izvoarele antice se află atestată într-adevăr o așezare dacică „Napoca“ sau „Napuca“³⁰. Numele acestei așezări se află atestat în epoca romană pe celebrul miliariu de la Aiton³¹. I. I. Russu stabilește pentru acest toponim o derivație autohtonă³². Lipsa unor vestigii dacice concludente sub nivelul roman al orașului Cluj (antica Napoca romană) este într-un fel explicabilă pentru că dacii preferau de regulă locurile înalte, ușor de apărat, iar romanii se așezau pe văile râurilor, clădeau în zone plane, deschise. S-a întâmplat adesea ca așezările romane aflate în apropierea fostelor localități dacice să preia numele acestora (Apoulon—Apulum, Porolissos—Porolissum etc.).

În orice caz Napoca dacică nu poate fi deocamdată localizată încît toate aceste considerații bazate pe descoperirile monetare au nevoie de dovedirea intensității locuirii zonei în epoca dacică, implicit existența unor fortificații. Stadiul actual al cercetărilor nu permite o atare tentativă decît pentru a sublinia carența cercetărilor arheologice în zonă și pentru a le scoate în evidență încă o dată necesitatea.

GELU FLOREA

²⁵ Idem, *op. cit.*, p. 63; C. Preda, *MGD*, p. 106.

²⁶ Idem, *op. cit.*, p. 100.

²⁷ E. Chirilă, I. Chifor, *op. cit.*, p. 71 sq; C. Preda, *MGD*, p. 106.

²⁸ E. Chirilă, I. Chifor, *op. cit.*, p. 60, și harta.

²⁹ Idem, *op. cit.*, p. 75; E. Chirilă, M. Barbu, *op. cit.*, p. 63.

³⁰ Ptolemaios, *Geographia*, III, 8, 4; *Tabula Peutingeriana*; Geograful Ravenat, IV, 7.

³¹ *C.I.L.*, III, 1627.

³² I. I. Russu, *Limba traco-dacică*, ed. II, București, 1967, p. 113; H. Daicoviciu, *Istoria Clujului*, p. 24.

ANEXĂ

REPERTORIUL DESCOPERIRILOR ARHEOLOGICE ȘI NUMISMATICE DE EPOCĂ DACICĂ DIN JUDEȚUL CLUJ

REPERTORIUL descoperirilor arheologice:

1. AGHIREȘU-FABRICI, com. Aghireșu. În punctul „la Stoguri” — o așezare fortificată, sec. I î.e.n. — I e.n. Șt. Ferenczi, *ActaMP*, X, 1986, p. 83—94.
2. APAHIDA. fragmente ceramice dacice în depozitul Muzeului de Istorie a Transilvaniei (în continuare MIC). Inf. Gh. Lazarovici.
3. BOBILNA (Olpret). tezaur de podoabe dacice de argint: 2 lanțuri, 2 podoabe tip cheutoare, o spirală de argint cu protome de animale. D. Popescu menționează încă o eventuală descoperire în aceeași zonă, sec. I î.e.n. — I e.n. (În Muzeul din Viena). J. G. Seidel, *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*, 13, 1854, p. 133 sq; I. Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920, 479 (în continuare *Rep*); M. Roska, *Erdély Régészeti Repertoriuma*, 1, Kolozsvár, 1942, p. 18, nr. 33 (în continuare *Rep*); V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 536, 539, 559, 785; D. Popescu, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 200.
4. CHEILE TURULUI. fragmente ceramice dacice, MIC. Inf. Gh. Lazarovici.
5. CHEILE TURZII. s-au efectuat cercetări în trei peșteri cu faze de locuire din epoca pietrei, epoca dacică și feudală; D. Popescu, *SCIV*, 18, 3, 1967, p. 523; 19, 4, 1968, p. 679.
6. CĂMARASU, fragmente ceramice dacice, MIC. inf. Gh. Lazarovici.
7. CLUJ-NAPOCA. a. „Cetățuie”. cu ocazia unor sondaje conduse de acad. V. Vătășianu au fost descoperite printre altele și fragmente ceramice dacice. inf. M. Rusu.; b. P-ța Libertății: 1941 — săpături în centrul orașului atestă că înainte de cucerirea romană a existat o locuire dacică (fără alte precizări). A. Bodor, în *Emlékkönyv Kelenen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Cluj, 1957, p. 80; c. Mănăstir: 1911—1912 săpături cercetează un obiectiv arheologic cu trei faze de locuire (epoca bronzului, Hallstatt și prefeudal) inclusiv ceramică dacică din sec. V — IV î.e.n. și câteva cuțite de fier. I. H. Crișan, *Ceramica daco-getilor cu specială privire la Transilvania*, p. 65 sq; Someșeni: pe un dîmb aluvionar, în lunca Someșului, cea 300 m Vest de Băile Someșeni, s-a descoperit într-o exploatare de pietriș o mare cantitate de ceramică, o rîșniță și oase de animale atestînd o locuire databilă în secolele III î.e.n. — I e.n. I. Mitrofan, *ActaMN*, II, 1965, p. 657; D. Popescu, *SCIV*, 15, 4, 1964, p. 558; H. Daicoviciu, în vol. *Istoria Clujului*, sub red. acad. Șt. Pascu, Cluj, 1974, p. 20—25.
8. COJOCNA. Tezaur constituit dintr-un lanț ornamental, trei fibule, fragmente de brățări în spirală, MIC, sec. I î.e.n. M. Roska, *Rep*, p. 131, nr. 225; D. Popescu, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 189, 192, 198; Székely Zoltan, *SCIV*, 15, 1965, p. 56.
9. CORPADEA, com. Apahida. un vas dacic lucrat cu mîna, păstrat fragmentar, provine probabil dintr-un mormînt. I. H. Crișan, *Ceramica*, p. 294, planșa VI.
10. CUBLEȘU SOMEȘAN, com. Pânticeu. fragmente ceramice dacice, MIC. Inf. Gh. Lazarovici.
11. DĂBICA. a. în cadrul fortificațiilor medievale, în zidul de pe latura de Est a incintei II s-au găsit câteva blocuri de tuf vulcanic, cu șanturi în coadă de mîndunică — „babe” reutilizate; asemenea blocuri au apărut și în temelia unei biserici din sec. X; au fost puse în evidență în diferite puncte urme neolitice, cult. Coțofeni, cult. Wietenberg, urme din prima epocă a fierului și de epocă dacică. Șt. Pascu și colab., *ActaMN*, V, 1968, p. 167 sq, p. 158; b. în MIC se află un vas dacic întregibil provenind se pare dintr-un mormînt; inf. Gh. Lazarovici.
12. DEZMIR, com. Apahida. fragmente ceramice dacice, MIC. inf. Gh. Lazarovici.
13. FEURD, com. Chinteni. un vas aparținînd fazei a doua a dezvoltării ceramicii dacice, MIC. I. H. Crișan, *Ceramica*, p. 262, nr. 121.
14. FLOREȘTI. fragmente ceramice dacice în MIC. inf. Gh. Lazarovici.
15. GHERLA. a. *torques* dacic de argint, MIC. D. Popescu, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 199; b. ceramică elenistico-romană import (începutul erei noastre). I. Gloadariu, *RCD*, p. 213; c. la SE de oraș, în punctul „Șapte cruci”, pe un promontoriu situat între valea Someșului și cea a Fizeșului s-a pus în evidență o așezare avînd

- și o fază de locuire dacică (fragmente ceramice din faza a doua de dezvoltare a ceramicii dacice și din faza clasică). I. H. Crișan, *Ceramica*, p. 236, nr. 134.
16. GILĂU. În partea superioară a porțiunii dintre Someșul Rece și Gilău, în punctul „Pădurea orașului”, se află o așezare dacică deschisă; ceva mai la Est de cea mai izolată parte a zonei nordice a coamei — în punctul „Dîmbul Țiganilor” se află încă o așezare — fortificată. St. Ferenczi, *ActaMN*, IX, 1972, p. 408, nr. 27.
17. IZVORU CRIȘULUI. construindu-se grajdurile C.A.P. s-a deranjat un strat de cultură dacic cuprinzînd mai multe gropi de provizii cu fragmente ceramice tipice pentru sec. I î.e.n. — I e.n. St. Ferenczi, *ActaMP*, X, 1986, p. 84.
18. LITA, com. Săvădisla. a. în punctul „Piatra bătrînă” cu ocazia unor săpături din anul 1983, pe locul unei așezări din epoca bronzului a fost găsită o fructieră dacică însoțită de câteva cioburi de aceeași epocă. inf. T. Soroceanu; b. un fragment de buză de fructieră dacică a fost cules de lângă grajdurile C.A.P. (împreună cu fragmente ceramice de epoca bronzului). inf. T. Soroceanu, datate sec. II — I î.e.n. inf. I. Glodariu.
19. MOCIU. în punctul „Ocoliş” a fost identificată o așezare dacică (fragmente ceramice în MIC). I. H. Crișan, *Ceramica*, p. 267, nr. 190.
20. MOLDOVENEȘTI (în bibliografie Răchiș). de pe teritoriul comunei provin fragmentele unui inel de bronz și două inele de argint de tip dacic. V. Pârvan, *Getica*, p. 549; M. Roska, *Rep*, p. 28, nr. 113; D. Popescu, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 201.
21. SOMEȘU CALD, com. Gilău. tezaur dacic: lanț ornamental cu pandantive tip cui, monede dyrrhachiene și republicane romane. Databil înainte de 50 î.e.n. V. Pârvan, *Getica*, p. 536; I. Martian, *Rep*, p. 629; D. Popescu, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 202; B. Mitrea, *Penetrazione*, p. 90; C. Preda, *SCIV*, 8, 1957, p. 116; I. Glodariu, *ActaMN*, VIII, 1971, p. 71—90.
22. SOMEȘU RECE, com. Gilău. fortificație de epocă preistorică, printre cioburi neolitice, cult. Coțofeni, de epoca bronzului, Hallstatt A₂—B₁ au apărut și cioburi de epocă dacică. I. Martian, *Rep*, p. 630; I. H. Crișan, *Ceramica*, p. 275, nr. 284; St. Ferenczi, *ActaMN*, IX, 1972, p. 545.
23. SUCEAG, com. Baci. pe dealul „Cepeghu”, la Nord de sat, descoperiri ceramice din epoci diferite — culturile Coțofeni, Wietenberg, prima epocă a fierului și probabil și dacice; pe dealul „Heleșteu” — fragmente ceramice dacice timpurii. St. Ferenczi, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, serieș Historica, fasc. 2, 1962, Cluj, p. 37 sq; I. H. Crișan, *Ceramica*, p. 275, nr. 289.
24. SUCUTARD, com. Geaca. semnalate fragmente ceramice dacice lucrate la roată, databile probabil în faza clasică. I. H. Crișan, *Ceramica*, p. 276, nr. 290.
25. UNGURĂȘ, pe pîntenul izolat „Dealul Cetății” pe platou și pe pantele dealului au fost culese fragm. ceramice din diferite epoci printre care și dacice. M. Blăjan, *Apulum*, 13, 1975, p. 619—635.
26. VALEA FLORIILOR, com. Ploscoș. în fundul unui puț din masivul de sare din zonă în 1938 s-a descoperit incidental un depozit de unelte din lemn pentru exploatarea sării — datate în epoca dacică. I. Maxim, *ActaMN*, VIII, 1971, p. 457—463.

Descoperiri incerte:

AITON: în necropola Wietenberg II—III era și un mormînt de incinerare datat după material (o cataramă și fibule) în epoca Latene tîrzie. Neatribuibil etnic. T. Soroceanu și colab., *File de Istorie*, Bistrița, 1977, p. 60—66.

GHERLA: în punctul „Petriș” — semnalată descoperirea unei lame de cuțit lată de 2 cm, puțin curbată, împreună cu un cui și două plăcuțe înguste. Aceste obiecte au fost însoțite de altele de bronz. E. Orosz, *A.E.*, XXI, 1901, p. 146—163.

REPERTORIUL descoperirilor numismatice de epocă dacică din județ:

Monede dacice de argint:

27. BOGATA DE JOS, com. Vad. semnalate cîteva monede barbare. I. Martian, *Rep*, p. 78; C. Preda, *MGD*, p. 453, nr. 7.
28. BUNEȘTI, com. Mintiu Gherlii, tezaur 112 tetradrachme de argint tip Filip II tip Mediesu Aurit. V. Russu, *Buletinul Societății geografice Române*, X, 1889, p. 363 (în continuare BSGR); M. Roska, *Rep*, p. 272, nr. 199; C. Preda, *MGD*, p. 290, nr. 2.
29. CHEILE TURZII, o monedă dacică de argint a fost descoperită pe faleza stîngă a Cheilor (fără alte precizări). I. Winkler, A. Hopârtean, *Moneda Antică la Potaissa*, Cluj, 1973, p. 125, nr. 5 (în continuare MAP).

30. CHELLE PIATRA TÂIATĂ. tetradrahmă barbară de argint. I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 126, nr. 6.
31. CIUBANCA, com. Recea Cristur, o monedă de argint tip Crișeni—Berchieș. N. Lupu, *Studii și cercetări de numismatică*, I, 1957, p. 411 sq. (în continuare SCN); C. Preda, *MGD*, p. 100.
32. CLUJ-NAPOCA. o monedă tip Huși—Vovriești cu contramarcă. C. Preda, *MGD*, p. 119.
33. CRIȘENI (BERCHIEȘ), com. Mociu, tezaur dacic, 82 piese (au mai fost recuperate încă două: una de muzeul Turda — vezi *Infra* nr. 17 și alta recent de Muzeul de istorie din Cluj, încă nepublicată). E. Chirilă, *Dacia* NS, IX, 1965, p. 185—200; C. Preda, *MGD*, p. 97—104.
34. CORNEȘTI. semnalate tetradrahme barbare în punctul „La Cetate”. I. Marțian, *Rep*, 149; M. Roska, *Rep.*, p. 256, nr. 35.
35. DEJ. tetradrahmă dacică tip Aninoasa. E. Chirilă, *ActaMN*, VII, 1970, p. 508; C. Preda, *MGD*, p. 281, nr. 8.
36. FELEACU. menționată o tetradrahmă dacică tip Crișeni—Berchieș. C. Preda, *MGD*, p. 100.
37. GHERLA. a. două monede dacice de argint tip Filip II — pe teritoriul castrului roman; E. Chirilă și colab., *ActaMN*, III, 1966, p. 422, nr. 3 resp. 4; b. semnalată încă o monedă dacică de argint. E. Chirilă, I. Chifor, *StCom*, III, 1975, p. 47, nr. 32.
38. MOLDOVENEȘTI. o monedă skyphată (muzeul Turda), B. Mitrea, *Dacia* NS, XIX, 1975, 320 sq; I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 130, nr. 12.
39. NĂSAL, com. Țaga. o monedă tip Filip II, ajunsă în colecția fostului gimnaziu din Gherla. M. Roska, *Rep*, p. 205, nr. 112; C. Preda, *MGD*, p. 435, nr. 36.
40. SIC. semnalate monede barbare tip Filip II. C. Preda, *MGD*, p. 436, nr. 52.
41. SÎNTIOANA, com. Țaga. o monedă dacică tip Medieșu Aurit. B. Mitrea, *SCIV*, 13, 1962, p. 218, nr. 14; idem, *Dacia* NS, VI, 1962, p. 535, nr. 14; E. Chirilă și colab., *ActaMN*, III, 1966, p. 422; C. Preda, *MGD*, p. 291, nr. 6.
42. STOIANA, com. Cornești. depozit de 2 tetradrahme, imitații tip Filip II. I. Marțian, *Rep*, 636; M. Roska, *Rep*, p. 79, nr. 37; C. Preda, *MGD*, p. 211, nr. 7; V. Russu, *BSGR*, X, 1889, p. 357.
43. TIOCU DE SUS, com. Cornești. din zona satului provin patru monede dacice dintr-un tezaur. E. Chirilă, I. Chifor, *StComSibiu*, 19, 1975, p. 46.
44. TURDA. a. în fosta col. I. Tégias se află 5 tetradrahme dacice provenind din împrejurimile orașului. I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 47 sq; b. în muzeul Turda se află o monedă făcând parte din tezaurul de la Crișeni—Berchieș, achiziționată în 1964; o altă monedă dacică a fost descoperită în 1957 pe teritoriul orașului. E. Chirilă și colab., *Apulum*, VI, 1967, p. 607; c. o monedă dacică de argint descoperită pe teritoriul orașului. E. Chirilă și colab., *ActaMN*, II, 1965, p. 647; d. patru monede dacice s-au găsit în 1900 pe teritoriul orașului. I. Marțian, *Cronica Numismatică și Arheologică*, II, 1921, p. 20 sq; B. Mitrea, *Penetrazione*, p. 32, nr. 55.
45. VIȘEA, com. Jucu. tezaur 133 piese de argint dacice. Databil înainte de 170 î.e.n. E. Chirilă, I. Chifor, *ActaMP*, III, 1979, p. 59—79.

Monede emise de Alexandru cel Mare, diadohi, alte monede:

46. AȘCHILEUL MARE, com. Așchileu. monedă de bronz, Lysimachos, (emisă între 306—291 î.e.n.). B. Mitrea, *SCIV*, 13, 1962, p. 217, nr. 3; idem, *Dacia* NS, VI, 1962, p. 534, nr. 3; E. Chirilă, V. Lucăcel, I. Chifor, *ActaMN*, III, 1966, p. 421, nr. 1.
47. CLUJ-NAPOCA. monedă — imitație după drahmele sau hemidrahmele lui Alexandru. I. Winkler, *ActaMN*, III, 1966, p. 81.
48. CUZDRIOARA, comună suburbană a orașului Dej, stater de aur de la Alexandru. I. Marțian, *Rep*, 218; B. Mitrea, *Penetrazione*, p. 50, nr. 33.
49. TURDA. a. imitație de argint după o tetradrahmă a lui Alexandru. E. Chirilă și colab., *Apulum*, VI, 1967, p. 607, nr. 2; b. o monedă de la Perinthos (Proportis), databilă după 300 î.e.n. I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 74.
50. VIȘEA. monedă de argint (tetradrahmă) de la Ptolemaios VIII „Auletes”, (81—52 î.e.n.), imitație. E. Chirilă, *ActaMN*, VI, 1969, p. 476.

Monede emise de Macedonia Prima (MP):

51. CLUJ-NAPOCA. menționate piese MP alături de monede thasiene. O. Gohl, *Numismatikai Közönlöny*, XXI—XXII, 1922—1923, p. 9; B. Mitrea, *Penetrazione*, p. 67, nr. 3; I. Glodariu, *RCD*, p. 259, nr. 10.

52. SUATU, com. Mociu, tezaur compus din două piese MP și 10 thasiene. I. Marțian, *Rep*, 627; E. Chirilă, G. Mihaescu, *Tezaurul monetar de la Căprioru*, Tîrgoviște, 1969, p. 30; I. Glodariu, *RCD*, p. 260, nr. 30.

Monede emise de Thasos:

53. CĂTALINA, com. Pânticeu, semnalate tetradrahme thasiene; I. Marțian, *Rep*, 136; E. Chirilă, G. Mihaescu, *Tezaurul monetar de la Căprioru*, p. 32, nr. 19; B. Mitrea, *Penetrazione*, p. 67; I. Glodariu, *RCD*, p. 262, nr. 66.

54. CLUJ-NAPOCA, a. din împrejurimi provine o tetradrahmă de Thasos cu sigla „M“ (imitație?). E. Chirilă și colab., *ActaMN*, VII, 1970, p. 508; b. semnalate tetradrahme thasiene alături de monede MP. vezi *Supra*, nr. 51.

55. SUATU, tezaur de 10 monede thasiene alături de două monede MP. vezi *Supra*, nr. 52.

56. TURDA, a. imitație de argint după o monedă thasiană (desc. în 1957). E. Chirilă, G. Mihaescu, *Tezaurul monetar de la Căprioru*, p. 39, nr. 102; I. Glodariu, *RCD*, p. 265, nr. 144; b. tetradrahmă de Thasos databilă după 146 î.e.n. B. Mitrea, *Dacia* NS, XIX, 1975, p. 12; I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 74.

Monede emise de Dyrrhachium:

57. CHEIA, com. Mihai Viteazu, „o drahmă apolloniată sau dyrrhachiană“. I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 126; B. Mitrea, *Dacia*, NS, XIX, 1975, p. 319.

58. CLUJ-NAPOCA, a. cart. Gheorgheni: descoperite izolat trei monede dyrrhachiene. E. Chirilă și colab., *ActaMN*, IV, 1967, p. 457, nr. 6, 7, 9. b. cart. Mănăstur: în aceleași condiții ca mai sus s-au descoperit trei monede dyrrhachiene. E. Chirilă, I. Chifor, *ActaMP*, II, 1978, p. 53, nr. 4, 5, 6; c. două monede dyrrhachiene din care una probabil imitație locală. E. Chirilă și colab., *ActaMN*, VII, 1970, p. 508, nr. 7, 8; d. o drahmă dyrrhachiană în cartierul Mănăstur. E. Chirilă, V. Lucăcel, *ActaMP*, III, 1979, p. 137, nr. 9.

59. FETINDIA, com. Aghireșu, o monedă dyrrhachiană. E. Chirilă și colab., *ActaMN*, IV, 1967, p. 457, nr. 5.

60. GHERLA, a. pe teritoriul orașului s-a găsit o drahmă dyrrhachiană sau apolloniată. B. Mitrea, *SCIV*, 1, 1962, p. 218, nr. 7; b. o drahmă dyrrhachiană. E. Chirilă, I. Chifor, *StComSibiu*, XIX, 1975, p. 47, nr. 34; c. fals după o monedă dyrrhachiană. E. Chirilă, I. Chifor, *op. cit.*, p. 47, nr. 33.

61. NADĂȘELU, com. Gîrbău, 11 monede apolloniate și dyrrhachiene. I. Marțian, *Rep*, 455; M. Roska, *Rep*, p. 153, nr. 48; V. Părvan, *Getica*, p. 614; B. Mitrea, *Penetrazione*, p. 90, nr. 32; I. Glodariu, *RCD*, p. 271, nr. 55.

62. SOMEȘU CALD, com. Gilău, tezaur 438 piese din care 318 drahme dyrrhachiene, și 120 denari republicani, databil înainte de 50 î.e.n., vezi *Supra*, nr. 21.

63. VIȘTEA, com. Jucu, monedă dyrrhachiană. E. Chirilă, *ActaMN*, VI, 1969, p. 476; I. Glodariu, *RCD*, p. 273, nr. 88.

Monede emise de Apollonia:

64. NADĂȘELU, unsprezece drahme apolloniate și dyrrhachiene. vezi *Supra*, nr. 61.

65. TURDA, drahmă apolloniată. I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 74.

66. VIȘEA, monedă din Apollonia. E. Chirilă, *ActaMN*, VI, 1969, p. 476; I. Glodariu, *RCD*, p. 275, nr. 152.

Monede romane republicane și imperiale:

67. BONȚIDA, a. descoperire izolată — doi denari; b. tezaur?, denar republican, 90 î.e.n., I. Glodariu, *RCD*, p. 278, nr. 35.

68. CĂTALINA, denari consulari romani. (se semnalează și ceramică). I. Marțian, *Rep*, 136; B. Mitrea, *Penetrazione*, p. 67; I. Glodariu, *RCD*, p. 262, nr. 66.

69. CLUJ-NAPOCA, a. descoperiri izolate — doi denari republicani (42, respectiv 47 î.e.n.). I. Winkler, *SCN*, III, 1960, p. 441, nr. V; I. Glodariu, *RCD*, p. 280, nr. 81; b. în cart. Mănăstur s-au descoperit izolate mai multe monede printre care și denari republicani: P. Crepusius, (82 î.e.n.), T. Claudius Nero (79 î.e.n.), Lucretius Trio (76 î.e.n.), L. Plautius Plancus (47 î.e.n.). E. Chirilă, I. Chifor, *ActaMP*, II, 1978, p. 53, nr. 7—10; c. cart. Someșeni, în așezarea dacică (vezi *Supra*, nr. 7), s-a găsit și un denar republican datat de B. Mitrea 133—125. B. Mitrea, *SCIV*, 14, 1963, p. 468, nr. 16.

70. DEJ. denar, Lucius Caesidius (112—111 î.e.n.). E. Chirilă, V. Lucăcel, *ActaMP*, III, 1979, p. 138, nr. 14.
71. GHERLA. a. denari republicani: Lucretius Trio (76 î.e.n.), L. Plautius Plancus (47 î.e.n.). E. Chirilă, I. Chifor, *StComSibiu*, XIX, 1975, p. 47, nr. 35—36; b. „cîteva piese datînd din 124 la 95 î.e.n.”. D. Popescu, *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 68.
72. MICEȘTI, com. Tureni. semnalat un tezaur de „circa un decalitră de monede” care după descripții par a fi republicane. I. Téglás, *A.E.*, XXII, 1902, p. 81; XXIII, 1903, p. 277; I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 128, nr. 10.
73. SOMEȘU CALD. 120 monede republicane, alături de monede dyrrhachiene și obiecte de podoabă, vezi *Supra*, nr. 21.
74. TURDA. a. la Saline, un tezaur compus din 111 denari romani republicani. B. Mitrea, *Penetrazione*, p. 110, nr. 74; I. Glodariu, *RCD*, p. 295, nr. 331; în col. I. Téglás — 3 denari descoperiți în diferite puncte din zona orașului. I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 47 sq; c. denari republicani: Scribonius Curio (172—150 î.e.n.), Q. Antonius Balbus (82 î.e.n.), trei denari de la M. Antonius, denar de la Caesar (44 î.e.n.). I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 74.
75. VIȘEA, com. Jucu. denar de la C. Rennisus (imitație?), denari de la M. Antonius, L. Hostilius Saserna, (48 î.e.n.), M. Antonius (31 î.e.n.). E. Chirilă, *ActaMN*, VI, 1969, p. 476; I. Glodariu, *RCD*, p. 296, nr. 346.
76. VIȘTEA. descoperire izolată, denar (49 î.e.n.). I. Glodariu, *RCD*, p. 295, nr. 347.
- Monede romane imperiale:*
77. BOLOGA, com. Poieni. un aureus de la Vespasianus. B. Mitrea, *Penetrazione*, p. 110.
78. CHEILE PIATRA TAIATĂ (VAGOTTKÖ). denar de la Domitianus. I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 126, nr. 6.
79. CLUJ-NAPOCA. a. as de la Caligula, Roma. E. Chirilă și colab., *ActaMP*, II, 1978, p. 79; b. denar, Vespasianus, Roma, 73 e.n.; denar, Domitianus, Roma, 90—91 e.n. E. Chirilă, I. Chifor, *ActaMP*, II, 1978, p. 53.
80. HUEDIN. denar, Domitianus. I. Winkler și colab., *ActaMN*, IX, 1972, p. 381; B. Mitrea, *Dacia NS*, XIX, 1975, p. 314.
81. ICLOD. denar, Augustus, Roma, 14—12 î.e.n.; denar, Domitianus, Roma, 86 e.n. E. Chirilă, I. Chifor, *ActaMP*, II, 1978, p. 54, nr. 53, resp. 54.
82. MOLDOVENEȘTI. denar, Vespasianus (slab conservat). I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 130, nr. 12.
83. TURDA. a. trei denari, Vespasianus, culeși din diferite locuri. I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 47 sq; b. 9 denari, Domitianus, I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 74; c. denar, Nerva. I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 25, nr. 21; I. Winkler și colab., *ActaMN*, IX, 1972, p. 383; d. imitație după o piesă a lui Domitianus. I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 25; e. denari imperiali: Otho (69 e.n.), Vespasianus, Domitianus (90 resp. 92 e.n., resp. 95—96 e.n.), Nerva (96 e.n., resp. 98 e.n.). I. Winkler, A. Hopârtean, *MAP*, p. 74.

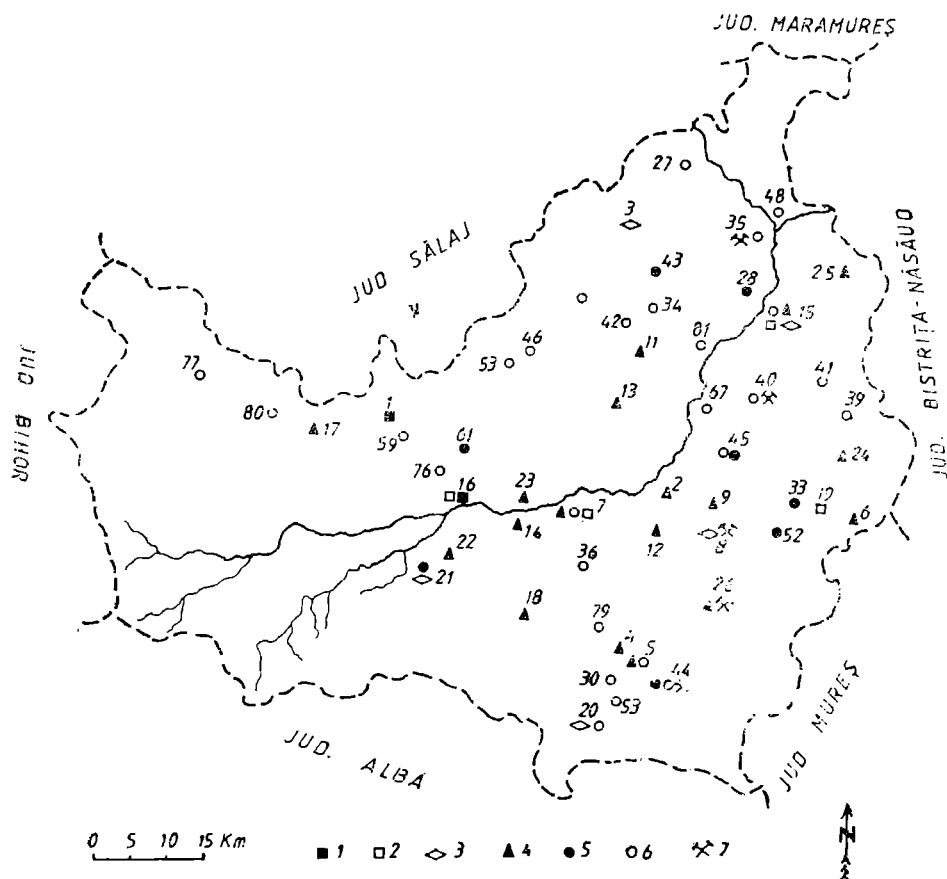
LES DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES ET MONÉTAIRES DANS LE DÉPARTEMENT DE CLUJ A L'ÉPOQUE DES DACES

(Résumé)

L'étude rassemble les informations publiées pendant les années concernant l'archéologie et les découvertes monétaires du territoire de l'actuel département de Cluj, à l'époque des Daces. Les découvertes sont rangées dans un répertoire qui permet quelques observations d'ordre historique: il y a une certaine concentration des traces correspondant à l'intervalle chronologique — 1er siècle av. J.C. — 1er siècle après J.C.; on peut remarquer la fréquence des trésors d'objets de parure en argent (à Bobilna, Cojocna, Someșu Cald) et trésors monétaires contenant des pièces gëto-daces mais aussi grecques (de Dyrrhachium, Apollonia Illyrica, Thasos,

Macedonia Prima) et républicaines romaines (trésors découvertes à Crişeni—Berchieş, Tîocu de Sus, Someşu Cald, Vişea etc.); on peut souligner aussi que la circulation monétaire a été présente depuis la seconde moitié du IIIème siècle av. J.C. jusqu'au Ier siècle après J. C. Ces données, qui suggèrent une certaine prospérité, une habitation stable et dense, contrastent avec les découvertes archéologiques — peu nombreuses et moins relevantes. La situation est explicable: si les trésors ont été découverts par hasard, les traces archéologiques proprement-dites doivent être étudiées par des fouilles systématiques; or, jusqu'aujourd'hui on n'a fouillé que deux sites daces: celui de Cluj—Someşeni et celui de Aghireşu-Fabrici.

Les sources historiques antiques (voir la note numéro 30) attestent dans ces régions un habitat dace assez important: Napoca, pas encore identifié sur le terrain, mais dont le nom a été repris par la ville romaine qui se trouvait jadis sur le territoire de l'actuelle ville de Cluj.

Descoperiri arheologice și monetare de epocă dacică în județul Cluj: 1 așezare fortată; 2 așezare deschisă; 3 tezaure de obiecte de joacă; 4 descoperiri izolate, semnalăre de puncte; 5 tezaur monetar; 6 monede izolate; 7 saline.

ZIDURILE DE PIATRĂ NEFASONATĂ LA DACO-GEȚI (Sec. II î.e.n.—I e.n.)

Descoperirile arheologice din ultimii ani au îmbogățit substanțial imaginea asupra fortificațiilor daco-getice, în special pentru perioada cuprinsă între secolele II î.e.n.—I e.n. De o atenție deosebită s-au bucurat fortificațiile cu ziduri de piatră. Dacă fortificațiile cu blocuri fasonate sînt îndeobște cunoscute (plan, materiale și tehnici constructive etc.),¹ zidurile din piatră nefasonată sau sumar fasonată legate cu lut și pămînt, s-au bucurat în mai mică măsură de o analiză amănunțită², fapt pentru care ne vom opri asupra lor în cele ce urmează.

Acest tip de ziduri e cunoscut în toate zonele locuite de daco-geți. Vom prezenta în continuare repertoriul așezărilor și cetăților³ ce utilizează astfel de ziduri ca elemente de fortificație, oprindu-ne doar asupra descrierii acestora întrucît celelalte aspecte au mai fost analizate în literatura de specialitate. Nu am inclus în repertoriu Bănița⁴ din cauza tehnicii de construcție deosebite care nu e specifică dacilor (ne referim la zidurile cu mortar)⁵; Blidaru⁶, pentru că zidul în *Opus incertum* de la incinta a doua (la construcția „cazematelor“) se leagă de o altă concepție constructivă (folosește și blocuri fasonate); Piatra Roșie⁷ unde incinta a doua implică de asemenea o altă modalitate de realizare; Sărățel⁸ unde poate fi un zid din piatră, pămînt și lemn⁹, sau de o construcție apropiată celei

¹ Din vasta bibliografie referitoare la această problemă menționăm: V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 133—134, 427—482; C. Daicoviciu, A. Ferenczi, *Așezările dacice din M. Orăștiei*, București, 1951, passim; C. Daicoviciu, *IstRom*, I, p. 319—323; M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din Sudul Transilvaniei*, București, 1966, passim; H. Daicoviciu, *Dacia¹²*, București, 1972, p. 202—232; idem, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 127—149; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa²*, București, 1977, p. 290—382; F. Marinescu, *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 14—15, 1981—1982, p. 42—56; I. Glodariu, *Arhitectura dacilor (civilă și militară)*, Cluj, 1983, p. 49—136; (în continuare *Arhitectura*); D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, București, 1984, p. 97—174; H. Daicoviciu, *Istoria militară a poporului român*, I, București, 1984, p. 110—118; etc.

² F. Marinescu, *op. cit.*, p. 50—51; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 62, 115, 123.

³ Vezi accepțiunile termenilor la I. Glodariu, *ActaMN*, XIX, 1982, p. 23—24; Idem, *Arhitectura*, p. 50.

⁴ O. Floca, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, p. 24—33.

⁵ R. Popa, *Sargeția*, XIII, 1977, p. 277—284.

⁶ C. Daicoviciu și colab., *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 124—147; idem, *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 219—228; idem, *MCA*, III, 1957, p. 263—270; VIII, 1962, p. 463—466; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Sarmizegetusa. Cetățile și așezările dacice din munții Orăștiei*, ed. II, București, 1962, p. 22—24; I. H. Crișan, Șt. Ferenczi, *MCA*, X, 1973, p. 70—73.

⁷ C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, passim; vezi și discuția asupra fortificației la D. Antonescu, *op. cit.*, p. 130—149.

⁸ N. Vlăsa, Șt. Dănilă, *MCA*, VIII, 1962, p. 341—347; Șt. Dănilă, *File de istorie*, Bistrița, 2, 1972, p. 85—87.

⁹ I. Glodariu, *Arhitectura*, p. 105.

cunoscute sub denumirea *murus gallicus*¹⁰; Zalha¹¹ unde nu s-au efectuat săpături arheologice.

1. *Casinu Nou* (jud. Harghita). Pe dealul „Cece“ platoul superior, de formă ovală, este înconjurat de un zid gros de 1,80 m, ridicat din piatră nefasonată legată cu pământ. Spre nord se află o terasă înconjurată și ea de un zid similar ale cărui capete se unesc cu zidul de pe platoul superior. Datarea cetății: secolele I î.e.n. — I e.n.¹².

2. *Cetățeni* (jud. Argeș). Pe latura de Sud a platoului pe care e amplasată cetatea, s-a ridicat un zid din piatră nefasonată, folosind ca liant lut și pământ. Lungimea zidului măsoară 56 m. Zidul avea cele două fețe lucrate din gresie nisipoasă fățuită, ordonat așezată și emplecton din pietre diferite, fără indicii de folosire a mortarului. El se păstrează pe înălțimea de 0,30—0,40 m și cu grosimea de 2—2,50 m. Tot în cetatea de la Cetățeni s-a dezvelit un turn-locuință de formă rectangulară (latura de Nord nu s-a păstrat) având grosimea zidurilor de 2 m iar lungimea laturilor păstrate de cîte 9 m în exterior și 5 m în interior. Zidurile au fost făcute din bolovani de riu și din bucăți de gresie nisipoasă locală, neprelucrată și fără indicii de folosire a mortarului. Laturile de Nord și Est au fost ridicate direct pe stîncă, iar cele de Sud și Vest pe un nivel dacic anterior. Datarea cetății potrivit fragmentelor ceramice descoperite: secolele II î.e.n. — începutul secolului I î.e.n. În nivelul de arsură al turnului s-a găsit un denar republican roman din 88 î.e.n.¹³.

3. *Cimpuri Surduc* (jud. Hunedoara). În punctul „La mănăstire“ zidul urmează în general marginile platoului antropogen al înălțimii și încinge o suprafață ovală (37 × 22 m). Zidul e construit din piatră brută locală legată cu pământ. Grosimea lui este de 1,50 m, iar înălțimea păstrată de 0,80—1 m. În preajma zidului, în partea interioară s-a găsit un strat gros de chirpic cu urme de lemn fasonat și nefasonat, strat ce se subțiază pe măsură ce ne îndepărtăm de baza zidului, dispărînd la 6—7 m. Acest strat dovedește — potrivit autorilor săpăturii — că de la o anumită înălțime zidul continuă din lemn și pământ.

În punctul „Cetățeaua“ aflat la cca 1 km de fortificația precedentă, pe un promontoriu prezentînd un platou circular (diametrul 25 m), deși nu s-a găsit un zid de piatră, se consideră că prezența lui ar putea fi indicată de conturul unui șanț lat de aprox. 1,65 m în care s-au mai păstrat bucăți de piatră de stîncă. Traseul lui a fost urmărit pe trei metri, întrucît a fost deranjat de intervenții ulterioare¹⁴.

4. *Covasna*. Pe culmea dealului „Cetății“ se află un platou elipsoidal (axele 38 × 98 m), sub care se întind spre Sud, Vest și Nord, trei terase. Pe marginea platoului se află un zid din piatră, cu fața exterioară sumar cioplită, la care s-a folosit ca liant lutul; grosimea zidului este de 3 m. La capătul superior al primei terase se află un val și un zid construit în aceeași tehnică cu a precedentului, avînd ambele lățimea de 4 m și distanța dintre ele de 1 m. În partea inferioară a terasei se află un alt zid gros de 3 m. Terasa a doua prezintă în partea interioară un zid gros de 3,8 m. Terasa a treia este înconjurată și ea de un val din pietre nefățuite legate cu pământ, grosimea fiind de 5 m. Construirea incintelor

¹⁰ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 314, 328.

¹¹ Gh. Lazarovici, *ActaMP*, I, 1977, p. 38—39.

¹² Z. Székely, *Muzeul regional Sf. Gheorghe. Almanah 1879—1954*, Tg. Mureș, 1955, p. 9; idem, *Aluta*, VIII—IX, 1976—1977, p. 53.

¹³ D. V. Rosetti, L. Chițescu, *BMJ*, XLII, 4, 1973, p. 55—58.

¹⁴ M. Valea, L. Mărghitan, *Sargeția*, IV, 1966, p. 65—73.

de piatră este datată la mijlocul secolului I î.e.n., iar sfârșitul cetății la începutul sec. II e.n.¹⁵.

Referindu-se la fortificațiile de aici, I. Glodariu afirma că existența pe aceeași latură a unui val și a unui zid apare ciudată și se întreba dacă nu cumva grosimea mare a zidului și a valului de pe terasa a doua și, respectiv, a treia, nu a rezultat din amenajarea acestora, prin adunarea bolovanilor la marginile teraselor pentru lărgirea suprafețelor acestora, în acest caz ele transformându-se într-un gen aparte de ziduri de terasă, rămânând ca elemente de fortificație doar zidurile ce înconging platoul și cele de pe marginea interioară a teraselor¹⁶.

5. *Cugir* (jud. Alba). Pe dealul „Cetate” săpăturile începute în 1977 și continuete până astăzi au dus la dezvelirea unei cetăți dacice cu două faze de locuire, prima datînd probabil din sec. III — II î.e.n., iar a doua din sec. I î.e.n. — I e.n. Acesteia din urmă îi corespunde și nivelarea virfului dealului în vederea amenajării unui platou și a terasei inferioare de N—V (amenajată și lărgită în acest moment); pe terasă s-a ridicat un zid din bolovani de riu, folosind ca liant lut și pămînt. La baza zidului se afla un strat de lut bătut, foarte omogen, constituind patul zidului. Pe el au fost clădiți bolovanii, lățimea zidului fiind de 2,50 m. La un moment dat, în cursul secolului I e.n. zidul a fost desființat iar piatra din el reutilizată la nivelarea podelelor unor locuințe aflate pe platoul superior și pe terasa inferioară, în spatele zidului. Săpăturile viitoare sperăm să aducă noi precizări¹⁷.

6. *Ghindari* (jud. Mureș). Pe malul stîng al Tîrnavei Mari se află un promontoriu cu un mic platou pe culme, în punctul „Ascuțișul Cetății” pe care a fost dezvelită o cetate dacică înconjurată de o incintă de piatră nefasonată legată cu pămînt; peste zidul dacic se suprapune o fortificație ovală de piatră la care s-a folosit ca liant varul¹⁸. Nu se pot face alte precizări privind datarea fortificației dacice.

7. *Orlovka* (raion Ismail, R. S. S. Ucraina). În stînga Dunării între lacurile Cahul și Cartal, se ridică o colină pe care s-a aflat o cetate dacică în sec. I î.e.n. — I e.n. (alături de urme din sec. VIII—VI î.e.n.; IV—III î.e.n.; II—III e.n.). Valul de pămînt al cetății era întrerupt în partea de N—V de un zid de blocuri de piatră cu emplecton fără mortar. N. Gostar credea că aici ar putea fi un turn de piatră, într-un unghi al fortificației¹⁹. Avînd în vedere tehnica de construcție, asupra căreia ne vom opri mai jos, zidul ar putea data din perioada statului dac.

8. *Piatra Neamț — Bîlca Doamnei* (jud. Neamț). Săpăturile arheologice mai vechi²⁰ și mai recente²¹, au evidențiat faptul că pe culmea propriu-zisă, unde este amplasată cetatea dacică, au avut loc lucrări de cioplire și netezire a stîncii pentru a se obține o suprafață plană de mari dimensiuni. N. Gostar susținea existența a două faze de locuire daco-getice cărora le-ar corespunde două faze de

¹⁵ C. Daicoviciu și colab., *SCIV*, I, 1, 1950, p. 119—120; Z. Székely, *Cumidava*, III, 1969, p. 103; idem, *SCIV*, XXIII, 2, 1972, p. 205; idem, *MCA*, X, 1973, p. 220—221.

¹⁶ I. Glodariu, *Arhitectura*, p. 94—95.

¹⁷ Inf. I. H. Crișan și F. Medeșet.

¹⁸ Z. Székely, *Cumidava*, III, 1969, p. 103; idem, *MCA*, IX, 1970, p. 302.

¹⁹ N. Gostar, *Latomus*, XXVI, 4, 1967, p. 987, 989.

²⁰ A. Nițu, I. M. Zamoșteanu, *MCA*, VI, 1958, p. 371; C. Mătasă, și I. M. Zamoșteanu, *MCA*, VIII, 1961, p. 339—372; N. Gostar, *Apulum*, V, 1965, p. 138; idem, *Cetăți dacice din Moldova*, București, 1969, p. 19—22.

²¹ V. Mihăilescu-Bîrliba, *Documente recent descoperite și informații arheologice*, București, 1984, p. 21—25.

fortificație. Zidul din piatră a aparținut fazei a doua și a urmat traseul unei palisade din prima fază. Pentru construirea zidului, stîncă nativă a fost nivelată cu un strat subțire de lut și piatră de stîncă, dintre care unele sumar fasonate prin dăltuire. În partea de jos blocurile sînt mai mari, dar pe măsură ce zidul se înalță ele devin tot mai mici. Emplectonul era format din blocuri de stîncă (mai rar bolovani de riu), prinse între ele ca și fața exterioară, cu lut și pămînt. De menționat că aceste pietre nu poartă urme de dăltuire. Astfel constituit zidul avea o grosime de 3,50 m. Deasupra zidului s-a observat în mai multe cazuri existența unei suprastructuri din lemn. O altă dovadă în acest sens o constituie urmele de arsură puternic vizibile pe pietrele din zid²².

Săpăturile reîncepute în 1980 de S. Sanie și V. Mihăilescu-Bîrliba, însoțite de mari lucrări de restaurare și consolidare, care au necesitat ample dezveliri de suprafață (cca 600 m²), au dus la constatarea că zidul ar fi avut rolul de a susține umplutura terasei superioare, ca și a uneia din cele inferioare, blocurile din miezul zidului constituind o umplutură masivă care avea menirea să mărească suprafața constructivă și s-o niveleze²³.

9. *Piatra-Neamț* — *Cozla* (jud. Neamț). La mică distanță de Bîtea Doamnei se află cetatea de pe Cozla, distrusă de lucrări edilitare moderne. O știre din 1904 menționează existența urmelor unui zid de piatră²⁴. Săpăturile arheologice ulterioare, reduse ca întindere, nu au confirmat existența lui²⁵. Pe baza materialelor descoperite, cetatea se datează în sec. I î.e.n. — I e.n.

10. *Polovragi* (jud. Gorj). Pe malul stîng al Oltețului, la ieșirea acestuia din Chei se ridică muntele Padeșul, pe ale cărui ramificații au fost dezvelite două fortificații dacice în punctele: „Cetățuia” și „La crucea lui Ursachi”. Fortificația din primul punct a cunoscut două faze. Zidul din piatră a fost ridicat în faza a doua și se întindea pe perimetrul fortificației din primul nivel (un val din piatră și pămînt cu palisadă) și pe terasa a doua Nord. Zidul, avînd 2 m grosime, era construit din blocuri de calcar (în proporția cea mai mare), unele cu urme de fasonare, precum și din blocuri din rocă cristalină sau din gresie, ultimele două aduse din împrejurimi. Ca liant s-a folosit lutul. Parapetul interior și cel exterior erau făcuți din blocuri mijlocii sau mari, iar emplectonul din piatră mai măruntă, existînd însă și numeroase excepții. Pe zid se ridica o „palisadă” avînd lemnul probabil acoperit cu lut. Ambele faze au sfîrșit în urma unor incendii²⁶.

Fortificația din punctul „la crucea lui Ursachi”, considerată cetate de refugiu se compunea dintr-un val pe laturile de Nord și de Est. (poate și pe cea de Sud unde eventual a fost spălat de ape). În prima fază valul a fost simplu. În faza următoare, pe latura de Est, valul a fost clădit din pietre de calcar nefasonate legate cu lut și pămînt, iar pe latura de Nord se afla o platformă lată de 2 m, groasă de 0,35—0,45 m, obținută printr-o calcinare pe loc a pietrelor de calcar. Deasupra s-a ridicat un zid din pietre de calcar legate cu lut. Tot acest sistem

²² N. Gostar, *Apulum*, V, 1965, p. 138; idem, *Cetăți dacice din Moldova*, p. 10—14.

²³ V. Mihăilescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 23—24.

²⁴ C. Mătasă, *BCMI*, XXXI, 97, 1938, p. 98.

²⁵ A. Nițu și I. M. Zamoșteanu, *MCA*, VI, 1958, p. 363—364; N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, p. 25.

²⁶ Al. Vulpe, V. Veselovschi-Bușilă, *Drobeta*, I, 1974, p. 142; F. Marinescu, *Crisia*, I, 1972, p. 79—85; idem, *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, X, 1977, p. 25—28.

era înglobat într-un val de piatră și pământ avînd lățimea de 10 m, iar înălțimea actuală de cca 2 m²⁷.

Referindu-se la fortificația din faza a doua, I. Glodariu, avînd în vedere platforma joasă de la baza „valului” presupune mai degrabă existența unei faze anterioare a acestuia, distrusă de un incendiu și apoi o nivelare pentru a se ridica „valul” din ultima fază. În acest caz construcția din prima fază putea fi un gen de zid cu fețele din lemn și piatră și cu emplecton din piatră, iar în a doua fază peste resturile zidului distrus, s-a ridicat altul, din piatră nefasonată legată cu pământ lutos. Grosimea de 5 m pe latura de Est și de 10 m pe cea de Nord ar fi putut rezulta din așezarea acolo a pietrelor provenite din lucrările de nivelare a platoului, în spatele unui zid de grosime obișnuită (2—3 m)²⁸.

11. *Racoș* (jud. Brașov). La intrarea dinspre Vest în defileul Oltului se află un mamelon numit „Pepeul Ormenișului” (în stînga rîului) care are pe culme un platou, iar pe versantul de SV, cîteva terase. Platoul este mărginit pe o latură de o prăpastie cu pereți verticali. Pe acest mamelon a existat o cetate dacică, fortificată cu un zid, care mărginea platoul pe celelalte trei laturi, avînd colțuri rotunjite, iar lungimea fiind de peste 110 m.

Platoul a luat naștere în urma terasării vîrfului dealului. În marginea platoului astfel constituit, a fost săpat în stîncă, patul zidului, mai lat decît acesta, într-o parte și-n alta, cu 0,15—0,20 m. După ce stîncă nativă a fost nivelată cu un strat subțire de lut, a fost ridicat zidul, din piatră locală, folosindu-se ca liant, lut și pământ; blocurile feței externe erau sumar fasonate. Grosimea zidului este de 2,50 m. În spatele zidului s-a constatat o nivelare, sub forma unor placaje de piatră ce alternează cu straturi de pământ. Cetatea a fost datată în sec. I î.e.n. — începutul sec. II e.n.²⁹.

12. *Racu* (jud. Harghita). În defileul Oltului pe dealul „Bogat” se află un platou oval (axele de 55 × 35 m) legat spre Sud de restul dealului printr-o șa. Fortificația dacică constă dintr-un zid de piatră nefasonată, folosind ca liant lutul, ce se întinde pe laturile de Nord, Est și Sud; panta de Vest e abruptă. Grosimea zidului este de 2,50—3 m. În epoca feudală s-a ridicat aici un zid de piatră cu mortar³⁰.

13. *Sighișoara* (jud. Mureș). Pe dealul „Turcului” s-a descoperit o importantă așezare de epoca bronzului, una dacică și urme de locuire romană. În 1902—1904, s-a descoperit un zid sec construit din piatră de riu legată cu pământ, avînd lățimea de 1,50 m iar înălțimea păstrată de 0,50 m. El a fost urmărit pe distanța de 27 m. Alte detalii asupra fortificației lipsesc. Datarea așezării dacice: sec. II î.e.n. — începutul sec. II e.n.³¹.

14. *Șeica Mică* (jud. Sibiu). Pe promontoriul „Cetate” ce se ridică cu 30—40 m față de zona din jur și avînd un platou măsurînd 650 × 25 m, au fost descoperite vestigii aparținînd culturii Sighișoara—Wietenberg, epocii hallstattiene, epocii Latène (sec. I e.n.), epocii romane și prefeudale. Platoul a fost fortificat de la Sud spre Nord cu șase linii de apărare, compuse din valuri și șanțuri, pe linia a treia

²⁷ Idem, *Crista*, I, 1972, p. 85—86; idem, *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, X, 1977, p. 28—29.

²⁸ I. Glodariu, *Arhitectura*, p. 81.

²⁹ Inf. I. Glodariu.

³⁰ A. Ferenczi, *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 283—288; Z. Székely, *Cumidava*, III, 1969, p. 103; idem, *MCA*, IX, 1970, p. 304.

³¹ K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara — Schässburg*, Bonn, 1971, p. 6—7.

menționându-se un „zid sec”. Săpăturile restrinse nu au putut preciza datarea fortificației, dar zidul potrivit tehnicii de construcție ar putea fi dacic³².

15. *Zetea* (jud. Harghita). Pe colina „Cetății” se află un platou oval (46 × 26 m), iar pe pante citeva terase încinse cu un val și șanț. Platoul era înconjurat cu un zid de piatră legată cu pământ, gros de 1,80 m. Datarea cetății: sec. I î.e.n. — I e.n.³³.

16. *Zidovar* (R. S. F. Iugoslavia). Pe malul râului Caras se ridică un tell cu pante abrupte și prezentînd un platou oval locuit în epoca bronzului, epoca hallstattiană și în Latène. Fortificația constă dintr-un zid de piatră legată cu pământ. Ea a aparținut epocii Latène, fără a putea fi datată cu precizie. Locuirea din această epocă începe probabil în sec. II î.e.n.³⁴.

Ne vom opri în continuare asupra unor aspecte ale tehnicii de construcție. După cum s-a putut observa, materialul folosit, provine în general din amenajarea platourilor superioare și a teraselor, prin tăierea virfurilor și pantelor dealurilor. Astfel de terasări au fost documentate cu certitudine, pentru cetățile de la Cîmpuri—Surduc — „La mănăstire”, Cugir, Piatra Neamț—Bîtea Doamnei, Polovragi, Racoș; se poate presupune că ele au fost practicate și în alte cetăți.

Zidurile au fost ridicate pe marginile platourilor și a unor terase inferioare. Mai întîi se săpa în stîncă un pat orizontal, mai larg cu cîțiva centimetri decît grosimea viitorului zid (Cîmpuri—Surduc, Cugir, Bîtea Doamnei, Racoș). Stîncă nativă era apoi nivelată cu lut bătut, după care se ridica zidul. Acesta putea fi ridicat uneori direct pe stîncă, situație existentă la Cîmpuri—Surduc — „Cetățuie”, unde s-a practicat un șanț pentru ridicarea zidului (dacă într-adevăr a existat acolo un zid), sau la Cetățeni unde două din laturile turnului locuință au fost ridicate astfel.

Zidurile s-au ridicat din pietre de mărimi variabile, în unele cazuri cele de pe fața externă fiind fasonate sumar (Cetățeni, Covasna, Bîtea Doamnei, Polovragi, Racoș). Liantul îl constituia pămîntul și lutul. I. Glodariu presupunea, din motive de rezistență, „utilizarea pămîntului amestecat cu apă ce suplinea în parte liantul din nisip sau lut”³⁵.

În spatele zidurilor s-a constatat în mai multe locuri, depunerea de pămînt și piatră în straturi succesive, în vederea asigurării unor suprafețe plane și pentru lărgirea platourilor și teraselor. Acest fapt, bine observat la Racoș, explică după părerea noastră, impresia de „zid de susținere a umpluturii terasei” întîlnit la Bîtea Doamnei. De asemenea, acest fapt explică și grosimea deosebită a zidurilor de la Covasna, grosime dată probabil de succesiunea unui placaj de pietre și pămînt dispuse în straturi, în spatele zidului. Aceeași situație poate că există și la Polovragi — „La crucea lui Ursachi”, situație remarcată deja de I. Glodariu³⁶. Situația este oarecum analoagă cu cea surprinsă de D. Antonescu la incinta de pe platoul superior de la Piatra Roșie, unde în spatele zidului, în *opus quadratum*,

³² K. Horedt, *SCIV*, XV, 2, 1964, p. 187—204.

³³ Z. Székely, *Zetevára*, Sf. Gheorghe, 1949, p. 5—8; idem, *Cumidava*, III, 1969, p. 102; G. și I. Ferenczi, *MCA*, X, 1973, p. 345—346.

³⁴ B. Branko-Gavela, *Keltski oppidum Zidovar*, Beograd, 1952, o atribuie celților. O serie de alți cercetători o atribuie dacilor; H. Daicoviciu, *Iliri și daci*, Cluj—București, 1972, p. 72; I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 319; L. Mărghitan, *Studii dacice*, Cluj—Napoca, 1981, p. 91—92. S-a emis și opinia că fortificația, inițial a celților scordisci, a fost ocupată de daci în timpul expedițiilor lui Burebista împotriva scordiscilor și utilizată apoi de ei: I. Glodariu, *Arhitectura*, p. 54, nota 218.

³⁵ I. Glodariu, *Arhitectura*, p. 62.

³⁶ Vezi nota 27.

s-a procedat la umplerea spațiului dintre zid și panta naturală, pînă la nivelul platoului, creîndu-se astfel o contrapantă necesară scurgerii apei spre interiorul incintei, de unde era evacuată apoi, într-un fel oarecare. Avînd în vedere acest detaliu, D. Antonescu vorbește de zidul de incintă, ca de un zid de susținere a unei terase amenajate³⁷.

Umplutura din spatele zidurilor avea deci, și rolul de a canaliza apa ce s-ar fi adunat acolo, placajul de pietre împiedicînd pătrunderea apei, iar eventualele infiltrări nefiînd de natură să pericliteze stabilitatea construcției. În locurile unde această modalitate constructivă nu este documentată problema scurgerii apei era rezolvată probabil în alt mod, care în situația actuală nu poate fi încă precizat.

În ceea ce privește rolul acestor ziduri, de susținere a umpluturii teraselor, nu trebuie uitat că e vorba de cetăți și zidurile aveau menirea de a-i proteja pe apărători. Deci ele susțineau terasele dar totodată reprezentau elemente de fortificație.

Sînt necesare încă anumite precizări privitoare la tehnica de construcție a unor ziduri. Acolo unde stîncă dealurilor este friabilă pentru construirea zidurilor s-a folosit material adus din altă parte. Aceasta este situația zidurilor de la Cugir unde s-au utilizat bolovani de rîu și poate situația de la Sighișoara unde e semnalată construcția zidului din același material. La Cetățeni zidul de incintă este realizat din piatră locală, dar la construcția turnului-locuință s-au folosit bolovani de rîu și gresie nisipoasă locală. Situația s-ar putea explica prin faptul că turnul-locuință ar putea să dateze dintr-o perioadă ulterioară construirii zidului de incintă, avînd în vedere și faptul că două din laturile construcției au fost ridicate pe un nivel de locuire dacic mai vechi. De asemenea, bolovani de rîu s-au folosit, în mică măsură, și la umplutura zidului de la Bîtea Doamnei, iar la Polovragi alături de blocuri de calcar s-au folosit și blocuri de rocă cristalină și gresie. Se poate deci afirma că materialul constructiv depindea și era adaptat condițiilor din fiecare zonă.

Grosimea zidurilor variază între 1,50 m (Polovragi, Sighișoara) și 3,50 m (Bîtea Doamnei), iar înălțimea păstrată este în general de cca 1 m (blocurile prăbușite indică o înălțime inițială mai mare).

Unele ziduri continuau de la o anumită înălțime ce nu poate fi precizată, cu o suprastructură din lemn și pămînt, după cum s-a constatat la Cîmpuri—Surduc — „La mănăstire“, Bîtea Doamnei, Polovragi.

În alte locuri unde nu s-au constatat urmele unor astfel de suprastructuri ale zidurilor, ele erau construite probabil în întregime din piatră. În ambele situații e greu de dat o soluție în ceea ce privește amplasamentul așa-numitelor „drumuri de rond“. Ar putea fi vorba, fie de platforme de luptă construite din lemn în spatele zidurilor ale căror urme nu s-au păstrat, birnele nefiînd înfipte în pămînt, cum opinează I. Glodariu³⁸, fie de continuarea feței externe, restul coamei rămînînd cu „drum de rond“, la fel cum explică D. Antonescu situația zidului în *opus quadratum* de la Piatra Roșie³⁹. În cazul zidurilor cu umplutură în spatele lor aceasta ar putea fi utilizată în acest scop, zidurile nefiînd în acest caz prea înalte (cca 1,50 m față de nivelul de călcare din spatele zidului). Indiferent de soluție, problema rămîne deschisă.

³⁷ D. Antonescu, *op. cit.*, p. 136—138, fig. 74.

³⁸ I. Glodariu, *Arhitectura*, p. 115.

³⁹ D. Antonescu, *op. cit.*, p. 138.

În concluzie, în perioada sec. II î.e.n. — I e.n. daco-getii au construit, alături de cunoscutele ziduri în *opus quadratum* și ziduri din piatră nefasonată legată cu lut și pământ, mai accesibile din punct de vedere tehnic și avînd o răspîndire mai largă.

AUREL RUSTOIU

THE DACO-GETIC UNPOLISHED STONE WALLS (II B.C. — I A.D.)

(Summary)

The present study deals with the Daco-Getic systems of fortification taking into account a less discussed aspect, namely the problem of the unpolished stone-wall fortifications.

The main assumption which can be made when speaking of these is that the zone-specific building material used in the walls was obtained by levelling the tops and the slopes of the hills. The walls were built along the brinks of the hill's previously arranged up plateaus and down terraces. The material used for consolidation was a mixture of clay and soil. In some cases the walls were presumably continued upwards with wooden palisades.

The conclusion which can be drawn is that between II century B.C. and I A.D. the Daco-Getic fortifications included, besides the well-known walls in *opus quadratum*, the unpolished stone walls, extending on an even larger geographical area than the former ones.

RECENZII

Linda Ellis, *The Cucuteni-Tripolye Culture. A Study in Technology and the Origin of complex Society*, B.A.R., International Series 217, Oxford, 1984, 221 p., + X p., 76 fig. și 27 hărți în text.

Implinirea a 100 de ani de la începerea cercetărilor dedicate culturii Cucuteni a prilejuit, pe lângă organizarea unui simpozion internațional (Iași—Piatra Neamț, 24—24 septembrie 1984), și câteva apariții editoriale.

Între acestea din urmă se numără și cartea Lindei Ellis, și ea ca și celelalte fiind dedicată aniversării centenarului cercetărilor (v. p. VIII) prilejuite de descoperirea stațiunii eponime (v. și A. Nițu, *Formarea și clasificarea grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni—Tripolie*, Iași, 1984, Anuarul institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, (supliment V); D. Monah, *Șt. Cucos, Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985).

Volumul este conceput și structurat astfel: o primă parte compusă din: *Introducere* (p. VI—VII), *Lista ilustrațiilor* (p. VIII—IX) și o *Notă asupra transliterației numelor de locuri* (p. X). Urmează capitolul I intitulat *Tehnologie și societate* (p. 1—18). Capitolul II, *Originea și dezvoltarea culturilor neolitice târzii-calcolitice din nord-vestul Mării Negre*, este subîmpărțit în trei subcapitole: II.A, *Introducere* (p. 9), II.B, *Perioada Pre-Cucuteni*, (p. 9—29), II.C, *Secvența Cucuteni*, (p. 30—80). Cel de al treilea capitol este și el subîmpărțit în patru subcapitole după cum urmează: III.A, *Geologia materiilor prime utilizate în producerea ceramicii* (p. 81—91), III.B, *Procesele formative*, (p. 92—129), III.C, *Procesele de ardere* (p. 130—158), și III.D, *Concluzii*, (p. 159—170). Capitolul IV, *Concluzii: Rolul tehnologiei în evoluția socio-economică* (p. 171—210), cuprinde și el patru subcapitole: IV.A, *Introducere* (p. 171), IV.B, *Paleodemografia și evoluția socio-economică*, (p. 172—199), IV.C, *Piretologia și rolul său în evoluția socio-economică*, (p. 200—207), și IV.D, *Concluzii*, (p. 208—210). Urmează o listă a bibliografiei folosite (p. 211—221).

Introducerea la Cap. I (p. 1—8) constituie de fapt nu numai o trecere în revistă a părerilor exprimate de-a lungul timpului de unii sau alții dintre cercetători asupra rolului jucat în cadrul societății umane de tehnologie ci o atenționare a cititorului asupra intențiilor autoarei, o prezentare sumară a opțiunii sale asupra unui mod de a interpreta datele oferite de cercetările arheologice. Ea are astfel în vedere și relațiile existente între tehnologie și societatea umană (p. 1), plecând de la afirmația că „organizarea socială a unui popor este nu numai dependentă de tehnologia sa, dar este determinată într-o mare măsură ... de ea...” (L. White). Sînt astfel trecute în revistă opiniile exprimate de G. C. MacCurdy, V. G. Childe (uncalta „simbolizează un întreg sistem economic și social... Poporul de bronz care îl înlocuiește pe cel de piatră nu este numai o uncaltă mai bună, ci ea presupune o structură economică și socială mai complexă” — p. 2), C. Thomsen, M. Sahlin și C. Renfrew.

Analizînd relațiile existente între tehnologie, societate, timp și cultură, L.E. ajunge la concluzia că: „tehnologia... nu trebuie să fie folosită ca un element de timp, ci în întregul ei să fie studiată de-a lungul timpului în conjuncție cu alte date socio-culturale” (p. 4). Din acest punct de vedere, studiul datelor oferite de cercetările asupra culturii Cucuteni privind „evoluția socială... și rolul dezvoltării tehnologice” (p. 5) poate oferi suportul înțelegerii structurii și organizării sociale în perioada dată. L.E. subliniază că perioada de timp în care evoluează cultura Cucuteni este extrem de importantă, ea reprezentînd de fapt perioada de timp cuprinsă între neolitic și epoca bronzului, în care se manifestă mari transformări tehnologice, pe care autoarea le urmărește mai ales în planul producției ceramice. Pentru aceasta are totuși în vedere așezările, densitatea și tipurile lor.

calitatea și volumul producției ceramice, specializarea în producție (de ex. tipurile de locuințe-atelier).

Capitolul II își propune prezentarea tipologiei ceramice începând din cultura Precucuteni („The Pre-Cucuteni period“). Sunt prezentate pe scurt tipurile de rezăuri și cele de locuințe. Tot sumar sint prezentate câteva date privind economia triburilor precucuteniene, numai pe baza analizei resturilor osteologice și a celor de plante, fără a se încerca nici o concluzie.

Un subcapitol (II.B.4) este rezervat originii, defuziunii și contactelor culturii Precucuteni cu celelalte culturi învecinate. Sint astfel discutate opiniile exprimate în legătură cu aportul culturilor Boian și liniară la geneza sa, L.E. accentuând importanța primeia.

„Secvența Cucuteni“ (II.C) are rezervate paginile următoare. Referindu-se la istoricul cercetărilor, L.E. remarcă și unele aspecte legate de terminologia folosită, uzitarea termenilor Cucuteni și Tripolie în paralel sau numai una dintre ele dând naștere la mari greutăți. Avînd în vedere faptul că această cultură apare și se dezvoltă de la început pe teritoriul României, că cea mai veche secvență cronologică apare în același teritoriu și că tipologia ceramicii și cronologia culturii sînt cel mai bine fundamentate tot aici, ea înclină în mod just pentru folosirea numelui de Cucuteni (p. 30). Totuși, avînd în vedere că marea cantitate de articole și studii publicate folosesc cînd unul cînd altul dintre termeni, ceea ce îngreunează în mod considerabil înțelegerea problemelor, optează pentru „împovărătoarea“ soluție a folosirii termenului de Cucuteni/Tripolie.

În continuare sint prezentate pe scurt criteriile folosite în periodizarea culturii Cucuteni de către diverși cercetători (H. Schmidt, Vl. Dumitrescu, T. S. Passek, S. N. Bibikov, V. Dergacev, V. I. Markevici și alții), subliniindu-se faptul că periodizarea și cronologia folosite de către istoriografia românească sint mult mai bine fundamentate (p. 32 și 42).

Pe de altă parte, L.E. subliniază pe baza studiilor preexistente în istoriografia românească și sovietică și faptul că pe toată aria de răspîndire a acestei culturi apar și aspecte regionale care trebuie studiate și în cadrul interrelațiilor lor dia-cronice.

O problemă importantă și care în mod firesc atrage atenția tinerei cercetătoare este aceea a stilurilor decorative ale ceramicii cucuteniene și, în cadrul acestui studiu, aspectul succesiunii stilurilor și grupelor stilistice în mod deosebit. L.E. remarcă o „schimbare dramatică“ (p. 47) a decorului pictural al ceramicii cucuteniene începînd cu faza A—B. Evoluția ulterioară este pusă în principal pe seama faptului că, prin realizarea unui decor „mai puțin împovărător“ (p. 48), artistul ar fi cîștigat timp și energie pentru realizarea „motivelor individuale“, iar prin micșorarea suprafețelor pictate s-ar fi cîștigat timp în favoarea creșterii cantității de vase produse. Ne oprim mai mult asupra acestei probleme deoarece este tipică pentru analiza și interpretarea unilaterală a unor date arheologice, în cazul de față „tehnologică“.

Cunoaștem acum că schimbarea stilului decorului de la faza A la A—B nu a fost deloc „dramatică“. Decorul vaselor de la Drăgușeni (ca să cităm numai un exemplu) demonstrează evoluția firească a stilului ceramicii A—B și a grupelor sale stilistice din cel al fazei A.

În ceea ce privește evoluția decorului în faza B, acesta a fost analizat și publicat ca atare (vezi lucrările publicate de A. Nițu) în suficientă măsură ca să nu putem pune evoluția decorului în principal pe seama eficienței și a timpului necesar pentru pictarea vaselor. Nu trebuie niciodată pierdut din vedere că, în cazul decorului, acesta reprezintă o formă de manifestare artistică a cărei funcționalitate și evoluție este în principal determinată de cu totul alte cauze.

Un scurt paragraf (II C5) este în continuare rezervat datărilor absolute. L.E. menționează datele C₁₄ cunoscute pînă în prezent, remarcînd faptul că începutul fazei Cucuteni A poate fi încadrat cu aproximație în jurul anilor 3600 î.e.n. iar faza Cucuteni B/Tripolie C între 3000 î.e.n. și 2920 î.e.n. în timp ce perioada de tranziție la epoca bronzului este considerată a fi cuprinsă între 2840 și 2390 î.e.n. Ne limităm doar să subliniem faptul că mai bine cu un deceniu în urmă. Vl. Dumitrescu a arătat (într-un articol citat de L.E.) că, dacă data C₁₄ pentru așezarea de la Valea Lupului indică aproximativ data de 3000 î.e.n., aceasta nu coincide cu sfîrșitul culturii Cucuteni, care trebuie să fie avut în vedere către 2600 î.e.n. Această periodizare a și fost acceptată de altfel de majoritatea cercetătorilor, ea reflectînd situația reală, și de această din urmă dată ar fi trebuit să țină cont și

L.E., mai ales că această opțiune are serioase repercusiuni pentru cronologia perioadei ulterioare.

În subcapitolul următor, (II C6), rezervat amplasării așezărilor și construcției locuințelor, autoarea crede că așezările erau amplasate în locuri variate dar de preferință „cu accesibilitate limitată” (p. 49).

În cazul existenței sistemelor defensive — șanțuri de apărare rareori asociate cu valuri de pământ — ar fi trebuit subliniat faptul că ele sînt foarte rare în comparație cu numărul total al așezărilor cunoscute pînă în prezent.

În ceea ce privește sistemul de construcție al locuințelor, sînt prezentate datele avute la dispoziție din literatura de specialitate. L.E. este de acord cu existența locuințelor cu etaj menționate de colegii sovieticii, dar, adăugăm noi, în general datele prezentate despre astfel de construcții credem că nu sînt încă suficient de convingătoare. O remarcă asemănătoare poate fi făcută și în cazul exprimării „pre-dilecției pentru construirea de locuințe pentru 2—4 familii” în cazul fazei Cucuteni B (= Tripolie C), afirmație care nu poate fi acoperită integral de datele pe care le avem la dispoziție.

Mult prea puțin spațiu este rezervat „Economiei” (IIC7 — p. 54). Un paragraf enumeră speciile de plante cultivate, iar un al doilea amintește speciile de animale determinate la Halepje, Polivanov Iar și Berezoivskaia, aceasta în condițiile în care și în literatura românească și în cea sovietică avem numeroase studii și sinteze (vezi de exemplu o recentă apariție: Vladimir Dumitrescu, Alexandra Bolomey, Florea Moșanu, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie*, București, 1983, dest. ar mai putea fi enumerate și altele, apărute cu mult timp înainte). În continuare (subcapitolul IIC8), sînt prezentate „contactele culturale și schimbările tehnologice”. Analiza decorului ceramicii este făcută mai ales din punctul de vedere al tehnologiilor folosite pentru realizarea sa, fiind subliniată posibilitatea preluării unor din mediul culturii Petrești sau Gumelnița.

Capitolul III are în vedere mai multe probleme: prezentarea geomorfologică a depozitelor de materii prime folosite în producerea vaselor (cu precădere în arealul dintre Carpați și Prut — subcapitolele III A, III A₁, III A₂, III A₃, III A₄, a proceselor formative ale acestora (III B), prepararea lutului (III B₁), producerea vaselor (III B₂) și realizarea decorului (III B₃). Argumentația prezentată este completată de hărți cu răspîndirea resurselor — pentru depozitele de mangan (în România), cu așezările cucuteniene din județul Suceava amplasate în preajma depozitelor de mangan de la Bistrița și una cu așezările de unde L.E. a analizat fragmente ceramice. De asemenea sînt prezentate grafice cu stratigrafia geologică a Miocenului în estul României și cu compoziția depozitelor de mangan din Carpații Orientali, Podolia și Ucraina. Mai sînt prezentate analizele și fragmentele ceramice cucuteniene analizate precum și diagramele analizelor făcute prin metodele fluorescenței cu raze X și a difracției de raze X, pentru determinarea compoziției unor fragmente ceramice sau a pigmentilor din pictură.

Desigur că din punctul nostru de vedere sînt interesante investigațiile autoarei, mai ales că ele sugerează, pe lângă concluzii, și posibilele cercetări ce vor trebui făcute în viitor. Evidențierea folosirii manganului pentru obținerea culorii negre (p. 92) este extrem de utilă. De asemeni, importante sînt concluziile determinate de analizele făcute unor fragmente ceramice provenind de la Podei—Tg. Ocna, Poduri sau Văleni, unde este demonstrată folosirea a două feluri de lut, dar numai pentru așezarea din acest punct și nu și în așezările înconjurătoare (p. 93).

În continuare sînt prezentate descoperirile de la Varvarovka VIII, unde s-au descoperit dovezi clare asupra folosirii unei roți primitive de olărie. Folosirea sa și în arealul vestic al culturii este demonstrată și de analizele făcute de autoare în cazul unor fragmente ceramice. L.E. crede că aceasta a fost folosită începînd din faza Cucuteni A—B.

În strînsă legătură cu cele de mai sus, sînt discutate cuptoarele neolitice de ceramică, descoperite în neoliticul românesc și de pe întreg arealul culturii Cucuteni, ca și locuințele descoperite la Petreni și Varvarovka și care pot fi considerate drept ateliere de olărie. Semnificația acestor descoperiri nu a scăpat autoarei, care are astfel în vedere unele din elementele cele mai importante legate de aceste descoperiri, pe care le discută în capitolul următor.

Capitolul IV — rezervat concluziilor — are drept subiect principal „rolul tehnologiei în evoluția socio-economică”. Plecînd de la datele avute la dispoziție, L.E. subliniază faptul că se poate observa o creștere demografică al cărei vîrf poate fi considerată ultima fază de existență a culturii, în care se generalizează

sistemul de dispunere a locuințelor în cercuri concentrice. Pentru această perioadă extrem de interesante sînt observațiile făcute în estul arealului unde au fost detectate așezări cu un mare număr de locuințe (între 200 și 1200), fapt care, alături de locuințele specializate pentru producția de vase și de altele destinate păstrării proviziilor, o face să afirme existența unei organizări sociale avansate.

În ceea ce privește estimările demografice, atrage atenția pe bună dreptate că nu toate construcțiile trebuie considerate ca fiind locuințe, observație ce îndeamnă la prudență și în același timp la controlul prin săpături a prospecțiunilor existente deja.

Dar este important totuși sistemul de amplasare al locuințelor, iar în cazul zonelor mai bine cercetate — dispunerea așezărilor. Astfel, așezări avînd o suprafață cuprinsă între 250 și 400 ha au între ele o distanță aproximativ egală de 10—15 km, în jurul lor gravitînd așezări mai mici. Această situație este subliniată și considerată ca avînd anumite semnificații sociale și chiar politice. Desigur că din acest punct de vedere lipsa necropolelor constituie un mare handicap în vederea afirmării posibilității existenței unor structuri sociale deosebite, care, teoretic, ar putea fi surprinse în astfel de complexe.

În ceea ce privește ceramica, L.E. subliniază din nou existența vaselor mari, ale căror dimensiuni le face improprie pentru uzul cotidian, ci mai curînd pentru depozitarea proviziilor. În același scop crede că erau folosite vasele voluminoase, bitronconice, și ele numeroase, situație determinată de creșterea populației și implicit de creșterea necesităților acestora în perioadele mai vitrege ale anului (de ex. iarna).

Posibilitățile bune de trai oferite de cadrul geografic al arealului ocupat de comunitățile culturii Cucuteni au determinat deci creșterea populației care în același timp a trebuit să-și satisfacă în mai mare măsură unele trebuințe, între care ceramica în viziunea L.E. ocupă un loc esențial. Necesitatea producerii unui număr tot mai mare de vase a determinat astfel implicit reducerea suprafeței pictate a acestora.

După cum reiese destul de clar din această trecere în revistă a sumarului volumului și a problematicei sale, multe aspecte ar trebui analizate și clarificate. Dar dintre problemele susceptibile a fi discutate și a căror precizare se impune ne vom opri doar asupra cîtorva, în limitele spațiului pe care o asemenea prezentare ne-o îngăduie.

Una dintre cele mai importante este aceea de a vedea în ce măsură conținutul volumului corespunde titlului. De altfel, credem că aceasta este una din principalele lacune ale sale, căci L.E. ar fi trebuit să aibă în vedere de asemenea unele și obiectele de podoabă luate din piatră, os, corn și metal. Tehnicile folosite pentru realizarea acestor categorii de piese sînt și ele extrem de interesante și din nefericire au fost complet eliminate. Prelucrarea metalului, frecvența și difuziunea pieselor de metal sînt de exemplu definitorii nu numai pentru cultura Cucuteni ci pentru întreaga epocă și în această problemă există o literatură impresionantă, a cărei parcurgere ar fi putut-o ajuta foarte mult în elucidarea unor probleme. Aceasta cu atît mai mult cu cît tehnicile și instalațiile folosite pentru producerea ceramicii au constituit o etapă necesară și premergătoare celei în care a fost folosit metalul.

De o completă ignorare se bucură aproape întreaga bibliografie referitoare la economia triburilor purtătoarelor culturii Cucuteni, unele date fiind preluate la a doua mînă. În acest sens cercetarea românească a făcut progrese serioase și ignorarea lor nu poate să ducă la o justă și completă înțelegere a stadiului dezvoltării civilizației ceramicii pictate.

Studiul atent al tuturor categoriilor de informații ar fi determinat-o în mod sigur pe L.E. să înțeleagă necesitatea cunoașterii nu numai a caracteristicilor solului și a structurii sale geomorfologice, ci și a aprofundării datelor privitoare la alte categorii de materii prime indispensabile omului, între care un loc extrem de important îl are sarea. Un elocvent exemplu ne poate fi dat de harta 11a (p. 86—87) unde sînt prezentate localitățile unde au fost descoperite așezări cucuteniene din județul Suceava și care au fost puse de L.E. (conform legendei hărții) pe seama apropierii de sursele de mangan. Dar în punctul F (Solca—„Slatina Mare”) au și fost făcute cercetări arheologice ale căror rezultate sînt publicate și care certifică cu maximă siguranță faptul că așezarea trebuie pusă numai în legătură cu slatinile din imediata apropiere. Este numai un exemplu. Și ele mai pot continua.

În același sens, parcurgerea mai atentă a bibliografiei ar fi ajutat-o să-și dea seama de faptul că stabilirea fazelor, etapelor și secvențelor cronologice ale culturii Cucuteni a avut în vedere nu numai simpla constatare a prezenței unor categorii ceramice sau grupe stilistice ci și frecvența lor de apariție, astfel încât subîmpărțirile fazelor A, A—B și B pot fi considerate cu toată siguranța ca momente ale unui proces cultural evolutiv, iar nu în totalitate aspecte regionale sincrone. Și în acest caz studiile publicate de Vl. Dumitrescu, A. Nițu și M. Petrescu-Dîmbovița sînt elocvente, ele constituind în același timp puncte de referință în literatura de specialitate românească, care a contribuit în mare măsură în ultimele decenii la îmbunătățirea și completarea sistemului propus de H. Schmidt.

Dar desigur că aceste câteva observații ale noastre nu împiedică asupra lucrării, care are serioase merite. Efortul depus de L.E. în sensul cunoașterii unei bibliografii și a unei problematice extrem de vaste este remarcabil, mai ales dacă avem în vedere și perioada scurtă în care le-a efectuat.

Notabile sînt în acest sens contribuțiile personale ale autoarei, care, dacă s-ar fi rezumat la prezentarea și discutarea unui singur aspect, acela al tehnologiei folosite pentru producerea ceramicii, ar fi putut realiza un volum mult mai echilibrat și mai egal în valoare.

Și nu în ultimul rînd dorim să subliniem atașamentul L.E. față de problema studiată și față de cultura în cauză, ceea ce îi va permite, credem, în viitor să-și aducă contribuția în mai mare măsură la aprofundarea cunoașterii unei epoci extrem de interesante.

D. N. POPOVICI

Hadrian Daicoviciu, *Portrete dacice (Dromichaïtes, Burebista, Deceneu, Decebal)*, seria de știință popularizată „Domnitori și voievozi” (nr. 24), Editura Militară, București, 1984. Cuprinde 171 p. de text, cu note (la sfîrșitul fiecărui capitol) și 8 planșe cu 20 fotografii și 3 hărți.

Cuvînt înainte, p. 5—8; *Dromichaïtes*, p. 9—29; *Burebista*, p. 30—88; *Deceneu*, p. 89—107; *Decebal*, p. 108—180; Cuprins, p. 181—182; Lista aparițiilor în seria „Domnitori și voievozi”, p. 182—183.

Deși dedicată unui cerc larg de cititori mai puțin avizați în problemele istoriei antice ale României, această penultimă carte a profesorului universitar Hadrian Daicoviciu lasă să se întrevadă încă odată personalitatea și acribia regretatului dascăl clujean.

După cum însuși autorul mărturisește în *Cuvînt înainte*: „O anumită epocă istorică poate fi privită prin prisma personalităților pe care le-a generat și care și-au pus apoi amprenta asupra ei. O încercare de acest gen nu înseamnă a reduce istoria la biografia personalităților; ea reprezintă o modalitate de reconstituire a trecutului, care se poate dovedi izbutită dacă istoricul nu uită nici o clipă că personalitățile trebuie situate cu consecvență în contextul epocii lor, că ele însele sînt un produs al istoriei făurite de mase... Cartea de față este o asemenea încercare”. Iată de ce Hadrian Daicoviciu se apleacă cu atîta mîlgă asupra prezentării vieților lui Dromichaïtes, Burebista, Deceneu și Decebal, considerîndu-i, pe bună dreptate, cele mai proeminente figuri ale antichității dacice. Și tocmai fiindcă Hadrian Daicoviciu analizează profund izvoarele literare din vechime, acestea vorbesc cel mai mult despre cei patru mari bărbați de stat daci.

În capitolul prim despre *Dromichaïtes*, profesorul clujean se ocupă de evenimentele care s-au petrecut aproximativ între anii 300—292 î.e.n. și care au avut ca bază conflictele dintre acest conducător localnic și diadohul Lisimah. Dacă numele căpeteniei gete n-a fost încă satisfăcător explicat de către specialiști, dacă nu se știe nimic despre originea, tinerețea, familia lui Dromichaïtes și nici despre faptele sale anterioare și ulterioare cîcenirii cu generalul macedonean, ajuns rege al Traciei, se știe însă că evenimentele amintite s-au petrecut în perioada începutului a celei de-a doua vîrste a fierului (Latène) și că realitățile social-politice ale timpului îl obligă cu justețe pe autor să-l considere pe Dromichaïtes „drept un șef de trib sau, mai degrabă, de uniune tribală, deși izvoarele antice îi atribuie consecvent titlul de rege”. Faptul că Lisimah a fost făcut prizonier și apoi i se

redă libertatea (cu cunoscuta și pilduitoarea scenă a banchetului, care se pare că este numai o fabulă cu circulație în rîndurile cronicarilor antici, adeseori înclinați să-i opună pe „barbarii morali” lumii „imorale” greco-romane) semnifică diplomația plină de înțelepciune a conducătorului de oști autohton, care printr-un abil amestec de forță și generozitate a obținut integritatea teritoriului peste care stăpînea și o pace onorabilă atît de necesară. Acestea sînt faptele lui Dromachaites și datorită lor Hadrian Daicoviciu îl consideră „ca primul apărător al libertății dacice”.

Partea a doua a lucrării, intitulată *Burebista*, se referă pe un spațiu larg de istoria acestui vestit și cunoscut conducător daco-get. Deși izvoarele antice nu dau nici un fel de informații directe despre *omul* Burebista, despre trăsăturile sale fizice și morale, „este neîndoielnic că aproape patru decenii din istoria Daciei au fost marcate de personalitatea lui și că o parte din opera înfăptuită de el i-a suferit, influențînd evoluția ulterioară a statului dac pînă în momentul cuceririi romane”. Dar este tot atît de sigur că Burebista a fost produsul epocii sale, că realizările lui s-au întemeiat pe anumite condiții istorice reale și pe anumite cerințe obiective ale societății dacice.

Epoca domniei lui Burebista este analizată de Hadrian Daicoviciu sub toate aspectele, fie ele social-economice, politice, fie cultural-artistice. Pentru unificarea triburilor geto-dacice și crearea statului centralizat dac istoricul clujean se ocupă pe larg de ceea ce am putea numi „politica internă” a lui Burebista și apoi de cea „externă”. Aceasta din urmă avea ca scop două direcții principale: lichidarea pericolului celtic (campaniile contra boilor și taurisicilor) și ținerea la distanță a celui roman (politica istro-pontică, alianța antiromană cu ilirici și tracii, tratative cu Pompeius).

Prin mărturia faptelor sale „Burebista apare ca o personalitate complexă, fiind întemeietorul și organizatorul statului dac, unificatorul pe plan politic al lumii daco-getice”.

Capitolul al treilea al cărții prezintă chipul sacerdotului *Deceneu*, a cărui figură este, poate, „cea mai enigmatică din întreaga istorie a daco-geților”. El a fost, așa cum se știe, un colaborator foarte apropiat și devotat al lui Burebista, completîndu-se în chip fericit cu acesta. Sînt trecute, apoi, în revistă preceptele sale moralizatoare, reforma preoțească și ajutorul pe care l-a dat lui Burebista la conducerea treburilor obștești și a statului. Este neîndoios faptul că principala activitate a lui Deceneu trebuie să se fi desfășurat pe tărîm spiritual, domeniul în care el doborîdise un mare prestigiu.

Profitînd de evocarea faptelor importantului pontif, Hadrian Daicoviciu găsește nimerit prilejul de a trece în revistă nivelul relativ ridicat al cunoștințelor științifice empirice dacice din acele vremuri (în domeniul botanicii, medicinei, preocupării de igienă publică, elemente de astronomie prin explicarea sanctuarului „calendar” de piatră de la Sarmizegetusa Regia ș.a.).

Ultima parte a lucrării istoricului clujean se referă la creionarea portretului regelui erou dac *Decebal*, care este și „singurul al cărui chip se cunoaște datorită reprezentărilor plastice antice” (este discutată paternitatea controversată a unui bust de *tarabostes* din Muzeul Vatican, a altuia din Ermitaj și scenele clare, fără dubii, de pe *Columna traiană*).

Sînt reliefate, în continuare, împrejurările în care a luat domnia *Decebal*. Încercările lui diplomatice de a opri înaintarea legiunilor romane peste Dunăre, și, *in extenso*, cele două năpraznice conflicte cu Imperiul, cunoscute de toată lumea modernă ca războaiele daco-romane (101—102 și 105—106). De asemenea, pline de emoție sînt pentru cititor paginile dedicate de autor ultimelor clipe ale vieții viteazului rege și sinuciderea lui, care a preferat moartea pentru a nu urma în lanțuri carul triumfal al lui Traian. Această scenă a autosacrificiului se poate „vedea” avea nu numai pe *Columna de la Roma*, ci și pe imaginea stelei funerare a lui *Tiberius Claudius Maximus*, cel care fi va duce capul lui *Decebal* împăratului învingător, aflat atunci la *Ranisstorum* (localitate neidentificată încă).

Încheind partea dedicată lui *Decebal*, Hadrian Daicoviciu spune cu o admirabilă frază: „Ridicînd *Columna* care-i poartă numele și împodobind-o cu istorisirca celor două sîngeroase războaie de cucerire a Daciei, Traian a înălțat un monument peste secole și marelui adversar pe care-l biruise”.

Cartea *Portrete dacice* pasionează pe măsura citirii ei. Beneficiînd de o mare erudiție științifică, de o pană viguroasă de scriitor, de un aparat critic ce impre-

sionează, de o remarcabilă analiză a izvoarelor antice și de o ilustrație corespunzătoare, ea se adresează în egală măsură atât specialiștilor cât și publicului larg, dornic de a-și îmbogăți informațiile privitoare la istoria veche a României.

Prin lucrarea de față Hadrian Daicoviciu a dovedit încă odată, — dacă mai este nevoie s-o afirm? —, marile sale calități de istoric ale cărui cunoștințe le-a împărtășit cu atât generozitate multor generații de studenți!

CONSTANTIN POP

REFLEXII ASUPRA UNEI RECENZII

În *Thraco-Dacica*, VI, 1985* Niculae Conovici și Monica Mărgineanu-Cârsteiu au publicat o recenzie a lucrării *Arhitectura dacilor. Civilă și militară*, Cluj-Napoca, 1983. Nu este locul să insist aici asupra cerințelor și menirii unei astfel de întreprinderi pentru că ele sînt prea bine cunoscute. Este însă de domeniul evidenței că și în cazul spațiilor tipografice nelimitate exhaustivitatea rămîne un *pium desiderium* și că autori diferiți pot avea păreri deosebite fie în legătură cu chestiuni de detaliu, fie în încheierile de ordin general. Prima se rezolvă prin completările necesare, iar celelalte se cer discutate corect și cu tonul adecvat lucrărilor de specialitate. Dar cel din urmă nu emană din arheologie, încît este inutil să le fie reproșat. Neobișnuite rămîn însă lipsa de obiectivitate, afirmațiile nefondate și „interpretarea” denaturată a formulărilor mele. Treceea în revistă a tuturor acestora ar da însă proporții nefirești acestor reflexii și, ca urmare, mă voi rezuma doar la cîteva exemple.

Încă de la început (p. 205) se afirmă: „Trebuie spus însă că I.G. atribuie în mod nepotrivit termenului de arhitectură accepțiunea de izvor arheologic al istoriei unor civilizații dispărute”. Să vedem (*Arhitectura...*, p. 5): „Toate monumentele arhitectonice, începînd cu modestele locuințe și amenajări gospodărești și încheind cu impresionantele lucrări de fortificații, reprezintă tot atîtea indicii pentru posibilitățile materiale și tehnice existente în antichitate în spațiul carpato-dunărean, pentru concepția arhitectonică ce a stat la baza ridicării lor și pentru cadrul în care s-a desfășurat viața de toate zilele, de cele mai multe ori modestă, dar fără a-i lipsi alcătuirile pretențioase, de lux sau acelea ce denotă un înalt grad de civilizație, comparabil pe alocuri doar cu realizări similare din lumea greco-romană. În acest context termenul de arhitectură nu are numai accepțiunea de „artă de a construi, de a dispune și ornamenta edificiile”, ci și pe aceea arheologico-istorică, anume de izvor direct (arheologic) al istoriei unor civilizații dispărute”. Continui să cred că este totuși altceva decît s-a insinuat.

Apoi (p. 206), după un citat din p. 14—15 ale lucrării mele, N.C. și M.M.C. scriu cu toată seninătatea: „Din cele sugerate de autor nu rezultă de loc că această împrejurare indică trepte evolutive din punct de vedere arhitectural, ci este efectul unor cauze legate de faptul că locuințele din nivelurile superioare se ridicau de obicei peste dărîmăturile celor din nivelul anterior”. Lăsînd la o parte continuarea frazei de la virgulă înainte, pentru că nu-mi aparține, mă întrebam dacă n-au citit și p. 42—43 unde se vorbește tocmai despre această evoluție. Dar la p. 207 tot Dlor adaugă: „În legătură cu evoluția construcțiilor civile autorul (deci tot eu, n.n.) sesizează cu finețe, pe de o parte perpetuarea unor tipuri străvechi de locuințe... și a unor tehnici constructive, iar pe de altă parte apariția unor elemente de progres...” etc. Deci...

În continuare: „Neexplicată rămîne și prezența gropilor de provizii în mijlocul unor dintre locuințe...” În această privință a se vedea p. 14 a lucrării recenzate, cu nota 36 (se trimite la o „explicație” apărută în 1976). Și la aceeași p. 206: „1. Nu a fost demonstrat caracterul civil al clădirilor cu absidă; 2. Acest tip de clădiri (tipul II) poate avea și două încăperi: vezi Popești, Piatra Roșie; 3. Nu

* p. 205—213. În numărul următor (VII, 1986) aceeași revistă nu a publicat rîndurile care urmează și patru articole trimise de autori clujeni, desigur fără a ne anunța, ceea ce m-a determinat să refuz categoric să mai fac parte din componența colegiului ei de redacție.

a fost dovedit caracterul sezonier al clădirilor de lemn de tip III; 4. Nu a fost dovedit și explicat convingător caracterul civil al construcțiilor de tip III (permanente sau „sezoniere”) — varianta a — cu două sau trei încăperi „concentrice”, dintre care aceea centrală, destinată, după autor, locuirii propriu-zise, are plan absidal”. Pentru pct. 1 „demonstrația” se află în *Arhitectura*, p. 20 (inclusiv trimiterea la un articol anterior unde ea era făcută pe larg). Eventual cei doi asociați puteau spune că nu sînt de acord cu ea, ceea ce este cu totul altceva. 2. În adevăr, unele au două încăperi, adică exact cum scriam la p. 19 (Piatra Roșie) și 26 (Poștești). 3. A se vedea p. 23. Sau N.C. și M.M.C. cred că se poate locui la 1400 m altitudine, unde zăpada persistă șase luni pe an, într-o construcție cu pereți din lemn cioplit, nelipiți cu lut? Pentru pct. 4 a se vedea deocamdată răspunsul pentru punctul 1 pentru că asupra acestei chestiuni voi reveni. Alte reproșuri similare în legătură cu barăcile (pentru care vezi p. 23 a lucrării recenzate), cu modelele etnometrice care n-ar fi precizate (vezi p. 133—134). În alt loc (p. 209): „Înainte de a opera clasificările sale (este vorba despre așezările fortificate, n.n.), I.G. elimină din discuție așezările pentru care nu dispunea de date suficiente (între care și Pecica, pentru care există totuși o monografie)...” Oricine ar crede că N.C. și M.M.C. nu știau despre lipsa oricărei mențiuni privitoare la fortificația de la Pecica în monografia cu pricina, dar pe aceeași pagină (e adevărat însă că în nota 161) tot Dîor scriu „La Berindia și Pecica nu se cunosc elemente de fortificare artificială”. Mai sînt oare necesare comentarii? Repet, cele de mai sus au fost doar spicuii din multele înțiluite de acest fel în paginile recenziei pînă la altele de genul (p. 211): „... zid de piatră cu colțuri (sic! — Pietroasa lui Solomon)” ceea ce este cu totul altceva decît „... o construcție din ziduri de piatră cu colțuri...” (*Arhitectura*, p. 93).

Sîrul „defecțiunilor” continuă cu unele de altă natură, din care, de asemenea, spicuiesc (p. 210—211): planul cetății de la Bănița este schematic și la o scară neconcludentă (regret, altul nu există!), cel de la Breaza reprezintă cetatea feudală (este exact ce scriam în *Arhitectura*, p. 83—84, dar unde discutăm și ce anume ar putea fi dacie), la fel sînt incomplete planurile de la Costești—Cetățuie și Costești—Blidaru în raport cu altele date de alți cercetători (am eliminat din ele elementele verificate ulterior amintitelor publicări pentru că ele rezultaseră din alte pricini), de ce nu s-au inclus în lucrare datele despre ultimele cercetări de la Costești—Cetățuie (pentru că n-au fost făcute de mine, erau încă inedite și îmi mențin încă obiceiul de a nu publica munca altora) etc. Și dacă tot mai ajuns la publicații, mi s-a părut firesc să mi se reproșeze unele scăpări. Țin să fac însă o precizare pentru cei doi asociați: lucrarea mea nu a fost scrisă în primele zile ale lunii octombrie 1983, predată la editură spre mijlocul lunii și apărută la sfîrșitul aceleiași luni. Mai mult, doar cu două excepții (lesne sesizabile) am putut utiliza tot atîtea publicații apărute în 1981 și care fuseseră citate după manuscris, paginile reale, de după apariția lor, fiind introduse în corectură. Dar indiferent de felul cum au judecat, pretenția de a cita materiale apărute în 1983 și chiar în 1984 parcă este puțin exagerată. Avînd în vedere maniera de abordare a lucrării de către N.C. și M.M.C., mai este nevoie, de pildă, să adaug că indiferent pe care dintre variantele posibile ale drumului de rond aș fi materializat-o în reconstituiri (pentru nici una nu există descoperiri concludente și sigur ea a fost rezolvată diferit pe traseul zidurilor aceleiași cetăți) mi s-ar fi reproșat că nu am ales alta?

Se adaugă alte obiecțiuni privitoare la logica interpretărilor: (p. 207) „Aici funcția de atelier de ex. este conferită în general de inventarul acestora mai puțin de tipul de rezolvare a planului și, probabil, elevației...” Nu în general, ci numai de către inventarul specific (cuptor de redus minereu de fier, lupe de fier, vatră și unelte de forjă etc.) pentru că planurile și elevația erau diferite (mai puțin din textul autorilor trebuie, deci, citit *nicidecum*). Sau N.C. și M.M.C. presupun existența în antichitatea dacică a unei tipizări a acestor construcții? P. 209: „Apoi consideră, în mod greșit după părerea noastră, că alegerea unor forme de teren dominante, apărute natural, este o caracteristică a acestor așezări, spre deosebire de așezările rurale a căror poziție era subordonată exclusiv unor considerente economice.” (notez că ceea ce urmează după a doua virgulă nu-mi aparține, n.n.) și continuă cu cîteva exemple de așezări rurale situate pe forme de teren dominante. Dar nu aceste exemple, care probabil se vor înmulți pe măsura extinderii cercetărilor, sînt importante ci constatarea potrivit căreia nici o așezare fortificată

cunoscută nu este situată pe alte forme de relief. Resping apoi criteriul de clasificare a așezărilor fortificate (aceeași p.) după dispunerea fortificației, adică I. Fortificații de tip promontoriu barat și II. Fortificații de tip circular prin următorul raționament: „...faptul că la un moment dat ea (așezarea de la Galați—Barboși, ultima fază, n.n.) a fost *inconjurată* (subl.n.) cu o palisadă nu o scoate din categoria așezărilor de tip promontoriu barat. Nu știm deocamdată dacă celelalte așezări nu aveau și ele asemenea palisade împrejmuitoare, fie și numai pentru a preveni alunecările de teren.” Și urmează concluzia: „Așadar primul criteriu de clasificare nu corespunde realității.” În ce mă privește le-aș sugera doar patențarea acestui sistem de prevenire a alunecărilor de teren.

În continuare (p. 209—210) se scrie „După organizarea așezărilor, autorul distinge pe cele aflate integral în spațiul fortificat de acelea extinse dincolo de spațiul apărut al fortificației, cu mențiunea că există și situații intermediare (!). Așadar clasificare de dragul clasificării, extinsă și în ceea ce privește caracterul așezărilor: primele cu rol predominant strategic, iar ultimele fiind mai ales centre comerciale, politico-administrative și religioase.” Dar în *Arhitectura* (p. 66—67) scriam: „Includerea așezărilor în una sau cealaltă categorie a avut în vedere considerentele expuse mai sus (adică măsura locuințelor *numai* sau *și în afara* spațiului fortificat n.n.). Este de adăugat însă că uneori se întâlnesc și situații care prezintă particularități. Anume, ne referim, de pildă, la așezările de la Cucuiș (aparține primei categorii) și de la Bretea Mureșană (din cea de a doua categorie). În cazul așezării fortificate de la Cucuiș, la poalele înălțimii pe care se află așezarea, în imediata apropiere nu s-au semnalat urme de așezare; în schimb, pe Valea Cucuișului în amonte se semnalează mai multe grupuri de locuințe ce aparțin, foarte probabil, unei așezări risipite, caracteristică zonei montane și al cărei „centru” nu putea fi altul decât fortificația de pe dealul Golu. La Bretea Mureșană apoi, prin firea lucrurilor, așezarea nu se putea extinde dincolo de zona presupusă a fi fost fortificată pentru că aceasta a cuprins întreg platoul stîncos; urme de așezare se semnalează însă în singurul loc unde era posibilă extinderea ei, anume în Valea Mureșului.” Urmează alte două exemple după care conchideam: „De altminteri, viața și existența unei așezări în antichitate și mai târziu nu s-a desfășurat după, și ca atare nu acoperă perfect, tiparele categorisirilor moderne. Dar tocmai particularitățile semnalate sînt de natură să determine caracterul (economic, politic) deosebit al așezărilor amintite chiar dacă, din punctul de vedere al disponerii și organizării lor, fac parte din aceeași categorie.”

Pentru felul cum trebuie interpretate variatele aspecte ale chestiunilor tratate în lucrare semnificativ este următorul raționament al celor doi autori: „Dacă acceptăm ideea autorilor săpăturilor că incinta (cetății de la Craiva, pe care, desigur, cei ce emit părerea n-au văzut-o, n.n.) a fost construită abia spre sfîrșitul secolului I e.n. și că era neterminată, rezultă (de unde? n.n.) că aici exista anterior o așezare fortificată sau o altă cetate, de la care nu au rămas urme.” (p. 212). Astfel de interpretări se dau, de asemenea, pentru situații total necunoscute de cei doi autori. De pildă, (p. 211): „Se afirmă despre prima fază a cetății (de la Costești—Bldaru, n.n.) că ar fi de remarcă planul neobișnuit (patrulator), pentru realizarea căruia au fost necesare serioase eforturi de amenajare a pantelor „naturale”, circulare ale mamelonului... Nu vedem nimic neobișnuit în forma planului patrulator, avînd în vedere dimensiunile (56 × 61) și chiar forma *în plan* a platoului...” Despre „frecvența” planului patrulator la fortificațiile dacice orice discuție este inutilă. Cît despre rest, ar trebui *văzut* mamelonul Bldaru și apoi judecat platoul după plan. În sfîrșit, un detaliu de ordin geologic: roca este micășișt, încît într-adevăr fuseseră necesare pomenitele eforturi. Alta (p. 207): „Același tip de încăpere absidată, orientată NE—SV, se întâlnește și la locuințele (a se remarca absența ghilimelelor, n.n.) de la Fetele Albe (fig. 7). Cum se explică faptul că una dintre aceste așa-zise „locuințe” (cea situată pe terasa I, care suprapunea zidul B demolat) la locul *sanctuarului circular* de pe Terasa III, după dezafectarea acestuia? Cu alte cuvinte, de ce un sanctuar *circular*, distrus — după autor — în anul 102, este înlocuit cu o construcție, care, deși tot *circulară*, devine de astă dată „locuință” în 103—105 (pentru a fi și ea distrusă în anul următor)? Reamintim că pe vatra acestei „locuințe” au fost găsiți un stîlp de calcar, trei stîlpi și un bloc de andezit, *reutilizați* de la un sanctuar mai vechi.” Mai întîi o precizare de ordin cronologic, anume că sanctuarul a fost distrus *înaintea* mea, apoi celelalte: locuința cu pricina nu este *circulară*, cum se insinuează, ci *polygonală*, ea nu ia locul sanctuarului, sigur a fost construită după distrugerea aceluia și a altuia

(stilpii și blocul reutilizați erau rupeți, deci aduși din sanctuare distruse și utilizați ca material de construcție la locuință) și nu „devine” locuință ci pur și simplu a fost construită cu această destinație. De altminteri esența problemei rezidă în felul deosebit de interpretare, de către mine și de către cei doi autori, a construcțiilor poligonale din zona Munților Orăștiei: locuințe sau sanctuare. Motivele pentru care le socotesc locuințe sînt cunoscute, ca și acelea ce i-au determinat să le considere sanctuare. Dar o premisă, din cele desigur selectate, este forțată (p. 206): „Toate sanctuarele dacice cu absidă, recunoscute unanim ca atare, prezintă aceeași orientare (Grădiștea Muncelului — sanctuarul mare rotund, eventual Brad).” Deci *toate* înseamnă, de fapt, *unul*. În legătură cu categorisirea lor drept sanctuare observ doar că pe munții Rudele, Tîmpu, Meleia (unde pe lângă grupările de astfel de construcții pe terase și pe platou s-au reperat alte două) și Fetele Albe am avea numai lăcașuri de cult și, ici-colo, cite un hambar. Deci fiecare ar fi un fel de munte Athos dacic (patru nu sînt cam mulți?). În acest caz slujitorii cultului(elor) unde trăiau sau erau suficient de căliți ca să nu aibă nevoie de locuințe? Curios este că unii se ocupau cu reducerea minereului de fier (vezi zgura descoperită acolo), alții cu făruri (vezi depozitul de unelte găsit într-un astfel de „sanctuar”). În ce mă privește nu numai că nu sînt în măsură să formulez astfel de interpretări (ca și altele de felul desemnării cetății de la Piatra Roșie drept „reședință nobiliară”), dar nici cel puțin să fiu de acord cu ele. Și fiindcă m-am referit la fier, este absolut sigur că în antichitate la noi, ca și în alte zone, minereul de fier era redus cu precădere în apropierea locurilor de exploatare tocmai pentru a evita dificultățile transportului la mari distanțe.

Renunț la citarea integrală a imputărilor în legătură cu cetatea Sarmizegetusei și încerc să le rezum: 1. lipsesc datele despre zidurile de susținere a teraselor sanctuarelor și despre turnurile găsite acolo; 2. nu discut ipoteza emisă de I. H. Crișan privitoare la joncțiunea zidurilor cetății acum vizibile cu zidurile de susținere a teraselor sanctuarelor; 3. nu amintesc inscripțiile romane din zidul cetății; 4. reconstituirea incintei cetății și planul acesteia nu „reproduc” încăperile de piatră adosate zidului de incintă pe care le amintesc în text, după care se adaugă: „Să nu uităm totuși că autorul a participat la săpăturile arheologice efectuate aici în 1980 și este cosemnatar al raportului preliminar publicat.” (p. 212). Și acum pe scurt: 1. Lipsesc pentru că toate acele terase au fost construite în vederea ridicării pe ele a sanctuarelor. Sau pentru că tot se doreau comparații între acropola „grecească” și cea „dacică” (p. 208), altminteri utile la umplut paginile și așa numărate, amenajarea acropolei ateniene în vederea construirii templelor trebuie socotită construcție *civilă* și doar templele construcții *religioase*? Cu toată modestia de nespecialist în arhitectură am totuși impresia că avem de-a face cu un tot unitar. 2. Nu discut ipoteza pentru că ea a fost infirmată de verificările ulterioare (la sud, între capătul de vest al zidului de susținere a terasei a XI-a și zidul roman al cetății sînt circa 60 m, iar la nord, între zidul de susținere a terasei a IX-a și cetate circa 110 m; pe ambele porțiuni lipsește orice urmă de zid). 3. Răspunsul este inutil. 4. Încăperile cu pricina nu au fost cercetate integral și, ca urmare, planul lor nu este încă stabilit. Tocmai săpăturile efectuate în 1980 au oferit primele indicii referitoare la modificările — inclusiv de plan — făcute de romani la cetatea dacică, dar urmărirea lor sistematică a început abia în 1985 și ele s-au dovedit a fi structurale.

Cît privește alte chestiuni, anume de cronologie și interpretare, inclusiv existența (cum susțin) a sistemului defensiv al statului dac realizat cel puțin în parte altfel decît se credea sau inexistența lui (cum sînt de părere cei doi asociați) ș.a.m.d. cred că soluția o vor da cercetările viitoare. Cercetările efectuate sau publicate ulterior apariției lucrării mele au adus noutăți demne de atenție dovedind, dacă mai era nevoie, că nu păreri diferite sînt acelea care rezolvă recunoscutele, ci descoperirile concrete. De ce, așadar, atîta lipsă de răbdare?

Oricum, în condițiile doar în parte arătate, exclud pentru viitor continuarea dialogului în scris între noi. Le doresc însă fructificarea cunoștințelor și a interpretărilor pertinente în lucrări de anvergură pentru că altfel rămîia risipite astfel sau canalizate spre reconstituirea unei sobe, fie ea și medievală.

I. GLODARIU

Hadrian Daicoviciu — Dorin Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, Editura Sport-Turism, colecția „Monumente și muzee”, București, 1984.

Cuprinde 241 p. de text, cu un glosar și o postfață, o hartă (la început) și un plan (la sfârșit), 91 de ilustrații alb-negru și 25 de figuri color inserate în volum.

Cuvînt înainte, p. 5; I. *Așezarea*, p. 7—11; II. *Istoria și viața orașului antic*, p. 12—61; III. *Istoricul cercetărilor*, p. 62—86; IV. *Monumentele. A. Edificii extra muros*, p. 87—132; B. *Edificii intra muros*, p. 132—164; V. *Muzeul arheologic*, p. 165—216; VI. *Piese de la Ulpia Traiana aflate în alte muzee sau colecții*, p. 217—233; VII. *Obiective de interes cultural-turistic în împrejurimile Ulpiei Traiane*, p. 234—238; *Glosar*, p. 239—244; *Postfață*, p. 245—246 (semnată de D. Alicu); Căpîrș, p. 247.

Recenzia de față este un omagiu adus celui care vreme de 11 campanii a condus cu înaltă competență cercetările colectivelor de arheologi la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, metropola Daciei romane. „În timp ce această carte își urma drumul firesc spre apariție, inima profesorului Hadrian Daicoviciu (domniei sale îi dedic aceste ultime rînduri — n.n.) a încetat să mai bată” (*Postfață*).

Lucrarea, scrisă în colaborare cu Dorin Alicu, avea să fie, din păcate, ultima carte a mult regretatului dascăl clujean, ea apărînd postum, la sfîrșitul anului 1984, an marcat de decesul profesorului (4 octombrie). Acest ghid însă „cuprinde chintesența gîndurilor și cercetărilor sale asupra capitalei Daciei romane” (*Postfață*). Și tocmai această chintesență a ideilor celui trecut în neființă face ca valoarea cărții să crească considerabil, să depășească pretențiile unui simplu și obișnuit îndrumar. Desigur, colaborarea lui Hadrian Daicoviciu cu Dorin Alicu a fost foarte fructuoasă în elaborarea acestei lucrări, colegul mai tînr — și ei participant de la început la toate campaniile arheologice postbelice „ulpiene” — aducîndu-și o contribuție meritorie.

Se pune întrebarea de ce a fost nevoie să se reediteze un nou ghid pentru drumeții care poposesc pe meleagurile metropolei romane? Răspunsul este dat clar de cei doi autori în *Cuvînt înainte*: „Au trecut aproape două decenii de la apariția ultimului ghid (C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, ediția a II-a, București, 1966, pentru monumentele din aer liber, iar pentru muzeu, idem, *op. cit.*, și Oct. Floca, *Muzeul de arheologie Ulpia Traiana Sarmizegetusa* [Deva, 1967] = *Muzeul arheologic Sarmizegetusa*, București, 1969 — n.n.) destinat vizitatorilor vestigiilor arheologice din capitala Daciei romane și în acest răstimp peisajul monumental al orașului antic s-a schimbat în foarte mare măsură. Săpăturile reluate pe scară largă în 1973 au scos la iveală o serie de edificii necunoscute, la multe din acestea efectuîndu-se și lucrări de consolidare. Muzeul, îmbogățit cu numeroase și valoroase piese epigrafice, sculpturale, arheologice, a dobîndit un nou local și se prezintă astăzi vizitatorului într-o organizare mult diferită față de trecut”.

Capitolul I (*Așezarea*) plasează în spațiul geografic al Țării Hațegului (colțul sud-vestic) acest important oraș, vorbindu-se apoi de împrejurimile sale, căile de acces și rațiunile fie ele strategice, fie economice care l-au determinat pe împăratul Traian să aleagă aici locul capitalei.

Următoarea parte a ghidului (capitolul II, *Istoria și viața orașului antic*) prezintă evenimentele care au dus la întemeierea orașului, denumirea, organizarea, înfățișarea, instituțiile și importanța Ulpiei Traiane în cadrul provinciei imperiale nord-danubiene.

Istoricul cercetărilor (capitolul III) are o tematică largă: el se referă de la perioada trezirii interesului cărtăresc pentru antichitățile de aici (secolul al XV-lea) pînă la ultimele descoperiri prin săpături arheologice, fără a fi trecute cu vederea și cîteva edificii sau monumente care astăzi nu se mai păstrează ori au fost reacoperite cu pămînt fie de oameni, fie de vitregia timpului (trei cunoscute mozaicuri „Judecata lui Paris”, „Împloarea regelui Priam” și cel cu zeita Victoria, înconjurată de amorași, apoi *mithraeum*-ul, templul zeilor sirieni, băile publice, mausoleul familiei Aurelia, incinta funerară din valea Drașcovului, *villa rustica* de la Hobița ș.a.

Partea a IV-a, *Monumentele*, împărțită în două secțiuni (A. *Edificii extra muros* și B. *Edificii intra muros*), trece în revistă complexele de clădiri și monumentele arhitectonice care, în zilele noastre, pot fi admirate în aer liber. Edificiile

plasate în afara zidurilor oraşului sînt marea amfiteatru, „cazarma” gladiatorilor (*Schola gladiatorum*), templul zeiţei Nemeis, cel dedicat lui Liber Pater, sanctuarele divinităţilor medicinei, Aesculap şi Hygia, aşa-numitul (convenţional) templu mare (cea mai întinsă construcţie a genului din Dacia), cel al lui Silvanus şi alte cîteva clădiri, iar complexele monumentale *intra muros* fiind constituite din clădirile 001, 002, 004, palatul Augustalilor (*Aedes Augustalium*) şi forul.

Bogăţia materialului arheologic descoperit în cursul săpăturilor efectuate, începînd cu anul 1973 (atunci s-au reluat cercetările la Ulpia Traiana întrerupte de cel de-al doilea război mondial), a făcut ca vechiul local al muzeului din comuna Sarmizegetusa, înfiinţat în 1924 de Constantin Daicoviciu, să devină neîncăpător, expoziţia de bază mutîndu-se recent într-o clădire frumoasă. Ghidarea vizitatorilor prin sălile noului lăcaş de ştiinţă şi cultură este tratată în capitolul V al lucrării (*Muzeul arheologic*).

Interesantă este, de asemenea, partea a şasea (*Piese de la Ulpia Traiana aflate în alte muzee sau colecţii*), avînd darul de a informa pe cei interesaţi de importante obiecte ale metropolei păstrate astăzi în alte părţi din ţară sau străinătate (Muzeul de istorie al R. S. România din Bucureşti, Muzeul judeţean Hunedoara din Deva, Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, Muzeul Banatului din Timişoara, Muzeul Brukenthal din Sibiu, muzeele municipale din Lugoj şi Sighişoara, Muzeul Naţional Maghiar din Budapesta, Biblioteca Naţională Austriacă din Viena).

Ultimul capitol al ghidului se ocupă de *Obiective de interes cultural-turistic în împrejurimile Ulpiei Traiane*, cum ar fi, de pildă, cetatea Colţ, cele de la Mălăieşti, Răchitova, Haţeg, bisericile-monument din Densuş şi Strei sau ruinele turnului medieval de la Subcetate.

La capătul acestor lămuriri referitoare la conţinutul ghidului capitalei traiane, adresat în aceeaşi generoasă măsură publicului larg, interesat de istoria antică a României şi specialiştilor, închei recenzia de faţă cu aceeaşi urare clasică latină pe care autorii o adresează drumeţilor ai căror paşi se îndreaptă spre impresionantele vestigii ale Ulpiei Traiane: *Vale viator!*

CONSTANTIN POP

Lucia Ţeposu Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR International Series 128, Oxford, 1982. Cuprinde 244 p. de text şi XLII planşe cu 180 de ilustraţii alb-negru.

Conţinut, fără paginaje; *Cuvînt înainte* (semnat de prof. D. M. Pippidi), p. 1—4; *Prefaţă*, p. 5; Capitolul 1, *Istoricul cercetărilor*, p. 7—9; Capitolul 2, *Forma şi tipologia monumentelor*, p. 10—39; Capitolul 3, *Motive decorative*, p. 40—58; Capitolul 4, *Originea formelor şi a motivelor decorative*, p. 59—67; Capitolul 5, *Difuziunea monumentelor funerare, probleme de stil şi de date*, p. 68—75; *Note*, p. 76—101; *Catalog*, p. 103—225; *Abreviaţiuni bibliografice*, p. 226—228; *Tabel de concordanţă (CIL = IDR)*, p. 229—230; *Indice de localităţi*, p. 231—232; *Tabelul locurile de păstrare a monumentelor*, p. 233—234; *Lista localităţilor de provenienţă a monumentelor*, p. 235—236; *Lista ilustraţiilor*, p. 237—244; *Planşe I—XLII*.

Dacă pînă acum în literatura istorică românească privind antichitatea clasică pe teritoriul ţării noastre s-au făcut încercări, mai mult sau mai puţin reuşite, de a se prezenta unele monumente sepulcrale, fie în ansamblu, fie pe categorii de piese, cartea *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, a cunoscutei şi apreciatei cercetătoare bucureştene Lucia Ţeposu Marinescu, şeful Secţiei de istorie veche a Muzeului de istorie al R. S. România, este prima *monografie completă* a genului. Ea a văzut lumina tiparului la Oxford, în prestigioasa serie internaţională a lui *British Archaeological Reports*, sub atenta şi îngrijita traducere a arheologului Nubar Hamparţumian.

Afirmam, mai sus, că lucrarea este o „monografie completă a genului” (adică a monumentelor funerare). Acest lucru se poate uşor constata şi doar dintr-o sumară trecere în revistă a categoriilor de piese prezentate. Astfel, apar 229 de stele, 31 de coronamente, 61 de altare, 34 de postamente, 22 de coronamente în formă de trunchi de piramidă, 43 de medalioane independente (lucrate aparte), 111 de edicule şi 15 fragmente de construcţii funerare (pilaştri, lespezi, arcade, frontoane, arhitrave), deci, un total de 546 de monumente.

Un merit indiscutabil în elaborarea acestei lucrări de proporții îi revine Luciei Țeposu Marinescu, care cu multă trudă și migală (am fost martorul acestui imens travaliu) a reușit să strângă și să înmănușeze într-un tot unitar un număr atât de impresionant de piese (monumente din piatră, ce trebuiau văzute și verificate la fața locului), piese pe care apoi le discută detaliat în parte. Referitor la acest aspect trebuie să remarc faptul că autoarea nu se mulțumește să se rezume doar la o descriere a lor, — așa cum ne-au cam obișnuit mulți dintre noi —, ci încearcă să facă o tipologie (pentru *prima oară* în istoriografia românească), încercare reușită pe deplin!

Dar monografia mai are un specific ce trebuie neapărat relevat. Ea se adresează în primul rând celor care se ocupă cu perioada veche a României și nu istoricilor artei antice, așa cum am fi tentați să credem la prima impresie, deși nici acest aspect nu este de neglijat. De altfel, în mărturisirea sa de credință autoarea se confesează: „...monumentele funerare sînt izvoare directe care contribuie la o mai bună cunoaștere a fenomenului romanizării”.

Capitolul de început se ocupă de *istoricul cercetărilor* temei respective, aici fiind amintiți cîteva cunoscuți istorici români și străini, care au contribuit la elucidarea unor puncte privitoare problematicii în sine (Gr. Florescu, S. Ferri, C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, D. Protase, Oct. Floca cu W. Wolski etc.).

Capitolul al doilea (*Forma și tipologia monumentelor*) prezintă, după cum anunță și titlul, următoarele categorii de monumente funerare: *stеле*, grupate în cele aniconice și iconice (cu subdiviziunile arhitectonice și iconice-non-arhitecturale, în mai multe tipuri), apoi *altare* (patru grupe: monolite, pseudocippi, pseudopedicule și cele în formă de pilastru), *coronamente* independente (lucrate aparte), *postamente* și *coronamente — trunchi de piramidă arcuită*, urmînd *medalionele* (lucrate separat), iar *construcțiile funerare* sînt exemplificate de *aediculae*, *incinte* și *mausolee*. Aici, în această parte a lucrării, nu se poate trece cu vederea erudiția Luciei Țeposu Marinescu, care pentru fiecare tip de monument prezintă elocvente analogii, cunoscute din alte provincii ale Imperiului.

Capitolul următor (al treilea) discută *motivele decorative* ale monumentelor funerare din Dacia Superior și Porolissensis, fie ele simbolistice, mitologice, fie zoomorfe, vegetale. Este interesantă constatarea cercetătoarei bucureștene privitoare la scenele vieții cotidiene, rar reprezentate în iconografia genului. Consider nespuse de valoroasă contribuția adusă de părțile referitoare ale capitolului care se ocupă, în detaliu, de analiza portretelor defuncților (fizionomie, coafură, vestimentație, accesorii, atribute). Cît privește caracteristicile artei funerare din Dacia, ele se înscriu în gama largă, obișnuită, de reprezentări din Imperiu, dar sub aspect iconografic — și aici apar particularitățile provinciei traiane — se remarcă predelecția pentru prezentarea busturilor și împărțirea cîmpurilor figurative ale monumentelor în registre bine delimitate.

Partea a patra a monografiei se ocupă de cercetarea *originii formelor și a motivelor decorative*. Pe baza analizei a numeroaselor monumente funerare din alte ținuturi ale lumii romane, autoarea a reușit să stabilească tipurile din Dacia, fidele modelului original străin, cele modificate ori elaborate aici (de pildă, altarele în formă de trunchi de piramidă arcuită). O contribuție esențială a lăpizilor din Dacia la îmbogățirea aspectului artistic al monumentelor sepulcrale din Imperiu este și asocierea la medalionul independent a leilor apotropaici și a nișei în formă de scoică, înscrisă într-o *corona*.

Capitolul cincei prelucurează pe larg *difuziunea monumentelor funerare, problemele de stil și încadrarea lor cronologică*. Acestea sînt creații de frunte ale unor *officinae* locale din marile aglomerări urbane ale Daciei, unele fiind atribuite și unor meșteri itineranți. Acum avem o imagine clară a motivelor decorative și a detaliilor stilistice specifice „cercurilor culturale” din Apulum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Micia, Tibiscum, Napoca, Potaissa etc. și a unor centre militare (în special, cele din Dacia Porolissensis). Lucia Țeposu Marinescu afirmă că toate tipurile de monumente funerare însă se orientează după formele și modelele provinciilor apusene ale Imperiului (teză dezbătută și de alți înaintași), dar, totodată, nu pot fi trecute cu vederea nici inovațiile autohtone la îmbogățirea unor variante interesante privind patrimoniul iconografic roman, în general.

În difuziunea monumentelor funerare în Dacia un rol activ l-au jucat orașele și armata, ele contribuind din plin la desăvîrșirea procesului de romanizare și spre lumea rurală a provinciei.

Catalogul, cu descrierea și interpretarea celor 546 de monumente analizate, apoi diferitele tabele de la sfârșitul cărții, completează în mod fericit capitolele de bază ale lucrării. Din motive obiective, independente de voința autoarei, harta de răspundere a monumentelor funerare în Dacia, hartă atît de utilă pentru o imagine vizuală, n-a putut vedea lumina tiparului! Păcat!

Această modestă recenzie, scrisă după un timp mai îndelungat de la apariția monografiei (cartea apărînd în extrem de puține exemplare, un volum parvenindu-mi recent!), se vrea totuși a arăta calitățile și a populariza mai larg (o primă recenzie aparține colegului Mihai Bărbulescu) importanta lucrare. Cartea Luciei Teposu Marinescu, adresată în egală măsură atît arheologilor, cît și celor preocupați de istoria artei antice, mă întreb, oare ea nu ar putea beneficia și de o traducere românească?

CONSTANTIN POP

Reinhold Merkelbach, *Mithras*, Hain, 1984, 412 p.; 169 ilustrații.

Cartea pe care o prezentăm este o lucrare monumentală. Această afirmație nu e deloc o vorbă goală. Monumentalitatea cărții este asigurată de mai multe fapte: a. Reinhold Merkelbach (de aici înainte prezentat prescurtat RM) a realizat, pornind de la cele două repertorii de bază cu descoperirile mithraice — F. Cumont și M. J. Vermaseren — și a pieselor descoperite după elaborarea ultimului repertoriu, o monografie a cultului lui Mithras în Imperiul Roman. Dar monografia elaborată de RM este cu totul inedită. El a părăsit ideea tipologiei și modificărilor tipologice a monumentelor, a împărțirilor și departajărilor cronologice și s-a oprit mai mult asupra originii, evoluției, structurii „organizatorice” și dezvoltării religiei mithraice pe teritoriul Imperiului, de la primele ei începuturi pînă la decăderea ei. b. În al doilea rînd, lucrarea lui RM este prima care pune în adevărată valoare istorică și explică semnificația culturală a unor descoperiri (monumente, reliefuri, statuete), care pînă acum puteau primi cu totul altă interpretare. Se poate afirma că începînd cu lucrarea lui RM se va putea privi cu totul altfel interdependența unor zeități sau unor culte cu religia mithraică, cu atît mai mult cu cît la o primă vedere (și oricum la originea lor) ele păreau îndepărtate una de alta. c. La monumentalitate contribuie și masivitatea cărții, modul de prezentare și ilustrația.

O scurtă trecere în revistă a sumarului este folositoare pentru a înțelege mai bine valoarea lucrării în discuție:

1. Der Gott der Jagd, des Bundes und des Opfers (p. 3—6)
2. Mithras in der Religion der Perser (p. 9—39)
3. Mithraskulte hellenistischer Zeit (p. 43—74)
4. Die römische Mithrasmysterien (p. 75—250)
5. Anhang: armenische Erzählungen (p. 253—259)
6. Bildteil (p. 261—395)
7. Register (indices) p. 398—412

Se poate observa după locul ocupat în economia cărții că mithraismul în epoca romană constituie partea principală a lucrării. Originea religiei, evoluția ei, căile urmate pînă la contactul cu lumea romană (venirea în contact cu cultul regalității din Commagene, răspîndirea spre vest, contactul cu helenismul, cu raționalismul) au fost abordate de RM numai în măsura și numai exact atît cît să permită explicarea impactului dintre religia mithraică originală cu spiritul lumii în care s-a integrat apoi total și în care a jucat un rol bine definit.

RM a pornit de la o concepție nouă de analiză a religiei mithraice, situație care l-a dus la rezultate extrem de interesante, pe care apoi autorul a încercat să le fundamenteze cu iconografia aleasă, cu materialul arheologic existent. Această concepție este prezentată detaliat în capitolul 1 (p. 3—6): Mithras este zeul vinătoarei, al asocierii sau convenției, al sacrificiului. În religia mithraică romană fapta supremă a zeului este sacrificarea taurului care stă în strînsă legătură cu asocierea sacrificiului și banchetului. Era zeul invincibil care ajută pe om în lupta contra răului, iar fidelilor lui le asigură fericirea veșnică și după moarte. În această ordine de idei precizarea claselor și categoriilor sociale care au îmbrățișat mithraismul, precizarea cauzelor aderării la mithraism (p. 160—161) sînt fapte

extrem de importante și oricum mult mai bine explicate decât pînă acum. În prezentarea noastră — care nu are caracter de recenzie — nu ne vom opri decît asupra cîtorva părți din lucrare și nu asupra întregului sumar. Am subliniat mai ales părțile legate de treptele de inițiere și structura fiecăreia dintre ele. Și ne-am oprit asupra lor tocmai pentru că ni se pare că anumite date, legături sau asocieri subliniate de RM ar putea fi (și sigur vor fi) întîlnite și pe teritoriul provinciilor Dacia.

RM a afirmat răspicat și încă de la început (p. 75) că deși mithraismul își are rădăcina în religia persană, datorită contactului cu filosofia, cu gîndirea greacă (helenistică) s-a modificat aproape radical devenind în Imperiul Roman o religie cu totul nouă atît prin poziția zeului în pantheon, cît și prin organizarea cultului, a caracterului său. Cultul lui Mithras a fost în Imperiul Roman un cult al bărbatilor, al loialității (p. 153 sqq), grosul adoratorilor zeului erau funcționari mărunti ai statului și soldați. RM socotește că din această cauză centrul cultului a devenit Roma. Tot atît de importantă este și observația că, în afara Romei, descoperirile mithraice se grupează mai ales în zonele militare situate de-a lungul granițelor. Analiza cultului în rîndurile armatei (p. 162—167), în administrația imperială (p. 167—174) arată unde se ascundea forța cultului. Desigur că s-au păstrat aspecte însemnate din cultul original persan, dar religia a primit cu totul alt caracter în Imperiul Roman.

Mecanismul principal al cărții constă în prezentarea și analiza celor șapte trepte de inițiere și repartizarea zeităților „planetare” în cadrul lor. RM a alcătuit o schemă foarte complexă a celor șapte trepte de inițiere, reprezentanții lor, în care a inclus zeitățile „planetare” de care depindeau acestea, elementele însoțitoare ale zeului, dar și alte reprezentări și simboluri care însoțeau fiecare treaptă. Vom prezenta pe scurt schema propusă de RM.

Treptele	Zeii planetari	Elemente	Reprezentări care însoțesc sacrificarea taurului	Alte reprezentări și simboluri
1. Corax	Mercur	Caelus (aer)	corbul	caduceu, liră, berbece
2. Nymphus	Venus	Telus (pămînt)	șarpele	lampă, porumbel
3. Miles	Mars	I	scorpionul	scut, lance
4. Leo	Juppiter	Vulcanus (foc)	ciinele	fulger, vultur, leu
5. Perses	Luna	Oceanus (apă)	Cautopates (Hesperus)	seceră, akinakes, delfin, faclă etc.
6. Heliodromus	Sol	Caelus (aer)	Cautes (Lucifer)	glob, faclă, cocoș, palmier
7. Pater	Saturn	Vulcanus (foc)	Mithras	baston, cupă, ulcior, cîrmă

Prezentarea fiecărei trepte de inițiere, lămurirea mecanismului ei interior, combinațiile dintre zeii planetari, reprezentanții treptei, elementele și alte reprezentări (p. 86—133) și apoi ilustrarea cu imagini reprezintă o adevărată oglindă a cultului. De altfel analizele în profunzime sînt continuate (p. 193—227) prin defalcarea imaginilor cu Mithras taurochtonul și explicarea ideii de religie cosmogonică. În această ordine de idei RM face o adevărată risipă de cunoștințe discutînd și explicînd legătura între zeii planetari și mișcarea naturală a astrilor (cele șapte

planete ale sistemului geocentric) pe de-o parte și pe de altă parte modul de organizare a serbărilor culturale mithraice.

Urmează apoi explicarea ceremoniilor culturale, a organizării templelor (p. 133—146) a inventarului din astfel de temple. Prin astfel de date foarte amănunțite RM oferă arheologului (care are norocul să găsească un astfel de monument!) cel puțin 80% din mijloacele de determinare a unui templu mithraic.

Din punct de vedere cronologic RM a stabilit că perioada de înflorire maximă a cultului a fost cuprinsă între anii 140—312 e.n., dar a prezentat și limitele etapelor pre și post înflorire (p. 146—153). În partea finală a lucrării, unde discută evoluția religiei mithraice în epoca romană târzie și caracterul ei cosmic (p. 228—244), autorul arată cum pierderea sprijinului oficial (imperial) de către cultul lui Mithras (p. 245—249) a dus la decăderea definitivă și apoi la distrugerea templelor (p. 250).

Aș mai remarcă doar faptul că partea de ilustrație este foarte bogată și de calitate excelentă. Ea nu cuprinde cum s-ar putea crede un număr mare de reprezentări cu Mithras, ci mai ales grupările de reprezentări în ordinea evoluției treptelor de inițiere. Astfel de grupări sînt extrem de importante pentru cunoașterea și mai ales pentru reconstituirea acestui cult.

Provinciile dacice au adoptat mithraismul, care pe la mijlocul secolului II a atins o înflorire deosebită (cf. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 372—373). Mulți specialiști în istoria religiilor susțin că în provinciile Dacia cultul lui Mithras a devenit la un moment dat cea mai importantă religie. Cartea lui RM oferă acum posibilitatea unui studiu exhaustiv a acestei religii și în Dacia, reabilitarea unor monumente religioase care pot fi explicate acum mai bine prin asocierea cu cultul lui Mithras și determinarea altora încă mai puțin cunoscute. Adoptarea mithraismului a însemnat în primul rînd existența unui anumit mediu spiritual tipic roman, a însemnat prezența claselor și categoriilor sociale orientate spre el, a însemnat existența unor lăcașe de cult, precum și a întregului cortegiu de obiecte și reprezentări care însoțeau personajul principal al cultului. În ultima instanță adoptarea și dezvoltarea acestei religii pe teritoriul provinciilor dacice a fost un semn în plus al romanității. Cercetarea deci a cultului mithraic devine astfel, am zice, obligatorie pentru cercetarea etapelor instalării și formării romanității noastre.

NICOLAE GUDEA

Philip Barker and Robert Higham, *Hen Domen Montgomery. A Timber Castle on the English-Welsh Border*, with contributions by Pamela Clarke, James Greig, Alan Vince, M. A. Girling and P. Skidmore, volume one, The Royal Archaeological Institute, 1982, 98 p., 77 figuri în text și 18 planuri volante.

Lucrarea, apărută într-o ținută grafică impecabilă, reprezintă prima parte a monografiei privind săpăturile întreprinse în stațiunea arheologică de la Hen Domen, în Țara Galilor.

Hen Domen, însemnînd în velșă „movila mică”, este situată pe valea râului Severn, în apropierea unui vechi loc de trecere peste apă, la Rhydwymman, nu departe de orașul Montgomery de pe granița centrală anglo-velșă. Micul Montgomery este dominat de masivele ruine ale unui castel de piatră, cunoscut sub același nume. Construirea sa a fost începută în anul 1223 de către regele John în vederea campaniei de cucerire a Wales-ului, continuîndu-și existența pînă după revoluția burgheză, cînd în 1650 a fost demantelat.

Pornind de la sursele documentare, Philip Barker a ajuns la concluzia că, înainte de 1223, în zonă a existat un castel mai vechi din perioada cuceririi normande. Analizîndu-le, (cap. III, p. 8—20) autorul arată că în cunoscuta Domesday Book, întocmită în 1086 din porunca regelui Wilhelm Cuceritorul, este înregistrat faptul că Roger conte de Shrewsbury a construit un castel numit Montgomery: „ipse comes construxit castrum Muntgumeri vocatum”. Este vorba despre un castel de lemn și pămînt, construcție specifică perioadei cuceririi normande. Multă vreme s-a presupus că acesta s-ar afla sub zidurile de piatră ale castelului din secolul XIII. Autorul arată imposibilitatea unei asemenea identificări folosind argumente topografice, literare și arheologice. El ajunge la concluzia că toate

aceste indicii au dus la identificarea vechiului castel normand în locul mai înalt de la Hen Domen, ceea ce l-a și determinat să înceapă săpăturile acolo. Continuând analiza izvoarelor literare, propune anii 1070—1080 pentru ridicarea fortificației, ea reprezentînd un punct nodal al înaintării normande înspre Wales-ul central. Istoria acestei expansiuni este apoi urmărită în secolele XII și începutul celui următor, perioadă fluctuantă între puterea regilor englezi, a feudalilor de la graniță și a prinților velși. Odată cu ridicarea castelului de piatră, în 1223, cel vechi dispăre din documente.

În 1960, cînd Philip Barker a început săpăturile, Hen Domen promitea să devină un *site* unic, datînd din perioada normandă timpurie, bine documentat literar și foarte probabil intact din punct de vedere stratigrafic și avîndu-și nu departe perechea din secolul XIII, un caz rar surprins în Europa de vest. Din anul 1970, primului autor i s-a alăturat și Robert Higham. Săpăturile, începute modest, continuă și astăzi, polarizînd în jurul lor un mare număr de tineri voluntari dornici să învețe tehnicile săpăturii arheologice. Odată cu scurgerea anilor șantierul și-a dobîndit un binemeritat prestigiu nu doar insular ci și continental.

Primele campanii de săpături însă s-au dovedit puțin încurajatoare, mulți ar putea spune chiar exasperante, gîndindu-ne că de fapt în 20 de ani de săpătură Ph. Barker n-a simțit decît bucuria pe care o pot aduce 1260 de cioburi și cîteva obiecte comune de fier sau bronz. Nu doar proverbiul calm britanic, ci mai ales etica profesională a unui profesionist care știe că o săpătură odată începută trebuie continuată pînă la sfîrșit, încercînd să înregistrezi cît mai mult posibil, fără să te grăbești și să fii curios niciodată, l-au determinat pe Ph. Barker și pe colaboratorii săi să continue imperturbabili săpăturile. Și credem că efortul lor nu a fost zadarnic.

Autorii descriu rezultatele cercetărilor în capitolul VI al lucrării (p. 26—51), arătînd că au fost identificate 50 de structuri importante și 20 secundare, precum și alte încă neinterpretate. În ce constă de fapt *site*-ul investigat? Hen Domen este o fortificație de lemn și pămînt alcătuită dintr-o movilă ce se ridică cu 8 m deasupra șanțurilor de apărare înconjurătoare și care are un vîrf plat cu diametrul de 6,70 m. Lîngă ea se găsește o curte interioară avînd în jur clădiri de lemn construite între circa 1071—1086 și 1300. Atît în jurul movei cît și al curții se află unul sau mai multe șanțuri de apărare și se pare și palisade. Pe parcursul existenței fortificației curtea a fost locuită de cinci ori iar șanțurile reamenajate de șapte ori. Au fost identificate și o serie de structuri arheologice din perioada dinaintea construirii castelului. Ele constau din urmele de pari și rigola unei clădiri de lemn. Deși data construirii ei este incertă, totuși deosebirea față de construcții similare din epoca fierului și lipsa ceramicii, inclusiv romană, databile ante 400 c.n., o plasează între secolele V—XI, o perioadă aceramică pentru Wales. Clădirea ar putea fi deci romană tirzie, velșă sau anglo-saxonă. A fost de asemenea sesizat în săpătură sistemul de cîmpuri din perioada prenormandă. Cercetînd castelul normand, autorii au stabilit șase faze de construcție: primele trei între sfîrșitul secolului XI și mijlocul secolului XII, a patra la mijlocul secolului XII, a cincea între sfîrșitul secolului XII și începutul secolului XIII și a șasea datată circa 1223—1300.

Capitolul VII (p. 88—94), ultimul al volumului, cuprinde o discuție preliminară privind datarea și cîteva concluzii istorice. În ceea ce privește datarea castelului ni se par interesante și semnificative cîteva considerații. În clădirea XXXI mai sus pomenită, datînd din perioada dinaintea construirii castelului, nu s-au găsit materiale arheologice. În solul arat de deasupra ei, acoperit de valul de apărare al curții castelului și deci anterior lui, s-a descoperit un ciob roman roșu, ulterior transformat în amuletă, caracteristic pe valea Severn. La mai puțin de o milă se află castrul roman de la Forden Gaer, de unde un plugar putea oricînd culege acest ciob. Acest obiect însă nu poate data clădirea, poate cel mult oferi un *terminus post quem* și el destul de incert, excluzînd doar perioada preistorică. Prezența altor cioburi romane roșii, inclusiv *terra sigillata*, în nivelele castelului arată, spun autorii, că locuitorii lui erau curioși față de obiectele vechi, mai ales dacă era ceramică roșie, cîtă vreme a lor era în totalitate neagră, maro sau verde glazurată.

O a doua problemă interesantă de datare se referă la sfîrșitul existenței castelului. Înainte de săpături se presupunea că în 1223, cînd se construiește castelul de piatră, cel de lemn dispăre. Dar descoperirea unui pîntec databil de obicei la sfîrșitul secolului XIII și prima jumătate a secolului XIV, ca și aspectul

ceramicii, demonstrează că pînă pe la 1300 continuă să existe și castelul de lemn, în ciuda afirmației izvoarelor literare că el a fost abandonat curînd după 1223.

Dintre concluziile istorice trebuie reținute cele privind tehnica de construcție și funcționalitatea clădirilor de lemn. Clădirea construită în perioada prenormandă a fost ridicată pe stâlpi înfiți în pămînt, avea margini arcuite și stâlpi interiori. Deși nu s-au găsit în ea obiecte, putea fi locuință într-o perioadă aceramică, cînd ustensiile domestice erau confecționate din materii organice care n-au rezistat pînă astăzi. Prima clădire normandă este din birne masive (ura păstrată) așezate sub formă de „tâlpi“, unele chiar în șanțuri anume practicate, poate pentru a putea susține un etaj. În schimb, clădirile datate după 1100, cînd castelul aparținea familiei baroniale Boulders, mai puțin influentă, își modifică radical tehnica de construcție, folosind doar (sau din nou) stîlpii de susținere. Explicația autorilor este ingenioasă, dar ei înșiși recunosc că e doar o speculație. Poate, zic ei, contele Roger venind din Normandia și-a adus de acolo dulgheri, pe cînd Boulders a folosit meșteri locali obișnuți cu clădirile construite pe stâlpi și nu pe „tâlpi“. În faza Z, datată circa 1223—1300, gropile de pari nu erau mai adînci de 3—4 cm și erau „împănate“ cu pietre. E greu de crezut că o clădire putea sta în picioare pe un schelet de lemn cu parii mai mult așezați decît înfiți în pămînt. Totuși, autorii ne spun că în 1966 în săpăturile de la Wroxeter au descoperit clădiri construite la fel, datînd din perioada romană tîrzie, iar în 1975 la Avoncroft Museum of Buildings, Bromsgrove, Worcestershire, reconstituirea unei asemenea clădiri a dovedit că soluția constructivă era viabilă.

Pornind de la simpla imagine a unor gropi de pari, autorii recunosc că este dificil să-și formeze o părere asupra aspectului inițial al clădirilor și că reconstituirea aspectului lor este imposibilă. Își pun întrebarea cum s-ar putea citeva gîndi să reconstituie din urme de birne și din gropi turnurile cu aspect de pagodă și ornamentate la colțuri cu dragoni ale bisericilor de lemn din Norvegia. Folosind aceste analogii și imaginea castelelor de lemn de pe tapiseria de la Bayeux, își pot închipui și înfățișarea turnurilor de la Hen Domen, ornamentate poate și ele la colțuri tot cu dragoni. Castelul, cu o garnizoană posibilă pînă la 100 de oameni și puțin adăposti vreo 12 cai în curte, a avut nu doar rol militar, ci și unul administrativ și domestic. În final este descrisă plastic viața din castel: o curte înconjurată de clădiri de tot felul, bărbați, femei, copii, cai, cîini, poate porci, găini, rațe sau gîște, miros de lemn ars, de pîine și carne prăjită, o imagine nu esențial diferită de fermele anglo-saxone sau preistorice. Lipsa obiectelor de preț nu dovedește sărăcie culturală, ținînd cont că perioada războaielor cu velșii a fost o perioadă de violență.

Prezentarea săpăturilor este însoțită de două capitole cu rol de anexe, unul privind ceramica și semnat de Pamela V. Clarke și Alan Vince și altul privind descoperirile mărunte, scris de asemenea de P. V. Clarke. Analiza ceramicii, bazîndu-se pe deosebirea tipului de pastă, a dus la identificarea a patru faze importante în evoluția ceramicii, fiind însoțită și de o analiză petrologică comparativă cu ceramica medievală găsită în castelul de piatră. J. R. A. Greig, M. A. Girling și P. Skidmore au analizat resturile de plante și insecte dintr-o groapă mare, golită în timpul săpăturii.

În fine, am lăsat cu bucură știință la sfîrșit cîteva aprecieri asupra capitolelor V (p. 22—24) dedicat metodei de săpătură, nu pentru că l-am considerat mai puțin important sau mai sumar prezentat, ci din contră, deoarece sîntem de părere că tocmai aici găsim „cheia“ rezultatelor deosebite obținute de autorii lucrării. De la început aceștia arată deschis că săpătura lor reflectă dezvoltarea tehnicilor de săpătură între 1930—1960 și că odată cu extinderea acestora și-au modificat treptat și tehnica. Au început folosind tehnicile fundamentate în vremea lui Sir Mortimer Wheeler și devenite apoi tradiționale. Recunoscînd însă cu franchețe că datorită acestora au comis greșeli, arată că de la un moment dat au trecut la dezvelirea unor suprafețe mai mari, urmărind în stratigrafie orizontală strat după strat și nedizlocînd nici o piatră pînă la 3—4 cm, apoi pînă la 2 cm diametru. Rolul principal în adoptarea acestei metode revine lui Philip Barker, cunoscut teoretician al metodelor moderne de săpătură. El este Senior Lecturer în arheologie postromană în Department of Extramural Studies al Universității din Birmingham. În 1977 a apărut cunoscuta sa lucrare *Techniques of Archaeological Excavations*, care tratează pe larg metodele moderne ale cercetării arheologice, la dezvoltarea și îmbunătățirea cărora autorul lucrării a contribuit substanțial. Un prim principiu metodologic al arheologului englez este acela după care în fiecare

sînt necesare săpături complete, chiar dacă răspunsul la anumite întrebări nu va fi aflat toată viața. Curiozitatea arheologului poate duce, după părerea lui Ph. Barker, la un „vandalism nejustificabil“. El pune în mod foarte serios o problemă de conștiință, valabilă pentru fiecare săpător, aceea că orice săpătură fiind distructivă, ea implică o mare răspundere pentru cel care o conduce, reprezentînd o experiență irepetabilă. Graba este justificată doar în cazul stațiunilor amenințate de distrugere și care necesită săpături de salvare. Un alt principiu afirmat de autor este cel conform căruia arheologul trebuie să-și formeze o disciplină mentală care să-l facă capabil să accepte orice dovadă găsită, chiar dacă ea este neașteptată, nepractică sau de-a dreptul imposibilă. După el, arheologul trebuie să fie un tehnician al tuturor perioadelor, pentru că arareori pe un șantier există urme aparținînd doar unei singure epoci. Tehnica pe care o teoretizează și o folosește Ph. Barker în cele două săpături de amploare pe care le conduce, Hen Domen și Wroxeter în Shropshire, are ca și scop înregistrarea celor mai mici detalii, uneori chiar neinteligibile, obținerea maximumului de informație din fiecare centimetru cub de pămînt. De aceea, folosește echipe de spăcluitori calificați și cu experiență, care excavează straturile unul după altul pe o suprafață cît mai mare, urmărindu-le configurația și lăsînd neatînsă orice posibilă structură arheologică. Într-o asemenea manieră de lucru de o atenție deosebită se bucură și înregistrarea tuturor contextelor arheologice și materialului arheologic. Numeroasele avantaje ale acestei metode sînt evidente. Față de alte tehnici, mai frecvent folosite, ea poate surprinde structuri arheologice greu de observat, și ca atare uneori chiar neobservate, mai ales în nivelele superioare. În multe stațiuni arheologice clădirile de lemn și de piatră se amestecă, se continuă una pe alta în succesiuni diferite. În acele suprafețe și perioade în care clădirile de lemn le urmează pe cele de piatră, dovada existenței structurilor de lemn este greu de sesizat, atît datorită distrugerilor ulterioare, cît și dorinței săpătorului de a ajunge la clădirile de piatră, a căror existență o bănuiește sau o cunoaște.

În ceea ce privește interpretarea materialului arheologic, o importantă problemă, ce s-a ridicat și în cazul săpăturii de la Hen Domen, este cea a ceramicii reziduale. Autorul este de părere că această problemă este acută pe șantierele romane și medievale, adînc stratificate, unde ultimele nivele pot conține o mare cantitate de ceramică reziduală. Ph. Barker crede că este foarte posibil ca în unele orașe romane din Britannia, a căror locuire continuă și în perioada aceramică ce începe în secolul V e.n., ultimele nivele așa-zis romane să conțină doar ceramică reziduală și să fie fals atribuite perioadei romane. Arătînd încă o dată că trebuie dezvelite arii cît mai întinse dintr-o stațiune, este de părere că multe dintre ele, care au produs doar ceramică romană și sînt încă puțin investigate, ar putea de fapt să aparțină perioadei postromane.

Fără a face dogme din părerile și metodele lui Ph. Barker și acceptînd că metoda trebuie aleasă de la caz la caz în funcție de specificul obiectivului arheologic, subliniem totuși că doar alegerea metodei optime poate duce la realizarea cu succes a sarcinii ce și-o asumă orice arheolog. Personal sîntem de părere că folosirea pe o scară mai largă a tehnicii moderne de săpătură utilizată de Ph. Barker și alții ar putea aduce rezultate de mult așteptate în arheologia românească. Ar fi nedrept să fim bănuiri de aprecieri apologetice la adresa cercetătorului britanic sau de didacticism față de alții în cele arătate mai sus. De altfel, nu am făcut altceva decît să fim de acord cu părerea competentă deja exprimată de un istoric ca Harald von Petrikovits. Acesta, într-un studiu din 1982, intitulat *Die diachronische Aspekt der Kontinuität von der Spätantike zum frühen Mittelalter*, arată că în Germania, peste tot, în orașele și castelele romane, din cauza superficialității cercetărilor mai ales în nivelele superioare, n-au fost surprinse urmele locuirii postromane și ca atare pentru secolele IV—V e.n. continuitatea locuirii autohtonilor este greu de dovedit, chiar dacă ea există în necropole. Soluția oferită de cunoscutul istoric german, pe care o propune și arheologilor din țara sa, este adoptarea metodelor moderne de cercetare și abandonarea tradiționalismului, dînd exemplu cercetările din Marea Britanie și în special pe cele ale lui Ph. Barker. Chiar dacă pentru noi problemele nu se pun absolut identic ca în Germania, nu putem rămîne străini nici noi de asemenea gînduri. Deși astăzi continuitatea de viață a populației daco-romane pe teritoriul fostei Dacii dispune de o mare cantitate de dovezi arheologice, pe care noile cercetări le amplifică continuu, ea ar putea fi nuanțată prin adăugarea la obiectele casnice sau de cult folosite de daco-romani și a mai multor locuințe sau altor construcții modeste ale acestora, ridicate

de multe ori printre ruinele orașelor și castrelor romane. Din păcate, acestea au fost pînă acum prea puțin observate și băgate în seamă de cercetători. Descoperirea lor depinde doar de capacitatea de adaptare la nou a cercetătorului din domeniul arheologiei. Cînd ele vor fi mai bine cunoscute, imaginea noastră despre felul de viață al comunităților daco-romane în secolele de după retragerea aureliană va fi mai completă și mai sugestivă.

În finalul prezentării acestei lucrări, dorim să arătăm că ultima, dar nu cea mai puțin importantă, dintre calitățile pe care le întrunește este ilustrația. Aceasta se impune nu doar prin numărul mare de planuri, profile, tabele și fotografii, ci și prin deosebita lor calitate, datorată nu doar fotografului și deseneatorului, ci și editorului.

CORIOLAN OPREANU

Paul Păltănea, *Viața lui Costache Negri*. Editura Junimea, Iași, 1985, 280 p.

Exeget al istoriei orașului Galați despre care publicase de peste două decenii studii importante, sîrguincios cercetător al vieții și activității unor personalități ale trecutului nostru, precum Asachi, Alecsandri sau Cuza, bibliograful specialist în cartea veche românească și valorile de patrimoniu din biblioteca „V. A. Urechia”, dr. în istorie Paul Păltănea oferă în monografia, de față rodul strădaniilor de peste un deceniu și jumătate pentru conturarea rolului și locului ocupat de Costache Negri în panteonul figurilor mărețe ale neamului românesc. Probabil că etichetarea noastră drept „operă de viață” pentru realizarea întreprinsă ar părea ciudată și grăbită, însă opinăm că autorul utilizează, completînd și dezvoltînd astfel lucrări mai vechi, ca biografia lui P. Martinescu din 1965 și ediția de scrieri întocmită de E. Boldan în 1966, un material de arhivă extrem de vast și de bogat, în coroborare cu datele inedite depistate în biblioteci din țară și străinătate. Cercetătorul deosebit de onest depune mărturia îndatorinței sale față de toți cei care i-au stat în ajutor prin rindurile de mulțumire, de gratitudine și de recunoștință, așezate semnificativ pe versoul paginii de titlu.

Rindurile însemnărilor prezente evidențiază importanța capitolului ultim al cărții, de fapt care trebuia să prelimizeze lucrarea în sine, constituind în fond o trecere în revistă subtilă a istoriografiei chestiunii respective. Exemplul de virtute de viață dăruită unui scop precis enunțat au atras atenția multor monografi din epoci diferite, G. Missail în 1877, Al. Papadopol-Calimach în 1899 și mulți alții din perioada interbelică. Importante rămîn cele două lucrări de referință apărute după 1944 ca și suita de manifestări omagiale cu prilejul sărbătoririi centenarului morții în 1976.

Sorgimentată de atari încercări meritorii, strădania monografică extrem de reușită a istoricului gălățean se înscrie în rîndul tratărilor de respirație amplă, care impresionează prin minuțiozitatea studierii laturii documentare, prin acribia scrisului și bogăția aparatului critic, prin calitatea și menirea deliberat asumată de „scotocitor” fără tihnă a tuturor surselor posibile care să faciliteze ilustrarea cît mai aproape de realitate a vieții și activității figurii centrale a lucrării în cauză. Paul Păltănea reușește cu prisosință să ducă la bun sfîrșit această însărcinare, îndreptînd, cu ajutorul unui procedeu de lucru corect din punct de vedere metodologic, autori și studii anterioare, semnalînd și reevaluînd date și fapte inexact prezentate, depistate în situația dată de cele mai recente volume, semnate de P. Martinescu și E. Boldan.

Structura cronologică a cărții adoptată firesc rămîne constantă pînă în final. Autorul discută astfel chestiunea originii familiei Negri, creionează anii tinereții celui născut în martie 1812 la Iași, cercetează perioada de studii în străinătate, contactul cu mediul revoluționar și prietenia trăinică legată cu V. Alecsandri, I. Ghica și frații Golești. Impresionează și cu acest prilej documentarea aproape exhaustivă uzitată de către autor, dovezi peremptorii constituind scrisorile trimise și primite din străinătate întru edificarea unor chestiuni de amănunt (1975, 1977, 1980).

Scriitorul C. Negri este prezentat așa cum a fost elogiât de contemporani care ofereau, desigur, exemple de prețuire cu mult exagerate în raport cu reali-

tatea. C. Negri este autorul unor poezii cu temă socială, a unor culegeri de doine și cîntece haiducești, a unor fabule și satire alcătuite în colaborare cu V. Alecsandri. Nu poate fi omisă nici activitatea traducătorului din Byron și Schiller. Valoarea producției sale literare este augmentată însă de calitatea și expresivitatea corespondenței particulare și diplomatice, fapt relevat de istoricul cercetător.

Capitolele 4 și 5 zugrăvesc acțiunea lui C. Negri în timpul revoluției de la 1848 și după eșecul acesteia, în misiunile diplomatice cu care este însărcinat pînă în anul 1859. Activitatea prounionistă desfășurată îl situează printre cei mai de seamă și mai influenți aderenți ai înfăptuirii actului respectiv. Autorul subliniază laturile morale ale omului care se manifestă drept un spirit total dezinteresat în fața unor demnități și măririi, contribuind prin tot ceea ce face la propășirea țării și neamului său. Edificatoare în acest sens rămîn momentele din anul unirii Principatelor Române.

Mai mult ca sigur că cel mai important capitol al cărții este cel consacrat activității sale la Constantinopol unde reușește să acrediteze și să încetățenească stabilitatea regimului domnitorului Cuza în fața Turciei și a marilor puteri europene. Diplomatul devotat și dezinteresat față de persoana sa proprie condamnă modul brutal al demiterii lui Cuza în 2 mai 1864 și îl însoțește pe acesta în ultimul său drum la Poartă.

În capitolul penultim al cărții sale, P. Păltănea prezintă ultimii ani din viața și activitatea lui C. Negri, refugiat în țihna necesară îngrijirii sănătății și angrenat sporadic numai în rezolvarea litigiilor de frontieră cu Monarhia austro-ungară. Date precise există numai pînă în vara anului 1873, specifică autorul, în terminalul încercării reușite cu privire la C. Negri, stîns din viață la 28 septembrie 1876, condus pe ultimul drum de același neabătut prieten V. Alecsandri și elogiat în presa vremii, printre alții, și de către poetul neamului, Mihai Eminescu.

Aflat la un moment important al întregii sale activități științifice extrem de prolifică și diversificate de la cercetarea așezărilor daco-getice și a sarcofagelor romane descoperite în zona orașului Galați, la chestiuni de cartografie, de istoria medicinei și necesar de istoria culturii, fără a omite contribuțiile privind istoria veche, medie, modernă a sudului Moldovei și mai cu seamă a orașului de baștină, Paul Păltănea rămîne pilduitor prin obolul onest dar consistent științific vizavi de rescrierea vieții și activității lui Costache Negri.

STELIAN MÎNDRUȚ

Radu Păiușan, *Generalul bănățean Ștefan St. Stoika, luptător pentru independența și unitatea națională, 1848—1928. Caiet documentar*, Timișoara, 1982, 183 p.; *Bănățenii în lupta pentru unitate națională. 1830—1918*, Timișoara, 1983, 224 p.; Ioan Bălaș, *un viceprefect al lui Avram Iancu*, Timișoara, 1985, 89 p.

În climatul ultimilor ani reprezentați prin aportul constructiv al cercetării monografice istorice locale, afluxul de tineri specialiști, cu realizări meritorii pînă acum, contribuie la modificarea unor opțiuni tematice și interpretative cu privire la trecutul Banatului în discuție. Istoricii afirmați cu acest prilej și intrați, prin apariții editoriale de certă valoare, în circuitul științific național, au avut inevitabil de străbătut traseul mediat de revistele de profil din zonă și care publicaseră fragmente, care reunite ulterior, reflectă la modul unitar activitatea de cercetare pentru o perioadă istorică strict circumscrisă în timp.

Paleta de articole și studii apărute cu ritmicitate constantă de ani de zile a prefăcut astfel cîteva din reperele privitoare la analizele monografice întreprinse de către autorul volumelor recenzate în cazul de față: a) zugrăvirea destinului familiei de patrioți români, originari din Lipova, într-o manieră de „sagă” veridică documentată, care poate însuma chiar atributele unei posibile premiere istoriografice locale în acest sens; b) ilustrarea pe baze documentare, de valoare arhivistică inedită, a vieții și activității unui patriot revoluționar de la 1848—1849. Concretizarea demersului reușit efectuat de Radu Păiușan, în virtutea unui material extrem de bogat cercetat și redat în anexe, analizat și interpretat cu obiectivitate, se face în paginile celor trei lucrări apărute din osîndia și sub egida Institutului de studii socioculturale și de educație permanentă Timiș.

Volumele sînt alcătuite după același principiu cronologic pentru un interval întins al istoriei noastre moderne, delimitat semnificativ de anii 1848, 1859, 1877 și 1918. În cazul celor dintîi volume, considerăm că ediția din 1982 trebuia să urmeze celei din 1983, fiindcă atît studiile introductive, de 45 și respectiv 77 pagini, cit și structura metodologică adoptată în mod unitar și similar în activitatea de elaborare: amintiri, corespondență și serieri, — bazate pe fondul personal amintit în anexe —, pledează pentru o expunere cantitativă a materialului documentar și interpretarea sa calitativă în favoarea unui primat ca cel mai sus enunțat. Cel de-al treilea volum care ar sta pe locul întîi dacă ne-am ghida numai după principiul cronologic adoptat de autor și recenzent, surprinde pe parcursul a 89 de pagini, dintre care 20 sînt constituite de introducere —, vezi și în *Acta Musei Napocensis*, XIX, 1982, p. 105—119 —, viața și activitatea lui Ioan Bălaș, vice-prefectul prefecturii „Auraria Gemina” în anii 1848—1849. Cele 64 de documente păstrate la Arhivele Statului din Arad se întind pe intervalul dintre 30 septembrie 1848 și 3 iulie 1851, numărînd în cuprinsul lor și 11 documente maghiare și 26 germane. Studiul introductiv semnat de Radu Păiușan încearcă să introducă cititorul în atmosfera evenimentelor narate în carte pentru răstimpul pre și post revoluționar. Se insistă cu acribie asupra activității administrative și financiare a personajului respectiv pînă la anul 1848, se continuă apoi cu detalierea acțiunilor sale din timpul organizării armatei revoluționare române din toamna-primăvara anilor 1848—1849, cu întreg cortegiul de evenimente importante pentru derularea mișcărilor revoluționare pe cuprinsul Transilvaniei. Autorul insistă apoi asupra unor momente distincte din evoluția ulterioară a revoluționarului șicanat și prigonit, controlor la administrația munților secuiesti, pretor de plasă, asesor la tribunalul din Hațeg pînă în anul 1865, pentru ca apoi să fie privat de slujbă și pensie pînă în anul 1873 cînd redevine în funcție de notar la primăria din Hațeg. Pledoaria introductivă efectuată de autor pentru evidențierea faptelor deosebite ale revoluționarului patriot, stîns din viață în anul 1909, la vîrsta venerabilă de 97 ani, este susținută în mod convingător de suita de documente judicios selecționate și înfățișate lectorului.

La fel de îngrijit litografiată și cu un aspect convenabil ochiului se înfățișează și cartea apărută în 1982, ce constituie prezentarea monografică pe parcursul a trei compartimente, a activității progresist-democratice a generalului Ștefan Stoika pe tărîm politic, militar și cultural, pentru independența și unitatea național-statală. Amintirile sale ne relevă date interesante despre o serie de personalități și momente ale vieții moderne românești în etapele cruciale ale vremii respective. Anii extremi 1854—1924 înglobează un material documentar important pentru cunoașterea epocii și a participanților la făurirea acesteia. Cele 70 de scrisori primite între 1870—1925 cuprind aspecte privitoare la probleme locale dar și generale, însemnate atît prin conținutul lor intrinsec dar și prin faptul că ne redau atmosfera vremii și modul de viață și de acțiune al emitenților. Serierile despre armată și educația militară, precedate de același binevenit rezumat ca și în situația secțiunilor anterioare, cu caracter inedit pentru anii 1903—1927, evidențiază calitățile și meritele teoreticianului, pedagogului dar în egală măsură și pe cele ale luptătorului participant la facerea istoriei moderne a țării noastre.

Volumul editat în 1983, în condiții grafice sub nivelul celui anterior și ulterior, rezumă în mod sugestiv, traiectul vieții și activității a patru generații de militanți patrioți din familia Stoika, originară de pe meleagurile bănățene. Amănunte semnificative despre colonelul Ștefan Stoika, cu un rol deosebit jucat în dezvoltarea fenomenului instituțional modern românesc, ca și despre fratele acestuia, profesor universitar la Iași, zugrăvite în studiul introductiv, sînt urmate de expunerea unor acțiuni militare și culturale ale reprezentanților generațiilor descendente. Insistența deosebită a naratorilor acoperă deceniile prime ale secolului XX, cu rol preponderent acordat participării României la cel dintîi război mondial de partea Antantei și a realizării statului național unitar în anul 1918.

Corespondența poetului Constantin St. Stoika, dintre 1915—1916, rămîne o mărturie autentică pentru eroismul ostașilor români pe frontul Transilvaniei eliberate de sub asuprirea străină. Amintirile din captivitatea germană, realizate de Cezar T. Stoika, ne apar ca fiind extrem de interesante și în coroborare cu alte documente similare contribuie la conturarea unei imagini reale a traumatismului moral și material suferit de către întemnițații din lagărele Puteilor Centrale. Memorialistica lui Titus T. Stoika, îngăduie evocarea și rememorarea frontului și a bătăliilor din anii 1916—1918, fapte încoronate de implicirea visului străbun

pentru dobândirea căruia reprezentanții generațiilor descrise în cele două lucrări au depus un obol contributiv de supremă jertfă.

Meritele autorului vădite de prelucrarea și interpretarea fondurilor depistate rămân incontestabile. Aparatele critice întocmite în mod riguros și indicii de nume și localități care au menirea să înlesnească cercetarea, atestă din nou calitățile profesionale ale tinărului istoric timișorean. În eventualitatea însă, a extinderii analizei și a cumularii rezultatelor dobândite, în cazul lucrărilor din 1982 și 1983, în cadrele unei monografii considerate binevenite să apară sub auspiciile editurii locale „Facla”, — recomandată cu îndreptățire prin publicarea unor cărți de istorie a Banatului, scrise de specialiști în plină afirmare și receptate la modul pozitiv de către critica de specialitate —, propunem și sugerăm autorului să reflecteze mai mult asupra unor chestiuni de stil, de cursivitate a propoziției și frazei, repetarea obsesivă a unor cuvinte, sistemul defectuos uneori al punerii virgulelor și al prepozițiilor nescuzând cu nimic calitatea lucrărilor, chiar dacă apar în formă litografiată!

Reflecțiile noastre cu privire la limba și stilul autorului, în fapt omisiuni scuzabile majorității tinerilor specialiști aflați sub impactul informațional al mijloacelor mass-mediei actuale, care se cer totuși a fi remediate în cel mai scurt timp cu putință, nu scad cu nimic din valoarea și importanța volumelor-încercări de debut ale istoricului Radu Păiușan. Sperăm în continuare la cote valorice superioare și în aceeași direcție susținută a defrișării istoriei moderne a țării, cu precădere a Banatului, pentru care autorul se dovedește mai înclinat și mai versat.

STELIAN MINDRUȚ

Veac vechi, veac nou. Mărturii. Editura Eminescu, 1985.

Dacă publicistica de acum un veac interesează cu precădere pe istoricii dornici să coroboreze mărturiile de arhivă cu ipostaze ale cotidianului de odinioară, reușind astfel captarea potențialului cititor prin derularea sau interpolarea unor imagini de sorginte nadariană, trebuie să spunem totuși că paginile de memorialistică sînt incluse cu parcimonie în planurile editoriale, deși politica de difuzare a cărții a dovedit că asemenea lucrări sînt gustate și, implicit, căutate, solicitate de marele public. Tirajele se epuizează rapid, iar în studii de specialitate sînt citate adeseori fragmente din memorialistica veacului trecut și cea aparținînd primelor decenii ale secolului XX pentru a întregi și a întări argumentul istoric.

Prin strădania Editurii Eminescu, respectiv a scriitorului Valeriu Râpeanu, au fost puse în circulație în ultimii ani numeroase pagini „uite” sau inedit din publicistica militantă și din memorialistica românească, toate bucurîndu-se de prefețe, selecții, prezentări și aparat critic alcătuite de istorici competenți, cu o reputație solidă în perimetrul vieții noastre cultural-științifice.

Cu atît mai meritorie apare deci reunirea sub inspiratul generic *Veac Vechi, Veac Nou* a scrierilor publicistice, a corespondenței și paginilor de memorialistică datorate unui spirit progresist de la confinele veacului precedent cu cel în care trăim, l-am numit pe Grigore V. Maniu.

Semnalat în cîteva lucrări tratînd despre evoluția mișcării socialiste și în studiile avînd ca subiect dreptul comercial român, amintit tangențial ca părinte al scriitorului Adrian Maniu, respectiv al pictoriței Rodica Maniu, iată că prin apariția acestui triptic: *Publicistică — Corespondență — Memorial*, pentru a cărui alcătuire a ostenit, nu din orgoliu de parentalitate, ci din aplecare firească spre valorile trecutului nostru cultural, profesorul dr. Ștefan Niculescu, avem în față cartea unui destin exemplar, emoționanta fișă biografică a unui distins jurist dublat de un autentic militant socialist pentru dreptate socială (a se vedea cele *Opt scrisori către țărani*, publicate sub pseudonimul Gr. Munteanu, precum și percutantele articole avînd ca temă seismele din mediul rural, publicate în *Dacia Viitoare* (1883), *Românul* (1888) și *Lupta* din același an.

În contextul amintitului talent gazetăresc nativ, beneficiînd însă de valențele formației juridice, se înscriu relatările despre Procesul Memorandumului. Cu prilejul acestei confruntări istorice dintre reprezentanții autorității dualiste reacționare din Austro-Ungaria și aspirațiile la libertate națională ale românilor transilvăneni, Grigore V. Maniu a asistat la procesul de la Cluj în calitate de trimis spe-

cial al bisăptăminalului *Dreptul*; din Capitală, redactînd articole care informau prompt opinia publică din vechea Românie. Aceste „Reportaje juridice”, condiționate în ceea ce privește narațiunea de înțelea și contradictoria legislație habsburgică, se constituie în adevărate documente de a căror utilizare nu se poate dispensa nici un cercetător al perioadei amintite.

După seria de „*Scrisori din Franța*”, publicate în *Telegraful*, din a căror lectură se pot deduce înclinațiile tinărului publicist spre reliefaarea frămîntărilor sociale și politice ale vremii, în 1883 îl găsim pe Grigore V. Maniu în conducerea revistei *Dacia Viitoare* semnînd articole-studii circumscrise de asemenea analizei de pe poziții socialiste înaintate a structurilor sociale existente.

Luciditate revoluționară, spirit clar, talent publicistic sînt tot atitea calități care se regăsesc în articolele intitulate: *Pămîntul și salariul*, *Organizarea revoluțiunii* sau *Strășnicie soldățească*, ca să cităm doar cîteva din suita celor publicate în *Dacia Viitoare*.

Începînd cu anul 1888 Grigore V. Maniu publică în ziarul *Românul* mai multe etape ale unei anchete asupra răscoalelor țărănești din primăvara aceluia an, iar în ziarul *Lupta* va publica usturătorul pamflet la adresa politicianismului vremii, intitulat *Prefectul Vasile Vineș*.

În anul 1892 vede lumina tiparului broșura „Importanța caracterului național în progresul omenesc”, conferință rostită în iarna aceluiași an în sala noului Ateneu, autorul pledînd cu argumente din istoria universală că „două lucruri sînt necesare pentru ca o cultură să poată avea durată și viață, simțul național și libertatea”.

O a doua secțiune a lucrării se ocupă de corespondență: scrisori trimise, scrisori primite și scrisori de familie. Și fie că este vorba de scrisoarea către Alexandru Roman căruia îi solicită date despre viața și opera lui Eftimie Murgu sau informații biografice referitoare la Moise Nicoară, fie de epistola trimisă lui Andrei Bărseanu, de fapt un chestionar avînd ca temă situația socială și națională a românilor ardeleni, toată corespondența trimisă sau primită, ca de altfel și scrisorile de familie, ne dezvăluie preocupările nobile, altruiste ale unui intelectual român de la hotarul a două veacuri, perioadă de profunde convulsii sociale și politice, reverberînd în destinul acestui patriot pe care avem dreptul și obligația totodată de a-l considera contemporanul nostru.

CONSTANTIN DUMITREȘCU

Valeriu Braniște, *Correspondență, 1879—1895*. Vol. I. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1985, 320 p.

Acțiunea de reevaluare și de restituire de pe poziții științifice novatoare a vieții și activității unor personalități ale trecutului nostru, evidențiată în mod hotărît și curajos de către istoriografia autohtonă cu deosebire în ultimele două decenii, a repus în drepturi și inclus astfel în circuitul de valori figura militantului patriot Valeriu Braniște. Volumul intitulat semnificativ „Omăgiu...” din anul 1968, urmat de tomul masiv al „Amintirilor din închisoare”, publicat în 1972, de retipărirea apoi a articolelor răspîndite în gazetele bănățene și reunite în lucrarea sugestiv intitulată „De la Blaj la Alba-Iulia”, ca și de editarea publicisticii cu caracter literar, „Oameni, fapte, întîmplări”, ambele apărute în 1980 au prefăcut oarecumva apariția volumului prezent, menit să inițieze seria corespondenței lui V. Braniște din anii 1879—1927 și estimată la cîteva sute de scrisori.

Efortul editurii clujene de a scoate în cadrul colecției de prestigiu care este „Testimonia” volume de corespondență cu privire la figuri marcante transilvănene îndeosebi: A. Iancu, Al. Papiu Ilarian, G. Barițiu, I. Rațiu, V. Babeș, G. Moroianu este completat în mod fericit de cartea de față ce încorporează munca trudnică de depistare, transcriere și prelucrare a Doamnei Valeria Căliman, inițiativa mereu prezentă în frontul cercetării aspectelor legate de viața și activitatea ilustrului ei părinte, ca și aportul specialistului cunoscut care este dr. Gh. Iancu.

Cele 198 de scrisori primite și trimise între septembrie 1879 și octombrie 1895, adunate și păstrate în arhiva familiei sau a unor instituții de cultură, grupate în ordine cronologică sînt precedate de o reprezentativă „schită a biografiei intelec-

tuale și politice" a lui V. Braniște semnată de acad. Ștefan Pascu. Autorul prefeței justifică prin trecerea în revistă efectuată sensul unei asemenea întreprinderi restitutive, de durată în timpul istoric și de cuprinderea citorva volume. Acad. Ștefan Pascu relevă bogăția corespondenței omului politic pe o întindere de peste patru decenii, valoarea sa deosebită din punct de vedere documentar și faptul că diversitatea semnatarilor, orizontul lor mental și existențial care acoperă o arie geografică întinsă, contribuie la recompunerea atmosferei specifice timpului istoric respectiv. Se subliniază în continuare importanța scrisorilor din volumul prezent și se procedează la delimitarea și ierarhizarea acestora, în funcție de emitenți-adresanți ca și de problematica dezbătută.

Recenzitul este nevoit să revină asupra chestiunii fondurilor documentare semnând intenția editorilor de a afla mai multe despre scrisori și documente despre V. Braniște care nu se cunosc pînă în prezent. Statistica întocmită de noi cu acest prilej ilustrează că un număr de 110 scrisori provin din fondul de la BAR, 32 din arhiva familiei, alte 24 se află la Biblioteca județeană din Brașov și 16 la Biblioteca Centrală de Stat, 6 la Muzeul din Șchei, 6 la Arhivele Statului din Cluj-Napoca și Biblioteca universitară din aceeași localitate. Faptul rămîne deosebit de edificator pentru activitatea de cercetare și depistare a editorilor volumului de corespondență V. Braniște: scrisori, telegrame, ciorne și două articole din „Tribuna” sibiană. Altă departajare poate fi făcută în funcție de limba textelor, existînd astfel numai 12 în germană, precumpănitoare fiind mesajele lui C. Diaconovich și A. Mocioni, numai 3 în maghiară, — Jancsó Benedek și Pavel Rotariu —, și numai o scrisoare în franceză, cea a unui diplomat columbian, trimisă lui Braniște de către Gh. Ocășianu. Subliniem aici modalitatea originară de dispunere a traducerii înaintea originalului și efortul depus în tălmăciri de autorii ediției. Desigur că datorită naturii fondului respectiv, ce încorporează în majoritate scrisorile primite și rareori ciornele celor trimise, raportul în acest sens este în favoarea celor dintîi (170 : 28). În cadrul celor expediate predomină epistole legate de viața de familie, de școală, anii de profesorat la Brașov și anumite evenimente politice mai importante.

Periodizarea încercată pentru emitenți pe ani și problematici include 18 mesaje pentru 1879—1889, reprezentînd chestiuni particulare, școlare și de învățămînt. Selecția epistolelor sporește în 1890 (8 bucăți) (1891 (13), 1892 (10) cu mesaje de la Alex. Roman, A. C. Popovici, N. Popea, I. Rusșu-Șirianu, E. Brote. Interesantă apare și lărgirea zonei geografice a emitenților, de la Sibiu, Brașov la Budapesta, Viena, București, dar și Lancrăm, Cluj, Sebeș, Orăștie etc. Desigur că problemele politice ale Replicii și procesului respectiv, altele de ordin școlar și bisericesc au consistența cuvenită în volum. Anul 1893 este ilustrat de un număr de 41 de scrisori, primite de la S. Hurban Vajanski, S. Pușcariu, G. Augustini, V. Mangra, E. Dăianu pe teme politice pe seama redactorului de la „Tribuna”. 1894, anul procesului memorandist și a activității lui V. Braniște ca redactor la „Dreptatea” este cel mai fertil în mesaje, 64 de scrisori, cu emitenți originari din Banat, indeosebi, fapt ilustrativ pentru acțiunea susținută pe tărîm cultural-național desfășurată de ziarist în zona respectivă. Anul ultim inclus în volumul de corespondență, 1895 este prezent cu 42 de piese epistolare, primite, printre alții, de la V. Babeș, C. Brediceanu, P. Cosma, Il. Chendi, T. Mihali. Menționăm aici corectitudinea editorilor în redarea sursei pentru cele cîteva scrisori publicate anterior de alți cercetători în articolele sau volum.

Atenția recenzentului se concentrează și asupra aparatului critic, bogat și semnificativ, lucrat cu migală și cu pricepere deosebită de către autori. Reușita comună constă în coroborarea eforturilor în vederea unei viziuni unitare vizavi de chestiunile nerezolvate, date inexacte ori persoane și funcții fără explicații în textul scrisorilor. Este meritos travaliul susținut în presa vremii pentru identificări și completări. Minore inadvertențe sînt inerente unei asemenea munci dificile epistola nr. 6 nu are precizată sursa documentară, celor de la paginile 84 și 111 le lipsește indicația notei nr. 5, inversarea de la pg. 151 este regretabilă dar semnaltă de autori, poate că în cazul mesajelor lui Alex. Roman trebuia unificată localitatea Buda și Pesta, etc. Dincolo de aceste omisiuni mărunte, volumul prezent se realizează în mod fericit seriei de lucrări care au omagiat în 1895 cei 90 de ani de la intrarea în temniță a militantului patriot Valeriu Braniște.

Octavian Goga în corespondență. Vol. II. Documente literare. Editura Minerva, 1983, 551 p.; Octavian Goga. Ne învață Mărășeștii. Editura Junimea, Iași, 1983, 222 p.

Problema instrumentarului științific, relevată descori de către istoriografie tocmai datorită necesității de a se cunoaște mai exact stadiul și posibilitățile de extindere pentru atingerea unor atribute calitativ-cantitative la cote valorice superioare, datorate contactului cu știința istorică străină, dobindește valențe specifice pe tărîmul istoriei literare prin acțiunea de restituire acribă și sistematică a documentelor referitoare la viața și activitatea poetului originar din Râșinari.

Diriguitor competent al destinelor bibliotecii universitare ieșene, bibliograf exeget și editor al corespondenței lui G. Ibrăileanu, îl numim aici pe M. Bordeianu, — trecut în neființă, din păcate, cu numai câteva luni în urmă, — în colaborare fructuoasă cu un tânăr istoric, Ștefan Lemny, continuă prin volumul prezent travaliul inițiat de către D. Poenaru și V. Netea în 1975, anume publicarea epistolarului O. Goga, aflat la Biblioteca Academiei și Biblioteca Centrală de Stat.

Pe drept cuvînt afirmă autorii în preambulul minim că lucrarea realizată și care include fondul de scrisori achiziționat în 1975, tinde să reunească, într-o editare sistematică și de perspectivă, — mărturie probatorie depun aranjarea și redactarea materialului, în concordanță cu cel din volumul prim —, fragmente din arhiva revistei „Luceafărul” și implicit a unuia din conducătorii acesteia, O. C. Tăslăuanu, considerate dispărute la sfîrșitul primului război mondial. Existînd un precedent în acest sens prin grija migăloasă a cupiului D. Poenaru — V. Netea, autorii ieșeni își însușesc principiile metodologice respective tocmai în ideea menținerii aceluiași eșafodaj capabil să favorizeze demersurile făcute pentru repunerea în circuitul științific a materialului epistolar inedit cu privire la O. Goga. Acestui deziderat raliem și opinia noastră cu privire la depistarea altor valori documentare vizînd activitatea și existența poetului, risipite în fonduri de stat ori colecții particulare și instituirea unei acțiuni unitare la scară națională care, printr-un efort colectiv, ar contribui mult mai eficient la continuarea acțiunii de editare a seriei de corespondență amintită, ca urmare firească în traiectoria altor volume care au intrat deja în patrimoniul de referință al istoriografiei literare autohtone.

Dacă volumul prim al corespondenței lui O. Goga însuma 447 de scrisori, între care se detașau numeric și calitativ, cele 35 din anul 1906, 36 din 1910 și 58 din 1912, pentru intervalul anilor 1899—1934, ediția întocmită de M. Bordeianu și Șt. Lemny, cumulează 398 de mesaje pentru anii 1898—1928: 31 de bucăți din 1905, 34 din 1908, 38 din 1911, 84 din 1912 și 47 din 1913. Corespondența tinereții poetului realizată astfel ilustrează, prin lotul masiv selectat, de proveniențe variate și importanță inegală, — vezi discrepanța dintre numărul scrisorilor trimise și primite —, momente însemnate din viața și activitatea literatului și omului politic la începutul secolului XX.

Fresca vastă cu valoare istorică evidențiată de mesaje redte în volum, îngăduie recenzentului să analizeze în mod sumar lotul de scrisori compartimentate pe emitenți și destinatari. Anumite detalii suplimentare vin să completeze și să continue astfel pe cele existente în volumul de debut din 1975 pentru întregirea tabloului de tinerețe a lui Goga. Un rol esențial îl are I. Chendi, prezent cu un număr identic de rînduri expediate și recepționate (34), care redau aspecte legate de revista „Țara Noastră”, „Astra”, O. C. Tăslăuanu (25). Precizările inedite și utile menționate acum despre O. Goga, dobîndesc încărcătură maximă atunci cînd se subliniază procesul maturizării sale politice, orientată către împlinirea dezideratului națiunii române oprimate din Transilvania timpului respectiv. Varietatea și diversitatea tipurilor și stilurilor mentale evidențiate acum, permit mai buna cunoaștere a unor categorii specifice mediului social autohton transilvan în primele decenii ale veacului nostru și se coroborează astfel plusului de informație despre natura evenimentelor politice de pînă la declanșarea celei dintîi conflagrații armate din anul 1914.

Meritul celor doi specialiști, un filolog și un istoric este cu atît mai mare cu cît aparatul critic, — cu minime inadvertențe datorate firească și inerent acțiunii dificile restitutive —, învederează reușita deplină în rezolvarea unor chestiuni de metodă cu privire la grafia mesajelor, identificarea unor persoane, propuneri de

datare pentru anumite scrisori, adnotări de texte, ca și alte operații migăloase, mărunte la primă vedere dar necesare și bine venite pentru cel care pătrunde miezul chestiunii și adăncește astfel studierea unui aspect sau altul din viața și activitatea lui O. Goga.

Apărută deosebit de oportun și sub auspiciile aceleiași edituri, mereu receptivă la validarea în practică a ideii cu privire la editarea unor instrumente științifice pentru istoria noastră literară, lucrarea de față constituie pe drept cuvânt o realizare de proporții, asemănătoare altora de același gen, la fel de bine întocmite, și devenind un „memento“, prin exemplul sugerat, pe seama altor biblioteci universitare. — cum ar fi Clujul, care deține fonduri de corespondență valoroase —, posesoare de materiale documentare aparținând unor valori ale trecutului politic și cultural românesc și necesare așadar să fie integrate circuitului științific sub forma elaborată a ediției critice.

Am situat deliberat în conexiune cu volumul amintit mai sus, selecția de studii, articole, prefete și cuvântări, poezii și corespondență O. Goga pentru epoca dintre luna februarie 1917 și martie 1919, întocmită pertinent de istoricul Stelian Neagoe, din intenția neascunsă de a întregi efectiv, pe această cale, demersul restitativ față de personalitatea poetului, în anul care marcase aniversarea celor 65 de ani de la unirea cea mare.

Studiul introductiv amplu tratează despre Goga ca și partizan al realizării unității naționale în epoca de pînă la 1914, apoi pînă la intrarea României în război, utilizînd fragmentele autobiografice, articolele din presa vremii, ca și jurnalul intim, intitulat sugestiv „Fărâmături dintr-o prăbușire“ (nov.-dec. 1916). Activitatea ziaristică ieșeană a lui Goga, suita de poezii din „Gazeta Ostașilor“, „România“, „România Mare“, „România Nouă“, „La Roumanie“, opiniile despre aliați și inamici, viziunea sa față de starea românilor din Transilvania, refugiul în Europa occidentală și activitatea intensă din cadrul emigrației de la Paris se ilustrează de autor prin pătrunderea laboratorului de creație a omului politic subjugat întrutotul ideii naționale. „Actul de cultură și de dreptate“, realizat într-un criteriu cronologic, însumează 42 de articole. — 9 dintre acestea, identice cu cele din ediția S. Urdea puteau fi menționate în note! —, 10 poezii, 7 scrisori, 2 discursuri, 2 alocuțiuni, 2 cuvântări și 1 proces verbal, care pledează la unison pentru utilizarea sursei editate și inedite în acțiunea de recompunere a unor aspecte de viață și de gândire a poetului și patriotului O. Goga. Demne de subliniat rămîn pîrîeghezele făcute de autor în fondurile personale bogate ca și în cele de stat, care ar putea fi adîncite în viitoarea cercetări. Cum ar fi cazul arhivei O. Ghibu, de exemplu.

Fără să solicite un efort comparabil cu cel încorporat de realizarea cuplului M. Bordeianu și Șt. Lemny și urmărind devenirea lui O. Goga pe durata unui spațiu limitat la numai doi ani de zile, Stelian Neagoe relevă, în cadrul selecției prezente, o altă contribuție de referință despre poetul și militantul național aflat la răscrucea unui timp istoric crucial în existența poporului și pămîntului românesc.

STELIAN MÎNDRUȚ

Alexandru Lapedatu, *Scriseri alese. Articole. Cuvântări. Amintiri*. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1985, 448 p.

În opera de recuperare și redescoperire a unor valori ale civilizației românești, editura clujeană a contribuit substanțial prin lucrări publicate în cadrul colecției ajunsă de referință și intitulată sugestiv „Restituiri“. Volumele apărute pînă în prezent de peste 15 ani depun mărturie veridică în acest sens. În dese rînduri se procedează corect și onest din punct de vedere științific atunci cînd prin restituirile în cauză, autori, opere și aspecte anatemezate ca „delicate“ într-un interval de timp nefast pentru dezvoaltarea spiritualității românești, erau scoase din „conul de umbră“ și redată în întregime circuitului științific istoric sau literar.

Domeniului restituitiv amintit i se cadează și lucrarea de față despre viața și activitatea lui Alexandru Lapedatu, ediție prefațată, îngrijită și adnotată de

Ioan Opris. Volumul respectiv survine altor încercări temerare în această direcție care au luminat momente însemnate cu privire la alți istorici renumiți ai culturii noastre: N. Iorga, V. Pârvan, Șt. Bezdechi etc.

Consistentul cuvînt înaintea alcătuit cu pricepere de către editor trasează citeva din liniile directoare în vederea studierii epocii în care Alex. Lapedatu întruchipase în plan politic, științific, cultural-artistic și academic, figura intelectualului multilateral, a istoricului de vocație și specialistului competent și nu în ultimă instanță pe cea a omului politic ajuns să diriguiească destinele culturii noastre interbelice. Se opinează în continuare cu îndreptățire că, prin activitatea sa încreangă care însumează mai cu seamă peste 450 de titluri de ținută științifică deosebită, apoi calitatea de organizator de instituții și așezăminte, de sprijin neostoit pe seama tinerilor doritori de perfecționare și specializare în străinătate, ca și de apărare, cercetare, valorificare și inaugurare de monumente istorice, omul de cultură distinctă, dublat de politicianul cu simț realist înnăscut, rămîne un reprezentant demn al celui de-al doilea val din evoluția cultural-spirituală a țării după 1918.

Nu intenționăm să detaliem aspecte privitoare la viața și activitatea istoricului pentru intervalul cuprins în amintiri și reumat de către I. Opris. Încercăm să punctăm numai anumite laturi din memorialistica sa, redată hîrtiei la o vîrstă înaintată, fundamentată pe materiale documentare valoroase. Se menționează atît de autor cit și de către editor că jurnalul scris în Rusia este contemporan evenimentelor narate și de aici rezultă probabila opinie prea personală a memorialistului vizavi de evenimentele trăite acolo între iulie 1917 și ianuarie 1918.

Selectia de articole și cuvîntări, realizată cu judiciozitate într-o ordonare cronologică, înglobează materiale cuprinse între conferința ținută în anul 1901 și răspunsul la discursul de recepție al lui Gh. Brătianu din 1943. Studiile și articolele în cauză, dincolo de cadrul lor inițial de adresare și existență, relevă calitățile specialistului și dascălului universitar de ținută academică, ca și pe cele ale omului politic și totodată cetățeanului devotat întru totul intereselor țării sale. Înclinăm să credem că această parte preliminară ar fi trebuit să fie mai extinsă și mai variată, avîndu-se în vedere paleta largă a materialelor publicate de Alex. Lapedatu și înregistrate pînă în 1936 de bibliografia realizată de I. Crăciun.

Fragmentele selectate de editor din totalitatea amintirilor și memoriilor lui Alex. Lapedatu, manuscrise păstrate cu „piosenie” de familia dr. Ana și Ioan Macavei din Cluj-Manapoca, constituie partea de rezistență a cărții. Mărturiile scrise lăsate astfel posterității favorizează zugrăvirea imaginii mediului românesc pentru o întindere în timp de peste o jumătate de secol. Se evocă anii de școală liceală de la Iași și Brașov, cei universitari din București, activitatea din primele două decenii ca și existența și acțiunea lui Alex. Lapedatu în timpul celui dintîi război. Jurnalul de la Moscova permite înțelegerea cotidianului trăit de autor în calitate de martor ocular. Ultimele pagini din „memorial” tratează aspecte legate de participarea lui Alex. Lapedatu ca expert la Conferințele de pace, contribuția sa la inaugurarea Universității Daciei Superioare de la Cluj, activitatea ministerială și pe tărîm cultural, acțiunile de la Academie dintre 1935—1948.

Nu putem să încheiem însemnările de față fără să nu relevăm bogăția notelor de subsol alcătuite de I. Opris și utilizarea în documentare a fondurilor personale păstrate la familia Maior și la Biblioteca Academiei. Ne-am fi așteptat totuși la mai multă grijă și atenție la redactarea și la nuanța acordată unor note explicative din finalul cărții, unde apar citeva explicații care nu acoperă întru totul realitatea istorică și crează dificultăți pe seama cititorului de istorie care nu posedă baza necesară discernerii și distingerei limitei admise în înțelegere și interpretare. Considerăm că la acest fragment al lucrării ar fi trebuit să se fi consultat opinia citorva specialiști în materie pentru ca să se fi înlăturat din start anumite afirmații trunchiate istoricește. Nu intrăm în detalii din lipsă de spațiu și lăsăm cercetătorilor latitudinea să admită ori infirme opinia noastră critică. Și desigur editorului lucrării să judece și regindească părțile incriminate din partea terminală a notelor explicative.

Meritul autorului și a realizării întreprinse rămîne decisiv în acțiunea de redescoperire și redare în circuit științific a unor personaje marcante ale istoriei noastre. Faptul că manuscrisul a zăbovit îndelung pînă să vadă lumina tiparului

și că exemplarele tipărite au dispărut rapid din librării concură la plusul de greutate acordat cărții și îngrijitorului ei. Să sperăm că și în viitor editura „Dacia” va acorda gir și spațiu adecvat unor lucrări asemănătoare care să apară în cadrul seriei restitutive și să îmbogățească patrimoniul valorilor culturale românești.

STELIAN MINDRUȚ

Nicolae Josan, *Muzeul Unirii Alba Iulia*, București, Editura Sport-Turism, 1983, 240 p. + XXXV ilustrații color.

Importanța orașului Alba Iulia în devenirea neamului nostru, valoarea vestigiilor și monumentelor sale istorice sînt universal cunoscute și recunoscute. Pe drept cuvînt, cu ocazia vizitei sale din 1966, tovarășul Nicolae Ceaușescu numea această străveche așezare „unul din simbolurile existenței milenare a poporului român”. Reorganizat în 1975, Muzeul Unirii din localitate este menit să oglindească istoria locală și regională în context național, să ilustreze importanța de excepție a acestui colț de țară în destinul poporului român. Și își îndeplinește cu strălucire acest rol; stau mărturie numărul mare de vizitatori, amploarea acțiunilor cultural-educative în care muzeul este implicat, renumele său în țară și peste hotare.

O prezentare scrisă a acestei valoroase instituții de știință și cultură nu putea fi decît bine venită. Ea era oricum necesară, atît pentru atragerea unui număr cît mai mare de vizitatori, cît și pentru orientarea lor într-o expoziție deosebit de bogată și remarcabil organizată. Este sarcina pe care și-a asumat-o și a îndeplinit-o excelent autorul volumului de față. În pagini relativ puține, el izbuteste să ofere un istoric al muzeului, un ghid de vizitare și o prezentare argumentată a valorii culturale reprezentate de acesta.

Un „Cuvînt înainte” al academicianului Ștefan Pascu deschide volumul. După ce subliniază rațiunile și însemnătatea acestei prezentări, ilustrul profesor salută inițiativa editurii Sport-Turism de a edita o serie de ghiduri muzeale, pe care lucrarea lui N. Josan o inaugurează. Remarcăm, la rîndul nostru, condițiile grafice excelente ale prezentului volum și formatul de buzunar, care îngăduie utilizarea comodă de către vizitatori și turiști.

Prima parte a cărții (p. 7—20) constituie un istoric succint al instituției muzeale din Alba Iulia. Sînt surprinse perioadele de avînt ca și cele de stagnare ori relativ declin, evidențiindu-se mereu rolul unor cărturari inimoși care, adesea fără sprijin oficial, au menținut interesul și efortul pentru salvarea mărturiilor trecutului. Un capitol aparte (p. 21—34) este consacrat dezvoltării spectaculoase a muzeului după 1965. Tot aici, autorul inserează o prezentare a diferitelor categorii de activități cultural-științifice în care se ilustrează Muzeul Unirii (depistarea și păstrarea vestigiilor istorice, expoziții, cercetare științifică, schimb de publicații, activitatea de restaurare și conservare etc.).

Partea a treia, cea mai amplă (p. 35—192), se intitulează „Prin sălile expoziției de bază” și constituie de fapt un ghid detaliat și comentat al sălilor expoziției. Este partea principală a cărții. Autorul a descris expoziția urmînd riguros circuitul de vizitare. Sălile au fost numerotate și există planuri ale fiecărui etaj (p. 36, 45, 94) cu indicarea numărului sălilor și a sensului de circulație. Expunerea este împărțită pe mari perioade istorice și, în cadrul acestora, pe săli. Detalierea nu ajunge pînă la descrierea fiecărei vitrine și fiecărui exponat; nici n-ar fi fost recomandabil, căci o expoziție muzeală este ceva viu și perfectibil. Calea aleasă de N. Josan ni se pare cea mai bună: sînt prezentate principalele categorii de exponate ale fiecărei săli și orientarea lor generală (pentru a îndruma privirea vizitatorului), apoi se discută semnificația cultural-istorică a acestora. Două colecții speciale cu specific pronunțat sînt lapidariul roman și Sala Unirii; natural, ele beneficiază de subcapitole corespunzătoare. Dacă în cazul lapidariului materialul s-a pretat la o mare detaliere, pentru Sala Unirii ponderea cea mai însemnată o deține istoricul acesteia și semnificația aparte de care se bucură.

O atare prezentare, analitică fără a deveni excesivă, deserveste foarte bine pe turist și vizitator, chiar pe cel puțin ori deloc avizat. Lectura este însă tot atît de utilă și specialistului. În amplul edificiu care găzduiește astăzi Muzeul Unirii, numeroasele săli disponibile au fost utilizate extrem de eficient, expoziția — deși foarte vastă — cîștigînd mult în atractivitate. Istoricul și muzeograful poate admira

reuşitele colegilor din Alba Iulia: împărţirea judicioasă a spaţiului, cu ponderea acordată problemelor prioritare; prezentarea faptelor de istorie locală *totdeauna* în cadru naţional, cu exponate similare de dincolo de Carpaţi — metodă prin care se ilustrează convingător unitatea de civilizaţie a spaţiului carpato-danubiano-pontic de-a lungul întregii istorii; dispunerea unor exponate în serii evolutive (p. 82, 87). Remarcabile sînt şi alte aspecte: folosirea, alături de exponatul tridimensional original, a materialelor complementare de toate categoriile; reconstituirile realizate (mai ales pentru istoria antică); materialele ilustrative şi mijloacele audio-vizuale moderne puse la contribuţie. Înămănuncherea acestor realizări în paginile cărţii devine astfel un mic curs de muzeografie modernă, o cale de a impulsiona emulaţia şi schimbul de experienţă în acest domeniu al muncii culturale.

Dar N. Josan nu se opreşte la pereţii clădirii muzeului. Un al patrulea capitol este intitulat „Monumente din cetatea Alba Iulia“ (p. 193—213). Prezenţa lui este cît se poate de utilă. Într-adevăr, perimetrul vechii cetăţi bastionare cuprinde o mare densitate de monumente valoroase din toate epocile — situaţie privilegiată. Multe nu se oferă facil vizitării. Acest capitol repertoriază 22 de obiective istorice şi artistice de primă mînă, pe care le descrie şi le explică. Turistul poate găsi şi inspecta, într-un timp record, cîteva vestigii impresionante ale unei istorii surprinzător de bogate (castrul roman, cetatea bastionară, catedrala catolică, biblioteca „Battanaeum“, palatul princiar, „celula lui Horea“ etc.). Nu lipsesc nici realizările artistice pe teme istorice ale unor timpuri mai noi (catedrala ortodoxă, obeliscul „Horea, Cloşca şi Crişan“, monumentele lui Mihai Viteazul). Mai sumar, autorul pomeneste şi alte monumente semnificative, situate însă în afara zidurilor cetăţii.

Un cuvînt se cuvine ilustraţiei bogate şi de bună calitate; la 104 figuri alb-negru în text se adaugă 35 fotografii color aşezate separat, precum şi o hartă a judeţului cu principalele descoperiri arheologice (clasate pe epoci).

Volumul se încheie cu un rezumat amplu în limba engleză, care se continuă cu traducerea legendei ilustraţiilor. Aşa că el devine consultabil şi util şi pentru turiştii străini. Importanţa acestui „amănunt“ abia dacă mai trebuie subliniată.

În concluzie, se poate spune că la exemplul pozitiv al Muzeului Unirii se adaugă meritoria realizare a unui ghid modern şi accesibil maselor largi de turişti. Pentru muzeografia românească, cartea lui N. Josan este o pildă de urmat. Se cuvine să reflectăm cu toţii la perfecţionarea expunerii rezultatelor muncii muzeale în faţa marelui public, la stimularea interesului lui. Efortul autorului, îngrat la prima vedere, se justifică pe deplin, iar rezultatul merită toată lauda.

RADU ARDEVAN

CRONICA

Patrimoniul Muzeului de istorie al Transilvaniei a crescut numeric de la 246.534 piese în anul 1985 la 258.930 în anul 1986. Sursa principală a sporului o constituie săpăturile arheologice, care au dat muzeului în intervalul menţionat 10.140 piese provenite din săpăturile de pe şantierele de arheologie preistorică, precum şi 765 piese scoase la iveală pe şantierele de arheologie daco-română. În afară de această sursă, patrimoniul muzeal s-a îmbogăţit şi prin achiziţii şi donaţii (188 monede, 144 piese destinate secţiei de istorie medie şi 1.421 piese ilustrînd istoria modernă şi contemporană).

*

Expoziţia de bază (Cluj-Napoca, str. Emil Isac 2), expoziţia permanentă a Colecţiei de istorie a medicinei şi farmaciei (Cluj-Napoca, str. Gheorghe Doja 1), precum şi expoziţiile temporare organizate de muzeu au fost vizitate în 1985 de 97.000 de persoane.

Muzeul de istorie al Transilvaniei a organizat în 1985 un număr de 7 expoziţii temporare şi itinerante, după cum urmează:

1. „40 de ani de la victoria asupra fascismului“
2. „Epoca Nicolae Ceauşescu — bilanţ de glorioase împliniri socialiste şi de măreţe perspective“

3. „Lupta pentru unitate națională, eliberare socială și națională, oglindită în numismatică și medalistică” (în colaborare cu Societatea numismatică română, filiala Cluj)

4. „Artă și meșteșug în preistorie”, microexpoziție pe platforma industrială a C.U.G. Cluj-Napoca

5. „Civilizația populației autohtone în secolele IX—XIV”

6. „Aspecte ale vieții militare în Dacia romană”, expoziție itinerantă, la Turda

7. „Arta ceramicii în Dacia romană”.

În 1986, muzeul a organizat 13 expoziții temporare și itinerante, dintre care menționăm: „65 de ani de la făurirea P.C.R.”, „2500 de ani de la prima atestare scrisă a geto-dacilor”, „Lupta pentru independență — permanentă a istoriei poporului nostru. 600 de ani de la urcarea pe tron a marelui Mircea Voievod”, „Arhitectura în lumea antică”, „Medalii și decorații în colecțiile străjene” (în colaborare cu Societatea numismatică română, filiala Cluj), „Artă și meșteșug. Cositoare din sec. XVI—XIX” (expoziție deschisă și la începutul anului 1987).

*

Muzeul de istorie al Transilvaniei organizează sistematic, în incinta muzeului sau la respectivele locuri de producție, precum și în săli de conferințe de pe teritoriul municipiului Cluj-Napoca ori în alte localități ale județului Cluj, ghidaje speciale, lecții tematice, expuneri și conferințe cu caracter de popularizare. În anul 1985, personalul de specialitate a susținut 387 asemenea acțiuni cultural-educative, numărul lor ridicându-se în 1986 la 820.

*

În cadrul procesului de integrare a învățămîntului cu practica, și în anii 1985—1986 studenții Facultății de istorie a Universității napocense au efectuat săptămîni de practică muzeală, lucrînd pe șantierul arheologic, în depozitele de specialitate ale muzeului, inițindu-se în diversele activități specifice muzeistice (catalogare, inventariere, clasificare științifică). Aceste activități sînt conduse de muzeografi de specialitate. De asemenea, studenți de la aceeași facultate, cît și de la Institutul de artă plastică „Ion Andreescu” din Cluj-Napoca au desfășurat practică de restaurare și conservare a obiectelor muzeale, la Laboratorul zonal de conservare și restaurare.

*

În anul 1985, s-au întreprins săpături arheologice conduse de specialiști de la Muzeul de istorie al Transilvaniei, sau cu participarea lor, la: Tureni—Săndulești, Parța, Dăbica, Ilidia, Mehadia, Bucova, Micăsasa, Porțile de Fier ale Transilvaniei, Grădiștea Muncelului, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Virful lui Pătru, Vărădia, Ocna Mureșului, Cluj-Napoca (piața Cipariu, Bul. Lenin, str. Crinului).

În anul 1986, specialiștii muzeului au condus activitatea șantierelor arheologice de la Iclod, Parța—Cuptoare, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Micăsasa, Dăbica, Ocna Mureșului, Bucova, Mehadia, Cenad, Cluj-Napoca (str. Cipariu, piața Muzeului, Turnul Croitorilor, Stăvilă, Valea Caldă, Gura Baciului, Tureni—Săndulești).

Au fost descoperite în cursul cercetărilor de teren efectuate pe baza contractelor de colaborare 40 de puncte noi de interes arheologic, unde urmează a se trece la săpături.

O echipă româno-engleză (4 cercetători englezi și 3 muzeografi de la secția de preistorie a Muzeului de istorie al Transilvaniei) a efectuat o cercetare interdisciplinară în munții Petrindului, constînd din prospecțiuni etnoarheologice.

Muzeul de istorie al Transilvaniei beneficiază de colaborarea statornică a inspectoratelor școlare de pe raza activității sale de cercetare arheologică. Această colaborare se concretizează în participarea echipelor de elevi din învățămîntul mediu la săpături, ele efectuînd în acest mod practica în producție.

În 1985, specialiștii muzeului nostru au luat parte la sesiunea științifică de rapoarte arheologice ținută la Tirgoviște, precum și la sesiunile științifice și simpozioanele organizate la Caransebeș, Constanța, Zalău, Turda, Moldova Veche, Suceava, Borsec, Miercurea-Ciuc. Reprezentanții ai muzeului au participat la congresele de arheologie de la Stuttgart (Tudor Soroceanu), Szekszárd și Donii Mila-novice (Gheorghe Lazarovici).

În 1986, membri ai personalului de specialitate al muzeului au fost prezenți cu 12 comunicări științifice la sesiunile și simpozioanele de specialitate din țară: sesiunea de rapoarte arheologice de la Deva, sesiunile și simpozioanele de la București, Caransebeș, Timișoara, Arad și Sibiu.

Muzeul de istorie al Transilvaniei a organizat în anul 1986 un număr de 6 simpozioane, cu următoarele tematici: „Unitatea și independența patriei — idealuri permanente ale poporului român“, „65 de ani de la făurirea P.C.R.“, „50 de ani de la procesul antifascist de la Brașov“, „600 de ani de la urcarea pe tron a marelui Mircea Voievod“, „Marea Unire“, „Republica la a 39-a aniversare“. S-a participat la 12 simpozioane ce au avut loc la Cluj-Napoca, iar la Cel de-al XI-lea Simpozion de informatică și conducere — Condif '86 — specialiști de la muzeul nostru au condus o secțiune privind aplicarea informaticii la arheologie.

Arheologii Constantin Pop și Dorin Alicu au luat parte la Cel de-al IX-lea Simpozion internațional de bronzuri antice desfășurat la Viena între 21—25 aprilie 1986.

*

Rezultat al activității specialiștilor de la Oficiul județean Cluj pentru patrimoniul cultural național, la 31 decembrie 1986 se înregistra un număr de 1.696.942 bunuri culturale. Oficiul a desfășurat sistematic activitatea de depistare, identificare și validare a noi bunuri culturale susceptibile de a face parte din patrimoniul cultural național, prin popularizarea Legii nr. 63/1974, expertize la magazinul „Consignația“, la anticariat sau solicitate de notariatul de stat, evidența monumentelor istorice, de artă, memoriale, a rezervațiilor naturale și arheologice.

Laboratorul zonal de conservare și restaurare de pe lângă Muzeul de istorie al Transilvaniei a executat în anul 1986 conservarea a 1.648 bunuri muzeale, precum și restaurarea a 512 piese (metale — 354, ceramică — 127, textile — 4, pictură ulei — 6, pictură tempera — 4, lemn — 12, hîrtie — 1, restaurări cu caracter biologic — 4 piese. Se remarcă, dintre acestea, demontarea și restaurarea grupurilor statuare de pe turnurile Teatrului Național din Cluj-Napoca, lucrare ce continuă și în 1987.

IOSIF KOVÁCS
(1919—1984)

Știința istorică, învățămîntul și viața social-politică din România au pierdut, la 7 februarie 1984, pe unul dintre cei mai devotați slujitori ai lor, om de știință de mare erudiție, eminent și venerat profesor, activist credincios al partidului și statului nostru, Iosif Kovács.

S-a născut la 28 aprilie 1919 în satul Cruceni, comuna Foeni, județul Timiș. Studiile medii le-a făcut la Liceul „Emanoil Gojdu“ din Oradea (1931—1939), unde a primit o pregătire filologică și istorică. Între anii 1941—1945 studiază la Universitatea din Cluj, unde își trece cu rezultate strălucite examenul de licență. După absolvire își pregătește teza de doctorat consacrată unei problematice care anunță viitoarele sale preocupări în domeniul istoriei sociale. Subiectul tezei susținute în vara anului 1949, *Răscoala lui Gheorghe Doja în istoriografia și literatura maghiară*, îi deschide largi perspective asupra unui domeniu căruia i-a rămas fidel toată viața.

Din anul 1949 își începe cariera didactică universitară, ocupînd postul de lector la Universitatea „Bolyai” din Cluj. Fiindu-i recunoscute meritele deosebite de dascăl și cercetător al trecutului, va fi numit în 1961 conferențiar, iar în 1975 profesor la catedra de istorie modernă universală a Facultății de Istorie și Filozofie a Universității „Babeș-Bolyai”. În paralel, Iosif Kovács a desfășurat o prodigioasă muncă de cercetare în cadrul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca și al Muzeului de Istorie al Transilvaniei, în calitate de cercetător principal și șef de sector, respectiv șef de secție, îndrumînd elaborarea unor tratate, volume de studii și colecții de documente de mare importanță.

Grație calităților sale științifice și activității didactice remarcabile, în 1976 este ales prorector al Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca. Ca profesor și prorector, Iosif Kovács, cu dăruire și cu pasiune, s-a dedicat educării și instruirii studenților, pentru promovarea politicii partidului în domeniul învățămîntului. Avînd reale calități de pedagog și o solidă pregătire științifică, a reușit să dea ceea ce era esențial și semnificativ în problematica cursurilor sale. Cu stilul său vibrant și clar, stîrnea interesul tuturor celor care îi audiau prelegerile. Astfel, profesorul Iosif Kovács a reușit să însușească tinerelor generații dragostea pentru istoria patriei, pentru înfrățirea tuturor fiilor patriei comune. În aceeași măsură s-a străduit profesorul Iosif Kovács să formeze deprinderi de cercetare științifică la studenții săi, atît în cadrul seminarilor speciale și cercurilor științifice, cît și al raporturilor de la om la om, stîndu-le la dispoziție cu multă generozitate ori de cîte ori era necesar, în timpul studiilor și după aceea. Tot pentru a veni în ajutorul studenților a elaborat ori a colaborat la întocmirea unor manuale și crestomații (*Prelegeri de istorie universală 1642—1918; Manual de istorie universală modernă; Culegere de texte pentru istoria universală. Epoca modernă*).

Meritul profesorului Iosif Kovács constă și în aceea că a condus perfecționarea cadrelor didactice din învățămîntul secundar și general și s-a angajat cu multă dăruire în îndrumarea tezelor întocmite de numeroși doctoranzi. Aceștia nu vor uita în mod sigur căldura, stăruința și priceperea cu care au fost sfătuiți și călăuziți de conducătorul lor științific.

Opera științifică a regretatului profesor Iosif Kovács se remarcă atît prin numărul impresionant de lucrări, cît și prin conținutul lor informativ și de idei, bazate fiind mai întotdeauna pe o bogată documentație de primă mînă, de arhivă îndeosebi. Domeniul său preferat, în care a elaborat un număr mare de lucrări, a fost acela al istoriei sociale, a vieții țărănimii. Abordînd problematica socială a destrămării feudalismului și a apariției relațiilor capitaliste în agricultură în perioada anterioară revoluției de la 1848 și pe aceea mai complexă a consolidării relațiilor capitaliste în agricultura Transilvaniei postrevoluționare, profesorul Kovács a realizat studii și cărți care denotă nu numai o profundă cunoaștere a faptelor, ci și o profundă înțelegere a fenomenelor mai adînci care impulsionează mersul istoriei, a rolului făuritorilor anonimi ai acesteia, a mulțimilor de țărani. Nu este deci întîmplător că spre această problematică s-au îndreptat convergent majoritatea cercetărilor istoricului Iosif Kovács (*Agitații țărănești din Munții Apuseni după răscoala lui Horea oglindite în documentele arhivelor comitatului Turda; Contribuții la cunoașterea mișcărilor țărănești în regiunea Cluj, după anul revoluționar 1848—1849 și cauzele lor; Mișcări țărănești în Munții Apuseni și împrejurimi între anii 1849 și 1854; Desființarea relațiilor feudale în Transilvania; ș.a.*).

Contribuții dintre cele mai remarcabile sînt cuprinse în sinteze ca *Istoria României* și *Din istoria Transilvaniei*. În ultimii ani ai vieții sale, cu mult zel și deosebită competență a colaborat, în calitate de autor și coresponsabil, la volumul al IV-lea al noului tratat de Istoria României. În afară de acestea, profesorul Iosif Kovács a desfășurat cercetări cu rezultate deosebite privind destrămarea monarhiei austro-ungare, făcînd de asemenea, cu un cert profit științific, incursiuni în trecutul scrisului istoric în legătură cu care a elaborat lucrări valoroase (*Unele aspecte ale problemei agrare în monarhia austro-ungară la începutul secolului al XX-lea (1900—1918); Românii din monarhia Habsburgilor și compromisul din 1867, respectiv N. Iorga, istoric al Transilvaniei; Avram Iancu în istoriografia maghiară; G. Barițiu, contemporan cu două secole*).

Profesorul Iosif Kovács s-a impus totodată și ca cercetător al istoriei și luptei comune a poporului român și a naționalității maghiare, ilustrativ pentru profilul omului de știință angajat idealurilor României socialiste (*Pagini luminoase din trecutul de luptă comună a românilor și maghiarilor; Uniți în edificarea viitorului; În slujba frăției dintre poporul român și naționalitățile conlocuitoare*).

Numele lui Iosif Kovács era cunoscut și în cercurile specialiștilor din străinătate, atât prin publicarea de studii peste hotare (în *Agrártörténeti Szemle*, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, *The American Historical Review*) sau în limbi străine în revistele din țară, cât și prin participarea la congrese, conferințe și simpozioane, la lucrările unor comisii mixte de istorici.

Profesorul Iosif Kovács a împlinit și o datorie față de cei mulți, iubitori și dornici să cunoască istoria, prin prezența sa în coloanele diferitelor publicații de largă circulație, reviste și ziare, prinținerea a numeroase conferințe de popularizare ori prin colaborarea la emisiuni radiodifuzate.

Iosif Kovács a fost membru și vicepreședinte al Consiliului Național pentru Știință și Tehnologie, colaborator activ la îndrumarea unor reviste de specialitate ca *Acta Musei Napocensis*, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, *Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”*. Făcând parte din consiliile științifice ale unor instituții de profil, a participat la conducerea activității acestora.

Vechi militant al Partidului Comunist Român, al cărui membru a fost din 1947, profesorul Iosif Kovács a desfășurat o amplă activitate obștească, promovind cu deosebit devotament transpunerea în fapt a programului partidului de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate, realizarea consecventă a politicii naționale preconizate de conducerea de partid și de stat, contribuind la întărirea unității de aspirații a întregului popor.

Iosif Kovács a îndeplinit funcții înalte în conducerea de partid și de stat. A fost membru al Comitetului Central al Partidului Comunist Român, deputat în Marea Adunare Națională și vicepreședinte al Consiliului de Stat.

În semn de recunoaștere a meritelor sale științifice și didactice, a celor dobândite pe tărâm social-obștesc, lui Iosif Kovács i-au fost conferite înalte ordine și medalii ale Republicii Socialiste România.

Pentru tot ceea ce a reprezentat profesorul și omul de știință Iosif Kovács, tovarășii și colegii, în mijlocul cărora i-a plăcut să se afle, studenții și discipolii săi, îi simt, cu nețărmurită durere, lipsa din mijlocul lor, păstrându-i neștersă amintirea.

ȘTEFAN CSUCSUJA

NICOLAE VLASSA
(1934—1984)

La 3 martie 1984 a încetat din viață, după o grea suferință, Nicolae Vlassa, șeful secției de istorie străveche a muzeului nostru. Disparația lui a însemnat o grea pierdere pentru instituția în cadrul căreia și-a desfășurat activitatea, pentru domeniul de specialitate căruia i-a închinat o viață de cercetător și al cărui strălucit reprezentant s-a dovedit a fi, pentru toți colegii de muncă.

Nicolae Vlassa s-a născut la Iernut (județul Mureș), în 20 noiembrie 1934. Începându-și studiile în comuna natală, le-a continuat în Tîrgu-Mureș, la Liceul teoretic „Al. Papiu-Ilarian” și le-a absolvit în anul 1952. A urmat apoi cursurile Facultății de istorie-filologie a Universității „V. Babeș” din Cluj, pe care a terminat-o în 1957. În anul 1978 a dobândit titlul științific de doctor în științe istorice.

Încă din adolescență, Nicolae Vlassa a fost atras de arheologie. Ca elev, a participat la săpăturile arheologice de la Cristești, Lechința de Mureș și Morești. În anii de studii universitare, această pasiune a sa a dobândit un suport științific din ce în ce mai solid, îngemănându-se și cu o intensificare treptată a activității arheologice. El a efectuat, în acea vreme, săpături în zona deja explorată, căreia i-a adăugat noi șantiere. Astfel, a lucrat pe șantierele de la Morești, Cipău—Gîrle, Cipău—ICIA, Soporul de Cîmpie, Lechința de Mureș, încredințându-i-se chiar, încă în studenție și, apoi, ca absolvent, responsabilitatea unor șantiere arheologice: Cipău—Gară, Cipău—Gîrle, Sărâtel, Gura Baciului, Tărtăria, Cheile Turzii, Cheile Aiudului ș.a. De asemenea, a făcut parte din numeroase colective de cercetare, dintre care le amintim pe cele ale șantiierelor arheologice Soporul de Cîmpie, Lechința de Mureș, Grădiște, Dăbica.

Fiind numit încă din timpul studenției (1957) îndrumător la Muzeul de arheologie clujean, activitatea sa de cercetător s-a împletit organic cu dezvoltarea muzeului, care, în 1962, s-a organizat ca o instituție de sine stătătoare. Muzeograf principal și apoi șef de secție, Nicolae Vlăssă și-a îndeplinit cu competență și la un înalt nivel de responsabilitate îndatoririle. Paralel cu munca în cadrul muzeului, a condus seminarii generale și speciale la Facultatea de istorie a Universității clujene; ani de-a rândul, a lucrat și ca lector pentru probleme fundamentale de istorie a patriei, la Conservatorul „Gheorghe Dima”. În calitate de membru al colegiului redacțional al anuarului muzeului, „Acta Musei Napocensis”, unde a răspuns de materialele din domeniul arheologiei și istoriei vechi, contribuția sa la apariția publicației a fost de cea mai mare importanță.

Activitatea sa continuă și neobosită, atât în cadrul campaniilor anuale de săpături arheologice, cât și în prelucrarea științifică a materialelor scoase la suprafață, orizontul de specialitate din ce în ce mai larg, spiritul pătrunzător în interpretarea fenomenului istoric, toate acestea i-au făcut în scurtă vreme numele cunoscut în țară și peste hotare. Pe lângă o prodigioasă activitate de publicare științifică, Nicolae Vlăssă a contribuit la organizarea mai multor expoziții arheologice în străinătate (Suedia, Iugoslavia, R.F.G., Italia etc.). A participat la congrese (Praga, 1966; Nisa, 1976) și simpozioane internaționale (Nitra, 1967; Köln și Xanti, 1981), prezentând substanțiale contribuții de specialitate.

În cercetare predilecția lui Nicolae Vlăssă a constituit-o epoca neolitică în sud-estul Europei. Descoperiri de răsunet internațional de felul acum binecunoscutelor tăblițe scoase la lumină prin cercetările de la Tărtăria sau al sculpturilor în piatră de tip Lepenski Vir de la Gura Baciului, argumentația sobră și exhaustivă, ca și interpretările nuanțate și pertinente au făcut din lucrările lăsate de cel dispărut un bun de preț al arheologiei românești. Aceleași calități le întâlnim la întreaga operă lăsată de Nicolae Vlăssă, care s-a aplecat cu sete de cunoaștere și neostoită curiozitate științifică și asupra altor epoci istorice și fenomene istorice, cum sînt, de pildă, prima vîrstă a fierului și istoria cultelor în epoca veche.

Opera de acuratețe științifică ireproșabilă rămasă de la Nicolae Vlăssă, amintirea conversației scilicet și pline de umor, a sensibilității și inteligenței ieșite din comun să fie o consolare pentru toți cei ce l-au cunoscut și prețuit?

COLEGIUL DE REDACȚIE
„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

1932—1984

MEMORIAE AETERNAE
ILLVSTRISSIMI AC ORNATISSIMI VIRI
HADRIANI DAICOVICIV
STVDIORVM REGNI DACORVM ATQVE PROVINCIAE DACIAE
AVCTORIS EGREGII AC PROMOTORIS
COLLEGAE DISCIPVLI AMICI

Plecarea atât de neașteptată dintre noi a profesorului Hadrian Daicoviciu ne-a stîrnit, la aflarea năucitoare a tristei vești, parcă o pornire de revoltă în fața gîndului că au existat nenumărați inși privilegiați, a căror viață s-a desfășurat într-atîta de liniștit, încît sfîrșitul ei apărea ca un punct firesc așezat la capătul unei fraze lungi și neinteresante, conținînd o formulă mediocră a ceea ce se cheamă fericire.

Viața lui Hadrian Daicoviciu n-a fost dintre acestea, ci una adînc frămîntată, în cursul căreia nu i-au fost refuzate satisfacțiile, dar nici crutele nefericirile — stoic stăpînite. Frămîntarea vieții sale a fost unul din semnele menite celor aleși, celor mistuiți de o permanentă năzuință către adevăr, către știință, dornici de a le împărtăși pe acestea cît mai multora, — de s-ar fi putut, lumii întregi...

Și-a impresionat profesorii și colegii din prima clipă a intrării, ca student, în această Universitate, pentru a se dedica studiului istoriei. Avea o maturitate și o incisivitate a gîndirii, o spontaneitate a exprimării precise și elegante, care-l distingea, scriitor, din rîndurile mai multor generații de tineri de-acum cîteva decenii.

Ca membru, apoi, al comunității universitare, și-a dezvoltat aceste calități, pînă la a deveni un orator academic cu o apăsată amprentă de originalitate. Profunzimea fondului și frumusețea formei cursurilor sale l-au situat pe treapta cea mai înaltă în stima studenților, iar difuzarea frecventă pe calea undelor a cuvîntărilor lui i-a făcut cunoscută vocea cu sonorități grave, cu inflexiuni și nuanțări sugestive, pînă în cele mai îndepărtate colțuri de țară.

O activitate nu mai puțin susținută a desfășurat la Muzeul de istorie clujean. Încă de la reorganizarea instituției noastre, întîmplată în anul 1962, Hadrian Daicoviciu a fost numit șef al Secției daco-romane. Și-a continuat apoi activitatea ca director adjunct și director pînă în ultima clipă a vieții sale, retezată fulgerător mult prea de timpuriu. Se poate spune că cel plecat dintre noi a crescut odată cu muzeul, devenind cel mai autorizat reprezentant al său, în egală măsură apreciat în cercurile de specialiști din țară și din străinătate.

A inițiat și a organizat expoziții de anvergură menite să facă cunoscută istoria poporului nostru. *Romanii în Dacia, Iliri și daci, Civilizația daco-getică în perioada clasică* au fost dintre cele mai însemnate și unanim apreciate atât de specialiști, cît și de publicul larg din aproape întreaga Europă.

A avut inițiativa organizării de sesiuni și simpozioane științifice de asemenea manieră, încît ele să fie în adevăr utile nu numai în sensul comunicării de date științifice, ci și să faciliteze un fructuos schimb de opinii.

A fost totodată continuatorul priceput și perseverent al publicației noastre, ACTA MUSEI NAPOCENSIS, fondată de mentorul său. Paginile acesteia au fost deschise practic tuturor cercetătorilor, indiferent de epoca ce o aveau în vedere și de instituția unde-și desfășurau activitatea, chiar și specialiștilor străini.

Dar spiritul de colaborare promovat de Hadrian Daicoviciu s-a manifestat concret zi de zi față de toți cei care osteneau pe ogorul istoriei, fie ei clujeni, fie din alte părți. Întreaga sa personalitate a pus-o în slujba cauzei ocrotirii patrimoniului cultural național, ca și a instituțiilor muzeale pe care le susținea în permanență.

Activitatea științifică a celui care a fost Hadrian Daicoviciu a îmbinat armonios, cu energia, stăruința și exuberanța ce-i erau caracteristice, calitatea de dascăl a viitoare generații de profesori și de specialiști, cu aceea de cercetător neobosit al istoriei vechi a României.

O nestăvilită pasiune i-a caracterizat și activitatea de teren. Din studenție și pînă în acea ultimă vară, an de an cîteva luni le închina cercetărilor arheologice. Se apleca cu același interes și neostoită curiozitate asupra unei modeste locuințe sau asupra impozantelor ziduri ale fortificațiilor, asupra inventarului felurit al monumentelor sau a tainelor nedezlegate ale impresiunilor sanctuare dacice. A condus șantiere arheologice care au vizat monumente dacice și romane, iar dintre ele pe primele locuri se cuvin amintite cetățile dacice din munții Orăștiei și capitala Daciei romane; pe altele le-a vizitat sistematic, mînat de aceeași sete de cunoaștere.

Temeinicia, profunzimea și vastitatea cunoștințelor sale, calitățile remarcabile de om de știință s-au afirmat încă de la primele studii și articole publice. Fie că prezentau noutăți de ultimă oră, furnizate de propriile-i cercetări arheologice, fie că zăboveau asupra unor monumente sau evenimente de-acum cunoscute, pretabile însă la nuanțări de interpretare sau chiar la interpretări în întregime noi, zecile sale de studii demonstrează aceeași suplețe și profunzime a gândirii, cunoașterea în detalii a fenomenului istoric și o putere de sinteză întru totul ieșită din comun.

Majoritatea contribuțiilor sale au vizat istoria Daciei preromane, în speță a perioadei statului dac, și istoria Daciei romane. Izvoarele de toate categoriile — arheologice, numismatice, epigrafice, literare — coroborate cu o documentație practic exhaustivă în istoriografia referitoare la problematica cercetată i-au facilitat elaborarea unor lucrări de referință în literatura de specialitate: contribuțiile și noile interpretări privitoare la caracterul statului dac, la particularitățile acestuia, la cronologia regilor daci, la definirea în ansamblu a civilizației dacice ș.a., încununate de magistrala sinteză închinată istoriei Daciei de la Burebista pînă la cucerirea romană.

O problematică nu mai puțin vastă și complexă a abordat și în studierea epocii romane: instituțiile și organizarea provinciei carpato-dunărene, urbanismul, viața culturală și religioasă, continuitatea dacilor sub stăpînirea romană, romanizarea și esența ei.

Toate acestea, ca și altele nementionate acum, demonstrează nu numai vastul cîmp de cercetare investigat atent, pînă în cele mai mici detalii și avut în vedere de Hadrian Daicoviciu, ci mai ales interesul său pentru problematica majoră a istoriei vechi a țării noastre.

A descifrat sensurile profunde ale fenomenului istoric, l-a interpretat pe acesta din urmă cu respectul de-a dreptul pios pentru adevărul istoric și l-a redat în cuvinte meșteșugite. Opera sa în întregime demonstrează pondere și cumpătare, desăvîrșită corectitudine științifică, spirit analitic și sintetic magistral, încît va rămîne ca un bun de preț în tezaurul istoriografiei românești, iar numele său înscris între cele ale marilor oameni care și-au închinat cu folos viața propășirii ramurii de știință pe care au cultivat-o.

COLEGIUL DE REDACȚIE
„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

IUDITA WINKLER
1925—1985

O lungă și grea suferință a răpit-o dintre noi, la 26 martie 1985, pe Iudita Winkler, renumită cercetătoare a numismaticii antice, colaborator statornic al Muzeului de Istorie din Cluj-Napoca.

S-a născut la Cluj, în 10 ianuarie 1925. Foarte tînără, a trebuit să îndure calvarul deportării (1944—1945), împreună cu cei peste 150.000 de evrei din Transilvania ocupată. A supraviețuit infernului concentrațional nazist și, după Eliberare, și-a continuat studiile tot la Cluj. Aici a absolvit, în 1951, facultatea de istorie.

Numită preparator la Institutul clujean de Istorie și Arheologie, Iudita Winkler îi va rămîne devotată toată viața. Cercetător, apoi cercetător principal în cadrul sectorului de istorie veche, a obținut doctoratul în istorie în 1966 (teza,

intitulată *Circulația monetară în Dacia romană*, a rămas inedită). A continuat, sporadic, să lucreze și după pensionare (1981), luptînd cu boala ce-o măcina. O lucrare amplă a ei despre monedele Transilvaniei medievale (în colaborare) este în prezent sub tipar.

Activitatea științifică a Iuditei Winkler însumează peste 90 de lucrări. Cîteva privesc domeniul arheologiei. Deși a participat la cîteva mari șantiere-scoală (Morești, Grădiștea Muncelului, Orșova, fortificațiile romane din Sălaj etc.), ea a condus mai puține cercetări proprii — și acestea îndeosebi în ultimii ani de activitate. Enumerăm aici contribuțiile sale (unele în colaborare) la cercetarea așezărilor antice de la Aiton și Mediaș, studiarea drumului roman Napoca—Potaissa ori interesantul șantier de la Cicău. A lăsat și un studiu asupra specificului vieții rurale din Dacia romană.

Însă domeniul ei de activitate a fost prin excelență numismatică. A publicat și cîteva descoperiri monetare medievale, a intervenit în studierea circulației monetare a principatului Transilvaniei. Dar Iudita Winkler rămîne în conștiința posterității îndeosebi ca numismat al antichității.

Aproape că nu este problemă ridicată de monedele vechi ale spațiului carpato-dunărean în care să nu fi adus contribuții de certă valoare. A cercetat emisiunile monetare ale daco-geților, dreptul lor monetar, circulația monetară în Dacia preromană și concluziile istorice pe care le argumentează. Studiul Iuditei Winkler asupra enigmaticelor monede „Koson” își păstrează și azi valabilitatea. Pentru epoca romană, remarcăm micromonografiile despre circulația monetară în principalele așezări ale provinciei carpatice, publicarea unor tezaure ori precizările asupra valorii nominalelor antice, precum și elucidarea chestiunii emisiunilor provinciale de la mijlocul secolului III e.n. (monedele „Provincia Dacia”). Mai puțină atenție pare să fi acordat, proporțional, descoperirilor monetare postaureliene. Acceluași domeniu îi aparțin numeroase recenzii, prezentări și note critice, dintre care cîteva au deschis dezbateri deosebit de fructuoase. Și, în aceeași ordine de idei, trebuie să consemnăm contribuțiile la munca migăloasă de determinare a descoperirilor monetare curente, făcute de întregul colectiv clujean ori de colegi din alte instituții.

În acest domeniu, aparent arid, Iudita Winkler s-a impus ca un specialist apreciat. Colaborări numeroase la publicații din țară și chiar din străinătate (îndeosebi periodicele de specialitate din țările Europei centrale), aprecierile elogioase ale specialiștilor de resort, utilizarea largă a lucrărilor sale confirmă deplin valoarea contribuțiilor aduse.

Firește, opera sa comportă și lacune, scăpări, puncte de vedere ulterior infirmate de progresul cercetării. Dar ele rămîn minore în comparație cu cîștigul real, pe multiple planuri, adus de Iudita Winkler în istoriografia românească a antichității noastre.

Ne despărțim cu tristețe de o colegă stimată și unanim regretată, care s-a remarcat întotdeauna prin seriozitate, modestie și exemplară probitate.

RADU ARDEVAN

ION I. RUSSU
1911—1985

La 9 octombrie 1985 s-a stins din viață profesorul Ion Iosif Russu, ilustru colaborator al Muzeului de Istorie din Cluj-Napoca. Moarte fulgerătoare. Avea aproape 74 de ani, și totuși vestea dispariției sale a surprins întreaga lume academică. Fiindcă era în plină activitate, în plină efervescentă creație, așa cum toți istoricii și arheologii clujeni (și nu numai ei) îl cunoșteau de-o viață. Părea etern... Pentru toți specialiștii, „bătrînul I. I.” era o prezență nelipsită și înconfundabilă a domeniului, o permanentă și un punct de referință, aproape o instituție. Iar trecerea lui în neființă lasă în urmă un gol dureros, foarte greu de supliniți; căci, aproape singur, marele dispărut ilustra în istoriografia noastră un întreg sector de cunoaștere.

Astăzi, încercînd să-l evocăm, ne surprinde în primul rînd discreția cu care și-a învăluit viața personală. Cine s-ar putea lăuda că l-a cunoscut, temeinic, pe omul Ion I. Russu? Cărturarul de elită era un om modest, neostentativ, cufundat în studiile sale, cu puține prietenii și simpatii. Părea că nu trăiește decît pentru munca lui. În schimb, pe tărîmul profesiei, personalitatea sa izbucnea coplesitoare. Impunea prin memoria uluitoare (își crease faima, meritată, de „enciclopedie vie“), cultura vastă, puterea de muncă, rigoarea și acribia ce-l singularizau chiar printre confracții întru studii clasice, exprimarea precisă și sugestivă. Dar tabloul n-ar fi complet dacă am uita unda de umor — un umor care devenea și tăios, sarcastic, la nevoie. Și ar mai trebui consemnată generozitatea cu care adeseori oferea solicitanților timp, sfaturi, semnalări și publicații.

S-a născut la 4 decembrie 1911, în satul Săliște din comuna Ciurila, județul Cluj. A urmat studii liceale la Turda, oraș de care va rămîne profund atașat toată viața. Între anii 1928—1932 a fost student strălucit al Universității clujene, la facultatea de filologie clasică. Remarcat imediat, a fost trimis pentru specializare la Roma (1933—1936), ca bursier al Școlii Române din capitala Italiei. Revenit în țară, funcționează ca preparator și apoi asistent universitar, inclusiv în anii războiului și ai refugiei. După război devine șef de lucrări și, pentru scurtă vreme, profesor universitar suplinitor (pînă în 1951). În 1942 a obținut doctoratul în filologie clasică¹. Trecut la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca, activează ca specialist în antichitate clasică și epigrafie greacă și latină, urcînd treptele ierarhice ale domeniului (șef de sector în 1960, șef de secție în 1967). Doctor docent și membru corespondent al Academiei de Științe Sociale și Politice începînd din 1970, căpăta și calitatea de conducător de teze de doctorat. S-a pensionat în 1976, dar practic nimeni n-a observat acest lucru: continua să lucreze în același ritm, prezență aproape cotidiană la același birou, cu aceleași probleme, pînă în ultimele zile de viață.

Dacă omul rămîne estompat, puțin cunoscut, opera lăsată în urma lui este, incontestabil, uriașă. Peste 300 de titluri², dintre care însă cel puțin zece reprezintă cărți și monografii de referință³. Studiile și articolele profesorului Ion I. Russu, indiferent de întinderea lor, rămîn totdeauna extrem de dense, bogate în informații și de o rigoare logică exemplară. Iar recenziile sale deviniseră de multă vreme modele ale genului, adevărate lucrări de sine stătătoare, totdeauna interesante prin observațiile pertinente și ascuțitul spirit critic.

Trebuie remarcat că lucrările lui I. I. Russu, cu puține excepții, se cantonează în istoria antichității noastre dacice și romane. Format ca filolog clasic, savantul și-a exercitat competența nu pe tărîmul propriu-zis al filologiei, ci punînd instrumentele și mijloacele acesteia în serviciul istoriei, orientîndu-și eforturile spre elucidarea unor aspecte ale trecutului nostru îndepărtat. N-a fost de fapt arheolog, în accepțiunea de astăzi a termenului, dar s-a impus ca excelent cunosător al izvoarelor antice scrise. Iată un profil intelectual extrem de rar în epoca noastră, dar care amintește de marii cărturari umaniști ai secolului trecut.

Deși n-a început cu studiul inscripțiilor antice, Ion I. Russu a devenit treptat un epigrafist prin excelență, poate chiar cel mai bun specialist român al domeniului, din generația sa. Această permanentă „baie de izvoare“, benefică pentru

¹ Teza, intitulată *Studii tracice*, a rămas inedită. Pe baza ei, autorul a publicat ulterior numeroase studii parțiale.

² O bibliografie completă, pînă în anul 1981, în *AIIC*, XXV, 1982, p. 401—415. De atunci a mai publicat cîteva contribuții, în: *AIIC*, XXVI, 1983—1984, p. 523—529. *ActaMP*, VIII, 1984, p. 159—163 și IX, 1985, p. 137—141. *SCIVA*, 32, 1981, 1, p. 111—119 și 2, p. 247—251; 33, 1982, 1, p. 71—77 și 4, p. 415—421; 34, 1983, 2, p. 163—166. A fost publicat și volumul IDR III/3 (1984), realizat în colaborare cu Oct. Floca și V. Wollmann.

³ Cităm doar cîteva: *Macedonica*, *Osservazioni sulla lingua e l'etnologia degli antichi Macedoni*, în *EDR*, VIII, 1938, p. 105—232; *Onomasticon Daciae*, în *AISC*, IV, 1944, p. 186—233 și V, 1948, p. 282—296; *Religia geto-dacilor. Zei, credințe, practici religioase*, în *AISC*, V, 1948, p. 61—139; *Limba traco-dacilor*, București, 1959, 150 p. (ed. II, 1967, 253 p. și ed. germană, 1969, 286 p.); *Illirii. Istoria, limba și onomastica, romanizarea*, București, 1969, 302 p.; *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*, București, 1970, 269 p.; *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romană*, București, 1981, 466 p.

cercetare, i-a pus în lumină întreaga acribie și erudiție. A căutat și a adunat, cu exemplară sîrguință, decenii de-a rîndul, inscripțiile antice din Dacia, le-a descifrat și le-a interpretat. Muncii sale i se datorează nu numai restituirea pentru știință a sute de asemenea documente scrise, ci și perfecționarea acestei discipline în cultura noastră. Același efort al său stă la baza întocmirii și editării volumelor *Inscripțiile Daciei romane*, instrument de lucru de valoare inestimabilă pentru cercetarea istorică.

Dar I. I. Russu nu s-a oprit aici. Cuvîntul antic, găsit pe inscripții sau în texte literare, ori dedus din fondul lexical al limbilor moderne, devenea pentru el, la capătul unor laborioase investigații de lingvistică comparată, un izvor istoric de prim rang, capabil să elucideze aspecte de etnografie și istorie veche de nepătruns altfel. Pe această bază, ilustrul profesor clujean a realizat studiul exhaustiv a limbii traco-dacice, precum și a relațiilor ei cu illira. În plus, cercetarea prosopografică i-a permis o adevărată „istorie exterioară” a etniilor trace din lumea romană și bizantină⁴. Se poate spune că, prin aceste contribuții, I. I. Russu a lărgit mult aria cunoștințelor noastre despre strămoșii daci, despre rolul lor în istorie. Mai mult: pe plan universal, opera sa a contribuit esențial la *reabilitarea* comparatisticii indoeuropene în familia științelor filologice. Și este dureros de constatat că, în sfera cercetărilor de filologie antică comparată, nu se întrevăd continuatori ai eforturilor sale.

Rămîne un bun temeinic cîștigat în cultura română minuțioasa identificare a elementelor dacice păstrate în limba română, argument decisiv al autohtoniei și continuității românești. Tot lui I. I. Russu, și tot întru argumentarea continuității noastre, i se datorează și primul repertoriu modern al vestigiilor paleocreștine din Dacia intracarpatică⁵.

Cît despre recenzile sale și notele critice la adresa altor lucrări de specialitate, ajunge dacă reamintim rolul lor în „ridicarea ștachetei” pe terenul studiilor de antichitate clasică. Intransigența critică a magistrului napocens, chiar dacă uneori era exagerată sau inconsecventă, rămînea o barieră serioasă în calea superficialității, incompetenței, lipsei de informație și cultură. Cuvîntul lui, izvorit dintr-o competență profesională extrem de înaltă, era ascultat și temut, atît în țară cît și peste hotare.

Și nu poate lipsi din această sumară enumerare o activitate mai obscură, dar căreia profesorul i-a consacrat mult timp și energie: corectura și grija pentru acuratețea textelor tipărite. Cu răbdare și atenție de giuvaergiu, el urmărea acest aspect atît la lucrările proprii cît și la publicațiile unde primise răspunderi redacționale. Putem menționa aici mai vechile „Din activitatea muzeelor” și „Probleme de muzeografie”, apoi „Apulum”, „Banatica”, „Studia”, „Studii și Comunicări” — Sibiu, „Acta Musei Napocensis”, „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca” etc. Ținuta multor asemenea publicații, ca și impunerea unei maxime exigente în acest domeniu, îi datorează enorm — cel puțin în cercul colegilor din Transilvania. Nu e o chestiune minoră, ci o problemă de fond, ce exprimă claritatea unui demers științific și gradul de seriozitate a autorului față de propria-i activitate.

În sfîrșit, mai trebuie spus că Ion I. Russu lasă în urma sa cîteva mari lucrări inedite, în curs de finisare ori de publicare⁶. Dar ceea ce ne rămîne nouă și posterității este mai mult decît suma operei sale științifice: este mai ales un mesaj și un exemplu de dăruire profesională, de cultură și largă erudiție, de exigență față de sine însuși. Asemenea celor mai buni dintre slujitorii istoriei antice, el a văzut mereu problemele trecutului nostru în cadrul mai larg al antichității universale, care-i oferea material și perspectivă pentru înțelegerea lor corectă. Fără a fi scutită de limite și erori, opera lui Ion I. Russu rămîne monumentală și onorează acest sector al științelor umaniste în țara noastră. Prețuirea și atenția ce i s-au acordat mereu și peste hotare, numele înalt — pe diferite meridiane —

⁴ *Elemente traco-getice în Imperiul Roman și în Byzantium (sec. III—VII)*, București, 1976, 184 p.; *Daco-geții în Imperiul Roman (în afara provinciei Dacia)*, București, 1980, 115 p.

⁵ *Materiale arheologice paleocreștine din Transilvania, în Studii teologice*, București, 1958, nr. 5—6, p. 311—340.

⁶ Volumul IDR III/4, o sinteză despre Dacia romană, o monografie a Potaissei și un studiu amplu despre onomastica din Secuime (în diferite stadii de elaborare).

al eminentului savant vorbesc de la sine. Ajunge să rememorăm că, pentru numeroase foruri academice de prestigiu, cercetările românești de specialitate erau cunoscute și prețuite îndeosebi datorită lui I. I. Russu.

Opera aceasta rămîne în eternitate. Prin ea, profesorul Ion I. Russu va constitui mereu o prezență majoră în cercetarea antichității noastre și a etnogenezei românești, în studiile de tracologie ori de epigrafie antică. Nu ne-a părăsit decît omul, cu toate calitățile și scăderile ființei sale muritoare. Dar lipsa lui o resimțim cu toții...

Sit tibi terra levis.

RADU ARDEVAN

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

AAR (MSSt)	= Analele Academiei Române. București.
ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania. Cluj, I (1926—28), II (1929), III (1930—31), IV (1932—38).
ActaArchBp	= Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaArchCarp	= Acta Archaeologica Carpathica. Kraków.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca, I (1964) și urm.
ActaMP	= Acta Musei Porolissensis. Zalău, I (1977) și urm.
ActAnt	= Acta Antiqua. Budapest, I (1952) și urm.
ActMuz	= Din activitatea muzeelor. Cluj, 1955, 1956.
AẼM	= Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877)—XX (1896).
AF̃B	= Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege. Dresden, Leipzig, I (1950)—22(1977).
AIGR	= Anuarul Institutului Geologic al României. București, I (1907)—XXII (1943); Anuarul Comitetului Geologic, XXIII (1950)—XXXV (1966); Anuarul Comitetului de Stat al Geologiei, XXXVIII (1970)—XLII (1974); Anuarul Institutului de Geologie și Geofizică, [XLIII] (1975).
AIIA	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca (continuare a publicației AIIC) (= AIIAC; AIIACN).
AIIAIași	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași. Iași, I (1964) și urm. (= AIIAI).
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
AIIN	= Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj.
AIIP	= Analele Institutului de Istorie a Partidului. București, I (1955) și urm.
AISC	= Analele Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928)—V (1949).
AISISP	= Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. București.
AnnĖp	= Année Ėpigraphique. Paris.
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Hrsg. v. Hildegard Temporini. I (1972), Berlin—New York.
AntTan	= Antik Tanulmányok. Budapest, I (1954)—22 (1975).
Apulum	= Apulum. Alba Iulia, I (1939—1942), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965) și urm. (= Ap).
AR	= Archeologické rozhledy. Praha, 1949 și urm.
ArchAnz	= Archäologischer Anzeiger. Berlin, I (1889) și urm.
ArchAustr	= Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien, I (1948) și urm.
ArchĖrt	= Archaeologiai Ėrtesítő. Budapest, 1869 și urm. (= AĖ).
ArhMold	= Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
ArhOlt	= Arhivele Olteniei. Craiova, I (1920)—XVIII (1939).
ASUIaș	= Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Iași, I (1955)—20 (1974).
ATĖvk	= Az alsófehérmegyey történelmi, régészeti és természettudományi társulat évkönyve. Alba Iulia, I (1888)—17 (1913).
AUB	= Anuarul Universității din București. București.
AVM	= Alsófehér vármegye monografiája. Aiud, 1901 (= AFM).
AVSL	= Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.

- Banatica = Banatica. Reșița, I (1971) și urm.
 BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București, I (1908) — XXXVIII (1945).
 BCO = Bibliotheca Classica Orientalis. Berlin, I (1956) — 14 (1969).
 BerRGK = Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a.M., I (1904) și urm.
 BGB = Buletinul Grădinii Botanice. Cluj.
 B-II = Barlangkutatás — Höhlenforschung. Budapest, I (1913) — XV (1927).
 BJ = Bonner Jahrbücher. Bonn.
 BKL = Bányászati és kohászati lapok. Budapest, 1874—1944.
 BMI = Buletinul Monumentelor Istorice. București, 1971 și urm.
 BSPF = Bulletin de la Société Préhistorique Française. Paris.
 BSSC = Buletinul Societății de Științe din Cluj. Cluj, I (1921/23) — X (1948).
 CCARh — Porțile de Pier = Academia R.S.R., Grupul de cercetări complexe Porțile de Pier, Comunicări Craiova, Seria Arheologică. Craiova, I (1967) — VIII (1968).
 Celticum = Celticum. Rennes.
 CercetIst = Cercetări istorice. Iași, I (1925) — 10/12 (1934/37), S.N. I (1970) — 8 (1977).
 CIG = Corpus Inscriptionum Graecarum. Berlin, I (1828) — IV (1877).
 CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
 CL = Convorbiri Literare. Iași, 1867 — 1943/44.
 Couissin = P. Couissin, Les armes romaines. Essai sur les origines et l'évolution des armes individuelles du légionnaire romain. Paris, 1926.
 Crisia = Crisia. Oradea, I (1971) și urm.
 DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, I—V (1877—1919).
 Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) — XII (1948); N.S. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
 DissPann = Dissertationes Pannonicae. Budapest.
 DizLp = Ettore de Ruggiero, Dizionario epigrafico di antichità romane. Roma—Spoleto, I (1894) — IV (1967).
 Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Êrem- és Régiségtárából. Kolozsvár — Cluj, I (1910) — X (1919) (= DolgCluj).
 DolgSzeged = Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925) — XIX (1943).
 EAA = Enciclopedia dell'arte antica classica ed orientale. Roma, I—VII, 1958 — 1966.
 EDR = Ephemeris Daco—Romana. Roma, I (1923) — X (1943).
 EmlKel = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Cluj, 1957.
 RmlkkSzM = Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára (red. Csutak Vilmos). Sf. Gheorghe, 1929.
 ErdM = Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860) — L (1945) (= ErdMúz).
 ErdMúzÉvk = Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve. Cluj, 1874—1914.
 ErdRep = Erdély régészeti repertoriuma. I. Óskor (Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom. I. Praehistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.
 FA = Fasti Archaeologici. Firenze, I (1946) — 24/25 (1974).
 PolArch = Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) și urm.
 PolHist = Folia Historica. Budapest, I (1972) și urm.
 FöldrKözl = Földrajzi Közlemények. Budapest, I (1873) — XX (1942); N.S. 2 (1954) — 14 (1966).
 FVL = Forschungen zur Volks- und Landeskunde. Sibiu, I (1958) — 19 (1976).
 GazTrans = Gazeta Transilvaniei. Brașov.
 Germania = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a. M., I (1917) și urm.
 HTRTÊ = Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság Évkönyvei. Budapest — Déva, I (1880) — XXIII (1913).
 IDR = I.I. Russu, Inscriptiile Daciei romane. București.
 ILS = H. Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae. Berlin, I (1892), II (1902), III (1916).

- IMCD = In memoriam Constantini Daicoviciu. Cluj, 1974.
- IstCluj = Istoria Clujului (sub redacția acad. Șt. Pascu). Cluj, 1974.
- IstRom = Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Wien, I (1898) și urm.
- JRS = Journal of Roman Studies. London, I (1911) și urm.
- JSKV = Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpate-Vereines. Sibiu, I (1881) — LVI (1944).
- Klio = Klio. Beiträge zur alten Geschichte. Leipzig.
- Közl = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Cluj, I (1940) — IV (1944) (=KözlCluj).
- KVSL = Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu, I (1878) — LIII (1930).
- Latomus = Latomus. Bruxelles, I (1937) și urm.
- Marisia = Marisia. Tirgu-Mureș.
- Marmatia = Marmatia. Baia Mare, I (1969) și urm.
- MÁFIÉJ = Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentése. Budapest.
- Materiale = Materiale și cercetări arheologice. București, I (1953) și urm. (=MCA, MatArh).
- MBSM = Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums. Brașov, I (1925) — 5 (1944).
- MemAnt = Memoria antiquitatis. Piatra-Neamț.
- MPMÉvk = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged, 1956 și urm.
- MKFIÉ = Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve. Budapest.
- MO = Mitropolia Olteniei. Craiova.
- MuzIstTrans = Muzeul de istorie al Transilvaniei (=MAC, MIC, MuzIstCluj).
- NEH = Nouvelles études d'histoire. București.
- NumK = Numizmatikai Közöny. Budapest, I (1902) și urm.
- Omd = Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București, 1960.
- OTTE = Orvos-Természettudományi Értesítő. Cluj.
- PalMoyen = M. Gábori, Les civilisations du paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest, 1976.
- ProblAntr = Probleme de antropologie. București, I (1954) — VII (1963).
- ProblMuz = Probleme de muzeografie. Cluj.
- PZ = Praehistorische Zeitschrift. Berlin—Leipzig, I (1909) și urm.
- RadVojvMuz = Rad Vojvodanskih Muzea. Novi Sad, I (1952) și urm.
- RE = Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, I (1893) și urm.
- RÉSEE = Revue des études sud-est européennes. București.
- Reinach, *RépStat* = S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Paris, I (1897), II/1 (1897), II/2 (1898), III (1904), IV (1910).
- RevArh = Revista Arhivelor. București, I (1924) — VII (1946/47); Seria nouă, I (1958) și urm.
- RevIst = Revista de istorie. București.
- RevMuz = Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
- RevMuzMon = Revista Muzeelor și Monumentelor. București.
- RevRhHist = Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962) și urm. (=RRH).
- RLÖ = Der römische Limes in Österreich. Wien, I (1900) și urm.
- RRL = Revue roumaine de linguistique. București.
- SAI = Studii și articole de istorie. București, I (1956) — 25 (1974).
- Sargetia = Sargetia. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966) și urm.
- SCA = Studii și cercetări de antropologie. București, I (1956) și urm.
- SCIIași = Studii și cercetări istorice Iași. Iași.
- SCIV = Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) — 24(1973). Vezi și SCIVA.
- SCIVA = Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. București, 25 (1974) și urm. Continuă publicația SCIV.
- SCI, = Studii și cercetări de lingvistică. București.
- SCN = Studii și cercetări de numismatică. București, I (1957) și urm.
- SCȘCluj = Studii și cercetări științifice. Cluj, I (1950) — VIII (1957).

- SiebViert = Siebenbürgische Vierteljahrschrift. Sibiu.
 SlovArch = Slovenská Archeológia. Časopis slovenskej Akadémie vied. Bratislava, 1953 și urm.
 SMIM = Studii și materiale de istorie medie. București, I (1956) și urm.
 StCl = Studii clasice. București, I (1959) și urm.
 StCom = Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Sibiu (= StDruk).
 StComCaransebeș = Studii și comunicări. Caransebeș, I (1977) și urm.
 StComSatu Mare = Studii și comunicări Satu Mare. Satu Mare, I (1969) și urm.
 Studia = Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj.
 SZ AÜSAV = Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (= Študijné Zvesti). Nitra, 1952 și urm.
 Tibiscus = Tibiscus. Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara.
 TransAnt = C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. București, ed. I (1938), ed. II (germ. și ital., 1943), ed. III (1945).
 UISPP, 9, 1976 = IXe Congrès de l'Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Nice, 1976.
 WPZ = Wiener Prähistorische Zeitschrift. Wien.
 Ziridava = Ziridava. Arad, I (1967) și urm.
 ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn.

Cite ceva despre MATERIALE ABRAZIVE

Dr. Ing. Negrea Ioan și dr. Kaim Ariana

Principalele materiale abrazive sînt: electrocorindonul și carbura de siliciu.

Electrocorindonul se obține și se utilizează sub forma a mai multor variații. Pe scara cea mai largă, în tehnică se utilizează electrocorindonul normal și electrocorindonul nobil.

Electrocorindonul normal cu un conținut de 91—97% Al_2O_3 se obține prin metoda topirii din materii prime argiloase și în special din bauxită, cu adaosuri reducătoare. Produsul de formare al electrocorindonului constă în separarea Al_2O_3 din materia primă și în transformarea acestuia în cristale mari de corindon, care este varietatea sa cristalografică, cu capacitatea abrazivă cea mai ridicată. Acest din urmă proces se realizează prin trecerea bauxitei în fază lichidă, prin topire, urmată de recristalizare.

Ca materiale reducătoare se adaugă cocs și fier metalic, care asigură reducerea impurităților și colectarea lor în partea inferioară a blocului de corindon. După răcire, blocul este spart și bucățile sînt supuse unei sortări calitative.

Electrocorindonul nobil sau alb se obține prin simpla topire a aluminei, fără nici un fel de adaos.

Carbura de siliciu se obține printr-un proces industrial modern de fabricație care se bazează pe reacția care are loc între SiO_2 și carbon prin încălzire la temperatură înaltă. Procesul are loc într-un cuptor electric cu rezistență.

În funcție de gradul de impurificare, carbura de siliciu este colorată de la verde la negru. Deosebirea dintre carbura de siliciu verde și carbura de siliciu neagră, din punct de vedere chimic, este minimă. O importanță mult mai mare o prezintă modificările cristaline ale carburii de siliciu. Cele două modificări cristaline sînt: carbura de siliciu cubică și cea hexagonală. Carbura de siliciu cubică se prezintă sub forma de microcristale de tipul diamantului. Din cauza structurii cristaline prea fine carbura de siliciu cubică are o capacitate abrazivă foarte scăzută și nu este utilizată decît la fabricarea materialelor refractare. Carbura de siliciu cubică nu este stabilă și la temperaturi de ordinul a $1850^{\circ}C$ se transformă în carbura de siliciu hexagonală, care prezintă o capacitate abrazivă ridicată.

Istoricul carburii de siliciu este relativ sumar. Se pare că formarea carburii de siliciu a fost observată încă în anul 1810 de către Berzelius. Dar acela care a ținut pentru prima dată carbura de siliciu în mînă a fost după toate probabilitățile Despretz care în 1849 a încercat să topească vergele de carbon impregnate cu acid silicic, încălzirea vergelelor realizîndu-se atît prin rezistență electrică cît și prin arc electric.

Pe cale sîntețică primul care a fabricat cu certitudine carbura de siliciu a fost E. H. Cowless (brevet american 319945 din 1885).

Primul care a recunoscut importanța tehnică a carburii de siliciu a fost E. G. Acheson care în vara anului 1891, încercînd să obțină diamant sintetic, a conceput o mică instalație experimentală, în care în urma reacției dintre vaporii de SiO_2 , rezultați dintr-un dop de etanșare a instalației și electrodul de cărbune,

a obținut niște cristale strălucitoare. La 21 IX 1891 Acheson a fondat o întreprindere pentru obținerea acestei substanțe, la care i-a recunoscut marea importanță tehnică, atribuindu-i numele de carborundum. (În mod greșit, deoarece a presupus că ar fi rezultatul reacției dintre carbon și Al_2O_3 , din care a fost confecționată o parte a instalației).

Aproape concomitent, în 1893 Moissan a descris trei reacții de obținere a carburii de siliciu.

Practic, fabricația industrială a carburii de siliciu a început în ultimii ani din secolul trecut, producția mondială în primii ani ai secolului XX atinând următoarele valori:

- 1089 t în anul 1900
- 2539 t —, — 1905
- 3418 t —, — 1907
- 2226 t —, — 1908

Datorită faptului că procesul tehnologic de obținere al carburii de siliciu este un proces energo-intensiv, la început cu tehnologia descrisă doar sumar în literatură (de ex. F. A. J. FRITZ GERALD: Carborundum, Halle 1904. B. AMBERG: Siliciumcarbid. Technische Elektrochemie. Askenasy, Braunschweig 1910), pînă după cel de-al II-lea război mondial carbura de siliciu se fabrica doar în cîteva țări industriale.

România, în timpul guvernelor burghezo-moșierești, deși dispunea de rezerve bogate de materii prime și de condiții avantajoase pentru realizarea unei puternice rețele de energie electrică, rămînea o „țară eminentemente agricolă”, cu o industrie slab dezvoltată. Lipsa energiei electrice — factor determinant în crearea și dezvoltarea unei industrii moderne — limita nașterea și creșterea ramurilor industriale, care ar fi putut valorifica intens materiile prime indigene.

După 23 August 1944, după revoluția de eliberare socială și națională, puterea politică din țară a trecut în mîinile clasei muncitoare.

Ca rezultat al schimbărilor care au avut loc în dezvoltarea forțelor de producție, în relațiile de producție, în România începea un amplu proces de industrializare.

Una din primele realizări ale acestuia a fost înființarea Întreprinderii „CARBOCHIM” la Cluj-Napoca (decizia 1397 din 25 aprilie 1949 a Ministerului Industriei și decizia 1818 din 26 iulie 1951), rezultată din contopirea patrimoniului de la „Întreprinderile Antigaz și Anticarbon”, „Vulcan” sau „Gazind” Cluj, sediul întreprinderii fiind la Cluj.

În luna mai 1949 au început lucrările de construcție, inclusiv pentru fabrica de carbură de siliciu.

Primăvara anului 1951 a marcat intrarea în producție a primelor instalații industriale pe actualul amplasament al întreprinderii. În luna mai a început producția de carbură de siliciu în instalația proiectată pentru o capacitate redusă. Carbura de siliciu brută, produsă de un grup de 6 cuptoare electrice cu rezistență alimentată de curent continuu produs de grupuri convertizoare, se concasa, se măcina într-o moară cu bile cu descărcare periferică, apoi se sorta pe un sistem de site vibratoare, pe granulații, ce urmau să fie utilizate ca una din materiile prime la fabricarea corpurilor abrazive.

Este de remarcă faptul că producția de carbură de siliciu s-a bazat din primul moment, în întregime, pe materii prime din țară și anume: cuarțită de Piatra Riioasă (Dobrogea) și cocsul de petrol rezultat din prelucrarea țițeiului și degazeificat în retorta proprie a întreprinderii.

Eveniment de importanță deosebită în istoria României, Congresul al IX-lea a dat un avînt nemaicunoscut și industriei.

La fabrica de Carbură de siliciu de la I.I. Carbochim după 1965 s-a trecut la mărirea capacității de producție și la modernizarea producției, calitatea acesteia atingând nivelul mondial.

Carbura de siliciu constituie poate singura substanță care a fost obținută mai întâi pe cale sintetică și numai apoi a fost descoperită în natură. În natură se găsește în cazuri foarte rare (zăcăminte în Urali U.R.S.S. și meteoriții din Canyon Diablo din Arizona S.U.A.)

Spre deosebire de carbura de siliciu, utilizarea electrocorindonului este precedată de utilizarea unui material abraziv natural de compoziție asemănătoare: șmirgelul (denumit și emeril) care este un oxid de aluminiu hidratat, impurificat cu cantități mari de oxizi de fier. Iar istoricul acestei substanțe începe din cele mai vechi timpuri.

Utilizarea șmirgelului ca material abraziv a fost descrisă încă de Plinius (23—79), șmirgelul fiind denumit de Plinius naxium, după insula grecească Naxos unde se găsește în cantități mari.

Utilizarea șmirgelului de Naxos este menționată aproape în toate sursele de literatură tehnică din Evul Mediu (de exemplu în cartea „De re metallica” din anul 1556 a lui G. Agricola și în cartea „Prelucrarea metalelor nobile” din anul 1558 a lui Benvenuto Cellini.

Primele încercări de fabricare a electrocorindonului au constat în topirea reducătoare a șmirgelului în cuptoare electrice cu arc (încercările lui Hasslachner, brevet german 85021 din 1894).

Ulterior s-au elaborat tehnologii de obținere a electrocorindonului normal prin topirea reducătoare a bauxitei și a electrocorindonului nobil prin recristalizarea aluminei. (A. C. Higgins: brevet american 775654 din 1904, O. Hutchins: brevet american 1310341 din 1918, G. Polysins: brevet 429440 din 1924, H. Vierheller: brevet german 422105 din 1924, Haglund: brevet german 716760 din 1934).

În România pînă în 1960, corpurile abrazive au fost fabricate cu granule de electrocorindon din import. Necesitatea asigurării unei baze materiale certe fabricării corpurilor abrazive a ridicat problema construirii unei instalații de preparare a electrocorindonului normal la I.I. Carbochim, cu atât mai mult cu cît materiile prime necesare (bauxita și cocsul de petrol) se găseau în țară, iar sursa de energie electrică se putea asigura. În aceste condiții, a început construirea instalației de electrocorindon care a fost dotată cu utilaje executate în marea lor majoritate în țară.

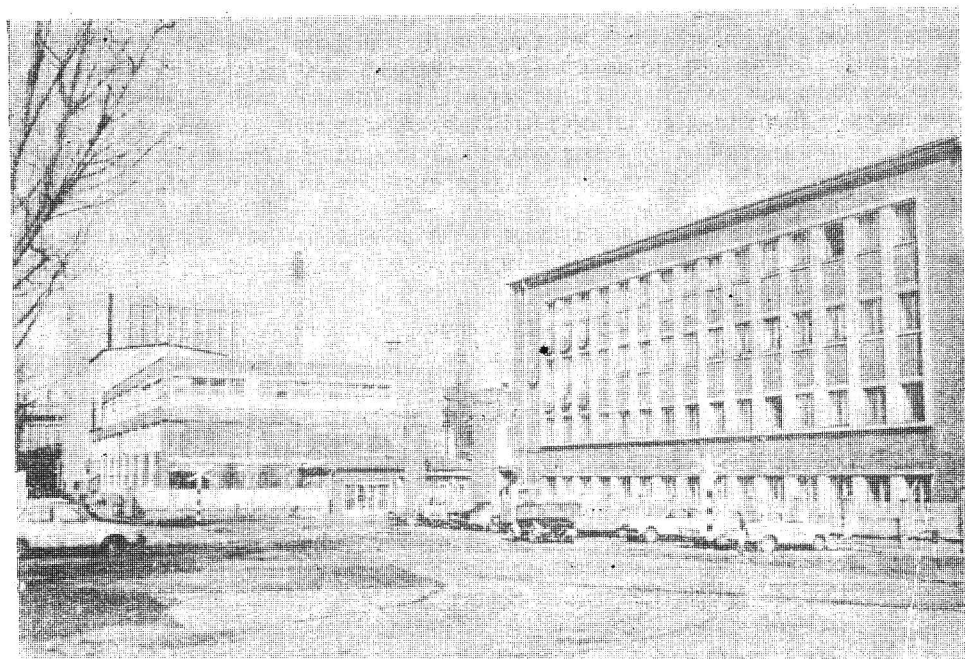
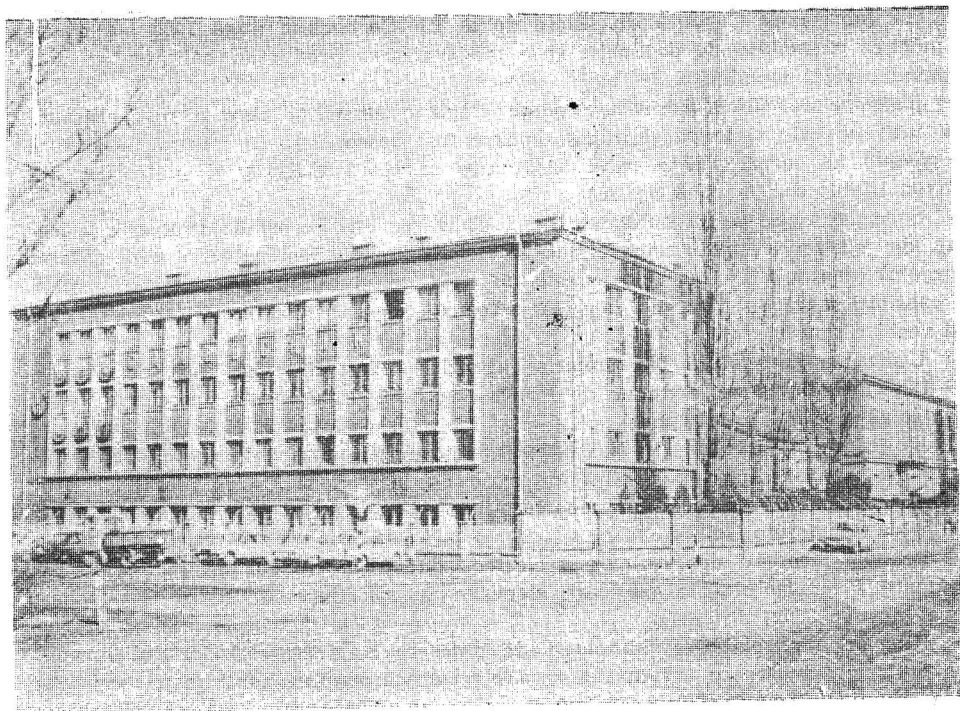
Prima șarjă experimentală s-a făcut la 30 decembrie 1960, iar prima șarjă industrială a fost încărcată la 1 aprilie 1961, ora 20,10 în cuptorul nr. 2 la fabrica de Electrocorindon de la I.I. Carbochim.

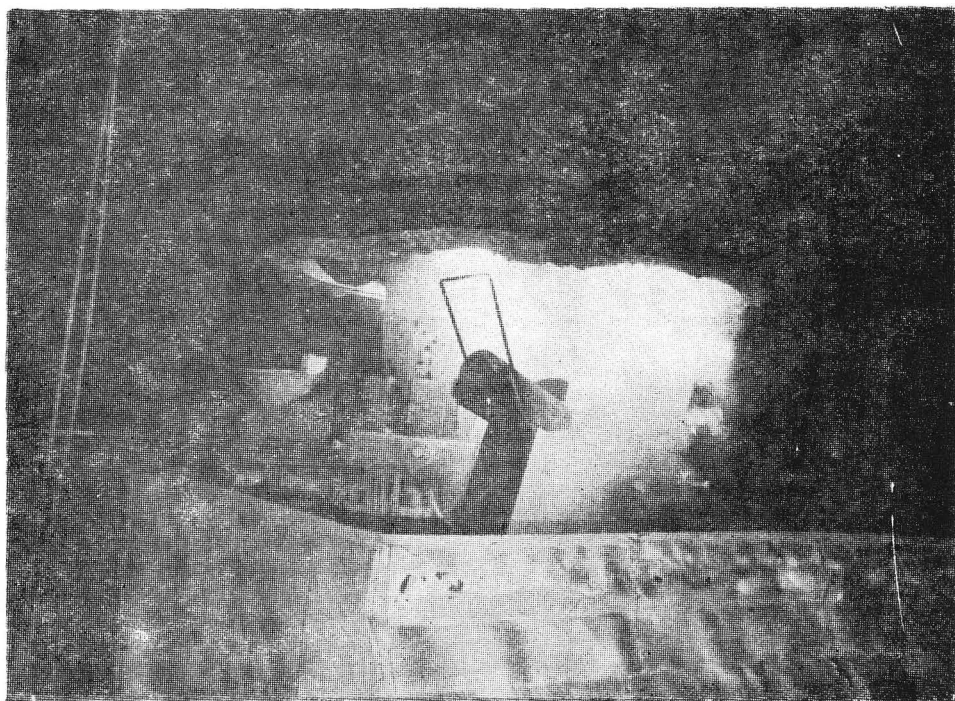
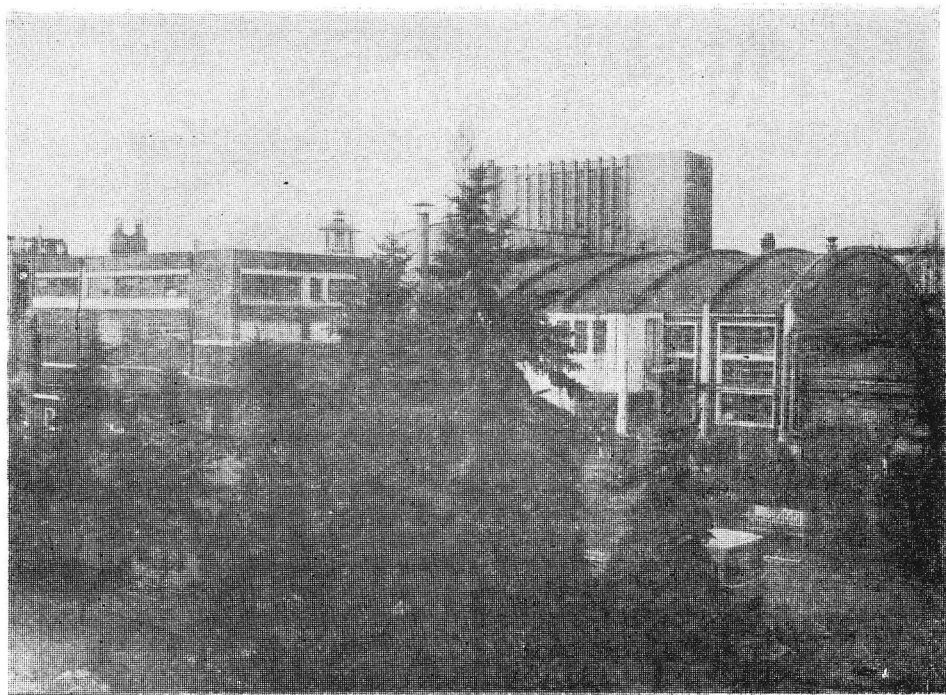
Această dată marchează totodată și începutul prelucrării pe scară industrială ca materie primă a bauxitei în țara noastră. (Bauxita a fost asigurată de la exploatarea din zona Aleșd.)

Pînă în 1965 producția de electrocorindon a fost foarte restrînsă.

După istoricul Congres al IX-lea al P.C.R. și producția de electrocorindon de la I.I. Carbochim (producție cu specific unic în țară) ia un avînt deosebit.

Rezultatele obținute în ultimele două decenii de I.I. Carbochim — la care a contribuit și producția rezultată de la fabrica de carbură de siliciu și de la fabrica de electrocorindon — au fost recunoscute și consacrate prin conferirea de 7 ori a „ORDINULUI MUNCII”.

gerovital plant

Prof. Dr. A. Aslan

GEROVITAL PLANT — Prof. Dr. A. Aslan SKIN CARE PRODUCTS

— Bring you back to the great pharmacy of nature

— Are extremely rich in natural plant extracts, specially formulated to ensure the best effects as regards hydration, nourishment, protection and regeneration of the skin.

The natural plant extracts were prepared and perfected at the Faculty of Pharmacy of the Institute for Medicine and Pharmacy in Cluj-Napoca.

The clinical and laboratory tests to prove the prophylactic and therapeutical effects were performed at the Clinic of Dermatology in Cluj-Napoca.

**Producer: Farmec — Cosmetics Enterprise
Cluj-Napoca**

**Exporter: „Chimica“ — Foreign Trade
Company, Bucharest**

SEASON — PERFUME DEODORANT

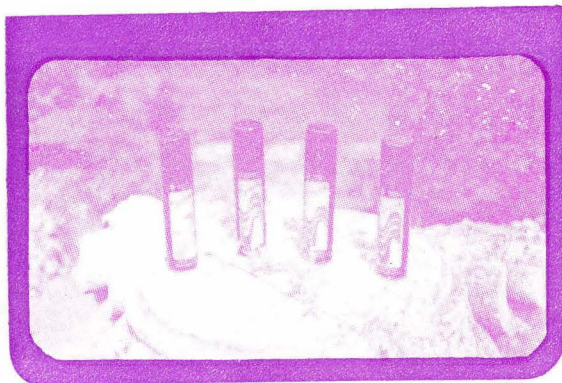
SEASON — PERFUME DEODORANTS

A FULL HARMONY PERFUME — COLOUR — DESIGN-SEASON-PERSONALITY

THE PROPERTIES OF
high quality perfumes with floral, fruity, al-
dehydic or floriantal-balsamic notes are suc-
cessfully combined with those of an efficient
deodorant.

It is a matter of disposition!
Green spring, golden summer, rusty autumn
and violet winter all in the same week
or
a single one all year long

Producer: Farmec— Cosmetics Enterprise, Cluj-Napoca
Exporter: „Chimica“ — Foreign Trade Company,
Bucharest

INTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ CLUJ, C-da 523-1987

